

HÓMAN BÁLINT ÉS SZEKFŰ GYULA

MAGYAR TÖRTÉNET

V. KÖTET

ÍRTA

SZEKFŰ GYULA

HATODIK KÖNYV

XVIIWK SZÁZAD

HARMADIK RÉSZ
A FELVILÁGOSODÁS

ELSŐ FEJEZET

A FELVILÁGOSODÁS TERJEDÉSE A BAROKK-RENDI SZELLEM BOMLÁSA

MÁRIA TERÉZIA halála után nem sokáig váratott magára a nagy francia forradalom, mely az előtte elnyúló évszázadoknak annyi hagyományát és értékét semmisítette meg. Barokk szellem és az öröklődő uralkodói hatalom abszolutizmusa, rendi gondolkodás és a privilegiáltak eltartó birtokrendszer, vallásosság, egyházi és világi tekintélytisztelet, mindez egyik napról a másikra ócskasággként zsbivásárra került és nagy európai nemzetek kebelében alig akadt többé ember, aki értük valamit adott volna. Az új világ a győzelmes, egész Európával dacoló francia forradalom ideáin épült fel, az új szellem liberalizmus néven terjedt el egyik néptől a másikhoz és alakított át államot, társadalmat, kultúrát és gazdaságot. A legtöbb államban az abszolutisztikus kormányrendszert formális átmenet nélkül váltja fel a liberális konstitucionalizmus, pedig e kettő között hosszú eszmei fejlődés húzódik meg, melynek során a régi, a barokk-rendi, abszolutisztikus gondolat lassankint darabokra töredezik, s az új liberális szellem mindinkább megszilárdul. Ezt a romboló és egyben építő munkát a felvilágosodás végezte, mely külön, messze látható állami megjelenési formát nem teremtett magának, de a régi állami formák alatt, azok megtartásával annál gyökere-
sebben sikerült neki a társadalmat és kultúrát, az állam igazi hordozóit átalakítania.

Racionalizmus és felvilágosodás

Már eddigi előadásunkban is sokszor kellett a felvilágosodást emlegetnünk, anélkül, hogy csak megkísérelhettük volna annak némileg kielégítő fogalmi meghatározását. A felvilágosodás a legkomplexebb európai mozgalmak egyike volt, mely száz különböző forrásból táplálkozott és minden nemzet körében más formában mutatkozott. Kiindulópontja és alapszöveve a racionalizmus volt, az ész tisztelete és mindannak elvetése, ami az ésszel ellenkezőnek, észszerűtlennek látszott. Innen támadásai a Dogma és Tekintély ellen, a katolikus egyház és a lutheri ortodoxia ellen, innen ellentéte az egész vallásos-heroikus-barokk kultúrával szemben. A dogmák uralma alól felszabadítva az embert, ezt is tárgyává teszi a szabad vizsgálatnak: az ember testi életfel-

tételeit, felépítését, szerveinek működését előítéletek nélkül, tisztán a kitapintható, érzékelhető tapasztalatra támaszkodva akarja megismerni és létrehozza az orvostudomány, ember-tan, biológia kezdeteit. Az ember külső életfeltételeinek kutatásával a természettudományok más ágai foglalkoznak, a történetírás és államtudomány az emberi közösségek életszabályait állapítja meg, sohasem dogmák, elfogadott elvi alapok segítségével, hanem a föld kerekén annyiféle formában jelentkező közösségek pontos tapasztalati összehasonlításával. A Ráció azonban itt sem áll meg, magasabb régiókba tör, a Föld mint kozmikus test mozgását kutatja s a metafizikát határozott mozdulattal félretelva a Mindenségnek kétségtelenül észszerű mechanizmusába is be akar pillantani. Newtontól elkezdve a természettudomány és filozófia egyesített mezején hatalmas elméletek próbálják pótolni a görög klasszikus és középkori keresztény elképzeléseket és az új tudomány emberei észre sem veszik, hogy az élő embert felfedezve azt mechanizálni akarják, s a Rációt felfedezve, csakhamar irracionális utakra tévednek. A szálak gyorsan szaporodnak, osztódnak és osztás és nyúlás közben keverednek, úgy, hogy végül ellentétes természetű vonalak összehajolnak, ugyanoly eredetűek egymással szembefordulnak s észszerűséget keresve a Ráció eltűnik, az ember maga is megunja az örökös észszerűséget és előáll, mint mondják, reakcióként, a valóságban természetes továbbfejlődés eredményeként Rousseunak észt és szabályt megvető érzelmi élete, s a fiatal Goethének Rációtól nem korlátozható individualizmusa. De addig is, míg a felvilágosodás kiindulópontjaitól ennyire idegen képződmények megjelennek, mennyi ellentétes alak és gondolat születik és nő fel a mozgalom nagy fókusaiban, az angol, francia és német nemzet kereteiben! Locketól II. Frigyesig, Newtontól II. Józsefíg, D'Alemberttől és Voltairétól Christian Wolffig és Justus Möserig szinte végeleáthatatlan ívet kell megjárnia a gondolatnak, hogy összekösse őket és mégis mindezt egy irányv képviselőiének kell tartanunk, mert mindez többé-kevésbé ellensége a réginek, a korábbinak, kisebb vagy nagyobb mértékben becslője a Rációnak, kutatója és fogékony előmozdítója az emberi élet könnyítése, boldogítása feltételeinek. Laicizált boldogságkeresés, a Ráció és a Humánus kultusza, ezek végső fokon a kifejlett felvilágosodás alapszövevei, angol, francia, német földön csak úgy, mint a Tiszántúl nemesi remeteségében, ahol Bessenyei György álmodja végig Európától elkésve, de hazája szükségleteit megelőzve a magyar felvilágosodásnak lassan, késve feslő álmait.

A magyar felvilágosodás körvonalainak megrajzolásánál eleve tisztában kell lennünk azzal, hogy a hazai jelenség nem lehet oly komplex, mint nyugati testvérei és benne nem is fogunk oly gyökeres ellentétekre, ellentmondó irányzatokra

akadni. Nemcsak azért, mert aránylag kis népnek homogénebb viszonyaiból nőtt ki, mint a nyugati mozgalmak, melyeket nem egyszer nagyvárosok gyorsütemű élete robbantott ki; a magyar fejlődés kevesebb színe, nyugodtabb, éles töréseket kerülő vonalvezetése onnan is magyarázható, hogy a régi kultúra erős páncélként nyomta maga alá a feltörekvő újat, melynek hosszú időn át nem is volt ereje, hogy meleg forrásként a magasba törjön, inkább csak láthatatlan erekként szűrődött össze itt-ott földalatti tóvá, békében megvárva, míg valami földrengés vagy más külső erő feldobja a felületre. Ez a külső erő Mária Terézia negyvenéves uralkodása alatt sokáig késett, míg végre gyors egymásutánban két kataklizma is, II. József és a francia forradalom, felszabadította a magyar felvilágosodás erőit.

Gyökerek: Descartes, pietisták. Bél Mátyás

Vékony csíkokat a közetben, finom kis idegszálakat az emberi szövetek közt könnyű a természettudományok modern fegyverzetében kimutatni, de nehéz az ideák kezdő pontjait és folyvást megszakadó erezetét leírnia a szellemtudománynak. Pedig a hazai felvilágosodás ilyen, külön eredetű, egymástól külön élő ideaszálakból fonódott össze, míg végre nagyobb munkákban és öntudatos akciókövetelésekben láthatóan is megnyilatkozott. A gyökérszálakat kutatva, vissza kellene térnünk a XVII. századba nálunk is, aminthogy a francia felvilágosodás óriásainak, Voltaire-nek és az Encyclopédia tudósainak gondolatvilágát is megtaláljuk a XVII. század embereinél, akik Descartes és Hugo Grotius óta maguk is megtanulták és gyakorolták az „értelem helyes vezetését és a tudományokban az igazság keresését". Külföldön utazó főuraink, külföldön egyetemet látogató diákjaink már megismerik a racionalisztikus állam vezetés, gazdasági élet új csodáit, így Bethlen Miklós, a későbbi erdélyi kancellár, akit Londonban II. Károly király fogad, aki közelről figyel a velencei állam művészi berendezését, ahol a Palazzo ducalében fejedelmi pompával székel a dogé, de mégsem ő dönt az államügyekben, — Bethlen Miklós Velencében, Hollandiában, a Hanzavárosokban felismeri az iparral és kereskedelemmel foglalkozás előnyeit, s hogy a „derék, bőnépű, erős városok" élnek jól és biztosan, téglából épített házakban. Bethlen-szentmiklósi kastélyát velencei palotaformára maga tervezte és építette. De az új világ szellemi alapjait elsősorban a hollandi egyetemek szolgáltatták, melyeket nagy számban kerestek fel magyar protestáns diákok: magán a leydeni egyetemen 1623—50 közt 231, 1700-ig 420 magyar tanult; az 1636-ban alapított utrecht-i egyetem évi alig 50 diákjának szinte fele rendszeren magyar volt, 1700-ig 300 körül, kiknek bőkezű hollandi alapítványok is rendelkezésükre álltak: Franekerban 1623—1789 közt állítólag 1200 magyar diák járt. A XVII. század első felében itt

ismerkedtek meg a magyarok az angol puritanizmussal, Perkins, Amesius műveivel; a század közepétől kezdve pedig a cartesianus filozófiával, melyet Descartes könyveiből és tanítványaitól vesznek át. A debreceni Apáti Miklós Levdében írja, Amsterdamban adja ki 1688-ban „Vita triumphans“-át a „kitűnő hérosz, René Descartes szellemében“, ahol egész élet- és morálfilozófia-rendszert ad, a teológiát háttérbe szorítva, vallási toleranciát ajánlva, de mindenekfelett lelkes hittel téve tanúságot a szabad akarattal használt Értelem primátusáról, az Amor Deiről, mely a descartesi megismerésnek valami misztikus képességtől áthévitett formája. A hazai kálvini orthodoxia merevsége alól felszabadultan vetik be magukat a magyar diákok az új filozófiai áramlatokba, s akad közöttük Grotius, Pufendorf, Hobbes követője, akad a Fénelon- és Madame Guyon misztikus teológiáját Németország felé közvetítő Poiret tanítványa, akadnak protestánsok, akik Kempis Tamást idézik Luther és Zwingli mellett, s főként Coccejusnak, Koch János brémai református teológusnak, leydeni tanárnak hívei, akik mesterük szerint a cartesianus és orthodox irány közt közvetítve a kegyesség útjait keresik és azt racionalisztikus és szinte utilitarius módon a szertartások, szentírási alakzatok rejtett jelentései magyarázatában találják meg. Elmondhatjuk, hogy a század második felének szinte minden kiemelkedő teológusa itt tanult, a hollandi egyetemeken, Coccejus, Alting, Röell, Pairet, Voetius, majd a következő század elején Venema, Vitranga mellett: Kereszturv Pál, Komáromi Csipkés György, a holland tanárával bátran vitatkozó Szatmári Baka Péter, Miskolczi Gáspár, Apáczai Cseri János, Dézsi Márton nagyenyedi tanár, ki négy évig élt Coccejus házában, akik aztán hazatérve nagyobbrészt elhallgattak az ortodoxia nyomása, zsinati felnyezetések súlya alatt. De kétségtelen, hogy ők az első magyarok, akik először isznak a Ráció tiszta francia-angol-hollandi forrásaiból.

Utánuk jön a német hatás, először a III. Károly uralkodása elején jelentkező lutheránus pietizmusban: a hallei egyetem magyar diákjai tanáruknak, Franckénak barátságába befogadtatva, először tanítják a magyarságot észszerű gyermeknevelésre, az átadandó kultúrának racionalisztikus kiválasztására és ehhezképest anyanyelven való, tehát magyarnyelvű tanításra.

Míg a, reformátusok körében sem a puritanizmus, sem a Descartes- és Coccejus-féle áramlatok nem tudtak a teológia korén túlhatolni, s már az egyházszervezet kérdéseiben is legyőzhetetlen gátat emelt eléjük a többnyire erdélyi fejedelmi és nagybirtokosi támogatásban részesülő ortodoxia, addig a pietisták már nagyobb sikerrel ültették át tanaikat a világi élet különböző területeire. A Felvidék ágostai evangélikus tót egyházaiban még nyoma sincs Halle hatásának, annál inkább a

német és magyar nyelvterületen. Az új eszme feltűnik a Dunántúl is: Torkos András győri lelkész 1698-ig Halléban tanul, Spencerral levelez, imakönyve, Győri Katechizmus hallei szellemű; Vásonyi Márton Francke két művét fordítja; ennek barátja* szenicei Bárány György, sopronmegyei nemes, győri tanár, lelkész, hallei diák, a déli Dunántúl egyházainak a török kiűzése után ág. evang. szervezője, aki 1711-ben magyarul kiadja Francke könyvét a gyermeknevelésről, s a könyvecske címében ott van a hitviták korszakát bezáró kijelentés: „itt a hit dolgáról nem disputáltak”. A győri esperesség papjai 1715-ben közös üdvözlő levelet küldenek mesterüknek, Franckénak, s az új szellemben terjesztik a kegyesebb vallásosságot: házi áhítatot, az egyházi ének művelését, a hívekkel való szorosabb együttélés elveit, a confirmációra való szorgos előkészítést, az anyakönyvek vezetését, s az anyanyelvű oktatást. Az orthodoxia ellenük is fellépett, új szellemük ellenállásra lázítá fel a réginek híveit, akik az ágostai evangélikus egyházszervezetben is erősebbnek bizonyultak, mint a Ratio emberei, s épp a pietistákkal szemben, ellenük védekezve építették ki szabályzataikat egységesebben: behozták a szertartáskönyvek egységét, a házasulandók examenjét, a külföldre menőktől reverzálist követeltek, zsinati határozatokkal bevezették az egyházi cenzúrát, melyet a superintendensek gyakoroltak, akárcsak a kálvinistáknál, ahol pl. a debreceni városi nyomda termékeit rendszerint cenzúrázták; az evangélikus zsinatok az iskolakönyveket is megszabták most már, s a püspökök alatt a senior- vagy esperesnek felügyelő és egyházlátogató hatáskörét is kiépítették. A pietizmus ily módon lenyűgöztetvén, nem fejthetett ki élet alakító erőket, bár szellemi és vallástörténeti jelentősége így is nevezetes.

Új, erősebb, életrevalóbb szál indult meg Bél Mátyás működésével, aki sokkal hatalmasabb alak volt, semhogy el lehetett volna hallgattatni. Bél is Halléban tanult, Francke mellett a német racionalizmus első nagymesterének, Thomasiusnak is tanítványa volt, s tőlük örökölte a kultúra anyanyelven való művelésének eszméjét és azt a pedagógiai realizmust, mellyel itthon három évtizedes tanári munkával, 1719—49 közt a pozsonyi evangélikus iskolát újjászervezte. Pietista lelkésztársainál mélyebben hatolt a racionalizmus szellemébe, amennyiben egyházi vonatkozású munkájával csakhamar felhagyott és egész erejét a laicizált tudomány művelésének szentelte. Célja a jénai egyetemen akkor virágzó államismereti iskolának megfelelően Magyarország történeti és földrajzi leírása volt, azaz megállapítása azon életfeltételeknek, melyekben az akkori és korábbi magyar nemzedékek folytatták életüket. Maga a célkitűzés szemelláthatólag racionalisztikus színezetű volt és Bél Mátyás nem is elégedett meg a közjogi és politikai keretek megrajzolásával, hanem a különböző társadalmi osztályok jel-

legzetes életmódját is megfigyelte, minek érdekében több esztendőn át Pozsonytól Erdélyig beutazta az országot és megismerte az alföldi magyar paraszt, az új telepes német, a tót hegyipásztort, a falusi tót, a városi német, a különböző vármegyékben még akkor más és más helyi szokásoknak hódoló kismemes magyar életmódját. Társadalmi és gazdasági rajzai tipikusan racionalisztikus termékek, nemcsak mert minden irodalmi tekintélyt eliminálva tisztára saját tapasztalatain, saját szemének megállapításain épülnek, hanem mert mögöttük mindegyre feltűnik a felvilágosodásnak antropocentrikus boldogságkeresése. Folyvást azt kutatja, hol élnek jobban, könnyebben, boldogabban az emberek, s mivel bizony legtöbbször arra konkludál, hogy az emberek rosszul, kevéssé észszerűen, oktanulul élnek, ezért egyúttal folyvást tanácsokat ad, hogyan kellene életmódjukat, kerestüket célszerűen megváltoztatni: a lusták többet dolgozzanak, a magyarok ne csak nyáron, az aratás verejtékes munkájában, hanem télen is dolgozzanak, a szántást, a cséplést, a betakarítást külföldi mintára modernebb eszközökkel, észszerűbben végezzék. Bél Mátyás talán a legelső haladó magyar, aki elégedetlen hazájának majdnem minden belső viszonyával és azokat a haladottabb külföld mintájára akarja reformálni. Utána még hosszú sora jön a felvilágosodás korában, de azontúl is egész Széchenyi Istvánig a magyar reformátoroknak, kiket egy más hazai irány könnyen nevez a külföld majmolóinak, rossz magyaroknak. Korai racionalisztikus életformáit teljessé tette, hogy haliéi tanáraihoz hasonlóan neki is konfliktusa volt az evangélikus orthodoxiával: a pozsonyi gimnázium reformációja dolgában élesen összekülönbözött Krmann Dániel szuperintendenssel, akivel szemben III. Károly vette védelmébe. Bélnék nemcsak a tudomány és iskolaügy terén akadtak tehetséges tanítványai, mint a már említett földrajzíró Tomka-Szászky és az egyháztörténetíró rektor Ribiny János, a magyar tannyelv követelője, hanem kétségtelen, hogy a racionalisztikus szellemben megreformált pozsonyi gimnázium is hosszú ideig fenntartotta és továbbadta a tőle behozott felvilágosodási eszméket. Bél Mátyástól tehát az ország nyugati szélein folyvást erősödő felvilágosodási árvíz indult ki, s az ő munkásságának tudható be, hogy utána legalább két generáción át a dunántúli és felvidéki magyar lutherizmus a némettel rokon, abból kiágazó felvilágosodásnak nagy zászlóvivője lön.

Piaristák; természettudományok művelése

Másik útja a felvilágosodásnak nyugat felől a hazai piarista iskolákon keresztül vonult. A kegyes tanítórend, alapítójának szándéka szerint is, eredetileg népoktatással, szegény gyermekek vallási tanításával foglalkozott, s őket az életre akarta képesíteni, azaz gyakorlati, szükséges készségekkel ellátni. A számtan oktatását így ajánlja már Kalazanci Szent József, s

mikor aztán a jezsuitákat követve a rend is áttér a középfokú oktatásra s hatosztályú gimnáziumaiban a jezsuita tanítási rendet veszi át, ezt csakhamar megtölti gyakorlati és racionalista elemekkel. A piarista iskolázásra jellemző eklektikus filozófiát Corsini Eduard pisai egyetemi tanár foglalta össze, az ó- és középkori filozófusok mellett felhasználva Bacon, Galilei, Descartes elveit is, kik a „mechanikai filozófiát bámulatraméltóan művelték“. A felvilágosodás e piarista útja, a kálvinistához hasonlóan, szintén nem német földről vezet hozzánk: Olaszországból, Rómából, ahol a rend központi tanárképző-intézetében nevelkedtek a lengyel felvilágosodás piarista előfutárjai csak úgy, mint a magyarok: a Cörver bárók, Bajthay, Horányi Elek. Csak utóbb, a század második felében jelentkezik a bécsi hatás, a Löwenburg-konviktusban és a Savoyai lovagakadémiában is működő piaristák útján. Az új eklektikus irányt, mely a kezdő racionalizmusnak az Egyházzal még nem ellenséges tanait összeegyeztette a régi skolasztikus filozófiával, legelőször három fiatal piarista hozta magával: a két Cörver báró, Elek és testvére János, felvidéki születésűek, anyjuk Pethő grófkisasszony volt; a harmadik Bajthay Antal, Grassalkovich Antalnak mostohafia, később báró és erdélyi püspök. A korán meghalt Cörver Elek 1744-ben kezdte a rend pesti gimnáziumában Newton és Leibnitz—Wolff tanait a magyar ifjúsággal megismertetni, miután már előbb latin könyvben leírta a „legújabb kísérleti és mechanikus“ filozófiának módszereit. Testvére az 50-es és 60-as években a hazai piarista szervezet magas hivatalaiban működött, s részben neki köszönhető, hogy az új szellem a piarista iskolákban általánossá lett. Cörver Elek halála után Bajthay tanított Pesten, miután az új tanokkal nemcsak a római főiskolán, hanem hosszabb nyugati utazás során Párisban is megismerkedett. 1751—52-ben Cörver János báró és Bajthay résztvesznek a bécsi tanácskozásokon, melyek az egész rend számára új, modern tantervet állapítottak meg, majd ugyancsak ők készítik 1757. évben az úgynevezett Cörver-féle tanítási metodust, mely a hazai piarista iskolákban kötelezővé lett és amely a természettudományok, a hazai történet nagymérvű tanításával, a magyar nyelv szélesebbkörű alkalmazásával a jezsuita tanrendszerrel szemben a modernebb elveket képviselte. A rendnek a felvilágosodással való belső, szinte érzelmi jellegű kapcsolatára jellemző, hogy egyik tagja, Némethv Lajos 1758-ban Halléban Christian Wolff egyik alapvető filozófiai munkájának kéziratát kapta ennek fiától s ezt a kéziratot a pesti rendház nagy tisztességben megőrizte. A „recentior philosophia“ ettől kezdve a piarista gimnáziumok tanrendjén szerepelt, s az újonnan felnövekvő piarista generáció, közte Révai Miklós, Dugonics András már ebben a szellemben nőtt fel, mely kétségtelenül sokban eltért a „szigorúnak“ nevezett Aquinói Szent Tamás-féle filozófiától. Ugyanebben az

irányban dolgozott az új nemzedékből Benyák Bernát, a rendnek nagytekintélyű filozófusa és pedagógusa, aki egy ünnepi előadásában a keszthelyi gimnáziumban ilyképen védekezett az újítás vádjá ellen: „S miért ne foglalkoznánk Newtonnak a természeti tüneményekről és a természeti erők okairól írt feleséges tanulmányaival? Tán, mert egyik-másik tétéle az evangéliumok tanait is érinti? Mi az ilyen kérdéseket mellőzzük, mert ezekben Aquinói Szent Tamással tartunk, de tömérdek olyan dolog van, melyeket Tamás műveiben hiába keresünk, pedig ha a tudományok fejlődésével lépést akarunk tartani, ezekkel is meg kell ismerkednünk.⁴¹ A valóságban ezek az új filozófusok már inkább a felvilágosodás mestereinek voltak tanítványai, Newtont például így aposztrofálja Benyák Bernát: „Köszönetét mondunk neked is, oh nagy Newton, mert amennyire tőlünk telt, a te tudományodat igyekeztünk versenyezve elsajátítani. Téged mint egy új világosság terjesztőjét néztünk és csodáltunk, mert hisz valóban fényt derítettél az ég gömbjeinek homályos utaira.“ Az új szellem szerencsésebben tudott szétáradni a magyar gyakorlati életbe, semmint a pietizmusé: a piaristák algebra, gyakorlati mértan, polgári és katonai építészet mellett kereskedelmi és mezőgazdasági ismereteket is tanítottak gimnáziumaikban, majd a Mária Teréziától 1766-ban rájuk bízott tallói árvaházban és ugyancsak a királynőtől alapított szempci kollégiumban. Ez már valóságos gazdasági szakiskolának készült, s igazgatójának, Valero Jakab piaristának 1764. megnyitó beszéde az új, felvilágosodott életforma első nagy útmutatása. Szerinte az intézet célja, Mária Terézia akaratára szerint, hogy a polgárokból állami, gazdasági, kereskedelmi pályákra kedvet keltsen, állami birtokok, bányák művelésére, utak, hajók, malmok, zúzok, gyárak építésére szakembereket képezzen ki; a polgári építészet tanításával a polgárokat jó ízlésű építkezésre vigye; tanítsa a szántás, szőlőművelés, ipar és kereskedelem különböző ágait, a kereskedelmi üzletek szaknyelvét és könyvvitelét, mert, mondja a felvilágosodás hamisítatlan nyelvén: „Mi mindent tanulunk, ami a közjót szolgálja/4

Az új szellem így a gimnáziumi tanítványok körén kívül is megfigyelhető: a piaristák ekkoriban gyakran alkalmazott, kedves házitánítóik voltak a mágánásoknak, s ezenkívül iskolai ünnepélyeik is társadalmi eseményszámba mentek, melyeknél tanikat a legelőkelőbb felnőtt közönség hallgatta. Így tartott 1777-ben a pesti piarista gimnáziumban Benyák Bernát nyilvános üisputátiót, melyen Descartes és Leibnitz tanait ismertette a királyi kúria bírái és nagyszámú főúri hallgatóság előtt; ezen vitatkozás során gróf Teleki József nagyszabású beszédet tartott a magyar nyelv használata érdekében. Elmondhatjuk tehát, hogy a piarista renden keresztül hazánkba csörgedező felvilágosodási szellem az egyes nagyobb piarista intézetekből, a pesti-

bői, szegediből, nagykárolyiból, debreceniből, keszthelyiből, mint megannyi kútból folyt szét az országban, s legalább is olyan hatása volt a katolikusok körében, mint a hallei és más német felvilágosodásnak az ág. evangélikusok között. A római rendfőnök csak 1763-ban bocsátja ki első rendeletét, mellyel ez új szellemnek a metafizikában való alkalmazását korlátozni igyekszik, ekkorra azonban már felnőtt a Cörverek utáni második generáció, Benyák István és társai, úgyhogy az új tanok folytonossága biztosítva volt; azok legalább is 40—50 éven át hatottak, mindaddig, amíg a század végén a gondolkodás teljességgel elvilágiasodott. Mindenképen megelőzték a piaristák a jezsuitákat e modern szellem előkészítésében, bár a természettudományi oktatás terén a jezsuiták is a század második felében gyors léptekkel modernizálódtak. Míg a századfordulón részben skolasztikus, részben humanisztikus fizikát tapít a nagyszombati egyetemen a nagy jezsuita polihisztor, Szentiványi Márton, kinek az egész XVIII. századra megvan a hatása a kassai és más kalendáriumokon keresztül, a század közepétől kezdve a nagyszombati egyetemre is bevonul a kísérletekre támaszkodó és a legközelebbi természeti okokat, többé nem a végokot kutató természettudományos oktatás, pompás rézmetszetű táblák segélyével, csillagászati, fizikai, vegytani, embertani tankönyvekkel, melyekben már Galilei, Newton érdemükhöz méltóan érvényesülnek. Az új fizikai tankönyvek 4 jezsuitáknál és a protestáns főiskolákon egyképen francia és hollandi művekre támaszkodnak, a német közvetítés már csak azért sem szerepel, mert a német természettudomány csak velünk egyidejűleg újult meg nyugati minták alapján. A nagyenyedi tanár Tőke Istvánnak 1735-i természetfilozófiai tankönyvében Ratio és Experientia együtt jelennek megfáz új tudomány szimbólumaiként. A jezsuita Hell Miksa európai hírré tett szert mint a bécsi csillagvizsgáló igazgatója, Kempelen Farkas pedig, Mária Terézia kamarai tanácsosa mechanikus gépezetet talált fel, beszélő és sakkozó embert, s vakok használatára az írógép elődje gyanánt kézinyomdát állított össze.

(a) M. T. V.

Hírlapok

Mindez egyelőre távol állott a racionalizmus egyházellenes irányától és sem a pozsonyi evangélikus, sem a piarista iskolák nem tűrték volna el Voltaire és az enciklopédisták tanainak terjesztését falaik között. Vallási és iskolai eredetű racionalizmuson túl a felvilágosodási gondolkodás először az értelmiségi osztály tollforgató tagjai közt terjed el és alkot magának új életformát, még pedig német, osztrák hatás alatt, s ehhez képest az első góccok is a német határhoz közel, a Dunántúl és a Felvidéken vannak. Katolikusok és protestánsok egyaránt a művelt, külföldi iskolát járt középosztály tagjai, akik ideáikat a tanításon és nevelésen kívül oly eszközökkel akar-

ják terjeszteni, aminőket a külföldön megismertek. Vékony rétege ez az „intellektuel“-eknek, mely egymás számára írt folyóiratok kiadásával próbálkozik és eszmék kicserélése végett könnyen tömörül gyorsan feloszló társaságokba. Nálunk a bécsi kormány nem tartott fenn olyan hivatalos lapot, minő volt a Wiener Diarium, különböző későbbi formáiban; legelső hírlapunk a II. Rákóczi Ferentől propaganda célból kiadott Mercurius Veridicus volt; a legelső lap azonban, mely szellem-történeti jelentőséggel bírt, a Bél Mátyástól 1721-ben megindított Nova Posoniensia volt, mely bár igen rövid életet élt és számai is alig maradtak reánk, mégis bizonyos, hogy Bél az 5 ismeretterjesztő racionalizmusa szempontjai szerint szerkesztette. A felvilágosodás úttörő nemzedéke nem is jutott el más hírlapalapításig, csak a második generáció pozsonyi különítményeinek sikerült ez: 1764-től kezdve Windisch Károly Gott-Keb szerkesztésében megjelent a Pressburger Zeitung, mely egyelőre a hivatalos Wiener Diariumot utánozta és udvari, állami, hivatalos híreken kívül főként erősen utilitarisztikus közleményekkel (a marhavész ismérveiről, a lottóhúzások eredményeiről) próbálta a felvilágosodást szolgálni. Ez a pozsonyi lutheránus kör, melynek tagjai szellemileg Bél Mátyás egyenes leszármazóinak tarthatók, a szepesi születésű Tersztyánszky Dánielben kapott vezért, a Ratio Educationis egyik szerzőjében, szintén német egyetemek nagyműveltségű tanítványában, aki a Leibnitz-féle akadémia-gondolatot követve, Pozsonyban akart többnyire ágostai evangélikus lelkészekből, Windisch körének tagjaiból tudományos társaságot szervezni, utóbb pedig, 1771-ben Bécsben megalapította az „Allergnädigst privüegierte Anzeigen“-t. A folyóirat címe szerint az összes örökös tartományokból akart hasznos tudnivalókat közölni, azonban csakhamar Magyarországra korlátozta érdeklődési körét s Bél Mátyás szellemében közölt pontos leírásokat az ország különböző vidékeinek geológiai, földrajzi és kultúrtörténeti viszonyairól, éles szemmel megfigyelte az elmaradt gazdasági állapotokat is, mindenkor arra törekedve, hogy a bajok felfedésével azok megjavítására alkalmat adjon. Észszerű és utilitárius kritika nála jelentkezett először a mindennapi élet fényeivel kapcsolatban: leírja a hazai gabonatermelés elmaradt voltát, a vermek haszontalanságát, ötven arany pályadíjat tűz ki olyan módszerre, mellyel a még halgazdag országban a halak konzerválhatók és kereskedelembe vihetők lesznek. Nem kevésbé nevelő célzattal hozza az egyes új osztrák gyárak részletes ismertetését, kimondott célja mindezzel az „alattvalók“ nevelése, mert hiszen ezt leginkább a már kiművelt alattvalók végezhetik. Világosan érezhető a német racionalizmus állampolgári vonatkozása: „hazaszeretetre⁴* akarja oktatni az olvasót, amely hazaszeretet akkor még igen csekély kapcsolatban van nyelvvel, nemzettel, fajjal, ehelyett valami homá-

lyos, ködös összetartási érzést fejez ki azon emberek számára, akik ugyanazon kormány alatt, ugyanazon államterületen élnek. A haza fogalmának e német racionalista formája még a századvég luteránus felvilágosodásában is érezhető, például Bredetzky munkásságában, s ez adja meg annak magyarázatát, hogy utóbb e nagyműveltségű és jóakarátú emberek oly kevés hatást gyakorolhattak az immár erősen nemzeti irányú magyar fejlődésre. De Mária Terézia korában még nem állott fenn a válaszfal, s miután Tersztyánszky folyóirata megszűnt, Mária Terézia a még el nem adott példányokat 1779-ben összevárosoltatta és kiosztotta a gimnáziumok közt, mert a budai egyetemi tanács szakvéleménye szerint a lap „tele van érdemes tudnivalókkal, éles ítélettel és rendkívüli haszonnal olvashatják tanárok és diákok egyaránt/* A látókör bővülése az új európai ideakörnek megfelelően és nyugati életformák közlése az, ami Windisch további pozsonyi lapkiadásainak is (több folyóiratot és szépirodalmi mellékletet adott ki) jelentőséget ad: bennük a felvilágosodás északkeleti áráról, Leibnitz és Wolff filozófiájáról, Gottsched német nemzeti irodalmi és drámai törekvéseiről, Gellert, Gessner, Mendelssohn, Klopstock, utóbb már Lessing és Goethe műveiről is hoz ismertetéseket.

Nincs itt szó a felvilágosodás nagy gondolati rendszereiről, Leibnitz filozófiájának ezek a folyóiratok egyetlen hívet sem szereztek, hatásuk azonban sokkal nagyobb volt ennél, s abban foglalható össze, hogy a praktikus, utilitárius, dogma-mentes gondolkodást népszerűsítették. Egészen világosan látható ez a legelső magyarnyelvű felvilágosodási folyóiratból, az 1780 óta hetenként kétszer megjelenő pozsonyi Magyar Hírmondóból. Kiadója, Patzko Ferenc Ágoston, beköszöntőjében „előre tudakozik“, ha „váljon találkoznának-e elegendő számmal hazájukat és nemzeteket igazán szerető magyar hazafiak, akik magyar nyelven íratandó új hírekre vagyis hírmondó levelekre szert tenni kívánnának?“ Európában és Amerikában már minden nemzetnek van saját nyelvén ilyen lapja, mely a „hazájában történő változásokról, világ viszontagságairól, elmés embereknek hasznos vagy furcsa találmányaikról, tudósok munkáiról“ tájékoztat, holott mi magyarok „nemcsak az egyéb világgal, hanem saját hazánkkal s hazánkfiaival is oly szertelen esméretlenségben úgy élünk, mint a fereg a dióban.“ A vállalkozás bécsi mintára indult meg, mire jellemző, hogy a kiadó a hazai születésű híres mineralógus Born Ignác magyar útveleire hivatkozik, melyek már kifejezték ily természetű magyar folyóirat szükségét. A Magyar Hírmondót Rát Mátyás, Göttingában tanult pozsonyi fi, utóbb többhelyütt ág. evangélikus lelkész szerkesztette, ő is írta az egész lapot, melyben filozófia semmi sem volt, de annál több igénytelen jelentés a világ minden részéből olyan dolgokról, melyekről különben az idegen nyelvet nem értő magyar publikum nem értesülhetett volna.

Rát lapja nyitott ablak volt, melyen keresztül Nyugatnak változatos és már haladottabb életét szemlélhette a magyar, s ha a szerkesztő óvakodott is olvasóiban elégedetlenséget kelteni, már a puszta tények közlése is kellett, hogy az itthoni mozdulatlan, barokkrendi világban nyugtalanítólag hasson. Az úrbériség bonyodalmi még le sem csillapodtak, mikor Rát ezt a hírt közölte: „Nincs Britanniában jobbagység. A parasztok, akik a nemesek jószágaiban laknak, mindenképen szabad emberek, csak bizonyos árendát tartoznak esztendőnkint fizetni/4 Ma már nem tudjuk, volt-e valami szándéka azzal, hogy ezt a „hírt“ belevetette a magyar publikumba, kétségtelen csak az, hogy ilyen és hasonló ismeretek birtokában az olvasók összehasonlításokat tehettek a hazai és külföldi viszonyok között. Különben a hazai hivatalos élet híreit a legnagyobb tisztelettel közli, tisztváltozásokat, a budai egyetem eseményeit, a mágnásvilág pozsonyi szórakozásait: Erdődy grófnának török muzsikás szánkázását, Batthyány kardinálisnak dobos, kürtös, póznás lovagos, huszonkét szánt magában foglaló menetét stb. Sok a külföldi hír, politikai, tudományos eseményekről, német és magyar könyvismertetések, gyakran gazdasági hírek, a búzáraikról és főként a hazai elmaradt gazdasági viszonyokról. Vitát rendez a marha istállózásáról, mely, mint tudjuk, az akkori magyar mezőgazdaságnak alapvető, de csak kevesektől felfogott kérdése volt: a haladottabb mezőgazdaságú német vidékek képviselői, egy brassói és egy szepesi levelező, lelkesen lándzsát törnek az istállózás, a „jászlontartás“ mellett és „szaxóniai módon“ ajánlják a lóheretermesztést, hogy azzal etessék az istállózó marhát. „Bár többen hasonlót cselekednének, fohászkodik a szerkesztő, hogy példájukkal a szegény köznépet okosabb gazdálkodásra serkenténék/4 Ez a tipikusan német racionalista oktatómódot mindenütt kimutatja magát, így mikor egy levelező panaszkodik, hogy Gyomron két tehén megdöglött és húsát a falusiak maguk ették meg, ahelyett, hogy a kutyáknak adták volna, Rát megmagyarozza, mit kíván ilyenkor a ráció és az európai kultúra: „A jól elrendelt helységeken a kutyáknak sem hagyják a dögöt az útszélen vagy a mezőn mindenek szemek láttára, hanem mélyen elássák, hogy a levegőég meg ne büzhödjék tőle.“

Mezőgazdaság; egészségügy

Az anyagi kultúra emelését célzó törekvések általában a nyugati részeken honos német irányból fejlődtek ki, ellentétben a piaristák magasabb szellemi érdekelttségével. Az első népszerű mezőgazdasági művek, mik magyarul jelentek meg, egyszerű fordítások osztrák gazdasági társaságok tagjainak munkái után, így a Pozsonyban 1774-ben megjelent „Az ausztriai parasztfjúságot a jól rendelt mezei gazdaságra oktató kézi könyvecske“, „most pedig a magyar parasztfjúság hasznára magyar nyelvre fordítatva“, még előbb, 1771-ben jelent meg

Paul János Vencelnek, a csehországi „szántás-vetésről való nemes társaság“ egyik tagjának a juhtenyésztésről és a dohányművelésről szóló műve; mindkettőnek célja, mint nem is lehet más, tisztán utilitárius: a juhtenyésztés célja „a jobb gyapjúnak és az azzal egybekötöttetett haszonnak megnyerése“, a dohányt illetőleg pedig: „amely országban a dohány művelése gyakoroltatik, abból azon ország sok hasznot és jövedelmet vészen“, a hasznossági szempont azután könnyen rávezet az észszerűségre, arra, hogyan lehetséges a mezőgazdaságból minél könnyebben és minél nagyobb hasznot nyerni; ez pedig csakis akkor érhető el, ha a hazai megrögzött rossz szokásokról lemondunk és az észszerű kezelési módszereket átvesszük a külföldről. Az ilyen ártatlannak látszó könyvecskék, még ha fordítások is, a bevezetésekben és jegyzetekben keserű kritikát gyakorolnak a nemzeti elmaradottság felett és így az újnak, jobbnak, hasznosnak, észszerűnek előmozdítóivá, a hagyományos régi rossznak üldözőivé lesznek. Megható mindegyikben a betű tisztelete, mindegyik azt hiszi, hogy ha egyszerű megírja az észszerű művelés módszerét és ha a magyar közönség elolvassa munkáját, egyszerre megváltozik az egész mezőgazdaság képe, melytől most a külföldet látott szakember csak borzadni tud. „Mert én ugyan jó reménységben vagyok az én hazámfiak eránt, hogy ha eddig valami hasznos gazdasági munkácska froghatott volna kezekben, azokat az régi Elejéktől rá jók szállott, gazdaságban való haszontalan okoskodásokat és balvélekedéseket régen elhagyták volna és más bölcs nemzetségeket a mezei gazdaságban utólértének volna. És ez a mentség ellágyíthatja is talán valamennyire a szomszéd nemzeteknek a magyar paraszt emberek felől való ámbár kemény, de tagadhatatlanul igaz ítéleteket.“ A fordítónak egy pillanatig sem jut eszébe, hogy a magyar mezőgazdaság elmaradottságát a török korszak két elveszett századával menthetné, a Ráció terjesztői nálunk is ahisztórikusok voltak mindennemű történeti érzés híján s az anyagiak javítása terén egyelőre tisztán a hasznossági elv által vezetették magukat. Mikor a Mária Teréziától Magyar-, Horvát- és Szlavónországok számára ki-nevezett selyemtenyésztési felügyelő: „a selyem munkálásának első császári és királyi gondviselője“, Sollenghi Károly 1769-ben magyarnyelvű könyvet adat ki a selyemtenyésztés propagandája érdekében, külön megmagyarázza a nemesek és külön a jobbágyok számára ez új művelési ág „hasznát“: a jobbágy-nak, ha harminc eperfája van, a „selvemtojasokból“ (gubókból) legalább is száz forint nyeresége lesz, a munkát asszony és gyerek elvégzi és az egész munka tavasszal hat hétnél tovább nem fogja őket igénybe venni; az uraságnak haszna még több, mert ez nemcsak hogy maga is tarthat fákat és selyembogarakat, hanem ha a jobbágytól a „béfont selvemtojasoknak“ fontját félforinton veszi és „aztat módgya szerint le-

mot ól áltatja“, az így nyert tiszta selymet eladva, minden fonton három forintot nyerhet. Mint ez idézetből látható, magasabb erkölcsi érzés nem feltétlenül volt együttjárója az utilitarizmusnak, annál magasabbrendű jelenség a szarvasi ágostai evangélikus pap, Tessedik Sámuel, ki a felvilágosodás második nemzedékében, Mária Terézia uralkodása végén és II. József alatt az alföldi gazdasági viszonyok javításával elsősorban erkölcsi célokat, emberhez méltó és Istenhez való felemelkedésre alkalmas életformákat akart behozni. A német felvilágosodás utilitarizmusa és moralizáló szempontjai nála jelentkeznek legtisztábban: ő már, igaz, hogy II. József korában, Justus Möserhez hasonlóan a valláserkölcsei irányú felvilágosodás tipikus nagy tanítói között foglal helyet.

Még egy irányt kell megemlítenünk, mely a felvilágosodás e régebbi formájának egyik terjesztője volt: ezt a hazai orvosok és természetvizsgálók művelték, akik már a XVII. században külföldi egyetemeken tanultak, s hazatérve még a háborús, nyugtalan viszonyok közt is tovább művelték tudományukat. Az orvostudomány, bármennyire kezdetleges volt is akkor, már rég rálépett a tapasztalat és megfigyelés útjára, s így öntudatlanul is előharcosává lett a felvilágosodásnak. Pápai Páriz Ferenc már 1690-ben magyar nyelven adta ki saját orvoslásai közben tett tapasztalatait, innen már csak egy lépés volt ahhoz, hogy az orvosok a racionalizmus szellemében próbálják felvilágosítani az embereket és azok „vastag tudatlanságát“ megszüntetni. A veszprémi származású nagy debreceni orvos, Weszprémi István 1760-ban a „kisdéd gyermekeknek nevelésekről“ adott ki „rövid oktatást“, melyben erélyesen kikel az egészségügy terén uralkodó ősi szokások, babonás konzervatívizmus ellen; a gyermeknevelésnek szerinte az a baja, hogy ezideig „a kedvező anyákra és tudatlan dajkákra bízott, azok pedig a csecsemő kisdedekkel okosabban bánni nem tudnak, hanem amint nagyanyj oknak régi megrögzött helytelen rossz szokásokból tanulták, — ellenben ritka az, aki értelmes orvosdoktornak tanácsával kívánna élni máskor, hanem midőn megbetegednek, holott arra kellene vigyázni kiváltképen, hogy meg ne betegednének és a nyavalyáktól eleve oltalmaztatnának“; a hazai viszonyokat korholva, ő is folyvást idegen példákra hivatkozik: maga is sok ezer esetet látott külföldön, hogy még a négyéves kisgyermek sem halt meg hólyagos himlőben, ha beoltották őket, de hogy nálunk jobb viszonyok legyenek, ahhoz szakszerűen képzett emberek szükségesek, aminthogy „Angliában s idegenországban sem doktor, sem orvos, sem baba senki nem lehet“, míg mesterségét ki nem tanulja és azt valóságos kézi „operációkon“ be nem mutatja. Hevesen kikel az elavult szokások, fejlődést gátló szoros pólyák ellen, meg hogy úriasszonyok „elunják“ magukat gyermekük táplálásában, amivel „bizonyára egyenesen a Természet ellen vétkez-

nek“. Így érkezik meg hazánkba a nagy betűvel írt Természet, mint a racionális életmódnak leghivatottabb szabályozója. Weszprémi különben Van Swietennel egyenes érintkezésben volt s az ő ideáit terjesztette nálunk, ekkor már tekintélyes számú művelt orvostársával, majd kitűnő tanítványaival együtt.

KIBOGOZVA MINDEZEN SZÁLAKAT: a pietizmusét, az ágostai evangélikus tudományos felvilágosodását, a piaristák modern filozófiáját, a mezőgazdasági és egészségügyi viszonyok racionálisabb kialakítására vonatkozó törekvéseket, mindezek távolról sem voltak olyan erősek, hogy a barokk-rendi korszak kiegyensúlyozott nyugalma megzavarhatták volna. Az emberek látókörébe kétségtelenül bevonattak már olyan dolgok is, melyek az eddigi világ- és életkép egyes részleteivel ellentettek, de arról még szó sem lehetett, hogy az új képzetekből az eddigitől eltérő, azt megsemmisíteni szándékozó világnézet alakult volna ki. Az egykorúak a hétéves háborúnak tulajdonítottak döntő fontosságot, mint amelyben a nemesség nagy tömegei láttak külföldi viszonyokat és hazatérve, a hazaiakkal nem tudtak többé megelégedni. A valóságban Mária Terézia korában a magyarságnak külföldet látott tagjai is csak arra szorítkoznak, hogy tágra nyissák szemüket és abban lehetőség szerint elraktározzák a sok változatos képet, anélkül, hogy akarattal megmozdulna a külső viszonyok itthoni megvalósítása érdekében. Azok az ifjú nemesek, kik az 1751. és 1764. évi országgyűlésen jurátus minőségben jelen vannak, s akik majd II. József és II. Lipót korában a vezetést átveszik, még mélyen benngyökereznek a régi viszonyokban, az országgyűlési követknél is szilárdabban ragaszkodnak a nemesi kiváltságokhoz, minden félénk szót, mely a nemesi adóvállalás és adóemelés érdekében elhangzik, zokon vesznek és paskvillusok özönébe fojtanak. Az „országgyűlési ifjúság“ szerepe III. Károly korában kezdődött, ekkor kell az ifjak fegyelmezetlensége ellen először fellépni, Mária Terézia alatt ez a természetes zabolatlanság nemzeti konzervatív színt kezd nyerni: az adózás és adóemelés ellensége az ifjúság, s az azok mellett szóló protestáns Prónay, Jeszenák, más kormánypárti világiak: Niczky, Majláth, Koller, Fekete, Pálffy Miklós mellett a leghevesebben az egyháziakat támadják. Az ifjúság korábban alig képzelhető durvasággal gúnyolja ki Barkóczy érseket, Esterházy egri püspököt, azt az egy-két kanonokot, kik az adózás mellett fel mertek szólalni, belegázol az egyháziak magánéletébe is, hirtelen elárulva, mennyire elszakadt immár a barokk-rendi gondolatnak legalább is vallásos koncepciójától. A következő korszak tekintélyellenességének és világiasságának itt találjuk csiráit, azon paskvillusokban, melyek különben a Kollártól Verböczin és a nemesség előjogain elkövetett sértéseken siránkoznak.

A felvilágosodás és a főúri osztály.

A döntő változás ekkor is az anyagi és szellemi műveltség legmagasabb fokán álló osztályból indult ki, azon főurak és nemesek köréből, akik Bécsben a francia felvilágosodás termékeivel megismerkedtek. A német felvilágosodásnak előbb megfigyelt hatásai csendesen ható, békés jelenségek voltak, a talajt feltörték, megmunkálták a vetésre, de ez a vetés, mely a nemzeti gondolkodás nagy átalakulását hozta meg, már francia magvakkal ment végbe azon módon, amint az új kultúra magvait néhány évtizeddel előbb Bécsben is elvetették. Bécs udvari köreiből a francia felvilágosodás terjedése az 1750-es évek elején veszi kezdetét, amikor Kaunitz, párisi követsége alatt, szkeptikus és ateista, a test és lélek teljes „felszabadulását” valló salonokba jár, s azok életével a kíséretében levő osztrák főúri fiatalságot is megismerteti. Bécsbe visszatérve, ő teszi divatossá Voltaire és az enciklopédisták deizmusát, tekintélyellenességét, az Egyház elleni közömbösséget, sőt ellen-szenvet, a francia színházat és a francia rokokónak könnyelműségét, léhaságát és egész erkölcsi feloldottságát. Mária Terézia kétségbeesve nézte a vallástalanság és erkölcstelenség rohamos terjedését e legmagasabb udvari körökben, de megakadályozni nem tudta többé, s özvegységében mindinkább bezárkózva saját belső vallásosságába, szabadjára eresztette az új fejlődést. Így vált divattá, hogy fiatal osztrák arisztokraták Párisba menjenek, oda- vagy visszajövet Voltairt vagy Rousseaut meglátogassák, hozzájuk udvariaskodó leveleket írjanak, s otthon egyebet se olvassanak, mint francia könyveket, a nagy vezető szellemek műveitől kezdve egész d’Holbach báró materialismusáig és a legdurvább érzékiséget tápláló frivol francia regényekig. A bécsi főúri salonban nem hittek többé sem Istenben, sem erkölcsben, a királynő parancsainak engedelmessége még elvégezték a vallás külső gyakorlatait, s az egyetlen, amiben a régihez ragaszkodtak, főúri exkluzív életformájuk volt. A felvilágosodott rokokó-főúr milliókat kiadott az akkor divatos passziókra, kastély építésre, nyári ünnepek rendezésére, de a német polgári és állami felvilágosodásra annyira jellemző erkölcsi törekvés, a szegény és kisemberek élet-nívójának emelése, az általános népboldogítás egyáltalában nem tartozott gondjai közé.

Ebbe az új bécsi irányba azonnal, minden késelem nélkül bekapcsolódott a magyar főúri világ. Előfeltétele ennek a francia nyelv ismerete volt, amihez Bécs új nevelőintézetei könnyen hozzásegítették a fiatalságot. Az 1746-ban megnyílt Teréziánumban alapításától kezdve 1772-ig nem kevesebb, mint 117 magyar mágnás és középnemes tanult; hasonlóképpen elsajátították a francia nyelvet a bécsújhelyi katonai Terézia-Akadémia és a bécsi Szavojai lovag-akadémia növendékei. A nyelv ismerete volt a kulcs az új műveltséghez, mely utóbbit azután

a bécsi élet: színház, szalonok, udvar közvetítettek azon magyar ifjakhoz, akiknek atyja és nagyatyja még a barokk kultúrában élt és latinon kívül idegen nyelvet nem beszélt. Igaz, már a barokk-kor első generációjában is akadtak, akik gyermekeiket franciára tanították, így hagyta meg Károlyi Sándor már 1724-ben fiának: „a vadászat és gazdaság közben a francia könyveket és compositiókat se mulaszd el“, — de a 60-as évek bécsi magyar fiatalsága már egészen más könyveket olvas, semmint a korábbiak, a cenzúra nem akadályozhatja, hogy a főurak mázsaszámra kapják a francia felvilágosodás termékeit, s azokból magukba szívják a „siécle de la Lumière“, a Világosság eszméit. A barokk-kor hite és erkölce, az emberi életformákat megszokott korlátokba szorító szelleme most egyszerre Homály és Sötétség országának tűnik fel, melyből Voltaire és társainak szarkazmusa, mindent kigúnyoló szabadossága vezeti ki a „fény századának“, a „filozófia korának“ boldog növendékeit a szabadságba. A Tereziánumban tanult és bécsi életet élt ifjú főurak ezt a szellemet viszik magukkal birtokukra, ahol nem egyszer a francia felvilágosodásnak egész kis gócpontját hozzák létre, a párisi szellemnek e korban legkeletibb kisugárzásai-ként. Gróf Csáky István 18 éves korától kezdve három éven át tanult Bécsben, másfelé nem is járt külföldön, 1763-tól kezdve birtokain élt, a szepesmegyei Ilyésfalván rokokó-kertet, Sans-soucit épített, s feleségével, gróf Erdődy Júliával együtt a bécsi viszonyokat is megszégyenítő szabados francia életet élt. Feleségének homonnai szalonjában Isten fia megtestesülésének misztériumán gúnyolódtak a vendégek, s a grófné maga provokálta kérdéseivel őket istenkáromló megjegyzésekre. Az új szellem az ő könnyed formájával, filozófiai elmélyedést nem kívánó felületességével az egész embert meghódította, s akit egyszer rabjává tett, az maradt egész életében. A hazai kastélyokba éveken, évtizedeken át ömlött, megszakítás nélkül, az új szellemi táplálék; ekkor alakuló főúri könyvtáraink csupa francia könyvből állanak: gróf Csáky István és felesége 5000 kötetnyi francia könyvtárat gyűjtöttek össze Homonnán, a Sztárayak ugyanennyit Nagymihályban, a 8200 darabot kitevő Orczy-könyvtárt az öreg Lőrinc tábornok és ennek fia szedte össze, a Héderváry-könyvtár 15.000 kötetéből 6000 kötet francia felvilágosodási mű, ugyancsak több ezerre megy a francia könyvek száma az 1763-ban alapított Festetich hitbizományi és más Festetich-ági könyvtárakban, a Barkóczy grófok pálóci, az Apponyi grófok pozsonyi könyvtárában, mely utóbbit gyűjtője, Antal György gróf, 1774-től kezdve a közönség használatára is megnyitott, a Grassalkovich-könyvtárban, a Csapócsalád tolnamegyei könyvtárában, vagy a protestánsok közt Ráday Pál fiának, Gedeonnak nagy liberalitással kezelt, szívesen kölcsönző nagy könyvtárában, a Prónay bárók acsai, a Teleki grófok marosvásárhelyi gyűjteményeiben.

A franciás szellem természetesen nem minden nagyúri családban vert gyökeret és nem mindegyike Bécsen át hatott, pl. a Telekiek többnyire Bécs megkerülésével, svájci és francia utakon vették magukba; az az irány, amely főként protestáns közvetítéssel, Svájcban át ért el hozzánk, különben sem tartott a jellegzetes, enciklopédista és voltaireianus szellemmel közösséget. Protestáns diákjaink Németalföldről és Svájcban francianyelvű református szellemet hoznak magukkal, amint-hogy 1752-től kezdve mindgyakrabban jelennek meg francia református vallásos művek magyar fordításai. Jellemzőek e tekintetben a debreceni felvilágosodásnak sűrű francia kapcsolatai: a kollégiumi könyvtárba már a XVI. században kerültek francia könyvek, Szenei Molnár Albert működése, a Marót—Béza-féle francia versek és dallamok csak érintették e határt; a XVIII. században Zürich, főként Genf francia egyeteme hat: Genfben 1685—1794-ig 63 debreceni diák jár, de már svájci egyetemen is, így Baselben a XVIII. században 58; a francia kereskedők is megtalálják az utat Debrecen nagy vásáraitra a gyapjú végett, s ők lyoni és más selyemkendőket hoznak oda; a kollégiumi rézmetsző-iskola is francia minták szerint fejlődik, a XIX. század elején Dávid művei alapján. A XVIII. század nagy debreceni tanárai nagyrészt francia műveltséggel térnek haza svájci és németalföldi iskoláikból: Maróthy György (f. 17⁴) Descartes híve, svájci francia szenthistoriát fordít, Hatvani István tiszta cartesianus filozófiát tanít, Piskárosi Szüági Sámuel után pedig 1789-ben Voltaire Henriade-ját adja ki fia, miután ezt a költeményt Péczeli is kiadta magyarul 1786-ban. — Mindez azonban nélkülözötte a francia felvilágosodás romboló szándékát, a „Henriást“ is azért kedvelték e protestáns lelkészek és tanárok, mert a katolicizmust támadta és mert IV. Henrikben a protestáns hit bajnokát látták; saját vallási meggyőződésük egyelőre még érintetlen maradt a felvilágosodástól.

A voltaireianus nézetek eleinte csak a legmagasabb körökben terjednek, azon főúri családokban, melyek a bécsi udvari életbe leginkább bekapcsolódtak, így a Pálffyak, Esterházyak, Erdődyek körében. A bécsi magyar kancellária hasonlóképpen nagy hatást gyakorolt ez irányban: a legtisztább voltaireianus, gróf Fekete János tábornok volt, Mária Terézia egyik alkancellárjának a fia, aki a Szavojai lovagakadémiában és a Tereziánumban nevelkedett, francianyelvű verseket írt, gálans és szabadszájú, gyakran közönséges stílusban, köztük a párisi szalonokban divatos „conte libidineux“ pontos utánezatait. 1767 óta verseit állandóan megküldte Voltaire-nek, a ferney-i patriarcha barátságos költői levelezésbe bocsátkozott távoli tisztelőjével, aki versei és levelei mellett tokaji borküldeményeivel is fel szokta keresni a francia felvilágosodás mesterét. Fekete gróf katonai szolgálata befejeztével főtí birtokára, a „magyar

Ferney“-re vonult vissza, életmódjában is utánozni igyekeztén a ferney-i patriarchát.

De ha a francia szellemnek ily sűrített, tömény kivonatai ritkák voltak is, mint aminő volt Fekete vagy Csáky István és felesége, a külsőségek a főúri udvarokból mindinkább átmentek a tehetősebb középosztályba; e téren a barokk tekintélyuralom idején sokat jelentett, hogy pl. báró Orczy Lőrinc 1760-ban egyenesen buzdította a „magyar szépeket*4, hogy aranyaikon párisi mesterek műveit, azaz francia női divatcikkeket hozassanak és modorukban a könnyed francia társalgást utánozzák: „Vegyed bé Franciáknak víg társalkodását. Táncolj, játszáj, sétálj, üzd világ hívságát.“ Az igaz, hogy a magyar nőtől azt is megköveteli, hogy a „szurkos majorosnékat kikérdezze“, hány lúd, tyúk, pulyka hízik vagy kotlik, szakácsok munkájára, kender-, lenfonásra-szövésre, dézsák, fazekak számára felügyeljen, a rovást és listát maga vizsgálja felül, s ünnepnap a cselédeket maga köré gyűjtve, nekik Szent Pál írásait felolvassa, — az ideál a gazdag földbirtokosné, aki maga kezeli háztartását, de, mint egy ünnepi ruhába, már a franciamódi köntösébe öltözik. Apácáktól vezetett nőiskolák, jezsuita fiúkonviktusok a 60-as évek óta sikerrel tanítják a francia nyelvet a közép- és kisnemesség gyermekeinek is, 1772 óta a debreceni kollégium is tart német és francia nyelvmestert, Marosvásárhelyt 1764 óta tanítanak franciát, legelői azonban az ágostai evangélikusok pozsonyi iskolája jár, melyben már Bél Mátyás megkezdte a két felső osztályban a francia nyelv tanítását. Így, ha egyébben nem, külsőségekben széles terjedési lehetőség nyílik a francia felvilágosodás számára, anélkül, hogy a régi életformák, leszámítva a bécsi légkörbe került családokat, egyelőre lényegesebb változást szenvednének. A barokk-kor tekintély tisztelete, kiszabott formái tovább élnek: Hadik András gróf ebédet ad, de vendégei úgy érzik, hogy házigazdájuk rossz hangulatban van, s ezért ebéd alatt senki sem mer megszólalni, a gazda is hallgat, csak a végén sóhajt fel egy Seneca-idézettel. Ez a jelenet a francia világban elképzelhetetlen, s mutatja, hogy bár a költők: Rájniss József, Ányos Pál, sőt utóbb, a 70-es években maga Orczy Lőrinc is valóságos sportot üznek a franciás „módi“ gúnyolásából és azt visszaszóritani törekednek, az életformák és lelki tartalmuk egyelőre még nem igen változtak meg. Orczy Lőrinc minden francia olvasmánya mellett is egészen véve meg van elégedve a magyar élettel, helyesebben azzal, melyet maga él és maga körül, bár áljainál, nagybirtokos társainál szemlél. Az új svájci természetidilles költészet és felvilágosodási hatás alatt Horatius módjára kerül a városi életet: „Hagyjuk el városnak lármás zürzavarját — írja Beleznay Miklós generálistársához intézett költői levelében —, Nagy uraknak fényes, tágas palotáját, Ezeknek epesztő, gondos multságát, Csácsogó dámáknak

henye társaságát“ — csak a természet ölen akar élni, hol csendesség, egyesség, jó nyugalom van, s hol „Szöllődnek tövénben letelepedhetünk, Vastag szakácsodnak főztéből ehetünk, Bécs, London, Párisnak dolgán nevetethetünk“. Az Extra Hungáriám életfilozófiája ez még, de hiányzik belőle a barokknak minden erkölcsi, heroikus erőfeszítése, az új szellem már felbontotta az erkölcsi kötelekeket, léha epikureizmust teremtett, mely önelégültségében az adott viszonyok minden kritikájától tartózkodik. Orczyék és társaik minden filozófia és hazafias érzés mellett sem képesek oly életenergiát kifejteni, mint pl. Károlyi Sándor gróf köz- és magángazdasági életében. Egyetlen téren azonban még e hedonisztikus illúziók is teret adnak a kritikának: a katolikus papsággal szemben. Orczy még a hercegprímást sem tudja anélkül dicsőíteni, hogy a klérust, e „fekete sereget, ki ül kathedrában“, ne szidalmazná: a „czókósoknak regementjét, Calasanci József és Loyola seregét, klastromok henyéllő fellegét“. Ezentúl azonban meglepő készséggel belenyugszik a „bölc“ igénytelenségével a viszonyokba, a hívságos palotákkal ellentétben, a piszkos, féreggel teli, rongyosfalú bugaci csárdát szükséges és hasznos intézménynek tartja a kecskeméti pusztá közepében, idegenből lelkes verseket fordít le a paraszt dicséretére, akinél „vaygon a szelíd ártatlanság“, s aki az államnak igen hasznos tagja: „Balgatagság téged, köznép, meggyalázni, Te tudsz országodért mind élni, mind halni... Nálad lakik, mulat még az ártatlanság, Nem fényes palotán lakik a boldogság.“ Orczy később is „együgyű, de hasznos, szelíd méhecskének“ tartotta a „szegény adófizető népet“, melyet kell, hogy a nagyurak, főhivatalnokok, főispánok „palástjuk alá vegyenek“, s tőle a méltánytalanságot, az adott jogi keretekben, távol tartsák. A II. József előtti felvilágosodás valóban igen távol volt még a hazai politikai és társadalmi viszonyok kritikájától.

A szabadkőművesség

Az egyelőre még alkotásképtelen bomlasztó erőknek nagy tömege torkollott össze a szabadkőművességben, mely angol, porosz, franca minták után szintén még Mária Terézia uralkodása alatt terjedt el az osztrák tartományokban, s onnan Magyarországon is. Az első szabadkőművespáholyt 1742-ben alapították Bécsben „aux trois canons“ néven, a német tartományokban és Csehországban gyors egymásutánban álltak elő a többiek, melyeknek tagjai közt főurakkal, hivatalnokokkal, katonatisztekkel, polgárokkal találkozunk. Bécsben főpártfogójuk Mária Terézia férje, Ferenc herceg, maga is szabadkőműves volt; a páholyokban korán találkozunk magyarokkal, köztük talán a legelső vakoló, testvér gróf Bethlen Gábor, a későbbi erdélyi kancellár volt, akit az első bécsi páholyba mindjárt az alapítás évében vettek fel. A magyar főurak, ha Bécsben udvari, katonai vagy kancelláriai szolgálatot teljesítettek,

az 50-es évektől kezdve rendszeren belépnek az ottani páholyokba, hasonlóképen a köznemesi alkalmazottak, majd a magyar nemesi testőrség tagjai. A hazai páholyok a 70-es években fejlődtek ki: Pozsonyban a „titoktartás“, Eperjesen 1769 óta az „erényes utazó“, Selmecbányán az „erényes emberbarát“, Besztercebányán a „megkoronázott erény“-hez címzett páholy. 1777-ben Pozsonyban új páholyt alapítottak a „biztonságihoz“, melynek főként alacsonyabbrangú hivatalnokok voltak tagjai; ez és a hetvenes évek elején Pesten és Budán alakított „nagylelkűség“ páholy utóbb az eszéki, zágrábi, varasdi és más határőrvidéki tisztekből álló páholyokkal az úgynevezett Draskovich-obszervanciához tartozott, mely a magyarországi szabadkőművességet a bécsi, prágai és német-angol vezetés alól szervezeti szempontból függetleníteni akarta. A Draskovich-féle „szabadság4* páholyt, a „magyar korona országainak Latomra libertatis“-át, gróf Draskovich József alapította gróf Niczky Istvánnal együtt, hogy emberbaráti működésének szélesebb teret találjon, miután nem elégítette ki többé az, hogy szegényeknek alamizsnát adott és birtokán vasárnapi istentisztelet után a templom előtt órák hosszat prédikált parasztjainak a „szorgalomról, munkás életéről, felebaráti szüreteiről, a mezőgazdaság megjavításáról, a verejtékes munka édes-voltáról“.

A szabadkőművespáholyok, angol eredetükhöz képest, általánosan a humanisztikus és filantrópikus működést tartották feladatuknak, sok lelkes ember volt bennük, akik e cél szolgálatában a racionalizmus és Rousseau lendületével akartak működni. Hozzánk és Ausztriába már abban a kifejlett stádiumában ért el a mozgalom, amikor minden pozitív vallásosság ellentétét jelentette. A szabadkőművesek közt sok ateista is volt, de a többség a deizmushoz tartozott, s a szabályok is legtöbbször deisztikus gondolkodást tükröztek vissza. Az általános humanisztikus ideál magában foglalta minden nemzeti, állami, faji és vallási különbségen túl azt, hogy az embereket egyaránt testvérnek kell tartani; a pozitív vallások különbségeitől annál könnyebben eltekinthetett a szabadkőműves testvér, mert a földi körökön felül úgysem látott semmi bizonyítható vagy elhíhető jelenséget, kivéve egy homályos, alakatlan, sokféleféleképpen kitölthető és magyarázható istenfogalmat. A szabadkőművesség e tekintetben az angol és francia felvilágosodás metafizikaelenes racionalizmusát terjesztette el olyan helyeken is, ahol különben Voltaire tanaiból ezeket a vallási következtetéseket nem vonták volna le. Tisztelelkű fiatal emberek szabadkőműves társaságba kerülve, aminő áhítattal jegyzik el magukat a felvilágosodás humanisztikus ideáikörének, éppoly határozott állásfoglalással utasítják el maguktól a Vallás és az Egyház tanait. Valószínű, hogy a vallásellenes, tiszta deisztikus felvilágosodás német és magyar földön soha

oly mértékben nem terjedt volna el, ha a szabadkőművesség, mint szervezet, karjára nem veszi; az élet teljes elvilágiasodása, a dogmáknak és az Egyház parancsainak a mindennapi kérdések közül kiszorítása kétségtelenül a szabadkőművesség munkája, ez tanította meg a művelt néposztályokat arra, hogy napjaikat Isten nélkül is eltölthetik, tisztán világi erkölcsannak engedelmessé. A pozitív vallást kiszorítva, szinte vallása lesz ez a laicizált humanizmus sok őszinte embernek; ilyen religiózus elragadtatással beszél róla az ifjú Kazinczy Ferenc: „Ennekem a kőművesség oly társaság, amely egy kis karikát csinál a legjobb szívű emberekből, melyben az ember elfelejti azt a nagy egyenlenséget, amely a külső világban van; amelyben az ember a királyt és a legmagasabb rendű embert testvérének nézi; amelyben elfelejtkezik a Világ esztelenségei felől, s azt látván, hogy minden tagban egy Lélek, tudniillik a jónak szeretete dolgozik, örömkönnyeket sír; amelyben sokkal biztosabb barátokat lél, mint a külső világban; amelyben kiki igyekszik embertársainak nyomorúságát aszerint, amint tehetsége engedi, könnyíteni; amelyben kiki olvasni, tanulni, szerzetes atyafiait munkái, írásai, példái által tanítani tartozik*4 — azaz a szabadkőművespáholyban ez elképzelés szerint csupa olyan emberek „dolgoznak“, akik már minden emberi hibát és tévedést levettek magukról. Érthető tehát, hogy Kazinczy és vele még sokan, így a bécsi testőrség majdnem minden tagja, „lángoló felgyulladásokkal* volt szabadkőműves. A páholyban nyeri hitét az emberiségben, s ez az, ami igazán hatékonyá teszi felvilágosultságát: „Voltaire, Rousseau, Helvetius, a Sanssouciban lakott Filozófus, s a Kőművesség úgy adnak paist balomba, jobomba kardot, lábaimra szárnyakat, mint mikor Perseust készítették fel az istenek az Andromeda megszabadítására/* A szörny pedig, a legyőzendő: az egyházi-barokk kultúra, az a Sötétség, melyet a felvilágosodás Napja fog elűzni: „Nagy még a setétség! és nékem úgy látszik, hogy mivel némely helyeken Napok támadnak, a barlangok setétjei még feketébbé válnak, mint eddig voltak.“ A felvilágosodásnak átütőerőt legalább is szellemiekben, a világkép elvilágiasításában, a barokk kultúra megsemmisítésében, a szabadkőművesség adott, amint anyagiakban és politikaiakban mozgási sebességét II. József egyéniségétől nyerte.

Persze a sokaság számára a szabadkőművesség sem volt csipkebokor, melyből Isten hangját vélte volna hallani. Orczy Lőrinc báró meglehetősen nyárspolgári tartalmat ad neki, elismerve egy legfőbb lényt, kihez fohászkodni illik, különben pedig szerényen, csöndesen ajánlatos élni: „Hallgató légy inkább, nagyra ne puffeszkedj, Keveset kívánván, kevéssel elégedj. Tanulj-meg tartani reád bízott titkot, kisebbnek engedni, becsülni nagyokat. Vess meg kevélyeket, viseljed sorsodat. Istenes életet élj, s készülj halálhoz, így, s nem másképp, jut-

hatsz igaz boldogsághoz.“ Az istenes élet persze itt is pozitív vallásoktól elfordult, deisztikus életet jelentett, s elmondhatjuk, hogy a szabadkőművességnek még e legegyszerűbb, minden meglévőbe belenyugvó formája is terjesztője volt a felvilágosodás egyházellenességének. Nagy tömeg ember persze akkor is hivatali érdek, protekció, összeköttetés reményében csatlakozott a páholyokhoz, aminthogy II. József alatt a monarchia hivatalaiban a szabadkőművesség érdekszövetkezete formálisan uralkodott. Nálunk már Mária Terézia korában is könnyen biztosíthatott hivatali előhaladást a szabadkőművesség: Albert tescheni herceg, a királynő veje, feltűnően pártolta a „testvéreket“, utóbb gróf Pálffy Károly, a hazai páholyok nagymestere lett főkancellár, Erdélyben pedig Mária Terézia alatt Brukenthal báró kancellár és kormányzótól lehetett szabadkőművesnek pártfogást remélnie.

A világi érdeken kívül több más momentum is hozzájárult, hogy a páholyok nagy hatást gyakorolhattak a barokk kultúra kiszorítására. Deizmusuk határozottan toleranciát követelt; a pozitív vallások közt érdem- és rangbeli különbségeket nem ismertek, s ezért egyiknek sem engedtek hegemoniát, államvallásnak egyiket sem fogadták el. Ami annyit jelentett, hogy Voltaire katholikuseellenes tanainak visszhangot szereztek, sötétségellenes harcuk a katolikus egyház ellen szólt, s ezzel a barokk építmény legfőbb tartóoszlopát próbálták mindegyre megrázkódtatni. Nem szabad azt sem lebecsülnünk, hogy özszejöveteleik adtak először alkalmat arra, hogy különböző rendi és társadalmi helyzetű emberek világi és politikai dolgokról elbeszélgethettek egymással, ezzel világi közvélemény alakulását segítették elő, mely már független volt úgy az egyházi, mint az állami hatalomtól, de amelyet ők annál könnyebben befolyásolhattak a felvilágosodás szolgálatában. Egyes ágazataik a fantasztikum és anyagiasság különös kötelékeivel kapcsolták magukhoz az embereket, így a rózsakereszteség, amely rendbe a szabadkőművesség harmadik, skót fokozata után vették fel a testvéreket: ezek alkímiával foglalkoztak, aranykeresésüket homályos és titkos mesterkedésekkel leplezték, ami Kazinczy Ferencben valóságos iszonyatot keltett velük szemben. Tényleg igen sok exisztencia ment tönkre a rózsakeresztesek körében, így Báróczy Sándoré, talán a legtehetségesebb testőríróé, aki az alkímia miatt az irodalmat elhagyva, az egész világgal meghasonlott, így Székely László testőrtiszté, aki anyagi zavarokba került és állását szegénnyel elvesztette. Voltak olyan páholyok is, melyeket a rózsakeresztesek fantasztikus pénzvágán túl még egyéb erkölcstelen célok is egybetartottak, így a giráltit, mely II. József alatt az eperjesi „alvó oroszlán“ páholyának volt fiókja és az ottani nemes urak erkölcstelenségének leplezésére szolgált. Kazinczy

és vele az idealista hajlamú szabadkőművesek mélyen megvetették ezt a páholyt.

Egészen véve a szabadkőművesség az új szellemű Magyarország kialakulásának egyik legfőbb tényezője volt, s a legelső, mely már elég helyzeti energiát gyűjtött magába, hogy hozzákezdhesen a régi életformák megváltoztatásához. Kazinczy még később is panaszkodott, hogy „gyalázatj ára nyelvünknek, csak németül és deákul dolgoztunk“, — a szabadkőművesség hivatalos nyelve nálunk is a német volt, de maga az a tény, hogy a páholyok munkájában egy-egy vidék minden magyar ura összetalálkozott, s ezzel az érintkezésnek soha nem látott intenzitása fejlődött ki: ez is megmérhetővé teszi a szabadkőművességnek a nemzeti társadalom öntudatosítására gyakorolt hatását. Hogyne lett volna hatása az oly teljességgel új jelenségnek, hogy például a miskolci „erényes világpolgárok“ páholyüléseire a szabolcsi, borsodi, zempléni alispánok és főjegyzők, a Vay, gróf Török, Puky, Ragályi, Fáy, Óváry, Pottornyay, az összes művelt nemesi családok fiai összejöttek! A szabadkőművesség vidékek, tájak, vármegyék korlátain túl tudta egyesíteni embereit céljai szolgálatában.

A hangulat már kezdett kialakulni, s a korábbi nyugalom, társadalmi és szellemi állandóság után már láthatók voltak a jelek, hogy az ország talán nemsokára a nyugtalanság völgyévé fog átalakulni. De még mindig hiányzott az az erő, melyről retrospektív elmélgésekben könnyen elhisszük, hogy mindig megvolt és hatott, de a valóságban csak az újabb korok szüleménye. A nemzeti öntudat, mint mindennél erősebb motor, mint az egész anyagi és szellemi világnak átalakító princípiuma, még mindig nem jelent meg a színpadon, sőt egy pülanatig úgy látszott, mintha a barokk hagyományos nemzeti jellegének helyét a szabadkőművesség internacionalizmusa készülne elfoglalni. A felvilágosodás vagy nem volt még akcióképes, mint pietista és piarista irányai, vagy pedig megvolt már a fellépésre bátorsága és ereje, de hiányzott nemzeti öntudata. Ezt hozta meg az irodalom, s benne a bécsi testőrök, köztük a legtevékenyebb, Bessenyei György.

Bessenyei György

Agisz tragédiája, mellyel Bessenyei György 1772-ben valóssággal beírta nevét irodalomtörténetünk lapjaira, egyszerű Gottsched-utánezat, minden drámaíró tehetség nélkül, amint-hogy Bessenyeinek legtöbb munkája is vagy fordítás, vagy átérzése mások munkáinak, még csak nem is átköltése. Magyar írásmódja sem különösen nevezetes, előtte a barokk-korszaknak szinte névtelen írói is könnyebben, folyékonyabban tudtak magyarul írni, nem is szólva a nagy nyelvűművész Faludi Ferencről, kinek stílusához képest Bessenyei művei még kemény küzdelem arcát mutatják, kezdetleges küzdelmet a gondolat kifejezéséért. De Bessenyei mégis nagy egyéniség volt és nem-

zetiségünk történetében neve mindenkor fennmarad. Az adott helyzetben, mikor a felvilágosodás erői már nem voltak messze a nemzeti barokk megtámadásától, s amikor ily Összeütközés esetén a felvilágosodás nemzetközi, európai áramlata nemzeti kultúránknak akkori építményeit minden további nehézség nélkül elmoshatta volna: Bessenyei egyéniségében született meg a felvilágosodás és a magyar nemzetiség első szintézise, s ő mutatta meg néha dadogó, gyakran lángoló szavakkal az utat népének, melyen haladva ezt az új európai áramlatot sajátjává teheti, nem maga kárára, hanem ön jellegének erősítésére és kimélyítésére. A szintézist csak oly egyéniség végezhetette el, aki mindkét irányt fenntartás nélkül, lelke mélyén átélte, és Bessenyei csakugyan ilyen volt: mély öntudatos magyar és a felvilágosodás alázatos híve és szolgája. Életében és munkásságában oly közeli kapcsolatokba bocsátkozott az új nyugati szellemmel, mint kevés magyar: egész irodalmi alkotása német és francia felvilágosodási munkák egyszerű másolásából áll, gondolatai egytől-egyig idegenből valók, sőt gondolatait nemcsak magyarul, hanem németül és franciául is megírja. A világ közepe az ő számára mindvégig a haza határain kívül, Bécsben van: a gyermek hálójával teszi le hódolatát Bécs, a „világ ez ősi koronája“ előtt és vallja, hogy Bécs az ő sorsa. A valóságban persze Bécs a felvilágosodást jelentette számára, melyet csak ott sajátíthatott el magának. Ekkor Bécs az európai új szellemnek utolsó gócpontja Magyarország felé, s ez az európaéhes magyar ott veti rá magát ugyanoly legyőzhetetlen tanulásvágygal az idegen tartalomra, akárcsak középkori elődjei a Sorbonne-on, Bolognában vagy az osztrák hercegek udvarában. Tizenkilencéves korában kerül Bécsbe és még nem tud németül, 23 éves korában már franciául is megtanul és mindkét nyelven nyomtatásba is adható munkákat ír. Az új ideák belsejét is gyökeresen átalakították, s lehet-e elképzelnünk nagyobb ellentétet, mint amit a barokk-kornak a középkori magyarságot illető felfogásával szemben Bessenyei fejt ki már 1779-ben: eszerint Szent István hozta be a kereszténységet, alatta a keresztény és a szkitha szokások furcsa vegyüléke állott elő, amikor az idegen nyugati papok elkezdtek a szkitha farkasoknak prédikálni. „A papok csak papoltak, a juhok pedig csak ittak, pusztítottak, raboltak“, a papok sokat fáradtak, maguk is elszkithásodtak, de tovább folytatták „szent káromkodásukat, szent veszekedésüket“, amivel végre mégis csak elérték, hogy „megszelídültünk. Hazajöttek osztán sok boglyas kegyetlen szkitha magyarok a véres piacrul, hol öltek, rablottak, s templomaikba bemenvén, noha még a vértül gőzölögtek, füstöítették tömjénnel magukat, hogy az Isten bocsássa meg nekik, ha vétettek; osztán ismét visszafordultak dűlni, de megint hazajöttek füstölni. Utoljára annyira mentünk, mely szerint csodálkoztunk rajta, hogy valaha szkitha módon élhet-

tünk.“ Ebben a tipikusan voltaire-i történeteszemléletben már nyoma sincs a regnum Marianum szentkirályi elképzelésének, Bessenyei nem hisz többé a vallás kultúraalakító, államfenn-tartó erejében, a vallást egyáltalában nem tartja erőnek, hanem külsőségnek, megszokás dolgának; nemcsak Szent István egyé-niségét törli ki a történetből, hanem az egyéniséget magát ta-gadja, s ezzel a magyar történetet erősen materialisztikus ra-cionalizmus alkalmazásával egyszerűen mechanizálja. Voltaire-nek általános érvényű szabályokat felbontó történeti relativiz-musát ő alkalmazza először a hazai történetre, kiemelve a szo-kások különbözőségét: „Ezerféle szokás van ilyen e világon“, a szokások, azaz erkölcsök, szabályok kifejlődése véletlensé-gektől függ, a neveléstől, ez pedig a földrajzi adottságoktól. Ha a krimi tatárt Magyarországon nevelnék, nem kívánna ló-húst enni, viszont a Krímben nevelt magyar feltétlenül lovat fog enni. Német ember asztalánál ül, bársonyos széken, a tör-ök a földre bocsátkozik, — de ha így minden változik helyek és népek szerint, van-e igazság és szabad-e érte fellépni? A vál-tozatosság maga nem-mel felel: „Emberiség volna-e engem a töröknek azért kínozni, hogy miért szeretek inkább széken ülni, mint párnán a földön? vagy igazsággal verhetném-e a ta-tárt azon okból, hogy miért szereti jobban a lóhúst, mint a tehénhúst?“ Ebből természet szerint következik a tolerancia és az, hogy „a hitben való erőltetés vakság, gonoszság, ostoba-ság“, amit a papok találtak ki. „Mindenkori világi szándékbul származik az uralkodó papságnak térítése, következésképen gonoszság, mert idvezítésnek színe alatt földi hasznot, pénzt, hatalmat vadász... Ha találsz oly embert, ki nyughatatlan té-rítő, hidd el, hogy tudatlan és ostoba is. Soha tanult, bölcs fér-fiút nem láttál a térítésnek erőszakos leikével felebarátjai közt dühösködni, sem ártatlanokat kárhozthatni.“ A Sötétség ellen küzdő Világosság Bessenyeinél már nyíltan, magyarul és ma-gyarán beszél, s hangjai megsokszorozva terjednek szét az or-szágba.

Amit Bécsben lát, azt itthon is meg akarja valósítani. Bécs és a magyarság már két különböző egyéniség az ő szemében, nem úgy, mint a felvilágosodott főurakéban; ő az első, aki a fel-világosodás szempontjából a magyar földet mint sötét területet fogja fel, melybe szövétnekkel kell menni, hogy Bécshez ha-sonlóan világosságra derüljön. Felismeri a magyar fejlődés speciális voltát, melynek egészen más előzményei vannak, mint a nyugati hasonló processzusoknak; felismeri, hogy az^ elmaradottságon csak az itthoni eszközökkel lehet segíteni és azt is megérzi ősi magyar ösztönével, hogy a probléma központja a magyarság fogalmában van. Magyarország és a felvilágoso-dás problémája csak úgy oldható meg, ha a magyarság be-fogadja az új tanokat, a felvilágosodás magyar nemzeti prob-léma lesz számára. Ez a döntő lépés, melyet csak Bessenyei-

nek csodálatos befogadóképességű és amellet mozduatlan ősi konzisztenciával bíró egyénisége tehetett meg. Magyar nemzeti irodalom előtte is volt, de magyar felvilágosodás nem, márpedig a magyar felvilágosodással a magyarságnak újabb európai korszaka kezdődik. Ágisz tragédiája jelentéktelen epizód ebben az összefüggésben, de annál nevezetesebb „Magyarság*4 című röpirata, melyet 1778-ban adott ki. A cím maga szimbólumként mutat előre állami, rendi, politikai vonatkozásoktól megtisztult magyar lelkeség felé, mely kell, hogy ezután mindenünknek, társadalmunknak, kultúránknak, államunknak egyetlen irányítója, legfelsőbb tartalma, jelleget adó kvintesszenciája legyen. Ő látja először az elvont, eszményei nemzetiséget, mely a magyar élet ezer jelenségében tükröződik, de mivel tában csak keveseknek mutatkozik meg. Neki ez a nemzetiség nem az a szkitha barbárság, melyről szerencsére már leszoktunk, hanem az akkori, a mindenkori európai műveltség; az ő korában a ráció megbecsülése, a tudományok művelése, az ország boldogságának minél teljesebb megvalósítása. És a külföld már azt is megmutatta, miként lehet ezt elérni. Nemzet csak nemzeti nyelven boldogulhat. A nacionalizmusnak ez alapelve, melyet Thomasiusék német viszonylatban már oly régen hangoztattak, csak most érkezik meg hozzánk. „Jegyezd meg e nagy igazságot, hogy soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehetette magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe be nem húzta. Minden nemzet a maga nyelven lett tudós, de idegenen sohasem.⁴ Igaz, hogy még csak a tudomány, az írók nyelvéről van szó, de a felvilágosodásban az irodalom a centrális probléma. „Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány. Ez mentői közönségesebb a lakosok közt, az ország is annál boldogabb“, s mivel a tudománynak kulcsa az anyanyelv, ezért az ország lakosainak boldogulásához is magyarnyelvű tudomány szükséges. Racionalista fogalmazásban itt van a magyar nemzetállam első elméleti posztulátuma.

Bessenyei az ő kiterjedt irodalmi munkájában maga is nagy tömegét vette át, mintegy „nosztrifikálta“ az akkori európai kultúrának, amennyiben ez az irodalomban megnyilvánult; példáját követték testőrtársai, sőt példáján lelkesülve az itthon, kisebb látókörben dolgozó írók is, akik, amennyiben erősen állottak a nemzeti talajon, sokkal intenzívebb munkásságot fejtettek ki. A barokk kultúra tövében eddig szinte anonim módon működő nemzeti írók, piaristák, pálosok erősítve adják vissza Bessenyei önérzetes szavait, s ő már 1779-ben „hazaíúi magyar társaságba“ szövetkezik velük, Horányival, Ányos Pállal, Kreskayval. Az egyesülés a magyar irodalmat akarja ápolni, amint Bessenyei már előbb felvetette a kérdést: „Mikor fognak tiszta magyar Akadémiát csinálni? vagy oly tudós társaságot, melynek más kötelessége hivatala szerint ne lenne, ha-

nem hogy magyarul írjon?“ A Rációnak magyarnyelvű szolgálata egyúttal a felvilágosodás általános humanista ideálját is szolgálja, s a társaság kötelességévé teszi tagjainak, évenként „megmutatni, hogy valamiben hazájoknak és az emberiségnek szolgálatára voltak/4 S amint így jellegzetes felvilágosodás! szituációból indítja el Bessenyei az akadémia ügyét, hogy az új szellemi állapotok közt, Révai és annyi más kézen át megérkezzék a Széchenyi-féle nacionalizmus korában a megvalósításhoz, hasonló utat fut be a szintén tőle elindított magyar nyelv-művelés is, mely nem filológiai érdeklődés, hanem az akkor modern fogalmak magyar nyelven kifejezésére való törekvés, alapjában tehát nem egyéb, mint a racionalizmus kultúrájának magyarra átfordítása. Amint Bessenyei hosszú időre érvényesen írta meg: „olyan szánakozásra, s egyszersmind köpedelemre való csekélységgel kicsinyítik némelyek magukat, hogy magyarul nem lehet, mondják, jól írni, okoskodni, mivel sem ereje, sem elégsége nincsen a nyelvnek“, — ezt a kishitűséget utána két generáció iparkodik kiirtani a nemzet tudatából.

Mindez azonban csak irodalmi jelenség, mely társadalmi és politikai köröktől távol áll, sőt meg sem próbálja azok befolyásolását. Bessenyei, mint utódai is, lélekben elfordult a barokk-vallásos kultúrától, annak igazi kútforrását, az Egyházat lenézte vagy elkerülte, de éppen rajta bizonyult be, hogy a Ráció bármely humanisztikus tartalmat hordoz is magában, a Lélek és Vallás alapjait büntetlenül nem döntheti ki. Voltaire tanai Bessenyei leikéből kipusztították a hitet, s benne sivár űrt hagytak: az „alföldi bölcs“ bihari magányában még évtizedeken át töpreng azon, hogy a világból és a természetből semmit sem ért, mert nincs többé emberi gondolat vagy filozófiai rendszer, melyben hinni tudna. A francia racionalizmusnak gyakran naiv hittel jelentkező dogmatizmusából magyar földön sötét, melancholikus szkepszis lesz, mely keserűen tagadja a körötte lévő világot, azzal közösséget nem vállal, de azon változtatni sem tud. A Bessenyeitől megindított irodalmi fejlődés ehhez képest önmagában még szinte közömbös jelenség a rendi világ további fennállására nézve, sőt társadalmi és politikai téren nem egyszer azt kell látnunk, hogy Bessenyei is nagyban helyesli a fennálló egyenlőtlenségeket, melyek pedig elvi felvilágosodásával éles ellentétben állanak. Még később is, mikor Hajnóczy és Berzeviczy Gergely rég világosan meglátták a felvilágosodás társadalmi következményeit, Bessenyei elméleteket talált ki a jobbágyi szolgáltatások igazolására: „Hála a gondviselésnek, hogy még mi magyarok mindekkoráig az emberi korban mint földesúri nemzet megmaradtunk. Tudod-e, miért nem élhet országunk gyűlésén a paraszti sokaság személyes vokssal? Azért, hogy nem birtokos, nem földesúr, hanem a nemesi karban élő nemzetnek örökös árendása. A nemesség nem veheti el tőle földjét, de ő sem teheti soha, hogy attól ne

szolgáljon, ne dézsmáljon“, legfőlebb pöreit lehetne úriszék helyett országos bíróság elé utalni.

Bessenyeiben a felvilágosodás embere végső fokon kapitulált a rendi szellemű földesúr előtt, — ez teszi érthetővé, hogy a politikai és társadalmi átalakulás processzusa csak kívülről jövő behatásra indulhatott meg.

II. József

II. József tizenöt éven keresztül élte a trónörökös keserű sorsát, aki a majdan tulajdonát képező államot egészen új elvek szerint szeretné berendezni, anélkül, hogy ezen elveit egyelőre bármikép is érvényesíteni tudná. Atyja halálával, huszonhatéves korában német császár lett, amely méltóság akkor már alig jelentett valóságos hatalmat; ugyanakkor anyja maga mellé fogadta kormánytársként, s ezzel a konfliktusok egész sorozatát indította meg, melyek öregségét mindegyre elszomorították. II. Józsefet, mint minden önálló gondolkodású embert, nem az iskolai nevelés képezte ki; az öreg Batthyány generális szigorú katonás nevelése alatt az akkor már avuló iskolai tananyagot vette fel magába, aminek hiányait folytonos olvasással, művelt emberekkel való érintkezéssel és utazással próbálta kipótolni. A fiatal korában korlátlanul nagyravágyó, sőt gögös császár az akkori Európa leghíresebb emberét, II. Frigyeszt választotta mintaképül, nem riadva vissza attól az ellenszenvtől, mellyel anyja, Mária Terézia, a porosz királynak nemcsak személye, de politikai nézetei és műveltsége iránt is viseltetett. Olvasmányai az enciklopédisták tanítványává tették, d'Alembert és társai voltak mintaképei, mikor az Egyház hatalmát világi dolgokban visszaszorítani, sőt az egyházi dolgokat is világi szempontok szerint szabályozni akarta. Külsőleg alávetette magát a katolikus vallás életszabályozó parancsainak, atheista nem volt, Voltaire tanaiban „mérget“ látott, mely a társadalmat tönkreteszi, sőt még az anyjánál nagy tekintélyben álló Sonnenfelset sem szerette, mindamellett működésében a legtisztább racionalizmussal vezettette magát. Szerencsétlen családi élete megérteti, miért üldözte ki, ahol csak tehette, az érzelmi momentumokat és miért ragaszkodott a Rációhoz, az észszerűséghez, mint az élet egyetlen szervező elvéhez. Forrón szeretett első feleségét korán elvesztette, második házassága politikai érdekből történt, második feleségének halála után a Habsburg őseinél gyakran jelentkezett makacssággal és munkaszeretettel, tisztán elvei megvalósításának szentelte életét. Politikai működésében ugyanazon egyoldalúsággal járt el, mint III. Frigyes, Hunyadi Mátyás ellenfele vagy II. Ferdinánd; a való viszonyokat ő sem akarta látni és hajthatatlan akaratereje birtokában azt hitte, hogy azokat elvei szolgálatában szabadon hajlíthatja és alakíthatja. Egykorú megfigyelő helyesen állapította meg róla, hogy „államát betűszerinti értelemben géppé akarja változtatni, melybe egyedül

az ő akarata leheljen lelket“. De nemcsak az államot, minden intézményt és az azokat fenntartó embereket is gépeknek nézett, melyeket egy-egy csavar megváltoztatásával tetszés szerint lehet irányítani. A racionalizmusnak lelket, hagyományt, történeti múltat félreismerő mechanisztikus felfogása II. Józsefet úgy hatalmába keríté, mint addig egyetlen uralkodót sem; ennek az életet egy színre fakító racionalizmusnak szolgálatába állítja nagy akaratát, intellektusát, tiszta önzetlenségét és egész optimizmusát, mely szintén a felvilágosodás egyik jellemző velejárója. Az észszerűség szolgálatában egyetlen uralkodó sem vállalkozott nálánál nagyobb munkára és életének végén egyik sem bukott le oly tragikusan optimizmusának felhőiből, mint éppen II. József. A gép csak úgy működhetett, ha egyes részecskének önállósága minél kisebb volt és azok minél inkább a gép mozgását szolgálták. II. József kezdeménye bebizonyította, hogy az egyes részeknek önálló életük van, melyet még a legtisztább akaratú Ráció sem képes megszüntetni vagy mechanizálni. Az ő államszisztémájának magyar, németalföldi, ausztriai földön bekövetkezett kudarca újból világossá tette a lélek primátusát az anyag, a gép, a mechanisztikus Ráció fölött, s II. Józseffel a felvilágosodott uralkodásnak legszélsőbb racionalisztikus formája bukott meg végérvényesen.

Uralma a kor abszolutizmusának szellemében személyes volt, tisztán az ő egyéniségétől függött, mint már Kaunitz megmondotta: „a császár az egész gépet olyképen konstruálta meg, hogy azt egyedül irányíthassa, s ezért a gép egész munkája meg fog állni abban a pillanatban, mikor az ő ereje nem képes többé az óriási munkát elvégezni.*4 A császár mindent maga végzett, miniszterei nem voltak többé barátjai vagy bizalmas tanácsadói, mint még Mária Teréziának, csakis végrehajtó szerveket látott bennük; a rendeleteket maga készítette, sőt azon tapasztalati anyagot is, melyeken rendeletei felépültek, maga gyűjtötte. A kopottruhájú Falkenstein gróf, aki egy-két szolgálóval utazott postakocsikon a monarchia legeldugottabb vidékeinek úttalan útjain, s aki ha nagyobb városba ért, hol a fogadtatást nem tudta elkerülni, sajátkezűleg bontotta ki a kendőjéből kevésbé kopott díszkalapját, egyetlen császári díszét, mindenütt éles szemmel figyelte meg a viszonyokat, mindenütt kikérdezte a szegény embereket, megállapítva a hatóságok és hivatalok működésének hiányait. Falkenstein gróf fáradhatatlan utazásai példátlanul nagy tapasztalati anyaghoz juttatták a császárt, aki ennek birtokában mélyen megvetette a hivatalos jelentések szépítő hazugságait és saját belátása szerint készítette el rendeleteit, melyekkel úgy vélte, hogy a viszonyokat megjavíthatja.

Központosítás; állami és társadalmi reform

Abszolutisztikus kormányának jogosultságán a gyakorlati célokra törő császár alig gondolkozott; felvilágosodott szelle-

méből következtethetünk arra, hogy hatalmát nem vezette le többé, mint még anyja, Mária Terézia, az isteni jogból és a vallás parancsából, hanem inkább a felvilágosodott abszolutizmusra jellemző természetjogból, melyet a bécsi egyetemen Martini tanított nagy hatással. A körötte élősködő pamfletíróhad is elsősorban a természetjog alapján mutatta ki, hogy az ősi társadalmi szerződés következtében a hatalom az uralkodóra szállván, ennek jogában van népeit erőszakkal is kényszeríteni a boldogság elérésére, a közboldogságnak pedig leginkább a rendiség, a „borzasztó feudális uralom“ áll útjában, melyet a császárnak joga is, kötelessége is végkép összetörni. A Habsburg-uralom alatt levő országok és tartományok történelmi közjoga a császár szemében is elmaradt feudalizmust jelentett, s a rendek helyi, azaz országos vagy tartománybeli patriotizmusát „rosszul értelmezett szabadságérzetnek, erkölcs-telenségnek és nagyzási hóbortnak“ nyilvánította. Gépiesen gondolkodó racionalizmusa volt az, mely először képzelte el a Habsburg-ház birtokát tévő területeket egyetlen államként: ő az első Habsburg, aki elvben is, az egységesítés kedvéért centralista nézetekre jut. Ügy találta, hogy az egyes tartományok közt túlnagy az egyenlőtlenség, s ezért a különbségeket meg kell szüntetni és egyetlen császárságot vagy királyságot kell belőlük alakítani az „ausztriai monarchia“ neve alatt. A minden racionalizmusa mellett is nagy realista II. Frigyes szkeptikusan hallgatta a híreket József ily törekvéseiről, s úgy találta, hogy az egymástól annyira különböző országok és alkotmányok egységesítése „némileg nehéz feladat“ lesz, II. József azonban kezdettől fogva erre törekedett, s magát nem tekintette sem magyar, sem cseh királynak, sem ausztriai főhercegnek, erdélyi nagyfejedelemnek, vagy tiroli grófnak, hanem egyetlen nagy birodalom korlátlan fejének, amely birodalmat egyelőre még szerénységből nem nevezett el külön névvel, hanem az egyes részek történelmi neveit továbbra is megtartotta. Egykorú hírek szerint birodalmában három székesfővárost akart tartani, s bennük felváltva rezideálni: Bécsben, Budán, Prágában. Ugyanez a gondolkodás vezette abban, hogy sem magyar királlyá nem koronáztatta magát, sem pedig az egyes osztrák tartományokban a rendek „hódolatát“ ki nem kérte és el nem fogadta; mindenképen szabadulni igyekezett a történetileg kifejtett területi egységek vonzóerejétől és kötelelékeitől; innen azon rendelete is, mely szerint az uralkodás jelvényeit minden országából Bécsbe kell küldeni. Szent Vencel cseh koronáját már Mária Terézia Bécsbe hozatta s most 1784-ben a magyar helytartótanács is kénytelen volt Szent István koronáját Bécsbe küldeni a pozsonyi várból, mint amely központi szemináriummal alakíttatván, nincs benne többé hely a szentkorona őrzésére. A történelmi hagyományok megszüntetése és a központosítás szolgálatában az osztrák tartományokból

többet egyesített, így Sziléziát Morvaországgal, Görzöt és Gradiskát Triesttel, Galíciát Bukovinával, a régi Belső-Ausztria név alatt Stájerországot Krainával és Karintiával, — s ugyan ezen cél szolgálatában állította helyre a magyar szentkorona területének egységét is, Magyarország és Erdély egyesítésével.

II. József egész koncepciójának centralisztikus természetéből következett, hogy Magyarország viszonyait ugyanolyan és legtöbbször ugyanazon szövegű rendeletekkel akarta megváltoztatni, mint az örökös tartományokéit. Központi kormányzásában visszatért a *directorium in publicis et cameralibus*-tól képviselt elvhez, s az egyesített cseh-osztrák kancelláriában központosította az egész kormányzást, melynek megfelelőjeként Magyarország és Erdély számára 1782-ben a magyar és erdélyi udvari kancelláriát egyesítette olyképen, hogy ha magyar ügyekben intézkedik, magyar, ha erdélyiekben, erdélyi kancellária nevet viseljen. A két kormányzék egyesítését a magyarok I. Lipót óta folyvást kívánták, ez a kívánságuk most persze éppenséggel nem magyar nemzeti érdekből talált megvalósításra. A helytartótanácsot szintén tisztán célszerűségi okból helyezte át Pozsonyból Budára, hatáskörét erősen kibővítette: az újonnan alapított egyházi és tanulmányi bizottságokat hozzákapcsolta; a magyar kamara eltörlésével alapított királyi kincstartói hivatalt szintén a helytartótanácsba csatolta, hasonlóképen a királyi fiskust képviselő, királyi jogügyek igazgatóságát, s az egész kormányzék élére a törvénytől megszabott nádor vagy helytartó helyett gróf Niczky Kristóf személyében főelnököt nevezett ki. Magyarország ily módon első elvi abszolutisztikus uralkodójától kapta az újkorban első jól megszervezett központi hatóságot, mely az ország szívéből rendelkezett a polgári élet minden viszonylatában, sajnos, nemzetileg csak olyan szellemben, aminőt a királyi rendeletek és utasítások, valamint a továbbra is tanácsadó szerepkört betöltő bécsi államtanács megengedtek. Hosszú rendeletben lelkére kötötte a tisztviselői karnak az állam és a közjó önzetlen és minden kicsinységre kiterjedő pedáns szolgálatát, kiemelve, hogy amint az uralkodó is mindenkinek vagyonával szemben felelősséggel tartozik, éppen úgy tartoznak a hivatalnokok is minden önzést, rokon- vagy ellenszenvet mellőzni. II. József az államhatalomról, mint a közjó munkálásának főszközéről oly magasztos nézetekkel bírt, aminők csak a felvilágosodás alapján kifejlődtek, viszont az is érthető, hogy elveit a régi rendi szervek útján távolról sem tudta megközelíteni. A helytartóság alatt álló vármegyei igazgatást 1785-ben szervezte át, szintén célszerűségi, racionalisztikus és központosító szempontok szerint. Úgy találta, hogy az ötvenöt vármegye ötvenöt külön kis tartomány, ami magában véve is szörnyűség, még inkább azzá teszi a vármegyei alkotmányt, mert az egyes vármegyék engedelmisség, a parancsok végrehajtása

helyett még véleményeket, óvásokat, feltételeket is mernek hangoztatni. Az országot tehát tíz kerületre osztotta, a győri, pesti, nyitrai, pécsi, zágrábi, váradi, besztercei, munkácsi, kaszai, temesire, ezek élére egy-egy királyi biztost nevezett ki, aki alatt a királytól kinevezett alispánok állottak, a többi hivatalnokot pedig, a megyei nemesség választójogának mellőzésével, a királyi biztosok nevezték ki. Az alispán hatáskörét, aki tehát államhivatalnok lett, nagyban kibővítette, a vármegye generális congregatiójának feladatait is rábízta, így mindennemű hivatalos okmány kiadását, az úrbéri perek elintézését, hasonlóképen a vármegye területén levő városok vezetését, a rendeletek végrehajtását, az egész polgári és pénzügyi igazgatás felügyelését. A járásokban az alispántól függő szolgabírák működtek; ügyész, segédszemélyzet mellett megyénként orvosi és mérnöki, járásonként sebészi és szülésznői állásokat is szervezett. Mindez a rendek vármegyei érvényesülésének megszüntetését jelentette, ami egyrészt anyagilag nagy csapás volt az uralkodó nemesi családokra, másrészt a százados rendi alkotmány széttörésével volt egyértelmű.

Nemesi adózás; a jobbágyság

Ugyancsak az uralkodó nemesi osztály ellen irányult azon új adórendszer, melyet II. József a vele személyes ismeretségben levő Turgot és a fiziokrata iskola tanai szerint vezetett be. A fiziokrata gazdasági tan, melyet a XVIII. század első felében Quesnay képezett ki, a szinte materialisztikussá alacsonyuló racionalisztikus filozófia hatása volt s mint ilyen a gazdasági és társadalmi életet a természettudományból vett kauzális természettörvényekkel akarta szabályozni. Elképzelése szerint az emberi jóllét egyetlen forrása csak a természetből, azaz az őstermelésből, közelebbről a földművelésből származhatik, minden más emberi foglalkozás csak az őstermeléstől létrehozott gazdasági tárgyakat forgatja, anélkül, hogy újakat tudna termelni, ehhez képest a földművelő néposztályon kívül a többi társadalmi osztályok csak kitarítottak, az ipar és kereskedelem emberei egyenesen sterilisek, terméketlenek. Az egész elmélet első pillanatra kedvezőnek tűnhetett föl a tisztán gazdálkodással foglalkozó nemesi osztályra nézve, a fiziokrata iskolának természet jogi nézetei azonban minden ember ősi, természetadta jogának nyilvánították, hogy a megélhetésére szükséges birtokot, vagyont megszerezze és általában egész működését gazdasági egoizmusának szolgálatába állítsa. A társadalmat és vele a birtokjogi viszonyokat tehát egyedül a minden ember jellegéhez hozzátartozó gazdasági szükségyszerűség irányítja, mely a racionalizmushoz hasonlatosan szuverén megvetéssel bánik el a történetben kifejlődött pozitív viszonyokkal, s köztük a nemesi előjogokkal. Ebben a rendszerben tehát a magyar rendi alkotmányhoz hasonló ősi képződmény még kevésbé fért el, mint korábban a merkantilisztikus konstruk-

dóban; érthető tehát, hogy II. József, kinek mechanisztikus gondolkodására nagy hatással volt ez az új iskola, most ennek tanaira támaszkodva minden skrupulus nélkül szüntette meg a nemesi előjogok legértékesebbikét, a Primáé nonus-beli adómentességet, melyet pedig anyjától szentesített artikus tett az ország alaptörvényévé. A fiziokrata rendszerből kérlelhetetlen logikával vezette le: „csak a föld lehet állandó alapja az adónak, ebből pedig az következik, hogy az úri s jobbágyi, kamarai és papi föld között teljes egyenlőség legyen, s azokat nagyságuk, termékenységük és a termények vidéki ára szerint kell megadóztatni“. A Ráció világos követeléseit ő alkalmazza először a magyar birtokviszonyokra, mikor balgaságnak minősíti azt a hitet, mintha „az urak előbb bírták volna tulajdonuk gyanánt a földet, mint azt a jobbágyok megszállották és mintha ezeknek a magukét adták volna át bizonyos feltételek alatt. Ez épp oly képtelenség, mint aminő az volna, ha a fejedelem azt képzelné, hogy az ország az övé, s nem ő az országé, hogy millió ember csak őérette van s nem ő a milliókért, hogy nekik szolgáljon“.

Ezeken a már 1783-ban kifejtett elvi alapokon kezdte meg II. József a nemesi birtokok adó alá vetésének nagy munkáját: 1785-ben fölállította az adószabályozási udvari bizottságot, melynek az egyenlő adózás előfeltételeit kellett megteremtenie kataszter vagy telekkönyvek készítésével és minden művelés alatt álló föld felmérésével. Az osztrák tartományokban már Haugwitz 1748-i reformja óta voltak modern kataszterek, s így a munka súlypontja Magyarországra esett, ahol az új elveket II. József 1786-ban vezette be, kijelentve, hogy az addigi országgyűlésektől megszabott és fenntartott adózás igazságtalan és „a dolgok ily rendjéből a magyar nemzetre semmi üdvös nem származhat“. Mivel a nemesek előjogai „sehol másutt nem állanak az adómentességben, sőt Angliában és Hollandiában a nemesek több adót fizetnek, mint a többi rendek, hanem abban, hogy maguk állapítják meg saját állami adójukat, s ezzel a többiek előtt jó példával járhatnak, ezért a személyes szabadságtól meg) kell különböztetni a vagyon szabadságát“, s ez utóbira nézve a nemeseket az ország többi lakóival egyenlővé kell tenni. A valóságban épp a fiziokrata tanok értelmében a nemeség nem egyenlő, hanem sokkal rosszabb elbánásban részesült volna, mint a többi néposztály, mivel az új adót a földbirtokra kellett kivetni, s minden más, így az ipari termelés is, adómentes maradt. II. József az ország egész adóját, a vármegyék házi adóját is beszámítva, 5,“0.000 forintban állapította meg, s ezt megyénként és városonként a földbirtokra, allodiális földre és úrbéresre egyaránt vetette ki, megígérve, hogy amennyiben az új adózás megvalósul, a nemességnek elengedi insurrectiónális köteleességét. Ebbe a kérdésbe kapcsolta be az ipari és gyári termelés problémáját is, mely tudvalévőén Mária Terézia

korában az ország gazdasági fejlődésének oly súlyos terhévé lett. Amennyiben a nemesség hajlandó volna az eddigi adót a német-osztrák tartományok adójához mérten fölemelni, akkor ő hajlandó a magyar termékekre vetett vámokat megszüntetve a birodalom határain belül minden vámot és harmincadot eltörölni és a „kézmű- és gyáripart, mely eddig szándékosan nyomatott el Magyarországon“, éppoly hatékonyan előmozdítani, mint a német tartományokban. Azok a főhivatalnokok, kikkel II. József e szándékait közölte, a rendi alkotmányhoz híven egyedül az országgyűlést tartották illetékesnek ily mélyreható reformok dolgában, mire ő továbbfolytatta útját, rendeletekkel szabva meg az egyenlő teherviseléshez szükséges előfeltételekét, 1787-ben Budán országos telekkönyvi hivatalt állíttatván föl és az országban a földmérést a vármegyék és nemesség ellenzése dacára is továbbfolytatván. Az új földadó tényleg messze volt attól, hogy alkotójának elképzelése szerint Igazságos legyen: a birtokosoknak mindössze 4% hozamot hagyott meg, holott az iparosoknak 10% jövedelmet engedélyezett. Az első adó beszédését 1791 tavaszán már nem érte meg a császár, s adózási rendszerét utóda, II. Lipót Ausztriában is hatályon kívül helyezte.

A jobbágyság helyzetét javító 1785. évi augusztus 22-i rendeletnek az új adózás és a vármegye új berendezése adta meg hátterét, ami nélkül maga a rendelet nem sokat használt volna. A jobbágy nevet és a személyes függés fogalmát megszünteti, a szabad költözést helyreállítja, a jobbágy fiának szabad pályaválasztást enged, ingó vagyonáról szabad rendelkezést, megvédi őt attól, hogy úrbéri telkéből ok nélkül kivessék, s a földesúr elleni védelmével az úriszék helyett az újonnan szervezett alispáni hivatalt bízza meg. Az egész jozefinus jobbágyvédelemnek ez a sarkpontja: hogy a vármegye ne legyen többé a földesurak szervezete, hanem az ausztriai-cseh Kreisamt-okhoz hasonlóan az állam képviselése, mely inkább a jobbágy érdekeit tartja szem előtt, semmint a földesurakét; a másik sarkpont a nemesi földek adókötelezettsége volt, minek következtében a jobbágy állami terhei tetemesen csökkenthetők lettek. Mindkét momentum mutatja József reformjainak szigorúan logikus összefüggését, de egyúttal azt is megmagyarázza, hogy a régi vármegyei szervezet és adózás helyreállításával a legnagyobb könnyűséggel volt ez új jobbágyvédelem félretolható, melynek értelme úgy sem volt többé attól kezdve, hogy e két sarkpontját helyükből kiemelték.

Az egyházi kérdés; a jozefinizmus

Mindezen rendelkezéseit II. József Habsburg-uralkodénál szokatlan lendülettel, szinte állandó alkotási láz izgalmai közt készítette el, és végrehajtásukhoz magyar és német kancellárjai, miniszterei könyörgéseire nem hajtva, mereven ragaszkodott. De a legnagyobb lendületet az egyházi és vallási dolgok

szabályozásánál tanúsította, kétségtelenül a francia fölvilágosodás erősen egyházellenes jellegének hatása alatt. Igaz, hogy az életében erkölcsi ideálok után igazodó császár nemcsak, hogy libertinus nem volt, de a katolicizmussal összekapcsoló szálakat sem, vágta el és Mária Teréziának protestánsellenes rendeleteiből többet fenntartott, bár szelídített alakban: így engedte az aposztazia, protestáns hitre térés elleni pereket Mária Terézia rendeletei értelmében lefolytatni, csak azt kívánta, hogy az ítéletek végrehajtás előtt eléje terjesztessenek; így küldött például két trencsénmegyei községbe, mikor ezek a katóiikust vallást elhagyni készültek, hatheti vallás-oktatásra „buzgó és mérsékelt“ papot, mindez azonban nem tartotta vissza attól, hogy a Sonnenfels-féle államideákhoz híven az egyházi ügyeket is ne vonja be az állami szabályozás kereteibe. József egyházpolitikája, mely jozefinizmus néven hosszú ideig, Ferenc József koráig erősen hatott a magyar és ausztriai egyházi viszonyokra, a gallikánizmusnak egyenes leszármazója és a német birodalmi területeken hatékony febronianizmusnak édestestvére volt, a lehető legerélyesebb kifejezője a racionalisztikus államfelfogásnak, mely az érzelmi momentumok iránt süketséggel és vaksággal megverve, a hívek lelki életét is úgy akarta szabályozni, mint akár egy állami árvaház vagy dologház ellátását, örökölt katolikus érzéseit azzal altatta el, hogy egyrészt az egyházi életből a „visszaéléseket“ kell kiküszöbölni, másrészt pedig az egyháziakat hasznos, azaz tisztára anyagi szempontú utilitárius foglalkozásra kell kényszeríteni. Ezért törölte el előbb azokat a férfi és női szerzeteket, melyek nem tanítással vagy betegápolással foglalkoztak, hanem kontemplatív élettel s fenntartásukról részben koldulás útján gondoskodtak; utóbb azonban a piaristákat kivéve a tanítószerve-
 tek is hasonló sorsra jutottak. Rendelkezései mélyen belevágtak azon jogkörbe, melyet a pápaság kezdettől fogva gyakorolt nálunk és más keresztény országokban, ezért Róma befolyásának visszaszorítása érdekében egész sorát adta ki azon rendeleteknek, melyekkel a pápát elzárta a magyar egyháztól, s ezt vallási ügyekben is az államhatalomnak rendelte alá, ha másként nem ment, a püspöki hatalomnak gallikán és febronián szellemben való erősítése árán. A püspököknek adta át, Rómát kizárva, a világi és szerzetesi papság felett a fegyelmi jogot, s a házassági diszpenzáció jogát eddig Rómának fenntartott esetekben is; a pápával való érintkezésüket megnehezítette, a „placetum regium“-ot szigorúan alkalmazta, a pápai nunciust, Garampit szinte konfinálta Bécs falai között, magukat a püspököket a pápa megkérdezése nélkül éppoly önhatalmúlag nevezte ki, akárcsak az új állami alispánokat. A „visszaélések“ megszüntetése érdekében szabályozta és lehetőleg megszorította a körmeneteket, a búcsú járásokat, a Máriazellbejárást „simpliciter“ eltörölte és az arra tett alapítványokat

iskolai célokra lefoglalta; megszabta, hogy új templomokban lehetőleg kevés oltárt építsenek, kisebb beneficiumok tulajdonosainál még a konyhaeszközök, kések, kanalak, székek, gyer-tyák számát is maximálta, s általában az egyházi vagyonnal, mint állami tulajdonnal bánt, mindenkor a legfőbb királyi kegy-úri jogra hivatkozva. Azaz az Egyháznak ősi jogaiból kiforgatására a legjobb eszköznek az apostoli királyi cím és fogalom látszott, amihez Szent István alapító tendenciáinak valóban racionalisztikus felfogása, s teljes félreismerése volt szükséges. Rendeletét febronianus szellemű papoknak és libertinus pamfletíróknak hangos kórusa kísérte örömjongással a szék-városban, s annak hatásaként nálunk is sokfelé mindinkább Voltaire szellemében működött a cenzúra, melyet teljesen vilá-givá tett és amelynek gyakorlatilag alig értékesíthető útbaigazít-ásokat adott, így azt, hogy „jó“ könyveket áteresszen, „rossza-ka-t“ ne: imakönyveket eftiltott és az egyházat, vallást, pápát szidalmazó munkákat terjesztésre bocsátott. A császár csodá-latos termékenységgel, de annál rendszertelenebbül ontotta az új rendeleteket, melyekkel, ha egyebet nem is, de az egyházi élet régi barokk-formáit kiforgatta, sem az ausztriai, sem a ma-gyar egyháznagyok, így gróf Batthyány József hercegprímás tiltakozásaira mit sem adva, sőt VI. Pius pápának 1782-ben Bécsiben tett személyes látogatása sem ingatta meg elveiben. A pápát illető tisztelettel fogadta, nem állt útjába, hogy a ma-gyar és osztrák püspöki karral tanácskozzék, de végül is csak néhány mellékkérdésben módosította rendeletét. A feloszla-tott rendek vagyonának lefoglalásával, régi kultúrközpontokat alkotó monostorok bezárásával, az egyházi tekintély végleges kompromittálásával a hazai katolikus egyháznak súlyos káro-ka-t okozott, s egészben véve váratlanul erős lökést adott a ma-gyar világ teljes elvilágiasodására, arra, hogy az egyházi gon-dolat hosszú időre kiszoruljon a hazai élet irányításából és be-folyásolásából.

A legelső katolikusellenes rendeletekre a protestánsok kérelemmel járultak hozzá, hogy régi jogait helyreállítsa és 1715 óta állandósult zaklatásaiktól megszabadítsa őket. Az ál-lamtanácsnak régi, még Mária Teréziától átvett tagjai maguk is elérkezettnek látták az időt a régi rendszerrel szakítani, a protestáns vallásgyakorlat felszabadítását ajánlták, s az 1781 október 25-én kiadott „tolerancia“-pátensnek bevezető részében maga Kaunitz herceg államkancellár magyarázta meg, hogy „minden kényszer, mely az emberek lelkiismeretén erőszakot tesz“, csak ártalmas lehet, viszont a keresztény caritástól aján-lott tolerancia úgy vallásra, mint az államra annál hasznosabb. A tolerancia értelmében a császár most Magyarországon az „akatholikusoknak“ mindenütt szabad vallásgyakorlatot enged, s ahol eddig ilyennel nem rendelkeztek, ott szabad az ő „ma-gán“-gyakorlatuk, de nem az „eddigi megszorított értelemben“,

hanem olyképen, hogy templomot építhessenek, melynek azonban tornya, harangja és nyilvános utcából egyenes bejárata ne legyen, hozzá papot, tanítót fogadhassanak, s ezek lakást tartassanak. Egyúttal felmenti őket a korábbi korlátozások nagy része alól: nem lehet többé tőlük vallásukkal ellenkező eskü letételét követelni, mindenütt joguk van hivatalviselésre. Horvátországban, hol a statútumok kezdettől fogva kizárták őket, külön királyi engedéllyel telepedhetnek le és képesíttetnek hivatalviselésre. Megszűnik továbbá a katolikus püspökök vizitációs joga, a szuperintendensek szabadon járhatnak kerületükben, zsinatot is tarthatnak, előre bejelentve és királyi biztosok jelenlétében, sőt a vegyesházasságban a katolikusoktól követelt reverzalistól is megszabadulnak: a katolicizmus hegemóniáját egyéb többé nem mutatja, mint hogy vegyesházasságban, ha az atya katolikus, minden gyermek követi vallását, de ha az anya katolikus, csak a leányok, a fiúk ez esetben protestánsok lesznek. II. József mindezzel nem állította helyre a bécsi és linzi béke vallásügyi rendelkezéseit, melyeket, bár akkor már idejüket múlták, protestáns részről még emlegettek, de egészben véve mégis azoknak a protestáns lelkészeknek volt igazuk, akik hálákat adtak neki, mert „békességet szól, elveszi szívünkről a nyögést, eltörli szemünkről a könnyhullatást, lelki szabadsággal ajándékoz meg, mely jobb az aranyból és ezüstből”. A református naplóíró Keresztesi József szerint pedig „a protestánsoktól ugyan megérdemli, hogy az ő hamvait szentnek tartsák“, s el is fog jönni az idő, melyben „II. József leszen, mint a nap“.

A türelmi rendelet bezárja azt a hosszú korszakot, melyben katolikusok és protestánsok az államhatalmat, a törvények támogatását igyekeztek igénybevenni saját lelki céljaik, s azokat biztosító hatalmi állásuk érdekében. II. József állama nem hajlandó többé egyiknek sem segédkezet nyújtani, s bár a katolikus vallás hegemonikus voltát még nem tagadja meg, tényleg már csak úgy képzei el állam és vallásfelekezet kapcsolatait, hogy az állam használja fel a vallásfelekezeteket saját céljaira. Az állam tehát már teljesen elvilágiasodott, többé nem érdekli őt az egyházaknak és azok erkölcsi felfogásának érvényesülése, s ezzel egyrészt a protestáns egyházak új hatalmi felemelkedése vált kilátástalanná, másrészt a katolicizmus állami túlsúlya bukott le arról a magaslatról, melyre őt I. Lipót és III. Károly óta nemzedékek hívó munkája felemelte. A barokknak istenes világa helyébe az új nemzeti államnak istennélküli, legalább is vallásilag közömbös korszaka kezd kialakulni.

II. József reformjain végigmenvén, teljes képet nyerhetünk az új országról, mely a felvilágosodás szabályai szerint épült fel nem egészen egy évtized papiros-rendeleteiből, s amely teljes tagadását képezi a korábbi, barokk-rendi korszakoknak. Ha csak a változás mértékét nézzük, minden értékelés nélkül,

akkor is oly hatalmas munkát végzett II. József, mint korábban századok is alig. De különben is, egyházellenes politikájának amorális következéseitől eltekintve, politikai és társadalmi téren az akkori modern felvilágosodási gondolatnak igen sok humanisztikus vonatkozását valósította meg, s a kormányzás központba helyezésével, a vármegyei igazgatás államosításával, a rendek egyenlő teherviselésével, a jobbágy védelemmel olyant alkotott, amiben a nemzeti konstitucionalizmus hosszú időn át, néhol még ma is, őt kénytelen utánozni. Alkotásai felett mégis tragikus végzet lebegett, s nevét nemzedékek emlegették áldás helyett gyűlölettel vagy szidalommal. Pedig tragikus vétke nem az ő hibája, hanem összesűrűsödött fellege évszázadokon át fejlett tragikus szituációnak, annak, hogy Magyarország 1526-ban elvesztette nemzeti autonómiáját és idegenben székelő, idegennek maradt uralkodócsalád kezére adta magát. II. József nemcsak az európai felvilágosodás embere, hanem e külföldön élő dinasztia leszármazója, akit éppen legnagyobb alkotásai közben dönt le az a Végzet, mely a magyar nemzet és idegen királya, Magyarország és az osztrák tartományok kétszázéves kényszerű együttéléséből született meg.

A német nyelv; a nemzeti reakció

Az 1784 május 11-én a magyar helytartótanács hoz intézett rendeletet, melyben kifejteti, hogy a magyar nemzetet oly nyelven, latinul, kormányozzák, melyet az nem ért, holt nyelvnek használata pedig azt bizonyítja, hogy az illető nemzet még nem érte el a „felvilágosodás” bizonyos fokát, ezért élő nyelven kell ezután kormányozni; mivel azonban az országban a magyaron kívül a német, illír és oláh nyelv is el van terjedve, lehetetlenség a magyart tenni hivatalos nyelvvé, melyet különben, ha általános nyelv volna Magyar- és Erdélyországban, lehetne alkalmazni a közügyek intézésében. Hivatalos nyelv ilyen viszonyok közt csak a német lehet, mely a monarchia katonai és polgári igazgatásának is nyelve. Ezen megfontolások alapján a császár elrendeli, hogy a központi hatóságoknál rögtön, a vármegyéknél és városoknál egy év alatt, az összes világi és egyházi törvényszékeknél három év alatt német legyen a hivatalos nyelv, s a német nyelv ismeretéhez köti az összes hivatalnoki állásokat, a középiskolába való felvételt és az országgyűlésre követül választást. Aki nem tanulja meg a kijelölt időben az új hivatalos nyelvet, nyitva áll neki az ajtó a távozásra, a magas kancelláriai hivatalnoktól kezdve az utolsó megyei alkalmazottig.

A magyar kancellária fájdalmas hangon tiltakozott e rendelet ellen, mely szerinte a magyarság anyanyelvét akarja megsemmisíteni, mire ezt a nézetét II. József örültségnek nevezte, hiszen ő rendeletével nem milliók nyelvét akarta megszüntetni, hanem csak azt a helytelenséget, hogy ezek a milliók a nekik idegen latin nyelven igazgattassanak. Mindezt József jóhisze-

müleg állíthatta, mert mint a felvilágosodás, egy főként univerzalisztikus szellemi irány gyermeke, természet szerint nem gondolkodhatott a felvilágosodásra következő irány, a nacionalizmus koncepciója szerint, ő még nem ismerte a nyelv és a nemzet, a közigazgatás és annak nyelve közti kapcsolatokat, s germanizáló rendeletével egyszerű közigazgatási ténytet akart létrehozni, el sem képzelve a felháborodást, melyet ez azoknál a magyaroknál váltott ki, kik eddig nyugodtan hagyták magukat a szintén idegen latin nyelven kormányozni.

Felvilágosodást terjesztő rendeletét egyébként is sokban sértették a régi megszokott képzeteket, a rendiségnek a nemzetivel összevágó tradícióit, így különösen a korona Bécsbe vitele; a német nyelvnek hivatalossá tétele azonban olyan rendszabály volt, melyet az aránylag kevés számú, német műveltségű embereken kívül senki sem számíthatott többé azon reformok közé, melyeket a felvilágosodás érdekében el kell az országnak fogadnia. A német nyelv behozása újra megindította, még erősebben, mint előbb bármikor, a magyar nyelv művelésére törekvő mozgalmakat, s ami a jozefinus reformok sorsára döntő volt: a felvilágosodással ellenkező politikai és társadalmi irányzatnak nemzeti piedesztált adott, melyről az messze hallhatóan felemelhetette szavát a reformok ellen. Azaz II. Józseffel beteljesedett az idegen királyok alatt élő magyarság történetfilozófiája: kívülről, idegen nyelven és szellemben megkísérelt reformtervét, mely pedig a koreszméknek megfelelő és becsületes kezdemény volt, visszautasította a nemzeti jellegét féltő magyarság, holott ugyanezt kétségtelenül teljes sikerrel hajthatta volna végre véréből származott uralkodó.

II. József reformjának, s életének eredménye így is döntő fontosságú nemzetünk politikai és társadalmi fejlődésére. Azzal, hogy rendeletében mintegy körvonalait rajzolta le a felvilágosodás korszerű mintaállamának, az eszmék erjedését indította meg. A magyarság megismerte végre, hogy rendi berendezésén kívül más, jobb berendezések is elképzelhetők, s a műveltek mind szélesebb rétege lelkesen csatlakozott törekvéseihez. A tőle felállított új politikai és iskolaügyi állásokat régi nagy családok fiai vállalják el, a szabadkőművesek nagy tömege lelkes híve, bár ő maga nem kedvelte e felületességre nevelő hangos szektát; egymásután jelennek meg az ország jellemes férfiaiak szerkesztésében új folyóiratok, melyek a felvilágosodás gondolatait terjesztik, Rousseau, Voltaire, Helvetius és a német filozófusok műveit fordítják, így 1787-ben a Kovachich Márton Györgytől, a nagy jogtudóstól kiadott „Merkúr von Ungarn“, ugyanazon évben a szabadkőműves Bacsányi Jánostól Kazinczy Ferencsel és a székely volt jezsuita Baróti Szabó Dáviddal együtt kiadott kassai Magyar Múzeum, így a legtisztább deista, német felvilágosodási típust képviselő Kazinczy új lapja, az Orpheus. Az új eszmék II. József védelme alatt

a folyóiratok, behozott könyvek, s nem utolsó sorban a kormányrendeletek útján immár százakat és ezreket ragadtak meg, egy egész generáció szakadt el most az egyházi-barokk műveltség hagyományaitól és az újnak, a modernnek oly lelkes híve lett, hogy még II. József germanizáló törekvései sem tudták irányától eltaszítani. A felvilágosodástól megigézett magyar intellektuelek még a nyelrendeletet is menteni tudták. Így írja a népies irányú költő, Pálóczi Horváth Ádám, akinek művei pedig erős nemzeti érzéssel telítvék: „Elhigyd, a Felség is hogy a minapába Német szót parancsolt a magyar szájába. Nem a magyar nyelvet akarta pusztítani, Hanem a diákokot németre fordítani, Hogy így, ha ez a nyelv (német) nálunk is bővülne, Nemzetünk más néppel jobban egyesülne”, — a német nyelvtől és a tőle képviselt felvilágosodási kultúrától nem fél ez a művelt töredék, mert meg van győződve arról, hogy a magasabb nyugati műveltség ismerete nélkül a hazai nemzetiség sem művelhető ki. Horváth Ádám még hálás is József nyelvrendeletéért, de csakis ebből a szempontból: a magyar haladás érdekében állónak látja azt, s ugyanakkor alig várja a nemzeti nyelven kifejlesztendő új műveltséget: „Ah megholt anyanyelvi Fénikszként tűzzel elégett... Mely későn ébred, de soká kezd napja derülni, Mely későn szabadul e fogoly árvamadár.“ Á felvilágosodás hívei tehát a II. József-féle reformoknak, még a magyarellenéseknek komplexumát is magukévá téve, minden törekvésüket arra irányították, hogy a magyar kultúrát alakítsák át az új ideák szellemében, amiben tehát II. Józsefnek igazi tendenciáival öntudatlanul is ellentétbe jutottak. A felvilágosodás minden nép keretében önmagától, mechanisztikusán átalakult nemzeti kultúrává, — ez a nálunk is megfigyelhető tény mutatja leginkább, mily téves utakon járt II. József császár, amikor idegen nyelven akart európai kultúrát hozni hozzánk. A török háború; a reform bukása

Rendi és nemzeti hagyományokba ütköző működésére a nemesség folyton növekvő nyugtalansággal reagált nemcsak nálunk, hanem a Habsburg-monarchia többi tartománya közt különösen Tirolban és Belgiumban. A németalföldi rendi tartományok önálló kormányzatát éppúgy feloszlatta, mint a magyar vármegyékét, helyükbe nyolc közigazgatási kerületet alakított, kinevezett tisztviselőkkel és bírákkal, erősen központosított adminisztrációval. A Habsburg-ház e távoli tartománya még az osztrák örökösödési háború hadvonalasait és pusztításait sem tudta kiheverni, kereskedelmét Hollandia és Anglia rendszeresen elnyomták, úgyhogy a rendek elkeseredése a gazdasági nehézségekből is érthetően, 1787-től kezdve fegyveres felkelésre vezetett, melynek lángját II. József a szomszédban kirobbant francia forradalom miatt sem tudta többé elfojtani. A magyar nemesség végső elkeseredését viszont az 1788—89-ben lefolyt török háború hajtotta fel a forrpontra. II. József külső politiká-

jában határozottan imperialisztikus célokat követett; már anyja életében szerette volna a bajor örökség elfoglalásával családi hatalmát nyugat felé kikerekíteni; majd különböző nehézségek, amelyeket Törökország idézett fel a dunai kereskedelem dolgában, Kelet és a Balkán felé irányították aktív politikáját. Az immár száz év óta beteg embernek tartott török birodalom fennállásának ekkor már Oroszország volt a legnagyobb ellensége, II. Katalin orosz cárnő csak nemrég csatolta birodalmához Krím félszigetét, s vele kötött II. József szövetséget közösen folytatandó háborúra, amelytől a balkáni régi magyar területek visszafoglalását remélte.

A háború sok nehézség között — a 200.000 főnyi sereget veszedelmes járványok apasztották — Lacy, majd az Öreg gróf Hadik András, utóbb Laudon vezetése alatt Nándor fej érvár és Bukarest birtokát hozta meg, a magyar csapatok a régi vitézséggel harcoltak, mégis ez a háború volt az, mely az ország belsejét, a harcban részt nem vevő mögöttes lakosságot a forradalom szélére sodorta. Már 1787-től kezdve Magyarországnak kellett ellátnia a déli határán szétesztott katonaságot, a császár évről-évre nagy tömeg gabona és takarmány szállítását követelte meg, a szállítmányokért félarat fizetett, sőt még azt is részben csak papiros-ígéretekben tette. A katonai szállítás és újoncozás dolgában azonban kénytelen volt a vármegyék közreműködését igénybevenni, melyeknek hivatali szervezetét csak az imént szüntette meg és helyettesítette kinevezett emberekkel. De az országban a helyi, vidéki igazgatásnak más szerve nem volt, mint a vármegyék, s így jutottak ezek most váratlanul nagy szerephez. A helytartótanácsnak adót, újoncot, élelmet követelő rendeleteire a vármegyék panaszos felterjesztésekkel válaszoltak, s minél tovább tartott a háború, minél több újabb reformrendeletet adott ki a császár, aki a háború első évében a harctéren megbetegedve, már halálos kór csiráit hordozta magában, annál hangosabb lett a vármegyék tiltakozó szava. A császár 1787-ben a földmérés eredményei feldolgozására és a birtokviszonyok állandósítására Budán a már említett telekkönyvi központi hivatalt létesítette, melynek működése megkönnyítésére az ország minden hiteleshelyi: káptalani és konventi levéltárának Budára hozatalát rendelte el; ez a rendszabály a nemesség birtokviszonyait igazoló hiteleshelyi iratoknak szinte államosítását jelentette, s ezzel azt, hogy minden egyes nemes családnak remegnie kellett, nehogy a birtokigények felülvizsgálása esetén földet elveszítse.

Ebben a speciális helyzetben, amikor a bécsi kormány a nemzetiséget, a magyarság autonómiáját, a rendi alkotmány fennállását, s emellett a minden nemesnek legféltebb tulajdonát képező nemesi előjogokat is egyformán fenyegette, áll elő mindezek védelmében a nemesi vármegyének ellenállása, a Habsburg-uralom korábbi századaiban teljesen ismeretlen foga-

lom, melynek előzményei legfeljebb csak Mária Terézia korára vezethetők vissza. A rendi jogoknak az előbbi századokban az országgyűlés volt a védelmezője, melynek ugyan az egyes vármegyék követői jelentékeny tényezői voltak, mégis a vármegyéktől lényegileg különböző, külön életű testület volt az, s bár a vármegyékbe tömörült nemesség, az universitas nobilium főként a XVII. századtól fogva mindinkább kiépítette hivatal-szervezetét, 1608-tól kezdve legfelső fokon és kizárólagosan intézte a jobbágyköltözés ügyeit, I. Lipót, majd 1715 óta a katonai adminisztrációt, újoncállítást, élelemszállítást, lakás, porció, adó kezelésének gondját is magára vállalta, mindez a hatásköri gyarapodás, a jobbágykérdést leszámítva, a kormány és állam érdekében, annak szolgálatában ment végbe, s a vármegye maga inkább tehernek, mint haszonnak tartotta. Mária Terézia alatt a helytartótanácsban érvényesülő felvilágosodás újabb terheket rótt a vármegyei igazgatás vállaira, megkövetelvén tőle, mint láttuk, a nép jólét és egészségügy gondozását, a nép mezőgazdasági vezetését, s ezzel kapcsolatban örökös lajstromozást, összeírást, jelentéstételt, szokatlan írásbeliséget. A vármegyék ezen legújabb helyzetben kezdik meg, hogy a korábbi engedelmesség helyett felírnak, tiltakoznak, a rendeleteket nem hajtják végre, sőt egyöntetű eljárás érdekében levelezés útján beszélnek meg egymásközt a dolgaikat. A vármegyéknek egymással folytatott korrespondenciája Mária Terézia alatt már tekintélyes méreteket ölt, most pedig szinte módszeresen készíti elő az ellenállást József reformjaival, s köztük háborús szolgáltatásokra vonatkozó rendeletével szemben. Ez az első eset, mikor nem az országgyűlésen jelenlevő karok és rendek, hanem a vármegyék lokális testületéibe széttöredezett nemesi rend — a polgárság és igen gyakran a főpapság és főurak részvétele nélkül — próbálja meg a saját rendi érdekei mellett a nemzeti autarkia kívánalmait is megvalósítani. A vármegye ekkor bizonyul először az „alkotmány bástyájának“, olyan alkotmány védelmezőjének, mély minden előjogos korlátoltsága mellett is, a magyarság egyéni életének még legfőbb biztosítója.

A vármegyei rendek kívánalmait halkabb hangon, de teljes egészükben képviselte a császár előtt a helytartótanács, sőt még a kancellária is. Gróf Niczky Kristóf országbíró utóda, gróf Zichy Károly, aki nádor és helytartó nemlétében a helytartótanácsot vezette, állandóan hangoztatta II. József előtt, hogy adó és újonc, meg természetbeni szolgáltatás megszavazására egyedül az országgyűlés hivatott. Gróf Pálffy Károly kancellár 1789-ben a törekvései sikertelenségétől, s betegségétől egyképen megtört császár kívánságára kibontakozási tervet ajánl, melynek alania volna a sérelmek teljes megszüntetése: koronázás, eskütétel, a megyei igazgatás helyreállítása, a régi törvénykezési, hiteleshelyi szervezet helyreállítása, a német

nyelv és a földmérés megszüntetése, a háborús követelések országgyűlési elintézése. Az ország csendje és békéje, melyet Mária Terézia uralkodása alatt a hosszú háborúk sem tudtak megzavarni, most chaosznak adott helyet: egyes nemesek ellenálltak gabonájuk lefoglalásának, a katonai közegek erőszakkal rekviráltak, a déli végeken álló hadsereghez parasztszekerek ezrei szállították az élelmet és takarmányt, a parasztság mezei munka helyett ide-oda tévelygett szekereivel a fejtelten irányítás zűrzavarában; a feloszlóban levő országba a Habsburgok nagy ellenségének, Poroszországnak ügynökei is betévedtek, akik a nemességet nyílt lázadásra izgatták. Egyes vármegyék hangja már fenyegetővé kezdett válni, bár többségük még mindig tisztelettel hajolt meg a rendeletek előtt, s az ország valóban szinte erején felül szállított élelmet és adott katonát. A renitens megyék Pozsony, Nyitra, Fejér mellett főként a keleti Felföld, megyei voltak és a tiszaiak közül néhányan; köztük Pest, Bihar, Borsod, Zemplén, Szabolcs tűnt ki erélyes nyelvezetével.

A császár feje felett, aki a Ráció és nem az Érzelem és Tradíció kockáiból akart épületet alkotni, megroppant az építmény, de volt annyi önfegyelme és bátorsága, hogy maga hordta le az egészet, belátva építkezésének elhibázott voltát. Emberi érzését végtelenül bántotta a háború elhúzódása, az azzal kapcsolatos embervesztés, járványok, éhség, annyi ezer család nyomora, mikor ő uralkodása céljának az emberi boldogság növelését, igazi megalapozását tartotta. Halálos ágyán nagy lelki küzdelmek közben eldobta az abszolutizmus elveit, elhatározta magát, hogy a török béke helyreálltával országgyűlést fog tartani, megírva Pálffy kancellárnak: „a kissé távolabbi jövőre könnyen tehetek ígéretet, nem mintha azt nem akarnám megtartani, hanem mert minden valószínűség szerint abba a mélységbe én már nem fogok belétekinthetni“. Az országgyűlés egybehívásáig a kancellár és gróf Bánffy György erdélyi kormányzó, Kaunitz herceggel együtt, aki József erőszakos rendszabályait sohasem helyeselte, szükségesnek tartották a szentkorona hazahozatalát, a megyei igazgatás helyreállítását, a földmérés felfüggesztését, a német nyelvrendelet visszavonását, s általában az alkotmány helyreállítását. II. József tiszta lelke nemcsak nagyot tudott tévedni, hanem nagy tévedését be is látni és jóvá is tenni: 1790 január 28-i rendeletével minden korábbi rendeletét eltörölte, a régi állapotokat az országgyűlésig is helyreállítva, — egyedül három rendeletét tartotta fenn, a hozzájuk fűződő humanisztikum érdekében: a tolerancia ediktumát, a lelkészek anyagi helyzetét javító rendeletét és a jobbágyokra, általában az úrbériség viszonyaira vonatkozót. Ugyanezen leirattal rendelte el a szentkoronának Budára visszavitelét is. Néhány héttel utóbb, február 20-án, meghalt, az országot forrongásban hagyva hátra, lázas krízisben, melyet ő okozott gondolatainak beoltásával.

M Á S O D I K F E J E Z E T

A FELVILÁGOSODÁS KRÍZISE A NACIONALIZMUS

II JÓZSEF végrendekezésével és halálával megnyílt az alkotmányos út, melyen reformjai, amennyiben azok az általános európai haladásnak voltak kifejezői, a rendi alkotmány hagyományos formái közt lettek volna megvalósíthatók. A *pragmatica sanctio* értelmében trónralépő testvéröccséről, Lipót toszkánai nagyhercegről ismeretes volt, hogy bátyja autokratikus népboldogítását nem fogja folytatni, hiszen vele épp emiatt is évek óta rossz viszonyban volt. Mi sem lehetett volna logikusabb, minthogy az örökös király helyreállítsa a rendi alkotmányt, s azután az országgyűlés közreműködésével törvényesítse II. József reformjait. A felvilágosodással telített magyar intelligencia, élén az írók és költők, ezt természetesnek tartották, hiszen mindezek József halála után sem szűntek benne vezérüket ünnepelni, aki a humanizmus útjára vezette őket. A magyar nyelv terjesztésében nagyérdemű Péczei József komáromi prédikátor, Voltaire *Henriade*-jának fordítója, József életét megírva, abban az „emberi szeretet“ mintaképét ünnepli, a császár „a maga életének minden napját fáradhatatlan szorgalmatossággal pecsételte meg, kegyelmes rendelkezései által nagyon megnyihítette az örökös jobbágyoknak sorsokat, s az emberiségnek törvényét igyekezte virágzóvá tenni“. Utolsó rendelkezésével a rendiséget hagyományos jogaiba visszahelyezvén, most ezen állott, hogy az európai ideáknak azt a nosztrifikálását, melyet II. József szédületes tempóban kényszerített a nemzetre, maga akaratóból, a hibák kiküszöbölésével végrehajtsa.

A francia forradalom hatása

A magyar fejlődésnek e nyugodt, logikus menetét azonban újabb európai események keresztezik, s kétszázéves törökkörbeli elmaradottságunkból érthetően előáll az a helyzet, hogy miután hosszú időn át nem követtük az európai fejlődést, s miután éppen most sikerült azt izgató és zűrzavart okozó rohamban elérnünk, addigra az megint tovább haladt, azzal a rémületes lendülettel, melyet francia forradalomnak nevezünk. Mire II. Lipót király megkezdte és folytatta alkotmányos tárgyalásait az 1790—91-i diétával, addigra már teli volt Európa a párisi hírekkel, s a hazai felvilágosodás hívei immár nem

Montesquieu-ben és Rousseau-ban, hanem az 1789 augusztus 4-i „emberi jogok deklarációjában“ voltak kénytelenek azt a min-tát felismerni, mely szerint hazai viszonyaink modernizálhatok lesznek. Az országgyűlés aktorai s a köröttük csoportosuló író-emberek már ismerik a hírlapokból Mirabeau dörgedelmes beszédeit, Lafayette klasszicisztikus szentimentalitását, Camille Desmoulins izgatásait, tudják, hogy a „nép“ lerombolta már az abszolút monarchia szimbólumát, a Bastille-t, tudják, hogy a „nemzetgyűlés“ már rendi különbség nélkül egyesíti önmagában a szuverén nép képviselőit, akik a királyhoz hasonlóan, sőt nálánál is inkább szentek és sérthetetlenek, ismerik az emberi jogok elsőjét és alapvetőjét: hogy a természet minden embert szabadnak és egymással egyenlőnek teremtett. A forradalom ez első tényei természetes továbbfejlődését képezték a korábbi francia felvilágosodásnak s az amerikai függetlenségi nyilatkozatnak,— természetes tehát, ha a Párisból felénk áramló hanghullámokat a mi felvilágosult embereink is a legnagyobb érdeklődéssel fogadták. Hosszú idő óta most történt először, hogy a magyarság nagy európai eseményről és szellemi irányról azonnal, minden késedelem nélkül értesült, még pedig a hírszolgáltatás akkori fejlettsége mellett — a francia hivatalos Moniteur nálunk is olvasták — az új képnek minden vonását maga elé állíthatta.

A 90-es évek elején tehát a Józseftől itthagytott viszonyoknak magukban is zűrzavaros voltát még chaotikusabbá alakította a francia forradalmi élmény, s hazánk addigi történetében ez az időszak a leggazdagabb egymást keresztező, egymással ellenkező szellemi koncepciókban. Az ország pezsgő politikai és társadalmi vitáit, s azokban szereplő, gyakran igen nagyméretű egyéniségeket nézve, bizonyos, hogy bár közviszonyaink még erősen régies szelleműek, a magyarság belső egyénisége a barokk-kor csendes felülete alatt rohamosan pótolta a két elveszett török századot, s úgy az ideák befogadása, mint azoknak önálló, adott viszonyokhoz idomított kifejezése dolgában is elérte Európát, illetőleg nyugati szomszédait. Míg az ausztriai németiség szinte kizárólag vallási téren reagált az átvett nyugati ideákra, s libertinus egyházellenes művek egész sorozatát hozta létre, anélkül, hogy politikai és társadalmi koncepcióra képes lett volna, addig nálunk mozgékony szellemek folyvást új és új reflexiókat termelnek ki magukból a hazai közviszonyok teljes átalakítására. A magyarság politikai tehetsége ifjú erőben mutatkozik, keresve azon problémák megoldását, melyek az európai ideák és a hazai fejlődés divergens voltából adódtak.

Míg a korábbi századokból csak aránylag igen kevés, kiemelkedő egyén nézetét ismerjük a hazai politikai és társadalmi berendezkedéseket illetőleg: Zrínyi Miklós, Nádasdy Ferenc, II. Rákóczi Ferenc szigorú társadalmi kritikáin innen szinte csak néhány jezsuita-író optimisztikus ítéleteivel kell

megelégednünk, addig a 90-es évek e mozgalmasabb első feléből se szeri, se száma a nyilatkozatoknak, kritikáknak, tervezeteknek, melyekkel hivatottak és hívatlanok, született arisztokraták, mint gróf Batthyány Alajos, nagy tudósok, mint Pray György és Katona István, protestáns lelkészek és katolikus apologeták, szabadkőműves és konzervatív nemesek, újságírók, rendőrök, széllel bélelt kalandorok, mint Trenck báró, vélik szolgálni a nemzeti kibontakozás útjait. A röpiratok számát legalább háromszázra teszik e néhány évből, de a politikai irodalomhoz kell számítanunk az egyes vármegyéből származó felterjesztéseket is, ezeknek egymáshoz küldözgetett átíratait, s végül az országgyűlés és az attól kiküldött bizottságok irományait, melyek a politikai irodalomnak is jelentős termékei. Bennük a József-féle felvilágosodás, a francia forradalmi ideák, a hazai rendi és barokk hagyományok, s a lassankint öntudatosuló politikai nemzetiség, a modern nacionalizmus találnak kifejezésre, természetesen a legkülönbözőbb változatokban, aszerint, amint ez irányok egymással vegyültek, egyik a másikat megsemmisítette vagy hatványozta az illető író, párt, vármegye fejében. Ismertetésünkben csak azon főirányokra szorítkozunk, melyeknek egyrészt szerepük volt abban, hogy a felvilágosodás épp tetőpontján kerüljön krízisbe, ahonnan többé fel sem épülhet, másrészt amelyek a magyarság társadalmi és politikai viszonyait újabb félszázadra kiterjedően meghatározták.

A felvilágosodott nemesi reakció

A racionalista felvilágosodás elhalványulását, s vele a rendi színezetű nacionalizmus mindnagyobb megerősödését, ami e korszaknak is jellegzetes folyamatát alkotja, leg világosabban a vármegyei nemesség körében szemlélhetjük. A vidéki nemesség tömegei nem osztoznak az intellektuelek József-rajongásában, rájuk a rendi előjogoknak és a nemzeti jellegnek II. József uralkodása alatt szinte sorozatos megsértései hatnak, s ők azok, akik ellenhatásként magyarul és latinul, de mindenképen a nemzeti jelleget akarják hangsúlyozni, magyar ruhába öltözve a magyar alkotmányért lelkesednek. Bennük II. József korszaka németesítő tendenciáival, a Magyarországot kultúraterjesztés ürügye alatt megrohanó német szakemberekkel, gémetekkel, nyelvmesterekkel, módi-terjesztő fodrászokkal, tervkovácsokkal, kalandorokkal együtt, erőteljes ellenhatást keltett, mely nem egyszer németgyűlöletben tört ki, emlékeztetve a Rákóczi-felkelés hasonló momentumaira. Mikor a szentkoronát Budára visszahozták, Zichy Károly gróf országbíró németül kérte ládájához a kulcsot, de egy magyar úr hozzáfordult: „Kegyelmes uram, nem német korona az, nem tud az németül, próbálja meg magyarul, majd kinyílik.“ A korona útja soha nem látott fényes diadalmenetben kapcsolta össze a vármegyéket és városokat Pozsonytól Budáig; Győrben a nép

„éljen a magyar szabadság“ kiáltással vitte az öreg templomba, Szent László koponyája mellé, melyen már egykor nyugodott, — az esti kivilágítás csupa szentkoronát mutat, fölébük írva a tudós piarista Révai Miklós szövegei: Napunk virradása, Hazánk újulása, Egünk derülése, Törvényünk ereje, Szabadság épsége, Nemzetünk élete, Óhajtasunk célja, Sebünk orvoslása, Panaszunk szünete, örömmünk kezdete. A régi szentkoronával szemben táplált régi nemzeti érzelmek kifejezése ez, még barokk formában, de az új nacionalizmus sűrített intenzitásával.

A barokk forma azonban mindinkább összeszárad és lehull, a kifejezőmódot és tartalmat egyaránt a felvilágosodásnak most kialakuló magyaros iránya kezdi megszabni. Az a politikai és társadalmi program, mellyel a vármegyék a diétára mennek, s amelyet ott soha nem merészelt heves tiszteletlenséggel szeretnének a királyra rákényszeríteni, nemcsak felvilágosodási, de már francia forradalmi ideákat is tartalmaz, különös keverékben a rendi és nemzeti tartalommal, amikből együttvéve alakul ki a nemzeti politikának új formája. Az evangélikus vallású ócsai Balogh Péter szeptemvir volt az, aki ez elveket először írta össze azon célból, hogy szabadkőműves testvérei a páholyok által elterjesszék és a vármegyék országgyűlési utasításaiba felvételék, ami annyira sikerült is, hogy a Baloghtól kifejtett követelések képezik utóbb az 1790—91. országgyűlés tárgyalásainak igazi gerincét. Balogh tervezete éles politikai érzéssel alkotmánykérdésnek nyilvánítja a II. Józseftől hátrahagyott megoldatlan problémát, s itt úgy a Rousseau-féle társadalmi szerződést, mint a francia nemzetgyűlés több alapelvét a magyar rendi alkotmányra alkalmazza, anélkül, hogy ennek társadalmi alapjait bármikép is kibővítené. Az ősi alkotmány szerződés a király és a nép között — ez utóbbi a populus, Verbőczy értelmében —, változtatni nem lehet rajta, csakis most, amikor a fejedelmi hatalom megszegte azt, s ennél fogva a nemzetnek joga van nagyobb biztonság céljából új szerződésre lépnie. Ezt a szerződéses gondolkört alkalmazza a trónörökösödés kérdésére: II. József alkotmányellenes törekvései megszakították az örökösödés fonalát, minélfogva az új királytól, aki Balogh és a vármegyék szerint sem lehet más, mint a *pragmatica sanctio*tól kijelölt II. Lipót, új jogokat, az alkotmányt biztosító új szerződést kell kérni. Az új szerződés pedig Lipót jogait hasonlóvá tenné XVI. Lajosnak akkor már erősen megnyirbált jogköréhez: a törvényhozó hatalom kizárólag a népé, a királynak csak egyszeri vétője van, másodsorra már nem tagadhatja meg az országgyűléstől elfogadott törvény szentesítését; a végrehajtó hatalomban is nagy része van a népnek, főként a vármegyék útján, s általában a „nép“ érvényesülésének legnagyobb előmozdítója, az előző magyar történettel öntudatlan ellentétben, éppen a vármegye. A helytartótanács és a nádor helyett — akit az országgyűlés letehet — a diétától a

négy vármegyei kerület (két dunai, két tiszai) szerint választott szenátus intézi a kormányt, mely állandó kis országgyűlés-féle azzal a különbséggel, hogy benne a nemességen kívül a többi rendnek, főpapságnak, mágnásoknak, városoknak alig lehet szavuk. A populus tulajdonkép a köznemesség, ez az alkotmányosság hordozója, ezé a népfenség, ennek testére szabja Balogh Péter a társadalmi szerződés magyar variánsát. Verbőczy Rousseau-tól kölcsönzött ruhába öltözik, s mint egykor a II. Ulászló-korabeli pártharcokban, most is sikerrel teríti le a királyi, főnemesi és városi hatalmat a köznemesség érdekében. Így egyszerűsödik a magyar alkotmány, ellentétben formákban és fordulatokban gazdag múltjával, vármegyei Összműködéssé: a köznemesség, egységes politikai működése érdekében, szükségesnek látja a vallásbeli egységet és békességet, mire szerinte legalkalmasabb volna a bécsi és linzi békekötések vallásügyi artikulusainak felújítása. Követeli Magyarországnak, mint önálló birodalomnak, más népek igazgatásától eltérő kormányát, de a jobbágyság és polgárság sorsának rendezését nem tartja sürgősnek: erre nézve az országgyűléstől kiküldendő bizottság a következő diétán tegyen jelentést. A sarkalatos, fundamentális törvényekhez természetesen ragaszkodik, a populus továbbra is a rendi korszak előjogos nemessége legyen, tekintet nélkül arra, hogy ennek politikai érvényesülésében már a rendiséget megsemmisítő francia forradalom alkotmányjogi vívmányait akarja alkalmazni.

Messze, 1848-ig, sőt azontúl is hatékony jelenséggel találkoztunk itt. Amint az 1711-i kompromisszum félszázadnál hosszabb időre nyújtotta el a már akkor is kiöregedett rendiség életét, hasonlóképen újabb hatvan évet köszön a politika és társadalom rendi berendezettsége annak a kompromisszumnak, mellyel Balogh és az akkori nemesség a rendi alkotmányt az új konstitucionalizmussal összeegyeztették. A rendiség tulajdonképpen nem változott, társadalmi alapvetése nem bővült ki, de eddigi alkatrészei közül a vármegyei nemesség egyszerre kiemelkedett és magára öltötte azt a szerepet, melyet Franciaországban a „harmadik rend” ragadott magához. A rendi alkotmány továbbra is kizárja magából a lakosság millióit — akkori számítások szerint a népesség tizenkilenc-huszadrésze nem nemes, tehát az alkotmányon kívül van, — mégis felfelé és kifelé, a király és kormánya, meg Bécs felé az egész nemzet képviselőtét veszi át. Felvilágosodott és francia forradalmi rendiség, a XVI. századból vett tartalommal: logikailag bizonyára nehezen megérthető képződmény, mely azonban a valóságban mégis megjelent, bizonyosságul úgy a rendi alkotmány, mint a magyar nemesség csodálatos vitalitásának. Az idegen királyságnak leplezetlenül nemzetellenes támadására ez a kultúrájában és faji összetételében leggyökeresebben magyar néposztály reagált hatalmasul, s a többi osztálynak példát adóan: a modern

konstitucionális formát játszó vármegyei rendiség tehát joggal képviselhetette kifelé a nemzet egészét és joggal játszhatta ezt a szerepet 1848 nagy átalakulásáig. Viszont ez a nemzeti szerep lehetővé tette neki, hogy rendi szűkkeblűségéről elterelődvén a figyelem, a neki kedvező társadalmi viszonyokat továbbra is állandósítsa.

A rendi alkotmány modern magyarázatai

Verbőczyi alkotmányából csakugyan most fejlesztik ki a természetjog, észjog, Rousseau és az Assemblée nationale szabályai szerint az új magyar alkotmányt. A latinra és magyarra fordított Martini után Örményi Józsefnek közjogi kompendiuma világosan elmagyarázza, hogy az emberek társadalommá alakulva, ez vagy megtartja magának a legfelsőbb hatalmat, vagy másra ruházza át szerződés, konvenció, pactum subjectionis feltételei szerint. A valóságos magyar jogfejlődés sorsdöntő momentumai is beillesztetnek ebbe a modern közjogi keverékbe, ahol Martini mellett Grotius, Pufendorf, a Contrat social, jura naturalia, jura socialia, pacta conventa, a „társaság“ fogalmai szolgálnak a rendi közjog új megalapozására. A társadalmi szerződés megnyilatkozásainak tartják most a vérszerződést, az aranybulla ellenállási záradékát, az erdélyi fejedelmek békekötéseit csakúgy, mint a pragmatica sanctiót, s mindezen „kétoldali“ szerződéseknél az ősbibb, szuverén jogot a Contrat social alkalmazásával a „népnek“, azaz a rendiségnek, a nemességnek tulajdonítják. Pest vármegye egyenesen a „legszentebb Felséget“ oktatja ki arról, hogy a „közjog, az emberi jogok és ama Társadalmi Szerződés értelmében, melynek alapján a birodalmak összeálltak, a fenség eredetileg a néphez tartozik“, s ez a szuverénítás „a törvényekkel mérsékelt uralkodásban a fejedelemmel és néppel közös törvényhozó által gyakoroltatik.“ A természetjog és Rousseau szerződéselmélete ilyképen benyomul a rendi közjogba, annál könnyebben, mert közvéleménnyé kezd válni, hogy Verbőczyi is ily értelemben tulajdonította az eredeti főhatalmat a népnek, a királyi hatalom tehát az egész magyar múltban csak átruházott volt.

Ez az elképzelés tanulságokra és következtetésekre vezetett, melyekből már nemcsak a rendiségnek, hanem a magyar autarkianak is haszna származott. Mária Terézia és II. József uralkodása alatt a királyi hatalom a nemzeti élet több oly területére terjeszkedett ki, melyek korábban nem dicsekedhettek állami gondozással, s amelyeknek államilag szabályozható voltát csak a felvilágosodott abszolútizmus fedezte fel. Láttuk, hogy ilyen tárgyak voltak a cenzúra, a közoktatás, a mezőgazdaság emelése, gazdasági oktatás, iparpártolás, általában mindazon tárgyak, melyek a parlamentáris kormányformában a közoktatási, földművelési, kereskedelmi, népjóléti tárcák kereteibe tartoznak. A királyi hatalom ilyenétén kiterjesztése nemcsak a ren-

diségre hozott veszedelmet, hanem a királyi rezolúcióknál érvényesülő idegen, bécsi befolyás miatt a magyarság önrendelkezésére is. Ebből a helyzetből szintén az alkotmányosság új felfogása nyújtott menedéket: a társadalmi szerződés értelmében a kizárólagos és eredeti szuverenitással bíró „nép” nem zárható ki e mind fontosabbá váló ügykörök intézéséből, joga van azokat nemcsak visszavenni, hanem arra is, hogy minden újabb tárgyra, mely az állami gondoskodás keretébe újjólag beillesztődik, ő maga, a nép, s nem a király, tegye rá a kezét. A társadalmi szerződés magyar alkalmazói ilyen esetben eggyel tovább lépnek, s kimondják azt, hogy mindaz, amire a meglévő törvényekben nincs rendelkezés, ősi jogon a nép jogkörébe tartozik. Mikor 1793-ban a helytartótanács cenzúra-ügyben rendelkezvén azt állította, hogy a könyvvizsgálat királyi jog, Gömör megye ilykép adta elő neki a társadalmi szerződésből levezetett rendi cenzúra-jogot: „A fejedelemségek, a népeknek öszvetársaságoskodásoktól vévén lételeket, ők csupán azokkal a jussokkal bírhatnak, amelyekkel a szerződések által feruháztattak. így nem lévén a fejedelmeknek eredeti jussaik, következik, hogy a nékiek kimért jussokat egyedül a társaságoknak törvényeikből lehet méríteni, magyarázni és meghatározni; nem lévén tehát az említett jus eránt a Haza törvényeiben megállítás, bizonyos, hogy azt a nemzet magának tartotta.*4 Ez éppen ellenkező eredményekre mutatott, mint az abszolutizmus hasonló törekvése: épp ebben a korban mind többször merül fel a bécsi kormány részéről az a felfogás, mely szerint oly esetekben, mikor a hazai törvény nem rendelkezik, magától értetődően a királynak van joga rendelkezni. A rendek szerint azon állami terület, melyre a Corpus Jurisban nincs szabály, a rendiség birtokát képezi, az abszolutizmus szerint királyi juss, — mind a két nézet egyaránt azon tudaton alapszik, hogy a Corpus Juris és vele a régi magyar alkotmány többé nem elégíti ki a modern élet igényeit, s míg a bécsiek a fennlévő közjogot abszolutisztikus irányban akarják átalakítani, addig a magyar rendek már a modern konstitucionalizmus mustráit vetik oda a pozsonyi alsó tábla asztalára s ugyanezeket vélik feltalálni a régi magyar századok közjogi szemléletében. A múltnak e modern elképzelése vetette fel ugyancsak 1790-ben a magyar és angol alkotmány közti hasonlatot is: Barits Adalbert győri, majd pesti jogtanár, aki a Martinovics-összeesküvés miatt utóbb állását veszítette, fejezi ki először e párhuzamot, az angol király és parlament jogaiban és egymáshoz való viszonyában nagy hasonlóságot fedezvén fel a Verbőczytől kifejezett magyar közjoghoz. Öt követi az erdélyi nyelv-művelő Aranka György, aki még a Magyarország és Ausztria közti kapcsolatra is analógiát talál Anglia és Hannover akkori dinasztikus kapcsolatában: szerinte Hannover felel meg Ausztriának, mert mindkettőben a fejedelem csak a természetjogtól

kötte uralkodik, Magyarország viszont Angolországgal együtt alkotmányosan kormányoztatik. Hogy ez a hasonlatosság mennyire külsőségeken alapszik, arra jellemző, hogy Aranka a nemesi föld adómentességét is igazolni tudja az angol párhuzammal, sőt a magyar nemes és paraszt jogviszonyát fejtegetve, még a gondolata ellen is tiltakozik annak, hogy a magyar nemes: „egy korona tagja“, mellé a paraszt valaha is egy rangba tétessék, ez annyit jelentene, hogy a nemes „az ő eredeti természeti méltóságától megfosztatván, arra az alacsony sorsra vettessék, melyre a természet és a gondviselés az ő parasztját bírta.“ Az Angolországban akkor már rég érvényesülő társadalmi és jogegyenlőség ennyire idegen volt azoktól, kik közjogi szemléletükkel a magyarban az angol alkotmány mását fedezték fel s ezzel száz esztendőn át itt-ott felmerülő közjogi tételeit állították fel.

Az új nemzetiség; Dugonics

Nem annyira ezek az elméletek, mint inkább a mögöttük álló nemzeti felfogás kétségtelenül a köznemesség túlnyomó részének lelki tartalmát tette, melynek kifejlődésében a germanizáló rendszerre fellépő reakció — Ányos Kalapos királya ezekben a széles tömegekben lett népszerű — és világosan felismerhető barokk-hagyományok is együtt hatottak. A nemzeti érzés új intenzitását, valamint az anyanyelv művelésére való kiterjedését a felvilágosodásnak köszönhetette ugyan, de viszont a kifejezésmódot, sőt tartalmának schémáit is, melyekkel a nemesség lelkét megragadta, a korábbi barokk-műveltségéből kellett kölcsönöznie. A köznemességnek nemzeti érzését kielégítő, kongeniális módon a nemzet régi történeteire fordul a szépirodalom s bár a németből fordított szentimentális Kártigám-regényeket nem tudja teljesen kiszorítani ez egyszerűbb olvasóközönségből, mégis a piarista Dugonics Andrásnak 1788-ban megjelent *Etelkája* hosszú évtizedeken át nemzeti gyönyörűség, szórakoztató hazafiság forrása lesz. Dugonics regénye a barokk-kor latinnyelvű jezsuita irodalmának képezi folytatását, előszavát akár a 1720-as évek nagyszombati tanítói is írhatták volna: „Leírtam régi magyarainknak vitézségüket, bátorság jókat, nagyobb lelköket; előadtam fejedelmeinknek szent szertartásokat, népikhez szeretetöket, ellenségjeik ellen hadi mesterségjüket.“ Regényéhez csatolván a romban heverő Világosvára rajzát — mondja: „ezzel is örök emlékezetőt céloztam adni ama híres várnak, melynek töredékjein a gyíkok futkosnak, a hollók krákognak, a szarkák csörögnek és a baglyok huhognak, holott ennekötte vitéz eleink nagy gyönyörűségben, nagy vígasságban éltenek.“ A kora elődök e kultusza egyenes folytatása a barokk-kor történeti felfogásának, de ez Dugonicsnál már a felvilágosodás hatása alatt elvilágiasodva jelentkezik — hősei az Árpád utáni pogány generációkból valók; s ha regényének eseményeit nagyrészt Barclaynak még 1621-ben

megjelent tipikus barokk-regényéből vette is, telitűzdelte azt II. József németesítő rendszerét gúnyoló és szidalmazó célzásokkal és retorikai részletekkel, s ami igazán hatott és megragadta olvasóit, az nemzeti érzésének addig példátlan intenzitása volt. Akár a jezsuita-irodalom nemzeti vonatkozású termékeit nézzük, akár a kuruc-kor magyaros megnyilatkozásait, vagy a még korábbi hitvitázó műveket, mindezek magyar nemzetisége elhalványul azon lobogó magyaros érzés mellett, mely Dugonics művéből felénk csap. Itt már ugyanaz a nacionalizmus jelenik meg, mely ekkor teszi Franciaországot a gloire hazájává, az európai humanizmus kétségtelen vezérévé — a francia nacionalisták szemében még akkor is, mikor a valóságban emberek hekatombáit áldozza fel ezért a vélt elsőségért, — ugyanez a nacionalizmus jelentkezik a göttingai professzor, Schlözer egyoldalúságában, mellyel a világ minden népét lenézi, minket magyarokat, mint műveletlen asiátákat „Turfanba“ akar visszaűzni, hol őseink kilenc század előtt „legeltek“, mert neki egyedül a saját faja a felvilágosodott minta, mely után ítél meg mindent, a reális viszonyok teljes szem elől tévesztésével. Dugonics is ilyen: neki is minden, ami magyar, jó és nagyszerű; ő is gúnyolódik idegen nemzetiségen, németen és tóton, de minden szépet és magasztost magyarra festve, ezzel csak a lelkekben rég szunnyadó nemzeti öntudatnak ad büszke, sokszor naiv és neveletlen, de meghatóan erős kifejezést. A nemzeti öntudat ily kizárólagos formában ő nála hat először nagy tömegek kongeniális lelkére és valóban ő tőle kezdődik a nemzeti erőnek öntudatosító, minden „sápadt fajtáját“ magyarító működése, mely a következő korszakoknak egyik leghatalmasabb történetképző ereje lett. övé az első vallomás, melyet ezren fognak utána hangoztatni: „Ami pedig szívemet illeti, talpig kitehetem írásaimból. Eleve is azzal dicsekszem, hogy igaz magyar vagyok és hazámat fölötte szeretem. Hogy benne születtem, soha se szégyenlem.“ A Magyarok Istenének egész „egyházat“ és kultuszt szentel Etelkája, ama magyar szűz, kinek „ékes példáin örvendeni fognak ama szép — fiatal — pirost orcájokon viselő drága kisasszonyaink, szégyenleni fogják magokat (el is búhatnak előtte) ama sápadt nőstényeink.“ A köznemesi kisasszonyokat ettől kezdve keresztelték verse-nyezve Etelka névre; a műveltségben csak anyanyelvére utalt magyar értelmiség nacionalizmusa, a nagy európai nemzeti mozgalom e magyarszínű formája, most született meg.

A magasabb műveltség köreiből természetesen hiányzik a magyar múltat és jelentést illető ez optimizmus, de a felvilágosodás, a francia forradalom és a germanizálásra, valamint az abszolútizmusra felkelt reakció négy elemének összetételéből a legváltozatosabb képződmények jönnek létre, annak jeléül, hogy a barokknak uniformizáló, tömegeket szervező kultúrája után nálunk is elérkezett az individualizmus korszaka. Az embe-

rek még páholyokban ülnek és rettenetes fogadásokat tesznek egymással, hogy a „testvérek“ disciplináját a megszabott kerektek közt megtartják; az írók folyvást új és új társaságokba akarnak tömörülni, anélkül, hogy ez hosszabb időre sikerülne nekik, hiszen az exjezsuita és a piarista éppannyira a saját életét akarja élni, mint a fényes bécsi testőr, a tiszai kismemes, a sárospataki tanár vagy a nagy hivatalokat viselő mágnás és generális. Közös jellemző vonása e sok különálló, magában eredeti egyéniségnek, — minő egyéni sorsokat mutat fel ez a kor, Bessenyeitől és Kármántól Berzeviczy Gergelyig, Révai Miklósig és Verseghy-ig! — hogy a régi barokk-rendi világkép egyiknek sem kell többé, de az ideál mindegyiknek más színben tűnik fel; innen a szivárványszerű, alig megfogható volta az eszméknek, melyeket ez a valósággal „felszabadult“ magyar generáció termelt ki magából.

A jobbágykérdés új felfogásai

A Dugonics-féle nacionalizusból, a Balogh Péter-féle rendiségből lassú az átmenet azon irányzatok felé, melyek a felvilágosodás általános humanitárius tartalmát komolyabban akarják megvalósítani. Aszerint, amint a felvilágosodás internacionalizmusa vagy a francia forradalom mindent felforgató példája erősebben vagy kevésbé hat, aszerint szineződnek a nézetek, melyeknek jellegét egyrészt a jobbágyság, másrészt a vallás szempontjai határozzák meg, a mindenütt szembeötlő közjogiak mellett. A jobbágyság dolgában, s általában a társadalmi átalakulás kérdésében a legnagyobb műveltségű politikusok és konzervatívok, nemcsak a jogegyenlőség megvalósítására nem gondolnak, nemcsak a jobbágyszabadítás, a nemesi előjogok megszüntetése áll távol tőlük, hanem még a barokk-korhoz hasonlóan ragaszkodnak a jobbágyság és nemes viszonyának patriarkális felfogásához, ami persze felvilágosodási elveiknek kerek tagadásával egyenlő. Az előkelő nemesség e tekintetben, bármennyire radikális közjogi követelésekkel lép is fel, még mindig csak Orczy Lőrinc báró és Bessenyei vonalán marad, mintha a francia feudális előjogok még mindig érvényben volnának. A nemes gondolkodású és nagy befolyású Vay József a jobbágyság-nemes viszonyt abban látja, hogy a nemesség „dajkálkodik“ a jobbágysággal, az „ország gyengébb rendét“ a nemesség védi meg a hatalmasok ellen, a király és nép között is a nemesség a közbenjáró (teljességgel új elv a magyar történetben!). Amire szükség van, az nem több, mint hogy a jobbágyság tudomást vegyen a nemes e jóindulatú pártfogásáról, ezért bocsássonak be falusi előjárókat a vármegyegyűlésekre, hogy ezek ott kívánságaikat közölve, „mind, magok a nemesség atyáskodó gondoskodásáról meggyőztetnének, mind pedig hazamenvén, az otthonmaradott népet jó útra vezérelnék“. A nép még műveletlen, vezetésre szorul, s a „franciaországi példa is bizonyítja, hogy kevésbé szenved el a hosszú

ideig setét tömlőében tartott nép homályos szeme az egyszerre szeme elibe tett világosság fényét“. Egyelőre azonban nem igen ajánlatos tágítani e „hosszas tömlőcön“, csak azt ajánlja, hogy a 10.000 fővel vagy többel bíró városok küldhessenek követet az országgyűlésre, ezek is azért, hogy lássák, hogyan viseli szívén ügyüket a nemesség. A rendi felfogást még csak a szele sem érintette az Égalité új idejének: a természetes jusok közt a „Proprietas szent törvénye“ az, ami megszabja, meddig lehet elmenni a „haza környül állásai és az Emberiség törvényeinek díszé“ érdekében a jobbágy helyzete javításában. Egy másik, szintén igen művelt nemes úr gazdasági okokból halasztja a „pór felszabadítását“: nem helyes az a tan, hogy a jobbágy felszabadításával a kereskedelem és ipar emelkednék, hanem igenis előbb a „commercium“ honosítandó meg azért, hogy fel lehesen szabadítani a parasztot. A commercium behozatala 30—40 évet venne igénybe, ezalatt utakat, csatornákat kell építeni, gyárakat alapítani, tudósokkal megállapíttatni, mely földben minő növények nevelhetők; ezt az iparjavító munkát a nemesség adófizetéséből lehetne végrehajtani, s ha készen van, akkor a nemes lassankint szabadíthatná fel egyes földesúri jogok, majd az összes szolgáltatások alól a jobbágyot, aki mindezért census fizetésére kötelezné magát. Az industria fejlődésével ilyképen a jobbágy 50 év alatt lenne birtokosa földjének, s végül a nemes is viselné a közterheket, de hivatalt továbbra is ő viselne. Az egész bonyolult tervezetben, melyről messzire látszik, mennyire szeretné az akkori nemzedék az utána következőnek vállaira tolni a felszabadítás rizikóját, jellemző az egyházi birtok számára kijelölt sors: a papi birtok jobbágyainak váltságát nem az egyház kapná, hanem az ország pénztárába jutna, s belőle új plébániákat állítanának, az egyházi birtok allodiális részét pedig egyszerűen az ország kapná, ami az egyházi rend teljes deposszedálása volna. Emberi dolog: mikor nagy ideák áldozatokat kívánnának, könnyebb azokat másoknál, mint saját magunknál végrehajtani. Különben a legtöbb e korbéli nemesi terv az egyházi rend törvényhozói működését is meg akarja nyirbálni, nem egyszer teljesen lerontani.

Hajnóczy és a feudalizmus ellenségei

Minden önáltatás és önzés nélkül próbálja az Emberi jogok deklarációjával összeegyeztetni a történeti magyar alkotmányt a jobbágyszármazású Hajnóczy József, a kor sok tehetsége közt talán a legnagyobb politikai ész. ő nem tagadja a királynak járó felségjogokat: az országgyűlés összehívása, a felekezetek feletti felügyelet, világi és egyházi hivatalok adományozása, béke és háború joga még a király kezében van nála, bár ezeket csak a koronázás után gyakorolhatja, de mindez olyan társadalmi szerződésen alapszik, melyet a nemzet tettszése szerint megváltoztathat. Hajnóczy az egyéni életben ér-

vényesülő individualizmust egyszerűen átviszi az államra: a natio szerinte természeti állapotban levő egyes embernek tekintendő, akinek cselekedeteit saját jól felfogott érdekei szabják meg, s ezen érdekek szerint változtathatja azon kötöttséget, melybe szerződések helyezik. Ezenfelül az egyénnek úgyszint joga arra, hogy gyermekeit szerződésekkel lekösse, — mindebből az a tanulság áll elő a közjogra nézve, hogy a nemzet minden új királlyal új szerződést köthet a saját érdekei szolgálatában, sőt amikor a király lekötöttsége nem látszik elég erősnek, azt újabb, erősebb „vinkulummal“ helyettesítheti. A II. András záradékában foglalt felkelési jog minden emberi társaságnak immanens joga, s ezért semmiféle törvény vagy szerződés el nem törölheti. A társadalmi viszonyokról egyénenként alkotott képnek jellemző tartozéka ekkoriban az országgyűlésen való részvételi jog megkonstruálása: Hajnóczy ebben radikálisabb, mint a vármegyeiek, ő a főurat és az egyházi rendet teljesen kizárja a diétáról — egyházellenessége abban is megnyilvánul, hogy a koronázási szertartásokból törölni kívánja azokat, amelyek a római rituáléból származnak —, de a hegemoniát mégsem a nemességnek biztosítaná, hanem azzal együtt a polgárságnak és a majdan felszabadítandó jobbágyságnak. Az országgyűlési részvételt szerinte a földbirtok feltételezi: csak az küldhet követet, akinek földtulajdona van — II. József fiziokratizmusának világos kihatása ez! — s amíg a jobbágnak nincs meg a tulajdonjoga földjéhez, s így nélküle hozzák a törvényt, ne legyen szabad olyant hozni, mely az ő adóját — róla, nélküle — emelné, vagy az ő úrbéri szolgáltatásait szabályozná. A jobbágy felszabadítását nem halasztotta félszázad távolára, de addig is meg akarta neki adni a szabad költözést és keresetének szabad tulajdonjogát. Az így elképzelt alkotmányos életet tiszta felvilágosodási tartalommal akarta megtölteni: a nemes személyes szabadságának előjogát, a „magyar szabadság e magna chartáját“ minden országlakosra ki kell terjeszteni, ami a jogegyenlőségnek lett volna alapja; a gondolat szabadon terjeszthető, minden cenzúra nélkül; az egyesülési jog bevezetendő, különösen az igen jó morális hatású szabadkőművességre nézve; a „nemzettagoknak“ egész sor természetes jogát állítja össze, melyek teljességükben csak a még uralkodó „feudális szisztéma“ megváltoztatásával lesznek érvényesíthetők.

A francia forradalmi események fantasztikusra növekedésével az „intellektuel“-ek mind nekibátorodnak és mindinkább leplezetlenül adják elő a követelményeket, melyek az új tanokból logikai szükségszerűséggel következnek. Egy akadémiai tanár, Belnay György Alajos, a jogtalan nép nevében szól az országgyűlésen összegyűlt rendekhez, melyekről már kezd kiderülni, hogy szabadságelveiket csak a királlyal szemben, de nem alattvalóik javára akarják érvényesíteni. Belnay az elő-

Dugonics Etelkája címképe. (Pozsony és Kassa, 1788.)

DUGONICS ETELKÁJA CÍMKÉPE. (Pozsony és Kassa, 1788.) Jellegzetes ábrázolása a XVIII. század vége magyar nacionalizmusának. A magyarruhás vitéz és hölgy között az oltárkő a magyarok istenének szentelve, rajta meztelen kard, a háttérben az ősi dicsőség jelképeként Világosvára romjai. A barokkal szemben a teljes elvilágiasodás is jellemzi a képet.

jogos nemességtől megkülönbözteti az „esszenciális“ néposztályt, a jobbágságot, mely a haza igazi fenntartója, de amelynek kárára gyakorolják a nemesek arisztokratikus előjogait. Pedig a természet és a polgári jog elveit nem lehet büntetlenül megsérteni, ezt mutatja Gallia legújabb példája, melyre minden népek arisztokratái megremegnek. Tévedés azt hinni, hogy a természet csak a nemeseknek édesanyja, s minden másnak mostohája; az sem lehetséges, hogy a haza és a nép fogalma alá egyedül a nemesek és azok gyermekei tartozzanak. A francia események óta nincs többé ember Európában, álki ne ismerné a polgárjogokat, s már megvilágosodott az Igazság, melyet a szörnyűséges „feudális szisztéma“ eddig elfödött az emberek szemei előtt. Valóban, most már nemcsak a Contrat socialt fordítják magyarra és nemcsak ennek alkalmazásával állítják, hogy „Magyarország alkotmánya előjogokból és mentességekből van összetákolva, tehát nincsenek szilárd alapelvei és a Társadalmi szerződés két főalapzatát, a polgárok egyenlőségét és szabadságát nyilván nem ismeri“ — ezen túlmenőleg az Emberi jogokat és az első francia forradalmi Acte constitutionnel-t is ismerik már, nemcsak a hivatalos Moniteur-ből, hanem a Magyar Kurír magyar fordításából is. A közjogi tartalom kifejezésére szokatlan magyar nyelv még akadozik kissé, mikor e korszakos szentenciákat kell kifejeznie: „a Kormányzók azoknak javakért, akiket kormányoznak, vagyon felállítva, minthogy minden felelősség és minden hatalom a Társaságba állott Nemzettől származik. Az emberek természet szerint szabadok és egyenlő törvény alá vágnak rekesztve“. Politikai szempontból ezek a francia termékek magukban véve is forradalmat idézhetnek elő nálunk, ha a magyar alkotmányos viszonyokra komolyan akarták volna alkalmazni őket; a szélesebb körök szimpátiája meg is állapodik náluk, s a bécsi Magyar Kurírt szerkesztő székely Szacsavay Sándor minden radikálizmusa mellett is az első konstitúción túl megvonja helyeslését a forradalmi eseményektől, még mielőtt 1793-ban elmozdítanák a szerkesztőségéből. A hazai forradalmi gondolat szélső kilengései nem a közjog és politika, hanem a társadalom, vallás és általában műveltség terén mentek végbe, s itt a jozefinizmusnak bécsi libertinus szelleméből kiindulva, a forradalmi gondolat rövid pályája alatt valóban elképesztő tömegét hozta létre a véleményeknek, melyek immár a magyar talajjal semmi összefüggésben nem voltak.

A forradalmi propaganda

Láttuk, hogy már Mária Terézia uralkodása alatt is megjelenik a francia felvilágosodásra annyira jellemző rideg materializmus néhány főúri családban, — azóta főként D'Holbach műve, a Természet szisztémájáról, terjeszti azt sokkal szélesebb körökben. Ennek a felvilágosodásnak szemében a vallás egybeesett a babona kiirtandó fogalmával, a természetből vég-

kép eltűnt a lélek, egyszerű mechanizmussá aljasuk, s az új világgép a legsivárabb naturalizmust akarta hívei leikébe ültetni. A francia materializmus másod- és harmadrenű termékeit is olvassák mindenfelé, s ezek nemcsak a halhatatlanságot, a pozitív vallási kinyilatkoztatást, a gondviselést tagadják, hanem az Istentől megszabadított emberi erkölcs már megérkezik természetes fejlődése során a teljes immoralitáshoz. A pápa, szerzetesrendek, egyházi szokások immár csak szennyes történetek összehazudozására adnak alkalmat, — e tekintetben legbátrabban firkál a vakmerő kalandor, báró Trenck Frigyes, a híres pandúrvezérnek, Trenck Ferencnek Poroszországba, majd Párisba szakadt unokaöccse, aki az 1790-i országgyűlés alatt nagy hatást kelt egyházellenes röpirataival és libertinus magaviseletével; utóbb a francia konvent kezére jutva, a guillotine alatt végezte életét. A babona és az úgynevezett egyházi bűnök üldözése ürügyül szolgál érzékcsiklandoztató előadásokra, s már Magyarországon is, nem régen Mária országában, könyvben ajánlják a szabad szerelmet.

Nem kevésbé demoralizáló hatása volt, bár inkább politikai és társadalmi térre korlátozva, annak a propagandának, melyet a magyarság forrongásával szemben a bécsi udvar kezdett meg. Már II. József alatt is megjelentek eladó és megvett toliakból a magyar rendi, de egyúttal nemzeti kívánságokat is szidalmazó röpiratok, így a Trenckhez hasonló, de kisebb kaliberű kalandor Grossingtól; II. Lipót pedig nemcsak e félhivatalos publicisztika eszközeit vette igénybe, hanem Toszkánából magával hozott rossz szokásának hódolva, egész sorát tartotta a besúgóknak és kémeknek, akik tisztességes, sőt előkelő hivatalokat látva el, helytartótanácsosi székből vagy egyetemi katedréről titkos jelentésekben rágalmazták a magyarságot, s egyúttal hamis hírek következetes terjesztésével is iparkodtak zűrzavart okozni. Ilyen volt Mednyánszky János helytartósági tanácsos, azután gróf Balassa Ferenc, talán az első magyar, aki fájának üldözését és háttérbe szorítását tette élettartalmává, báró Izdenczy József, a bécsi államtanács első magyar tagja, méltó társa az előbbinek; ilyen volt az idegenek közt Hoffmann Lipót pesti egyetemi tanár, Gabelhofer egyetemi könyvtárigazgató, több könyvkereskedő is. Hoffmannak II. Lipót megbízásából írt röpiratai, a Babel és a Ninive, a nemesség kívánságait cáfolják durva, faragatlan és egyenesen gyűlölködő, magyarelles módon. Tőle származik a magyar nemzetnek torzképe, melyet Izdenczy és társai szívesen színeztek ki még visszataszítóbb színekkel: a tudatlan, kártyázó, lusta, dologkerülő nemes rajza, aki a németet ösztönszerűen gyűlöli, mert hiszen ez képviseli vele szemben a kultúrát, a munkát, az emberiességet. Ezekben a rajzokban a mosdatlan, fésületlen, pipás magyar úr Werbőczy Hármaskönyvéből él, ennek privilégiumaira támaszkodva terpeszkedik a vármegyékben, melyek nem

egyebek, mint jobbágyelnyomó szervezetek. A magyarságról így kerül a velünk szomszédos németiség közé az a gyűlöletes kép, mely ettől kezdve egy századon keresztül a mai napig folyvást kísért, s ellenségeink írásaiban is, legutóbb főként a cseh propagandában megnyilatkozik. Míg korábban a magyart a török elleni védelem szimpátikussá tette a németiség szemében, s míg ez a szimpátia a XVIII. században sem kisebbedett, most e fércművek és bérenc íróik hatása alatt, akik a magyart gyalázva ügyesen hízelegnek a németiség nemzeti öntudatának és felvilágosodásának, hirtelen, betörésszerűen terjed el a német művelt körökben a magyarság rossz híre. A szentimentális német professzorok, minő a felvilágosodás új bálványa, a göttingai Schlözer, felháborodnak a magyar nemesség e költött középkori durvaságán, s azok a németek is, kik személyesen idelátogatnak, a sok rágalom hatása alatt többnyire megtartják rossz véleményüket. A német geográfus Hacquet amely ellen-szenvvel fordul el a magyarságtól, oly előszeretettel és gyöngédséggel karolja fel a hazai nem-magyar, szláv népeket, s azok etnográfiai sajátosságait; amint már hasonlóképp megkezdték a már említett „magyarok“, Izdenczy és Balassa, hivatalos beadványaikban azt a Bécsben utóbb száz esztendőn át érvényesülő rendszert, hogy a barbár és a nevelésnek ellenszegülő, rebellis magyarsággal szemben a bentlakó nem-magyar nemzeti-ségeknél vélt, vagy egészen költött érdekeit képviseljék. A 90-es évek chaoszában már ott rejtőzik a csirája azon propagandisztikus frazeológiának, mely a nemzetiségeket hadba állította a magyarság ellen, s amely végső törekvését, a nemzeti állam szétrobbantását Trianonban érte el.

A budai országgyűlés; a rendi követelések

Az 1790 júniusában Budán — Zápolyai János óta most először az ősi székvárosban — összeült országgyűlés hangulatai és követelései a most vázolt chaotikus gondolatokból származtak: egyrészt a királyi hatalmat törekedtek szélsőségesen, a francia forradalom mintájára korlátozni, másrészt a rendi privilégiumokat minden vitán felül emelve megörökíteni. Mindez a nemzeti fellángolásnak tűzében ment végbe, mely csak utólag bizonyult görögtűznek. A megnyitó beszédet mindkét tábla elnökei: Batthyány József gróf primás és Örményi József személynök, magyarul mondták el, a tárgyalások jegyzőkönyveit magyarul adták ki és az elsőbbséggel bíró, úgynevezett preferenciális törvényjavaslatok közt kimondták, hogy az ország mindkét nembeli nemesei magyar nemzeti öltözetben járjanak. A politikai követelményekben a Verbőczy alkotmányáról alkotott kép és a francia hírek impressziói keveredtek össze. A labdaházbeli eskü mintájára a követek esküt tettek, hogy a kormánytól hivatalt, adományt, kitüntetést nem fognak elfogadni. Az új királytól új hitlevél kiadását kívánták, melyben ® radikálisabb két tiszai kerület tervezete szerint elismerte

volna, hogy II. József, de már Mária Terézia is sokban megsértették az ország alaptörvényeit, ezért az „örökösödés szála megszakadt“, s helyreállítására eleget tesz a nemzet új kívánásainak: elismeri az ország saját, minden más államtól különböző alkotmányát; elismeri, hogyha megegyeszer megsérti ezt, a *pragmatica sanctio* és a Habsburg-ház uralma újból megszakad; helyreállítja az aranybulla ellenállási záradékát, az ország ügyeire külön központi hatóságokat, katonai, pénzügyi igazgatást, külön sereget állít fel, külön magyar diplomáciát tart a külföldi udvarokban. A még idegen kezelésben levő ágakat: a postát, bányákat szintén magyar kezelésbe adja, a magyar terményeket szabadon engedi átvitetni az örökös tartományokon. Hatalmát azonban nemcsak magyar szempontból kell gyakorolnia, hanem azt sokban kénytelen a rendeknek lekötöni: a hitlevél pontjai alapvető törvények lesznek, parancsok és pátensek által nem kormányozhat, elhatározásait felülvizsgálja a magyar tanács, s amennyiben törvényteleneknek találja, joga van azok végrehajtását felfüggeszteni. Azaz a Montesquieu-féle hatalmak megoszlásából már nálunk is, akár Párisban, a hatalmaknak a „nép“ kezében egyesítése lesz. Jobbára hagyományos követelések voltak ezek: az ország integritásának helyreállítása, Erdély, Galícia és Lodóméria, s a határőrvidék visszacsatolása, a bécsi béke és 1608-i törvény értelmében való cseh és osztrák szövetség újból megkötése, a hadseregben és hivatalokban magyarok, lehetőleg mindenütt birtokos nemesek alkalmazása. Az egész politikai élet és kormányzás működését az évenként összeülő országgyűlés szabályozza, mely maga tölti be, szavazatával vagy ajánlatával az összes tisztségeket, a nádortól elkezdve. Az egész tervezet francia külsőségekben lengyel nemesi respublikához hasonló képződményre céloz, a valóban korszerű problémákat meg sem kísérli elintézni: az *insurrectio* megváltásáról szó sincsen, a jobbágykérdés kivéteik a király kezéből, aki egyedül törődött vele eddig, s az országgyűlés elé utaltatik, de az egyelőre nem látja szükségesnek tárgyalását.

A királyi hatalom illetén gyöngítésébe, ha nincs ellenállhatatlan kényszer alatt, kevésbé energikus és kevésbé számító fejedelem sem egyezett volna bele, mint amilyen II. Lipót volt. A török háború még nem volt befejezve, a magyar ezredek még az Al-Dunánál állottak Laudon alatt, s bár feleskették őket Lipót király hűségére, vérmesebb vármegyék szerették volna a fegyveres erő támogatását megnyerni országgyűlési követeléseik számára. Zemplén és Zala a katonaságnak a diétára való meghívását is követelte, s a régi kötelek meglazulására, de egyúttal a nemzeti érzés hatalmas lendületére jellemző, hogy a vármegyei törekvések visszhangra találnak az idegen keretek közt élő magyar ezredekben. A vármegyék felírásait tisztek terjesztik, egyes ezredek levelezésbe bocsátkoznak a

vármegyékkel, hat magyar lovasezred: a Splényi-, Károlyi-, Pálffy-, Gyulay-, Erdődy-, Toskana-ezredek nevében felirat meg a diétához, követelve a magyar ezredeknek magyar hadseregben egyesítését, külön haditanács alatt, mely egyedül a „Hazától“ függjön, — a tisztek azonban nemesek legyenek, érdemek jutalma is nemesítés és birtokadományozás legyen. Kevésbé szűkkeblű, egyetemesebb nemzeti szellemű a Graevenhuszárezred kérvénye a „felséges haza tekintetes rendjeihez“, amelyet gróf Festetich György alezredes, Laczkovics János kapitány és két hadnagy nyújtott be. Ebben a magyar ezredek számára magyar tiszteket kérnek, a szolgálati érdekekkel magyarázva ezt, hiszen az idegen tisztek durvaságukkal szökésre Ikényszerítik a közlegényeket és „nem kevésbé mozdítaná elő a hadi szolgálatot, ha a közönséges szolgálat rendje és a parancsolás magyar nyelven folytattatnék“. Bár a subordinatio sérelmével polgári hatóságokhoz jutott ily kérvényeket minden nehézség nélkül kisebb elzárásokkal torolták meg, a helyzet katonai szempontból is nyugtalanító volt, mert a megyék egymásután szervezték a korona hazahozatalát ünneplendő és a koronát őrzendő „bandériumaikat“, melyek alkalomadtán, mint insurrectiók csapatok, a kormány és az idegen ezredek ellen fordíthatók lehettek volna.

A ráckérdés; a parasztság és polgárság

A rendek követelései valóban oly messzemenőek voltak, hogy azok teljesítését Lipótnál tehetségtelenebb királytól sem lehetett volna várni erőszakos, fegyveres nyomás nélkül. II. Lipót pedig bátyjához hasonlóan rendkívüli politikai tehetséggel rendelkezett, míg azonban a tehetség II. Józsefnél doktrinér irányt véve mindinkább megmerevedett, addig Lipót toszkánai uralkodása alatt egészen olasz, machiavellisztikus módszereket sajátított el politikai céljai érdekében. Firenzei udvarában békés, emberszerető, humanitárius uralmat hozott létre, sereget alig tartott, tisztán népe szeretetére bízta magát, — Bécsben azonban a diplomáciai fortély, sőt politikai erkölcstelenség minden eszközét igénybe vette, hogy családja uralmát, ha már nem is a lángban álló Belgiumban, de legalább Magyarországon fenntarthassa. Egyik ilyen eszköznek látszott a magyarral régóta ellenséges rác népnek kijátszása, — II. Lipót az első Habsburg-uralkodó, aki ezt nemcsak engedi, hanem személyes kezdeményezéssel is hozzájárul. Főtámogatója ebben II. József horvát bánja, gróf Balassa Ferenc, aki az irányváltás óta úgy a horvát nemzetnek, mint a vezető magyar államférfiaknak, így a primásnak és gróf Zichy Károlynak ellensége; ő veszi elő újra a szerbek magyarelles felhasználásának szándékát, melyet Mária Terézia ejtett el egykoron. A tcmesi Bánság vármegyéinek visszacsatolása még nincs felvéve a Corpus Jurisba, s bár a három vármegyének követeit az országgyűlés ezt megelőzőleg is befogadta kebelébe, mégis van még remény, hogy

a becikkelyezés megakadályozásával a rácoknak külön területek és a magyaroktól független alkotmányuk megalapozható lesz. II. Lipót összehívja az illír kongresszust, tagjai a püspökökön és az ortodox vallású tábornokokon kívül a papi, földesúri, katonai, polgári rendnek 25—25 választott tagja; valóságos diéta ez, a magyar király is ennek nevezi. Metropolitaválasztás mellett az illír nemzet kívánságainak tárgyalása is programmon van s a nemzet követeli is a külön területet és igazgatást, ezután is katonai igazgatást, azaz határörként fegyverbenállást és a vármegyei területen élő szerbek jogainak biztosítékát, akik „még kénytelenek továbbra is a magyar alkotmány alatt maradni“. A kongresszus királyi biztosa, báró Schmidfeld tábornok, melegen pártolja e követeléseket, a királyt és a bécsi minisztereket többszörösen kérve, tegyenek meg mindent, hogy ezt a nemzetet sohase egyesítsék a magyarral, hanem biztosítsák részére a Bánságot, külön kormányzékkel és udvari hatósággal. A kongresszusi tárgyalások hangja magyargyűlöletben minden eddigit felülmúl: négymillió magyarországi illír jogára hivatkoznak a csak kétmilliónyi magyarsággal szemben: ez utóbbi saját területét pusztulásnak engedi, mialatt a rác lakatlan területeket tesz műveltté, s bár a magyarokat orangután-gból Ausztria tette emberré, mégis hálátlanok uralkodójuk iránt, íme a két régi hang, mely egymást most is kiegészíti: Savoyai Eugén elvei tovább élnek Bécsben és hatnak a rác támogatása, a magyar elnyomása érdekében, a rác pedig saját érdekében határtalan loyaltást mutat a dinasztia és Bécs iránt, hogy ezek támogatását a gyűlölt magyarral szemben magának biztosíthassa. II. Lipót maga, ravasz eszélyel, kegyesen fogadja a rác ajánlközást, megdicséri a kongresszus tagjait „rendes, szerény, okos és becsületes“ magukviseléséért, s kilátásba helyezi nekik a külön udvari kormányzék felállítását Bécsben, mely e „nemzet“ jogait állandóan képviselhesse. A külön territóriumra vonatkozó követelésre, melyet a kongresszuson Tököli Száva rác nagybirtokos is ellenezett, a király egyelőre nem nyilatkozott, de állásfoglalása enélkül is alkalmas volt arra, hogy a magyar rendeket óvatosságra intse, hiszen még ott állottak a déli végeken a császári hadseregek és így megvolt az alkalom a Bánság inkorporációjának visszacsinálására. A magyar diétában kezdettől fogva megvolt a hajlandóság a rácok viszonyainak rendezésére, mi a Bánság és más területek visszacsatolása óta nem is volt többé halasztható, ezért úgy állampolgárságukat, mint ortodox vallásgyakorlatukat is hajlandók voltak elismerni, — a királyt azonban e rác kérdésben nem érdekelte a rácok jogállása, hanem az egész kérdést eszköznek használta a magyar közjogi ellenállás megtörésére; ezért állította fel csakugyan az illír udvari kancelláriát 1791 elején, az országgyűlés szétmense előtt, élére Balassa grófot helyezve, aki saját fajtájának legnagyobb ellensége volt. Végül is azonban beleegyezett a rácok

polgári és vallási befogadását kimondó magyar törvényszakaszba, s kijelentette, hogy az új kancellária nem lesz egyéb, mint a Mária Terézia-korabeli illír udvari deputáció, s mint ilyen, a magyar alkotmánnyal nem fog ellentétbe kerülni.

Gondolkodóba ejthette az országgyűlés vármegyei nemesiségét a parasztság és polgárság állásfoglalása is. Ez utóbbit joggal nyugtalanította a diétái kívánságok nemesi jellege, különösen pedig azon követelés, hogy még a jelen diéta alatt mozdíttassanak el mindennemű hivatalból azok, akik nem nemesrendűek. Erről a kérdéstről nagy viták folytak a nemesek közt, s bár végül elejtették és a törvényjavaslatok közé nem vették fel, nagyszámú királyi város, így Pest, Pozsony, Nagyvárad, Temesvár panaszos feliratban fordult a királyhoz és kérte védelmét. Keserűen emlegetik előtte, hogy követeik ott vannak ugyan a rendek gyülekezetében, de a nemesség egy-egy várost csak egy nemesnek tekint, s így befolyásuk egyáltalában nincsen. A király hozzájuk is kegyes volt, kijelentette, hogy a polgár- és parasztsztyály számára minden hivatalt meg fog nyitni; kamarai, bánva-, posta-, harmincad-hivatallal úgyis ő rendelkezik, azok betöltése tisztán az ő akaratától függ, azaz a diétái követek esetleges határozata, ne féljenek tőle, úgy sem lesz megvalósítható. A parasztságot viszont annak a lehetősége nyugtalanította, hogy a diéta nem lesz hajlandó II. József úrbéri rendeletét elfogadni; egymásután jönnek a hírek csoportosulásokról, fenyegető beszédükről, s a vármegyék már a királyhoz járnak panaszkodni, védelmet kérni, azon királyhoz, kivel előbb tárgyalni sem akartak, mielőtt hatalmát árnyék-királysággá nem sikerült tenniök. Nemcsak művelt emberektől írt pámfletek védik a jobbágyságot, mint az előbb említett Belnayé, hanem beadványok is készülnek, így a „Magyarországon született összes plebejusrangú emberek“ nevében, akik az örökös jobbágyság megszüntetését, az úrbériségnek pénzen való megváltását kérik, panaszkodnak a terhekről, különösen a megyei tisztviselők zsarolásairól és arról, hogy bírói ítélet nélkül verik őket.

A porosz kérdés és megoldása

Mindezek azt mutatták, hogy a köznemesi politika kizárólagossága nem időszerű már, hiszen az országban a nemességen kívül más népességek is elérték az érettség azon fokát, melyen a politikai érvényesüléstől sokáig alig tarthatók távol. Ez áll a parasztság és polgárság mozgolódására, viszont az illír kongresszusnak és a királynak egymással folytatott kacérkodása azt is nyilvánvalóvá tette, hogy a király és nemesség közli szakadás a nemzeti jövőre is veszedelmessé válhatnék. A vármegyei követek közjogi intranszigienciája még sem volt teljesen kilátástalan; az ő reménységüket a külpolitikai helyzet táplálta, mely II. Lipótra valóban nem volt kedvező. Nyugaton a belga provinciák elszakadóban; a francia forradalom mind őrtjögőbb

lángolása a király nővérének, Mária Antoniettenek életét, s a német birodalom biztonságát fenyegeti; délen még nincs megtörve, csak megverve az ozmán hatalom; a keleti szövetséges, az orosz már ekkor is önző és megbízhatatlan; északon pedig II. Frigyes Vilmos ambiciózus államférfiak vezetésével el van tökéltve, hogy Nagy Frigyes mintájára minél nagyobb hasznot húz a Habsburgok pillanatnyi zavaiból. A porosz király az akkori abszolútizmus országcserélő politikája szerint a már felosztott Lengyelországtól Danzigot és Thornt szerette volna megszerezni s úgy képzelte el, hogy Lengyelországot ezért Lipót kárpótolná Galícia átadásával, viszont Ausztria megtarthatná magának a töröktől elfoglalt oláhországi és szerbiai területeket. Ezen terv érdekében Frigyes Vilmos el volt szánva fegyveres közbe lépésre is: seregeit Porosz-Sziléziában koncentráta, nehogy Lipót a lengyel-porosz kombináció nélkül kösse meg a békét a megvert Törökországgal. Egy pillanatig úgy látszott, hogy a Habsburg-ellenes pozícióban Poroszország veszi át a szerepet, melyet korábban XIV. Lajos oly hosszú ideig játszott, a magyar malkontensek felizgatását és kihasználását. Már II. József uralkodása alatt megkísérelték egyes magyar urak, többnyire fiatal, kezdő emberek, így Balogh Péter, Vay József, Sztáray Mihály gróf, hogy a porossal érintkezésbe lépjenek; az országgyűlésről Fekete gróf, Orczy báró, Semsey András udvari tanácsos és mások egy fiatal helytartósági fogalmazót, Beck Pált, Tisza István grófnak egyik anyai ösét küldik a porosz királyhoz, s így származott a weimari nagyherceg, Károly Ágost magyar trónra helyezésének terve, amikor is Goethe „titkos tanácsos“ lehetett volna a magyar király minisztere. Lipóttal szemben a porosz és weimari udvar tárgyalásokat folytat a diétái követek kiküldöttjeivel, Goethe sajátkezűleg levelez ez ügyben, s a porosznak törekvése arra irányul, hogy a magyarokat felléptetve Lipót ellen, ezt rákényszerítse, hogy a lengyel-porosz területi cseréről Poroszországgal tárgyalásokba bocsátkozzék. Az öreg Kaunitz herceg nem először volt ilyen helyzetben, amikor az egyik veszedelmet koncessziókkal kellett leszerelni, hogy a másikkal szemben erélyesen léphessen fel. Ő inkább a magyarokkal egyezett volna ki, akik a porosz királytól új alkotmányuk garantálását kérték azon az alapon, hogy 1606-ban Szilézia rendjei is szövetkeztek a magyarokkal, már pedig Szilézia ura ma a porosz király. Lipót Kaunitz ellen döntött; egyik legügyesebb emberét, báró Spielmann referendáriust kiküldte a porossal tárgyalni, s ez a reichenbachi kongresszuson, 1790 júliusban, Ausztria régi szövetségesei, a tengeri hatalmak támogatásával leszerelte a porosz akciót: a lengyel-porosz-osztrák viszonylatban megmaradt a statusquo, de Lipót kötelezte magát, hogy a török háborút területfoglalás nélkül fogja befejezni. A török békét e megállapodás értelmében 1791 augusztusban kötötték meg Szisztovóban, jelen volt

a magyar rendek nevében gróf Esterházy Ferenc is, akinek utasítása szerint a szentkorona déli melléktartományait vissza kellett volna követelnie. A porosz-magyar-török bonyodalomból Lipót eszélye aránylag sikerrel bontakozott ki a nyugati érdekeket nézve: a magyarok belső, a poroszok külső támadását visszaverte, de ezt a sikert meg kellett fizetnie azzal, hogy II. József foglalásai, az oláh-szerb területek megint visszahulltak a török uralom alá.

A megegyezés; az 1790—91. törvények

A reichenbachi konvenció volt az, ami a nemesi mozgalomnak áthághatlan korlátot szabott. A leghevesebb főeknek is érezniök kellett, hogy külső bonyodalom lehetetlenné válván, a török béke alapelvei megállapítván, a császári hadsereg bármikor felhasználható az ország „pacifikálására”. A köznemesi mozgalomtól a főurak és főpapok úgyis elváltak már e szélső stádiumában, így a nagyműveltségű gróf Széchenyi Ferenc. A kiegyezés művét Batthyány érsek, Zichy országbíró, Ürményi perszonális munkálták, s bár a rendi tárgyalások, gyakran heves formákban, még 1791 tavaszáig elhúzódtak, forradalmi ideák megvalósításáról szó sem lehetett többé. Viszont már Lipót is hajlandó volt tisztességes egyezsége, s így az alkotmány biztosítása érdekében igen sokat megadott, többet, mint bármelyik elődje. A koronázás alkalmával ugyan a Mária Terézia-féle hitlevél és eskü szövegét tartotta meg, azonban az 1791 márciusában bezárt országgyűlés törvényei közt az alkotmány biztosítékaként kimondotta, hogy az új király hat hó alatt köteles magát törvényes formában megkoronáztatni; hogy a szentkorona „klenodumaival együtt” az ország központjában, Budán őriztessék és hogy a pragmática sanctióban kimondott örökösödés és a többi ausztriai országgal való közös birtoklás fennállása mellett is Magyarország kapcsolt részeivel együtt „regnum liberum”, szabad ország, kormányzásának törvényes formáját és dikasztériumait illetőleg „független, azaz semmi más országnak vagy népnek nincs alávetve, azaz saját konszisztenciája és alkotmánya van”, minélfogva a királytól és törvényes utódaitól „saját törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok normája szerint kormányzandó”. Az 1790/91. évi ezen 10. artikulus félre nem érthető módon írja körül a nemzeti autarkiát, a magyarság állami egyéniségét, mely a Habsburg-uralom és a török korszak századaiban mindjobban elhomályosult, s mely II. József alatt közel volt a végveszedelemhez. Igaz ugyan, hogy ha nem is ily pregnáns módon, de ugyanezt kifejezték már a II. Ferdinánd óta állandósuló hitlevelek, s utóbb az 1715. és 1741. évi törvény, anélkül, hogy a kormányzás tényleges függőségén, az idegen befolyás további érvényesülésén változtathattak volna. A rendeknek most itt is sikerült, Montesquieu tanai felhasználásával, a pontosabb formulázás: a 12. artikulus meg-

állapítja, hogy a „legislativa potestas“, a törvényhozó hatalom a királyt és az országgyűlési rendeket közösen illeti meg, s az előbbi soha sem fog pátensekkel, törvénytelen rendeletekkel kormányozni: a végrehajtó hatalmat, az executívát, mindig a törvények értelmében fogja gyakorolni, sőt ha rendeleteit a helytartótanács törvényteleneknek találná, akkor a 14. cikkely szerint joga van erre a királyt figyelmeztetni, aki kormányhatóságának ily ellenvetéseit igazságos reflexió tárgyává fogja tenni. Megerősítette a király a főméltóságok: nádor, érsek, prímás, bán és tárnokmester törvényes hatalmát is, az igaz, hogy a nádorságnak a királyi hatalmat esetleg veszélyeztető hatásköre illuzóriussá vált azáltal, hogy a rendek Lipót király fiát, a trónörökös Ferenc főherceg öccsét, a 18 éves Sándor Lipót főherceget választották egyhangúlag nádorrá. Még megemlítjük, hogy az adó- és katonaillesztést is félreérthetetlenül az országgyűlés határozatától tették függővé, azaz a Józseftől félretolt alkotmánynak minden nemzeti garanciáját újra megerősítették, s a temesi bánság megyéit visszakapcsolva a területi integritás dolgában is végkép eltörölték a török korszak nyomait.

A régi rendi-nemzeti szellem teljesen érvényesült Lipót engedékenysége folytán, ami a következő XIX. századi fejlődésnek nagy kiindulási energiát kölcsönzött. Ezt az eredményt azonban a rendi szellem egymagában, évszázadok megmerevedett formájában nem tudta volna elérni, ha nem lép melléje, a görbedthátú- öreg mellé az izmos fiatal társ, a nemzeti szellem. A nemzetiség bizonyára nem esett össze akkor sem a rendiséggel és legszebb virágai a rendiség béklyóitól kiszabadult irodalomban, paraszt- vagy mesteremberszülötésű szerzetesek, kishivatalnokok, a rendi életben helyüket nem találó hányatott existenciák műveiben bontakoztak ki: mégis a politikai nemzetiségnek ekkor is még a rendiség volt az egyetlen kifejezője, mely tehát nemcsak a rendi előjogok, hanem a nemzeti szellem szolgálatában is lángolt fel 1791-ben és nyaldosta Trón és Oltár lépcsőit. A „köznemesség kíméletlen uralomvágya“ maga ásta meg a sírját ez első modern nemzeti fellángolás túlzó követeléseinek, de összehasonlítva az 1790-i mozgalom lefolyását és formáit a korábbi rendi küzdelmek bármelyikével is, lehetetlen észre nem venni, hogy benne már a rendi tartalom kívül a nemzeti is irányító, már tapintható a nemzeti mag, mely a rendi burkot szét fogja repeszteni. A nemzeti érzés új politikai formákban akar élni, nem elégti ki többé az állami autarkriának az a legnagyobb mértéke sem, melyet az Ausztriával való kapcsolat egyáltalában engedhet. E fiatalos új erőt egyelőre még akadályozza mozgásában a régies szabású rendi öltözék, de már érezhető, gesztusainak szenvedélye megjósolja, mily szabad szárnyalásban fog fölfelé

törni, ha egyszer, Széchenyi vagy Kossuth gondolkodásában, meg fog szabadulni a rendi különctől...

Addig is a győztes mégis csak a rendiség volt, mely a krízis elmúltával biztosította magának összes előjogait, köztük az adómentesség 1748:8. törvénycikkét, a felvilágosodás frázisait szép csöndesen, feltűnés nélkül elhagyta és miután II. József reformjai után mégsem lehetett ott folytatni az életet, ahol az Mária Terézia uralkodásával együtt megszakadt, az elodázhatlan reformok megvalósítását egyelőre azzal odázta el, hogy reformjavaslatok készítésére a 67. artikulusban rendszeres bizottságot küldött ki, mint III. Károly korában, melyek tartoznak munkálataikat az 1792-ben Budán tartandó országgyűlésre beterjeszteni, hogy azok a diétális tárgyalás útján törvényerőre emelkedhessenek. Ilyen bizottságok voltak: az országgyűlés, helytartótanács, vármegyék, városok politikai berendezésére, az egészségügyre és cenzúra dolgára a „publico-politica“ bizottság; a hadiadó és katonai ellátás dolgában a „contributonalis és commissariatica“, továbbá az úrbéri, a kereskedelem, vám és gazdasági, a bányauji és pénzverési, a jogi, azaz törvénykezési és kodifikacionális, a tanügyi és irodalmi és az egyházi bizottság, valamint még egy azon gravamenek összeírására, melyek az itt felsorolt nyolc bizottság tárgyaival összefüggnek. Mint látható, az országgyűlés bátran Jdterjeszti kezét azon tárgyak fölé is, melyek korábban királyi rendeletekkel intéztettek, s e tekintetben nagy eredmény volt, hogy a király beleegyezett mindezen tárgyaknak: cenzúrának, tanügynek, kereskedelemnek stb. diétái bizottságok elé Utalásába. A deputációk elnökei a főméltóságok és az ország legműveltebb emberei voltak: a publico:politicának elnöke a nádor, tagjai a primás, az országbíró, Ürményi személynök, gróf Forgách Miklós, báró Prónay László, gróf Haller József, Balogh Péter, több helytartótanácsos, ítélmester, megyei követ, a polgárságból Buda és Pozsony város követe. E systematica deputációkban a rendi ország színe-java ült össze, hogy immár politikai szenvedélyektől mentesen tárgyalja meg hideg szakszerűséggel, hogyan kell a kétségtelenül elmaradt belső viszonyokat megint korszerűekké tenni. Olyan alkalom volt ez, nyugodt, gyümölcsöző munkára, minő szegény nemzetünknek zajos történetében ugyan ritkán adódik; az is helyes volt, hogy a forrongó országgyűléstől megszabadítva Buda és Pest csöndes hétköznapijain dolgozhattak a bizottságok. II. József reformtárgyai közül egyedül a jobbágy-ös vallási kérdést próbálták az 1790/91. országgyűlésen azonnal elintézni: a 36. törvénycikk Mária Terézia úrbéri rendezését elfogadta és a jövő országgyűlésig érvényben hagyta, az örökös jobbágyságot ünnepélyes nyilatkozatban eltörölte, megengedte rendes formák között, előzetes bejelentés után, a vármegye és földesúr beleegyezésével a job-

bágyok költözését. Ugyanezen artikulus kimondotta, hogy a földesúr és jobbágy közti viszonyt illető dolgok ezután csak országgyűlésen lesznek tárgyalhatók és elintézhetőek; ezzel az 1608. országgyűlésen kezdődő fejlődés jutott a modern szellemnek inkább megfelelő fordulathoz: akkor a Bocskay-fölkelésben győztes és hatalmas rendek a vármegyék elé utalták a jobbágykérdést, kivéven azt a király és rendek közös kezelése alól; utóbb azonban, mióta Mária Terézia a vármegyékre az ő érdekeikkel ellenkező úrbéri szabályzatot kényszerített, mégis előnyösebbnek látszott a nehéz kérdést ismét országgyűlési tárgynak nyilvánítani, nem pedig az egyes vármegyéket, s a bennük lakó nemességet megosztva, a kölcsönös védekezés lehetőségétől megfosztva a központi hatalomnak kiszolgáltatni. Ez felelt meg a modern államfelfogásnak is, mely a jobbágy sorsát csak egységesen, nagy központi tárgyalások során, parlamentáris módon javíthatta meg gyökeresen.

A vallásügyet a 26. törvénycikk rendezte el oly formában, mely a katolikus restaurációnak a protestánsok helyzetét súlyosbító következményeit végkép megszüntette s a laicizált állam fogalmának megfelelően minden felekezet szabad vallásgyakorlatát biztosította. Külsőleg ugyan az 1608. és 1647. törvények érvényét állították helyre, ragaszkodva még az akkori rendi terminológiához is: urak, nemesek, városok, mezővárosok, falvak népének ezután szabad a templomok, tornyok, harangok, iskolák használata, tanítók alkalmazása, földesúr többé ezt nem akadályozhatja. Magán és nyilvános gyakorlat közt nincs többé különbség: minden jobbágyközség állíthat föl templomot és tarthat lelkészt, csak azzal a korlátozással, hogy az adózó nép teherviselését meghaladó költségek kikerülése végett a vármegye immár a katolikus egyház emberének mellőzésével vizsgálja meg, van-e elég lakos, aki a templomot fenntartsa. Katolikus és protestáns egyképp fel van mentve a másik felekezet vallási szükségleteihez pénzzel, robottal való hozzájárulás alól. A törvény továbbá pontról-pontra, gyors ütésekkel rombolja szét a Mária Terézia helytartótanácsától fölállított korlátolt vallásgyakorlat építményét: céhek és tagjaik semmiféle vallási ténykedésre: misehallgatásra, körmenetre stb. nem kötelezhetők; mindkét felekezetű protestánsok egyedül vallásuk felsőségeitől függenek, szuperintendenseik, zsinataik szabadon működhetnek, csakis a király „legfelsőbb felügyeleti joga“, a *suprema inspectio*, marad érvényben: zsinataikra küldhet királyi biztost, azokon alkotott kánonaik és szabályaik mint a királyi főfelügyeleten átmentek tekintetnek, a királynak iskoláik, régiak és újak felett is van felügyeleti joga, ami azonban az iskolaügynek szabad berendezését mindkét felekezet részéről nem érinti. A könyvvizsgálatot a protestáns felekezetektől kijelölt cenzorok végzik a helytartótanács alatt. Stólat többé nem fizet protestáns a plébánosnak,

a katolikus papságnak ebből kifolyólag felmerülő kártalanítása érdekében sem az adózó nép, sem a királyi kamara nem fog újabb terheket vállalni. Közhivatalt, nagyot és kicsit, protestáns katolikushoz hasonlóan viselhet, az artikuláris eskü Szűz Mária és a szentekre vonatkozó passzusának letétele alól felmentetik, az alapítványokat mindkét fél maga használja és kezeli, házassági ügyekben a protestánsok saját egyházi hatóságai alá tartoznak, ezek a harmad- és negyedízbeli akadály alóli náluk szokásos felmentéseket anélkül adhatják meg, hogy a királytól kellene ezt kérniök. Az állam addigi katolikus jellegének csak mintegy emléke kísért a vegyesházasságokat illető rendelkezésben: ezek továbbra is katolikus pap előtt kötendők, az abból származott gyermekek, ha az apa katolikus, az ő vallását követik és csak a katolikus anyától származók osztatnak meg nem szerint az atya és anya között. Horvát- és Szlavónországban megmaradt a katolikus vallás uralma, protestánsnak birtokszerzés és hivatalviselés továbbra is tilos, de szabad a letelepedés, magángyakorlat, iparűzés, földbérlet.

A protestáns-kérdésben a rendek nagyobb liberalitást tanúsítottak, semmint a jobbágyság dolgában; ez azonban megérthető az 1790-i nemzeti mozgalom jellegéből, mely egyrészt fendi volt, s így a jobbágyság ügyét nem pártolta, másrészt vallási téren a felvilágosodás szélsőséges szellemét képviselte, tehát a katolikus egyház hegemoniális építményét szívesen és minél teljesebben lerombolta. Kétségtelen azonban, hogy a belső béke szempontjából is szükség volt mindkét törvénycikkre: a társadalmi és gondolkodási szabadság akkori hatalmánál fogva elképzelhetetlen volt a békés fejlődés, ha a jobbágyoknak legalább ezt a keveset nem adják meg, s ha a protestáns tömegeket továbbra is közigazgatási rendszabályokkal és túsúrásokkal kezeli az állam, mely belsejében, vezetőiben és szervezetében úgyszólván katolikus többé, hanem a felvilágosodásnak laicizált teremtménye.

A rendszeres bizottságok munkája

És e két fontos kérdést annál hasznosabb volt az országgyűlésen elintézni, mert mindazok a tárgyak, melyeket a rendszeres bizottságokra bízta, úgyszólván nyertek sem akkor, sem utóbb végleges megoldást. Az 1791. évben kiküldött kommissziók munkálataiból éppoly kevésé lett törvény, mint a III. Károly-korabeliekéből sem. Ez nem a bizottságok tagjain múlott, akik kiküldetésük után a legnagyobb erkölcsi felelősséggel dolgoztak az országgyűlés elé terjesztendő javaslatokon, s azokkal 1793-ban el is készültek. Munkálataikat a politikailag képzett közönség nagy érdeklődéssel kísérte, a legkülönbözőbb társadalmi osztályokból: nagyuraktól, félig művelt nemesektől, polgároktól, tanároktól kaptak egyes kérésekre megoldási javaslatokat, melyeket üléseikben meg-

beszéltek. Egy-egy témarészletről napokon át elvitatkoztak a tagok, akik előzőleg áttanulmányozták a II. József és Mária Terézia alatt kiadott rendeleteket, mert hiszen elsősorban ezek „nosztrifikálásáról” vagy elutasításáról volt szó. Tekintetbe kell még vennünk, hogy a kiküldött tagok évek, évtizedek óta az illető tárgykörnek szakemberei voltak és nagy gyakorlati közigazgatási ismeretekkel rendelkeztek. Mindez megérteti, hogy a bizottsági munkálatoknak polcot betöltő, a XIX. század elején kinyomatott javaslatai, egész levéltárra menő irományai hü tükrét mutatják annak a lehiggadt, illúzióktól megszabadult tárgyilagos hangulatnak, melybe az ország vezető főurai és nemesei a királlyal végbement kibékülés után az országgyűlés végén jutottak. A javaslatok a legműveltebb nemzeti érzésű réteg törekvéseit képviselik, valódi arisztokrata-munkálatok, a szó jobb értelmében, s mikor a vármegyék megkísérelték, hogy a végleges javaslatok elkészülte előtt az egész munkálat az ő felülvizsgálatuk alá bocsáttassék s ezáltal a kisenemesség magasabb szempontokat és látókört nélkülöző helyi kritikájának alávetessék, ettől a veszedelemtől a bizottságot maga a főherceg-nádor mentette meg, aki különben is nagy lelkesedéssel vezette a tárgyalásokat. Sándor Lipót főherceg volt a dinasztia első tagja, ki Budán székelve, az ország nagyjaival közeli érintkezésbe jutott; gondolkodását, úgy látszott, művelt arisztokrata barátjainak, gróf Zichy Károly országbírónak, gróf Haller József helyartótanácsosnak, Örményi József perszonálisnak, teljesen sikerült átalakítaniok. A nádor meggyőződésből és szeretetből tartott ezekkel az urakkal.

Döntő fontosságú tárgyai a publico-politica bizottságnak voltak, mely kisebb népjóléti tárgyak mellett az országgyűlés és az egyes rendek reformjával, mint akkor mondták: coordinate jával, foglalkozott. Az országgyűlési reform alapvető javaslatát Balog Péter készítette, aki ekkor már főispáni méltóságban lévén, alábbhagyott közjogi radikalizmusával. A véglegesen elfogadott szöveg alig kívánt lényeges változtatásokat a rendi alkotmányon: megtartotta a két táblát, a felsőn az egyházmegyével bíró főpapoknak is helyet adott, a címzetes püspököket törölte; a főúri családok elszaporodásával nem látta többé helyesnek, hogy mindnyájan tagjai legyenek a felső táblának, s ezért azt kívánta, hogy az ország báróin és a főispánokon kívül a tagok mindegyike legalább 300 jobbágyteleknek legyen tulajdonosa, aki azonban e vagyoni cenzust megütötte, az bevonulhasson az akkori felsőházba, akár gróf, akár báró, akár pap vagy köznemes. A nagy nehézséget a városok képvisellete okozta: ezeknek száma és lakosságuk lélekszáma folyvást gyarapodott, s előrelátható volt, hogy a városi lakosság képviselői annál inkább túl fogják szárnyalni a vármegyei követeket, mert hiszen a vármegyék száma nemcsak hogy nem gyarapodhatott, sőt maga a bizottság tett javaslatot apasztá-

sukra. Így javasolta a bizottság adminisztratív és takarékosági okokból a kis vármegyék egyesítését: Mosont Győrrel, Komáromot Esztergommal, Turócot Zólyommal, Árvát Lipótóval, Kishontot Gömörrel, Bereget Ugocsával, Tornát Abaújvárral, Békést Csanáddal és Csongráddal. Az világos volt, hogy nem lehet többé fenntartani a század eleje óta kifejlődött gyakorlatot, mely szerint az összes városok szavazatát csak egy vármegyei szavazattal veszik egyenértékűnek, minek következtében rendes szavazás nem is mehetett végbe, s ezt legkevésbé lehetett törvénycikkben kimondani. A város és vármegye közti egyensúlyt Balog Péter azzal akarta létrehozni, hogy nagyobb vármegyéknek több szavazatot adott volna: ahol 500 nemes család, 100.000 jobbágy van és legalább 70.000 forint hadiadó folyik be, ott négy követ, s innen lefelé három és két követ lett volna választandó, a városoknál pedig a 20.000 lakoson felüli és 20.000 forintnyi adót fizető város küldött volna két követet, a 10.000 lakoson és forinton felüli egyet, míg a 10.000 forinton aluli kisebb városok mindösszesen rendelkeztek volna két követtel.

A végleges javaslat a vármegyéknek három-három, a városoknak egy-egy követet engedélyezett, s ezt a számot stabilizálni akarta olyképen, hogy az idővel megnövekvő városok követei már a diétán levő legközelebbi szomszédjukéhoz csatlakozzanak, s azzal együtt bírnak egy szavazattal, ami a már diétára bocsátott egyes városok szavazati jogának kibővítésével járt volna. Egyébként a bizottság minden követnek saját szavazatot akart adni, a szavazatok eddigi ponderálását nem helyeselte, mivel szerinte sehol nincs példa erre egész Európában, a követek szavazatait tehát ezután rendes módon megszámláltassanak. Az országgyűlés és a királyi hatalom jogkörének elhatárolásában a frazeológia felvilágosodási: legislatíváról, executíváról, polgári társaságról beszélnek, de a valóságban a két hatalomnak a rendi dualizmus során kifejtett viszonyán lényeges változtatásokat nem akarnak eszközölni; még abba is belemennek, hogy ezután a diétákon a királyi proposíciók legyenek az első tárgy, csak utánuk vegyék elő a rendek gravámenjeit. Az országgyűlések „kerületi“ tanácskozásait is szabályozni akarják, a diétái ifjúságot csak igazolás után tartják bebocsátandónak, s egyes tárgyalásoknál egyenesen kizárandónak. Míg a Balogh-féle javaslat az országgyűlési követek eltartására, a diurnumok fizetésére a házi pénztárba a jobbágyság filléreit is bekövetelte, addig a bizottság egyenesen kimondta, hogy a diurnumot maguk a rendek, a nemesség adja össze. A meglévővel való józan megalkuvás nyilvánul meg a vármegyék és városok „coordinatiója“ tervében is: a vármegyék hatáskörébe már formálisan felveszik a III. Károly és Mária Terézia alatt odautalt új tárgyakat, így az árvaügyet, különböző statisztikai háttérű vizitációkat, pontosan szabá-

lyozzák a generális congregatio körét és tanácskozási rendjét, az 1790-i nemzeti ellenállásból levonják a tanulságot, hogy a vármegyének a „jogok védelmében“ joga van protestálni és reprezentálni; nagyobb újítást e téren is mellőznek, ha csak annak nem tekintjük, hogy a városokat is be akarják illeszteni a vármegyei keretekbe. Gróf Mailáth József helytartótanácsos javaslata szerint a város a „vármegyénél alantasabb, de vele rokon“ alakulat s ezért a megye közgyűlésén hely és szó illeti, még pedig a vármegye területén lévő város küldötte a táblabírák sorában foglaljon helyet, azaz a város a vármegyében annyit számítson, mint egyetlen tekintélyes nemes, asszessor. Elismerik, hogy a városok száma növelendő, s a királynak joga van a népesebb helyek közül azokat kiválasztani, melyeket városi rangra akar emelni, de előbb hallgassa meg a három szomszéd vármegye véleményét, s ha ezek ellene nyilatkoznak, az illető hely nem emelhető a városok közé; az inartikulálás egyébként is végső fokon az országgyűlés kezébe adja a városok számának szaporítását vagy állandósítását. A helytartótanács „coordinatiója“ során Bedekovich Ferenc helytartótanácsos referátumára megpróbálták, hogy ezt a központi hatóságot, mely a had- és külügy, valamint a pénzügy egy részének kivételével az igazgatásnak már minden ágát kezében egyesítette, s amelyben 22 tanácsos nem kevesebb, mint harminc ügyosztályban, departamentumban intézkedett, a bécsi hatóságoktól végkép függetlenítsék, s a királlyal való egyenes érintkezésből minden más hatóságot kizárjanak; ezen régi témát illetőleg új megoldási módra azonban nem sikerült jutniok. Az 1790/91-es törvény szellemében kimondták, hogy törvénytelen rendeletek ellen a helytartótanácsnak joga, sőt kötelessége is felírni, de nem mehet annyira, hogy az executiva hatalmat akadályozná működésében, azaz itt is a józan kompromisszum útjára tért a bizottság.

A fenti részletek mutatják, hogy nemcsak hogy gyökeres változtatásokat nem célzott a bizottsági operátum, de azok lehetőségét is óvatosan megnehezítette a közel jövőt illetően. Az országgyűlésen állandósította a vármegyei túlsúlyt, ott és a megyegyűléseken eliminálta a polgári rend érvényesülését, mellyel pedig akkor egyedül lehetett számolni, mint a békés evolúció természetes hordozójával. A dunántúli és alföldi nagy magyar városok politikai érvényesüléséről szó sincs még, ezek érdekében egyéb nem történt, mint hogy e földesúri hatóság alatt álló városokra, így Egerre, Vácra, Kecskemétre, Zomborra stb. nézve továbbra is érvényben akarják hagyni azt a gyakorlatot, hogy első fokon nem a földesúr, hanem a városi tanács ítélkezik felettük és csak onnan kerül, másodfokon, a per az úriszék elé. Bármennyire megértjük is, hogy társadalmi és gazdasági téren zavart, sőt katasztrófát okozható hirtelen változásokat e földesurakból álló bizottmá-

nyok nemcsak saját érdekükben, de az állam érdekében sem idézhetek elő, mégis feltűnő, hogy amikor a természetjog és Rousseau szellemében elismerik és hiszik az emberek egyenlő értékét, ebből az egyenlőségből az alsóbb rendeket kizárják és a jobbágysággal szemben egyenesen régi patriarchális álláspontra helyezkednek. A jobbágyság helyzetén javítani kell, de ez a javítás a nemesség dolga, mely természetes fölöttese a magával tehetetlen jobbágnak, akit tehát nemcsak jogi, hanem erkölcsi függésében is továbbra is meg kell tartani; ez a jópó igazi érdeke. Az igen nagyszámú jogügyi bizottság, JHelynek tagjai közt Zichy országbíró elnöke alatt Végh tárnokmestert, Illésházy, Brunszvik grófokat, Révay Járót, a tekintélyes nemesek közt a tudós zempléni Szirmay Antal, a papi uralom nagy ellenzőjét, a bihari Beöthy Imrét, Bernáth Józsefet és másokat látjuk, hosszas mérlegelés után az úriszék további fenntartása mellett határozott, mert szerinte a közzőra nézve igen hasznos és szükséges, hogy a földesúrnak tekintélye legyen jobbágyával szemben, már pedig ez a tekintély és általában a jobbágnak az úrhoz való bizalma csak nagyobb azáltal, ha földesura egyúttal bírása is neki. Az úriszék megszüntetése esetén a „jobbágy és úr közti vinkulum is“ könnyen megszakad. Világos, hogy a jobbágykérdésben ez a szempont a vezető: hogyan stabilizálható ez a „vinkulum“, s véle szemben minden rousseau-i és francia egyenlőségi eszme végkép eltűnik, mintha szerepét a királlyal és a felsőbb rendekkel szemben végigjátszva, most a földesúri köznemesség süllyesztőbe zárta volna őt, nem lévén már többé reá szüksége... A jogügyi bizottság tárgyalásaiban felmerül ugyan, hogy az úrnak kétségtelenül nem legideálisabb önbíráskodása helyett a jobbágyperekben a falusi bíró ítéljen, de ezt elvetik azzal, hogy a falu bírása nem ért a joghoz; azt sem fogadják el, hogy az úriszék megszüntetésével a szolgabíró elé kerüljenek első fokon a jobbágyperesek, aki esküdt és táblabíró segítségével ítélkezzen — ezt azért nem fogadják el, mert így az igazságszolgáltatás túlságosan lassú volna, lévén a szolgabírák adminisztratív ügyekkel túlhalmozva; azt a lehetőséget, hogy nagyobb domíniumok maguk állítsanak fel jobbágy törvényszéket, s az elé vinnék a pereseket az egész vidékből, más földesurak területéről is, a pénzügyi szempont zárta ki: nem lehet a nagybirtoktól ily áldozatot követelni, s így végül is legjobbnak tartják az úriszék régi szokását megtartani, azzal a javítással, hogy a földesúr ezután csak jobbágyainak egymásközti pereiben ítélkezzen, a jobbágnak saját ura ellen indított perében a vármegye ítéljen, de az ilyen pert kihallgatások útján továbbra is maga a földesúr készítse elő. A jobbágyügyekkel speciálisan foglalkozó úrbéri bizottság, melynek elnöke gróf Zichy Ferenc főpohárnokmester volt, s tagjai közé jelölték gróf Széchenyi Ferencet, de ez a bizottság munkál-

kodását túlságosan földesúrinak találta, lemondott a tagságról., az úriszék dolgában hasonlóképen gondolkodott, s a földesúrtól kiszabható büntetések közt a jobbágy anyagi erejét „enerváló“ pénzbüntetést, Mária Terézia felfogásához híven, mellőzni kívánta, s helyében a testi büntetést 24 botnyi maximumra korlátozta. Ez utóbbi bizottság félre nem érthetően körvonalazta az alapelveket, amelyek szerint nézte a nemeség az úr és jobbágy közti viszonyt. „Mivel minden földnek tulajdonjoga a földesúré, és ami földet a jobbágy művel, az is eredetileg az úr tulajdonából és engedélyéből származik, mintegy jogforrásból“, — ebből a még hamisítatlan Verbőczy-féle felfogásból a természetjoggal és társadalmi szerződéssel telített bizottsági fők kétoldali szerződést következtettek kir nézetük szerint a föld mint kizárólagos földesúri tulajdon fogalmából azon „pactum bilaterale“ következik, hogy a jobbágy művelheti és hasznát veheti, de viszont a földesúr is megkapja a tulajdonjogból következő szolgáltatásokat. Őszintébb a bizottságnak az a megállapítása, hogy a jobbágy helyzetét két törvény „kombinációjából“ kell meghatározni: az egyik az 1741 : VIII. törvénycikk, mely kimondja a nemesi föld tehermentességét, a másik az 1715 : VIII., mely az állandó hadsereg fenntartására a jobbágyot adóztatja meg, ezeknek következesként kell, hogy a jobbágy annyi földet kapjon az úrtól, hogy terheit vállalhassa, s emellett magát is fenntarthassa. Ecélből ahol még nem mérték fel a földeket, s a II. József-féle földmérést megszakították, ott megint menjenek ki a geometerek, s annyi földet szakítsanak ki a jobbágyok által való megművelésre, amennyi e két törvény szellemében kívánatos. Világosabban nem lehetett volna kimondani, hogy felvilágosodás ide,, humanizmus oda, a legfontosabb probléma a nemesi adómentesség fenntartása, s ennek rendelendő alá továbbra is milliók élete és fejlődési lehetősége.

Egyébként a bizottság a Mária Terézia-féle úrbéri rendelkezést teljes egészében átvette, s működése ilvmódon a Mária Terézia-reform nosztrifikálására korlátozódott, amit különben ideiglenes érvénnyel, mint láttuk, az 1790/91-i törvényhozás is kimondott. Munkálataiból itt-ott kiérzik az aggodás, hogy az új úrbériségből a földesúri osztálynak esetleg kára származhatnék, — ezért írja körül pontosan a jobbágy költözésének feltételeit, amiből, ha tömegesen történnék, nemcsak a földesúrnak, de a köznek is kára lehetne, — ezért nehezíti meg a jobbágyteleknek földesúri beleegyezéssel való eladását ötszázalékos eladási taksával, ami az úrnak jár „a földesúri jog elismerése jeléül“; ezért írja körül a legnagyobb részletességgel a földesúri jogokat: jura regalia curialia, köztük a malomtartás, korcsmatartás, pálinkafőzés, vásár-, révjog, erdőjogokat, egyes pontokban megszigorítva a földesúr javára Mária Terézia rendelkezéseit. Különösen feltűnik ez egyoldalúság a robot

kérdésében, melyet lehetőleg aszerint szabályoznak, hogy a földesúri gazdaságnak minél teljesebben rendelkezésére álljon az ingyenes munkaerő, tekintet nélkül arra, hogyan és mikor tudja a jobbágy saját földjét megművelni. A heti egy ígás vagy két kézi robotnapot a földesúr úgy oszthatja be, hogy az évi 52, illetőleg 104 robotnap háromnegyedrészt a hat nyári hónapban követelheti meg, sőt a jövő évi robotnapot is kivetheti; ez esetben az ily „anticipált“ robotnapokat vagy napszámmal megfizeti, vagy pedig, ha a jobbágy beleegyezik, a következő évben esedékes robotnapokba beleszámíthatja. Mindez a bizottság nézete szerint az „osztó igazságnak megfelel“, sőt az hogy az úr külön szerződésben a jobbágnak háromszten-dei robotját előre beoszthatja a saját gazdasági szükségletei érdekében. Az úrbéri szerződések érvényét a bizottság harminckét évre korlátozza, örökös szerződést, ami az örökváltság előképe, nem enged meg többé, egyrészt, mert a „harmadik jogát“, a földesúr utódaiét és a „jus aviticum“-ot sérténé az ilyen, másrészt nézete szerint a jobbágyok utódait is sújtaná, ha elődeik ily hosszúlejáratú szerződésben szabályoznák Úrbéri terheiket! Sőt még a szabad költözésnek annyira körülírt jogát is kijátsszák az örökszerződések ellen: a jobbágnak megvan a költözési joga, tehát abban akadályozná az ilyen szerződés, — mintha bizony elképzelhető volna olyan jobbágy, aki az előnyös szerződés alul költözéssel akarna szabadulni, hogy másutt rosszabbul menjen a dolga! A bizottság gondolkozására jellemző, hogy különvélemények nem készültek a jobbágyság érdekében, de igenis többek közt arról, hogy a jobbágy pálinkafőzési szabadsága is megszoríttassék.

Bár, mint mondtam, a rendelkezések egészben véve Mária Terézia urbarialitásához ragaszkodnak, a hang és az egész felfogás határozottan merev földesúrias és reakciós, nemcsak a 90-es évek irodalmi megnyilatkozásaihoz képest, hanem azon ÖÉberies meleg nyilatkozatokhoz is, melyek a királynő és fia fléndeleteinek alaphangját képezik. A nemesség nagy krízisen fl&nt át, de érezve, hogy a társadalmi vihar elmúlt feje fölött, J%t mindenképen állandósítani akarja az addigi állapotokat. Etóen a helyzetben a bizottságok szorgalmas, kiterjedt munkálatai közt csak azokat tarthatjuk a fejlődés, a magyar viszonyok javítása érdekében állóknak, amelyek Mária Terézia és II. József emberbaráti programjának recipiálásával foglalkoznak. Ezek között van Fáv Pál tornamegyei alispánnak a publico-politica bizottságban kidolgozott javaslata a közegészségügyről, mely szerinte az „egész republikának legfőbb java“; benne korszerű módon követeli meg orvosok, szülésznők képzését és vármegyei alkalmaztatását, falvakban tisztáig és egészség terjesztését, a szegényekről és betegekről közgondoskodást, az első segélyt és más egészségügyi alapismerteket terjesztő népies füzetek kiadását, a temetéssel kap-

csolatos egészségügyi javításokat, melyeket kimondottan Mária Terézia és II. József rendeleteiből vesz át; a bizottság maga külön hangsúlyozza a szegénybetegek ingyenes gyógyítását törvényhatósági és kerületi, azaz országos orvosok részéről. Teljesen a kor színvonalán áll gróf Mailáth József javaslata a „csecsemőgyilkosság megakadályozásáról“; ez előadja, hogy újabban a népben a vallás és erkölcs eddig szilárd alapja megingott s ezért politikai törvényekre van szükség, hogy a törvénytelen anyákat gyermekeik meggyilkolásától visszatartsák. A bűnbeesett leányt cselekedetében többnyire a nyilvánosságtól, a szégyentől való félelem vezeti, ezért eltörlendő a törvénytelen szülés büntetése és az egyházakban nyilvánosságra állítás, a szülónőkön plébános és szülésznő lelkileg és testileg segítsen, a helyi hatóság gondoskodjék a törvénytelen anya szülésének lehetőleg titkos voltáról és a gyermek fölneveltetéséről. Ugyanígy elfogadják a két korábbi uralkodó rendeleteit a publico-politica bizottság többi, nem közjogi javaslatai: Zábráczy József egri püspöké a szegényügyről, a vármegyék és városok számára kiadandó tűzrendészetről, a zsidók és cigányok civilizálásáról, gróf Haller Józsefé a népszámlálásról, mely mégis II. Józseffel ellentétben azt a concessziót teszi a nemességnek, hogy az összeírást a nemesi kúrián maga a földesúr végezheti és az ő háza és földesúri építményei nem föltétlenül látandók el házsámokkal. Sőt még az ugyancsak gróf Haller Józseftől származó javaslat is, a szolgálati és bérvizonyok szabályozására, II. József mintáját követi, azon megjegyzéssel azonban, hogy mivel a szabályok túllépése miatt II. József úrra és jobbágyra ePvaránt büntetéseket szab, az elsőt érintő büntetések dolga az országgyűlés által szabályozandó.

Valóban a felvilágosodás népjóléti tartalmának recipiálása az, ami e sokrétű, annyiféle tárgyra kiterjedő munkálatokban hazánk művelődési szempontjából a legfontosabb. A bizottságoknak előkelő származású, koruk műveltsége magas fokán álló tagjai itt világos pillantással emelték ki az abszolút monarchia terezianus és jozefinus hagyatékából az általános humanisztikus vonatkozásokat s azokat megszabadítva abszolutisztikus eredetük ódiumától, rendszer és terv szerint akarták átültetni a magyar talajba. Munkájuknak azonban határt szabott a rendiség politikai, társadalmi és gazdasági berendezése, melyen jóformán semmi változtatást nem voltak hajlandók tenni. Így érthető, hogy míg a rendi képviselő, nemesi előjogok, jobbágy viszonyok dolgában mereven ragaszkodnak a régihez, addig a fentemlített népjóléti vonatkozásokban egészen európaiak és modernek, mert ezekkel nem érintik a rendi alkotmány sértetlenségét, s ha igen, ott a reformokból itt is, ott is lefaragnak valami keveset, csak éppen annyit, amennyinek eltávolítására rendi szempontból szükség van. Így

érthetjük azután azt is, hogy e túlnyomó többségében agrárlakosságú országban a földesurakból álló bizottságok éppen az agrártermelés terén bizonyulnak meddőnek, új terveket alig hoznak, mert hiszen az agrárviszonyok a legszorosabb kapcsolatban állnak a rendi szervezettel és előjoggal. Viszont a kereskedelem tere nem függvény ennyire a fennálló társadalmi kötöttségektől, rajta szabadabban mozoghatnak a javaslatok és csakugyan az „oeconomia publica“, nemzetgazdaság és commercium, kereskedelem dolgában kiküldött bizottság munkálata a legértékesebb és talán az egyetlen, melynek végrehajtása esetén hazai viszonyaink az akkori európai szelvényben gyorsabban alakulhattak volna, semmint ez valóságban történt.

A kereskedelmi bizottságban ott dolgozott gróf Forgács Miklós elnöklete alatt gróf Szapáry János, fiúmei kormányzó, ffitiaga is hazai kereskedelmi viszonyainknak irodalmi kritikusa és vele a horvát Skerlec Miklós zágrábmegyei főispán, akkor a legképzettebb kommerciális fő, akitől származik a bizottság terjedelmes javaslata. Benne objektív képét kapjuk a hazai kereskedelem elmaradt voltának és az elnyomó bécsi ipar- és vámpolitikának. A bizottság szerint Magyarország lakosságából tizenkilenchuszadrész a mezőgazdasági termelő, csak egy-huszd az ipari, aki egyúttal fogyasztója is a mezőgazdaságnak. Ennek következtése, hogy az ipar fejlesztésére sok egyben kívül még az ipari munkáskezek is hiányoznak, minél fogva továbbra is külföldről kell tanult iparosokat behozni. Az ipari termelés fejlesztése dolgában értékes gyakorlati javaslatokat tesz a bizottság ipari növények, festőanyagok, dohány, továbbá selyem-, gyapot-, rizs-, gyapjútermelést illetőleg, a szövés-fonásnál gépek bevezetését éppen a kevés ipari munkás miatt tartja szükségesnek, nem is gondolhatván arra, hogy az úrbéri kötelekben lévő mezőgazdasági munkásságból vonhasson el munkásokat ipari célokra. Felismeri és keserű részletességgel jellemzi a bécsi kereskedelmi tanács magyarellenes működését, követeli a vámrendszer megváltoztatását, utak, hajózható folyamok felhasználását, s közpénzekből állami kereskedelmi pénztár felállítását, mely merkantilisztikus elvek szerint pártolná a hazai ipar kifejlődését. Jellemzően állapítja meg, hogy a kiskereskedelem is tisztességes foglalkozás, de ércbányákat művelni és nagy kereskedelmi vállalatokat alapítani még a legnagyobb urak számára sem lehet más, mint tisztesség. De javaslatai bármily hasznosak is, világos, hogy a rendi alkotmány, valamint a Béccsel való viszony gyökeres megváltoztatása nélkül alig hajthatók végre egész terjedelmükben, bár egyeseket, mint a dunántúli folyók és vizek, így a Sárvíz lecsapolását a következő korszak így is megvalósította. A bizottság konstatálja ugyan, hogy az alkotmány régebben is „alig volt a kereskedelem támogatására“, s

amit e tekintetben a törvényhozás a XVIII. században tett, vagy nincs végrehajtva, vagy nem a törvény szellemében van végrehajtva, — az alkotmányos viszonyok megváltoztatásától azonban természet szerint tartózkodik, hisz ez nem is e bizottság körébe vágott volna. Másrészt a hazánkra káros bécsi vám- és ipari politika megváltoztatását illetőleg olyan javaslatokat tesz, melyeket csak egy teljes nemzeti autarkióval bíró állam valósíthatott volna meg, amiről az akkori viszonyok közt szó sem lehetett. Így ajánlja, hogyha „valamelyik magyar nyersterménynek a német tartományokba bevitelét betiltják, akkor ellensúlyként tiltassék el az egyenértékű német ipartermékek Magyarországra behozatala“, másutt: „a nyersanyagok kivitelét csak addig kell megakadályozni vagy kiviteli váموkkal nehezíteni, amíg ezen tilalom a magyar gyári termelésnek javára szolgál“, ami kétségtelenül pium desiderium és nem gyakorlatias javaslat az akkori viszonyok között. A bizottság helyesen ismerte fel, hogy a harmincadokat magyar hatóságoknak kellene kezelnie és hogy Magyarország alkotmányos függetlensége érdekében az ausztriai tartományokkal vagy teljes kölcsönösséget kell behozni, vagy pedig kereskedelmi egyenlőséget biztosító kereskedelmi és vámszerződést, mely utóbbinak megkötése érdekében a magyar országgyűléstől és az ausztriai tartományokból kiküldendő egyenlő számú bizottságok tárgyaljanak. Azonban, hogy ily kívánásokat a bécsi kormánykörök tekintetbe vegyenek, ahhoz a közjogi kérdések egész más elintézése lett volna szükséges, mint amit a publico-politikai bizottság kitermelt. Mégis ez ipari és kereskedelmi javaslatok képezik a bizottságok munkálatainak maradandó részét, — a váltójogról kidolgozott javaslat nemest is képessé tesz váltókiállításra, amiben az ösiséggel megkötött föld felszabadítása már implicite benne van, s nem a kereskedelmi bizottság hibája volt, hogy a jogügyi bizottság az addig érvényes magánjogot kodifikálta továbbra is a merev, Verbóczi-féle formákban.

A bizottsági munkálatokból lépten-nyomon kiderül, hogy a rendi ország hasztalan próbálja az újonnan felmerült szükségleteknek megfelelően a gazdasági, társadalmi, kulturális kérdéseket is hatáskörébe vonni, ezek állami kezelésére már csak azért is képtelen, mert a nemesi adómentesség és a bécsi kereskedelmi politika két malomköve közt sínylődve, honnan szerezze a fedezetét azon új szervezeteknek és intézményeknek, melyek ez új szükségletek következményei. A felvilágosodás állama nem volt többé rendi szervezetben kezelhető, ez derül ki a tanulmányi bizottság munkálatából, melyet Örményi József elnöklete alatt protestáns urak, báró Prónay Gábor, gróf Török Lajos, báró Podmaniczky József, Vay István, nagyrészt II. József tanpolitikájának lelkes végrehajtói, még a barokk-korban gyökerező egyháziakkal, így a már említett

Szerdahelyi György Alajossal dolgoztak ki. Céljuk a „nemzeti köznevelés“ és ezt még leginkább a felvilágosodás szellemében értik, különösebb nemzeti vonatkozások nélkül. A közoktatást az állami hatalom kezébe adják, mely azt mindenütt uniformizálja, s a különböző társadalmi osztályokra egyformán akarja megvalósítani, népiskolákat állít fel, még az elhagyott, sötétben sínylődő tanyákon is, az oktatást ingyenessé teszi, s egyébként főként a tananyagban még inkább hangsúlyozza a racionalisztikus és természettudományi elemeket, amelyek a Ratio educationis-ban Mária Terézia barokk-vallásos iránya miatt nem érvényesülhettek oly korlátlanul. A tanszemélyzetet állami tisztviselővé teszi, állami fizetéssel és nyugdíjjal, ajánlja tudós társaság, művészeti akadémia, katonai és bányászati főiskola, nyelvművelő társaság, leányiskolák felállítását, anélkül, hogy egy pillanatra is körültekintene, honnan lehetne e rendileg megkötött köz- és államgazdaságú országban mindegyik fedezetet előteremteni. A magyar nyelv ügyében rendkívül óvatos és tartózkodó: a már törvényes rendelkezéseken kívül csak azt kívánja, hogy a grammatikai iskolákban a latint a magyar nyelv segítségével tanítsák, egyébként pedig úgy Bessenyei és Révai Miklós lelkes nyelvpártoló akadémiai tervei, mint Benyák Bernátnak minden magyar és erdélyi iskolában magyar tannyelvet követelő javaslata mellett iudegen megy el: a bizottságokban működő előkelő urakat ínég nem ragadta magával a nacionalizmus hatalmas sodra, s egyelőre még átengedik a nemzeti irányú gondolkodást az íróknak és költőknek. Erre mutat Balogh Péter javaslata is Erdély visszacsatolását illetőleg a publico-politikai bizottságban: meghányva-vetve a pro és kontra érveket és konstatálva, hogy az uniót az 1790-i erdélyi fellángolás után immár Fejér és Doboka megyén kívül sem a többi vármegye, sem a székelyek és szászok nem követelik, azt ajánlja, hogy a magyarországyűlés se foglalkozzék egyelőre a visszacsatolás kérdésével. A rendiség lemondása a reformról

Részletesen kellett foglalkoznunk e bizottsági operátumokkal, melyek ugyan a magyar sorsra semmi befolyást nem gyakoroltak, mert hiszen az életbe soha át nem ültették őket, de vizsgálatukkal leginkább érthetővé tehetjük, miként és mily okokból vált hamuvá a II. József elleni fellángolásnak az 1790-i országgyűlésen még oly lobogó lángja. A tűz, mely II. József halála után a pozsonyi diétán magasba csapott, nem ugyanazon anyag égési folyamatából származott: nagy tömegében a rendiség táplálta és csak kisebb mértékben az akkori modern nemzetiségi eszme. A láng ez utóbbié volt, ez csapdosott szokatlan élénkséggel a magasba, hogy csakhamar önmagát megemésztvén, ottmaradjon, s a tápláló nemzeti eszme nélkül ártalmatlan hamuvá roskadjon a rendi anyag. A nagy politi-

kai és társadalmi kérdésekben a rendiség újra megtalálta a királyság felé a kompromisszum útját: elnyerte úgy előjogainak, mint a régi rendi alkotmánynak újabb megerősítését, minek fejében ő is lemondott mind a királyi hatalom elleni forradalmi-demokratikus harcról, mellyel előbb fenyegetőzött, mind pedig arról, hogy király és nemzet, Ausztria és Magyarország viszonyaiban lényeges változtatásokra törekedjék. Ismét bebizonyosodott, hogy a rendiség elöregedett, s öregember módjára szívesebben kereste régi rossz állapotok közt a békés megegyezést, semmint azon új utakat, melyekre kellett volna lépnie, ha az elmúlt félszázad tanulságait komolyan megiszívleli. Az 1711-ben megkötött kompromisszum ez új bonyolulttá vált világban már kevésbé tudta a rendi keretekben a nemzeti autarkiót biztosítani, semmint megkötése idején, s bár szinte százados fennállása alatt Magyarország sokban kipótolta a törökkor mulasztásait, most mégis kizárattott azon rohamos európai fejlődésből, melybe Mária Terézia és utóda ausztriai tartományaitat bekapcsolták. Az alkotmány formailag még páncélként vette körül az országot, de a nemzet önrendelkezését most már nemcsak a nyílásokon át beható kormányzási és közigazgatási bécsi befolyás korlátozta, hanem az egész nemzeti élet is senyedni kezdett a védőpáncél súlya alatt. Hogy Magyarországot újból rendeletekkel kormányozták, legalább is a rendiségtől nyitva hagyott tereken, ez még a kisebbik baj volt, sokkal veszedelmesebb volt, hogy e rendeletek egyenesen a magyar gazdasági és társadalmi fejlődés gúzsbakötésén munkálkodtak. Az előbbiekből tudjuk, hogy a rendek ismerték a veszedelemét, de vájjon mit tehettek volna ellenében? A bécsi udvar gyarmatosító politikájának megszüntetése, s ezzel modern társadalmi fejlődésnek, polgári osztály kialakulásának lehetővé tétele, az egyoldalú agrárszágából differenciáltabb, részben iparosországgá átalakulás, s ezzel a jobbágy helyzetének gyorsabb megváltoztatása kétségtelenül megérték volna fegyveres fellépés kockázatát is. 1792-ben megkezdődött Ausztriának több-kisebb szünettel 1815-ig tartó gigantikus harca a forradalommal és Napóleonnal; ezen időszak alatt Bécsnek nemcsak hogy nem volt nélkülözhető serege a rajnai, német, olasz, ausztriai harctereken, hanem még folyvást rászorult a magyar katonaságra, mely, mint látni fogjuk, ismét bőven ontotta véréit immár tisztán a dinasztia és az ausztriai tartományok érdekében. Ebben a helyzetben erős nemzeti akarattól vezetett fölkelés talán jobban végződött volna, mint száz évvel előbb, annál inkább, ha a rendi alkotmánynak egyidejű, nemzeti szellemű átalakulásával sikerül a jobbágyság százezreinek is fegyvert adni kezébe. Ehhez azonban már a kiindulóponton harci elhatározás és ütközni képes sereg kellett volna; s mindkettő hiányzott. A rendiség a XVIII. század elején az állandó közös hadsereget elfogadva és a jobbágy-

ággal fenntartatva, kiadta kezéből a magyar autonómia ultima fátlóját, de még ettől eltekintve is hiányzott minden harci kedve és akarata, hogy önmagát megint fölfegyverezze, mint korábbi századokban annyiszor megtette. Az ifjúság elmúlt, elmúlt a kor, mikor a rendiség a nemzeti autonómia egyetlen lehető formája volt, s most saját érdekeit kompromisszummal biztosítva, kiszolgáltatta a nemzeti létet újabb ötven esztendő elavult kormányzatának, gazdasági elnyomásának, társadalmi mozdulatlanságának.

Hogy a rendiség az 1791-i törvényekkel meg volt elégedve, s azokon túl legfeljebb teoritikus célokat tűzött maga elé, melyek megvalósítása érdekében komoly gondolatokat egyáltalában nem táplált: ez derül ki a bizottmányi operátumok elemzéséből. Leszámítva a nemzeti érzésnek külsőségeiben való erősebb hangsúlyozását, a rendiség ott folytatta életét, ahol Mária Terézia korában elhagyta. II. Lipót 1792 márciusában hirtelen meghalván, elsőszülött fiát, I. Ferencet minden nehézség nélkül koronázta meg a nemzet az 1792-i budai országgyűlésen. Ferenc ekkor még hajlékony, jóindulatú ifjú volt, aki magyar ügyekben teljesen öccse, Sándor Lipót főherceg-nádor tanácsára hallgatott, ez pedig Zichy országbíró, Örményi, Pálffy Károly kancellár, Haller gróf befolyása fői állott. Ezek a patrióták, mint bizottmányi működésükül is tudjuk, nem szándékoztak ugyan a rendi társadalmat gyökeresen megváltoztatni, de a felvilágosodás nem-politikai követelményei elől nem zárkóztak el és a magyarság nemzeti akaratát iparkodtak az adott keretek közt, a nádor jóakarátát és befolyását felhasználva, érvényesíteni. Míg II. Lipót olaszos őszinteséghiánnyal próbálta élete utolsó hónapjaiban az 1791-es törvények nemzeti ígéreteit visszacsinálni, s ecélből sajtót, fizetett politikai írókat és kiterjedt kémszervezetet egyaránt kímélet és szemérem nélkül használt fel, addig Ferenc Zichyék és a nádor kívánsága szerint szeretettel közeledett népéhez, mely őt ehhez képest a rövid budai országgyűlésen nagy lelkesedéssel fogadta, s neki a megkezdett francia háborúra adót és katonát, ötezer újoncot, ezer lovat és négy-millió forintot szavazott meg. Viszont a király eltörölte az illír kancelláriát, melynek élén az elvetemült Balassa gróf már nemcsak a rácok, hanem az oláhok magyarelles megszerzésén is törte fejét; ígérte, hogy a magyar és határőrvidéki ezredeknél fő és törzs: stabalis tiszteknek csak magyar honosokat fog alkalmazni, s a törvénykönyv 7. cikkében megengedte, hogy a magyar nyelv a kapcsolt részeket kivéve az Ország középiskolaiban, melyek továbbra is latinnyelvűek maradnak, tantárgyként taníttassék. Minden arra mutatott, hogy fiatal király és fiatal nádor vezetése alatt nemzeti szellemű uralom lesz állandósítható, mely a korszerű felvilágosodás kívánalmait nehézség nélkül fogja megvalósítani legalább

addig a határig, ameddig ezek a rendi előjogokkal és az ország struktúrájával össze nem ütköznek. Miután a királyság már II. Lipót alatt feladta hagyományos jobbágyvédő programját, s ezzel lemondott a társadalmi fejlődés modernizálásáról és meggyorsításáról, ettől kezdve csakugyan nem maradt hátra jobb lehetőség, mint nemzeti-rendi szellemű vezetés alatt a rendiségnek kívülről nem befolyásolt, bármi lassú evolúciója. Ebben zavarta meg a magyarságot Martinovics összeesküvése.

A Martinovics-összeesküvés

Amint a bizottmányok munkássága távolról sem elégítette ki a nemzeti szellemű írók és költők tömegét, hasonlóképp elégedetlenkedtek az uralkodó iránnyal egy többé-kevésbé nemzetellenes radikalizmus hívei. Ez utóbbiakat II. Lipót kezdte az ő szokott földalatti útjain megszervezni, elsősorban a pesti és budai szabadkőműves páholyok átalakításával, mit Aigner Ferenc nyugalmazott kapitány végzett el, felmutatva a rend nagykáptalanjától származó megbízást, mely előtt a nagyúrtestvérek, egy Haller gróf vagy Ráday Gedeon is meghajoltak. Az új szervezetben a többséget német polgárok, elsősorban hivatalnokok szerzik meg a magyar nemesekkel szemben, szellemük a szabadkőművesség balszárnyán levő illuminatus-rendnek megfelelően „világpolgárig és magyarellenes lesz, amint már az egykorú német birodalmi felvilágosodásban is megfigyelhetők hangulatok, melyek a magyar „barbárság“ ellen irányulnak. A páholyok csak úgy hemzsegnék Lipót fizetett kémeitől, akiket a király személyesen fogad és velük érintkezik. Köztük hatalomban első egy Gotthardi nevű pesti kávézó, kit még II. József tett a pesti rendőrkerület igazgatójává, a többi „konfidenst“ ő szállítja Lipót királynak, így a már említett Hoffmann és Gabelhofer egyetemi tanárokat, Strohmeier könyvkereskedőt, gróf Almássy Ignác tábornok feleségét, született Splényi baronesszt, majd Martinovics Ignácot, a Csernovics Arzénnel bejött rács katonai családból származó, Pesten született volt ferencest, akkor szélső materialista szabadkőművest, II. József alatt a lemergi német egyetem természettanárát. Martinovicsot a Trenck és Grossing-féle kalandorokhoz hasonlóan, mérhetetlen ambíció fűtötte, melynek szolgálatában állott minden korlátot túllépő erkölcsi megbízhatatlansága. Hogy Lipót király kegyét megnyerje, szabadjárata engedett fantáziával gyártotta új és új jezsuita vagy akár illuminatus összeesküvések híreit, s minden ily leleplezésével, kémei szokása szerint, új állást vagy fizetésemelést óhajtott szerezni. Lipót háromszor fogadta őt rendőrfőnöke ajánlatára, s Pesten a céljának megfelelő hangulat előkészítésére titkos megbízást adott neki, melynek értelmében Martinovics két névtelen röpiratban szidalmazta a magyar alkotmányt, barbárságot és főként az egyházi rendet, s különben a tényeket folyvást arculütő, fantasztikus jelentéseket küldött Bécsbe a hazai

viszonyokról. Hasonló alacsony szerepet játszott Laczkovics János, volt testőr, pestmegyei alispán fia, aki a Graeven-ezredben volt kapitány, de ezt az állását az ezrednek a diétához intézett kérvénye miatt, melyet aláírt, elvesztette. A szenvedélyes, nyelveket tudó, de félművelt embert pályájának törése végkép elkéséřítette, írásaiban a magyar mágnást, papot, nemeset durván gyalázza, s „arrul a szorul: magyar, még csak hallani“ sem akar többé. Őt Martinovics ajánlotta be Lipótnak s tette magához hasonlóan fizetett kémné, sőt egy korábbi latinnyelvű művét is lefordította vele magyarra olykép, hogy ahol Martinovics a monarchikus kormányformát szidalmazta, ott Laczkovics, új állásának megfelelően, émelyítően dicsőítette a királyi hatalmat.

Ez az egész társaság éhen maradt Lipót halálával, mert Ferenc nem akart személyesen rendőri ügyekkel foglalkozni, rendőrminisztert tartott, Pergen grófot, aki a használhatatlan fantasztákat elbocsátotta a szolgálatból. Így járt Laczkovics; a szellemesebb Martinovics mindennek ajánlkozott, kabineti titkárnak, kancelláriai, kamarai tanácsosnak, végül csak lembergi tanári nyugdíja felemelését kérte, mire Ferenc megkönyörült rajta, kegy díj at adott neki, meg a szászvári apát címét, de a valóságban lefokozta egyszerű rendőrágenssé, aki a rendőrfnizster megbízásából utazta be az országot s hidegvérrel jelentette magyar mágnások, papok, konzervatívok és demokraták nemlétező elszakadási szándékait és francia forradalmi szimpátiáit. De nagyravágyása nem tűrte az alacsony sorsot, s ezért 1793-tól kezdve, a francia forradalom külpolitikai sikereitől is felhangolva, forradalmi propagandába kezd, s ebbe fogja be a szerencsétlen Laczkovicsot is. Kéziratban terjesztett pamfletben József császárt, Ferencet és feleségét, összes tanácsosait példátlan vádakkal halmozza el, a király szerencsétlen nagynénjét, Marie Antoniettet is szidalmazza és az ausztriai ház zarnoki uralmának megszüntetését követeli. Egymás után készített felhívásaiban mindinkább eltávolodik a hazai lehetőségektől, s francia mintára — a jakobinus és más klubbokat utánozva — titkos társaságokat kezd alapítani. Az egyiket a reformátorok titkos társasága néven szervezte, s ebben a magyar nemesi tagokra számítva, az 1790-es esztendő köznemesi ideáljait tűzte ki, erősen túlzott formákban, elérendő cél gyanánt: Magyarország szakadjon el az ausztriai tartományoktól és dinasztától, s mint független köztársaság rendezkedjék be olyképen, hogy a királlyal együtt a mágnások és egyháziak hatalmát is megtörve, az egyházi vagyont szekularizálva, az egész nemzeti hatalomnak a köznemesség legyen hordozója. A jövő magyar állam képét a reformátorok társaságának készített „katekizmusban“ valóságos nemesi Eldorádónak rajzolja: benne tulajdonjoga csak a nemesnek lesz, a jobbágyokat ugyan felszabadítják, de ezek örök bérlők gya-

nánt továbbra is pénzzel, természetbeliekkel, robottal szolgálják a nemességet, mely munka nélkül élvezheti a nemzeti szabadságot, hisz e boldog államban — biztosítja híveit Martinovics — adóra sem lesz szükség. A reformátorok társasága csak alacsonyabb, profánabb fokát képezhette az igazi forradalmasító szervnek, a „szabadság és egyenlőség társaságnak“, mely, mint a magas fokozatú skót páholyok, titokban vezetne a mozgalmat. A „szabadság és egyenlőség katekizmusában“, melyet az előbbivel egyidejűleg próbált terjeszteni, már eldobja a hazai rendi fogalmakat, s francia forradalmi és szélsőséges demokrata elveket hirdet, melyek szerint a nemességet is éppen olyan kizsákmányoló, sanyargató, becstelen emberfajtának ítéli, mint a másik katekizmusban a főurakat, papságot és királyokat. Fölvételnél ki kell kötni a tagok számára, hogy ne legyen az illető mágnás, gazdag nemes, kereskedő és vallásos „bigott“, — e katekizmusnak és Martinovics műveinek egyébként a gyűlölködő kifejezésmód mellett a legsekélyesebb racionalisztikus gondolkodás, s abból származó elvont unalom a főjellemvonása.

1794 tavaszán kezdte meg a tagok toborzását, négy igazgatót nevezett ki maga mellé: Laczkovicsot, a zempléni fiatal nemes Szentmarjay Ferencet, báró Orczy László kamarai alelnök titkárát, továbbá a szintén fiatal gróf Sigray Jakobot, aki ügylátszik minden belátás nélküli híve volt a divatos eszméknek, végül a kitűnő képzettségű, s magas erkölcsi felfogású Hajnóczy Józsefet, gróf Széchenyi Ferenc pártfogoltját és ügyvédjét, aki maga is nem-nemesszármazású lévén, a vezetők közt egyedül tartotta végcéljának a jobbágyság felszabadítását. Az igazgatókat és társaikat Martinovics azzal hitegette, hogy a francia illuminátusoktól, a konventtől, vagy egyenesen Robespierre-től van megbízása, s a magyar alakulat csak részét képezi a világszabadság kivívását célzó nagy francia propagandának. Amennyiben az akkor és utóbb keletkezett vádaskodások leszámításával megállapítható, 70—80 tagról volt szó, akik valamilyen formában, valamelyik katekizmus elolvasásával és lemásolásával csatlakoztak a mozgalomhoz, melyről csak homályos képzeteik lehettek: legtöbbször a rendi szervezet megváltoztatását, igen sokan a királyság és papi uralom megszűnését remélték. Bár köztük négy katolikus pap is volt, feltűnő a tiszai, jelesen zempléni megyei résztvevők vagy a mozgalommal szimpatizálók nagy száma: köztük igen sokan voltak, kik egykor II. József szolgálatában állottak, s mint páholytagok is vágyakoztak a rendi szervezet kötöttségétől szabadulni, így Kazinczy Ferenc és fiatalabb írotársai. A résztvevők közt csak egy volt ötvenévesnél idősebb, tizenötven pedig még 25 évesek sem voltak. A társaságok megalakításától felfedezésükig alig három hó telt el, igazán nagy veszedelmet az összeesküvés nem jelentett, ha csak azt nem vesszük, hogy a francia forradalomról

érkező hírek itt-ott paskvillusokat, forradalmi felhívásokat hívtak elő — paskvillus Mária Terézia, sőt III. Károly óta kedvelt formája a rendiség anonim politizálásának — s ezek a névtelen iratok, melyeket a rendőség szép sikerrel gyűjtött, nem fukarkodtak a konventtől eltanult véres frázisokkal: „fegyverre magyarok, igyatok a zsarnok véréből, ki bilincsekbe veri nőinket, elnyeli vagyunkat, nyársra húzza gyermekeinket; öljétek le a zsarnokot, ki embervérben fürdik, s a megfizetett mágnások hadait küldi reánk“, s így tovább; tudjuk azt is, hogy a ça ira-t, a Carmagnole-t és a Marseillaise-t is tanulták, énekelték és lelkesen másolták a forradalom ifjai. A generációk különbségére jellemző, hogy míg a fiatalok franciául énekelték ezeket, bíráik, hogy ítélkezessenek felettük, latinra fordították, s így áll elő pl. a Qa ira vérforraló dallama helyett <ez a tragikusan mélabús latin szöveg: Ah ibit hoc, ibit hoc, ibit hoc, Aristocratac vobiscum ad lanternam... A forradalom túlságos dicsőítőivel szemben, ha nevük kiderült, a Martinovics-összeesküvést megelőzően a helytartótanács különben bölcs mérsékletet tanúsított, így az expaulinus költő Verseghy Ferenc és a Kazinczyval a magyar irodalom vezetéséért versengő Bacsányi János, mindketten nem-nemesszármazásúak, merész írásaikért egyelőre csak közigazgatási zaklatásoknak voltak kitéve.

Martinovics összeköttetésben állott a Bécsben megindult hasonló mozgalommal, melynek élén Ferenc császár egykori nevelője, báró Riedel és Gotthardi, a volt kávé-spicli állott. A bécsi mozgalom felfedeztetvén, Martinovics is elfogott, mire ő sajátmaga fedte fel az egész magyar összeesküvést és juttatta börtönbe társait, erkölcstelen nagyravágyásának áldozatait. Az ifjú nádor erélyesen intézkedett, s nem riadt vissza nemesek, sőt főnemes, gróf elfogatásától sem. A börtönben Martinovics a hozzá hasonló kalandorok szokásához híven hiúságból is, de azért is, hogy hátha sikerül menekülnie, ha minél nagyobbakat kever be ügyébe, vakmerően megvádolta jóformán az egész akkori hivatalos Magyarországot: több ezer tagja van társaságának, az egész ország készen áll, hogy fegyvert fogjon a király és a dinasztia elűzésére, ami érthető is, mert a társaság már a harmadik éve működik három mágnás és négy nemes vezetésével, s a tagok között nyíltan vagy körülírásokkal Zichy országbírótól elkezdve felsorolt Verhovác zágrábi püspökön keresztül mindenkit, akiről csak tudta, hogy szabadkőműves lévén, az új ideákhoz valami köze lehetett.

A bírói eljárást a hazai jog szerint folytatták le, s a királyi tábla, valamint fellebbezés után a hétszemélyes tábla, melyeknek Ürményi és Zichy Károly voltak elnökei, az öt fővádlotlat halálra ítélte; ezt az ítéletet 1795 május 20-án a budai Vérmezőn hajtották végre Sigrayn, Szentmarjayn, Laczkovicsan,

Hajnóczyn és Martinovicson. A törvényszékek még egy csomó halálos ítéletet mondtak ki, de ezt már csak a fiatal öz Pál ügyvéden és a húszéves Szolárcsik Sándor jurátuson hajtották végre, a többi halálra ítéltnek, így a három költőnek, Kazinczy Ferencnek, Verseghynek, Szentjóni Szabó Lászlónak büntetését várfogságra változtatták. Huszonhét tagja az összeesküvésnek ausztriai várakban, Kufsteinban, Brünnben, bűnhődött, közülök Bacsányi János már egy év múlva, Kazinczy 1801-ben, Verseghy 1804-ben szabadult ki, a finom érzékenységű költő, Szentjóni Szabó, a börtönben halt meg, mint ifjú botorságnak és Martinovics sötét bűneinek áldozata.

Az összeesküvés kétségtelenül alig lett volna képes szélesebb körökben meggyökerezni, még ha tovább élhet is, hiszen a rendi és jobbágytömegek egész más műveltségi állapotban voltak, semhogy rájuk akár az egyik, akár a másik katekizmus csábításai hathattak volna. Mindkét néposztály sókka erősebben gyökerezett a földben. Mégis a kormány és a vele egyező közvélemény, mely egyhangúlag elítélte az összeesküvést és megbüntetését helyeselte, világosan látta a helyzetet, mikor az összeesküvésnek szimptomatikus jelentőséget tulajdonított, forrongás jelének tartotta, mely idővel, ha működésében nem zavarják, többet és veszedelmesebbet produkálhat. Eltekintve Martinovics alacsony céljaitól és Laczkovics káromlásaitól, a tiszta szellemiségű tagok, Kazinczy, Hajnóczyn, Bacsányi csak azon ideák következéseit vonták le, amelyek, mint láttuk, az 1790-es mozgalomban is érvényesültek. Míg azonban Balogh Péter és mások, a politikusok, beveztek előkelő állami hivatalokba vagy a heves országgyűlési tárgyalások fáradalmait birtokukon pihenték ki, addig e fiatalok még mindig hittek Rousseau és a Déclaration des droits tanaiban, s nem akarták észrevenni, hova vezet ezek uralma ott, ahol szabadon érvényesülhetnek. A francia forradalomnak nevezett vérfolyam már tömeggyilkosságok, s a király és királyné vére-től dagadva hömpölygőit, egész Európában borzadályt keltve; a fiataloknak és az ideáknak egyaránt vesztett ügyük volt, ha kiderül összefüggésük a francia mozgalommal. Már pedig ez derült ki Martinovics összeesküvésében, aki a magyar felvilágosodási mozgalmat végső fokán bekapcsolta, nem tényekkel, de frázisaival, hazudozásaival a francia forradalomba, s ezzel azt hosszú évtizedekre kompromittálta. Király és társadalom önvédelmet teljesített, megálljt kiáltva az eszméknek.

A kormányzat reakciója; Sándor Lipót főherceg

De ezzel nemcsak a felvilágosodás és belőle származó forradalom szélső ideái váltak lehetetlenné, hanem azon mérsékelt irányzat is, mely, mint a bizottmányi munkálatokból láttuk, a felvilágosodás népjóléti programját bár rendi, de magyar nemzeti autonómia kereteiben igyekezett meghonosítani. Martinovics alaptalan vádjai, mint ez beteges hazudozókéival gyak-

ran megtörténik, nagy és mélyreható hatást értek el úgy a királynál, mint a nádornál, aki az iszonyat rettegésével fogadta új és új reveláció gyanánt Martinovics leleplezéseit az ő legkedvesebb embereiről. A gyanút semmi ki nem téphette többé szívéből, s ő volt az, aki a dinasztia biztonsága érdekében kivitte Ferencnél a nagy rendszerváltozást, a magyar „patriótáknak”: Zichy országbírónak, Ürményinek, Haller grófnak eltávolítását és nyugdíjazását. Ferenc kabineti abszolutizmusa, melynek uralma alatt lépett be a magyarság a XIX. századba, tőle származik, a huszonkétéves nádortól, aki amily lelkesen csatlakozott a patrióták nemzeti törekvéseihez, éppoly elhatározottsággal vonta le az összeesküvés tanulságait és vonatta le azokat huszonhatéves bátyjával. Zichyék eltávolításával a magyar ügyek intézése ismét a bécsi államtanácsosok kezébe jut, Ikik között magyar szakértőként most tesz szert korlátlan tekintélyre a már ismert Izdenczy József, Balassának saját faja gyűlölésében méltó társa. A külügyeket már előbb átvette az öregségében bölcs Kaunitz hercegtől az alacsony származású, mogorva és szenvedélyes Thugut miniszter, akinek belügyekben is abszolutisztikus és magyarelles irányban érvényesül befolyása.

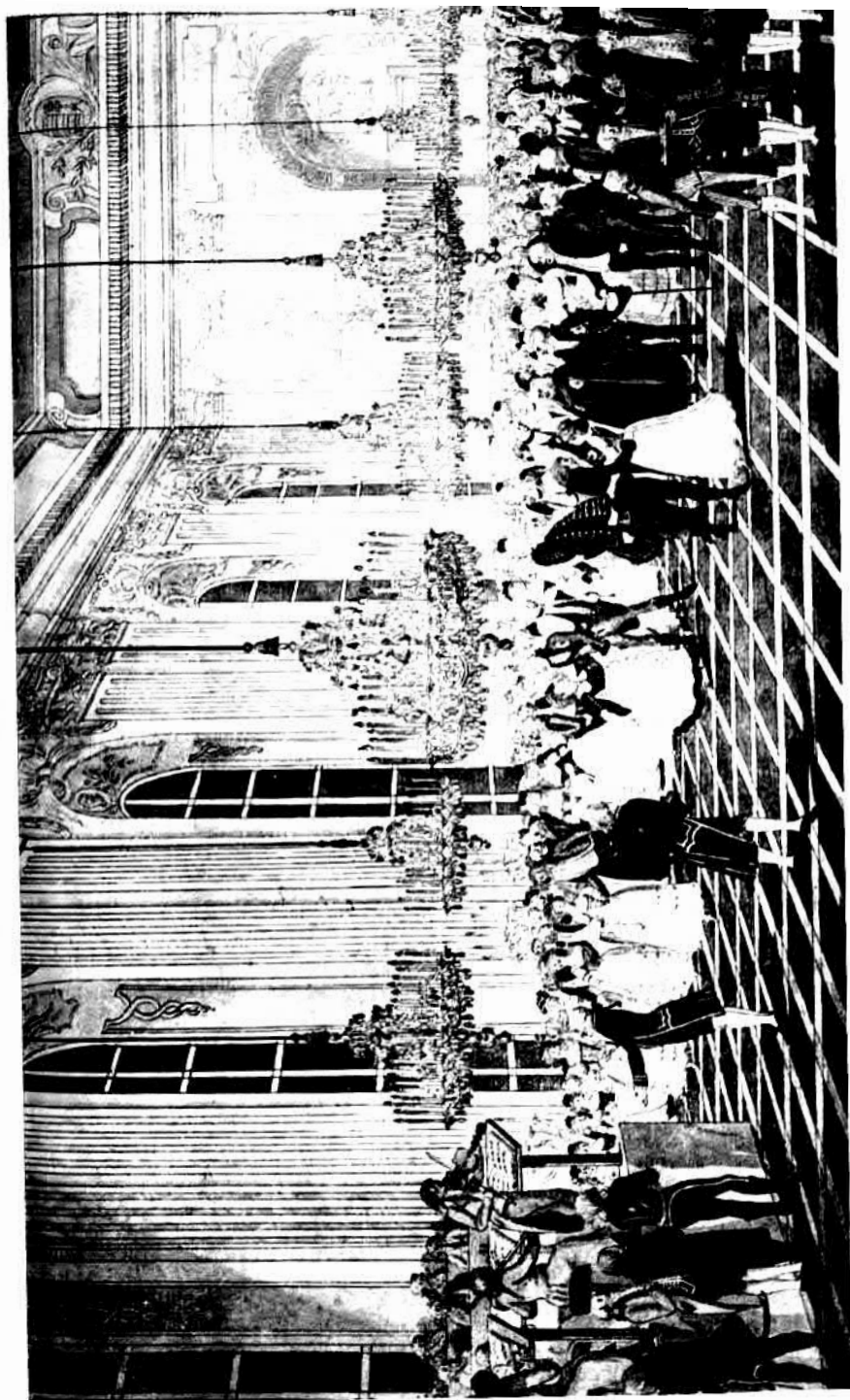
Az új kormányzási alapelveket Sándor Lipót főherceg dolgozta ki Budán, 1795 április 6-án Bécsbe küldött memorandumában, melyben utólag megállapítja, hogy már az 1790-es országgyűlésen is a Martinovics-féle terv szerint dolgoztak a magyarok. Ebből logikus kényszerűséggel következik a 90-es ideáktól való végleges elszakadás, és csakugyan a nádor most a nemzeti eszmét és felvilágosodást egyképen kiküszöböli az uralkodási alapelvek közül. Visszatér az abszolutizmushoz, s ennek biztosítékát jellemző módon a régi rendi alkotmány és közigazgatás fenntartásában látja, s ezért ez abszolutizmus nem a Józsefé vagy Mária Teréziáé, mely a rendiséget megtörni vagy megjavítani akarta, hanem a meglévőhöz görcsösen ragaszkodó, mozdulatlan és minden mozgást kárhóztató egyeduralom, a hasonlóképp mozdulatlan rendi társadalomra támaszkodva. A társadalmi mozgalmaknak, a jobbágyság felemelkedésének kizárása rendiségnek és királyságnak egyaránt előnyös; a nádor a viszonyok stabilizálása érdekében sem a jobbágy, sem a városi polgár javára nem ajánl semmi reformot, szerinte a „jobbágy javára teendő általános könnyítések és berendezések” kerülendők, s ha már feltétlenül szükségesek volnának, akkor is csak egyes esetekben, nem általánosságban adandók meg. Minden újítás zavarná a békés nyugalmat, melyre, a francia zavarokat szemlélve, s a hazai zavarok leküzdése után annyira vágyakozik a kormány. Jobbágybarát reformok csak zavarnák a falusi nép nyugalmit és az „alattvaló és földesúr közötti viszonyokat és kötelékeket, melyek mindkettőjük boldogságának alapjait teszik.” Ide jutott a fel-

világosodott abszolutizmus jobbágy védelmi programja, s ettől kezdve valóságban azt fogjuk tapasztalni, hogy a nemes-ség soraiból fognak a jobbágyfelszabadítás előharcosai fel-állni, akik azonban nemes küzdelmükben Mária Terézia és József utódjait szemben fogják találni magukkal. Az abszolu-tizmus a maga és a dinasztia érvényesülése alól húzta ki hosszú időre az erkölcsi alapot, mikor a pusztá lét érdekében eldobta magától a humanitárius programot.

A nádor összes javaslatai ez üresen zakatoló új kormány-rendszer biztosítására irányulnak: német katonaság az ország-ban, cenzúra, megfizetett lojális irodalmi propaganda, a kan-celláriának, helytartótanácsnak, főispánoknak engedelmességre és parancsok végrehajtására szoktatása a legszükségesebb tennivalók. A viszonyok megszilárdítására fontos a néphangu-lat befolyásolása, s ennek egyik módja, hogy a papság erkölcs-ben tartsa a népet, anélkül, hogy valláson kívül egyéb-re tanítaná. „Több felvilágosodás és az ismeretek kibővítése főként a köznép számára semmi haszonnal nem jár.“ A művelődés egyetlen célja, hogy kiki megtanulja hivatali és foglalkozásbeli kötelességeit, s azokra előkészíttessék, a nádor valami hivatal-szobai művelődést képzel el, s az egyetemet és középiskolákat is ennek szolgálatában akarja megrendszabályozni. Aki nem hivatalnok, annak nem is kell írásbeli műveltség, a parasztnak szükségtelen az írás-olvasás, népiskola nem is kell falun, mert újságolvasással csak elhanyagolja a nép a gazdálkodást; még szerencse, hogy az iskola és tanító fenntartása pénzbe kerül-vén, remélhető, hogy a földesurak és városok be togják zárni az iskolákat. A magasabb körökben a cenzúra van hivatva a káros mozgalmakat megelőzni, s egyúttal megfizetett írók lo-jális könyvei is nagy hasznot hajthatnak.

Ebben a memorandumban, melyet Ferenc király, mint há-lás tanítvány, lelkes örömmel fogadott félelmeiből szabadító szó gyanánt, az abszolutisztikus királyság harakirit követett el önmagán, minden erkölcsi öngazolásról lemondva és el-kötelezve magát arra a hálátlan és értelmetlen szerepre, hogy az új század minden uralkodó eszméjének, nemzetiségnek, jogegyenlőségnek, demokráciának ellene szegüljön, s népeinek ez elvont és tőlük távoltartott javak fejében semmit, de sem-mit se adjon. Az, amit Metternich rendszerének szokás ne-vezni, itt van a nádor programjában 1795-ben, aki ugyan ta-lán, ha tovább él, még belátta volna szisztémájának elhibázott voltát, de ifjú életét már néhány hónap múlva, 1795 július 12-én Laxenburgban tűzi játékkészítő laboratóriumában robbanás pusztította el, s Ferenc a tehetségtelenek és kényelmesek ma-kacszkodásával élete végéig ragaszkodott tanításaihoz.

A magyar fejlődés sodrát ez a program újból meglassí-totta, évtizedekre stagnálásra készítette. Az önmagát túlél-t rendi társadalom azonban új erőre kapott azon szövetségben,

Nádori estély a budai várpalotában 1795-ben.

NÁDORI ESTÉLY A BUDAI VÁRPALOTÁBAN 1795-BEN. Pollenég József, a XVIII. századvégi magyar újságok illusztrátorának vízfestménye. Eredetije a budapesti Szépművészeti Múzeumban. A terem gazdag stucco-díszekkel a XVIII. század jellegzetes rokokó-ízlésében készült; tervező művésze Hillebrandt. Az ünneplő közönség ruházata az úri rendnél divatosan magyaros; a zenészek és lakájok bécsi udvari viseletben.

melyet most ez új szisztéma értelmében az abszolutisztikus királyság kötött vele. A felvilágosodott patriótákat senki sem sírja vissza, s Ferenc király a rendiséget is veszélyeztető minden új ideának kizárásával a népszerű uralkodók sorába emelkedik. Az 1796-i országgyűlés viharos lelkesedéssel szavaz meg a folyton folyó francia háború költségeire, igaz, a jobbagyság terhére, soha nem látott tömeg újoncot és élelmet: 50.000 újoncot, 10.000 lovat, 20.000 ökröt, kétmillió 400.000 mérő gabonát, majdnem négymillió mérő zabot, s egyebet nem kért érte, mint a külkereskedelem némi tárgyainak, így a lengyelországi borkivitelnek megkönnyítését, meg egy tanítóképzőintézetet, más régi szokásos gravámenek mechanikus ismétlése mellett. Az országgyűlés a legutóbbi, legnagyobb hadiadót, négymillió 400.000 forintot is megadta a következő országgyűlésig és nádorrá ismét főherceget, Ferencnek alig húszéves József Antal öccsét választotta. Dinasztia és rendiség érdekei annyira összeváltak, hogy az átkos új ideákkal némi közeli kapcsolatban álló bizottmányi munkálatok átvizsgálását és megvalósítását szép csendesen máskorra halasztották, s ezzel mindketten átadták magukat a nyugalom élvezetének.

A nemzet vékony értelmiségi rétegének minő heroikus erőfeszítéseket kellett tennie, hogy ez az évtizedes nyugalom, — nem, tétlenség, elavult formák öncélú fenntartása, végre megszakadjon és a nemzeti fejlődés ismét útjára indulhasson. Valóban nagy munka kellett ehhez, nagy nemzedék és tiszta, salakmentes Eszme.

ERDÉLY ÉS A MELLÉKTARTOMÁNYOK

XVIII. SZÁZAD egész hatalmas fejlődése, melyet eddig szemmel kísértünk, a királyság területén folyt le, mely akkor még lényegesen kisebb volt, mint a török hódítás előtt Hunyadi Mátyás országa. Tudjuk, hogy Erdélyország azután is megtartotta a királyságtól való különállását, hogy a Nagy-Alföldről kitakarodott a török, s ezzel megszűnt azon földrajzi és politikai ok, mely a XVII. század gondolata szerint Magyarország és Erdély különállását szükségessé tette. Korábbi előadásunkból emlékszünk, hogy Erdély a Habsburg-ház uralma alá kerülve nem mondott le önállóságáról, Bethlen Gábor és a Rákóczi Györgyök európai jelentőségű országának emlékei tovább hatottak, létrehozva a magyar királyságtól különböző, azzal sok tekintetben ellentétes Erdély gondolatát. Az erdélyi önállóság tehát a XVIII. században már nem új, hanem történeti alakulat, mely elég erős arra, hogy a határai közt élő lakosság életét az egész századon keresztül külön folyamattá tegye. Ugyanezt látjuk Magyarország déli melléktartományaiban is, azokban, melyek a XVI. század török katasztrófájában életben maradtak, vagy legalább a török kiűzése után helyreállíthatók és állandóan biztosíthatók voltak. Láttuk, hogy a régi magyar tartományok közül Szerbiának egyes északi részei csak néhány évig voltak Habsburg-uralom alatt tarthatók, de ekkor sem álltak magyar, hanem ausztriai és katonai igazgatás alatt, ugyanez történt a havasalföldi vajdaság nyugati, dunaközi részeivel, melyek rövid birtoklás után újból visszasüllyedtek a török járom alá. Egyedül a nyugati komplexum, a Horvát-, Dalmát- és Szlavónországnak nevezett terület maradt meg állandóan a magyar szent korona alatt, ez a hármás királyság és Erdély az, melyek története ebben a korban a magyar történetnek valóságos függelékét képezi.

Ami hatalmas szellemi mozgalommal a XVIII. század folyamán a királyság történetében találkoztunk, mindannak megtaláljuk hasonlóját, kisebbfenyű tükrözését az erdélyi és horvát történetben, melyeknek fejlődése homogén, bár kisebb-méretű és elmaradottabb, mint a magyar fejlődés. Ebben a két, gazdaságilag is erősen hátramaradott országban minden megjelenik, amit a magyar királyság létrehozott a barokkrendiség, s azután a felvilágosodás nagy áramlatai szerint, de

sokkal egyszerűbb formában, kisebb méreteken. A XVIII. század jellegzetes magyar kultúrája lerakatainak mondhatnók e két országot, melyeknek földrajzi és társadalmi kisméretűsége nem engedte meg önálló, a magyartól különböző kultúra kifejlését amellet, hogy a magyarországi processzust újra átélve mindegyik, Erdély is, Horvátország is, belevegyítette abba az ő saját, százados külön fejlődésétől kitermelt színeit. A kettő között a horvát folyamat az egyszerűbb, mert a régi-vel szorosabb kapcsolatban van és az új korszaknak nyugalmat zavaró, forrongást előidéző eszméi elől könnyebben el tud zárkózni. ^ horvát-magyar kapcsolatok

Horvátországot Magyarországgal a százados közjogi kötetelék mellett a török elleni védekezésnek létérdekei is összekötötték a XVI. és XVII. században. A horvát tartománygyűlés minden magyar országgyűlésre elküldötte az ő követeket, akik ott nemcsak a közös, horvát-magyar vonatkozású ügyeket tárgyalták teljes jogú országgyűlési rendekként a magyarokkal együtt, hanem a tiszta belpolitikai dolgokat is, mely utóbbiakban a rendi dualizmus szellemében ők is a magyar rendekkel tartottak a királlyal szemben, ha fellépésükben óvatosságot és mérsékletet tanúsítottak is. Miként a horvát tartománygyűlés 1593-ban meghagyta követeinek: a király és a magyar rendek összeütközései esetén legyenek a béke barátjai, „de egyetlen pontban se szavazzanak akár félelemből, akár kedvkeresésből (Magyar)ország szabadsága ellen, hanem mindenre nézve a magyarokkal tartsanak és segítségüket jajgatva és könyörögve kérjék ki.“ Ettől a felfogástól hosszú és fordulataiban mindkét nemzetre tragikus út vezetett oda, hogy a XIX. században Béccsel összefogva, majd a XX.-ban az ősi alacsony kultúrájú ellenséggel, a szerbvel társulva, forduljon a horvátság egyetlen régi barátja, a magyarság ellen.

Az érdekkapcsolat már akkor meglazult, mikor a karlovi béke után a déli végek állandó nyugtalanítása megszűnt, s a török bár megmaradt tekintélyes ellenségnek, mégsem fenyegette többé naponkénti végveszéllyel a maroknyi horvátságot, mely a kétszázados küzdelemből a magyarhoz hasonlóan súlyos vereszeségek árán került ki. II. József uralkodása alatt a melléktartományok egész lakossága 690.000 főt tett ki, a magyar királyság 7 millión felüli összlakosságának alig tizenharmadrészét, a Horvátországgal közelebbi kapcsolatban levő báni végvidéké pedig 129.000-et: ennek az összesen 800.000 főt alig felülmúló népességnek legalább egynegyedrésze, ha nem több, görögkeleti vallású, azaz szerb népfajú volt. A fejlődés kisserűségét még jobban megérteti velünk az, hogy Szlavónia több mint negyedmilliónyi, erősen szerb többségű lakosságában a nemesi családok száma mindösszesen százat sem tett ki: Szerém megyében 23, Pozsegában 13, Veróceben 58 nemesi

család volt, egyedül a Zágráb vármegyéhez tartozó túrmezei kismemesség volt nagyobbszámú. A nemzeti autonómiának rendi viszonyok közt mindenkor a nemesség lévén gerince és fenntartója, a horvát nemesség csekély számából feltehetjük, hogy a magyarságnak úgy a török-korszakban, mint utóbb, a XVIII. században meg lett volna a lehetősége a horvát tartományi önállóság megsemmisítésére, vagy legalább is Horvátországnak az anyaországhoz szorosabb lekötésére. Erre azonban még csak kísérlet sem történt soha, sőt a két ország közti viszony éppen az ellenkező irányban, a lazább összefüggés, az eltávolodás felé látszott indulni. Azaz a magyar rendiségnek nemcsak hogy elnyomó vagy imperialisztikus tendenciái nem voltak, hanem ellenkezőleg a szentkorona alá tartozó tartományok kohézióját sem tudta mindig hiány nélkül fenntartani. A régi Szlavónia megyéi: Zágráb, Kőrös és Varasd már a XVII. század elejére kiszakadtak a magyar állami pénzügyigazgatásból, a magyar kamara hatósága alól, a horvát kormányzás önállósodására azonban inkább csak a török nyomás megszűntével, a XVIII. század beköszöntésével kezdődtek a komolyabb törekvések. A horvát öntudat megerősödését és a magyar kapcsolat ellen fordulását attól kell számítanunk, hogy 1666 óta általánosan ismertté vált a XIII. századbeli Spalatói Tamás főesperes krónikája, s függelékében az a legendás elbeszélés, mintha a Horvátországot meghódító Kálmán királyunk tényleg tárgyalt volna a horvát törzsek vezetőivel, s velük bizonyos horvát állami autonómia fenntartásában megegyezett volna. Ezen feltételekből, az úgynevezett pacta conventából a XVIII. század természetjogi, a társadalmi szerződés legkülönbébb fajtáival telített gondolkodása iparkodott kikövetkeztetni, hogy Horvátország csak a szentkorona szuverénitása alatt áll, különben a magyar királlyal egyenjogú fél. Ilyen szellemi háttérrel bírnak azon kísérletek, melyekkel a horvát nemesség, nem törődve saját csekély számával, adott alkalmakkor magyar hatóságok hagyományos hatásköre alól szabadulni akar. Mikor az 1702-i labanc országgyűlés a horvát tartománygyűlés határozatainak, az úgynevezett statutumoknak érvényét azon feltételhez kötötte, hogy azok Magyarország pozitív törvényeivel ne ellenkezzenek, amivel csak a Hármaskönyvnek mindenkor érvényes hasonló megállapítását akarta rendi szokás szerint újra kimondani: a horvátok ellenzése megakadályozta ily törvény hozatalát. Az itt megnyilvánuló horvát öntudat hirtelen megdagadására nem volt hatás nélkül az ausztriai propaganda, mely a Rákóczi-felkelést nemcsak a szerbek fegyverbeállításával, hanem a horvátok harcra bujtogatásával is próbálta leverni. A horvát és vendégvidéken működő császári generálisok egyenesen Magyarországtól elszakadásra és az osztrák örökös tartományokhoz csatlakozásra biztatták őket, s az 1712-i tartománygyűlés, mely

Magyarországtól függetlenül ajánlta fel a királynak a pragmatika sanctiót, ezt arra hivatkozva tette meg, hogy a horvátok csak a szentkoronának, nem a magyar nemzetnek engedelmeskednek, s annak is csak akkor, ha hordozója egyúttal az ausztriai tartományoknak is ura. Ha ez a lépés nem járt is eredménnyel, az 1715-i magyar országgyűlés 120. cikkülése mégis kimondta, hogy a horvát statútumok érvénye a királyi megerősítéstől függ, azaz nem a magyar rendek bárminő állásfoglalásától. Ezt követte a horvát jogszolgáltatásnak a magyarral párhuzamos és ugyanoly elvek szerinti, de attól független modernizálása: 1725-ben III. Károly király felállította a horvát táblát, melytől az appelláció a régi rendi szervezetű báni táblához ment, s onnan az 1723. évi magyar törvények értelmében a magyar királyi táblához, illetőleg a hétszemélyes táblához. További jelentős lépés történt a bíraskodás terén való kapcsolat meglazítására, amikor 1749-ben királyi rendelet és horvát tartománygyűlési határozat megszüntette a horvát városoknak a magyar tárnoki széktől való egyenes függését és kimondta, hogy Magyarország távol és az utak oda kényelmetlenek lévén, ezután a tárnokmester tartson Horvátországban helyettest, aki a horvát városok köveiből hív össze a városi ügyek intézésére tárnoki széket, s ennek határozatait csak utólag fogja, kivonatosan, közölni a magyar tárnokmesterrel. Amidőn pedig ily módon régi kapcsolatok meglazultak, a magyar rendektől nem is várhatjuk, hogy az ő újonnan megszervezett kormányhatóságai hatáskörét Horvátországra ki tudták volna terjeszteni. A helytartótanács megalakítása után 1725-ben a varasdi tartománygyűlés tiltakozik az ellen, hogy ez a hatóság a bán megkerülésével akar velük levelezni, azaz rendelkezni, holott a tőle való függést és neki alávetettséget ők már a magyar országgyűlésen és a királynál is kikérték maguknak. Ehhez képest a tanulmányi és kegyes alapítványi felügyeletet sem a magyar helytartótanács végzi náluk, hanem a magyar 1729 : XXI. cikkülés értelmében a zágrábi püspök.

A horvát terület

Lényegesebb változtatások a két rendi ország viszonyában egyelőre azért nem jönnek létre, mert az érintkezési felületek legnagyobb kiterjedésükben úgyis a horvátok érdekeit szolgálják. Új uralkodó trónraléptekor a horvát követek a magyar országgyűlésen kérik előjogaik és alkotmányuk megerősítését, amiben a magyar rendek támogatják őket; a horvát helyi bajokat ugyancsak a magyar diétán írják össze a horvát követek a külön horvát-dalmát-szlavón gravámenekben, melyeket a magyar országgyűlés a magyar rendi panaszokkal együtt, de külön iratban terjeszt fel. A társországok különben is rendkívül csekély terheket viseltek, még abból az időből, amikor a törökvédelemben tényleg vérrel adóztak, s amikor ezért nem lett volna méltányos őket még adókkal is terhelni.

Ez a helyzet azonban később is megmaradt, amikor már nem kellett harcolni, s ha mégis kellett, ezt a horvát területből „ex-korporált” katonai határőrvidék végezte el. A XVIII. század végén Horvátország még mindig e hagyományos elbánásban részesült, 135 porta után fizetett hadiadót, amikor Vas vármegye egymaga 262, Nyitra megye 288 porta terhét viselte, s a horvát hadiadó összege alig múlta felül a 10.000 forintot. A szlavón vármegyék általában azzal a privilégiummal bírtak, hogy csak felét fizették a rájuk eső adónak, a magyarországi vármegyékkel szemben tehát 50%-kal könnyebb terheik voltak. A porta vagy füst szerint beszedett adót a horvátok legnagyobbbrészt saját szükségleteikre tartották meg, sőt még a harmincadok jövedelme is náluk maradt; mindebből saját belső közigazgatásuk költségeit fedezték, melyek a magyarországiakhoz képest elég nagyoknak mondhatók. 1753-ban a báni, táblai és katonai igazgatás költsége 42.700 forintot, az egész horvát rendi igazgatásé 56.000-et tett ki, amit az anyaország részéről nekik hagyott harmincadból és contributióból fedeztek. Visszont a magyar országgyűlés az 1741 : LXI. törvénycikkkel újból lehetővé tette, hogy a horvát nemesek, mint magyarok, magyar nevezet alatt, az anyaország összes egyházi és polgári hivatalaiban működhetnek, az 1764 : XXXV. törvénycikk pedig a magyar kancelláriába utalt be horvát nemzetiségű tanácsost. Amikor tehát magyar ügyekről és hatóságokról volt szó, ott a horvátok magyaroknak számítottak és a magyarokkal vegyest alkalmaztattak, de horvát ügyek intézésénél ez a viszonyosság nem volt meg, vagy pedig mindinkább visszafejlődött: itt megkívánták, hogy csak horvátok, nem pedig magyarok működjenek.

A horvát nemzetiség e zavartalan fejlődésére nagy előnyt jelentett az ország területének váratlan kiegészülése, szinte megkétszereződése, mely a már más viszonylatban említett Alsó-Szlavónia bekapcsolása útján ment végbe. A magyar országgyűlés már az 1715 : CXVIII. és 1741 : L. törvénycikkben kimondta Alsó-Szlavóniának a „szentkoronához való reinkorporációját”, ami nem jelenthetett egyebet, minthogy Magyarországhoz, s csak közvetve a horvát-szlavón királysághoz csatolják vissza, amely utóbbihoz Szeréna, Pozsega, Valkó, Verőcze régi magyar vármegyék azelőtt nem tartoztak. A horvát rendek azonban maguknak követelték e területeket, melyeknek a régi magyar lakosságnak a török időkben végbement kipusztítása óta, legnagyobbbrészt görögkeleti rác és részben, néhány új telepés faluban, német lakossága volt. A horvát országos terület kétségtelenül erősen megfogyatkozott a török századokban: a régi Szlavónia megyéi: Zágráb, Körös, Varasd képezték most az új Horvátország magvát, s a régi, kulpántúli, déli Horvátország legnagyobbbrészt katonai végvidék volt a haditanács igazgatása alatt, amibe bán és horvát rendek nem szólhattak bele. De még

a régi, vármegyei és az efölött levő báni igazgatás alatt, a helytartótanácsnak modernebb, felvilágosodási ideákat is magában foglaló ösztökélését nélkülözte, s ennek következtében a gazdasági élet, népegészségügy, a szegény osztályok helyzete meglehetősen elmaradt volt. A horvát rendi autonómia ez elmaradottságán akart Mária Terézia segíteni, amikor 1767-ben Koller tanácsos javaslatára (aki, mint tudjuk, az illír-ügyek szakértője volt) Dalmát-, Horvát- és Szlavonországok számára az úgynevezett horvát tanácsot állította fel; a horvát rendek jellemző módon a magyar országgyűlést kérték fel e sérelem ellenében, kijelentve, hogy a horvát tanács felállítása törvényellenes, mivel Magyarország koronája alatt mindig csak a magyar országgyűlésen lehet politikai és igazságügyi hatóságot felállítani. Azaz a horvát rendek bármennyire megragadták is a kínálkozó alkalmakat arra, hogy a magyar kapcsolatot lazítsák, önfentartási ösztönük mindegyre a magyar országgyűlés védelme alá hajtotta őket, amikor az abszolutizmus részről rendi autonómiájukat fenyegetve látták. A magyar rendi gyűlés még mindig harcképes szervezet volt az abszolutisztikus királysággal szemben, ezt tudták a horvátok is, ezért is őrizkedtek a régi kapcsolat lényeges megváltoztatásától, mely különben, mint láttuk, egyéb szempontokból is kellemes volt nekik. Mikor Mária Terézia 1779-ben a magyar kancellária javaslatára megszüntette a horvát tanácsot és ügykörét a helytartótanácsra bízta, a horvátok ezt nagy örömmel üdvözölték, holott, mint láttuk, még- félszázad előtt kézzel-íábbal tiltakoztak a helytartótanács alá helyezésük ellen. Ez alkalommal írta Zágráb vármegye közgyűlése: „Beteljesült vágyunk, hogy e tekintetben is szorosabb összeköttetésbe kerüljünk Magyarországgal“, — Szerém megye pedig egyenesen afölött fejezte ki örömét, hogy ilyképen visszatérhet az anyaországhoz.

Az állami keretek ilyen vagy olyan eltolódása azonban keveset változtatott a horvát nép ősi életformáján. Az intelligenciát a papság, főurak, birtokosok és hivatalnokok képezték; a papság élén a zágrábi püspök és a kanonokok, valamint a szerzetesrendek, így különösen a jezsuiták állottak, akiknek hatása alatt a magyarországihoz hasonló, azzal homogén barokk-szellem, latinos irodalom terjedt el. A protestánsok beköltözését tilalmazó törvényeket mindegyre felújították, birtokvédelmi és tulajdonjoga csak katolikusnak volt az országban. Az egyházi birtok mellett igen nagy világi birtokok voltak, de a korábban leghatalmasabb Zrínyiek és Frangepánok helyét az Erdődyek foglalták el, indigenák is nagybirtokosok lettek, így állottak elő az Odescalchi hercegek, Eltz grófok uradalmai. A nemes származású hivatalnokok magyar kollégáikhoz hasonló életformákkal bírtak; amint a harc századaiban nem volt különbség magyar és horvát vitéz között, ugyanoly hasonlóság állott fenn a magyar és horvát vármegyei és központi

hivatalnok között. Mária Terézia a három alsó-szlavón vármegyét berendezve, azoknak egész hivatal szervezetét, házi pénztárát, commissariusi intézményét a magyar megyék mintájára alakítja ki. S amint a horvát literatusok a század első felében a magyar barokk-műveltség emberei, úgy térnek át a felvilágosodás terjedésével a szabadkőművességre; a Draskovich-obszervancia iránya egyenesen Horvátországból indul ki. A páholyokban a nemes urak és tisztviselők együtt ülnek a katonatisztekkel, s a határőrvidék vezetőivel, akiknek németes műveltsége ekkor kezd először hatni a horvát intelligenciára, hogy azután a XIX. század első felében teljességgel Bécsset tartsa a műveltség központjának.

A horvát jobbágyság

A szegény nép élete a horvát vármegyékben és a határőrvidéken nem sokban különbözött. A vármegyékben még fennmaradt az ősi zadruha-szervezet; a jobbágy alacsony, fadeszkákból összetakolt, szalmával fedett kunyhójában együtt lakott az egész család és még mindig a régi kezdetleges módon, rossz balkáni ekével művelte földjét, trágyázásról még szó sem volt. A határőrvidéken a katonai hatóság mesterségesen is elősegítette a földközösséget. A gránicházakban, hogy a gazdasági élet a határőrök katonai célú távolléte miatt fenn ne akadjon, több, rokon vagy nem rokon családnak kellett egy öreg, rendszeren kiszolgált katona, a goszpodár tekintélye alatt együttélni, aki a közös föld megmunkálására a családok férfi, nő- és gyermektagjaival egyaránt parancsolt. Földtulajdona a határőrnek nem volt, csak pénze és a föld munkálásához szükséges eszközei, kereskednie csak nyersterményekkel volt szabad, gyermekét legfőleg papnak, ritkábban falusi iparosnak adhatta, s egyébként nemcsak az államnak tartozott katonaszkodáson kívül robottal: utak, hidak javításával, folyóvizek szabályozásával, fuvarral, hanem tisztjeinek pénzbeli szolgáltatásokkal is. A határőrvidéki, főként károlyvárosi és varasdi generalátusbeli horvát és német tiszték gyakran kegyetlen földesúrként viselkedtek az alájuk rendelt katonasággal szemben. A jobbágnak mégis rosszabb volt a sora, s amire nálunk csak kevés példa van, jobbágyok zálogbaadásáról, örökbehagyásáról, vételéről és eladásáról, sokkal több adat van itt különösen a XVII. század második feléből. A török kiűzését követő évtizedek itt is a jobbágyok ide-oda vándorlásának éveit, szökött jobbágyok és szökött katonák csoportokba állva rabolnak s az úri hatalom elől török földre húzódnak a hajdukok, akiket, ha kézrekapnak, az erdőket járó katonaság teketória nélkül felakaszt. A jobbágyszolgáltatások rendszere ekkor is általában ugyanaz volt, mint Magyarországon, azzal a különbséggel, hogy a földesúr ellen itt még ritkábban nyert védelmet a paraszt, akit túlságos szolgáltatásokkal, nyomasztó hosszú fuvarral, tizedekkel, kényszervétellel, sómonopóliummal aka-

dály nélkül lehetett megterhelni. A török időben bevándorolt vlachok egy része még most is pásztoréletet folytat az erdős rengetegekből, marha és bivalytartásból, kecskéből, erdőben élő félvad disznóból élnek. A földművelés a magyarhoz viszonyítva alacsony fokon áll, a török korszak után itt is mindent újra kellett kezdeni, de a szabályozatlan vizek, s a kezdetleges mezőgazdasági kultúra sok nehézséget okoznak, a földek gazosak, rosszul szántottak, csűrök hiányzanak, a gabonakeresztek kint rothadnak a szántóföldön. A hatalmas erdőzónák is minden gondozás nélkül, ősi vadságukban állanak, róka, farkas, medve tanyáz bennük, s a jobbágnak itt sem szabad puskát tartani, a földesúr pedig itt is abszenciában él, távoli városokban élvezi jövedelmét.

Nem csoda tehát, ha úgy a vármegyékben, mint a határőrvidéken egymást érik a lázadások, így Likában, Krbavában, így 1741-ben Verőce, Pakrác vidékén, ahol 4000 paraszt fog fegyvert, de a vezetők fejét Pakrác várfalára tűzik, s a levert tömeget Trenck pandurseregébe sorozzák be. 1749-ben újból nagy lázadás van az uniformis viselése ellen, melyet Mária Terézia ekkor rendel el. 1751-ben az adó miatt, de a legvéresebb az 1755-i, az egész országban, s a határőrvidéken egyaránt fellángoló felkelés. Szeverinből a varasdi generalatuson át Zágrábig érnek a hullámok, a felkelők számát 20.000-re teszik, nemesi kúriák és paplakok lángborulnak, viszont a lázadást leverve a generálisok és Rauch vicebán a jobbágyok házait égetik fel, állataikat és a foglyokat nyájokban hajtják Zágráb felé. Az Althan gróf alatt működő bizottság kénytelen volt e rablásokért nemeseket is elítélni. Ugyanez évben Trenck báró alsószlavóniai birtokain, meg az Erdődy-uradalomban is voltak véres lázadások, s a jobbágyság helyzete az egész század folyamán lényegesen alig javult.

A nyelvkérdés. Az új horvát politika

II. József reformjai a horvát nemesség körében szintén nagy ellenérzést keltettek, s halála után gróf Balassa Ferencnek tettleges inzultálás elől kellett menekülnie. A jozefinus uralom a rendi autonómia megsemmisítésére törvén, a horvátok ekkor ismét Magyarországhoz simultak, mint amely saját jogaiért harcolva képes lesz az ő jogaikat is megvédeni. A nagyműveltségű zágrábi főispán, Skerlec Miklós, kinek mélyen járó gazdaságpolitikai munkáját már megismertük, az 1790-i magyar országgyűlésre indulva a horvát autonómia védelmét abban látja, ha „elhatározzuk, hogy feloldhatatlan kötelékkel kapcsoljuk magunkat Magyarországhoz.“ Ehhez képest a tartománygyűlés szoros együttműködésre utasítja követeit a magyarokkal, s megesküdteti őket, hogy a magyar követekkel egyetértésben működnek, s közös, magyar-horvát ügyekben alávetik magukat a magyar többség akaratanak. A horvát követek, élükön Skerleczel, csakugyan részt is vet-

tek a szélsőséges közjogi követelmények felállításában, melyeket a reichenbachi konvenció csúffá tett, azonban a magyar nyelv és a protestáns vallásszabadság kérdésében oly elvi összeütközésbe kerültek a magyarokkal, hogy ettől kezdve kell számítanunk a horvát-magyar közjogi harcok százados korszakát. A magyarság mindkét kérdésben általános törvényt akart hozni, a horvátok viszont az ő pacta conventa-elméletekre először hivatkozva, nyomatékosan kijelentették, hogy a meglévő állapoton csak az ő beleegyezésükkel lehet változtatni. Skerlecz tisztán racionalisztikus szellemben fejtette ki, hogy 800 éves szokásjog alapján a latin az alkotmány nyelve és ha már egyszer ebben megegyezett a két nemzet, a magyaroknak egyedül nem szabad attól eltérnie. Igaz, hogy a magyarok tervezetükben, mely különben soha nem lett törvénné, a melléktartományok számára a horvát hivatalos nyelvet ajánlták, ha a latin helyébe Magyarország behozhatja a magyart, Skerleczék azonban ragaszkodtak a latinhoz, s azt a pacta conventa egészen racionalisztikus értelmezésével arra akarták használni, hogy a magyaroknak eltiltsák a latin nyelv szándékolt elhagyását. Ugyanezt a fegyvert szögezték a magyarok ellen, amikor ezek a protestáns vallásgyakorlat szabadságát akarták törvénybe venni. Skerlecz Ádám zágrábi alispán az alsótáblán, Verhovác zágrábi püspök és Erdődy bán a felsőtáblán az 1741:XLVI. törvénycikket hozták fel, mely másokkal együtt megerősítette, hogy Horvátországban egyedül a katolikus vallás létezhetik, — ezt a törvényt szintén csak a horvátok beleegyezésével lehet megváltoztatni. S mikor a magyarok azt válaszolták, hogy ez a törvény nem vonatkozik a három alsó-szlavón megyére, melyek akkor még nem voltak reinkorporálva, ismét Skerlecz Miklós volt az, aki tudós érvek tömegét hozta fel annak bizonyítására, hogy e vármegyék már a török hódítás előtt is Szlavóniához tartoztak.

Skerlecz kidolgozásain épül fel az új horvát politika, mely századok magyarbarát hagyományával szakítva, történeti legendák, természet jogi szerződéselméletek és egy kis nemzetnek a századvég nemzeti levegőjében hirtelen megnőtt öntudata anyagából akarja Magyarországtól lehetőleg független államiságát fölépíteni. Hogy minő eredménnyel, ezt ma őszinte szomorúsággal, káröröm nélkül láthatjuk. Tudjuk, hogy az 1790/91. országgyűlés a horvátokra semmi sérelmet nem hozott, a katolikus vallás és a latin nyelv uralma megmaradt náluk, de a horvát követek fejében már e vallásügyi viták alatt felmerült, lefelől, a Magyarországtól való elszakadás gondolata. Körös megye az országgyűlés elején még azt követelte, hogy a horvát-szlavón megyék szorosán társuljanak a magyarokkal, de néhány hó múlva tiltakozik a magyar nyelv bevezetése ellen, mert ez az ősrégi illvr nemzet elnyomására irányul.

A maroknyi horvát nép ettől kezdve a magyar elnyomás fantomja ellen harcol, s igazi ellenségét, a száz év óta szivárgó szerbséget nemcsak szabadon engedi terjeszkedni, de időnként politikai szövetségésre, érzelmi közösségre is lép vele. A magyart pedig, modern nemzetisége kifejtésének nehéz munkájában a régi barát kerékkötőként akadályozza, ami komoly veszedelmet jelent attól fogva, hogy Ferenc császár kabinetje felfedezte a horvát kérdésben a magyar államiság és nemzetiség ellen kihasználható momentumokat. Ez lesz az alapja a horvát-bécsi szövetségnek, mely a XIX. század folyamán mindegyre útjában áll a magyar fejlődésnek.

ERDÉLY XVIII. SZÁZADBELI története, bár teljességgel más irányokban halad, mint a korábbi századokban, mégsem tagadja meg a közelmúltat, a Magyarországtól független fejedelemség külön létét. II. Rákóczi Ferenc rövid és nem mindenkítől elfogadott fejedelemsége után, mely legalább a kuruc részt érzelmi közösségbe hozta a magyarországiakkal, anélkül, hogy a fejedelem személyén, a perszonális unión kívül újabb, erősebb kapcsolat hozott volna létre, 1711-ben újból állandósult a fejedelemség külön léte, s a magyar királysággal való kapcsolatok a Habsburg-uralkodó alatt sem terjedtek túl az uralkodó személyének közösségén. Erdélynek visszahelyezését a magyar királyság kereteibe, legfőleg a vajdaság közgazgatási jellegű különállásának fentartása mellett, most már nem az alföldi térségeken uralkodó török hatalom, nem Budavár tornyainak ozmán félholdja akadályozta, hanem egyrészt a bécsi politika, melynek nem lehetett érdeke az amúgy is nehezen kormányozható Magyarországot még újabb nagy területekkel kikerekíteni, másrészt magának Erdélynek a török korszakban megszerzett függetlenségi öntudata. Láttuk Bocskay korától fogva, mint gyökerezik meg az önállóság ez érzése a rendekben és fejedelemben, akik korábban még érezték a Magyarországhoz tartozást és a végleges elszakadás, a különélet állandósulása még álmaikban sem kísértette őket. A XVII. század nagy fejedelmei alatt konszolidálódik a magyar királyságtól független, annak érdekeitől eltérő politikát követelő erdélyi állameszme, s emlékszünk, hogy a század végén már az érzelmi szétválás is megkezdődött: az átlagos erdélyi nemesember királyságbeli társaiban idegeneket lát, kiknek befolyása elől ajánlatosnak tartja, a külön erdélyi fejlődés zavartalan biztosítása érdekében, minél inkább elzárkózni. A íeopoldi diplomát megelőző és követő tárgyalások során bécsi miniszterek és erdélyi követek, Kinsky és Alvinczi, könnyen megegyeznek abban, hogy Erdély további létét a Magyarországgal való korábbi kapcsolat helyreállítása nélkül biztosítsák és csakugyan a íeopoldi diploma, az Alvincziana resolutio minden későbbi kiegészítésükkel együtt Erdélynek.

mint Habsburg-uralkodó alatt *álló* külön fejedelemségnek létét állapítja meg, aminek alapja ezután is a három nemzet uniója.

Az erdélyi különállás

Némileg történetietlen gondolkodásra vallana, ha most utólag, amikor az erdélyi fejlődés más, egész múltjától idegen sínekre jutott, azon elmélkednék, vajjon ha a XVIII. század elején visszacsatolták volna ez országot a nagy magyar hazába, nem sikerült volna-e a három nemzet uniójával kapcsolatos fejlődést visszaszorítani, amely úgysem nyúlt vissza a XV. századnál régebbre, csak az 1437. és 1459. évekbeli unió-szerződésekre. Lehetséges, hogy a magyar elemnek legalább politikai térhódítása, ha az 1867 helyett már másfélszázaddal előbb kezdődik, nagyobb eredményeket érhet vala el, főképp azon esetben, ha a három nemzet külön szervezete, s vele az unió mint idejét múlt, célját veszített intézmény, megszüntethető lett volna. Annyi bizonyos, hogy a nemzeteknek ez akkor már történeti patinájú egvmásmellettiségét akkoriban nem a magyarság veszélyeztette és sem a királyságbeli, sem az erdélyi magyaroknak eszükbe sem jutott, hogy az unió és a három részre tagolás megszüntetésével elősegítsék az erdélyi lakosságnak jogokban és utóbb nemzetiségben leendő áthasosítását a magyarsághoz. A magyar és székely nemzet nem ismerte fel akkoriban a királysághoz való csatlakozás nemzeti előnyeit; nemzeti szempontok akkor, mint tudjuk, még egyáltalában nem játszottak oly nagy szerepet, mint utóbb, s velük egyedül a bécsi udvar számításában találkozunk. A bécsi államférfiak Erdély sajátos viszonyaival megismerkedve, a szászokban német testvéreiket üdvözltek, s terveikben ezeknek, legalább kezdetben, az unió átalakítása érdekében nagy szerepet szántak. Königseck tábornok 1725-ben nagy sajnálattal látja, hogy a szászok sorsa az unió fennállása alatt szomorú elnyomás a másik két nemzet részéről, még az új Habsburg-berendezésben is a szótöbbség érvényesülése következtében nincs elég befolyásuk, s ezért az unió felbontását ajánlja, a szászok „szeparációját és redintegrációját“ olyképpen, hogy a túlülkelt terület Erdélyből kiemeltessék és egyenesen a bécsi haditanácsnak rendeltessék alá. Igaz, a szászság az utóbbi kétszáz év alatt számban erősen megfogyatkozott, s közéje sok oláh költözött, de ezeket vissza kell üzni Oláhországba, s helyükbe német kolóniákat ültetni, ami által ez az új német provincia a nemnémet erdélyi lakosságot féken tarthatná. A generális sajnálattal látja, hogy a szász maga sem akar az unióból kilépni, de ezen lehetne segíteni lassú kioktatással, rávezetéssel, s így végül is sikerülhetne a szász földből Horvát- és Tótországához, s a Bánsághoz hasonló megbízható provinciát alakítani — természetesen a magyar királyság megzabolázása érdekében.

Nem árt az ilyen és hasonló, mindvégig tervnek maradt terveket is megtekintenünk, ha azon sajnálkozunk, hogy a török kiűzését követő döntő években a magyarság nem hajtotta végre a királyság és fejedelemség unióját. Mert ez csak az egyik lehetőség volt, s nem volt kizárva a másik lehetőség sem: hogy a német dinasztia a három nemzet egyensúlyát megzavarva, a német elem mesterséges favorizálásával német Erdélyt alkot. De egyik sem történt meg, Erdély nem lett sem kizárólag magyar, sem túlnyomóan német, hanem továbbra is a három nemzet uniójának alapján indultak meg dolgai, egy kis zárt tartomány maradt, melyben a történetileg áthagyományozott állapotokat egy századon át alig tudta lényegesen megváltoztatni az új idők szelleme.

Kormány és hivatalszervezet

A kormányzás külső formái és hivatalszervezete kétségkívül nagy változáson ment át azóta, hogy II. Apafii Mihály elhagyta Erdélyt és II. Rákóczi Ferenc kormánya sem tudott állandósulni. A fejedelem nincs többé Erdélyben s mióta az 1722. évi szebeni országgyűlés a pragmatica sanctiót elfogadta, a távollévő Habsburg-fejedelem családja örökös joggal bír az országra. Nincs többé fejedelmválasztás és nincs meg a lehetősége, hogy az újonnan trónralépő fejedelmet mind szélsőségesebb rendi követelések megadására, megfogadására kényszerítsék. III. Károly alatt még a megszervezett polgári kormány is alig érvényesül, az országgyűléseknek alatta hozott artikulusai nem részesülnek fejedelmi megerősítésben, a császári generálisok tényleges kormánya alatt álló kis Erdély olyanira gyöngye, hogy egyelőre évtizedeken keresztül a régi, tárgytalanná vált alkotmány alatt él és csak az 17°. évi országgyűlésen sikerül neki ez elavult török-korbéli alkotmány helyébe újat szerezni. Az 17°-i törvények, melyek a XVII. századi nagy törvénygyűjteményekkel, az Approbatákkal és Compilatákkal szemben a Novellaris-törvénsorozatot vezetik be, formálisan is kitörlik a korábbi törvényekből a fejedelmváiasztásra vonatkozókat, beiktatják a pragmatica sanctio okleveleit, eltörlik mindazon cikkeket, melyek korábban a török szultán főhatóságát állapították meg, vagy a katolikus vallásgyakorlatot korlátozták, az unió esküszövegét megtisztítják az örökös fejedelemséghez nem illő részekről, de egyébként fenntartják, mint az alkotmány változatlan alapját, a három nemzet unióját. Ez a 6. artikulus már az unió kiterjesztésének lehetőségével is polemizál, kimondva, hogy a görög katolikusok uniója nem alkothat „negyedik nemzetet“, hanem az oláhság privilegizált tagjait a három nemzet valamelyikéhez kell számítani, s a köznépet és a köznépből való pópák fiait nem lehet külön nemzetnek venni. Az „oláhok köznépeinek nemzeté emelése „e fejedelemség szisztémáját megdöntené“.

A három nemzet hagyományos szisztémáját egyelőre sem a bécsi pompába és hatalomba öltözött fejedelemség, sem a még földalatti életet élő nemzetiségi elvnek e távoli dübörgése nem veszélyeztette. A bécsi kormány távol lévén, az erdélyieket belügyekben meglehetősen magukra hagyta és megelégedett azzal, ha a folyton emelkedő adókat beszédhette. A most kialakuló új központi kormányhatóságok csak látszólag helyezkednek, mint a fejedelem exponensei, a három nemzet fölé; a valóságban a kormány tagjai a három nemzetnek és az ezt tévő társadalmi osztályoknak emberei, s mint ilyenek, erős gyökerekkel bírnak az erdélyi talajban. Egymásközi torzsalakódásaik is az erdélyi adottságokból származnak: magyar és szász, katolikus és protestáns, mágnás, köznemes és polgár szorulnak össze e még éppenséggel sem toleráns, sem demokratikus korszakban ugyanazon tárgyalóasztalok mellett, és csak természetes, hogy e kényszerű együttműködés személyi, testületi, vallási, nemzeti súrlódások végeláthatatlan sorává alakul át. A kormány élére a leopoldi diploma az államtanács elnökét helyezte, de már 1693-ban a királyi gubernium lépett az államtanács helyébe, élén a gubernátorral, az egész erdélyi kormány fejével. Székhelye azóta, hogy a Rákóczi-felkelés alatt Gyulafejérvárról Szebenbe költözött, ez a szász főváros lett, hatásköre sokkal inkább kiterjedt, a katonai dolgokat kivéve, az akkori államigazgatás minden területére, mint a magyar helytartótanácsé, mely utóbbihoz hasonlóan 1742-ben az erdélyi gubernium is megkapta az „excelsus“, kegyelmes címet. A commissariaticán kívül a cameraia is alá ja tartoztak, minek következtében a vele jóviszonyban lévő urak különösen Lipót és III. Károly korában jövedelmező állami bevételekben vehettek részt. A fiskális jószágoknak nagyrésze magánemberek kezébe került, s mikor utóbb Mária Terézia alatt időnkint vizsgálatokat indítottak a fiskális jószágok visszaszerzésére — erre külön hatóság is volt, a forum productionale, mely előtt a birtok jogot igazoló iratokat be kellett mutatni —, mindig nagy volt a „megszeppenés“, nem annyira a nagyurak közt, kik nem igen félték, hanem a kisnemesek, sőt még az örmény bérlők között is. A gubernatori méltóságot előbb a legrégibb családok fiai viselték, Apafii fejedelemsége után sorrend szerint gróf Bánffy György, gróf Kornis Zsigmond, gróf Haller János és gróf Kemény László, aki után 1762-től kezdve a gubernium elnöki tisztjét a császári sereg generálisai töltötték be, így Buccow báró, gróf Hadik András, a berlini rohanás hőse, O'Donnel és Auersperg grófok, akik után Mária Terézia a szász báró Brukenthal Sámuel-t nevezte ki. Magas hivatal volt 1714 óta az országos főbiztosé is, áld magyarországi mintára a katonai ellátás gondjait viselte, alatta négy polgári biztos szolgált a szebeni, brassói, kolozsvári és dévai kerületben. Hozzá hasonló magas hivatalfőnök volt a számvevő hivatal

nak, az exactoratusnak feje, a supremus exactor, akinek hivatalát Mária Terézia 1742-ben állította fel, élére helyezve elsőnek gróf Teleki Mihályt. Űgy a főbiztosság, mint az exactoratus alá voltak rendelve a guberniumnak, illetőleg vezetőik guberniális tanácsosok voltak, hasonlóképen az volt a kamarai ügyek élén álló országos thesaurarius, akinek hivatala, a thesaurarius még a független fejedelmi korszakra nyúlt vissza. Alá ja tartoztak a só, harmincad, fiskáitás-ügyek hatóságai, a különböző állambérletek és külön hivatali személyezettel a bánya-, kohó- és erdőügyek, az ú. n. bányauradalmak, Zalatna és Vajdahunyad kezelősegei.

Az egész központi kormány szervezetet ugyanoly elvek szerint kötötték be a bécsi centrumba, mint akár a magyar, akár a cseh hasonló szervezeteket. A guberniumtól a fontosabb ügyek királyi döntés elnyerése végett a bécsi erdélyi kancelláriához mentek, mely az első kancellárnak, gróf Bethlen Miklósnak, kivel már többször találkoztunk, elgondolása szerint csak a kolozsvári kancelláriának volt az expoziturája, s ezért az első bécsi kancellár, Kálnoki Sámuel, 1694-ben csak vicekancellári címet viselt. Utóbb azonban, a bécsi udvar érthető befolyása alatt, megváltozott ez a viszony: a bécsi kancellária lett a fő, vezetőhivatal, s az Erdélyben maradt lesüllyedt a gubernium aktakészítő és postahivatala színvonalára. Ennek megfelelően hívták aztán a bécsit erdélyi udvari kancelláriának, az erdélyit, mely a gubernium mellett működött, provinciálisnak, azaz országosnak. Az igazságszolgáltatásnak a felső fokon magyarországi mintára való állandósítása csak 1754-ben ment végbe, amikor Mária Terézia a királyi táblát előbb Medgyesen, s még ez évben Marosvásárhelyen megalapította; elnöke szintén a gubernium tanácsosa, mellette a régi rendi igazságszolgáltatás emlékeiként protonotariusok és assessorok működnek. Alacsonyabb fokú igazságszolgáltatás szerveiként, de egyszersmind politikai és gazdasági közigazgatási feladatokra is alapította Mária Terézia a vármegyékben és székely székekben az állandó táblákat, összesen 21-et, melyek a guberniumnak alárendelt hatóságok lévén, bennük az erdélyi főkormányzószék az egyes autonóm törvényhatóságok területén is bírt olyan töle függő szervezetet, amilyenre a magyar helytartótanács sohasem tudott szert tenni.

Az erdélyi hivatal szervezet egész története tanulságosan mutatja, hogy a rendi korszakban, a rendi előjogok sértetlen fennállása mellett hiába vannak fejedelmi, a királytól alapított és neki felelős hivatalok, bennük mégis a rendi befolyás érvényesül, mert tagjaik természet szerint a rendiség hívei. A guberniumon elkezdve, mindegyik hivatal domíniuma volt a mágnásoknak, akik mellett még a szászok közt kiemelkedő hivatalnok-családok és székely urak érvényesültek, miután eredetileg úgy a három nemzet, mint a négy bevett felekezett

tagjai közt meg kellett osztani az egyes hivatalokat, ami tipikusan rendi elv volt. Utóbb a nemzetek közt a szászok és székelyek mindinkább háttérbe szorultak, s a legtöbb és legmagasabb hivatalnok a magyar nemzetből került ki, mert ebbe tartoztak, kevés kivétellel, a valódi mágnások. Vallásilag szintén eltolódtak az egyenlő arányok: előbb az unitáriusokat szorították ki katolikusok és kálvinisták egyesült erővel, azután a katolikusok megpróbálták, hogy saját embereikkel annyi helyet töltsenek be, mint a kálvinisták és a szász lutheránusok együttvéve. Az egyes megüresedett állásokra való jelölések valódi erőpróbák lettek a nációk és relígiók között, a bécsi kormány pedig a katolikusok megerősödése után egyszerűen arra iparkodott, hogy a megüresedett állásokat lehetőleg ugyanolyan vallásbelivel töltsse be. Amilyen kevés alkotását ismerjük e hivataloknak, melyek többnyire megelégedtek a folyó ügyek elintézésével, oly végnélküli sora van az állásbetöltés körüli torzsalkodásoknak, egyének, családok, nációk és felekezetek soha nem nyugvó gyűlölködésének.

Az erdélyi mágnások

A mágnások gazdagságban nem mérközhettek a magyarországiakkal, földbirtokaik a Károlyi-, Esterházy-, Nádasdy-dominiumok mellett alig jöhettek számba, egyébként is nagy többségükben szoros rokonságot tartottak az erdélyi közép-, sőt kisbirtokosokkal — mésalliance kisnemesekkel a legjobb családokban is gyakori volt —, úgyhogy a mágnások elkülönülj lésének és a nemességen felülemelkedésének szinte egyetlen f kritériuma a magas hivatalok viselése lett. A század második felében már nem kevesebb, mint 28 grófi és 34 bárói család volt Erdélyben, melyeknek tagjai aszerint emelkedtek a társadalmi létra legfelsőbb fokaira, hogy viseltek-e excellencia címével bíró magas hivatalt vagy kaptak-e Bécsben titkos tanácsosi címet. A magas hivatalok igaz, hogy gyakran anyagi romlását okozták viselőiknek, mert nyílt asztalt kellett tartaniok: az egyik főbiztos, gróf Kornis állandóan húsz hátszlovat tartott istállójában, hogy hivatalnokaival, még a szászokkal is, bármikor kilovagolhasson; tönkre is ment és az sem segített rajta, hogy a reábizott provinciális kasszából nemcsak másoknak adott kölcsön, de magának is. A főhivatal mégis igen gyakran anyagi emelkedés forrása volt, mivel Mária Terézia bőkezűen jutalmazott, nemcsak birtokállománnyal, de készpénzzel is. Közismert volt kancellárjának, gróf Bethlen Gábornak és a szász Brukenthal bárónak a királyi bőkezűségéből származó gazdagsága. A királynő különben Erdélyben is alkalmazta a már Magyarországon kipróbált módszereket, melyekkel a főurak körében feltétlen híveket biztosított magának; a rangemelésen kívül — immár szász eredetű bárók is vannak — titkos tanácsosi címetek osztogatott, s midőn 1762-ben a gubernium elnökségét magyar úr helyett Buccow császári

generálisra bízta, a rossz hatás ellensúlyozásával egyebek közt a Magyarországon ősi múlttal bíró udvari méltóságokat is meghonosította; főudvarmesterré, főkancellárrá, főlovász-vadászmesterré, pohárnokká, étékfogóvá, foajtónállóvá a legnagyobb családok fiait: két Bethlent, egy-egy Keményt, Telekit, Bánffy, Lázárt, Haliért, nevezte ki. Mindez az akkor, barokk-világ külső tekintélytisztelésében kiemelkedő állást szerzett e régi családoknak, melyekkel bármennyire rokonságban, sógorságban voltak is a kisebb nemesek, az excellenciás urakkal immár csak etikett szemmeltartása mellett érintkezhetek. A szintén nagy családokkal atyafiságban levő Rettegi György nagy zavarban van, mikor egy hivatalos kiküldetésében ebédlőhelyére váratlanul megérkezik gróf Bethlen Miklós: semmikép se akart a nagyúrral szemben lenni, mert úgy tudta, hogy az „nem szeret nemes emberekkel egy asztalnál ülni“. Ugyancsak Rettegi többször töprenkedett, mint nagy problémán, hogy temetés vagy más társadalmi összejövetelen hogyan kerülje el az előkelőségére sokat tartó gróf Bethlen Ádámné kezének megcsókolását, akit — mondja a „régimódi“ kisnemes — „némelyek Isten gyanánt imádnak és nagy nyereségnek tartják, ha kezét csókolhatják, melyre maga is; igen reávágy“.

Ez a rangtartó főnemesség azonban úgy a barokk, mint a felvilágosodás korszakában csorbítatlanul megtartotta magyar nemzeti érzését és bár szükség és alkalom szerint idegen nyelvnek és idegen szokásoknak is hódolt, a bécsi udvar vonzókörébe került elnemzetietlenedő főúri társaság számára kevesebb erdélyi szint szolgáltatott, mint magyar szint az Erdődyek, Pálffvak és más urak. Az időnkint változó szokásoknak, hogy ne mondjam, divatoknak ők is alá voltak vetve, régi és új generációk ellentéiteit ők is végigélték; így siránkozik a század elején báró Apor Péter a régi jó szokások bukásán, az új, a rossz, a gyöker télén elharapódzásán, de utána egy emberöltővel, a 60-as években ennek a már állítólag romlott nemzedéknek képviselője, Rettegi György, szakasztott azon mód panaszodik az ifjúság romlásán és már a saját generációját tartja a régi erkölcs öréneke. Annyi bizonyosnak látszik, hogy az öregek e folytonos siránkozásai ellenére is az arisztokráciának jobbjai szilárdabban ragaszkodtak az előző generációk erkölcsi és kulturális hagyományaihoz, mint ezt Magyarországon, a felvilágosodás örvényébe menthetetlenül behulló főuraknál láttuk. Külföldi utazás bővíté látókörüket, de nem szorítja ki belőle a hazai képet, s a három Teleki gróf., Sámuel, József és Adám, a század közepén folytatott svájci., francia, németalföldi útjaikon is megmaradtak nemcsak magyarnak, hanem hithű protestánsnak is, érintetlenül a deizmustól és libertinizmustól. Gróf Teleki József francia könyveket is ír, de nem Voltaire és Holbach szellemében, mint

Fekete és Sztáray grófok, hanem a divatos filozófia hitetlensége ellen, mely őt annak dacára sem tudja meghódítani, hogy Voltaire-rel és Rousseau-val személyes ismeretségbe és levelezésbe is került. Ezek a Telekiek nagy tudósoknak, Bőd Péternek és Cornides Dánielnek tanítványai, s a művelt, irodalmat pártoló és művelő, humanisztikus és toleráns ideáért lelkesedő, de realista, mérsékelt és mérséklő szellemű erdélyi főúrnak lesznek első példányai és típusai, melynek többé-kevésbé előképe a szerencsétlen első kancellár, gróf Bethlen Miklós volt. Az ő érdemük, főként Teleki Sámuelé, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár és gyűjtemény megalapítása. Mellettük természetesen nagy emberi hibákban leledző urakat is találunk, s ha a sok „laudator temporis acti“-nak hitelt adhatunk, kik a más ember szemében meglátott szálkát szeretik írásaikkal megörökíteni, amilyenek e korszak nagy naplóírói: Rettegi, Halmágyi István, Heidendorf Mihály, akkor a fő- és középnemesség történetét szinte *chronique scandaleuse*-nek kellene tartanunk. Minő szerencsésük volt a korábbi korszakoknak, melyeknek még nem akadtak erklőcsbíró *mémoires*-íróik!

A három nemzet egymás mellett

Az arisztokrácia vezetése alatt csöndesen, nagyobb meg-
rázkódtatások nélkül éltek a nemzedékek életüket II. József
koráig, az országgyűlések nem egyszer témát sem találtak tár-
gyalásaikra, hacsak a nációk és religiók egymás elleni pana-
szait nem vesszük országgyűlési tárgyaknak. Egyes törvény-
könyvek kizárólag indigenák felvételével foglalkoznak, a viszonyok
gyökeres változását senki sem óhajtja. Legtöbb tárgyalást okoz a Bécstől követelt hadiadó dolga, annak emelése és az egyes nemzetek közt felosztása. Eltekintve Mária Terézia háborúitól, melyekre az erdélyi urak is kénytelenek voltak önkéntes adományaitat felajánlani (így 1757-ben az urak és nemesek 179.000, a szászok 41.000, az örmények 34.000 forintot), a rendes hadiadó meglehetősen állandó volt, s idővel lassan emelkedett. A bécsi kormány tisztában volt azzal, hogy Erdély gazdasági fejlődése érdekében semmit nem tévén, váratlan nagy áldozatokat nem is követelhet tőle. III. Károly alatt a folytonos török háborúk és azok előkészületeinek ürügye alatt 6—700.000 forintot tett ki az adó, Erdélyország nagyságához és akkori lakosságához képest igen nagy összeget, azonban az erdélyi adót az egytelkes nemesek is állandóan fizették, több országgyűlési határozat, így az 1714-i értelmében — ezeket Erdélyben egyházi vagy egyházhelyi nemeseknek nevezték, egyetlen ház tulajdonokról — s rajtuk kívül a székely nemzet is kénytelen volt a másik kettőnek terhében osztozni, bármennyit hivatkoztak is a székelyek ősi szabadságukra és tényleges hadi szolgálatukra. Az 1714-beli 600.000 forint hadiadóból a székelyekre esett 86.000 forint; a hátra

maradt részről a szászok fizették a nagyobb részt, a kisebbet a vármegyék jobbágylakossága. A terhet a szászok nagy panaszok közt viselték 1714-től 1739-ig, amikor az országgyűlésen erélyesen követelték a méltányosabb „repartíciót”. Kimutatták, hogy az 1736. évi összeírás szerint a vármegyék területén 40.000 adófizetésre köteles jobbágy él, míg a szászok egész létszáma csak 31.000 családot tesz ki, sőt a vármegyékben levő falvak száma ötször is felülmúlja a szász földnek mindösszesen csak 250 faluját. Mire a magyar urak könnyedén válaszolhatták, hogy nem a lélekszám, még kevésbé a faluszám teszi a lényegét — hogyan lehetne szegény oláh falvakat Szebenhez, Brassóhoz, Segesvárhoz hasonlítani? —, hanem a gazdasági teherbíróképesség, mely az ipart és kereskedelmet űző szászok részén kétségtelenül nagyobb. Emellett a találó érv mellett azt sem vetették meg a vármegyei urak, hogy az ő jobbágyaik a hét egy-két-négy napján nekik dolgoznak, tehát kevés idejük van, míg a szászok az egész héten Önmaguknak dolgoznak, minélfogva könnyebben viselhetik az állami terheket, s a nemesi föld különben is meg van terhelve a hadikötelezettséggel... Láthatjuk, ugyanazon rendi álláspontok, mint Magyarországon, de a tárgyalások szűkebb környezetben, csupa régi ismerős közt folynak, innen a viták közvetlenebb hangja, mely élénken emlékeztet olyan alkura, ahol mindkét fél tisztában van egymással. A szászok állhatatos panaszai el is érték ekkor, hogy „akkordát” kötöttek, s ennek értelmében a már teljesen tarthatatlan „porta”, mint adófelosztási egység helyébe véglegesen az 1730 óta gyakorlatban lévő „calculust” tették, azaz a mindenkori adót száz kalkulusra osztották, s abból 38-at a szászok, 37-et a vármegyék vállaltak magukra, a székelyekre 17-et és a taksás, azaz nem szabad királyi városokra 8-at helyeztek. Ez így maradt az ú. n. Bethlen-szisztéma behozataláig, 1755-ig, mely Mária Terézia kegyencének, gróf Bethlen Gábor kancellárnak nevéhez fűződik, s lényegében a Magyarországon már I. Lipót korában alkalmazott azon adózási rendszerben áll, hogy az adót a jövedelem szerint emelkedő fejtaksák, termékenység szerint osztályokba sorozott ingatlanok és az ingók: állatok, méhkasok, kisüstök stb. száma szerint hajtották be. Ezen a rendszeren még Buccow tábornok tett némi változtatásokat, s azután annál inkább érvényben maradhatott, mert Mária Terézia 1761-től kezdve nem is tartott több erdélyi országgyűlést.

Bár Erdély a királyságbeli 1715:8. artikulus mintájára külön törvénycikkben nem járult hozzá a császári közös hadsereg fenntartásához, császári ezredek már a leopoldi diploma értelmében is állandóan tartózkodtak területén, rendszeresen négy lovas és két gyalogos ezred, melyeknek a hadiadón kívül való ellátását, a magyarországi szokásokhoz hasonlóan, szintén királyi rendeletek szabályozták. A katonai regulamentu-

mok a magyar helyzettel azonos viszonyokat hoztak létre, a rendkívüli szolgáltatások itt is súlyosan nehezdedtek a jobbágyságra, de a szászságra is, úgyhogy ezen, magyarországi kifejezéssel „salgamum“-nak nevezett mellékes szolgáltatásokat Mária Terézia 1759-i regulamentumában pénzre változtatta, s helyettük évi 160.000 forintra szaporította az akkor 719.000 forintot kitevő hadiadót. Katonaság és polgári lakosság közt Mária Terézia rendeletei hoztak létre tűrhető jóviszonyt; a katonai excessusoknak különösen a század első felében szokatlanul kiáltó eseteivel találkozunk, amilyen volt a szász Heidendorftól, tehát éppenséggel nem németellenes tanútól elbeszélte történet: egy kürasszír tiszt egy faluban hét tetűt asztalra tett, körülültette a falu vezetőit és ötven bot terhe alatt feladatukká tette, hogy vigyázzanak, nehogy az állatok elmásszanak. A polgári hatóság panaszára felettese, egy kapi-f tány azt válaszolta, hogy az illető tiszt nem egészséges, karja szét van löve, s ezért meg kell neki engedni ily kicsinységeket. Általában a német katonaság vezetőire a kevésbé gazdag erdélyi mágnások nem tettek oly mély benyomást, mint a nagy magyar urak, a generálisok még a legősibb családok fiaival és főhivatalok vezetőivel szemben is sértő, magyarságukat becsmérlő beszédekkel engedtek meg maguknak, különösen a tehetséges, de gögös és összeférhetetlen természetű Buccow báró, aki egyszer az országgyűlés elnökének, gróf Bethlen Miklósnak nem akarta megengedni, hogy a követek éjjel lámpa nélkül járassanak az utcákon, mire Bethlen megjegyezte, hogy akkor a követek a gubernátornál, gróf Kemény Lászlónál, panaszt fognak tenni. A generális székén hintázva vágta oda: Majd helyére teszem a gubernátornak magyar fejét. Bethlen gróf hallgatott erre, de a jelenet tanúi, az ő hivatalnokai tudták, hogy nem felejt. Az idegenekkel szemben hallgatni és nem felejtteni mindenesetre megtanultak ekkor a magyar urak.

Általában véve úgy látszik, mintha Erdély az akkori közlekedési viszonyok közt túlmessze volna a bécsi kormánytól, mely ritkán és unottan fordítja feléje tekintetét és távolról sem fáradozik annyit a felvilágosodás anyagi vívmányainak Erdélyben elterjesztésén, mint Magyarországon. A felvilágosodási „Polizei“-hoz tartozó rendeletek csak Mária Terézia utolsó évtizedében szaporodnak, de már tűzbiztosítás, modernebb temetési, egészségügyi eljárás, cselérendszer szabályozás csak II. Józseftől származnak. A jobbágyság helyzetével sem gondolt az állam annyit, mint a magyar királyságban és az osztrák tartományokban, a földesurak az állam beavatkozásától nem zavarva rendezhették jobbágaik kötelezettségeit. Hogy mennyire elmaradtak a viszonyok a magyarországiaktól, arra jellemzők Mária Terézia 1769-ben kiadott úrbéri rendeletek pontjai, melyek a magyarországi szolgáltatásoknál

nagyobbakat engedélyeznek, olyanokat, melyek már úgys régebben érvényben voltak. Míg a magyar úrbéri rendelet heti egy igás, vagy két kézi robotot állapít meg, addig Erdélyben ez új rendelet is megengedi a heti négy napi kézi robotot, vagy járomba fogott marhával három napot; a belső örökséggel bíró zsellér itt heti két, az egészen szegény, marhanélküli zsellér heti egy napot tartozik robotolni. Ahol a munkát a jobbágy falujától távol követeli meg az úr, ott egy-két hétig egyfolytában kell elvégezni, ami, ha — mint valószínű — sürgős gazdasági munka idejére esik, magában véve is igen hátraveti a jobbágy saját gazdaságát. A rendelet megköveteli ugyan a sokféle helyi szolgálatnak a robotnapokba betudását, így a hosszú és rövidebb fuvart, levelek alá- és felhordozásait, vadászat- és halászatban segédkezést, káposztakapálást, gyomlálást, cséplést, kender-lenmunkát, szövést-fonást; meghagyja külön szolgálatként, hogy minden jobbágy vagy zselléraszony évenként négy font kendert, lent vagy gyapjút fonjon meg, — azonban mindezeknek túllépése esetében is még kevésbé áll a jobbágy rendelkezésére biztos út, mint Magyarországon. A gazdasági viszonyok még a háromnyomású rendszer számára sem értek meg, kivéve a szász földet; az elmaradt jobbágytól — hiszen pl. az oláh jobbágyok egy része csak nemrég költözött be a tisztán keleti viszonyokban élő Oláhországból — nem lehet várni józan, értelmes magatartást, s ezért a királynő egyszerűen a földesúrra hagyja, hogy jobbágyainak „alkalmas és állapotokhoz képest elégséges lakóhelyet“, szántóföldet és kaszálót adjon: „ez bízatik a földesúr okosságára, úgy mindazonáltal, hogy a szegény közönség ne szűküljön“. A jobbágy „örökségét“ az úr tetszés szerint elcserélheti, csak arra vigyázzon, hogy azok ezzel „meg ne fogyatkozzanak“, húst, bort, szalonnát eladás végett ne kényszerítsen rá jók, dézsma, cenzus, más pénzbeli szolgáltatások érvényben maradnak, ha a földesúr és jobbágy közt „végben ment önként való alkalmok által hozattattak bé“, azaz az uradalmakban érvényben levő szakadatlan szokást, bármily súlyos legyen is az, szankcionálja e rendelet, melyen alig látszik meg Mária Teréziának a szegény népet cirógató keze. Kétségtelen, hogy e szokásjog nagy része már a XVII. században életben volt, egyes rendelkezésekkel már az Approbatában is találkozunk, az egész jobbágyhelyzet sem volt bizonyára olyan szomorú, mint a lengyel vagy kelet-porosz nagybirtokon, mégis az erdélyi fejlődésről ki kell mondanunk, hogy az a magyar mögött messze elmaradt, márcsak azáltal is, hogy Mária Terézia reformját ide már nem terjesztette ki. Mintha idegei már nem tudták volna fölvenni a küzdelmet még egy ország földesuraival.

A szászok

A szászok helyzetét nehéz ebben a korszakban néhány vonással jellemezni. A szász nemzet „univerzitása“ csorbítat-

lanul magában foglalja az ősi szász földet, úgy a hét szék területét, mint a brassói és besztercei két distriktust. Nagyszeben-
 ihez hozzátartozik Szelistye és Talmács, Brassóhoz Törcsvár;
 egy időre Fogarasvár uradalma is a szász egyetem birtokába
 jutott: 1765-ben Brukenthal báró keresztülvitte, hogy Mária
 Terézia 200.000 forintért inskribálta nekik. Az egyetem világi
 szervezete és egyházi berendezése továbbra is fennállott, sőt
 a királynő különös kegyéből a „nemes11, inclita címzéshez is
 hozzájutott: Mária Terézia ezt 1766-ban adományozta az
 eddigi „becsületes“, alma kifejezés helyett az univerzitásnak,
 úgyhogy ez most már külső díszben sem maradt el a magyar
 náció mögött. A szászok azonban megszakítás nélkül panaszkodtak,
 miként egyszer a magyarok az 1736-i országgyűlésen
 találóan jegyezték meg: „a tapasztalat arra tanít, hogy a becsü-
 letes szász náció többet sír, mint valóságban szenved“. Tény-
 leg, ha a hivatalos írásokat nézzük, azt hihetnők, hogy a szá-
 szok folyvást, évről-évre a végveszély torkából menekedtek,
 holott itt olyan családtagokról van szó, akik szűk helyen élve,
 gyakran veszekednek, anélkül, hogy összetartozásuk érzése
 egy pillanatra is megszakadna. A szász univerzitás már amiatt
 is, hogy német volt, a német generálisok, a bécsi kormány és
 az uralkodó speciális protekciója alatt állott, s bármily nagy
 volt is az ellentét a polgári és szabadparaszt — aminő volt a
 szász — és a magyar nemesi életforma között, a szász előjo-
 gok az egész korszakban semmi csorbát nem szenvedtek. Igaz,
 hogy a magyarság folyvást felvetette az úgynevezett koncivili-
 tás kérdését, mely abban a követelésben állott, hogy a magyar
 és székely nemesnek joga legyen szász városba költözni és ott
 polgárjogot, birtokjogot szerezni, — ezt a kívánságot még
 Mária Terézia is pártolta, mert azt remélte, hogy magyar és
 székely katolikus elemek beköltözésével a szász városokban
 a lutheránus vallás kizárólagos uralma megtörhető, de még a
 királyi pártfogás sem segített a koncivilitáson, melytől a szá-
 szok rendi és nemzeti zárt voltukat joggal féltették és a szá-
 zad végéig meg is akadályozták behozatalát. Hasonlóképen
 sikerült a szász lutheránus egyháznak a fiskus folytonos táma-
 dásait visszautasítani, melyek az egyház birtokában levő
 háromnegyed dézsmállak visszaszerzését célozták.

A szász fejlődésnek igazi baja az volt, hogy hiányzott a
 Bethlen Gáborhoz hasonló gazdaságpolitikai fő, aki Erdélynek
 gazdasági viszonyait valamiképen modernizálta volna. A szá-
 szok maguk igen csekély gazdasági érzéket tanúsítottak és sem
 a hosszú békét, sem a bécsi kormány jóindulatát nem tudták
 kihasználni. A török uralom a Balkánra visszazorítatván,
 Erdély még inkább kiesett a kelet-nyugati kereskedelem útjá-
 ból, s ami még volt az oláh vajdaságokkal, azt is átengedték
 a teljességgel nyárspolgárisodó szász városok a görög és

örmény kereskedőknek, akik szász városokban, így Brassóban is, külön privilegizált községeket alkottak. Nagyszebennek 1790-ben nincs több kereskedője, mint 14, s ebből is négy oláh vagy rác, azaz görög keleti. Brassó a század végén kezd újra emelkedni, de még 1802-ben is csak 12 bejegyzett és 14 nem bejegyzett kereskedője van. Az egész kereskedelmi behozatal 1796-ban másfél millió forintra rúg, a kivitel 460.000-re, viszont Magyarországon nagymennyiségű marhát, gabonát, állatbőrt és gyapjút exportálnak, II. József alatt egy évben 1,300.000 forint értékben, ugyanakkor Magyarországból 300.000 forintnyi árut hoznak be. Sem a magyarok, sem a szászok, de a kormány sem gondolt arra, hogy a régi iparágakat kifejlessze, a háziipart is elhanyagolták, s a szövőipar is csak azóta kezd újra teret hódítani, persze csak igen kis mértékben, mióta II. József kitiltotta az oláhországi, török behozatalt, a török gyapjúból készült kék vásznat és posztót, mellyel az erdélyiek már csak azért sem tudtak konkurrálni, mert a néhány szebeni és brassói takács is behozott török gyapjút volt kénytelen feldolgozni, nem lévén Erdélyben racionális gyapjútermesztés. Az állattenyésztés minden egykorú leírás szerint alacsony fokon állott, inkább csak egyes nagybirtokok és szász gazdák törődtek vele, de a viszonyok kis méreteire jellemző, hogy a mezőhegyesi állami birtok a század végén évenként 30 ménlovat adott kölcsön egész Erdélynek. A szebeniek, akik székhelyé emelt városukra igen büszkék voltak, 1790-ben szégyenkezve vallották be, hogy egyetlen gyáruk van, ezt is egy Orosz nevű magyar százados alapította, milánói selyemiparosokat behozva és velük a szebeni gyerekeket selyemgyártásra kitanítva. A néhány finomabb, szattyán, kordován-bőrgyár örmények kezén van, vas- és rézhámor a bányavidéken, Vajdahunyadon, Torockón stb. állami kézen vagy magyar és oláh nemesek birtokában; van az országban 12 papírgyár a század végén, durva papírgyártásra, hét üveghuta, két lőpormalom, egy salétromfőző s termelnek feldolgozatlan fát a székely földön, szász házibútort kivisznek Oláhországba. Ez az egész kereskedelem és ipar; azaz a szászok bár városokban laknak, nem tudtak az európai polgári fejlődéssel lépést tartani, hanem XV. és XVI. századi iparosodási és kereskedelmi lendületükből visszaesve, földművelők maradtak, akár csak a magyar városok többsége. Egyedül Szebent emelte ki az a körülmény, hogy a kormányshékek falai közé telepedtek: Temesvár és Buda példájára katonai és hivatalnok várossá kezd alakulni, II. József alatt már kaszinója van fényes billiárd-teremmel, nyári színháza, bálterme, több kávéháza, benne alapít Mária Terézia árvaházat, Brukenthal báró pedig könyvtárt és képgyűjteményt. Vele sem a mágnásoktól favorizált Kolozsvár nem mérkőzhetik, sem Gyulafejérvár, melyet 1715-ben III. Károly védelmi szempontból átalakított, s ezért nevét az

1716. évi országgyűlés Álba Carolinára, Károly fej évrára változtatta.

A szász társadalom

A megállás és elsekélyesedés a szász társadalmi viszonyok alakulásában is megfigyelhető. Már 1711 előtt is láttuk annak kezdeteit, hogy a hivatalos élet, írásbeliség előhaladásával új hivatali arisztokrácia alakul ki, mely hatalmának és gazdagságának biztosítása érdekében nem ragaszkodik az erkölcsi követelményekhez. Az univerzitás kereteiben széleskörű autonómiával bíró városokban főhivatalnokok hatalmaszkodnak, a városok jobbágyközségeit kiszorolják, gazdálkodásuk következtében a városok pénzügyei összebonyolódnak, adósság adósságra halmozódik, s a szász városoknak gyakran magyar urak a hitelezői. A jövedelmező állásokért a város kebelében hatalmas családok versenyeznek, így például Medgyesen a Hannenheimok és Heidendorfkok, ez utóbbiak a régi gyökeres, tanácsbeli polgárság képviselői, az előbbieket bevándorolt morvanémetek, akik a plebsre, a régi „Herrn Omnes“-re támaszkodnak. Általában a régi patriarchális viszonyok bomlását nagyban elősegíti az ausztriai német bevándorlás: főként szász városokban garnizonban levő tisztek kéri és kell is, hogy megkapják nyugdíjazásuk után a polgárjogot, melyet a magyaroknak megtagadnak; ezek többnyire szedett-vedett népség, de sok köztük a katolikus, kiknek hivatali pályáját gubernium és királynő szívesen elősegíti. A nyomasztó gazdasági helyzethez is csak ilyen ambiciózus bevándorló mert nyúlni, báró Seeberg, Magyarországból bevándorolt német kereskedő, konvertita katolikus, erdélyi kancelláriai tanácsos aki, mint királyi biztos 1753-tól kezdve több éven át megvizsgálta a száz városok és székek anyagi helyzetét, s a szász közigazgatást a még akkor pályája kezdetén levő Brukenthal Sámuellel újjászervezte. A Seeberg-féle bizottságból alakította Mária Terézia 1759-ben a szász nemzet gazdasági directóriumát, a szász comes elnöklete alatt, mely a városok és univerzitás földbirtokainak kezelését is megpróbálta javítani, de az univerzitás féltékenykedése miatt nem sokáig működhetett. Utóbb a szász nemzetet a királyi kegy felhasználásával Brukenthal báró pártfogolta, 1761 óta szászok grófja, majd az erdélyi udvari kancelláriának, 1774-től kezdve a guberniumnak elnöke és Erdély kormányzója, a szászoknak ebben a században kétségkívül legnagyobb formátumú embere.

A többi nemzettel való kapcsolatot illetőleg, a nacionalisztikus kort megelőző XVIII. században hiába keresnők annak nyomait, hogy egyik vagy másik nemzet a másik rovására szaporította volna a saját lélekszámút. A kis német sziget továbbra is érintetlenül megmaradt ott a magyarok és oláhok között, legfőllebb a vármegyék területén levő szász jobbágyközségek megmagyarosodása vagy eloláhosodása, már a XVI.

század óta fennálló folyamat, folytatódott. A századok mint magasabb műveltség birtokosai már ekkor elmaradnak természetes szaporodás dolgában az oláhság mögött, s ehhez képest még a privilegizált Királyföldön is mind jobban benyomulnak a szász falvakba az oláh jobbágyok. Ezeket a veszteségeket azonban sikerült időnkinti bevándorlással eltüntetni: amennyire tiltakozta a századok magyar nemesek vagy akár német katolikusok beköltözése ellen, ami az ő politikai és faji egységüket kiegészítő vallási egységet veszélyeztette volna, oly szívesen adtak helyet protestáns emigránsoknak, akik a század első felének nagy vándorló hullámain jutottak el a távoli országba. Már 1726-ban maguk közé hozták a szebeniek azt az 50 frank családot, mely akkor Debrecen körül várta végleges elhelyezkedését, 1734 és 1735-ben négy-ötszázfőnyi felsőausztriai emigráns költözött be, akiket a Szeben körüli falvakban telepítettek le. Mindezek földművesek vagy falusi iparosok voltak, akikre a terjedő oláh tengerben a szász falvaknak nagy szükségük volt. Utóbb a szükségletet Brukenthal báró tudatosan iparkodott betölteni, amikor a hétéves háború alatt Mária Teréziától porosz hadifoglyok és szökött katonák letelepítését kérte. A királynő nemcsak a szászoknak adott körülbelül 1500 porosz katonát, akikhez utóbb családjuk is eljött, hanem a magyar urakat és városokat is megkérdezte, nem kell-e nekik; csakugyan több földesúr, így a Lázárok, Dujardin báró, aki Bethien-házasságával lett erdélyi úr, s a jobbágyok nagy kínzója volt és Szepsi szék át is vettek egyenkint 50—70 porosz hadifoglyot, akik legnagyobb részben mesteremberek voltak, s a falusi viszonyok közt jó hasznukat lehetett venni. A németországi bevándorlás különben tovább tartott, 1744—49 közt majdnem 600 baden-durlachi költözött be, a Mária Teréziától kezdeményezett nagy telepítéssel kapcsolatban báró Seeberg vezetése alatt külön bevándorlási bizottság működött, mely 1752—72 közt a Salzkammergutból, Karintiából és Krajnából negyedfélezer protestánst hozott be és telepített le Szeben, Segesvár körül; a már korábban elmagyarosodó Szászvárosban is ők tartották fenn a német elemet. Hasonlóképpen több részletben költözött be, 1768-ban és 1770-ben, néhány száz freiburgi emigráns.

A századok tehát a fajnak már megmutatkozó kimerüléséből származó bajokat szerencsés körülmények folytán orvosolhatták és reájuk nézve a XVIII. század hanyatlást semmiféle viszonylatban nem jelentett. Nem így a székelyekre, akik már a XVI. században rá jutottak a lejtőre, melyen középkori egyenlőségük és szabdságuk veszendőbe ment. A két szabadparaszt letelepülési terület, a székely és szász közül a szász volt az, mely mindvégig megtartotta ősi telepes szabadságait, a székely pedig már János Zsigmond korában elvesztette és azóta sem tudta, több véres felkelés dacára sem, visszasze-

rezni. Ez magában véve elég bizonyítéka annak, hogy történetünk soha sem volt a beköltözött, nem magyarfajú népek számára elnyomás forrása; aki joggal sirathatta szabadságát, az a magyarfajú székely volt. Az 1562. évi fölkelés óta a közrendű székelység, amennyiben a főrangúak és primőrök szolgálatába süllyedt, valóban olyan viszonyban állott ezekhez, mint a jobbágy a nemes úrhoz, s a XVII. század folyamán is elszegényedés vagy katonai szolgálat alól menekvés vágya mind több székelyt vetkőztetett ki szabadságából. A XVIII. században az egykor egyetlen vonalban álló nemzet már a rendi tagozódás minden fokozata szerint megoszlik: székely urak grófi és bárói címekkel ékeskednek, a szegénység jobbágy sorban él vagy kivándorol. Újból bebizonyosodik, hogy a rendiség idején a rendi korlátok mögött nem működik nemzeti öntudat és soha egy sóhaj nem hallatszik a magyar faj azon szomorú pusztulásán, mely a székelység e szétoszlásában megy végbe. Ez a processzus tovább tart a XVIII. században, s egyik fordulója, de nem végpontja a székely határőrség felállítása.

A székelyek; a határőrség

A székelyeknek, mint akkor is közismerten harcias népnek, hadkötelezettsége tovább is fennállott ugyan, de a hosszú békében annak gyakorlására nem igen volt alkalom, s különben a bécsi kormány, a magyarsággal szemben tanúsított bizalmatlanságától vezetve, a XVIII. század eleje óta nem töltötte be többé a székely székek főkapitányi állásait. A II. Frigyes-sel folytatott háborúk, tudjuk, Mária Teréziát hadseregének minél tökéletesebb szervezésére ösztökélték, az orosz hatalomnak mind nyilvánosságosabban a Balkánra irányuló tendenciái pedig felvetették a monarcha délkeleti sarkában a katonai határőrvidék megszervezésének gondolatát. Itt Radnától, Naszód vidékétől délfelé menet oláh és székely határőrezredek létesítése jött szóba, s úgylátszik, gróf Bethlen Gábor kancellár elfogadta a gondolatot, melynek megvalósítására 1761-ben báró Buccow generális küldetett le, majd pedig a terv törvénytelen végrehajtásának ellenszegülő gubernátor, gróf Kemény László visszalépése után a gubernium elnökségével is megbízott. Buccow megkezdte a naszódvidéki oláhok besorozását, akik szívesen jelentkeztek katonának, mert ilyképp megszabadulhattak szász uraik, Beszterce város földesúri hatósága alól. A székelyekkel nehezebben ment a dolog, ezek hivatkoztak régi szabadságukra, hogy csak saját tisztjeik alatt kötelesek szolgálni és hogy az ország határán kívül nem hadakoznak. Bár a királynő a határőrség felállítását csak önkéntes jelentkezéssel képzelte el, s a különböző manifesztumok bizelgőleg nyilatkoztak a székelyek ősi vitézségéről, melyet már az anyatejjel szívnak magukba, a német és olasz császári tisztek a nép vonakodásával szemben fenyegetésekhez nyúltak, de a felizgatott tömegekben nem sokat értek el; Buccow báró

személyes föllépésével sem vehette rá Székelyudvarhelyt a sorozás akadálytalan megengedésére. Csíkban valamivel több sikert ért el; itt a jobbágy sorba süllyedt közszekelyek közül többen jelentkeztek katonának, főként miután a tisztek hirdetni kezdték, hogy „aki János király idejétől kezdve jobbágy lett“, ettől az állapottól a katonáskodás által megmenekedhetik. Itt előbb nemesi kúriákat támadtak meg és égettek, azután 1763 elején a Csíksomlyón (akkor Várdotfalvának hívták) gyűlésre jött székely tisztviselőket és nemeseket körülzárták, s ezek kénytelenek voltak megígérni, hogy az 1740 óta fizetett adókat visszatérítik és a már felfegyverzett jobbágy-szekelyeket nem követelik vissza. Ilyen és hasonló zavarok hírére Mária Terézia visszahívta Buccow bárót és a székely kérdés elintézésével báró Siskovics altábornagyot, magyarországi születésű délszlávot bízta meg, aki immár a gubernium közreműködésével kezdte meg munkáját, két guberniumi tanácsos, gróf Bethlen Miklós és gróf Lázár János segédkeztével, akik közül az elsőnek sikerült a háromszéki szekelyeket lecsillapítani. Ekkor azonban már a fölfegyverzett szekelyek képezték újabb veszedelmet, a tisztviselőket és nemességet mindenfelé zaklatták; másutt a tisztek segítették a közszekelyeket ellenállásukban, mire Siskovics elfogatta őket, így az udvarhelyi széktiszteket. A jobbágy sorbeliek bizalmatlanságán néhol áttört a székely egyenlőség öntudata, mely a szolgaság két évszázadában csak homályosan élhetett, s az udvarhelyszéki nép meghatóan kérte a nemeseket, hogy ne hagyják magukra őket, az „alábbvaló, de nemességben egyenlő gradusban levő tudatlanokat“. A hatóságok zűrzavaros rendeleteikkel csak növelték a nyugtalanságot, amit talán csak akkor értünk meg, ha tudjuk, hogy a Buccow mellé beosztott Brukenthal báró nem bánta e káoszt, mert azt várta tőle, hogy a szekelyek kiszöknek Moldvába és helyükbe minél több császári katonát lehet letelepíteni.

Madéfalva

A tragédia a legtávolabbi székben, Csíkban teljesedett ki. A királynő 1763 őszén újra elrendelte a „nationalis vagyis szélybeli militia“ felállítását, s a gubernium embereiből és katonaságból alakított bizottság, a fentemlített gróf Lázár Jánosnak, egykor Marburgban Christian Wolff tanítványának elnöklése alatt megkezdte a sorozást Gyergyóban; ezernél több szekelyt írt be a határórségbe. A csíkiak egyrésze azonban a bizottság közeledésére a havasokba futott. A bizottság erre télidőben kiűzte a kivonult zömének falujából, Madéfalvából az otthonmaradt asszonyokat és gyermekeket, hogy a férfiakat ezzel visszatérésre kényszerítsék. Ezek azonban inkább készek voltak Moldvába kivándorolni, mint a határórséget fölvenni, amikor azonban Háromszékből újabb tömegek érkezése híret vették, az egész csíki csapat, mintegy 2500 főnyi

férfi, asszony, gyermek lebecsátkozott Madéfalvára. A bizottság és vele Siskovics báró, attól tartott, hogy a közelgő háromszékiek és az előttük levő csíkiek közé szorul, ezért Siskovics és Carato alezredes, a székely határórség első feje, szélső eszközökre határozta el magát, amit a bizottság elnöke, Lázár gróf is helyeselt, csak a kisebbség, így Bethlen Miklós gróf, volt a várakozás mellett. 1764 január 6-án éjszaka 3 órakor Carato a császári katonasággal, dragonyosokkal és a Kálnokyezred magyar huszáraival körülfogta a falut, hol a csíkiek örök állítása nélkül békésen aludtak, beleágyúztatott, s a föl-ijedt, össze-vissza szaladó népet katonáival lekaszaboltatta. A vérfürdőben 200 csíki elpusztult, sok megsebesült, egy dragonyos és egy magyar huszár könnyű sebet kapott. E szükségtelen barbár elintézés után akadály nélkül összeírtak az első ezred számára Csík, Gyergyó és Kászon székben 4982 családfőt, majd Háromszékben a másik gyalogezredet és még egy huszárezredet.

A madéfalvai véres esemény kétségtelenül a császári hadseregben megnyilatkozó magyarellenes iránynak volt eredménye; utóbb Siskovics azzal igazolta tettét, hogy a székely nemzetet, hogy egészséges legyen, minden században egyszer eret kell vágni, ezt az érvágást végezte el ő ... A felvilágosodott királyság nem nézhette mindezt anélkül, hogy legalább utólag vizsgálatot ne rendeljen el, de ez csak a kis bűnösökre csapott le, s a csíkiek vezetőit, egyszerű plébánosokat üldözte. Ezek közül Zöld Péter csíkszentléleki plébános lett a kivándorolt székelyek vezére, a székelységen ekkor nemcsak a madéfalvai vérengzés vágott eret, hanem az abból származó menekülés is. Csíkból és Gyergyóból ettől kezdve több éven át megszakítatlanul folyt át a nép Moldvába, ahol bojárók birtokain bérlők, kocsisok, korcsmárosok lettek a székelyek, csakhogy ne kelljen otthon a határórségben szolgálni vagy tovább adózni. Mikor 1775-ben Bukovina ausztriai tartomány lett, ezek a moldvai székelyek oda költöztek, Istensegítség és Fogadjisten falvakat alapítva. II. József aztán a többi moldvai menekült székelyt 1785—86-ban telepítette át ugyanitt Józseffalvára, Hadik- és Andrásfalvára. A székely határórséget később békés módon sikerült megszerveznie, a közben visszatért, de hirtelen meghalt Buccow utódának, az emberséges gróf Hadik András főparancsnok és guberniális elnöknek. A székelyeket, s velük a két oláh ezred, a karánsebesi és naszódi, határőreit a rác határórség mintájára szervezték, az adót békeidőben csak harmadában kellett fizetniök, háború alatt egészen adómentesek voltak. Ruházat, felszerelés költségei fedezésére mindegyik ezredet birtokokkal látták el, a naszódi 463.000 hold, a karánsebesi 38.000 hold ingatlant kapott, a csíki ezrednek pedig az úgynevezett revindikált havasokat adták köztvagyonként, melyek 62.000 holdnyi területen a moldvai-

török és erdélyi határon vonultak és ezidőben a határnak nemzetközi bizottság által történt pontos megvonása alkalmával Erdélyhez visszaadattak. 1918 után a román állam az oláh ezredek birtokait meghagyta, de a csíkit elkobozta.

Oláh szaporodás; bevándorlás

Ami az egyrészt még mindig szabad, s egészében még mindig büszke székelységre degradáció volt, az oláhra ellenkezőleg a szabadság Ígérete. Az egyidejűleg megalakított két oláh határőrezredről az 1764. évi első katonai regulamentum is megmondja, hogy bennük ők és utódaik „minden jobbágyi kötelesség alól feloldoztatván, valóságos szabadoknak tartassanak“. De a határőrezredek megalakítása csak egyik szimptomája az oláh népelem előtérbe nyomulásának és kulturális felemelkedésének, mely a XVIII. század folyamán növekvő mértékben bekövetkezett, s melynek emlékét a folytonos oláh panaszoknak sikerült még a magyarság körében is elhomályosítani. Ez az oláh nép fejlődésére annyira kedvező processzus egyrészt a nép lélekszáma szaporodásában, másrészt az unióból származó kulturális törekvésekben figyelhető meg.

A század legelején, 1700-ban az erdélyi oláh lakosság száma mindösszesen 250.000 volt, a szászé 100.000, a magyaré nem sokkal több 150.000-nél. A további szaporodás folyamán a magyar és szász arányszám mindegyre visszaesik az oláhhoz hasonlítva: míg a szász már e században is a normálisnál kisebb termékenységet mutat, s míg a magyar arányszáma egészséges, normális nép termékenységének felel meg, addig az oláhnak rohamos gyarapodása a természetes szaporodási képesség lehetőségeit messze túllépi és bebizonyíthatólag az oláh vajdaságokból végbemenő bevándorlásból táplálkozik. 1700-ban az erdélyi lakosság összege félmilliót, 1730-ban 725.000-et és 1765-ben kerekszám egymilliót tesz ki, amíg azonban a félmillióban csak 250.000 volt az oláh, a 725.000-ben már az 50%-ot messze felülhaladóan 420.000, az 1765-beli egymillióból pedig már 550.000 az oláh lakosság. Ez a rohamos gyarapodás tovább tart. 1772-ben 667.000, 1784-ben 787.000-re, s 1811-ben 950.000-re emelkedik, ami az oláhságnak a többi két néppel szemben túlnyomó helyzetet biztosít, ha nem is akkor, hanem a jövőre nézve. A szaporodás e menetét magyarázó bevándorlást, mint már a magyarországi oláhság rajzánál is említettük, a két oláh vajdaságbeli fanarióta uralom okozta, mely 1821-ben szűnt meg, s ettől kezdve, a dunai fejedelemségekbe beköszöntő rendezettebb viszonyok között a XIX. század elején az oláh szaporodás is alábbhagy, s helyet enged a magyarság, mint uralkodó kultúrnemzet természetes előnyomásának. A fanarióták, hogy ezt is megemlítsük, Konstantinápoly Fanar-városrészétől vették nevüket, mely a görögkeleti pátriárka székhelye és a görög családok középpontja volt. Ezen gazdag görög kereskedő-családok jellegét azonnal felismerjük, ha megemlít-

jük, hogy hasonlóak voltak üzleti szellemben, erkölcsben és a törökhöz való alkalmazkodásban Gritti Alajoshoz, akit egykor Zápolyai János Magyarország kormányzójává nevezett ki. Hasonlóképp neveztek ki a szultánok a két oláh vajdaság fejlődési székébe a Fanarban egymással tülekedő görögöket, akik kinevezésük fejében hallatlan összegek lefizetésére kötelezték magukat, s ezeket persze szerencsétlen oláh alattvalóikból próbálták minél gyorsabban kisajtolni, mert hiszen a Fanarban maradt társaik iparkodtak őket még nagyobb összegek ígéretével minél előbb elcsapatni. A görög családok és azok nagyszámú tagjainak e folytonos egymásra licitálása — tipikusan keleti jelenség, már az akkori Európában is elképzelhetetlen — üldözte ki az oláh népet régi dunai területeiről és hajtotta tovább észak felé, s egyúttal megalapította az oláh bojár, majd hercegi dinasztiákat, a görög eredetű Maurocordatók, Ghikák, Ypsilantik, Mavrogenik, Sutzuk családjait. A fanarióták embertelen, válogatott kínzásokkal dolgozó kormánya időnkint elnéptelénítette a vajdaságokat, s mikor például Kis-Oláhsország egy darabig osztrák igazgatás alatt volt, a fanariótaterületről tömegekben vonzotta magához az oláh jobbágyokat. Kis-Oláhsországban 1721-ben a bécsi kormány 66.000 főnyi lakosságot írt össze, tíz évvel később, 1731-ben 166.000 főnyt, néhány évvel később, még az 1738-i belgrádi béke előtt, mely ez országrészt visszaadta a töröknek és fanarióta pártfogóinak, már 201.000-et. 1738-ban a török uralom elől Kis-Oláhsország e mesterségesen felduzzadt lakossága szinte a víztömegek természetes áradásával rohant az egyetlen nyitvamaradt, európai terület, Magyarország és Erdély felé, s tudjuk, hogy a Bánság keleti részeit is ekkor kezdték az oláhok nagyobb mértékben elárasztani. A „fanarióta farkasokkal“ konkurráló moldvai Rakovicza-család egyik tagjának, Rakovicza Mihálynak havasalföldi uralkodása alatt 15.000 család vándorolt be Erdélybe, Maurocordato uralma pedig ugyancsak Havasalföldének lakosságát 147.000 családról 35.000-re apasztotta le. A menekülő nyomorult népnek pedig főként Havasalföldéből egyedül Erdély és Magyarország volt nyitva, a Dunától délfelé a fanarióta elnyomással vetélkedő török basa-uralom volt, s orosz fennhatóság alá, Besszarábia felé inkább csak a moldvai oláh-ság menekülhetett.

Az oláh vajdaságok és Erdély politikai és kulturális különbségeiből ugyanazon kép adódik, melyet már korábban is több ízben megfigyelhettünk. A XVI. és XVII. század önálló erdélyi fejedelemségébe hasonlóképpen a mértéktelen elnyomástól szabadulás reményében költöztek be a havasalföldi és dunai oláhok, hiszen magasabb kulturális fokot, nagyobb élet- és vagyonszolgálatot, hasznosabb munkát kaphattak, ha az erdélyi határokat átlépték. Ugyancsak magasabb kultúrélet lehetőségei nyíltak meg azon oláh pásztorok számára, akik viszont Erdély

nyugati határhegyeinek őserdőiben vonultak tovább a magyar Alföld felé, s lepillantván a tatártól, töröktől elpusztított magyar falvakba, iparkodtak birtokukba venni az elhagyott magyar szállásokat, melyek még füstölgő üszkeikben is magasabb életformát jelentettek számukra, mint havasi kalyibáiknak félnomádsága. Magyar és oláh közti kapcsolat az oláh számára mindegyre az ősi barbárságból kiemelkedés lehetőségét jelenti; az első a kultúraadó elem, a másik a kultúrát elfogadja, készen kapja vagy egyszerűen elveszi a másiktól. Ily értelemben elmondhatjuk: a magyarságnak végzete volt, hogy a török barbárság határain akkor már századokra visszatekintő szilárd európai keresztény kultúrviszonyokat létesített, melyek legyőzhetetlen erővel mágneshegyként vonzották magukhoz a török viszonyok alatt görnyedő oláh és szerb népelemeket. A magyarság nemcsak hogy véráldozattal, önmagát gyanútlanul fogyasztva védte az európai civilizáció e veszélyeztetett vonalát akkor, mikor e rájanépek barbár fegyelmezetlenségükben még csak egyetlen rendezett felkelésre sem voltak képesek török kizsákmányolóik ellen, nemcsak ez volt népünk európai érdeme és tragikuma, hanem az is, hogy egyidejűleg e menekülő rabszolgákat is befogadta és folyton új és új eszközökkel iparkodott saját kultúrájához felemelni őket.

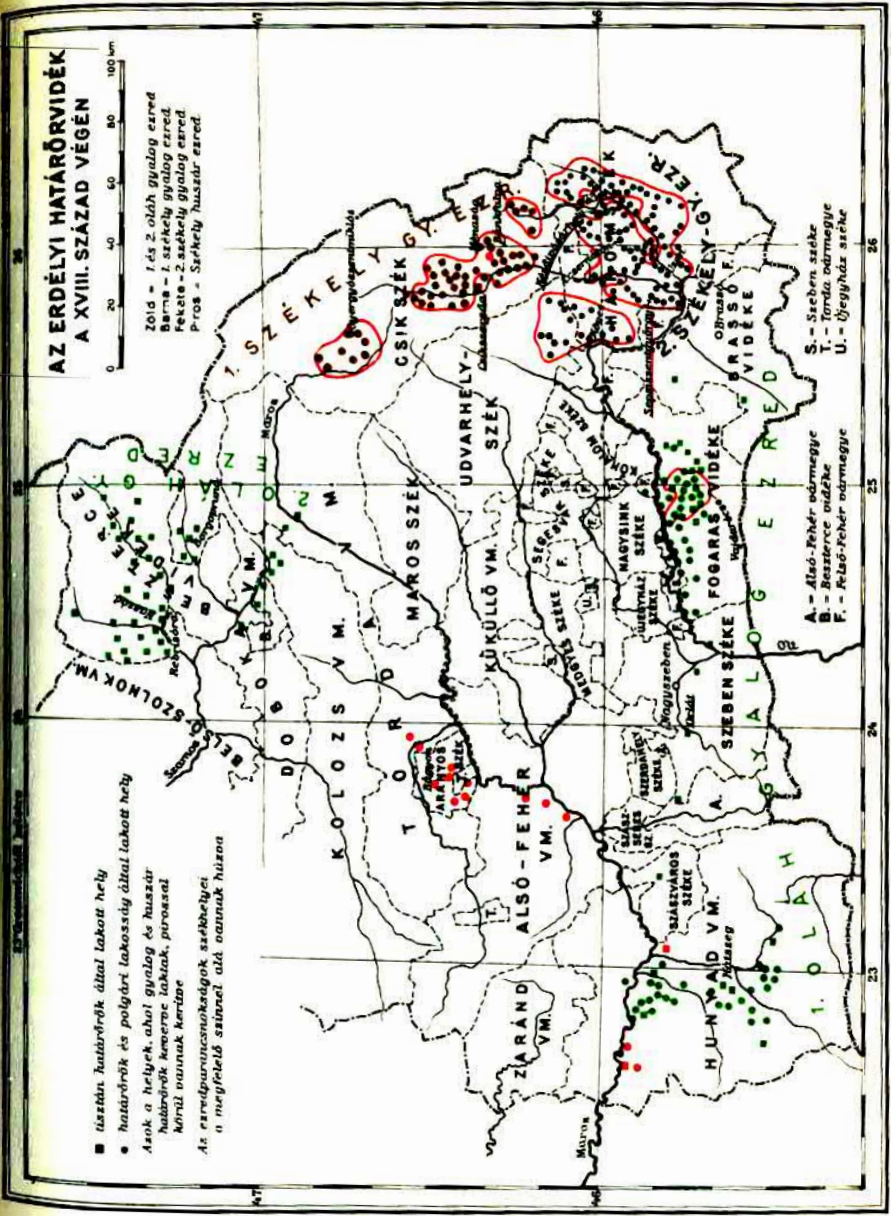
Az oláhság folytonos abnormis beáramlása azt is megmagyarázza, miért nem járt nagyobb sikerrel sem a magyar, és szász protestánsoknak a XVI. század elején megkezdődő törekvése, sem a katolikusoknak az unióval kapcsolatos erőfeszítései az oláhság művelésére. XVI. századbeli szász polgárok és magyar urak, a XVII. század fejedelmei Bethlen Gáboron kezdve Apafii Mihályig hiába alapítottak oláh nyomdákat, hiába rendelték el az oláh nyelv tanítását, s a népnek egyházi részről való kiművelését, I. Lipót korának magyar jezsuitái is hasztalan törték magukat az unióra áttérített nép érdekében, sőt a magyar gróf, Csáky váradi püspök is hasztalan vett az oláh pópáknak európai ruhát, hogy ezzel megkönnyítse nekik az európai gondolkodás átvételét: mindez csak a már bentlakó oláhságra vonatkozhatott, holott a bevándorlás mindegyre majorizálta e művelődő oláhságot bemenekült, félvad, félnomád pásztorelemekkel. A bihari hegyek oláh pásztora hiába szálltak le a magyarság körösvölgyi szálláshelyeire és emelkedtek ezzel földművelő sorba, mikor helyüket a török-fanarióta „pokolból”* jött újabb barbár elemek foglalták el a hegyek, havasok tetőin. A vajdaságokban az oláh paraszt — oláh leírás szerint — csupasz földön hált, feje alá párna helyett követ tett, takarója a mennybolt volt, egyetlen bútordarabja egy rongyos gyékény, egyetlen tápláléka a mamaliga. Ezen a színvonalon az erdélyi havasi pásztor sajtermelő életmódja már hatalmas emelkedést jelentett, nem kevésbé a szász városi vagy magyar földesúri jobbágnak még oly szegényes, még oly

AZ ERDELYI HATÁRŐRVIDÉK A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN

Zöld - 1 és 2. oldal gyulag esred
 Barna - 1. székely gyulag esred
 Fekete - 2. székely gyulag esred
 Piros - Sarkély huszár esred

■ tisztán határőrök által lakott hely
 ● határőrök és polgári lakosság által lakott hely
 Azok a helyek, ahol gyulag és huszár határőrök keverec laknak, pirossal körül vannak körítve
 Az esredparancsnokságok székhelyei
 a megjelölt színnel alá vannak húzva

A - Alsó-Fehér vármegye
 B - Beszterce vidék
 F - Felső-Fehér vármegye
 S - Székely vármegye
 T - Torda vármegye
 U - Újgyulag vármegye

robotoló, még oly túlsúfolt kunyhókban lefolyó élete. Az erdélyi jobbágy viszonyok XVIII. századi vigasztalanságánál nem szabad tehát elfelejtenünk, hogy az oláh jobbágy egészen mélyről, a mélységből jött és így teljes lehetetlenség lett volna őt szabadabb munkaszervezetbe beállítani, mely a kényszer eszközeiről lemondva, egyebet aligha ért volna el, mint a vajdaságokból hozott antiszociális ösztöneinek felszabadítását. A bánági és erdélyi jobbágyszervezetben, a vármegyék és más hatóságok közrendet fenntartó intézkedéseiben a szigor volt az egyetlen eszköz az oláh népfaj kiemelésére abból a félvad állapotból, melybe őt saját nemzeti területein idegen uralom, de egyúttal az oláh nép politikai és önszervezési impotenciája is döntötte.

Az oláh unió

Az oláhság ez europaiasodásának legfőbb eszköze a XVIII. században az unió volt, mely különös módon a későbbi történeti szemléletben sem magyar, sem román részről nem talált kegyelemre. A XIX. század magyar felfogása szerint az unió adott alkalmat az oláh papságnak és az első oláh tudósoknak a magyar államiságot szétrombolással fenyegető elméleteik és illúzióik kialakítására; az oláh történetírás viszont általánosan keseregni szokott azon, hogy a katolikus-latin egyházzal kötött unió szétszakította az oláhság egységét és a két felekezet, a görögkatolikus és az ortodox közé nemcsak egyházi, hanem nemzetpolitikai válaszfalakat is emelt. Nem tagadhatjuk, hogy mindkét felfogásban van valami igazság, s a történet azóta lefolyt szakaszait utólagos perspektívából áttekintve, csakugyan úgy látszik, hogy a magyarság az ő történeti hegemoniája alatt vágta a fát, amikor az unió által az oláh művelődésnek csakhamar magyarellenes irányba forduló kezdeteit lerakta. Ne feledjük azonban el, hogy az oláh művelődés emelése régi magyar tradíció volt: azon dolgoztak korok szellemében a középkor magyar királyai, mikor oláh nemeseket kreáltak, oláh földműves-, sőt katonafalvakat alapítottak; ugyanezt művelték az erdélyi fejedelmek, oláh iskoláztatást követelve és elrendelve és hogy ez oláhművelő tradíciók újabb hatalmas hajtása, az unió, a magyarságra keserű gyümölcsöket termelt, ez nem azt bizonyítja, hogy a magyarság helyesebben tett volna, ha nem nyitja meg a művelődés lehetőségeit más számára, hanem csak azt, hogy a népek közti viszonylatokban háladatosság ismeretlen fogalom. Az előhaladottabb nép a másikat nevelve, konkurrenst, sőt ellenséget nevel magának és tanít ki saját fegyvereinek kezelésére; ez is egyik fajtája a tragikumnak, melyből a magyarnak bőségesen kijutott...

Az I. Lipót alatt megalapozott unió valóságban az oláh nép művelődésének története. Athanasius görög katolikus püspökségének felállítását 1721-ben hagyta jóvá pápai bulla; Pataki János, az első püspök korában már 400-ra megy a görög katho-

likus pópák száma, akiknek egyházi szükségleteire az esztergomi érsek sokat áldoz, a magyar király Fogarason helyet, Szamosújvárt birtokot ad a püspöknek, a magyar jezsuiták alapítványaikkal magukhoz vonzzák az oláh nemesség fiait és az unionista pap jelöltek. Erdélyben ekkor mintegy 700 oláh nemes van, részben a régi fészeken, Hátszeg, Fogaras környékén, Máramaros megyében, részben az erdélyi Érchegységben, ahol sokan közülök kis bányabirtokosok és a magyar nemes életmódját folytatják: az oláh nemesi kúria építészeti típusa ekkor éppúgy barokk formákban alakul ki, mint a mezőségi magyar nemesé vagy a szász patríciusé. Az unionista papság kezd kiemelkedni a pópák hagyományos tudatlanságából, a püspök mellett ott működik egy vagy két magyar jezsuita, dogmatikus tanácsadóként, aki az új uniált egyház európai-keresztény irányának keze és letéteményese.

Az unió azonban vallási jellege mellett sem nélkülözte a politikai és társadalmi vonatkozásokat. Nemcsak hogy a magyar rendi alkotmány, s annak Erdélyben érvényes formája megkövetelte a katolikus egyház papjainak a jobbágyságból való kiemelkedését, minek következtében az unióra tért pópák végkép megszabadultak a jobbági kötelezettségektől, s előfutárjai lehettek az eljövendő oláh intelligenciának, hanem ezen túl is az oláhságból nagyobb tömegek jutván magasabb kultúrához, ekkor vetődött fel az oláhság náció jellegének problémája. Az 1730-ban fogarasi görög katolikus püspökké szentelt Klein, oláhu Micu jános volt az, aki ezt a problémát nemcsak felvetette, hanem azt olyan irányba hajtotta, hogy megoldása hosszú időre lehetetlenné vált. Klein püspök a bécsi kormány felé fordult törekvései érdekében, zsinatain és a III. Károly alatt tartott országgyűléseken az oláh önállósulási iránynak hol magyar-, hol szászellenes élt adott, s Mária Terézia trónralépte után személyesen terjesztette be Bécsben kívánásait: az uniált klérus teljesen hasonló jogokkal bírjon, mint a latin szertartású, a reformáció óta földesúri kézre került egyházi tizedeket kapja meg az uniált papság, a görög katolikus nemesek ne mint magyar nemesek, hanem oláh nemesekként élvezzék előjogaikat, hivatalviselésben egyenlők legyenek a többi nemzet fiaival, sőt a fogarasi és kövári főkapitányságot, meg a hunyadmegyei főispánságot csak velük legyen szabad betölteni; hasonlóképen a királyi táblán is legyen három oláh bíró, s az országgyűlésekre három világi, három egyházi oláh tag hivassék meg. Beadványaiban az oláhság elnyomott állapotát ecsetelte, viszont fellépett a melléje adott magyar jezsuita ellen, aki az uniált papság elmaradtságáról szokott jelentéseket küldeni az udvarhoz. Ugyancsak nála jelenik meg a dák eredet tana és ezzel kapcsolatban az a felfogás, mintha az oláh volna a legrégebbi nép Erdélyben. Törekvéseit, amennyiben az uniáltaknak a katolikusokkal egyenlő bánásmódjára vonatkoz-

tak, a magyar katolikusok is pártolták az 1744-i országgyűlésen, mely, mint láttuk, a katolikus vallásgyakorlatot korlátozó rendelkezéseket a törvénykönyvből törölte. De ha nem is a bécsi kormány vezető államférfiak de egyes osztrák funkcionáriusok, így már 1731-ben gróf Wallis tábornok, korán felfogták, hogy a szászok mellett az oláhok is felhasználhatók lesznek az erdélyi három nemzet-szervezet átalakítására és ezzel a magyar szupremácia megdöntésére. Ezek a tendenciák nem maradtak titokban, s érthető, hogy a három nemzet egy értelemmel ellene szegült Klein kívánságainak, s az 17⁴⁴-i országgyűlésen a görög egyesült egyházat a katolikus egyházhoz csatoltan recipiálva, ezzel félre nem érthetően kimondották, hogy külön oláh nemzet alakításáról nem lehet szó. Tekintetbe véve a bevándorlást és az oiáhság nagy többségének fentemlített alacsony műveltségét, más határozatot nem is hozhattak magyarok és szászok, ha nem akartak saját műveltségükből leszállani: az oláh intelligencia még túlságos vékony réteg volt arra, hogy politikai, rendi építményt lehessen reáhelyezni.

Bécs és a rác hierarchia

A bécsi kormány ebben az időben még éppenséggel nem állt az oiáhság pártjára. Itt is érvényesült a rácokat pártoló tendencia, mely Bécsset Kollonics és a magyar jezsuiták útjáról letérite. Igaz, hogy Klein püspök még III. Károlytól megkapta a szamosújvári uradalom helyett az egykori Apaffi-birtokot, a 6000 forintot jövedelmező balázsfalvi uradalmat, s ott papnevelőt, bazilita-kolostort, utóda, az aszkéta Áron Péter pedig a birtokot vételekkel gyarapítva, nyomdát, gimnáziumot, második papnevelőt alapított, ahonnan kerültek Rómába a dák-római-oláh rokonság első apostolai, Sinkai, Maior Péter, Klein Sámuel és társaik, — a bécsi kormány szimpátiáit azonban az aldunai és szávai rác probléma, a rácoknak a magyarság ellen felhasználhatósága mind biztosabban a görögkeletiek felé irányította. A karlócai orthodox rác érsekek propagandája, melyet más összefüggésben megfigyeltünk, nem állott meg Erdély határain, hanem a bécsi kormány feltűnő nemtörődömsége mellett Erdélyben is több mélyreható népmozgalmat okozott. Így a már ismert Joanovics Sakabent pátriarcha küldöttje, Visarion (Bessarion) kalugyer erdélyi útja nyomán, aki beszédeiben visszahívta az unióról az orthodoxiára az oláhokat és Szászváros környékén olyan forrongást idézett elő, hogy a katonaság kénytelen volt őt elfogni. Hatása azonban oly nagy volt, hogy az orthodox hitre visszatérés megakadályozására Mária Terézia 1746-ban a katolikus státus tagjaiból az „unió protektorai“ néven bizottságot alakított, hogy e mozgalmat elfojtsák, melyet pedig Klein püspöktől felidézett unionista belviszályok is növeltek. Klein a melléje rendelt Balogh József jezsuitát, egyháza „theologusát“, valamint saját vikáriusát is kiátkozta, s az, akit ez utóbbi helyébe kinevezett, Balomiri

Miklós, egyenesen az oroszokkal bocsátkozott érintkezésbe, s a brassói orthodox pópákkal együtt Oroszországban Erzsébet cárné pártfogását kérte vallása számára. Az orthodoxok nemcsak az uniónak hivatalos és erőszakos pártolásáról panaszkodtak, hanem a karlócai pátriarcha utasítására külön orthodox püspököt is kértek Erdély számára. A rác püspököktől Biharban és Temesközben felkeltett mozgalmak is mindegyre átcsaptak, az erdélyi orthodoxok is visszafoglalták az unitusok templomait; 1760-ban egy Szofrónius nevű kalugyer okozott az ércbányavidéken, Abrudbányán, Zalatnán, valóságos lázadást, mikor a nép unitus papokat és katolikusokat bántalmazott. Bár utóbb Buccow ismét az orthodoxia ellen fordult és nem-egyesült monastorokat erőszakkal leromboltatott, 1761-ben mégis beteljesítették az orthodoxok vágyát: az unitus püspöktől elválasztva külön püspökséget kaptak; orthodox erdélyi püspökké Mária Terézia a tudós Novákovics Dénes budai szerb püspököt nevezte ki. Ezzel az oláh nép egyházi szervezete magyar és erdélyi földön teljesen kiépült: az orthodox püspök és az unitus balázsfalvi és nagyváradai püspökök végkép függetlenül a rác befolyástól, s bár az utóbbiak, az unitusok a katolikus egyházi szervezetbe illesztve éltek, mégis szabadon indulhattak népük kiművelésére. Mária Terézia uralkodása vége felé az oláh unió, sok viszontagság és részben a bécsi kormánynak vak magyargyűlölete és szerbbarátsága dacára, megszilárdult és nem volt többé felbontható.

Katolikusok és protestánsok

Az orthodoxok mellett, tudjuk, a római katolikusokat sem elégítették ki azok az egyházpolitikai viszonyok, melyeket az erdélyi fejedelemség a XVIII. századra hagyományozott. A katolikusok azonban, bár tisztára magyarok, illetőleg székeltek voltak, a kormány pártfogásának örvendhettek a Habsburg-uralom alatt. A kis Erdély viszonyainak csodálatos komplikáltságát mutatja, hogy ugyanazon kormány a szászokat, mint németeket, az orthodoxokat, mint a szerbek lehető szövetségeseit, az unitusokat, mint a magyarok lehető ellenfeleit, s végül a magyarokat és székelteket, mint katolikusokat pártolta, ezekből a gyakran igen theoretikus szimpátiákból tulajdonképp csak a protestáns magyarokat zárva ki. III. Károly visszaállította az erdélyi püspökséget, 1716-ban visszaadta annak az akkor unitáriusoktól bírt kolozsvári főtéri templomot és a hozzátartozó ingatlanokat, de a felvilágosodási elvekhez híven itt is kiterjesztette az állam gyámkodását az Egyházra, eltiltva templomoknak és iskoláknak királyi beleegyezés nélkül való alapítását. Jogilag a teljes paritást a katolikusok csak az 1790-i alkotmányjavító országgyűlésen érték el, amikor is a fejedelemség törvényhozásából a katolikusok vallásgyakorlatát korlátozó intézkedéseket kitörölték. Mária Teréziát egyházpolitikájában itt is ugyanazon elvek vezették, mint Magyar-

országon, s ehhez képest itt is megtaláljuk azon rendeleteket, melyek a katolikus vallásról áttérést aposztáziának nyilvánítva, azt itt 200 forintnyi bírsággal büntetik (az 1751-i aposztázia-rendelet), továbbá a vegyes házasságoknál a katolikus nevelés érdekeit megvédik. A protestánsok külföldi utazását itt is megszigorította a királynő, sőt protestáns egyetemet is akart alapítani, hogy a külföldi tanulást szükségtelessé tegye. Erdélynek vegyes lakosságában, a különböző felekezetű családok közeli rokoni viszonyai közt — ekkor már alig van család, melynek ne volna a XVI. században szinte kizárólagos protestáns törzse mellett több katolikus ága is — mindezek a rendelkezések a bonyodalmak és torzsalkodások állandó forrásait képezték; a gubernium újabb rendeletekkel még inkább növelte a zavart, s a protestánsok elkeseredését, kik korábbi domináló helyzetükről nem feledkezhetek meg. Aposztázia esetében, a rendelet félremagyarázásával, önkényes elfogatások is történtek, s a bonyodalmak szerzésével a protestáns közvélemény a katolikus püspököt vádolta; e tekintetben különösen sok gyűlölséget vont magára a nagyműveltségű volt piarista, Bajthay József Antal, erdélyi püspök 1760—72 között. Hosszantartó, mély benyomást keltett az aposztázia- és házassági rendeleteknek a főúri körökben való szigorú végrehajtása: így vitette el Mária Terézia 1768-ban gróf Bánffy Ágnest, az aposztázata Bánffy Dénes leányát Bethlen Miklós gróftól vezetett katonai erővel pozsonyi leánynevelőintézetbe, hogy ott katolikus vallásban neveljék; hasonlóképp a kedélyek felizgatását szolgálták a báró Wesselényi Miklós és a katolikus Cserey Ilona vegyes házasságából származó bonyodalmak: előbb mindkét fél többféle reverzálist adott: hogy a gyermekek katolikusok, hogy kálvinisták, hogy a fiúk kálvinisták, a leányok katolikusok lesznek; de Wesselényi protestáns hit szerint keresztelteti gyermekeit; erre vizsgálatok jönnek, Mária Terézia katolikussá téteti a gyermekeket, s kötelezi a bárót kastélyában kápolna és udvari pap tartására. Ilyen nehézségeknek csak II. József tolerancia-rendelete vetett véget.

Az állam nagyfokú gyámködása itt sem volt a katolikus egyháznak maradandóbb hasznára; a Lipót korában megszilárdult, világiakból és egyháziakból álló úgynevezett katolikus státus fennállását ugyan nem szüntette meg az állam, sőt a püspöki szék betöltésénél a státus jelölését tekintetbe vette, azonban 1767-ben a gubernium kebelében a „catholica commissió“ megszervezve, a reformáció okozta vagyoni pusztulás jóvátételére az egyház javára történt adományok kezelését a státus helyett erre bízta, azaz államivá tette. Így az úgynevezett luzitániai alapot, melyet a Portugalliából kiűzött jezsuiták vagyonából Mária Terézia szerzett meg s melyből Bajthay ajánlatára 400.000 forinttal az erdélyi tanulmányi alapot létesítette. A püspökség megint birtokra tett szert, a jezsuiták egy-

kori birtokait is kivették a fiskális birtokok közül, s azokat a rend saját pénzén visszaválthatta, kivéve Kolozsmonostort, mely a protestánsoktól a katolikus státus kezébe került, s ez adta tovább a jezsuitáknak. Ezek kolozsvári iskolájukat főiskolává fejlesztették, 1752—65 közt hatalmas kollégiumi épületet készítettek csillagvizsgálóval, szemináriumot, nemesi konviklust, több iskolát tartottak fenn. Mellettük és a székelyek közt mindig híven megmaradt ferencesek mellett Erdélyben is megtelepedtek iskoláikkal együtt a piaristák, pálosok, premontreiek, minoriták, az örmény antoniniánusok Erzsébetvárosban és a már említett baziliták Balázsfalván. A jezsuita-rend eltörlése után Mária Terézia itt sem szórta szét a rend vagyonát világi célokra: iskoláit továbbra is fenntartotta, a kolozsmonostori birtokot pedig a katolikus státusnak adta át egyházi célokra.

A régi berendezés bajai

Ha Erdélynek ezt a korszakát röviden jellemezni akarnók, azt kellene kiemelni, hogy a XV. századból eredő, Fráter Györgytől kétszáz év előtt megszilárdított rendszere az uniónak és a három nemzetnek, mely tipikusan rendi fejlődés eredménye volt, Erdélyben is éppúgy előregedett és a lakosság modern szükségletei kielégítésére képtelenné vált, akárcsak a rendiség másfajta szervezete Magyarországon. Egyéni és közösségi elégedetlenségeket azonban egyelőre erősen leszorítva tartott a réginek, a megszokottságnak, a tradícióknak ereje, s az a körülmény is, hogy sem a három nemzet, sem a királyi hatalom nem gondolt gyökeres változtatásokra. Hogy a rendiség nem gondolt lényegét veszélyeztető reformokra, ez érthető, a királyi hatalmat illetőleg pedig tekintetbe kell vennünk Erdély távolságát a bécsi központtól és a kis országnak a Habsburg-király még erősen nyugatra néző világpolitikájában való csekély szerepét. Még az alulról felfelé törekvő oláhság sem volt forradalmi, kívánságai egyelőre teljesen rendi formákban nyilvánulnak: nem akarja a három nemzet unióján nyugvó erdélyi alkotmányt megdönteni, hanem a három nemzetet egy negyedik, szintén rendi tagozatú nemzettel kiegészíteni. Azaz itt is bebizonyosul, minő óvatossággal kell kezelni a XIX. századi nacionalisztikus törekvések előzményeit, amikor a nemzeti közösségi törekvések más formákban, mint rendiekben nem is jelentkeztek. A nagy változást, amely az addigi alkotmány előregedett voltát kétségen kívül helyezte és végső fejleményében Erdélyt visszavezette a magyar királyság kebelébe, éppen a nacionalizmus európai áramlata szülte meg. Addig is az erdélyiek élete, a felszint fodorító elégedetlenségek mellett is, a régi keretekben folyt le, s ezen az sem változtatott, hogy Mária Terézia az országot 1765 november 2-i ünnepélyes oklevelében nagyfejedelemséggé emelte. Ez az aktus, motívumait illetőleg, beleilleszkedik a korszak egész jellegébe, amikor mindenki szeretett volna valamit változtatni, de végül is minden

maradt a régiben. Báró Brukenthal javaslata szerint a rangemelésnek feladata lett volna az utolsó szálakat is elszakítani, melyek Erdélyt még Magyarországgal összekapcsolták, a kivitelben azonban sikerült gróf Bethlen Gábor kancellárnak a Kaunitz hercegtől készített javaslatból kitöröltetnie Erdély teljes, minden más országtól való függetlenségének feltűnő hangsúlyozását; igaz, hogy viszont második javaslatát: hogy az erdélyi címerbe a Magyarországgal való kapcsolat jeléül a kettős keresztet felvegyék, Kaunitz épp amiatt utasította el, mert ez meg a magyar kapcsolatokat hangsúlyozná túlságosan. A magyar és székely nemzetnek erősen rendi gondolkozására jellemző, hogy a Magyarországgal való kapcsolat megszilárdítására most sem gondoltak. Bethlen Gábor gróf, akit az erdélyiek aulikusnak tartottak, de aki ezidőben szinte egyetlen komoly híve volt a magyarországi szorosabb kapcsolatnak, kénytelen volt Mária Terézia előtt bevallani, hogy Erdélyben igen kevesen kívánják a Magyarországhoz való csatolást, oly kevesen, hogy véleményükkel nem is kell törődni, — a régi erdélyi önállóság, a transzilvanizmus e közjogi formája nemcsak itt, hanem az úgynevezett Partes, a magyarországi részek dolgában is megnyilvánult, melyeket az erdélyi rendek semmiképp nem engedtek Magyarországhoz visszazállani. Középszolnok, Kraszna vármegye, Kővár vidéke, Zaránd és Máramaros vármegye részei hadiadó dolgában ugyan Magyarországhoz tartoztak, s adóportáikat a magyar királyságbeli porták közt tartották nyilván, de a magyarok visszacsatoló kívánságainak az erdélyi országgyűlések mindenkor erélyesen ellenállottak; Erdélynél maradásukat 1732-ben III. Károly újra kimondotta az országgyűlés kérésére, s ez így is maradt az egész korszakon át. Ha még hozzávesszük, hogy Mária Teréziának egy epizód-szerű, a monarchia központi kormányzatának általános újjászervezésével kapcsolatos beolvasztó kísérlete is minden következés nélkül mult el: a már ismert bánáti udvari deputáció 1745-ben az erdélyi „politicumot“ és „öconomicumot“ is megkapta, de már 1751-ben visszaadta az erdélyi udvari kancelláriának: mindebből világos, mint már mondtam, hogy döntő változásoktól a régi levegőben mindenki visszariadt.

II. József erdélyi reformjai

Új levegőt II. József uralkodása sem hozott. A császár hiába akarta összes országait ugyanazon eszközökkel vezetni a boldogulás ugyanazon útjára: uniformizáló és egységesítő törekvései másutt is megtörték a történetileg kifejlődött képződmények szerves kohézióján, s érthető, hogy a még egészen rendi természetű erdélyi viszonyok között csak egészen felületes, átmeneti hatást gyakorolhattak. Erdély történelmi közösségeit egy tollvonással megszüntette, még a szászokat sem mentette meg előtte német nemzetiségük: a szász univerzitást, a Királyföld különállását eltörölve, a szász közösségek vagyón-

tömegét országos kincstárba átutalva, a koncivitást valószínűsítette, amennyiben bárki is letelepedhetett a szászok között. A székely és szász székeket vármegyékbe osztotta, s az egész ország területéből 10 vármegyét alkotott, melyek felett a guberniumot meghagyta ugyan, de az erdélyi kancelláriát beolvasztotta a magyarba, s a magyarországi főkancellár alatt külön erdélyi alkancellári állást szervezett a nagyműveltségű gróf Teleki Sámuel számára; a két ország közt fennálló vám-vonalat megszüntette, s utóbb a gubernium megszüntetésével Erdélyt oly szorosan be akarta kapcsolni Magyarországhoz, hogy csak vajdát tartott volna benne. A guberniumot, s ezzel a kormányt Nagyszebenből Kolozsvárra helyezte át, mely ettől kezdve veszi át a régi székhely, Gyulafehérvár vezető szerepét. Az erdélyi főurak, mint a legműveltebb osztály, nagy számban bocsátották II. József rendelkezésére szolgálókat, az öreg báró Brukenthal eltávolításával gróf Bánffy György vette át, mint gubernátor, az ország vezetését; az igazságszolgáltatás is újjászerveztetett, királyi tábla és két kerületi tábla állított fel, a társadalmi átalakulást előkészítő kon-skripció is megkezdődött, mindez a szászok nagy keserűségére, de általában kevésbé heves ellenzés mellett, mint Magyarországon.

II. József reformjai más országok tényleges fejlődését is sokban megelőzték, de hogy mennyire nem illettek Erdélyre, melynek haladását a folyvást beáramló oláhországi műveletlenség mindegyre hátráltatta, azt leginkább a Hóra-féle lázadás mutatta meg. A modern történetkutatás rendelkezésére álló fogalmi vizsgálódás bizonyossá teszi, hogy ebben a lázadásban csak azon társadalmi viszonyok fejeződtek ki, melyek akkor az oláhság körében tényleg megvoltak. A lázadás székhelyét az Erdély és Partium közti hatalmas erdős hegységek képezték, melyek már évtizedek óta gyűjtőmedencéi voltak a letelepedésre, mezőgazdaságra még meg nem érett oláhságnak, amely azonban ősi félnomád ösztöneit a körötte elterülő civilizált megyei, városi, földesúri, állami szervezetben többé már nem gyakorolhatta. Már a bánáti viszonyok rajzánál is látjuk, hogy a primitív műveletlenségben megmaradt oláh, magyar területre lépve, ha csak nem sikerül valahol letelepíteni, rablóvá lesz, amennyiben nincs többé lehetősége nyájjaival széles területeken tovább vándorolgatni. Míg a szász földön, a vármegyék északibb területein, a Szamos völgyeiben az oláh már régóta földműveléssel foglalkozott, addig a folytonos oláhországi bevándorlástól felfrissített oláh tömegek Zaránd, Arad, Hunyad, Alsófejér vármegyében és a Bánságban még mindig ragaszkodtak az akkor már anachronisztikus félnomád műveletlenséghez, amiért különben leginkább a babona színvonalára leszállt orthodox vallásuk és annak hirdetői, az egvkorúak leírása szerint teljes tudatlanságban élő pópák voltak

felelősek. A vármegyéknek már a 70-es és 80-as években sok fejtörést okozott a hegyekben garázdálkodó sok oláh rablóbanda, s láttuk, hogy ezen a szétszórt oláh községek egybe telepítésével, s általában szigorú rendőri szabályokkal akartak segíteni, eredmény nélkül, mert hiszen a fanarióta uralom megszakítás nélkül gondoskodott arról, hogy a magyar közigazgatás mindegyre újabb bevándorló tömegek ráncbaszedésén és kiművelésén törhesse fejét. A II. József alatti oláh mozgalmak egyik legfőbb magyarozatát e folytonos beáramlásban kell látnunk, a Hóra-lázadás területei a havasalföldi menekülteknek földrajzilag is első stációi voltak. Rabló és gyilkoló oláh csapatok északra vonulása 1781-től kezdve újból szemmel látható Krassó megyéből Arad felé: itt megtérni akaró, kegyelmet váró rablócsapat elfogja Forray András alispánt, hogy az alispán váltsága fejében biztosabban részesüljön a kegyelemben, majd tovább vonulnak Zaránd megyébe, s ezzel elérkeznek a Maros két partján elterülő végeláthatatlan hegy-ségekre, a félnomád népség régi búvóhelyeire.

A Hóra-lázadás

Szélesebb rétegekben okozott nyugtalanságot II. József azon rendelete, mellyel a székely és oláh határőrvidék kiterjesztése érdekében a határszéli vármegyék jobbágyságait összeíratta. Az oláh jobbágyok tömegesen jelentkeztek az összeíró császári tisztek előtt, azon reményben, hogy földesúri szolgálatuktól megszabadulhatnak. Ebben az általános bizonytalanságban a zalatnai és offenbányai fiskális uradalom speciális viszonyai robbantották ki a véres fölkelést: az itteni erdőségekben, igen szűkös szántókon és réteken majdnem 10.000 oláh család élt, igen csekély szolgáltatásokkal, akiket azonban az utóbbi évtizedekben behozott borkimérési adó annál inkább elkésérett. Az új bor- és pálinkaadót az uradalom két örménynek adta bérbe, akik ellen folyvást járták a panaszok a bécsi utat, sőt itt is, mint Mária Terézia alatt a Dunántúl, jobbágydeputációk mentek az udvarhoz, s onnan a jobbágyok ügyeinek megvizsgálását célzó kancelláriai rendeletek érkeztek vissza. A zalatnai oláh parasztok egyik deputátusa Hóra nevű oláh pásztor, teljesen műveletlen ember volt, aki hazatérve — erre Dunántúl is láttunk példát —, elhíresztelte, hogy a császár beszélt vele, hogy az oláhok felkeljenek és elnyomóik, a magyar urak ellen támadjanak. A lázadás 1784 őszén tört ki; első véres jelenete volt, hogy a gyülekező oláhok elosztására induló zarándi szolgabírákat, Gál Mihályt és Nalácsi Farkast legyilkolták. Ezzel megkezdődött a már felsorolt vármegyék területén a parasztlázadásnak azon formája, melynek borzalmas kegyetlenségét csak a bevándorolt oláhságnak végtelenen alacsony kultúrfoka magyarázza, — hasonló kegyetlenségeket, köztük a magzatnak az élő anya testéből kivágását, csak a török segédhadai, a tatárok szoktak Magyarorszá-

gon elkövetni. Nemesi családokat, kor- és nemkülönbség nélkül meggyilkoltak, legföljebb a fiatal nőket kényszerítették az „oláh vallás“, azaz az orthodoxia föl vételével valamely jobbághoz feleségül, rendesen ahhoz, aki az illető család férfitagját lemészárolta. Bár Hóra állandóan hirdette, hogy a császár helyesli a magyarok kiirtását, — a tömeg előtt a császártól kapott aranykeresztet (valóban egy papi kereszt) és egy császári privilégiumot is felmutatott, melyről utóbb kiderült, hogy a Bécsben lakó török állampolgárságú orthodoxok istentiszteletére vonatkozó diploma volt, — a tömegek fejében a tényleges viszonyoktól függetlenül, minden állami és társadalmi rendtől függetlenül valami primitív szabadság motoszkált, Hórát tartották királyuknak, s főként a pópák az orthodox vallás uralmában látták a véres jelenetek végcélját: ők voltak azok, kik a megkímélt nemesasszonyokat szertartások közben oláh hitűvé avatták. Valóságos nemzeti törekvések, avagy állami, közjogi konstrukciók, akár egy „dák“ királyság fantomja is messze felülmúlták volna a lázadók szellemi színvonalát, hiszen a felkelésben egyetlen intelligens, könyvművelt ember sem vett részt.

A hirtelen kitörés, s annak véres jelenetei meglepetésszerűen hatottak, amihez járult az a körülmény is, hogy a császári erők erdélyi parancsnoka, báró Preiss tábornok rossz viszonyban volt Bruckenthal gubernátorral, s ennek kéréseit, a katonaság erélyes föllépése érdekében, nem teljesítette. Sőt egyes alárendelt katonai közegek, így Schultz alezredes, tárgyalni is kezdtek a véreskező fölkelőkkel. Maga a császár anynyira el volt keseredve a nemesség ellen, mely reformjaival szemben minden országban ellenállást fejtett ki, hogy magyar nemesi családok végletes pusztulása sem hatotta meg, s eleinte inkább az oláh jobbágyság helyzetét könnyítő úrbírség kidolgoztatásával, semmint erélyes elnyomó rendszabályokkal foglalkozott. Így a nemesség maga volt kénytelen védekezni: Hunyad megye nemesei Déva várába zárkóztak, az ostromló jobbágyság támadásait visszaverték, s foglyaikat elrettentő például kivégezték. Az érdekelt vármegyék nemesi fölkelést hirdettek, mire végre a katonaság is megmozdulhatott, s bár a császári csapatok túlságosan felaprózva, a hegységben itt-ott visszavonulásra kényszerültek a több ezer főnyi oláhság előtt, végül Kray alezredes székely határőrcsapatokkal leverte a mozgalmat. Lecsillapításán különben Nikitics Gedeon erdélyi oláh orthodox püspök is fáradozott, aki Kray kíséretében népgyűléseken oktatta csendességre népét és pópáit, ugyanily körutakat tettek az aradi és verseci szerb és a balázsfalvai egyesült oláh püspökök is. A vezetők közül Krizsán öngyilkos lett a börtönben, Hórát és Kloskát kivégezték a császártól a lázadás lecsillapításával megbízott gróf Jankóvich Antal rendelkezése, aki különben utasítása értelmében a szegény néppel szem-

ben minden megtorlástól tartózkodott. Ebben az időben legnagyobb kíméletlenséggel a szász városok, mint földesurak használták ki jobbágyaikat; — egy számítás szerint a XVIII. század második felében a szász földön, 86.000 szásznak uralma alatt már 65.000 oláh jobbágy élt, — a császár a szász önkormányzat megszüntetésével is az oláh jobbágyok érdekeit akarta védeni, s az a körülmény, hogy a lázadás szász területre, de a vármegyék sűrűben lakott belső és északi tájaira sem terjedt el, azt mutatja, hogy a Hóra-lázadás nemcsak nemzeti mozgalom nem volt, de jellegzetes agrárlázadás sem: valami ez alatt, olyan szerencsétlen tömegek vak nekilendülése, melyek még nem jutottak a falusi mezőgazdaság színvonalára.

De bármennyire világos volt is a véres kitörés közvetlen előidézője: a kamarai birtok bérlőinek pénzsóvár, elnyomó magatartása, és a kamarai igazgatásra, mely Béctől függött, bármily kevés befolyást gyakorolhatott is a magyarság, mégsem hiányoztak külföldi hangok, melyek a magyar nemesi uralom bűnének rótták fel az oláh felkelést. A német nyárspolgári felvilágosodásé az érdem, hogy először állította szembe az oláhok „különösen szép, erős és termékeny fáját“ a magyar elnyomókkal, akik mint „idegenek és katolikusok“ gyűlölt „feudális uralom“ alatt tartják azokat, miként ezt először a hamburgi Politisches Journal állapította meg többször is, 1784. és 1785. évfolyamában. Ugyanebben az irányban használta ki a Hóra-lázadást a német Aufklärung egyik jellegzetes hírlapírója, a délnémet Wekhrlin (Wilhelm Ludwig Weckherlin), aki feltűnési viselkedésgből kereste az exotikus szavakat stílusában és a szenzációs híreket folyóirataiban, nem törődve azok valódiságával. A német aufklárista publicisztikából kerülhetett el e felfogás Brissot-hoz, a későbbi girondista vezérhez, aki már Hóra mozgalmában ugyanoly szabadságratörő szándékot fedez fel, mint Washingtonban, azzal a különbséggel, hogy míg a „demagóg“ Washingtonnak sikerült szándéka, Hóraé nem, ami viszont az érzékeny francia forradalmár teljes részvételét biztosítja a havasi mórvezér számára.

Az 1791. országgyűlés

A II. József korára 1790-ben beköszöntő új idő szintén távol maradt attól, hogy a rendi állapotokból kifelé vezetve új utakat tárt volna fel. II. Lipót 1791-i erdélyi országgyűlésén a három nemzet némi heveskedés után megegyezett az addigi rendi viszonyok fenntartásában. A magyarság új nemzeti mozgalma itt csak a nagy magyar nemzeti irány szerény visszhangjaként emelte fel szavát; a magyarok eleinte követelték a magyar és erdélyi kancellária Józseftől létesített egyesítésének fenntartását, hogy ezzel Magyarország és Erdély uniója állandósuljon; azonban a tárgyalások húzó-dásával mind kevesebben maradtak az unió táborában: a szá-

szók teljesen, a székelyeknek nagy többsége is ellene nyilatkozott, csakis két háromszéki követ és József császár némely személyes hívei, gróf Bánffy György gubernátor vezetésével tartottak ki mellette, úgyhogy az erdélyiek ez unióellenes magatartásából a magyar országgyűlés ez ügyben tárgyaló bizottsága is levonta azt a következtetést, hogy az erdélyiek most nem kívánják az unió kimondását. A magyar nyelv ügyében megnyilatkozó irodalmi közvélemény hatása alatt a gubernium és thesaurarius hivatalos nyelvvé a magyart akarták tenni, amit azonban a szászok nehézményeztek, s így az 1791 : XXXI. törvénycikk a központi hivatalok nyelveként a latint jelöli meg, mely a fejedelemség óta a XVIII. században már úgyszólván ténylegesen gyakorlatban volt. Ez országgyűlés törvénykönyve különben a magyarnak mintájára körvonalazta félre nem érhetően Erdély önállóságát és azt, hogy „más provinciák normájára nem kormányozható“. Hasonlóképpen győzött a rendi gondolat a jobbágykérdésben is, ahol a rendek többsége a szabad költözködés megengedése ellen nyilatkozott, még a protestáns vallásszabadság lángoló híve, báró Wesselényi Miklós is; az országgyűlésen még az is felháborodást okozott, hogy 31 udvarhelyszéki község beadványban kérte régi székely szabadságának helyreállítását. A székely nemesség kívánságára a kérvény szövegezőjét, egy Dersi Pál nevű ügyvédet, fiskális akció alá fogták. A jobbágyok dolgában pedig az országgyűlés gróf Teleki József jobbágybarát fellépésének hatása alatt, végül is megengedte a szabad költözködést, de azt komplikált feltételekhez kötve, meglehetősen illuzóriussá tette. Az országgyűléstől az úrbéri ügy végleges rendezésére kiküldött bizottság még inkább földesúri szellemben dolgozott: a jobbágyot a nemes tulajdonának tekintette, mert a magyar jobbágy azzá lett, mikor fellázadt és szabadságból szolgaságba süllyedt, az oláh pedig, amikor bevándorolt az országba, ennek következtében a bizottság még az 1791-i törvényt is túlliberálisnak találta, többek közt a szabad költözködés teljes megszüntetését javasolta, ami azonban az erdélyi kiküldött bizottságok egyéb javaslataival együtt itt sem került soha komoly tárgyalás alá.

A század végén tehát a rendi múlt és jelen még elég erős volt arra, hogy az erdélyi magyarságban meglévő csiráknak az újkor nacionalista szellemében való kifejlődését megakadályozza; a magyar nemzeti élet hatalmas folyama ott hömpölygött a Duna-Tisza mellékén, s az erdélyi processzus onnan kapta a következő század elején éltető erőit. Azaz a transzszilvanizmus gondolata, s annak a fejedelmi korszak reminiscenciáinak hatása alatti közjogi megvalósítása a magyarság történetalkotó erőit nem szaporította, hanem, ez látszik az egész XVIII. századi fejlődésből, inkább ellankasztotta. Magyar, székely és szász nemzet egyképpen megelégedett a rendiség

kereteivel, melyek közt azonban ekkor már, annyi század rendi élete után, új, alkotó gondolatok nem születhettek meg. Ezért kellett Erdélynek a XIX. század első felében Magyarországhoz járnia iskolába.

A Supplex Libellus

Az új idők jeleként pedig már az 1791-i országgyűlésen megjelent az oláhok felségfolyamodványa, az ú. n. Supplex libellus Valachorum. Ezt a Klein és Áron püspököktől alapított balázsfalvi bazilita iskola tudós papjai készítették, s Bobb János görög katolikus és Adamovich Geraszim orthodox püspökök nyújtották be a királyhoz, aki elintézés végett az országgyűlésnek küldte le. Felolvasásakor a tárgyalóterembe tűzlárma hallatszván be, Wesselényi Miklós azzal tartotta vissza a tűzoltásra induló követeket, hogy itt is „elég nagy tűz ég, bár azt olthassuk el.“ Az oláh kérvény az első dokumentum, mely az oláh nemzetnek keleti viszonyaiból kiemelkedését, s nyugateurópai szellemi áramlat alá kerülését bizonyítja. A balázsfalvi iskolának tudós kalugyerei, Klein Sámuel és Sinkai György, nem hiába tanultak és dolgoztak éveken át Rómában és Bécsben, sikerült nekik nemcsak az oláh nyelv- és történettudományt, hanem az oláh nemzeti öntudatot és a három országban szétszórt oláhság lelki egységét is megalapozni. Klein Sámuel első oláh nyelvtana 1780-ban jelent meg, s ez a munka szakította el végkép az oláhság bizánci kapcsolatait azzal, hogy a cirill írásról áttért a latin betűkre. Előszavában pedig Sinkai az oláh és latin nyelv rokonságát kutatva, az oláhot dákoromán nyelvnek és az olasz nővérének nyilvánítja. Készen van itt már az egész dákoromán közjogi elmélet, melyre az 1746-ban ismeretessé vált magyar Anonymus krónikája, annak tudománytalan magyarázata éppoly nagy hatással volt, mint a horvát közjogra Spalatói Tamás krónikájának függeléke. A Supplex libellus ez új tanok első összefoglalása, még mielőtt azokat Klein, Sinkai, s utánuk Maior Péter a következő század elején, mint pesti cenzorok és az Egyetemi Nyomda hivatalnokai, könyveikben igazában kifejtették volna. A folyamodás az oláhok ősi jogait követeli vissza, mikor azok helyzetét javítani akarja: Anonymus előadásának az akkor divatos természetjogi és felvilágosodási államjogi elméletek szerint adja magyarázatát olyképen, hogy Traján császárnak Erdély területén századok viszontagságain át megmaradt utódai az Erdélybe jövő Tuhutum vezérrel valóságos szerződést kötöttek, s a magyarokat mint jövevényeket befogadták maguk közé. Ezen az állásponton persze a későbbi erdélyi történet nem lehet egyéb, mint az oláhságnak jogaiból deposszedálása, aminek kimutatásában az oláh írók a század nagy barokk-kutatóinak, Timon Sámuelnek, Pray Györgynek adatait használják és félremagyarazzák. A Libellus pozitív kívánásai odairányulnak, hogy az erdélyi törvényekből az oláhokra

sérelmes „tolerált“, nem recipiált kifejezések kitöröltessenek, ők a többi nemzettel egyenrangúak legyenek, magas hivatalokat viselhessenek, s azon vármegyékben és székekben, hol többségben vannak, minden helyet oláh névvel nevezzenek. A folyamodvány az új nemzet közjogi helyzetét nem részletezi, de annál pontosabban írja körül e helynévváltoztatást, jeléül annak, mennyire ellensége az új nemzeti szellem a tradicionális történeti eredményeknek, melyeket, ha teheti, már az első pillanatban átfest saját színeivel.

Az erdélyi három nemzet egy volt az oláh követelések visszautasításában: a szászok ebben a kérdésben, mely őket oláh jobbágyaik miatt közletről érintette, hozzásimultak a másik két nemzethez. Hogy itt, az oláhságnak első nagy nemzeti manifesztációjával szemben a három történeti nemzetnél is még mindig nem modern nemzeti, hanem régi rendi szempontok érvényesültek, arra nézve jellemző a rendek válasza az oláh kérvényre, ahol elmondják többek közt, hogy a székeleyek közt is vannak jobbágyok, akik, bár a székely nevet viselik, kétségtelenül nem igazi székely, pannóniai eredetűek, hanem csak bevándoroltak, s éppúgy jobbágysorban maradnak, mint kell, hogy az oláh jobbágy is az maradjon. Az oláh nemes különben a magyar nemesek közt foglal helyet és nincs szüksége további felszabadításra. A kérvény egyetlen eredménye az volt, hogy az 1791 : LX. törvénycikk a görögkeleti vallást kiemelte a toleráltak közül, annak szabad gyakorlatát megerősítette azon szertartás püspöke alatt és kimondotta, hogy híveivel más országlakók módjára kell bánni, s őket másoknál jobban nem szabad szolgálatással megterhelni. A következő század fejlődésére nem ez a törvény, hanem az oláhságnak a Supplex libellusban feltalált öntudata lett hatással; valóban itt volt az utolsó óra, hogy az erdélyi magyarság is, megszabadulva a rendi gondolkodástól, bekapcsolódjék a maga részéről is a nagy európai nacionalista folyamatba.

A jövő a népek öntudatosulását és egymással összeütöközését készítette elő a XIX. század liberális nemzetállam-konceptiójában.

HETEDIK KÖNYV

A XIXAK ÉS XX.IK SZAZAD

ELSÓ RÉSZ

A RENDI NACIONALIZMUS

ELSŐ FEJEZET

NEMZETI ÉS RENDI POLITIKA

MÉG LÁTTUK, s ha gyermekfővel is, de átéltük az elmúlt századvéget, melynek embere az európai történetnek legbüszkébb teremtménye volt. Ott állott, mint hitte, az Univerzum középpontjában, melynek titkait el-leste és melynek a korábbi nemzedékekre nehezedő homályát diadalmas harcban sikerült eloszlatnia; a Földet hatalma alá hajtotta, s világrészek benne, az európai emberben tisztelték nevelőjüket, el nem érhető mintaképüket, s azt a parancsolót, kinek uralma jótéteménynek látszott. Benn pedig, az európai hazában, gazdagság és jólét, élet-, vagyon- és jövőbiztonság soha el nem képzelt mértéke honolt, és a homo Europaeus el-hitte magáról, hogy mindezt az ő XIX. százada, az ő alig százéves erőfeszítései hozták létre biztos alapelvek segítségével, melyek az ő bölcseségének köszönhetők. Ezek voltak a nacionalizmus, a liberalizmus, a politikai demokrácia, a természettudományos gondolkodás, melyek együttvéve hihetetlen öntudatot kölcsönöztek a XIX. század emberének és körjé az önbámulat és öndícséret légkörét vonták, melyet kétség vagy önvizsgálat alig zavart. Az emberiség korábbi története csak előkészületnek tűnt fel a XIX. század magaslata számára, s míg a régebbi korszakok tökéletlenségét és barbár kezdetlegességét lenézte e boldog kor tudománya, addig saját elveiben örökérvényű dogmákat imádott. Azóta az emberfőre helyezett dicsfény elfakult, a Teremtés Királyának fejedelmi jelmeze rongyokban lóg a XX. század éhező és didergő emberének testén, de a korábbi nagy emelkedést kísérő ideák örök voltának hite ma is széles körökben él; ha másként nem, vigasztalásként a sötét jelenben és a talán még sötétebb jövőben.

Az újkori nacionalizmus kifejlődése

Pedig ezek az ideák nem is a XIX. század szülöttei voltak, átvette őket az elődjétől, a felvilágosodás századától, mely először tudatosította az újkori történet hosszú fejlődésének ez eredményeit. Közöttük leghosszabb múlttal a nacionalizmus, a XIX. század igazi hordozója, dicsekedhetik. Azóta, hogy még az első évezred letelte előtt a germán-román elemek keveredéséből kialakult és elválasztódott a kontinensnek három nagy kultúrnyelve, a francia, olasz és német, még az univerzaliszti-

kusan keresztény középkor történetében is a főszereplők ezek a nyelvileg elkülönült nemzetek voltak s a körülöttük széles körben letelepedő, államot alkotó népek. Nacionalizmus a XIX. század előtt is volt, az emberek korábban is a közös leszármazás és közös nyelv alapján alkottak közösségeket, bár a mindennapi életben alig engedett közös érdekeket érvényesíteni a társadalmi, gazdasági és politikai széttagoltság. Közös nyelv és leszármazás mellett az ugyanazon államterület is kialakítólag hatott a nemzetiségre, különösen ott, hol ez a terület állandó külső nyomás ellen volt kénytelen védekezni, mint Magyarország a XI. század óta a német, görög, majd török támadások ellenében. De a középkori tagoltság általában erősebb volt a nemzeti koncentrációnál, s naponként megesett, hogy az egységet képviselő uralkodóval szemben nemzetrészek, rendek, vidékek nemzetileg idegenekkel szövődtek.

Az újkor kezdete óta a nemzeti gondolat számára pozitívabb alapokat az abszolutisztikus fejedelemség szerzett. Először Franciaországban, nyomban utána más kontinentális államokban a királyság törli meg a helyi, területi hatalmakat, a feudális nagyurakat, azokat a rendeket, melyek a középkor második felében az anarchiától óvták meg a népeket és nagy kultúrákat, a lovagi, városi, nemzeti életet fejlesztették ki, de amelyek tagjaikat túlerős anyagi és szellemi kapcsolatokkal tartották össze, semhogy nagyobb nemzeti egységek létrejöhettek volna. Ezeknek a nemzeti egységeknek igazi alkotói a fejedelmek, akik a XVI. századtól kezdve vérrel és vassal tönkreteszik a nagy vazallusokat — francia területen az utolsó, Montmorencyt már a XVII. század első felében kivégeztette Richelieu, ez új királyi hatalom megszemélyesítője — s a megmaradt vidéki arisztokráciát udvarukba kényszerítik, vagy pedig, mint a XVIII. század Poroszországában, katonai és közigazgatási, tehát állami feladatok eszközeivé teszik. Mert a királyság kezébe véve a politikai hatalmat, azt az egész államterület és annak lakosai, tehát a „nemzet“ szolgálatában használja fel: megalkotja először is a hadsereget, mely többé nem egyes rendektől függ és nem is azok érdekeiért, hanem a királytól megjelölt állami érdekekért megy harcba; megalkotja a sok kis vidéki, feudális és városi gazdaságból azt a nagy gazdasági egységet, melynek határvonalai immár összeesnek az állami határokkal, s amely az újkori „nemzetgazdaság“ hordozója lesz. Az állam határain belül nincs többé haderő, csak királyi, nincs több közigazgatás, csak állami és nincs gazdasági törekvés, mely a közzel, az állam és nemzet gazdaságával szemben érvényesülhetne. A gazdasági egységesítés munkáját a királyság a merkantilrendszer segítségével végezte el: saját belátása szerint, állami hatalomszóval termeltet és dolgoztat fel nyersanyagokat, — amiben természetesen az egyidejűleg kifejlődő racionalizmus észszerűségi gondolatme-

neteire támaszkodik, — az exportot és importot központilag, állami szempontból, az egész nemzetgazdaság javára irányítja, így áll elő a gazdaságilag is zárt államterület, mely egyedül a saját és lakói javát nézi, a kívülállókkal és szomszédokkal szemben ellenséges álláspontot foglal el, mert már úgy tudja, hogy ami ezeknek kárára, az neki hasznára van és viszont. Hogy az új nemzetgazdaságok mindjárt születésük pillanatától nem törtek egymás ellen és nem éltek állandóan gazdasági és vámháborúban, annak oka tisztán abban van, hogy lakosságuk még gyér volt és egyelőre a sajátmaguk belső megszervezése is gondot adott nekik. De az államérdek ezen új nemzeti területeken már nemcsak gazdasági vonatkozásban volt a legfőbb irányító elv: az abszolút nagyhatalmak egészében átvették Machiavellinek és az olasz városállamoknak politikai erkölcsét, mely szerint az államegyéniség fenntartása az egyetlen cél, s annak szolgálatában a régi, középkori, keresztény erkölcs szabályai nem kötelezők többé ...

De a király, udvar, sereg, gazdaságilag egységes terület még nem volt nemzetállam, hiányzott belőle a nemzet, ezért az abszolút királyság XVI—XVIII. századbeli korszaka csak előkészítője volt az új képződménynek. Az abszolút királyság még csak politikai érvényesülését szüntette meg a rendeknek, köztük a leghatalmasabbnak, a nemességnek; a magánjogi privilégiumok továbbéltek, annál inkább, mert a fejedelmi udvarokból terjedő barokk légkör kedvezett a tekintély elvének és meghagyta azon társadalmi egyenlőtlenségeket, melyek a középkor felbomlása óta a rendek és a jogtalan osztályok közt kifejlődtek. A nemzeti alakulathoz szélesebb alapok voltak szükségesek, mint fejedelem, udvar, hadsereg és közigazgatás, s ezeket az alapokat nyújtotta a felvilágosodás, félretolva a barokk-teknivel együtt a rendi privilégiumokat, s kikövetkeztetve a rousseaui társadalmi szerződésből az egyenlőség és politikai demokrácia nagy elveit. Tudjuk, hogy ezeket legelőször az 1776 július 4-i északamerikai függetlenségi nyilatkozat fejezte ki, mely maguktól értetődő igazságoknak nevezi, hogy minden ember születésétől egyenlő, hogy minden embert el nem idegeníthető jogokkal látott el az alkotó, hogy az élethez hozzátartozik, mindenki számára, rendi különbségek nélkül, a szabadság és boldogságra való törekvés; mind ezen jogok biztosítására alakulnak, a nyilatkozat szerint, a kormányok, melyeket a kormányzottak akarata állít össze, s ha egy kormányforma ellenkezik ez elvekkkel, a népnek joga azt megváltoztatni és új kormányt létesíteni oly alapelveken, amelyekben az ő, a nép, boldogsága legjobban megközelíthető és biztosítható. Ezen elveken készültek 1776-tól fogva Virginia, Pennsylvania és a többi amerikai államok szabadságai, s Lafayette ez újelvű amerikai alkotmányokat használta fel az Emberi Jogok Deklarációja elkészítésénél, az 1789 augusztus

26-i manifesztumnál, mely kiindulópontja az európai nemzeti demokráciák immár másfélszázéves történetének. Az emberek szabadoknak és jogokban egyenlőknek születnek és maradnak. Társadalmi különbségek egyedül a közös célszerűségeken alapulhatnak. Minden politikai asszociációnak célja az ember természetes és el nem évülhető jogainak védelme. E jogok: a szabadság, a tulajdonjog, a biztonság és az elnyomás elleni rezisztencia. Minden szuverénitás lényegileg a nemzetben lakozik: sem testület, sem egyén nem gyakorolhat hatalmat, csak a nemzettől kapottat. A törvény a közakarattal kifejezése; minden polgár résztvesz a törvények hozásában; a törvény pedig mindenkire ugyanaz, minden polgár egyenlő lévén a törvény előtt. Mindenki egyformán részt vehet, tehetsége, erényei szerint, a hivatalokban; senki se fogható el, csak törvényes formákban; nézeteiben, vallásában senki sem zavarható, csak ha ezek a közre károsak; a gondolkodás és a vélemények szóban, írásban, nyomtatásban kifejezése az ember legértékesebb jogai közé tartozik. Az adók, a hadsereg és közigazgatásra, közösek és egyenlően osztatnak fel; a magántulajdon szent és sérthetetlen jog. Ezek azon elvek, melyeket Európa minden nemzete a mi korunkig politikai létalapjainak tartott.

A változás külsőleg alig volt egyéb, mint amikor a lárvából kibújik a pillangó. Előbb az állam első szolgája, a király képviselte az államot, most a nemzet határozza meg azt, s átvéven az uralmat az abszolút uralkodótól, magáévá teszi és saját céljaira használja fel a már kész hadsereget, közigazgatást, gazdasági rendszert. De átveszi az abszolutisztikus nagyhatalmak erkölcsi jogrendjét is, melynek értelmében az új nemzetállam éppúgy saját érdekét tartja legfőbb normának, távol más, akár keresztény, akár laikus-humanisztikus erkölcsi szabályoktól, akárcsak az abszolút királyság. Az eltérés mégis igen nagy, ha egyelőre nem is a történet realitásában, de igenis az alapvető elvekben. A nemzet többé nem elégedhetik meg az abszolút korszakhoz hasonlóan külsőséges, hatalmi eszközökkel való uralkodással, lényege a tömeges egyének összefogásában, tehát kollektivitásban van, minek folytán természetes törekvése minden egyes lakos lelkét megragadni és saját lényegéhez átídomítani. A középkori és az abszolutisztikus állam távolról sem tudta oly teljes mértékben magáévá tenni az egyént, mint az új nemzetállam, mely már nemzeti, azaz egységes szempontú, kollektív célú nevelést ad és így célkitűzéseiben nem udvarra, arisztokratákra, királyi, zsoldos seregére és hivatalnokokra támaszkodik, hanem millióknak egyetlen irányba lendíthető öntudatos erejére. És ezek a milliók a barokk- és középkorhoz képest már tisztára laicizált világban élnek, de a nemzeti összefüggések maguk szülnék új erkölcsiséget, mely főként kezdeti fokain sokban megegyezik

a keresztény erkölccsel, szeretetet, önfeláldozást, a népegységbe tartozók kölcsönös megbecsülését vallva. A nemzet célja, eltekintve a nemzetállam szükségyszerűen államrezonos politikájától, magas etikai fokon áll, nemcsak a megelőző abszolutizmushoz viszonyítva: széleskörű emberi egység szolidaritását követeli, melyben mindenki felemelkedik az emberi méltóságra; a nemzeti egység kereteiben az egyéni munkák hatása hatványozódik és korábban elképzelhetetlen nagy emberi értékek termelődnek ki, a gazdaságban a kapitalizmus segélyével anyagi javak mérhetetlen tömege, s az egyéni élet-átlag gyors emelkedése, a szellemiekben a nemzeti irodalmak, melyek az emberi műveltség legmagasabbfokú alkotásai. A nemzeti eszme korszakának megadatott, hogy a görög-római világ egyszerinek, unikumnak tartott klasszicitását, gondolatban és műveltségben, minden nemzet ölében újra megvalósítsa.

Mindezen magas emberi értékek egyenes vonalban nőttek ki a nacionalizusból, s a következőkben, ha bírálunk kell a nemzeti politikai rendszereket, a demokráciát, liberalizmust, a nemzeti gazdasági elméleteket, ne felejtsük el, hogy földi dolgokban a legnagyobb és leghasznosabb emberi fejlődéssel állunk szemben, melynek gondolkodásunk alapjait köszönhetjük.

Vájjon a magyar fejlődés az új század beköszöntésére megérkezett-e arra a fokra, melyen ez a nemzeti eszmetömb realitássá válhatott?

LÉNYEGES ELŐZMÉNYEI hiányoztak nálunk az aktív nemzeti politikának, a nemzeti eszme százada beköszöntésekor. Magyarország nem ment át az abszolutizmus azon kétszáz-esztendő korszakán, mely alatt nyugati nemzetek vérükből származó uralkodók, Bourbonok, Hohenzollernek, Wittelsbachok és más dinasztiák vaspálcája alatt likvidálták a rendiséget és hozzászoktak ahhoz, hogy az állami feladatok teljesítésében a közjó, a nemzet java munkálását lássák. Az abszolutizmus — ismerjük a korábbi századok e szomorú tanulságát — nálunk idegen uralom eszköze volt, mellyel szemben épp a nemzet önfenntartási ösztöne kívánta a védekezést. A Habsburgok abszolutisztikus kísérletei nem magyar egységet akartak összehozni a magyar államhatárok kitöltésére, hanem épp e határok megszüntetésével a magyar egységet egy nagyobb, ausztriai-német egységbe beolvasztani. Az abszolutizmus nemzetépítő hatása így kiesett történetünkéből, s ennek folytán hiányzott a nemzeti udvar, mely a magyar kultúrát, Versailles mintájára, gyorsított léptekkel vitte volna előre, hiányzott a nemzeti hadsereg, a nemzeti központból szétágazó állami köz-igazgatás és az abszolút állam merkantil gondoskodása a nemzetgazdaság kifejlesztésére. Hiszen a bécsi kormány gazdasági rendelkezései szintén nem a magyar nemzet gazdasági egysé-

gének megalapozását célozták, hanem épp ellenkezőleg, a magyar gazdaságot gyarmati alárendeltségben akarták beolvasztani a nagyobb ausztriai egységbe. Nemcsak a török kor másfél századával maradtunk el a nyugati fejlődéstől: a XVIII. század rendezettebb viszonyai közt bármennyire pótoltuk is az elmulasztottakat, az idegen központból működő királyság nem teljesítette a nemzeti dinasztiák akkori feladatait és nem készítette elő a nemzeti kor számára, hogy úgy mondjuk, a közigazgatási, társadalmi és technikai előzményeket. A központi hivatalok, kancellária és helytartótanács nem tudták az ország vidékére elszármaztatni az egységes állami közigazgatást: továbbra is megmaradt a rendi, vármegyei igazgatás, mely nemcsak területekre tagoltan, partikularisztikusan működött, hanem eminensen rendi érdekeket képviselve, a nemzeti kollektivitás modern szolgálatában tehetetlen volt. Nemzeti hadsereg helyett az idegen, nagyobb egységnek, a Habsburg-monarchiának gyakran nemzetellenes, de mindig legalább is közömbös ezredei állottak magyar földön. Elmondhatjuk, az új nemzeti gondolat számára intézmények nem, legfeljebb érzés és hangulat állott a XVIII. század végén készen.

Itt nem tekinthetünk vissza a magyar érzés és öntudat fejlődésére, melyet a korábbi kötetekben tőlünk telhetőleg megrajzoltunk. A nemzeti öntudat a török uralom nemzetfojtó korában hatalmasan megerősödött, s míg Zrínyi Miklós épp török viszonylatban még erősen vallásos, katolikus színezetű nemzeti érzést énekel hőskölteményében, s míg Bethlen Gábor és Rákóczi György magyarsága hasonlóképen mindegyre vallásos, protestáns szellemű, addig már Zrínyi Áfiumában az egyháztól külön, saját lábán álló nemzetiség nyilatkozik meg, hasonlóképen a kuruckorszakban, Rákóczi Ferencnél és híveinél. A rákövetkező barokk gondolkodás megint erősen vallásos, katolikus jellegű, de a religiosum nemzeti anyagot hat át, s megszületik az új magyar nemzeti kollektivitás első nagy formája, a Regnum Marianum, a barokk tudomány felfedezi a hazát és történetét, amiben a kezdődő racionalizmus is nagyban segíti. A hazai barokk alapokból nyugati nagy nemzetek mintájára lángol fel Bessenyei nyugatos magyarsága, mely az idegent meghonosítva akarja felemelni a magyart, de ugyanekkor Dugonics Etelkájában megszólal a nyugattól elforduló, a saját lábán álló, önmagával megelégedett magyar nemzetiség is. A nemzeti érzés már hevesen lüktet az államhatárok között, amikor az államnak még csak annyiban van magyar jellege, amennyiben a két állammeghatározó tényező, király és rendiség közül, legalább az utóbbi magyar.

1790 fellángolása nem volt képes a nemzeti érzés hiányzó államközigazgatási és társadalmi alapjait pótolni, s láttuk, miként nyugodott bele a régi viszonyokba az a nemesség, mely egyedül volt a nemzeti öntudat hordozója, így érthető meg,

hogy a XIX. század első évtizedeiben szó sem lehetett a nemzetállam oly kialakításáról, aminő más nyugati népeknél végbement. A francia nemzetállam a forradalom és Napoleon korszakában már készen állott, magában foglalva rendi különbség nélkül minden technikai segédeszközét: néphadsereget, állami közigazgatást, önálló gazdasági politikát. A németiség vezető állama, Poroszország, sietett utána ez úton: a Stein-Hardenberg-Scharnhorst-féle reformok óta ott is megvan a néphadsereg kimeríthetetlen rezervoárja, a nemzeti autarkiót nemzeti gazdaság- és vámpolitika támogatja, jobbjágyvédő és felszabadító törvényhozás kiterjeszti a nemzeti népesség alapjait, erősen nemzeti szellemű oktatás létrehozza a nemzeti gondolkodás egységét. Fichte e szempontból még a családi nevelésben sem bízik, s az államnak a katonai és gazdasági mellett nevelési monopóliumot is adna, aminthogy Poroszországban is csakhamar az állam veszi át a nemzet kiépítése feladatát és szinte abszolút hatalommal támogatja a nemzeti erőket és nyesi le azokat, melyeket nemzetellenesnek tart. Hazánk e téren is egész 1867-ig nagy mértékben mögötte van e nyugati népeknek, ahol egyszer megindulván a nemzeti fejlődés, azt az állami omnipotencia minden eszközével lehet előrehajtani és fokozni, míg nálunk az államhatalom, mint alább látni fogjuk, ekkor is inkább elnyomója és kerékkötője, semmint pártfogója nemzeti törekvéseinknek.

A nemzeti nyelv

Ennyire kedvezőtlen helyzetünkben csak az 1790-es racionalista illuzionizmus képzelhette el, hogy mihamar elérhetjük a nyugati kifejlett nemzeteket. Kiindulópont gyanánt ez elképzelések számára sem maradt egyéb, mint a nemzeti érzés és magyar nyelv. A saját államéletétől elszokott, azt immár nem ismerő és legalább is állandó erős akarattal nem kívánó nemzetnél így lesz a nemzeti nyelv centrális élménnyé, részben már hagyományos irodalmi törekvések érvényesüléseként a racionalizmus és felvilágosodás nyelvkultusza segítségével. Míg azonban francia és német földön a nyelvkérdés mint központi nemzeti élmény már rég elvezetett a nemzeti irodalom, hadsereg, társadalom, államélet kialakítására, addig nálunk az álmok, melyek ez utóbbira irányulnak, a nyelvből, mint egyetlen pozitív tulajdonunktól kénytelenek kiindulni. Decsy Sámuel, nemes születésű orvos és antikvár tudós, 1790-ben Pannóniai Féniksz című munkájában a „hamvából feltámadott magyar nyelv” nemzetépítő hatását rajzolja meg. Ezt a „szűz nyelvet”, mely más nyelvvel nincs rokonságban, meg kell menteni az emberiség számára, mert ha elvész, egy nyelvvel kevesebb a világon. Megmenteni pedig csak a magyar földön lehet, mert egyedül itt van használatban: ebből logikai posztulátumként következik az egész élet megmagyarosodása a haza határain belül. A nyelv az, ami az ország lakosságát egyesíteni

fogja vallás- és nemzetiségi különbség nélkül: a magyar nyelvet közönséggé kell tenni az országban, s e célból elsősorban a latint kell kiküszöbölni, s akkor a magyarság „csecsemőállapotából“ kikerül, politikailag és gazdaságilag is felemelkedik. A magyarság most gyarmati helyzetben tengődik „az idegen országokkal lehető kereskedés kútfejeinek megfojtása miatt“, az anyanyelvtől elszakadt magyarok segélyével a Habsburgok kormánya elnyomta az országot, s ezen csak a nyelvmozgalom továbbfejlesztésével lehet segíteni. Tudóstársaság, magyar szótár és nyelvkönyv készítése (régii felvilágosodási kívánságok), a cenzúra megszüntetése, magyar tannyelv az eszközök; ez utóbbit Magyarország minden lakosa közt el kell terjeszteni, németek és tótok is tanulják meg, mert amint minden francia tud franciául, úgy kell Magyarországon minden lakosának magyarul tudni: magyar tannyelv, magyar lelkipásztorok által „érezhetetlenül magyarizáltatnának hazánknak idegen nyelven élő lakosai“; a magyar nyelvet iskolákba, polgári és törvényes székbe be kell hozni, mert amíg ez meg nem lesz, sem „természeti, sem erkölcsi, sem polgári állapotunkra nézve boldogok nem leszünk!“.

Kazinczy és a magyar nyelv

A rendi nacionalizmus egész korszakában, melyet 1830-ig. Széchenyi nagy nemzeti reformprogramja, a Hittel megjelenéséig kell számítanunk, a nemzeti gondolat tiszta formájában, rendi salaktól mentesen, szinte kizárólag ebben a nyelvi és irodalmi talajban gyökerezik. Ez a magyarázata annak a feltűnő ténynek, hogy nálunk az írók és költők azok, akik a nemzet kialakulást elsősorban követelik és ebben a politikusoknak utat mutatnak. Nem szabad azt hinnünk, mintha e költők, elkezdve Kármán Józseftől és Bacsányi Jánostól, az igazi vezéren, Kazinczy Ferencen át, világos nézetekkel bírtak volna a nemzetállam és nemzeti társadalom fogalmairól, vagy pedig hogy ezekben a dolgokban nézeteik lényegesen eltértek volna a nemesi rendekétől. Kazinczy és társai csakhamar levetették azon forradalmi ideákat, melyek a Martinovics-összeesküvésbe hajtották őket és amelyekért ifjú éveik rabságával fizettek, — a századfordulótól kezdve közel harminc esztendőn át nincs többé író és költő, aki politikai reformer volna, de annál inkább olyan, aki a magyar nyelv reformját akarja azon erős hitben, hogy kiművelt, irodalomban használható modern magyar nyelv nemzetiségünknek alapja, sőt több annál: maga nemzetiségünk. Kazinczynál még világosan látható e gondolat felvilágosodási színezete: munkássága elsősorban idegen művek magyarítására irányul, s övele kezdődik a nyugati irodalmi termékek tömeges átültetése. De Klopstock-, Geszner-, Herder-, Wieland-, Lessing-, Schiller-, Goethe-fordításainál mindegyre a leküzdhetetlen nemzeti törekvés vezet, semmiből magyar irodalmat, európai magaslaton állót teremteni, s ezzel egy népet megmenteni

az emberiség számára. A „szent öreg“ a magyar nemzetiség apostola lesz, hiszen a nyelv valóban alapja minden nemzetiségnek, s ilyenképpen működése még sokkal inkább beletartozik a nemzeti organizmus történetébe, mint előtte bármely más írónké. Munkája kezdetén megállapította: „Készületlen minden, lexikonunk szűk, szegény, grammatikánk habozó, hiányos, stiliztikánk feszes, ügyetlen; s ami mindennél bajosabb, mi magunk, írók és olvasók, készületlenek vagyunk s egészen készületlenek. Nincsenek nyomtatóink, nincsenek könyvtársaink, könyveinket csak az írók olvassák, bennünket gátol minden, semmi nem segít. De ez így volt máshol is, s a dolog máshol is méne.“ Nem mondhatjuk el a harcnak részleteit, melyben Kazinczy évtizedek kitarlásában valósággal megalapította az irodalmi életet: heves ócsárlással, metsző iróniával vagy minden kezdetet ápolgató jóakarattal és nyájassággal. Ezen küzdelemteljes évtizedekben, mialatt maga és családja kínzó anyagi gondokban gyötrődött, magát a jövő instrumentumát, a nyelvet is átalakította azon mozgalom megindításával, melyet nyelvújításnak nevezünk, s mely természetesen nem egy elégtelen, szűkkörű nyelv kibővítése volt, hanem az erőteljes és már rég kifejlődött magyar nyelvnek olyan szavakkal és árnyalatokkal gyarapítása és stílusának reformja, aminőkre korábban szükség nem volt, mert hiszen az új fogalmakat is csak a mind bonyolultabb modern, nyugateurópai élet alakította ki. Ilyen nyelvújításon félszázaddal előbb a német nyelv is átesett; nálunk a nyelvi mozgalom azért vert föl nagyobb port és azért van tényleg is nagyobb jelentősége, mert a nemzeti öntudatnak akkor szinte egyetlen eszköze körül folyt le, ami akkor nálunk a nyelv volt.

Az új század második évtizedében eldőlt a nyelv körüli küzdelem: a magyar nyelv megújódott, alkalmassá vált a legújabb nyugati gondolatok kifejezésére is, ezzel pedig bebizonyosodott, hogy a rendi alkotmány hagyományos nyelve, a latin éppúgy használhatatlan a magyar nemzet számára, mint a férfinak a gyermekruha. A nyelvjavítók, a stilizták és műfordítók után jöhettek azok, akik a nemzeti nyelvet genialis művek megszólaltatására tudták felhasználni, akik számára a nyelvkérdés nem kérdés többé, mert minden harci, támadó és védekező attitűd nélkül, a latinra vagy németre nem tekintve beszélnek és írják anyjuk és őseik magyar nyelvét. Ezekre az Istenadta tehetségekre nézve nem kérdés többé a nyelv milyensége, alkalmas vagy kiképzetlen volta, önáluk a nyelv már természetes alapja és birtoka a nemzetiségnek, s ezzel itt van a magyar nemzeti öntudatnak legelső, minden mást megelőző, legtermészetesebb formája. Csokonai Vitéz Mihály fejezi ki tán először azt, hogy a magyar nyelv minden magyar egyéniségnek legősibb meghatározója: „Magyar nyelv! édes nemzetemnek nyelve! teáltalad szólaltam én meg legelőször, teáltalad

hangzott először az én fülemben az édesanyai nevezet, te reszkethetted meg a levegőget, amelyet legelőször szítam, az én bölcsőm körül, s te töltötted be azt az én nevelőimnek, az én hazám fiainak, az engemet szeretőknek nyájaskodásaival; te általad kérte az én csecsemő szám a legelső magyar eledelt, a te darabolt ízecskéiden kezdettek kifesleni az én gyermeki elmémnek első ideái, mint a született hajnalnak apró sugárai, mikor a világosság lenni kezd. Azóta, mind e mai napig is, az én ifjúságomnak változó sorsú napjaiig, édesebben hangzott terajta az életnek közbeszéde, s a pajtáságnak édes szava. Az én elmémnek gondolatja mindenkor feljebb emelkedett te általad, mint más idegen nyelvek által, s a te kedves toliadból kicsengett írásokban több örömet találtam, mint az idegeneknek legtanultabb munkáiban. Megelégedve s ezer gyönyörűségek között röpködött a te harmóniás szavaidon az én fiatal múzsám, mint egy most született pillangó a rózsák és tulipánok hímzett virágain." Ha a nemzetekkel nem született volna együtt a törekvés, hogy politikai, állami formákba is kivetődjenek, hanem életformájuk egyedül a nyelvhasználatban fejeződnek ki, akkor a magyarság már elérte volna életcélját: Csokonai e ditirambusa bizonyítja, hogy a nemzet birtokába vette nyelvét és már tudta, hogy ez legelső és legfőbb kincse.

A nemzetiség barokk elemei. A rendi nacionalizmus

Mindezt kiemelve, az akkori írótól hiába várunk nemzetpolitikai útmutatásokat, melyek szerint a magyarság a forradalmi gondolkodás 1795-i bukása után újra berendezhetné életét. A most kialakuló új magyar nemzetiségnek Széchenyiig nincs sem elmélete, sem múltba visszavetített képe. Fichte a német nemzethez tartott beszédeiben büszkén rajzolja ki a németiségnek államot és műveltséget alkotó tulajdonságait, melyek annak az európai népek közt külön, a franciát is megelőző helyet biztosítanak: a reformáció, felvilágosodás szerinte német eredmények, a német városi kultúra nagyobb volt az olasznál, minden modern ideában a német nép az úttörő, melyet a „külföldtől” filozófiája és áilamművészete is megkülönböztet. Ugyanakkor nálunk nyomát sem találjuk a nemzeti múltat és jövőt áttekintő szemléletnek: íróink csak úgy, mint politikusaink, a XVIII. század barokk elgondolásain élösködnek, s a barokktól kultivált rendi hősiességet dicsőítik a francia háborúk alkalmából. Az a nagyobb és nemzetibb költő, aki a rendi vitéziséget lelkesebben énekli. Virág Benedek szinte egészében átvette a jezsuitáktól kiásott hősi múlt alakjainak kultuszát: „Oh nagy Zrínyiek, oh dicső Nádasdyak! bátor Kemények, Hunyadiak, Túriak, borostyánágakkal ékes régi vitézeink!” A magyar Helikon, melyet e kor költői annyit emlegetnek, egészen külön világ, minden politikai és társadalmi kapcsolat nélkül, s rajta a vatesek csak két témát énekelnek: a magyar nyelvet és a vitézi múltat. Nyelvművelő hevíkben

annyira elvonatkoznak nem egyszer attól a ténytől, hogy rajtuk kívül milliók beszélnek a magyar nyelvet, hogy egyedül érzik magukat, mint akik az isteni tüzet táplálják; így írja Virág Baróti Szabó Dávidnak: „Ah Dávid, mikor talál Nyelvünk ilyen igaz, hív, szemes őrizőt? Mert csak mink egyedül vagyunk, kiknek szüntelenül zenghetik ajkaik: óvd szép kincsedet, oh haza!..Helikon Minervának, Marsnak és Bellonának országa, s a hadistenek most a francia háborúba vezetnek párducos Árpád utódait, eléjük tartva a nemes ősök dicső példáit. „A nagy Árpádot sok ezer sereggel, S Hunyadit láttam koronás fiával. Már jeget törtek; mire várakoztok? Ifjak! utánnuk.“ Ezek a nemesi Tyrtaeusok, minők Virág, Baróti Szabó, Berzsenyi Dániel, a fennálló társadalmi rend nagy barátjai, a magyar király lojális alattvalói, az ősi dicsőség és nemesi vitézség lantosai. Virág szemében a felkelő nemesség „párducos Árpádnak lelkes maradéka, magyar nép“, Berzsenyi a magyart szintén csak római fegyverzetbe öltözött vitéz katonanépnek látja, a barokk átlagképek nála klasszikus színezetben, horatiusi ódába illesztve jelennek meg. A régi kor, a szittyák honfoglalók mellett a XVIII. századot tartja ő mintának: „e nagy bajnoki nemzet“ „Trézia karjain“ boldog volt, „Dicső szabadság temploma lett hazánk, Nem dúlták ádáz pártot ütő hadak“, sőt Ferencnek „títusi trónusa“ alatt is csak nőtt az áldás. A jelen Berzsenyinek nagy s ritka időszakasz, melyben hogy boldogan él a magyar, mikor más nép pusztul, ezért „leborulva áldoznia“ érdemes. Még mikor horatiusi moralizáló hangulatában dekadenciát lát és rít sybarita váznak szidalmazza népét, akkor is a katonai erények hiányán kesereg elsősorban, s ebből vezeti le az erkölcstelenség vádját a romlásnak indult hajdan erős magyarral szemben: „Eldődeink bajnoki köntösét s nyelvét megútván, rít idegent cserélt...“ A közhangulat annyira kizárólagosan rendi és barokk, hogy ehhez még Csokonai is kénytelen alkalmazkodni, hiszen egyetlen élet- és működési lehetőség akkor a nemesi társadalomhoz csatlakozni, s ezért Csokonai, aki ismeri a szegény népet és már néhány „parasztdalt“ is ír, tehetségének nagyobb gyümölcséit dunántúli nemes uraknak és grófoknak hozza áldozatul. Dorottyájában nemesi rokokó-életet rajzol, az 1790-i Diétái Magyar Múzsában „dicső hazánknak rendjei“ fejére tesz koszorút, s a „magyar gavallért“ lefestve mondja: „Gavallérok minden nemzet közül telnek, De magát a magyar dicsőbbnek mutatja“, elsősorban a külsőségekben: „Nagyobb méltóságot ad a magyar mente ... Ázsiai veres nadrág fénylik rajta, Mutatja, hogy ő is véres magyar fajta.“ De amit Virág és Berzsenyi meggyőződésből tettek, az Csokonainak nehezebbre esik és képtelen végigjátszani a nemesdicsőítő, barokk szerepet, nála keserűségeiből születnek legszebb versei: Áldott magánosság jövel, vagy Tüdőgyulladásomról. Még Berzsenyi is leveti néha a római-barokk öltönyt, de akkor sem for-

gat fejében reformgondolatokat, hanem az írók magasabb szellemi körében kontemplációnak él, nagy erkölcsi mintákat, Platon, Solont, s a dicső Lykurgust forgatja fejében, Kopernikéi útjain vizsgálja a mindenséget, s ha körülnéz nemesi birtokán, csak megvetés és némi aggodás van szívében, nem lázad-e fel gonosz természetű jobbágya: „Van itt is ember, de milyen ember? Ínség, gonoszság néz ki vad szeméből, S lesújt pipádért, hogyha nem vigyázzsz. Szemét sötétség, vállát terh sanyarja, S utálja mindazt, aki boldogabb. S mi szép multság látni izzadását? Mi szép nekem még rajta szántanom, S aszott kezéből lesni sültemet?” A nemesi költő azt érzi lealázónak, hogy ily nyomorult teremtség robotjából kell élnie; nemesi önérzetét, nem pedig humanisztikus érzéseit sérti a jobbágy elnyomott volta.

A forradalmi ideák martinovicsi katasztrófája kompromitálta a felvilágosodást is, mely ezután nem tud politikailag érvényesülni, s ennek következtében a nemzeti érzés szinte kizárólag a régi nemesi formákban jelentkezik. Mindez egyenes lezármazója az előző század barokk gondolkodásának, azon lényeges különbséggel, hogy ez az új-barokk nemzedék már elvesztette azt a vallásos hitet, mely korábban a barokk kultúrát alkotóképessé tette. A századforduló nemzedéke ha elvált is a felvilágosodástól, de mindenképp laicizált világszemlélettel bírt, éppen a II. József-korabeli és a 90-es évek eleji nagy felvilágosodási fellángolás következtében. A barokk formák most tehát egyszerű külsőségek, melyek arra használhatók, hogy a fennálló társadalmi különbségeket és a rendek privilegiált helyzetét iránt az alsóbb osztályok tekintélytisztelét fenntartsák. A nemzet fogalma a fegyverviseléshez és az ősközhöz való lezármazáshoz van még kötve, egészben véve Verbóczi rendi felfogása értelmében. Így írja Pálóczi Horváth Adám, Kazinczy barátja 1814-ben: Magyarország Európának egy szép darab része, melyet hunnus ősei jussán a magyar nép fegyverrel foglalt el és ide beszállásakor a magyarság „eredeti teljes szabadsággal bíró nemes nemzet” volt, azok pedig, akik „most jobbágyoknak neveződnek, azok akkor mind szolgák voltak, kiknek számok utóbb némely meghódolt tartományok lakosiból szaporodott, de ezek a nemzet neve alatt soha sem értetődtek, hanem csak a nemesek vagy katonák”. Ebből következik, hogy a nemzethez a jobbágyság ma sem számítható: „a szántóvető nép igen szükséges része az országnak”, de soha sem volt státus és ma jobban megy dolga, mert urával szemben még port is indíthat, de úgy, hogy „azt éppen a földesura előtt kezdje, mint első bírója előtt”. A francia forradalmi ideák lefoszlása óta megmarad ugyan a magyar nemzeti érzés, de ez szűkkörű, csak a rendiséget öleli át, s elutasítja magától a nagy többséget alkotó szegény népet. Király és rendek kompromisszuma, melyet az előző kötetben láttunk, így biztosította újabb harminc esz-

tendőre a rendiség háborítlan érvényesülését, mi most már annál könnyebben ment, mert ez a rendiség az új nacionalizmus erkölcsi erejét is igénybe vette, annak dacára, hogy a modern nemzet fogalmától még igen távol állott.

Ez a rendi nacionalizmus meglehetősen élvezeti életét a barokk formák teljes kimerítésével, s azok rokokóba átfordításával. Ez utóbbi, a rokokó életforma bizonyára jelentkezik már a testőrírónál, Faludinál, Ányosnál, akár bécsi minták után, akár francia irodalmi hatásokra; az is bizonyos, hogy az úri kastélyok kecsesebb rokokóbútorzatával párhuzamosan jönnek a pásztorversek, idillek, gáláns versezetek, amelyek sorában például Gvadányi tábornok obszcén költeményei nagy elterjedésre számíthattak, sőt a hírlapok is méltányolják ezt az egyébként a felvilágosodási arnorból táplálkozó irányt, amikor mindgyakrabban közölnek hasábjaikon erotikus történeteket. De bármennyire rokokó is például Csokonai Vitéz Mihály költői termésének jelentékeny része, a nemesi és főúri körök műveltsége továbbra is barokk marad; a változás nem abban van, mintha a XVIII. századi barokk életforma megfinomodnék, ellégiesednék, hanem inkább a régi formák fenntartása mellett azoknak mindkevesebb tartalommal ellátásában. A rendi nacionalizmus erősen formalisztikus, belső tartalmat nélkülöző barokk életet él. A gazdagodás és technikai kultúra terjedésével a világi szellemű, barokk ünneplés korábban el nem ért fokú divattá lesz: főispán- és püspökbeiktatások, tekintélyes emberék névnapjai egy-egy vidék legnevezetesebb dátumaivá válnak, melyek a XVIII. század alkalmi költészetét nem nélkülözhetik: tovább él és virul a barokk ünneplés során a latin üdvözlőbeszéd, a személyeket dicsőítő óda, episztola, alkalmi epigramma, mindenféle, alig érthető anagramma és szójáték. Mindenütt üres formák jutnak uralomra, az iskoladrámából deklamáció és pásztorjáték marad, s a latinnyelvű versek mintájára kifejlődik a magyarnyelvű barokk költészet és retorika, melynek hatását mai napig is sajnosán érezzük. Ha azonban a személyes ünneplés áradatában ritkán találunk is őszinteségre, annál biztosabban állapíthatjuk meg, hogy a királyt és családját illető ünneplések barokk fénye mögött még mindig ott van az ősi királytisztelet. Ferenc király, mint látni fogjuk, politikai érdekközösséget érzett magyarjaival, s ezért gyakran megjelent közöttük, amikor is a főhercegek mindig magyar ruhát viseltek. Az egykorú történetíró politikai vagy társadalmi tények helyett például herceg Esterházy Antal főispán beiktatását írja le Esterházában, ahol Ferenc, Károly és Lipót főherceg is ott voltak, a nemesi sereg lovon, a jobbágyság pedig cigányzene mellett vonult fel; még nagyobb esemény volt Sándor Lipót főherceg budai beiktatása, majd Ferenc király koronázása és utóbb Cnnak és egymást követő feleségeinek magyarországi utazásai. A nem-nemes lakosság még mindig csak külsőség, keret, mely

a nagyurak mulattatására szolgál, akárcsak Mária Terézia kerti ünnepélyein. 1820-ban a király és királyné elé hajt Szentlőrincpusztán (a mai Pestszentlőrincen) 200 vad szarvasmarhát Grassalkovich hercegnek 30 lovas gulyása, bemutatják az Orczyménest is, melyből a csikósok a királynétól megjelölt lovakat csodálatos ügyességgel fogják ki. A barokk reprezentáció e fajtát nagy tapintattal végezte évtizedeken át József nádor: újesztendő napján, névnapján, nagyobb ünnepeken fogadva a rendi Magyarországot, ezzel nemcsak a király és rendek közti harmóniát dokumentálta, hanem azt is, hogy az uralkodó család tagjai is magukévá tették azon rendi nemzeti érzést, mely akkor a magyarság vezető köreiben divatos volt. A Festetich György gróftól alapított keszthelyi Georgikont József nádor személyesen avatta fel, saját maga vonva meg az eke mögött az első barázdát e mintagazdaságban.

De a nemzet fogalmának a rendiséghez való tapasztása nemcsak külföldi viszonylatban volt elmaradott, hanem itt benn is nem egyszer a műveltség színvonalának leszállításához vezetett. A rendi nacionalizmus az igazi írók műveiben klasszikus vagy barokk formákban, de még irodalmi magaslaton jelenik meg, a műveletlenebb vidéki nemesség számára készült, vagy annak köreiből származó művek azonban Bessenyei és Kazinczy törekvéseihez képest egyaránt dekadenciát mutatnak. Ezek a hazafiak csak külsőségekben látják a nemzetiséget, s öntudatuk csak akkor van, ha idegenekkel érintkeznek. Az egyik vándorköltő, aki a 90-es évektől harminc esztendőn át járta az országot és ünnepelt püspököt, főispánt, kis nemest, sőt gazdag városi iparosokat is, s aki múltó anyagi érdekekért, pártfogásért, némi eltartásért hitét is legalább négyszer változtatta, Béri Farkas András, a legmateriálisabb nemzetiséget hangoztatja: zöldségek, krumpli, káposztarétes „nem magyarnak való, ne is teremjen ilyen honomban”⁴, kolbász is, ha nem zsírban főtt, csak arravaló, hogy a német a magyart vakítsa vele — „Magyarnak káposztát, a tótnak adj kását” — az ilyenfajta mondások a rendi nacionalizmus ily műveletlenebb köreiből származnak, félművelt emberektől, kiknek típusát Gaál György rajzolta meg 1803-ban Furkás Tamásnak, a tudós palócnak leveleiben. Egy fokkal magasabb képet adott Gvadányi a Peleskei nótáriusról, akinek ideggyűlöletében egészséges reakció van a magasabb társadalmi osztályok németes és franciás kultúrája ellen, de aki mégis csak az akkori rendi műveltséggel és hazafisággal van megelégedve. Ezt pedig már nemcsak Kazinczy ostromozza, a magyar sallangokat, a hazafiság többé-kevésbé izléstelen külsőségeit kényes ízléssel és keserű gúnnyal, hanem Csokonai is, megírva Tempefői-jében a vidéki nemes öntelt hazafiságának szatírját: „derék magyarnak lenni nem egyéb, hanem kihányt (paszomántos) ruhákban öltözködni, sok szép kopókat tartani, nyalka paripákon ugrálni... Károm-

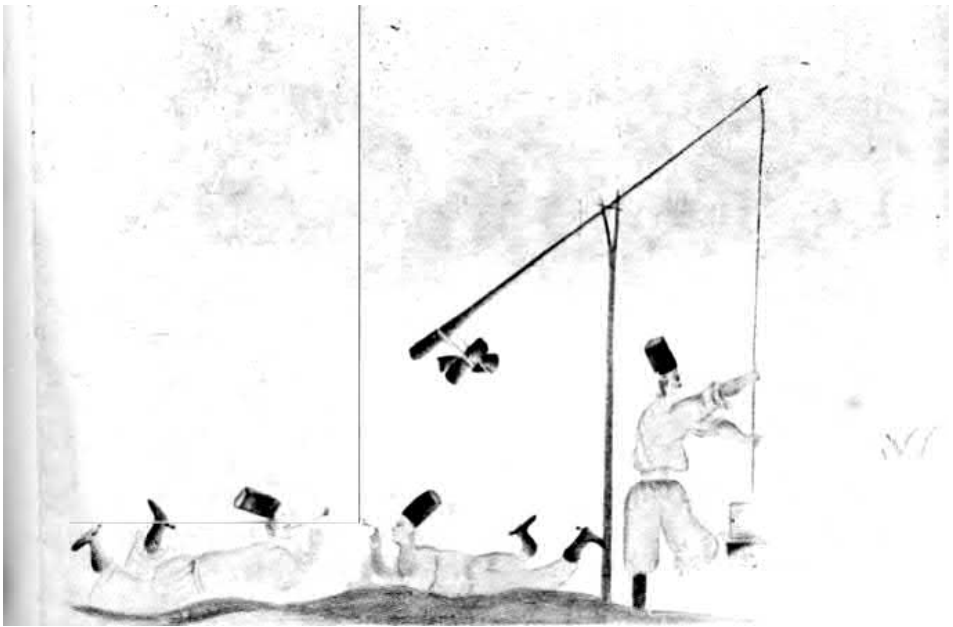
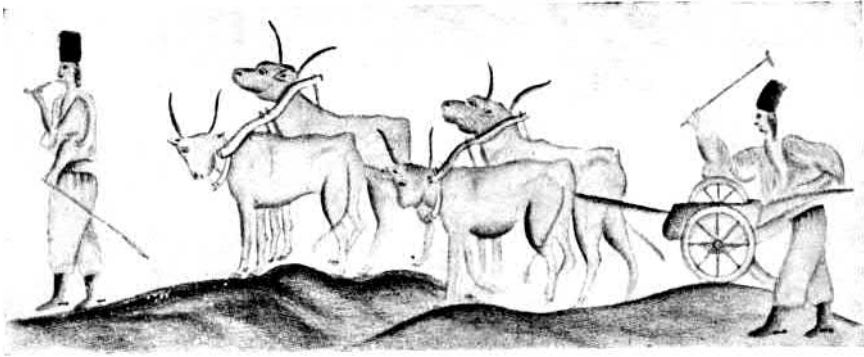
kodni, enni, innya „A külföldi haladást kívánó költők ugyanígy panaszkodnak a hazai nemesi életformákra, a mezei étellel járó elmaradottságra, akárcsak a kezdő felvilágosodás emberei. Kármán József szerint „a mezei élet nagy részben a tudományok terjesztésében akadály“, s „az a kis darab föld, amelyen lakik a mezei ember, az ő egész horizontja. Nem tudja, mi történik faluján kívül és azt hiszi, hogy megyéjének határdombján túl már ott kezdődik a Fekete-tenger“.

Szélesebb horizontra azonban kevesen vágyakoznak; az európai felvilágosodásnak leghatékonyabb adagait, a politikai gondolatokat nem hajlandó többé bevenni a vagyonát és előjogait féltő rendiség, úgyhogy a modernebb ideák csak a felszín alatt, látszólag közömbös formákban élhetnek. De életük pontosan megfigyelhető, s ezzel bizonyíthatjuk, hogy a XVIII. század felvilágosodásától egyenes vonalban húzódik a változás, a modernizálódás szükségérzete egész a 30-as évek liberális reformnemzedékéhez. A felvilágosodási gondolatok a rendiség ez újabb megszilárdulása idején különösen két, egymástól eléggé távolfekvő területen figyelhetők meg: a gazdasági életben és a vallások egymásközi viszonyában.

A felvilágosodás hatása gazdasági téren

Gazdasági téren még nincs arról szó, hogy a jövedelmezőbb gazdálkodáshoz más társadalmi és jogi berendezés szükséges, mint ami a Verbőczy-féle jogrendszer uralma alatt lehetséges; egyelőre csak józanabb, észszerűbb üzemvezetés, intenzívebb gazdálkodás szüksége merül föl, még pedig kétségtelesen külföldi felvilágosodási minták után. A helytartótanács tovább jár az úton, melyet Mária Terézia kijelölt számára: gazdasági könyveket írt és ad ki, melyekben értelmesebb mezőgazdaság, jobb bortermelés, dohány és ipari növények érdekében folytat propagandát. Nagy hatása van a pesti egyetem ökonomia-tanára, Mitterpacher Lajos könyveinek, a banális felvilágosodási szellemű Rummy Károly György 1808-i nagy német gazdasági tankönyvének, továbbá a Georgikon körül kialakult képzett gazdatársaságnak, melynek vezetője a korábban kismárki lyceumi tanár, utóbb a Georgikon igazgatója és a Fesetich-birtok jószágkormányzója, Asbóth János. Bár a Tesse-dik-féle gazdasági népnevelő törekvések épp ekkor jutnak végkép zátonyra, a Ratio alkalmazása tovább folyik a magyar mezőgazdaságban: új gépeket próbálnak ki, a Georgikon János főherceg közvetítésével egyenesen Angliából kap új gyapjúnyírógépet; kettős ekét használ, újfajta juhaklokat épít, a földbirtok bevételeit és kiadásait racionálisan állítja össze, s az egyik keszthelyi ünnepélyen —, amelyeken a költészetnek és nemzeti érzésnek hagyományos barokk módokon áldoznak — báró Pászthory ezredes előadást tart, hogyan lehet — tanítás, felvilágosítás által — a racionális mezei gazdaságot a „közön-séges gazdák osztályában“ is meghonosítani.

Az új gazdasági módot nem hiába nevezték racionális, magyarul pallérozott gazdálkodásnak, fogalmában benne rejtett a felvilágosodás egész robbantó ereje, mely a régi helyére észszerűbb újat akar tenni. Világosan látható ez kisszántói Pethe Ferencnél, aki 1805-ben kiadja a „magyar mezei gazdaság tökéletesebbítésére“, a „Pallérozott mezei gazdaság” hatalmas kötetét, s 1814-től kezdve a „Nemzeti gazda” c. hetilapot szerkeszti. Alig lehetne nagyobb ellentétet elképzelni, mint ami a rendi nacionalizmus múltba fordultsága és a „Nemzeti gazda” bátor reformtörekvései közt van. Pethe Ferenc nem elégszik meg az intenzívebb gazdálkodás ajánlgatásával, bár e téren is igen sokat tesz: vidéki levelezőivel leírta az ottani haladás újabb és újabb tényeit, s külföldi, német, angol, észt fejlettebb módszerekről és szerszámokról is beszámol. Fölismeri a hazai gabonafajtáknak a világversenyben meg nem felelő voltát, s valódi racionalizmussal írja meg: „A mi mostani és mindenkori gabonaféléink kétségkívül akkori időben kerültek hozzánk, mikor a földműveléssel a nemzetnek legbutább része foglalatostkodott”, akik nem tudták megválogatni a növények fajtáit; ezt a munkát legalább most kell elvégezni. De mindezen felül többnyire a németből fordított cikkekben követeli az egész mezőgazdaság társadalmi és jogi alapjainak megváltoztatását. Mindjárt beköszöntő cikkében, az „Idő Lelkének” (a német Zeitgeistnek) gazdasági hatását vizsgálva megállapítja, hogy a „francia zenebona”, azaz forradalom óta bizonyos, hogy a nemzet pallérozódásának szükséges következése a „nagybirtokoknak elaprózódása”, ez az egészséges folyamat, holott a másik: apró, mezei jószágoknak egy kézre jutása, egészségtelen és a pallérozódásnak ártalmas. Nem kíván gyors változást, csak azt, hogy a kormány ne álljon útjába a nagybirtok feldarabolódásának és hogy megengedtesék, hogy a nem-nemes is vegyen birtokot. „Mezei jószágok bírása — az „Idő Lelke” szerint — nem külön vett igazsága (joga) többé a nemességnek.” „A paraszt ember felszabadítása” is szükséges immár, hogy „elszenvedhetetlen nyomorgatása enyhíttessék”, itt is a kormány adjon szabadságot úrnak és jobbágnak, hogy egymásközt megegyezzenek. Egyes szolgáltatásokat, minő a paraszt munkáját akadályozó forspont, azonnal el lehetne törölni, másokra nézve csak külföldi példákat mer idézni, így, hogy Alsóausztriában a tized és kilenced a földesúr károsodása nélkül eltöröltetett, vagy hogy a hurkosoknál (a Stein-Hardenberg reformra céloz) megszűnt az örök jobbágság, minden kénstétel (robot), minden urdolga, az észt paraszttal pedig, annak végleges felszabadításakor, együtt örvendez: „új nap süttött homlokukra”, s minden sorából kiérezhető, mennyire várja, hogy a magyar jobbágy homlokára is rásüssön ez új nap.

Bocskoros nemesek mezőgazdasági munkában.

BOCSKOROS NEMESEK MEZŐGAZDASÁGI MUNKÁBAN. Mezőcsát mezőváros 1771. évi határtérképének rajza után, melyet Györffy István, a budapesti egyetemen a néprajz tanára fedezett fel és engedett át felhasználásra. Az egytelkes, bocskoros vagy compossessor nemesek teljesen paraszti viselkedésben dolgoztak, a magyar parasztságra a XIX. század második negyedéig jellemző rövid ing is látható a képen, nemességüket egyedül a felső képen világosan látható sarkantyúk bizonyítják.

A század két első évtizedében ez minden képzett gazdasági nézete, aminek igen nagy jelentősége van. Közöttük legélelőbb profilja volt a régi magyar családból származó Berzeviczy Gergelynek, aki azonban mint szinte utolsó aufklárista, annyira hatása alatt állott a jozefinista felvilágosodásnak, hogy a nemzeti nyelvvel szemben ellenséges állást foglalt el, s általában a német kispolgári racionalizmushoz hasonlóan, minden magyar specifikumot megvetett. Nagy műveltsége, világlátott volta egyébként is függetlenítette a hazai viszonyoktól, melyekben soha nem tudott megnyugodni: Széchenyi kritizáló és reformszellemének egy szikrája lobogott benne, a nagy reformer fajszeretete nélkül. Ő az, aki a Pethétől is terjesztett gondolatokat könyörtelen logikával rendszerbe szedi, a jobbágy szolgáltatásait és termelőképességét modern statisztikai módszerrel kiszámítja, s megállapítja, hogy az úrbériség uralma alatt emberi megélhetés szinte lehetetlen számára. A nemzeti közösségen kívül érezvén magát, földbirtokos társait kemény szavakkal vádolja a jobbágy elnyomásával: a „vad földesúrnak“ az urbárium keretei közt is ezer eszköze van a paraszt kihasználására. És ezeket a nézeteit nemcsak latinul írt műveiben képviselte a század elején, hanem bécsi német folyóiratban is, ahol cikkei a magyar nemesség hírnevét annyira veszélyeztették, hogy bármennyire nem szívesen nyilatkoztak is külföldön a magyar konzervatív földesurak, egykét, a folyóiratnak küldött válaszban mégis megpróbálták a jobbágy helyzetét szépítgetni.

Berzeviczyt elsősorban a felvilágosodástól táplált humanizmus nyugtalanítja és teszi a jobbágy érdekében a fennálló mezőgazdasági rend ellenségévé. Ugyanekkor tisztán gazdasági gondolatmenetek alapján is megrendül Európában a feudálisán kötött mezőgazdaság. Amit a szabad verseny elvének, a gazdasági liberalizmusnak megalapítója, Adam Smith 1776-ban elsősorban az ipari termelésre és kereskedelemre mondott ki: a középkorinak tartott kötöttségek megszüntetését, azt dolgozta ki a mezőgazdaságra nézve a német Albrecht Thaer a „racionális mezőgazdaságról“ 1809-ben írt művében. Thaer a mezőgazdaságot oly iparnak tartja, melynek célja állati vagy vegetabilis termelés által minél több nyereséget hozni, azaz kapitalisztikus üzem, melyet minden kötöttségtől meg kell szabadítani, de egyszersmind attól is, hogy rajta mások, mint a tulajdonos, éljenek. Ezzel vége a feudális nagybirtok patriarchális gazdasági etikájának, a birtokosnak le kell mondania Tobotról és jobbágyszolgáltatásokról, de földjét tisztán kereskedelmi elvek szerint szabad, sőt kell kezelnie és így nem kötelessége többé a rajta élő jobbágyok jólétére tekintettel lenni. Németországban az új, középkort tisztelő romantika vezető egyénisége, Adam Müller lépett föl e felfogás ellen, hangsú-

lyozva, hogy a föld nem lehet sivár üzerkedés tárgya, birtokosának mindenkor tekintettel kell lennie arra, hogy földje művelésétől rajta kívül sok más ember sorsa függ; ezért a feudális-patriarchális kezelési forma, természetesen javításokkal, fenn tartandó. Mikor Hardenberg Thaert Poroszországba hívta, s neki ott mintafarmot adott, a porosz junkerek nagy harcot kezdtek ellene, de a küzdelemben Thaer és vele a földtulajdon végtelenen szabad mozgása, ennek racionális, liberális kapitalisztikus formája győzött. Nálunk ily harc nem fejlődött ki, Pethe és társai nézeteivel szemben a birtokososztály polemizálni sem tartotta érdemesnek, annyira biztos volt a Hármaskönyv, ősiség, kizárólagos nemesi birtokjog állandó érvényében.

Így aztán nálunk az új konzervatív romantikus ideák fel sem tűntek, pedig egyedül ezek lettek volna alkalmasak Széchenyi fokozatos reformjának a közvéleményben megtámogatására. Ehelyett a racionalisztikus gondolkodás folyományaként már e század elején hatalmába keríti a gondolkodó főket Thaer felfogása, s amikor Verböczi tanai nem tarthatók többé, az egész birtokos osztály egyszerre áttér a teljes szabadtulajdon, a föld szabad forgalma liberális elvére. Látni fogjuk, hogy a föld újabb megkötésének módoszatai később, a kiegyezési korszakban sem találnak nagyobb számú pártolókra. A birtokforgalom még oly célszerű korlátozásától való irtózás a XIX. század elejének e felvilágosodási gazdasági elveire vezethető vissza.

A felvilágosodás hatása vallási téren

Nem kevésbé iránytadó volt az egész XIX. századbeli fejlődésre az a felfogás, melyet a század eleje a felekezeti közéletre nézve képzett ki. Már láttuk a II. József toleranciája szellemében hozott 1791:XXVI. törvénycikket, mely a vallási küzdelmek zárkövének nevezhető, s mely ebben a korban is érvényben maradt, mert a benne megnyilatkozó szellem megfelelt az általános közszellemnek. Katholikus és protestáns között a vallásgyakorlat egyenlő jogait állapította meg, kivéve azon egy rendelkezést, mely szerint a vegyes házasságok katolikus pap előtt kötendőek és a katolikus atyától származó gyermekek — viszonyosság nélkül —, mind katolikusoknak nevelendőek. A két fél emberei tovább is vitatkoznak, egyrészt a Mária Terézia-korabeli elnyomatást vetik szemére a protestánsok a katolikusoknak, másrészt az 1791-i törvény végrehajtásával elégedetlenek. Különösen sok nehézséget okoz a vegyes házasságok kérdése mellett az áttéréseké, melyekre nézve a törvény hosszú megelőző oktatást ír elő. Ezeket a panaszokat időnként mindkét fél tüskés bokrétaba kötve mutatja be a másiknak, így 1803-ban Berzeviczy Gergely a protestánsok sérelmeit, 1825-ben Hohenegger Lőrinc a katolikusokét, de mennyire különbözik már ez a vitatkozás a korábbi századok hitvitáitól

Azzal mindkét fél tisztában van, hogy nagyobb tömegeket nem hódíthatnak el egymástól; a földesúri jog sem érvényesül többé vallási ügyekben, felekezeti zárt, egységes terület nincs többé az országban, kiki szabadon telepedhetik meg más vallású többséggel bíró városban vagy birtokon. Ezek következtetéséül a teológusok sem támadják többé a másik felekezet hitelveit, a szó igaz értelmében vett hitvita nincs többé, s amennyiben például Báthory Gábor dunamelléki református püspök 1822-ben még fölveti a XVII. század állandó kérdését, van-e, lehet-e egyedül üdvözítő eklézsia, erre a katolikus válasz ily cím alatt jelenik meg: „így kapnak belénk a protestáns urak, a toleranciáról, felebaráti szeretettel kérkedésük ellenére elégséges ok nélkül.“ Ez már a XIX. század liberális attitűdje, ez a kor nem akarja többé meggyőzni a másik felet, hanem a toleranciára hivatkozva saját vallási életének minél teljesebb szabadságát akarja biztosítani, s azontúl a másik féllel többé nem törődik.

Kétségtelen, hogy a korábbi századokhoz képest az ily állásponthoz vezető út a vallási közömbösség és lanyhaság területein át vezetett. A XVIII. század második felében szinte két nemzedék nőtt fel a felvilágosodásnak vallásellenességtől duzzadó emlőin, s már láttuk, mint tört fel mindennemű egyházgyűlöletben és tökéletes laicizmusban ez a fejlődés a 90-es évek politikai irodalmában. Azóta ezek a hullámok is elcsendesedtek, de megmaradt a vallási dolgok iránt való nagy közömbösség. Jellemző módon még a katolicizmus védekezése is elhalkul, ellanyhul, szinte teljességgel elhallgat, holott még a XVIII. század végén egymás után támadnak fel lelkes papok, akik latin, majd magyar nyelvű könyvekben, prédikációkban harcolnak az atheizmus, de még inkább a felvilágosodás divatos deizmusa ellen. Ilyen apologetikus irányú teológusok Mária Terézia utolsó éveiben és II. József alatt a két jezsuita: Csapodi Lajos és Molnár János, Zsivics Mátyás kanonok, mindnyájan a pesti egyetemen is tanítanak, vagy az ádáz polemikus, népies nyelvű Alexovics Balázs pálos szerzetes, vagy a Máriafi néven író szervita Szaitz Leó, az Igaz magyar szerzője, Dugonics-hoz hasonló lelkes magyar, a magyar Mária-országnak nagy híve, a protestánsoknak, deistáknak és németeknek egyformán ostromozója. Ez az erős felvilágosodás-ellenes irodalom érveit legtöbbször egykorú olasz teológiai művekből veszi, s amikor Csapodi és társai a francia egyházellenes írókat cáfolják, ezek szövegeit nem a francia eredetiből, nem is német átdolgozásokból, hanem oly olasz írótól veszik át, akikkel a magyar klérus elsősorban római, a Collegium Germanico-Hungaricum-beli tanulmányai során ismerkedett meg. II. József előtt a magyar klérusnak sok személyi kapcsolata is volt az olaszokkal, s úgylátszik, a febronianizmus elleni küzdelemben is azoktól nyerték a hazai teológusok érveiket. Erre a XVIII. századi

lelkes, védekező és építő hitéletre súlyos csapást mért II. József rendszere, egyrészt elzárva a papságot Rómától és a külföldről, másrészt pedig a papnevelést tisztán államegyházi, jozefinista elvek szerint szervezve. A változás világosan megfigyelhető katolikus részen is, ahol az új század első felében még a papság köreiből is igen erős volt a jozefinizmus. Azok a katolikus lelkészek és teológiai tanárok, akik még II. József pozsonyi és pesti, állami papnöveldeiben tanultak, egész működésükben sem szabadultak többé jozefinista és janzenista emlékeiktől. De nemcsak az ő felvilágosodási hajlandóságuk segítette élő a katolikusok közt a közömbösség terjedését. A személy szerint vallásos Ferenc király hosszú uralkodása alatt az államhatalom már alig volt katolikusnak nevezhető, s ehhez képest a katolikus egyházzal szemben folyvást laikus elveket érvényesített amellet, hogy külsőleg katolikus jellegét fenntartva, épp a katolikus egyház ügyei felett gyámkodott és azokban teljhatalommal rendelkezett. Súlyos csapás volt a magyar katholicizmusra, hogy miután Napoleon a pápát éveken át fogságban tartotta, a bécsi kormány ez alkalmat felhasználta a vele való kapcsolatok megszüntetésére és ezeket még utóbb is mindenképen nehezítette. Így a pápának és amikor volt, bécsi nunciuszának szinte a 40-es évekig alig volt irányító befolyása a magyar katolikusokra, akik évtizedeken át ki voltak szolgáltatva a bécsi jozefinista államtanácsosoknak, pedig ezek az apostoli magyar király főkegyúri jogán rendelkeztek. Uymódon a hitélet csak lassankint tért vissza az állami befolyástól mentes mederbe. A királyi kancellária még a század elején is fenntartotta azt, hogy az egyházi levelezés Rómába az ő kezén át menjen; a pesti központi szemináriumot Ferenc király csak 1802-ben állította vissza, de a vidéki püspöki papnöveldek működését csak az ezt követő években engedte meg, és a helytartótanács felügyelete továbbra is fennmaradt főként azon szempontból, nem térnek-e el a papnöveldek tanárai a jozefinista szellemről. Az egyházi fegyelem ilykép a század elején elég laza volt: szentmisét hétköznapon ritkán tartottak, a világi papok a megélhetés gondjaival törődtek, miután a nagybirtokos-kegyurak a felvilágosodás következtében legnagyobb részben eltávolodtak az egyháztól, viszont a lakosság, hozzá lévén szokva, hogy az egyházi intézményeket a kegyuraság tartja el, a magából nem igen járult hozzá templom, iskola fenntartásához; az újonnan helyreállított szerzetesrendek: bencések, ciszterciák, premonstreiek a kegyesrendiekkel együtt a középiskolai oktatásnak szentelték magukat, aminek következtében lőn az egész XIX. századra annyira jellemző „paptanár“-típus kialakulása: azé a szerzetes, aki egyoldalúan neveléssel, hazafias tevékenységgel foglalkozik, s a hitélet iránti érzékét szinte egészen elvesztette. A vallástalanság terjedését nagyban elősegíti akkor is, akárcsak Mohács után az a

körülmény, hogy a királyi főkegyúri jognak éppen nem egyházas szellemű gyakorlása folytán az esztergomi érseki szék csak úgy, mint más püspökségek, hosszú időn át nem töltettek be. Herceg Batthyány József 1799-i halála után csak 1807-ben nevezték ki a jámbor, fiatal Károly Ambrus főherceget hercegprímásnak, s az ő, egy év múlva bekövetkezett halálától kezdve 1818-ig újból üres volt a magyar katolikusok e vezető méltósága, hasonlíképen 1831—39-ig. A kalocsai érseki szék üres 1817—21-ig, 1832—40-ig, a győri püspöki 1823—26-ig, Vác 1816—23-ig, s a szentszék hiába sürgeti betöltésüket. A püspöki kinevezéseknél Ferenc király Hunyadi Mátyáshoz hasonlóan, önállóan próbál intézkedni, még magas központi hatásait, még államtanácsát sem hallgatja meg; így töltött be egyszerű kabineti kéziratokkal, minden szakszerű ajánlás vagy javaslat mellőzésével 1799—1808 közt nem kevesebb, mint öt püspöki széket és a kalocsai érsekséget. Az egyházi ügyek legfőbb referense 1802-től 1828-ig Lorenz államtanácsos, vallásos, de jozefinista pap volt, aki az állam uralmát minden eszközzel iparkodott fenntartani az egyház fölött, s akinek a főkegyúri jognál fogva a püspöki székek betöltésére is nagy befolyása volt. Az egri püspökség rendkívüli nagy — 11 vármegyét magában foglaló — területének felosztása, s belőle 1804-ben az új kassai és szatmári püspökség kiszakítása, valamint az érsekségre emelt egri egyházmegyének a szepesi, rozsnyói, kassai és szatmári püspökségből való létesítése tisztán adminisztratív újítás volt, nemkevesebbé 1816-ban a munkácsi püspökségből az eperjesi görög katolikus dioecesis kiszakítása. A II. Józseftől eltörölt bencéseknek, ciszterciáknak és premontreieknek 1802-ben történt helyreállításába a kormány a rendek kívánságára csak nagynehezen egyezett bele. A szemináriumokat ugyan helyreállították a tridenti zsinat értelmében a püspöki székhelyeken, de a Mária Teréziától a jezsuita vagyomból alapított vallásalapot továbbra is az állam kezelte a helytartótanács útján, ő nevezte ki a katolikus iskolák tanárait, sőt még a papi szemináriumok teológiai tankönyveit is ő engedélyezte, gondoskodván arról, hogy azok az államhatalom hegemoniáját jozefinista szempontból hirdessék. Így érthető, hogy nem egy helyen maguk az előjárók tanították a kispapokat arra, hogy a breviárium olvasása elavult dolog, a szemináriumokban nem egyszer kigúnyolták a hitágazatokat és Severoli nuncius, aki VII. Piustól kinevezve képviselte Bécsben a szentszéket, tudomást szerezvén ily esetekről, nem mehetett el az illető szemináriumokba, mert a bécsi kormány nem engedte meg neki a püspökségek meglátogatását. Ferencnek évtizedeken át legbizalmasabb embere, Baldacci államtanácsos, a katolikus egyháznak elkeseredett ellensége volt. Az államhatalom pedig arra használta fel szinte korlátlan befolyását, hogy az egyházat az ő rendőri szervezetébe beolvassza és hasznosítsa, általa

megbízható alattvalókat neveljen. A helytartótanács az állami tisztviselőnek tekintett papok számára a prédikáció tárgyait is megszabja és a keresztelés után a himlőoltásról, majd a burgonyatermelésről beszélteti őket, sőt nyomtatott magyar-, német-, tótnyelvű szentbeszédeket tukmál reájuk. Megszabja az alapítványi misék végzésének módját, beleszól a lelkigyakorlatokba, böjtbe, vegyes házasságokba, — sohasem az Egyház, hanem a saját érdekeit követve. A huszas években Rudnay Sándor hercegprímásnak a hitélet megújítását célzó törekvéseit is az udvar hivatalos jozefinista szelleme gáncsolja el. Rudnay 1822-ben Esztergomban nemzeti zsinatot tartott, de annak határozatait a kormány nem engedte kiadatni, noha a zsinat tárgyalásaiban és végzéseiben úgylis erősen érvényesült a jozefinista irány: a szerzetesrendek érintkezését a Rómában élő generálisokkal, királyi rendelet értelmében, tovább is tilalmazták, s a tanítórendeknek kórusbeli zsolozsmázási kötelezettségét is megszüntették. A báró Szepessy Ignác erdélyi püspöktől tartott erdélyi zsinat végzéseit viszont Róma nem fogadta el, mert janzenista-izűeknek találta őket, — az igaz, hogy nem is terjesztették eléje jóváhagyás végett, hanem csak kerülő úton, Németországon keresztül, tudta a végzések szövegét megszerezni magának a pápai államtitkárság. A Szepessytől Erdélyben kötelezővé tett 1807-i bécsi breviárium is veszedelmes janzenista könyvnek bizonyult, mely az ószövetséget mellőzte, a Mária-ünnepeket elhagyta, kétségbevonta a szentek közbenjárása lehetőségét. Szepessy mindemellett vallásos pap volt, s nagy adományokkal támogatta az erdélyi és pécsi egyházmegyék papnevelőit, iskolákat és templomokat. Nem okozott tehát különösebb feltűnést, amikor az 1838-ban esztergomi érsekké kinevezett Kopácsy József, korábbi veszprémi püspök, utóbb őszintén megvallotta, hogy korábban maga is janzenista volt, — emiatt nem kapott bíborosságot. A kormány még a Mária-kongregációk és a rózsafüzértársulatok terjedését is akadályozta, s például Rudnay érseknek erre vonatkozó felterjesztéseit elutasította.

Közeledés a vallásfelekezetek közt

Így értjük meg a hitélet elhanyaglását és a felvilágosodott indifferencia nagyfokú terjedését. Ebben a korban már ismeretes Magyarországról, hogy — a barokk-korral ellentétben — a szentségekhez ritkábban járulnak az emberek, mint más nyugati országokban. Ez a közömbösség tette lehetővé, hogy a külső dísz fenntartása, a főpapok politikai méltósága, az ünnepnapok fényes nyilvános megülése mellett a katolikus társadalom nemcsak egyházának vezető befolyásáról mondjon le vagy e lemondásba hallgatólagosan beletörődjék, hanem abba is, hogy a fentiek szerint az Egyház a vele szemben lényegileg ellenséges államhatalomnak alávetessék. Hogy a katolikus társadalom nagyobb felindulás nélkül nézte alapítvá-

nyainak állami kezelését és hogy hosszú ideig tűrte, hogy a katolikus iskolákra az államhatalomnak sokkal nagyobb befolyása legyen, semmint a protestánsokra: ez a fejlődés a múlt század elejének felvilágosodott közömbösségében bírja gyökereit. De ugyanez tette lehetővé azt is, hogy a százados ellentétek katolikus és protestáns közt háttérbe szoruljanak, a kölcsönös bizalmatlankodás helyébe mindent átfogó nemzeti érzés lépjen. A nemzetiség oly intenzitással jelentkezik, hogy a tolerancia gondolatától már meggyöngített vallási különbségeket szinte kitorli a társadalmi életből. A korábbi századokban elképzelhetetlen lett volna az olyan nyilatkozat, aminő Németh Mihály sövényházi plébánosnak a győri püspöktől jóváhagyott könyvében olvasható: „A nemzeti egység és szoros összetartás arra int tégedet, hogy a hazafiak közt választást ne tégy a közjónak ügyelésében, akárki legyen, akár micsoda valláshoz ragaszkodjon, mert a másvallású azáltal, hogy veled a hit dolgában meg nem egyez, téged meg nem bántott, sem az Ő más valláson való léte okot nem ad, hogy vele ellenkezz, és őtet üldözzed. Melyből az következik, hogy mind az emberiség, mind a hazafiúság ellen vétesz, ha valakit azért gyűlölsz, hogy azt nem hiszi, amit te jóváhagysz. Vajmi nagy kárára volt a mindenkor nemzetünknek régi időktől fogva, hogy a vallás dolga oly szerteszéllal verte a hazafiaknak szíveit, hogy egymásra mint ellenkező felekezetek tekintének. Hála legyen a magyarok Istenének, hogy már az idvességes békesség és feiebaráti szeretet jó talpra kezd állani.“ A felekezeti megoszlás a barokk-kor katolikusát kesergésre és egyúttal erős szándéokra hangolta, hogy a térítés által az ország egységét újra helyreállítsa, — az ilyen hangok a XIX. század elején már alig hallatszanak, s ha igen, reménytelenség és kényszerű lemondás kíséri őket. Így a nagy történettudós Fejér György prédikációjában, melyet az ősi Nagybaldogasszony-templomban (a mai Mátyás-templomban) tartott 1832-ben: „Nem volt elég a magyar földnek magyar vérrrel áztatni Mohácsnál; nem volt elég a magyar vitézség dicsőségének porba temettetnie; nem volt elég a magyar szabadságnak mintegy másfélszázadnyi bilincsbe verettetnie: a magyarnak szüksége volt véreitől is elszakadnia, más hitet keresnie, más egyházat szereznie, más kenyérral áldoznia. Oh vajha vérontással eltörülhetném e hasonlást. De híjába! S így az ősi hittel és Anyaszentegyházzal csak mi maradtunk római katolikusok Máriának, Krisztus Urunk anyjának öröki...“ Ez talán az utolsó sóhaj, mely nyom nélkül hangzik el a vallási szétszakadás tényét végleg elismerő közömbösségben, ebben a XIX. századot annyira jellemző jelenségben, mely a történés során nagy előkészítője lett a felekezetek nemzeti Összefogásának.

Hasonló hitbeli lanvhaság, s ezzel kapcsolatban a „státus“

és a „haza“, meg „nemzet“ fogalmának mindenk fölé helyezése figyelhető meg a protestánsoknál is. Kis János evangélikus püspök, Kazinczy szelídlelkű barátja, világosan felismeri e közömbösségnek a francia forradalom hatásaival való összefüggését: a francia revolúció minden népre nagy benyomást tett és „ugyanaz a forró részvétel, melylyel a világ történetei vizsgálatnak, csaknem minden vallásbeli dolgokról való gondolkodást kizár a szívből. Bámulva s mintegy elkábulva csudáljuk a naponkint jobban összecsoportosodó változásokat; a magunk megeröltetéséig elmerülünk a leendőkről s lehetőről való jövődőlésbe. A politikai beszélgetések, okoskodások, fessegetések, habár azokban naponkint ezerszer hibáznak, megcsalattatnak is, szüntelen való foglatatosságaik mind a nagyoknak; a vallás szózatját hallani senkinek sincs ideje.“ Kis Jánosnak egyéni fejlődése is jellemző a korra: már a soproni ágostai gimnáziumban Voltaire, Rousseau, Montesquieu, Helvetius, Machiavelli voltak olvasmányai, hite csakhamar megrendült, azonban sikerült felismernie, hogy a vallás és hit részletei mégis megférnek a felvilágosodott józan ésszel. Mikor utóbb a vallástalanság terjedése miatt panaszkodik, nehéz megítélni, vajjon belsejében nem tartja-e azt szükséges folyamatnak. Szerinte a „vallás szeretés“ azóta is kisebb, hogy a tudományok világa — a renaissanceban — újra felderült, hogy a protestantizmus megszüntette a katolikusok „szolgai félelmét“, amiből a „vallásbéli buzgóságnak némi-nemű meghidegedése“ származott; ma általában kisebb a vallás tanítói tekintélye a közösségben, minek jele az is, hogy a nagyobb családok fiai papnak nem mennek. Általában elsősorban a protestáns írók és tudósok körében találkozunk a század első harmadában német mintára a neohumanizmus gondolataival, azon irányéval, amely Herder „humanitása“, Schiller és Goethe „tisza emberisége“ megvalósításába helyezi a művelt lét célját, s amely felekezeti, sőt nemzeti ellentéteken is túlemelkedve, az antik művészet légüres régióiba akar emelkedni. Kazinczy férfikorán, elhagyva az ifjúkor forradalmiságát, ez a neohumanista ideál uralkodik és ad neki erőt és kedvet a „zsiros magyarság“, a „debreceni“ szokások lenézésére. De általában, amint Kazinczy is tüzes magyar maradt, csak a műveletlen magyarságot vetette meg, úgy a hazai neohumanizmus is megelégszik a felekezeti ellentétek végleges kiküszöbölésével, velejében nacionalista színezetű és a nacionalizmus diadalútját készíti elő. Ezen az úton lényeges előhaladás volt a felekezeti közömbösség terjedése, s nem véletlen dolog, hogy éppen Kazinczy az, aki erős kálvinista kapcsolatai mellett is a bencés Guzmics Izidorral éveken át tárgyalta a vallások egyesítésének utópiáját. A katolikusok és protestánsok uniójának gondolatát ez időben a publicisztikában is megtaláljuk, eredeténél a XVIII. század hagyományai állanak:

a felvilágosodás, melynek értelmében írja Kazinczy: „a vallások dogmáikat tekintve, egyik annyit ér, mint a másik“, — febroniánizmus- és jozefinizmustól közvetített állami és továbbfejlődésében nemzeti gondolat, s annak szupremáciája a vallás felett. Bár a teológusok mindkét oldalról lehetetlennek tartják az uniót, — az ugyanakkor jelentkező uniós törekvések a protestáns felekezetek egymással egyesülésére sem tudnak megvalósulni, — mégis szívesen beszélgetnek és vitatkoznak azzal a szelídséggel, mely a felvilágosodás és a neohumanizmus hangja, ellentétben a korábbi, erős hittől fűtött vallási polémiákéval. A két fél emberei érintkezni kezdenek egymással, s az élek lesimulnak, az érdesség lecsiszolódik. Deáky Gedeon református lelkész annyira felindul azon, hogy Napoleon fogságba vetette VII. Pius pápát, hogy külön munkában védelmezi a pápát az ellene emelt vádakkal szemben. Kurum József nagyváradai püspök szállásra fogad kálvinista lelkészeket, s papjait eltiltja polemikus iratok szerzésétől. Kálmánházy László váci püspök a pesti református templom építésére ingyen ad 14.000 téglát, s 50.000-et olcsó áron, s amikor Szabolcsmegye gyűlésén 8000 forintot gyűjtenek a sárospataki iskola számára, az összeg nagy részét katolikusok adják. Ez a hazafias indítékú tolerancia hozza magával az olyan szokást, melynek egyik korai példáját adta 1822-ben Máramaros megye: a király születésnapján testületileg mentek el a vármegye urai előbb a katolikus, azután a protestáns templomba. Bármily erősen gyökereznek is a mélyebben gondolkodó írók és költők dunántúli katolikus-barokk vagy tiszántúli kálvinista-felvilágosodási hagyományokban, ez a rendi nacionalizmus általánossá válását illetőleg mellékes jelenség. Katolikus és protestáns ellentét fölött egyetlen égbolt domborodik, a nemzetiségé, mely azonban még csak a nemeseket, a rendeket foglalja magában; e tekintetben a félművelt kisnemes és Kazinczy, Virág, Berzsenyi, vagy az ország első méltóságai egy lelkiséget mutatnak. A nagy tömegben persze tovább él a kölcsönös bizalmatlanság, tovább hangzanak protestáns részről a sérelmek néhány régi témáról: így a vegyesházasságok dolgában, a gyermekek katolikká tétele ellen, az átterésnek a katolikus pap részéről kötelező hatheti oktatás általi megnehezítése ellen, a legelső sérelem hosszú időn át az, hogy a zsinati kánonokat a király nem szentesíti, bár az 1791 :26. törvénycikk megengedte a protestánsoknak zsinatok tartását, viszont végzéseik érvényességét királyi helybenhagyáshoz kötötte. Az 1791-i budai református és pesti evangélikus zsinat határozatait azonban a király éveken át folytatott kérelmekre sem szentesítette, mire a protestánsok hosszú időn át több zsinatot nem is tartottak. Az egyes helyeken a felekezeti többségek továbbra is iparkodnak a kisebbség felett túlsúlyukat megtartani, s ilyen helyeken folyvást hallatszanak a

kisebbség panaszai, — például a halasi katolikusok részéről, hogy őket még barmaik legeltetésében is akadályozza a protestáns többség, mindez azonban helyi ügy maradt, s a nemzeti élet további fejlődésében a felekezeti eltérés, széthúzás csak mint inkább öntudatlan, formátlan, kifejezést nem kereső és attól aggódva tartózkodó erő szerepel a nemzeti fel-szín alatt.

A közjogi fejlődés; király és rendek

Ferenc király uralkodása 1792-től 1836-ig a 90-es évek forrongását és Széchenyi korszakát íveli át, közben terül el a rendi nacionalizmus nyugalmas korszaka. Király és rendek kompromisszuma továbbra is fennáll, s ha azt a bécsi kormány megszakítja is, ellene a rendiség nem alkalmaz szélsőséges eszközöket és nem utasítja vissza a békét ajánló kezet. A kompromisszum értelmében a lényeges alkotmányjogi kérdésekben az elmúlt századok dualisztikus küzdelme helyébe állandóság lép, az alkotmány fontos pontjainak érvényét a király nem vonja többé kétségbe, tehát hatalmi politikájáról bizonyos korlátok közt lemond. Ezen pontokat, melyek a kompromisszum értelmében változhatatlanok, az ú. n. fundamentális, sarkalatos törvények írják körül, melyek közé tartoznak egyrészt a nemzeti önállást biztosító artikulusok, így törvénybeiktatott hitlevél, az 1790/91. országgyűlés közjogi artikulusai, továbbá a rendi jogokra nézve az 1741 : VIII. törvénycikk a nemesi föld adómentességéről, az 1741 : LXIII. törvénycikk az insurrectio kiállításáról. A fundamentális törvény fogalma, mely, mint láttuk, XVII. századi nyugati eredetű, már a magyar közjog tankönyveibe is belekerül. Ugyancsak magyarrá hasonult a különböző nyugati, természetjogi, rousseau-i eredetű társadalmi szerződés elmélete: kormány és rendek közt paktum van érvényben, principale pactum regiminis, mely az ország jogainak megtartásáról intézkedik. Mindez nagy bátorsága és vigasztalása a rendeknek, miként az 1792. országgyűlés megnyitásakor mondta Batthyány József hercegprímás a hitlevélre nézve: „A felséges ausztriai ház Ferenc első királynak köszönheti, hogy a hitlevélnek ezen világosításával királyi széke és az országnak alkotmánya örök bátorságban helyzetetett és a kötések változtathatatlanokká tétettek.“ A rendi dualizmus hatalmi esetlegességnek kitett változékonyságából így emelkedik ki az „immutabile“ magyar alkotmány, mely ámbár még csak a rendeket foglalja magában, de az idegen királysággal szemben egy egész nemzet öntudatát képviseli, s ennél fogva szinte észrevétlenül veszi át mindazon pretenziókat, melyek egy valódi modern európai konstitúciónak velejárai. Saját jogállásukat érintő kérdésekben a rendek még szűkkeblű elő jogosak, de közjogi vonatkozásokban már öntudattal képviselik Magyarország összes lakosait, s úgy érzik, hogy mögöttük „polgári társaság“ áll. Az avita

constitutio hagyományos rendi kifejezését már 1805-ben ősi polgári alkotmánynak“ fordítják magyarrá, s 1807-ben büszkén kijelentik: „Mi itten nemcsak a nemességnek képviselői, de az egész népnek védelmezői vagyunk.“ A magyar alkotmány így lesz egy nemzet modern közjogi kifejeződésévé akkor, amikor belső tartalmában még mindig csak a kevesek foglaltatnak. Egy ilyen modern konstitúció érvényét és változhatatlanságát fejezi ki egy 1812-i országgyűlési felirat: „a magyar constitutio, minthogy a polgári társaságnak láncszeme, a jussok és végrehajtó hatalom talpköve, annak méltóságát sem a fejedelemnek, sem a népnek megcsönkítani nem lehet“. A XIX. század alkotmányos államának formája és igénye rejlik ezekben, s a következő évtizedek feladata lesz, hogy megfelelő belső tartalommal ellássa. De már a századvégi rendi nacionalizmus lassú, inkább csak eszmei és elméleti modernizálására is jellemző, hogy Rousseau mellett Montesquieunak is megvan a hatása: már Bessenyei megjegyezte az Esprit des hűs-ról, hogy: „Kár, hogy magyar világunkba nem ismeretesebb“, s ezért többször sürgette magyar fordítását; 1790-ben egy Török Zsigmond nevű ügyvéd pályadíjat tűzött ki fordítására, ugyanebbe a munkába ugyanekkor belekezdtek a pesti papnövédek, de úgylátszik, nem készültek el vele; a teljes munka „A törvények leikéről“ csak 1833-ban jelent meg Pozsonyban, furcsa barokk ajánlással Reviczky Ádám kancellárnak: a fordító szerint Montesquieu művében a főhatalom cselekedeteinek okait világítja meg, s ezeket a cselekedeteket bizonyára jónak tartotta, aminthogy a fordító vele együtt hálát ad Istennek, hogy azon kormány alatt született, amely alatt most is él.

Nem csoda, hogy a század elején az alkotmány még belső ellentmondásoktól beteg és bármennyire erősítgeti is állandóságát és változatlanságát, napról-napra kénytelen kisebb-nagyobb megalkuvásokra, önáltatás benne az egész nemzet, a nép képviselete, de hasonlóképen önáltatás az, mintha a királlyal szemben a hatáskör a nemzet érdekeit kielégítően volna rendezve. Ferenc király egészen 1812-ig, s azután 1825-től haláláig megtartotta hitlevelének és a fundamentális törvényeknek azon rendelkezését, mely szerint háromévenként országgyűlést kell tartani, s a hadiadó és katonaállítás kérdését a rendekkel egyetértésben kell elintézni. Több országgyűlést tartott, mint elődei a XVIII. század egész folyamán, s országgyűlésein a régi patriarchális hang barokk változatain beszélt hű magyarjaival. 1792-i megnyitójában kijelentette: „Most igazán boldognak érzem magamat, amidőn a jószívű magyaroktól magamat körülvéve szemlélem“, — ugyanekkor a királyné németül mondta: „Ezt a nemzetet mindig igen szerettem és örökké szeretni fogom.“ Ferenc vonzalmának állandó nyilatkozatait részben az magyarázza, hogy az ő kormánya is

végkép lemondott a rendi különbségek megszüntetéséről: a francia forradalom szörnyűségei mindörökre elvették Ferenc császár kedvét attól, hogy birodalmában a fennálló társadalmi rendhez hozzányúljon; ezért osztozott ő a magyaroknak a rendi társadalmat konzerváló törekvéseiben és őket a felforgató egyenlőséggel szemben szövetségeseinek tekintette. 1808-i megnyitójában ezt így fejezte ki: „Magyarok! minden nemzetek és egész Európa szemei titeket figyelmeztetnek! Ti egész dicsőségeket és boldogságokat constitúciótokban helyeztek, én nem kevésbé dicsekszem veletek, hogy királyotok vagyok. Folytassátok tovább is magyarságotokat“ (azaz a rendi alkotmány kereteiben való életet). Király és rendek közötti kompromisszumnak éppenséggel nem ideális, hanem jól felfogott érdek-közösségen nyugvó alapjait Ferenc király 1820-ban, amikor a pesti hadgyakorlatok alkalmával a vármegyei rendek üdvözölték, a német publicisztikában is nagy feltűnést keltve jelölte meg: „Totus mundus stultisat — az egész világ megbolondult és elhagyva régi törvényeit, képzelt alkotmányok után szalad; Ti tartjátok meg érintetlenül azt, melyet ősseitektől örököltetek, s szeressétek azt és én is szeretni fogom, megtartom és utódaimra áthagyományozom.“ Ugyanezen érdek-közösségre hivatkozik 1825-i országgyűlési megnyitóbeszédében: „Az én magyarjaim messze kárhoztatták azon veszedelmes érzeményeket, melyek Európának sok tartományait a végső sanyarúságba ejtették“, s az ő boldogságukat az Istenbe vetett hit, a fejedelem iránt való feddhetetlen hűség, s „az ősi szerződéseknél, melyet a sok századok, a tapasztalás megszentelt, buzgón való megtartása“ eszközölte. A reformabszolutizmus II. József korában halálos ellenségét akarta megsemmisíteni a magyar rendiségben, most pedig Ferenc király, lemondva a reformokról, szinte egyetlen szövetségese látja benne, annyira meg van győződve, hogy a magyar rendiség nem hajlandó a nyugateurópai evolúcióért helyéből kimozdulni. De hogy a király őszintén, komolyan a magyar alkotmány fenntartása mellett lehessen, ennek előfeltétele az, hogy a rendi alkotmány ne legyen veszedelmes a királyi kormányzás hagyományos, központosító és abszolutisztikus irányára.

A kabineti abszolutizmus

Ferenc király egyéniségét hasztalan próbálnák magyar viszonylatban megismerni, ő a magyarsággal szemben sohasem foglalt el valami egyéni pozíciót, mint Mária Terézia, sőt II. József is; az ő egyéniségét csakis a monarchia köreiben, császári hatalma gyakorlásában ismerhetjük meg. Lipót király legidősebb fia és örököse sok tehetséges testvér közt nem annyira szellemben, mint akaratereiben tűnt ki. Politikai irányát ifjú korában a francia forradalom tapasztalatai, nagynénjének, Mária Antoinette-nek és királyi családjának halála, majd a Martinovics-féle és a vele párhuzamos ausztriai össze-

esküvés szabta meg. Mikor a Martinovics-összeesküvés fel-fedezése után testvére, Sándor Lipót nádor eléje terjeszti a programot, mely minden sorában az új ideáktól való rettetését tükrözteti vissza és politikai és társadalmi téren egyaránt megállást, sőt reakciót hirdet: Ferenc megtalálta uralkodása még hátralevő negyven esztendejének programját, melyhez a gyöngé intellektusok módjára görcsösen ragaszkodott, jól tudva, hogyha azt elereszti, újat többé magától nem fog alkotni. Ez a negyven esztendő más népeknél a gyors változás, tüneményeszerű fejlődés éveit foglalja magában: a Habsburg-monarchiában és ott, ahova ennek keze elért, tehát német és olasz földön, a megállás korszakát, melyet később a szentszövetség, vagy Metternich korszakának neveztek. A valóságban Ferenc alakította ki e korszak sajátosságait, abszolútizmusának dekadens, műveletlen vonásai az ő egyéniségére vallanak.

Tényleg a Ferenc-féle abszolútizmus az európai abszolutisztikus fejedelemség fejlődéstörténetének egy utólag odabiggyesztett, fölösleges és így értelmetlen fejezete. Nyugaton az abszolútizmus megtette kötelességét, mikor az elavult rendiséget félretolta és saját tekintélye alatt egymással megférő, egymással többé-kevésbé homogén társadalmi osztályokat képezett ki, melyek viszont az abszolút királyságot tolván felre, átvehették, mint nemzet, a saját kormányzásuk nehéz feladatát. Ferenc császár ennek a fejlődésnek állott útjába, ezt tartóztatta fel negyven esztendőn át, s népei életéből negyven esztendőt rabolt el. Ezért lehetetlenség Ferenc korszakát fehérre mosni a népek és nemzetek előtt, melyeknek ekkora kárt okozott. De abszolútizmusa nemcsak elkésett, megokolatlan, hanem egyúttal alacsony színvonalú, műveletlen is volt, s ebben erősen hasonlított I. Lipótéhoz. Mária Terézia és fia még erősen belenyúltak a társadalmi rétegződésbe, s annak igazságtalanságait és ügyetlenségeit eltörölköztek, jobbagy-reformot, gazdasági, egészségügyi felemelkedést, a bürokrácia megjavítását, a felsőbb osztályok beteges túlhatalmának visszaszorítását hozták programjukban. Ferenc megelégedett a mozdulatlanlansággal, de ha valaki a változó világban negyven esztendőn át mozdulatlan, akkor el is marad, s ez történt Ferenc népeivel. Reánk magyarokra a török korszak másfél százada után Ferenc uralkodása megint egy elveszett emberöltőt jelentett.

Abszolútizmusának az ő egyéni félelme lévén motívuma, természetes, hogy annak egész jellege is az ő egyéniségétől függött. Uralmára személyes bizalmatlansága nyomja rá bélyegét, ez teszi azt valóságos kabinet-abszolútizmussá. Nemcsak, hogy tehetséges testvéreiben nem bízott, s ezért Károly és János főherceget mindvégig távoltartotta a kormánytól, írásoknak csak provinciális hatáskört engedett, így Rainernek

Itáliában, Józsefnek Magyarországon, a már készen átvett hivatalszervezetben sem bízott, hanem felelőtlen bizalmasokkal vette körül magát. Mária Terézia folytonos kormányzati reformjainak célszerűbb, az alattvalók ügyeit jobban és gyorsabban elintéző bürokrácia kialakítása volt a célja, holott Ferenc csak azért forgatta ide és oda a központi hivatalszervezetet, hogy bizalmatlanságát érvényesítse és a hivatali szervezetben kegyenceinek befolyást biztosítson. Kegyencekről a szó igazi értelmében nem lehet beszélni: Ferenc senkit sem szeretett, mindenkiben csak eszközt látott az ő fejedelmi kötelességei végrehajtásában; ezeket a kötelességeket komolyan, becsületesen vette, de nem mint államférfiú, hanem mint közepes hivatalnok, akárcsak egy udvari tanácsos. A monarchia minden részéből bejött felterjesztéseket maga intézte el, de nem saját feje szerint, mint Mária Terézia, — ehhez az ő feje gyöngye volt: a tartományi és országos hatóságoktól, az osztrák, magyar, erdélyi kancelláriáktól bejött iratokat a Mária Teréziától felállított államtanács tagjai látták el votumaikkal, de Ferenc ezekben sem bízott, s aktáikat felelőtlen emberek kezébe adta, akik titkos kabinetjében dolgoztak, s akiknek hatásköre hivatalosan ismeretlen volt. A valóságban ezek a tanácsosok a monarchia legfontosabb ügyeiben döntő szóval bírtak, mert egyszerű, gyakran fénytelen és jövőtlen egyéniségükben Ferenc jobban bízott, semmint testvéreiben, vagy a kancelláriák, helytartótanácsok és guberniumok vezetőiben. Eleinte nevelője, a jóindulatú, gyöngye Colloredo gróf az ő első tanácsadója; mellette a külügyekben a forradalom elszánt ellensége, Thugut; a belügyekben egyelőre még a cseh-német feudális urak érvényesülnek, gróf Kollowrat Lipót vezetése alatt, akinek sikerül 1801-ben az államtanács hegyibe az úgynevezett állam- és konferenciáminisztériumot ültetni. Ferenc azonban lassankint abbahagyja a minisztérium üléseire járást, mindent írószobájába koncentrálni, még a fontosabb aktákat is ott őrizi, így a Martinovics-per iratait, sok akta-csomónak sajátkezűleg készít papiroskötést. A francia háborúk periódusában kedvetlenül és ellenkezve, de néha mégis rábízta legalább a hadügy vezetését Károly főhercegre; 1808-ban Kollowrat távozik, megbuktatja a korzikai származású, magyar állampolgár Baldacci Antal báró, akinek befolyására Ferenc már az előző évben megszüntette a konferenciát. A Rainer főherceg vezetése alá adott államtanács azonban tehetetlen Baldacci hatalmával szemben, ez, mint a kabinet tagja, titkos referendárius, adja be ideáit koronás urának, aki azokat vakbizalommal fogadja. Ettől kezdve válik divattá, hogy a legfontosabb ügyek, a monarchia életkérdéseit illetők, „im geheimen Wege“ vagy „im Cabinetswege“ intéztek el, vagy pedig — nem intéztetnek el: például József nádor legjobb szándékú felterjesztéseit válasz nélkül hagyja bátyja, ha Bal-

dacci úgy kívánja. Külsőleg Baldacci befolyása Metternichnek 1814-ben történt hivatalba lépése óta visszaszorul, a legfőbb számszék elnöke lesz, de mint ilyen is titokban tovább működik a császár kabinetjében. 1814-ben újra felállítják a konferenciát, melynek Metternich, Wallis és gróf Zichy Károly, a korábbi reformer országbíró, utóbb reakcionárius pénzügyminiszter és egy tábornok a tagjai; 1825-ben Zichy halálával belép a konferenciába gróf Kollowrat Ferenc Antal, aki ettől kezdve húsz éven át a belügyekben vad makacssággal képviseli a Ferenc-féle mozdulatlanságot. Mint az államtanács belügyi szekciójának feje, a reakciós rendszer további fennállásáért Kollowrat felelős, aki sikerrel utasítja vissza Metternich különböző kísérleteit a belügyi politikát illetően. A császár, öreg korában, már csak kelletlenül engedelmeskedik neki, s mellette tovább is felelőtlen kabineti tanácsosokkal dolgozik.

A rendőrruralom

A titkos kabinet javaslatai és döntései számára a rendőrség szolgáltató anyagot. A kabineti abszolutizmus Ferenc alatt tulajdonképpen rendőrruralom, s ez jelöli ki igazán alantas színvonalát Mária Terézia korszakával szemben. A politikai rendőrség a felvilágosodott abszolutizmusok utolsó korszakának teremtménye: a XVII. századi Franciaországban megalapítva, II. Frigyes ültette át Poroszországba; Bécsben II. József kezdeményét II. Lipót fejlesztette ki; Ferenc eleinte nem sok súlyt helyezett rá, de még a 90-es években felfedezte az újítások eltávoztatását illetően a rendőrség nagy jelentőségét. Titkos chiffrakabinetet állít fel, melyet 1812-ben saját titkos kabinetjébe olvaszt be, úgyhogy a postahivataloktól beszolgáltatót s egyéb módokon felbontott diplomáciai vagy magánlevelek a lehető legrövidebb úton kerülnek íróasztalára. Levélátvizsgáló páholyokat az 1806-i rendelet állít fel, a határállomásokon kívül Magyarországon Budán és Pozsonyban. Az uralom fenntartása, újító politikai mozgalmak távoltartása mellett cél a lélek elnyomása is, mert ez az a megbízhatatlan elem, mely oly gyakran elégedetlen a fennállóval és a régivel. Ezt a feladatot is a rendőrminisztérium, a Polizeihofstelle látja el, alája rendelik 1801-ben a cenzúrát, 1803-ban az úgynevezett recenzuráló-bizottságot, mely a II. József és II. Lipót-féle szabados korszak nyomtatványait utólag vizsgálja át és azokból 2500 könyvet eltilt; 1802-ben azt is kimondják, hogy a bárki hagyatékában talált könyveket az örökösök csak akkor vehetik át, ha bebizonyítják, hogy tudományos szempontból olvasnak. A külföldi könyveket a rendőrség már a határokon lefogja, folyóirat csak a bécsi kormánnyal jó viszonyban levő, tőle sugalmazott jöhet be, az itthon megjelent könyvek több cenzúrán esnek át, így a magyarok a helytartótanács cenzorai, azután a bécsiek kezébe kerülnek, s végső fokon mindig a rendőrminisztérium érdekei érvényesülnek, melyet 1817-től

kezdve Sedlnitzky gróf páratlan makacssággal, műveletlenséggel és gonosz indulattal vezet. Ferenc rendőrsége példátlan feladatra vállalkozott: hogy Közép-Európa térségeiről kiírta a könyvet, s bár a fenti intézkedések bevezetésül már 1798-ban eltiltották az úgynevezett Lesekabineteket, minők a magyar városokban is voltak, 1799-ben pedig mindenféle kölcsönkönyvtárakat, — természetes volt, hogy ez a törekvés teljes eredményre nem fog vezetni, de nagy károkat igenis okozhat. A rendi nacionalizmus mozdulatlansága és hogy oly hosszú időn át nem volt képes evolúcióra a reform felé, bizonyára abból is következik, hogy a nemesi nemzet és polgárság széles rétegei többé nem oly könnyen jutottak hozzá nyugati könyvekhez, mint a XVIII. században. A főurak összeköttetések folytán kaptak ugyan külföldi könyveket és folyóiratokat, de érdeklődésük az általános mozdulatlanságban erősen lelohadt: a nagy főúri könyvtárak, melyek az előző században a felvilágosodás minden, főként francia termékét egybehordták, egyszerre elapadnak vagy sekélyes anyaggal, regényekkel, képzőművészeti gyűjteményes, díszmunkákkal telnek meg.

A rendőrségnek e lélekellenes hatása mellett jelentékeny az a demoralizáció is, melyet a politikai rendőrség titkos denunciánsaival és állandó zsoldban álló levelezőivel okozott a monarchiában, így Magyarországon is. 1798-ban József nádorral megbeszéli a kormány, hogy a titkosrendőrség bűreit feltűnés nélkül kell bevezetni nálunk, s úgy látszik, a bécsi udvari rendőrhatalóság az ő irodáit a *causarum regalium director*, a rendiség főállamügyésze és az országbíró közvetítésével rendezi be Pozsonyban, Nagyszombatban, Debrecenben, Sopronban, Pesten, Temesvárott és Zágrábban. Titkos levelezői rendszeren államhivatalnokok, városi tisztviselők; feles számban német anyanyelvűek; az országgyűléseken, amelyek ügyeivel ilyenkor Pozsonyba helyezett külön rendőrhatalóság foglalkozik, városi követek vagy a távollevők ablegátusai. Vannak magasállású urak, így gróf Zichy Károly, akik, ha Magyarországon járnak, tapasztalataikról lojalitásból egyenesen a királyt értesítik, aki azonban az ő felterjesztéseiket is rendőri jelentéseknek tekinti. A fizetett spiclik minél veszedelmesebb színben tüntetik fel a magyar életet, hogy megfigyeléseikre és bölcs tanácsaikra annál nagyobb szükség legyen. Egyébként magyar vonatkozásban az egész rendőri intézmény eredménytelennek mondható: csak ellenérzést keltett és törekvései, hogy a közvéleményt befolyásolja, kivétel nélkül csődöt mondtak. Így 1807-ben, amikor Armbruster rendőrségi titkár javaslatát a miniszterek komolyan tárgyalják: hogyan lehetne megnyerni egy csomó, többnyire németnyelvű író, Schediust, Schwartnert, Rumyt, Bredetzkyt, Engel történészt, a finom műveltségű író gróf Batthyány Vincét a bécsi törekvések propagálására; nem volt eredménye, az országgyűlés felzúdulásán kívül, annak sem, hogy a Mária Terézia-korabeli Kollár-féle

munkák mintájára a kormány két nagy jogtörténeti munkát adott ki a magyar közjog ellen, az abszolutizmus megalapozására: Piringer udvari titkárét 1810-ben és Gustermann bécsi cenzorét 1811-ben. Határozott kudarc érte Hager rendőr-minisztert, Sedlnitzkynek aránylag jobbindulatú elődjét, amikor 1807-ben Baldacci és Armbruster kívánságára a tübingai Cotta-könyvkereskedés által pályázatot hirdetett a magyar nyelvnek a közigazgatásba bevezetéséről, persze azon reményben, hogy a beérkező művek a magyar nyelv alkalmatlanságát fogják bebizonyítani. Bár a bírálói tisztet a rendőrség bölcsen cseh tudósokra bízta, még ezek sem javasolták a beérkezett művek nyilvános elbírálását, mert a magyar nyelvet ellenzők túlalacsony színvonalon állottak, a magyar nyelv mellettiket pedig, köztük Kazinczy pályaművét, nem lett volna célszerű jutalmazni.

Az egész Ferenc-féle bürokráciának legfőbb jellemző vonása nyilatkozott meg e tübingai pályakérdésnél: a magyar-ellenesség. Emlékszünk, I. Lipót kormányai nem egyszer véres eszközökkel akarták elfojtani a magyar önállóságot, József császár bürokráciája rendszeresen fogott hozzá ugyanehhez, de sem huzamosságban, sem szigorú rendszerességben nem éri el egyiknek kormánya sem Ferenc negyven esztendejét. Itt elsősorban azt kell megállapítanunk, hogy a Ferenc körül döntő befolyással bíró személyiségek szinte kivétel nélkül a magyarság személyes ellenségei voltak, s gondolkozásukat ugyanazon ideák határozták meg, amelyek I. Lipót és III. Károly korában szerepeltek a központi kormányzervekben, s amelyeket Mária Terézia magyarbarátsága szorított vissza egy időre. A habsburgi monarchiának államrezonja természetes ellensége volt a magyar állami autonómiának, amennyiben saját önálló létéhez feltétlenül szükséges volt a magyar királyság alárendelt, függő helyzete. Tudjuk az előzményekből, hogy a magyarelleses centralizáció a XVII. század végén és a XVIII. században válik tudatossá a bécsi körökben, melyek véleményét fejezte ki Savoyai Eugén, amikor a magyar önállósággal szemben a bevándorolt szerbeket próbálta felhasználni. Ezt a gondolatot Mária Terézia elhagyta az állammaximák közül, utána megint feléled II. Lipót machiavellisztikus politikájában; a nála szokásos szabatosággal az öreg Kaunitz herceg mondja ki 1791-ben: „Minél világosabb a szándék, hogy Magyarországból, Erdélyből és az illír nemzetből egy egységet (vim unitam) csináljanak, annál inkább ajánlatos és szükséges lesz a divide et impera elve.“ Amit itt Kaunitz a diplomata hidegségével javasolt a monarchia egysége érdekében, azt Ferencnek egymást követő tanácsosai különös magyargyűlölettel próbálták végrehajtani. BILDacci

A 90-es évek végének kegyencéről, Thugutról köztudomású volt, hogy Magyarországot nem kedvelte, mellette a

magyar ügyeket a saját fájától elfajzott Izdenczy, a már ismert államtanácsos vezette, aki mindent megtett nemcsak a magyar önállóság ellenében, hanem még a magyar törekvések kigúnyolására is. Ő utána a század elején Somogyi János államtanácsos, volt magyar kancelláriai tanácsos referál, aki már magyar érzelmű, de igen sokban ellene fordul a hazai központi hatóságok, s velük József nádor véleményének. Baldaccinak szinte másfélévtizedes befolyása ismét nagyfokú magyargyűlöletben nyilvánul meg. Ámulva olvassuk Baldacci votumait és alig tudjuk megmagyarázni azon tajtékozó gyűlölet és hidegséget szenvelgő megvetés motívumait, amelyekkel ő nemcsak állami, hanem kulturális törekvéseinknek is útjába állott. A német, szláv és olasz nyelv kiművelése ellen nincs szava, de minden magyarnyelvi törekvést siet azzal befeketíteni, hogy célja a nem-magyar nyelvek kiirtása és helyükbe a „kaukázusi“ magyar behelyezése. Az országgyűlések politikai mozgalmait kóklerségnek nevezi, melyeknek mielőbb véget kell vetni, az ellenzékben „Bocskay viperafaj zatát“ szidalmazza, s annak művelt tagjait, kik közül nem egy utóbb magas királyi állásokat viselt, így Felsőbükki Nagy Pált, Vay Józsefet, Péchy, Lánczy későbbi udvari tanácsosokat, a királyhoz intézett bizalmas beadvényaiban „dummdreist“-nak, butáknak, máskor arcátlanoknak nevezi. Alacsony morális színvonalára jellemző, hogy ezen durvaságokat nem egyszer szó szerint az alantas rendőrképek irataiból veszi át, s ily módon kerülnek a magyarság egyik legnagyobb ellenségének, Drevenyák magyar bányatanácsosnak, az országgyűlés tagjának brutális szidalmait napról-napra Ferenc íróasztalára Baldacci tekintélyétől támogatva. Ferenc király egykedvűsége és bürokratikus objektivitása kellett hozzá, hogy Baldacci folytonos fülbesúgásai és rágalmai végkép meg ne mérgezzék király és nemzet viszonyát. A belügyek későbbi vezetője, Kollowrat gróf, szintén személyes ellensége volt a magyarságnak. Míg az államtanács legtöbb német tagját a felvilágosodás polgári gondolkodása ösztönözte ellenünk, amely a hagyományos magyar nemesi, vidéki, lovas, vitézi életformában, s annak hagyományaiban ellenséget látott, addig Kollowratot egyenesen szláv, cseh nemzeti érzése indította, ahol csak lehetett, a magyarság elnyomására. A következőkben alkalmunk lesz a bécsi körökben érvényesülő cseh politikát megismernünk, itt csak annyit kell megjegyeznünk, hogy Metternich, ki szinte egyedül volt mentes mindenemű magyar-antipátiától, erős korlátok közé szorított hivatalos helyzetében alig tudta Kollowrat gyűlölködő javaslatait ellensúlyozni.

József nádor

A kormány szervezetben igazi barátunk József nádor volt. A fiatal nádor a kilencvenes években még koronás bátyjához hasonlóan erősen a forradalmi és összeesküvés élmény hatása

alatt állott, ragaszkodva Sándor Lipót reakciós programjához. Még 1801-ben is az a véleménye, hogy jobb az iskolákat nem szaporítani, a szülőket nem kényszeríteni arra, hogy gyermekeiket iskolába adják, mert nagy kérdés, jobb-e az államra, ha minden alattvalója tud, vagy nem tud olvasni; ő inkább ez utóbbihoz hajlik; a tudós társaság felállítását sem látja szükségesnek, az egyetemen nyelvmesterek is feleslegesek, ezek helyett inkább lovaglóiskolát kell a diákok számára fölállítani, mert ez megfelelné a „nemzeti karakternek“. Kétségtelen, hogy ez a nemzeti karakter az, mellyel közelebbről megismerkedve, az ifjú főherceg a magyarságnak őszinte barátja lesz. Amint már bátyjára és elődjére, Sándor Lipótra is megnyerő hatással voltak a magyar urak, a helytartótanács főhivatalnokaival folytatott érintkezés, akikben egyeneslelkű, lovagias jellemű, művelt urakat ismert meg: hasonló lehetett József nádor magyarsághoz hajló útjának kezdete is. A század elején megszereti a magyarokat, nem lát többé összeesküvéket bennük, politikai tehetségüket nagyra értékeli, s az a véleménye, hogy egy megreformált Magyarország a monarchia megújulásának előfeltétele. 1810-ben lelkesen írja: „Nem éreztem soha erősebb vágyat hatni a közjó emelésére, mint most. Az állam újjáalkotása elodázhatatlan voltáról meg vagyok győződve, s e munkában Magyarországnak kell elvállalnia a főszerepet.“ A rendiség elavult voltán reformokkal akar idejekorán segíteni; ő az egyetlen kormányférfiú e korban, aki a korszellemről tudomást vesz, s ennek hatása alatt az ausztriai tartományokban az abszolutizmus helyett a magyar alkotmányhoz hasonló képviseleti alkotmányt követel; szerinte a magyar alkotmánynak az osztrákokra kiterjesztése ezeknek „megjutalmazását“ jelentené. 1809-ben a német tartományok számára „mérésékelt rendi alkotmányt“ követelt, ami a monarchia két fele egyesítésének első lépését jelentette volna. A kezdő liberális gondolkodásra jellemző az a nézete, hogy ha az ausztriai és magyar fél ugyanazon alkotmánnyal bírna e reform következtéseként, akkor nemzetiségi és fajgyűlölet egycsapásra megszűnnék. Ha azonban Ferenc nem hajlandó Ausztriának alkotmányt adni, akkor a monarchia és központi kormányzás belső bajainak egyetlen megoldása az, ha Magyarország teljes önállóságot kap; független minisztériuma, külképviselete, serege, pénzügyei ma nincsenek, ezek valamelyikét adja meg neki Ferenc király. Ez azonban Baldacci hatása alatt ellenkező szellemben döntött József beadványa fölött: békés úton ugyan, de mégis Magyarország alkotmányát kell az ausztriai tartományokéhoz közelíteni, nem pedig megfordítva.

József a francia háborúk katasztrofális fordulatai alatt Károly főherceghez hasonlóan többször követelte a kormányzás gyökeres reformját, hiszen világos volt, hogy a bécsi kormány tehetetlensége idézte föl a nagy veszedelmeket. Tudjuk,

hogy ezek hatása alatt egy pillanatig a Napoleon-ellenes publicisztika legnagyobb embere, Metternich jobb keze, Gentz is a súlypontnak Magyarországra helyezését látta jónak. De Ferenc szellemi korlátoltsága és akaratbeli makacssága minden változásnak ellene szegült, József javaslatait Baldacci látta el a titkos kabinetben gúnyos megjegyzésekkel, nem mulasztva el azon rém földidézését sem, melyről tudta, hogy Ferencre erősen hat: a nádor javaslataiba olyan tendenciát magyarázott bele, mintha ő Magyarország függetlenítésére és saját uralmára törekednék. Bár Ferenc utóbb minden egyes alkalommal kibékült öccsével, a kabineti rágalmak hatása alatt nem egyszer keményen beszélt, sőt időnkint az összeköttetést is megszakította vele. Így 1805-ben, mikor Napoleon Bécsben lévén, Ferenc Magyarország felett Józsefnek adta át a teljhatalmat, s ennek nevében, de tudta nélkül gróf Pálffy Lipót tábornok Davoust marsallal fegyverszünetről tárgyalt. Napoleon kívánsága szerint Magyarország semlegessége alapján. Bár József, a tárgyalásról tudomást szerezve, Pálffyt azonnal elmozdította helyéről, nem kerülte ki a király szemrehányásait. A bécsi udvarban Rákóczi-nak kezdik nevezni, Baldacci rebellis hírért költi és javaslatait a királlyal sorra visszautasíttatja, E közönséges hivatalnok hatása oly nagy, hogy a királyt öccsével szemben még személyesen sértő rendelkezésekre is ráveszi; így mikor József Almássy Ignác kancellári tanácsost nyugalomba akarja küldetni, s ehelyett az magas kitüntetést kap. A nádor tiltakozik, le akar mondani, de Ferenc figyelmezteti kötelességeire, melyekkel a császár és családfő irányában, mint „alattvaló, szolga és testvér” tartozik. József kénytelen belenyugodni, hogy tekintélye sérelméért legcsekélyebb elégtételt sem kaphat. A bécsi udvarnak folyvást intrikáló köreiben őt tekintik a magyar különállás védelmezőjének, s egymást érik a támadások, melyekkel nádori méltóságát és az ország alkotmányát akarják megsemmisíteni. Az 1808-i országgyűlést már összehívta a király, de még megnyitása előtt átvette Chotek János Rudolf grófnak, a törvényelőkészítő-bizottság elnökének javaslatát, melyben ez, a katonai szervezet és annak fenntartására szükséges terhek egyesítésének ürügye alatt Magyarország alkotmányát az osztrák tartományokéval akarta egyenlősíteni. József nádornak hivatalból véleményt kellett mondania erről, s ő igen egyszerűen hátrítá el a tervet: bizonyára hasznos volna, ha Magyarország annyi adót fizetne, mint a monarchia többi része, de ilyértelmű átalakításra nem alkalmas az időpont: nincs katonaság, mely az átalakítást fedezhetné, s a parasztokat a nemesség ellen föllázítani: ez egyszerű polgárháború helyett kettőset jelentene. A következő, 1809. évben testvére, Károly Ambrus hercegprímás figyelmezteti arra az újabb tervre, hogy az insurrectio vezetését el akarják tőle venni, a magas dikasztériumokat „redukálni“, s az ország kormányát egy vegyes bizottságra

bízni, melynek élére a primást állítanák. Károly Ambrus főherceg azonban kitartott József mellett, aminthogy a testvérek szinte mindnyájan állandó bizalmas érintkezésben álltak egymással, hogy bátyjukat, a császárt, még idejében megakadályozzák kamarillája felelőtlen javaslatainak elrendelésében. A helyzetet eléggé jellemezte Mária Ludovika császárné bizalmas közlése 1809-ben a nádorhoz, amikor mindketten Budán tartózkodtak: a császárt hiába várják ide, nem engedi a környezete, nehogy itt feleségének és Józsefnek hatása alá kerüljön; Baldaccinak és Ferenc hadsegédének, Kutscherának befolyását a császárné és a főhercegek együttesen sem tudták paralizálni.

Ezekből megérthetjük, hogy Józsefnek elment a kedve a reformoktól és a továbbiakban, a krízis elmúltával, a magyar alkotmány fenntartására és megvédésére szorítkozott. Gondolkodása hozzáidomult a rendi nacionalizmushoz, s a meglévő alkotmány mellett próbálta a magyar műveltséget támogatni. A század elején a Nemzeti Múzeum, majd az Akadémia alapítására irányuló törekvéseknek buzgó pártfogója volt, az ő jóakarata nélkül mindkét alapítás ügye elveszett volna a bécsi hatóságok útvesztőjében. Az ország szellemi és anyagi emelkedése, a fennálló alkotmányos keretek közt, állandó gondja volt. Egy-egy mezőgazdasági árucikk kiviteli tilalmának felfüggesztéséért gyakran heves harcokat folytatott a központi kormánnyal. A magyar hadsereg történetében nem lehet eléggé méltányolni éveken át szívósan és nagy szakismerettel folytatott törekvéseit az insurrectio újrászervezésére, a Károly főherceg-féle tartaléksereg felállítására, s emellett egyre fölemeli szavát a béke érdekében, nehogy azokat a gonddal és szeretettel megreformált magyar ezredek ismét haszontalanul feláldozzák Napóleonnal szemben a tehetetlen császári generálisok. Ami e korszakban utak és csatornák, a mezőgazdaság emelése dolgában történt, az ő támogatásának, legtöbbször az ő kezdeményezésének köszönhető. Pest központi helyzetét ő ismerte föl és aknáztta ki, mint előtte legutóbb Mátyás király, ő építette ki empire-várossá, ő szabályozta és szépítette nagyobb szeretettel, mint akármely született magyar. Fejérvármegyei uradalmán, Alcsúton mintagazdaságot szervezett. Egészben véve a korszak csöndes feltűnés nélküli építő karaktere sehol sem nyilvánul meg annyira, mint az ő munkájában. Amit a sors a magyarságtól Mohács óta elvett: az ország középpontjából kisugárzó magyar szellemű királyi hatalmat, annak visszfénye az ő nádori udvartartásából áradt szét Budáról, ahol ő előbb Hedvig orosz nagyhercegnővel, az orosz cár leányával, majd a protestáns, polgári gondolkodású Mária Dorottyával nem többé barokk-pompájú, de neoklasszicista tompitottságában is a magyar nemességhez képest királyi életmódot folytatott. Szigorú etikett megtartásával, ha nem is patriarchálisán,

de barátságosan érintkezett főurakkal és államférfiakkal, akik joggal tisztelték benne az uralkodóház egyetlen magyar tagját. A rendi nemzet bizalmának birtokában ő tartja fenn a politikai kompromisszumot a bécsi kormány minden alkotmányellenes kilengése mellett is, s valóban senki sem tudja király és nemzet egymásrataltságot oly meggyőzően kifejezni, mint ő országgyűlési működésében, a főrendi tábla elnöki székében. 1807-i megnyitó beszédében az országgyűlés és a király közös céljának tüntette föl, hogy „az országnak ősi alkata, mely már nyolc századot meghaladott, maradandóképen megerősítettvén, a szabadságok, melyeket ősi eleinknek vitézsége szerzett, az irigyeknek és incselkedőknek minden igyekezetétől mentek maradjanak és a késő maradékra minden sérelem nélkül háromoljanak.“ Tőle, a Habsburg-főhercegtől, kinek vérében Európa minden dinasztijának, s így az Arpádoknak nyoma is megvolt, nem vette a rendiség üres frázisnak, amikor az 1805. országgyűlésen magát magyarnak nevezte és „mirólunk“ beszélt: „mi, mert én is méltán így szólhatok, mivel az én ereimben is Árpád vére forr“. A bécsiek magyarellenességének ő volt egyetlen, jóhiszemű, nemzeti érzésű, de kevés befolyású ellenlábasa. Bár így nemzetileg nagy jelentőségű volt működése, annál sajnálatosabb, hogy társadalmi reformok iránt nem ébredt föl benne az az érzékenység, melyet a Martinovics-összeesküvés valamikor elfojtott bátyjában, Sándor Lipótban.

Az osztrák császárság

A politikai életet reformgondolatok helyett a világpolitika aktualitásaiból származó bonyodalmak töltötték ki. Nincs helyünk itt a Habsburg-ház és az ausztriai monarchia negyedszázados küzdelmének lefolyását rajzolni, melyet az a forradalom, Napóleon és a francia hegemonia ellen folytatott. A küzdelemben az egykor hatalmas német-római császárság elpusztult, a szétrobbantás és likvidálás nagy munkáját Napóleon végezte el, anélkül, hogy a koronás császár útjába állhatott volna. Ezt megelőzőleg Ferenc császár már levonta a tényleges helyzet következményeit: annak hírére, hogy Napóleon magát a franciák császárává fogja koronázni, Ferenc császár 1804 augusztus 11-i pátensével fölvette az osztrák császári címet, s utána 1806 augusztusában császári tekintélyének károsodása nélkül tehetette le a szétesett német-római császárság koronáját. Az osztrák császárság elnevezését Ferenc akkori miniszterei, Colloredo és Cobenzl grófok az ausztriai ház, domus Austriaca fogalmából következtették ki, de emellett a pátens kimondotta, hogy a monarchia „több egymástól független országokból és királyságokból“ áll, s az új cím ezekre van „radikálva“, mindamelltt az egyes országok jogait nem érinti, s ezt Magyarországra nézve az új címet kihirdető diploma külön is elismerte: „Magyarország alkotmánya, törvényei és jogai épségben tartásával.“⁴ A tárgyalások során fölmerült a

Pannónia császára, magyar és cseh császári cím is, de Ferencnek sem arra nem volt bátorsága, hogy birodalma középpontjává Magyarországot tegye, sem pedig arra, hogy Magyarországot ez alkalommal nyíltan beolvassza. Maradt minden a régi-ben, kivéve, hogy a magyar királyi államcímert az eddigi német birodalmi sas — a két fején nimbuszokkal ellátott heraldikai madár — helyett az új osztrák császári, két fején koronás sasnak a hasába helyezték el; — a bécsi hivatalnokoknak a magyar önállóság elhomályosítására ez alkalommal irányuló kisebb fogásait a magyar kancellária erélyesen megakadályozta, s a magyar rendek továbbra is országuk teljes függetlenségét hamgoztatták, míg a bécsi kormány ezóta egy vonallal tovább ment azon hitében, hogy Magyarország a monarchia kiegészítő része, az osztrák császárság egy tartománya.

A százados kapcsok tényleg oly szorosak voltak, hogy a monarchia negyedszázados élet-halálharcából a közvetlenül alig érdekelt, a francia fegyvereknek ki nem tett Magyarország is kénytelen volt részét kivenni. Hadsereg és hadiadó megszavazása a rendi országgyűlés jogkörébe tartozván, az országgyűlések legfőbb tárgyát ez a két kérdés képezte. A rendek ragaszkodtak adómentességükhöz és ahhoz, hogy a nemesi felkelésen kívül ők nem, csak a jobbágyok tartoznak katonáskodással; — ezen hagyományos keretek közt azonban a század elején még ugyanazon lelkesedéssel szavazták meg a királyi kívánságokat, mint előzőleg a 90-es években. Ellenzolgáltatásként rendszerint a századok folyamán elszakadt területek, így a Partes, a határőrvidék, Dalmácia és Galícia visszaadását, valamint a magyar árucikkek kivitelét követelték, — ezeket József nádoron kívül a kormány köreiből alig tartotta valaki megadhatónak. A rendek hangulata az 1801-i lunéville-i béke után is még igen lojális volt; a belső helyzettel, melyben privilégiumaikat nem fenyegette veszély, meg voltak elégedve, az egyenlőség és szabadság forradalmi ideái a Martinovics-tragédia óta a múltéi voltak, s akik még rendetlen ábrándokban éltek, azok a rendi bíróságok kezére kerültek. Így egy fiatal ügyvéd, Zsarnóczay János és Mikola István táblai jurátus, izgató lapok kifüggesztői és egy pesti ház fölguyjtói, akiket a legfőbb törvényszékek ítélete alapján 1802-ben Pest vármegye kivégeztetett. A nehézségek akkor kezdődtek, mikor a francia háborúkra a bécsi kormány mind nagyobb áldozatokat követelt és ennek érdekében a katonáállitás és adófizetés hagyományos rendi módjait is érinteni kezdette.

Az országgyűlések és a francia háborúk

Lunéville után Károly főherceg egy időre hatalmat kapott az újabb harc előkészítésére, s ő hangsúlyozta, hogy Magyarország sokkal kevesebb katonát állít ki lakossága arányához képest, mint az ausztriai tartományok. Pedig szerinte a legutóbbi hadjárat bebizonyította, hogy Magyarországnak is

érdeke a védekezésben résztvenni, mert ha az ellenség a Tagliamentónál vagy Tirolon át betör, nemcsak Bécs fekszik előtte védtelenül, hanem akár a pozsonyi országgyűlést is szétkergetheti. Károly főherceg, a monarchiának kétségtelenül legnagyobb katonai talentuma, a Napóleonnal szemben annyira szükséges hadseregreformot Magyarországra is ki akarta terjeszteni, a sorezredek mögé, azokkal összefüggésben, ő állította fel tartalékként a népfölkelést, s ennek érdekében a sorezredeknek békében és háborúban fölemelt újoncozását követelte. Ugyancsak ő volt elégedetlen az addigi magyar hadkiegészítési móddal, mely névleg szabad jelentkezésből állott, de mivel rendszeren nem jelentkeztek elegendően az élethossziglani, igen súlyos hadiszolgálatra, ezért a valóságban „kötéllal fogták“ a katonát a verbuválás neve alatt, vagy pedig a törvényhatóságok nyugtalan és bűnöző lakosaitól szabadultak meg azzal, hogy a katonaságnak átadták őket. Ezzel szemben Károly főherceg a felemelt hadkiegészítési számnak sorshúzás útján kiállítását követelte, s az embertelen életfogytiglani szolgálatnak 8—10 esztendő „capitulációra“ változtatását. Mindez a birtokos nemesekből álló országgyűlésnek nem tetszett, mert érdekük az volt, hogy minél kevesebb jobbágyuk legyen távol katonai szolgálatban, — ezt persze óvakodtak így kimondani, hanem inkább azzal érveltek, hogy a kapituláció nem felel meg a „nemzet karakterének“, és hogy a népesség gyöngítése nélkül nem lehet felemelni a katonaság létszámát.

Az az író, aki ezen kor történetét utoljára mondotta el részletesen, Horváth Mihály, hihetetlennek mondja, mennyire önzően beszéltek a rendek a katonaság és adózás dolgában. Ismerve az elavult rendiség szellemét, mi nem találjuk mind ezt meglepőnek. A rendi alkotmány fennállása alatt realiztikusan nem is várhatunk más eljárást. Hiszen természetes volt, hogy az előjogok fennállása idején a nemesség ragaszkodott jogaihoz és annak konzekvenciáit érzélgősség nélkül levonta. Az 1802-i országgyűlésen csak az alkotmány szellemében mondták, hogy „csak azokat lehet katonaságra kötelezni, akik adózás alá vétethetnek“. Az elavult alkotmányhoz ragaszkodva, a társadalmi méltányosság elemi szempontjai iránt is közömbösek: mikor szó van a katonaság érdekében a népszámlálásról, a nemesi személyek összeírását ugyanúgy eltiltják, akár II. József idejében, „a nemesi személyes szabadság szintoly becses lévén, mint a birtokok tulajdonsága“ (azaz tulajdonjoga). Mikor kiderül, hogy a hadiadót nem is az egész jobbágyosság viseli, hanem annak nem egészen kétharmadrésze és hogy jóval több mint egyharmada a jobbágyoknak a „nemesek szolgálatiának színe alatt“, azaz a nemes urak házi. kuriális szolgálatában fel van mentve a teher alól, — 1,256.995 nemtelen ház közül az egész adó 762.593 házra nehezedik, 494.402 ház nem viseli: s mikor e kiáltó visszaéléssel

szemben a dunántúli követek meghatározni akarják, hány jobbágyot tarthat az úr adómentesen kúriáján, a rendek lelkiismerete nem mozdul és a határozatot elhalasztják — örökre. Méltányosabb adóelosztás helyett hidegvérrel emelik a sóárát, mely a legszegényebbeket nyomja legjobban s a népesség érdekeit csak akkor emlegetik, mikor a király emeli azt „jure regio“. Így lesz sóárból szociális kérdés helyett közjogi: kinek van joga emelni, azaz a királynak egyedül, vagy az országgyűlés beleegyezésével. Ugyanilyen játék folyik a legtöbb országgyűlésen az 1792. országgyűléstől kiküldött bizottságok operatumainak tárgyalását illetőleg: a király és rendek egyaránt fáznak a reformnak még azon szerény mértékétől is, mely e kidolgozásokban foglaltatik, de mindegyik iparkodik a másikra tolni a felelősséget azért, hogy immár évtizedeken át tárgyalás nélkül hevernek és elavulnak e javaslatok. A rendek a kereskedelmi operatum tárgyalását követelik rendszeresen, s ott szemére vetik a kormánynak, hogy Magyarországot a Mária Terézia-féle vámtarifák többé-kevésbé változatlan megújításával gyarmati helyzetben tartja. Az 1805. országgyűlés felveti a kérdést: „Mi az országnak jussa? Mástól való nem függés“, a *pragmatica sanctio* az örökös tartományokat csak „az egyezés és egyetértés kötelékeivel*“ kapcsolta Magyarországhoz, ebből a reciprocitás, a „kölcsonözés“ elve következik és mivel „szabad nemzetek közt a haszon jussa a mástól való nem függésnek főbb feltételeit teszi“, ezért Magyarország és az örökös tartományok közt a kereskedelem csak „egyezések*4 által rendezhető. Persze a király nem hajlandó a magyarokat és osztrákokat tárgyalásra összebocsátani, ragaszkodik abszolutisztikus rendszeréhez, melynek magyarországi arca a „királyi jogok“ nevét viseli, s még azon jóval szerényebb vám- és kereskedelmi tervezetet sem fogadja el, melyet az 1802-i rendek a Skerlecz-féle 1793-i helyett dolgoztak ki. Viszont a rendek a királytól emlegetett törvénykezési operatumot nem hajlandók tárgyalni, s amikor az ő előjogaikat és anyagi érdekeiket érintő tárgyak kerülnek elő, ezeket egyszerűen az operatumok tárgyalására halasztják, kétségtelenül tisztában lévén azzal, hogy ezek belátható időben nem fognak tárgyalatni. A rendi gyűlések ebben a korban már nem voltak egyébre képesek, mint a külső abszolutizmussal szemben a rendi alkotmányt s vele a nemzeti önállóságot védeni — ha nem is megvédeni —; a lakosság legnagyobb részének emberibb sorsa érdekében semmi jót nem tettek.

Ehhez képest minden kérdés közjogivá éleződött ki. 1802-ben nagynehezen elfogadják három évre próbaképen a felemelt létszámú hadkiegészítést, miután sikerült elérniük, hogy a király, a nádor közbenjárására, felvilágosítsa őket a császári hadseregbeli magyar ezredek létszámáról. A király

szóba hozza — szintén önző cézzal — a régóta vajúdo fundus publicus — köztár — kérdését, melybe országos célokra, a közlekedés javítására a rendek is fizessenek. Ezt nem fogadják el, ellenkezik a nemesi jogokkal, az ökonómia emelése sem kell ilyen áron: „de valamint az mindeddig elmúlhatott, úgy most is elmúlhatik“; Nyitra megye követe azt is bevallja, hogy a kereskedésről nem lehet állítani, hogy „ez az országnak vagy a királynak nagyon hasznos volna“. Annál nagyobb érdeklődéssel vitatják a vadászjogot, melyből a jobbágyot már az előző század kizárta, s most a nagybirtokosok akarják földjeiket a kismesek elől elzárni, akik viszont a nemesnek korlátlan, bárhol való vadászati jogát hangoztatják. Végül is megegyeznek, hogy a tulajdonos csak birtokának felét zárhatja el, másik felén szabadon vadászhatik bármely nemes személy.

Az 1805-i országgyűlés Mack ulmi kapitulációjának hatása alatt a barokk-kor áldozatkészségét egy pillanatra felújítva, mindössze tíz napig tartott és felkelést ajánlott meg. A háború azonban a szerencsétlen pozsonyi békével végződött, mely a monarchia olasz, dalmát, tiroli, előausztriai területeit vette el, ennek folytán a következő, 1807. országgyűlés már nyomott hangulatban folyt le, hiszen a pénz értéke mindinkább rosszabbodott és az 1805-i hadviselés hibái ország-világ előtt ismeretesek voltak. A veszett háború után újból előhúzott és az új háború előkészítésével megbízott Károly főherceg keserűségére a rendek most visszaállították a toborzást, de hajlandók voltak önmaguk önkéntes megadóztatására olyképen, hogy az ingatlan utáni jövedelem egyhatodát ajánlották fel. Itt a kulcs megállapításánál voltak közjogi nehézségek: veszélyesnek látszott bevallani a nemesi vagyont vagy jövedelmet, mint az egyik követ mondta: „De nem is tanácsos felfedeznünk minden terhünket; ez is volt a mi eleinknek előrelátó okossága, hogy soha sem akarták a Világ eleibe terjeszteni, miben áll az ő igazi vagyonok.“ A személy szerinti önkéntes ajánlást a főrendek közt Vay Miklós tábornok veszedelmesnek tartotta, mert ez hivatalkeresésre vezethetne, mire a király megfosztotta katonai rangjától, és csak József nádornak hosszadalmas és makacs közbenjárására fogadta el bocsánatkérését és adta vissza rangját. Az 1808. országgyűlést a spanyol felkelés előzte meg, mely Ausztriának megint bátorságot adott hadikészületekre, ezért a király újból előveszi patriarchalis hangjait, s megkoronáztatja szeretetreméltó új feleségét, Mária Ludovikát, a háborúspárt vezetőjét. Az országgyűlés meg is ajánlja az insurrectiót, bár némelyek azt mondják, hogy Magyarországnak „defensivum systemája“ van, minek háborúskodnék, mások a tiszti és főúri, meg főpapi bandériumokat szeretnék kiállíttatni, de kiderül, hogy ezek az állandó hadsereg 1715-i behozatala óta nem állnak fenn, —

ezzel a banderiális rendszer végkép kiesik a magyar történetből. Sokan nemteleneket is be akarnak venni a felkelésbe, azon okból, hogy ne maradjon otthon annyi jobbágy, mikor az urak hadbamennek — „különben veszedelembe ejtjük az egész nemességet“, mondják azok, kik öntudatlanul is parasztlázadástól tartanak —, de a többség ezt méltánytalannak tartja: „Hogyan is háríthassuk mi nemesi kötelességünket a nemnemesek nyakába?“

Az 1809-i hadjárat még szomorúbb véget ért, meghozta a bécsi békét, benne Magyarország testéről Horvátország és a tenger mellék lefარagását. Kiderült, hogy a távolság nem védi az országot, mely mégis Európában terül el és így kénytelen-kelletlen alá van vetve a nemzetközi politika hatásainak is. Az ország megcsonkításán kívül a pénzügyi csődből is ezt a keserű tapasztalatot nyerte a rendiség. Az államadóságok szaporodását már Mária Terézia uralkodása alatt megfigyeltük, ő volt az, ki az állam súlyos eladósodása alatt először nyúlt azon eszközhöz, melyet nyugati országok, így főként Franciaország, már nagy mértékben használt: a papírpénzhez, a bankógyártáshoz. A papírpénz a Habsburg-monarchiában legelőször 1761-ben tűnik fel, amikor Mária Terézia 18 millió kölcsönt vett fel a német-cseh tartományok rendjeinek kezességére olyképp, hogy feléről kötelezvényeket állított ki, felének értékében pedig papírpénzt adott ki. Ezen korai papírpénzt a nyilvános pénztárak teljes névértékben váltották be, a kibocsátott összeg nagyságát a közönséggel közölték és az elhasználtakat nyilvánosság előtt semmisítették meg, égették el. Mivel a hadi fizető hivatalok rendszeresen ilyen pénzben teljesítették tartozásaikat, Magyarországon is elterjedt az, anélkül, hogy vele szemben közjogi aggodalmak támadtak volna, annyira élénken élt a köztudatban a régi magyar konstrukció, mely szerint a pénzverés, a res monetaria, a királyi jogok közé tartozik. II. József háborúi miatt újabb kibocsátások történtek, majd a kilencvenes években, miként Franciaországban az assignatáké, nálunk is elkövetkezik a papírpénz korszaka: 1796-ban már nem közlik a kibocsátási összeget, s mivel erre természetesen megrendül a bizalom, 1797-ben kényszerárfolyamot biztosítanak neki a belső forgalomban. Ezzel kész a papírpénz, beváltási kötelezettség nélkül; az állam végkép elválasztja érdekét a lakosságétól és felelőség nélkül gyártja a mindinkább értéktelen papírpénzt hadi kiadásainak fedezésére. E kiadások valódi mértéke akkor ismeretlen maradt, de rendkívül gyorsan nőtt a francia háborúk hatása alatt: 1789-ben 338 millió volt az államadóság, 1796-ban már 409, ettől kezdve a kényszerárfolyam hatása alatt a papírpénz leszáll névértéke alá, úgyhogy az adósság valóságos növekedését alig lehet megállapítani. 1799-ben 608 millió, 1811-ben 676 millió az államadóság, de a papírpénz sokkal rohamosabban nő:

míg 1790-ben csak 28 millió a papírpénz, 1796-ban 46, 1800-ban 200, 1806-ban (az 1805-i háború hatása alatt) 49, 1809-ben (szintén háború következtében) 650, 1810 elején 864 millió, 1811 márciusában már 1 milliárd és 60 millió van forgalomban. Ennek megfelelően a korábbi stabilis viszonyokhoz képest hihetetlenül esik a bankó értéke: 1796-ban az ércpénz a papírral szemben még 1001[^] kurzuson áll, 1800-ban 115-ön, 1806-ban 175-ön, 1809-ben 315-ön, 1810-ben 469-en s 1811 elején felugrik 833-as árfolyamra.

A devalváció és a rendek

Mindezen bajok a magyar területre is kihatottak. Az államadósság növekedése korábban, mikor az uralkodók saját szakállukra vettek föl kölcsönöket, vagy pedig azokat a német és cseh tartományok rendjeinek nyakába varrták, nem érdekelte a magyarokat; Mária Terézia kedvéért elvállaltak ugyan kisebb rendi kölcsönöket, melyek nem voltak egyebek, mint a hadiadó anticipációi, ezekből semmi veszedelem nem származhatott a rendi gazdasági életre. Most azonban, a rendek fel nem ismervén a papírpénz elterjedésének és a kormány részéről felelősségnélküli szaporításának rendkívüli jelentőségét, tényleg előállott egy új közös ügy, olyképen, hogy annak Magyarország csak terheit viselte. Már a pénzügyi helyzet szanalását illető rendelkezések is kiterjedtek Magyarországra is: a lottó jövedéket nálunk is bevezetik, aminek haszna az államra nézve abban állott, hogy a lutriba befizetett összegek fejében a nyereményeket bankóban fizeti ki. A század elején a bécsi lottó-adminisztrációnak három fiókja működik nálunk: Budán, Kassán és Temesvárott, egyedül a budai alatt 65 „collecteur“ szedi be a városokban a jó pénzt az állam — nem a magyar állam, hanem a tényleg fölébe kerekedett központi, ausztriai állam javára. A bécsi kormány más módokat is igénybevesz a helyzet javítására: gróf Zichy Károly pénzügyminiszter 1806-ban 75 milliónyi kényszerkölcsönt hoz létre, hogy a papírpénzt kivonja, de Ferenc császár ennek hozadékát is a hadsereg szükségleteire költi: a papírpénz gyógyíthatatlan betegségének akkor is, mint a világháború alatt, a háború az okozója. Zichy utóda, O'Donnel gróf kamaraelnök 1808 nyarán már a defláció mellett határozza el magát, de nincs elég ereje a papírsajtót megállítani, 1809-ben az „eztispátensben“ minden ezüsttárgy beszolgáltatását rendeli el, kivételt csak kanalakkal, órákkal és pecsétnyomókkal tesz. E rendelet érvényét nem merik Magyarországra kiterjeszteni, minek következtéseként nagy tömeg ezüst menekül át ide az ausztriai tartományokból. De a papírpénz nálunk éppúgy forgalomban lévén, mint Ausztriában, a döntő jelentőségű rendszabályokkal nem kímélik meg az országot. O'Donnel 1810 februári fináncpátense egyharmadára szállítja le a bankó értékét, helyébe ú. n. Einlösungsscheinokat, váltócédulákat ad, de

mivel ezek kibocsátásának nem szab határt, rendelkezése teljesen eredménytelen. Halála után gróf Wallis, a cseh arisztokrácia tagja, fanatikus meggyőződéssel hajtja végre a deflációt: az 1811 február 20-i pátenssel a papírpénz értékét egyötödére devalválja, s az 1.060,000.000 forintnyi bankó helyett 212,000.000 váltócedulát bocsát ki „bécsi értékben⁴ (Wiener Währung), ami ettől kezdve az eredeti értékű „Konvenziions-Münze“ mellett új ausztriai pénzláb lesz. A magánadósságok visszafizetésére az ú. n. bécsi skálát állapítja meg, mely 1799-ig visszamenőleg pontosan megszbja, a pénz elértéktelenedését alapul véve, mennyit fizessen vissza az adós az illető években felvett adósságára. Wallis egyúttal ígéretet tett, hogy többé a sajtóhoz nem nyúl és 212 millió váltócedulánál többet nem fog nyomtatni; de ez az összeg a további háborús szükségletekre elégtelennek bizonyult s kiderült, hogy háborús időben lehetetlenség a pénz értékét stabilizálni. Ferenc császár az 1812. orosz hadjárat érdekében újra nyomtatott, mire Wallis lemondott, s utána a pénzügyi kormány, a váltócedulák árfolyamának fenntartásáról lemondva, 1813-ban 45 millió „anticipáció-cedulát“ bocsátott ki, amit állítólag a földadóból fedezett, a valóságban azonban ezt is folyton szaporította, — a pénz értékét csak Napóleon bukásával és a békés korszak beköszöntésével lehetett évtizedek szigorú deflációs politikájával helyreállítani.

A devalváció olyan tény volt, amelyet a gazdaságilag gondatlan rendek sem ignorálhattak többé, hiszen saját vagyonuk és jövedelmeik soha nem képzelt erőszakos leszállítását jelentette. Az 1811/12-i országgyűlés volt hivatva, hogy rajta e végzetes új közös ügygel leszámoljanak. A rendek most valóban kísérletet tesznek az állami pénzügyek modern konstitucionális ellenőrzésére, s az új idők nyomása alatt korlátokat vetnek a király ősrégi, középkori pénzverési joga ellenébe, melynek felelőtlen kihasználásából származott a papírpénz egész nyomora. Felirataikban tagadják a „beváltó cedulák“, a „schedae relictionales“ kibocsátásának jogos voltát; ezeket Ferenc „királyi jussa erejével rendelte, melyet már sem a polgári társaság céljával, sem a mi sarkalatos törvényeinkkel meg nem egyeztethetünk, mert ha a papiros- és váltópénz szabad tetszés szerint kibocsájtathatik, ez a polgárok javaival összezavartatik, s a leszállításról „egész egyenességgel megvalljuk, hogy mindennek tulajdon vagyona bizonytalanná lesz“. A rendek maguk érzik a régi alkotmány szűk, kényelmetlen voltát, s ezért használják a királyi jogok elleni harcukban a „sarkalatos jogok“ mellett a már modernebb, antirendi „polgár“ fogalmat. De fellépnek az ellen is, hogy az örökös tartományokban szükségesnek felismert pénzügyi rendelkezések Magyarországra is kiterjesztessenek; tagadják azt, hogy „a pénzbeli rendelés módjának az egész monarchiára nézve“ egynek kell

lennie, — „hibás és elfogadhatatlan“ a király terve, hogy a 212 millió váltócedulából Magyarország 100 milliót vállaljon el, s azt ezüstpénzben törlessze évi 1,885.000 forint befizetésével, — a *pragmatica sanctio*ból csak a „külső erőszak ellen szolgáló egység“ következik, de nem a háborús terhek ily viselése. Mivel a „kormányzás systemája az ország függetlenségével meg nem egyez“ és ez csak „ideig-óraig hasznot hajtó princípiumok szerint kormányoztatik“, a hosszú országgyűlésen egy pillanatig sem hajlandók a váltócedulák stabilizálásában résztvenni, tiltakoznak, hogy azok bécsi likvidálóbizottságában magyarok résztvegyenek és a „bécsi skála“ megállapításait sem fogadják el. Az egész inflációs korszakot ignorálni akarják, amiben része van annak is, hogy a vármegyei követek nagy tömege gazdag középbirtokos családból származott, akiknek nemhogy adósságaik nem voltak, hanem többségükben hitelezők voltak, s ezért az adósságoknak jó pénzben való visszafizetése volt az érdekük. Végső követelésük az, hogy „minden adósság konvencióos értékű jó pénzben fizetessék“, s a váltócedulák töröltessenek el. Király és rendek álláspontja nem volt áthidalható, az utolsó felirat megmondja: „minthogy Felsőgednél van a főhatalom, mi ugyan nem ellenkezhetünk“, de a kívánt törvényt nem hozzák meg, s ezzel a devalváció dolgában határozat nélkül oszlik el az országgyűlés.

A rendek elméletben és magatartásukban modern alkotmányos alapokra helyezkedtek, de most egészen világosan kiderült, hogy a régi rendi alkotmány modern kérdésekben használhatatlan instrumentum. Törvényt a király ellenzése miatt nem hozhattak, s világossá vált, hogy a rendiség nem képes megakadályozni, hogy a király az ő középkori pénzverési regáléját változott viszonyokra alkalmazza, s ezzel egyrészt az ország gazdasági helyzetét teljesen felforgassa, másrészt, mint a rendek is felismerték: az infláció és defláció által hallgatólagos adóztatást, *contributio taciturnát*, hozzon be. A király most minden akadály nélkül végrehajtotta az egymást követő deflációs pátenseket, közben újra megindult a bankóprés és továbbra is besajtolta a magyar gazdasági életbe az osztrák papírpénzt, sőt az adósságok visszafizetése is a bécsi skála szerint történt. A rendek ugyan még a következő országgyűléseken is tárgyalták a „magánosok viszonylatai“, a „*privatorium correlationes*“ e tüskés kérdését, de az élet már rég a bécsi rendeletek szerint igazodott, — Wallis győzött bukásában is. Magyarország csak most vesztette el igazán pénzügyi szuverénitását a Béctől reprezentált Ausztriával szemben. Annak, aki e fejlődést ismeri, tárt ajtókat döntésének tűnik fel, amikor 1848-ban vagy a kiegyezéskor arról vitatkoznak, vállalja-e Magyarország az államadósságok egy részét, vagy sem.

A devalvációt és követeléseit a rendek nem utasíthatták el maguktól, miután annak idején elmulasztották a papírpénz terjedésének az országhatáron útjába állani. Mégis, ha csak papiroson, törvényeinkben is kimondják, hogy a váltócédulákkal szemben ragaszkodnak a régi ércpénzhez, ezzel az egész osztrák szanalási kísérletet tönkreteszik és lehetetlenné válik a háborús pártnak további fegyverkezése. Innen érthető, hogy az országgyűlés renitenskedésével szemben a háborús udvari párt fejei, Mária Ludovika és Stadion külügyminiszter is türelmetlenek lettek és támogatták Wallis azon tervét, hogy ha a rendek útjába állnak a fináncpátensnek, akkor a rendi alkotmányt meg kell szüntetni és helyébe osztrák mintára abszolút kormányzást hozni. 1811-ben a bécsi kormánykörökben általános volt a nézet, hogy így kell Magyarországgal végkép elbánni. Gentz szerint mindenki érzi, hogy minden lényeges államreformnak első feltétele „la conquête de la Hongrie“, ami nem is oly nehéz dolog, csak erős akarat és néhány ügyes rendszabály kell hozzá. Komolyabban nézték a helyzetet Wallis és Metternich, akiket a császár felszólított, készítsék elő a helyzetet az esetre, ha ő „az egyetemesség érdekében a magyar alkotmány feloszlatására“ lenne kénytelen; válaszuk szerint „mégis csak óriási munka a magyar alkotmány feloszlatása“, s ezért lassan, lépésenkint kell eljárni. Ferenc azonban, Baldacci hatása alatt, nem nyugodott, s Metternich által vejenek, Napoleon császárnak jóváhagyását is szándékozott kikérni, azon reményben, hogy Napóleon francia érdeknek fogja felismerni a magyar alkotmány megszüntetését, mert hiszen a magyarok azok, akik nem tudnak belenyugodni Horvátországnak francia kézre jutásába. A helyzet annyira komoly volt, hogy az alkotmányhű József nádor felterjesztésére a király nem válaszolt, s ez készen volt arra, hogy nála a rendőrség házkutatást fog tartani, minek megelőzésére levelezéseit átadta testvéreinek, János főhercegnek. János megígérte neki, hogy „előbb fogják életét elvehetni, semmint irataiból egyetlen darabot is kiadjon kezéből“. Erre nem került a sor; Ferenc császár, úgy látszik, Napóleontól nem kapott biztatást, emellett tartott attól, hogy az északi területeken koncentrált magyar ezredek Lengyelországba dezertálnának az alkotmány elleni mérety hírére, s így végül győzött, ha nem is alkotmányos érzellete, mint inkább kezdeményezéstől irtózása. Józseffel újra felvette az érintkezést, de a kellemetlen országgyűlés eloszlatása után nem volt hajlandó, az alaptörvények ellenére sem, újat egybehívni.

Az országgyűlés nélküli kormányzás

Pedig talán, éppen a bécsi kormány szempontjából, hasznosabb lett volna továbbra is végigküzdeni a háromévenként összeülő rendi gyűlések koncentrált harcait, semmint 1812-től

1825-ig országgyűlés nélkül kormányozva, egyetlen testület helyett az ország majdnem minden vármegyéjével állandó küzdelemben lenni. Adó- és katonaszükséglete a kormánynak továbbra is fennállott, egyrészt Napoleon végleges megtörésére, másrészt az új béke fegyveres fenntartására. Adót és katonát azonban országgyűlés nemlétében kénytelen volt a kormány a vármegyéktől kérni, melyek most ugyanolyan helyzetbe kerültek, mint II. József alatt. Láttuk már, hogy a vármegyék politikai súlya aszerint növekedett, amint több feladatot róttak rájuk az államkormányzás érdekében. I. Lipót óta a katonaállítást, élelmezés feladatai emelték a vármegye fontosságát; II. József országgyűléstelen idejében tőlük függött a törvénytelen adó és katonaállítás megtagadása, vagy megadása. A kormány bizonyára könnyebben érthette volna el célját, ha az országgyűléshez fordul, melyen a főpapok, főurak, városok zárt tömegei még mindig felhasználhatók természetes riválisuk, a nemesség ellen, mintha egyszerre ötvenkét testületben kell felvennie a harcot, ahol a köznemességgel szemben nem zárt rendek, hanem csak egy-egy elszigetelt főpap vagy mágnás áll. Innen érthető, hogy ezekben az alkotmányellenes, országgyűlést nem tartó időkben a vármegye veszi át a rendi alkotmány védelmét, nem mintha lényege és múltja erre utalta volna, hanem mert ily időkben feladatai voltak, kértek tőle olyat, amit megtagadhatott. II. József után ez most második korszaka a vármegyei ellenállásnak, mely a kortársakra és utódokra nagy hatással volt és alkalmat adott azon elmélet kifejlesztésére, hogy a magyar alkotmány igazi bástyái a megyék, melyeknek elég az ő „vis inertiae“-jük, hogy az abszolutisztikus kísérleteket megszügyenítsék.

Az első években, legalább is 1815-ig, a vármegyék még nem mutatták ki ellenállási erejüket. A még egymást követő hadjáratok megszabadították Európát Napoleon zsarnokságától, s a győzelmi hírek hallatára a vármegyék évről-évre szívesen kiállították a felemelt létszámú újoncokat és beszédtek az adót, melyek immár törvénytelenek voltak. Rendszeresen kijelentik ugyan, hogy országgyűlés nélkül mindez helytelen, de önkéntes újoncozást engednek, sőt a legtöbb maga végzi a katonaállítást is. A lipcsei csata után üdvözlőiratokat küldenek a királyhoz, aki a hangulatot siet újabb gabona- és élelmiszersegély érdekében kihasználni. Egyedül a papírpénz és a vele összefüggő rendeletek ellen protestálnak nagy feliratokban, eredmény nélkül.

A helyzet megváltozott a béke éveiben, melyek már akkor is fokozott háborús készenlétben teltek. A szentszövetség elén Ausztria vállalkozott, Európa zsandárjaként, a demokratikus mozgalmaknak fegyverrel való leverésére: 1820-ban és 21-ben nápolyi, szicíliai, piemonti forradalmakat kellett császári sereggel, benne magyar ezredekkel lecsendesíteni, mire

Magyar huszárok a francia háborúk korában.

*MAGYAR HUSZÁROK A FRANCIA HÁBORÚK KORÁ-
ban. Egykorú olajfestmény után, mely a Magy. Kir. Hadtör-
ténelmi Múzeumban őriztetik.*

a király a vármegyéktől katona mellett fölemelt hadiadót kívánt olyképen, hogy az 1812-i országgyűléstől megszavazott 5.200.000 forintnyi váltócédula helyett most ugyanennyi ezüstforintot követelt. Ez, a váltócédula akkori kurzusát tekintve véve, az adónak több mint duplájára emelését jelentette: 5.200.000 ezüstforint nem kevesebb, mint 13 millió váltócédulának felelt meg. Nádor és kancellária hasztalan figyelmeztették a kormányt e lépések veszélyeire: tényleg a vármegyei rezisztencia csak ekkor kezdődik; első ténye, hogy tizenöt vármegye eltiltja tisztviselőit az adónak ezüstben való beszedésétől. Ezek nem a legnagyobb, vagy legnépesebb vármegyék, hanem olyanok, melyekben erős és független középbirtokososztály van: Bars a vezető megye, utána megye a többi, Nyitra, Nógrád, Borsod, Gömör, Sopron, Komárom, Vas, Zala. Ez utóbbiakban sok mágnásbirtok van, de azok tulajdonosai nem képesek többé útjába állani a művelt középbirtokoscsaládok akarátának. De a kormány is felismerte, hogy az egyes vármegyékben a társadalmi osztályok használandók fel a bene possessionati-val, a későbbi gentryvel szemben, így a mágnások és a birtoktalan, armális vagy szegény kisnemesek nagy tömegei. Megkövetelte, hogy a főispán maga menjen vármegyéjébe, s ott a tisztújítást, az úgynevezett restaurációt főúri tekintélyével, valamint a kisnemesek becsődítésével befolyásolja. Míg eddig a vármegyei tárgyalásoknál, a megyei kongregációkon éppoly kevéssé volt kialakult tárgyalási és szavazati mód, mint az országgyűléseken, s a megyékben is inkább ponderálták, mint numerálták a szavazatokat, s a műveletlen falusi nemesség szóhoz is alig jutott: most ezen régi magyar tradícióval szemben a király ad 1819-i rendeletével formálisan is szavazat jogot a „bocskoros“ nemesnek, hogy vele majorizáltassa a már nemzeti és rendi öntudatú művelteket. Ugyanez a célja azon 1817-i rendeletnek, mely szerint a megyék választott táblabírái a székhelyen tartózkodjanak, s ott lehetőleg ők végezzék el a folyóügyeket, a közgyűlést feleslegessé téve. A renitens megyékbe pedig királyi biztosokat küldtek: báró Eötvös Ignác koronaórt, a közjogtudós gróf Cziráky Antalt, Lónyay Gábort, gróf Wenckheim Józsefet, akiknek bár nagy izgatottság árán, katonai erő igénybevétele, ellenálló tisztviselők elzárása, tiltakozó határozatok jegyzőkönyvből kiszakítása által, de mégis sikerült az ellenállást megtörniük. Legtovább harcolt Bars megye, mely a passzív rezisztenciát először alkalmazta: a királyi biztos jövetelére lemondott az egész tisztkar, s így nem volt, aki engedelmességedjék. De miután a vezetőket „ad audiendum verbum regium“ citálták, s Ferenc király személyesen dorgálta meg őket, győzött az ősi lojalitás és Bars megye is újra elvállalta az adónak ezüstben beszedését és a katonaállítást.

Ez a második, emlékezetes megyei ellenállás tehát valószínűleg sikertelen volt, de mégsem mult el a rendi alkotmányra nézve haszon nélkül. Az ellenállás heves jelenetei kívánatosá tették a kormány számára, hogy hasonló dolgok provokálásától ezután tartózkodjék, — szüksége ilyen jelenetekre annál kevésbé volt, mert a megyék nem újítást, hanem csak a régi rend fenntartását akarták, tehát még mindig a régi kompromisszumos alapokon állottak. A leghíresebb megyei tiltakozás, Bars megyéé, Platthy Mihály nótárius ünnepezt tollából, tisztára rendi jellegű: a megyei tisztviselőkkel szemben alkalmazott erőszakban a nemesi előjogok és birtokjog sérelmét panasolja el, s a királynak azt veti szemére, hogy tanácsosai gonosz újítók, kik a dinasztíára és trónokra veszélyes módon zavarják meg a király és nemzet közti tradicionális jóviszonyt. Ferencnek valóban nem volt oka, hogy a megyei ellenállás megszűnésével össze ne hívja az országgyűlést.

Az 1825—27. évi országgyűlés

E hosszú, 271 ülést tartó országgyűlés, 1825-től 1827-ig, az előzményekhez képest szintén csak rendi lelkületet tanúsított, minden felvilágosodási reformtörekvés nélkül. A vármegyei követeknek adott instrukciók ugyan bosszút követelnek a hosszú alkotmányellenes kormányzatért, de pozitív célkitűzésük még tisztán rendi: a nemesi alkotmány „circumvallatiója”. Modernebb kívánság csak a cenzúra megszüntetése és a sajtó felszabadítása, de ezekben is a rendi alkotmányos érzület biztosítását látják; a nemzetiség érdekében a magyar nyelv hivatalos uralmát kívánják, de már a jobbágyok érdekében egyetlen vármegye sem tartja érdemesnek nyilatkozni. A tárgyalások a „constitutio consolidatióját” célozzák, hogy újabb törvénytelen korszaknak elejét vegyék; a király rossz tanácsosait, főként a királyi biztosokat meg akarják büntetni, s ettől csak akkor állanak el, amikor a király sajnálkozását fejezi ki abszolutisztikus kísérletei fölött: „atyai szívének a történetek szintúgy kellemetlenek*4, mondja leiratában, s végül is az országgyűlés 3. törvénycikkében újra megerősíti a régi kompromisszumot: a király megfogadja, hogy a „fundamentális törvényeket” ezután meg fogja tartani. A rendi feliratok ezen túlmenően azt is kifejezik, hogy a rendi alkotmányban gyökerező királyi jogok gyakorlásának is vannak korlátái, s a „constitutionális országias természetéből önként következően annak rendeltetésére az országgyűlés befolyása, mert ez nyilván azt húzza maga után, hogy a közdolgok kormányzásának minden részei a constitutio princípiumaihoz alkalmaztassanak, mely országos értekezés nélkül csakugyan nem eszleltik”, mondja az 1826 június 10-i felirat: s ezzel a rendi dualizmusban még egyenjogúságot élvező király jogainak minden gyakorlását aláveti a modern alkotmányosság értelmében az

országgyűlés befolyásának. Így alakul át szinte a felszín alatt a rendi alkotmány konstitucionálissá.

Az alkotmány rendi szellemű megerősítésén kívül nem is hozott lényegeset ez az országgyűlés sem, melyet mégis a reformországgyűlések közé számítanak. A jobbágyok dolgában ez is megújította, mint összes előzői, az 1791 : XXXV. törvény-cikket, mely II. József jobbágyrendeletének érvényét mondotta ki újabb rendelkezéssig, — ez annyit jelentett, hogy a rendiség immár 35 éven keresztül nem volt hajlandó lépést tenni a jobbágyság könnyítése dolgában, — az igaz, hogy erre a király sem mutatott hajlandóságot, hisz épp ezen azonos gondolkodásuk volt alapja a kompromisszum fennállásának. Felsőbükki Nagy Pál és vele még néhány követ, így az árvái, a visszaélésektől akarták a jobbágy életét megszabadítani; Nagy Pál szerint úrbéri szolgálatán túl ingyen dolgoztatják, az adóbehajtásnál nyomorgatják, az „értetlen és durva ispányok, hajdúk“ az urbáriumban megengedett 12 pálcával „irgalom nélkül visszaélnék“ és a nép „minden érzés és kímélés nélkül veretik“, — ezzel szemben a nagy többség véleményét Abaúj vármegye követe fejezte ki, aki „sajnosán értette, hogy a jobbágnak sorsa oly fekete festékekkel rajzoltatik, mintha hazánkban a velek való bánás a legkegyetlenebb volna“. Mikor pedig Nagy Pál a gravamenek közé akarta felvételni a jobbágysors javítását (ahova valóban alig tartozott, mert a jobbágy helyzetéért elsősorban önmagukat kellett volna okolniok) és kifejtette, hogy az alkotmány körülbástyázása haszontalan munka, amíg „kétfélmillió ember annak csak terheit érzi“, a szegény ma arbitrium, kény vagy önkény alatt áll, pedig, mondotta: „jusson eszükbe a Statusoknak, hogy a paraszt tudja az utat Bécs felé“, a vakmerő szónokba zúgással fojtotta a tábla a szót, s még a művelt humanista gróf, Dessewffy József is sietett esetleges kétségeket azzal nyugtatni meg, hogy a magyar jobbágy sorsa kétségkívül jobb a morva paraszténál.

A magyar nyelvkérdés

Közjogi finomságokon kívül a magyar nyelvkérdés volt az, ami e rendi korszakban a jövő nemzetállamot igazában előkészítette. A rendek számára ez egyetlen kérdésben volt készen a program, melyet Bessenyeitől kezdve írónk a „pallérozás“ fogalma alá foglaltak; a politikusoknak nem kellett egyebet tenniök, mint az irodalomtól kijelölt elveket az államélet viszonyai közé átültetni. Már a kilencvenes években általánossá vált a vélemény, hogy a nyelv pallérozandó, ez pedig csak úgy lehetséges, ha a nemzet tagjai használják, beszélnek azt. Innen a költők állandó támadásai az elidegenített, anyanyelvét nem ismerő vagy megvető magyar ellen. Innen egyúttal az első nyelvtörvények tartalma is: az 1791 : XVI. törvény-cikk a magyar nyelvet rendkívüli tárggyá tette minden fő- és középiskolában, az 1792 : VII. törvénycikk pedig a szorosan

vett Magyarországon ugyanazon iskoláiban rendes tantárggyá emelte, Horvát-Szlavonországban pedig rendkívülinek hagyta meg. Úgy látszik, ugyancsak 1790 nemzeti fellángolása hozta magával, hogy a helytartótanács egyes vidékeken, így a korábban az udvari kamara befolyása alatt tiszta német bánsági, főként temesvári iskolákban magyarul tudó tanítók alkalmazását kezdte megkívánni, annál kevesebb sikerrel, mert e törekvéseit a magyar udvari kancellária sem helyezte. A század elején az irodalom nyelvűvelő harcai általánossá teszik az érdeklődést, s a pallérozásnak politikai megfelelőjeként állandó lesz a magyar nyelv „ususanak“ követelése. Az 1802-i országgyűlés felirata az „anyanyelvvel való közönséges élet“ kívánja még tradicionalisztikus, rendi megokolással: hogy „nemzetünk nemes lelkét, ősi gondolkodásának módját maradékinkba által öntsük“, s ennek érdekében az anyanyelvnek az államélet minden ágában alkalmazása szerinte a természetes cél. Ezt Nyugat minden népe, kivétel nélkül, már rég elérte, s a magyar rendek csak emberi jogukat követelik, mikor rendi alkotmányukban anyanyelvüket akarják használni. Hiszen azok a tömegek, akik nem tudnak magyarul és nem magyarok, a rendi alkotmány keretein messze kívül állanak, s a rendeknek még csak gondolatuk sincs arra nézve, hogy azokat az alkotmányba bevegyék. Így, az „usus“ és a rendi alkotmány adottságainak tekintetbevételével tökéletesen ahisztorikus eljárás volna, ha az országgyűlések e kívánságait modern kisebbségi jog szempontjából méltánytalanoknak tartaná bárki is. Hogy ebből a rendi államból alakult ki a magyar nemzetállam és hogy a magyarnyelvűvé tett rendi államigazgatás átment hasonlókép tiszta magyarnyelvű alkotmányos apparátusba, ez már további lépés volt, mellyel alább szintén foglalkozni fogunk. A sorrendben harmadik magyar nyelvtörvény, az 1805:IV. art. még csak az úzust szabályozza: az országgyűlés feliratai hasábosán latinok és magyarok legyenek, a kancelláriához és helytartótanácsához legyen szabad (Magyarországon, a XIX. században, magyaroknak) magyarul írni és a helytartótanács magyar bedványra magyarul válaszoljon. Az 1807-i országgyűlés az „usust“ az iskolákban akarja megalapozni: tíz év múlva középiskolába csak magyarul tudókat lehessen felvenni; papok kinevezésénél a magyarul tudó előnyben részesüljön, magyarnyelvű tanítóképzés legyen és a vármegyék és városok az első nyelvtörvény óta eltelt 17 esztendő után végre magyarrá tehessék közigazgatásukat. Mindezeket azonban a kormány elutasítja az abszolutizmus érdekében, mely ösztönösen fél a soknyelvű monarchia kereteiben még egy nemzeti érzés megerősödésétől. A világ előtt persze ezt nem vallják be, az a nézetük, hogy a javaslatban „eröltetés gyanítható“, már pedig a magyar nyelv terjesztésénél tekintettel kell lenni a nem-magyar nemzetiségekre. Az

1811-i országgyűlés hasonló javaslatait szintén elutasította a kormány, azaz a magyar nyelv mindennemű érvényesülését újabb évtizedekre sikerült elnyomni.

1825-ben megjelent Zalán futása, a politikusok most már romantikus lelkesedéstől nyertek indítást, hogy az anyanyelvet megvetett állapotából kiemeljék. Az 1826 április 17-i felirat szerint a hazai nyelv, a lingua patria nem kevesebb, mint a „nemzeti szellem típusa“ és hazát szeretni annyit jelent, mint a hazai nyelvet szeretni. A latin nyelv helyett a „hazai nyelv általános bevezetésére“ van szükség és az erre vonatkozó kívánságokból (a helytartótanács azonnal, a magyar kamara nyolc év múlva térjen át a magyar hivatalos nyelvre, a katonai hatóságok fogadjanak el magyar beadványokat és hat év múlva magyarul írjanak, egyházi és világi hivatalra a magyar nyelv kvalifikáljon, 1829-től az alsó elemi osztályon kezdve évenként és osztályonként a magyar legyen már nem egy tantárgy, hanem a tanítás nyelve) látható, mennyire elmaradt volt a nyelv állami használata, de az is, mily erős nemzeti lelkesedésnek kellett fűtenie a követeket, hogy egész kezdetleges javítások mellett egyszerre valóságos nyelvterjesztéssel lépjenek fel. A sokáig elfojtott nemzeti érzés most és ebben az egy tárgyban vetett lángot; egy rendi bizottság báró Szepessy Ignác, a tudós erdélyi püspök alatt a nyelv propagálásának módszerét írja össze: magyar nyelvtant akar mindenfelé kiosztani, s a tanító mellett a jegyző és pap szolgálatait veszi igénybe; jutalmakat is javasol kitűzteni, nem is állami, csak rendi alapokból, a magyar nyelv terjesztésére.

A nyelvmozgalom e stádiumában mégis kilépett a rendiség köréből és azt a formát mutatja, mint a XIX. (és XX.) század minden nemzetállamában: a központi, uralkodó, vagy mondjuk többségi nyelv megpróbálja nyelvi érvényesülésének határait az államhatárokig kitolni és azokkal azonosítani. BolDOGabb nemzetek számára ezt a munkát már az abszolút királyság elvégezte, melynek hatalmi eszközeivel szemben nem volt védekezés, de európai közvélemény sem volt, mely a franciásítást, a breton és más nyelvek könyörtelen háttérbeszorítását megbélyegezte volna. A XIX. század nemzetállamai már nagyobb nehézségekkel küzdöttek e törekvésükben; például német viszonylatban az elzászi és a poseni-lengyel kérdés. Nálunk az első pillanat annyiban volt kedvező, hogy még csak egyedül a magyar ébredt nemzeti tudatra, ez is ebben a pillanatban, — nem-magyar népek még nem érkeztek el fejlődésük azon öntudatos fokára, hogy a magyar törekvésben veszedelmet láthattak volna. Egyedül a felvidéki vármegyék követői léptek fel, nem elvi éilenmondással, hanem csak 12 évi halasztást kértek, amíg az iskolák elvégzik munkájukat az új generáción, hogy ez már tudjon magyarul. Ezek a követek többnyire magyar eredetű családokból származtak, melyek

már a XVII. század óta két nyelven, magyarul és tótul beszéltek: Palugyay Liptóból, Zólyomból Radvánszky, Túróéból Justh, Árvából Szmracsányi és Zmeskál. Elvi ellensége volt a javaslatnak a horvátság, mely ugyan még nem ébredt modern nemzeti öntudatra, de ösztönösen fenn akarta tartani a magyar követelésekkel szemben régi rendi életformáit, s velük a latin hivatalos nyelvet. A horvátok érvelése szerint lehetetlenség a helytartótanácsot megmagyarítani, mert ez alá tartoznak ők is, kiknek hivatalos nyelve latin lévén, a helytartótanács is tartsa meg a latin nyelvet. Ami azt mutatja, hogy a horvátok akkor még nyakig befagyva ültek az ő rendi korszakukban. Persze a javaslatokból nem lett törvény: a főrendek sem akarták, hisz a mágnások nagy része nem tudott magyarul, de a kormány sem. Az 1825 november 3-i kerületi ülésen Nagy Pál lelkesítő beszéde után a fiatal huszárkapitány, gróf Széchenyi István, egész évi jövedelmét ajánlotta fel Bessenyei és Révai Miklós immár félszázada húzódó terve megvalósítására, egy magyar tudós akadémia felállítására. Ez a 25-i országgyűlés egyetlen nagy alkotása, mely kétségtelenül országgyűlésen kívüli, irodalmi körök és gondolatok hatása alatt jött létre. Széchenyi a nemzeti lélek és nyelv felélesztésére szánta adományát, melynek törvénybeiktatása József nádor fáradozásainak köszönhető; az egész alapítás még a pallérozódás Bessenyei és Kazinczy-féle gondolatköréből származik, alig van köze az „usus“ és „propaganda“ újabb fázisaihoz, de alapítója személyében már átvezet az új, reformkorszakba. Jellemző, hogy az öreg Cziráky Antal gróf, a hivatalos magyar nyelv ellensége, lelkesen helyesli az alapítást, míg a rendi ellenzék vezére, gróf Illésházy István, savanyúan üdvözli és nem hajlandó rá adakozni.

A politikai világ ekkor még, a század első harmadának lejártakor, éppoly kevésbé vélte a rendi viszonyok megváltoztatását szükségesnek, akárcsak a 90-es években. Nyugaton évről-évre kirobbant egv-egy nemzeti mozgalom az abszolutizmus elleni forradalom formájában, az európai közvélemény már rég liberális-konstitucionális színekbe öltözött és lélekszakadva leste a görögök szabadságharcának híreit, meg lévén győződve, hogy ha a legbarbárabb abszolutizmusnak, a török hatalomnak nem sikerül egy nemzet szabadságküzdelmét elnyomnia, akkor a szentszövetség rendszere sem lesz tovább fenntartható. Nálunk a hosszú országgyűlés semmit el nem intézve, az immár harmincesztendő, tehát bizonyára elavult 1793-i rendszeres operátumok helyébe új bizottságokkal újakat dolgoztat ki, s ezek 1828/29-ben elkészülvén munkájukkal, belőlük a júliusi forradalom évében nyomtatásból is megtudhatta, aki akarta, hogy a magyar rendek a jobbágy helyzetén nem kívánnak javítani, a robotot és minden úri szolgáltatást, még a hajtóvadászatnál is, jogosnak tartják, mert „minden

föld tulajdonjoga a földesúrhoz tartozik“; az úriszéknél igaz ugyan, hogy a földesúr saját ügyeiben bíraskodik, de kétségtelen, hogy az urat jobbágya iránt jóakarat vezeti, amit idegen bírónál nem lehetne feltenni, ezért az úriszék is maradjon régi állapotában. Egyébként e bizottságok összes munkálatai még az 1793-ashoz képest is visszaesést, rendi megmerevedést jelentenek. A magyar rendiség önmagából nem újhodott meg, és csak az volt a szerencséje, hogy Ferenc királysága sem volt hajlandó az újítás fáklóját kezébe venni.

A magyarság részvétele a napóleoni háborúkban

A rendi politikának képe nem volna teljes, ha háttérül meg nem rajzolnók a magyarságnak a francia háborúkban való részvételét. Amint a háborús viszonyok, s a kormánynak azokból származó követelései okozták az 1811-i országgyűléstől kezdve megfigyelhető elidegenedést király és nemzet között, ezt megelőzőleg húsz esztendőn át a nemesi nemzet háborús lelkesedése volt a jóviszony igazi alapja. Bár Ausztria nem vezette be az általános védkötelezettséget és néphadsereget francia mintára, mikor pedig ez alapon Carnot félmillió katonát tudott kiállítani, a Habsburgok alatt álló népek így is erősen kivették részüket a háborúkból és vérveszteségből. Míg 1793-ban a monarchia 16V2 millió lakosából 371.000 katona, csak minden harminckettedik ember, utóbb ez a szám folyton emelkedik: 1800-as években 400—475.000, 1814-ben pedig 619.000. A szükséglet növekedése sokkal nagyobb a népszaporodásnál, Ausztriában szinte korlátlanul növelhető, Magyarországon azonban a rendi berendezések állnak útjába annak, hogy a kormány határ nélkül növelje a katonaság létszámát. A magyarság azonban így is nagy mértékben vett részt Ausztria európai hatalmának megmentésében, majd jövője biztosításában, mert hiszen alapjában véve a francia háborúk az európai egyensúly fenntartásáért és újjáalakításáért folytak, ami a külügyei önállóságát nélkülöző magyarságra szinte közömbös kérdés volt. Amint azonban a Habsburgok belebocsátkoztak a hosszú harcba, az országaik közt létrejött szoros kapcsolat, a *pragmatica sanctio* is lehetetlenné tette, hogy a magyarság megtagadja közreműködését. Résztvett tehát és a magyar nép fiai harcoltak úgyis, mint a császári sereg magyarezredeinek katonái, s úgyis mint a nemesi felkelés tagjai.

A rendes császári hadsereg keretei meglehetősen szőkék voltak a magyarság számára, mert a bécsi haditanács ősi bizalmatlanságában nem szívesen állított fel magyar ezredeket. A francia háborúkban 1796-tól kezdve mindössze 12 magyar és 2 erdélyi gyalogezred szerepel, 12 huszárezred, közte az erdélyi székely huszár határőrezred és egy lovas horvát-szlavón határőr; ezeken kívül külön egységeket képeznek a határőrség gyalogezredei: Likka, Ottosac, Ogulin, Szluin, Varasd-

Kőrös, Varasd-Szentgyörgy, Bród, Gradiska, Pétervárad területéről, az első és második báni ezred, a bánati német, oláh, illír, Erdélyből az első és második székely, az első és második oláh ezred és a rác csajkás zászlóalj Títelről. Ami az állandó hadseregben a magyarság összlétszámát illeti, ez folyvást erősen alatta maradt az egy harmadnak, sőt az egynegyednek is: 1810-ben a hadi kormány adatai szerint 37.800 gyalogos, 14.500 huszár volt szolgálatban, összesen 52.300 ember, holott ugyanakkor a kisebb lakosságú Csehországból 56.000, Morvából 30.000, Galíciából 55.000 embere volt a császári hadseregnek. Mégis ez az aránylag nem nagy hadierő is lényeges jelentőséggel bírt a monarchia és a magyarság szempontjából egyaránt. A császári hadvezetőség a magyar seregekben, azoknak magyar, német, tót katonáiban kitűnő, fáradalmakat jól tűrő, bátor és becsületes legénységgel rendelkezett, s a magyarság tradicionális arculatának további fennmaradására sem volt közömbös, hogy most szinte negyedszázadon át évenként lehetséges volt hadi erényeit gyakorolnia, s azokról idegen népek, egész Európa előtt próbát tenni.

A magyarság katonai teljesítményeiről azért nehéz e korban világos képet alkotni, mert a bécsi kormány lehetőleg óvakodott magyar seregeket egyetlen magasabb egységbe fogni, s ehelyett a magyar csapatokat folyvást más, ausztriai tartományokbeli ezredekkel együtt alkalmazta. A magyar ezredek zászlóaljankint idegenekkel együtt hadosztályokba elosztva, eltűntek és működésük nyomai csak nagy nehézségekkel fedezhetők fel. Kivételes volt az olyan eset, mint Napoleon 1812-i orosz hadjáratánál, amikor tudvalevőleg a francia sereg szárnyait északról porosz, délről osztrák erőknek kellett biztosítani, s ecélből herceg Schwarzenberg Károly, a szövetségesek későbbi fővezére alatt külön osztrák sereg operált Galíciától északra, a Niementől délre Polesie mocsarai közt. Ez áthatolhatatlan terepen a világháborút megelőzőleg ekkor harcolt először a magyarság; Bianchi altábornagy hadosztályában 14 zászlóaljból 13 magyar volt, még pedig tiszta magyar anyanyelvű. Az itt lefolyt nagy csatákban és vonulásokban a csapatok erős veszteségeket szenvedtek, a magyar huszárok nem bírták a versenyt a kozákokkal, s ezért 4000 huszár hátraküldte lovát és gyalog harcolt, mint utódaik a világháborúban. Az előnyomulás során a Blankenstein-huszár-ezred Luckig üldözte az oroszokat, majd a francia sereggel való összeköttetés biztosítására Mohr tábornok különítményében Hessen-Homburg-huszárság és gyalogság Witebskig nyomult és Pinsket elfoglalta; Napóleon moszkvai visszavonulását követően Schwarzenberg északnak, Brest-Litovsknak fordult, s Grodnótól vissza Varsón, Krakón át vezette haza seregét; a patkolatlan lovak tömegesen pusztultak, a huszárokról rongyokban lógott az uniformis, mégis a hadvezetőség

teljes megelégedésére végezték feladataikat. Paulinyi Mihály magyar huszárkapitány hírszerző útjában egész Minszig jutott el.

Ilyen hadjárat pedig a francia háborúk éveiben annyi volt, hogy lehetlenség elsorolni őket. A magyar seregek legénysége a jobbágyaságból került ki, a tisztek többsége a nemességből, igen gyakran a felvidéki német városok polgárságából; nagy volt a lehetősége annak is, hogy jobbágyfiúk vitézségük által tiszti pályát fussanak meg. Bár a magyar ezrekben a haditanács nem volt hajlandó kizárólagosan magyar tiszteket alkalmazni, s az osztrák-cseh tisztek legénységük nyelvét nem ismerve, sok konfliktust és elkeseredést okoztak, mégis a katonai szolgálat az akkori taktikai viszonyok között a nemzet ősi személyes vitézsége kimutatására nagy teret engedett. Kétségtelen, hogy a magyar parasztkatonák bátorság, veszélyek közt nyugalom, s a helyzetek fölényes megítélése dolgában éppúgy felülmúlták az ausztriaiakat, mint a magyar nemesek az osztrák tiszti családok fiait. Napoleon mar sail ja, Marbot generális beszéli el, hogy mikor 1805-ben Bregenz elfoglalása után Jellasics tábornok, a 48-as bán atyja, seregével meghódolt, őt bízták meg a császári lovasság egy részének átvételével. Ez a lovasság a magyar Blankenstein-huszárezred egy részéből, német dragonyosokból, lengyel ulánusokból állott, a magyarok felett egy öreg huszárezredes parancsnokolt, aki a tárgyalás ürügye alatt Marbot-t és a lovasságot kicsalta a francia előőrsi vonalon túl, s ott hirtelen letéve az álarcot, felszólította a németeket és lengyeleket, hogy vele együtt hazainduljanak; ezek nem voltak hajlandók, inkább meg akartak hódolni, s Marbot lábai elé letették zászlóikat. Mire az öreg magyar haragra gyúlt, összeszidta őket, s kijelentve, hogy ő a zászlót visszaviszi becsülettel császárához, huszáraival ellovagolt, faképnél hagyva a franciát önkéntes, gyáva foglyaival. Különösen a kezdeményező kedvet, a felelősség vállalásának örömét és bátorságát figyelhetjük meg ott, ahol magyaroknak bármi csekély körben is lehetővé vált az önálló cselekvés. Visszavonulásnál, a túlnyomó ellenség fenntartásánál a magyar huszárok kitűnő szolgálatokat teljesítettek, így az 1805-i Caldiero utáni visszavonulásnál Károly főherceget a Ferdinánd főherceg 3. számú huszárezred menti meg, ennek egy gyöngye százada élén báró Bésán Károly kapitány bátor ellentámadással tartja fel a franciákat. Mikor 1797-ben Masséna Karinthiába tör, Károly főherceg Tarvisnál erdélyi huszárokat vet ellene; ezek alezredese, Fedák Mihály, aki különben jászói polgárfiú volt, s Mária Terézia-renddel nyugalomba menvén, Kassán utóbb polgári életet élt, napokon át harcolt itt, 600 huszárából 30, és három tiszt maradt: ő, Szörényi László százados és Mária István főhadnagy; végül is magát Károlyt veszedelmes helyzetből kivágja s öt sebbel

fogságba kerül. Az asperni csata másodnapján négy francia vértesezred intéz rohamot a 28. magyar gyalogezred ellen, melynek élén Mecséry ezredes merev mozdulatlanságban áll, úgyhogy a franciák azt hiszik, meg akarja magát adni; közülük néhány tiszt előre lovagol, de egy magyar tizedes leszúrja az egyiket, a roham megindul, s Mecséry az utolsó pillanatban vezényel tüzet, mire a francia lovasattak összeomlik. Igen sok adatunk van a tisztek és huszárok, magyar bakák közti bajtársi viszonyra; ennek egyik példája 1813-ban a császári seregek nagy megindulását megelőző csehországi határárnál, a Szászországban álló franciák ellenében történt meg: itt az első „császár4 huszárezred az országút hídját őrizte és a csetepatéban Kövesdv káplár lova összeesett, ezt látva Nagy György főhadnagy, elkiáltotta magát: „Ne hagyjátok káplártokat“, nekiment a franciáknak, őt lelőtték, de a káplár megmenekült. A magyarságnak szíve és esze egyaránt helyén volt, — a személyes bátorság mellett a műveltség is megkülönböztette őket pl. a vad rác és horvát határőrvidékiektől; tipikus példa erre Fazekas Mihály, az író, aki egy francia város prédára bocsátásánál belép egy házba, levesz a polcról egy könyvet, felnyitja, olvassa, míg a zsákmányolás órája le nem telik, akkor visszateszi és eltávozik. Az is kétségtelen, hogy a francia háborúk évtizedeiben tízezerszámra külföldet járt magyarok hadi mesterségükben világlátottságot és tapasztalatokat is szereztek, s nincs kizárva, hogy a jobbágyság és a kisebb nemesség öntudatosabbá válása, mely a huszas és harmincas években, erre vonatkozó mélyebb tanulmányok hijján is megállapítható, a francia háborúk nagy külföldi élményeiben is gyökerezhetik. Hogy mily messzire vetette, idegen országokba, a háború népünket, arra példaképpen csak Nagy András halasi református kántor hasonnevű fiát említem, aki Napoleon fogságából 1806-ban Afrikába, Ceutába került, — Napoleon a császári rabokat a spanyol királynak adta át, s ezek ott felázadván, Ceutába internálták őket, ahol Nagy András szerint igen rútul bántak velük: „itt, Afrikában, ahol égünk és nem élünk, nyomorgunk, éhenhalásra jutunk, az sok nyomorúság, fereg eszen bennünket, négy kalán meleg ételünk van estve és délbe, se több, se kevesebb és fél profont, a nedves földön fekszünk, csaknem anyaszült mezítelenül...“ a szegény magyar rab a jó Isten ő szent felségéhez esedezett, hogy egyszer hazajuthasson „kedves Hazájába“.

Alvinczy, Kray; magyar tisztek

A hadügyi igazgatás legfelsőbb szférái ebben az időben is zárva voltak a magyarság előtt akkor, amikor udvari intrikák Károly főherceg helyett Mack tábornokféle tehetetlenségekre bízták a seregeket, s ezzel Napóleonnak ugyancsak könnye munkát adtak. Pedig kétségtelen, hogy ha a magyar hadvezéreket csak olyan mértékben alkalmazták volna, mint még a

hétéves háborúban gróf Nádasdy Ferencet, több harctéren biztosíthatták volna a sikert. A Napoleon-féle támadó, nagy kezdeményezési kedvet kívánó, megsemmisítő stratégiával szemben a régi magyar katonai erények felhasználásával lehetett volna megfelelő, egyenrangú harcmódot kialakítani. Ehelyett a magyarság emberei csak akkor juthattak önálló kommandókhöz, ha a régi tétovázó, nem kockáztató, tehát Napóleonnal szemben elavult stratégiába beleérték magukat, elfojtva magyaros tehetségeiket. De még akkor is csak másodszorban érvényesülhettek, mikor tudniillik az osztrák tábornokok már elrontották a dolgot. Tipikus példa erre az ekorbeli legnagyobb magyar karrierek története, Alvinczy és Kray báróé. Alvinczy József báró erdélyi protestáns volt, aki sem magyarságát, sem református hitét soha fel nem adta, erdélyi kálvinista lelkészekkel mindvégig szoros érintkezésben állott, Teleki József grófnak, a magyar nyelv nagy hívének barátja, Aranka erdélyi nyelvművelő társaságnak egyik mecénása, már II. József török háborújában altábornagy volt. A lázadó Németalföld pacifikálása az ő feladata, majd 1793-ban sereget szervez, de annak vezetését kénytelen Károly főhercegnek átengedni; 1796-ban Tirolban szervezi a népfölkelést és új seregeket állít össze, melyeket tehetetlen osztrák tábornokok kezébe kell adnia; Wurmser és Beaulieu ezeket az erőket eredménytelenül használják fel, Wurmser Mantuába szorul és csak akkor, a jobb emberanyag elhasználása után mehet le Alvinczy új sereggel, mely azonban Arcoknál és Rivolinál nem tud ellenállni Napóleonnak; Alvinczy a Piave mögé vonul, s megint elkésve jönnek új erők Károly főherceggel Friaulba. Az osztrák hadvezetőség így részletekben vetette Napoleon elé a seregeket, aki azokkal egyenként könnyen elbánhatott. Alvinczy ezután Magyarországon főparancsnok, főként hadseregszervezés foglalta el, kommandót többé nem kap a harctéren. Báró Kray Pál az eperjesi vértörvényszék egyik áldozatának unokája, katonatiszt fia, a Hóra-lázadás leverésében mint székely határőrtiszt vesz részt, 1792-től kezdve a belga-rajnai harctereken működik, mint idős tábornok osztrákok alatt, 1797-ben 14 napi fogságot kap azért, mert osztrák főparancsnoka hibát követett el, 1799-ben végre, mikor Thugut Olaszországot mindenáron vissza akarja foglalni, s Károly főherceget kizárja a fővezérségből, Suwarow megérkezéséig Kray vezetheti a császári seregeket, 80.000 embert. Sikertül neki Magnanónál a francia Scherert megverni, majd Suwarow megérkeztével Mantuát visszafoglalnia, a nagy novi-i győzelmet is ő vívja ki Suwarow-val és Melas-szal együtt. Ekkor azonban Thugut a sereget Svájcba rendeli, a vonulás katasztrófát, teljes felbomlást okoz. 1800-ban megint csak helyettes a fővezér Károly főherceg helyett Dél-Németországban, túlkicsiny, 60.000 emberből álló sereget bíznak rá Moreau 120.000 franciájával szem-

ben, de Kray nagy stratégiai ügyességgel védekezik, a Bodeni-tótól északra koncentrálni marad, de alkalmilag a Rajnáig tolja előre, majd vonja vissza csapatait, amíg az olasz harctéren a marengói vereség be nem következik. Csak ekkor látja be a bécsi hadvezetés, hogy a német harctérre nagyobb súlyt kell vetni, de mikor belátja, el is veszi Kray tőle a vezérést, átadja a tapasztalatlan fiatal János főhercegnek, alá ad 130.000 főnyi sereget, hogy a főherceg azt a hohlenlindenit ütközet katasztrófájába vezesse. Kray pályája valóban a magyarnak és a tehetségnek folytonos kálváriája volt.

A legtöbb magyar tiszt azonban ennyire sem jutott és csak alantasabb helyeken bizonyíthatta harcteremttségét, bár a személyes vitézség igen soknak szerzett Mária Terézia-lovagrendet. Így csóri Mecséry Dániel báró, 1778-ban még huszárörmester, 1794-ben már Mária Terézia-lovag, 1805-ben az ulmi harcokban az üldöző franciák ellen fordul, 14 sebet kap, melyek közül kilenc fej sebet, kettő az agy velőig hatol, koponyája megreped, de kiheveri borzasztó sebeit, újra szolgálatba lép, s 1809-ben a nemesi felkelés kerületi parancsnoka. Megszabdalt koponyáját a bécsi anatómiai múzeumnak hagyta, és hallatlan gyógyulása esetére még a világháború alatt is visszatért a hadi orvostudomány. De a „legvitézebb huszárra”⁴ legenda és Jókai fantáziája vitézvári báró Simonyi Józsefet tette, a dunántúli szegény nemes Simon-családból, aki 1787-ben Kecskeméten mészároslegény, majd Wurmser-ulánus, Kraynak Ulmból való visszavonulásakor félszázaddal vakmerően támadva, mint hadnagy két ezredet és tüzérséget ment meg, s ekkor átteszik a Blankenstein-huszárokhöz főhadnagynak, 1802-ben Mária Terézia-lovag lesz. Simonyi vad energiával végrehajtott huszárhóstelekkel lesz méltán híressé, 1809-ben Aspernnél mint a Hessen-Homburg-huszárok őrnagya harcol, Wagramnál visszavonulásakor hidat fedez az utolsó pillanatig, tisztjei mind elesnek, átveszi az ezred vezényletét, s a hidat felgyújtva, az égő rozsén utolsónak ugrat át. A lipcsei csata után Ferenc császár személyesen nevezi ki ezredessé, Franciaország megszállásánál huszáraival a zajló Rhóne-on átúsztat és a fősereget messze megelőzve foglalja el Lyont. Fontainebleau-ba érkezése előtt csak négy órával viszik el onnan a fogoly pápát, ez azon legendás jelenet helye, mikor a csákós magyar huszár a trónszékbe ül és karfáián kiveri pipáját. Hóstelei színezéséről még életében gondoskodtak bámulói, népszerűségét érzékeny körökben huszáros nőhódító történetek is növelték, de maga a béke éveiben debreceni garnizonjában nem volt szimpatikus egyéniség, s hosszú per után 1832-ben hivatalos hatalommal való visszaélései miatt rangjától is megfosztották. Mégis az ő neve maradt meg, mert későbbi nemzeti romantika az ő tetteibe tudta legjobban beleképzelni a lobogó huszár-temperamentumot.

A nemesi felkelés, az *insurrectio*, másik formája volt a napóleoni háborúkban való részvételnek. Ezt az országgyűlés határozatára négyszer állították fel: 1797-ben, 1800-ban, 1805-ben és utoljára 1809-ben. A régi szokás szerint mindegyiknek a nádor, József főherceg volt a főparancsnoka, aki a nemesi sereg felállítása, kiképzése és ellátása körül nagy, eredményes munkát végzett. Ő készítette a felkelési terveket, melyek szerint mindegyik kerület: a két dunai és a két tiszai, egy-egy divíziót állított ki, ökörvile volt a vezérkar, melynek főnökévé a király a bécsi hadileváltár vezetőjét, Gomez tábornokot nevezte ki. A nemességnek nem lévén hadi előképzettsége, a tisztek nagy részét az első fölkelésekhez a császári seregből kellett delegálni, sokan azonban polgári foglalkozásból vettek át. József főherceg mindenkép szerette volna a nemesi csapatokat modern hadsereggé alakítani, az ő fáradozásai következtében kaptak egységes uniformist, holott az első fölkelésnél még megyénként különböző ruhákat hordtak: a legtöbb zöld vagy sötétkék, némelyik világoskék mentét, gyakran vörös nadrágot, fekete csákót. A legtöbb baj a fegyverekkel volt: a budai fegyvertár gyorsan kimerült, benne az 1797-i felkelés után sem maradt a következőre egyéb, mint néhány-száz puská és pisztoly, a bécsi és gyulafej érvári arsenálokból szintén kevés kerülhetett ki, mert a rendes sorkatonaság már mindent igénybevett. Általában ez volt a felkelések modernizálásának megülő betűje: mivel a felkelés csak a legnagyobb veszélyben vált aktuálissá, mikor az ellenség a magyar határokat fenyegette, azaz előbb már az ausztriai: német, olasz, osztrák területeken keresztül kellett gázolnia, ezért a bécsi kormány az egész felkelést csak *ultima ratió*nak tartotta és fegyverrel, felszereléssel inkább a franciához közelebb eső, azzal harcban álló sorkatonaságot látta el, tartalékjait is inkább ideküldötte, semmint a leghátul álló magyar felkeléshez, melyet tényleg a legtöbbször: négy eset közül háromban, igénybe sem vettek többé. A modern Európában, az egymásba fonódó államérdek közt, a nagy seregek aránylag gyors mozgása mellett, s azon kötelezettségnél, melyet a *pragmatica sanctio* rótt Magyarországra, valóban nem sok értelme volt azon középkori felfogásnak, hogy a nemesi nemzet csak a határon betörő ellenséggel szemben köteles fellépni. Hiszen Napoleon módszeréhez hozzátartozott, hogy minden alkalommal offenzíve lépett fel és a harcot az ellenség területére tette át. Vele szemben érhető volt, ha a kormány nem igen törődött a nemesi felkelés felszerelésével, melyet úgylis csak akkor vethetett harcba, ha seregei már elvesztek.

Az első felkelés, 1797-ben, Körmenten gyülekezett, egy hónapig ott gyakorlatozott, a király Szombathelyen szemlét

tartott fölötté, de harc nélkül oszlott szét, a campoformioi béke bekövetkeztével. Ugyanez volt a sorsa az 1800-inak, mely decemberben a Lajta mellé vonult, mikor már fegyverszünet volt, s csak a lunéville-i béketárgyalások érdekében tartották néhány hóig Fischamenden táborban. Az 1805-i felkelésben a korábban túlnyomó lovasság helyett már gyalogság is nagyobb számmal volt, sőt 18 ágyúval is el volt látva, — egyes vármegyék tisztán nemesi csapatokat állítottak fel, amikor pedig a nemesek megváltása is lehető volt — az 1805-i pozsonyi béke miatt ez sem került harcba; különben is a kivetett 40.000 ember helyett csak 18.000 jött össze. 1809-ben több hadsereg operált: János főherceg Itáliában, Károly a Duna-Rajna közén, Ferdinánd Varsó felé Galíciából, de már április elején világos volt, hogy Károly Regensburgnál nem tudja feltartóztatni Napóleont, s ezért a király fegyverbe szólította a felkelést. Igaz, hogy a hadügyi kormány most sem sietett annak felszerelésével. Az igazi baj azonban az volt, hogy József nádor, aki ez alkalommal katonai tehetségnek is bizonyult, a többi magyar vezérhez hasonlóan nem rendelkezhetett önállóan. Itáliából felvonult, hátán hozva Beauharnais Eugén seregét, János főherceg, aki már vonulását is oly ügyetlenül intézte, hogy nem ő egyesült előbb a Pozsony-Bécs közti térségen Károllyal, aki ott a Bécsben ülő Napóleonnal farkasszemet nézett, hanem engedte, hogy a franciák eltolják kelet felé és Beauharnais a Semmeringen át érintkezésbe lépjen Napóleonnal. Mégis Józsefet neki, illetőleg tehetetlen vezérkari főnökének, Nugent tábornoknak rendelték alá, s ez utóbbi folyton hátrálva, a Győr előtti csanaki magaslatokat is átengedte az ellenségnek, s június 14-én a város előtt a legvisszásabb helyzetben fogadta el a harcot, amikor jóformán csak a dunántúli felkelők voltak seregében. A balszárnyon Mecséry alatt felállított nemesi felkelők rohamra sem indulhattak, mert egy malomesatorna volt előttük; kitéve a francia ágyúk tüzének, végre is elfutottak, s futásukban a Budáról Győr felé érkező tiszai felkelőket is magukkal ragadták. A további pozsonyi harcokban mégis résztvettek, de János főherceg hadvezetésének nyomását tovább is szenvedniük kellett, viszont ez sietett csatavesztését a felkelők magatartásának tulajdonítani. A gyávaság vádja így terjedt el, ellene védekezéskül József nádor segédtisztjével, a költő Kisfaludy Sándorral megíratta a felkelés történetét, de mivel az éppen a császári hadvezetésre közzétett kompromittáló adatokat, Ferenc megtiltotta megjelenését. Utóbb a liberális demokrácia szeretett gúnyolódni a nemesi felkelők ügyetlenségén és gyávaságán — annyi bizonyára kiderült a győri kudarcból, hogy a felkelés modern ellenséggel szemben nem alkalmazható — s mikor a közvéleménynek megfelelően Kosuth a Pesti Hírlapban 1843-ban győri szégyennapot, évköny-

veink koromfekete lapját emlegette, az agg költő Kisfaludy keserűen rágalomnak minősítette ezt és még egyszer, utoljára, megvédte az elavult intézmény utolsó szereplését.

A francia háborúk hosszú sorában a győri vereség epizód volt, s az a sok ezer, tízezernyi magyar, ki a negyedszázados harcokban résztvett, nemzeti lelkesedéssel, király és haza iránti kötelességét megtéve, tért haza a harcból. A barokk-kor hősiei érzelmei újraéledtek, a „felkelő nemességnek“ énekeltek a rendi Tyrtaeusok, a nádor Kisfaludyval „hazaifíú szózatot“ íratott a magyarokhoz, melyben a barokk dicsőség XVIII. századi formái elevenülnek meg: „Ti szittyái, lelkes őseinknek hív maradékai, Attilának, Árpádnak igazi unokáji, magyar nemesek, atyámfiai, testvéreim. Mi már közel ezer esztendőök óta Európában egyik legvitézebb, legnemesebb, legszabadabb, legboldogabb nemzet“, — „egy dicső, hatalmas sassereg“, s kimutatta itt Kisfaludy, hogy amint korábban a „magyar uralkodva, királykodva járt a föld és nemzetek felett, mint a fellengő sas a levegőben“, hasonlóan kell most is viselkednie a franciával szemben. Ez a barokk-rendi lelkesedés ült a magyarság arcán akkor is, mikor különben méltánytalanságot, háttérbeszorítást kellett szenvednie. Ősi katonai erények és fejedelemhez való százados hűség akadályozták, hogy meghallja a magyar nemesség Napoleon csábító szavát, aki 1809 május 15-én Schönbrunnból proklamációban fordult hozzá: eljött az óra, hogy régi függetlenségét a nemes magyar nemzet visszacserezze, az Ausztriávali kapocs minden magyar szerencsétlenség oka; most válasszatok — szól Napoleon — királyt magatoknak, ki otthon, értetek él, s gyűljetek össze őseitek szokása szerint Rákosmezején és közöljétek velem végzéseiket. Napoleon az ő korábbi bécsi követi és ágensei jelentései alapján azt hitte, hogy az elégedetlenség és németgyűlölet lángra fog lobbanni, — úgylátszik, szeretne volna, ha a magyarok Esterházy Miklós herceget választják királyukká, az ország legnagyobb birtokosát, a „fényes“ herceget, az Esterházy-képtár alapítóját, Haydn kenyéradó gazdáját. De bár a proklamációt francia fogságból hazatért katonák is terjesztették, eredménye éppen semmi sem volt. A szöveget valószínűleg Kermelics Károly, egy volt gazdatiszt készítette, aki francia uralom alatt Illíriában főispán lett, a fordításban résztvett Bacsányi János, a költő is, aki ezért utóbb haláláig linzi internáltságban élt. Tudomásunk szerint még akik terjesztésében résztvettek, így Tóth János temesi táblabíró és Kállay György, azok se gondoltak komolyan Magyarország elszakadására az ausztriai háztól. A fantasztikus történész, Horvát István, egy pillanatra helyeselte Napoleon tervét, mert az Ausztriától elszakadt Magyarország szerinte a Balkán volt tartományaival egyesülhetne — ez a Dunakonföderációnak talán első gondolata, —

de mindjárt utána egész józanul figyelmezteti Virág Benedeket és más barátait: ne higgyenek Napóleonnak, mert ennek egyenesen szüksége van Ferenc császár uralma alatt közép-nagyságú Ausztriára, Oroszország ellensúlyozása végett.

A rendi nacionalizmus egységes királyhú korszak volt, melyben a későbbi 49-es, szabad királyválasztó gondolatok, minden abszolutisztikus kísérlet ellenére is, anachronisztikusak lettek volna.

MÁSODIK FEJEZET

A TÁRSADALOM

MAGYARORSZÁG lakossága a rendi nacionalizmus negyven esztendeje alatt is a természetes szaporodást jóval felülmúló módon növekedett. És növekedési arányszámai még mindig sokkal nagyobbak, mint átlagosan Európában, annak bizonyosságául, hogy a törökpor pusztulását még mindig rohamos szaporulattal akarja jóvátenni. Míg Európa népessége a XVIII. század folyamán 130 millióról 188-ra, tehát 45 százalékkal emelkedett, addig Magyarorszáé a III. Károly korabeli két és félmillióról II. József korára, 1785-re 7 millióra, tehát 180 százalékkal szaporodott. A XIX. század első felében bár nem ily mértékben, de még mindig messze megelőzi hazánk Európa többi részét: 1800—1850-ben Európa lakosságának szaporodása 188-ról 267 millióra 40 százalék, Magyarország lakossága pedig 1842-ben 12,800.000, ami a II. József korabelihez képest 70 százalékot tesz ki. Kétségtelen, hogy a magyar és nem-magyar népek természetes szaporodása is ekkor még igen nagy volt, de másrészt az is bizonyos, hogy a francia háborúk nem okoztak nekünk oly vérveszteséget, mint a nyugati népeknek és hogy az akkor még továbbtartó német és oláh beköltözés is hozzájárult a szaporodási arányszám emeléséhez.

A nemesség szaporodása. A középnemesi kultúra

A nemesség szaporodása a hetvenszázalékos országos átlagot is felülmúlja. Míg II. József összeírásaiban 65.000 nemes-család szerepel, körülbelül 330.000 személlyel, addig 1839-ben már 135.000 családfő van, összesen 680.000 nemesi személy, ami félszázad alatt teljes százszázalékos szaporodásnak felel meg, amiben persze része van a nemesítésnek és annak is, hogy a vármegyék előtt sok családnak sikerült régebbi, feledésbe ment nemességet igazolni. A többletben azonban bizonyára lényeges szerepet játszott a természetes szaporodás: a nemesség gyorsabban, nyugodtabban gyarapodott, mint más néposztályok, -ami magábanvéve is mutatja, hogy ez a korszak az övé, ebben éli ki magát sokkal inkább, mint bármikor előbb és utóbb. Nyugaton a XVIII. századnak még erősen udvari és arisztokrata, barokk és rokokó kultúrája és társadalmi rendje után a XIX. század elején kezd a polgári társadalom határozottabb formákat öltetni, s az empire vagy biedermeier kultúrájának

már a gazdag, szellemileg és anyagilag egykép önállósult polgári osztály a hordozója. A mi történelmünkben hiányoztak ennek előzményei, elsősorban a városi polgári osztály, úgyhogy most, mikor a barokknak főúri és főpapi nagyvonalúsága kisebb igényű, de egyenletesebb polgári fejlődésnek ad helyet, ennek vezetője, városi lakosság hiányában, nem lehet más, mint a nagyszámú vidéki nemesi osztály. Minden adatunk megegyez abban, hogy az előző korban még oly nagytekintélyű mágnásosztály nagy mérvben lehanyatlott. József nádor már 1801-ben úgy látja, hogy a főnemesség ifjabb nemzedéke műveletlen, komoly munkára alkalmatlan, s ennek folytán politikai befolyása is alig van, úgyhogy a kormányzatot nem lehet többé egyedül a főurakra alapítani, hanem tekintetbe kell venni más osztályok hangulatát is. A szatmári béke korában meggyökerezett új magyar arisztokrácia, úgy látszik, két-három generáción át való folytonos virágzás, a komoly munka, agrár vagyonszerzés és a vagyon megtartása fáradságos ideje után hirtelen megroppan, amiben bizonyára nagy szerepe van a fokozott elidegenedésnek, a bécsi kongresszus és más külföldi idegölő mulatozások hatásának. A földbirtokos arisztokrácia ettől kezdve válik mint tömegjelenség, mint társadalmi osztály, mellözhető mennyiséggé, és többé-kevésbé közömbös tényezővé a nemzeti életre, viszont annál föltűnőbbek lesznek azon egyes reprezentánsai e hanyatló rendnek, akik közepszerűségükből kiemelkedve, nemcsak saját osztályukat, hanem az egész nemzetet lesznek vezetendők. E nagy egyének azonban nem állíthatják többé helyre a főrangú társaság folyvást fogyó tekintélyét.

De a középnemesség sem képes egészében átvenni a vezető szerepet. Már József nádor észrevette, hogy a nemesi tömeget egyes tekintélyek vezetik, s ha ezek valamely megyében jó-érzelműek, azaz a kormány hívei, akkor könnyű az illető vármegyét kormányozni. A nemességnek legalább fele ármális nemes volt, vagyis egyrészt legfeljebb egy-két század óta emelkedett ki, címerlevelet kapva, a jobbágyságból, másrészt pedig szegénységben, jobbágytelken élt és ha a földesúrnak nem is adózott és robotolt — bár ez is megesett —, a jobbágnak állami terheiben a legtöbb helyen ő is résztvett. Hogy a jobbágytelken lakó nemesek fizessenek-e hadiadót, az a fent tárgyalt országgyűléseken folyvást vita tárgya volt; határozatot rendszeren nem hoztak, s minden maradt a régiben, azaz úgy, hogy a töröktől megkímélt vármegyékben, tehát a Dunántúl és a Felvidéken, az ily nemesek résztvettek a jobbágyadózásban, amint-hogy ezt tették már a XVI. századtól fogva. Felsőbükki Nagy Pál világosan körvonalazta a helyzetet az 1825-i országgyűlésen: a nemesi adómentesség Verbőczy szavai szerint csak a nemesi birtokkal kapcsolatban érvényes, s az ő megyéje, Sopron, mely „a constitúciónak és nemesi szabadságoknak védel-

mében soha másnak nem engedett“, mindig azon gyakorlatban volt, hogy a „parasztelkeken jobbágyoskodó nemeseket, a személyes terheket kivéven, a közadózásnak minden egyéb nemeiben egyaránt részesítette“. A bocskoros nemes kifejezés hasonló helyzet emlékéért tartotta fenn: a paraszt, a jobbágy járt az ősi magyar bocskorviselésben, s hozzá hasonlóan a jobbágytelekre, jobbágyéletmódba lesüllyedt — azaz onnan soha föl nem emelkedett — nemes. Ez a szegény nemesség persze nem örökölhette egyszerre a főurak befolyását, de igen a vagyonos középnemesség, a bene possessionati osztálya. 1809-ben az insurrectio alkalmával készült összeírás szerint nem kevesebb, mint 3122 nemes családfőnek volt 3000 forinton felüli évi jövedelme, míg 500 és 3000 forint között 27.166-nak. Ha tekintetbe vesszük, hogy ugyanakkor egy középrendű állami tisztviselőnek, középiskolai tanárnak átlag 3—400 forint volt a jövedelme, egy-egy nagyhatalmú bécsi udvari tanácsosnak pedig 3000 körül, akkor megítélhetjük azon anyagi hatalmat, melyre támaszkodva ez a vagyonos nemesség kultúrát és politikai befolyást szerezhetett magának.

A retorikai nacionalizmus

Kétségtelenül ez a 20—30.000 ember volt az, aki a vármegyékben szétszórva, a rendi barokk szellemi uralmát, erős nemzeti színezetben, állandóan fenntartotta. Hogy ez a negyven esztendő megrázkódtatások nélkül, s egészben véve a nyugati haladási ideáktól távol folyt le, ahhoz e vezetőréteg kulturális nyugalma, szélesöndje volt szükséges. Ezt pedig az 1806-i új állami tanterv, a második Ratio educationis tette lehetővé, mely a Mária Terézia-félelől elhagyta a felvilágosodásra jellemző természettudományi és praktikus tárgyakat, helyükbe a középiskolai oktatás súlypontját a latin nyelvre helyezte át, úgyhogy a korábbinak realiztikus irányával szemben az oktatás most erősen retorikai természetű lett. Magától kapcsolódik ez ahhoz a fejlődéshez, mely még a barokk kultúra uralma alatt indult meg a vármegyei igazgatás és vármegyei politika előtérbe helyeződésével: az egyetlen országgyűlés helyett most az ország ötvenkét megyéjében szónokolnak latinul a nemesek, tárgyalják a vármegyei törvényszékeken a pereket, akár mint bírák, akár mint ügyvédek. A dolog természetéből folyik, hogy a nemzet, a nemesi nemzet, csak akkor lesz jogásznemzetté, mikor a vármegyei közigazgatás teljes kifejlődésével immár a nemességnek nagyobb tömege gyakorolhatja jogtudományát. Ez pedig a XVIII. század folyamán, a vármegyei politikai érvényesülését, tehát a politikai retorikát illetőleg a század végén ment végbe, a barokk latinos szellemében, úgyhogy csak ezt a már meglévő retorikai szellemet, Cicero és Livius átültetését fejezi ki a latin klasszikusok trónraültetésével az új Ratio, miután Veszprém, Turóc és Szabolcs nemesi kongregációiban már úgyszólván Cicero és Livius uralkodott. A Ratio

érvénybelépte ennek az iránynak megerősödését jelentette, s egyúttal azt is, hogy ez a barokk-latinos-retorikai kultúra mindinkább elmaradt nemcsak a nyugati művelődés eszményeitől, hanem egyes hazai vezető egyéniségektől is. A magyar nyelv és vele a nemzeti művelődés apostolai nem ezek a tisztán latinolvasmányon felnőtt nemesek, akik oly bátran dörögnek a megyegyűléseken a kormány ellen rendi jogaik védelmében, hanem a külföldi nyelveket tanult és a külföld színvonalára lebírhatatlan nosztalgiával áhítozó írók Bessenyei Györgytől Kazinczy Ferencig, meg a külföldet valóságban megjárt nagyurak, a Telekiek, gróf Széchenyi Ferenc, gróf Festetich György és Széchenyi Istvánnak más főnemes elődei. A nagy tömeg műveltségét ez a rendkívül korlátolt gimnáziumi tananyag stabilizálta, a patriotizmusnak az iskolában megtanult latin frázisai kifejezőivé váltak a rendi nacionalizmus gondolkodásának az egész politikailag érvényesülő nemességre nézve: barokk hősiesség virágbenedeki képei, cicerói hazafias szólamok, rendi kiváltságok és mégis erős nemzeti érzés, mely a latin hazafiság formáit tipikusan ősmagyaroknak, verbőcziesnek tekintette, mindezekből olvadt össze és szilárdult meg kőkeményre az az amalgám, melyet Széchenyi alig tudott többé szétbomlasztani.

A birtokos nemesség fiai most már mindnyájan gimnáziumot járnak, s éppen ez a retorikai-humanisztikus oktatás adja meg gondolkodásuk egységét. Az állami iskolák most is katolikusok, közülük sokat az 1802-ben újra helyreállított tanítórendekre: bencésekre, ciszterciekre, premontriekre bíztak, míg a jezsuitarend helyreállításának nemcsak a jozefinus kormány, de a hazai laikus gondolkozás is ellenszegült. A protestánsok továbbra is fenntartották tanügyeiknek az államtól való függetlenségét, s bár a második Ratio educationis érvényét a király rájuk is ki akarta terjesztetni, ez ellen sikerrel védekeztek és sajátmaguk készítette tantervek szerint tanítottak régi főiskoláikban, melyekben az egész protestáns intelligencia: lelkes, megyén szolgáló nemes, prókátor művelődött ki. De saját módszerük semmivel sem volt modernebb az államinál, sőt a tiszántúli kerületnek 1807-ben kiadott, Budai Ezsaiás tudós debreceni tanártól készített tanterve még deákosabb, mindent latinul adat elő és a nemzeti tantárgyakat, minő a magyar Történet, magyar alkotmány ismerete, a Ratio educationisnál is nagyobb mértékben korlátozza. Igaz, hogy emellett céljának a nemzeti szellem, a „genius nationis“ művelését jelenti ki, de ez a nemzeti szellem semmiben sem különbözik a minden régivel megelégedett rendi nacionalizmusétól. Csakugyan Debrecen főiskolája évtizedeken át nem tartott lépést a nemzeti fejlődéssel; körötte gyűltek össze a Kazinczy törekvéseit gátló, az ósdihoz ragaszkodó erők, benne érezte magát rosszul egy Kölcsey Ferenc és ő távolította el formális dolgokat túlbecsülve Csokonai Vitéz Mihályt. Egyedül Sárospatak tartotta meg a magyar

tannyelvet, de itt is sikerült időnkint, évekre számúzni a latin kedvéért az anyanyelvet. A Dunántúl ekkor emelkedik ki és lesz városból országossá a pápai kollégium, melyet a fölvilágosodott, majd kantianus Márton István reorganizál, hogy azután ott is győzzön a régebbi szellem, félretolva Mártonnak modernebb törekvéseit. Az ágostai evangélikusok iskolái ekkor erősen németesek, német polgári műveltséget terjesztenek, amely nincs többé a barokk-retorikai deák szellemnek alávetve, de még nem is magyar, hanem vagy szentimentális humanista és kozmopolita, vagy pedig az egész monarchiára radikált „patriotizmust“, a magyar szellemnél szélesebb körű, de csak irodalmi, papirosképződményt vallja magáénak.

A klasszicisztikus építészet

Az új európai életformáknak, melyeket neoklasszikusnak, empirenek, majd biedermeiernek szokás nevezni, ez az egységesen konzervatív műveltségű nemesség a hordozója. Míg a nagyurak divatja, a barokk a vidéki helyeken csak főúri kastélyokat hozott létre, melyek magányosságukban messze kimagaslottak a művészeti érték nélküli környezetből, addig Napoleon fényes empirejának Ferenc császár országaiban nyárs-polgárivá vált formája, a klasszicizmus, nálunk éppen a vidék eddig elhanyagolt általános színvonalát emelte fel. A barokk egyházi és főúri alkotásai, valamint néhány városképe után most alakul ki a magyar vidék első általánosabb építészeti stílusa, melynek nyomait kis falvak egyszerű kúriáin, sőt parasztházain, alföldi parasztvárosok utcáin is megfigyelhetjük, ahol ezt megelőzőleg semmiféle emlék nem maradt, de nem is volt. Ebben a mozgalomban a rendi vármegye megnövekedett jelentőségét hangsúlyozza ki az ország minden részében a klasszicizáló vármegyeháza: a legtöbb vármegye a XVIII. század végén, vagy az új század elején építette meg székházát a klasszicizmus erős homlokzati egységében, melyet közepén hatalmas oszlopokon nyugvó oromzat díszít. Ezt az eredetileg tiszta klasszicista homlokzatot később a kiugró rizalitok kétoldalt vagy középen tagolták s úgy a korai, mint a későbbi forma mintaképpé vált a középnevesek kúriái számára, akik megyeszékhelyükön a megyei székházon látták először azon építészeti stílust, mely az ő klasszicizáló ízlésük és anyagi viszonyaik számára is megközelíthető volt. Mert Palladio architektúrájának, az ő vicenzai márványoszlopainak magyar átformálásához nem kellett nemes anyag: amint a XVIII. század kisvárosaiban, Budán és másutt, a barokk-építkezés megelégedett a szerényebb homokkövek vagy legtöbbször bizony csak malter-architektúrával, hasonlóképen malter az uralkodó anyag a klasszicista-kor vidéki emlékein. Nagyobb pompa csak a vidéki főúri kastélyokon és azokon látható, melyeket gazdag középnevesek építettek: itt a parkokból való távlat kedvéért erős árnyékhatású, a homlokzat vonala előtt álló oszloprendet alkal-

maznak, minek folytán ezek a kastélyok, a klasszicizmus józan ridegségével szemben, még mindig festői hatást keltenek, akár csak barokk elődjeik. A főúri kastélyt e korban már nem választják el kvalitatív különbségek a közép- és kismemesi kúriától, ugyanazon építészeti elvek érvényesülnek benne nagyobb épülettömbön, fényesebb keretek között. Ilyen hatalmas oszlopsor épül a kismartoni herceg Esterházy-kastély kerti oldalára; egyszerűbbek, négy-négy oromzattartó oszloppal ellátva, József főherceg alcúti kastélya, a lovasberényi Cziráky-, a gyömrői Teleki-kastély, hasonlóképp több-kevesebb oszloppal tagozzák az egyszerű homlokzatot a főti Károlyi-, a dégi Festetich-, a díszesebb csákvári Esterházy-kastély. Tökéletesen ugyanazon formájú, csak kurtított homlokzatú, szerényebb kinézésű nemesi kúriákkal találkozunk az ország déli részein, ahol a belső és külső biztonság növekedésével, a török háborúk után, az oláh-szerb bevándorlás megállításával ekkor kezd kellemessé válni a tartózkodás a nemesség számára. Temes, Torontál, Bács-Bodrog vármegyében a középbirtokos nemes csak földszintes kúriát épít magának, de annak homlokzatát is középpüth néhány oszlop, s rajta a görög oromzat díszíti, s ezek a házak ott a szerb határon, a Balkánnal átellenben egy nagy európai mozgalomnak szélső határkövei, amint a falvak barokk templomtornyai is utolsó képviselői a Balkán felé a XVIII. század keresztény-latin kultúrájának.

A klasszicizmus azonban nem áll meg a nemesi rendnél; ez az egyszerűbbé tett, a barokk-vonalak lángolásából kijózanodott művészeti forma nálunk is alkalmas volt szélesebb körök meghódítására, s így látjuk igénytelen emlékeit vidéki városainkban, polgári és parasztházakon egyaránt. Történetnélküli városaink, melyek múltját a török uralom nyomtalanná tette, most kapnak először valami egységes képet, melynek szemléltetésére legyen elég a földesúri hatalom alatt álló agrár-város, Makó példáját megemlítenünk. Itt a XIX. század első feléből való polgárházak mindegyikén van valami szerény motívum, mely évezredes európai klasszikus hagyományokat tüntet föl: füzér az ablak fölött, rozettadisz erős árnyékhatású fülkében, ablakok közt egyszerű malter-pillérek, melyeket néha még ión oszlopfők is díszítenek; a homlokzatnak rizalitszerű előugrasztásai, néhol a falsík egyszerű visszavonása, amik mind árnyékhatás keltésére alkalmasak, a falakon mindenütt függélyes és vízszintes, tehát józanul egyenes vonalak, pillérek és párkányok. Ugyanezen elemek minden magyar kisvárosban megtalálhatók, ahol a század második felében, a historizálás, majd a szecesszióknak nevezett műveletlen korszakban tönkre nem tették ez utolsó nagy európai stílusnak egyszerű bájos magyar hajtásait. Sőt a parasztházakon is megvanak a polgári divat nyomai. Az utca sorára továbbra is derékszögben áll a parasztház, hosszával az udvaron, végén kamrá-

val és istállójával, s az épület hosszában lenyúló eresszel, ez alatt oszlopos tornáccal megtámasztva. Utcái homlokzata azonban oromban végződik, a padlásablakot keretdísz veszi körül és a tető szelemenjei irányában rozetták, melyek mind a késői barokk és a klasszicizáló úriház vagy polgári lak hatásának bizonyítékai. Hasonlóképpen klasszikus eredetű az oromzatot a falsíktól alulról elválasztó párkányzat, melyet gyakran pillérek tagolnak, az ilyen parasztházhomlokzat, amilyen minden faluban százával látható, egyszerű világos tagoltságában a XIX. század elejének kulturális hagyatéka.

Különösen a tiszai vidék református városainak legrégebbi építészeti alkatrészét képezi a klasszicizmus, olyan helyeken, hol püspöki és káptalani építkezés a barokk-korszakban nem volt, s ahol a kálvinista egyházi építkezés ez időben, a klasszicizmus formáiban indul meg művészibb színvonalon. A klasszicizmus egyenes vonalai, józan elfordulása a barokk szenvedélytől, különben is alkalmas volt a kálvinizmus puritánságra törekvő szellemének ábrázolására, mely csak most kezd lényegének megfelelő formákhoz jutni az új templomépítkezésekben, miután régebbi templomait nagyrészt a katolikusoktól vette át és középkori formáiban meghagyta. A debreceni református nagytemplom elődje a gótikus plébániatemplom volt, melyet Bethlen Gábor fejedelem ugyancsak gót stílusban újíttatott meg, ez 1802-ben teljesen leégett, s helyébe Péchy Mihály mérnökkari őrnagy tervei szerint 1805—1827 közt klasszicizáló stílusban emelték az új nagytemplomot, melynek monumentális hatást 14 méter magasságú nyolc ión féloszlop és rajta hatalmas, szinte díszítés nélküli oromzat kölcsönöz. A protestáns templomstílus e klasszicizáló irányát elősegítette az is, hogy II. József rendeletével és az 1791-i vallástörvénnyel éppen ebben a korban szűnnek meg azon korlátozások, melyek az újonnan épített protestáns templomokat udvarba zárták és tornyok használatától megfosztották. Ennek a kornak klasszicizáló emlékei Pesten a Kálvin-téri református és a Deák-téri evangélikus templom is. A vidéken templom, vármegyeháza mellett községházak, középiskolák is épülnek ekkor, ebben a stílusban, s ha alföldi parasztvárosaink még most is megmaradnak szervezetlenségükben, egyesek, főként az Alföld peremén, már iparkodnak elérni a dunántúli, felvidéki és erdélyi városok XVIII. századi fejlődését. Ilyenek Arad, Nagyvárad, Nagybánya, Szatmár, Sátoraljaújhely, Miskolc. Közöttük tipikus például szolgálhat Szatmár kifejlődése, ahol a század elején csak a régi alföldi anyagból, sárból verik a falakat, s még 1822-ben is ily parasztházakban laknak az új szatmári püspökség kanonokjai, de már 1809-ben megkezdik az utcák kövezését, egymásután készülnek templomok, protestánsoké, oláhoké, majd elkészül a gimnázium, Hám János püspök pedig a barokk főpapok mintájára rendházakat, kórházat épít, 1827-ben fel-

szenteli székesegyháza új, kupolás részleteit, s utána laikusok is építkeznek, kaszinó és színházépület is elkészül. Általában a barokk-kor nagy egyházi építkezései után a klasszicizáló-kor, polgári természetéhez híven, inkább világi célú építkezéssel foglalkozik, bár nem hiányzik néhány hatalmas katolikus egyházi alkotás sem, oly helyeken, hol a barokk-kor még hiányokat hagyott hátra. A három legnevezetesebbnek Hild József, egy pesti építészcsalád tagja a tervezője, ő építette a nagy nyugati műveltségű, pompakedvelő Pyrker József egri érsek megbízásából az egri székesegyházat, melynek hatalmas latin-kereszt alaprajzú testéhez nyolc korinthusi oszlopból képzett tiszta hatású portikusz vezet. Az 1822-ben Rudnay érsektől bécsi tervek alapján megindított esztergomi dómépítkezést Kopácsy József hercegprímás 1840-ben bízta Hildre; ez a dóm hatalmas távlati hatásával messze felülmúlja az egrit, kupolája a templomot, a várost és környékét dominálja és részleteiben is méltó egy nagy nemzeti egyház közösségéhez. Még szintén klasszicizáló stílusban, a római Pantheont utánozva kezdte meg Hild 1851-ben a pesti Bazilikának építését, a kupola azonban 1867-ben beomlott, s így e nagy feladat megoldása a kiegyezési korszak historizáló művészetére maradt.

Pest mint empire-város

Legtöbbet köszön ennek a korszaknak Pest városa, mely ekkor teljesen klasszicizáló formában épül ki és válik az új nacionalizmus központi szervévé, az új magyar társadalom kulturális középpontjává. Az érdem ebben kétségtelenül József főhercegé, aki Pest szabadjára engedett fejlődésének, a külvárosok rendetlen felburjánzásának vet véget 1808-ban a királyi Szépítő bizottság megalakításával. Ez a bizottság a helytartótanács felügyelete alatt, a nádor személyes érdeklődésével működött, elnöke Szentkirályi Bonaventura helytartótanácsos volt, s fölkérésére a Bécsből ideköltözött Hild János építőmester készítette el az új Pest tervezetét. Miután II. József óta a gyorsan fejlődő Lipótváros elvonta a Belvárostól a figyelmet, most elsősorban a Belváros szabálytalan utcáit és zugait rendezték, a Dunapartot megtisztították a személerakodótelepektől, töltésekkel fölemelték, sétatérrel látták el, a Hatvani-kaputól elkezdve a falakat lebontották, csatornázni kezdtek, a külsővárosok utcáinak szintjét kiegyenesítették, a futóhomok megkötésére a Városligetet fásították és ami mindezeknél fontosabb volt: kisajátításokkal, parcellázással és az eladott telken építkezési kényszer által egész utcasorokat újra építettek. A Belváros, továbbá a Lánchíd körüli, s attól északra terülő Lipótváros, a Dunaparttal együtt ekkor vált egyetlen klasszicizáló várossá, amilyen az európai fejlődésben szinte páratlan volt, mert a legtöbb nyugati város már korábban, legalább is a barokk-periódusban kifejlődött, s így zárt klasszicista városképe egynek sem volt. Pesten most egymás mellé sorakoztak

a kevés díszítésű, de ízléses tagolású klasszicizáló épületek, melyeknél a városi építési bizottság arra is figyelt, hogy lehetőleg egyenlő magasságúnak legyenek, ebben is nagyobb ízlést tanúsítva, mint a kiegyezés korszakának nagyvárosa. A házak pedig utcákká sorakoztak, s közöttük európai viszonylatban is hatalmas középületek állottak elő, az új nemzeti kultúrának középpontjai, így a bécsi születésű Pollack Mihálytól tervezett Redoute-épület, a régi Vigadó (1829—34), az 1842-ben épült régi pesti Városháza, ifjabb Kaszlik Ferenc és Hild József jellegzetes tornyú alkotása, — a Redoute-ot Hentzi ágyúí pusztították el, a Városházát a századvégi Budapest gyökértelen nagyzási hóbortja. De megmaradt a Zitterbarth Mátyástól 1838—41-ben épült Vármegyeháza árnyékos oszloprendjével, Hild József Kereskedelmi csarnoka (az ú. n. Lloyd-épület, 1827—1830) és Pollack Mihály főműve, az 1836—47 közt épült Nemzeti Múzeum. Nem véietlenség, hogy ez a palota, mely hivatva volt Széchenyi Ferencnek a nádortól és a rendektől egyaránt szeretettel táplált alkotását a nemzeti kultúra szolgálatában állandó hajlékhoz juttatni, s mely azóta is a nemzeti érzésnek hagyományos központja, portikuszával, monumentális előcsarnokával és kupolahelyiségével a klasszicizáló ízlés terméke, mely a magyar nacionalizmust útnakindító rendi korszaknak volt adekvát kifejezője. Ezek a nagy építkezések csak befejezői voltak a Palatinus-korbeli fejlődésnek, s mire elkészültek, ott állottak közöttük az utcasorok, s bennük jómódú polgárok és vidéki főurak árkádos, szökőkútás palotái. Maga Pollack több mint tíz ilyen polgári vagy főúri empire palotát épített 1810—30 között. Buda ekkor már alig fejlődött, de Pest most készült elő arra a feladatra, hogy ne csak híres nagyvásárai alkalmából lássa magánál vendégül az országot, hanem méltó formákban fogadhassa be a következő korszakban a nemzet kulturális, politikai és anyagi vezetőköreit.

A táblabíróvilág; biedermeier

Az új házakban pedig hosszú békére berendezkedő nyugalmas emberek lakoznak, akiknek életformái végkép eltávolodnak a régi magyar harcias emlékektől és még a vármegyei nemesség, a vidék és kisváros lakossága is a polgári jólét környezetében helyezkedik el. Ennek a „táblabíró-világnak“ életfeltétele az anyagi biztonság tudata, melynek birtokában a ház berendezése, az egyéni viselet és egyéni passziók a nyugat jómódú lakosságához, Bécs biedermeier életéhez hasonulnak. A barokk-korban még csak a főurak és főpapok s igen gazdag földbirtokosok tartottak házukban értékes bútorokat, most már a közép- és kisnemes, valamint polgárcsaládoknál is állandósul a műasztalostól készített divatos bútor, az ausztriai biedermeier hazai válfaja. A nemzeti díszruha mellett mindinkább egyszerűvé válik a hétköznapi használatra való öltöny, a sujtás lefoszlik róla, külföldi mintára fekete és fehér

színek dominálnak, a fehér gallér divatja állandósul, bár rajta a nyakravaló még gyakran aranyrojtos, a külföldihez képest túldíszes. A nemesség is jár már a városokban kávéházba, divatos éttermekbe, cukrászdákba, családtagjait portréoztatja, amiből nagyszámú, gyakran idegen eredetű festő él, miniatűröket készített róluk, vagy rézmetszőket foglalkoztat; családi és emlékvonatkozású képeit albumokban halmozza fel. A vagyonosodás és luxus újra feléleszti a régi magyar ötvösművészetet, jóformán az egyetlen iparművészeti ágat, mely az általános biedermeier keretek közt magyarságát erősen kiemeli; legkiválóbb művelőjének, Szentpétery Józsefnek nevét ezüstművei Angolországig híressé tették. És amint a lakás- és ruhapompát kielégítő ötvösművészet termékeinek vevői sorában, a főpapok, főurak, református egyházak, középbirtokosok közt ott van már a városi lakosság, ennek nemes és polgár tagjai egyaránt, sőt a vidéki nemesség legalább téli városba költözésével, s ottani szórakozásai következtében a városi lakosságban, vezető szerepet kezd játszani: hasonlóképpen ez a társadalmi osztály válik alapjává a szellemi differenciálódásnak is. Városba vágyó vagy már ott élő műveltebb nemesség és megmagyarosodott városi polgárság körében indulnak meg azon új életformák, melyek a barokk-rendiség egységét meglazítják, benne új és új érzelmi és szellemi folyamatokat indítanak meg: a romantikát, az ő pontosan megkülönböztethető két fajtájával, a rendi-tradicionális romantikát, melynek tipikus képviselője Virág Benedek, meg az ebből kifejlődő realiztikusabb, modern nemzeti romantikát, Kölcsey és Széchenyi gondolatai és érzései szerint; vagy a polgárság körében Nyugaton régóta otthonos szentimentalizmust, édeskés almanach-költészetével, emlékkönyv-lírájával, vagy végül azt a másutt polgári, nálunk nemesi-polgári életformát, melyet biedermeiernek szokás nevezni, s amely a bécsi mintára, Széchenyinél angol ízléssel készült bútoroktól kezdve banális újításokon át elvezet a reformkorszak gyakorlatiasságához, másrészt költőink lírai realizmusán keresztül Vörösmarty városi, nyárspolgári életéhez, s a csöndes, igénytelen külszín alatt pesszimista, melancholikus hazafiságához. Vörösmarty mély hazafias és humanisztikus érdeklődésének velejárója a loyális bordal, a Fóti-dal és a cigánnyal való sírva-vigadás a haza sorsán — ily kispolgári életformából tört ki a kozmikus ürbe a Vén cigány tragikus magyar víziója. Mindez biztosan elvezet a rendi-barokk élettől új formák felé, s a közvetítő közeg a romantika és biedermeier, nehezen körülhatárolható, s inkább csak a mindennapi életben és a legmagasabb irodalmiságban, semmint a politikai, társadalmi, közjogi, gazdasági életben iránytszabó hatásaival. Hosszú az út a rendi romantikától Petőfi polgári biedermeier életformájáig, bár időben a kettő szinte egykorú, s egymás mellett folyik.

A mezőgazdasági termelés; a gabonakonjunktúra

Az anyagi biztonság érzetét a társadalom még ekkor is szinte kizárólag a mezőgazdasági termelésből nyerte, a rendi társadalom még folyvást agrártársadalom, melynek termelése azonban sokkal nagyobb, semhogy belső fogyasztás útján lehetne termékeit kielégítő módon elhelyeznie. Tehát rá van utalva a mezőgazdasági termékek kivitelére, s ebben a tekintetben most is az ausztriai tartományok jönnek számára tekintetbe, amelyeknek egy része képtelen eleget termelni, más része pedig már nagy ipari lakossággal bír. Ausztria azonban ekkor is, mint a Habsburg-ház egész eddigi uralkodása alatt, vámkülföld hazánkra nézve, melynek annál könnyebb elzárkóznia, mivel nemcsak saját vámtarifáját, hanem Magyarorszá- gét is Bécsben, Ausztria érdekei szerint állapítják meg. Rend- des körülmények között a magyar gabonának Bécsben a cseh és bajorral kellett versenyeznie, de egész Magyarország ga- bonafeleslege sem volt oly nagy, hogy elhelyezése különösebb nehézségekbe került volna. A francia háborúk etekintetben Magyarországra a conjunktúra boldog negyedszázadát jelen- tették: a hadsereg élelmezését neki kellett ellátnia, ami rész- ben azáltal történt, hogy a hadiadó egy részét gabonában fizette le, részben, hogy a katonai hatóságok készpénzen vet- tek és szállítottak ki tetemes mennyiségeket. A szabad forga- lombba kerülő búza ára tehát annál inkább magasba szökött, mivel a háborús zavarok, továbbá a Napóleontól elrendelt kontinentális zár európai viszonylatban is megdrágították a nyerstermények árát. Míg a 90-es években a búza pozsonyi mérőjének ára 30 és 40 garas közt volt, 1800-ban 45-re, 1806- ban 143-ra, 1809-ben 152-re emelkedett, s az infláció beköszön- tésével, az árak folytonos ingadozásai miatt, még sokkal na- gyobb nyereséggel adhatták el gazdáink: 1814-ben 158, 1816- ban 513, 1817-ben 413, 1818-ban 148 garas volt a búza ára. A kontinentális zár pedig fennállása idején mentesítette a magyar gabonát ekkor már legveszedelmesebb konkurensé- től, az úgynevezett odesszai búzától, mely nem tisztán a dél- orosz gabonának volt gyűjtőneve, hanem moldvai, havasalföldi gabonát is jelentett, amit mind Odesszából hoztak a rendkívül olcsó tengeri úton Trieszt és Genua kikötőibe, ahol a magyar búzá- nál olcsóbb áron lehetett elhelyezni. Mindennek követ- kezéséként a magyar mezőgazdák, tehát a nemesi osztályt szinte két évtizeden át tartó hatalmas gazdasági conjunk- túra boldogította, melynek során a nemesség gyorsabban sza- kított eddigi vidéki és patriarchális szokásaival, mint előbb a hosszú, lassú fejlődés során. A gabonatermelés gyümölcsöző lévén, mindenki beszegődik a többtermelés szolgálatába, s hogy minél több gabonát termelhessen, egyrészt saját allodiá- lis területét növeli irtásokkal, földmeliorációkkal, a közlege- lőből maga számára szántóföldek kihalásával, másrészt a

modernebb, intenzívebb gazdálkodási módszerek alkalmazásával. A műveltebb mezőgazdák egyre Thaer nevét emlegetik, aki megmutatta nekik, hogyan lehet patriarchális, hagyományos megkötöttségek nélkül a mezőgazdaságot tisztán a nyereszkesedésre berendezni, mintha az gyár- vagy banküzem volna. Az intenzívebb megmunkálás persze pénzbe kerül, mert gépeket kell venni, a föld megjavítására állatállományt keli tartani, ennek istállót építeni, takarmányt termelni. A közép-birtok e meliorációs törekvései azon néhány nagybirtokot követik és utánozzák, melyeknek tulajdonosait a külföldön lakás és tékozlás nem tette tönkre, hanem vagy maguk, vagy hozzáértő külföldi gazdák által már modernizálták birtokaikat. Az első ilyen modern gazdák egyike Lilién József báró volt, aki 1795-ben bérbevette Szapáry gróftól Ercsit; a birtokot hét részre, hét majorra osztotta, mindegyikre külön gazdaszt-lakot, istállót építtetett, a háromnyomásos rendszer helyébe repce-, lucerna-, lóhere-, burgonya-, napraforgótermesztést vezetett be, szeszgyártást, állathizlalást is, a régi faeke helyett vasekét, sorvetőgépeket hozott be, s ami a magyar élet megváltozására utóbb legnagyobb hatással volt: mivel a robotos jobbágyok nem értettek a finomabb munkákhoz és így nem voltak beállíthatók a racionalizált új üzembe, lehetőleg képzett mezőgazdasági munkásokat alkalmazott, akikkel szakmány- vagy akkord-munkában egyezett meg. A gazdasági konjunktúra így hozta magával a mezőgazdaság intenzitását, ez pedig a primitív korból származó robotszolgálatot tette feleslegessé a birtokos számára.

A nagybirtok mezőgazdasági üzeme

Az új mezőgazdasághoz szükséges nagyobb tőkebefektetés az, ami ekkor is, majd a dekonjunktúrának és deflációnak a napóleoni éveket követő korszakában továbbra is megtartja a nagybirtokot az élen, a közép- és kisbirtokos üzemek állandó mintájaként. Egy-egy vidéken a jól megmunkált nagybirtok valóságos iskolát csinált. Ercsit látva, Martonvásárt gróf Brunswick József már Lilién báróval modernizáltatja; a Kis-Alföld, nyugati Felvidék, Dunántúl és Bánság birtokai vezetnek ez új fejlődésben. A század elején válnak híressé a gróf Hunyady-birtokok, Örményben és Somogy megyében, különösen mintaszerű ezeken az állattenyésztés: modern tehéngazdálkodás, istállózással, idegen fajokkal, sajtkészítéssel. Kísérleteznek a nagyurak: Erdődyek, Zayak, Forgáchok, Windischgraetzek tiroli marhákkal, de ezek nem válnak be nálunk, csak a svájci tehén akklimatizálódik, míg a parasztnál egyelőre még megmarad a fehér magyar tehén, a sovány riska. De a jobbágyosság mégsem vonhatja ki magát a modern nagybirtok nevelő hatása alól, például a Hunyady-féle híres ürméni ménés, arabs tenyésztés, 1815 óta a parasztlovak számára is rendez évenként lóversenyeket és minden jobbágy szabadon meg-

tekintheti az egész gazdaságot. Nagyobb területekre kihat a Georgikon a keszthelyi uradalommal, továbbá a mezőhegyesi ménésbirtok, melyet II. József parancsára az energikus Csekónics József alezredes, a grófi család vagyonának megalapítója, 1785-ben létesített négy pusztát egyesítésével, spanyol, német és erdélyi eredetű ménékből, s amely a század elején már 17.000 lovat tartott, elsősorban a katonaság szükségletére, de az egész Tiszántúl és Erdély loállományának javítására is. A legtöbb nagybirtokos ménese ekkor már idegen fajta, legalább is a Dunántúl és a Felvidéken; Viczay gróf iregi, tolna-megyei magyar ménését már mint ritkaságot emlegetik. A mintagazdaságok leghíresebbje azonban József nádor acsai és alcsúti uradalma, melyet 1819-ben kapott, s a régimódi kezelés formájából nagy költséggel emelt ki. Előtte a 11.000 holdnyi allodiumból mindössze 600 hold volt saját kezelésben bevettve, ezenkívül az egyik pusztán 900, a másikon 400 hold volt felesben bérbeadva szomszéd uraknak és jobbágyoknak, a szántó soha trágyát nem látott és így nem is hozott többet, mint 3—4 szemtermést; rét kevés, elvadult, a nagy legelő még közös a jobbágyokkal, tagosítás nélkül, s így egyik félnek sincs belőle haszna; vonómarha, fundus instructus semmi, összes állatállomány 4—5000 birka; utak sincsenek még, bárki szabadon járhat, ahol nincs vetés, s mint mondták: hazai szokás szerint közbitang, szabad csapás van; erdők rossz állapotban, szálfá bennük alig. A nádor ebből a tipikus régi kezelésselű birtokból alkotta nagy tőkebefektetéssel az ő csodált alcsúti uradalmát: földeit vegytanilag elemeztette, s azután minőségük szerint felosztotta lehetőleg koncentrikus majorságokra, az utakat XVIII. századi példára nyárfa- és platánsorral szegélyezte; a föld javítására az állattenyésztés és takarmánytermelés külföldi módszereit honosította meg, eleinte az úgynevezett holsteini rendszert, mely túlnyomólag takarmányt termel, hogy a humusz gyarapodjék, s azután megy át a szemtermelésre. A birtok csakhamar 11féle takarmányt termelt 6—8—9 forgásban; a zöldtrágya mellett keverék-, komposztrágyát használt, földdel kevert hamut; a ganéjvermeket kiköveztette s rajtuk keresztül csatornát vezetett; modern istállót építtetett; a birkaaklok mellett a nyírószíneknek üvegajtók voltak, az állatok etetésének és itatásának évszakok szerint megvolt a rendje, mürzthali teheneket, modern birka-fajtákat tartott, s az egész birtok megtelt külföldi gazdasági gépekkel: Zugmaier-féle talyigás ekékkel, Schwarz-féle flandriai vagy hohenheimi lengőekékkel; szecska-vágógépek, gőzüst is volt, amikor 1840-ben az új magyar gazdasági egyesület megsejmelte és közokulás végett leíratta az uradalom állapotát. Itt is kiderült, hogy a modern üzemnek nem érdeke többé a robot fenntartása: az ezerféle munkához ide-odaparancsolt jobbágy kényszerrobotjával csak zavart okozott az üzemben,

mely ezért valódi gazdasági munkákra alig alkalmazhatta többé, legfeljebb fuvarokra, magkihordásra, szénagyűjtésre, esetleg boronálásra; a kitanított majorsági, béreserő mellett a jobbágy robotszolgáltatása nem volt többé érdeke a földesuraságnak, de nem volt érdeke többé a földközösség fenntartása sem: ennek utolsó maradványait a Mária Terézia-féle úrbéri rendezés végrehajtásakor törlik el, a század végén és a XIX. század elején, a földbirtokosok, amikor egyrészt a terheket többé nem a községek, hanem az egyes jobbágyok viselik, másrészt az allodium terjeszkedésének a közös földek áldoztatnak fel. Robot- és napszamosmunkával készülnek el a modernebb mezőgazdasági üzem előfeltételei; példa erre a székesfej érvári örkanonokság, majd a magyar piaristarend somogyi és balatoni birtokai, melyeken 1811-ben kimérik és megnövelik a réteket, a Kapós folyó nagy csatornáját kiépítik, s abba vezetik a rétekről a vizeket; az utakat mocsaras területeken feltöltik, gátakat építenek, kompokat szerelnek fel, egymásután épülnek a magtárak, a pusztákon az állatok „szálásai“, istállók, fészerek, méhesek, „gyümölcsmegőrzők“, jégvermek, szeszfőzők. A piaristák a század elején három év alatt nem kevesebb, mint 200.000 forintot fordítottak beruházásra, s jövedelmük a 30-as években 92.000 forintról 160.000-re emelkedett. A több mint két négyzetmérföldet kitevő mágócsderekegyházi birtokon 1830-ban mindössze 240 ökör, 5 hámos ló, 7428 juh és 284 sertés volt, úgyhogy a Károlyi grófok nagy befektetéseket voltak kénytelenek eszközölni: gazdasági émi-letekre 230.000 forintot, a marha- és lóállományra 30.000-et, juhokra 39.000-et, mezőgazdasági gépekre „000-et. Mindez jól felfogott kapitalisztikus érdekből történt, amire jellemző a Magyar Gazdasági Egyesület kiküldöttjeinek jelentése a mágócsi mintagazdaság aratógépeiről: „Az aratógép hasznát az uradalom eddig leginkább abban látta, hogy vele a telhetetlen aratók túlszigázott követeléseit sikerrel ellensúlyozza. Azóta ugyanis, hogy a gép Mágócscon van, sokkal könnyebben lehet az aratókkal alkudni; és e körülmény, oly nagyszerű termelés mellett, mint az itteni, természetesen nem csekély fontosságú.“ Szerencsére a legtöbb nagybirtok még a század közepén sem érkezett el ily rideg kapitalisztikus üzemvezetéshez; ha elérkezett volna, kétségtelenül jobbágyforrongás született volna belőle. A még patriarchális viszonyok közt alig fordult elő gazdasági parasztlázadás; egy ilyenről tudunk a Pálffy hercegi-ág pozsony megyei birtokán, ahol a jószágkormányzó az úrbéri szolgálatokat még 1818 és 1819-ben is harminc forintos árban követelte, holott a búzát csak 3—4 forintért tudták értékesíteni. A jobbágyok hasztalan kérték az árendának a gabona értéke szerinti mérséklését, fellázadtak, több gazdaszisztet meggyilkoltak, s csak katonaság kirendelésére csillapodtak le.

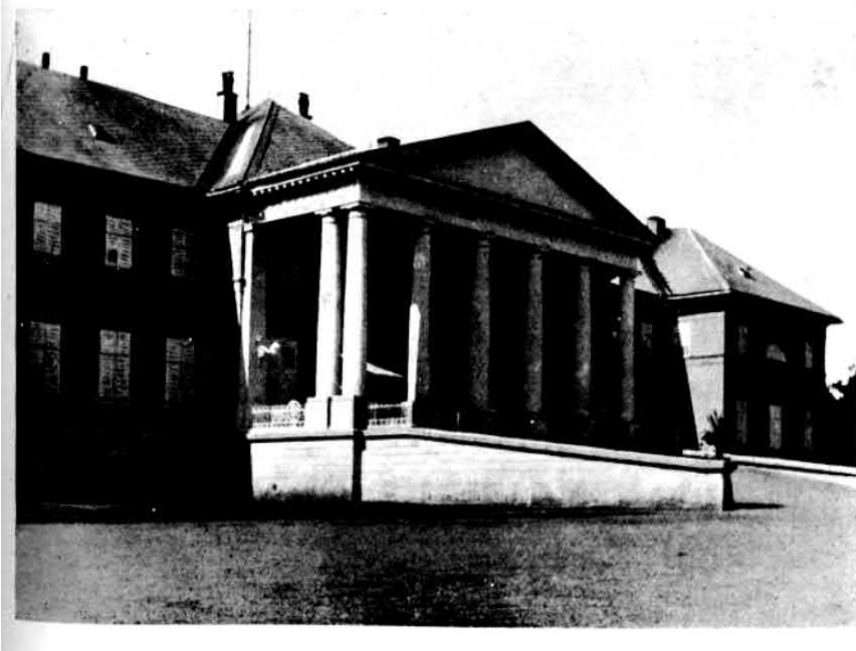
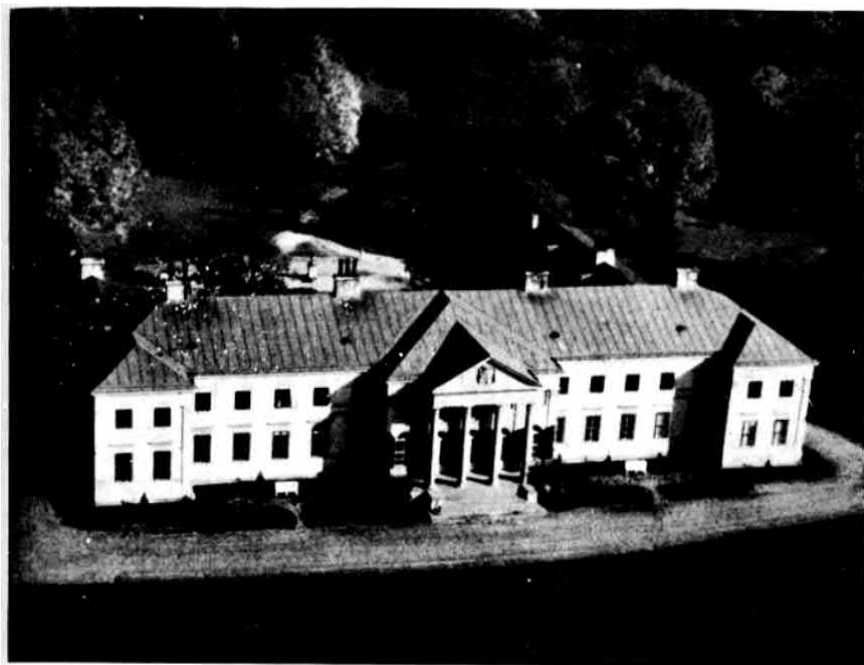
A nagybirtok eladósodása

Az infláció ekkor sem hozott magával tőkeképződést, ellenkezőleg: a konjunktúra éveiben a birtokosok, földjeik javítása miatt eladósodtak, s a dekonjunktúra idején, mikor a háborús időszak végével a gabonaeladás ismét nehézségekbe ütközött, amikor a 20-as években a búzaárak a 1818-i 148 garasról 85—75, majd 60 garasra szállnak s a 30-as években sem sokkal mennek a 100 garas fölé, ezeket az adósságokat alig tudták kiegyenlíteni. Az adósság ekkor kezd velejárója lenni a nemesi birtoknak, melyet ugyan kötöttsége már az előző században sem tartott vissza terhek felvételétől, de amelynek korábban még nem jelentett veszélyt a többnyire csak további birtokvétele céljából felvett adósság. A nemesi birtok régebbi hitelezői különben sem voltak hivatásos kölcsönzők: rendszeren a szomszéd, rokon, ismerős középbirtokosok, vagy a katolikus egyházi alapítványok segítették tisztességes kamat és egyéb feltételek mellett a megszorult urakat. A francia háborúban ez is megváltozik: mind több és több kölcsönt vesznek fel a melioráció, a többtermelés céljaira, miközben persze az aktuális magas búzaárakkal számolnak. A nagyurakat pedig külföldi abszenciájuk, s annak költségei, így például Bécs híres kongresszusi évei döntik adósságokba, s míg a meliorációs hitelt igénybevett középbirtokosok utóbb a deflációs, rendezett években, az annyit szidalmazott bécsi skála segítségével lassankint mégis megszabadulnak terheiktől, a pazarló arisztokrata-családok menthetetlenül elpusztulnak, így bár a huszas évektől kezdve a földbirtokosság szeret panaszkodni, igazi nehézségeik a mágnásoknak vannak, akik immár nem elégedtek meg a hitel régi, mondhatni antikapitalista forrásaival, hanem a bő évek gabona- és állatkereskedelme, hadseregszállítása nyomán kialakult zsidó kereskedelmi és banktőkét is igénybe veszik. A defláció szűk éveiben az ilyen nagybirtokosok az ekkor már többnyire zsidó bankárokat hatalmas hitelműveletekkel bízták meg, melyek közt leghírhedtebb herceg Grassalkovich Antalé, Mária Terézia nagy embere unokájáé, a nemzetség utolsó tagjáé volt. A herceg régi adósságaira 1819-ben 600.000 forintot vett fel az Arnstein és Eskeles bécsi cégnél, úgynevezett emisszionális hitelművelettel: a bankház kifizette neki az összeget, és a közönségtől, mely bízott a herceg ígéretében, parciális obligációk útján szedte össze pénzét. Az obligációk addig maradtak névértékükön vagy akörül, amíg a herceg rendszeren fizette a kamatokat a bécsi tőzsde útján összetoborzott obligáció-tulajdonosoknak. Az üzlet így eleinte prosperált, a herceg ugyanazon cégnél 1823-ban 200.000 forintot, 1825-ben Stametz és Társa bécsi cégnél pedig újabb 2 millió forintot vett fel, minek fejében kétezer darab ezerforintos záloglevelet bocsátottak ki, s egyúttal a herceg kötelezte magát, hogy pör esetén nem

a magyar, hanem az alsóausztriai bíróságnak veti alá magát, amire különben az 1792. évi törvény lehetőséget adott. De ennek a roppant összegnek már nem tudta kamatait fizetni, az obligációk leestek névértékük 15—20%-ára, a hitelezők zajt csaptak, a magyar főnemesség hitelét börzéken és bankházakban becsmérelték, az egyik kötvénytulajdonos, gróf Buol pedig megindította a pert az alsóausztriai bíróság előtt, melyet meg is nyert. Hátra volt a végrehajtás, melyre a magyar hatóságokat törvény kötelezte; Pest vármegye azonban a herceg kérésére nem engedte meg a végrehajtást, azon megokolással, hogy a parciális kötvényeken nincs rajtuk az egész összeg, különben a börzéken úgysem adják meg értük a névértéket. A hitelezők így kénytelenek voltak a nemesi birtokjogot végletesen respektáló magyar bíróság előtt indítani pert, mely a Verbőczy óta kifejlődött huzavonás gyakorlat miatt csak 1841-ben fejlődött be, külön ítéletekkel az egyes kötvények dolgában. Ugyanez évben halt ki a herceggel együtt ez a rövid ragyogású főúri család. De hasonló botrány más főúrrakkal is megessett: Festetich gróf 3,500.000 forintnyi emissziója két százalékra esett le, hasonlóképp Hadik gróf másfélmillió kölcsöne, s mindez igen széles körökben terjesztette el a magyarországi hitelviszonyokról való rossz véleményt, hiszen a kibocsátó bankházak ügynökeik által a német polgárság széles rétegeibe szórták szét a kötvényeket. De egyébként is gyakori eset már, hogy nagybirtokosok külföldi bankházakhoz fordulnak: a bécsi Rotschild-ház ügyfelei között Metternich és Gentz mellett igen korán ott van az Esterházy hercegi család. Az emisszionális hitelek csődje annyira megrontotta a magyar birtokos hitelét, hogy mikor gróf Széchenyi István Arnstein és Eskelestől 1828-ban csak 10.000 forintot akar megterheletlen birtokára felvenni, ez megtagadja tőle. Kiderült, hogy a nyugati gazdasági világba nem kapcsolódhatunk be addig, amíg a nemesi birtok jogot védő feudális törvényhozásunk meg nem változik.

A juhtenyésztés; a puszta

A birtokos azonban a dekonjunktúra éveiben is tudott magán segíteni. A gabonaáraknak állandósuló alacsony színvonalával szemben a 20-as években kezd a gyapjúár emelkedni, úgyhogy a szemtermelést a nagyobb birtokokon, mikor az már nem hoz eleget, felváltja a birkatenyésztés. Itt is, akár csak a ló- és marhatenyésztésnél, európai szükségletek kielégítéséről, és más európai országok versenye legyőzéséről van szó, s ezért a régi magyar állatfajok visszaszorulnak és helyet adnak nemesített nyugati fajták importjának; ez is példa arra, hogy az országokat egybekötő gazdasági élet hogyan készíti elő minden téren a népek elszigetelt viszonyainak kiegyenlítését. A hosszú göndör gyapjas magyar juh, nagy csavart szarvával, alig tud középfinom szövetet szolgáltatni, bőréből

Két vidéki kastély a Palatinus-korból.

KÉT VIDÉKI KASTÉLY A PALATÍNUS KORBÓL. A felső kép a fehérmegyei seregélyesi kastélyt ábrázolja, mely a Hadik grófok számára 1820-ban épült. Az alsó a veszprémmegyei Dég községben lévő Festetics-kastély, melyet Pollack Mihály épített. Mindkettő kiváló képviselője a Palatinius-kor klasszicista építészetének, melynek fő jellegzetessége a kiugró oszlopok közepész. A képek Rudos Jenő felvételei.

készül ezután is a parasztság „bundája“, de gyapja miatt modernebb üzemben nem tartják többé, helyét elfoglalja a spanyol, merinó vagy selyembirka, melyet Spanyolországból először Colbert vitt francia földre, Mária Terézia hozzánk 1773-ban, a mercopaili, zágrábmegyei birtokra, majd Budaörsre és Holicra, de amely csak Ferenc király korában honosul meg, amikor már iparkodnak tisztán, keveretlenül tartani meg fajtáját. A spanyol mellett a nagybirtok az úgynevezett elektorbirkát tartja, melyet a szász választófejedelemségből hoztak be; egy-egy uradalom a gyapjúkonjunktúra évtizedeiben, a 20-as és 30-as években, nagy tömeget tart belőlük, herceg Esferháznak 200.000, Széchenyi Ferenc három fiának 80.000, a nádornak 32.000 birkája van. A birkatartás a modern üzemben egész tudománnyá válik, szinte ötven fajta különböző birkát írnak le ekorbeli magyar szakkönyveink, s a birkatartás nálunk is, akárcsak az újkor elejének Angliájában, a népesedésre és a birtokok megtelepítésére elég káros hatással van. Hogy a Dunántúl és a tiszai vidék nagybirtokos allodiumain nem telepedett meg nagyszámú béres, napszámos népesség, holott a szemtermelés a robotos falvakkal szemben ezt a települést kívánta volna meg; annak főakadálya a gyapjúkonjunktúra volt, melynek szolgálatában a legtöbb nagyúr bérbeadta birtokát úgynevezett birkásgazdáknak, akik a földet teljeséggel elhanyagolták. Juhtenyésztés nagyon kevés parasztnak vagy béresnek adhat kenyeret, a többnyire német birkásgazdák olcsón bérlik a földet, de a sokezerholdas puszták így is sokat hoznak külföldön élő birtokosaiknak. Hasonlóképp akadálya a mezei gazdaságnak a göbolyhízlalás azon módja, melyet a XVIII. század második fele óta folytatnak örmény vagy görög-macedón nagybérlok főként az Alföldön. Ezek átlag egy-másfél forint bért fizetnek holdankint, holott a Dunántúl és a Felföldön a földművelő, szőlő- és dohánytermelő parasztok 2—4 forintért bérelnek földeket, persze csak kisebbeket, nem sok ezer holdat; a legnagyobb ekorbeli ismert bérösszeget a bonyhádi svábok fizetik Tolna megyében, 7 forintot ugarföldért, amiben dohányt termelnek. A göbolyösök és birkások azonban 20—25.000 holdas pusztákat bérelnek. Ilyenek még mindig nagy számmal terülnek el Pest megye alsó részén, a Kúnságban, Bács, Csongrád, Békés, Arad, Torontál, Bihar, Heves megyében, a Dunántúl Moson, Fejér, Somogy, Tolna tipikusan nagybirtokos megyéiben. Kisebb birtokokon a német birkát magával hozó „birkás“ (opilio) vagy bért fizet a birkák száma szerint, vagy részt kap azok jövedelméből, például 100 urasági juh után húsz saját juha van az ilyen „részes birkásnak“. A korábban rideg marhát, most juhot tartó óriásbirtokokon hiányozván a falvak, a tagosítás vagy természetes felaprózás és kisbérletre osztás minden lehetősége is hiányzik, a környező falvak még akkor sem tudnák bérbeállalni és

megmunkálni, ha az uraság odaadná. A békésmegyei Kígyóspusztát mégis bérbevették Békés város parasztjai, a csorvási pusztát Gyula városéi, de mindkét terület az illető várostól négy mérföldnyire van, úgyhogy e nagy távolság miatt is érthető, hogy csak rosszul munkálhatták meg. Ez az oka, hogy a nagybirtokos az ő határában robotos falut nem szívesen lát, mert a robotot a nagy távolság miatt nem tudja felhasználni, továbbá, mert az alföldi parasztvárosok lakossága ekkor már nagy tömegekben künn lakik a tanyákon, s így az urasági tiszt parancsa a másnapi vagy jövőheti robotra csak nagy nehézségek után, napok múltával éri el őket. Mindez közrejátszott, hogy a birtokosok megtartsák a török korszak maradványaiként még itt terpeszkedő nagy, néptelen pusztákat, itt-ott, különösen a vizes területeken, még a ridegmarhatartással, de a legtöbb helyen nagybérlők birka- vagy marhalegeltetésével együtt, amihez különben szintén csak minimális mennyiségű és minőségű gazdasági épületek tartoztak; úgyis megteszi még mindig egy-egy marhaállás, szállás vagy hodály, mely utóbbi szó ekkor a tiszai kincstári pusztákon magányos lakházat és istállót jelent.

A gondozatlan puszták földje pedig tovább romlik, a rossz gyeplegelőn kevés, beteg, elhanyagolt állat él, az örmény bérlők oly kevéssé tapadnak hozzá a magyar földhöz, hogy állandó gulyát sem tartanak, hanem a még mindig egész alacsony kultúrszínvonalon álló Moldvában veszik potom áron a marhát, aprószarvú, izmos állatokat, melyek első pillantásra megkülönböztethetők a magyar nagyszarvú ökörtől; azokat hizlalják fel a magyar nagybirtokos pusztáján, hogy tovább hajtsák Bécs vásárait. A bécsi fogyasztást Magyarországból feliben már ily moldvai marhával szolgálják ki. A puszták bennszülött ménesei és gulyái pedig oly állapotban tengődnek, hogy hozzáértő gazda csak sajnálkozik rajtuk: ménesben öreg lovak vegyest vannak csikókkal „félíg döglő állapotban” s ha eső nem esik, a kiégett pusztán földet rágnak, aminek következése, hogy például Hódmezővásárhely gazdáinak ménesében 500 anyakancának mindössze 200 csikója van a 20-as években. Ahol pedig az úr bérbe tudja adni környező parasztvárosoknak pusztáit, ott is csak siralmas gazdálkodás látható, így például a 29.000 holdos békési pusztán: gaz, kóró, szamár-tüske, a szem leperog, míg learatják; a gabonát kévébe nem kötik, hanem hat-nyolc ökörral vontatják a cséplőhelyre, miközben még több szem hull ki; munkaerő hiányában a szántás csak egyszeri; sarlós, kevés munka ismeretlen, s a termés, ha a pusztát saját kezelésben van, még a tiszték és béresek járandóságát sem adja ki. Még „aiábbvalóbbak” a nagy parasztvárosok pusztái: Nagykőrösön, Kecskeméten, Szegeden, Szabadkán a város tulajdonán „szélhordta homokos térek, vándor homokbuckák, mögöttük rejtőző betyárok”-

Ahol nincs falu, ott a török-kor következtében a sivatag is tovább él, sokfelé egyik városból másikba sincsenek utak, s a francia háborúból hazatérő 24 tótkomlói huszár, mikor Szegedről továbbindult, a derékegyházi és vásárhelyi pusztákon fergetegbe jutva, az utat többé nem találta meg és ott fagyott meg együvé ölelkezve egy vízmosásban. Az egykorú képzett gazda fejét csóválta rá: „Nem hihetni, hogy honunk pusztáit áldva hullottak volna el.“ A puszta romantikája tehát rég megszűnt már, mikor azt Kuthy Lajos és Jókai Mór népszerűvé tette, de a puszta továbbra is megvan, s például még Fejér megyében is a Zichy-féle nagylángi uradalom 70.000 holdját csak a 30-as években veszik el a birkások kezéről és kezdik modernebbül művelni. Ezért nincs ma Székesfej érvártól keletre egész a Dunáig, Adonyig egyenes vonalban egyetlen község sem.

A középbirtokosok

A középbirtokos nemes családok, melyek általában néhány ezer holdon gazdálkodnak, jobb helyzetben vannak, mint a mágnásoknak lefelé hajló osztálya. A vármegyék igazi urai, a béne possessionati most szerzik meg anyagi függetlenségüket, mely a 40-es években és az abszolútizmus alatt kiegészítő része politikai súlyuknak. Az ő 1—4—5000 holdjuk gyors változásoknak van alávetve haláleset, házasság, öröklés folytán, de sokkal biztosabb jövedelmet ad, mint a nagybirtokos tízezer hold-4ai. Maguk ügyelnek birtokukra, ott laknak annak középpontjában empire-kúriáikban, a termelési divatoknak nincsenek úgy alávetve, mint a mágnások, mert jövedelmeikre nincs oly nagy szükségük, azokat nem költik el külföldön vagy itthon költséges életre, hanem rendszerint nagyrészen félreteszik és okosan kihelyezett kölcsönök útján gyarapítják. Alapjában véve még ugyanúgy gazdagodnak a középbirtokosok, mint száz év előtt a főurak, s amint láttuk, hogy Károlyi Sándor kölcsönöket vett föl, hogy birtokot vehessen, hasonlóképpen cselekszik például Somogyi János államtanácsos atyja, Somogyi Ferenc, amikor a bencésektől kisebb-nagyobb, 840-től egész 3000 forintig terjedő kölcsönöket vesz föl, ezekkel zálogbirtokokat szerez, s azután türelemmel megvárja az alkalmat, míg a zálogot örökbirtokává teheti. Az országgyűlési követek túlnyomó többsége ily gazdag középbirtokos hitelező, akire nemcsak nem veszélyes, de egyenesen kívánatos, hogy az adósoknak kedvező pénzügyi rendeletek ellen küzdjön. Anyagi gondoktól mentesen a vármegye ügyeit ők intézik illő és tekintélyes „honoráriumért“, melyet nem szeretnek fizetésre érteni, — ebből fejlődött ki azután a Jókai regényeinek ismert fizetésnélkül dolgozó táblabíró típusa. A távolélő és túl magas régiókban mozgó főúr helyett ők lesznek az országban az életforma mintái, a későbbi „úri“ életmód ősei; a köreiből kikerült írók, mikor elfordulnak egyrészt a barokk hősies retorikájától, másrészt

Kazinczyék felvilágosodott finomkodásától és a hazának keserű kritikájától, az ő életformájukat teszik realiztikus elbeszéléseik középpontjává. A századfordulónak egyszerűen németből fordított érzelgős regényei után nem véletlen, hogy e legboldogabb nemesi osztálynak egy tagja, a fiatal szolgabíró és falusi gazda Fáy András írja meg e nemesi bőség 1818-as évében az első novellát, mely még a német minta után, de már teljességgel hamisítatlan magyar életet, a vidéki jómódú nemesiség életét rajzolja. És az sem véletlen, hogy Fáy lesz, városba költözve, a takarékpénztári gondolat első nagy meghonosítója, valamint az sem, hogy ugyanezen nemesség egy másik, világot látott fia, Kisfaludy Károly az 1823-i Aurora-zsebkönyvben kiadja az első humorisztiko-realisztikus novellát a Pest bonyodalmaiba esett falusi nemesről, Tollagi Jónásról, melyet Sulyosdi Simon és más boldog vidéki életet élő nemesnek szeretettel, itt-ott szatírával megírt történetei követnek. A későbbi gentry ez elődje bevonult az irodalomba, melyet száz esztendőn át nem fog többé elhagyni, úgyis, mint saját társadalmi osztályát megfigyelő író, úgyis, mint a minden rendű magyar olvasóközönség legérdekesebb regény tárgya. A jólét, vidám életöröm, megelégedés, természet és műveltség közti kiegyensúlyozottság képeit a polgári és paraszti magyar is, akárcsak a főúri, ettől kezdve a bene possessionati osztály életéből kapja, amely osztály egyszerre felnyomul az élre és a következő száz évben a magyarság vezetője lesz.

A kisenesség

A kisebb nemesek életnívóját ezektől élesen el lehet választanunk. A túlnyomó többség sem anyagi, sem szellemi művelődésben nem tesz jelentős haladást, bár az infláció éveiből ő is hasznot húz, és később sem szűkölködik, miután szükségletei könnyen kielégíthetők a jobbágyok szolgáltatásaiból. Az infláció hatása alatt a kisenemes is jobb ruhába öltözik, ezüstevőeszköz, zsebóra és hasonlók divatja most érkezik meg hozzá is, gazdagodó kisenemesek fiai jogot tanulnak és könnyen fölemelkednek, házasság, vármegyei hivatal útján a vezető nemesség körébe. Inasaik persze nincsenek, zongorát sem tartanak a háznál, s ha vendég van, nem ül az asztalfőn a háziasszony, aki a középirtokos házban például nyári időben a melléje tett teli kosár dinnyét föl vágja, s a legtöbbet közülük, mint a cselédségnek valót, érintetlenül visszateszi a kosárba. Amit egy alispáncsalád megengedhet magának, a női családtagok nyelv- és zongoratanítását, pénzbe kerülő bútorokat és életmódot, az kisirtokosok közt elképzelhetetlen, mert ez utóbbiak gazdasága még mindig keveset produkál, csak éppen annyit, hogy a család és a körötte levő egy-két léhűtő „kuriális” jobbágy jólakhassék belőle. A kisenemes nem „okoskodó”, azaz racionalizáló gazda, hanem csak „deákgazdaságot” folytat, ami a becsületes soproni statisztika-tanár, Magda Pál szerint annyit jelent,

hogy a „mezei gazdaságban teendő újításokat megveti, utálja a magyar, s kevélyen okosabbnak tartja lenni magát, mint az okoskodó mezei gazdákat és nemzeteket s hasznosabbnak a maga gondtalan mechanizmusát, mint amazoknak jobbításait“. Ugyanő a német slendriánt „aggszokás“ szóval magyarra fordítva, ebben látja a magyar nemesség gazdasági elmaradottságának okát, a „tudatlansággal járó balvélekedésben“. Valóban, az akkori rétori nevelésen keresztülment nemesember legfeljebb, ha a vidéken levő nagybirtokon láthat, ha éppen megkívánja, modernebb műveltséget, de erre szüksége nincs, mert igénytelen szükségleteit a fennálló társadalmi és jogrendben biztos módon kielégítheti. Még nagybirtokoscsaládoknál is tiszta terménygazdaságot figyelhetünk meg, anélkül, hogy a termények nagy része eladásra kerülne; a Podmaniczky-család tiszaföldvári és vezsenyi, negyedfélmérföldes uradalmában, amit nem adtak el, azt a birtokot kezelő legidősebb fiú természetben felosztotta a tulajdonos testvérek között, lovat, tinót, sajtot, mézet minden őszelel elküldte az illető testvér székelyére, béresszekérrel, gulyásokkal és robotos paraszttal, minek következtében a legtöbb termény megromolva ért rendeltetési helyére. Mivel a tulajdonosok ezt végre is „barbár gazdálkodásnak“ találták, úgy segítettek magukon 1835-ben, hogy a birtokot bérbeadták. Aki nem szakadt el a birtoktól, annak vagy meliorálnia kellett, vagy mint a nagy többség, megelégednie a jobbágyoktól termelt természetbeliakkal.

A jobbágyság anyagi helyzete Valóban az egész magyar társadalom, s annak e korban megfigyelhető állandó biztonságérzete, abból kifejlődő kulturális fölemelkedési lehetősége még ekkor is a jobbágyság, mint egy Atlasz vállain nyugszik. A jobbágy munkája nélkül nincs főúri vagy táblabírói életforma, nincs kereseti lehetőség a ipűvelt emberek tízezrei számára: a birtok maga nem hoz, csak azáltal, hogy a jobbágyok megmunkálják. A jobbágyságon nyugvó e kényszergazdálkodás dolgában Magyarország már messze elmaradt a többi európai területektől — eltekintve az Orosz és egyéb keleti, oláh, török országoktól. Az újkori magyar jobbágysággal párhuzamosan kifejlődött keletporoszországi jobbágyság a Stein-Hardenberg-féle reformok óta már jobb helyzetben volt; az ausztriai tartományok parasztságának fölszabadítása II. József után, Ferenc császár korában megakadt ugyan, de az egész társadalmi berendezés mégis lényegesen eltért már a magyarországitól. Ausztriában, és mindenütt nyugaton, ha még volt is jobbágyosztály, az egész társadalom nem ebből élt és táplálkozott, hanem az agrárlakosság mellett, azt számban már néhol felülmúlva, polgári társadalom is virágzott, mely nem volt többé a jobbágy munkára rászorulva. Egyedül nálunk van igen csekély rétege a polgárságnak, mely független a parasztmunkától, s egyedül nálunk

alapja mindennek a kényszergazdálkodás kereteibe szorított jobbágyosztály. Ebben az akkor már nagy elmaradtságban rejlik egyrészt a nagy intenzitás, mellyel a következő évtizedekben a felszabadítás munkája megindul, másrészt a nehézségek, melyek e munka elébe torlónak a nemesség nagy tömegei részéről. Hiszen a robot és szolgáltatások megszűnése a háromszázéves hagyományos nemesi életnek is halálát jelentette!

A jobbágyosztály életmódja ekkor már vidékek és nemzetségek szerint erősen differenciált, alig lehet róla általános ítéletet mondani. A telkes jobbágyok természet szerint mindenütt jobban élnek, mint a kisebb földdel bírók vagy a zsellérek, s lényeges volna pontosan megtudni, vajjon szaporodott-e, fogyott-e a telkek száma a kisebb földön dolgozókkal vagy a zsellérekkel szemben. Abból a körülményből, hogy a földesúri allodium ebben a korban is több helyen növekszik, a jobbágytelkek további elaprózódására kellene következtetni. Erre mutat a piaristák dörgicsei uradalmának példája, hol a telkek fölaprózódásának XVIII. századi folyamata utóbb is tovább tart és végül is a jobbágyok nagy része csak töredékteleken ül: 2/10 és 15/16 telek közti töredékeken. Viszont oly birtokon, mint a gödöllői Grassalkovich-uradalom, ahol még a század végén is a 25.000 holdat kitevő szántóból és rétből csak 6% van, mint allodium uradalmi kezelésben, 94% a jobbágyoké, nem kellett attól tartani, hogy az allodium terjedésével és a mezőgazdaság intenzívebbé válásával a jobbágytelkek megszűküljenek és túlságosan felaprózódjanak, annál kevésbbé, mert hiszen az egész birtoknak mindössze csak 16%-a volt megművelve, s így az intenzívebb üzem a megműveletlen földekből, az állattenyésztés számára lefoglaltakból fejlődhetett ki, nem pedig miként Poroszországban és Csehországban, a „Bauernlegen“ útján a paraszt kárára. Egyes alföldi helyekről, pl. Magyarcsanádról egyenesen azt tudjuk, hogy Mária Terézia urbáriumma óta a zsellérség száma fogyott, a telkeseké emelkedett, másutt pedig, mint Kecskeméten, időnként feltűnően sok a zsellérháztartás, az összesnek szinte háromnegyedrésze. Parasztkultúra dolgában is nagyok a különbségek az egyes vidékek szerint. Útleírások a dunántúli paraszt jólétét dicsérik, főként a veszprémmegyei, balatonvidéki és kislétföldi magyarét, továbbá a szepesi szászokét, a Dunántúl svábjaiét. Az egyik megfigyelő bizonyára találóan állapítja meg, hogy a magyar falu képe általában elmarad az osztráké mögött, de jóval előtte van úgy a litvának és észtnak, mint a szerbnek és bolgárnak. Mivel a parasztságnak csak csekély része lehet telkes jobbágy, nagy szerepet játszik az élet-színvonal dolgában az „oldalkereset“, az, hogy van-e neki a mezőgazdaság mellett egyéb mellékkeresete. Etekintetben legnagyobb nehézségek az Alföldön vannak, ahol a saját zsírjába fúló gazdag paraszt és az éhező zsellér végletei már ki vannak fejlődve. Az Alföldön rét, legelő, állattenyésztés, mint

már említettem, elmaradt állapotban van, épületfát pénzen kellene venni, tüzelő sincs, télire fafaragás, kosárfonás vagy hasonló munkák fa és fűz vessző híján lehetetlenek és csak ott van fellendülés, ahol a mezőgazdaság termékeit városi vagy iparoslakosság veszi meg, ahol a közelben „kulcsos vagy vásáros mezőváros, fabrika, hámor, erdő van. Azaz a parasztgazdaság már csak akkor virágozhatik és tarthatja el embereit, ha van nem-paraszt, nem-mezőgazda fogyasztóosztály, — oly tanulság, melyet azok, akik Magyarország kizárólagos agrárjellegét szeretik hangsúlyozni, mai napig észre nem vettek. Fogyasztó és piac hiányában az alföldi paraszt jó időben jól él, rosszban éheznek, s mivel a mezőgazdasági munka a nyári évszakokban torlódik, télen pedig nincs mit tenniük, így érthető a magyar parasztra nézve már ekkor jellemzőnek felismert téli renyheség és előrelátáshiány. Egy kiskúnsági orvos szerint a férfinépség tényleg a télen át „sutban pipázással, istállóban pirítkozással tölti idejét, s tüzet a pipához, ha szalma nincs, szénából vesz. Nagy hiány a zöldségfélék megvetése, saját használatra sem termelnek; káposztát, répát, tökört a cseléd sem eszi meg, csak húst, ha még oly romlott is, szalonnát, mely akkor ízletes, ha már avas, birkasajtót, tarhonyát és köleskását. A húst pörköltnek készítik el, bográcsban, erősen paprikázva, hagymázva, az ú. n. bográcskoszorún teszik az asztalra és zsebkéssel falatoznak belőle; az egyoldalú, erősen fűszeres étel, mely, mint tudjuk, önvédelem volt a török korszak gyilkos klimatikus viszonyai között, most vértolulást, s mindenféle kütegeket, üszögöket okoz, melyekben az Alföldön, tanyaiak, pásztorok gyakran szenvednek. Az aszszonyok sem tudnak maguknak, a nagy elhagyatott alföldi térségeken, elég foglalkozást találni, külső munkát férjük mellett rendszeren nem végeznek, csak kukoricakapálást, gyűjtést, szőlőkötözést; kertjük nincs, gyümölcs- és zöldségtermesztéshez nem értenek; orsón nem, csak guzsalyon tudnak fenni, fehérítéshez már nem értenek, nem is érthetnek víz híján, házi vásznukat rendszeren Rozsnyóra és Szepességre küldik fehérítés végett. Burgonya, hüvelyesek élvezetét kellene köztük elterjeszteni, s a nehéz nyári munkát és a téli tétlenséget valamilyen módon megosztani. A „köznép“ egy oktatója írja 1805-ben: „Vajha megtanulták volna már a takarékoságot, kivált azok az alföldi magyarok, kiknek marháik a bőség idején magokkal egy kenyeret esznek, a válójok búzával van tele, hasig állnak a szénában, de ha egy esztendőben szükség vagy szárazság van, mind maguk, mind marháik azonnal éhhalálra jutnak.“ Itt aztán szeretnék rámutatni a német paraszt takarékoságára és előrelátására, holott kétségtelen, hogy az alföldi magyart a mindennemű nem-mezőgazdasági munka lehetetlensége vitte bele abba, hogy a kegyetlen nyári munkát elvégezve, az év nagyobb részét munka és kultúra nélkül töltse el. Okos és

előrelátó önállóság a mezőgazdaság intézésében már csak azért sem fejlődhetett ki, mert a paraszt Verbőczi vaskényszere alatt továbbra is csak haszonélvezője a tőle megmunkált földnek, aki dézsmával, robottal tartozik, akinek parancsolnak, de nem segítik sem termelésében, sem terményértékesítésében, aki gyakran éheznek, de ha van valamije, azt lakodalomban, torban ész nélkül elpazalja, borát megissza; — mindezeneken felül valószínűnek látszik, hogy az utazóktól megrótt kényelmessége, kezdeményezési hiánya a magyar parasztnak törökkorbéli örökség, amikor, mint láttuk, bármennyit dolgozott, a szpáhi mindenét elvette, ami a létminimumon felül volt, s így a legokosabb volt, ha minél kevesebbet termelt és dolgozott. A XVIII. század sváb telepese nem ment keresztül ezen a korszakon, — ez az egyik ok, mellyel a magyar és német falvak feltűnő üzemkülönbségei magyarázhatók; a másik bizonyára az, hogy a magyar falvak többnyire régi földközösségben éltek, abból megszokták a külterjes gazdálkodást, mint az egykorúak mondják: „A mezei embernek annyi a föld a nyakán, hogy azt soksága miatt jól művelni nem érkezik: holott jobb keveset jól művelni, mint sokat rosszul,“ — a magyar jobbágy művelése „nem egyéb, mint kényelemmel űzött, mostoha segélyezése az áldásos természetnek“. Viszont a gyakran rossz, mocsaras földekre ültetett sváb telepések, ha megmaradtak ott, kezdettől fogva hozzászoktak a keményebb és kitartóbb munkához.

A parasztkultúra

A gabonakonjunktúra persze a jobbágyság helyzetén is sokat javított és kétségtelen adataink vannak a parasztkultúra emelkedéséről a század elejétől kezdve. Sajnos, ez az emelkedés nem az államhatalom, vagy nemesi osztály gondoskodására vezethető vissza: a birtokososztály ekkor még gondtalanul élvezi a jobbágmunka gyümölcsét és nincs Szent Erzsébet, aki a szegény ember verejtékében készült kenyeret nem tudja élvezni. Talán az első magyar nőíró, aki társadalmi kérdésekkel is megpróbálkozik, Takáts Éva, Karacs Ferenc híres rézmetsző felesége, 1824-ben buzdítja a magyar hölgyeket, hogy ne kártyázzanak és ne költsék pénzüket városban, hanem lakjanak birtokukon, gondoskodjanak jobbágyaikról, akik munkátlanak, ha nem szorítják őket felügyelettel, falusi bíró által a munkára: „Oly kicsiny mértékben van hazámban még a pallérozódás a földművelő nép nagy részére nézve, hogy ezeknek gondolkodások még a test fenntartására való szükségek megszerzésére sem elégséges, ez a főoka az ő erköcs-telenségüknek és szegénységüknek és számosan lehet találni közöttök olyanokat, akik földjük és szőlőhegyeik ügyes művelését teljességgel nem értik, lelkek nem lévén elég a tapasztalásból szerzett eszméreték megfogására.“ Jellemző ez a lesújtó vélemény úr és nép érintkezésének kezdetleges stádiumára:

most kezd először lehajolni az évszázadokon át elhanyagolt néphez a művelt osztály és annyira idegen, szokatlan neki annak gondolkodása, hogy még a jószándékot és józan ész is megtagadja tőle. Pedig természetesen a magyar paraszt évszázados gondjaiban is gondolkodó lény maradt, de csak oly fogalmakat használhatott fel kultúrája kialakítására, amelyek épp rendelkezésére állottak. Láttuk korábban, hogyan nyomul le az urak kultúrája a jobbágyosztályhoz, mikor azok már újat szereztek maguknak: az úri renaissance-bútor parasztbútorrá, „magyaros“ asztallá, székké, tulipános ládává egyszerűsödik anyagban és formában, színesedik élénk díszítésekben.

Amit pedig e téren a paraszttehetség alkotott, azt is a földesurak akarata ellen tette, hiszen a XVII. századtól kezdve, mint láttuk, állandóan tilalmazzák a vármegyék a parasztnak a luxus kifejtését, főként öltözetben, amit az úrral szemben tiszteletlenségnek is tartottak. A XIX. században továbbra is kiadják e tilalmakat, de a parasztság egyes vidékeken való vagyonosodásával szemben ez már nem használ, s így köszönhetjük a céhek és vármegyék tilalmai ellenére a század elejének a magyar népművészet egyik legszebb darabjának, a cifraszűrnek kifejlődését. Az ősrégi szűrköpenyt ekkor kezdik virágos motívumokkal hímezni a szűrszabók, akiknek rajztehetségére kétségkívül hatással volt, hogy II. József óta bizonyos iparágakban megkövetelték a rajzolást is. Az eredeti motívumok a magyar parasztkertnek — a középkori kolostori, lovagi, majd úri-barokk kert egyszerűbb kiadásának — kedvelt virágai: rózsza, szegfű, nefelejcs, viola, a rózsabimbó körül két levél, amiből később a tulipán-motívum származott. Ezeket a természetes ábrázolásokat csakhamar felváltja a stilizálás, mely a cifraszűrnek magyarságunkra annyira jellemző színompáját szülte meg egy-két évtized leforgása alatt. A magyar szűrszabók, Takáts Éváéktól és az intelligenciától észre nem véve, hatalmas technikai és művészi munkát végeztek, amikor a naturalisztikus virágbokréát a hímzőtechnika számára egyszerűsítették és egységes ízléssel elhintették a szűrdarabon. A divatot Veszprém vármegye szűrszabói kezdték, első nyomaival 1820-tól kezdve találkozunk, a Dunántúlról terjedt Kelet felé, hol Nagyváradon, majd Debrecenben volt központja, ez utóbbi helyen a 40-es években terjedt el, s innen hozták át a Nagykúnságra. A magyar parasztság ez alkotása először Bihar megyében hódította meg az oláhságot, majd innen Erdélybe terjedt, s ma általános az oláhok közt, akik különben is legalább százszázévtendős magyar öltözeteket és szokásokat őriztek meg elmaradtabb fejlődésük során. Hasonlóképpen hatással volt a cifraszűr a tót népviseletre is. A parasztság e kultúrteljesítménye mellett a régebbi renaissance eredetű hímzések, népviseletek is tovább

gazdagodtak, színesedtek, stilizálódtak az intelligens osztályok tudta nélkül, azok árnyékában. A magasabb osztályok hatásaként azonban már a XVIII. század végén veszi színeit a régi magyar népviselet, mely azelőtt ugyanazon alapelemekből állott mindegyik társadalmi osztály számára: mentéből, dolmányból, szűk nadrágból, s a bővebb salaváriból, egyes vidékeken változó kalapdivatból, meg különböző felső ruhából: szűrből, ködmönből, subából. Ezeknek továbbfejlődése, a kisebb nemesség, az idegen eredetű kereskedő és honoratior elem hatásaként a Kecskeméten fellépő ujjas lájblit, mely a dolmánnyal veszi fel a versenyt, de ebben a küzdelemben maga is felveszi a magyar díszítéseket, főként magyaros gombkötést, bár idegen származását mindenkor elárulja lehajtott gallérja, kihajtott mellrésze. Az ujjas lájblit utóbb még egy idegen szóval nagy mándlinak nevezik; hasonló változás megy végbe a nadrágviseletben is, ahol a szűk magyar nadrágot szintén úri példára bővebb német váltja fel, hogy azután ez is átidomuljon és magyarrá váljék. Mindez azonban inkább csak a gazdagabb, városi „polgárságra“, parasztságra áll; a jobbágyság széles tömegei megtartják a szegénységüknek megfelelő rövid inget és bő gatyát.

Általában a sok-sok kis adat, mely e korból már rendelkezésünkre áll az alsóbb néposztályok életét illetőleg, mind azt bizonyítja, hogy egyrészt a szemtermelésből és állattenyésztésből, a magyarság hagyományos keresetforrásaiból, nem lehet a legalacsonyabbnál magasabb életet élni, másrészt pedig, hogy más foglalkozásokra a parasztságot senki sem tanítja. Mindenütt, ahol a hazai vagy idegen utazó megelégedetten nézheti a paraszt életét, gabonán és állaton kívül egyébből is származik a megfigyelt jólét. A Balatonvidéken, Badacsonyan, Egervölgyön nem hiába csodálják meg a csupa kőből épült szép parasztházakat, melyeknek, az Alfölddel ellentétben, mindenütt kerített udvaruk van, s ahol a paraszt szorgalmának bizonyságául még lejtős dombok, meredek is szántás alá vannak fogva: a jólét nem gabonából, hanem szőlőből, fuvarból, más egyébből származik, s a szerzett pénzen a veszprémi hetivásáron veszik a családnak szükséges gabonát, mert abból már nem terem elég egyébbel elfoglalt földjükön.

Viszont ahol a magyar parasztnak magától nem akad ily lehetősége, ott az uralkodó nemesség sem segít rajta, s a romantikus elképzelésekben szereplő jobbágyoktató patriarchális uraságok oly ritka kivételek, hogy az egész osztály szemügyrevételénél tekintetbe nem jönnek. Az előrelátás hiányát illetőleg még csak egy példát idézek: a somogy megyei Vése községből, melynek birtokosa, a Vésey-család éppenséggel nem volt a jobbágyság ellensége. A föld gazdagon és bőven terem, a paraszt csűrje teli gabonával, pincéje borral, istállója marhával, disznóval, juhval, de mindez nem akadályozza, hogy

tavasza éhezzenek, egyszerűen a rossz, értelmetlen beosztás miatt. A disznókat egymás után leölik, az élelem télen bő, azután elfogy, de már nyáron sem élnek okos beosztással, pl. gyümölcssterméskor nagy kosárban teszik az éppen megértet asztalra, s ha közben, mielőtt ez a gyümölcs elfogyna, másik érik meg, érte az előzőt otthagyják, vagy le sem szedik; nem egyszer a nagy magyar cseresznye egyharmadát lehet a fán látni leszedetlenül. Szárítani, befőzni, eltenni nem tudnak, egyedül almát és körtét szárítanak; pincéjük nincs a háznál, minélfogva mindennap ki kell menniük a hegyre, hogy bort hozzanak be. Hasonló hiányokat a jobbágy sorsával komolyan foglalkozó földcsúr könnyen kiküszöbölhetett volna, de ahhoz egészen más gondolkodás, nem a Verbóczi-féle birtokjogban megmerevedett, a felvilágosodás vagy más humanisztikum ideáitól távolálló rendisége kellett volna, mely ekkor a földesurak túlnyomó többségén uralkodott.

A nem-magyar paraszt

A népesség szaporodásával és a mezőgazdasági műveltség makacs stagnálásával csak természetes, hogy a magyarság, az Alföld lakója, hátrányosabb helyzetbe jut, mint a hegyvidékek nem-magyar jobbágjai, akiknek egyéb foglalkozásokra is van lehetőségük. Így a nyugatmagyarországi horvátok és vendek, akik a hegyek közt faházakban laknak és ha a fiú megnő és családot alapít, kiköltözik az irtásra; keresetük a gabona-termésen kívül is akad, melyet el tudnak adni: az uradalmaikban aratáshoz szegődnek, s annyi pénzt szereznek, hogy asztalosbútoraik vannak, karosszékeik, zsalukátereik, s több asztalosiparos meg tud közöttük élni. Különösen kedvező helyzetben van a felvidéki tótság egy része, mely házimunkával és országos házalással sokszorozhatja meg jövedelmét. Igaz, a tótok, ahol csak sovány földjeik hozamára voltak utalva, mint pl. Árva vármegyében, nagy szegénységben éltek, de sok hegyvidéki faluban nagyobb volt a jólét, mint a „zsiros“ Alföldön. Allattenyésztésük régi hasznai, sajt- és túrógyártás, ekkor is megvannak és a forgalom, közlekedés terjedésével mind nagyobb hasznot hoznak; házi famunkájuk, a nagy erdőségekben favágásuk, nyaranta az Alföldön aratómunkára szegődésük mind jövedelemforrás, nem kevésbé az egész országra kiterjedt házalásuk, mely a hosszú béke ez évtizedeiben éli fénykorát. A turócmegyei olejkárok korábban egész Európát bejárták füvekből és gyökerekből való kotyvasztékaikkal, Hollandiától Olaszországig; most egyrészt a francia háborúk miatt, másrészt a közegészségügy fejlődésével több államból kirekesztve, itthon árulják háziszereiket és gyakran tekintélyes vagyonra tesznek szert. A Turóc és Nyitra megyéből való sáfrányosok sáfrány, fűszerek mellett mindennemű női toilette-szereket, főkötőket, cipőket, legyezőt, fülönfüggőt, szalagokat, kesztyűt vittek magukkal nagy faskatulyákban,

gyalog, vagy lovon; áruikat Bécsben szerezték be és házalás mellett a nagyszámú vásárokat látogatták. A gyolcsos-tótok, főként Árvából és Nyitrából, a haza határain túl Moldván át Krímig, délnek Bulgáriáig, nyugatnak Szászországig jártak, részben hazai, részben szintén Bécsben vett gyolcsokkal. A zólyomi „csipkárok“, könnyű fehér öltözetben, fehér köpenyben csipke mellett kendőket, kést, villát, fésűt vittek szét gyalogosan hátizsákukban; a nógrádi, gömöri, trencsényi üvegestótok az ő vidékük üvegfűjtatóinak produktumaival házaltak, éppígy viasz-, méz-, gyümölcskereskedő parasztok, ez utóbbiak megrakott kocsikkal indultak neki a magyar vidéknek, a falvakat végigkiabálták és árujuk fejében gabonát hoztak haza. Drótostót, borovicskaházaló az előzőkkel együtt a magyar vidék állandó kedves alakja, aki mozgékonyásával kiegészíti az alföldi magyar kezdeményhiányát és élő bizonyítéka a Kárpátok és az Alföld gazdasági egymásrautaltságának. A rácok a Délvidéken még mindig katonai keretekben élnek és a haditanács utasításaira lehetőleg németül tanulnak; a magyar városok rác telepei továbbra is görög keleti templomuk árnyában kereskednek, gazdagodnak és néhol magyarosodnak. Leghátrább van még most is az oláh paraszt; közte sok még az álattenyésztő, igen sok oláh juhász, a „mokányok“, jár le télen évente Havasalföldre, hogy nyáját ott teleltesse. Az oláh jobbágy, késői letelepedéséhez képest, legalább ötven esztendővel hátrább van anyagi és szellemi kultúrában, mint a többi hazai nép; lassú kiemelkedését, mely szellemi téren indul meg, más viszonylatban fogjuk megtekinteni.

A jobbágy helyzetének rosszabbodása

A főkérdésre; hogy a jobbágnak, a lakosság túlnyomó részének, helyzete javult-e vagy rosszabbodott, nehéz a válasz. A Mária Terézia-féle urbáriumot nemcsak fenntartotta Ferenc király kormánya, hanem adott esetekben, visszaélések kikerülése érdekében új és új helytartótanácsi rendeleteket is adott ki. A jobbágyper instanciális útja is érintetlenül maradt; a paraszt tovább is feliebezhetett ura ítélete ellen a vármegyéhez és a királyt képviselő helytartótanácsához; a földesurak körében gyökeret vert az a nézet, hogy a legfőbb királyi dikasztérium mindig csak a jobbágnak ad igazat. Mégis két szempontból azt kell mondanunk, hogy a jobbágysors e korban kétségtelenül súlyosbodott.

Egyik a tényleges terhek dolga. Itt ugyan a földesúr javára egyenesen alig történt eltolódás, de igenis a nemesek univerzitása, a vármegye javára. A vármegyének hatásköre növekedtével terhei is növekedtek, költségeit egyesegyedül a jobbágyok adójából szerezte meg. Nemcsak a hivatalnoki szervezet kialakulásával, az új megyei tisztviselők fizetésével nőtt a jobbágy terhe: utak, csatornák, töltések építése, mindennemű közmunka egyúttal jobbágmunka volt, mely napokon, heteken

át elfoglalta, távol családjától, földje művelésétől. A török korszak oly súlyos várépítő munkája tért most vissza, a közlekedés és kereskedelem javítása címén. A vármegyei és járási utak ekkor kezdenek kiépülni, országszerte jobbágmunkából. De az útépités megdagadt hivatali apparátusa mellett a vármegyék országgyűlési követeinek költségeit is a jobbágy viseli, s ez most, a háromévenként tartott diéták korában, mikor egy-egy magában évekig eltarthat, sokkal súlyosabb teher, mint még az előző században. Mindezen megyei kiadások fedezésére szolgál a Mária Terézia óta hirtelen megnőtt házipénztár, az egyes vármegyék *cassa domesticája*, melyet a korábbi időkkel szemben igen súlyos tehernek kell tartanunk a jobbágy, és a vármegyék egy részében az egytelkes nemes nyakán. Súlyát elképedve ítélni tudjuk meg, ha tudjuk, hogy például Borsod megyében 1817-ben a háziadó 143.438 forintot tett ki, s ugyanakkor a hadiadó, az állami kontribúció, csak 66.336-ot. Azaz, míg ez utóbbi ellen hevesen tiltakoztak az országgyűlésen a megyei követei, s nem voltak hajlandók bármi kis föl-emelését is, a jobbágyság érdekeire hivatkozva, megszavazni, addig az állam ellenőrzésétől távol egy-egy megyei határozat útján emelték a saját szükségleteiket és kényelmüket fedező adót az államinak több mint duplájára! Miskolc mezőváros hadiadója 4308 forint volt, ezzel szemben *domesticája* 9316 forint, ugyanilyen a helyzet minden egyes faluban! Ezt a háziadót a jobbágy terhei felsorolásánál sohasem vették tekintetbe, holott egészen új és ugyancsak reális szolgáltatás volt, mely a jobbágyság helyzetének a korábbi századhoz képest határozott megromlását jelentette.

Ugyanezt kell kimondanunk, ha a másik szempontot is alkalmazzuk. Ez nem annyira anyagi teher, mint inkább a jobbágy lelkének, hangulatának megterhelése. A nyugati világban csak úgy, mint a magyar előjogosok közt gyors léptekkel haladt előre egyrészt az individualizmus, minden egyéni élet megbecsülése, másrészt az általánosodó humanizmus hatása alatt az erőszaktól, a kényszertől tartózkodás, urbanusabb, finomabb érintkezési formák. Mindebből semmi sem nyert alkalmazást a jobbágyságra, mely pedig lassan művelődvén, lassacskán, hadiéletben, fuvarozásban külföldet, itthon urbanizált városokat látva, most már öntudatosabban érezhette azt a bánásmódot, melyet vele szemben urai és hatóságai alkalmaztak. Amit talán korábban észre sem vett a jobbágy, az a megváltozott világban fájdalmat okozhatott neki, de fájdalommal még ki sem törődött. Egy német utazónak a herceg Esterházy-uradalomban a Fertő mellett az egyik gazdatiszt bemutatja a gulyát, utána elbúcsúznak a körben álló gulyásoktól, s a gazdatiszt az egyiknek öreg kopasz fejére suhint, búcsúzóul, nádpálcájával; a német kérdésre: miért nem fog kezét az emberekkel? azt válaszolja: azt már nem! A fejekben még a

jobbágy és úr közti jogviszony uralkodik kizárólag és vallási érzés, az emberek egyforma bűnös voltak testvéresítő tudata sem szelídíti; hasonlóképen megszűnt a felvilágosodás humanisztikus hatása, s ebből a vákuumból is érhető a jobbágy emberi személyiségének sokkal nagyobbfokú elhanyagolása, mint az előbb volt. Egy századdal előbb csak panaszkodtak a vármegyék, hogy a parasztok felfuvalkodván, nem akarnak úri szekérnek kitérni; most gróf Dessewffy József, Kazinczy barátja, egyszerűen konstatálja: „Már két kocsist bocsátók el szolgálatombul, ki a szemközt jövő tehert-vivő fuvarosokat, kik utainkat csinálják, mivel csak nagynehezen térhettek ki, ostorával csapkodta.“ És ez nála nem az emberiség rovatóba tartozik, hanem a rossz közlekedésébe; az fáj neki elsősorban, hogy az utak oly rosszak! Sokkal súlyosabb dolog, hogy a jobbágy saját hatósága, a vármegyei tisztviselők bánnak vele nem egyszer embertelenül. A vármegyei hatóság hatásköre most sincs paragrafusokba foglalva, mert hiszen többé-kevésbé az államtól, az országgyűléstől függetlenül jött létre; visszaéléseknek az is tárt kaput nyit, hogy a nemes tisztviselő nemes társainak felelős. Hatalmaskodó szolgabírák ellen jobbágnak alig akad jogorvoslata, még a 40-es években és Pest városában sem. 1846-ban a pesti Dunaparton egy molnár és egy paraszt összeveszett, s ezzel a Dunában fürdőző szolgabíróat zavarta: az kiugrott a vízből, mindkét felet önkezűleg összekötözte és beküldte a fogházba; azonban a molnár keze szerencsétlenségére feloldódott, s ő hazament. A szolgabíró még az éjjel szekéren ment utána, elfogta és a piacon 25 botot veretett rá, holott a törvények értelmében 12-nél többet nem lett volna szabad; ezt az „aprócska kényúrt“ utóbb a vármegye dorgálásra ítélte. Gyakori eset, hogy a szolgabírák önkezűleg mérik ki a testi büntetést, arculütést, — az emberi méltósággal egyáltalában nem törődik a hatóság; ha azon sérelem esett, elégtétel nem jár a jobbágnak. Azon esetek, melyeknek gyűjteményévé tette báró Eötvös József A falu jegyzőjét, ebben a biedermeier, táblabírói korban halmozódtak föl annyira, hogy érzékeny és igaz emberek nem állhatták többé szó nélkül. Tudjuk, hogy utóbb Széchenyi és Kossuth egyaránt fölléptek a méltatlan verés, botozás ellen, melynek különböző eszközei voltak használatban: bot, korbács, vessző, seprű, anélkül, hogy kiszabásukat tételes törvény szabályozta volna. A liberális korszak ez embertelenségeket a középkor hagyatékának tekintette, holott a botozást török kultúrhatás honosítja meg nálunk, a török hódoltságot megelőzően csak német városainkban volt szokásos a lapátolás. A XVIII. században a botot az igen súlyos, háztartásokat tönkretévő pénzbüntetések helyett kezdték alkalmazni urak és vármegyék, de rendszerré, naponta kimért fenyítő- és nevelőeszközzé csak ebben a korban, a vármegye hegemoniája alatt lett annál inkább, mert a vármegye

a büntetés kiszabását illetőleg semmiféle ellenőrzést nem akart tenni. A szolgabírónak és vele a falusi bírónak jobbággyokkal szemben 12 bot vagy korbácsig terjedő büntetőjoghatóságánál az eljárás semmiképp sem volt szabályozva, felelősségük nem volt helye a sedria elé, s mikor egy 1800-i, majd 1820-i helytartótanácsi rendelet megkövetelte, hogy a szolgabírák az eljárásról jegyzőkönyvet vegyenek fel, s azt félévenként terjeszték a sedria elé, egyébként pedig 12 botnál többet nem róhatnak ki, s az ítélet végrehajtásánál legalább két-három tanú jelen legyen: ezeket a rendeleteket sehol sem hajtották végre, sőt Pestmegye az 1820-i ellen felír és a helytartótanács ismét kiadott rendeletére tiltakozását az országgyűlési gravámenek közé véteti föl. Így érthető a sok visszaélés a szolgabírói ítélőhatalommal, s így érthető a jobbággyoknak prekárius, az emberi méltóságot megcsúfoló helyzete. Hasonlóképp leszállította a jobbágy emberi öntudatát az egész vármegyei igazságszolgáltatás a maga rendezetlenségével és önkényével. Úri-székek jobbágyot, csavargót bármikor letartóztattak, ezenkívül szolgabíró, alszolgabíró, esküdt, mezei biztos is elfoghatott bárkit, de be kellett küldenie a vármegyei fogházba, ahol azonban érkezése idejét nem írták föl és így azzal sem törődtek, hány nappal elfogatása után került oda. A fogházak rendetlensége, szennye, földalatti lyukai, a liberális korszakban óriási felháborodást keltettek, de e téren csak a 40-es években van javulás, amikor már a konzervatív Apponyi György is a „legundokabb testi sanyargatásnak“ minősítette a megyei börtönöket. Keveset vagy semmit sem változtatott ezen a helyzeten, hogy az 1791:43. törvénycikk megengedte súlyos büntetőperbeli ítéleteknél polgároknak és jobbággyoknak a megyei törvényszéktől, a királyi városi és pallos joggal bíró földesúri székektől a királyi ítélőtáblához való fölbbevezést, az 1802:20. törvénycikk egyenesen kimondta a polgárok és jobbággyok perlekedési képességét, igaz, hogy az utóbbiakét csak szerződési perekben, egyébként továbbra is csak a megyei tiszti ügyész indíthatott nevükben port a földesurak ellen; a szabad pereskedési jogot, az úgynevezett actoratust csak az 1836 : 13. törvénycikkben kapták meg. Nem-nemes ügyvédekkel csak a XVIII. század végén találkozunk, ezek azonban pályájuk következtében a honoratior-osztályba kerültek és a legtöbb esetben elszakadtak a jobbággyágtól.

Nem folytathatjuk e tények felsorolását és azon nyilatkozatokat is elhagyjuk, mikor művelt, írástudó nemesek is a paraszt rossz természetének, henyelésének tulajdonítják a bűnözés elhatalmasodását és vele szemben mindegyre a „fenyítő - igazság - kiszolgáltató - hatalmat“ hívják segítségül. Miként az 1817-ben megjelent Ludas Matyi történetében olvasható volt: „Döbrögi jó hintón, útjából félre vonódik — Minden igaz lélek . . . h a ez nem állott is a nemesek többségére,

de állott a vármegyék, mint jobbágyhatóságok többségére, melyek a parasztra immár nem mindig alkalmaztak emberi mértéket... Végigtekintve a jobbágy sorsán, mely Verbőczy korában nehezedett el, folytonos süllyedést kell megállapítanunk, egyedül a XVIII. századot véve ki, s a rendi nacionalizmus korszaka, Széchenyit megelőzőleg, talán a legvigasztalabbak egyike.

A polgárság fejlődésének nehézségei

Hátra van még megemlítenünk társadalmi szempontból a polgárság, gazdaságiból az ipar és kereskedés helyzetét. E kettő tudvalevőleg szorosan összefüggött egymással: az európai fejlődésben a polgárság volt az az osztály, mely századok óta kifejlesztette az ipar és kereskedés módszereit és hagyományait, s ugyancsak ő alakítja ki e korszakban a nagyipart és azzal kapcsolatban a modern kapitalisztikus vállalkozás rendszerét. A most feltűnő liberális alkotmányos állam, úgynevezett demokráciájával együtt, ennek a társadalmi és gazdasági konstellációnak következtése, amely tehát a nyugati és közép-európai népek speciális életformájává válik a XIX. században.

Nálunk e téren is sajnosán érezhetők az előző századok mulasztásai. Sem valódi, polgárilag gondolkodó „harmadik rend“, sem pedig az ennek megfelelő iparos és kereskedő foglalkozás nem fejlődött ki, mint a magyarságnak a mezőgazdaságot kiegészítő, azt ellensúlyozó életformája. Láttuk, hogy a magyar többsérsztály a XVII. században már erősen visszafejlődik, s a nemesség kereskedelmi gondolkozását végül is gyökerében kiírta annak tudata, hogy neki jogában áll, nemesi privilégiumai alapján, vámmentesen, tehát sokkal kedvezőbb feltételek alatt kereskedni, mint bárki másnak. Azt is részletesen megsemléltük, miként válik a merkantilizmus nagy európai rendszere, az ipari és kapitalisztikus kifejlődés ez előzője, éppen nálunk a nemzeti iparnak és kereskedelemnek kárára és miként használja ki annak elveit a bécsi kormány a magyar nemzetgazdaság gyarmati fokra való leszállítására. A helyzetben a rendi nacionalizmus sem változtatott, hiszen ez képes volt az abszolutizmusra törekvő kormánnyal szemben a magánadósságok, a törvénytelen adószedés és katonaaállítás dolgában kríziseket földézni és majdnem kenyértörésre vinni a doljgot, de a magyar kereskedés szabadsága és gyáripar kiépítése érdekében megelégedett a rendes diétális eszközökkel: feliratokkal, gravámenekkel, bizottsági munkálatok heves és előreláthatóan eredménytelen tárgyalásaival.

Pedig szomszédaink, köztük az ausztriai tartományok, épp akkor tették meg a döntő lépéseket társadalmuk polgárosítására és gazdaságuk iparosítására. Angliának a gépipar terén a XVIII. század utolsó évtizedeiben tett fölfedezései az új század elején honosodnak meg Ausztriában, éppen Ferenc császár kormányának hathatós pártfogása alatt. Bár ez a kormány a

gazdasági kérdésekben is nélkülözötte Mária Terézia nagyvonalúságát és II. József elánját, s időnkint tétovázva állott szemben az új dolgokkal, egészben véve mégis folytatta a merkantil-rendszer iparpártoló politikáját, s azt kiterjesztette a legújabb iparágakra és módszerekre is. Eleinte ugyan kétségeskedtek a bécsi tanácsosok, nem kellene-e például megakadályozni a gyárak fölállítását, mert az ipari munkásság nagy tömegei veszélyesek lehetnek a rend fenntartására, de e kétségeket csakhamar elejtették és ipariskolák, majd reáliskolák, technikai főiskolák alapításával, ipari kiállítások rendezésével, a céhszervezet korlátaitól megszabadított gyáralapítási liberalizmussal segítették elő az iparosodást. A földrajzilag megadott fokozatok megtartásával Ausztria néhány évtizeddel Francia- és Németország után vette át az újításokat, de mégis csak átvette. Az 1780-as években Cartwright-tól feltalált mechanikus szövőszék, a francia forradalomhoz hasonló jelentőségű újítás, az 1805-ben feltalált Jacquard-szövőszéknek javított formájában 1816-ban érkezik Bécsbe, ugyanekkor állítják föl Brünnben az első ausztriai gőzgépet az ottani posztógyárban; 1841-ben már kétszázat jóval felülmúlja a különböző gőzgépek száma. A francia háborúk után a defláció nem tudja akadályozni e fejlődést, már a 20-as évek legelejétől állandósul a nagyipar és gyárak szaporodása, azaz a Mária Teréziától megindított iparosodásnak a kapitalisztikus nagyüzemekbe való átmenetele. Az állam törekvéseit fölfogják és támogatják a rendek is, főként Morva- és Csehországban, ahol a gyáripar Alsó-Ausztria és Bécs után a legnagyobb lépésekkel halad előre. A legelső technikai főiskolát, a prágait 1806-ban a cseh rendek alapítják, megelőzve ezzel az 1815-ben Ferenc császártól alapított bécsi polytechnikumot.

Ezzel szemben nálunk sem király, sem rendek jóakarátát nem élvezheti ez új fejlődés. Az iparosodás valóságos alanya, a városi polgárság a század első felében sem szakít korábban megfigyelt életformáival: továbbra is mezőgazdaságból él, s az ipart benne kézművesek képviselik, kik legfeljebb az országos vásárok számára termelnek az ő szűk rendelőköreiken kívül. Vidéki városaink közül a régebben vezető ipari, kereskedelmi és bányahelyek tovább sorvadnak, egyedül azok nyújtanak kellemesebb látványt az utasoknak, melyek nagy és mezőgazdasággal jól megművelt határral bírnak. A városi gazdaság sokhelyütt, mint Budán és Sopronban, a bortermelés állapotától függ és a külföldi piacoknak a XVIII. század második felében történt elzáródása miatt erősen hanyatlak. A kisvárosi iparos elsősorban a gazdaságból él, azaz még most is a terménygazdaság szolgáltatja létalapjait, s ha jól megy sora, nem nagyobb ipari vagy kereskedelmi üzembe fekteti pénzét, hanem szőlőt vesz és annak rendszeren deficités üzemét vállalja magára. Az ország régi, exportra képes bortermő vidékein

kívül a polgári vagyonosodás e korszakában ültetnek minden vidéken szőlőhegyeket, az Alföldön is, a Duna két partján északról délre menet szinte megszakítatlan sorban, bortermelésre alig alkalmas földeken. Jellemző, hogy az idegen, aki Székesfej érvárt e korban megtekinti, annak kellemeit elsősorban a szőlőhegyen találja meg, mely szerinte egész város, nagy „préházakkal“, köztük a püspök palotaszerű nyaralójával, kápolnával; szüretkor az egész város három hétig kinn lakik, sok bor terem, mely nem olyan minőségű, hogy el lehetne adni, s ezért kiki megissza a maga termését.

A városi élet felbomlása

A városok szűkreszabott életében tehát ugyanazon biedermeier elégedettség, nagy lendülettől és újítástól idegen közép-szerű nyugalom uralkodik, mint a vármegyei nemesség körében. A század elején az ötven szabad királyi város lakossága mindössze 400.000 fő, az összlakosság Vi9 része, s ebből is csak elenyésző kevésnek van polgárjoga: 1828-ban Buda 11.411 főnyi férfilakosságában csak 1052 a polgár, Debrecen 11.986 lakosából csak 1228, a székesfejvári 6176-ból mindössze 930, a többi bevándorolt zsellér, szegényember, földhözragadt kisiparos, vagy szolga. A legnagyobb város már Pest, 1840-ben 64.000 lakossal, utána jön Debrecen (50.000), Pozsony (35.000), Szeged (33.000), Szabadka és Buda (31.000), Zombor (21.000), Fejérvár (20.000). Ezek a legnépesebb helyek, láthatólag elsősorban parasztvárosok, mint a még földesúri hatalom alatt álló nagy alföldi városok, ezek közt a legnagyobb Kecskemét, 37.000 fővel, és Miskolc, 26.000-rel. Azaz a városba való összpontosítás egyszerű mechanikai művelet: most egymás mellett laknak azok a földművelők, kik korábban a falvakban szétszórva éltek; a városi lakás éppen nem jelent polgári, ipari életmódot. Jellemző, hogy amikor az egész, elsősorban mezőgazdasági városi lakosság Magyarországon 400.000 főt tesz ki, akkor magának Bécsnek 333.000 lakosa van, eminensen polgári és iparos elem. Az iparosok száma sem emelkedik a városokban lényeges mértékben: az ország összes iparúzóje 1805-ben 88.000, 1839-ben 117.000, de az emelkedés inkább a falvakra esik, ahol a városoknak és a városi céheknek régi ellensége, a vármegye, mindenképp elősegíti falusi, jobbágy iparososztály kiképződését, hogy ellensúlyként használhassa a városi iparosokkal, s azoknak magas áraival szemben. A városi ipar önálló fejlődését nemcsak a céhek fennállása, hanem a vármegyei limitációk is akadályozzák, azon árszabások, melyekkel a falusi nemesség az iparcikkek állandó olcsóságát akarja biztosítani: korai és hatásos védekezés ez az úgynevezett agrárrolló ellenében, mely azonban az iparcikkek minden finomodásának, technikai jobbításának is akadályozója. A városi céheket Ferenc kormánya több szabállyal is (1802, 1807, 1813 stb.) próbálná reformálni, de egyetemes antireform gondolkodása miatt ez sem igen

sikerül neki, mindössze uniformizálni próbálja a sokféle előjoggal és szabályokkal rendelkező céheket, s megengedi, hogy idegen legények is alkalmazhatók legyenek.

A városok maguk pedig teljességgel képtelenek voltak akár modernebb helyhatósági jogfejlődésre, akár pedig a nemzeti célokba való beigazodásra. Most érik ki az a processzus, mely a török időkben és az ellenreformáció harcaiban indult meg, s amelynek során, mint emlékszünk, a vidéki nemesség mind nagyobb tömegekben költözött be az akkori, felvidéki és dunántúli Magyarország városaiba. Polgárság és nemesség érintkezése folyamán az országot századok óta fenntartó, tradicionális értékkel bíró nemesi életforma bizonyult erősebbnek: a polgárság kezdte magát ahhoz irányítani, saját polgári öntudatát elveszteni, viszont a nemesség bevonulva a városokba, sem a városi joghoz nem alkalmazkodott, sem a polgári: iparos és kereskedő szellemet el nem sajátította. Vegyük ehhez a kulturális különbségeket, a nemesség rendi-barokk nacionalizmusát, a német polgárság populár-felvilágosodását, mely a XVIII. század második felében jelentkezett oly mértékben, hogy egy darabig művelődési téren útjába állott annak, hogy a nemesi gondolkodás teljesen felbomlassza a város jogi és kulturális egységét. Tipikus példája ennek a pozsonyi szenátor és polgármester, Karl Gottlieb von Windisch (f. 1793), aki, mint Bél Mátyás felvilágosodási vívmányának folytatója, évtizedeken át új és új irodalmi folyóiratokat alapít, történetet és földrajzot ír, mindenhez ért, ami csak a nyárspolgári és kispolgári felvilágosodás körébe tartozik, s mindezt magyar rendi patriotizmussal és német minták után végzi, német nyelven, úgy, hogy egyedül otléte és élete is akadályát képezi a város elmagyarosodásának és elnemesedésének. Az igaz, hogy nagyon szerette volna, ha Esterházy herceg az ő új „kéjlakát“, Esterházát vele íratta volna meg. Ez az elég banauzikus német felvilágosodás tovább él a XIX. században is, egy lassan magyarosodó győri példáját ismerjük az osztrák családból való, már nemesített Ecker János vaskereskedőben (1852), aki városi hivatalai mellett a német színészek nagy pártfogója volt, színlapgyűjteményt szerzett össze, a tanácsban hevesen harcolt a nemesek pretenziói ellen, melyekkel szabad királyi Győr városát „mezővárossá“ akarják lesüllyeszteni, de már nagy lelkesedéssel javasolta 1836-ban Széchenyi Istvánnak díszpolgárrá megválasztását. Ez a német műveltségű réteg már át tudta venni Ausztriából, meg a sok birodalmi aufklárista folyóiratból és társaságtól a felvilágosodást, de a romantikát és liberalizmust nem; ezeket a magyarság közvetítette számára, s hiába volt még Sopronban, Pozsonyban, Kassán, Győrött, Pesten német színészet, a városi intelligenciát menthetetlenül magához vonzotta a Kölcseyek és Vörösmartyak magvarabb kultúrája és a nemesi liberális életforma. Mire ez a felvilágosodási generáció

végkép lelépett a színpadról, addigra a város, mint jogi és közigazgatási egység felbomlása is teljessé vált. A XVIII. század második felétől kezdve a legtöbb városban kifejezésre jut a bíró és a tanács oligarchikus uralma: ők állítják össze a külső vagy nagyobb tanácsot, a polgárság összejöveteli mind ritkábbak; még kevésbé kérdezik meg azokat a nagy tömegeket, melyek polgárjog nélkül élnek a városban. A tanácsban sok helyütt nagy szerepe van a nemességnek, különösen a felvidéki városokban, de nem-nemes tanácsstagok is magukévá teszik a nemesi gondolkodást és lenézik a még polgári elemekből álló választott polgárságot, a communitast, mely többnyire látóköri nélküli iparosokból és kiskereskedőkből áll, így Budán a választott polgárság 84 tagja közt 57 az iparos, 4 a gazda, 16 a kereskedő, s van még benne két patikus, egy császári főhadnagy, egy gróf, a görög-szerb iskola tollnoka, egy ügyvéd és a hegyfelügyelő. A tanács antidemokratikus hatalmi törekvéseiből érthető, hogy a városi hatóság senkit sem kényszerít többé a polgárjog megszerzésére, sőt a céhtagok sem tartoznak föltétlenül a polgárság közé. A városi hatóság ily módon elválik a város lakosságától: uralkodik ugyan ezen, de érdekeivel nem foglalkozik, s mivel a lakosság legnagyobb része sem jogilag, sem érzelmileg nem polgár többé, ennél fogva a városi hatóság és az egész jogrend is formassággá — és néhány család hatalmi szervezetévé válik. Jellemző módon a nemesség külön szervezkedik a város kereteiben: egy ességekről tudunk, amikor a városi nobiletas szerződésileg biztosít magának helyeket a városi tanácsban: így Szabadkán 1798-ban négy nemesi tanácstagságot a 12 tagú testületben, s mikor 1829-ben a vármegye ki akarja terjeszteni bírói illetékességét, a városi nemesek szolgálaira, három nemes-tanácsos egyszerűen a vármegye mellé áll, elárulván az ősi városi joghatóság eszméjét. Erdélyben, Székelyudvarhelyen a XVIII. század közepétől kezdve egymást érik a polgárság és nemesség szerződésai: „compositioi“, melyekben az adók külön beszedéséről és felhasználásáról, a főbíróóságban nemes és polgár váltakozásáról, a szenátusnak és az „öregek-tanácsának“ a polgárság és a „bíbíró“ (bentlakó) nemesség közti megosztásáról, szinte külön nemesi autonómiáról határozgatnak. Mindez csak úgy volt lehetséges, hogy a városi lakosság túlnyomó többsége, kizárólag vagy soha nem is részesülve polgári jogokban, közömbösen nézte a polgári és nemesi oligarchia ez érdekküzdelmét. Vegyük hozzá, hogy a legtöbb város, gyakran épp ez oligarchia önző pénzkezeléséből kifolyólag, anyagi zavarokkal küzdött, s királyi biztosok, bizottságok, kamarai tisztviselők felülvizsgálata alatt görnyedt: akkor megértjük nemcsak azt, hogy a városok nem tudták Önmagukat modern szellemben átalakítani, hanem azt is, hogy a nemzeti életben alig volt jelentőségük, az országgyűlésen szavazatuk és tekintélyük.

Az agrárgondolkodás uralma alatt, ipari vállalkozó szellem híján csak rendkívül lassúsággal bontakozik ki a kisiparból a gyáripár; ebben a korban legfeljebb a kettő közötti átmene-tekkel találkozunk. A mezőgazdaság legértékesebb terményét, a gabonát még mindig csak vízi- („kanálmalom“) és száraz-malmokban őrlik lisztté, a legelső „múmalmot“, amerikai min-tára, csak 1836-ban állíttatja föl a nyitrai Nagysurányban gróf Károlyi Lajos Grammling Ignác ácsmester által, aki a nagy-surányinak leégése után az esztergomi nagykáptalannal szö-vetkezve építi majd az esztergom-hévvízi amerikai múmalmot 1843-ban. A soproni gőzmalom szintén rövid életet élt, az igazi újítás e téren csak Széchenyi Istvántól jött. A gőzgép még leggyorsabban a pálinkafőzésben terjedt el nálunk, míg Ausz-triában a szövet- és posztógyártásban; a legnagyobb gőz-pálinkafőző Bezdéden, Szabolcs megyében van, rajta kívül Tótmegyeren, Szegeden, Nagyiétán stb. A nagyüzemek mellett igen nagy fellendülése van a kisüstön való pálinkafőzésnek, melyet az urbárium is engedélyez: törkölyből, a felső vidé-keken, tótoknál, gabonából és burgonyából, délen pedig szilvá-ból. Magában a katonai végvidéken 12.000 üstben főznek szilvapálinkát, amiből a jobbágyság közt az alkoholizmus növekedése is következik. A dohány feldolgozása állami kézen van, illetőleg a bécsi kormány rendelkezik vele, mely ebben a korban a magyarországi termés „szállítását“ többnyire zsidó cégekre bízta, Fries és Co., Ullmann és Co. bankházakra. A selyemtenyésztés, a merkantil-korszak e nagy alkotása, a század elején kezd visszafejlődni annak hatása alatt, hogy a gubók beváltásánál a kormány 1802-től kezdve ezüst helyett bankóval fizet; 1818 óta a bécsi hatóságok ezt is egyedáruság-ként bérbeadják magánosoknak, így 1827-ben a bécsi Hoffmann és fiai és Goldstein-cégeknek, akiknek tízéves bérletét utóbb 1847-ig meghosszabbítják; kezelésükben a selyemtenyésztés újra föllendül, a korábbi 50.000 forint helyett 300.000 forint be-váltási összeget fizetnek ki évenként a termelőknek, 600 selyem-gombolyító helyett 1500-at alkalmaznak, különben a termést feldolgozás végett Ausztriába viszik ki. A mezőgazdasággal kapcsolatban levő iparágak közt még a cukorgyártást kell meg-említenem: a XVIII. századból áthagyományozott fiumei cukorgyár mellett az 1794-ben alapított soproni cukorgyár is idegen cukorlisztet finomít, s mellette más cukorfinomítók is vannak főként a nagybirtokokon, melyek a 30-as évektől kezdve burgundi répából répacukrot termelnek. Bőrgyáraink többnyire csak egyszerű tímárművek, így 1799-től kezdve több pesti polgár tulajdonában, 1812-ben a vencesellői gróf Dessewffy-birtokon készül el egy „cs. kir. szabadalmas“ bőrgyár. A jobb-fajta feldolgozandó bőroket, mint félgyártmányokat, több-

nyíre Bécsből hozzák, s ami finomabb termék még kell, a kisiparosoknál készül el.

Posztó-, szövet-, vászongyártás kétségkívül a bécsi vámrendszer miatt maradt kezdetleges állapotban, kiszolgáltatva a rohamosan fejlődő ausztriai gyáriparnak. Míg gyapjúból az ország évente 200.000 mázsát is elad, addig gyapjúszővetből a 20-as években átlag két és félmillió fontot hoz be, elsősorban azon gyapjú feldolgozásaként, melyet maga termelt. Legnagyobb üzem a gróf Forgách-féle, ekkor már részvénytársasági alapon álló gácsi posztógyár, mely most is több falu asszonynépének ad ki fonómunkát, benne már gőzgép is működik. A század elején egymásután próbálkoztak új posztógyárak alapításával, így Pozsonyban, Kassán, Miskolcon, de ezek az ausztriai iparral nem versenyezhetek és rövid ideig éltek, mint a két vasmegyei, gróf Batthyány-féle gyár is. A durva pokróc, továbbá gyolcs és vászon továbbra is a kisipar és a háziipar kezén maradt, a kisvárosi „posztósok“ a Dunántúl és Felvidéken jó közönséges kék posztót termelnek, szövőszék a Felvidék német falvaiban és a határörvidéken gyakori, házi használatra a cselédségnek a magyar nagybirtok is maga fedezi szükségletét. A sziléziai gyolcs után a csehnémet terjedt el, de vele sikerrel mérkőzik a szepesi gyártás, mely több százezer rőföt visz részben nyersen, részben Késmárkon megfestve Debrecen nagyvásárait, ahonnan Dél-Magyarországba, sőt oláh, rác, török területre is elkerül. A selyemgyártás, melynek érdekében II. József sokat tett, teljesen áldozatul esik az osztrák iparnak, gyárak keletkeznek és megszűnnek, Pesten egyszerre négy is üzemben van, köztük legnagyobb az 1796-ban alapított Valero-féle, egy bányászati spanyol családé, mely állítólag 3—400 embert is foglalkoztatott. Az Ausztria iparosításának kedvező politikára jellemző, hogy az itthon termelt és beváltott nyers selyemből évente csak 60 mázsát adtak el folyó áron a magyar gyáraknak, a többi Budán elárverezték; a bécsi selyemtenyésztési bérlőknek pedig szabad volt egyenesen kivinniök a beváltott nyersanyagot. Mikor a linzi gyapjúszővetgyár még hanyatlása idején is 6000 munkást foglalkoztatott, akkor Magyarországon az egész ruházati iparban sincsen ezer oly munkás, aki valóban ipari, gyári munkásnak volna nevezhető. Így a szükségletet a külföldi termékek és a hazai kézművesek és háziipar látják el, miből következik általában a középkori eredetű vásárok további fennmaradása, melyek a vevők és eladók számára egyaránt szükséges alkalmi sokadalmak. A régi vidéki vásárok mellett ekkor emelkednek ki Pest városának országos vásárai, melyeken az északi és déli vidékek idegen népfajai, a tiszai állattenyésztők, kereskedők, dunántúli iparosok, valamint a nemesurak adnak egymásnak találkozót. A pesti vásár az intelligencia számára is fontos érintkezési alkalom lesz, az 1841-ben megalakuló Országos Gazdasági Egyesület — a mai

OMGE — eleinte a pesti Medárdus- és Leopold-napi vásáron tartja gyűléseit.

A bányaipar

Magyarországot az európai nagy fellendülésben való részvételre bányatermékekben való gazdagsága is predestinálta volna, ha etekintetben is nem érvényesült volna a bécsi gyarmati politika. Az arany-, ezüst-, ólom-, rézbányák e korban is a bécsi kamara kezelésében maradnak, az országgyűlések ígéretekkkel elégesznek meg, s az évi legalább két millió forint értékű bányatermékek Ausztriába mennek és ott dolgoztatnak fel. A vasbányászat és feldolgozás, mely nem tartozik a királyi jogok közé, az általános gyáripari nehézségek alatt szenved, s belső fogyasztása is teljesen hiányzik, bár e korszakban már aránylag sok vasbánya, vashámor, acélgyár és hasonló alapítással találkozunk, iegtöbbnyire a földbirtokosok részéről. Az északi vidékeken a munkácsi gróf SchÖnborn-féle vasgyár 1816 óta újraalakítva működik. Felsőremetén a Sztáray grófok a huszas években alapítanak vasművet, a negyvenes években a Csákyak, Forgáchok stb. A Hernád vidékén Coburg herceg sztracennai vasgyárát 1814-ben gróf Csáky Sándor modernizálja, ezzel van kapcsolatban a káposztafalvi, szintén Coburg-féle vasmű. A Szepesség legnagyobb telepe, a krompachi csak 1848-ból való. A betleri Andrassy-, Nádasdy-féle vasgyárát angolokkal modernizálják a negyvenes években. Ekorbeli gróf Andrassy Györgynek dernői vasgyára, melynek 1848 óta finomöntődéje is van. A nagy Rimamurányi vállalat kezdetei ugyané korra nyúlnak vissza: a murányi bányabirtokosok „unióját“ 1805-ben Sturman Márton kir. tanácsos alapította, ettől külön fejlődött a rimái egyesülés, melyet gróf Andrassy Károly hozott össze, aki Stájerországból hozatott szakembereket; a termelés azóta lendült fel, hogy 1840 körül bekapcsolódott a várkonyi barnaszén-termelés. Ezek az érdekeltek 1845-ben a gömöri vastermelő társaságba tömörültek, s a rimái és murányi társaságokkal 1848 után egyesülve megalapították a későbbi nagy vállalatot. Egyébként a negyvenes évek fellendülését megelőzőleg itt is kevés történik, Tiszolc, Csetnek vannak üzemben, Diósgyőr vasművét 1764-ben állítólag egy Fasola Henrik nevű egri lakatos alapítja, nemsokára átveszi a kincstár, a XIX. század elején nagy acéltermelése van, de nem finom árukban, s 1815 után ez is visszafejlődik. A Délvidék, Bánság nagy bányái a kincstár kezén vannak. Az egész magyar nyersvas- és öntöttvastermelést a harmincas években 300.000 méter-mázsára tették, holott az ausztriai tartományok már a huszas években több mint 1,300.000 mázsát termeltek, s ezt a negyvenes évekre majdnem megduplázva, 2,470.000 mázsára vitték fel. A magyar ércek ott szunnyadtak az agrártermelésre ítélt és azzal megelégedő ország mélyében, s ugyanekkor vasért és vasáruért kénytelen volt az ország évi 900.000 forintot Ausz-

triának fizetni. Az olyan agrárország, mely nem képes mezőgazdaságát ipari termeléssel kiegészíteni, kultúrigényei fel-támadásával menthetetlenül tributariusává lesz modernebb ter-melésű szomszédainak.

Csatornák és utak

Ami kevés történt ekkor a későbbi kapitalisztikus fellen-dülés előkészítésére, az az előzőkből láthatólag is a legművel-tebb osztályokból származott: a főurak látták a külföldi elő-haladást, melyet itt-ott saját birtokaikon is utánozni akartak, s e törekvésükben a kezdődő magyar értelmiségnek, mérnökök-nek, más szakembereknek szolgálatait vették igénybe. Míg az Andrásyak, Csákyak felismerték a birtokuk felszíne alatt rej-tőző érc és szén fontosságát, addig Sopron város a földjén talált brennbergi szénbányával nem tudott egyebet kezdeni, mint átadni az udvari kamarának annak fejében, hogy lakosai valamivel olcsóbban kapják tüzelőjüket: a „polgárnak“ ekkor nem volt oly gazdasági látóköre, mint az arisztokratának. Ugyancsak mágnások munkája e korszak egyik legnagyobb vál-lalkozása, a Ferenc-csatorna, mely 1793-tól 1801-ig készült és a tiszai és déli vidék Pesttel való közlekedésének főere lett, 1802—18 közt 10.000 terhes hajó ment át rajta főként gabonával, bor-ral, sóval és 4900 üres hajó. A csatornát gróf Apponyi Antal mint királyi biztos alatt mágnásokból álló bizottság építtette, mely 250.000 részvényt bocsátott ki; a főrészvényesek közt Dietrichstein, Liechtenstein, Esterházy, Kinsky hercegeket, Aspremont, Batthyány, Harrach stb. grófokat találjuk. Az elő-kező társaságnak Ferenc király a bács megyei nagy kamarai birtokokat is bérbe adta, pénzüket a tagok utóbb a Lujza-út építésébe fektették be. A magyar termények szállítására Károlyvároson át Fiúméba és Zenggbe a XVIII. század hagyatékaként a meredek, csak teherhordó állatoknak alkalmas Carolina- és Josefina-utak álltak rendelkezésre, jobb adriai közlekedés érdekében a nevezett társaság a Kulpa hajózha-tóvá tételét kezdte meg, s miután ez nehezen ment, megépít-tették 1801—12 közt Fiúméba az akkori fogalmak szerint cso-dálatos Lujza-utat, csekély lejtőkkel, faragott kő mellvédek-kei, ciszternákkal, az elhagyott vidéken fogadókkal, külön ággal Buccari felé. Fiume előtt negyedóránnyira volt a leg-nagyobb robbantásra szükség, onnan a Porta Hungaricán fel-séges kilátásban gyönyörködhetek a kisszámú utazók. Az építés három és félmillió bécsi értékű forintba került, de aránylag oly csekély volt a magyar gabonakivitel, hogy nem bizonyult nyereséges üzletnek. A vizek lecsapolása már olyan szükség volt, melyet a vármegyék nemessége is inkább méltá-nyolt, s az ilyen munkákat megyék is támogatták, rendszeren királyi biztosok vezetése alatt. A Sárvíz lecsapolását kétszer is, 1779-ben és 1810-ben elkezdték, a Hanságot, a Bégát, a Murát is szabályozták; mindezeknél már magyar mérnökök

szerepelnek, így a Ferenc-csatornánál két Kiss-testvér, a Mura-szabályozásánál Póka Antal mérnök, zalai táblabíró. Az igazi nagy kérdésekhez, a Duna- és Tisza-szabályozáshoz, még nem nyúlt hozzá ez a korszak, mely egyébként a szolnoki csatorna, szegedi kikötő dolgában is érdekes terveket hozott létre, az előbbire Bállá Antal pestmegyei mérnökét, az utóbbira Vedres Istvánét.

A kereskedés; a zsidóság térfoglalása

Ily primitív viszonyok között a kereskedés is primitív maradt: a termelőtől a fogyasztóhoz rövid út vitt, lehetőleg a közvetítő kereskedő kikapcsolásával. Az iparosok csak úgy elmentek áruikkal az országos vásárookra, mint a gazdák, ha ezek állataikat el akarták adni; a mezőgazdaság kisebb és romlandó termékeit, amennyiben piacra való termett és amennyiben vásárlóképes község volt közelben, maguk a jobbágyok vagy asszonyaik vitték a piacra, így tojást, baromfit, gyümölcsöt. A kereskedőt a vidéki földesúr nem szerette, amire jellemző, hogy Kazinczy Ferenc, kit szintén „meglepett a pénz szeretete, de későn“, hallván egy zsidó kereskedőtől, hogy valahol egy nemesasszonynak 260 eladó birkája volna, mindent megtesz, kutat, levelez azért, hogy megtudja, kinél eladó a birkanyáj, hogy így a zsidó kikerülésével egyenesen a tulajdonossal alkudozhassék. Valóságban a kereskedés feladataira, melyek pedig a francia háborúk alatt nagy lehetőségeket nyújtanak, a nemesség nem, csak a most előtérbe lépő zsidóság vállalkozik. Egy sok mindenhez értő, felvilágosodott orvos, Sándor József 1808-ban mesterségek és kereskedés tanulására biztatja a nemességet, melynek nagy része most szántó-vetőkapáló munkából élődik: amíg a mesterségeken és a „kereskedésen jobban nem fog kapni, addig mind kevés értékű, mind kevés tehetségű, mind kevés számú, s mind kevés tapasztalású marad, s az idegenek tovább is belőlünk fognak gazdagodni“. Ez idegenek sorába, a török-korbéli rác és XVIII. századi görög elem mellé most lép be a bevándorolt zsidóság.

A felvilágosodás és II. József türelmi rendelete volt az, ami a vallási közösségekben megkötött galíciai zsidóság nagyobb tömegének lehetővé tette, hogy nyugatra és délre kivándorolva eddigi alacsony életszínvonaláról valamiképen felemelkedjék. II. József korától kezdve azelőtt elképzelhetetlen mértékben duzzad fel a hazai zsidóság száma: 1785-ben még 75.000, 1805-ben 127.000, a 40-es évek elején 241.000 zsidó lakik benn, s ezekkel a számokkal Magyarország egyszerre messze elhagyja az örökös tartományokat, hiszen a XVIII. század végén, mikor nálunk 75.000, Csehországban csak 46.000, Morvában 23.000 a zsidóság száma, holott ezekben a tartományokban mindig annyi zsidó lakott, hogy korábban Magyarországra évszázadokon át tartott a cseh-morva zsidóság főlegének bevándorlása. Egyedül Galíciában múlja felül a zsidóság száma a magyarországit: a századfordulón 254.000 zsidó

lakik ott, akik most már átveszik Cseh-Morvaországtól és Németországtól a magyar zsidóság medencéjének alimentálását. Tényleg a zsidóság szaporulata II. József óta túlnyomóan galíciai és lengyelországi eredetű, s ezek teljesen majorizálják azon aránylag kisszámú zsidóságot, mely az előző századokban nyugatról, a rajnai, német zsidó-rezervoárból költözött be. Ezek az új jövevények nyomják most rá a hazai zsidóságra bélyegüket, s ők kutatják fel a megélhetés és felemelkedés anyagi lehetőségeit.

Természetes, hogy e lehetőségek agrárországban szintén a mezőgazdasággal vannak szoros kapcsolatban. Zsidó kispáros is nagy számmal van ugyan — többnyire szabó, paszomántos, aranyműves —, de inkább a nyugati városok zsidónegyedeiben, a régebbi bevándoroltak között, az új jövevények elsősorban a földesúri regálét képező falusi kocsmákat bérlik, s ott kezdik meg a mezőgazdasági terménykereskedést, mely a magyar nemesség nemtörődömsége és a jobbágyosság kötött állapota következtében csakhamar az ő kezükbe kerül. A földesúri kocsmában az úr borát kell kimérni, ezt olcsón kapja, drágábban adja el, s emellett a szomszagos jobbágyoknak hitelezve, azok terményeit potom áron szerezheti meg. A vármegye, mely etekintetben sem menthető fel a jobbágyérdekek elhanyagolásától, aránylag magas határig, száz forintig engedte meg a jobbágyoknak való hitelezést, s amikor a hitel az urasági borra vonatkozott, annak behajtásánál a kocsmárosnak rendelkezésére állott az egész földesúri apparátus. Voltak földesurak, akik a helyzetet felismerve, a vármegyével ellentétben a hitelezési határt két forintra is leszállították. A zsidó kocsmáros pedig rendszeresen fizette az árendát, mert mint gróf Desseffy József megállapította, „csaknem merő hagymával él és igyekezőbb, kereskedik, vesz, ad, ha lova van, kész illendő áron fuvarozni; egyszóval kis nyereséggel elégszik meg; vigyázni kell ugyan rá, hogy keze alatt ne pusztuljanak el az épületek, mert tisztátalanabb, de az uraság kocsmabeli jövedelme bátorságosabb kezében“. Ez az oka, hogy a földesurak nekik adják kocsmá és egyéb regáléikat, annak dacára, hogy hitelpraxisuk határozottan szegényíti és még inkább alkoholizálja a szegény jobbágyot, kinek alacsony helyzetében, nehéz munkájában bor az egyetlen vigasztalása. Az árendálás az alap, melyről a falusi zsidó átugrik a terménykereskedelemre, amelyben a francia háborúk nyújtanak neki nagy lehetőséget. A hadseregnek szállítandó gabona valódi felhajtói és gyűjtői ekkor lesznek az iratokban gabonazsidóknak (Kornjuden) nevezett kereskedők, akik nélkül a hadsereg szükségletei nehezen volnának kielégíthetők, de akik előtt hasznos a szükséglet bekövetkezésének idejét titokban tartani, nehogy előre összevásárolják és mesterséges hiányra hivatkozva drágán adják el. Ezeken a kérdéseken már József nádor és az ak-

kori hadvezetőség is elmélkedett. A gabonát a parasztoktól ők veszik meg, de ők veszik át a nagybirtokos hatalmas termésmétegeit is, ők adnak, azaz a közülök a háborús szállításokban meggazdagodottak, zöldhitelet a még lábon álló termésre. Az úri birtok Verbóczi-féle megkötöttségében ők kockáztatják pénzüket, s mint láttuk, a nagy külföldi emissziós kölcsönök lebonyolítására is inkább csak a zsidó bankházaknak van bátorságuk. A falusi zsidó ilymódon lassankint közvetítő lesz a birtokos és a kívülág közt, az uradalom minden terméke az ő kezén át változik pénzzé. Zsidók árendálják a kocsmákon kívül a pálinkafőzést, az erdőket hamuzsírégetés, makkoltatás céljából, ők veszik meg a gyapjút, melynek piaci és külföldi árát egyedül ők ismerik, holott az eladó gazdatisztnak arról fogalma sincs; gabona- és boreladásnál szintén ők szerepelnek, bár azok a felvidéki zsidók, kik tisztán borkereskedők, a Hegyalja vidékén nem éppen jóhírnevűek; a borkereskedés nálunk is, akárcsak Csehországban és Galíciában, szinte kizárólag az ő kezükben van. Egy-egy uradalomhoz annyira hozzászoknak, hogy a „házizsidó“ név és fogalom divatos lesz; *ü* gazdatisztek tudományához hozzátartozik, hogy gubacseladásnál, bármely kótyavetyénél a saját zsidákat léptetik fel, nehogy a licitációra jövő idegen zsidók maguk közt „összeség” az árat akadálytalanul lenyomják.

A városok még nem eresztik be őket, legfeljebb vásáraitra, de míg például a pesti vásárookra 1780-ban még csak két zsidó kereskedőnek volt szabad belépnie, azóta a tolerancia alapján türelmi taksát fizetve Pesten a 40-es évek elejére számuk 7000 fölé növekszik. Egyes vármegyék is ragaszkodnak a formális tilalomhoz, így Gömör, Bars, Hont és Zólyom, de az már, tekintve a földesúri gazdasághoz való kapcsolataikat, alig tartható fenn. Nagyobb tömegekben szállják meg a gabona-, állat-, bőr-, borkereskedelem vidéki központjait, igen nagy számmal laknak ez alapon Pest vármegyében, továbbá a dunai vízi gabonaszállítás felvevő állomásain és az azokhoz vezető községekben: Pakson, Faddon, Dunapentelén, Rácalmáson, Högyészen, Bonyhádon, éppen azokon a helyeken, ahol a török-korszak alatt a beköltözött rácok tartották kezükben az akkor leginkább jövedelmező marhakereskedelmet. Egy-egy vármegye gabonalevezető helyén, lehetőleg nagy uradalmi központban, így Fejér megye területén Lovasberényben laknak, itt a falu egynegyedét teszik ki, Veszprém megyében Pápán, Veszprémben stb. Bár Galíciával összehasonlítva, a magyarországi diaszpórában még nagyobb mértékben szétszórva, gyakran egy-egy családra izolálva laknak, ősi szokásaikhoz és vallásukhoz mégis ragaszkodnak, jóllehet már II. József helytartótanácsa szükségesnek nyilvánította, hogy romlott galíciai zsidó-német jargonjuk elhagyása érdekében rendes német népiskolába járjanak. Ugyancsak ekkor nyílt meg számukra a

gimnáziumok és felső iskolák kapuja, ahova azonban az orthodox hitű zsidóság egyáltalában nem sietett. Hivatalviselési joguk nem volt, legfeljebb orvostudományt tanulhattak tehát, ezt is a bécsi egyetemen; egész tömegükben megmaradtak a kereskedés terén annak dacára, hogy nemcsak a nemes, de a jobbágy részéről is megvetésben részesültek. Felszabadításukra és ezzel kapcsolatban beolvasztásukra úgy az ő körükből, mint a magyarságéból csak a 30-as évek végén, a liberalizmus hatása alatt jelentkeznek az első hangok.

A reform előzményei

Negyven esztendő, majdnem félszázad képét próbáltuk e töredékekből összeállítani. Eltekintve az akkori politikai ellentétektől, melyek különben is távol voltak attól, hogy katasztrofálisan kirobbanjanak, nyárspolgárius megelégedettség mozdulatlanságát, kívánságtól mentes nyugodt öntudatát nyújtja végső benyomásként e korszak, víztükörhöz hasonlóan, melynek fodrai mélységet nem árulnak el. Pedig a felszín alatt már rezdülve készül a háborgás. A nemzeti érzés, mely eddig szinte azonosulni látszott a rendi privilégiumok változatlan fenntartásával, politikamentes költői megnyilatkozásaiban már annyira elvált a kortól, hogy kívülről képes azt szemlélni. Kazinczynak hatástalan racionalisztikus kritikája, Virág Benedek rendi tradicionalizmusa helyén már ott áll az új, mindent átfogó nemzetiség romantikus költészete: Kisfaludy Károly és Kölcsey után az eljövendő nagyok elsője, Vörösmarty Mihály. Zalán futása is a múlt képeit idézi fel a magyar elé, de nem többé a barokkizáló rendi költők példájára, akik saját kortársaikban rendszerint megtalálták az ősi hőskorok erényeit; nem, ez új szemlélet szerint a jelen mozdulatlansága méltatlan a nagy múlthoz, melytől „ezren fordulnak el, álom öldösi szíveiket, s velők alszik az ősi dicsőség*¹. A költő saját korát „tehetetlen kornak“ látja, melyben „puhaságra serényebb gyermekek álltak elő az erősebb jámbor apáktól“, de már nem a harci vitézség az egyetlen erény, melynek hiányát fájlalja: az új nemzetiség, melynek hangja öntudatlanul előzi meg a politikai és társadalmi változást, mély erkölcsiségen alapszik és azt követeli ettől a gondtalan, előjogait utoljára élvező nemesi nemzedéktől is. Az 1830-ban írt Zrínyi dala szerint „Más faj állott a kihúnyt helyére, Gyöngé fővel, romlott, szívtelen“, ezeket a sorokat Kölcsey Ferenc akkor írja, mikor az 1825—27-i országgyűlésen és az abból kiküldött bizottságok tárgyalásai folyamán kiderült, hogy a nemesi társadalom túlnyomó többségben nem talál semmi változtatni valót a viszonyokon! A költőnek igazat mondott érzése: a másfélszázéves török-korszak után ez újabb négy évtized mozdulatlansága valóban felidézte a nemzethalál közelségét.

Ez az új, a régi rendinél erkölcsösebb és érzékenyebb nemzeti érzés még csak a vatesek lelkében dereng, elvonatkoztatva

a társadalom és politika realitásaitól, melyek közt a meglévő-től gyökeresen eltérő újat alig meri valaki álmában is elképzelni. A rendi nacionalizmus az utolsó korszak, melyben még a vélemények egyetemes egysége uralkodik a korábbiakhoz hasonlóan: egyetlen közvélemény nyűgözte le a felvilágosodás embereit, ugyanígy a barokkéit is, bár ez időkben még külön-külön a katolikus és protestáns világot. A felvilágosodás bármennyire felszabadította is »ζ individuumot, belőle csak nyájbeli egyént alkotott ugyanoly gondolatokkal és adott helyzetekben ugyanoly cselekvéssel. Csak a következő korszak, a liberalizmusé hozza meg az egyénnek nemcsak elvi szabadságát, hanem azt is, hogy kiki tényleg saját ízlése szerint választva egymástól eltérő utakra juthat; egységes közvélemény ettől kezdve a lényeges kérdésekben is illúzió. De most még megvan, senki sem szabadíthatja fel magát alóla, s innen van, hogy a fennállótól lényegesen eltérő vágyképekkel alig-alig találkozunk. A század elején Vedres István szegedi földmérő, Torontálban és Szeged határában a „sivány homok“ erdősítője az első, aki mintegy álomban képzei el a független és európaiag művelt új nemzetállamot: 1807-i javaslata szprint a rendeknek 25 milliót kellene összeadniok „nemzeti jószágként“, mely összeg 25 évig az országban forgatva megduplázódna, s belőle országutakat, csatornákat, várakat, követségeket, a tudomány, mezői gazdaság emelését célzó intézeteket, falusi iskolákat, technológiai főiskolákat stb. lehetne építeni. A megmerevült rendiség korában jellemző követelése, hogy „jöjjön minden mozgásba, s az országnak javai, természetvényei, csinalmányi egyenlőkép szétosztódnának“. A szép álom álmovoltát biztosította tökéletes lehetetlensége annak, hogy a rendiség 25 milliót akarjon vagy tudjon összehozni.

A realitás útja az urbariális és ősrégi agrárszervezet megdöntését nem kerülhette el, s éppen ez az, amitől a rendi nacionalizmusnak leginkább kellett irtóznia. A jobbágyságot alacsony műveltsége akadályozta, hogy ez iránt bárminő gondolatok megfogamzzanak benne. Elégedetlenek, akkori kifejezéssel: kolomposok, vagy izgatok, akkor is akadtak, többnyire a „nemes taksások“, a paraszti sorban élő egytelkes nemesek között, akik azonban lelki elhagyottságukban felemelkedés helyett minden jobb és okosabb munka ellen szónokoltak, ellenségei voltak mindennek, ami munkába kerül, a szolgabíróhoz folyvást panaszra jártak, de veszekedésen és nyelvelésen kívül legfeljebb az árendás zsidó korsóit és poharait tördelték össze, ha az adósságuk megfizetését kérte. Az alsóbb néposztályok akkori helyzete folytán a változás csak azok részéről jöhetett, akik műveltségük támogatásával képesek voltak önérdükük ellen cselekedni. De nem lehettek sokan, akik gondolataikban más világ társadalmát képzeltek volna el.

ehhez túlerős volt a rendi nacionalizmus zárt rendszere; egyesek mégis eljutottak szélesebb perspektívákhoz.

Dercsényi Pál, később báró, Kazinczy unokaöccse, Weiszágostai evangélikus papi család leszármazottja, 1828-ban pályadíjat tűzött ki a magyar mezőgazdaság javítására, már nem tisztán racionalisztikus, anyagi szempontból, hanem mert felismerte, hogy a földbirtok jövedelmének szükséges fokozásával együtt erkölcs és kultúra is kell, hogy emelkedjék. A pályadíjra írta meg „Tanácsolatok a magyarországi mezei gazdák számára“ c. művét Balásházy János, zemplénmegyei birtokos és táblabíró, s abban egyszerre felveti azon kérdéseket, melyek a mezőgazdaságot tényleg előre vihetik, de egyúttal szétporlasztják előbb-utóbb a rendi birtokviszonyokat. Követeli az úr és úrbéres földjei elválasztását, a tagosítást, a földbirtok eladhatását és vételét, a mezőgazdasági „creditum“, hitel felállítását, ami a nemesi birtok törvényesen védett helyzetét rombolná le. Következő művében, 1830-ban már az erkölcsi kritika is megszólal: addig hallatlan hangon hibáztatja az erkölcstelenséget, mellyel a nemesség saját céljaira a háziadót a jobbágyokkal fizetteti meg; ez az adó ma akkora, mint a hadiadó, s emellett haszontalanságokra költik, vármegyei hajdúk zsinóros nadrágára, öt sor gombjára. Könyörtelenül felfedi a vármegyei igazgatás hiányait, a szolgabírák önzését, bosszúállását, mellyel az úrra neheztelve, annak jobbágyait büntetik; követeli a megyei utasítások megszüntetését, az országgyűlésnek a vármegyéktől függetlenítését és nemesi adózást legalább a háziadó kereteiben. Benne is az „Idő lelke“ szól, melynek hatalmát nem lehet erőszakosan zabolázni, mert amely hazának „vigyázatlan, előítéletes és vak törvényhozói“ ezt teszik, annak földjét ártatlan vér és keserves könnyhullatások fogják nedvesíteni. „Az idő, s az újonnan kifejlődött szükségek nem óriási, hanem elementumi erővel bírnak, melyeknek ereje, ha bölcs törvények által nem szivárogtatik el, lassan-lassan szétpattantja a társaságot egybecsatoló láncokat, szétszaggatja a polgári egybekapcsolódás köteleit. Így rajzolódik a boldog táblabíró-világ horizontjára a forradalom réme, ennek megelőzéseként kell jönnie a reformnak.

HETEDIK KÖNYV

XIX-IK ÉS XX-IK SZÁZAD

**MÁSODIK RÉSZ
A REFORMNACIONALIZMUS**

SZÉCHENYI ÉS A HARMINCAS ÉVEK

ARENDEI nemzetiséggel mint minden uralkodó nézettel Aszemben az újítás, a reform gondolata csak oly főben fogamzhatott meg, amely vagy immár felszabadult az avult jogi és erkölcsi rend hatalma alól, vagy annak sohasem volt annyira alávetve, mint általában Verbőczyi nemzetének, a populus Hungaricusnak tagjai. Az akkori társadalmi viszonyok közt különállás vagy elszakadás csak a legmagasabb körökben hozhatott létre ily következéseket, egyszerű nemes szavát az ötvenkét nemesi univerzitás közül vajjon hányban hallották volna meg és nem-nemes, városi polgár vagy paraszt véleményével ki törődött volna? A reform csak a nagybirtokos-osztálynak vagyon, családfa, országos méltóság által függetlenné tett soraiból jöhetett.

Széchenyi Ferenc

Már a rendi nacionalizmus önelégült évtizedeiben is feltűnik egy nyugtalan mágnás, aki korának viszonyaiba semmiképp sem tud beleilleszkedni. Gróf Széchenyi Ferenc előbb II. József nagy híve, utóbb Ferencnek oly lojális alattvalója, hogy azt sok nemesi politikus nemzeti közömbösségnek tartja; mégis Ő alapítja meg a kor nagy alkotását, a Nemzeti Múzeumot és nincs magyar író vagy költő, kit vagyonaiból ne segítene; az 1793-i bizottságokból kilép, mert azokat nem tartja elég szabadelvűeknek, viszont élete utolsó évtizedeiben vallásos életén botránkozik meg e közönybe hajlott nemzedék, látva örökös templombaj árását és otthon, kastélya kápolnájában állandó térdenállását. Széchenyi Ferencet nem ismerte kora, s a legtöbb, amire személyét illetőleg jutnak kortársai, annak felismerése, hogy ez a nagy magyar dinasztia idegen az akkori magyar földön. Valóban a rendi gondolkodás Széchenyi messze elhagyta akkor, amikor a német romantikának hozzáink legközelebb eső, bécsi ágához csatlakozott és híve lett a bécsi Hofbauer Kelemennek, a redemptorista szentnek, aki a kongresszus éveinek erkölcsi lazaságát próbálta kis körében Istenhez visszaigazítani a szegények támogatásával, a modern pasztoráció eszközeivel. Hofbauer körében találkozott Széchenyi a forradalom elleni új, katolikus reakció romantikus híveivel, köztük Friedrich von Schlegellel, akik a korán elhunyt Novalis kék virágát keresve, Európa jövőjét abban lát-

ták, ha a nemzetek visszatérnek a középkor keresztény egységéhez. A vallásilag közömbös és a rendi előjogokon túl nem látó magyar világban Széchenynek egyedül kellett állnia ez új irányával, rokonságának egy-két arisztokrata hölgyétől várható csak megértést, amikor a modern katolicizmus elveit hazai viszonyokra alkalmazva, az egyháznak az állam gyámkodása alól felszabadítását, a földművesosztály helyzetének javítását, új katonai és adórendszert követelt, nyomtatásban soha meg nem jelent kézírataiban. Széchenyi idegen maradt itthon és nemzete sorsán kétségbeesve ment sírjába. Az ő katolikus szigete éppoly kevésbé hatott a nemzeti fejlődésre, mint a 20-as évektől kezdve József nádor második feleségének, Mária Dorottyának budavári protestáns pietista, kispolgári társasága.

Széchenyi István; vallásos alapjai

A családban tehát gróf Széchenyi István már a második nemzedéket képviselte úgy a barokk-rendiség elleni oppozícióként mint az átlagosnál mélyebb katolikus vallásosság dolgában. Mindkettőre szüksége volt, hogy az ellenzéki attitűdöt a Nagy Parlaggal szemben mindvégig fenntarthassa. De a kiindulópont vallásos érzése volt, ez adta neki az erkölcsi erőt, melynek időnkint kétségkedő birtokában is felszabadította magát a rendiségnek akkor már embertelen és erkölcstelen uralma alól. Mély vallásos kedély atyai és anyai öröksége volt, Bécs és Firenze romlott főúri társas életében, naponkénti bűnei mellett is ragaszkodott a katolikus egyházhoz és legalább szeretett volna annak parancsai szerint élni ifjúkora huszártiszti éveiben is. Nem szégyelte magát kálvinista barátja, báró Wesselényi Miklós előtt sem, amikor esténként térdenállva „őszinte hódolattal hajolt meg a Mindenható előtt.“ Gyakran gyónt, de áldozni ritkán mert, nem lévén bizonyos megigazulásában. Naplóiban a katolikus lelkiismeretvizsgálat könyörtelenségével próbálta bűneit, léhaságait nyesegetni és magát az erkölcs uralmának alávetni. A felvilágosodás elterjedése óta hiába keresnénk még egy világi magyart, kinél a politika, gazdaság, nagyvilági élet oly szoros függvényei volnának annak az erkölcsnek, melyet a katolikus egyház évezred óta hirdet. Széchenyi István a magyar politikát nem a saját előjogai szempontjából ítélte meg, nem azt nézte, érvényesülnek-e a tankönyvekben lefektetett és országgyűléseken unalomig ismételt sarkalatos törvények; nem, ő a sarkalatos törvényekre és velük az egész rendi alkotmányra csak annyit adott, amennyit egyházának tanai szerint szabad volt adnia. Ehhez mély hit és azzal együtt szinte vakmerő bátorság volt szükséges; az Erkölcsnek és Gondolatnak mindenén áttörő hatalma lehetett csak képes arra, hogy egy nemzet évszázados bálványában és a nemzetiség ténylegesen egyetlen gyámolában oly hibákat fedezhessen fel, melyek méltat-

lanok a humanizmushoz és az isteni erkölcsöz. Széchenyi politikai rendszerének kialakulása ugyanazon úton ment végbe, mint a középkor nagy katolikus állambölcsületé Aquinói szent Tamásnál, vagy a modern pápák szociális rendszeréé: Istenre és a tőle megszabott erkölcsi törvényre függesztve szemüket, az ideálhoz mérik s annak hasonlatosságára törekszenek átalakítani a meglévő emberit. Széchenyi nem volt szent; először saját életét törekedett nagy nehézségekkel keresztény módon berendezni, s azután ugyanezen elvek szerint környezetét, a fiatal arisztokratákét és végül az egész nemzetét. Hallván, hogy ifjú barátja, Wesselényi egyik szolgájával durván bánt — emlékezzünk vissza a gazdatiszt búcsújára az öreg gulyástól, ilyen dolgokat a rendi társadalom nem vett tragikusan —, Széchenyiben megszólal Krisztus evangéliuma a felebaráti szeretet parancsával: „Mi beszélünk az emberiség emancipálásáról, szabadságáról, liberalizmusról, keresztény filozófiáról! Nem, mi nem születünk reformátoroknak, nekünk először önmagunkat kell reformálnunk. Nekünk az alázatosság, az önmegtágadás iskolájába kell még járnunk. Én sokkal kevesebbet érő vagyok, mint Wesselényi. Mily szenvedélyes, igaztalan és szívtelen lehetek még én, tudtomon kívül is!“ Annak, aki az emberi közösségek életében akar erkölcsösebb formákat meghonosítani, saját életét kell azok szerint berendezni; Széchenyi ehhez képest politikai működéséből nyeri vallásos megnyugvását, a jó lelkiismeret öntudatát, melyet ő Belső Csendnek nevez. Mindez az elv ég és földként távol áll a XIX. század világi felfogásától, mely az államférfiú köz- és magánéletét egymástól élesen elválasztva, ez utóbbit minden erkölcsi ellenőrzés alól felmentette. Széchenyi még azt hitte, hogy „nekünk kötelességünk egymás fölött örködni, s egymást segíteni az erkölcsi művelődésben és tökéletesülésben. Nekünk a filozófia templáriusainak kell lennünk a szó teljes értelmében“.

A magyarságot Széchenyi gondolkodásában ismét megcsapta azon európai keresztény univerzalizmus egy szellője, mely Szent Istvántól kezdve művelődésünket irányította és ha időnkint elernyed, akkor megint csak ezt kellett segítségül hívunk, hogy általa az elhanyatlásból újra kiemelkedjünk. Széchenyi ilyen mélyponton találta nemzetét, amikor a jellegzetes magyar intéciók legfeljebb keleti és balkáni környezetben számíthattak korszerűeknek és emberieseknek, de nem a Nyugattal kapcsolatban. A keresztény erkölcsstannak kételesen felüli szilárdságával ismeri fel Széchenyi a bajokat és merészeli őket nevükön nevezni. Kora ifjúságától kezdve különben is kívül él a rendiségen, s ha érintkezik vele, elfogulatlanul, szeretet nélkül appercipiálja azt. A rendiség dinasztikus lojalitása sem köti: az udvari élet, melyben a sok főherceg mindegyike félistenként mozog, tiszteletlen ékekre

indítja. A bécsi kormányférfiakon, akiket az országgyűlési ellenzékiiség pokoli szörnyeknek képzel el mefisztószarvakkal, sikerül neki felfedeznie a szarvak helyén a szamárfüleket. De a nemesek büszke alkotmányossága sem imponál neki: a fiatal debreceni huszártiszt elmegy egy úriszékre, a nemesek politizálnak: „olyan szabadság, minő a miénk, sehol nincs másutt, az angol szabadság is csak papíroson van a mienkhez képest“. Széchenyi mély megvetéssel jegyzi fel róluk: „ezek az emberek nem gondolkodnak, s ha igen, csak magukra gondolnak, a parasztra nem; a paraszt semmi az ő szemükben⁴. 1820-ban vagyunk, amikor Széchenyi gondolkodásában ennyire jutott, minden politikai ismeret és tapasztalat nélkül, 1820-ban, amikor a nemesi nemzet épp hozzákészül az előjogos alkotmány görögtüzes védelméhez a megyei ellenállásban! Ha a nemesi nemzet ismeri a fiatal gróf belsejét, joggal vádolhatja őt az- zal, hogy elszakította a szálakat, melyek nemzetéhez kötötték! Széchenyi faji érzése

Ezek a szálak csakugyan elszakadtak, de annál erősebbek azok, melyek Széchenyit saját fajához, társadalmi és rendi különbség nélkül értett nemzetéhez kötik. Azt mondhatjuk, hogy Széchenyi mindkettőben, a rendi nemzet megvetésében s a magyar faji kapcsolat öntudatában, unikum, egyetlen, saját korában. Tekintsünk vissza arra a hűvös közönyre, mellyel melegszívű, európai kultúráért lángoló nemesek is nézték a nem-nemes osztályokat, elkezdve Bessenyeitől, s ha a költők és írók lelkében nem találunk szimpátiát, még kevésbé cselekvő akaratot a magyar faj túlnyomó többségét kitevő szegénység iránt, akkor ugyan hol kereshetnők azt? Széchenyi- ben a faji azonosság tudata csodálatosan tör ki akkor, amikor ennek másutt, az egész nemzettestben még nyoma sincs. Annyi látszik csak bizonyosnak, hogy a hatalmas arisztokrata felismerve vérenek és fajának a szegény jobbágyéval azonos voltát, ezt öntudatosá magá előtt keresztény érzései segítségével teszi, melyek az embereknek úgyis mint Isten fiainak, úgyis mint bűnben fogantaknak egyenlőségét és testvériségét hirdetik. Katholikus hite nélkül ezt a faji kapcsolatot, mely az ő társadalmi állására éppen nem volt megtisztelő, aligha vallotta volna be magának és még kevésbé tehette volna politikai gondolkodása egyik alapjává. Eleinte maga sem tudja mindig legyőzni a tasztító erőt, mely ez elhagyatott, műveletlen nép- ből feléje árad; küzdenie kell önmagával, hogy a testvér meg- kínzott vonásaiban a sajátját felismerje. Így elmélkedik deb- receni garnizonában: „Majd a legnagyobb vonzódást érzem e durva néphez, melyet voltaképp hön szeretek, hogy oktattám, emelném, emberré nevelném, majd meg látni sem kívánom, s eltaszítanám magamtól. Tudatlansága meghat; életemmel és véremmel szeretnék segíteni rajta, s osztoznám és viselném sorsát. De sokszor elborzaszt és felháborít igaztalan vaksága

és önhittsége. Hol fognak hamvaim pihenni, kérdem gyakran magamtól, a hazában-e vagy a külföldön?“ Néha még kétséges, nem fog-e ő is elfordulni a hazától, mint öregségében atyja, de újra leköti minden magyar specifikum, amivel csak találkozhat: hegedű, cimbalom, duda a paraszt kezében, melyet a nemesi Tyrtaeusok észre sem vettek: ezek Széchenyiben a faji öntudat hatalmas munkásai. Közhuszárjainak egy debreceni multságánál bizonyára ő az egyetlen, aki ellágyul azon, hogy magyarokat lát paraszti muzsikaszó mellett: „Ügy ellágyulok, ha valami hazait látok; elég egy hegedű, egy cimbalom vagy akár duda is, hogy elérzékenyüljek szinte a kőnyenyekig. Egy népek sajtóságait nem kellene megváltoztatni vagy éppen elpusztítani; olyan az, mint a fognak a zománca.“ Ami azonban fajilag hat reá, az az eredeti népi, nem pedig történeti, lett vagy csinált; ez az, ami legjobban mutatja, hogy honszerelme és magyarsága végkép elvált a történeti magyar érzéstől és visszamenekült, mint gyermek anyjához, az ősi faji összefüggésekbe. Ahol történetileg kialakultat talál, ott ösztönösen bizalmatlan, mintha nem tudná, vajjon ez a jelenőség is nem járult-e hozzá, hogy a magyar viszonyok annyira igazságtalanokká váltak. Átutazik Szoboszlón, mely hajdúváros mindenkinek a büszke hajdúszabadságot hozza emlékébe, neki is: „Szoboszló szabadságát Bocskaytól kapta! Szegény lehanyaglott ország, gondoltam érző szívvel és rontott gyomorral az egész úton. Oly kevés műveltség, oly kevés természetes erő.“ Máskor összefoglalóan állapítja meg a lesújtó igazságot: „Nagyobb elbizakodottság kevesebb ismerettel és érdemmel egyetlen nemzet karakterében sincs, mint a magyaréban.“ De ez a szomorú állapotban sínylődő nemzet mégis az övé, jelenét ugyan nem fogadja el, múltját is sokkal alacsonyabbnak találja, semhogy büszke lehetne reá és magát vele azonosíthatná, de a vér homályos erői fogva tartják. Svájc alpeseiben, Itália viruló völgyein soha nem érzi magát oly boldognak, exaltálnak, mint „hazája kopár pusztáin“, miből arra következtet, hogy neki „okvetlen a legősibb hún fajból“ kell származnia. A vér mellett a táj is lenyűgözve tartja állandó és örök köteléssel, nem többé az esetleges táj, melyen született, vagy felnőtt, mint még korábban Berzsényinek a Kemenesalja, Kisfaludy Sándornak a Balaton tája a szülőföld, mely énekre hangolja; Széchenyi az első, aki a Hortobágy futóhomokján és a Dunántúl egyformán otthon van, akinek számára a haza az országot és benne minden magyart jelent, annak dacára, hogy a külföldet ismerve, a haza szépségei éppenséggel nem ragadják el. „Szegény kis haza, mégis elég csúnyácska vagy“, mondja élénk ellentétben a barokk-kor idealizáló szokásaival. „Igaz, hogy még nem ismerlek egészen, de majd megnézek nemsokára, mert hűségesen szeretlek, dacára futó homokodnak és felfuvalkodott lakóidnak.“

Széchenyi a rendi nacionalizmus ellen

Ily egyedülálló és eretnek nézetekkel Széchenyi nem lett volna őszinte, ha a rangtársainak nyitvaálló utakon keresi politikai érvényesülését. Az 1825—27-i országgyűlésen jelen van ugyan a felsőtáblán, mint született főrend, de szereplése alig emelkedik ki, az idegenes magyart beszélő fiatal mág-násnak kevés a tekintélye, s mikor azt mondja, hogy az alkotmány megtartása a király részéről nem kegy, hanem kötelesség, az elnöklő nádor erélyesen rendreutasítja. Az alkotmány körülbástyázása csak igen távolról érdekelte őt, aki még ugyan nem jött rá arra, hogy épp a magyar jövő érdekében lerombolandó ez az alkotmány, de annak hiányait magasabb erkölcsi alapjáról már felismerte. A rendiség retorikája üresen kongott fülébe, az akkori barokk rendiségé csak úgy, mint annak múltbeli visszavetítéséé, a szabadságharcoké. Ő az első, aki világosan elválasztja a rendi magyarság, a nemesség múltját az igazi magyar múlttól, s ha az előbbiben a barokk rendiség nagyságot, dicsőséget, költészetet látott, annál feketébb képek tolnak elébe az egész magyarság története szemlélésénél. A Hittel megírásakor jegyezte naplójába: „Magyarországon mi kutya-macs kaként élünk és kis gyűlölködéseink és veszedéseink között elmulasztjuk a közjón munkálni. A szerencsétlenség iskoláján kevés haszonnal mentünk át, s idővel elfelejtettük; hosszú korszak biztonsága langyossá és petyhüdtté tett bennünket, a vér pedig, melyet a függetlenségért és önfentartásunkért ontottunk, nem volt elég tiszta, hisz egy elasszonyosodott társadalmi osztály privilégiumaiért folyt ki, nem pedig az ország egyetemes szabadságáért. Ez a vér tehát boszúért kiált, áldást nem hoz.“ A múlt hamis, szépített képein való borongás és rhetori érzelmesség helyett tudta, hogy szó helyett végre tette van szükség. Ilyen tett volt az Akadémia áldozatos alapítása, mellyel a nemzetiség alapját, a nyelvet, még régi gondolkodás szerint akarta erősíteni. De más törekvései már új gondolatokat árulnak el, melyeket francia-, angol- és olaszországi útjain sajátított el. Első munkája 1818-ban egy kis németnyelvű értekezés, melyben az angol lótenyésztés előnyeit rajzolja és úgy arabs és angol telivér mének szerzését, mint lóversenyek és díjak alapítását ajánlja honfitársainak. Célja azonban csak mellékesen gazdasági: lóversenyrendező vagy lótenyésztő egyesület alakításával a vezető rétegekbe akar új gondolatokat, új mozgást és nyugati művelődést belesajtolni: „Ezeket az eszközöket ártatlanoknak és eléggé alkalmasoknak találom arra, hogy honfitársaimat odúikból kicsalogassam, egy helyre összegyűjtsem, s őket egymással. és művelt idegenekkel megismertessem. Mialatt lóról, juh-ról és tehénről beszélgetek, azalatt tulajdonképen lassan és óvatosan honfitársaink előítéleteit reszelgetem ...“ A lovak nemesítésére alakult társaság tehát nem volt egyéb, mint egy

résecske, melyen át Széchenyi nyugati levegőt hozott be a rendi Magyarországra, hol minden önálló kezdeménytől irtóztak, s ezért, példát mutató, ő maga vette az ügyet kezébe, maga járt audienciára a királyhoz és nádorhoz, maga adott be kérvényt a kancelláriához, hogy az egyesület engedélyeztessék.

Széchenyi aktív kereszténysége az ilyenekkel csak rövid ideig elégedhetett meg. A lótenyésztési propaganda hevében írt művében, a Lovakról címűben 1828-ban kifejti a hajtóerőt, mely nem engedi megállani ott sem, hova legtöbb honfitársa sohasem ér el. „A keresztény vallással azt a hitet is átvettük, hogy a halandó virtusai és esze által mindig magasabbra emelheti magát az Istenség felé.“ Magasabbra emelkedni, tökéletesedni az embernek és nemzetnek egyaránt feladata, rögzös, nehéz út, melyen Széchenyi pályája első felében nagy kétségek, folytonos visszaesések és belső krízisek árán haladt előre. De mégis előrehaladt, ha nem is egyedül, de azon ideális kapcsolat segítségével is, mely őt gróf Zichy Károlynéhoz, született gróf Seilern Crescentiához, későbbi feleségéhez kötötte. Ez a szerelem, melyben a szenvedély első mozdulásainak legyűrése után annyi van a novaiisi romantika tisztaságából, s melynek tényleges tisztaságát bizonyítja, hogy fennállása alatt, szokott kétségeit félretéve, bátran mer a szentáldozáshoz járulni, ez, mondom, Széchenyit gyorsított tempóban hajtotta saját tökéletesedése útján és azon, amelyen nemzetét kellett megreformálnia. 1830-ban szövetséglevelet készít, melyben Crescence és ő kölcsönösen támogatást fogadnak egymásnak azon az úton, melyen céljuk a tökéletesedés, a hazának és a felebarátoknak szolgálata, s hogy fivér- és nővérként fogják erényeikkel szolgálni Magyarországot. Zichy grófné nem írta alá ezt a kötetet, akkor még egyikük sem remélhette, hogy a férj halálával belátható időben egyesülhetnek, de ily formások nélkül is mint a szigorú Erény vezette az önfeláldozó, cselekvő hazaszeretet útján barátját. Széchenyi így jött rá, hogy a nemzet a keresztény perfekcionizmus magaslátáról nézve nem az alkotmány kérdése többé, a politikának jóformán semmi köze hozzá: a nemzetiség egyszerűen feltétele annak, hogy a magyarok olyanok legyenek, kiknek szívében „semmi sem töltheti tökéletesen bé, mint az igazán nagy, nemes és szép“. Nemzetiségnek „lenni kell előbb, s csak azután lehet jóra, derékra, erényesre kifejlenie“, a nemzet tehát egy biológiai egység és feltétel, mely a magyaroknak tömegükben lehetővé teszi a keresztény tökéletesedést; ezért kellett Széchenyinek — talán öntudatlanul is — a magyar nyelv terjesztése terén leróni adóját, mint amely eszközzel a nemzetiséget legjobban biztosíthatja. Nemzetiség nélkül nincs erkölcsi élet: ezt a gondolatot a kereszténységből kikövetkeztetve, azt is ki kellett mondania, hogy amíg erkölcs nincs, addig nemzetiségről sem lehet szó. Ez az oka végső fokon, hogy a

rendi nacionalizmus nem elégítette ki: hiányzott abból az ő erkölcsi érzéke számára a lényeg, a keresztény erkölcs.

A „Hitel“

Mindezen gondolatok a vallás mélységeiből fakadva, idegenek voltak az akkori világban és talán Széchenyinek magának is szüksége volt kimondásukra, hogy realitásukról bizonyosan meggyőződhessek. Így jelent meg 1830-ban rendszerének első vázlata gyanánt a „Hitel“. Félszázados nyugalom csendjét zavarta meg benne új gondolatok idegenszerű tömegével, olyan gondolatokéval, melyeknek végső következeit azóta egymásra következő nemzedékek, politikában gyarapodva, vallásos hitben megfogyatkozva, mai napig sem merték levonni. Újabb történetünk, a rendiség korszakára következő, e gondolatok első kimondásával kezdődik.

Széchenyi nem volt sem filozófus, sem pedig egyházi szónok, hogy keresztény erkölcsi követeléseinek előadására szorított volna. Pozitív javaslataihoz a külföld ismerete jutatta: látta az angol és francia mezőgazdaságot és kereskedelmet, megtanulta az angol és francia forradalmak történetét és az új modern alkotmányokat. De kiindulópontja a hazai rög, annak elmaradt állapota, még pedig elsősorban a saját osztályabeli földbirtokosoknak bajai. A fent leírt dekonjunkcióra éveiben vagyunk, amikor a nagybirtok már végigjátszotta az emissziós komédiákat és többé senki sem hisz neki: nincs hitele. Széchenyi a hitelhiány okait fejt ki, az akkori közvéleménytől gyökeresen eltérő módon: nem a kormányban, nem a külső dolgokban, hanem azon belső berendezkedésben és életmódban van a hiba, melyet a rendiség büszkén Európa legjobb rendjének tartott mindeddig. Maró gúnnyal tárgyalja az „elavult rozsdás systema“ bajait, azzal a sértő iróniával, melyet csak az tud kifelé alkalmazni, aki évek álmatlan éjszakáin önmagával gyötrődve, saját leikével szemben is megszokta a kíméletlenséget. Sorra kerül a nemesi és főúri életmód, az Önhittség, a paraszt elnyomása; kimutatja az utóbbi évtizedek tényleges tapasztalataival egyezően a robot haszontalan voltát, a dézsma, forspont, úticsinálás értelmetlen igazságtalanságait. A jólét emelésére a belső fogyasztás emelését tartja egyetlen eszköznek, lemondva a rendiség évtizedes veszszőparipájáról, arról a hitről, hogy jobb kiviteli lehetőségek közt, tehát egyszerű vámtarifális úton felemelhető a magyar gazdaság. Követeli a közlegelők szétosztását általában a közösbirtoklás helyébe az egyéni tulajdont, a céheknek és a hivatalos árszabásoknak eltörlését. Gúnyosan és egyúttal erkölcsi felháborodással tárgyalja a nemesi nemadózást, ezt az alaptörvényt, aminthogy sarkalatos és változatlan törvények tartását egyszerűen korlátoltságnak minősíti! Európában mindenki fizet adót: „a legszabadabb emberek adót fizetnek, egyre s másra kényszerítve vannak, csak a magyar nemes

nem fizet semmit, s napjait töltheti, mint neki tetszik“. A régi felfogás e tárgyi támadása mögött felhőkbe nyúló tisztasággal magasodik fel a keresztény gondolat: változás kell, nemcsak azért, mert a brit és francia „vérzivatarok“ megmutatták, hogy jobb megelőzni azokat, hanem a keresztény erkölcs is azt kívánja. Egész frazeológiája az erkölcs alapján adódik, folyvást „elaljasodást, romlottságot és rothadást“ emleget, melyben a magyar nemesség haldoklik; követeli, hogy „minden státusbeli állati vadságát hagyja el, s józanabb filozófia alapján, mely keresztény vallás által megtisztult, fejtsse ki halhatatlan emberi méltóságát“. Mert nem a Verbőczy-féle Primae nonus, a nemesi privilégiumok, az alapja a nemzeti életnek, hanem a „kiművelt emberfő“, mely a „polgári erényt“ valósítja meg minden társadalmi osztályban, nem kötve többé a nemességhez. Pozitív javaslatai nincsenek, attól is tartózkodik, hogy a liberális államberendezéseket ajánlja, bár bevallja, hogy Angolországban „ki nem magyarázható belső édes érzéssel“ ismerte meg a „törvényelőtti egyenlőséget, a nemzeti szellem, közlélek, publicitás és sajtószabadság által való csudálatos kifejtést és felemelkedést, az emberiség jussai lehető legnagyobb szentségét“, de a kontinentális liberalizmus alapelvét, a demokráciát már veszedelmesnek tartja, a nép kezében levő hatalmat csakúgy, mint az egy kézben összpontosulót. Célja nem is az, hogy új alkotmányt adjon a magyaroknak, egyelőre maga sem köti le magát pozitív berendezés mellett; megelégszik vele, ha a rendiség tespedt nyugalma felzavarja. De a valóságban alig marad zuga az ősi alkotmánynak, melybe kérlelhetlenül be ne világítana, s ha olvasói követni akarják, úgy le kell mondaniok a nemesi birtokjog érintetlenségéről, a nemesi adómentességről, az urbáriális terhek tekintélyes részéről, a sarkalatos törvények parancsoló örök érvényéről. Hogy a polgári életben a jussal, szabadsággal és privilégiummal kötelességek is járnak, még pedig a nagyobb jogokkal nagyobb kötelességek, ez magábanvéve is tagadása volt a Verbőczy-féle nemesi alkotmánynak, s aki ezeket ki-mondotta, azt a megtámadott nemesség valóban Sámsonnak nézhetette, aki az ő templomának tartóoszlopait dönti ki. Emellett a jelennek és a dicső múltnak megvetése, mellyel Széchenyi nem volt többé hajlandó hátránézni, s végszava: „Magyarország — volt, én azt szeretném hinni, lesz!“, amelyet az akkori nemzedék csak a múlt sértő lebecsülésének tarthatott: mindez eléggé feltűnteti, hogy a Hitellel a háromszázados rendiség testébe Széchenyi robbanógolyót eresztett, mely a szövetekben borzasztó sebeket szakított.

A reakció: Dessewffy Taglalata

A Hitel, mint minden bátor, igaz szó, két részre osztotta az addig közömbös tömeget, mely tudattalanul élte privilegizált életét. A műveltebb nemesség nagyobb része rossz néven

vette kíméletlenségét, mellyel a rendiséget támadta. Ennek a csoportnak protagonistája, a széplélek, rossz gazda gróf Dessewffy József, Taglatat című válaszában mindazon vádak felhozta ellene, amelyekkel közéletünk a nyugalomát háborító reformereket azóta is szívesen elhalmozza. Széchenyi „mérték felett gyalázza“ a magyart, s még hozzá „csak a mi szégyenrészeinket takarta fel“, pedig más országban is van elég, ami nem tiszta; a nemzeti hiúságot nem szabad másképp, mint nagyon kímélve érinteni: „Kímélve kell azt felvilágosítani, szeretetni kell a gyógyító kezét.“ A haza iránt helytelen mindig a külföldit találni jobbnak és szemünkre vetni, hogy a velencei csónakász jobban énekel a budainál, az angol telivér gyorsabb a magyar lónál, Como vidéke szebb Badacsonynál, s mivel a madeira-bor hajón is eláll, a hegyaljai pedig gyakran a pincében is elromlik, tagadni, hogy a tokaji a világ legjobb bora. Különösen fáj a régi védőjének az a vád, hogy a magyar se nem jó lovas, se nem jó katona. Széchenyi a nemességet azzal vádolta, hogy nem lovagol többé, csak kocsin jár, aminthogy az angol vidéki gentryhez képest, melyet Széchenyi mintául vett, valóban el is szokott a lovaglástól a magyar; továbbá úgy találta, hogy a magyar elpuhult és ma már földművelő, tudós, író, ügyvéd, nem pedig lovas-nép, mert hiszen „csak az adófizető nép katonáskodik igazán⁴ — mindebben Dessewffy nagy sértést lát, mert „soha se fogja azt a szégyent, gyalázatot magára venni a nemesség, hogy vagy nem kész, vagy nem alkalmas akár békében, akár háborúkor fegyverfogaásra és forgatásra“. Az egészből kiderül, hogy Széchenyi megveti a konstitúciót, hiszen még a nemesi vármegyéről sem átalja azt mondani, hogy a vármegyeház nem egyéb kínzóhelynél: kész már Széchenyi portréja mint izgatódé, akiről a parasztok kolomposa lelkesen szónokolja: „az ám a gróf! ő mindent, robotot, kilencedet kárpótlás nélkül oda ajándékozna a taksásnak“. Annyi hatása azonban a Dessewffy-féle felfogásra is volt Széchenyi támadásának, hogy hirtelen megtántorodva elismerte, hogy valamit mégis kellene a nemesnek vállalnia: vámfizetést, az országgyűlési követek költségeinek a felét, a megyei tisztviselők fizetésének szintén felét, s a „terheknek ez a felosztása“ „országos alkotmányunkat megerősítené, s a gúnyolásokat letorkollaná“.

A Hittel valóban nagy cselekedet volt, azzá tette gondolatának újdonsága mellett a tekintély, mellyel a magas méltóságú szerző beszélhetett gazdagsága és műveltsége magaslatain, s a bátor hang, mely minden bajt és hiányt nevének nevezett meg s egyértelmű nyilatkozataival barátot és ellenséget egyképen állásfoglalásra készített. Míg korábban a nemesi birtokjog, a robot és jobbágyszolgáltatások nem tartoztak a beszéd tárgyak közé, hanem azok állapota változhatlannak tűnt fel, akárcsak a rendiség sarkalatos törvényeié, addig most

Széchenyi hatása alatt problémákká váltak, melyeket sem a vármegyegyületeken, sem az úriszékeken, sem kaszinókban és a nemesség vidéki Összejövetelein nem lehetett kikerülni. Sőt tudomásunk van arról, hogy a Hitel itt-ott a jobbágyok kezébe is eljutott, legalább is akad gazdatiszt, aki arról panaszkodik, hogy sarjútakarításkor és szántáskor „nehezen megy minden, a jobbágy erőtlén, meg kíváncsi, amióta a Hitel kezükben forog“. A cholera idején a paraszt azt mondta, hogy „nincs cholera, az elzárás csak azért van, hogy Széchenyi az igazságot be ne hozhassa“. A nagybirtok üzeméért felelős gazdatiszt elkeseredik Széchenyi könyvének fegyelmet rontó hatásán: „Már túl a Dunán földesurakat, tiszteteket mind leültette; itt a Hitel mérge, mit szült ez a könyv, amelyet az érett ész egekig magasztalt; ez az a könyv, melyet megégetni kellett volna sajtójával, kiadójával együtt. Igen, kényesen kell bánni a jobbágygal. Egy kis cholera nem ártana“, teszi hozzá egyéni nézetét Járányi István dörgicsei kasznár 1831-ben. Széchenyi maga úgy hallotta, hogy amikor a choleralázadásban a Klobusitzkyak zemplénmegyei kastélyát feldúlták, a nép egyik vezére, egy zúgprókátor, az asztalon találta a Hitelt, elolvasta, s egyes részeit tót fordításban — Széchenyi keserű megjegyzése szerint: bizonyára a legszabadabb fordításban — terjesztette a parasztok közt. Mennyit szomjazhatott emberi bánásmódra ez a szegény nép, hogy a Hitelnek távolból jövő, s számára érthetetlen szavai is mozgásba hozhatták, s viszont mily erősen volt megalapozva Verbóczi jobbágytartó rendszere, hogy bár Széchenyi első felléptével nagy hullámokat vert fel, ezeket mégis le lehetett csöndesíteni és a jobbágy védelem s reform ügye még két évtizeden tovább alhatott. Pedig Széchenyi tervszerűen folytatta propagandáját az értelmiség körében, egyrészt két nagy reformkötetével, a Világgal 1831-ben és a Stádiummal 1833-ban, másrészt társadalmi és gazdasági tevékenységével.

Széchenyi nemzeti programja

Egész munkásságában mindig a múlt a kiindulópont; jellemző módon a beteg, elavult múlt képeit rajzolja a nemesség elé, amint saját magát is a „rothadás szaga ébresztette fel“. Kossuth utóbb a dicső jövő képeivel csábította honfitársait, Széchenyi a múltat illető szemrehányásokban és káromlásban nagy, ezekkel űzi el végképen a rendi nacionalizmus egészségtelen önbizalmát. A magyar múlt még arra sem volt képes, hogy a nemzetiséget fenntartsa: „Kisebb, tehetetlenebb nemzetek önállóságokat, saját nyelvöket, tulajdon kormányokat századokig fenntartották, míg a Magyar Magyarall ellenségeskedvén Kelet és Nyugatnak véres versenytársa lön, s végre tőle mindenben különböző nemzetekkel ragadott össze. Ezt csekély számunknak, sík s tengeriden hazánknak, szomszédink elsőséginek tulajdoníthatjuk-e, vagy elődink vad s kaján

ellentiségének, tudják az egek.“ A magyar történetfilozófia új formája ez, a barokk optimizmustól gyökeresen eltérő, mely a nemzeti történet összes hátráltató tényezőit, kezdve a földrajzin és statisztikain, őszintén, szépítés nélkül belekalkulálja jövőt illető számításába. Ennek a súlyos múltnak emlékein nincs mit elandalogni: „a múltban nemzeti nagyságot, legalább olyant, melyen a magyar túl ne emelkedhetnék, ítéletünk szerint nem találtunk“ s „azon néhány felleg- vagy mocsárvár, sőt még az annyiszor magasztalt Visegrád maradék falai is, költői képzelet nélkül, — mely ugyan a debreceni pusztákra is varázsolhat spanyol kastélyt, nem mutatnak egyébre, mint kis urakra és szegény királyokra“.

A múlthoz hasonlóan nem kevésbé kisszerű és szomorú a jelen. Aki ezt nem ismeri el, az félrevezeti a nemzetet, s ezért kéri a nemességet, „ne hagyja magát azon tompa alacsonyág hőseitől elcsábíttatni és fertőztetni, kik honunk mocskait részint jó szándékból soha el nem akarják ismérni, mert így hiszik a nemzeti becsületet legsikeresebben fentartani, részint jó okoknál fogva elemüket, tudniillik az émelygető sárt minden módon leplezgetik, ami által fény s felemelkedés helyett Hunnia csak mindig közel kering koporsója körül“. Koporsó, nemzethalál állandó fogalmai ennek a szemléletnek, melynek szokatlan erőt kölcsönöz az a tudat, hogy az utolsó pillanatban fog hozzá a nemzet megmentéséhez. A részletekben a hon különböző „mocskait“ oly erélyesen rajzolja, hogy rendezett konstitucionális államban felforgatás vagy nemzetgyalázás vádját alig kerülhette volna el. Vármegyék, törvénykezés, ipar, kereskedelem, agrártermelés elmaradt voltát egykép lángoló szavakkal ostromozza, s például a házipénztár dolgában a nemesi tisztviselőket lovagiatlan önzés, alacsony haszonlesésben marasztalja el. De legmagasabbra csapkod haragja, ha a jobbágsorsot érinti, minthogy a valóságban is az átalakulás, melynek ideje Magyarországra nézve elérkezett, egyedül azon fordult meg, hogy a jobbágság milliói emberibb élethez jussanak-e vagy sem. A jobbágy számára ő az első, aki Igazságot követel, s kijelenti, hogy a legtöbb földesúr meg sem tudja ítélni, oly messzire áll tőlük, hogy „jobbágyiknak legbelsejökben mi baj, mi bú, mi szomorúság van, s az egy hidegvérű, igazságtalan vampyr, ki azt hiszi, bennök semmi érzés sincs“, — Istenhez kiált, hogy világosítsa fel a törvényhozókat, hogy munkájuk nyomán se Véletlen, se Irgalom, se Indulatosság legyen az úr és jobbágy közti viszony rendezője, hanem egyedül Igazság, — s így a „mindent merészlő földesurak végre ne vampyrkodhassanak büntelen“. A két fél közti viszonylatban Széchenyi nem lát többé tételes törvényeket, helytartótanácsi rendeleteket, Verbőczit és ősi alkotmányt, az egész nála tisztán erkölcsi kérdéssé egyszerűsödik: a nemzettest minden részében azért beteg és szenved, mert a jobbágy-

gyal szemben az erkölcsi törvényt, Isten örök igazságát figyelmen kívül hagyta: „Most csak néhány ezer nemzetség áll egy szabad alkotmány paizsa alatt, a milliók alóla de facto ki vannak rekesztve, vagyis inkább csak a szabad ég alatt állnak, s így sokszor csak az ég hallja panaszikat, nincs is a természet elleni igazságtalan rendelkezésnek valódi áldása, mert ahelyett, hogy azon kevesek, kik a polgári szabadság körei közt állnak, gazdagok, nagybefolyásúak, szerencsések s bátorleltek volnának, napról-napra mind mélyebbre süllyednek és legrégibb, s egykor legdúsabb nemzetségünk vég elpusztulásához közeliinek, kisebb nemzetségünk nagy részint már most is szűkölködéssel küzd, s majd-majd nyomorúságra jut; — sok pedig vérző szívvel nézi a Jövendőt!“ Sem Széchenyi előtt, sem utána nem akadt magyar, kinek gondolkodásában a szegény nép sorsa annyira központi probléma lett volna, hogy egész állambölcseletét az azon esett igazságtalanságból fejlesztette volna ki. Ő az első, aki azon határozott szándékkal járja az országot, s kerüli el az úri kastélyokat, hogy megismerje a szegény nép nyomorult helyzetét; naplójában ily utakon jegyzi fel: „Szegénység ... nyomor ... piszok... Ha úri fogaton egyik kastélyból a másikba megyünk, a vidék gyönyörű“, de ez nem igazi képe, ezt csak faluról-falura lehet megismerni. Erkölcs mellett nemzetiség és a jobbágyors javulásától függ nemzeti fennállásunk és Európában tekintélyünk egvaránt: „S mi arra jutottunk, hogy a XIX. században, midőn az ember méltósága szent kezd lenni, pirulás nélkül publice beszélünk egész Európa hallatára de misera plebe contribuyente, s a külföldnek ez iránti türelmét csak előtte ismeretlen létünknek köszönhetjük, melynek következtében az azon hiedelemben van, tán csak egy kis szektárul van szó, mely vallás s több efféle miatt sanyarítottak, — midőn azonban 9 milliórul forog kérdés, ki hű jobbágy s mily hű! jó katona s mily jó! szóval: ki minden terhek türelmes viselője, s melynek oly nagy része a magyarság utolsó záloga, reménye, fentartója!“ A szegény jobbágy, ha tudomására jutott volna Széchenyi akciójának egész eszmetartalma — máig sem jutott tudomására, s ki tudja mikor fog —, joggal meglepődött volna, hogy tegnap és ma még semmi volt, számba sem vehető tényező a nemzeti életben, s Széchenyi jövő programjának Ő a középpontja!

A gróf nem volt politikus, talán államférfiúnak sem nevezhetjük, az ő alakja az Erkölcs kategóriájába tartozik, azért nem találunk e gondolati alapjain következetesen kiépült politikai javaslatokat. Nézete szerint — s ez a konzervatív reform igazi alapelve — pozitív javaslatot csak akkor lehet és érdemes tenni, ha a közgondolkodás már megváltozott, amit csak erkölcsi eszközökkel, elsősorban neveléssel, az emberek felvilágosításával lehet elérni. Amíg a közgondolkodás még a régi, a vele ellenkező ideákat megvalósítani annyit

jelentene, mint homokra építeni. Bármennyire felháborodik is a jobbágy terhein, a nemesi adózásra pozitív javaslatot nem tesz, amíg nem győzi meg hasznáról honfitársait: a javaslatokat következeseknek tartja, s „azért nem egyenesen velők kezdem, hanem inkább azon okokat törekedem felállítani, melyekből azoknak múlhatatlanul folyni kell“. Kétségtelenül ő is izgató, akárcsak a demokratikus parlamentarizmus bármely nagy embere: ő sem akarja gondolatait abszolutisztikus vagy akár valamiféle oktroj útján életbe átültetni, hanem előbb az érdekelt nemesség tízezreit akarja meggyőzni a társadalmi nevelés egy fajtájával, mely tekintetbe veszi a meglévőt, s abból lassú biztonsággal fejleszti ki az újat. Nevelési eszmemenetén jut el a nemzettest egyesítése, egységesítése gondolatához, e nemcsak akkor új és forradalmi, hanem azóta is csak elméletben, de tényleg alig megvalósított posztulátumhoz. Sem azóta, sem előtte nem volt senki, aki lelke mélyén oly marcangoló fájdalommal érezte volna a nemzettest darabokra való szétesését és követelte volna az egységesítést a nemzetiség egyetlen táborában. „Hazánk rúdul el van darabolva pártfelek, hitvallás, külön nemzetek és municipális alkotmányunk által.“ Ez gyengeségünk oka: öt párt, hat vallás, tíz nemzet, 52 külön vármegye. Pedig „alig van társaság, egyesület, intézet, mely a hitvallási irigykedés ördögötül ment, már kezdetekor ne rejtené keblében a halál okát“. A különült alakulatok pedig az „Egybehangzás, Egyesség, Egyetértés, Erő s Erény minden varázsit kettétörik“, — ebben a gondolatban már végső fokon benne van a rendi tagoltság elítélésével az erkölcsi alapon egyesült, oszthatatlan nemzettest modern fogalma.

A társadalmi nevelés nem foglalkozhatik külön-külön egyesekkel, ezért törekszik „központba egyesíteni“. Ez is teljességgel új fogalom a rendi országban, melyben uralkodója távolléte miatt főváros nem fejlődhetett ki s ezért most Széchenyire várt a centralizálás feladata, amihez tartozik „példák által magyarosítani, mesterséges intézetek segítségével egyesíteni“; ezért honosítja meg előbb a lóversenyt: „a tiszta szándékúak nem lóversenyzésre, de arra, amit az eszközök, tudniillik egyesülésre alapíták összebomolt, s így erőtlen hazájok lehető előmenetelét“. „Magyarosítani és egyesíteni“ volt célja a tudós társaság alapításával, ugyanez a „haza közepén felállítandó Casinóval“ is, melyet Pesten már 1827-ben megszervezett, s melynek példájára 1831-től kezdve egymásután álltak elő a társadalmilag szétesett vidéken is hasonló alakulatok: a sátoraljaújhelyi, egri, marosvásárhelyi, szatmári, pápai stb. kaszinók. Ezek Széchenyi intenciói szerint nemest és polgárt összehozva a nemzeti egységesítés ideáját szolgálták azelőtt el sem képzelt — Londonból, Párizsból átültetett — módon.

Széchenyi működésének súlypontja ebben a stádiumban modern európai és emellett öntudatos nemzeti közvélemény kialakításán van; a pozitív alkotmány változtatásokat háttérben hagyja, bár aziránt nincs kétség, hogyha sikerülne a közvéleményt meghódítani, a rendi alkotmány nagy részét szívesen ledöntené. Nemcsak hogy „liberálisabb alkotmányt“ akar, de ezen új alkotmány pozitív alapelveit kétségtelenül a nyugati, elsősorban angol alkotmányból akarja átvenni: a közszabadságok egész rendszerét, mely a legélesebb tagadását jelenti az előjogokon felépült rendiségnek. Britannia hatalmát, gazdagságát a XIX. század e bűvös szava: a közszabadság varázsolta elő, nem pedig kedvező tengeri fekvése, gyarmatai, India: a közszabadságból eredt a nagy belső fogyasztás, ezzel kapcsolatban pedig a népnek másutt el nem ért nagy szorgalma és munkakedve. A belső fogyasztás az, amin egy nemzet gazdagságának nyugodnia kell, ennek pedig a közvagyonosságon. De „mi tehát a közvagyonosság oka? A bátorlét, saját birtok, szabadság, törvény előtti egyenlőség, stb., ezek s csupán ezek ébresztik fel a közszorgalmat, mely a nevelés, sajtószabadság s több effélék által józan útmutatást nyerend“. Mintha csak francia liberális publicistát vagy német egyetemi tanárt hallanánk a közszabadságokról szónokolni, pedig mindez csak Széchenyi vallásos lelkületének bátran levont következése, csupa oly kívánság, mely a kultúra bizonyos fokára eljutott nemzetekre nézve az embereknek Isten előtt való egyenlőségéből következik, s amelyek véletlenül megegyeznek a liberális doktrínának a természetjogra visszanyúló részeivel.

Magát a törvény előtti egyenlőséget, az alapmaximát sem nyugati liberális megokolással ajánlja, hanem azzal, hogy „egy bizonyos könyvben ez áll: Mily röffel ti mérték másoknak, olyannal fognak azok viszont nektek mérni“. Egyelőre csak az elvet akarja kimondani; a nemesség jogait, főként azt, hogy testi büntetés nem érheti, nem akarja csorbítani, sőt amíg társadalmi nevelésének gyümölcsei nem mutatkoznak, addig a jobbágy testi büntetését sem véli eltörölhetőnek. De mindezt az önkény helyett szabály alá kell helyezni, a jobbágyot meg kell menteni attól, hogy urai büntetlen bánthassák, a „nagyszám (azaz a nemzet többségét kitevő jobbágyosság) bátorléte“ a cél, melynek biztosítása kedvéért a nemességet is alá kell vetni modern büntető törvényeknek. Ilyenek még nincsenek nálunk, s ezért „legszentebb kötelességünk alkotmányunkon a lehető legnagyobb javításokat esztendőről esztendőre, napról napra, óráról órára eszközölnünk“.

Ezek a javítások pedig mindjárt kezdetben gyökerestül felforgatnák az ősi alkotmányt, mely hiába alapszik a nemesi birtoknak kétszeres kötöttségén, hiába mondja ki, hogy a birtok az ősiség jogán a család és nemzetség elidegeníthet-

len tulajdona és csak magszakadás esetén lép jogaiba a fiskalitás alapján maga az állam: Széchenyi az aviticitást és fiskalitást egyaránt eltörlendőnek véli. Követeli továbbá a birtoklási jogot mindenki, jobbágy és polgár számára is, pedig a rendi nacionalizmus negyven esztendejében egyetlen tételt sem idéztek annyit és oly lelki megalégedéssel, mint Verbőczy megállapítását a Hármaskönyv III. része 30. címében: a jobbágyoknak a földben, melyet munkál, a munka bérének és jutalmán kívül semmi joga sincs, hanem az egész föld tulajdona a földesuraknak: totius terrae proprietatis ad dominum terrestrem spectat. Széchenyi mindössze annyi különbséget akar látni nemes és nem-nemes között, hogy ez utóbbi földjének minden holdjáért minimális összeget, inkább formális terhet tartozzék fizetni, egy ezüst östöt, hetest vagy tízest, de ettől is szabadulhat, ha birtoka tizenketted részét állami adó alá hajlandó vetni. A közteherviselés elvét is kimondja, de annak végrehajtásában egyelőre megalégednék azzal, hogy a leginkább nyomasztó és embertelen vármegyei háziadóban vállaljon a nemesség részesedést, hasonlóképpen azon országgyűlésileg megszavazandó adókban, amelyek vizek, utak, belső vámok rendezésére fordíthatnának. Követeli még, szintén a tiszta liberális tan értelmében, mindennemű céh, monopólium, limitáció eltörlését, ipar és kereskedelem felszabadítását, végül a magyar nyelvű parancsok, ítéletek, törvények egyedül kötelező voltát.

Ez utóbbi adja meg Széchenyi egész pozitív programjának magyar színét. Bármennyire elszakadt is már a rendi nacionalizmustól humanisztikum dolgában, annak nemzeti tartalmát nemcsak hogy nem utasítja el magától, hanem egész rendszerét arra alapítja. Azok a vallási ösztönzések, melyek vele a reformmunkát megindították, a valóságban nem egy keresztény vagy katolikus rendszert, hanem szorosban a hazai viszonyokra elhatárolt magyar nemzetet szültek. A rendi nacionalizmus szellemében a nyelv kultuszából indult ki, egész rendszerét a magyar nyelv és a specifikus nemzeti tulajdonságok hordozzák Atlaszként. A nyelv nála már faji erők kifejezése, származás és múlt közösségeiből kinövő kollektívumé, holott, mint emlékszünk, Csokonai még nem a nemzet, hanem az egyén tulajdonát, saját gyermekkorát és férfikora gondolatközlő instrumentumát ünnepelte a magyar nyelvben. Széchenyi szerint „már honi nyelvünkben azon legfőbb feltétel, melyben rejtezik minden, s amely a legmagasb fénypontra bírhatja nemzetünket, t. i. a férfiu erő megvan; s mondhatni tán egy nyelvben sincs annyi, s ha van, legalább nincs több. S ím ezen ereje nyelvünknek — melynek törzsökös eredetét Ázsia négy vize között állítani korántsem oly balgatagság, mint azt sokan gondolják — tartá fenn eddig létünket, s azon nagy csoda, melyen oly sokan bámulnak, hogy a magyar annyi

tenger viszontagság között sem olvadt össze más nemzetekkel, nem egyéb, mint legtermészetesb következése nyelve erejének, melyet idegen elgázolni nem képes.“ Ő is felismeri a XVIII. századi felvilágosodási gondolatot, mely szerint igazi művelődés csak anyanyelven lehetséges, a latin nyelv használhatatlanságát például abból is következteti, hogy Adam Smith korszakalkotó nemzetgazdasági művét még csak elképzelni is lehetetlen latin fordításban, de más idegen nyelvet sem enged benyomulni a magyar műveltség körébe: egyik nyomasztó víziójában Magyarországot halottnak látja „belefójtva a német intelligenciába“. Csak nyelv és nemzeti sajátosság tesz magyarrá a magyart, s a bennük tükröződő faji szubjektum vonja meg a nemzet múltjának és jövőjének vonalát, amit utóbb így fejezett ki: „A magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni — Európában egyedüli heterogén sarjadék — ázsiai bölcsőjében rejtőző, eddigelé sehol ki nem fejlett, sehol érettségre nem virult sajátosság; sajátosság egy törzsök fajnak, mely jóllehet mindent maga előtt ledöntő dagályként már több ízben gyászba borítá földgolyónk legkiképzettebb részeit, s felbőszüléseiben mint isten ostora mindenütt vérrel járt, bizonyosan annyi különöst, s erejénél fogva bizonyosan annyi jót, s nemest rejt magában, mint az emberi nemnek akármely lelkes és erős családja, csak hogy mint azoknál, úgy ennél is, külön sajátossági árnyékolatokban a korlátlan tűznek nemes hévre, a vad erőnek bajnoki szilárdságra, a romboló ittasságnak nagylelkűségre kell tisztulni, felemelkedni.“

Ennek a jelen állapotban elmaradt, leromlott, de öserejű fiatal népnek, mely ha akar, minden lehet, áldozza Széchenyi pályáját, s távol univerzalisztikus vagy humanisztikus álmódásoktól, a magyar földön él, melyet ő nevez Nagy Parlagnak, s amelynek fölemelésével saját vérének akar használni. Maga is megdöbben néha a leküzdhetetlen Végzetten, mely működése határait Magyarország határaival azonosítja: „Még lehet, hogy talán ez aberratio; de nyerhessem bár a világnak minden élvezeteit, minden kincseit: én minden kifejlődést, mely nem magyar, lelkemből gyűlölök; előttem a nemzetiséghez! hűség, Magyarországhoz tántoríthatatlan hűség, alapja mindennek.“ A keresztény ideálhoz való felemelkedést csak a magyar talajon akarja munkálni; másnak lelke nem érdekli, csak honfitársaié, csak Hunnia minden lakosának akar polgári életet adni és csak e hon kilencmillió jogtalanjának a nemzet soraiba iktatása az ő gondja, övé az első és mai napig egyetlen reformrendszer, mely szervesen nőtt ki a magyar földből, s melynek minden íze csak a magyar faji egyéniségben valósítható meg.

A program megvalósításának nehézségei

De bármennyire magyar volt is Széchenyi rendszere-magyarabb, mint előbb bárki másé, megvalósítását sok tényező gátolta, melyek pedig lényegéhez tartoztak. A metsző gúny hangját még elviselte a nemesi nemzet, hisz arisztokratától, s még hozzá olyantól jött, kinek, éppúgy mint atyjának érdemei kétségen felül állottak: a Nemzeti Múzeum és Akadémia alapítása volt a rendi nacionalizmus legnagyobb pozitív tette, s mindkettőt a két Széchenyinek kellett köszönni. Elriasztólag hatott azonban Széchenyinek igen magasra kitűzött végcélja és az az egész erkölcsi-szellemi atmoszféra, melybe azt beburkolta. A nemesség magyar érzése, mely alkotmányban, ősi vitézségben, sőt lokális specialitásokban, borban, búzában stb. látta a faji sajátosságokat, képtelen volt felemelkedni azon magas régiókba, melyekbe Széchenyi helyezte a nemzetiséget a kereszténységnek és európai romantikának gondolkörében. A kor retorikai nevelésén keresztülment és más világot nem látott nemes könnyen hajlott arra, hogy Széchenyi maximáiban, mint: a nemzetiséget egyedül az erény teszi, polgári erkölcs az, amit a nemzetiségnek meg kell valósítania, — egyszerűen cicerói floskulusokat lásson és felettük napirendjére térjen. Mint említettem, a látható és kitapintható felső építmény, a pozitív reformjavaslat, eleinte nem sok volt, de viszont a szélesen megrajzolt keresztény, erkölcsi alap magában is olyan volt, hogy nem mindenki méltányolhatta. Hiszen még a katolikusok sem voltak elég érettek egy tiszta katolikus társadalmi szemléletre, amikor, részben még a barokk gondolkodásformák kötöttségében, s ezzel együtt rendi előítéletekben éltek, részben pedig a racionalizmus és jozefinizmus útjain rég elszakadtak a pozitív vallásos élettől. Emellett Széchenyi, bármennyire lelkes hittelt rajzolta is az ifjú Magyarország jövőjét, a múlttól végletesen pesszimista szemléletet hirdetett, melyet nemcsak Dessewffy gróf vádolt, meg a nemzet lebecsülésével olyan időben, amikor a barokkrendiség társadalomban, költészetben, politikában az öntöm-jénezés mesterségét folytatta. És általában: ismerve a nemzetnek, minden nemzetnek feltétlen optimizmusát önmaga és minden iránt, mi nemzeti, Széchenyinek önismeretet hangoztató keserű felszólításai a szélesebb tömegekben visszhang nélkül haltak el, s mikor később ezt a komor önismeretet Kossuth optimizmusával szemben követelte, az eredmény nem lehetett kétséges. „Oh, ürítsük ki valahára, még mielőtt késő volna, az önismeret felette keserű, igaz, de nemzeti javulásunkra oly jótékonyan ható, sőt elkerülhetlenül szükséges serlegét fenéki” — ily felszólításnak csak az oly kiváltságos nemzet engedelmessé lehetne, amely csupa magas műveltségű és erkölcsű emberből, nem pedig csak most felemelendők-ből állana. Bizonyára hozzájárultak Széchenyi útjának és hatása-

nak eltorlaszolásához frazeológiájának azon sajátosságai is, melyek sokban érintkeztek a polgári gondolkodással, s így idegenszerűségükkel ellentétes hangulatot keltettek fel a még mindig barokkos rendi életben. A valóságban neki nem igen volt több kapcsolata a polgári gondolkodással, mint egy-egy korabeli angol arisztokratának, mivel azonban az angol világ, s benne az arisztokratáké is, már akkor át volt itatva a polgári munkát illető megbecsüléssel, innen Széchenyinél is a feltűnő „polgáris”⁴ elemek. És ha az akkori gyártulajdonos, vállalkozó, vasútépítő angol arisztokratákat összehasonlítjuk a nemadózás, az ősiség, a rendi alkotmány magyar híveivel, akkor az ilyen angolos gondolkodást már egyenesen polgárinak is tekinthetjük, kapitalista vonásokat is találhatunk benne, mint pl. a „hideg számolást”⁴, a munkát, mint az annyira kívánatos anyagi függetlenség, gazdagság egyetlen megszerzőjét, meg azt a gondolatot, hogy a földbirtokosoknak feladata „jószágaikból annyi hasznot nyerni, amennyit csak lehet”. Frazeológiájában a „polgári erény” állandó hangoztatása, a rendi barokk-tekintélyek könyörtelen támadása, mindez együttvéve Széchenyit egészen idegenszerűvé kellett, hogy tegye a nemzeti életideál hívei, azaz a politikai nemzet többsége előtt.

Wesselényi Miklós

Ebből érthető, hogy Széchenyi gondolatainak alaptételeit és egész komplexumát csak oly politikusok helyeselhették, akik már maguk is keresztülmentek a program előfeltételén, a tőle megkívánt erkölcsi és társadalmi nevelésen. Ilyen volt elsősorban báró Wesselényi Miklós, Széchenyi ifjúkori barátja, külföldi utazásainak és tapasztalatainak társa, akit romantikus eskü kötött hozzá a nemzet nevelése magasztos érdekében. Az ifjú erdélyi arisztokrata, testi erő, férfiszépség és bátorság mintája, annyira magáévá tette Széchenyi gondolatvilágát, hogy „Balítéletek” c. könyvének nagy részét akár Széchenyi is írhatta volna. A magyar nemes előítéleteitől akarja megtisztítani a hont, elkezdve a társadalmi érintkezés, öltözet parlagiasságától egész a nemzetiséget és alkotmányt illető tévedésekig, melyek legnagyobb részét a barokk-rendiségnek alapvető optimisztikus tételei. Hangja Széchenyié akkor is, mikor keményen korhol és szidalmaz, mikor a nemesi „fesz és pöf”-ről beszél, mikor a vármegye tisztségét némelykor igazi „vérszípónak”, jobbágytörvényeinket, különösen II. Ulászlóét „undorítónak”, a jobbágyosság helyzetét többször is undoknak nevezi. A vármegyének jobbágygondoskodásáról, ha lehet, még Széchenyinél is sötétebb képet rajzol, botbüntetés, házi adó, megvesztegethető és saját vagyoni előnyeit kereső vármegyei tisztikar egyaránt kihívja humanitárius felháborodását. A „parasztságon felhízott, s azokon naponként élösködő” vármegyei tisztikre a mennyek urának mennyköveit esdi le, hogy „zúzzák szét az ily vagyont undok gazdájával együtt”.

De Széchenyit követi az erkölcsi követelmények szigorú felállításában is, amikor állandóan kiemeli, hogy „lelki műveltség az, mi egyedül tehet nemzetet naggyá, hatalmassá, s hogy ez minden polgári alkotmánynak valódi talpköve, támasza“, miből értelmi nevelés, a tömegek rendszerezett kiművelése és felemelése következik. Wesselényi e lényeges ponton még távol áll a liberális szellemtől, mely elégek tartja a szabadságok bevezetését, s azt hiszi, hogy a felszabadított nép magától meg fogja találni a tiszta emberiség útját. De már Wesselényi felfogása sem tudja mindenben követni Séchenyi szárnyalását, s bármennyire „gyalázatos bitorlásnak“ tartja is a nemesi előjogokat, a magyar alkotmány sokban kegyelemre talál előtte. Wesselényi csakúgy, mint kortársai, természet szerint a rendi nacionalizmus talaján állva, a nemzetiiséget a fennálló alkotmány nélkül nem képzelheti el, s ezért végül is az alkotmányt, mely évszázadokon át tartotta fenn a nemzeti különletet, jónak és megtartandónak véli, de hibáiból kitisztítandónak. Itt válik el a kor — és vele hosszú időn át az egész utókor — Széchenyitől, aki erkölcsi magaslatáról az alkotmány múltját szinte légüres térben tekinti, s így nem hajlandó számbavenni azon érzelmi momentumokat, melyek az alkotmányért folytatott harcok emlékéhez tapadnak. Széchenyi elfogadja a *pragmatica sanctio* alapján az ausztriai tartományokhoz kötöttségünket, melyet ő nevez vegyes házasságnak, s melynek nehézségeit ismeri: de meggyőződése, hogy az erkölcsileg megújnodott Magyarország ifjú erejében paralizálhatni fogja e bajokat a viszony változatlan fenntartása mellett is. Wesselényi, aki ebben a nemzeti tömeg érzésének képviselője, az alkotmány bajait már egyenesen az ausztriai kapcsolatnak tulajdonítja, s például annak bizonyítására, hogy a magyar alkotmány szerint a „nemesség igen is ad, sőt voltaképen ő adja az ország költségeire a kellő mennyiséget⁴, felsorolja a bányák, só, korona javak, harmincadok, vámok bevételeit, melyeket mind a nemesség engedett át az államnak, a külföldön élő királynak, a „nemzet közvagyonából kiszakasztva“. Talán sehol sem ismerhető fel oly megható őszinteségében a nemzetiséggel századok óta összenőtt rendi alkotmány szerelme, mint éppen Wesselényinél, aki ugyan a legborzasztóbb szitkokot szórja a fennálló viszonyok ellen: a házi pénztár „gyalázatos, sőt vétkes is, de éppen égrekiáltóvá válik azon istentelenség által, mely szerint azon kincstárokat már oly gyakran szentségtörő kezek, még pedig nem ritkán büntetlen, megfélészegítették, s még gyakrabban lelketlenül haszontalan célokra s oktalanul fecsérelték“, az országgyűlési követeknek paraszti adóból fizetése pedig „soha le nem mosható szennye polgári éltünknek“, — de mindez csak visszaélés, az alkotmány nem is olyan rossz, hiszen a „nemesi szabadságok — polgári alkotmányunk velős része, az azokkal

bírókat valódi emberi és nemzeti létre emelik“. Szinte észrevétlenül megy végbe már itt a frontváltás, mely Széchenyi minden törekvésének útjába fog állni: az alkotmány átalakítandó ugyan, de elsősorban felszabadítandó azon káros befolyás alól, mely valódi áldásos kifejtését a bécsi kormány részéről oly sok idő óta akadályozza, önismeret helyett Bécs ellen fordulás, amiből megint közjogi küzdelem, változatlanul a rendi korszak folytatása következik. Széchenyi egész tragikus jövőjét bevilágítja az a tény, hogy legbensőbb barátja egy évvel a Hitel megjelenése után azt írja: „hogyan pedig a hitel hiányának polgári alkotmányunk elveiben, s törvényeiben lenne oka, azt merőben tagadom“, viszont a pénzforgalomra vonatkozó régi törvényeket, beleértve a Hármaskönyvet is, „igen jóknak és elhatározottaknak“ tartja. Azaz belső reform helyett, elég lesz az ausztriai illetéktelen befolyástól felszabadítani a magyar alkotmányt, hogy az népének emberi létét biztosíthasson.

Az új nemzeti tudomány

A modernebb nacionalizmusnak Bessenyei óta immár több mint félszázada nem múlhatott el hatás nélkül, s e hatás végső elágazásait hanyagolta el Széchenyi az ő idealisztikus magasságaiban, bármennyire hitte is, hogy ő hozza nemzete elé a Valót, melytől az emberi nem annyira irtózik. Ma már másfélszáz esztendő távlatából, az európai nemzetek többszörös katasztrófái után világosan látszik, hogy a nemzeti érzés lényegével nem az önismeret, hanem az önszeretet sacro egoizmója, nem a javítás reformmunkája, hanem az önlényeghez való tradicionális ragaszkodás függ össze és hogy a nemzet inkább a jelen élvezetét kívánja, semhogy szép jövőt vásároljon magának a jelenbeli keserű lemondás és pesszimizmus árán. Széchenyinek pesszimista programja talán megvalósítható lett volna egy abszolutisztikus nemzeti kormány, egy Mussolini-féle fasizmus által, mely a nemzeti nevelés vasigájába képes a tömegeket befogni, de politikai hatalom hiányában semmiképpen sem voltak kilátásai azon tömeg meggyőzésére, mely Dugonics Etelkájától kezdve a nemzeti optimizmus évtizedes iskolájában nőtt fel. Lehet, hogy a meggyőzés szükségességének hite, mint általában a nevelés nagy jelentőségének felismerése a nemzet felemelésében, még a XVIII. századnak, a felvilágosodásnak hagyatéka Széchenyi gondolatrendszerében, bár bizonyára hatással volt rá az angliai közélet is, ahol a nyilvánosság előtt, szó és írás fegyvereivel győzték meg egymást az emberek.

A magyar nemzeti öntudat Etelka primitívsegei és vas-kosságai óta különben is erős iskolán ment keresztül, ha nem is a széles tömegekben, de legalább a műveltek vékony rétegében. A század elején a nyugati nemzeteknél jelentkező realiztikusabb történet- és nyelvtudomány megadja a lehetőségét

annak, hogy a nemzetek önmagukat jelenben és múltban pontosabban elhatárolják szomszédaiktól és felismerjék azon örök vonásokat, melyek lényegüket, persze történeti viszonylatban, meghatározzák. A német romantika már a XVIII. század végétől kezdve elutasítja magától a racionalizmus multgyűlöletét, de ahelyett, hogy az imént letűnt barokk módjára külsőségekben vagy arisztokratikus korlátok közt nézne le a múlt mélységeibe, az eredeti, egykorú kútfők frissességétől megigézve nyúl hozzá a nemzeti múlt részleteihez is, valamint mindazon népi jellegzetességhez, amely a nemzeti egyéniségnek pontosabb, a valóságnak megfelelő ismeretéhez vezet. Mint említettem, a német romantika specifikus gondolatmenetei nem honosultak meg nálunk, ahhoz túlerős felvilágosodási nevelésen ment át a nemzet, de a nemzeti tudományok németországi nagy fellendülése nem volt egyéb, mint az öntudatra ébredt nemzeti érzésnek múlt- és jelenbeli kivetítése, melyhez hasonló folyamat nálunk is fellépett, amint a nemzeti érzés politikai érvényesülésének a 90-es évek közepén bekövetkezett megszűntével a tudományos érdeklődés számára is hely maradt. Mivel ezt az új tudományt elsősorban a nemzetnek önmaga iránt való érdeklődése szülte meg, hiába keresnök benne a történettudománv kritikai ágazatait, éppen történettudományban egyebet nem hozott e kor, mint a jezsuita, majd kalocsai kanonok Katona István nagy magyar történetének befejezését. A História Criticának még Mária Terézia korában megkezdett, az új században bevégezett 42 kötete lelkiismeretes szorgalommal kutatja fel és írja át a magyar történet elbeszélő és okleveles kútfőit, de kritika dolgában a racionalisztikusabb módszerekkel dolgozó Pray György korábbi művével szemben hanyatlást jelent. Viszont óriási tömegét közölvén az ismeretlen kútfőknek, köztük sok magyar szöveget is, a nemzeti múlt ismeretének oly körökben is úttörője lehetett, melyek különben nem ébredtek volna a magyar múlt öntudatosabb érzékelésére. Nemzeti egyéniségünk körvonalait századok homályából nagyobb sikerrel emeli ki a nyelvtudomány, mely a korábbi tudománytalan analógiák, perzsa-, zsidó-rokonság félretételével a nyelv kialakulása és rokonsági viszonyai ismeretéből rekonstruálja a régi magyarkat, aminők azok a valóságban voltak.

A nyelvtudomány

Az első eredmények nem voltak éppen biztatóak: az északi lapp rokonság, melyet 1770-ben a jezsuita Sajnovics János vetett fel, a rokonság keresésében a keleti pompájú ősök helyett csak a „halzsíros“ finn atyafisághoz vezetett: a magyarság nyelvi rokonságának biztos megállapítása utóbb mégis nagyjelentőségű lett, hiszen ez adta meg az alapját annak a tudatnak, hogy valóságban „testvértelen“ nép vagyunk és számbavehető rokoni segítségre soha nem számít-

hatunk. A finn nép, mely évszázadokon át svéd hatás alatt élt, épp akkor, a napóleoni háborúk következeként veszítette el függetlenségét és került orosz uralom alá, — nagy tudományos kritikáról és a nemzetiség nem külsőleges felfogásáról tett tanúságot Schlözer tanítványa, Gyarmathy Sándor, amikor 1799-ben végkép bebizonyította a magyar-finn nyelvrokonságot. Ezzel a magyar eredet és őstörténet kérdésére derült pozitív világosság, s a nyelv tényein keresztül egész középkori és újabb fejlődésünknek adott realiztikusabb formát a legnagyobb nyelvész, a piarista Révai Miklós, akinek nagy történeti nyelvtana, az *Elaboratior grammatica* teljesen 1806-ban jelent meg, de már 1803-ban megkezdte *Antiquitates* címen a magyar nyelvi múlt emlékeinek fejtegetését. Révai már sokkal tudományosabb módon fordul a múlthoz, mint barokk elődei: a szövegeket veszi elő, s a Halotti Beszéd-től a Pázmány-féle prédikációig végigvizsgálva a régiség nyelvét, a magyar nyelv múltjának összefüggő képét vetíti kortársai elé a nacionalisztikus öntudat erősítésére, Emellett a népnyelvre, az élő dialektusokra is kiterjeszti figyelmét, bennük a régi nyelv megmerevedett vagy csökevényes formáit látja, s ezzel kútfőjévé válik azon hosszú fejlődésnek, mely mai napig az irodalmi műveltségtől nem érintett egyszerű népben keresi a nemzetiség hamisítatlan kifejezéseit. Nagy ellenfele, Versegly Ferenc, József nádor pártfogoltja, a nyelvemlékek félretetésével az élő nyelvgyakorlat nyelvalakító jogát hangsúlyozta, s ezzel, ha öntudatlanul is, hozzájárult ahhoz, hogy a nemzeti élet önmagában bírja fejlődésének szabályait. Viszont Kazinczy Ferenc Révaihoz csatlakozva folytatta a régiség emlékeinek kiadását: 1808-ban a Magyar régiségek és ritkaságokban többek közt Sylvester János első magyar grammatikáját adta közre.

Horvát István

Mіндеz együttvéve lényeges lépés volt ahhoz, hogy a magyar nemzet mint önálló egyéniség jelenhetett meg a népek között, s önmagában differenciálódva szinte minden oldalról tükörben szemlélhette önmagát. A magyar nemzetfogalom történeti, nyelvi, néprajzi elhatárolásának vagyunk tanúi, ami szükséges előzmény volt intenzívebb nemzeti élet megindulásához. Ettől kezdve reagál öntudatosabban a magyarság mindenre, ami önlényétől eltér vagy azzal ellenséges. Horvát István, Révai tanítványa, az új Széchenyi Országos Könyvtár tudós öre nemzeti sérelmet lát a németül író egyetemi tanár Schwartner Márton azon állításában, hogy a magyar nyelvet a középkorban még Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás sem becsülte; ugyancsak ő az, aki 1820-ban a Kézai-krónika igazolásául kimondja, hogy a 108 ősmagyar nemzetség csakugyan élt és hogy ezen ősi családok örökségi joga áll még fenn az ősiségben, mely tehát mint ősmagyar

intézmény fenntartandó. Az öntudatosult nemzetiség adatta ki vele a „Rajzolatokat a magyar nemzet legrégibb történeteiből“ 1825-ben, ezt a tárgyi megállapításaiban bizarr eltévelyedést, mely azonban az új nemzeti fejlődésnek minden momentumát összefogva, fokozott intenzitással adja tovább. Nemzeti érzés és nemzeti tudomány önála elérte autarkiaját, célja, hogy a „magyar nemzet régiebb történetének felfedeztetését ne a külföldtől várná, hanem, mi mind az okossággal, mind az illőséggel inkább megegyez, a haza kebelében, hol számosabbak a világítható fáklyák, hozná napfényre“. A tudomány nála nemzeti kérdés és egyes ágainak határai elmosódnak: nyelvészet, köz- és polgári törvény, diplomatika, történet egyaránt csak eszköz számára a nemzeti cél mindent magába olvasztó szolgálatában. Munkája felett a „felséges nádor“ áll patrónusként, aki a Nemzeti Múzeum ügyeinek legfőbb irányítója; a Habsburg-főherceg volt az, aki „parancsolt s világosság lett a magyar nemzet története felett“. Ennél a világosságnál pedig Horvát István nemzetének a legdicsebb múltat nyitotta meg, ábrándos szómagyarázataiban a magyarokkal mint szittyákkal azonosította Európa, Ázsia és Afrika minden valamirevaló népét, magyar vért fedezett fel Ádámtól kezdve minden nemzet nagyjaiban, a Titánok és Gigászok óriásnépét is csak ott találhatjuk szerinte, hol „Magyarok, Kunok, Jászok laknak“. Bár magyarok voltak a pelazgok, görögök és latiumi latinok közt is, a Kelet nagy népei azok, akik közé különös szeretettel elhelyezi magyarjait: partusok, asszírok, egyiptomiak mind magyarok voltak, filiszteusok, arabok, hetiták, ammoniták hasonlóképen, Aethiopia, Cappadocia, Argos, Ciprus, Chios lakói szintén, Herkules magyarokkal indult hódító útjaira és a „szentírás — a Vulgata szövege — teli vagyon a XI—XIV. századi magyar oklevelek neveivel“. „Pözsög a Szent írás mindenfelé a régi magyar nevektől és régi magyar írásmódtól.“ Vegyük ehhez, hogy Horvát István elragadó szónoki előadásait a pesti egyetemen 300, sőt annál több diák is hallgatta, amikor férfias szavával Árpád és a hét vezér dicsőségéről beszélt, vagy cáfolva a szegény finnektől való leszármazásunkat, a magyarságot az „erényes scythia és a legyőzhetetlen parth nemzetekkel“ kötötte egybe: mindez lelkesítő, honszerelmet ébresztő és azt a hév magas fokán felforraló volt, de az is bizonyos, hogy ennek a földrajzilag és történetileg végtelenbe meghosszabbított optimizmusnak nagyobb ellentéte nem lehetett, mint ahogyan Széchenyi nézte le a magyar múlt szűk és kisszerű voltát: két egymástól diametrálisan eltérő szemléletmódról van itt szó, melyek közül az egyik a jövőbe helyez minden szépet, a másik egy elképzelt múlt délibábos jeleneivel akar erőt adni a jelennek. Kétségtelen, hogy a demokratikus nemzeti testben Horvát István koncepciójának nagyobb jövője van, ahol a tömegek optimiz-

musa nem néz realitásra, tudományra és műveltségre, csakis táplálékot keres öntudata minél erélyesebb kifejezésére. Így érthető, hogy Széchenyi elveinek követése mai napig a kiválasztottak, a nemzet lelki szövétnekeinek útja volt, holott a napkeleti rokonságnak tragikomikusan nagyzó népneveivel, perzsa, turáni, indiai s egyéb kapcsolataival mindenkor aránylag nagyobb tömegek lelki húrjain lehetett büntetlenül játszani. Viszont a nemzeti szellem történetére jellemző, hogy a magyarságnak, Kelet népének nosztalgiája csak akkor kezd ázsiai múltja iránt állandósulni, amikor nemzetisége a nyugateurópai nemzeti fejlődésbe bekapcsolódva megerősödik.

A nemzetfogalom kialakulása

A nemzetiségnek Széchenyi-féle koncepciójával párhuzamosan, sőt azt megelőzőleg készen áll tehát egy más nemzeti fogalomkör, mely múltra és jövőre nézve optimizmust hirdet, s önmagában találja meg saját cselekvése erkölcsi mértékét. Széchenyi koncepciója a kiművelt emberfőre van szabva, a szellemi arisztokratákra, ez utóbbi a közmagyar tömegekre, melyek könnyen magukévá tehetik, hiszen régi rendi képzetekkel is vegyítve van. Az 1817-ben meginduló Tudományos Gyűjtemény egymásután több elmefuttatást közöl nemzet, nemzetiség, nemzeti karakter fogalmáról, melyek önmaguk közt gyakran ellenmondóak, egyszer Fichte, máskor a romantika organikus szemléletét követik, de Széchenyi erkölcsi felfogásától, szigorú nemzeti nevelésrendszerétől egykép távol állanak. Jellemző a legelső cikk, mely a nemzeti kultúrát, azaz kiműveltetését tárgyalva, azt „külső állapotunk legfőbb tökéletesülésének“ tartja: a külső fejlődés eszközei, építkezés, kereskedés, polgári szerzés és nevelés, udvar, akadémiák, klíma mellett a leglelkibb tényező, melyet számbavesz, a nyelv: „a nemzetnek kultúrája a nyelvvel serken fel“, ehhez képest a magyar kultúráról, tudományról, nevelésről, irodalmi termelésről, városaink építkezéseiről, a mezőgazdaságról, sőt gyár-
iparról is, papírmalmainkról optimista képet fest, s ami hiány van, azzal a bécsi kormányt terheli meg. Egy másik cikk a Volk, Nation és Nationalitát német terminusait magyarítja: a nép „orgántalan“, a nemzet „orgános“ test, az elsőt csak külső hatalom tartja egybe, az orgános, szerves nemzet maga él, s akár kicsi, akár nagy: „önnönmagából veszi polgári életének minden formáit, változásait, funkcióit; a nemzetben az orgános erő vagy élet princípiuma áll a Nemzet lelkében (Nationalgeist), azaz: a tagjainak és részeinek azon irányozásaikban, amelyeket a nemzet eredetétől és szinte nemzésétől fogva az akkori körülményekhez képest kapott és ezután állandóul követett“. Nép és nemzet e megkülönböztetése, s emellett annak felvétele, hogy a nagyobb számú népet külsőleg, hatalommal is lehet és kell vezetni, magában véve is kizárta Széchenyi egész nemzetnevelési gondolkörét. Thaisz András

ezt erélyesen fejezi ki: uralkodásba és igazgatásba befolyó egyének és azok, kik otthon csendességben művelik a tudományt, ezek teszik a nemzetet, melynek „többi része csak nép, csak nyers szer, mely amilyen benyomást kap, olyan képet tart meg“, s a nemzetet „szorosan véve csak az önnöngondolkodók (Selbstdenker), önnönfennállók (Selbstständige) teszik, a többi csak közszer, hogy az üres helyet betöltse és az egészt befoglalja“. Ez az „orgános“ szemlélet, mely azonban a népesség csak kisebb, lelkes részét tartja szerves testnek, a többit, a népet, tetszés szerint ide vagy oda csoportosíthatónak, nem tetszik egy tolnai táblabírónak, Gömbös Antalnak, aki rámutat a nemzet időbeli fejlődésére, mert semmi sincs, mi kezdettől fogva s így önmagából lehetne, minden, még az „üdőknek lelke“, a Zeitgeist is változik, — a nemzettestnek szinte misztikus koncepciója nem tetszik e racionalista főnek, s úgy találja, hogy bizonyos tényezők összjátékszásával nemzettest történetileg, esetleg is létrehozható. „Igazi nemzetekké formálthatnak akármely polgári társaságok, azaz azoknak tagjaikba egy nemzeti lelket, egy akaratot, egy szívet, egy ösztönt, egy közös boldogságra, az idegenektől függetlenségre és nemzeti szabadságra való hathatós vágyódást önthetnek, melyek teszik összeségesen a Haza szeretetet s ezzel a nemzeteknek valódi nemzetiségeket, a nemzeti lelket.“ A tényezők pedig, melyek ezt munkálják: az uralkodónak a hazához és alattvalókhöz buzgó szeretete — itt „II. Ferencel“ s „legkedveltebb nádorispányunkkal“ különösen meg van elégedve; továbbá a törvények, melyek kell, hogy a nemzeti nyelvet tekintetbe vegyék és az embereknek anyagi megélhetést biztosítsanak. Ezek szerint „amely polgári társaságnak olyatén hazájához és alattvalói boldogságokhoz vonzó szeretettől égő uralkodója vagy, mint amilyennek lennie kell, és egyszersmind annak a társaságnak alapos és rendiilhetetlen törvényei, az a társaság az igazi nemzeti méltóságnak székében ül és igazi nemzetnek vallhatja magát“, azaz nála nemcsak a kiválasztottak a nemzet, hanem azzá tehető az egész nép is, egyszerűen az uralkodó akaratából és törvények alkalmazásával.

A nemzetnek e tisztán mechanikus megfogalmazásai, a XVIII. századi racionalisztikus, rendi és fichtei eszmék e különös vegyületei, mégis csak nagy esélyekkel rendelkeztek, hogy Széchenyivel szemben a tömegek hazafiasságát kialakítsák: hisz azzal, hogy a „nép“ tetszés szerint, belső átalakulás nélkül kommandírozható a „nemzet“ táborába, a populus Verbóczianus kiváltságolt állásának és igényeinek tettek eleget, másrészt pedig a külsőleges, mechanikus asszimiláció lehetőségeit nyitották meg, melyek szintén Széchenyi elveivel ellentétben váltak nemsokára aktuálissá. A Tudományos Gyűjteménynek kezdettől fogva 700-on, majd jóval ezeren felül volt

előfizetője, Ferenc királyon kívül nem sok arisztokrata: Csákyak, Dessewffyék, Festetichek, Telekiek, de egyetlen Esterházy, Erdődy, Pálffy, Zichy sem, az olvasók nagy tömegét a művelt köznemesség és papság tette ki, amely tehát már Széchenyi előtt is kialakult nézetekkel bírt a nemzetiségről, s kérdés volt, vajjon hajlandó lesz-e a nemzeti kifejlésnek e kényelmes, mechanisztikus útját elcserélni azért, amelyen Széchenyi haladt nagy belső nyugtalanságban az Eszmény tetője felé.

ILY HAJLANDÓSÁGNAK MÉG nyoma sem látszott. A Hitel, tisztán a realitásokat nézve, annyiban volt nagy tett, hogy megtörte a rendi nacionalizmus kötelező csendjét és élesen körvonalazva a lét nagy problémáit, melyeket korábban nevükön sem volt szabad nevezni, diskussziót indított meg. Társadalmi izgatásaival hasonlóképp mozgalmat okozott, anélkül azonban, hogy tanait a politikusok átvették volna. Mindenütt beszéltek róla, szidták és lelkesedtek érte, de a hatás megállót a politikai tanácskozó testületek kapui előtt, s benn egyelőre tovább élt a régi rendi gondolkodás. Reformszükséglet annál kevésbbé volt itt érezhető, mivel király és rendek kompromisszuma virult és az avita konstitúciót veszedelem a királytól nem, inkább a reformtól megfertőzött Nyugat felől fenyegette. A huszas évek elején még sikerült a Metternich herceg szellemi vezetése alatt álló szentszövetségnek, a francia restaurációs királyság segítségével a különböző forradalmi megmozdulásokat elfojtani és megakadályozni az úgynevezett „liberális“ alkotmányok behozását. De már Dél-Amerika és Mexikó elszakadnak a spanyol királyságtól, s mint köztársaságok, Brazília mint alkotmányos császárság rendezkednek be. Portugáliában és Spanyolországban szinte állandósul a forradalom és vele a minden emberi érzést, az egész felvilágosodást megcsúfoló véres reakció. Viszont a görögök felkelését a török abszolútizmus évek során át folytatott hadjáratokkal és tömegmészárlásokkal sem tudja többé elfojtani, bár Metternich mindent megtesz, hogy Európát a görögök megsegítésétől visszatartsa. Metternich Ferenc abszolútizmusa érdekében szolidárisnak érezte magát a szultánnal, s joggal tartott attól, hogy a görög szabadságharc győzelme nem fog hatás nélkül maradni Közép- és Nyugat-Európa népeire. Az angol, francia, német közvélemény tényleg lelkes részvétellel nézte az annyi századon át elfakultnak tartott görögség küzdelmét, s ennek hatása alatt Anglia, Francia- és Oroszország feladja a szentszövetség elveit, segítségükkel Görögország független királyság lesz. Ez volt az első nagy csapás a XIX. századi elavult, mondhatnák neoabszolutisztikus szisztémára, utána jött az 1830-i júliusi forradalom, melyben a francia liberálisok X. Károlynak a választójogot megszorító és sajtószabadságot

eltörő kormányát elűzték, s a forradalmi emlékezetű Égalité Fülöp fiát, a „polgárkirály“ Lajos Fülöpöt ültették a trónra.

Az 1830-i országgyűlés

Ezek a változások nemcsak a bécsi abszolutizmust, hanem annak régi, kompromisszumos társát, a rendi nacionalizmust is felzavarták nyugalmából. X. Károly uralma parlamentáris volt ugyan, de a rendkívül magas cenzussal inkább egy jól berendezett, modernizált rendiségnek tűnt fel, semmint előjogokat megsemmisítő polgári kormányzatnak, bukása tehát sajnálatot ébresztett és hajlandóságot arra, hogy ha Metternich fegyveres beavatkozást készít a konzervativizmus érdekében, a magyar ezredek erre a célra, akárcsak korábban az olasz felkelések leverésére, kéznél tartassanak. Csak a jövőnek még iskolapadból alig kinőtt emberei ismerték fel a francia változás jelentőségét a magyar reform előnyére: a 17 éves báró Eötvös József és Szaíay László, az eljövendő nagy történétíró, a margitszigeti kirándulóhelyen pezsgővel ünnepelelték meg a júliusi forradalom hírért. Metternich azonban el volt szánva az európai egyensúlyrendszer fenntartására, melyet Napoleon ledöntésével oly nehézségek árán ért el. Ausztria költségvetése a lassú, de állandó defláció segítségével a devalváció óta 1830-ban először lett volna aktív, amikor a forradalom hírére szükségessé vált a hadsereg kiegészítése — ettől kezdve aztán mindvégig deficites maradt a költségvetés. Adó és hadsereg miatt kellett a magyar országgyűlést is összehívni, amit a király és nemzet közt levő patriarchális viszony mellett annál inkább megtehettek, mert az országgyűlés tárgyaül az öreg király gyöngelméjű, epileptikus fiának királlyá koronázását is kitűzték, ami a sarkalatos törvények újabb megerősítésére adott alkalmat. Csakugyan a rendek az 1830. országgyűlésen ismét egynek érezték érdeküket a királyéval és az ausztriai monarchiáéval, nagyobb nehézségek nélkül megegyeztek a régi királyi hitlevélben, Ferenc legidősebb fiát, az új ausztriai császárok sorában I. Ferdinándot, V. Ferdinánd magyar király néven megkoronázták, s még a napóleoni háborúk magas létszámára emlékeztető 50.000 újoncot is megszavazták. Felsőbükki Nagy Pál világosan kifejezte, hogy a katonaságot nem sajnálja megajánlani, tekintettel arra, hogy a demokráciával van a királynak baja, s az arisztokráciának érdeke őt ez ellen megsegíteni. Abban is könnyen megegyeztek a rendek, hogy az 1825—27. országgyűlés bizottságától elkészített újabb rendszeres munkálatokat elhalasztják későbbi tárgyalásra; a főrendek is még sokkal nagyobb készséggel engedelmeskedtek a királyi kívánatoknak, mint előbb bármikor. Az alsótábla jóindulatát megerősítette az 1827-ben hivatalba lépett új kancellárnak, gróf Reviczky Ádámnak barátságos egyénisége, akiről olyan hírek voltak forgalomban, hogy jó magyar létére bizalmasa Ferenc császárnak, aki többször

is kifizette adósságait. Reviczkynek sikerült a korábbi országgyűléseken szereplő művelt ellenzéki vezérférfiakat, így a jogtudós Bartal Györgyöt, Platthy Mihályt a kancelláriánál és más központi állásokban elhelyezni, ami bizonyítékát szolgáltatotta annak, hogy a kormány nem gondol a magyarság és alkotmánya megtámadására. Reviczky és Bartal fáradozásaira jött létre a magyar államnyelv ügyét valójában megindító 1830: VIII. t.-c., mely ezután a magyar állam tisztviselőitől és az ügyvédektől megköveteli a magyar nyelv tudását, s a helytartótanácsot és a kúriát magyar iratok kiadására kötelezi. Bécsben elfogadták e törvényt, mert ott is érezték az érdekközösséget a magyar rendiséggel.

Hogy azonban mégsem maradhat minden a régiben és a reformokra valóban elérkezett az utolsó óra, azt az országgyűlés jó vége és a francia bonyodalomnak háború nélküli megoldódása után is bebizonyította az 1831. kolerával kapcsolatos felvidéki parasztlázadás.

Az 1831-i kolera

A középkor borzasztó járványa, a pestis azóta, hogy a Rákóczi-fölkelés utolsó éveiben nagy pusztításokat végzett, a helytartótanács egészségügyi szervezetének kiépülésével mind könnyebben volt elfojtható, s 1738 óta nem is jelentkezett többé nálunk, jóllehet, keleti szomszédságunkban, török, oláh, lengyel és orosz területen még nem halt ki. Helyét a tömegpusztító járványok sorában az indiai eredetű, bengáli kolera foglalta el, mely 1826-tól kezdve Elő-Indián és Perzsián áttörve, Török- és Oroszország felől fenyegette Közép-Európát. Ellene éppúgy, mint a pestis ellen, csak a quarantaine-nel, egészségügyi zárlattal védekeztek az államok, kordonokat állítottak fel és velük valósággal elzárták s éhenhalásra ítélték azon vidékeket, melyeken a járvány éppen kiütött. Az orvosok bizmut-porral akarták gyógyítani, s a dezinficiálásra klórmészt használtak. A „ragadványos epemirigy“, ahogyan hivatalosan nevezték, feltűnés nélkül elterjedt a tisztátalan vizek segítségével a műveletlen földeken, s 1831 nyarán egyszerre tört ki a Lengyelországgal és Galíciával határos északi vármegyékben, meg a török határ mellett a Bánságban. 1831 és 1832 első felében az ország minden részébe elhatolt, s nem kevesebb, mint 536.517 embert támadott meg, kiknek „%-a, 237.641 meg is halt. Az ország sokkal több embert veszített így, mint a francia háborúk negyedszázada alatt, s a halál aratása mellett nem kevesebb kárt okozott a járvány elleni közigazgatási védekezés, mely szándékosan zárt el falvakat, családokat, embereket a külvilágtól, azon téves hitből kiindulva, hogy a kolerát ember adja át embernek. Az ország közegészségügyi szervezete mégis megtett mindent, a vármegyei és városi fizikusok és sebészek, valamint a már nagyszámú magánorvosok önfeláldozással végezték, az orvosi tudás nagy hiányai

mellett is kötelességüket; gyakori volt, hogy a kiküldött egészségügyi biztosokat útközben a hatóságok feltartóztatták és kontumácia-házaikba internálták. Nagy munkát végzett Lenhossék Mihály, az ország protomedikusa, továbbá a helytartótanács és kancellária, de e két utóbbi hatóság minden alkalmat megragadott a saját tekintélye növelésére és a másikénak lerontására. Reviczky kancellár nem származott főúri családból, s ezért sem a régi mágnások, sem József nádor nem kedvelték; a kancellár és nádor állandó ellentéte károsan befolyásolta a közigazgatás működését, melynek különösen nehéz dolga volt a műveletlen paraszttal szemben. Ezek kezdetől fogva gyanúval nézték a hatóságok víztisztító működését, s főként Kassa körül terjedt el köztük az a hit, hogy az urak és a zsidók megmérgezik a kutakat és hogy céljuk a parasztság kiirtása. A tudatlanság annyi bizonyítékot adott nekik, amennyit csak akartak, így abból, hogy az orvosok nyakukban zacskóban klórmészt hordtak, arra következtettek, hogy azzal akarják a kutakat megmérgezni. A zendülés Zemplén, Abaújvár, Sáros, Szepes, Gömör tót népe közt tört ki, ugyanazon formákban, mint más műveletlen tömegek, például az oláhok primér érzésektől vezetett lázadásaiban: úri kastélyok kirablásában, pincék feltörésében; a lerészegedett tömeg a kezébe került gazdatiszteket s megyei hatóságokat, főszolgabírákat, földesurakat megkínozta, egyeseket, így főként Zemplén megyében, a Terebes-vidéki zendülésben, kínok között kivégezt. Politikai háttere nem volt a mozgalomnak, csupa írástudatlan vett benne részt, de némely helyeken megfigyelték, hogy „nyughatatlan nemesek” is belevegyültek, akik a „többi vagyonosoknak jószágait akarják tulajdonukká tenni”. A bocskoros nemesség már sokhelyütt egynek érezte magát a parasztsággal, vele ugyanazon úrgyűlölet kötötte össze. A tót paraszttal itt-ott a „kuruc világot” emlegették és hogy „minden nyírott fejűket” megölnék. A zavargásoknak ifjabb báró Eötvös Ignác alkancellár, mint királyi biztos, katonasággal, szigorral és halálbüntetésekkel vetett véget, tanulságul adva a verbozsiánusoknak, hogy még szigorúbban ragaszkodjanak előjogaikhoz, s a reform embereinek, hogy ezt az elhanyagolt, a tudatlanság sötétségében tévelygő szegény népet minél előbb emberi viszonyok közé kell helyezniük.

Az operátumok; reformellenesség

Az 1830-i országgyűlés a rendszeres munkálatokat a következőre hagyta, s közben azok kinyomatva megküldettek a vármegyéknek, hogy ezek állást foglaljanak. Régebben, 1793-ban, az operátumoknak a megyékhez küldését épp a reformok hívei akadályozták meg, jól tudva, hogy a megyei nemesség széles rétegei előtt nem fognak kegyelemre találni. Most sokan azt hitték, hogy Széchenyi újításra izgató működését támogatni fogja, ha az operátumok elővételével minden megyében

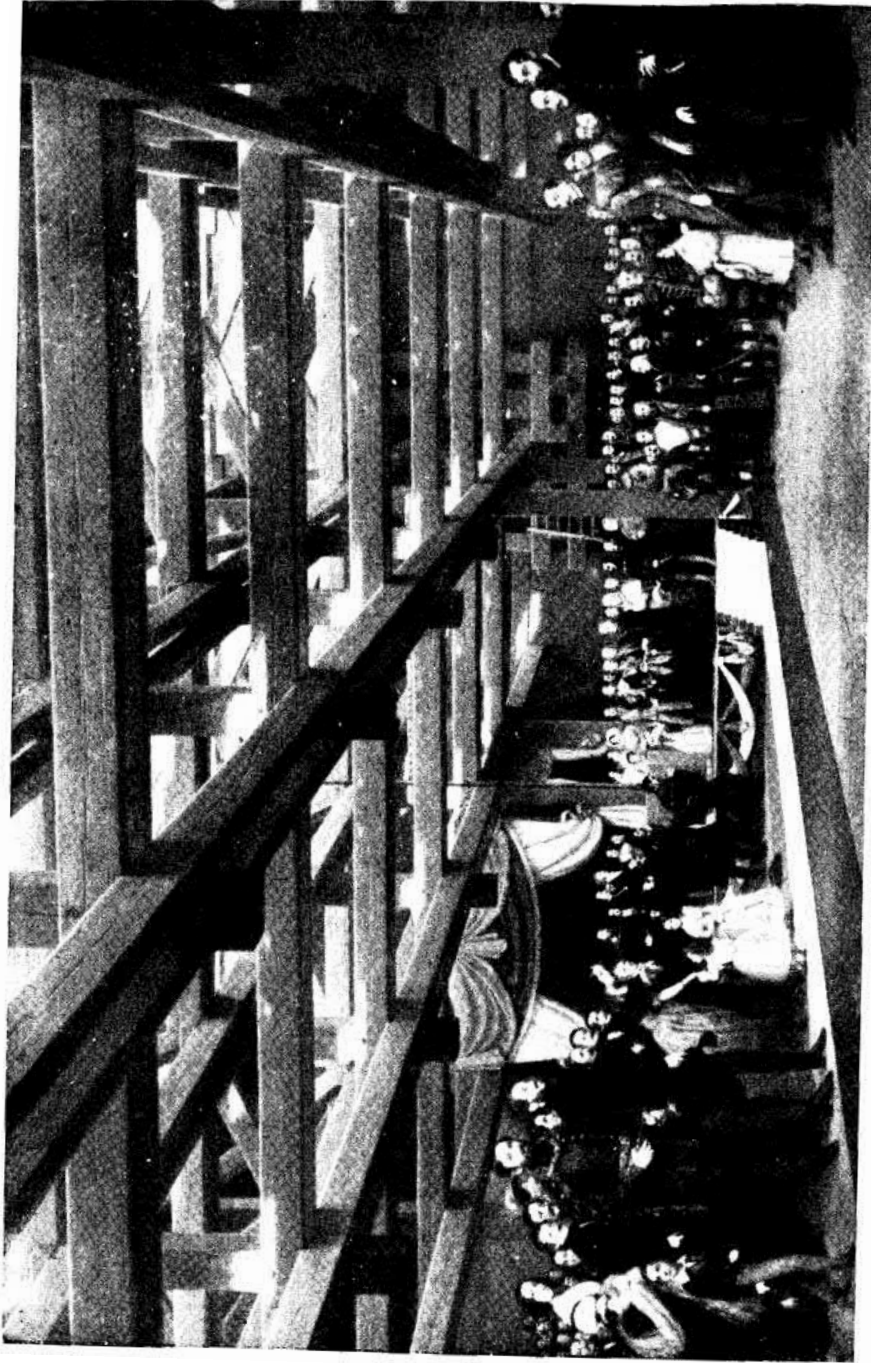
szóbakerül a reform. A valóságban már ezek az operátumok is elavultak voltak, s tárgyalásuk a megyékben éppen nem erősítette az újítás párthíveit. Csak ahhoz járult hozzá, hogy a megyék 1825-i szereplésükhöz híven még inkább magukat tartották az ország politikai tényezőinek, s csakugyan ettől kezdve lesz mind gyakoribb, hogy országgyűlési követek nemcsak formális jelentést tesznek a diéta végén működésükről, hanem küldöik egyenesen felelősségre is vonják őket, hogy vájjon a diétán híven és utasításaik szellemében jártak-e el. Mind többször fordul elő az is, hogy a diéta folyamán egyes fontosabb kérdésekre pótutasításokat ad a vármegye, s ezzel gyakran lehetetlenné teszi jellemes követeknek, így Kölcsey Ferencnek, a további működést. A politikai ügyekben döntő ötvenkét megyegyűlésen pedig a kormány korábbi rendelkezéseihez híven a vagyontalan nemesség is megjelenik, melynek bocskoros tömegeit érdemes megvendéglenni és megvesztegetni; a korteskedés e speciális vármegyei formája csak ekkor állandósul nálunk. A szegény nemesek pedig bármennyire távol vannak is a művelt birtokostól, — adataink vannak arra, hogy egyenesen gyűlölik a megyei szolgálatban törzsökös, gazdag famíliákat, — mégsem csatlakoznak a jobbágyokhoz, hiszen azok megvetett helyzetétől éppen a Primae nonus előjogai különböztetik meg őket. A szegény nemesség tehát mindenütt a reform ellensége, összeáll a tekintélyüket és birtokukat féltő mágnásokkal és a középbirtokosságnak hasonlóképp saját érdekeit néző többségével. Innen van, hogy még a hosszú, 1832-től 1836-ig tartó országgyűlés is, melynek egyenesen a reform a célja, megmaradt a régi rendi nyomon, reformot nem szívesen tárgyal és inkább a közjogi ellenzés iránt van érzéke. Itt még kiemelhetjük, hogy legalább is a 30-as évek második feléig, amikor a vegyes házasságok dolgában a vallási viszály is jobban kiütközik, a protestánsok tekintélyes része óvakodott az ellenzékiségtől, a kormánynak nem tetsző akcióktól. Erre jellemző példa Szoboszlai Pap István későbbi tiszántúli püspök loyális felfogása, aki az 1825—27. diétán református prédikátor volt, s úgy találta, hogy Ferenc királynak már megnyitó beszédében el van rejtve, s minden okos ember feltalálhatja minden megtörtént sérelem orvoslását; nincs tehát szükség ellenzékiségre, amihez képest nem győzi Felsőbüki Nagy Pált „valóságos bolond és durva embernek“, „valóságos flagellumnak“, „szelidíthetlen vadállatnak“ szidalmazni. A protestánsok egy része visszaemlékezett a tolerancia előtti állapotokra, az ő saját védtelenségére, amint-hogy Szoboszlai Papp is megmondta, hogy „a Pápista ember akármit beszél, kihúzzák azt a sárból; a miénket belétaposák, s egyről az egész felekezetre fecskendezik a sárt“. A reformátusok e politikus tartózkodása, s a lutheránusokban németes, felvilágosodás! műveltségükből kifolyólag meglévő patrióta

loyalitásuk egyképen hozzájárult ahhoz, hogy a huszas években, egész Széchenyi Hiteléig, lehetetlenség általánosabb reformhangulatról beszélünk.

Az 1832—36-i országgyűlés; az úrbéri törvény

A reform sorsára szomorú volt a kormány állásfoglalása is. Ferenc király kiszáradt, megcsontosodott agg volt, aki körül szintén csupa öreg tanácsos ragaszkodott az abszolutizmushoz és a fennálló viszonyok változatlan fenntartásához. Reformot tulajdonképp senki sem akart, csupán azon néhány igen művelt fő a vagyonos középnemesség köréből, akikben Széchenyi tana jó talajra hullott, s akik a nyugati liberalizmus humanista programját immár elhalaszthatatlannak tartották Magyarország számára. Közöttük szerepelt ez országgyűlésen a tisztalelkű Kölcsey, Zala fiatal követe Deák Ferenc, az idealista Bezerédy István, a hevesvérű, ellenzéki természetű bihari Beöthy Ödön, a demokratát fitogtató Balogh János, a felsőházban Wesselényi Miklós, kinek Széchenyivel való barátságára már leszállottak az első fellegek: Wesselényi Széchenyi koncepciójával szemben a kormány elleni fellépést sürgősebbnek tartotta, mint a pozitív munkát a reformokért.

Király és rendek abban is megegyeztek reformellenességükben, hogy mindegyik csak azon operátumokat akarta tárgyalni, melyekből magának haszna volt és a másoknak kára. A követutasítások a kereskedelmi operátumot jelölték meg első tárgynak, engedményeket követelve a kivitelben és vám-tarifában; a királyi propozíciók ezzel szemben a jobbágykérdést, az igazságügy rendezését, igazságosabb adófelosztást, s addig is az országgyűlési költségeknek a nemesség által fizetését jelölték meg. Hosszadalmas vita után a rendek beleegyeztek előbb az urbariális javaslat tárgyalásába, s miután az operátumok e része teljesen elavult már, a kerületi ülések bonyolult retortáján új törvényjavaslatot gyömöszöltek át, mely azonban az úrbéri tárgy természetéhez képest igen hosszú volt, s miután annak minden szavához hozzászóltak mind az alsó-, mind a felsőtáblán, s miután egyes részéről a két tábla közt végnélküli üzenetváltás fejlődött ki, a sok vitatás és tárgyalás végül, is, Kölcsey szerint, „lábolthatatlan zavarokba“ vitte az országgyűlést. A hosszadalmas tárgyalás alkalmat adott az egyes vármegyéknek, hogy követeiknek új és új, az eddigiektől eltérő utasításokat adjanak a részletekre nézve is, úgyhogy épp az első „reform“-országgyűlés bizonyította be, hogy a rendi tárgyalási móddal Magyarország korszerű újjáalkotása legfeljebb évtizedek múlva következhetik be. Hiszen az urbárium, melyre szinte komoly eredmény nélkül évek tárgyalásait pazarolták el, — ez országgyűlésnek még mindig csak kivonatos jegyzőkönyvei 14 nagy kötetet tesznek ki, — csak egyik ágát képviselte a reformnak, s rajta kívül még nyolc munkálat várt megvitatásra.

A Lánchíd alapkövetétele.

*A LÁNCHÍD ALAPKÖLETÉTELE. Barabás Miklós olaj-
testmÉnye 1864-bŐl. A Történelmi Képcsarnokban. (Magyar
Film-Iroda.)*

A rendi törvényjavaslat maga is sokban elmaradt Széchenyi jobbágy szeretete mögött, pozitív könnyítésként keveset ígért; az úgynevezett ajándékokat akarta eltörölni, a robotot könnyíteni, lényeges az volt benne, hogy megengedte az örökváltságot, az úriszéket csak jobbágy és jobbágy perére korlátozta, az úr és jobbágy perét kivette alóla és a megyei bíróság elé utalta, s végül személyes szabadságot adott a jobbágnak; csak vizsgálat és ítélet után büntethetők, testi büntetésük eltöröltetik, és saját nevükben kezhetnek pert. A jobbágy anyagi helyzete ennek nyomán sem javult volna lényegesen, de legalább emberi méltóság dolgában emelkedett volna az ország előjogosai mellé. A követek nyilatkozatai az egyes részletek tárgyalásánál mutatják, hogy Széchenyi izgatásai erő nélkül hanyatlottak vissza a Hármaskönyvnek századokat álló sziklájáról. Mindenki a földesúri birtok jogból indult ki, minden reformmal ez szögeztetik szembe, s még Deák is, mikor érvelésével szemben egy abaújvári követ felhozza, hogy csak nem akarja a földesúri tulajdont kétségbevonni, erre nemmel felel; a nemesi birtokjogot a reform nem akarta érinteni. Még nem a jobbágy helyzetét nézik, hanem a földesúrnak az ő kizárólagos tulajdonjogából folyó érdekeit: a robotot nem szabad feladni, mert „eredete kényszerítésen alapulván“, a hazai szűk népesség mellett kényszer nélkül a mezei munkák végzésére nem lehetne elég munkást találni; nem is a robot a baj, hanem a visszaélések. Visszaélésektől akarják a jobbágy sorsát megtisztítani, ez a folyton szereplő frázis, mely a lényegbevágó rendelkezéseket feleslegessé teszi. A konzervatív érvelés másik ága az, mely szerint a paraszt még nem érett meg önállóságra, birtokjogra, várni kell tehát: Borsod szerint „tudják küldői, hogy jaj annak a vakmerőnek, ki az idők sebesen forgó kerekeit, s rohanó árjait erővel fel akarja tartóztatni, de jaj annak is, ki az idők és a sors történeteit vigyázatlanul s idő előtt sietteti, mert ez a képzelt boldogság helyett csak romlást okozó gyújtó fáklyákat szór és hajigái el a polgári társaság csendessége kebelén“. Érthető, hogy e tán öntudatlan, de elég önző óvatossággal szemben, mely a polgári társaságról beszélt, mikor annak néhány száz-ezer] e kedvéért a kilencmilliót továbbra is kizárva tartotta, Kölcsey érzékeny lelke fellázadt és „sírontúli hangja kesergő lágyságával“ — Kossuth szavai — átjárta a lelkiismeretek rejtett redőit, — anélkül, hogy a rendi merevséget megtörhette volna. Fejérmegye a fundamentális törvényeken állott, melyek a dicső emlékezetű ősöktől 800 évек eltelte után sértetlenül maradtak vissza és szerinte a Primaе nonus személyes szabadságát „kiterjeszteni az adózókra annyi, mint ősi alkotmányunk egyik talpkövéét eldönteni, mert akkor az úr a szolgálával eggyé olvad és úri méltóságáról leszállítatván, úri hatalmának csak történelmi töredékeire emlékezhetik, s maga az

atyá még alkotmányos magyar ur lévén, csak magyar jobbágyokat fog nemzeni a Haza gyermekeiben“. Az a patriarchális viszony, mely regényekben mai napig annyit szerepel nemes és szegény ember közt, valóságos ditirambusokat kapott a viták során; a népnek még tribu.nusra, szószólóra van szüksége, s erre legjobb a földesúr, ki atyái indulattal viseltetik iránta, viszont a jobbágy szabadon bocsátva „értetlen neveltlenségéhez képest az indulatok sugáimit és a zabolátlanságot fogja tartani szabadságnak.. Kár a népben egy oly kívánságot felébreszteni, melyről ezideig nem álmodott, mert a felgerjesztett új kívánság természeténél fogva mohó, telhetetlen és kielégíthetlen.“

Ezekből a szűklátókörű, tisztára jogászi, verbőcziánus gondolkodásra valló nyilatkozatokból érthető, hogy Deák, Kölcsey és társainak magas szellemi régiókban járó beszédei eredmény nélkül hangoztak el, az alsó táblán nagynehezen elfogadtatott javaslatokat a főurak visszaküldték, s a kormány, mely e késői pillanatban is szégyenletesen ellene szegült a jobbágyors Mária Teréziától megkezdett javításának, főispánjai által megváltoztatta a reformbarát utasításokat, — Kölcsey Szatmárnak ily új instrukciójára mondott le követéséről, nemzete sorsán kétségbeesve, — s ezzel az örökváitóság, úriszékek reformja, a jobbágy személyes szabadsága megbukott. Az 1836 : IV—XIII. törvénycikkek tehát „az úrbéri kötést“, jobbágy és úr közti örökszerződést csak a tartozásokra és szolgálatokra engedték meg, melyek pénzzel megválthatók, de nem a birtokra és az úri jussokra; egyébként az emberi méltóság elbukott nagy kérdéseivel szemben csak kisebb javításokat tartalmaz a törvény, így például, hogy az úr az úriszéknek ne legyen elnöke és tagja, a közlegelő úr és jobbágy közt megosztassék, költözésnél pedig, melynek formalitásai megmaradtak, a jobbágy házán kívül a földesúri haszonélvezetjogot is eladhassa. A többi lényeges birtokjogi kérdésben is legfeljebb egy kerületi ülésbeli határozatig jutottak, melyet törvény nem követett, így a hitbizomány és majorátus eltörlését, a papi tized megszüntetését illetően; egyedül az országgyűlési költségeknek ezután a nemesség által viselése, s az úri telken lakó szegény nemesek megadóztatása ment az összes fórumokon keresztül. Mint láttuk, a bocskoros nemesek az ország nagy részében már úgyis fizettek adót, s a tiszai vidéken, hol eddig még szűzvállúak voltak, a kormány maga halogatta a törvény végrehajtását, mindamellet a jobbágygal egy sorba állításuk nagy elkeseredést okozott köztük, ezután nagyobb hévvel jártak be a megyék politikáló gyűléseibe, s ott aszerint, hogy a reformereknek, vagy a kormánynak tulajdonították adóztatásukat, erőlesen érvényesítették bosszúérzeteiket.

„Kiművelt emberfő“ még kevés volt e rendi testületben és ha a Habsburg-ház kormánya, Mária Teréziát követve, élére áll a reformtörekvéseknek, társadalmunk gyorsabban és sikeresebben nivellálódik, s a dinasztia a nemzet legszélesebb rétegeibe minden időre lebocsáthatja gyökereit. Ferenc és kormánya ily messzelátó dolgokra képtelen volt, a reform ügye közel jutott a teljes megfenekléshez, ha a fejlődés a kormány hibái következtében új irányt nem vesz. Az úrbéri tárgyalásból kiderült, hogy a reformgondolatokkal nem lehet a többség akaratát megmozdítani, mert ez még mindig rendi gondolkodásban gyökerezett, s így a rendiség ősi attitűdje a királysággal szemben még mindig elfoglalható volt. Ha a királyság olyan tényeivel, melyek a kompromisszummal ellenkeztek, megsérti ezt, a rendi többség régi hagyományokat követve fordulhat ellene és mivel a királyság ekkor minden reformnak legmerevebb ellenzője volt, király és nemzet szembeállításából a reformnak is haszna, esetleg győzelme származhat. Tényleg ez történt: a reform már zsákutcába jutott, mikor a kormány előrelátáshiánya kihívta maga ellen a rendi, s ekkor már erősen nemzeti színezetű ellenzék, a szélső konzervatív abszolutizmus ellen országos felháborodás zúgott fel, s ez a nemzeti oppozíció volt az, mely a 48-ig el-telt másfél évtizedben a reform zászlaját magasra tartotta. A reform egyedül, magárahagyatva elbukott volna, akárcsak a jobbágyság felszabadítása a hosszú országgyűlésen, de rendi és nemzeti ellenzék követeléseként, melyet akkor lehetett elő-rántani, mikor épp szükség volt reá, meghúzódhatott addigra, amikor elemi krízis végkép a magasba vetette. Ez az út pedig épp ellentétje volt a Széchenyitől kijelöltnek: ő a királyhoz való közjogi kapcsolatot, az idegen kormány kérdését semmi-kép nem akarta érinteni, hogy nyugodt „convulsio nélküli“ reformot alkothasson; a rendi nemzet még mindig nem akart reformot, s ennek gondolatához csak a régi kormányellenes politikai követelésével szokhatott hozzá.

Addig is, míg a konfliktus a kormánnyal ki nem tört, az országgyűlés siralmas tehetetlenséget árult el. „Hévvél folyt a szó, s összeegyezés nélkül végződött“, mondá Kölcsey, aki jól látta, hogy taps és a székre borostyánnal és méltósággal visszaereszkedés a legtöbb követ célja. „Uraim, isten bizony-ságom, rosszul őrzitek a hazát.“ Szó volt az országgyűlés kez-detén a napló kinyomatásáról, majd legalább könyomatú ki-adásáról, s végül csak abban egyeznek meg, hogy a fontosság-ban emelkedő kerületi ülések naplója küldessék meg a tör-vényhatóságoknak, de mikor költségről nem gondoskodnak, az ajánlkozó fiatal Kossuth Lajosra, evg távollevő követjére bízzák a kiadást, aki megszabadítja őket az anyagi tehertől: előfizetés útján indítva meg az Országgyűlési Tudósításokat. Hasonló tehetetlen szónoklatokat váltott ki a lengyelek ügye.

Az 1830-i lengyel felkelést Osztrólenka után leverte az orosz hatalom, s provinciává süllyesztette az egykori királyságot; a felkelés nyomán követvén a júliusi forradalmat, eleinte nem keltett nálunk nagyobb szimpátiát, de a lengyel alkotmány végleges elnyomása után szolidaritás ébredett a „testvérnemzet”⁴ iránt, mely az országgyűlésen is oly mélyen emberi beszédekben nyilvánult meg, mint Kölcseyé és Deáké. Ez utóbbi meleg érzellemmel utasítja vissza a rideg megállapítást, hogy „nemzetek vesznek, nemzetek lesznek”, mert arra „a világtörténet nem tanít, hogy a végveszély örvényében elmerüléssel küzdő nemzetet, némán és hidegen nézve, a lehetőségig ne segítsük”. Azóta a világtörténet erre is példákat nyújtott.

A vallásügyi vita

A lengyelbarát szónoklatoknak éppoly kevés eredményük volt, mint a vallási kérdésekben folytatott hosszadalmas és heves vitáknak. A legutolsó vallásügyi törvénynek, az 1791 : XXVI. artikulusnak azon rendelkezései ellen, hogy katolikus atyától származó mindkét nembeli gyermekek katolikusok legyenek, protestáns atya esetén azonban a gyermekek vegyesházasságbeli szülei vallását azok felekezete szerint kövessék, továbbá, hogy a katolikus vallásból áttérést hatheti oktatásnak kell megelőznie, ezek ellen a protestánsok már többször felszólaltak a királyhoz intézett kérvényekben és irodalmi téren is; különösen nehezményezték a katolikus egyház azon régi gyakorlatát, hogy vegyesházasságoknál a gyermekek katolikus neveltetését biztosító reverzalist követelt. Az egyház a családi élet katolikus volta érdekében mindenkor húzódozott a vegyesházasságoktól, de egyes felekezeti országokban időnkint könnyítéseket adott, így Poroszországra 1830-ban, Bajorországra 1834-ben, megengedve a plébános ú. n. passzív asszisztenciáját reverzális vagy más biztosítékok, „cautiók” nélküli vegyesházasságoknál. A viszonyok a liberalizmus hatása alatt Németországban ekkor kezdtek elmérgesedni; III. Frigyes Vilmos porosz király 1825-ben a rajnai katolikus tartományokra is kiterjesztette az odahelyezett sok lutheránus porosz hivatalnok érdekében azon rendeletét, hogy a gyermekek mindenkor az atya vallását kövessék; a papság ezzel szemben a reverzálishoz ragaszkodott, s a pápai breve értelmében kauciók nélkül csak passzív asszisztenciára volt hajlandó. A liberalizmustól támogatott lutheránus államhatalom nyomása alatt — Droste-Vischering kölni érseket 1837—1839-ben fogságban tartották, a gneseni érseket is lecsukták a rajnai katolikusok öntudatos vallási érzése ekkor erősödött meg, Görresnek hatalmas romantikus publicisztikáját követve, a katholicizmus ekkor nőtt meg ismét a Németbirodalomban lényeges politikai tényezővé.

Nálunk barokk retorika és jozefinizmus évtizedes lanyhasága alatt a katolikus ellenállás jobbra formális maradt, s nagy szellemi mozgalom egyelőre nem állott elő. A protestáns panaszokat jellemző módon katolikus követek képviselték, akik liberális tanaikat akarták a lelkiismereti szabadság terén megvalósítani a reverzálisok eltörlésével, a papságnak a vegyesházasságok elfogadására kényszerítésével és a hatheti oktatás eltörlésével. Mikor a kérdés liberális előharcosa, Beöthy Ödön azt állította, hogy Bihar megyében egy hetvenéves embert ifjúsága óta akadályoz az egyház a hatheti oktatás ürügye alatt az áttérésben, ezt a váradi káptalan küldötte, Tagén János „kerekén tagadta“, amiben a káptalani és városi követeket lenéző megyeiek olyan hallatlan sértést láttak, hogy a kanonokot kizárták a tábla tanácskozásaiból. A katolikus álláspontot az alsóházban szinte kizárólag papok védelmezték, élükön a nagyműveltségű Lonovics József, ekkor egri kanonok, de a rendek javaslata, bár azt Deák Ferenc is hathatósan pártolta, megtörött a még orthodox katolikus főrendek ellenállásán, új törvény nem jött létre, de ezen 1833-ban lefolyt országgyűlési viták egyrészt mégis alkalmat adtak a barokk pompában élő, de gyöngye magyar katholicizmus némi lelki öntudatosulására, másrészt mivel a rendek óhaját a felsőtábla és király vétője akadályozta, tovább táplálták a közhangulat ellenzéki szellemű forrongását.

Kölcsey, Deák pesszimizmusa

Az „organikus“ országgyűlés, melyen szerves, rendszeres reformokat kellett volna hozni, a felnőtt és hivatalban lévő nemzedék elmaradtságát és rendi konzervatívizmusát bizonyította be, s Széchenyi nem hiába írta be naplójába, ha nagy vállalatjai, dunai és angol útjai közben néha benézett Pozsonyba, hogy az országgyűlés „alszik“. Az ő gondolatai sokkal magasabb képzeletkörből származtak, semhogy a politikában a tömegek által tényeket hozhattak volna létre. Ujjainkon elszámolhatjuk azokat, akik tanait hamisítatlanul, meg nem gyöngítve vették át, de még ezek sem voltak a szó igazi értelmében személyes hívei. Távolartotta őket tőle az ő arisztokrata volta; önérzetes középbirtokosok nem szerettek a mánásokhoz dörgölőzni, akiknek műveltsége is elütött a megyei gondolkodásban és életben felnőtt követekétől, de emellett még az a hang is eltávolította őket Széchenyitől, mellyel ez magas erkölcsi álláspontjáról mintegy páholyból nézett le és fitymálta a hazai viszonyokat. Széchenyihöz legközelebb még Kölcsey és Deák Ferenc állott, de már Deák is inkább Kölcseytől, mint közvetlenül Széchenyitől vette gondolatait. Szatmár kálvinista követe, Kazinczy fiatal barátja, német mintájú szentimentális versek költője volt az, akiben Széchenyi korának, ha ilyenről egyaránt beszélhetünk, „legideálisabb kifejezőjét“ kell látnunk, de Széchenyi kínzó valóságlátásához képest,

mely az étellel folyvást megbirkózott, s attól nem hagyta magát elriasztani, Kölcsey Ferenc inkább „ideális képekhez szövé magát, s valahányszor mindennapi, hideg valósággal találkozott, szabadságérzete mindannyiszor sebes fájdalommal égette“. Ez az önvallomás jellemzi e „gyermekkedélyű, szentakarátú és tapasztalás nélküli politikust“, aminek Kemény Zsigmond találóan nevezte. Nyilatkozataiban azonban szinte betű szerint megtaláljuk Széchenyi szellemét, gyakran mintha csak annak parafrázisait hallanók, így: „Ideje volna, hogy e nemzet ne csak szalmalánggal égjen egyszer, de tartós melegséggel hévül jön szegény, igen szegény hazája iránt. Szenvedek, a fekély a szerencsétlen országot talán örökre elemésztí.“ Az úrbéri kérdést úgy kívánja elintézni, hogy „az adózó nép nagy tömege egyszer már a polgári alkotmányba belépjen, s ezáltal az alkotmány 700.000 puhaság s szegénység által elaljasodott lélek helyett tízmillió felemelkedhetőt nyerjen“. Míg Széchenyi mindegyre legyőzi pesszimizmusát, s jó démona folyvást hívő cselekvésre ösztönzi még szinte pszichopátikus levertségéből is, addig Kölcseynek kevésbé ellenálló temperaméntuma végül is átadja magát a borongó kétségnek, a jelen nemzedékben nem hisz többé, s „nem azért küzd, mintha reménye volna a küzdésben, hanem a hü bajnoknak utolsó csepp vérig kell harcolni“. Széchenyi energiájának híján Kölcsey hangulata folyvást vigasztalanabb lesz s míg 1823-ban, mintha Széchenyi koncepcióját megérezte volna, a „magyar nép zivataros századainak“ Himnuszát reménnyel végzi, mert „megbűnhődte már e nép a múltat s jövődöt“, addig a politikai tapasztalatok után, 1838-ban írt „Zrínyi második éneke“ már a kétségbeesés vad víziójában látja a magyarság bukását: „más hon áll a négy folyam partjára, Más szózat és más keblű nép; S szebb arcot ölt e föld határa“, ha egykor nem a mai, hanem más, jobb és boldogabb nép tiporja. Kölcsey itt abba a negatív fájdalomba esett, mely utóbb is felmerül Bajza „Sóhaj-táskában: „Múltadban nincs öröm, lövöldben nincs remény, Hanyatló szép hazám . . m i n t h a csak költőinket még mindig Herder baljóslata befolyásolná és varázsolná szemük elé a nemzethalál rémképeit. Mindezt Széchenyi nem győzte eléggé gúnyolni, mert ő minden pesszimizmusa mellett is hívő maradt és üldözte a meddő nemzeti fájdalmat, amint Gyulai Pál megírta róla: „meggyalázta a múltat, a magyar egyetlen büszkeségét, s oly jövődöt ígért neki, melyről még álmodni sem mert; kigúnyolta a nemzeti fájdalmat, a magyar egyetlen hü érzését, s vakmerő reményt és hitet követelt tőle egy ország romjain“; ez a folyton váltakozó fény és árny, sötét pesszimizmus és csodákban bizakodás valóban jellemzője mindazon lelki állapotnak, amely Széchenyi hatása alatt jön létre, de állandó egyensúlyt és végül is alkotó harmóniát találni bennük, csak keveseknek adatott meg. Kölcsey is reménytelen-

ségbe süllyedt és falusi magányában halt meg, a Széchenyi gondolatai iránt hajlamos költők pedig a hit és keserű önmegismerés, a múlt megvetése után előbb-utóbb áttértek a liberalizmus enyhébb éghajlata alá, s a politikai fejlődés útját nem Széchenyivel, hanem Kossuthal tették meg tovább. Ez volt Vörösmarthy útja is, aki a Szózat Széchenyies hangulatából még sok más politikai fejlődésen ment át.

Ez volt Deák Ferencé is. Zala követe a jobbágy helyzetéről, a botbüntetésről ugyanoly felháborodással beszélt, mint Széchenyi, nagy harcosa volt az ősiség eltörlésének, a Széchenyihöz hasonló realizmussal tudta a hazai elmaradt dolgokat nevéükön nevezni és ostorozni. Az 1836. évi új úrbéri törvények hatásáról azonnal megjegyzi: a földesurak elégedetlenek, nyíltan nem mernek ugyan ellene szólni, de „magok között panaszkodnak, szidnak bennünket, átkoznak, s minden bokorban revolúciót látnak“, akkor is, ha a botot megsokalt kocsisuk megszökök és nem kapnak aratót, mert nem akarnak rendszeresen fizetni. Deákot azonban Széchenyi rendszerében csak a pozitív reformtartalom ragadta meg, nem pedig a keresztény erkölcsi háttér; vallásosságát egyháziasság helyett liberális humanizmus itatta át, s e tekintetben is közel állott Kölcsey felekezeiéken szinte egészen kívülálló emberiségéhez. Széchenyi belső kínjainak átérzése, vagy pláne hasonló lelki mozgalmak felidézése különben is távol állott Deák kiegyensúlyozott, szélsőségeket magyaros egykedvűséggel kerülő kedélyétől. Az ő egész lelki berendezése akadályozta, hogy Széchenyi későbbi csábításainak engedve hozzá álljon és a gróffal együtt alkosson frontot Kossuth ellen.

Az úrbériség és a rendszeres munkálatok kudarca után, mikor Széchenyi reformjainak megvalósítására sem lehetőség, sem a többségnél kedv nem mutatkozott, Wesselényi Miklós báró temperamentuma és az úgynevezett országgyűlési ifjak mozgolódása tette lehetővé az újítás barátainak a további politikai létet.

Az erdélyi politika, Wesselényi pőre

Wesselényi erdélyi földesúr volt és a pozsonyi országgyűlésre csak Széchenyi rábeszélésére jött el mint magyar birtokos is. Erdélyben reformokról még szó sem volt; ott, mint láttuk, az 1790—92-i fellángolás is gyorsabban és kisebb hatással múlt el, azóta csak 1810—11-ben tartott a kormány országgyűlést, melyen a 90-es évek reformmunkálatait kellett volna tárgyalni, de erre sem kedv, sem idő nem maradt: a devalváció ellen tiltakozván az országgyűlés, a kormány feloszlatta, s azután 1834-ig többet nem is hívta össze. A tartomány elmaradtságára elég említenünk, hogy még a Mária Terézia-féle magyar urbárium sem volt behozva, annál kevésbé élt a kívánság a jobbágy helyzete további javítására; a háromnyomású mezőgazdaság s úr és jobbágy közt osztatlan határok

mellett állandó volt az éhség, mely az 1816—17. évek rossz termésében országos csapássá nőtt. Ez éhínség után 1817-ben Ferenc király meglátogatta Erdélyt, a nép állapotát igen rossznak találta, s 1819-ben szeretne volna a magyar urbáriumot Erdélyre kiterjeszteni, de országgyűléstől, annak zajától és panaszaitól tartván, viszont törvénytelen rendelet kiadásához sem lévén bátorsága, végül is semmit sem tett. A kormány tétlenségét utánozták a rendek, a magyar nemesség és a székelység, akik megelégedtek továbbra is a központi hivatalokon való marakodással, miközben felekezeti gyűlések is érvényesültek. A szászoknak belső bajaik voltak, a korruprt városi magisztrátusokkal szemben mind nagyobb lett a kisebb emberek ellenzése, amit a gubernium és bécsi kormány kihasználta, s Gyürki udvari tanácsos vezetése alatt bizottságot küldve ki a szász községek viszonyai szanálására, 1804-ben kiadták a szász egyetem, székek és kerületek számára az úgynevezett regulatio-rendeletet, mely valamivel modernebb közigazgatást hozott be a szászokhoz, akik azután tipikus kisvárosi szokás szerint ennek pontjain veszekedtek tovább. Mivel országgyűlés 23 évig nem volt, a guberniális és más központi hivatalokat sem lehetett választás útján betölteni, hanem a kormány nevezte ki viselőiket, ami végül is a magyar nemesség és arisztokrácia soraiban nagy elégedetlenségre vezetett. Az elégedetlenség elnyomására a kormány báró Vlasits tábornokot küldte le királyi biztosként, de vele szemben az oppozíció vezére, gróf Bethlen János „vándorpatriótákkal“ izgatta fel a megyéket, s mikor Vlasits nemsokára a nagy diplomata Bethlen befolyása alá került, a kormány végre is, 1834-ben, összehívta az országgyűlést. Itt azonban megint nem volt szó reformokról, hanem a 23 éves hallgatás után közjogi követelések kerültek elő: az erdélyi országgyűlés heves mozdulattal a kormány abszolutizmusa ellen fordult és a rendi hatalmat akarta régi formák közt helyreállítani. Wesselényi temperamentuma szerint belevetette magát a kormány törvénytelenégei elleni küzdelembe, s mikor a kormány eltiltotta a napló kinyomatását, ami pedig Magyarországon már 1790 óta zavartalanul folyt, Wesselényi kősjtőn kinyomatta az első íveket, s a nyomdát az országgyűlésnek ajándékozta. A kormány azonban a nyomdát lefoglalta, a királyi biztos, Ferdinánd főherceg, az országgyűlést eloszlatta. A reform ügyének az elosztatás nem használt és nem ártott, de a nemesség körében az elkeseredés és ellenzéki szellem hatalmasan megnövekedett. Ez a hangulat terjedt át Magyarországra, mikor a kormány hűtlenségi pert indított Wesselényi ellen Erdélyben, a kősjtő miatt, Magyarországon pedig azért, mert Szatmár megye egyik 1833. évi közgyűlésén, megpróbálva, hogy Kölcsey számára megfelelő új utasításra vegye rá a rendeket, beszédében az örökváltsággal kapcsolatban azt mondta, hogy

ha ennek megtagadásából parasztlázadás lenne, a kormány ugyan kiszabadítaná a nemességet a pórok körmei közül, de „jaj lenne akkor nekünk, mert szabadszelleme vagy önértetű emberekből ezen lekötelezés rabszolgákká alacsonyítana*. A bírói kar annyira érintetlen volt még az új szellemtől, hogy ilyen nyilatkozatok miatt meg lehetett indítani a nótapert.

Az országgyűlési ifjak és Kossuth pöre

Amit szinte I. Lipót abszolutizmusa óta nem tett: a kormány most a nemzet egy nagytekintélyű, előkelő tagját törvénytelen vád alá fogva, a rendiség széles köreiből hívta ki a nemzeti ellenzék szellemét. A kompromisszum király és rendek között Wesselényi pörbefogásával dől fel, az üldözött főúr útja diadalmenet Pozsony felé, s ott az országgyűlési ifjúságnak ő lesz valóságos bálványa. Ezen az országgyűlésen már igen nagy számban voltak jelen a megyei követek kíséretében a törvénygyakorló jurátusok, egy-egy vármegye 30—40-et is küldött, összes számukat 1300—1500-ra lehet tenni. Ez az ifjúság régi, még III. Károly korára visszanyúló szokása szerint rakoncátlanul beleszólt a diétális, különösen a kerületi tárgyalásokba, s amint még Mária Terézia korában az ősi alkotmány híve és a németesítés ellensége volt, úgy most radikális nemzeti hangon kritizálta a követek és kormány tevékenységét. Wesselényi nagy beszédben védelmezte ez ifjúságot, amikor az alsótábla elnöke rendre próbálta szorítani. Soraikban találjuk a következő évtized liberális mozgalmának vezetőit: Szemere Bertalant, Szentkirályi Móricot, Ghyczy Kálmánt, Lónyay Menyhértet, Palóczy Lászlót, Vukovich Sebőt, Trefort Ágostont, Szalay Lászlót, Pulszky Ferencet, a két Madarászt és Szacsvayt, a függetlenségi nyilatkozat szövegezőjét. Magyar és magyar nemzedék közt még talán soha nem tátongott oly szakadék, mint ez alig húszévesek és azon felnőttek között, kik még Széchenyi lassú reformtervétől is oly idegenek voltak. Az ifjúság főként francia liberális olvasmányok hatása alatt messze megelőzte még a harmincévesek Deák-féle gondolkodását is és a Stádium mintájára 12 pontba foglalva kívánóságait, ezek közé a Széchenyi-féle reformokon felül már a népképviseletet, miniszteri felelősséget, az országgyűlés budget-jogát és a civillistát is felvette. Az „emberi jogok“ ez újabb deklarációján kívül az ifjúság egy társasága zajosan ünnepelte az elosztatott erdélyi országgyűlés vezetőit: a Lovassy Lászlótól készített üdvözlőirat, átnyújtva gróf Kemény Józsefnek Pozsonyban, a rendi világban szokatlan hangon szólt: „Rontsuk le az emberiségnek nyomorúságára mesterségesen kitalált közfalakat, zúzzuk szét a felekezetiesség bilincseit; szenteljünk oltárt a nyilvánosságnak, mint a szent ügy palládiumának.“ Hasonló ártatlanul dörgedelmes iratot küldtek, Szemere Bertalan fogalmazásában, Wesselényinek, kit utóbb Pozsonyban Lovassy személyesen is üdvözölt. A titkos-

rendőrség pozsonyi kirendeltségének feje az ifjúság ez össze-
jöveteleiről értesülve, vizsgálatot indított, miután egy Lap-
sánszky nevű jurátus Ferenc megbízásából szinleg belépett a
társaságba, s annak üléseiről oly híreket hozott, hogy az ifjak
a királyt, dinasztíát szidják, s a nádort borozó barátnak titu-
lálják. József nádor nem akart ellenük port, s mikor az Beöthy
királyi jogügyi igazgató indítványára mégis megindult, rossz-
akarattal helyett az ifjaknál csak „erőik örülettel határos túl-
becsüiését“ látta, az öreg Metternich rezignáltan jelentette ki,
hogy úgy látszik, ma már éppúgy létezik Fial Magyarországnak,
mint Jungdeutschland és Giovine Italia, — a királyi tábla há-
rom szavazat ellenében 1837 elején Lovassy Lászlót tízeszten-
dei börtönre, Tormássy jurátust egy és fél évre, a denunciáns
Lapsánszkyt látszatra szintén tíz évre ítélte el, de őt Klein
János néven Bécsben irodatisztnak alkalmazták, a hazai köz-
vélemény előtt nyoma veszett. Követte ezt hosszú pör után
Wesselényinek 1839 elején három évre való elítéltetése, ami
annál nagyobb feltűnést keltett, mert ő az 1838-i pesti árvíznél
hősies mentő volt és így még akkor is kíméletet érdemelt volna,
ha valóban vétkes lett volna. Mindezek a perek az 1836-ban
Reviczky helyére lépő gróf Pálffy Fidél, majd gróf Mailáth
Antal kancellársága alatt folytak, a vármegyék és az egész
ország hallatlan érdeklődése mellett. Wesselényi védelmében
Kölcsey mellett Deák is résztvett, az ifjak tanácsadója Kossuth
volt, aki az országgyűlés befejeztével foglalkozás nélkül ma-
radva, az Országgyűlési Tudósítások helyett a Törvényható-
sági Tudósításokban referált a megyegyűlésekről, ahol a szó-
lásszabadság védelmében oly izzó volt a hangulat, aminő 1790
óta nem. Kossuthnak ekkor már nagy tekintélye volt a fiatal-
ság előtt; a táblai cenzúráról, vizsgátlól eltiltott jurátusok
állandóan őhöz fordultak, érdekesen, fordulatosan és erős
hazafias hangszereléssel megírt tudósításai pedig a vármegyék
kormányellenes forrongását táplálták. Az országgyűlés elosz-
latása után a vármegyék újra virágkorukat élték: egymásután
küldték fel az erélyesnél erélyesebb hangú feliratokat az ifjak
és főként Wesselényi érdekében, akiben a nemzet vértanúját
ünnepelték. Nem kevesebb felháborodást keltett a Spielbergbe
zárt ifjú Lovassy sorsa, aki onnan, amnesztia következtében,
csak tébolyodva tért haza. A szólásszabadság elleni merények-
hez járult, hogy Kossuth eltiltatván a Törvényhatósági Tudó-
sítások kiadásától és azt a vármegyék támogatásával mégis
folytatván, 1837 májusában egy budai nyaralóban, üdülés köz-
ben elfogatott, s törvényes úton, mint királyi parancsnak
ellenszegülő, négyévi fogságra ítélte. A kormány még körül-
belül húsz politikus ellen indított keresetet, mert ezek a
megyegyűléseken a szólásszabadsági perek ellen szónokoltak.

Bizonyos volt, hogy a rendi többség sem az ifjak ezen
radikalizmusát, sem Wesselényi vagy Kossuth politikai néze-

teit nem osztotta, de mindezeknek üldöztetése a rendi politikának is nagy kérdése volt és mindtovább a király és nemzet közti erőpróbává nőtt. Emellett a szólásszabadság kétségtelenül egyik alapelve volt a liberális alkotmánynak, melyet tehát egyelőre erről az oldalról lehetett elfogadható formában a nemzet elé állítani. „Gyűlésbeli szólásért notaperbe vonatni törvény s alkotmányos szabadság sérelme nélkül nem lehet“, állapította meg lapidárisan Deák Ferenc; a rendi nemzet most lépett rá a reform és modern alkotmány útjára, anélkül, hogy tudta volna, de ez az út a kormány és a bécsi király ellen vezetett. A 30-as évek végén világossá vált, hogy a reform csak oppozíció útján, a régi rendi dualizmus harcaira emlékeztető formában lesz elérhető. És ez volt az, amit Széchenyi a békés kifejlés és a reformoknak tiszta, önmagukért való megvalósítása végett mindenkép el akart kerülni.

A Lánchíd

Széchenyi tehát már akkor vereséget szenvedett, mikor Kossuth mint egyszerű ügyvéd és elhallgattatott szerkesztő fogságban ült és angolul tanult. Ezt azonban egyelőre nem érezte, a közjogi testületek, országgyűlés és vármegyék szónoklatai iránt különben is kevés érzéke volt és azon sem igen akadt fenn, hogy a hosszú országgyűlésen jóformán semmit sem valósítottak meg a Fiitel, Világ, Stádium programjából. Ezt a programot ő egységesen organikusnak tartotta, s meg volt győződve, hogy a közértelmesség és a nemzeti erkölcs terjedésével úgyis meg fog valósulni. Az első ehhez a nevelés volt, s ennek szolgálatában töltötte a harmincas éveket, főként az anyagi előnyökkel járó újítások megkedveltetése érdekében. Mindegyik technikai terve egy-egy lépést jelentett a rendi mozdulatlanságból kivezető úton. Buda és Pest egyesítésének, s ezzel modern városi centrumnak kialakulása útjában a legnagyobb akadály az volt, hogy állandó híd híján a téli hónapokban a jégzajlás miatt mindennemű közlekedés megszakadt; a hajóhidat, mely a Vigadó alatt feküdt, szét kellett szedni. Ily nagy költségbe kerülő alkotásra, aminő az állandó híd lett volna, a rendi állam képtelen volt, hiszen a közmunkák ellátására szolgáló rendi pénztárt, a „köztárat“ az egész előző korszakban nem sikerült lábraállítani. Széchenyi 1832-ben alapította meg a Híd-Egyesületet, ennek érdekében három hónapon át járta Angliát, mérnökökkel tanácskozva és maga is tanulva, majd beadványok készítésével bajlódott, hogy Pest megyét, az érdekelt városokat és a központi hivatalokat meggyőzze az ügyről és arról az ideális céljáról, mily „erőre nevedeknék hazánk elmúlhatatlanul, s ezáltal a királység, ha Buda s Pest és honunk Dunaszakította részei egybeforradnának, s a haza szívében minden Szép, Nagy és Dicső versengve fejlődne ki a Nemzetiség gyám istene alatt.“ Valóban Széchenyies eljárás volt, az anyagi hasznot nyújtó híd-

építésnek ily legmagasabb nemzeti és erkölcsi hátteret adni! A hídépítéssel Széchenyi egyúttal a nyugati kapitalizmus világába kapcsolja be honát: megmagyarázza, hogy részvénytársaságok, „Actia vagy Bank-systema“ segítségével kell azt építeni, amikor is állandó jövedelemről kell a törlesztés és kamatok érdekében gondoskodni. Állandó jövedelem pedig csak oly hídvám lehet, melyet mindenki fizet, nem pedig csak a nem-nemesek, mint a régi hajóhídon. Így töretik át egy kapitalisztikus alakulat kedvéért a nemesi adómentesség, bár mellette sokan harcolnak, az 1832—36-i országgyűlésen az öreg gróf Cziráky Antal országbíró a nemesi hídvámmentesség megszüntetésében az ősi alkotmány eltemetését siratja, de az országgyűlés eleget tesz Széchenyi kívánságának. Újabb harcai vannak Pest és Buda polgáraival, akik hajóhídjukat nem akarják megszüntetni, Pest polgársága a királyhoz akar menni, hogy a várost „kiváltságos igazai élésében megtartani méltóztassék“. Évek sorának e hullámzó, majd bizakodó, majd reménytelen hangulatú tárgyalásai Széchenyi lelkében halatlan izgatottságot tartanak ébren; a Híd volt az, aminek sikerültétől tette függővé egész élete eredményét, a nemzeti reform megvalósulását. Állandó érzése volt: „Dolgozom szorgalmasan, s dolgozom önérettel. Lenyesik szárnyaimat, lábaimon járok, levágják lábaimat, kezeimen fogok járnai, s ha ezeket is kiszakítják, hason fogok mászni, csak használhassak!14 A magyarországi nagybirtokos bécsi bankár, a macedón-görög báró Sina György vállalja az építkezést, de érdekében Széchenyinek meg kell küzdenie majd minden hatalmas bécsi és pesti bankházzal, melyek csak akkor jelentkeznek, mikor már Széchenyi munkájából biztos az üzlet: a Rotschild-, Ullmann-, Wodianer-, Pereira-házakból egyesek aztán belépnek Sina konzorciumába. Külön fáradságba kerül a kormány, Metternich megengesztelése azért, hogy nélküle mertek kezdeményezni, holott a kormány úgysem kezdeményezett volna. A híres angol hídépítők közül Széchenyi Tierney Clark-ot választja ki a tervezésre; angol vas behozataláról, egyéb anyagokról, lehetőleg magyar munkásokról is ő gondoskodik, az alapkövet 1842-ben helyezi el József nádor, akinek nagy része volt a pesti polgárság ellenérzése legyőzésében; az építést Tierney Clark-nak Adam öccse végzi. Széchenyi a pesti Dunaparton az Ullmann-palotában vesz lakást és együtt éli át az építést, míg a nagy mű, külsejében a rendi empire-kor harmonikus alkotása, a hazai kapitalizmus első közhasznú eredménye, 1848-ban el nem készül.

Dunagőzhajózás, Alduna és Tiszaszabályozás

Hasonló vasakarattal, idejének, egészségének és nem egyszer saját pénzének feláldozásával hajszolta éveken át a megvalósulás felé a Duna hajózhatóvá tételét és közvetlen vízi

közlekedés létesítését a Fekete-tengeren át Konstantinápolyig, a Földközi-tenger végső nagy kikötőjéig. Ennek érdekében 1830 óta résztvett az osztrák tőkével alakult bécsi Dunagőzhajózási társaságban, többször végigjárta tanulmány céljából a Dunát, tárgyalt a haditanáccsal, a szerb és oláh fejedelmekkel, az értelmetlen és fel nem világosítható török basákkal. A bécsi társaság hajóit ő építtette és hozta Magyarországra 1830-tól kezdve; nagy elégtétele volt, mikor 1835-ben először találkozott Vác tájékán két gőzhajó egymással: a Pozsonyból jövő Pannónia és Pestről a Zrínyi; az utasok joggal ünnepelelték benne „e hazai új kellemekek szerzőjét“, s neki még arra is gondja volt, hogy hírlapi cikkekben szoktassa le a közönséget azon rendetlenségről és tisztátalanságról, mely korábban a gőzhajózás előtt, a bécsi—pesti hajózást hírhedtté tette. Az Al-Dunának vaskapui szikláinak miatt a közlekedés csak átszállással és az áruk átrakásával volt lehető, 1835-ben a Pannónia Pozsony—Pest, I. Ferenc Pest—Ó-Moldova folyamrészeleten, Moldovától a Tünde, Gálától Konstantinápolyig a Ferdinánd hajó közvetíti a forgalmat, de az átrakodással meg nem elégedve, Széchenyi megkezdi, előbb a sárvízi és alföldi szakértő mérnökkel, Beszédes Józseffel, azután a zseniális Vásárhelyi Pál vízépítőmérnökkel a Vaskapu áttörését is. Vásárhelyit kiviszi Angliába, hogy ott megismertesse az angol vízépítési haladással; a költségeket a kormánytól kapja, de éveken át mindössze 510.000 forintot, aminek felét az Al-Dunán, Trajan-nak bizony primitív kinézésű útjával átellenben modern közút építésére fordítja. A haditanácsnak és a terepet környező határőrvidék hatóságainak féltékenysége már 1837-ben elakasztotta a Vaskapu hajózhatóvá tételét, Széchenyi tovább próbálkozott ugyan a munkálatok megindításával, de siker nélkül. Az ő egyéni munkateljesítményének nagyságára jellemző, hogy a tőle megindított munka félszázadon át nem akadt folytatóra, s amikor a berlini kongresszus 1878-ban Ausztria-Magyarországot bízta meg a Vaskapu szabályozásával, s Ausztria ezt egészében Magyarországnak engedte át, a magyar kormány csak 1890-ben kezdette meg a Grében-hegy csúcsa lerepesztésével a Széchenyitől abbahagyott munkát és csak 1896-ban ment át az első személyszállító hajó a korábban veszélyes zuhatagokon, megvalósítva ezzel a korát annyira megelőző nagy egyéniség egyik álmát. Széchenyi egyik terve bukásával újakat vett elő, melyek nemzetnevelési programjából szorosán következtek: Vásárhelyivel előtanulmányokat tétetett a Tiszaszabályozásra, megcsinálta az óbudai hajógyárat, felvetette az újpesti kikötő gondolatát, mit Pest polgársága egyelőre nem értett meg, foglalkozott a balatoni hajózás problémájával, tiszta magyar, az osztraktól független dunagőzhajózási társasággal, emellett figyelemmel kísérte egyéb

közhasznú vállalatait, a sopronmegyei selyemtenyészési egyesületet, a pesti lóversenyegyesületet, az állattenyésztési egyesületből kifejlett országos gazdasági egyesületet, a Nemzeti Casinót és még az Akadémiát is.

Széchenyi volt a legtiszteltebb név az új magyarok között, de nem a legszeretettebb. Ebben megelőzte őt a mártír Wesselényi, majd a liberális nacionalizmus született vezetője, Kossuth.

KOSSUTH ÉS A NEGYVENES ÉVEK

AZOK az erők, melyek Széchenyit félretolták, de egyszersmind a tőle megtámadott rendiséget is mindgyorsabban szétporlasztották, a liberalizmus gyűjtőneve alá foglalhatók össze. A XIX. századi élet összetettségéből következik, hogy ez az új szellemi irány Európában még kevésbé volt egységes, mint előzői, a felvilágosodás, a barokk, a reformáció, a humanizmus és renaissance. Egységes képet adni kifejlett formáiról lehetetlen, csakis kifejlésükben ismerhető fel a közös eredet. A név maga az 1812. évi, francia forradalmi mintára készült spanyol alkotmány bonyodalmaiban merül fel: Spanyolországban 1814-ben helyreállván a Bourbonok abszolutizmusa, ezt polgárháború követte, melyben az 1812. évi alkotmány híveit neveztek liberálisoknak. Az elnevezés eleinte gúnynak és sértésnek számított, Hardenberget és Humboldtot, a porosz reform embereit gúnyolták ilyenek konzervatív ellenfeleik; 1819 óta a restauráció-ellenes franciák, a korábbi „függetlenek“ kezdik magukat így nevezni, a 20-as és 30-as években a német jogászok és tanárok is már liberálisnak tartják magukat, s az 1834-től kezdve megjelenő, Rotteck és Welcker professzoroktól kiadott Staatslexikon fejt ki a liberalizmusnak az „összes államtudományokra“ vonatkozó tanait. A fejlődés tehát hihetetlen rohamossággal folyt le, alig húsz év alatt valóságos rendszert hozva létre, mely az élet minden viszonyaira alkalmazható volt; a hirtelen kifejlés bizonyítja, hogy csak a név volt új, az eszmei tartalom hosszú múlt eredménye.

Az európai liberalizmus

A liberalizmus a felvilágosodás századában gyökerezett és előzményeiben visszanyúlt a humanizmus lelkes képzeteire, melyek a középkor transzcendens világfelfogása alól „felszabadítva“ az európai népeket, állam, társadalom és tudomány világi, az Egyháztól elfordult kifejtését indították meg. A nagy határjelzők ezen az úton: az angol „dicsőséges forradalom“, az amerikai függetlenségi nyilatkozat, a 89-i francia forradalom és további fejleményei, a liberalizmusnak is mértföldkövei voltak, hasonlóképen a szellemi impulzusokat adó angol empirista filozófia, a földi tudására büszke új természettudomány, Montesquieu és Rousseau állam- és társadalomelméletei is

mind beieömlöttek a liberalizmus tanába, mely e lényegükben egyébként is rokon eszméket formailag klasszikus egységbe tudta összeolvasztani. Az emberi felszabadulás e százados útjának végén a liberalizmus az egyéniségnek abszolút szabadságát és önállóságát hirdette, vallási, állami és társadalmi vonatkozásban egyaránt; rendszerének alapja a korlátlan tekintett gondolatszabadság, mely az erkölcsi törvényt sem pozitív vallásokból, sem természettörvényből, hanem egyedül az emberi észből következteti ki, s ebben a munkájában a fennálló viszonyokkal és hatalmakkal szuverén fensőbbiséggel bánik el. Az egyén szabadságából következik a szabadságjogok egész rendszere: a személyes szabadság, mely a feudalizmus, rendiség és jobbágyság utolsó maradványait is megsemmisíti, az emberi működés és foglalkozás szabadsága, a vagyon és tőke szabad felhasználásával együtt, amelyek Adam Smith tanaitól megalapozva, a kapitalizmusnak, a szabadkereskedelmi teóriának, a „laissez faire, laissez passer“ korlátatlanságának lesznek alapelvei. A társadalmi szabadságok viszont az államtól elválasztott vallási testületekben való szabad egyesülést, az iskoláztatás és művelődés szabadságát fejlesztik ki, s mindezek garanciáit a politikai szabadságok rendszere adja meg, mely az abszolutisztikus és rendi államok romjain a szabad egyénekből összetett nép szuverénitását követeli azon hitből kiindulva, hogy az egyedek ideális szabadságát legjobban a belőlük összetett nép uralma biztosíthatja. E politikai szabadságrendszer egyes pillérei: néptől választott, lehetőleg széles alapon, utóbb már az általános választói jog alapján összejött képviseleti testület, a miniszeri felelősség; elmozdíthatlan bírák és esküdtszék, legfőképpen pedig a szabad sajtó, mely az egész szabadságrendszernek legenergikusabb és legbiztosabb fenntartója, „a modern népek igazi fóruma“.

A klasszikus liberalizmusnak e képe, az emberi dolgok természete szerint, alig rögzíthető meg egy pillanatnyi realitásban: a totalitáson alulmaradó részleges követelményekből és programmokból szilárdul össze, hogy rögtön felosztódjék, szétoszoljon a radikalizmus és szocializmus új és új képződményeiben. A kifejlődés során is nagy ellentétet foglal magában: a Montesquieu-féle három hatalom-tanával megelégedő liberálisok még elvi ellenségei az általános választói jogon alapuló népszuverénitásnak és demokráciának; az angol alkotmányos szabadság tisztelői pedig sem a polgárkirályság Guizot-féle konzerváló liberalizmusának, sem a 40-es években mind erősebb új francia demokráciának nem hívei. Kétségtelen azonban, hogy a 30-as években mindenfelé meggyorsul a liberalizmus keretei közt a radikalizálódás: a Guizot-féle szűk körű választói jog és a képviselők körében szinte intézményessé váló korrupció és kormánytól való függés kihívja a

radikális liberálisok heves ellenzékét, melyet jellemző módon „le parti du mouvement“-nak neveznek; ez a mozgás a demokrácia mind teljesebb uralma felé veszi irányát. Angliában szintén a júliusi forradalom után válik demokratikusabbá az élet, az 1832-i választói törvény megszünteti a tory-uralmat, a politikai túlsúlyt a városi, polgári elemek kezébe adja, s John Russel whig-pártja felveszi a liberális nevet, egyik tagjában, Macaulay-ban pedig a liberalizmus megkapja minden korokra ható klasszikus történetíróját. A rabszolgaság eltörlése, az elnyomott ir katolikusok személyes szabadsága, a szabad kereskedelem megvalósítása jelzik ez újabb angol kurzust, melynek folyamán már a 40-es években is mind erősebb lesz az általános választói jogra irányuló propaganda.

Anglia és Franciaország liberális fejlődése zavartalan és mintául szolgál azon népeknek, melyek nemcsak hogy még elavult abszolutisztikus uralmak alatt sínylődnek, hanem nemzetiségi állagukban sem biztosítottak. Olaszországban egy csomó abszolút uralkodó, köztük Metternich kormánya, akadályozza a liberális fejlődést és vele kapcsolatban a nemzeti egységet, s mikor Szardíniában Carlo Alberto, még csak régensként, bevezeti az 1812-i spanyol liberális alkotmányt, Ausztria hadserege kényszeríti ennek megszüntetésére. A Lombardo-velencei királyságban Sedlnitzky rendőrsége uralkodik, s bár az anyagi javak áldozatkész ápolásra találnak a bécsi kormány részéről, a nemzeti társadalom kialakulásának minden módon útjába állanak: a „szabadság és függetlenség“ zöld-fehér-piros zászlaját felemelő carbonarikat és más titkos alakulatokat az olasz területeken álló császári hadsereg, benne magyar ezredek tartják földreszorítva, előkelő olasz vezetők Spielberg börtönében ülnek, de az „Ifjú olaszság“ mozgalma nem fojtható el, a „risorgimento“ gondolkodóitól és íróitól nem lehet elvenni sem a gondolatot, sem a tollat, s az olasz lélek egysége még Metternich uralma alatt készül el, amikor a Szavojai-ház még csak gondolni sem mer annak tényleges politikai megvalósítására. Hasonlóképp nagy nemzeti energiák lázongtak a németországi abszolutizmusok nyomása alatt, ahol az egyes fejedelmeket Poroszország és Ausztria erősítette meg a liberális reformok és a nemzeti egységet szolgáló gondolkodás távortartásában. Itt is az ifjúság mozdult meg, továbbhaladva a Hardenberg-Stein-reformok útján, melyet közben a porosz abszolutizmus, junker- és katonai uralom megszakított. Az ifjúsági mozgalom azonban egész Németországban rendőri elnyomásra talált, Metternich kimondatta a szövetségi tanáccsal a politikai gyűlések eltiltását, a liberális és nemzetegységesítő, tehát a sok külön német állam fennállását veszélyeztető törekvések bírói üldözését és az „Ifjú Németország“ íróitól származó összes munkák indexre tételét. A „Junges Deutschland“ írói, élükön Heine, Börne, Gutz-

kow, Svájcba, részben Franciaországba menekültek és ott érintkezésbe léptek más radikális nemzeti mozgalmak embe- reivel. Ezekből alakította ki az olasz forradalmár Mazzini az ő „Ifjú Európáját“, a régi Európa abszolutisztikus, autori- tarius, monarchikus hatalmai ellenében. A liberalizmus soha nem tapasztalt intenzitással indult neki az európai nemzetek teljes meghódításának.

A hazai mozgalom; utazások és könyvek

A hazai liberális „mouvement“-t természetesen eszmék átvétele indította meg, ami könyvek és utazások által történt. Mánásoknak összeköttetések segítségével nem volt nehéz a rendőri uralom dacára is külföldre jutniok, a külföldi iskoláz- tatást gátló rendeletek időnkint, így 1825 után, Reviczky kancellársága alatt nem kezeltettek túlszigorúan, s végre is lehetlenség volt megakadályozni, hogy a szellemi elit egy része, vagyonos nemesifjak, protestáns lelkészek és tanárok ne járják meg a Nyugatot, bármennyire tartott is a kormány attól, hogy ott modern eszmékkal fertőződnek. A negyvenes évekbeli ifjúság vezetői már szinte kivétel nélkül jártak kül- földön, s ott a dolog természete szerint összehasonlították a mozgást a hazai maradisággal, a polgári életet az itthoni rendi társadalom viszonyaival. Miként az első ilyen, nagyhatású út- leírás szerzője, a székely Bölöni Farkas Sándor már 1834-ben megállapította északamerikai útjában: ez az Amerika „boldog haza“, s benne „minden ember egyformán szabadnak és füg- getlennek születik, következőleg minden igazgatás a néptől ered“ és előjogok nincsenek itt többé azon „örök igazság“ következtében, hogy a „polgári társaságban minden embernek egyformán jussa van“. A felvilágosodásnak Magyarországon már jólismert ez elveit most látja először honfiú tényleg meg- valósítva, távol tengeren túl a hazaitól gyökeresen különböző társadalomban, ahol „minden privilégium, régi szokás, nemes- ség és más monopóliumi jussok is egyszerre elfűvattak“. A kolozsvári unitárius iskola és királyi líceum volt hallgatója még azt is irigyléssel szemléli, hogy a Harvard-egyetemen a kollégiumok nincsenek magas fallal körülvéve, csak léckerítés- sel, s az ifjúság fegyelme mégsem megy tönkre. Szemere Ber- talan ifjúkori útjában arra jön rá, hogy a magyar alkotmány, melynek a királyt korlátozó sarkalatos törvényeire ő is büszke, még azon német tartományok alkotmányai mögött is elmarad, amelyekben többé-kevésbé leplezett abszolutizmus van, de már a napóleoni törvényhozástól formált jogviszo- nyok közt. Az 1830-i francia charte nyomán átalakított hessen- casseli alkotmányban megcsodálja, hogy ott az állam és feje- delem vagyona el van különözve (aminek ellentéte pedig a magyar alkotmányosságának a középkor óta egyik alappillére volt); hivatalnoki függetlenség, miniszteri felelősség, tágitott sajtó, országgyűlésen gyorsírók, mind bizonyítják, hogy mi

„bizony helytelenül tartjuk Németföld alkotmányait nevet-ségeseknek“. A künn járt fiatalok előtt széles kapuja tárul fel egy új életnek, mely szabad pályákon, iparban és kereskedelemben ezer lehetőségét adja az egyéniség szabad kifejtésének, holott nálunk még folyvást uralkodik „a legkiáltóbb, legigaztalanabb erőszak, mellyel mindent egy pályán mentelre, s egy irány felé kényszerítettek“. Jellemző, hogy a nyugati élet benyomásai a fiatal Szemerét is Széchenyies reflexiókra kényszerítik, de mintha tudomása sem volna Széchenyi nemzetnevelő rendszeréről, újat, azaz a korszellemnek megfelelő liberális reformot akar: „A dologismeret nekünk unalmas tanulmány. De így soha nem fogunk készíthetni nevelésrendszert, mely legyen nemzeti, mely bírjon lépcsőkkel az élet sokféle álláspontjai szerint, mely a társasági önkényes különbségeket kipótolja/ A keresett nevelésrendszer ott állott készen Széchenyinéél, de autoritárius-vállási alapjai nem kellett többé az ifjú liberálisoknak, akik lényegben nem is hazai alapokból kifejlő magyar specifikumot, hanem a külföldinek hiánytalan átültetését óhajtották.

Francia és német hatás

Szélesebb tömegekre és nem kevésbé mélyen hatott a liberalizmus írott szava, a könyv, annál inkább, mert leszámítva a német jogász és történész professzorokat, Rottecket, Dahlmannt, Gervinust, a liberális elveket valló irodalomnak képviselői, Lamennais, Thiers, Mignet csakúgy, mint Heine és Börne, Byron, utóbb Victor Hugo, Lamartine egytől-egyig nagy írók voltak, akik játszva nyerték meg olvasóik szívét és érzelmeit. A magyar középiskola élettelen latin retorikáján felnőtt fiatalokat már Kölcsey magasztos szentimentalizmusa, Vörösmarty borongó romantikája is meghódította, bennük hozzájutva a Lélekhez, mely iskolájukban hiányzott nekik; mily könnyen csábíthatta azután ez ifjúságot a Kölcsey-féle Széchenyies felfogástól tovább a radikális liberalizmus felé például Lamennais abbénak egész Európát meghódító könyve, a „Les Paroles d'un croyant“! Lamennais lángoló szavakkal rajzolja a királyaik zsarnoksága ellen feltámadt népek harcát, mint amikor „Mihály arkangyal harcolt a sátán ellen“, s ha a nép közel van az elbukáshoz, Szűz Mária befödi köntösével és mosolyogva viszi ki egy időre az élet-halálharcból. Emberszeretet, testvériség igéi most csendülnek ki a francia forradalom véres szörnyűségeiből, amint már a nálunk szintén sokat olvasott Mignet, Thiers, majd Michelet is történeti műveikben az emberi fejlődés legdicsebb korszakát, a humanizmus igazi beköszöntését látják a forradalomban. A francia nép e nagy élményével kapcsolatban mondja Lamennais: „Ha láttok egy népet láncokkal terheltén, és a hóhérnak martalékul dobva, ne mondjátok mindjárt, hogy ez a nép erőszakoskodó nép, a világ békéjét akarta megzavarni. Mert meglehet, hogy ez egy

mártírnép, mely az emberiség üdvéért fog meghalni.“ A börtönében megőrült Lovassy társai, az egész országgyűlési ifjúság olvasta e sorokat — sokan egyenesen azért tanultak meg franciául, hogy Lamennaist olvashassák — se mártírnépben nemcsak a forradalmi franciaságot szerették meg, hanem saját nemzetük sorsát is szemlélték. A liberalizmus e kezdeti radikalizálódásának még nem volt költője, ki magyar nyelven szólaltatta volna meg, ezért értették az ifjak önmagukra Lamennais szavait: „Ha a hosszas aszály után lanyha eső hull a földre, az mohón issza az ég vizét, mely megüdítő és megnedvesítő, ily mohósággal fogják a megkínzott népek az Isten igéjét inni, midőn az mint langyos esővíz szálland reájuk. És lesz, mint egykor volt, amikor mindnyájan testvérek voltak és nem hallani többé úr és szolga hangját, szegény jajongását és elnyomottak sóhajait, hanem csak áldás és vígasság zengedezését.“ A rendi és társadalmi különbségektől megszabadult nemzettest felmagasztaltatását várja tehát a magyar ifjúság is, mely talán éppen Lamennais hatása alatt tanulja meg minden erős nacionalizmusnak azon szokását, hogy saját múltját és jövőjét vallási képzetek közé fogja, önmagában Krisztus passióját és megdicsőülését akarja átélni. A nemzetiség csak most, Nyugat-Európa radikális liberalizmusának hatása alatt lesz valóságos vallássá, mely nem egyszer elhiszi önmagáról, hogy nincs szüksége pozitív vallásra. Pulszky Ferenc 1834-ben a „Paroles d'un croyant“-t olvasva, megállapítja naplójában: „Inognak már a keresztyénség alaposzlopai“, mert ez többé nem felel meg az emberiség férfikorának, új vallásnak kell a régi helyére lépni, s „ez a szabadság vallása, melynek országa * közeledik“.

Itt mindössze tíz esztendőről van szó, a 30-as évek közepétől számítva, mialatt az akkori húsz- és harmincévesek égető szomjúsággal itták fel a szabadságot ígérő liberalizmus ígéit könyvekből, melyek együttvéve az egész akkori nyugateurópai irodalmat magukban foglalják. Könnyű volna adatokat összeállítanunk, miként vált a művelt fiatalság olvasmányává minden valamirevaló könyve a német, francia, angol mozgalomnak. A német liberalizmus professzori, doktrinális irányát, s vele a tan államtudományi alapelveit a Staatslexikonból, valamint az Augsburger Allgemeine Zeitungból veszik, mely utóbbinak szerkesztője, Kolb éppúgy kapja az ifjú magyar liberálisok hűségnyilatkozatai kíséretében a tokaji bort, akárcsak száz év előtt Voltaire a felvilágosodott magyaroktól. De a fiatalosság temperamentumának a radikálisabb liberalizmus felel meg igazában, Jung-Deutschland írói, akiknek nagy része a határokról gúnyolódik a német haza reakciós viszonyain, köztük Heine és Börne azok, akiket valósággal szívébe foglal ez a nemzedék. Heine tekintélyromboló prózája éppúgy lelki alapjává lesz a magyar liberalizmusnak, akárcsak könnyed, szelle-

mes, szentimentalizmust mégis éreztető szerelmi lírája is több mint félszázadon át befolyásolja majd épp azon nemzedéket, mely az Arany-féle klasszicizmus epigonjaként kezd elvi ellenségévé lenni külföldi hatásoknak. A 20-as évektől kezdve erősen elpolitikaiasodott német és francia költészet szolgáltatja a liberális hangulatot: ezek a magyar fiatalok elsősorban lelkesedni akarnak, s ezt kapják meg Heinétől, Victor Hugótól, Lamartine-től; a reformok milyensége, s azok megvalósításának bürokratikus vagy közigazgatástudományi kérdései kevésbé érdeklik őket. Lángolni akarnak, s e lángot a nagy nyugati költők gyújtják meg keblükben, s a romantika irodalmi művei táplálják. Victor Hugo Hernani-jának bevezetése már 1830-ban kijelölte az utat: „a romantizmusnak igazi meghatározása nem egyéb, mint liberalizmus az irodalomban“. A német fejlődésben ugyanezt állapította meg Richard Wagner, Hugóhoz hasonlóan később maga is forradalmár: a művészet feladata hirdetni a küzdelmet a nép szabadságáért. Minden hatásnak és átvételnek az a feltétele, hogy a német vagy francia író a „szabadság bajnoka“ legyen, s viszont az átvett és agyonolvasott külföldi író műveivel hatalmasul elősegítette a hazai hangulat erősödését. Victor Hugót már 1831-ben megismerteti az akkor Vörösmartytól szerkesztett Tudományos Gyűjtemény; Heinét a legelső, még nem demokratikus, de liberális nemzedék folyóirata, a Vörösmarty, Bajza és Toldy (Schedel) triumvirátus Athenaeum-a már 1837-től kezdve népszerűsíti. E különböző, s gyakran egymásnak ellentett hatások alatt a magyar gondolkodás is egész palettáját mutatja a színeknek, melyek csak abban egyeznek meg, hogy a nemzetiséget és liberalizmust variálják. Vörösmarty, Bajza, Garay és mások hazafias lírája mellett, melyben még Széchenyi magas erkölcsi követelményei nem egyszerű ódaszerű komolysággal érvényesülnek, ott találjuk a Heine-féle öngúnyt és a hazai viszonyok könyörtelen leszólását, akár a botozó földesúrról és ispánról, akár a megyei börtönök embertelenségéről, vagy az útépítésben kiuzsorázott paraszti erőről van szó. Az Athenaeum egy „honi utazója“ látható undorral írja le utazását Debrecen és Pest között, ez „untató prózai síkságon át, melyen, mint egy külföldi utazó megjegyzi, legmagasabb pont egy ökör“, — a Tiszánál megvetéssel konstatálja, hogy csak egy halászladik van rajta, amikor külföldi folyók képét hajók zsi bongása és parti városok élénkítik; az egyetlen hortobágyi fogadóban nyáron is zsiros bundák és pipabúz rémítik az utast, a sarkantyúscsizmás szolga nem törődik vele, legfeljebb borra valóért eljárhatja az ácsorgó paraszttal a kanásztáncot. A leírások ridegsége és gúnyos hangja messziről érezteti Heine hatását, az pedig, hogy az elmaradt viszonyok kipellengérezésénél oly ritkán jut eszébe e fiataloknak Széchenyi rendszere, aki szintén megfigyelte az

elmaradottságot, de egyszersmind javítani is akart rajta: mindennél világosabban bizonyítja a Széchenyi-koncepció hatástalan voltát. Széchenyit, említettük, nemcsak Kossuth szorította ki, hanem előtte Heine és Victor Hugo, Béranger és Lamartine. Általában a korszak minden nemzeti, sőt tüzes magyar érzelmein keresztül észre lehet vennünk, mint nyomul előtérbe a külföld utánzása, amikor a rendiség konzervatív hagyományai lehetetlenné váltak és az egyetlen organikus elképzelés, melyet a magyarság átalakulása céljaira kitermelt, a Széchenyié, időszerűtlenné lett. A Gaál Józseftől divatba hozott betyárromantika, melynek Kuthy Lajos fejezte ki kapcsolatait az Alföld mocsaraihoz és pusztáihoz, s mely Jókai Mórtól várta fénykorát, a francia romantizmus rablókultuszának átültetésével erősödött nálunk; Kuthynak nagy korrajzi regénye, a Hazai rejtelmek, Sue modorában, az ő iskolájában készült csakúgy, mint a füzetekben megjelenő, nagy kelendőségnek örvendő Magyar titok Nagy Ignáctól. A 30-as évektől kezdve legnagyobb olvasóközönséggel bíró báró Jósika Miklós is, regényeiben és novelláiban a francia romantizmus könnyed, gyakran üres követője, s egyúttal széles körökben a romantikus történet szemlélet kifejlesztője.

Hangulat, kritikai attitűd a meglévővel szemben, regényben és költeményben megfogalmazott liberalizmus sokkal nagyobb jelentőségű ekkor, mintsem valamely állam- vagy magánjogi tényekből leszűrt tan és lépésről-lépésre kidolgozott reformtervezet; ily utóbbiakkal csak az ifjúság két szárnyán álló néhány kiválóan művelt főnél, Dessewffy Auréliknál és az ú, n. doktrinéreknél találkozunk. A fiatal politikusok, bár mindnyájan jogi képzettségen mentek át, éppen nem siettek állampolitikai tanulmányok útján készülni a nagy politikai változáshoz. A változás bekövetkeztében nem kételkedtek, miként még az 1832-i országgyűlés alatt kifejezte ezt a kezdő Kossuth Deák előtt: változás lesz „bármilyen módon, mit tudom én, miként? európai forradalom, vagy háború által, de be fog következni múlhatatlanul!“ A Széchenyi rendszerével még némi kapcsolatban levő idősebbek előtt persze érthetetlennek tűnt fel, hogy ha már a fiatalok ily sziklaszilárdan hisznek a közeli változásban, akkor miért nem készülnek fel tanulmány útján rá, ahelyett, hogy tisztán a képzeletet és érzelmeiket mozgó könyveken, regényeken, történeti műveken lelkesednek. Ezt a realiztikus reformgondolkodást fejezi ki Deák Ferenc, korholva a fiatalokat folytonos francia forradalmi olvasmányaikért, így Lamartine *Histoire des Girondins*-ja forgatásáért: „Beleéletek magatokat azon időkbé, mindegyiktek választ magának egy kedvenc hőst a francia forradalom szomorú játékának szereplői közül, és azt hiszi, hogy e szerepet el is fogja játszani. Lamartine könyve veszedelmes egy olvasmány, sem nem történelem, sem nem regény,

de legkevésbé biblia, amit pedig ti csináltok belőle.“ Ez az erős hangulati kiképzés, melyen a liberális fiatalság keresztülment, sokat megmagyaráz a 48 felé vezető úton: az elvi ismeretek és hozzájuk ragaszkodás hiányát, továbbá azt, hogy az egymásután aktuálissá váló állami és társadalmi kérdésekkel szemben határozott nézetek nélkül állottak, egyedül egy tüzes színezetű, de a valóságban meglehetősen elmosódott politikai hangulattól vezetve, s ennek következtében a reformlehetőségek közt sem tudtak önállólag válogatni. A legtöbb politikai munka, melyet olvastak, elvek helyett inkább a liberalizmusnak valamely nemzettestben való, aktualizált megnyilvánulásait tárgyalta, még hozzá legtöbbször a forradalmi kitérésnek meg sem szilárdult halmazállapotában: Mignet Francia forradalma Bajza vállalatában magyarul is megjelent, Dahlmann angol és francia forradalmi történetét maga Bajza fordította magyarra, a legtöbb elvi alapot még Tocqueville nagy művéből, Észak-Amerika demokráciájából lehetett tanulni, mely 1835—39-ben jelent meg, s melyet Fábrián Gábor négy kötetben már 1841—43-ban magyarra fordított. Tocqueville arisztokratikus kritikája azonban, melyet az amerikai Egyesült-Államokon gyakorolt, elvileg közelebb állott Széchenyi felfogásához, semmint a regényes olvasmányaik és fiatalos türelmetlenségük miatt egyre inkább radikalizálódó liberálisokhoz, s a főkérdések, melyeken a mérsékelt francia államférfiú a demokrácia funkcionálását bemutatta: a választók akaratának túlságos érvényesülése a törvényhozásban, a törvényhozótestület túlságos érvényesülése az államban, ezekkel szemben mint alkalmas fék, a prezidenciális hatalom függetlenítése, mindez jóformán semmi vonatkozásban sem állott a hazai viszonyokkal, hisz itt a jobbágykérdésről, a városok és vármegyék egyenjogúsításáról, vármegyék és hazai országgyűlés, meg külföldön székelő kormány összeegyeztetéséről volt szó. Elvi meggyőződéseket tényleg csak a német professzoroktól, Rottecktól, Welckertől, Dahlmanntól lehetett tanulni, s aki ezeket túlságosan nehéz vagy száraz olvasmánynak találta, az a hangulatokból nem is jutott elvi magaslathoz. A politikai gondolkodás ez érezhető hiányán segített Kossuth Lajos, megindítva a Pesti Hírlap című napilapját.

KOSSUTH A LEGELSŐ HOMO NOVUS, az első birtoktalan kisnemes volt, aki az 1790 utáni rendi korszakban vezetőszerepre tett szert. Zemplénmegyei evangélikus családból származva, a rendes jogi pályát végezte: Sárospatakon jogot tanult, jurátus, majd ügyvéd lett, Zemplén megye közgyűlésén a hagyományos ellenzéki szellemben beszélt, 1832—1836-i országgyűlési szerepléséért, mint láttuk, börtönbe került, honnan 1840-ben szabadította ki királyi amnesztia, melynek kieszközlésén barátja, Deák Ferenc mellett a kormány-

párt részéről is, főként József nádor és az ifjú gróf Dessewffy Aurél fáradozott. A következő évben Landerer pesti könyvnyomtató egy már régebbi újságkiadó jogát olyképp használja fel, hogy rábízta, a kancellária tudtával, a Pesti Hírlap napilap szerkesztését. Kossuth személyét már üldöztetése és fogsága is széles körökben kedvelté tette, egyénisége és érintkezésben külső és belső tulajdonai mindenképp alkalmasak voltak a szimpátiák növelésére. Középmagas, férfias termet, szép tiszta arcvonások, tüzes szemek, hosszú egyenes orr, kemény energikus áll, az egész arcon komolyság és a férfias melankólia egy neme ömlik el, melyet a sápadt szín határozottan szellemivé alakít. Míg fogsága előtt, méltóság és tekintély híján, csak röviden, de feltűnő világosan szokott beszélni, utóbb meggyűléseken és az országgyűlésen mindinkább rétorra fejlődik ki, akinek érzelmes, gyakran lágy és mégis férfias hangja, kifejezéseinek válogatottságával sokkal inkább megnyeri a hallgatókat, mint Széchenyinek nehezen követhető, incisumokkal terhelt, többnyire élesen szatirikus dikciója. Míg a kortársak többnyire hosszú beszédek tartanak, Kossuth közéleti nyilatkozatai rövidebbek, s ezzel biztosan uralkodik a tömegeken. Szónoki tulajdonai; melyek együttvéve a meggyőzéshez a leg-rövidebb utat választják, hírlapírói működésében alakultak ki, amikor a Pesti Hírlapban, külföldi mintára, megalkotta a rövid, elvi kérdéseket nemcsak tisztázó, de irántuk az olvasót döntésre hangoló vezércikk műfaját.

Kossuth és a Pesti Hírlap

Vezércikkeiben Kossuth a rábeszélést, az olvasók nézete megnyerését oly magas tőkélyre emelte, mint a nagy liberális államférfiak közt, az angoloktól és franciáktól elkezdve, alig valaki. Talán csak Lamartine volt képes rajta kívül oly biztosan uralkodni olvasóin és hallgatóin, de ő fellengős poéta volt, míg Kossuth mindvégig komoly, politikai tárgyához ragaszkodó író maradt. Előadása azonban sokkal közvetlenebb volt, mint rétorársaié; ő csak tanult a rendi iskolák rétori neveléséből, de annak formalizmusa alól rég felszabadult. Felszabadult — talán ő először — mindazon tekintetek alól is, amelyek e rendi korszakban a nyilatkozatok egyéni, közvetlen jellegét gátolják és különféle tekintély tiszteletekkel megköttették. Cikkeiben az egymás fölé és alá rendelt társadalmi osztályok tudatából alig maradt valami, az olvasó azt hihette, hogy Kossuth egyik meglévő rendhez sem tartozik, s ezért vezércikkeit már a városi művelt ember is fesztelenül olvashatta, mintha csak párizsi polgári kávéházban ülne. Kossuthot nem kötötte semmi a barokk rendiséghez, ezért hiányzik nála annak hagyományos koloritja és foglalja el helyét a nyugat-európai polgári liberalizmus egyenlősítő tendenciája, egyesülve erős nemzeti magyar vonatkozásokkal. Mint eredetileg vármegyei jogászember, kezdettől fogva szívesen foglalkozik a

megyei és törvényhozási kérdésekkel, tárgyalásukban tökéletes elfogulatlansága, mondhatnók: tradíciókhoz nem kötöttsége a fennálló viszonyoknak oly vérlázító kritikáját adja, aminőt Széchenyinél sem találunk. Széchenyi meleg szívét szintúgy forrongásba hozták a vármegyei börtön, a bot és a tortúra esetei, ő is szintúgy felhasználta a színezés, sőt talán túlzás eszközét is a rábeszélésre, de a tények megemlézése csak arra szolgált neki, hogy beléjük kapaszkodva, nemzetnevelő és erkölcsi maximáit fogadtassa el; Kossuthnál a tények rajza elegendő arra, hogy minden további filozofálgatás nélkül ökölbe szorítsa az olvasó kezét és az asztalra csapva, kimondassa vele, hogy ez így nem maradhat. Kossuth rövidebb és hatékonyabb úton tudta a reform kikerülhetetlen voltát suggerálni, semmint Széchenyi nevelési gondolataival. Íme a vármegyei igazságszolgáltatás ellen intézett soraiból néhány: „Szombat volt és Pécsét hetivásár. A nap örvendve ragyogott le a mennyek kék színéből a nagy vásártérre, hol a sok adó-vevő tarka vegyületben sürgött-forgott, s örült az életnek, a szép időszaknak. Egyszerre kardok és láncok csörögnek, szuronyok csillámlanak, és jó a piactól nem messze fekvő megyeház bűzhödt földalatti börtöneiből, vagy, hogy igazat mondjak, vermeiből egy sereg, szennyes rongyokba burkolt, sápadt, elfonnyadt arcú rab, igenis cifra poroszlóktól körülvéve. Két szerencsétlen, rémítő tölgyderest és jókora kötet mogyorópalcát emel vállain és sejtetni hagyja, mi következik. Megáll most a piacon az egész expedíció; tódul a sokaság bámulni a vérfagyasztó executiót, színpadi jelenetként nézni ember kínoztatását; s emez az ütegvirtuózokat dícsérgeti, míg amaz bámészan nézi, miként dobatik le durva hajdúk által némely félalélt a deresről, s miként ül vízbe nyöszörögve, összegörnyedten. — Szegény hazám!“ A „bot, vessző, korbács ezernyi jeleneteiből a Pesti Hírlapban Kossuth sokat írt meg ily victorhugói, a Misérables-ra emlékeztető stílusban, s ma is még, amikor már realiztikus és szentimentális stílus iránt meglehetősen közömbössé vált az ember, csak hátborzongva lehet olvasnunk e rajzokat. Az egyes esetekből Kossuth bátran általánosít és hogy a fenti témánál maradjunk, szinte úgy látszik előadásából, mintha Magyarországon a bot volna az egyetlen nevelőeszköz. „Megemlékezünk, miként verik a tanítók vesszővel és korbáccsal a gyermekek fejébe a tudományt, miként csepegtet cselédje keblébe bottal hűséget a ház gazdura, kinek irányában a béres szolga igen sok helyütt még féktelen kényuraságnak alá ja vetett rabszolgai állásban van; megemlékezünk a szolgabírákról és szolgabírácskákról, kik hatalmuk egész auctoritását botban képzelik; megemlékezünk, miként láttuk a végrehajtó hatalom zárköveit, a falusi bírakat be nem hajthatott adó miatt egész kerületenkint deresre kerülni; megemlékezünk ifjú korunk vadászéveire, midőn

az ú. n. magisztratuális vadászatokon, melyekkel szolgabíró barátaink minket s több barátainkat örvendeztettek, hol azonban akkor is gyakran némi kis szóváltásba bonyolódánk a botok iránt, miket egy kiszalasztott vadacska miatt osztogatni szemléltünk; eszünkbe jutottak az ütlegvirtuózok, kik a kocsibakról sebesebb hajtásra ösztönzött forspontostól s a macskalovakkal kitérni nem tudó szekereستől kezdve föl egész a helység bírójáig mindent vernek és örökké vernek; eszünkbe jutottak a törvényszéki jelenetek, a várfalakon kívül és belül, s a pálca mint igenis jellemző díszszel, bíró, kisbíró, hajdú s káplár kezében és a vesszőzés mészárlatai, és a pesti rendőrszolgák, kik agyba-főbe verik az utcán verekedőket, minthogy verekedni nem szabad“ — egész rendszer ez, melyet Kossuth cikkeiben feltár, hogy megrémítse, elijessze a humanisztikus gondolkodót és elhatároztassa vele e szörnyűségek azonnali eltörlését. Mert nemcsak az olvasó érzelmeit mesterileg kikapintó részletezésben tér el Kossuth Széchenyitől, hanem mi még fontosabb, a felismert bajok gyógyításmódjában is. Széchenyi az elmaradt viszonyok egyikét sem szemlélte önmagában, hanem mint tüneteit a nemzet valamely lelki betegségének, s ehhez képest nem is a tüneteket rajzolta ki és gyógyította, hanem magukat a kórokozókat, még pedig a nemzetnevelés hosszúlejáratú eszközeivel. Kossuth helyzetét az elvi liberalizmus optimizmusa teszi könnyebbé, s egyúttal ez biztosítja számára széles tömegek igenlő rokonszenvét: a liberális elmélet az emberi méltóságnak megfelelő viszonyokat egyszerű törvényhozási munkával véli biztosíthatni, s ha az készen van, ha a törvény kijön a parlamenti masinából, meggyőződése szerint minden rendben van, semmi egyéb, nevelésre, vagy hasonlóra nincs többé szükség. Kossuth felháborodva tiltakozik az ellen, mintha a nép durva volna és durvasága miatt akárcsak egy pillanatra is szükség lehetne „rettentésre vagy példaadásra“ a botra. „Törvény a leghatósabb nevelő, törvény a nemzet erkölcsi állapotának egyik legbővebb kútfeje. Nevezetes tünemény a történetek évkönyvében, hogy a törvények szelidülésével az erkölcsök szelidülése mindenütt karöltve jár.“ A jogtörténet tanúsága szerint ugyan az írott földi törvény, éppen megfordítva, egyszerű függvénye a közerkölcsi felfogásnak, de Kossuth nézete akkoriban mind liberális, mind pedig magyar jogász szempontból kétségtelenül helyes volt, s innen következtetése: el kell törölni a botot és akkor minden baj megszűnik, — a további nevelés kérdése fel sem merül előtte.

Kossuth liberális reformhangulata

Ez az egy példa is elég világos képet ad Kossuth sajátos reformtevékenységéről. Külföldi liberális olvasmányainak hatása alatt véres kritikával nézi a hazai viszonyokat, melyeket szeretne mielőbb átalakítani emberiség és szabadság elve ér-

telmében; előadásmódora a betegségek élethű, kendőzetlen rajzával rendkívül alkalmas a lelkek megnyerésére és csakugyan, ha Széchenyi volt a reformmozgalom úttörője, annak továbbvitele legnagyobb mértékben Kossuth rábeszélő, megnyerő egyéniségének köszönhető. Őnélküle a reform abban a pillanatban megakadt volna, amikor kiderült, hogy a nemzet még csak rendi színezetű politikai harcokra hajlandó, nem pedig nemzetnevelő program megvalósítására. Akik Széchenyit nem tudták többé nyomon kísérni, azokat, a rendi nemzet túlnyomó többségét, Kossuth nyeri meg a reformnak, s a 40-es években egyetemessé vált reformbarát hangulat már az ő személyes érdeme. De a további reform nemcsak létét köszöni neki, hanem milyenségét is ő szabja meg, s itt érvényesül Kossuthnak a hazai élet kis tényein felülemelkedő, magas liberális régiókban úszó természete, mely a reformot megszeretteti és mindennapos követeléssé teszi ugyan, de annak részleteit és a megvalósulás módját szabatosan nem írja körül. Jelentőségét 1848-at megelőzőleg akkor tudjuk igazán értékelni, ha meggondoljuk, hogy a demokráciára irányuló és néptömegekkel operáló liberális reform minden országban csak akkor tudott hirtelen előtérbe nyomulni és harcoképpen kifejlődni, ha akadt, aki a tömegeket zászlaja alá vezette. Ez a nagy vezető, aki tollával és szavával egyaránt uralkodik honfitársain, aki lángbaborítja fagyos közönyüket és megtöri a történeti erők tradicionális mozdulatlanságát, ez a vezető, ha igazán géniusz a politikában, nem egyszerű meggyőzéssel, hanem érzelmekkel, borzadály és lelkesedés felkeltésével, a tömegelek felkorbácsolásával kényszeríti ki az avult réginek félretolását, — de nem az új épület, a reform felépítését.

Kossuth az első feladatban valóságos géniusz volt, s az ő műve, hogy a liberális tan mélyen behatolt a magyar agyvelő szövevényeibe, s ott él annak rejtett zugaiban még ma is. Hogy azonban a tant megkedveltesse, ahhoz szükséges volt a doktrínák kerülése és bizonyos elaszticitása, mely lényegesen eltért Széchenyinek a legkisebb kérdésekben is megnyilvánuló makacs következetességétől. Széchenyi a reformkérdés még oly kis részletéről vitatkozva is megszállottnak tűnhetett fel, aki meggyőződésétől egy lépést sem hajlandó tágitani. Kossuth meggyőződése hasonló erős volt a nagy, elvi kérdésekben, de nem a reform követendő útját, a részleteket tekintve. Lényébe éppoly teljesen sikerült átömlesztenie a liberális tant, akárcsak a magyar nemzetiséget, mindkettőnek ő lesz egy századon át legtisztább reprezentánsa, de hogy ez a nemzeti és liberális reform milyen legyen, erre nézve ha nem is sötétben, de a felhők ködös távolában hagyta a közönséget. A magyar Parlag autochton szükségleteit külföldi törvényhozások átültetésével véli kielégíthetni; könyvek, de leginkább hírlapok és folyóiratok útján tájékozva van a német szövetséges álla-

mok, Francia- és Angolország, az Északamerikai államok, sőt még exotikus területek, így Jamaika alkotmány változásairól is, s azok egyikét vagy másikat minden további mérlegelés nélkül alkalmazhatónak látja viszonyainkra. A liberalizmus ez optimista felfogása kereteiben Kossuth egyébként sem időzött sokat a tennivalók részleteinél, megelégedett a liberális eszme általános elfogadtatásával, hogy úgy mondjam: a liberális érzelem felkeltésével. Akárhányszor nem is tudja megmondani, mit kellene pozitíve tenni, például a gyermekgyilkos asszonyok dolgában, mely kérdés már az 1793-i országos bizottságot is igen tisztességes javaslatra indította, de Kossuth lábai alatt épp e ponton nem biztos a liberális talaj: ha az állam a törvénytelen gyermeket, mert hisz többnyire ezek gyilkolásáról van szó, egyenjogúsítja a törvényessel, ezzel „eltörölné az asszonyerényt, melyben a családi szövetkezés szívere ver“, viszont a szigor fenntartásával „gyermekgyilkolást terem“, — jellemző módon ezt az eminensen népnevelési kérdést Kossuth megoldatlanul áttolja a büntetőtörvénykönyv készítőihez, itt is meg lévén győződve a törvény abszolút erejéről. A legtöbbször azonban közelebből meg nem jelölt gyakorlati útra tereli a dolgot: a „*discussio* általános teoriákra átjátszva*4 szerinte abszurdításokra és kebellázító keserúségekre jut, s a gyakorlati élet úgyis magától meg fog oldani mindent. Így a megye statutárius jogkörét illető kérdések: hol lesz ennek vége, hol lesz ennek határa, mi lesz a monarchikus elvből, az amerikai federalisztikus irányzattal? — ezeket ő „státustani filozofemáknak“ tartja, melyeket vizsgálva logikánk éppoly képtelenségekre jut, mint az élettől kinevetett hegeli logika. Fő az, ha olvasói elfogadják a vármegye érvényesülésének általános elvét, a többi úgyis elintéződik.

Van a Pesti Fírlapnak egy cikke: „Valami a népnevelésről.“ A „gyapjúvásár közég, s aki juhott tart, némi nyugtalansággal néz a gyapjúárnak elibe“ — ekkor már végefelé jár a gyapjúkonjunktúra, s pótlására Kossuth e négylapnyi rövid cikkben a következőket ajánlja: gyárakat alapítani a gyapjúnak belföldi feldolgozására, cukorgyárakat és selyemgyárakat alapítani, különösen ez utóbbi lenne jövedelmező, hisz nagy a belfogyasztás benne: „a legszegényebb leány hajában is van egy selyemszalag, s tán még a nyomorult koldus rongyai közt is van selyemfércelés, avagy kalapján egy selyemszegély“. Leírja a selyemtenyésztés elterjedését Kínából Európába, de hogy az nálunk is nagy múlttal bír és akkor is jó állapotban volt, — Széchenyi is sokat fáradozott érdekében, sopronmegyei társasága működött is, — erről nem szól. „Az a kérdés, miként kellene a selyemtenyésztést úgyszólván a népnek kezére játszani: népiskolákkal, uraim.“ De a földművelő nevelésnek gyakorlatinak kell lenni, egy kis föld, gazdaság kell és a néptanítók sorsát is ajánlatos javítani. Azután itt van a Város-

liget mellett az Epreskert, József császár prometheusi eszméinek rommaradványa, annak vagy ezer fáját hasznosítani kellene, a Magyar Gazdasági Egyesület mintaiskolát is alapíthatna a néptanítók gazdasági nevelésére, ő maga hajlandó Bergamóból egy selyemtenyésztő családot hozatni, s végül: a gazdasági cselédek, ha gyermekük születik, egy-egy fát ültessenek az Alföldön.

Alig van jellemzőbb példája e lángoló reform vágnak, mely nemcsak válogatás nélkül, tisztán asszociációs művelettel, de egyúttal a meglevőre sem tekintve hozza elő javaslatait. A liberális vezércikk csakúgy, mint a liberális rétor, a magasban szárnyal, vakító perspektívákat nyit meg ámuló hallgatósága előtt, s ilyképen reformtervek egymásrahalmazásával légbört teremt, hatalmas közvéleményt, mely ettől kezdve, épp Kossuth működése következtében, bátran megmérkőzhetik a rendiség konzervatív erőivel. Ez az erő, mely a 40-es évek fejlődését rohamban viszi a végkifejlés felé, Kossuth publicisztikai és oratórius működésének szüleménye, s bár a reformirány vezetői még távol állanak az ő vezérségének elismerésétől, mégis az ő szelleme él a tömegekben. A pozitív célkitűzések hiánya csak hasznára van hatásának: heterogén tömegeket egyesíteni képes ugyanazon atmoszférájában a nemzeti reformnak, amint az ő elképzeléseiben is megférnek egymással nagy ellentétek, például amikor ő, a megyei önkény és elavult törvénykezés esküdt ellensége éppen a megyét tekinti a magyar alkotmány múlt- és jövőbeli bástyájának. A következőkben röviden megrajzolva a politikai fejlődést, a közvéleménynek részletektől irtózó, s azokban megegyezni soha nem tudó, de egyetemlegesen nemzeti és liberális szellemében Kossuth lelkét kell felismernünk.

A Metternich—Kollowrat-kormány a reform ellen

A további politikai fejleményekben a kormánynak sajátos, a korábitól sokban eltérő szerepe volt. Az úgynevezett Metternich-szisztéma, melynek kialakulását még jóval Metternich hivatalbalépte előtt megfigyeltük, tovább él Ferenc császár halála után is, akinek utóda, I. Ferdinánd osztrák császár helyett egy államkonferencia uralkodik, melyben Metternich hercegnek továbbra is a külügyek vezetése a főfeladata, a belügyekre döntő befolyása most nincsen. Ferenc halálakor ugyan kísérletet tett Metternich a belügyi nagyhatalom, gróf Kollowrat kiszorítására, de végül is kénytelen volt Ferenc legtehetségtelegestestvére, Lajos főherceg közbelépésére oly berendezést fogadni el, melyben a legfőbb hatóság, az államkonferencia elnöke a császár helyetteseként Lajos főherceg, permanens tagja pedig csak három van: a császár öccse és előreláthatólag trónörököse, a szintén tehetségtelen Ferenc Károly főherceg, Metternich és Kollowrat. 1836-tól kezdve tehát az aggok uralkodnak tovább, s időnkint behivatnak a

konferenciába a főhivatalok vezetői és a szintén tovább vegetáló, teljes formalizmusba süllyedt régi államtanács egyes miniszterei, így Mailáth György, majd a magyarellenes Hartig gróf. A döntő tényezők, Metternich és Kollowrat az öregkor makacsságával ragaszkodnak a régi szisztémához, azzal a különbséggel, hogy Metternich a folyvást erősödő radikalizmussal szemben már a huszas évektől kezdve a császár szövetségesét látta a magyar rendi alkotmányban, s ezért akarta a viszonyokat, király és rendek kompromisszumát változatlanul fenntartani, míg Kollowratnak magyarellenességből is tetszett a fennálló rendőrruralom; ő a centralizmust a cseh feudális nagybirtok, továbbá a cseh nép anyagi emelésére használta fel a többi népekkel szemben. Metternichre nézve szinte tragikusnak mondhatjuk, hogy akkor ismeri fel a magyar alkotmány változhatlanságának szükségét, amikor Magyarországon mind erősebbé válik a reformvágy. Ez az oka, hogy bár a magyar főurakkal jó viszonyban volt és felesége, Zichy Melánie grófnő által az arisztokrata családokhoz rokoni kötelékek is fűzték, az újonnan feltörekvő reformnemzedék törekvéseit nem pártolta, s a leglojálisabb Habsburg-alattvalót, Széchenyit is elutasította, mikor ez reformátori pályája kezdetén személyes érintkezésben próbálta őt megnyerni annak, hogy a reform kezdő lépéseit a kormány támogatásával tehesse meg. Végző fokon Metternich állásfoglalását ugyanaz a szempont határozta meg, mint minden bécsi kormányét, mióta a Habsburg-háznak német és olasz földön hatalmi érdekei voltak; ezen érdekek mellett Magyarország kérdései már I. Lipót óta eltörpültek, illetőleg oly kezelésben részesültek, mely nem Magyarország, hanem a német és olasz politika érdekeinek felelt meg. Metternich e két területen a nemzetiséggel egybekapcsolt liberalizmust és európai radikalizmust látta a Habsburg-ház halálos ellenségének, ezért tartotta fenn a reformellenes kurzust Magyarországon is, annak dacára, hogy itt reformok szükségéről meg volt győződve — szerinte Magyarország még 150 év előtt basauralom alatt állt, ezért oly elmaradtak viszonyai, — s a magyar nemzetiségnek sem volt ellensége, mit főként a nyelvkérdésben és a nemzetiségek kezelésében fogunk még megállapítani. Egyébként öregségével ijesztő módon megnövekedett hiúsága és saját bölcsességét imádó fecsegése, mely képtelenné tette mások meghallgatására; például Széchenyivel a 30-as években soha nem volt hajlandó a gróf nagy vállalatairól, a Lánchídról, a Dunaszabályozásról, hanem csak haszontalanságokról beszélni; mindez elejét vette minden irányváltozásnak.

Magyarország kormányrúdját tehát ez agg kezek tartották mereven reformellenes irányban, az itthon székelő kormány feje, a nádor szintén elvesztette már fiatalkora ruganyosságát és elégedetlenül szemlélte az új törekvéseket, me-

lyek tőle magyar elnöklést kívántak a felsőházban, holott latinul felülmúlhatatlan méltósággal és ügyességgel tudott elnökölni, s azt kívánták, hogy jegyzőkönyvet vezettessen a tárgyalásokról, mikor jegyzőkönyv nélkül sokkal kényelmesebben ment a dolog szinte félszázadon át. Az országbíró, gróf Cziráky Antal, szintén rég túl volt azon a koron, mikor még az emberek új érvek és viszonyok iránt fogékonyak. 1841 óta a bécsi államkonferencia mellett külön magyar-erdélyi konferencia foglalkozott a hazai ügyekkel; tagjai voltak a magyarul sem tudó gróf Nádasdy Mihály volt pénzügyminiszter, Cziráky Antal, a magyar kancellár és két német államtanácsos. Utóbb ez a magyar konferencia, mint minden az akkori gerontarchiában, összezsugorodott hármaskomitévá, tagjai gróf Hartig, a nagytehetségű kamaraelnök báró Kiibeck, aki egy zsnaimi szabó magyarellenes fia volt, és a magyar kancellár voltak. A helytartótanács és nádor felterjesztéseit ezek és a Lajos főherceg alatti konferencia intézte el végső fokon, Ferdinándnak csak azt volt szabad aláírnia, mit a hatóságok elébe tettek.

A főrendi fiatalság ellenzékben

Öregek nem szívesen harcolnak ott, hol komoly az ellenállás. Ez az egyszerű magyarázata annak, hogy mikor a szólásszabadsági sérelem, az ifjak, Wesselényi és Kossuth pöre dolgában a vármegyék feliratok és deputációk özönével tiltakoztak, a kormány meghátrált, a magyarellenes és nem kevésbé korlátolt gróf Pálffy Fidél helyébe gróf Mailáth Antalt tette kancellárrá és hajlandó volt az országgyűlésnek törvényes határidő alatti összehívására. A harmincas évek végén már sok izgatószer ösztökélte a magyar hangulatot: Széchenyi akciója, a perek égbekiáltó sérelme, a külföldi példák, hisz ekkor már diadalmasan tört elő a radikalizmus a francia politikában, s nálunk is, mint láttuk, a 20 és 30 évesek a műveltek közt a reform hívei voltak. Nagyjelentőségű volt a kormány magatartására, hogy ekkor már fiatal arisztokraták is akadtak, akik belátták, hogy a nádor és Cziráky merevségével nem lehet többé kormányozni, hanem Széchenyinek Metternich előtt kifejtett ifjúkori koncepciójához hasonlóan, a reformoknak hivatalos helyen való kezdeményezése és vezetése felé hajoltak. E szintén 20 és 30 éves arisztokraták vezére a nagytehetségű és nagymuveltségű gróf Dessewffy Aurél volt, a Taglalat széplelkű konzervatív szerzőjének fia, aki néhány társával, gróf Apponyi Györggyel, báró Jósika Samuval együtt már képes volt a reform európai nyelvén, nem pedig a rendiség elavult és mosolykeltő igéivel utasítani vissza a főrendi ellenzék támadásait. Mert ekkor már ilyen is volt: a főrendi ifjúság körében is kiképződött az a Széchenyitől független ellenzék, mely a kormány ellen fordulva, egyrészt a nemzeti és alkotmányos sérelmek ellen, másrészt többé-kevésbé átgondolt reform mellett emelte fel szavát. Ez ellenzéknek az

új diétán a 34 éves gróf Batthyány Lajos lett a vezére, korábban huszártiszt, a bécsi társaság egyik arszlánja, lovagias, tiszta karakter, aki Széchenyi példájára, de már a kor különbségéből kifolyólag is radikálisabb vonalban szentelte életét a nemzet ügyének. Programja a hitel érdekében az ösiség és hitbizományok eltörlését kívánta, a kivitel érdekében a közbeső vámvonalt megszüntetését, a kiváltságok lassankénti eltörlését, de mindezt a mágnásosztály vezetése alatt és túlsúlyának biztosításával. A tulajdonképeni reformkérdések azonban szóba is alig kerültek az újonnan összehívott, 1839—40-i országgyűlésen, ahol a még mindig csak kisebbséget tevő ellenzék a közhangulatnak megfelelően a szólásszabadsági sérelem jóvátételét sürgette, s a rendek addig tárgyalni sem akartak, míg etekintetben jóvátétel nem történik. A hangulatot még inkább elmérgesítette, hogy Pest megye megválasztott követét, gróf Ráday Gedeont a kormány eltiltotta a megjelenéstől azon a címen, hogy a szólásszabadsági perek dolgában tanúsított magatartása miatt ellene is kereset van folyamatban. Az ellentéteket azonban végre is régi kompromisszumos szellemenben intézték el: Ráday lemondott a követségről, a király kijelentette, hogy nem akarta a szólásszabadságot és a megyék követválasztási jogát sérteni; az elítéltek, Deáknak a nádorral folytatott tárgyalásai következtében még Kossuth is, amnesziát kaptak, s a rendek újból megszavazták a kívánt újoncokat, miután előzőleg, 1838—39-ben országgyűlési, regnicolaris bizottság a haditanácstól előbb delegált, majd hallgatólag eltűrt, báró Lederer budai főhadparancsnoktól kiküldött katonatisztek jelenlétében, ezek felvilágosításai alapján próbálta a katonaság ellátását rendezni és a jobbágyságra nehezedő, még mindig évi 6—700.000 forintot kitevő „deperdita“ költségeket megszüntetni; — a rendezés nem sikerült, a bécsi kormány nem fogadta el a magyar álláspontot, hogy Magyarország csak a határain belül állomásozó hadseregrészek eltartására köteles. A vegyesházasságok dolgában heves viták folytak, főként Laicsák Ferenc, a nagy jótékonyágú váradi püspök körlevele kapcsán, melyben a reverzális nélküli esketést Róma szellemében eltiltotta. A katolikus egyház a jozefinizmus évtizedei alatt annyira alávetett volt az államnak, s ez alávetettsége annyira átment a köztudatba, hogy még oly katolikusok is, mint Széchenyi és Dessewffy Aurél, beszédekben az állam érdekével azonosított humanitás nevében a körlevél ellen léptek fel. E kérdésben a főpapok akadályozták a rendek egyházellenes nézetének érvényesülését, viszont a városi ügyben a megyék és városok konfliktusát nem sikerült kiegyeztetni, s az a kérdés, vajjon a városoknak visszaadják-e már most az ő régi egyenkénti szavazatukat az alsótáblán, vagy pedig azok előbb demokratikus módon válasszák meg követeiket, szintén a következő diétára maradt. Egyéb ered-

ménye nem volt ez országgyűlésnek, mint hogy a legutóbb megtagadott fakultatív örökváltságba most az összes tényezők beleegyeztek, kimondták a váltótörvényszékek felállítását, s a legkitűnőbb egyénekből bizottságot küldtek ki a büntetőtörvénykönyv reformjára, amibe tartoztak a fogházak, vallatás, botozás és egyéb sokat emlegetett tárgyak is.

Az 1839—40-i országgyűlés; a vármegyei reformmozgalom

Bármennyire lényeges eredmény volt is az örökváltság és vele, közvetve, a nemesi birtok jog kizárólagosságának megtörése, az 1839—1840-i országgyűlés csak megerősítette a közvéleményt azon hitében, melyet az 1832—36-i országgyűlésen nyert: hogy tudniillik diétális tárgyalások nehézségein át alig lesz lehető a reformot egyhamar megvalósítani. Már pedig a Kossuthtól vezetett közvélemény türelmetlenül nézte a folytonos huzavonát rendek, felső- és alsótábla és kormány között, a két tábla közti nunciumokat, a feliratokat és a folyvást kése-delmező, végül is keveset mondó királyi leiratokat, s keresve a gyorsabb megoldás módjait, a vármegyéhez, a reform decentralizációjához tért vissza. Tudjuk, hogy a vármegyék politikai önállóságába és aktivitásába vetett hit az 1790-i és még inkább az 1825-öt megelőző megyei ellenállásban gyökerezett, melyekről utóbb a valóságnak meg nem felelően azt hitték, hogy céljukat elérték és az alkotmányt megmentették. A reformkor egyik kitűnő jellemű, önzetlen szereplője, Szentkirályi Móric, aki mint pestmegyei alispán maga is e hitben működött, utóbb világosan felfedte e tévedést: a vármegyék voltak fenntartói az alkotmánynak, de „nem azért, mintha elég erősek lettek volna egyes megtámadásokat feltartóztatni, hanem azért, hogy az alkotmány megsértésének érzetét és így az alkotmányossághoz való szívós ragaszkodást folytonos nyilvános és élénk vitatkozásaik és tiltakozásaik által ébrentartották. X em a törvények tényleges megmentése, hanem a törvényesség feletti vitatkozás volt tehát az, ami által az alkotmány felett örködtek/4 A diétális tárgyalások okozta kiábrándulás azonban pillanatnyilag a vármegyét jelölte ki a reform egyetlen lehető megvalósítójaként, s ebben Kossuth a szintén vármegyei gondolkodású Wesselényinek volt követője. A Pesti Hírlapban himnuszokat zeng a vármegyei intézmény nemzeti jelentőségéről, szerinte egyetlen más intézmény sincs, mely „annyi sikert képes volna kifejteni, melynek inkább, mint más akárminek köszönheti e nemzet, hogy annyi viszontagságok után még mint nemzet él. Mennyi nyíl tört meg acélpajzsán, mit nyílt hatalom vagy titkos ármány a nemzet szívére irányzott41, — a „remek intézmény“, megyei szerkezetünk, még a büszke Albion érdeklődését is felkeltette, s valóban, a szabadság intézményeit, melyek a diétális tárgyalásokon megakadnak, a szabadság e régi védelmezője kebelében, a megye státumalkotó jogával lehetne legbiztosabban kifejleszteni.

Kossuth fellépésére egymásután hoznak létre a vármegyék oly tárgyakban statútumokat, melyek a rendi dualizmus értelmében király és rendek, azaz országgyűlés hatáskörébe tartoznának. Ilyenek legelsősorban az addig Verbőczy Hármaskönyvében és törvényekben szabályozott büntető eljárás: Pest vármegye Nyáry Pál alispán vezetése alatt bizottságot küld ki, mely az országgyűléstől kiküldött büntetőtörvénykezési országos bizottsággal mintegy versenyezve készít el egy „büntetőszolgáltatási eljárást“, megszabja, hogy hét bíró ítélkezzék, négy táblabíró, egy szolgabíró, egy esküdt és az alispán, mint elnök; kimondja egyúttal a törvényszéki tárgyalások nyilvánosságát, melyet a liberális tan a tiszta bíraskodás igazi garanciájának tartott. A törvényszéken működő megyei táblabírákat eddig a főispánok nevezték ki a vagyonos és tekintélyes nemések közül, most már 1840-ben megkezdte Pozsony és Szatmár megye, hogy maguk választják őket; 1842-ben Pest megye a főispántól addig kinevezett táblabírákból választ ki 34-et, s belőlük állandó törvényszéket alakít, amint ezt már a Pesti Hírlap követelte. Pest megye, hol Kossuth mint táblabíró személyesen vezeti a megyegyűlést a reformpártot, hasonló statutárius úton választja el a közigazgatástól az igazságszolgáltatást, központi törvényszék mellett a szolgabírói bíraskodás helyébe kerületi törvényszékeket állít fel; Szabolcs és más megyék viszont az esküdtszéket hozzák be, melyre mint a liberalizmus egyik alappillére, szintén Kossuth lapja hívta fel a figyelmet. Több vármegye küld ki reformbizottságot, mások az úgynevezett honoratioroknak szavazati jogot adnak közgyűléseiken. Csongrád megye nemessége önkéntesen adót vállal. A megyék számukra még inkább idegen talajra tévednek, mikor a vegyesházasságok dolgában a klérus gyakorlata és az azt kifejező körlevelek, így Kopácsy József esztergomi érsek 1840-i pásztorlevele ellen tiltakoznak, —Zala megyének a hazafiak közti békességet lelkes szavakkal hirdető e tárgyú feliratát maga Deák Ferenc készítette. Majd ez ügyben a magyar püspöki kar a kérdés végleges elintézésére Lonovics József püspököt Rómába küldi, itt törekvéseit Metternich diplomáciája is támogatja, mert az államkancellár, Kollowrattal és a régi jozefinistákkal ellentétben békességet akart a szentszékekkel és nyugalmat az országban a felekezetek között. Lonovics végül meghozza XVI. Gergely pápa brevét, melyben a speciális magyar viszonyokra való tekintettel a vegyes felekezetű lakosság számára engedményként kimondatik, hogy végső esetben akkor is érvényes katolikus szempontból a vegyesházasság, ha nem a katolikus plébános, hanem protestáns lelkész előtt kötött. Pest megye liberálisai ezzel nem elégedve meg, a közgyűlésen kimondták, hogy Rómától nem várnak törvényt, s az áldást megtagadó katolikus papot törvényszék elé állítják. Utóbb azt is elhatározták,

ták, hogy az illető lelkész mellett a hercegprímást is mindannyiszor perbe fogják. Bereg megye egyszerűen a Rómától való függetlenségét követelte a magyar egyháznak.

Ilyen és hasonló tárgyalások, az egyes határozatoknak minden megyéhez megküldése és így 52 megyében folytonos heves megbeszélése kétségtelenül hozzájárult a reformügy felszínen tartásához, de előbb-utóbb anarchiát és pártok és felekezetek késhegyig menő harcát kellett előidéznie. Kossuth egy távolabbi, de igen reális veszedelmét sem ismerte fel a reformügy e decentralizációjának: az 52 vármegye közül igen soknak nem-magyar többségű lakossága volt és a nemesség soraiban is sok volt a nemzetiségekhez tartozó. Országos kérdéseknek megyegyűlésekre bizásával a magyar állam nemzeti egysége kerülhetett kockára, éppen az, ami az ezeréves történetnek legnagyobb hagyatéka volt. Így valószínűleg szerencsének mondható, hogy a kormány, mely a reformoktól akkor is irtózott, ha azok diéta helyett vármegyében kerültek szóba, minden egyes esetben megsemmisítette a határozatokat, amivel persze a diskusszió mind élénkebb lett, mert a megyék újabb közgyűléseken tárgyaltak és tiltakoztak e rendeletek ellen. Ezekben a harcokban emelkedett Pest megye a többi megye vezetőjévé, liberális határozatait sóváran várták a többiek és azokat a megyéknek törvényben is elismert „korrespondenciája“ útján szövegükben megismerve iparkodtak utánozni. Pest megye jelentőségét Széchenyi is felismerte, eljárta közgyűléseire, s iparkodott Kossuth szónoklatainak hatását paralizálni. Egy ilyen alkalommal nevezte őt a közgyűlési teremben udvarias ellenfele a legnagyobb magyarnak; nézeteit azonban többnyire elvetették. Mellette egyenlőrangú ellenfele volt Kossuthnak Dessewffy Aurél, aki a Pesti Hírlap izgatásaiban a világos célkitűzést és az állami reform pontos körülírását hiányolta, s ellensúly kedvéért a Világ című napilapot alapította, s abban a kormánnyal együttműködő konzervatív reformpolitika alapelveit kitűnő államférfíúi képzettséggel fejtette ki. Kossuth eljárásában felismerte, hogy a határozatlan, de lelkes reformcélok nem valósíthatók meg: „amíg az európai forradalom ki nem üt, addig Kossuthnak a nemzeti függetlenség kivívására nincs egyetlen eszköze*4. Az ellenzéki politikával szemben a kormány megnyerésére törekedett, s komolyan foglalkozott a magyar állami függetlenség politikai garanciáival; a vármegyének nem volt ellensége, de hogy anarchiára ne vezessen, erős központi, de magyar hatalmat akart, s az úgynevezett doktrinerekkel együtt a parlamentáris kormány forma első híve volt. Kossuthtal heves összetűzései voltak, s korai halála, 1842 elején, a Pesti Hírlapot egyetlen ellensúlyától mentette meg. A megyék különben végül is megelégedtek azzal, hogy gondolataikat és panaszait a következő országgyűlésre adott utasításokba foglalták be.

Széchenyi Kossuth ellen

Ez az országon folyvást, megszakítás nélkül végigrengő izgalom Széchenyi érzékeny idegeit is nagyfokú nyugtalanságba hozta, ő a Pesti Hírlap reformcikkeiben sem világos célt, sem szakértelmet nem látott, s úgy találta, hogy Kossuth a megyei tömegeket felizgatva és a kormány ellen fordítva, forradalmat készít elő. A reformnak ellenzékiességgel kombinálását már Wesselényitől is rossz néven vette, s Kossuth fellépésében kezdettől fogva megérezte és rosszalta ugyanezt. Kétségtelen, hogy Kossuth ekkor nem gondolt forradalomra, a jobbagysággal semmi érintkezése nem volt, cikkeit csak a művelteknek írta és hogy azokat úgy írta, amint írta, az csupán a parlamentáris és demokratikus politika és propaganda természetéből következett. Széchenyi tévedésben volt, mikor a parlamentáris politika minden kifejezését erkölcsi mérlegre tette, holott ma már jól tudjuk, hogy ez a politika és technika éppen úgy Machiavelli és az ő államrezonja tanán alapszik, akárcsak a korábbi abszolutizmus technikai berendezése. Félreismerte a hatalmi kérdés jelentőségét; ő a nemzeti megújulás apostola és minden nagy nemzeti felemelkedés mértéke volt, de napi politikusnak bizonyára alkalmatlanabb Kossuthnál. Mikor Kossuth a Pesti Hírlapban a „józan haladás“ esetleges akadályozóira, a mágnásokra gondolva azt írta, hogy a nemzet rendeltetése teljesülni fog „velők és általok, ha nekik tetszik; nélkülök, sőt ellenök, ha kell“, — ez természetes nyilatkozat volt oly politikai tényezőtől, mely érzi hatalmát és azzal élni is akar. Széchenyi azonban lassú fejlődést akar, mely biztos úton és pontosan kijelölhető célhoz vezet, s 1841-ben kiadta hatalmas támadását Kossuth ellen, a Kelet Népét. Ebben Kossuthnak „modorát, taktikáját“ hibáztatja és azt, hogy nem hideg számokkal, hanem a képzelet és gerjedelmek fegyverével dolgozik, vagyis „a szívhez szól, ahelyett, hogy az észhez szólna“. Ezt a különbséget közöttük azóta is hűségesen regisztrálja az irodalom, holott Széchenyinek itt csak szubjektíve van igaza, de a szív és ész különbsége a vitában nem lényeges: a valóságban az az eltérés, hogy Kossuth a körülményekkel, az államrezonnal, az exigenciákkal dolgozott; ő nevezte a politikát az exigenciák tudományának, holott Széchenyi változatlanul csak az Eszme és Erkölc emberé volt és maradt. Mi sem természetesebb, mint hogy a politikus kortársak Kossuthhoz csatlakoztak annál inkább, mert forradalmi tendenciákat csakugyan nem tudtak a Pesti Hírlapban felfedezni. Deák, Eötvös, Vörösmarty is sajnálkoztak Széchenyi támadásán és többé-kevésbé igazat adtak Kossuthnak, aki rendkívül ügyes válaszában konstataulta, hogy Széchenyi volt az igazi izgató, de hogy egyébként nem ő az egyetlen ébresztője a nemzetnek, melynek önmagában is voltak erői az újjászületésre. Széchenyit így tolt a válasz történeti távlat mesz-

szeségébe, melyből aztán nem is szabadulhatott többé. Kísérleteit azonban nem adta fel, a Jelenkorban írt nagyszámú hírlapi cikkekben szegült ellene Kossuth terveinek és lépéseinek; majd mikor Kossuth egy horvát sérelem miatt Horvátországnak a magyar állam testéről való lemetszését — Repealt — követelte, a Garat című könyvét írta ellene, de nem adta ki. Kiadta azonban 1847-ben a Politikai programtörvényt, benne a vádat, hogy Kossuth féktelen izgatásával politikai és társadalmi forradalomba dönti és tönkreteszi a nemzetet. Mindennek alig volt több hatása, mint ha egy teológus kritizálná a politika útjait. De az a hatásuk megvolt, hogy a két férfiú között halálos gyűlölség fejlődött ki: a hatalmas mágánás a vagyontalan köznemesről Lajos főhercegnek azt ajánlta, hogy „utilizálni vagy felkötni“, Kossuth pedig, mikor Széchenyi egyszer őszintén akart vele beszélni, naplójába ezt írta: „Ki mondja meg, mit akar e kígyó velem? És e kígyót embernek híjják.“ Ezt a tűz és vízként különböző két egyéniséget közvéleményünk, illúzióiba burkolózva, ma is szereti weimari Goethe—Schiller-szoborként, kéz a kézben, elképzeln.

A centralisták

A Kossuthtól vezetett közvéleményben lassankint a kormány ellen irányuló hangulaton kívül pozitív reformkívánságként jóformán csak a közadózás követelése terjedt el, s bár a hangulat központi élményének, a folytonos hangoztatás következtében, a szabadság és egyenlőség tűnt fel, a valóságban a rendi előjogok eltörlésével komolyan alig foglalkozott a többség. A rendiséggel kapcsolatban, azt egészen és őszintén el nem dobva, nehéz volt az akkori modern institúciók, a parlamentarizmus magaslatára emelkedni. Kossuth például bár a jobbgáyságot be akarta venni az alkotmány sáncai közé, e régi sáncozat addigi formájukban képzelte el és a vármegyei képviselőválasztásoknál az egész nemességnek szavazatot akart biztosítani. A parlamentarizmus és a vele összefüggő központi kormányzat eszméjét azért sem fogadhatták el a tőle vezetett tömegek, mert nem felejtették még el a bécsi kormány centralizáló kísérleteit, melyek századokon át annyi bajt és elnyomást okoztak a magyarnak, s a centralizációval szemben, az utolsó évtizedek tapasztalatai alapján komolyan hittek a vármegyék vis inertiae-jének hatásában. Ebben a helyzetben világos missziót tölthettek be azok az alig harmincévesek, akik a külföldi politikai intézményeknek tudományos ismerete alapján először mutatták be a parlamenti kormányzat egész mechanizmusát, s azzal Összehasonlítva a rendi vármegyét, bebizonyították annak elavult voltát. E centralistáknak, utóbb gúnyosan doktrinereknek nevezett fiatalok, báró Eötvös József, Szalay László, Csengery Antal, báró Kemény Zsigmond, Lukács Móric, Trefort Ágoston, egy új nemzedék, jellemében és humanizmusban, tudományban és reális kritikái

pillantásban különbek az előző generációnál, de éppen kiemelkedő voltuk miatt nem áll mögénk saját nemzedékük. A centralisták vetették bele a közvéleménybe a parlamentarizmus és felelős minisztérium fogalmait, s a nagy átalakulás órájában az ő javaslataikhoz kellett mindenkinek, Kossuthnak is visszatérnie, de a fejlődés irányára egyéb befolyást alig gyakoroltak. Folyóiratuk, az 1840-ben megindult Budapesti Szemle, külföldi jogi és társadalmi viszonyok magasszínvonalú rajzaival, unalmasnak tűnt fel a „dologi“ iránt (mint már Szemere megírta) érzéketlen hazafias közönség előtt, s mikor az anyagi differenciák miatt 1841-ben visszalépő Kossuth tói átvették a Pesti Hírlap szerkesztését — előbb Szalay, azután Csengery vállalta a szerkesztést —, a Széchenyitől oly fontosnak tartott eszmésurlódás mellett többnyire ellenzést és visszautasítást keltettek. Mindamellet cikkeik, melyek közül Eötvöséi utóbb Reform címen külön is megjelentek, a magyar nemzetiség történetében határkövet alkotnak. Míg Széchenyi a nemzeti talajból kifejlesztendő organikus rendszerével egyedül állott a liberalizmus tengerében, s míg Kossuth hevesen ostromolva a múltat, annak gondolkodásától lényeges dolgokban nem tudott szabadulni, s bár akarata ellenére, oka Ion a rendiséggel összefüggő felfogások és ítélezések még hosszú fennmaradásának, addig e fiatalok mély realiztikus pillantással vizsgálva viszonyainkat, egyedül merték a pillanat európai követelményeit reánk alkalmazni. Immár félszázad óta sokat beszéltek nálunk az európai haladás szükségességéről, de csak Szalay, Eötvös és Kemény ismerték fel, hogy fejlődésünk mindenkor a nyugati népekkel kapcsolatban folyt le, s ha valami régít és eltávolítandót találunk történetünkben, minő a feudalizmus és rendiség, akkor csak az európai fejlődésnek egy másutt már meghaladott stádiumáról lehet szó. A megyei intézmény védői, mint a rendiség általában, a változatlan, a magyarságban szinte immanens nemzeti génusz fogalmával szerettek operálni, s most a centralistáktól kellett hallaniok a történet tanításait — így Kemény Zsigmondtól: „Eleitől fogva kölcsönző nép voltunk törvényeinket illetőleg. S ha alkotmányunk sok ál-génuszait, melyek miatt már alig lehet mozogni, kissé személyre vennők, kiszülne, hogy nem egyebek, mint idegen nemzetektől kölcsönzött ó-institúciók tulajdonságai, mely institúciók eredetieknek csak azért látszanak, mert róluk az európai polgárisodás, mint régi halottjairól, már rég elfeledkezett/4 Nem véletlen, hogy a rendiség ez első történeti kritikusaiknak sorából állott elő Szalayban a század legnagyobb történetírója, Keményben a legnagyobb magyar realiztikus történeti regényíró és Eötvösben a legnagyobb társadalmi-szatirikus regények szerzője, akik mindnyájan illúzióktól el nem vakítva, mély realiztikus kritikával vizsgálták meg a rendiségtől oly tiszteletreméltónak tartott régiséget, ismerték fel

annak végtelenen elavult voltát és látták meg először az akkori európai elveken, a liberalizmus elvein felépült nemzetállamot. Amit Kossuth elől a nemzeti illúziók fedtek el, s amire Széchenyi csak távolból, igen magas erkölcsi követelések felhőzetén át tudott letekinteni, az e fiatalok előtt a valóság éles körvonalaiiban állott. A közjogi reform képét ők emelték ki az „érzelgő szóárból, a szerte hullámzó általánosságból“. A megyék és utasításaik háttérbeszorításával erős alkotmányosságot, felelős központi kormányt akartak, melyet a nemesség előjogai megsemmisítésével cenzus alapján választanak a széles tömegek: a törvényhozás védi az egyéni szabadságjogokat, s ebben szabad sajtó, egyesülési jog, esküdszék segítik. Szalay László az általános szavazati jognak, az akkori francia közélet nagy problémájának sem volt elvi ellensége, hiszen — mondotta — „józanul senki sem tagadhatja, hogy a teljes nemzeti képviselő a nemzetet képező valamennyi egyének akarátának szabad nyilvánításában áll“, de nem hitte, hogy arra akár mi, akár az egész emberiség megértünk volna. A hatalmat ily módon a törvényhozásban gyökereztetni, nem pedig, mint a fejlődés során parlamentáris országokban is gyakorivá lett, s akkor még a kabineti és Metternich-féle abszolutizmusban állandó volt, a „statusnak rendőri hatalmában távolról, s a felügyelési jogban közelebbről, tehát oly dolgokban, melyeknek kielégítő értelemhatározatát ember szájából még nem hallottuk“. A centralistáknak fiatalosan tiszta szeme ment volt a ressentimenttől is, melynek pedig Kossuth gondolkodásában oly nagy szerepe volt: ők a fennálló birodalmi kapcsolattal mint realitással számoltak, csak a viszonyosság érvényesülését követelték; Magyarország és Ausztria érdekei szerintük azonosak, a két ország együtt kell, hogy az emberi civilizáció szolgálatában erős összefüggő egészet képezzen, melyen belül mindkét rész szabadon kifejlődhessék; függetlenségünket biztosítani fogja a felelős minisztérium a képviselői alkotmánnyal együtt. A kettős vámvonaltól eltörlésével az osztrák-magyar vámszövetséget is jónak tartották, ha abban biztosítani sikerül szintén a kölcsönösség alapján Magyarország érdekeit. Mindez a rendiség hagyományos érzelmeivel, a dualisztikus rendszerből folyó törekvéseivel határozott szakítást jelentett; a magyar politika most helyezkedett először új alapokra, melyeken európai haladást, az egyének és az uralkodó eszmék harmonikus érvényesülését a múlt zavaró momentumaitól szabadon lehetett megindítani.

Az 1843—44-i országgyűlés; a büntetőtörvénykönyv, a városi kérdés

A centralisták munkásságának igazi megszervezése előtt, még mikor Kossuth kezében volt a Pesti Hírlap, hívta össze a kormány a törvény értelmében három évre az előző diéta után, az 1843—44-i országgyűlést. A vármegyei követek utasí-

tásaiból látható volt, hogy a reform propagandisztikus terjesztése nem járt olyan sikerrel, mint aminőt az ellenzék öntudatos hangja miatt gondolni lehetett volna. A vármegyék már évek óta tárgyalták gyűléseiken, egymásközi korrespondenciában és feliratokban a reform kérdéseit, melyeket Szatmár megye egyik 1842-i közgyűlésén foglalt össze, meglehetősen általánosságban. E „szatmári pontok“ közt szerepelt az ösiség eltörlése, az örökváltság, birtokjogra és hivatalviselésre való jog (kapacitás), igen homályos említése a rendek adózásának, inkább csak a vármegyék költségeire vonatkozólag, népnevelés, sajtószabadság, népképviselés. Ezeket a pontokat azonban hiába tárgyalták végig a megyéken, hiába izgatott, lelkesített és fenyegetőzött a reformkérdés sarkalatos pontjává tett házi adózásban való részvétel mellett Kossuth és köre a Pesti Hírlapban, — a vármegyei döntő gyűléseken megjelentek a kisnemesség tömegei és saját érdekükre tekintve, leszavazták az adózást, utasításba adták az országgyűlési követeknek a nem-adózást. Kossuth izgatása tehát, amint egy újsággal, még hozzá igen művelt stílusban írt újsággal előrelátható volt, nem ért el a bocskorosokhoz a középbirtokos nemesség vékony rétegén át. Bár a Pesti Hírlap előfizetőinek száma 5000-re is felment, természetesen ez is kevés volt a nemesi közvélemény megváltoztatására. Zala megyében a birtokosok és a tisztviselők mind az adózás mellett voltak, Deák legnagyobb beszédeit ennek érdekében tartotta, de a közgyűlésre becsődült 1600 kisnemes nagy kiabálással helyeselt Forintos György kortesnek, mikor ez — valóban Verbőczy értelmében — kijelentette, hogy „vérrel szerzett szabadságunkat ne engedjük és ne adózzunk“. A hazatérő köznemesek Kehidán Deák kúriájába belőttek és a falut fel akarták gyűjtani, ebből emberhalál is lett. Utóbb a zalai ellenzéknek, Csányi László vezetése alatt, mégis sikerült megváltoztatnia az utasítást, de ez, mint az antik jellemű Deák Ferenc megállapította, a „Magyarországban oly igen elterjedt s oly méltán kárhozott korteskedésnek szokott mesterkedéseivel, csábításokkal, vesztegetéssel, pénzzel, borral, földnek, fának ígéretével, s néhol tán fenyegetéssel is“ történt, úgyhogy Deák nem vállalta a követséget. A közadózásnak a háziadóban való részvétel megkezdése magában véve is igen szerény kívánság volt, mert csak a megyei adózást jelentette, nem pedig az államt is, — a gondolatot különösen Kossuth terjesztette, mert neki, mint a megyerendszer hívének, tetszett az, ha az adózási reform ilyenképen a megyékben valósulna meg, ezek lennének a reform igazi úttörői, — de még ezt a szerény reformot is csak 19 megye adta utasításba az ötvenkettő közül. Sokan, nemcsak Széchenyi, hanem még a fogsága óta megvakulással küzdő, de Kossuth mellett kitartó Wesselényi is a Pesti Hírlap túlságosan fenyegető propagandájának tulajdonították ezt

a sikertelenséget. Több megyében véres harcok közt ment végbe a választás, amiért aztán kormány és ellenzék egymást vádolta.

A bécsi kormány látta, hogy valamiféle reformnak mégsem lehet útját állani, s ezért a királyi előterjesztéseket is némileg reformbarát formába öntötte. A rendi országgyűlés azonban most is képtelen volt organikus törvényhozási munkára. Az 1832—36-i országgyűlés tanulságai alapján, amikor az úrbéri reformmal évek teltek el és minden egyebet csak töredékesen, „per excerpta“ lehetett tárgyalni, most már bizottsági tárgyalásban elkészült munkálatokat akartak elővenni, így a büntetőtörvénykönyvet, melyet 1841 végétől kezdve a legkiválóbb szellemek, Deák, Eötvös, Dessewffy Aurél, Szalay, Klauzál Gábor egy éven át folyt bizottsági tárgyalásokban készítettek el. A magyar büntetőtörvény modern gondolatokat alkalmazott: a botbüntetést, halálbüntetést eltörölte, Deák különvéleménye esküdtszék bevezetését ajánlta; az egész munkálat a magyar alapok megtartásával úttörővé lett az európai büntetőjogban, mint ezt külföldiek, így a tanácsaival különösen befolyt nagy német jogász, Mittermaier professzor is megállapították. A börtönügyre nézve a pennsylvaniai mintát vették át, az alaki és anyagi büntetőjogban, bár a Code Napóleon és még 14 büntető kódex egybevetésével dolgoztak, önállót alkottak. De a kész javaslaton az alsó- és felsőtábla összeveszett, így az nem tudott törvényé válni. A hiba itt inkább a főrendek részén volt, de már a vármegyei közgyűlések szabadságának biztosítását célzó, korteskedés, vesztegetés elleni javaslatot az alsótábla élezte ki egészen a főispánok ellen, s így lehetetlenné tette. Miután az előző országgyűlésen felállított váltótörvényszék ítéletei ellen az adósokat nemesi birtokjog és ősiség nem védte meg, az eladósdott birtokok megsegítésére hitelintézetet akartak felállítani, — ezt meg a bécsi pénzpiac kizárólagosságát védő kormány hiúsította meg. A városi kérdésben főrendek és nemesek közt egyiké megoszlott a hiba. A városok, mint láttuk, régóta követelték, hogy megalázó helyzetükből, melyben mindössze egy szavazatot engedtek nekik a vármegyék, szabaduljanak és megint egyenkint szavazhassanak a diétákon. Ez ellen a vármegyék azt hozták fel, hogy egyrészt a szabad királyi városok nem függetlenek, mert az udvari kamara hatása alá kerültek, másrészt elavult szervezetük miatt sem érdemlik meg az egyenlő elbánást. Csakugyan a városok országgyűlési képviselőit a tanács és a kisszámú választott polgárok jelölték ki, eșy-egy városban 100—120, kisebbben 60—90 személy, tehát a megyék véleménye szerint nem képviselték a városi lakosságot, s ezért a „városok koordinációia“ címén a választói jog kiterjesztését jelölték meg annak feltételül, hogy a diétán a városok egyenkint szavazzanak. Persze ez ellen a városok azt

hozhatták fel, hogy hiszen a megyei követeket is csak elenyésző kisebbsége választja a megyék lakosságának. De a városok még az 1843—44-i országgyűlésen készült törvényjavaslatukban is a választott polgárság kezébe akarták letenni az országgyűlési képviselők választásának jogát, s mikor az életben lévő, szűkkeblű gyakorlattal szemben a helytartó tanács 1843-ban elrendelte, hogy a választásban a tanácson és a választott polgárokon kívül az egész lakosság is résztvehessen, legalább indirekt választás útján: ezt a városok választott polgárságai, tehát arisztokráciája nem akarta elfogadni. A reform megyei emberei azonban a városokban akarták a választói jogot először kiterjeszteni, hogy ennek mintájára aztán a vármegyében is elkezdhesék a munkát. A városoknak persze a kísérleti nyúl szerepe nem tetszett, el voltak keseredve, mikor a rendek, Szentkirályi Móric szép jogi munkálata alapján mégis csak rajtuk kezdték a modernizálást, s belső szervezetük megváltoztatása után is csak mindösszesen 16 szavazatot akartak nekik adni. Sokan nemzeti szempontból láttak veszélyt a még részben nem-magyar városok nagyobb szerepében. Rendek, főrendek végül a szavazatok számán és hogy legyen-e a városok élén kormány megbízottként főfelügyelő, összeveszttek, s így ebből a bizottsági munkálatból sem lett törvény. Szalay László reményét, hogy a városi reformmal a hazai negyedik rend felemelkedhetik a francia tiers état történeti hivatásához, az elavult diétális tárgyalásmód verte le.

A telekadó; a vámkérdés

Az ösiség eltörlése szintén megakadt és nem vált törvénnyé, csakis a nemesi javak bírhatását terjesztették ki a nem-nemesekre a IV. törvénycikkben, s az V.-ben megadták nekik a képességet választott és kinevezett hivatalok viselésére, de mivel a vármegyékben továbbra is a nemességtől függött a választás, éppen a megyei hivatalokra nézve meglehetősen illuzórius volt ez az engedmény. Különben a rendek a magyar nyelvkérdés kapcsán sokat harcoltak a horvát köve-tekkel, miről más Összefüggésben szólunk, a vegyesházasságról is hevesen vitatkoztak és sikerült is újabb vallási törvényt alkotniok a III. törvénycikkben, mely szerint az evangélikus lelkipásztor előtt kötött házasságok is érvényesek (amit a pápai bréve is megengedett), s az áttéréseknél eltörlték a megelőző hittanítást, megelégedve azzal, hogy az áttérni kívánó ebbeli szándékát kétszer, négyhetes időközben jelentse ki. A közadózás, e legjobban előkészített reform dolgában a háziadó elbukott ugyan, de helyette sikerült, főként Széchenyi fáradozásainak, az állami adóban részesülés, a köztehervise-lés elvét mindkét táblával elfogadtatni. Széchenyi terve, melyet Kossuth háziadójának bukása után „Adó“ és „Két garas“ című cikksorozataiban fejtett ki, abban állott, hogy minden hold után két garas, összesen egy évre ötmillió forint adó

fizettetnék, erre 100 millió tőkét vegyen fel az ország, amiből a legszükségesebb közmunkák, utak, vasutak, vízszabályozás készítenők, reáliskolák és kultúrintézmények eltartandók, s az összeg egy része még kamatra kölcsön is adható a birtokosnak. Széchenynek ezen 32 évre tervezett telekadó tervét Kossuth is propagálta, azon feltétellel azonban, hogy a kölcsönökből nem-nemesek is részesüljenek. A diétális tárgyalások során a rendek három évre 10 milliót határoztak el, a főrendek „fontolva haladva¹⁴ három évre csak egy-egymilliót. Erre a rendek, Beöthy Ödön vezetésével, ahelyett, hogy ezzel a kevéssel is gyarapították volna úgylis sovány reformmunkájukat, arra a közjogi álláspontra helyezkedtek, hogy a főrendeknek nincs joguk az adó mennyisége dolgában kezdeményezésre — ami kétségkívül hibás nézet volt, hiszen a korábbi századokban mindegyre a főrendek kezdeményezték a hadiadó emelését, s ha ehhez joguk volt századokon át, úgy megvolt joguk a lefelé kezdeményezéshez is, — mivel pedig a főrendek nem voltak hajlandók e jogról lemondani, a már elvben megszavazott közteherviselés is megbukott, mit Széchenyi találóan jellemzett, Wesselényihez írván: „Soha magyar nagyobb bünt nem követett el, pedig kezeinkben volt a diadal s vérünk jobbjai lökték el.“ A reform felett, mint e korban oly gyakran, a közjogi gondolkodás formalizmusa diadalmaskodott.

A főrendeknél akadt meg a Partium visszacsatoltatásának kérdése, amit már az 1836 : XXI. t.-c. kimondott, de a kormány, ürügyül véve az erdélyi rendek tényleges ellenzését, még mindig nem hajtott végre. Viszont a kereskedelmi bizottmány munkálata alapján a rendek nézetei voltak eltérőek arra nézve, hogy az ausztriai vámhatár fenntartását, de magyar szempontból átalakítását, vagyis az akkor divatos List-féle teória szerint védvamos rendszert követeljenek-e, avagy a vámhatár megszüntetésével a régi magyar kívánságot, a vámközösséget realizálják. A közös vámterületet, Széchenyi hatása alatt, a fiatal Lónyay Menyhért védte, a védvámrendszert Komárom követe, Ghyczy Kálmán. A két tábla egyformán követelte az országgyűlés számára a vámrendszer megállapítási jogát, de miután a királyi leirat tárgyilag semmi engedményt sem tett, az alsótábla szokatlan, s akkor forradalminak tartott lépéssel egyoldalúan fejezte be az ügyet, határozat formájában tiltakozván a vám viszonyok törvénytelen állapota ellen, a védvámrendszert azonban elfogadva és minden polgárt felszólítva, hogy azt ajtajának küszöbén felállítsa. A rendek a tanácskozási teremben egy Országos Iparvédőegyesületet is alkottak, s azt most határozatukban „a törvény paizsa alá helyezték“. Mivel ezt a határozatot a főrendekhez nem küldték át, sem további diétális eljárás tárgyává nem tették, nem is válhatott törvénné; de nyilatkoza-

tükből úgy látszott, mintha francia reminiscenciák alapján saját határozatukat önmagában is törvénynek tartanák. A valóságban ez is csak a rendi országgyűlés tehetetlenségének egyik szokatlan kifolyása volt, szófia-beszéd eredmény és következés nélkül, mint annyi más e rendi diétákon. Csak magában a kerületi ülésen egyetlen napon, a városi ügy tárgyalásakor, az elnök kilencszer, megyei követek harmincöt-ször, városiak huszonötször szólaltak fel.

A reformkorszak nemzeti jelentősége

Tekintsünk el egy pillanatra az egész előadás két vezető-problémájától: minő pozitív eredményeket ért el a reformmozgalom az 1848-i kitörésig és mennyiben sikerült a lakosság széles rétegeit, a jobbágyságot és más alsó osztályokat mint nemzettafikat felemelni. Mindkét probléma nagyon keveset haladt előre, ezt a mi történetírásunknak nem szabad letagadni vagy szépítgetni, de ettől eltekintve is osztania kell a korábbi történeti felfogás azon lelkesedését, mely a reformkor rajzánál már több mint két generáció óta állandóan megnyilvánul. Valóban csodálatos gazdagságát mutatja ez az alig két évtized a hatalmas egyéniségeknek, a szellemért és lelki haladásért lelkesülő jellemeknek, akiknek ajkáról ékesszóloán folyik az emberiség evangéliuma, s akiknek működése elveik szolgálatában, összeütközésük a nemzeti kifejlést hátráltató momentumokkal, a magyar életnek eddig soha nem látott színpompáját és egyúttal magas szférákba törő nekilendüléseit mutatja. Van értelme annak, hogy nemzeti nevelésünk mindegyre e reformkor embereihez tér vissza, őket állítja mintaképül és tőlük tanul lelkesedést, hazafias érzelmet és mindent, amire egy nagy nemzeti közösségnek fennállásához szüksége van. A reformkor hősei is csak emberek voltak, s mint láttuk, politikában gyakran éppen nem szerencsések, de mint kollektív eredmény, az ő ténykedésükből kialakuló világukban először jelent meg a nemzetiségnek minden átalakító tudatossága. Ez teszi, a nemzetiség tudatosítása és a felismert célokra törő kollektív erő, a reformkort az igazi, nagy magyar nemzeti korrá, melyhez hasonlítva minden későbbi csak kisebb lehet. A nemzeti eszme, mely korábban, a XVIII. században még csak a barokknak latinos és vallási burkán át homályosan, inkább csak példászerűen mutatkozott, most az élet egyetlen irányítója lesz, mellette minden eltörpül, s önmagának elsőbbségét és kizárólagosságát azzal is mutatja, hogy szinte vallásos hódolatot vár és nyer. A tetőpontot azonban e két évtized közül a negyvenes évek képviselik: korábban Széchenyi hazafias hangja csak mint árva hegedűszó magányos éjben bűgött ki az érzéketlen tömegek közé, holott már a tömegek is mérhetetlen nagy zenekar tagjaiként vesznek részt és olvadnak össze a nemzetiség hatalmas szimfóniájában.

A korszak még két körülménynek köszönheti messzevilágító ragyogását. Egyik, hogy a nemzetiség e kiteljesülése az általános európai individualizmus szárnyán jön hozzánk, azon nagy áramlat hullámtaréján, mely már a Sturm und Drang Goethe-je óta annyi hatalmas egyéniséget ajándékozott az európai nemzeteknek. Nálunk, fejlődésünk hosszas hátramaradása következtében, ez is csak legújabb élmény, s kénytelen a reformkor néhány évtizedére összeszorítva hirtelen vízárként jönni és lefolyni. A rendi nacionalizmus évtizedei még osztályérdekek gúzsába kötötték az egyéniséget, s aki meg akarta tartani önállóságát, azt áldozatokra kényszerítették, mint Kazinczyt, Bacsányit, Csokonait s annyi más tragikus egyéniséget. A nemzeti kiteljesedés az, mely az embereket szorító rendi öntudatot felpattantja és lehetővé teszi, hogy a széles nemzeti összetartozás tudata mellett saját emberi egyéniségüket is tökélyre emeljék. Innen van, hogy az akkori nemzedékekben, még az idealizált külső lefosztásával is annyi különálló és érdekes egyéniségre találunk, a protagonistáktól, Széchenyi, Deák, Kossuth, Wesselényitől elkezdve az egész reformellenzéken át a legifjabb kormányparti arisztokratáig, egy gróf Széchen Antalig és Dessewffy Emilig. Individualizmus és nacionalizmus időbeli egybeesése és emellett szerves összefüggése volt a napsugár és harmat, mely az egyéniségeket oly nagyra növelte. Ugyanazon erők ezek, melyek más népeknél is hasonló dús növényzetet termeltek: a németeknél Stein, Humboldt, Fichte, Scharnhorst korában, a franciáknál a nagy forradalomtól egész Chateaubriand, Guizot, Thiers, Lamartine, Victor Hugo megjelenéséig, az angoloknál pedig, akiknek fejlődése minden másokét megelőzőtt, akár Cromwelltől és Milontól a Pitteken és Foxokon, Burke-ön és Wellingtonon át Cobden és Palmerston nemzedékéig: mindig és mindenütt egyéni és nemzeti erők közös rezultánsai e nagy emberek.

A nemzeti zene

A másik momentum, mely a reformkorszak nemzeti mintaképszerűségét okadatolja, nem más, mint hogy a nemzeti élet kiteljesedését jelző különböző részletprocesszusok egyszerre torkolnak egybe és saját kifejlődésükkel a nemzeti életet is szublimálják. Más népeknél ez előbb vagy utóbb történt: a nyugatiaknál, hol a nemzetiség korábban jutott alkotó erőhöz, már a XVII. századtól kezdve; s például a leginkább elmaradt német fejlődésben a nemzeti színpad XVIII. század eleji viszonyai körülbelül azoknak felelnek meg, melyek nálunk a század végén és a XIX. század elején következtek be. Viszont a körülöttünk levő szláv és oláh népek még messze távolban voltak a század közepén is a mi nemzeti kifejlődésünk-től, r, annak tudatosságától. Itt elsősorban a tudatossá vált nemzeti zene, tehát már műzene jön tekintetbe, mint amely széles tömegeket ragad meg érzelmi tartalmával. A jobbágy-

ság zenei kincse, bár mindegyre magába vette az úri műzenének hozzá lehatoló elemeit, egészben véve még öntudatlan volt és maradt; nem változtatott ezen a kuruckor sem, amikor Rákóczi, Bercsényi és a többi nagyurak váraiban idegen hadizene, idegen, barokk, franciás tánczene hangzott fel, — a paxaméta a passamezzó-ból keletkezett hadi célra alkalmas tánczene volt, s a francia Roti bouilli joyeux a tehénhúsnóta formájában magyarosodott meg. Ezek a barokk elemek hatoltak le a néphez is és hozták létre, posztumusan, a kuruckor elmúltával, a népi kurucdalköltészetet. A század második felében új idegen hatás nyomul be a protestáns kollégiumi karénekek, „melodiariumok“-on keresztül; Sárospatakon, Debrecenben, Pápán, Enyeden a diákság „harmóniás énekkarai”⁴ a rokokó-dalirodalom aprózott, csengő strófáit használják fel, de a latinus műveltségű értelmiség, kilépve az iskolából, mint pap, kántor, gazdálkodó kisnemes állandó érintkezésben van a néppel, melynek zenekultúráját így újabb idegenből átdolgozott elemekkel gyarapítja. Nemesség és parasztság zenei szükségletét az egész XVIII. századon át egyként kiszolgálja a cigánymuzsikus, aki „nemes nótát” is húz, de „magyarosan” is játszik, kurucnótákat, balladaszerű népdalokat, modern nyugati orkeszterzenét, polonaise-okat is terjeszt, s ha naturalista módon is, a magyar zenei kultúra sokoldalúságának munkása. A XVIII. század végén már a zongora „klavir” is általánossá lesz a középnemességnél, sőt a műveltebb köznemesi házakban is. A rendi nacionalizmus aztán kialakítja sajátos nemzeti zenestílusát 1780-tól kezdve, főként a francia háborúk alatt. Ez volt a verbunkos-stílus, mely 1790 óta Gvadányi, Csokonai és mások verseivel, utóbb az insurrekciókkal kapcsolatban bővült és színesedett hegedűtechnikából népi és régi magyar elemekkel, olasz és bécsi műzenei elemek felszívódásával azzá a műzenévé, mely a reformkor emberének és utódainak már mint ősi magyar zene jelent meg. Sajátos kolorizmusa, a népies friss és hallgató váltakozásainak keresztülvitele, heroikus nemzeti történeti hangulatai — korán megjelenik az ismeretlen eredetű Rákóczi-induló is — igen széles körökben alkalmassá tették a reformkor politikai és irodalmi törekvései népszerűsítésére. A verbunkos-stílusnak nagy virtuóz kialakítói a század két első évtizedében működtek, így a legnagyobb tehetség, a cigány eredetű Bihari János (f 1822), akinek tánc-parafrázisaiiban a verbunkos véglegesen formát nyer, hatalmas pátoszt és a nemzeti-hősi lírának elragadó, megittasult hangját. A verbunkos-triász másik tagja, Csermák Antal György (f 1820), Bécsből beköltözött zenetanár, aki főként nyugati instrumentális hatásokkal gyarapítja a verbunkost, s ezzel a magyar kamarazene előfeltételeit teremti meg. A harmadik virtuóz Lavotta János († 1820) kultúraltabb Biharinál, ki dalait nem tudja lejegyezni, átfogóbban fejleszti

ki a verbunkost és adja át a nemzeti érzés hordozóinak, a vidéki nemességnek, melynek kúriáiban éldegél, Tinódi vándoréletét folytatva, azon különbséggel, hogy a Tinóditól egykor látogatott főúri várkastélyok helyébe most vidéki kis- és középnemes kúriák kerülnek, mint a magyar zene istápolói. Rajtuk épül fel a dunántúli származású Erkel Ferenc (f. 1893) életműve, aki a Nemzeti Kaszinó „hangászati multságain“ zongorista; Bátori Máriáját 1840-ben, Hunyadi Lászlóját 1840-ben zenésíti meg; a magyar műzene és opera a rendi nacionalizmus fokain át emelkedik fel a reformkor heroikus kísérőzenéjévé, amikor Liszt Ferenc, 1840 és 1846-i útjain Pesttől Kolozsvárig hallatlan ünneplés tárgya, összegyűjti a Magyar Rapszódia anyagát, melyek a reformkor nemzeti zenéjét mint jellegzetes magyar zenét teszik a világon ismertté. A verbunkos, a „palotás“ tánczene a század második felében úgy jelenik meg, mint az igazi, ősi magyar zene; a cigányok, majd a dalköltők nagy sikerrel terjesztik, s terjedésében nagy szerepe van a rendi, majd az újabb nacionalizmushoz tapadó, érzelmi tartalmának. Berzsenyi elragadtatva fedezi fel a magyarságot a verbunkosban: „A mi komoly toborzónk nem csupa szomor, annyival inkább nem siralom; hanem a legszebb hős érzelmek pompás vegyülete; és a magyar muzsikának ezen igen ideális karakteréből jött az, hogy Biharinak még halotti nótájából is kimosolyg a táncütés.“ A barokk rendiségből a zenén keresztül mentődik át a vitézi érzelmek, mely nem egyszer könnyekig meghatja a magyart, miként Döbrentei Gábor 1842-ben írta: „Megrikat téged, magyar, a te zengélyed“, s a „Hunnia nyög letiporva, sírnak a bús magyarok“ hallatára valóságban is sírt a közönség, valamiképp nemzeti nagyságra emlékezve, valamiképp évszázados ellenzéki szellemmel telítve. De már Kölcseynek külsőségtől irtózó nacionalizmusa is rosszaló kritikával illette Bihari zenéjét, Szalay László már a negyvenes években „kimondhatatlan sivár üzelemnek“ nevezi ifjúkora lelkesedését a nemzeti zenén, Széchenyi nem tud betelni az új tánczenének, mint a nemzeti önteltség szimbólumának gúnyolásával, szemében a tette képtelen, rhetori nemzedék a frissmagyarnak és a Rákóczinak nemzedéke; Eötvös József önkínzó szatírával játszatja fizetett, kitartott kortesmenet mulattatására egész szekér cigánnyal a Rákóczit a falu kutyájának vonítása mellett, Arany János pedig a nagyidai cigányok groteszk hadbaszállásánál húzatja huszonnégy lopótök-trombitával a Rákóczi-marsot. De a bensőséges és realiztikus szellemek kritikája mind hiába: a verbunkos tánczene, a cigányos-romantikus „nép“-költészet adekvát kifejezője a század nacionalizmusának, a század második felében egyeduralomra hivatott ... A magyar színjátszás

Ugyanily hosszú vajúdas után, szintén a 40-es években teljesedik be a magyar színjátszás élete, mely a zenéhez

hasonlóan szintén nagy akciókörben népszerűsítette a reformkor érzelmi világát. A magyar szellemi kultúra korábban vallási és földesúri, vidéki nemesi kapcsolatokban élt, s így a színjátszás kifejlődésének társadalmi alapjai is hiányoztak, az elszórt lakhelyű nemesekből lehetetlen lévén kompakt nézőközönséget elővarázsolni. Az udvari élet színjátszó lehetőségeiből született a jezsuiták barokk drámája, mely tovább fejlődve a piaristáknál és protestánsoknál tartalmilag is a magyar világi színjáték elődje lett. De ez utóbbihoz városi élet kellett, amikor pedig városaink közt a műveltebbek még kivétel nélkül német formában éledtek fel a török uralom után. Innen a XVIII. század utolsó évtizede óta fellépő magyar színjátszótársaságok nyomora, szüntelen vándorlása közönyös városok közt, amikor jobb időt számukra csak egy-egy földesúr vagy mágnás alkalmi mecénáskodása hozhatott. Állandó magyar színpadhoz állandó magyar kultúrájú városi élet kellett, s ezek a feltételek csak a 30-as évekre állanak be. Kelemen László színtársulata 1790-ben Budán, a Várszínházban, utána a pesti Rondellában két előadást tart, hallgatói az országgyűlés nemes urai, kiknek eloszlásával újra átveszi birodalmát e német városokban a német színészet. A rendiség pártfogásának kezdeti fokától kezdve ugyanazon fáradtságos utat teszi meg a magyar színészet, mint a mögötte álló nacionalizmus a rendi formáktól az általánosabb érvényesülésig. Már készen van 1819 óta Katona József Bánk bánja, az első és egyetlen magyar shakespeare-i tragédia, mely az angol királydrámákhoz hasonlóan, az Árpádok magyar udvarában találja meg a tragikai magot, már adják vándor- és vendégtársulatok Kisfaludy Károlynak magyar társadalmi alakokat szerepeltető víg játékeit, már készülnek német lovagi borzalmak mintájára ugyancsak Kisfaludynak és Vörösmartynek történeti tragédiái, melyekben legalább az érzelem és dikció magyar, amikor még mindig a német színészet uralkodik Pesten, a vidéki városok nagyrészében és a művelt magyar körökön. 1812-ben Kotzebue darabjával és Beethoven zenéjével nyílik meg a Pollák tervei szerint készült szép új pesti német színház, s a Pestre benéző magyar színészek az elhagyott Rondellában játszanak, Kulcsár István lelkes pártolása alatt. Pedig már itt vannak a nagy magyar színésznők, Déryné Schönbach Róza, jászberényi születés, a szebeni Kántorné Engelhardt Anna; Kolozsvárott, az erdélyi főurak támogatásával, szépen fejlődik a magyar színészet. A pesti színház kérdése Wesselényin és Széchenyin kezdve minden vezetőt foglalkoztat, hisz a külföld példájából úgy látszik, hogy nemzetiség színjátszás nélkül csonka és életképtelen. De Pest-Budának előbb fejlődnie kell; kell, hogy központja legyen a nemzeti életnek, amiben a Nemzeti Múzeum, Akadémia alapítása, a hírlapok, a pestvármegyei közgyűlések, az írók letelepedése, a városnak

József nádortól és Széchenyitől vezetett építése és gondozása az egyes lépcsőfokok. Berzsenyi, a vidéki nemes Pestre jön íróbarátait meglátogatni, s a vendéglőben odafeledkezik Bihari zenéjénél. Deák éveken át az Angol királynőben lakik, a városban sétál, esténként Vörösmarty ék írói társaságában vacsorázik a Csiga-vendéglőben. Egy ország intelligenciája szállja meg a német kisvárost, Pestet, mely önkénytelenül is meghódol a magyarságnak, annál inkább, hiszen még porától és sarától is e magyar urak, Széchenyi vezetésével, akarják megmenteni, palotáit, csatornáit, légszuszvilágítását ezek adják neki. Széchenyi itt is nagyot akar, s a türelmetlen közönség megelégszik a kisebbel, de a gyorsabban megvalósíthatóval. Széchenyi terve volt: a mai Akadémia helyén építeni díszes Nemzeti Játékszínt, a nemzet tulajdonát, de a praktikus pesti alispán, Földváry Gábor a megye segítségével a Grassalkovich hercegi telek egy felajánlott sarkára építi fel a Pesti Magyar Színházat, a későbbi Nemzetit, 1837-ben. A megnyitás napján, idegen, német darab mellett Vörösmarty alkalmi költeményét és a verbunkos-triász egy utódának, Rózsavölgyi Márknak magyar tánczenéjét adják, de az állandó színház készen van, s a fejlődésnek ezen a szárnyán is megindulhat, korlátlan méretekig, a nemzeti géniusz munkája. Az új színpadon már Megyery, Egressy Gábor, Lendvay Márton viszik a realizmus felé ezt a művészetet is.

A nemzeti irodalom

A nacionalizmus másik nagy tényezője, a szépirodalom is ebben a korban szabadul fel hovatovább az idegen alól s találja meg saját formáit, melyekben a nemzeti szellemet éppoly tökéletesen ki tudja fejezni, mint politikai működésükben Széchenyi, Deák, Kossuth. A rendi korszak nagy írói még csak a születés és műveltség kiválasztottjaihoz szóltak, Virág és Berzsenyi költeményeinek élvezői a retorikai nevelésen átment nemzedékeknek is csak csekély hányadát tették ki, Kazinczy olvasói is a műveltek, főként a fiatalok közül kerülnek ki. A nemesi közönség irodalomalatti olvasmányokból táplálkozott, 1818—48 között 1100 idegen novellának és regénynek készült fordítása, s ezek a munkák német és francia szentimentalizmus és romantika termékei, rablóvilág, keleti történetek, középkori és új, párizsi s egyéb borzalmak leírásai voltak. Zalán futását 1825-ben kevesen olvassák; lélekben Vörösmarty hősi éposza a reformkorhoz tartozik, de formában és részletekben a múltnak rendi korszakbeli harsonása. A közönséget könnyed és mulattató olvasmányok nyerik meg, 1836-ban megjelenik báró Jósika Miklós Abafi-ja és Zólyomi-ja, az ő regényei lesznek azok, melyek Walter Scottot, Hugót és Suet magyar köntösbe öltöztetve, ezek értéktelen utánzóinak magyar fordításait kiszorítják. A kor divatos rémregényeit és gyakran szemforgató társadalmi novelláit most már ma-

gyarok írják magyaroknak, de közéig itt is a 40-es évek beteljesülése: 1845-ben megjelenik, a Karthauzi után, A falu jegyzője, s 1847-ben Eötvös nagy történeti regénye, Magyarország 1514-ben, mely Dózsa lázadó parasztjai mellé áll alig néhány évtizeddel azután, hogy Kisfaludy Sándor az „előidők-ből“ még a nemes várurak szerelmi történeteit tartotta érdemnek közönsége elé vinni. A rendi nacionalizmus rétori dagályát ezek a nagy munkák szorítják vissza, helyesebben le az irodalom alatti szónoki, politikai, vármegyei, költészeti világba, ahol az még ma is sokhelyütt vegetál; 1847-ben báró Kemény Zsigmond első nagy történeti regénye, Gyulai Pál, már pszichológiával nyúl a féltett múlthoz, miután előbb Eötvös propagandisztikus éllel dolgozta ki az „egészen gót ízlésben épült alkotmány“ embertelen hibáit. A pszichológia hideg pillantása pedig jobban eltávolítja, múlttá avítja a múltat, mint akármely tüzes propaganda. A jelen életnek modern változatosságát, a városi formák szépségét és mulatságos oldalait Nagy Ignác kezdeményezésére az „életképek“ egész sorozata jeleníti meg, Budapest ezzel vonul be az irodalomba. S végül Jókai Mór megrajzolja a Hétköznapokban, Kuthy Lajos az 1846-ban megjelent Hazai rejtelmekben városi és vidéki életünket, erkölcstelen nagyurakat és zsidó bankárokat, ideális gondolkodású köznemes híveit a reformnak, — erkölcsben és erkölcstelenségben egyaránt külföldi mintáinak túlzásait követve, — tisztára mosott, romlatlan lelkű alföldi parasztokat, akik szintén különböznek azon élő parasztoktól, kiket egykorú orvosok leírásából ismertünk meg; de megjelenik náluk a maga grandiózus magányában az Alföld mocsár- és lápvilága, a végtelen puszták is, mind oly kép, melyből utóbb generációk fognak élni és gazdagodni. Mindezek a felfedezések egy-egy új vonást adnak a magyar nemzetiség szellemi alkatahoz, melyek azóta sem voltak többé letörölhetőek.

A nemzeti gazdaság rendszere

A nemzetiségi eszme megerősödéséhez még egy momentum járult hozzá, melynek feltűnését csak e későbbi stádiumban figyelhetjük meg: a gazdasági érdek. A korábbi országgyűlések tiltakozásai az ártalmas osztrák vámrendszer ellen legfeljebb előfutárai voltak a nemzeti közösségre épített új gazdasági rendszernek, s olvkép nyúltak vissza hozzá, mint a rendi nacionalizmus a reformhoz. A „politikai gazdálkodás nemzeti rendszere“, ez új gondolat, lényegesen más volt, mint a rendiség gazdasági követelései, hisz a nemesség álmában sem juthatott ily gondolatokra: „Az egyén és az emberiség közt közbül a nemzet áll, külön nyelvvel és irodalmával, sajátos származásával és történetével, külső erkölcsével, szokásaival és törvényeivel, intézményeivel, végre létezése, önállása, tökélyesbülése, örök fennmaradása s elkülönített földtere iránti igényeivel, oly társaság, mely a szellemnek és az érdekeknek

ezen kötelékei által magában megálló egészbe egyesülvén, mint egy egész, más hasonló társaságokkal szemben még most is természeti szabadsággal él“, miből következik, hogy ez „közös nyelvvel és irodalommal, különféle természeti segélyforrásokkal felruházott normális nemzet“, melynek terjedelmes és jól kikerekített földtere és nagy népessége van, földművelését, iparát és kereskedelmét, vízi és száraz közlekedését és külkereskedelmét éppúgy köteles, saját maga iránt köteles, kifejleszteni, mint alkotmányát és irodalmát. Ezek a német nemzeti védvámrendszer megalapítójának, Friedrich Listnek szavai, kinek alapvető nagy művét már 1843-ban kiadták háromkötetes magyar fordításban. List a nemzeti eszme hatása alatt helyezkedett szembe a Smith-féle liberális, szabadkereskedelmi tannal; a német vámszövetség megalapításával a nemzeti egységnek gazdasági alapokat szerzett, melyek, tudjuk, mily nagy mértékben hatottak vissza a nemzeti egység erősítésére. Oroszország hatalmával szemben politikai, gazdasági blokkot akart Németországból, Ausztriából és Magyarországból alkotni, s ez utóbbit, hogy a német szövetségbe belépjen, gazdasági és politikai tekintetben kielégítendőnek, Ausztria elnyomása alól felszabadítandónak vélte. „A magyarok sebe a legtermészetesebb forrása Ausztria gyöngeségének“, ezt a sebet kell begyógyítani Magyarország javára üzött gazdasági politikával, amiről Metternichnek előterjesztést is tett. Terve szerint Magyarországon, mint fejletlen országban, első lépés a közlekedési utak kiépítése, s ezeket is a viszonyokhoz kell alkalmazni. Így az Alföldön luxus volna műutakat vagy vasutakat építeni egyik helyről a másikra, helyettük fasínekre fektetve lóvasutakkal kellene a pusztaságokat keresztül-kasul járatni, ami a fa, ló és szerszám olcsósága miatt is ajánlatos volna. Nagy csatornák helyett kisebb hajókra készült, de sok kis csatorna építendő; vasutakat csak a hegyvidék és az Alföld közti közlekedésre kell építeni, valamint a külföldi árucserére: Galícia, Oláhország és Németország felé. Ipar csak jó közlekedés segélyével fejleszthető, s addig is csak a sok munkanapszámot, de kevés tőkét kívánó gyáriparokat lehetne meghonosítani szegény országunkban: bányászatot, nyersvastermelést, malom- és gypjúipart.

Kossuth és Széchenyi gazdasági tevékenysége List 1844-ben Pozsonyban és Pesten járt, a reform embe-
rei nagyban ünnepelték. Ő tulajdonképpen német pénzzel társaságot tervezett a magyar közlekedésügy megszervezésére, mely ha sikerül, nem a magyar, hanem a német nemzetgazdaságnak lett volna hasznára: terve szerint az összes urnk, csatornák, vasutak, sőt még a kőszénbányák is a társaság tulajdonát tették volna, aminek céljaira Németországból szándékozott technikai szakembereket hozni. Úgy látszik, terveiben e melléközöngéket nem vették észre. Kossuth az ő védvámpoliti-

káját a List-féle politikai ökonómiából alkalmazta hazánkra, emellett azonban Listtel ellentétben azonnal hatalmas iparpropagandát követelt. Az 1844-i országgyűlésen megalakult Iparvédegyesületnek gróf Batthyány Kázmér elnöksége alatt ő lett igazgatója, ott nagy propagandisztikus munkát végzett, 142 fiókkal levelezett, cikkeket írt az újabb gyáripari felfedezésekről az egylet hetilapjába és harcolt Széchenyi ellen, aki List tanait megelőzve, elsősorban a közlekedés javítására törekedett, s az iparvédelmet, melytől eredmény helyett csak Ausztria és a kormány felbőszítését várta, hazafias eltévelyedésnek és nagyzási hóbortnak minősítette az akkori viszonyok között. A Védegyelet volt Kossuth tényleges vezetése alatt az első nagy társadalmi mozgalom, mely a rendi különbségeken túl a magyarság minden műveltebb rétegét egy cél szolgálataiba akarta fogni; igazi jelentősége is ebben van, ő alakította ki a nálunk azóta is szokásos társadalmi akciók formáját olyképen, hogy elnöknek nagybirtokos mágnást kell megnyerni és az ügy szolgálatában előkelő társaságbeli hölgyeknek kell buzgólkodniok, aminő akkor a két szép Zichy grófnő: Batthyány Lajosné és Károlyi Györgyné volt. Persze hiába fogadták meg a tagok, hogy hat éven át csak „honi” iparcikkeket fognak vásárolni, ezzel mint Széchenyi jól látta, magyar ipart még nem lehetett teremteni. A Védegyelet egyébként is erősen ellenzéki szellemű volt, ami a nemzeti összefogásnak útjában állott. Sikerült azonban alapítóinak a kormánypártiakkal meg egyezni egy Gyáralapító Társaság alapításában, ami 18⁴⁴ végén végbe is ment, elnöke gróf Keglevich Gábor udvari kamarai elnök, alelnöke Széchenyi lett, választmányi tagjai közt Batthyány Lajos és Kossuth is helyet foglalt. A 100.000 forintra tervezett alaptőkét a nagybirtokosok és néhány nagykereskedő, köztük Ullmann Mór, túl is jegyezték, de a két párt itt sem tudott békén együttműködni: Kossuthot Széchenyi hívei nem akarták igazgatónak választani, viszont Kossuthék kibuktatták a választmányból a Széchenyitől ajánlott Clark Ádámot, s mikor Széchenyi a tőle alapított pesti hengermalom vasöntödéjét külön üzemmé akarta kifejleszteni, s e célból 100.000 forintot magánalírással hozott össze, a hiányzó 50.000-et pedig a Gyáralapító Társaságtól kérte kölcsön, az ellenzéki tagok körözvényben felszólították egymást, hogy ha e kölcsönt megszavazná a társaság, lépjenek ki. Kossuth nem nyervén el az igazgatóságot, már előbb lemondott, most Széchenyi is kilépett, s a társaság, akárcsak a Védegyelet, minden eredmény nélkül vegetált tovább. Több haszna volt, legalább a propaganda terén a Védegyelet kapcsán működő iparegyesületnek, melynek keretén belül Kossuth megrendezte az iparműkiállítását, s ezzel Magyarország a 40-es években saját erejével jutott oda, ahova a császári iparkiallítások által Ausztria már a század eleje óta megérkezett. Az ugyancsak Kossuth

hírlapi izgatásaira 1844-ben alakult Magyar Kereskedelmi Társaságot, melynek elnöke Batthyány Lajos volt, igazgatója, Szabó Pál kereskedő tette tönkre, a mérleget meghamisítva és több mint 60.000 forintnyi sikkasztás után külföldre szökve. Kossuth ezzel a társasággal Bécs és Trieszt kikerülésével Fiúmén át akart hatalmas magyar külkereskedelmet biztosítani; ezen kedvenc ideája érdekében szorgalmazta a vukovári—fiúmei vasút építését és adta ki a nagyhatású jelszót: „Tengerre magyar⁴, mely azóta is, egy századon át, jelszó maradt.

Kétségtelennek tarthatjuk, hogy Széchenyi „polgáriasi” tendenciáiból kiindulólág, s bizonyára Kossuth ténylegesen polgáriasi életének hatása alatt is a 40-es években már volt nálunk egy olyan magasabb értelmiségi, elég vékony réteg, mely az átalakulást gazdasági szempontok szerint képzelte el, felszabadulva immár a nemesi és közjogi életszemlélet alól. Többször találunk a hírlapirodalomban és publicisztikában a nemesi és főúri életmódot szigorúan bíráló hangokra — a legszigorúbb közöttük a költő Kuthy Lajos, aki azon pusztul el, hogy maga ragaszkodik a legelőkelőbb életszínvonalhoz! — kezdik lenézni a birtok és jövedelem nélküli nemesurakat, s pókhálós padlás-szobában harmadmagával lakó, rongyos attilás ügyvédet; megkezdődik a rhetori neveléstől elfordulva a reális nevelés megbecsülése: ipar- és reáliskolákat sürgetnek és felkiáltnak: „Magyarok Istene, adj egy polytechnikumot“; gondolkodnak a „műszorgalom“ hasznáról, Kossuth maga is rájön arra, hogy a földművelésből nem lehet a népet eltartani; felvetődik, főként Felső-Magyarországot illetőleg, a túlnépesedés gondolata, melyen nem belső telepítéssel, hanem gyáripar kifejlesztésével akarnak segíteni. „A gyáripar ébresztése — írja a fiatal centralista Trefort Ágoston — korunkban nemcsak a nemzet produktív erejének fejlődése tekintetéből sürgetés, hanem az ország egy része végeleszegényedésének egyedüli óvszere“ Agrár-reform helyett annyival inkább erős iparosodást sürget ez a publicisztika, mert szeme előtt van a birtokos osztály eladósodása, melyen csak a belső fogyasztás és széles rétegek vásárlóképességének emelésével lehetne segíteni. A bécsi deflációs politika következtében a 30-as évek második felétől kezdve nem voltak többé emelhetők a nyerstermények árai, Ausztria el volt látva olcsó élelmiszerral, a magyar birtokosok pénz szűkében otthon éltek, hol az élelem bősége elhittette velük, hogy gazdagok, a fényes világi és külföldi életről lemondani nem képes nagybirtokosok pedig újból eladósodtak, a terménykereskedő zsidóknál és néhány birtokperen meggazdagodott fiskálisnál. A nemesi birtok egész eladósodását 48 előtt 300 millió ezüstforintra teszik, mely összeg évi kamata 18 milliót tett ki, majdnem annyit, mint az ország évi adója. Ilyen körülmények közt érthető, ha gondolkodó emberek a gyárak, kézművek, mesterségek felé tekintettek, a városi életbe

szerettek volna menekülni ahelyett, hogy közjogi harcokkal és gazdasági téren a külkereskedelem egész hiábavaló emelésével kínlódtak volna tovább is. Már a Kossuth Védegyletét megelőző első védegyleti alakulásoknál is megfigyelhető ily iparosodásra való törekvés: a komáromi gyárvédegylet célja 1842-ben a hazai posztógyártás emelése, nehogy ezután is magunk vegyük meg külföldről magas áron a sajátmagunk termeszetté gyapjút, — az egész légkör valami polgárius színezetű, de csak ebben a legműveltebb osztályban, azt lehetne mondanunk, a politikai és gazdasági publiciszták körében, anélkül azonban, hogy elszigetelt törekvéseiket rá tudták volna tukmálni a közép- és kisnemesség döntő rétegeire.

Ami pozitív alkotása ez évtizednek gazdasági téren van, az inkább Széchenyinek számító és szakismeretekkel bíró génuszával van kapcsolatban. A Lánchíd mellett fáradságtalanul dolgozott a budai Alagút megépítésén; ennek a gondolatnak azzal iparkodott megnyerni az érdekelt budai városi tanácsot, hogy a krisztinavárosi telkek ára oly bizonyosan fog felemelkedni, mint ahogy „a nap világítja a földet“, — a tunnel tervét kedves emberével, Clark Ádámmal készítette el. Résztvett a balatoni gőzhajózás megalapításában, főúrtársaival nagytömegű részvényeket jegyeztetett, s terve itt is messzeható gazdasági és kulturális perspektívákat nyitott meg: gépészeknek és hajósoknak megélhetést adni, kőszénbányákat nyitni, a külföldön nyaraló magyarokat hazacsalogatni, a Balatont a Dunával hajózható csatorna által összekötni. Az első balatoni gőzöst, a Kisfaludyt, 1846-ban Széchenyi születésnapján bocsátották vízre. De a Dunaszabályozást is felülmúló nagy munkába kezdett a Tisza szabályozásával, melynek érdekében 1845 nyarán elvállalta, mint helytartótanácsos, a helytartótanács kereteiben felállított közlekedési osztály vezetését. A nemzeti szellem és gazdasági élet egységes voltát semmi sem dokumentálhatta inkább, mint hogy a dunántúli mágnás, kit minden idegszála és szívverése nyugati magyarnak bizonyított, elindult saját akaratából, a közös, egyetlen haza szeretetétől vezetve, az elhagyott keleti testvérek felemelésére, anyagi és szellemi viszonyaik gyökeres javítására. Első útjában még többhelyütt le kell győznie a tiszai magyarság bizalmatlanságát, melyet a pesti ellenzék tagjai és Kossuth is szítotak, de személyes érintkezéssel mindenütt győz. Célja a Tisza árterületét a mezőgazdaság számára töltések és átvágások segítségével megmenteni, s azután a mezőgazdaság színvonalát csatornázással biztosítani, — ez utóbbi tervét az utódok mai napig sem valósították meg. A kormánytól, Kübeck bécsi kamarai elnök rosszindulata miatt, csak keveset, egyelőre évi 150.000 forintot tud kieszközölni, bár maga audienciázik és könyörög Becsben; a többit az érdekeltek aláírásával teremti elő, de jól ismerve a régi rendi nemfizetést, addig nem enged

építeni, amíg az aláírások után tényleges fizetések, vagy legalább a nagybirtokosok részéről garatálások nem történnek. A rendiségtől független gondolkodására jellemző, hogy nem megyék, hanem a Tisza és mellékfolyóinak egyes szakaszai szerint alakítja meg az érdekeltek vidéki társulatait, s ezek fölé építi Pesten gróf Károlyi György elnöklése alatt a Tiszavölgyi Társulatot, ebben jobb keze az eredetileg ellenzéki Kovács Lajos lesz. A terveket még Vásárhelyi készítette, s ennek halála után a velencei Paleocapa Péter mérnökkel módosította, illetőleg egyszerűsította Vásárhelyi hatalmas és költséges koncepcióját. Második útján, 1846 nyarán elsőnek utazik fel gőzhajón a Tiszán Tokajig, mindenütt tárgyal az érdekeltekkel, s ez a vidék csakugyan most először kapcsolódik be a nemzetgazdasági gondolkodás közösségébe; az első kapavágást Tiszadobná! tették az egri érsek és káptalan, Debrecen városa, Andrásyak és Dessewffyek költségén. Széchenyi e napon — mérhetetlen távolságban a liberális reformtechnikától — templomban könyörgött: „Istenem, minden a Te kezében van; adj nekünk szerencsét, mert tudásunkkal és széthúzásunkkal magunkban semmire sem mehetünk.“

Hitel- és bankélet kezdetei

A hitel- és pénzület modern átalakulásának kezdetei szintén erre az időre esnek. Lehetővé tették ezt az 1836-i és az utána következő országgyűlések törvényei, melyek, ha a liberális politikusokat nem elégitették is ki, pozitív gazdasági munkára elég alapot nyújtottak. Így az 1836: XX. artikulusz, megengedve a nemesekkel szemben is 60 forintig terjedő adósságnál a szóbeli pert, az 1836 : XXV. törvénycikk bizonyos kijelölt útvonalakon építendő utak, csatornák, vasutak érdekében részvénytársaságokat engedélyezve, az 1840 : XV. váltótörvény, a XVI. törvénycikk a kereskedelemről, könyvvitelről és kereskedői jogviszonyokról, a XVII. törvénycikk a gyárak jogviszonyairól, a XIX. a kereskedői testületekről és alkuszokról. Közülük mindjárt a legelső használta fel Pest megye köve, a Bélteky-ház című első társadalmi regény szerzője, Fáy András, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár alapítására 1840-ben. Ekkor már Ausztriában 1819 óta voltak takarékpénztarak, s a bécsinek Győrött és Nagyszombatban fiókjai, Brassóban pedig városi takarékpénztár. Fáy alapításával szegény nemeseknek, jobbágyoknak és gazdasági cselédeknek akarta lehetővé tenni a tőkegyűjtést; nézete szerint a cseléd csak így takaríthatja meg keresetét, s ezért kisbetegetet lefelé egész 20 pengőkráig engedélyezett, s eredetileg 100 forintnál nagyobb betétet nem is szándékozott elfogadni. 18"-ig az első 667 darab 100 pengős részvényt városi és megyei urak jegyezték, első igazgató Simontsits János alispán, második igazgató Fáy lett. de valóságos részvénytársasággá csak Kossuth indítványára, 1845-ben alakult át. 1848-ig már húsz

takarékpénztár alakult az országban, amikor pedig a régebbi kapitalista múlttal bíró Ausztriában mindösszesen csak nyolc volt, ott a fejlődés inkább bankok alapítása felé haladt.

A legelső részvénytársulat a pestbudai híd építésére alakult, azután a Duna—Tiszai csatornára; Széchenyi 1838-ban alapította a pesti József-hengermalom részvénytársaságot, legnagyobb jelentőségű volt azonban a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alapítása 1841-ben. Az infláció megszüntetésekor, 1817-ben szabadalmazott Osztrák Bank már csak a magyar földbirtok kötöttsége miatt sem támogatta a magyar hitellehetet, s általános volt a panasz, hogy terményeinkre, sőt városainknak sem ad kölcsönt, s mikor Pest felépítésére a nagy árvíz után mégis adott 2½ milliót, ezt is igen terhes feltételek alatt tette. A nemzeti gazdasági egység ideája már annyira ki volt alakulva, hogy az Osztrák Nemzeti Bankkal párhuzamosan külön magyar állami bank gondolata is felmerült, melyhez Fogarasi János váltótörvényszéki tanács jegyzőnek akadémiai felolvasása szerint oly módon volna királyi engedély szerzhető, ha a magyar bank magára vállalná 40 millió forint államadósság szolgálatát. Erre azonban még nem volt érett a kor. Különben az Osztrák Bank Magyarországból semmi jövedelmet nem remélt és ezért nem is volt kifogása egy kereskedelmi bank alapítása ellen, amit Ullmann Móric pesti bankár már 1830-ban javasolt, de a hivatalos tárgyalások úgy elhúzódtak, hogy csak 1841-ben engedélyeztetett és 1843-ban alakult meg. Elnöke Ürményi Ferenc, az országbíró fia, elnökhelyettes Ullmann Móric lett, aki dohánykereskéssel szerezte vagyonát, 1828-ban szitányi előnévvel nemességet nyert, birtokokat vásárolt, a régi Szentiványi-családba beházasodott, fiai vármegyei tisztségeket viseltek, s így ő volt az első a kapitalizmus zsidó képviselői közül, kik nálunk megmagyarosodtak. A bank betétjei 1843/4-ben 670.000, 1847/48-ban már 4,880.000 forintot tettek ki, s oly tömegekben jöttek, hogy az értük fizetett 4% kamatot le akarták szállítani, s a pénzbőség orvoslására Havas József alelnök indítványára 500.000 forinton osztrák államadóssági címleteket, úgynevezett métrallique-okat vettek. Első hat évében, 1848-ig, a bank alaptőkéje 1 millió forintra emelkedett. Különben vezetőségében az arisztokrácia mellett pesti német és zsidó kereskedők és bankárok ültek együtt.

Vasútépítés

A hazai tőkehiány és ennek következtében a magyar gazdasági életnek a bécsitől függősége először a vasútépítés terén mutatkozott meg. Azóta, hogy Angliában 1825-ben megnyílt > az első gőzvasút, Közép-Európában a gondolatot a bécsi Rothschild-ház törekedett megvalósítani. Rothschild Salamon 1836-ban kapja meg a császári privilégiumot a Ferdinand-Nordbahn építésére, mely a galíciai Bochniától kiindulva viszi a

lengyel sót, sziléziai kőszén és vasat Bécsbe. Vele szemben Sina György báró a bécsi déli vasút koncesszióját nyeri el, amelyben mint szárnyvasút bennefoglaltatik egy Bécsújhely—Sopron—Győr és Pozsonyi vonal is. Miután az 1836 : XXV. törvénycikk a főbb vonalirányokat kijelölve, az engedélyezést a kormányra bízta, ez először a Rothschild-féle Bochnia—Bécsi vonalhoz az országhatáron csatlakozó „Első Magyar Pozsony—Nagyszombati Vasút”-nak ad 1839-ben engedélyt, melyet Pozsony és a mellette levő kisvárosok nagybirtokosokkal együtt építenek lóvasúttá. A Sina-társaságnak ausztriai déli vasútjához, illetőleg ennek Győr—Budai szárnyához már 1837-ben megvan a privilégiuma, de az építkezés nehézségekbe ütközik: ezen dunajobbparti vasúttal szemben Ullmann Móric a Rothschild-érdekeltséggel együtt a balparton akar a Bochnia—Bécsi vonalhoz csatlakozó vasutat építeni. Ullmannék nem elégsznek meg Bécs—Budapest összeköttetésével, Pest—Cegléd—Szolnok—Debrecen, Arad, Tokaj, Nagyvárad vonalakat is terveznek az 1839-ben közzétett „központi magyar vasút” programjában. A két fél között — Széchenyi az egyenesvonalú jobbparti vasút, Sina terve mellé állt — nagy harc fejlődik ki, közben Kübeck báró az állami vasútépítésnek lesz híve, s mindez annyira hátráltatja a vasútügyek kifejlődését, hogy 48-ig összesen csak a Nagyszombat—Pozsonyi lóvasút és a Pest—Vác, Pest—Szolnok, Marchegg—Pozsony, Sopron—Katzelsdorf-vonalak készülnek el. A Kossuthtól favorizált Vukovár—Fiume-vonal, mely egyéb vonalak híján levegőben lógott volna, szintén nem épül meg, bár három, egymással rivalizáló társaság is alakul érdekében, összefogó vasúti programot, mely a nemzetállam egységének megfelelő, csak 48-ban készített Széchenyi, mint közlekedési miniszter.

A jobbágyság; első örökváltságok

A tényleges reformok és újítás, melyet a negyvenes évek véghezvittek, a magyar életnek csak a felszínén maradtak, távol attól, hogy a széles néprétegek életmódját megváltoztassák. A jobbágyság érdekében csak a birtoklási jog és örökváltság jött létre, mindkettő azonban anyagi feltételektől függött, az igazán szegény paraszt sem birtokot nem vehetett, sem saját földjét meg nem válthatta földesurától. Ennek következtében a jobbágyok birtokviszonyaiban nem is jött létre szóra érdemes változás. II. József idejében jobbágytelek valamivel több volt, mint 200.000, s rajtuk a század elején 640.000 egész-, fél- vagy negyedtelkes jobbágy élt, mellettük 780.000 birtoktalan zsellér; a telkek száma 1828/29-re új kimérések, tagosítások stb. által 250.000-re szaporodott, s ekkor már egy telekre általában három jobbágycsaládot lehetett számítani, úgyhogy a telkes vagy fél- és negyedtelkes jobbágycsaládok száma 750.000-et tett ki. A földbirtok aránytalanságát szemlélteti, hogy a negyvenes években a Dunántúl 34 hitbizományi

birtokon, 216 négyzetmérföldön 498.000 jobbáglélek élt, a Dunáninnen 35 hitbizományban, 116 mérföldön 282.000 lélek, a Tisza mellett 13 birtokon, 70 négyzetmérföldön 160.000, a Tiszántúl pedig 3 birtokon 47.000 lélek. Ezen számokkal szemben a 40-es években végbement örökváltási esetek alig gyarapították a szabad jobbágyok számát. Bezerédy István már 1838-ban szerződést kötött tolnamegyei jobbágyaival, s ezt 1846-ban véglegesítette; 1840-ben gróf Batthyány Gusztáv a vasmegyei Felsőlvő parasztjaival egyezett meg; Kokasdon, Tolnában, Bezerédy példáját gróf Festetich és más birtokosok 1841-ben követték, utóbb egy-egy falut egy Dessewffy és egy Zichy gróf szabadított fel, Borostyánköt és még hat községet gróf Batthyány Gusztáv és Kázmér. A Batthyányak e lépéseikben Klauzál Imre, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület egyik vezetője, akkor híres gazda tanácsára jártak el. Már korábban, 1838-ban megegyeztek a Csákyak néhány szepesi falujokkal, Szentes pedig 1832-ben 12 évre, 1836-ban örökre kiegyezett a földesúrral, Károlyi gróffal 1,360.000 forintban. A megváltott helyek az esedékes összegeket rendszeresen fizették; Felsőlvő lelkésze megállapította, hogy a felszabadult jobbágyok közt kocsmázás, ruhafényűzés, esztelen keresztezők, halotti torok megszűntek, a kocsmá árendája csökkent, a közlegelő felosztott, minden zug és sarok meg van művelve, irtanak, ahol lehet, nyári istállózás és trágyázás terjed, fájukat eladják, mindent megbecsülnek, mert tudják, hogy az ő tulajdonuk; a község már reáliskola vagy tanítóképző felállítására is gondol, oly gyorsan követi sarkon a szabad birtokot a kulturális emelkedés.

A kisenemesség

A tömeg azonban változatlanul élte úrbéri életét, legfeljebb, hogy az általános humanisztikus ideák terjedésével, itt ott a megyei igazságszolgáltatás javulásával könnyebbedet! sorsa. Már vannak budai és pesti ügyvédek, így Résző Ensel Sándor, ki a megyegyűléseken szónokol a nép mellett, vagy Hunyadi János, Gózonny Dániel, akik bejárják a szomszédos megyéket és a nép nevében úriszékek, tisztek ellen panaszbeadványokat készítenek, — az ilyen „izgatókat“ a megyék eltiltják saját területükön az ügyvédi gyakorlattól. A kisenemesség érzi a földalatti morajt és mit tehet egyebet, a humanitást szidalmazza: „mi kínlódunk a korszellemtől megszelídült szolgabírák, biztosok lágyága által elféltelenedett cseléddel, jobbággal“, az ilyen kisbirtokos szerint, akinek egész vagyona az ő egy-két jobbágya, kivel darabka földjét megművelti, a becsületes jobbágy is szigort kíván, hisz azt is nyomja a betyár, akinek garázdálkodása a Bugaci, Zöldhalmi, Becsali, Messzelátó és más csárdái központokból szinte büntetlen azóta, hogy az álhumanizmus nevében megjavított megyei börtönök jobb életet nyújtanak neki, mint ott künn a

szabadság. Mindgyakoribb a kisnemes panasza, hogy aratói szerződészegőén elhagyják, s a szolgabíró, kitől joggal vár orvoslást, szabadságon van, fürdőzik, de ha otthon van, akkor is „humanizár és nem büntet. „Azért ne a Plátó respublicája, ne a mívelt Angolhon, Amerika, hanem a szegény Magyarhon számára legyenek alkotva törvényeink, de itt is más kell Sárosnak, más Hevesnek.“ Az ily „pípás nemesek“ a viszonyok nyomása alatt rájöttek a jobbágymunka haszontalanságára, ha azt drákói eszközökkel, a régi megyei fegyellemmel nem lehet többé fenntartani, s ezért a kötelező örökváltás hívei: meg akarnak szabadulni a jobbágyoktól, kik nekik már csak kellemetlenségeket szereznek. De birtokukhoz ragaszkodnak és a szabadság oly sok emlegetése, a szabadbirtok fogalma nagy gondot kelt fel bennük: mi lesz az ősi birtokkal, ha szabad adásvételnek lesz tárgya minden e hazában? Ezért követelik az ősiség fenntartását, hogy a családok és régi vagyonok megmenthetőek legyenek. Itt nagy érvük magyarságuk: a nemesi családok érintetlen birtokállománya a magyar nemzetiségnek is legnagyobb biztosítéka: „Csak az a kérdés, védője-e az ősiség a magyar nemzetiségnek vagy nem? Mert ha védője, úgy etekintetben erősebbnek kell lenni minden másnál!“ A liberális reformereket ezek a kérdések nem érdekelték, egyedül Széchenyi töprengett a nemesi és mellette a paraszti birtok állandósága biztosításán és készített a birtokminimumról terveket, melyek a szabadbirtok divatos elvével ellentétben lévén, senkit sem érdekelték.

Fiatal Magyarország

A vármegyei szónoklatok, restaurációk, követválasztások és utasítások, védegyleti gyűlések, a vagyonos nemesi és mágnásosztályoknak e politikai kulisszái mögött ott van tehát a még mindig elnyomott nép tompa mozdulatlansága és a kiváltáságosok szegényebb tömegeinek nyugtalansága. És a politika 30—40—50 éves aktorainak sarkába lép a még alig húszéves nemzedék, azok, akik tudatosan nevezik magukat „Fiatal Magyarországnak“, akik a reformok részletein túl vannak már, mert meggyőződésük, hogy ebben az országban minden rossz és mindennek meg kell változnia. Petőfi 1846-ban megszervezi e fiatal, jobbágy- vagy szegény kisnemesszármazású írók „Tizek Társaságát“, melyben pozitív hazai kérdések helyett a francia forradalom mintájára az elvi szabadság uralmát áhítozzák. Velük végre a nép jelenik meg, ha nem is a politikában, de az irodalomban, s amint köztük a nagyok, Petőfi, Arany, Tompa csakúgy, mint a kicsinyek, a népies költészet realizmusát viszik diadalra a műköltészet szentimentalizmusával és biedermeieres romantikájával szemben, úgy törlik le lelkük felületéről a rendi korszaknak még reformer hagyományait is. Ezek a fiatalok új világban élnek, hova Széchenyi, Deák, Kossuth külön színei csak egyforma szürkévé tompul-

tan érkeznek meg, vallás és nemzetiség régi fogalmai helyébe a világszabadság nagy illúziója lép, ez lesz Petőfinek, e „szabadságimádó pogány embernek“ belső meggyőződésévé. A világszabadság pedig nálunk legelsősorban a jobbágy szabadságát követeli, rögtön és teljesen, tekintet nélkül a politikusok fortélyaira és intrikáira, hiszen e szempontból Petőfi Kossuthot sem tartotta demokratának és nem szívlelhette. E népiszármaszú fiatalok már nem kopogtatnak, dörömbölnék: „Még kér a nép, most adjatok neki! Vagy nem tudjátok, mily szörnyű a nép? Ha fölkel és nem kér, de vesz, ragad? Nem hallottátok Dózsa György hírét?“ Petőfi, a magyar nemzetiség legnagyobb költői alakítója, talán az első intelligens magyar ember, aki nem ellenszenvvel veszi ajkára a parasztkirály nevét.

Ezek a fiatalok mind szépírók voltak, színészkedtek, verseket írtak, divatlapokat szerkesztettek, politikával még nem foglalkoztak; a „nép“ szava ekkor csak egy volt takácslegény, majd vándortanító, Stancsics Mihály írásaiban szólalt meg, aki félműveltségében ugyan képtelen volt a politika aktuális kérdéseit megérteni, egyformán hadakozott a vasútépítés, az akadémia alapítása és Széchenyi kétgarasos adóterve ellen, de már rájött, hogy a nemesség jobban cselekednék, ha váltság nélkül tenné a jobbágyot szabad birtokossá: „És nem vala-e véres váltságdíj századok óta minden terhet vinniök, s fiaik által még a hazát is ellenségtől védelmezniök, csakhogy a drága nemesség kényelmesen élhessen?“ Igaz, hogy Széchenyi és Kossuth is használtak ily hangot, de ily követeléstől tartózkodtak, s ők nem tudtak Stancsicsról, ez nem tudott róluk, a rendi világ pedig, mely elpusztíthatatlannak látszott, saját szempontjából sem tehetett okosabbat, minthogy ilyen beszédekért 1846-ban a budai helyőrségi börtönbe zárassa az izgatót. A rendi világ még szilárdan állott és európai viharok kellett jönnie, hogy megingassa.

A NEMZETI KISEBBSÉGEK KIFEJLŐDÉSE

A MAGYAR nemzetiség e hősi korszakát atra cura-ként Akísérte végig, már a 30-as évektől kezdve a hazai nem-magyar nemzetiségek mozgalma. Nemzetünk tragikumának egyik sötét vonása, hogy amikor lélekben önmagára találva hozzákezd életének öncélú berendezéséhez, akkor kell tudatára ébrednie, hogy Magyarország nem az a homogén magyar lakosságú ország, ami még a török hódítás előtt, Mátyás korában volt, hanem területén tőle különböző népek is laknak, melyek most egymásután egyenesednek fel és tiltakoznak az országnak magyarelvű berendezése ellen. De súlyos tévedés volna azt hinni, mintha az ország reformkorbeli magyarosodása és a nemzetiségeknek ellenünk fordulása közt okozati összefüggés volna, ez utóbbi a magyarság terjeszkedésének, intenzívebb életének következeként jelentkezett volna. Nem, itt párhuzamos jelenségekről, külön nemzeti mozgalmakról van szó, melyek az európai nacionalizmus folyamatai lévén, önmaguktól, általános szabályok érvényesülése következtében fordultak egymás ellen. Ez könnyen belátható a hazai nem-magyar, elsősorban szláv és oláh nemzetiségek ekorbeli kezdő mozgalmából.

A 19. század nemzetiségi mozgalma

A nemzet fogalmának közelebbi vizsgálatai szerint bizonyos, hogy ez egy szubjektíve felfogott és megalapozott egység, melyet nehéz minden egyes esetben objektíve körülhatárolni. A nemzethez tartozó egyének körét sem közös leszármazás, sem nyelv, vallás vagy más objektív kategória segítségével nem tudjuk megvonni, holott a nemzet, mint egység, önmaga könnyen és fellebbezhetlenül határozza meg, kiket fogad be saját körébe. Ennek megfelelően a nemzeti „érzés“ elsősorban valósággal is érzelem, mely logikai szabályoknak nincs feltétlenül alávetve, érvekkel le nem bírható és érvekkel meg nem támasztható. Hiszen a francia forradalomtól kezdve a mai napig hány kisebb-nagyobb kitörését számlálhatjuk össze az európai nemzeti érzéseknek, melyek mindegyre csak az illető nemzet belsejéből tekintve érthetők vagy méltányolhatók, s érthetetlenekké vagy elítélendőkké válnak abban a pillanatban, ha kívülről, egy ellenséges vagy semleges, de mindenképp más nemzet köréből tekintetnek. A nemzeti mozgalmaknak

mechanikája tehát mindenütt ugyanaz, sőt egész lefolyásukban is igen nagy a hasonlóság, bár az eredmények, a kész nemzetek, egymással folytatott, nem egyszer vad és elvadult küzdelmekből állanak elő. Abban mindnyájan megegyeznek, hogy érzelmi közösségből kiindulva, hovatovább hatalmi irányba haladnak; a nemzeti érzésből csakhamar megszületik a nemzeti akarat a minél korlátlanabb hatalmi érvényesülésre. Amit az elmélet kultúr-nemzetnek nevez, az a közösség, mely a nemzeti érzelmek hatása alatt még csak egyszerűen művelődési igényeit akarja kielégíteni, tulajdonkép nem egyéb, mint korábbi, primitívebb fokozata, embrionális állapota az állam-nemzetnek: minden nemzeti közösség abban a pillanatban, amikor körülményeinek nyomása enged, átalakul olyan közösséggé, mely bizonyos földi területen a politikai hatalom eszközeit veszi igénybe saját kizárólagossága érdekében. Ebből következik a nemzeti eszmének a korábbi történehez képest hallatlanul nagy államalkotó és államrobbantó ereje. Az a nemzet, melyet a fejlődés döntő pillanata aránylag kedvező helyzetben ér, iparkodni fog saját érvényesülésének köreit az államhatárokig kiterjeszteni, — viszont kedvezőtlenebb politikai helyzetben lévő népek a nemzeti érzés és kulturális nacionalizmus fokozatain megrekedve, mégsem fognak megnyugodni, hanem több-kevesebb energiával keresni fogják az érzelmeiktől követelt továbbfejlődést az államnemzet felé. A század 30-as és 40-es éveiben a magyarság az előbbi, kedvezőbb helyzetben volt, a többi hazai nép az utóbbiban, amiből logikusan csak összeütközés, egymás elleni küzdelem származhatott.

A kultúr-nacionalizmus e primitívebb fokára a szláv népek a század elején érkeztek el. Útmutatóik a németek voltak, akik egyrészt akkor már a nemzeti fejlődés magasabb lépcsőin állottak, másrészt a szláv népekre vonatkozó kutatásaikkal készen szolgáltatották azoknak a nemzeti felfogás elemeit. A XVIII. század második felében a már magyar vonatkozásban is említett Schlözer göttingai tudós volt az, aki a szlávok népeit és törzseit egybefoglalta, rokonságukra rámutatott, viszont a szláv lélek idealizált, de jellegzetes tulajdonait Herder állította össze egyetlen képpé. Az ő vállaikon emelkednek fel az első, cseh nyelven író szlávista tudósok, köztük a magyar Révainak megfelelő tót származású Dobrowsky, aki 1809-ben megjelent szláv nyelvtudományában az ismert szláv nyelveket csak mint egy eredeti, ősi nyelv dialektusait tekintette. Ezen az alapon az írás és nyelv, majd népies sajtóságok, szokások, etnográfia segítségével épült fel a „verus panslavis-mus“, amint azt az egyik szlávista, Herkei, Budán 1826-ban megjelent könyvében nevezte. Persze mindez nem tiszta tudomány volt, hanem a nemzeti érzés lecsapódása, s mint ilyen, kezdettől fogva kereste, ha még öntudatlanul is, a politikai

érvényesülést. A cseh nép körében működő írók ezt eleinte az orosz államhatalom útján akarták elérni, Jungmann, Hanka, minden külsőséges osztrák lojalitásuk mellett is belsejükben az Észak hatalmától várták a szláv népek egyesítését. Ezt persze óvakodtak kimondani, hiszen az első szláv apostolok mindnyájan jövedelmező állásokban ültek, melyeket a bécsi kormány juttatott nekik: Palacky, a csehek nagy történetírója, mint Csehország hivatalos historikusa írta a németek ellen gyűlölködő nemzeti történetét — az igaz, hogy a német kiadásban sokkal szelidebb hangon, mint csehül —, Hanka múzeumi könyvtárnoki állásban hamisította a köninghofi kéziratokat, megajándékozva általuk nemzetét egy hatalmas, romantikus őskor hazug képeivel; a tót származású Safarik, a szláv nyelvtudomány munkása és a néprajz gyűjtője, prágai cenzor volt, s mindezek úgy Kollowratnak, mint Sedlnitzkynek pártfogását élvezték. Ebben a helyzetükben szláv hatalmi törekvéseiket a szlávok irodalmi kapcsolatainak rendszerével, a szláv „reciprocitással“ álcázták: a szláv „wzajemnost“ a tót Kollár János, pesti lutheránus lelkész szerint „egyike a legszebb virágoknak, melyek a soktörzsű szláv nép talaján kinőttek“. Kollár a wzajemnostról 1830-ban írt német művében követeli minden szláv népnél könyvkereskedések felállítását, nyelvtanokat, nyelvi tanszékeket, irodalmi folyóiratokat, könyvtárakat, népdal- és példabeszédgyűjteményeket, ugyanazon helyesírást. A program tehát külsőleg nem egyéb, mint a német romantikának a Grimm-testvérektől végrehajtott programja, a nyelv- és nép tudomány fejlesztése, de mögötte már ott van negatívumként a szlávokat magában foglaló állam tagadása. Kollár és az egész kultúrpánszlávizmus szerint a nyelv és nép az igazi haza, nem pedig azon politikai határok, melyekbe a szlávok végzete és a németiség és magyarság gonoszsága belekényszerítette. Igaz, hogy ezt még minden módon leplezni igyekezzenek: „szeresd nemzetedet és nyelvedet, de légy hű uralkodóhoz, akkor is, ha az más nemzetből származik“, tanítja Kollár, de természetesen nem tudja eltitkolni lelkes örömét, hogy ez a nép, mely az ő valódi hazája, határtalan területtel bír, uralma alatt a nap nem megy le, mert hiszen az Adriától az Uráliig, a Belttől és Tátrától a Balkánig nyúlnak a szlávok határai. Az egyes szerzők sorra megrészegülnek a nagy gondolatól, hogy 60—80 milliós nemzetnek tagjai, melyet igazságtalanul szorítottak vissza az európai fejlődés hátterébe, de amely végre felébredt és — jaj elnyomóinak! Ez a szláv érzés megtelik keserű melankóliával a múltat illetőleg, hiszen a németek, frankok, dánok oly sorsra álcasonyították őket, mint a „spanyolok a peruiakat“ — az elnyomásból magyarázzák az eredetileg ideálisan nyájas, szelíd szláv természet gyakori kegyetlenségét és alattomoságát —, másrészt hallatlan robbanóerő halmozódik fel, mely a nagy

szláv rokonságban bízva, vad támadásba megy át azon népek ellen, melyek államalkotó tehetség birtokában megelőzték őket a nemzetiség kialakításában. Az akkori viszonyokat, a közlekedés és ismeretek elmaradt voltát tekintve — pl. a bolgárokról e legnagyobb szláv tudósok sem bírtak határozott képzetekkel —, továbbá tekintve Oroszország távoli voltát s a faj rokon lengyelek ellen folytatott kegyetlen küzdelmét: a pánszlávizmus e formája önáltatás lett volna — bár akár nagyzási hóbortnak is nevezhetnők —, ha csakugyan megelégedett volna a kulturális közeledéssel. De mivel a valóságban az érzelmi és kulturális szférából hatalmi és politikai érvényesülés felé iparkodott, nagyszerűen leplező maszkiává lett az egyes feltörekvő szláv nemzetiségeknek.

A tót nemzetiségi mozgalom

A monarchia területén ennek a fejlődésnek évtizedeken át senki sem áll útjába, s a kulturális pánszlávizmus akadály nélkül objektiválódhatott cseh, tót, illír mozgalmakká, amelyek már aktíve törekedtek hatalmi érvényesülésre a németiséggel és magyarsággal szemben. A kiindulópont fikciója, mely szerint az összes szlávság egy nemzet, kezdetben összezavarta a fejlődési vonalakat, s pl. a hazai tótság nagy szülőttei, Dobrowsky, Kollár, Safarik jóformán semmivel sem járultak hozzá saját népük kultúrájához, szorosán csatlakozván a pánszlávizmus egyetemes irányához. A tót fejlődést a pánszlávizmus mellett a cseh hatás is akadályozta, mely tudvalevőleg a husziták és a Felvidékre menekült cseh-morva protestánsok óta főként az evangélikusok egyházi nyelvében nyilvánult meg. A Felvidék tót lutheránus bibliái és énekeskönyvei cseh egyházi nyelven voltak írva, s a XVIII. században a tót-magyar nemességtől kiadott könyvek nyelve is cseh, nem pedig tót volt. A nép körében élő tót nyelv első megbecsülői katolikus papok voltak, köztük Fándly György 1793-ban Nyitrán a tót nyelv művelésére társulatot alapított, a szintén katolikus pap Bernolák Antal pedig 1787-től kezdve nagyszámú nyelvészeti munkában és 1825-ben megjelent nagy tót-cseh-latin-magyar szótárában a nagyszombatvidéki népnyelvet próbálta irodalmi nyelvvé tenni. Ez a katolikus-tót irány nem volt a magyarság ellensége, szükségesnek látta a magyar nyelv tanulását is, bár már e körökben is megjelent rousseau-i hatás alatt a „polgári szövetség“ elképzelése, mely szerint állítólag az őslakó tótok annak idején szerződési alapon egyesültek a magyarokkal. Bernolák irányát püspökök, sőt Rudnay Sándor hercegprímás is támogatták, de kezük nem nyúlhatott el az evangélikusok körébe. Itt a pozsonyi lutheránus líceumban 1803-ban cseh-tót nyelvi katedrát állítottak fel, s annak betöltője, a költő Palkovicz György hosszú időn át cseh irányban befolyásolta az ifjúságot. A csehnyelvű tót irodalom verseivel, a kor szokása szerint kiadott irodalmi folyóirataival és almanachjai-

val pánszláv álmokkal töltötte meg a tót mozgalmat; legnagyobb hatása Kollár 1824-ben megjelent szonettgyűjteményének, a Slávy dcera-nak volt, melyben Slava istennő a pánszlávizmusban egyesült népek vezére és pártfogója, ő jutalmazza meg — a költemény utóbb megjelent folytatásában — a hű szlávokat és bünteti válogatott kínokkal a szlávok ellenségeit, a németeket és magyarokat. A költeményben a szláv nemzeti érzés végsőkéig feszül meg, keresve a politikai érvényesülés útjait: a szláv folyam özönvízként fogja a világot elárasztani, német palotákban, az Elba és Szajna partjain fog felhangzani a lenézettek nyelve, Pánszlávia a britek és görögök közt fog tűndökölni az Óriás-hegységtől az Uraiiig, a Tát-rától a Feketehegyekig. A galambtermészetű ártatlan, műveltségre állító szlávok idealizált képe mögött fekete árnyként húzódnak meg a németesség és magyarság elvetemült silhouettjei, a magyarok a nagymorva birodalom széttörői, a nép legdurvább elnyomói, a németek Antikrisztus népe, Németország a szlávok temetője! A mai napig nem gyengülő nemzeti gyűlölködések első, megdöbbentő kitörése ez a munka, melynek szidalmi csakis a nemzetiség érzelmi, szubjektív eredetéből érthetőek meg: objektív alapja a magyarság elleni gyűlöletnek 1824-ben és 1832-ben, az államnyelv-kérdés kezdeteinél egyáltalán nem lehetett.

A hatalomnélküli érzelem azonban egyszersmindenkora irányt adott a népek fejlődésének, melyek kultúrnacionalizmusukból csak a magyar vagy osztrák és porosz vagy szász államok szétrombolása útján emelkedhettek fel államnemzetté. A tótok igazi nemzeti költője, Holly János plébános megtalálta Szvatoplukban a nemzeti öntudat szimbólumát, akiről 1830-ban, akárcsak Vörösmarty Zalán futásában az ősmagyarokról, lelkesítő époszt írt. A tót nemzeti dalt, a Hej Slováci-t, 1834-ben Tomásik Sámuel írta, eredetileg pánszláv szellemben a németek ellen irányult, különben erélyesen, mennykő és pokol emlegetésével hangsúlyozza a tót nyelv örök életét. 1828-ban a pozsonyi líceum tót fiatalsága irodalmi egyesületet alapított, ebből fejlődött ki „Stúr iskolája“. Stúr Lajos mint gimnazista tagja volt az egyesületnek, utóbb Palkovic utódként tanításával és Kölcsey—Vörösmarty-szellemű borongó nemzeti verseivel központi irányítója lett a tót mozgalomnak, melyet ő szabadított fel a cseh befolyás alól. Mellette Hurbán József evangélikus lelkész a Nitra című irodalmi almanachban 1842-től kezdve a nagymorva birodalom székvárosát, Nyitrát dicsőítette immár tiszta tót nyelven, miután irodalmi nyelvvé Stúr a Bernolák választotta nagyszombati nyelvjárás helyett a csehektől kevésbé befolyásolt zólyomi és turóci köznyelvet emelte. A szerb és oláh mozgalom

Mint látható, a tót irodalmi nyelv és nemzeti eszme fejlődése a magyarságéval párhuzamos vonalban, de attól erősen

elmaradva folyt le, hiszen megindulása a felvilágosodási és herderi ideáktól függött, s intenzitását a régi cseh kapcsolatok gyengítették. Hasonló fejlődési vonalat látunk a szerbeknél és oláhoknál, ahol még az is megerősíti a magyarság non-intervenciójának tényét, hogy mindkét nép kulturális fejlődése nem a határokon túl élő, többé-kevésbé független néprészekben, hanem a magyar állam keretei közt kristályosodott ki. A szerbek aránylag lassú művelődésének a görögkeleti egyházban uralkodó, erősen oroszos liturgikus nyelv volt a kerékkötője, akárcsak a tótoknál a cseh egyházi nyelv; az új irodalomnak az egyházi hagyományokat kellett áttörnie, ami annál nehezebben ment, mert a karlócai pátriárka és papjai továbbra is hívei maradtak az orosz orientációnak, s például a hosszú ideig, 1790—1836 közt uralkodó pátriárka, Stratimirovic István 1804-ben az orosz külügyminisztertől Szerbia függetlenítését és a Szerémséggel és tengermellékkel megnagyobbítását kívánta. Az a tudat, hogy a szláv nyelvet a monarchia vezető népei, németek és magyarok, nem értik, a szerbeket éppoly könnyen bátorította hűtlenségre, akárcsak a cseh tudósokat, akik az orosz uralmat, Pánszláviát orosznyelvű levelezésben szerették előkészíteni, mert a titkosrendőrség nem tudott oroszul. Különbözik a karlócai és újvidéki ortodox gimnáziumok, pap- és tanítóképzők, gazdag egyházak az orosz kölönc nélkül gyorsabban virágoztathatták volna fel a szerb irodalmat és nemzetiséget. Ennek igazi megalapítója, a század végén élő szerzetes Doszitej Obradovic után, Vük Stcfanovic Karadzic volt, aki a Grimm-testvérek romantikájának hatása alatt 1814-től kezdve a szerb népdalokat és epikus énekeket adta ki, meghódítva ezzel az egész német irodalmat, Goethét sem véve ki. Szerb nyelvtanát Jakob Grimm németre fordította, ő maga a cirill ábécét egyszerűsítette, új helyesírást hozott be, amiért nemcsak a hazai egyházi körök neheztek, hanem helyesírását az új szerb fejedelemség el is tiltotta. Az ő és társai működése magyar területen folyt le, cirillbeíós könyveik a pesti egyetemi nyomdában jelentek meg, s maguk érintkezésben voltak, részben a szerb származású Vitkovics Mihály által, a magyar irodalommal, melyben egyidőben a „szerbus manir“-féle vers is divatos volt.

Az oláh ébredés hasonlóképpen akadálytalanul folyt le azokban a formákban, melyek akkor minden kulturális nacionalizmus számára kötelezők voltak. Klein Sámuel 1780-i oláh nyelvtana óta az oláh nyelvtudomány végkép elszakította a nyelv és helyesírás kapcsolatait az orosz liturgikus nyelvvel, a szótárirodalom iparkodott az oláh nyelv latin elemeit hangsúlyozni, s ezen a nyelvi alapon megkezdődött az oláh történetnek nacionalisztikus érzelmi kiművelése. A munkások a magyar püspököktől létrehozott uniós egyháznak balázsfalvi bazilita szerzetesek voltak, akik a magyar tudományos körök támo-

gatását élvezték. A magyar hatás a század első felében világosan szemlélhető, akár abban, hogy a szótárírók: az 1822-ben a kolozsvári református kollégium kiadásában megjelent Bobbszótár, majd a Kleintől megkezdett, Maior Pétertől folytatott, a pesti Egyetemi Nyomdától kiadott alapvető Lexicon Budense 1825-ben, magyar mintákra, főként Páriz-Pápai szótáraitra támaszkodnak, akár abban, hogy az oláh írók magyar hivatalokban ülnek, mint a csehek Prágában német hivatalokban. Klein volt a század elején az első román könyvvizsgáló; a másik balázsfalvi tudós, Sinkai György a gróf Wass-család gyermekeinek nevelését veszi át, majd 1803-tól kezdve Klein segédje lesz a pesti Egyetemi Nyomdánál mint korrektor és cenzor, s a magyar történet nagy kutatóival, Kovachichcsal és a jezsuita Katonával barátilag érintkezik, a tőlük összegyűjtött anyagból, az ő aránylag kezdetleges gyűjtőmódszerükkel írja meg az oláh nép történetét, az Istoria Romanilort. Benne a Wass-levéltár egy oklevelét közölve, kiemeli, hogy „e család segítsége nélkül e krónikát sohasem írhattam volna meg, s régen elégettem volna, annyit keserítettek engem ezek a románok, kiktől pedig segítséget vártam volna“. Sinkai élete utolsó éveit is a Wass grófok kastélyában élte le; 1806-ban írta meg a legelső oláh nyelvű gazdasági tankönyvet, melynek tapasztalati anyagát gróf Wass Dániel birtokán gyűjtötte össze. Klein és Sinkai művét Maior folytatja, mint az Egyetemi Nyomda korrektora és cenzora; 1812-ben kiadja rövid oláh történetét, az oláhság dákoromán szellemének a Supplex libellus óta első igazi megalapozóját; egyháztörténete, nyelvtana, budai lexikona, mind az Egyetemi Nyomda kiadásában, éppúgy határokövek a román nacionalizmus történetében, mint az első oláh társadalmi egyesület Pesten 1819-ben; ebben több előkelő magyar nő is tag volt. Maior történeti felfogása ugyanolyan ábrándos, mint Horvát Istváné, de hosszú állami fejlődés híján mégis ez a múltbeli elképzelés lesz alapjává a román gondolkodásnak és terjed el Erdélyen át az oláh fejedelemségekben. Sinkai és Maior bár unionisztikus papi nevelésben részültek, iparkodtak a kultúrát a nem-egyesültek közt is terjeszteni, ahol annak legfőbb akadálya a bécsi kormánytól támogatott szerb klérus volt, mely az oláh nyelv helyett a szerb és orosz liturgikus nyelvet pártolta és az oláh híveket képtelenül kizsákmánvonta. Itt Móga erdélyi ortodox püspök hozott változást 1810—45 közti hosszú püspöksége alatt, aki az erdélyi gubernium támogatásával Szebenben oláh szemináriumot, nagyszámú falusi iskolát állított fel, a magyar kormány pedig az országgyűlés határozata értelmében 1812-ben Aradon az ortodox románság számára tanítóképzőt létesített, mely a balázsfalvi és szebeni intézetek mellett a román nacionalizmus egvík melegágya lett; itt tanított a híres oláh mese-költő, Tichindeal is. Közben a dunai fejedelemségekben is

megindult az élet, orosz hadjáratok hatása alatt a porta felhagyott a fanarióta uralommal, 1822 óta oláh fejedelmeket nevezett ki, Moldvába Sturdzát, Oláhországba Ghicát; a kultúrát itt is erdélyiek, köztük Móga klerikusa, Lázár György terjesztették, ez utóbbi Bukarest világi iskoláztatását alapította meg. Az egymást követő lázadások nyomán Erdélybe menekült emigránsok, fiatal bojárok hazatérve, irodalmi társaságot alapítottak az erdélyi oláhság mintájára és a világi irodalom művelését kezdték meg. Az új gondolkodásnak érzelmi alapja pedig a három államalakulatba széttagolt oláh nép egysége és a római gyarmatosoktól való büszke leszármazása volt, tehát oly momentumok, melyek csirájukban rejtették a magyar állam elleni törekvéseket. Ezekből főként a fejedelemségekbe kivándorolt oláh literátorok már a 30-as években sem csináltak titkot, aminthogy otthon, Erdélyben is Móga püspök vezetésével mind erősebbé vált a törekvés a három nemzet rendszerének megváltoztatására és az oláhság politikai elismertetésére. Móga püspök az 1837-i országgyűléshez adott be ily kérvényt, ő és a magyarbarát Leményi püspök az 1841-i országgyűlést kérték a királyföldi, tehát szász uralom alatt lévő oláh jobbágság felszabadítására, ami ellen a szászok nagy tudományos apparátussal védekeztek.

A magyarság helyzete a nemzetiségek közt

A 30-as évekre tehát a központi magyar nemzetiség mellett ott állott már több külön nemzetiség, melyeknek alapszínzete ellentétes volt a magyarsággal, s melyek a nemzeti eszmével kapcsolatos érzelmi alapon több-kevesebb leplezettséggel már meg is indították a harcot a magyarság ellen. Hogy a magyarság és a kisebbségek szétválását a magyar államnyelv erőszakolása okozta volna és hogy a jó viszony továbbra is fennmaradt volna a latin nyelv uralma esetén, ezt a nemzetek fejlődési mechanizmusának ismerete alapján a mesék közé kell utalnunk. A magyar államnyelv dolgában a magyarság maga is súlyos nyomás alatt állott a bécsi kormányférfiak részéről, s 1790-től kezdve negyven esztendőn át jóformán semmit sem tudott elérni, mert azt, hogy a latin tannyelvű középiskolákban a magyar nyelvet mint egyszerű tantárgyat taníthatták, eredménynek valóban nem számíthatjuk. Mint láttuk, csakis az 1830: VIII. törvénycikk mondta ki, hogy állami hivatalnokok magyarul tudjanak, ami azonban a rendi Magyarországon, hol a kormányzást inkább a megyei és városi törvényhatóságok, semmint az állami hatóságok végezték, szintén nem volt túlnagy jelentőségű. Viszont a közigazgatás szükségletei, valamint a magyar nemzetiség megkívánták, hogy a latin nyelv béklyóiból megszabaduljon az ország, hiszen a formalizmusba sülyedt rétori latinság vonzóerőt többé nem gyakorolhatott és az új nemzedék alig tudott többé latinul. Utólag könnyű azt kívánni e kortól, hogy a latint félretolva,

miért nem ismerte fel Magyarországnak a török hódítás óta vegyes jellegét és miért nem gondoskodott az államnyelv meghatározásánál a nem-magyar nyelvek jogairól is? Ezzel szemben nemcsak azt kell kiemelnünk, hogy a nem-magyar nyelvek éppen hogy elérték a szilárdulás stádiumát, kezdtek kiemelkedni a helyesírási, sőt még csak az alfabetumi nehézségekből, s az egy-egy irodalmi nyelvvé kialakuló dialektus náluk még alig bírta az egész néptömeg helyeslését, irodalmuk is fejletlen volt, holott mindé tereken a magyar nyelv már kifejlődésének teljét érte el; — sokkal fontosabb ennél az a körülmény, hogy a nacionalizmus ez ifjúkorában egész Európában tökéletes anakronizmus, késői korok gondolkodásának anticipálása lett volna, ha bárki is arra gondol, hogy vegyes nemzetiségű államban a közigazgatás és kormányzás nyelve is vegyes legyen. Ez éppoly anakronizmus lett volna, mint a XVI. századi vallásharcok középeit a felekezetek békés együttélésének, s ugyanazon államterületen egyenjogúságának gondolata.

A legelső nemzeti kifejlés, a francia kultúrának Richelieu korában végbement felemelkedése, összeesett az egységes francia állam véres kialakításával. Ehhez képest a felvilágosodásból táplálkozó nacionalizmus Diderot és D'Alembert Nagy Enciklopédiájából azt tanulta, hogy minden államalakulatnak egy nyelve kell, hogy legyen, s például a firenzei és velencei dialektus elismerhető és jogos nyelvek, mert külön államterületen élnek, de már a provengálnak nincs lét joga, mert nincs provençei állam, csak egységes francia, s ennek következtében kell, hogy az egész francia államterületen csak egyetlen, a francia nyelv uralkodjék. Állam és nyelv e kapcsolatai érvényesültek a nacionalizmus e kezdeteinél; ez adta meg a lehetőséget II. Józsefnek, hogy összes országaiban a német nyelv uralmát statuálja; ez terjesztette a francia forradalom seregeivel olasz és német földön is a francia nyelv uralmát. A racionalizmus ez egyenesvonalúsága természetesen kedvezett az érzelmi nacionalizmusnak, mely kedvező állami feltételek közé kerülve, mindenütt megkísérelte saját nyelvi határainak az államhatárokig kiterjesztését és a közbeszorult kisebbségi nyelvek letiprását. Ennek a módszernek szelidebb fajtája volt az egységes államnyelv felállítása, ami mellett a kisebbségi nyelv használata a magánélet körében maradt továbbra is, úgy, mint a középkorban és az újkornak nacionalizmus előtti századaiban. Mindkét módszerrel találkozunk az akkori Európában: a franciák könyörtelenül elnyomták a breton, provençal, elzászi német nyelvet, az angolok a walesiek és az írek nyelvét, a porosz kormány 1834-ben egyszerűen eltiltotta a szláv kasubok nyelvét a népiskolákban, s helyébe még a válásoktatásnál is a németet rendelte, majd mikor ez ellen a katolikus kasub papok tiltakoztak, IV. Frigyes Vilmos király

a lengyel nyelvet vezette be iskoláikba és vallásoktatásukba, mely éppoly idegen volt nekik, mint a német. A pózeni lengyelekkel szemben épp 1830-ban kezdik a poroszok a német közigazgatási nyelvet bevezetni, sőt lengyel nemesi birtokokat összevásárolni és németek kezére juttatni, amit különben már a lengyel területek elfoglalása, az 1790-es évek óta is megtettek. Ugyancsak sikerrel feküdt rá a német államnemzet a vendek és szorbok népi nacionalizmusára, melynek még kulturális nemzetiség kifejlődésére sem adott időt, hanem még az előtt visszaszorította állami asszimilációs eszközökkel. Dániában a XVIII. században a vezető német államférfiak hatása alatt még német volt a hivatalos nyelv, helyébe csak 1773-ban vezették be a dán többségű tartományokban a dán nyelvet, mely azonnal offenzívába ment át: már 1807-ben dán hivatalos nyelvet és iskolákat kényszerítettek a német lakosságú Schleswig és Holstein tartományra is, ami ott a német nemzeti mozgalom nagy elkeseredését hozta létre. Állam és nyelv viszonyának ily felfogása tovább élt a liberalizmus korában, mely hasonlóképp nem tudta elképzelni a kisebbségek nyelvi védelmét, s államtiszteletében egyenesen feljogosítja a vegyesnyelvű állam többségi nemzetét a többinek háttérbe szorítására. Rotteck és Welcker Staatslexikona arra tanította a liberalizmus híveit, hogy a nemzetállami fejlődés vegyes államban is egészséges és célirányos, s kifejezte azt a reményét, hogy Cseh- és Morvaország további germanizálásával, a Felvidék magyarizálásával a szláv törzsek összefüggése megszakadhat, sőt idővel a Duna völgyében mindössze két „főnemzet“, a német és magyar fog maradni, ha az oroszok dunai előnyomulását sikerül végkép megakasztani.

Elfogulatlanul végigtekintve e tényeken, kétségtelen, hogy az akkori európai közfelfogás szerint vegyes államban is joga volt a legerősebb nemzetiségnek saját nyelvét államnnyelvvé tenni és ezzel minden feltételt megvalósítani, ami csak szükséges volt az ő saját nemzetiségének kifejlesztésére, tekintet nélkül a többiekre. Ahol ezen közfelfogással ellentétben egy-egy áliamnemzet ténykedése ellen hangok hallatszottak, ott nem szerepelt sem kisebbségvédelmi, sem egyetemes humanisztikus gondolkodás, hanem egyszerűen önző nemzeti érdek szólalt meg. A németiség jogosan vélte elnyomhatni a lengyel, vend és kasub népeket, liberális professzorai az emberiség érdekében remélték a dunai szlávok kihalását, de fejajdultak, amikor saját nyelvüket bántották dánok vagy franciák. A hatalomra jutott nemzet kalapácsként sújtott le a gyöngébbekre, de persze élénken tiltakozott az emberiség nevében az ellen, hogy ő is üllő legyen saját államterületén kívül

A horvát-illyr mozgalom

A magyarság ekkor távol volt a kalapács szerepétől. Azt az európai szempontból is természetes fejlődést, hogy a latin

helyébe saját nyelve lépjen, a bécsi kormány makacsul akadályozta, s ebben a viszonylatban a magyarság még mindig csak az üllő szerepét játszhatta, melyre Kollowraték cseh kezéből mindegyre lesújtott a bécsi kormánykalapács. A magyar fejlődés megkötésére ekkor kezdte a bécsi aggok kormánya Kaunitz *divide et impera* elvéhez híven, a horvátságot felhasználni, melynek külön nemzeti öntudata az előző század végétől kezdve már úgylis a magyar közjogi kapcsolatok ellen fordult, most azonban, bécsi biztatásra és támogatásra, azon faltörő kossá vált, amellyel a magyar önállóság megvalósítását remélték ledönthetni. Mint tudjuk, a horvát tartomány gyűlés követői résztvettek a magyar országgyűlés alsótáblai tanácskozásain, a bán, főispánok és zágrábi püspök pedig a felsőházban; ezek már az 1832—36-i országgyűlésen útjába állottak a reformtörekvéseknek. Miután a magyar törvények általában érvényesek voltak Horvátországban is, az volt a horvátok álláspontja, hogy olyan törvényt egyáltalában ne hozzon a magyar országgyűlés, mely a horvát tartományi joggal ellentétben van, vagy azt megváltoztatná. Így álltak útjába a protestánsok egyenjogúsítását célzó liberális törekvéseknek és a nyelvkérdésnek is, bár a magyarok továbbra is tekintettel voltak az ő horvátságukra, s ezért az 1830-i törvényben is csak „*intra limites regni*“, Magyarország szűkebb határai közt, Horvátországra ki nem terjedőleg mondták ki a hivatalnokokra a magyar nyelv kötelező ismeretét. Az 1832—36-i országgyűlés kezdettől fogva a törvények és országgyűlési feliratok magyar szövegét kívánta, valóban szerény kívánság és kezdetleges lépés a nemzetállam kiépítésében; ez ellen a latinhoz ragaszkodó öregebb generáción kívül a felvidéki tót vármegyék követői is felleptek, akik egyébként a magyar nyelvnek nem voltak ellenségei, de nézetük szerint előbb magyar iskolákat, magyarul tudó papokat, tanítókat, bírókat, jegyzőket kell nekik adni, semhogy már most magyar legyen a törvény szövege, mikor azt a köznép még nem értené meg. Legerélyesebben, már elvi alapon, a horvátok voltak ellene a magyar törvénytörekvéseknek, s általában az országgyűlési mechanizmus megmagyarosodásának, amikor is lehetetlen volt nem látni azon anomáliát, hogy néhány horvát követ miatt tartsa meg az ország, saját akarata ellenére, az elavult latin nyelvet. A nyelvkérdés ezen a diétán Kölcseynek és Deáknak nagy fájdalmat okozott: látták a nehézségeket, melyek kedvezőtlen helyzetünkben ezen természetes jogunk érvényesülésével szemben tornyosulnak; hosszas izgatottság után József nádor személyes jóakarata és közbenjárása eszközölte ki az 1836 : III. törvénycikket, mely kimondja, hogy a törvények két, latin és magyar szerkezete közül a magyar lesz az eredeti és elhatározó, perek ezután a királyi tábláknál is kezdetűk magyarul, a felek kívánsága szerint; ahol a prédikációk magyarnyelvűek, ott az anyakönyvek is magyarul vezettesse-

nek, végül az aradi oláh tanítóképzőben magyarnyelvi tanszék is állíttassék fel.

Ekkor azonban már a horvát közjog mögött ott állott, mint igazi mozgató, az új „illír“ nemzetiség, melyet alkotója, Gaj Lajos, a krapinai gyógyszerészfiú, egyenesen a magyarság ellen élezett ki. A legelső lépéseket a horvát renaissance dolgában Verhovác Miksa, a szabadkőműves zágrábi püspök tette, az ő nyelvmozgalmi programja szerint oldotta meg Gaj 1830-ban a horvát helyesírás kérdését, elfogadva a cseh helyesírás jellegzetes vonásait, hogy a pánszláv kultúrközösség értelmében horvát könyveket csehek és lengyelek is olvashassanak. Ennek Gaj elképzelésében nagy jelentősége volt: 1830-ban megírta Safariknak, hogy az „áldatlan magyarizmus“ behatolt hozzájuk, s a „jól átgondolt magyarelles tervek jövőjét illetőleg csak akkor bízhatom, ha a helyesírás bevezetése sikerülni fog“. További lépésként lapkiadási engedélyt kért, amiben Sedlnitzky állandó titkos levelezője, Moyses István zágrábi akadémiai tanár hathatósan támogatta, jelentvén a rendőr-miniszternek, hogy „a magyarizmus“ radikális és katolikus irányokat követ, félő, hogy Horvátországba is át fog hatolni, s miután végcélja a Magyarország és a monarchia közti kapcsolatok lazítása, a monarchia érdeke kívánja a magyarizmus megállítására vállalkozó Gaj-iránynak felkarolását. Míg Közép-Európa legtöbb nemzeti mozgalma az abszolút uralkodókkal szemben alulról felfelé, elnyomás ellen küzdve indult meg, addig Gaj illírizmusa osztozott a cseh mozgalom szerencséjében: felülről pártfogolva, szabadon fejlődhetett. Abban pedig egészen egyedülálló volt, hogy vezetői kezdettől fogva felajánlkoztak azon rendőri hatóságnak, mely a német, magyar, olasz nemzetiség legvadabb elnyomója volt.

Ilykép Gaj lapja, a *Novine Hrvatske* és irodalmi melléklete, a *Danica*, 1835-ben megindulhatott; bennük a szerkesztő nemcsak a horvátokhoz, hanem az összes délszlávokhoz szólt, kiket ő fogott össze először egységes nemzetté, a mindennek fundamentumát képező nyelvrokonság alapján. Nagy-illír szerinte a „háromegegy“ horvát királyságon kívül Dél-Magyarországot, Dél-Stájert, Karintiát, Krajnát, Boszniát, Montenegrót, Szerbiát, Bulgáriát foglalja magában, amit utóbb, 1843-i geográfiájában Gaj egyik híve, Dragutin Seljan, meg is rajzolt, a Duna—Tisza—Marostól, Adriától a Dunatorlatig mindent, magyarokat, albánokat, görögöket, oláhokat, törököket belefoglalva az illír birodalomba. Ezt a térképet a bécsi cenzúra az utolsó pillanatban kivette könyvből, de Kollowrat és Sedlnitzky magyargyűlöletét ez sem akadályozta a további pártfogolásban, holott a mozgalom monarchiaellenes jellegét világosabban nem lehetett volna kifejezni. A nacionalizmus furcsaságai közt nem utolsó helyet foglal el az, hogy a régi horvát nyelvet Gaj kiszorította az irodalomból és népét a

raguzakörnyéki nyelvjárás megtanulására kényszerítette: ezt a nyelvjárást tette horvát irodalmi nyelvvé, mert jóformán semmiben sem különbözött a szerb nyelvtől; célja ezzel is az illír egység megalkotása volt, eredménye pedig, végső fokon, a horvát nemzetiség keresztrefeszítése a szerbek által, kiket pedig Gaj vezetni akart. A Danica első évfolyamához 1500 szóból álló szó jegyzéket adott, amit honfitársainak meg kellett tanulniok. A horvát kultúrprogramot ettől kezdve illír szelvényben valósítják meg folyóiratok és írók, így Preradovic és Mazuranic költők, Kukuljevic és Raéki történetírók. Persze a szerbek nem voltak hajlandók saját nemzetiségükről lemondani, s az volt a véleményük, hogy az összes délszlávokat inkább a szerb, semmint az illír név alatt kell összefoglalni. Gaj mozgalma német- és főként magyarellenes iránya nélkül bizonyára nem terjedt volna el, a magyargyölölet volt igazi gerince; a „davoriák“, a magyarok ellen írt harci énekek durva támadásokban még Kollár szonettjeit is messze elhagyták, a „Nek se hrusti saka mala“ dal a magyar rágalmozók hadának ígért vérfürdőt, a „Kto je rodjen junak“ a horváton típró fekete tatár ellen élesítette a kardot: „mossuk le becsületünket az ellenség vérével, kiki vágjon szét egy fejet és vége lesz szenvedésünknek“. A nacionalizmus európai történetének, mely, sajnos, annyiszor kitér a humanizmus története útjából, lehangoló termékei ezek a szinte indián vadságú harci dalok.

A horvátok a magyar országgyűléseken Az 1839—40. és 1843—“i országgyűlések nyelvi vitája már ez illír mozgalom benyomásainak hatása alatt folyt le, mely természetesen a magyar közéletben is hatalmas reakciót okozott. Különösen Kossuth vonta le az illír gyűlölet következeit, s Pesti Hírlapbeli cikkeiben lángoló szavakkal követelte a magyar államnyelv bevezetését, mint amelyre a nemzetállamnak feltétlenül szüksége van. „Hazánkban jogunk van megkívánni, hogy a közigazgatás minden ága magyar legyen. Ez elég, több sem jogszerű, sem törvényes“, de vájjon a horvátok kedvéért „örökké latinul beszéljünk országgyűléseinken, perlekedjünk törvényszékeinken, s levelezzünk vármegyéinken?“ Az illír gyűlölettel támogatott horvát követeléseket a magyar politikusok legifjabb nemzedéke szégyennek érezte, s követeléseiben maga is annyira kiszélesítette az államnyelv fogalmát, hogy törvényt emelkedés esetén úgysis alig lett volna a megvalósulás lehetséges. Az 1839-i nyelvi követelésekbe felvették, hogy a nem-magyar szentbeszédű egyházak három év múlva magyarul vezessék anyakönyveiket, a magán földesurak számadásaikat hatóságok elé magyarul terjesszék; a horvátokkal szemben kívánták, hogy az 1830 : VIII. törvénycikk rendelkezése az államhivatalnokokra kötelező magyar nyelv ismeretét illetőleg Horvátországra is kiterjesztessék. Ebben az illír érzelmű Busán Herman horvát követ a horvát nemzetiség

veszélyeztetését látta, ami nagyobb baj az alkotmány veszélyénél, mert „az elveszett alkotmányt idővel visszaszerezni lehet, de az elenyészett nemzetiség többé soha fel nem ébredhet“, — ebben azonban a magyarok joggal érthetetlenek nyilvánították, hogy ha a magyar nyelv ismerete veszedelem, akkor miért követelik továbbra is a latin nyelv uralmát, nem pedig a horvátét! Maga Deák Ferenc, ki a magyarosítás elvi ellensége volt, keserűen panaszkodik, hogy a horvát követelések minden előhaladást megkötnék Magyarországon. Miután a bécsi kormányban egyedül Metternich méltányolta, bizonyos határokig, a magyarság aspirációit, s legalább is gyűlölettől mentesen kezelte a rendi kívánságokat, Kollowraték pedig az illírekkel személyesen is érintkezve, elszántan útjába állottak a magyar államnyelvnek, az 1840 : VI. törvénycikk a horvát viszonyokat semmiben sem érintette, s csak az országgyűlési és törvényhatósági feliratokra, immár a helytartótanács minden leiratára állapította meg kötelezően a magyar nyelvet; a nem-magyar szentbeszédű egyházakra három év múlva a magyar anyakönyveket, lelkipásztori munkában pedig csak oly egyének alkalmazását, akik magyarul tudnak; végül a király megígérte, hogy a „magyar nyelv tudása a katonai véghelyeken is gyarapíttassék“. Ez utóbbi rendelkezések előreláthatólag alig voltak végrehajthatók.

A következő, 1843—-i országgyűlésre a horvát tartománygyűlés követeit azon utasítással küldte el, hogy a magyar országgyűlésen ne merjenek magyarul szólni. Osegovich Metell követ, miután a kerületi ülésen magyarul beszélt, az országos ülésen horvátul szólalt fel, miben a rendek provokációt láttak, s a rendes diétális tárgyalásmód mellőzésével, rövid úton kimondták, hogy az országos tanácskozások nyelve kizárólag a magyar legyen. A formák mellőzésével hozott e határozat Bécsben kapóra jött, Hartig gróf már arról álmodozott, hogy a magyar mozgalomnak végkép gát lesz vethető, s csakugyan a rendek kénytelenek is voltak visszavonulni a legális alapra, eltűrni, hogy a horvátok horvátul beszéljenek, de legalább jegyzőkönyvbe nem vették többé horvát nyilatkozataikat. Az elkeseredés azonban végsőkéig nő, Beöthy Ödön, s a fiatal Perczel Mór, Szemere Bertalan szenvedélyes beszédek tartanak, s általánossá válik a kívánság, hogy a magyar nyelv jövője horvát területen is biztosíttassék, egyrészt a magyar nyelv középiskolai tanítása, másrészt a közigazgatás magyar nyelve által legalább az úgynevezett alsó-szlavón, Szerém, Pozsega, Verőce megyékben és Fiumében. A rendek álláspontját, szenvedélytől mentesen, Eötvös József báró formulázta: „Nekünk magyaroknak kötelességünk elkövetni mindent, hogy a magyar nyelv, valamint a törvénynek és országos és törvényhatósági tanácskozásoknak s érvényes határozatoknak, úgy a közigazgatásnak is hivatalos nyelve legyen, kivéven erre nézve csak

Horvátországnak tisztán keblökbeni köz- és magándolgok folytatását, melyekre nézve ők a latin nyelv használatában továbbra is meghagyandók, de elkövetünk másrésztől mindent az engesztelésre és kibékülésre is.“ A felizgatott nemzeti hangulatban persze kibékülésről szó sem lehetett, az ifjúság Perczelnek és Szemerének rendez fáklyásmenetet, Széchenyinek pedig, akadémiai beszédéért, macskazenét, — de a szélső követelések úgylis megtörnek Bécs ellenállásán. Az országgyűlési tárgyalások hallatlan heves hangulatban folynak alsótábla, kormány, bécsi államkonferencia részéről; minden egyes köz-igazgatási részletkérdésnek a nemzeti gondolat végtelen háttér ad, s például abban, hogy a magyarnyelvű törvénynek másnyelvű fordításai készüljenek-e, s ez a rendelkezés megemlíttessék-e az új nyelvtörvényben, nemcsak az alsótábla makacsolja meg magát a megemlékezés mellett, hanem az egyébként józan Metternich épp a megemlékezés érdekében gondol a magyar ellenállás katonai leverésére! *Tantae molis erat* — a magyar államnyelv végül is példátlan nehézségek után, főként József nádor önfeláldozó tevékenységével valósult meg az 18⁴⁴: II. törvénycikkben, mely végre egész világossággal kimondotta a törvényhozás magyar nyelvét — a horvátok még hat évig latinul is szólhatnak a diétán; kimondotta a törvényhatóságok, a helytartótanács, törvényszékek, szentszékek hivatalos magyar nyelvét, a kancellária és kamara latin és német belső nyelvét továbbra is meghagyta, s az utolsó szakaszban a király oktatásügyi régi felségjogánál fogva kijelentette, hogy „az ország határán belüli iskolákban közoktatási nyelv a magyar legyen“, ami természetesen csak programmatikus értékű volt, s annak is kevés, mert világos volt, hogy megvalósításával Kollowraték nem fognak sietni. Végző fokon a felcsigázott nemzeti szenvedélyek közt a magyar államnyelvnek az akkori európai felfogás szerint is jogos bevezetéséhez bizonyos illuzionizmus tapadt hozzá, a rendi korszak hagyatéka, mely szerette kívánságainak tárgyát törvénycikkekben olvasni, anélkül, hogy a végrehajtást illetőleg biztos lehetett volna dolgában. Az egész iskolaügy megmagyarosítását a magyar állam egész fennállása alatt soha meg nem próbálta, de az artikus ott volt Corpus Jurisában, idegenek és ellenségek számára óhajtott botránkö gyanánt.

Kollowrat és Apponyi az illyr-kerdesben

Valóság azonban, hogy a horvát-magyar viszonyt sem a nyelvkérdés mérgecsítette el, mert az ennek tárgyalásában megnyilatkozó kétoldali elkeseredés csak annak következménye volt, hogy itt két, kifejlődésben levő nemzeti mozgalom ütközött össze. A szinte évezredes állami múltra visszanező magyarság, immár több nemzedék magyarnyelvű kultúrája birtokában, természetes örökségként vette birtokába az államnyelvet, oly időben, amikor a vegyesnyelvű ország államnyelve,

s a benneélő kisebbségek védelme dolgában semminő norma vagy gondolat nem volt ismeretes. Viszont a kulturális nacionalizmus talajából nemrég kinőtt illirizmus a valóságban már maga is szertelen politikai ambíciókat táplált, az érzelmi szférából már átlépett a hataloméba, s így természetesen összeütközött a magyarsággal. A küzdelemben az utóbbi legalább papiroson elérte államnyelve birtokát, de az illirizmus sem vesztett, sőt a bécsi pártfogolás által lényegesen megerősödve került ki a harcból. Az a horvát szellem, mely 48-ban a magyarság ellen volt fordítható, már ekkor megszilárdult Kollowrat előrelátása következtében. 1839-ben Kollowrat a császár elé terjeszté Gaj folyóiratát, s őt kitüntetésre ajánlotta, mert „tekintettel arra a hangulatra, amellyel a magyarok az országukban lakó szlávok ellen viseltetnek, ez utóbbiak külön oltalomra szorulnak“, de egyébként is „a német és magyar tartományokat lakó 3 millió (dél)szláv szorosabb összeköttetése, főleg Magyarországra nézve, csak előnyös lehet“. Ami annyit jelentett, hogy a magyar önállóság elnyomására hasznos lesz az ausztriai és magyarországi szlávokból külön blokkot alkotni: a trializmus gondolata, a monarchia e szétrobbantója, éppen a bécsi kormány körében, az igaz, hogy cseh koponyában születik meg.

Gaj kapott is 300 forint értékű királyi gyűrűt, holott a magyar irodalom és közélet embereinek ilyen elismerésben soha nem volt részük; az illír mozgalom pedig királyi pártolással dicsekedve, egyszersmindenkorra megtisztította a horvát közéletet a „magyarón“ párttól. Igaz ugyan, hogy közben olyan jelentések jöttek Gaj orosz ágensekkel való összeköttetéseiről, aminek még Sedlnitzky jóakarata sem tudott meggyöngíteni; Metternich közbelépésére eltiltották a félholddal és sarlóval díszített illír vörös sapkának viselését, Moyses cenzort hivatalából elcsapták, de végül Kollowrat győzött itt is, főként mikor az új fiatal magyar kancellár, gróf Apponyi György is az illírek pártjára állott. Ez a sajátságos jelenség mutatja, mily kevésbé ismerték ki magukat művelt magyarok is a bonyolult nemzetiségi kérdésekben. Apponyi gondolata az volt, hogy mivel a magyarpárti horvát kisnemesség a turopoljei grófnak, Josipovich Antal Dánielnek vezetése alatt a magyar nemzeti reformpártnál keresett védelmet, a kormány feladata az illírpártot pártfogásába venni, s a magyarón horvátok megtörésével indirekte a pozsonyi reformpártot is meggyöngíteni. Azaz Apponyi a magyar belpolitikai siker kedvéért feláldozta a nemzetiségi területeken a magyarság egy előretolt támaszát: politikailag rövidlátó, nemzetileg szinte herosztrateszi cselekedet volt ez, mely, sajnos, az idők folyamán nem maradt egyedül. A zágrábmegvei, túrmezei kisnemesség még 1560-ban egyesültek és választottak maguknak külön comest, aki őket Zrínyi Miklós és más főurak önkényétől megvédje; ezóta ők Zágráb megye belsejében grófjuk alatt külön egységet alkottak, s mint

vidéki, egytelkes nemesség, nem csatlakoztak az illírismus intelligensebb, literátus tömegeihez. Gaj pártja most, a zágrábi főispánnal együtt, véres tisztújítás után 1845-ben kizárta őket a nemesi szavazati jog gyakorlatából; Apponyi mérsékeltnek látszó, de valójában illírpárti főhivatalnokokat nevezett ki, a túrmezei nemességnek nemcsak hogy a véres jelenetekért elégtételt nem szerzett, de beleegyezett Kollowrat és az illírek azon javaslatába, hogy Túrmezőt külön területté téve, Zágráb megye és a tartománygyűlés a magyarórok politikai befolyásától végkép mentesüljön. Ki kell emelnünk, hogy József nádor energikusan ellenszegült ennek, de Apponyi és Kollowrat erősebbek voltak. Az illírek most hangosan erősítették monarchikus érzelmeiket, hogy Apponyi pártfogását kiérdemeljék, de a valóságban már készen volt tervük Boszniával és lehetőleg Szerbiával egyesülni. Horvátország a töröktől visszaszerzendő Boszniával együtt Ausztria hegemoniáját fogja biztosítani a Balkánon és a magyarsággal szemben, — a bosnyákok fellázítását meg is kezdték már 18⁴⁴-ben, de jellemző módon nem egyedül, hanem a szerbekkel együtt. Pedig ezeknél Karagyoryevics Sándor fejedelemsége alatt, ugyanezen évben készíti el Garasanin Illés belügyi főnök a szerb császárság programját, mely magában foglalta Bosznia, Albánia, Bulgária becsatolását és egyelőre szoros szellemi kapcsolatot a Szerémség, Bácska és Bánát szerbjeivel. A nagy dráma, mely a trianoni felosztáshoz vezetett, megkezdődött, a szereplők szorgalmasan tanulták szerepüket, a horvát illírek újra énekelték: „Ki a kardot, üsd a magyart, ezt kívánja tőlünk a nemzet“, — csak a magyarság nem volt még tisztában tennivalójával.

A nemzetiségi kérdés sajtóvitája

Pedig ekkor már ugyanoly koncentrikus támadások tüzeiben állott, mint a világháború előtt és után. A hazai szláv népek kedvező pozícióban támadták a magyarságot: ők nyilvánosan a kulturális nacionalizmus álláspontján voltak, s így a humanizmus nevében perhorreszkáltak a magyarság hatalmi törekvéseit. 1833-ban jelent meg gróf Draskovics János horvát főúr megbízásából a „Sollen wir Magyarén werden?“ című röpirat, mely először mutatja be a magyaroktól alkalmazott nyelvi erőszak tényeinek listáját, s amelynek adatait ellenségeink a mai napig ismételtetik. Nos, ezek az esetek részint nem erőszakosak, részint nem hitelesek. Így azon elbeszélés, mely szerint 17⁴⁴-ben Patachich György kalocsai érsek hajdúi által botozással tanította magyarra jobbágyait, továbbá, hogy 1828-ban a veszprémmegyei Lajoskomáromban a tót anyanyelvű istentisztelethez ragaszkodó s forrongó parasztokat becsukták és egyeseket közülük megbotoztak; Maglódon a tót parasztokat a szolgabíró peres ügyben magyarnyelvű eskü letételére kényszerítette; Nógrádban egy magyar Nemzeti Intézet alakult a vidék magyarosítására. A most kifejlődő, s röp-

iratokban és hírlapokban folyó heves szóváltásokban ezeken kívül alig találkozunk pontos adatokkal, jelölve annak, hogy a magyar mozgalom tényeket alig hozott létre. Miként a szláv nemzeti öntudat kezdeteinél, úgy annak továbbfejlődésénél, a magyarság elleni állásfoglalásnál is nagy a kezdeti, majd a romantikus-népies német gondolkodás hatása. Az első magyar-ellenes röpiratok szerzői többnyire német egyetemeken ébredtek arra, hogy bár ott Hungarus-nak írták be magukat, amiként még Kollár, Safarik, sőt Palacky is, a valóságban egy államnélküli, kulturális és népi erőkre utalt nemzetiség tagjai. Így tanult Jénában az a Schuhajda Lajos ágostai evangélikus lelkész és Selmezbányái tanár, aki 1834-ben „Der Magyarismus in Ungarn“ címen röpiratban védte minden nép természetes jogát saját nyelvének használatához olyan kifejezésekkel, melyeket egyenesen a német romantika nyelvkincséből kölcsönzött. De jellemző módon nála is összevegyül, mint minden igazi nacionalisztikus gondolkodásban, a lelkeség, a kultúra a hatalmi és politikai törekvéssel. Minden elnyomás legsúlyosabb formájának azt tartja, mely „egy nép nyelve, népisége és következőleg személyes nemzeti méltósága elvételére irányul”. Nemzete legfőbb sajátjának még a nyelvet tartja, ennek védelmében kérde: „Hogyan merészel egy nép más nemzeteket, még ha ugyanazon politikai államban élnek is, kényszerítő törvényekkel szorítani arra, hogy nyelvét, fajtáját, s így hibáit is átvegyék tőle.” Minden nép legjellemzőbb tulajdona az ő nyelve, s ezt elvéve tőle, elveszti emberi méltóságát is. Az utasítás tehát: „Tanulj magyarul⁴, jogilag érvénytelen, az erkölcsi törvénnyel ellenkező hatalmi szó, melyet természetesen nem igazolhat az az előítélet, mintha bármely népnek joga volna a saját nyelvét „terjeszteni”. Bármennyire ragaszkodik is ahhoz, hogy a „nép” kifejezést „etimológiai” és nem politikai értelemben használja, népet és hazát egynek vesz, s ezen az alapon Hungária területén különböző hazákat formál ki: Carpathoslaviát, Rutheniát, Walachiát, Rasciát, Croatiát, Wendiát, Teutoniát és persze Magyariát, mely Magyarországnak csak belső, középső részét foglalja magában. Ehhez képest azt is tagadja, hogy a magyarság „fő és uralkodó nép” benne, legfőleg „első az egyenlők között”, annál kevésbé illeti meg vezetés, mert hiszen kultúrszavai a szlávból jöttek, kiemelkedő emberei Zrínyitől, Vitéz Jánostól kezdve szintén szlávok voltak. Mint látható, a kulturális és népi törekvésekből logikusan következik már a mozgalom kezdetén is a politikai küzdelem, melynek végső célja a magyarságnak politikai és kulturális deposszedációja, az ország területi szétdarabolása, a magyar kultúrának eredet szerinti atomizálása. Bizonyos, hogy ez a szemlélet — Stúr röpirata hasonló irányú — többször használja a „nép” kifejezést, s kevesebbet a magyarságnak inkább politikai értelmű „nemzet” szavát, — bár ezt sem lehet általánosítani,

hiszen Schuhajda is felveti a kérdést: mit szeressen inkább az ember, hazáját vagy nemzetét? s azt válaszolja: nemzetét, mert hazát könnyen lehet másutt is találnia, nemzetet és nyelvet nem, mégis divatos konstrukciók Prokruszeságyába vonnók az élettelen történetet, ha azt mondanánk, hogy a nem-magyarok nemzetiségfogalma „népi“ lévén, magasabb értéke volt, mint a magyarság politizált nemzetfogalmának. Helyesebben járunk el, ha e folyvást Herdert és Mösert emlegető szlávokat a szokványos, mindenütt ugvanazon fejlődésű kultúracionálizmus embereinek tartjuk, akik alig várják, hogy fejest ugorjanak a politikába, s akiknek „népies“ színezetű elméleteiről népük éppoly kevés tudomást vett, mint korábban Berzsenyiről és Kazinczyról a magyar paraszt.

Ez a ténylegesen politizált, hatalmi jellegű nemzetiség érteti meg, hogy a szlávok érzékenységükben olyan hírekre is feljajdultak, hogy itt vagy ott tanítók, papok jutalmat vagy dicséretet érdemeltek községük magyarosításáért. Tótok, csehek, horvátok egymástól vették át e rémhíreket, s keseregtek a magyar barbárságon, mely őket végveszéllyel fenyegeti. Különösen felhasználták a vármegyei közigazgatás magyarosításának egyes fázisait, így azt, hogy a vármegyék közgyűlési tárgyalásait, jegyzőkönyveiket és levelezésüket magyarrá tették. Legutoljára Zólyom megye határozta el magát erre, 1839-ben, de ez nem jelentette azt, mintha a közgyűlési teremből a nem-magyar szó száműzetett volna, amint a túróói főispán, gróf Révay György ki is jelentette az 1843-i országgyűlésen: „megvallom, hogy én mint főispán valahányszor fel voltam szólítva a szegény nemesektől, hogy a fontosabb tárgyakat nekik tótul magyarázzam meg, szerencsémnek tartottam, hogy ezt cselekedni tudtam“. A röpiratok és újságok azonban mindezt gyűlölködő színben tüntették fel, elősorolták a magyarság többé-kevésbé kedélyes kifejezéseit: kása nem étel, tót nem ember, holott a tótok egyik irodalmi képviselője, Csaplovics János maga beismerte, hogy tót részről hasonló gúnyolódásokkal illetik a magyarságot. Egész külön szint adott az irodalomnak a lojális hang, melyet az illírek mintájára Béccsel szemben alkalmaztak. Már az említett első röpirat is a Habsburgokat a „szabadság védangyalának“ nevezi, Stúr Lajos a szentszövetségben a szabadság korszakát üdvözli, mely Ausztria uralma alatt megvalósította a népek teljes függetlenségét: a népek békéjét egyedül az irigy magyar zavarja, s ha a tót Bécs napja felé fordítja fejét, eléje áll és sötétbe taszítja. Mindez a bécsi kormány korlátoltságára való számítás volt, mert tényleg a pánszlávok szoros érintkezésben állottak egymással és bármennyire neveltséges vádnak nyilvánították is az orosz kapcsolatokat, legalább is Gaj útján maguk is Oroszország felé kacsintgattak. Kollár Zágrábban ünneplés tárgya volt; a Danica teljességében magáévá tette a tót ügyet.

De a mozgalom nem állott meg a határokon; különösen a csehek érdeklődtek iránta, akik Stúrnak csehellenes szlovákizmusától megijedtek, s ezért minél nagyobb hangon játszották ki magukat a tótok védelmezőiként. Thun Leó gróf, az abszolutizmus későbbi kultuszminisztere, bevallotta, hogy a hárommillió csehnek szüksége van nemzeti konszisztenciájánál a négymillió morvái és magyarországi tótra, de egyébként ezt a hatalmi célt nagy sikerrel burkolta a már ismert kultúr-nacionalizmus köntösébe; a csehek történeti feladata a többi elmaradt szláv nép „kulturális“ előhaladásának útját egyengetni, s őket a magyarok minden korlátot áttörő barbárságától megmenteni. Ő is, mint író társai, a magyar államnyelv kérdése mögött a magyarság elhatározott akaratát tételezte fel a nem-magyar nemzetiségek teljes megsemmisítésére. Thunnak magyar részről az ifjú Pulszky Ferenc válaszolt, aki nem nagy hajlékonysággal emlegette folyvást az állami, tehát hatalmi célokat és Thun azon kérdésére, hogy megengedi-e a magyarság a szlávoknak, hogy szlávnak érezzék magukat, nemmel válaszolt, azon esetre, ha a magyarföldi szlávok egynek érzik sorsukat a határokon túl levőkkel, s politikailag ezekhez ragaszkodva, Magyarországot csak véletlen hazájuknak tartják. Az ilyen nyilatkozatok igen is alkalmasak voltak a magyarság ellen újabb fegyverek kovácsolására. Ügyesebben védekeztek az Augsburger Allgemeine Zeitungban megjelenő szláv támadások ellen Henszlmann Imre és Lukács Móric, akik 1843-ban e célra a Vierteljahrschrift aus und für Ungarn című folyóiratot indították. A hazai közvélemény pedig annyira éretlen volt még külföldi kapcsolataink megítélésére, hogy őket Bajza folyóirata, az Athenaeum, lanyha magyarsággal vádolta.

A hazai magyar lapok nagy politikátlanul cikkeztek tovább a magyar nyelv terjesztéséről: az Athenaeum egy cikke „nép-egységet“ akar megvalósítani emberszeretet, hazaszeretet, szabadságszeretet és azáltal, hogy a nyelvek határai leomoljanak és helyükbe a magyar lépjen. Egymást érik az érzélgős hírek az ország egyes vidékei magyarosodásáról, pl. hogy Zólyomban a rendek már magyarul vitatkoznak, s a „bájós hölgyek és divaturacsok ezen nyelvet kezdik beszélni“; Besztercebányán lassúbb a dolog; idősebb hölgyek még mind németül vagy tótul beszélnek, a férfiak is keverik a magyart, németet, tótot, latint; a Casinóba csak két magyar, de öt német lap jár. Annál nagyobb örömmel üdvözlük, hogy 1841-ben Zágrábban állítólag egyesület alakult a magyar nyelv tanulására. A nemzetiség nagy erkölcsi jelensége így töredezik szét újságírók és politikusok kezén lokális tények darabkáivá, melyekből legfeljebb érzelmi szintézis készíthető: elkeseredés a nyelv lassú terjedése, kitörő öröm annak látszólagos sikerei miatt. Emellett a német fejlődés állandó hatásai láthatók: az ifjú Horváth Mihály megtanulja Wachsmuthtól a Volkstum fogalmát, s

történetírása feladatául a „népiség“ kutatását jelöli ki, ami azonban nem nagy sikerrel kecsegtet e politikailag és államilag orientált korban; ő maga az ipar, kereskedelem és mezőgazdaság történetében csak csupa külsőségeket tud összeállítani.

A. szász- és oláh-kérdés kifejlése

A hangulat a 40-es években mind forróbbá vált, s itt-ott, kisebb körökben, súlyosabb bonyodalmakat is okozott. Világosan látható volt a helyzet rosszabbodása az erdélyi nyelvkérdésben. Itt a szászok az 1837-i országgyűlésen még beleegyeztek a magyar kívánságba, hogy a törvények eredeti szövege magyar legyen, de már 1841-ben a maguk számára a német szöveghez ragaszkodtak, ebből heves viták, a két nép erős elidegenedése származik. A magyarok a szászoktól a központi hatóságokkal, guberniummal való érintkezésben is magyar levelezést kívánnak, a szászok ebben nemzetiségük veszedelmét látják. Schreiber Simon szász comes a nyelv védelmében hősies alakká magosul, holott a Királyföldön lakó oláhok számára német iskolákat akarnak felállítani, mert ha a szászok közt laknak, illik, hogy németül tudjanak... A szászok általában igen tanulságos példát szolgáltatnak arra, hányféle formában, mennyi különböző álarc alatt folyik a nemzetek önfenntartási harca. Az évszázados universitás árnyékában a szász „natio“ maga is politizált nemzeti öntudattal rendelkezett, s ebben hasonlított a magyarsághoz; a nemzeti átalakulás idején tehát számára is nagy előnyt jelentett sokszázados politikai autonómiája és annak keretében rég öntudatosult (gondoljunk csak vissza pl. Huet Albert polgári és szász öntudatára a XVI. századból) nemzetisége; ezt a politikai hatalmát kíméletlenül érvényesítette a saját területére bevándorolt oláhokkal szemben; — viszont a magyarságnak az övétől lényegileg alig különböző politikai, etatisztikus törekvéseivel szembe szögezte az új német vívmányt, a népiséget, a politikátlan, tisztára csak a nyelv és leszármazási egység, meg a kultúra különbségét hangsúlyozó népi és kulturális nacionalizmust. Ez az, amit a szász lelkészek és tanárok a szlávokhoz hasonlóan elsajátítanak a németországi egyetemeken, s melynek látszólag idealisztikus, hűvös filozófiai magaslatairól lenéznek és elutasítják a magyar nemzetiség politizált formáit és kívánságait. Ezt tanulta meg és alkalmazta 1842-ben az erdélyi nyelvharcról írt heves vitáirátában Roth István Lajos, Pestalozzi tanítványa, szász népének filozófiai és pedagógiai műveltségű, de erősen apolitikus vezetője, aki 49-ben Puchner mellett császári biztos volt, s ezért Bem seregének egyik haditörvényszéke halálra ítélte, s kivégezte; Roth ezt a már ismert kulturális és romantikus frazeológiát alkalmazza a szászok és oláhok érdekében a magyarsággal szemben, a magyar nyelvet nem tartja állami szerepre alkalmasnak, inkább a latin fenn-

tartása mellett van, Ausztria iránt a hagyományos szász lojalitással viseltetik, s megállapítja, hogy „önálló Magyarország van, független soha sem lesz, mert ez ellen szól a múlt története, a jelen világviszonyai, s a magyar nép helyzete, élete és viszonyai. Ez a nép túlkicsiny, s ezért az a sorsa, hogy a szomszédos nagyok egyikét kísérje holdként; ez a nép túlságosan kevert minden más népséggel, semhogy az államisághoz szükséges egy akarata lenne.“ Mint látható, a politikamentes népi-séggel kapcsolatban nagyon is realiztikus nézetei vannak a kis szász nép vezérének: a nagy államok tisztelője, akárcsak Fichte és Treitschke, s a magyart nem tartja államalkotásra képes népnek. A szászok később is felhasználták minden érvet saját hatalmi pozíciójuk erősítésére... Az oláhok közt a Leményi püspöktől kibővített balázsfalvi iskolába új tanár-nemzedék kerül, élén Barnutiu Simon, aki vérében érzi a római örökséget és mindenkit árulónak tart, ki a dákoromán eszmét feladja; Cipariu Timotheus, aki a román nyelvet egy „homogénebb és primitívebb“ formára vezeti vissza, hogy közelebb jusson a latinhoz. Barnutiu, néhány tanártársa és diákjaik fegyelmi ügyből kifolyólag formálisan fellázadnak a püspök ellen, aki kormányhatározattal 1845-ben eltávolítja őket Balázsfalváról; többen az újonnan felállított nagyszebeni jogakadémiára mennek, ahol az osztrák szellemű cenzor, Benigni és más tanároktól megerősítettnek magyargyűlöletükben. A kolozsvári líceumban is megalakul a román olvasótársaság, tagjai közt ott van Jancu Ábrahám, mint a balázsfalvi kicsapóttak közt Axente Szevér. A protagonisták itt is feltűntek már...

A tót-kérdés, Zay és a liberális álláspont

A tót-kérdés evangélikus vallási momentumokkal összekapcsolva robbant ki. Stúr hatása alatt a pozsonyin kívül más iskolákban is keletkeztek tót önképzőkörök, melyek a már ismert kulturális pánszlávizmust művelték, a lőcsei egy ily tartalmú almanachot Gitrenka cím alatt adott ki. Hlavacsek Mihály lőcsei tanár illetén működése ellen gróf Zay Károly ág. ev. főfelügyelő nyílt levélben lépett fel, melyben a magyarságot és magyar nyelvet mint a szabadság és protestantizmus biztosítékát tüntette fel, s minden jó protestánsnak kötelességévé tette a magyarosodást, nehogy az északi kolosszus, Oroszország prédái legyenek. Zay grófnál erősen összevegyültek az érzelmek; javaslatot tett a kálvinisták és luteránusok uniójára, s mindkét felekezet számára pesti teológiai intézet felállítására, hogy így a tiszta magyar kálvinistákkal a luteranizmus magyarosodását elősegíthesse. Javaslatát a közvélemény élén Kossuth a Pesti Hírlapban örömmel üdvözölte, az ágostai evangélikus főhatóságok megkezdték a tót körök feloszlását, s ahol lehetett, így Szarvason és Nyíregyházán az istentisztelet megmagyarosítását. Zay iránya ellen Jozeffy Pál tiszai evangélikus szuperintendens 200 aláírással ellátott kérvényt

adott át a királynak, tőle esedezvéen védelmet a magyarok ellen, s elsorolván a lajoskomáromi esettől kezdve az ismert panaszokat. Így az evangélikus egyház kebelében is fellángolt a nemzeti küzdelem, míg a magyar evangélikusok és reformátusok nemcsak unióban, de közös főiskola alapításában sem tudtak megegyezni.

Zay nyílt levele tipikus módon fejezte ki az akkori közvéleményt, mely a nem-magyar mozgalmakban elsősorban politikai célokat látott, s ellenük politikai eszmemenetekkel védekezett. A közvélemény erősen egyszerűsítve nézte a dolgot: a veszély Oroszország vonzóerejében van, a pánszlávizmus egyetlen célja az orosz uralom kiterjesztése a monarchia szlávjaira, amikor is Magyarország történeti hivatása újra az lesz, hogy Európa előbástyája legyen, mint egykor a török ellen. Hogy ez a veszedelem akkor csak igen távoli volt, s hogy a nem-magyar népekben oly érzelmek dolgoztak, melyek magukban, orosz kapcsolat nélkül is végveszélyt hozhattak reánk, ezt alig ismerték fel. A liberális közvélemény ehhez képest egyszerűnek látta az orvosságot. Báró Wesselényi Miklós 1843-ban egész könyvet adott ki e tárgyról, a „Szózatot a magyar és szláv nemzetiség ügyében”⁴, ahol a szlávokról nagy szeretettel beszélve, az orosz veszedelem megelőzésére polgári jogokat, liberális alkotmányt követel a monarchia minden népe számára. Mivel pedig a monarchiában Magyarországnak van liberálisan kiépíthető alkotmánya, az új szervezetben a liberális magyarság lesz a vezető, a horvátoknak megmarad külön alkotmányuk, de már a szűkebb magyar területen levő szlávoknak „külön nemzeti joguk nincs, s nem lehet”, emberi és polgári jogaikból pedig a nemzetiséget illetőleg „annyi, de csakis annyi következik, miszerint anyai nyelvüket családi körben s a magánélet viszonyaiban békén használhatják, s annak eszműveit is élvezhetik”. A liberális tan oly erősen hitt a szabadságjogok erejében, hogy valósággal elképzelte: ha a magyarok meghozzák a szabadságot a hazai szláv népeknek és ha őket ezzel megvédik az orosz szolgaságtól, ezek hálásak lesznek, s megnyugodnak abban, hogy az állam magyar lesz, s anyanyelvük családi és magánéletükben érvényesülhet. A nemzeti eszme robbantóerejének, s annak, hogy az érzelmi és kulturális fokról logikusan haladt a mozgalom a hatalmi pozíciók felé, teljes félreismerése jellemzi ezen felfogást, mely akkoriban nálunk a reformpártban uralkodó volt. Lelki feltételét pedig azon etatisztikus, politizáló gondolkodás képezte, mely a magyar rendiségben és az európai liberalizmusban egyképen hatalmas volt, s ebből a szempontból valóban nem képzelhető el a magyar helyébe bármely más nép, mely ne pontosan ugyanígy cselekedett volna. Az államnyelv fogalma Kossuth formulázásában tökéletesen megfelelt az akkori európai gyakorlatnak: „végső és parancsoló rendszabály a közigazgatás

minden ágaiba annyira hozza be a magyar nyelvet, hogy mindennek érvényességére, amit akármi néven nevezett köztisztviselő hivatalosan, mint actus publicust, kiszolgáltat, irományi nyelvül a magyar okvetlenül megkívántassék“. Az államnyelv fogalmába beletartozott az is, hogy a közoktatási nyelv is államilag legyen meghatározható: a liberálizmus itt etatisztikusan használta ki a felvilágosodás tanítási elvét, s elhitte, hogy a nemzetiség iskolai tanításával nagy tömegekbe bevihető egy tőlük idegen nacionalizmus. A magyarság iskolai terjesztését elvileg Kossuth körvonalazta, aki szerint a közoktatást sokáig elhanyagoltuk, de most iparkodnunk kell, hogy „hazánkban közoktatási nyelvvé a latin helyébe haladéktalanul a magyar tétessék. Ami pedig a falusi népiskolákat illeti, miután a státusznak köteletségében áll gondoskodni, hogy az ország közigazgatási nyelvét megtanulhatni mindenkinek alkalma legyen, szükségesnek tartanók azon intézkedést, hogy a magyar nyelv minden falusi tanodában is okvetlenül gondosan taníttassék“. A közigazgatási nyelvből így folyik a közoktatásban az államnyelvnek a legalsóbb népiskolai fokon való tanítása is. — Kossuth és a liberálisok emellett belsejükben meg voltak győződve, hogy az oktatás a nem-magyarok széles tömegeit magyarrá fogja asszimilálni.

Ez az alapján etatisztikus és antiliberalis felfogás a XIX. század első felének Európájában, mint említettem, kizárólagosan uralkodott, dán és porosz abszolutizmusban, a bécsi udvarnak a lengyel nyelvet Galíciában elnyomó rendelkezéseiben csak úgy, mint a francia és magyar liberálisok és Rotteck német hívei körében. Hogy a magyarság nem vált el az akkori Európától és már akkor nem fedezte fel, szinte három nemzedék szellemi munkáját anticipálva, a kisebbségvédelmet, ezért egykor, amikor a nemzetiség terjedésének technikáját már mindenütt képesek tudományos távlatból is nézni, felmentést fog nyerni a mai elítélés helyett. S akkor majd tekintetbe fogja venni a világ azt a másik körülményt is, hogy míg egész Európában minden nép egyedül saját kifejtését tartotta erkölcsi normájának, s ennek elérésében vadul letiport, ha ereje volt rá, — vagy ha gyöngye volt, az illírek, Kollár és Palacky módjára véresen fenyegetett más népeket, addig egyedül a magyarság körében szólaltak meg az emberiség, más nemzeti egyéniségek humanisztikus méltánylásának hangjai. Erős nemzeti érzésű egyéniségek próbáltak az általános áramlat útjába állani, s régi magyarok, elsősorban Zrínyi Miklós a költő példájára saját népükben találni meg a hibák forrását. Kazinczy Ferenc unokaöccse, a költő és politikus Gábor, Vörösmarty barátja felszólal az Athenaeumban a tótok mellett és azért, hogy a magyar testvéri kézfogást valósítson meg uralkodás helyett a haza különféle népei között: a Felvidéket „mintha világtenger szigetelne el bennünket, távol hisszük magunktól,

eltaszítanánk magunktól e népet, mint korcsfaját az anyakebelnek, pedig ugyanazon emlékről vevők az élet tápvérét“. Az a nép, mely nem képes a testvéries „nemzetegyesülés“ érzéseire, hiába álmod nagy jövőről. „Véleményem szerint mi szerencsétlenek vagyunk! Szédítő toronytetőn alusszuk biztos tudatlanságban lázas holdkórálmainkat, s még a baráti intés is csak csak arra szolgálhat, hogy lebukjunk.“

Széchenyi a nemzetiségi kérdésről

Még a leghevesebb diétái tárgyalások alatt is akadtak magyarok, kik a nemzetiségek védelmére meleg szavakat találtak, aminőket a magyarsággal szemben ellenségei azóta sem használtak egyetlen parlamentjükben sem; az 1839—40-i országgyűlésen Bezerédy Miklós veszprémi kanonok így áll útjába a horvát hivatalnokokra kiterjeszkedő magyar közigazgatási nyelvnek: „Talán azt akarjuk, hogy a horvátok is keserű könnyek közt emlékezzenek vissza azon kényszerítő módokra, melyeknél fogva nyelvünket reájuk akartuk tolni“ — mint II. József reánk a németet! Deák Ferenc, az erkölcs és becsület férfia, hasonlóképen nem volt hajlandó a nemzeti önzésért a nemzeti erkölcsöt feláldozni, s Zala megye közgyűlésén kimutatta, hogy a magyar nyelvet törvényes határidők kitűzésével helytelen és lehetetlen terjeszteni, a muraközi járásba is hiába rendeltek magyar iskolamestereket, eredmény nem mutatkozik. Hogy azonban a nemzetiség az erkölcsi rendbe tartozik és amikor erkölcsi alapjairól letéved és a felebaráti szeretet parancsa helyett az államélet machiavellisztikus rációját követi, ezzel saját erkölcsi létét ássa alá: a nacionalizmus e legmagasabb tanait Széchenyi István fejtette ki 1842-ben az Akadémiában tartott elnöki beszédében. Az általános izgatott hangulatot veszedelmesnek tartja a magyarság jövőjére, mely annyi idegen nép közé helyezve, tátongó örvény szélén áll, ha minden nemzetiség ellene fordul. De Széchenyi állásfoglalását nem ez, nem a saját népét fenyegető veszedelem felismerése emeli fel a humaniztikum csúcsaira, hanem a keresztény erkölcstan elveinek alkalmazása a népek egymásközi viszonyaira. „Másnak soha olyant ne tégy, mit tőle sem fogadnál szívesen“, ez alapelvet a nemzetek egymással szemben félretolták: „boszútlan egy hajszáit sem enged fején csak érinteni is, és ez helyes; ámde mást üstökénél ragadni hajlandó“. Az ő keresztény organikus gondolkodása irtózik a liberalizmus felvilágosodási eredetű nézetétől, mely szerint a nyelv megtanulásával és használatával a nem-magyarból egyszerre magyar válhat; a nemzetiség ő előtte sokkal magasabb s elsősorban lelki és erkölcsi képződmény, semhogy azt ily külsőlegesen el lehetne sajátítani: „Ha valaki magyarul tud, magyarul beszél, innen következik-e, mikép neki ezért már magyarrá is kellett volna átalakulnia?“ A liberalizmus mechanisztikus felfogásával ellentétben, Széchenyi erre határozott nemmel

válaszol: nyelvmester és preparandia csak külsőleg hat kuruzslóként és „mert grammatikát tanít, mindenüvé zsinórt varr, s mindent veres, zöld és fejjérel eltarkít, már azt hiszi, szívetek báj olt, s velőket hódított“, pedig „a szólás még korántsem érzés, a nyelvnek pengése korántsem dobogása még a szívnek, s ekkép a magyarul beszélő, sőt legékesebben szóló is korántsem magyar még“.

Széchenyi ezzel a beszédével a fiatalság és a reformpolitikuskok még meglévő szimpátiáit is elvesztette, maga Wesselényi is ellene fordult, a tót és illír röpiratok pedig dicsőítettek anélkül, hogy tanait sajátmagukra legkevésbé is alkalmazták volna. A nemzeti együttérzés, mint csoportképző tényező, kétségtelenül mély erkölcsi színezettel bír, de politikai érvényesülésében a XIX. század európai történetében inkább az államrezon önzése, mint a krisztusi erkölcs után igazodott. Széchenyi egyedül maradt e nézeteivel századában, de vajjon nem fog-e valamikor elkövetkezni a kor, mely a népek egymásközi érintkezésében érvényesíteni fogja a keresztény erkölcs szeretetparancsát, s ezzel együtt minden egyes népre a lelkiismeretvizsgálat szigorú kötelességét? Annak, ki Széchenyi népe történetét mint nemzeti historikus írja, hinnie kell ily kor elkövetkezésében. És akkor fel fogják ismerni mindenütt, hogy e jobb kornak egykori magányos apostola, a pusztában kiáltó próféta a legnagyobb magyar volt.

A németiség; az asszimiláció

A nemzetiségek között kettő volt, mely a magyar fejlődésel szemben nem helyezkedett ellenséges álláspontra.

Egyik a hazai németiség. Ennek földművelő, s legnagyobb-részt jobbágy része, akárcsak a magyar jobbágyság, még alig jött számba nemzeti szellem dolgában, hisz ennek igazi hordozói ekkor még minden nép körében a literátusok voltak. A városi polgárság, ipar és kereskedelem, közlekedés által összekapcsolva a városokat végső lendülettel meghódító magyarsággal, megkezdte magyarosodását; a polgárságnak intelligens foglalkozást kereső fiai azt csakis a literátusok magyar osztályában találhatták. Toldy (Schedel) Ferenc, Vörösmarty és Bajza triászának harmadik tagja, a magyar irodalomtörténet lelkes kutatója, Irányi (Halbschuh) Dániel, a liberális ifjúság egyik vezetője, Henszlmann Imre, a régész és a magyarság németnyelvű védelmezője: csak néhány a sok közül, akik a németiségről egyénenként leszakadva, új nemzetiségüknek, neofiták szokása szerint, tüzes hívei lettek, s gyakran nevüket is megmagyarosították. A század első harmadában még élénkebb a szellemi kapcsolat a külföldi németiséggel, de az alkotó tehetségek német nyelven ekkor is már többnyire csak magyar értékek és viszonyok közvetítésével foglalkoznak. A XVIII. század felvilágosodásából kinőtt Fessler megírja nagy magyar törté-

netét, gróf Mailáth János a bécsi rendőrség embere, Mednyánszky Alajos báróval és Gaal Györggyel együtt, mindnyájan németnyelvű írók, a magyar népmesék, mondák, történet romantikus feldolgozásait adják, s Fesslerrel együtt a magyar költők tárgyi forrásait szolgáltatják. A velencei pátriárka, majd egri érsek Pyrker János László, kifogástalan klasszikus mértékben írt német époszok, a Tunisiás, Rudolf von Habsburg, szerzője, már nem kerülheti el Bajzáék megrovását, hogy magyar főpap létére német irodalmat művei, bár őt az etekintetben engedékenyebb Kazinczy Ferenc védelmezi. A század elején virágzó racionalista nemzedék, mely Bredetzkyvel, Rumyval, Schwartnerrel egyetemes osztrák birodalomnak volt „patriótája“, nem kap többé utódot, a Bánság nagy szülötte, Lenau külföldön lesz német költővé; a hazai németség német kultúrája számára az utánpótlás annál könnyebben megszűnik, mert a bécsi kormány rendkívül megnehezítve a külföldi tanulást s eltiltva az újabb irodalom behozatalát, maga szakította el a hazai németség kulturális önállóságának életerét. A falusi német papjával és tanítójával együtt továbbra is német marad, de intelligens vezető eleme a városokban észrevétlenül magyarrá lesz, azzá teszi a magyar reformkorszak, a szabadságideákat csillogtató liberalizmus vonzóereje és nagy alakjainak hatása is. Az államnyelvmozgalommal szemben fellépő német röpiratok és újságcikkek szerzői sem hazai németek, hanem birodalmiak, akik idelátogatva, a korábbi racionalista utazókhoz hasonlóan, most is nyárspolgári ellenszenvvel nézik az itthoni feudális és vidéki életformákat, s legfeljebb, ha a magyar specialitások: étkezés, magyar bor, csikós, gulyás, Alföld nyernek pillanatnyilag kegyelmet öntelt tekintetük előtt. A német politika, mint láttuk, otthon természetesnek tartotta az államnyelv terjesztését és eleinte a hazai németség beolvadásának jelenségein sem akadt fenn. Valóban, itt szinte törvényszerűséggel ment végbe egy oly kultúrának kihalása, mely minden szükségessel, hírlapokkal, írókkal, színházakkal fel volt szerelve, de az anyakultúrához való kapcsolatai, a magyarság közbelépésétől függetlenül, lesorvadván, érett gyümölcsként hullt bele a fiatal magyar kultúrába. Szimbóluma volt e folyamatnak a nagy pesti német színház leégése 1847-ben, melyet az utóbbi években a magyarosodó Pesten úgysem tudtak többé közönséggel megtölteni. Igen gyorsan ment végbe a szepesi német intelligencia szétszóródása az ország minden részébe magyar állami pályákon, minek kezdetei különben már a XVIII. században figyelemmel kísérhetők; egyedül az erdélyi szászságot tartotta össze német kultúrájában politikai zárt szervezete és a magyaroktól elzárkózó régi történeti attitűdje; ők azonban képtelenek voltak az egész hazai németség hiányzó értelmi osztályát a magukéból kitermelni, s erre nem is gondoltak.

Mindezen folyamatok, átalakulások rajzánál meg kell maradnunk a történeti levegőben és nem szabad a mai elméletek után indulnunk. A kezdő nacionalizmus e korszakában a német, sváb földművelő ugyanazon nemzeti öntudathiányban leledzett, mint a magyar vagy oláh jobbágy, hiszen a nemzeti processzus egyelőre, már csak műveltségi okokból is, kizárólag az értelmiséget ragadhatta meg. Az a körülmény, hogy ez az értelmiség éppen német részen nem alakított frontot a magyar nemzetállamnak akkori előképével szemben, az egyrészt a hazai németiség igen különböző eredetű töredékeinek egymástól elszigetelt életéből, másrészt abból magyarázható, hogy épp a német intelligencia már századok óta tagja volt a magyar rendiségnek, mint városlakó, s így számára a magyar államnak újszerű nemzetállammá átalakítása nem jelentett feltűnő dolgot. Viszont éppen polgári jellege tette lehetővé, hogy egyesek tartózkodjanak a magyarsághoz való asszimilációtól és megmaradjanak ősi németiségükben. Itt fölösleges volna misztikus népiséget és hasonló, ma divatos motívumokat keresni. A németnek maradt városiakat elsősorban a nemzeti életformák riasztották el. Hasonlóan a XVIII. század német utazóihoz, akik felvilágosodott nyárspolgárságuk öntudatában ítélték el oly szigorúan az akkori egész magyar, nemesi életet. Aminthogy a század első felének német szellemű polgárai egyenes utódai a korábbi Windisch-féle racionalistáknak, műveltségüket sokra tartják, sőt szinte egyedülinek ebben az országban, melynek határai közt valamiféle kizárólagos szellemi arisztokratáknak érzik magukat. Még a magyarság oly barátja is, mint aminő a pozsonyi leányoktatás alapítója, Schröer Gottfried Tóbiás volt, aki Széchenyihez írt levelekben az akkori neohumanizmus szellemében a görög oktatás reformját sürgette és a humanisztikus kultúrát a magyar nép jellemébe akarta átültetni, még ő is úgy találja, hogy csak a magyar tanító veri a gyerekeket (mintha Dickens soha nem írta volna meg az angol viszonyok nagy kritikáját!), csak Magyarországon vannak piszkos zsidó kocsmák, csak itt laknak a diákok rossz lakásokban és hogy csak Magyarországon nem tűrik a németeket. A Schröerhez hasonló legműveltebb németek az elsők, akik tán eleinte még öntudatlanul kiválnak az ősi „deutschungar“ fajtából, mely évszázadokon át egyazon sorsközösségben élt a magyarsággal és fenntartás nélkül a nagynémet kultúrához csatlakoznak. Schröernél és leszármazóinál, nagyműveltségű egyetemi tanároknál jellemző a Goethe-élmény, mely előbb-utóbb megzavarja őket, s melynek birtokában a magyar szellem termékei mind elmellőzhetők számukra. Persze sokféle az átmenet és sokáig tart, amíg a többnyelvűségből, ami a városi németiség sajátja volt (például Eperjesen négy nyelvet beszéltek) kikristályosodnak a különböző, saját konszisztenciával bíró nemzetiségek. A németiség-

ben még a század második feléig megmaradt ez a kétnyelvű réteg, s csak akkor differenciálódik végkép, legnagyobb részt a magyarsághoz csatlakozva. A „biedermeier“ német polgárt a bécsi életformák szeretete tartotta meg sokáig a németiségnek, bár politikailag esetleg már rég csatlakozott a magyar szellemhez. Almanach, album, divat, házi társaságok, kis színdarabok szétosztott szerepekkel, ének és zene, kvartettek, a német könyv, németes multságok: társas kirándulások, sörözések: az egész kényelmes és kellemes életforma kis csoportokban, baráti körökben sok művelt németet tart együtt, nem egyszer a pesti német kiadók: Trattner, Wiegand, Heckenast, Landerer, Emich vezetése alatt. A kapcsolatok azonban mind lazábbak lesznek, a második vagy harmadik nemzedék már szinte öntudatlanul olvad be a rég megszokott magyar életbe. Egész más jellegű az asszimiláció azoknál, akiket akár a magyar ébredés hatalmas képei, akár a magyar liberalizmus mint humanisztikus jelenség ragadott magával, s akik hirtelen, heves vonzódással magyarnak érzik magukat, amikor még tán magyarul sem tudnak. Ezekből lesznek a magyarság szenvedélyes bajnokai, s az asszimiláció hangosan követelőző hívei. A legelsőik közé tartozik az esztétikus-tanár Schedius Lajos és a nagy irodalomkutató Toldy (Schedel) Ferenc; ez utóbbi minden későbbi heves asszimiláns számára szimbolikusan cselekedett, amikor ő, a budai német postamester fia, aki akkor még alig tudott magyarul, megtámadta és rossz magyarnak bélyegezte a német verseket író Pyrker érseket, s rajta keresztül védőjét és mentorát, magát Kazinczy Ferencet! Ilyen és hasonló esetek bármily groteszkek, sőt néha veszedelmesek is a született magyarokra, mindennél inkább bizonyítják a magyar kultúra békés asszimiláló erejét, melynek sikerült az osztrák „patrióta“ németiségből a „parciális patriótaságon“, a többé már nem az ausztriai, hanem a magyar államra gyökerezett hazafias, de még német érzésből magyar „hazafit“ csinálni.

A zsidóság asszimilációja

A német értelmiség felszívódásával a németnyelvű lapok szerkesztése átmegy a zsidóság kezébe; 1848-ban kilenc németnyelvű, magyar reformszellemű lap szerkesztősege és írói gárdája áll tisztán zsidó újságírókból, háromban túlnyomó a zsidó befolyás. Rosenthal Sámuel kezében egyszerre három időszaki orgánus van: Der Spiegel, Pester Handelszeitung, és a Telegraph; Klein Hermann 1842-ben alapítja a szélsőséges nacionalista Der Ungar-t. Ezek a zsidó literátorok ugyanazon heves, élcelő és gúnyolódó hangon kísérik és erősítik a magyar reformmozgalmat, mint a német liberalizmus radikalizálódását Heine és Börne, — ez utóbbiak tényleg mintái is a hazaiaknak, kik közt a lovasberényi születésű Saphir Móric Gottlieb, Bécsnek rettegett „humoristája“ a legtehetségesebb. Megjelennek már a következő korszak zsidó tehetségei is, Fáik Miksa, Dux

Adolf, Gans Mór; az idősebbek közt Hugo Károly, Beck Károly külföldi német költők, akik azonban hazájukat nem felejtik. De a hazai zsidóságnak minden oka megvolt, hogy a reformpárthoz csatlakozzék, hiszen ennek liberalizmusából szervesen következett a zsidó emancipáció, a korlátok ledöntésével a zsidóság teljes egyenjogúsítása. Az elvi alapokat erre báró Eötvös József fektette le a Szalay László Budapesti Szemléjében 1840-ben megjelent nagy tanulmányával a „zsidók emancipációjáról“, melyben a Talmud keresztényellenes erkölcsstanából és másünnen a zsidóság ellen felhozott érveket cáfolva, nemes humanizmus hangján követelte felszabadításukat. A liberálisok követeléseit azonban a felsőtábla és az erősen antiszemita német városok követői folyvást lejjebb szállították, s így teljes emancipáció helyett csak az 1840 : XXIX. törvénycikk jött létre, mely az országban született, vagy az ittlakásra „törvényes úton engedelmet nyert“ zsidóknak bárhol megengedi a lakhatást, gyáripárt, kereskedést, mesterségeket, tudományok művelését; szerződéseiket és irataikat valamely hazai nyelven kötelesek kiállítani. A liberális ellenzéknek az 1843—-i országgyűlésen nem sikerült az emancipációs törvényt létrehozni, de végig tárgyalt javaslatával azt előkészítette, — a teljes egyenjogúságot a szegedi parlament mondotta ki 1849-ben, elismerés gyanánt a zsidóknak szabadságharcbeli szerepléséért.

A liberális vezetők tulajdonképen a zsidóság nemzeti asszimilálására törekedtek, ami az ő nyelvi programjukból, s a nemzetiség taníthatóságára vonatkozó nézeteikből logikusan folyt. A pesti zsidó hitközség magyar iskolájában, mely 1834-ben nyílt meg, Fejér György apát, a nagy történész szokott elnökölni próbatételeken, s megjelent ott Bajza, Fáy, Toldy, Fényes Elek. A tudós Bloch (később Ballagi) Mór gondolatát, magyarnyelvű zsidó tanítóképző alapítását illetőleg a reform emberei országgyűlésileg akarták megvalósítani. Zsidók megkereszteltetéséről a lapok örömmel vettek tudomást; Wodianer Samu pesti bankár református hitre térvén, keresztatyja gróf Teleki József koronaőr volt, aki különben a galíciai bevándorlás megszüntetését követelte. Liberális megyék zsidó származású sebészeket tesznek tisztiorvosokká, — mindebben megnyilatkozik a liberális emberszeretet mellett az öröm, hogy a magyar nemzet értékes egyénekké gyarapodik. Az ellenszenv azonban tovább él nemcsak a városokban, hanem főként az ország északkeleti részein, ahol a megszakítatlan galíciai beáramlás komoly gondokat okoz, hiszen szemmel látható, hogy ez idegen és alacsonyműveltségű tömeg nem lesz képes oly könnyen feloldódni a magyarságban, mint ezt a pesti politikusok elképzelték. Hiszen ekkor már egyedül Szabolcs megyében 10.000-en felül van a zsidóság száma. Megérthetjük tehát, hogy nemcsak az elvi liberalizmustól távolálló, de ahelyett őszinte

humanizmustól lelkesített egyének, élükön Széchenyivel, hanem erős szabadelvűek is: Vörösmarty, Pázmándy Dénes, Ghyczy Kálmán a fiatalabbak közt, a bevándorlás eltiltása mellett nyilatkoznak, vagy amellett, hogy az a magyar nyelv ismeretéhez és némi vagyoni cenzushoz köttessék. Távol antiszemita érzelmektől, a magyarság és zsidóság jövő viszonyának biztosítása érdekében merül fel a juktim a már bennlakos zsidóság egyenjogúsítása és a galíciai határ lezárása között. A korszak szabadságelvi gondolkodása azonban, mint minden korlátozásnak, ennek is ellene volt.

HETEDIK KÖNYV

XIX-IK ÉS XX-IK SZÁZAD

HARMADIK RÉSZ
NEGYVENNYOLCTÓL HATVANHÉTIG

FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC

A HETVENÉVESEK bécsi kormánya, mint láttuk, a harminc év előtti szentszövetségi gondolkodásban megrekedve, a magyar reformtörekvéseknek úgyis mint reformnak, úgyis mint függetlenségi, Bécs alól szabaduló törekvésnek egyformán ellensége volt. Bármennyire kisebbséget képeztek is az ellenzékben a centralisták, s bármily homályos nézetek uralkodtak is a többség soraiban a parlamentarizmust illetőleg, az abszolutisztikus centralizmus őrei miniszteri felelősségtől, sajtószabadságtól, a rendi testület jogainak a pénzügyekre, sőt hadügyekre való kiterjesztésétől joggal féltették saját uralmukat. Metternich aggodalma nagyszámú oktató memorandumban nyilvánult meg, melyekben újra meg újra kijelentette a magyar reformhangulat hatása alatt, hogy az ország már megérkezett a forradalmi pokol pitvarába, de pozitív javaslatokra magától nem jutott, Kollowrat pedig továbbra sem tudott egyebet javasolni, mint a magyar nemzeti mozgalom tökéletes elfojtását.

Apponyi György konzervatív reformja

Ebben a helyzetben fogadták el az öregek a harmincéves főúri konzervatívok segítségét, akik már belátták, hogy a reform fel nem tartóztatható és így a békés átmenet érdekében jobb lesz, ha megvalósítását maga a kormány veszi kezébe. Itt meg kell emlékeznünk arról, hogy bár a rendi tárgyalások régi formái még életben voltak, az országgyűlés alsóháza már évtizedek óta sok mindenben utánozta a nyugati liberális népképviselők szokásait, s körében főként Kossuth és a nálánál fiatalabbak föllépte óta erős parlamentáris élet pezsgett. A reformpárt rendkívül művelt és mozgékony tagjaival szemben a kormány háttérbe szorult, hiszen a régi rendi gyakorlat szerint az alsótáblán annak elnökén, a perszónálison kívül még csak képviselője sem ült ott. A konzervatív-reform nézete szerint az első lépés a kormány hatalmának emelése és azután az országgyűlés többségének megszerzése. Ez új nézetekkel szemben állott gróf Mailáth Antal magyar kancellár, továbbá az öreg József nádor, aki sírja felé közeledve nem szívesen látta király és vármegyék közt a harc kiújulását. De magas korában nem fejtett ki többé erős ellenállást, s így az államkonferencia akarata szerint a király 1844 végén Mailáth mellé

alkancellárnak nevezte ki a konzervatív főúri fiatalok vezérét, gróf Apponyi Györgyöt, aki 1846-ban Maiáth elküldése után egyedül vette át a kancellária vezetését. Ugyanekkor az erdélyi kancelláriát báró Jósika Samura bízta, aki Apponyival együtt barátjaik, Dessewffy Emil, Aurél öccse, gróf Széchen Antal, Babarczy Antal, Somssich Pál nézeteit képviselte.

Többséget szerezni annyit jelentett, mint a vármegyékkel kormánypárti követeket választani, vagyis az 1820-as évek eseményeit megismételni. Apponyi mindjárt az 18“-i országgyűlés befejeztével megkezdte az erélytelen, lusta vagy reformgyanus főispánok elküldését, s helyükbe adminisztrátorokat nevezett ki, akik a reformpárt életének minden megnyilatkozását, még gazdasági és egyesületi törekvéseit is minden módon hátráltatták. Ezzel a vármegyék kebelében az alkotmányos harc éppoly heves lángolással tört ki, akárcsak 1825 előtt. Különösen nagy elkeseredést okozott 1845-ben a bihari eset, amikor Tisza Lajos adminisztrátor restaurációkor a kormánypárti tisztviselőlistát erőszakolandó, fegyveres hajdúkat rendelt be, kik több tisztviselőt is megsebesítettek; továbbá Luka Sándor hontmegyei adminisztrátor esete, aki látva a kormánypárt kisebbségét, a megkezdett ülést eloszlatta. A főispáni helytartókat Kossuth Kreishauptmann névvel bélyegezte meg, s ellenük az ellenzék minden árnyalata egybefogott: a centralisták háttérbe állították a megyerendszer iránti ellenszenvüket, Eötvös együtt küzdött Pest megye közgyűlésén Kossuthal, viszont Kossuth is elfogadta Eötvös indítványát, mely szerint Pest vármegye az adminisztratori rendszer ellen tiltakozandó, bizottságot küldjön ki a népképviselőt és felelős kormány elvei kidolgozására.

A pártprogrammok

A vármegyék többsége azonban most sem tudott a kormánynak ellenállni, s miként Deák Ferenc konstatalta: „alig kezdett a kormány tetteleg fellépni, s jobb fizetésű hivatalokkal kecsegtetni polgártársainkat, máris csoportonként tódulnak még egykori elvbarátaink is a kormány zászlaja alá.“ A reformpárt győzelmét Deák sem remélte, megírva 1845 végén Kossuthnak: „régem remény nélkül állok én veletek s közöttetek a csataterén, de a siker reménye nélkül is kész vagyok küzdeni, mert ezt becsület és kötelesség parancsolja.“. A reformpárt helyzetét megnehezíté, hogy a vármegyék még csak annyira sem tudtak védekezni adminisztrátoraik ellen, mint 1825 előtt, s hogy a főúri konzervatívok 1846-ban formálisan is kormánypárttá alakultak és programjukká az „alkotmányos előlépést“ téve, követelték többe-kevésbé burkoltan a sajtószabadságot, az úrbériség, országgyűlés és városi kérdés modern rendezését, a nemesi birtokviszonyok, tehát ösiség megváltoztatását, azaz szinte kisajátították az ellenzék programját. Ez utóbbi viszont az eszmék tisztázatlansága miatt alig volt képes

egységes program körvonalozására: mint Deák megmondta: „sok fontos kérdésnél a részletekre nézve mi magunk sem vagyunk tisztában... a részletes program szaporítaná s nevelné inkább a szakadást közöttünk, ahelyett, hogy egyesítene“. Így azután 1847 nyarán Deák csak hosszas tárgyalás után szövegezhette meg Kossuth vármegyei, Eötvös centralista és Szemere közvetítő jellegű javaslatából az Ellenzéki Nyilatkozatot, mely csak nagy általánosságban említi az alkotmány és nemzetiség sérelmeit: főként a horvát sérelem után a közterhekbeni osztagozást, az adózó nép terheinek megkönnyítését, elsősorban a városok országgyűlési képviselőit, törvény előtti egyenlőséget, úrbéri viszonyok kármentesítés melletti kötelező megszüntetését, helyesebben erre nézve csak „előlépéseket“, s végül az ösiség megszüntetését. A társadalmi reform homályos körvonalai mellett annál erélyesebben rajzolta meg a program az „összes monarchia egységének“ fenntartása mellett az 1790 : X. tv.-cikk szellemében a független Magyarországot, s követelte az állam pénzügyeire az országgyűlés befolyását.

József nádor 1847 elején a nemzet őszinte részvététől kísérve sírba szállt, helyét fia, István Viktor főherceg, egyelőre, az országgyűlés részéről nádorrá választásáig, mint királyi helytartó foglalta el, aki ha nem volt is barátja Apponyi kormányrendszerének, az alsótáblai többség megszerzését a „subverzív tendenciákkal“ szemben szintén szükségesnek látta. Az 1847 novemberére összehívott országgyűlésre a választások az utóbbi évtizedben megszokott hevességgel és módszerekkel folytak le, kormány és ellenzék egyformán igénybe vette a kor teskedés eszközeit, melyek közt, miután most is csak a vagyonos közép- és nagybirtokos osztály tagjainak megválasztásáról volt szó, az ezektől választási célokra adott pénz éppúgy szerepelt, mint a kormánypárti főurak részéről. Ez alkalommal a király Apponyinak egyenesen választási célokra utalt ki 200.000 forintot, ami nem is volt olyan nagy összeg, ha tekintetbe vesszük, hogy Kossuthnak Pest megye követévé választására maga Batthyány Lajos 100.000 forintot költött, s emellett mások is sokat adtak, például az ifjú báró Podmaniczky Frigyes heteken át ingyen etette és itatta a váci választókat. A kisenemeség általában oda szavazott, ahol ily érvek meggyőzték, vagy ahol a vármegye egy-egy tekintélyes családja állott. Több vármegyében már évtizedek óta elvek helyett egymással szemben álló középnemes vagy nagybirtokos családok versenyre döntött a követválasztásban, mint a megyei tisztviselői kar restaurációjában is: Tolna megyében például a konzervatívok a Dőry- és Perczel-család körül csoportosultak, a reformerek Csapó, Augusz, Bezerédy körül, de 1836-ban a fiatal Perczel Mór azért buktatja meg radikális programmal a mérsékelt liberálisokat, hogy egyrészt ideáinak szolgáljon, másrészt, mint maga mondta, hogy „a Dőryeken és Perczeleken esett válasz-

tási sérelmet megbosszuljam“. 1839-ben az egész fiatal és érde-
meden Pulszky Ferencet nagybátyja, a gazdag Fejérváry fogad-
ásból választatja meg Sárosban és buktatja el a közismert,
de szegény Desseffy Aurél grófot. Kossuthot most, 1847-ben,
lehetetlen volt mellőzni, miután évek óta az ő génuszától köl-
csönözte lendületét a reformmozgalom, de Batthyány külön-
ben is attól tartott, hogy Kossuth kimaradva az alsótábláról,
a pesti megyegyűlésre támaszkodva az országgyűlés háta mö-
gött fog nehézségeket csinálni. Kossuthal szemben Széchenyi
szükségesnek látta, hogy az alsótáblán személyesen lépjen fel,
s ezért Moson megyében követté választotta magát, miután
Sopron megyében névtelen emberrel szemben elbukott. Deák
gyenge egészsége miatt nem fogadta el Zala megye képvisele-
tét; a két párt körülbelül egyforma erővel vonult be az ország-
gyűlésre, ahol a királyi proposíciók a tárgyalás anyagául töb-
bek közt ösiség, örökváltság, büntetőtörvény, országos pénztár
kérdését jelölték meg.

Kossuth sérelmi politikája; a vezérség kérdése

Tekintve, hogy ezen reformtárgyakban az ellenzéknek
nem volt kifejecesedett véleménye, igen sokan egyedül a han-
gulat hatása alatt állván, nem pedig tárgyi ismeretek birtoká-
ban, könnyen átpártolhattak a kormánypárthoz, mely maga is
erős hangon alkalmazta a reform frazeológiáját. Ne feledjük
el: itt már nem Széchenyi évtizedében vagyunk, hanem a libe-
rális reformében, amikor már nyugati parlamentáris mintára
hatalmas párt egzisztenciája van a reformkérdéshez kötve,
amely párt belsejében szakadozott és széthúzó ugyan, de élén
minden korok egyik legnagyobb parlamentáris tehetsége, Kos-
suth Lajos áll. Amint a reform országos hangulatának Kossuth
hírlapja és szónoklatai voltak szülői, úgy formálja ki most az ő
csodálatos tehetsége az összetétele szerint tehetetlen alsótáblai
pártból a reform tényleges megvalósítóját. Ehhez azonban meg
kellett akadályozni, hogy a reformot a kormánypárt hozza
létre, hiszen a reformoknak a királyi előadások alapján való
tárgyalása egyrészt csak félreformokat, szerény kezdeteket
hozott volna létre, másrészt azzal járt volna, hogy az ellenzék
emberei átpártoltak volna a kormányhoz, s így a reformpárt,
Kossuth fáradásainak tízesztendő terméke, jelentőségét
teljesen elvesztette volna.

Ebben a helyzetben tért vissza Kossuth a régi sérelmi po-
litikához, az adminisztrátori sérelemért elégtételt követelve, a
rendek alkotmányos érzelmeit felgyújtva, s őket egyúttal el-
fordítva a kormánypárti reform támogatásától. A feladatra
csak a gyújtó szónoklat mestere vállalkozhatott, kinek férfias,
mégis behízselgő hangja a magyar lélek minden zugába behatolt,
s onnan könnyedén kicsalta azon érzelmeket, melyekre szük-
sége volt. Felirati javaslatában azon közjogi kérdéseket fesze-
geti — az 1790 : X. tv.-cikk alapján a kormány adminisztrátori

önkényével szemben —, amelyek felvetésétől Széchenyi állandóan remegett, jól tudva, hogy a királyi kormány és rendek közjogi vitája Magyarország szelíd, konvulzió nélküli átalakulását lehetetlenné fogja tenni. Kossuth javaslatát Széchenyiével szemben négy szótöbbséggel fogadta el az alsótábla, a főrendek azonban elvetették, mire Kossuth az egész felirat letételét vitte keresztül: a főrendek útjába állnak a rendi felirat király elé jutásának, ezért a rendek lemondanak a feliratról. A lépés kétségtelenül szokatlan, s a felsőházra nézve sértő volt, de általa sikerült az ellenzék érzelmi egységét egyidőre helyreállítani. A további tárgyalásokban Szemere közteherviselést javasolt, de azt a rendek csak a háziadóra, nem pedig a hadiadóra nézve fogadták el, fenntartván az utóbbira a nemesi adómentességet. Az ösiséget a kormánypárti Somssich Pál indítványára eltörölték, az úrbériséget elvben megszüntették az alsótáblán, s a részletek kidolgozására bizottságot küldtek ki. A tárgyalások menetét azonban folyvást fenyegette az elintézetlen adminisztrátori sérelem, melyről Kossuth hatalmas előterjesztést készített.

Azokban, akik a reform hívei voltak, de nem akarták a kormánnyal szemben kiélezni a dolgokat, meggyökerezett a vélemény, hogy a békés reform csak Kossuth lelkekfeletti hatalmának paralizálásával érhető el. Elsősorban Széchenyi szeretett volna Kossuth mérsékeltebb híveiből középpártot alakítani, amint előbb már éveken át remélte, hogy Deákot Kossuthtól elvonva létrehozhat ily pártot. Kossuth legnagyobb ereje a Batthyánytól vezetett főúri ellenzékben és az országgyűlési ifjúságban volt, melynek ő volt a bálványa, s amely már nemcsak a kerületi és alsótáblái üléseket, hanem a főrendeket is befolyásolta hangos viselkedésével, a felsőtáblán Batthyány pártfogását élvezvén. A követek kiemelkedő egyéniségei azonban egymás után eltávolodtak Kossuthtól, aki az érintkezésben inkább hangsúlyozta vezető voltát, mintsem az egy Szentkirályi Móricnak, Pázmándy Dénesnek, a Lónyayaknak jól esett volna. Lónyay János főispán, fia, az ellenzéki Menyhért és Szentkirályi a nádorral léptek tárgyalásba, hogy ha a kormány elfogadja a közteherviselést, az örökváltságot és a városok rendezését, ha az adminisztrátori rendszer elejtéséről nyilatkozatot tesz, ők a Kossuth-féle adminisztrátori sérelmet levéttetik a tárgyalási sorról. Nádor és kormány elfogadták ezt, s bár a dolog előbb kiderült, mint tervezték, s a királyi leirat sem felelt meg egészen a megbeszélésnek, azt egy szótöbbséggel elfogadta az alsótábla. A közjogi kérdés ily kikapcsolása Kossuth vezérségét veszélyeztette, mire ő kijelentette, hogy tovább ragaszkodik a sérelmekhez s „e szavazat következtében az országgyűlésen béke többé nem lehet“. Vezéri pozíciója azonban nem lévén biztos és ő egyébként is ekkor távol állván forradalmi tendenciáktól, a kormánypárti Somssich Pállal tár-

gyalásokba bocsátkozott és vele megegyezett, hogy a felelős parlamenárizmus helyett, amit a monarchia bécsi szempontjai alig engednének meg, egyelőre megelégednék a helytartótanácsnak szekciókra osztásával és azzal, hogy a szekciók fejei legyenek felelősek az országgyűlésnek, ami az addig közös, illetőleg bécsi kezelésben levő pénz-, had- és külügyet nem érintette volna. Közben Széchenyi, mint a közlekedésügy helytartósági tanácsosa, beterjesztette Kovács Lajossal együtt készített „Javaslatát a magyar közlekedési ügyek rendezéséről“, melyben vasutak és víziutak segítségével először valósítja meg hazánk földjének azon egységét, melyen száz évvel előbb a térképre hajolva jámbor barokk jezsuiták andalogtak. Terve Budapestet valóban az ország szívévé teszi, s onnan ágaztatja ki a négy fővonalat, Bécsbe, Fiúméba, keletre és Galíciába, közéjük szárnyvasutakat, csatornákat, országutakat tervez. Széchenyi e hatalmas koncepciójával szemben alig tudott többé megállari Kossuth vukovár—fiumei vasútterve, a vármegyék póttutasításokban egymásután elállottak tőle, s ő haragját nagy ellenfeleivel szemben névtelen röpirat, A pecsovicsok utolsó fortélyá kiadásával öntötte ki. 1848 február vége felé úgy látszott, hogy az országgyűlés békében fog lefolyni, s a reformok tekintélyes részét megvalósítja, Kossuth pedig elveszti szinte tízesztendő vezető szerepét az országban. Visszaesésének kétségtelenül az volt az oka, hogy a reformügy elérkezvén a megvalósulás stádiumába, az ő hangulati és érzelmi izgatása háttérbe szorult mások pozitív működésével szemben. Politikai pályájának c mélypontjáról emelte fel az európai forradalom.

A februári forradalom hatása

1848 február 22—24-én a párizsi nép elűzte Lajos Fülöpöt és az addigi polgári-kapitalista uralom helyébe erősen szocialista szellemű, radikális kormányt léptetett. A párizsi hírek a barrikádharcokról, a minisztériumba lépő Lamartine elragadó szónoklatai adták meg a kontinens népeinek azt az utolsó lökést, mely szükséges volt, hogy a szentszövetségi abszolutizmus igáját egy emberöltő türelme után végre lerázzák magukról. A korábban már folyvást lázongó ibér félszigetet kivéve nincs Közép- és Nyugateurópában ország, hol a februári francia események hatása alatt ki ne tört volna a revolúció. A párizsi hírek legtöbb helyre márciusban érkezték meg, 1848 márciusa lön a szabadság hónapja, mely azonban, a francia mozgalomtól eltérőleg, nem szocialisztikus, hanem nemzeti felszabadulást hozott. A kontinens népei csak most érkeztek el oda, ahová Franciaország már 1789-ben elért: a felvilágosodott abszolutizmus elűzésével a nemzetiség igazi hordozói, az intelligencia segítségével, arra támaszkodva nemzeti egységet és francia-angol mintára parlamentáris kormányformát próbáltak alkotni. Míg Párizs Louis Blanc szocialistáinak hatása alatt a kommunista forradalom felé haladt, melyet júniusban Ca-

vaignac tábornok diktatúrája a franciáknál szokásos véres módon vert le és ezzel III. Napóleonnak megint csak kapitalista-polgári kormányát készítette elő, addig német, osztrák, olasz területeken általában a középosztályok voltak egy-egy specifikusan nemzeti és polgári forradalom hordozói.

A liberális szabadságeszmének, mint láttuk, nálunk évtizedek óta a művelt köznemesség volt a bajnoka, melynek élén, legalább is a közhangulattól elismerve, Kossuth állott. Most a februári forradalom hírére ő lép ki a mozgalom apostolaként, s ezzel nemcsak újból helyreállítja tekintélyét, hanem az ő általános reformhangulatának is megfelelően cselekszik. Rendkívüli politikai érzékét, mellyel az adott helyzet szükségleteit felismeri, mi sem bizonyítja inkább, minthogy a Párizsból kiinduló mozgalom parlamentáris jellegét felismeri, csatlakozik a centralisták parlamenti koncepciójához, s március 3-án a kerületi ülésben hatalmas szónoklattal felirati javaslatot terjeszt be, melyben nemcsak Magyarország, hanem az örökös tartományok számára is modern alkotmányt követel, s az abszolútizmus elavult mechanizmusának a dinasztia érdekében félretételét, hadd merítse a Habsburg-ház nagyreményű ivadéka, Ferenc József, Ferenc Károly fia, a prezumtív trónörökös, trónusának erejét a szabadságból. Kossuth most bátor kézzel nyúl hozzá a lappangó alapkérdéshez, melynek jelentőségét korábban csak Széchenyi ismerte fel: Magyarország ha leveti rendi köntösét, nem maradhat meg többé a bécsi abszolútizmus kötelékeiben, hanem új rendezés lesz szükséges a monarchiával és az örökös tartományokkal szemben. De Kossuth, felvetve a kérdést, s a szabadságeszme hódító erejében bízva, túlegyszerűnek látta s optimista módon azt hitte, hogy a monarchia különböző országai közt háromszáz év óta létrejött összenövések egyetlen törvénnyel, modern parlamentarizmus behozatalával megszüntethetők. Kétségtelen, hogy e napokban benne élt legtisztábban azon régi magyar független államiság, mely Mohácsnál, a Habsburg-házi birtokkomplexummal való érintkezés óta ment tönkre, s éppen ez a függetlenségi szenvedély, mely ott él a nemzeti közösség minden tagjának szívében, bár nem egyszer óvatosság, realizmus, előrelátás tényeitől elfedve, adta meg hatásának igazi erejét. Kossuth márciusban megtalálta hivatását, a nemzet élni vágyó független érzéseinek harsonása lett, a nemzeti autarkianak a magyarság leikéből lelkedzett hirdetője, kinek szavai, legyenek még oly kevésbé realiztikusak is, mindnyájunkban visszhangra találnak mindaddig, míg a magyarság nemzet marad.

A 48-i áprilisi törvények Javaslátát ugyan mérsékelt formába öltöztette, s felelős kormány helyett csak a helytartótanács tagjainak felelősségét kívánta, mégsem sikerült a rendi és abszolutisztikus erővel

elfogadtatnia. Az alsótábla elfogadta ugyan — ettől kezdve újból Kossuth szónoki varázsa alá kerül, s indítványait a pillanat hatása alatt egyhangúlag üdvözli, bár utóbb nem egyszer szeretné megváltoztatni —, a főrendek azonban nem tárgyaltak, ülést sem tartottak, mert a nádor és a főméltóságok egyre Bécsben tanácskoztak. Kossuth ekkor március 8-án a főrendiház kikerülésével akarta a feliratot a király elé juttatni, közben, március 13-án, kitört az első, véres bécsi forradalom, mely kiküzdötte Metternich lemondását és a német, szláv és olasz tartományok számára a sajtószabadságot és parlamenti kormányt. A bécsi híreket már Kossuth terjeszti elő 14-én az alsótáblán, kimondatja a sajtó szabadságát, bizottságot küldet ki a hon védelmére, s a március 3-i feliratba utólag a teljes reformot felvéteti: népképviselőket, népnevelést, esküdszékét, Erdély unióját. A rendi tárgyalások bonyolult mechanizmusa olyképp egyszerűsödik, hogy Kossuth javasol és a ház elfogadja ... A bécsi forradalom után a felsőház sem mer ellenkezni, a feliratot az országgyűlés küldöttsége a nádor vezetésével adja át Bécsben, István nádor személyesen is állását köti a kívánságok teljesítéséhez, s keresztülviszi, hogy az államkonferencia élén Ferenc Károly és Lajos főhercegek végre is beleegyeznek. A bécsi tárgyalások napokon és éjeken át tartottak, Apponyi Metternichkel együtt lemondván, Szögyény László alkancellár referálta a dolgokat, ő támogatta a magyarok kívánságait, drámai jelenetek közt készültek el a leiratok és István főherceg megbízása, hogy ő mint nádor és királyi helytartó független, felelős minisztériumra alkalmas egyéneket kijelölhet. A március 17-i leirat alapján gróf Batthyány Lajos lett miniszterelnök, akinek férfiás alakja Kossuth mellett állott a nemzeti mozgalom élén évek óta, de aki Kossuth márciusi agitálását látva, ekkor már a mérséklet embere volt. Batthyány gondoskodott arról, hogy kabinetjében, ahonnan Kossuthot lehetetlen lett volna kihagyni, Kossuth ellenfelei is ott legyenek: Széchenyi és Deák, továbbá Eötvös és a nagytekintélyű Klauzál. A dolgok különben ekkor már, a zavargásoktól megrettent bécsi hangulatban gyorsan mentek, főként miután Batthyányéknak sikerült az államkonferenciának a birodalmi egység addigi formáját fenntartani akaró utolsó kísérletét, a március 28-i királyi leirat feltételeit is eliminálnia; ez a leirat a minisztérium hatásköréről szóló javaslattól eltérőleg nem minden nádornak, hanem csak a jelenleginek akart teljes hatalmat adni, a magyar udvari kancelláriát továbbra is életben akarta tartani, az addigi módon követelte az udvartartás, a közös diplomácia és hadsereg fenntartására szánt magyar összegeknek a birodalom központi, bécsi pénztárába beszállgatását és a honvédelmi minisztérium hatáskörét is, a királyi felségjog javára, erősen megnyirbálta. A követelések Kossuth és az országgyűlés heves felháborodását okozták, az államkon-

ferencia és a főhercegek jobbnak látták visszavonulni, s végül az országgyűlés elhatározván, hogy a reformok részleteit az első népképviselőre fogja hagyni, befejezte munkálatait és törvénycikkeit április 11-én V. Ferdinánd személyesen hagyta jóvá; ezt az országgyűlést a király az 18⁴⁶. évi nyelvtörvény szellemében már magyar beszéddel nyitotta meg és zárta be.

A 48-i szentesített törvények közt a III. tv.-cikk „független magyar minisztérium“ kezébe tette le a végrehajtó hatalmat, kancellária, helytartótanács és kamara hatáskörét ez veszi át, s a király ezután csak miniszteri ellenjegyzéssel adhat ki rendeleteket. A miniszterelnök mellett nyolc miniszter van, bel-, pénz-, közmunka és közlekedés-, földművelés-, ipar és kereskedelem-, vallás- és közoktatás, igazságszolgáltatás és honvédelem számára (az egyes minisztereket, a sorrend szerint Szemere Bertalant, Kossuthot, Széchenyit, Klauzált, Eötvöst, Deákot, Mészáros Lázár huszárezredest már április 7-én kinevezte a király), de a királynak fenntartott ügyeket; az apostoli királyságból folyó egyházi rendelkezéseket, a magyar hadseregnek az országon kívüli alkalmazását, katonai hivatalokra kinevezést a király „személye mellé rendelt felelős magyar miniszter“ ellenjegyzői, amivé herceg Esterházy Pál, volt londoni nagykövetség, Magyarország legnagyobb birtokosa neveztetett ki. A IV. és V. tv.-cikk a rendi táblát népképviselői alapra fektette, a választói jogot meghagyta az eddig szavazattal bíró egész nemességnek s kiterjesztette azokra, akik városban 300 forint értékű földet vagy házat, falun úrbéri telket bírnak, önálló kereskedők és legalább egy segéddel dolgozó iparosok, főiskolát végzetek, papok és tanítók, vagy évi 100 forint jövedelemmel bíró tőkepénzesek. A passzív választójogot a 24. életévhez és a magyar nyelv tudásához kötötték; a főrendek tábláján nem tettek változtatásokat. Országgyűlés évenként tartandó Pesten, képviselők három évre választatnak, az országgyűlés az előző évi számadás és a következő évi költségvetés letárgyalása előtt nem osztható el. A VI. tv.-cikk az 1836: XXI. nek végrehajtását, a Partes visszacsatolását rendelte el, a VII. az erdélyi uniót, helyet adva a magyar országgyűlésen az erdélyieknek. A VIII. szerint minden lakos „minden közterheket különbség nélkül egyenlően és aránylagosan“ visel; a IX. tv.-cikk megszünteti az úrbér alapján érvényben volt szolgáltatásokat, robotot, pénzbeli fizetéseket, s érettük a „magán földesurak kármentesítését a nemzeti közbecsület védpaizsa alá helyezi“ — a papság az addigi dézsmáról kártérítés nélkül mondott le; a XII. tv.-cikk szerint a kármentesítési tokét az eddigi úrbéri haszon húszszorosa fogja tenni, amire status-kötelezvényeket fognak kibocsátani. A XL tv.-cikk a földesúri hatóságot, a XV. az ősiséget szünteti meg, a XVI. a megyei szervezetnek, mint a magyar „alkotmányosság védbástyáinak“ további működését biztosítja, a közgyűlés tagjaivá

teszi az eddigieken, tehát a nemeseken kívül egész határozatlanul „azokat, kiket a megyei lakosok községenként ezen közgyűlésre képviselőül utasítandanak“, a közgyűlés pedig állandó bizottmányt küld ki az ügyek vezetésére, amíg a jövő országgyűlés végleg nem rendezi a megyei kérdést. A XVIII. tv.-cikkbeli sajtótörvény az előzetes cenzúrát eltörölvén, a gondolat szabad közlését és terjesztését mondja ki, sajtóvétségekre esküdtszéket rendel el, s a napilapok megjelenéséi 10.000 forint biztosíték letételéhez köti. A XIX. tv.-cikk a „magyar egyetemet“ a közoktatási miniszter alá helyezi, a XX. tv.-cikk a bevett vallásfelekezetek közt „tökéletes egyenlőséget és viszonyosságot“ mond ki, az unitária vallást bevettnek nyilvánítja, a görög nem egyesülteknek egyházi és iskolai rendelkezési jogát a kormány felügyelete alatt biztosítja, s különben megígéri, hogy a bevett felekezetek egyházi és iskolai szükségei „közálladalmi költségek által fedeztetnek“, a XXI. tv.-cikk a háromszín mint nemzeti szín és ország címere érvényéről rendelkezik, a XXII. tv.-cikk a közcsend, személyes és vagyonbátorság biztosítására nemzetőrséget állít fel első sorban 200 forint értékű ház, vagy 100 forintnyi évi jövedelem birtokosaiból, a többi törvény pedig a Jászkún kerület, hajdúság, Fiúmé és Buccari beillesztését célozza a modern államba. A törvények közül a leglényegesebbeket: a III. és V. törvény-cikket Kossuth megbízásából Ghyczy Kálmán nádori ítélőmester készítette, többnyire a tényleges szükségletet és viszonyokat tartva szem előtt igen sietős munkájában; egyes általánosságoknál, minő a király személyének sérthetetlen volta, a miniszteri ellenjegyzés dolga, a belga alkotmányt vette mintául. A sajtótörvényt Szemere Bertalan fogalmazta.

A 48-i törvények gyökerestül megszakítva a rendi gondolkodás irányát a nyugateurópai intézmények átvételével valószínűsítják meg az 1790 : X. artikulusban kimondott „regnum independens“ fogalmát. Két emberöltő lassú fejlődésének eredményei, de első sorban Széchenyinek és Kossuthnak köszönhetőek: az első indítá meg érdekükben 1830-ban az izgatást, s a második energiája erőszakolta ki őket a szabadság márciusi havának rövid korszakában. Látni fogjuk, mennyi hiánya maradt e törvénykönyvnek, s mily szakadékokat hagyott betöltetlenül; de jelentősége mégis korszakos és megérthetjük, hogy akik látták a 48 előtti viszonyokat, utóbb egyéniségük minden szálával ragaszkodtak 48-hoz, a nemzetállam első igazi kifejezéséhez.

Az áprilisi törvények egyelőre parlamentárisá tették az ország fejlődését, s hozzájárultak ahhoz, hogy a most következő zavaros és háborús korszakban a nemzet vezetése megmaradjon az országgyűlés körében. Hogy ezt el lehetett érni a törvények szentesítését megelőző márciusi időben, ez nem utolsó sorban Kossuth munkája volt.

A pesti radikális mozgalmak

A 48-i forradalmi hullám egész Európában a városi lakosságot: polgárságot és ahol volt, a munkásságot öntötte el; nálunk városnak legfeljebb a 100.000-en felüli lakossággal bíró Pest-Buda volt számítható, mely ennél fogva természetes riválisa lehetett a mozgalom vezetésében a pozsonyi rendi gyűlésnek. A pesti diákság, jurátusok és azon fiatal írók, kiket, mint a Fiatal Magyarországot ismertük meg, már elég politikai érdeklődéssel bírtak, hogy Pest számára követeljék e szerepet, de a polgárság német volta, az iparos- és munkásosztály fejletlensége és műveletlensége miatt hiányzott hátvédjük, melyre akciójukat támaszthatták volna. Petőfi joggal mondhatta magáról, hogy „dalom viharodnak előjele, forradalom“, — ő nem bécsi tárgyalásokat és azok nyomán jóváhagyott átalakulást akart, hanem az emberi méltóságnak rendi szempontoktól szabadult megbecsülésével világforradalmat várt és remélt a márciusi levegőtől. Társai, írók, újságírók, köztük Jókai Mór, Degré Alajos, Vasváry Pál, Irinyi József a pesti Ellenzéki Körben és a Pilwax-kávéházban politizáltak és hibáztatták a pozsonyi rendek lassúságát. A bécsi forradalom hírére március 15-én délelőtt Petőfi és Jókai vezetésével tüntető körmenetet vezettek, s ennek során a Hatvani- (ma Kossuth-) utcában az akkor legnagyobb Landerer és Heckenast-nyomda előtt sűrű esőben megállva, egy sajtón kinyomatták „Mit kíván a magyar nemzet?“ cím alatt 12 pontba szedett kívánságaikat, melyek lényegükben megegyeztek az országgyűlés javaslataival, továbbá Petőfi Nemzeti dalát; délután a városi tanács jelenléte alatt népgyűlésen aláírták a 12 pontot, a közcsend fenntartására Rottenbiller Lipót alpolgármester elnöklete alatt a fiatalokból bizotmányt alakítottak, s Táncsics Jánost, a népíró, mint a sajtószabadság mártírját, kiszabadították fogságából. A pontokat azután március 19-én az alsótáblának küldöttség nyújtotta át, a küldöttségben Petőfi is ott volt. Kossuth a tábla nevében megdicsérte az egyetemi ifjúság hazafias érzelmeit, de kijelentette, hogy a törvényhozás nem indul egy város, egy kaszt után, s a nemzet, melyet ők képviselnek, elég erős mindent eltiporni, minek „gondolata jöhetne ellenszegülni“. Ezzel a közcsendi bizotmány hatáskörét előre is sikerült szerény területre korlátozni, melyből azonban a pesti fiatalság még többször iparkodott kiszabadulni. Így a Nemzeti Múzeum előtt tartott március 27-i népgyűlésen, azon királyi leirat ellen fordulva, amely a had- és pénzügyet nem akarta a minisztérium kezébe adni. Petőfi itt olvasta fel „A királyokhoz“ című republikánus versét, este pedig a fiatalokhoz állott heves természetű Perczel Mór a közcsendbizotmánynak nemzeti konventté átalakulását javasolta, mert az országgyűlés „nem hú kifejezése a nemzetnek, s nem bír elég erővel“. Pest intelligenciájának e kísérleteit, hogy Párizs mintájára a forradalom veze-

tését kezébe ragadja, Batthyány két deszignált miniszter, Szemere és Klauzál Pestre küldésével paralizálta, akiknek a mozgalmak, többek között a német polgárság és iparosság részéről pozsonyi mintára rendezett zsidóüldözések lecsendesítésében a nagytekintélyű Nyáry Pál és Csányi László segédkeztek. Petőfit republikánus verse ebben a lojális és még rendi szellemű világban még erősen kompromittálta, az új népképviselőbe sem ő nem jutott be, sem a hozzá hasonlóan demokrata Arany János, ekkor már Toldi szerzője. Március tizenötödikének emléke azonban, mint a szabadságszeretetek és nemzeti érzésnek akadályokkal nem törődő, apolitikus szimbóluma, mindörökké megmaradt a magyarság lelkében.

Az úrbéri viszonyok változása

A pozsonyi törvényhozási munka azonban annál inkább realitás volt és így több oldalról is beleütközött nehézségekbe, melyeket azon néhány hét változó, s logikus gondolatmeneteknek semmiképp sem kedvező hangulataiban nem volt lehetséges kielégítőleg megoldani. A nehézségek három döntő fontosságú kérdésben merültek fel: az úrbériség, a nem-magyar nemzetiségek és az ausztriai örökös tartományokkal való kapcsolat dolgában.

A nagylelkűséget, mellyel a rendek az úrbéri tartozásokról saját kárukra lemondtak, romantikus elképzelésnek kell minősítenünk, jól tudva, hogy saját anyagi létük aláadására tömegek és testületek nem, csak egyes nagyszellemek vállalkoznak magasztos ideák szolgálatában. Azok a vagyonos középnemesek, kik Széchenyit követve, sőt rajta túl menve, immár egy évtizede izgattak a jobbágyszabadítási gondolatkomplexum mellett, valóban nagylelkűt hordoztak magukban, de tőlük is csak hipokrizis várhatja, mely mástól többet kíván, mint magától, hogy a döntő pillanatban ne gondoljanak családjuk megélhetésére, melyet az ingyen jobbágmunka megszünte veszélybe fog dönteni. Március havában különböző megoldások szerepeltek, az örökváltásnál becslésről, szabad egyezkedésről, földbeli váltságról vitatkoztak, míg végre a március 13-i bécsi forradalom hatása alatt 18-án egyetlen napon letárgyalták az említett úrbéri törvényeket, s a kármentesítést a nemzeti becsület ügyévé tévén, tulajdonképp teljes bizonytalanságban hagyták a birtokos családok jövőjét. Tehát a külföldi hírek nyomása alatt hirtelen elfogadták azt, ami családjuk jövőjét kétségessé tette, sőt a kármentesítés dolgában a jobbágy részéről fizetendő minden kártalanításról lemondva, még sajátmaguk súlyosbították a helyzetüket. Ezt kell tekintetbe vennünk, a sajátmagukról való pozitív gondoskodásról lemondást, ha szemükre akarjuk vetni, hogy az állami megváltás és felszabadítás körébe csak az úrbéri telkeken lakó jobbágyokat, nem pedig azon kontraktualistákat vonták be, kik a földesúr major-sági földjein, az allodiumon egyéni szerződés és nem az urba-

rium alapján éltek és dolgoztak. Erről, meg a kisebb földesúri tartozások, továbbá a szőlők megváltásáról még sokat vitatkoztak úgy a pozsonyi diétán, mint az új pesti országgyűlésen, de a háborús események torlódása folytán a megváltás részleteit többé nem sikerült megállapítani. Csak erősen materialisztikus gondolkodás képzelheti el, hogy a szerződéseseknek és zselléreknek nem teljes állami váltsága, vagy a szőlők és faizás kérdése akadályozta a magyar jobbágyságot, hogy ugyanolyan kitörő lelkesedéssel tóduljon a magyar trikolór alá, mint a nemzeti gondolat igazi képviselői, az intelligencia és tanult nemesiség. A jobbágy évszázados gondolkodásmódját egy nap nem változtathatta meg, s amint száz év óta megszokta, hogy a király védje földesura ellen, csak természetes, hogy többhelyütt most is egyenesen a királynak tulajdonította fölszabadulását. Az a nemzeti szellem, mely Bessenyei és Dugonics után félszázad munkájával hódította meg a tanultakat, még csak szárnycsapásával sem érintette a jobbágyság tanulatlan tömegeit, melyekről jól tudjuk, hogy még ma sem képesek a nemzeti célok mindegyikének megvalósításában öntudatosan közreműködni. Nincs tehát csodálatos, sem pedig megszegyenítő benne, hogy ez a „szegény nép“ ahol nem látott ellenséget, közönyösen művelte tovább földjét és csak a tanultak egyenes fölszólítására, szervezett propagandájára állott be fegyverrel védeni a hazát, amely egész tegnapig nem az ő hazája volt. Legjobb propagandát a horvát, szerb, oláh, császári pusztítások és rablások végeztek; ahol ily csapatok egyszer végigvonultak, ott a jobbágyság is hirtelen öntudatára ébredt magyarságának.

Az a körülmény, hogy főként az első időkben csupa nemes és tanult ember jelentkezett honvédnek, magyarázza, hogy 1848 decemberében, a pesti országgyűlés utolsó heteiben a kormány feje, Kossuth elővettette a kármentesítés tárgyalását, hogy ezzel a harcbavonuló nemesség családi gondjait megnyugtassa és a harckészséget növelje, — több heti zavart tárgyalás után december 30-án Deák kívánságára vették le a napirendről elintézetlenül. Deák ez utolsóelőtti beszédében megmondta a földesuraknak: „igaz, ínség, nyomorúság vár rátok, de látjátok, az ország mostani állapotjában ily dolgokról alaposan tanácskozni lehetetlen“ — „ne piszkoljuk be a história lapját azáltal, hogy most olyan tárgyat veszünk elő, mely a képviselőket különösen érdekli, mert valami bántó van abban, ha most zsebünkről tanácskozunk“. Csakugyan, az osztályérdekek ez alkalommal feloldódtak a nemzeti védelem nagyobb érdekében, a földesurak pozitív kártalanítás nélkül engedték át a Verbóczi-jogú úrbéri birtokot a jobbágyoknak, s a visszaélések, hogy itt-ott úr vagy szolgabíró tovább próbált egyes szolgáltatásokat követelni, szóba sem jöhetnek azon tömegmegmozdulás korlátlansága mellett, mellyel a jobbágyság a

48-as törvény értelmében birtokába vette az addigi úri, de tőle megművelt földeket és az addig csak haszonbérben bírt házakat. Csak elenyésző, szórványos esetekben került a dolog rendezavarásra, legtöbbször a legelőelkülönítések dolgában, amely ügy, mint tudjuk, az előbbi korszakban is állandóan kényes kérdés volt jobbágy falu és birtokos között. Magyar területen valószínűleg csak Békés vármegyének száz év óta forrongásra hajlamos nagyközségeiben, Orosházán, Mezőberényben találkozunk, ahol Oláh István „históriás”, azaz ponyvafüzetkereskedő és Ágoston György lázította a népet, ez utóbbi már nem a király, hanem Kossuth nevével: az ő barátja, Kossuth hagyta meg neki, hogy a népet az urak, a vármegye zsarnokságától, s a „metternichi politikától” megszabadítsa. A tömeg a bérben levő urasági nagybirtokot akarta elfoglalni, a hatóságok Oláh kivégzésével és elfogatásokkal könnyen elfojtották a mozgalmat, melyben a nagybirtok ellen irányuló agrárszocializmus egyik korai esetét láthatjuk. Társadalmi megmozdulásra ekkor még nemcsak a falusi, de a városi munkásság is éretlen volt, s a mikor a nyugati nagyvárosokban, így Bécsben is fel-feltűnt ez évben a polgári liberális forradalom uszályaként a gyárimunkások első vörös megmozdulása, nálunk ennek még nyoma sincsen. Tánácsics Mihály forradalmi hetilapja, a Munkások Újsága fellépett ugyan a városi és falusi szegénység mellett, de egészben véve hazafias szellemben, bérmozgalmat csak a legműveltebb munkáskategória, a pesti nyomdászok fejtettek ki, akik a nyomdatulajdonosokkal 48 májusában kollektívszerződészerű munka-„árjegyzékben” állapodtak meg. Negyvennyolc nemzeti mozgalom volt, s városi és falusi szegény nép végső fokon alárendelte magát az intelligens osztályok nemzeti vezetésének, amint többé-kevésbé hasonló történt a nem-magyar nemzetiségek soraiban is. Ez magyarázza, hogy magyar, szerb, oláh köznép a társadalmi és gazdasági osztályérdekektől függetlenül résztvett azon nemzeti jellegű mozgalmakban, melyeket az egyes népek intelligens körei indítottak meg Negyvennyolcnak mindenütt rügyfakasztó és vérrózsákat termő tavaszán.

A bécsi kormány és a nemzetiségek

A szociális kérdés az úrbériséggel kapcsolatban tehát nem okozott nagyobb nehézségeket Magyarországnak átalakulásának, annál inkább a másik két említett momentum: az ausztriai kapcsolat és a nemzetiségek kérdése, melyeket együttesen kell ki-fejldésükben szemmel kísérnünk.

A korábbiakban láttuk, miként indult meg a nem-magyar népek ébredése kezdettől fogva oly irányban, melyben a magyar államisággal konfliktusoknak kellett kifejlődniük. Az ártatlan báránként jelentkező kulturális nacionalizmusban már ott szunnyadtak a hatalmi törekvések, melyek most. 1848-ban levetik a kulturális burkot és leplezetlenül politikai

érvényesülést követelnek. Konfliktusok tehát akkor sem voltak volna elkerülhetők, ha a magyarság bármiféle előhaladott kisebbségvédelmet produkált, s ezzel szinte százszázalékos európai fejlődést anticipált volna, — amit persze igazságtalanság, s mi több, anakronizmus volna tőle utólag követelnünk. Még sincs kizárva, hogy idegen erők közbelépése nélkül, a magyarság és a vele lakó népek egymásközt megtalálták volna a modus vivendit; ezt annál inkább feltehetjük, mert, mint láttuk, a nem-magyar népek jóval később ébredtek öntudatra, s így politikai gondolkodásukban még nem jutottak el addig a határig, ahol feltétlenül az állami önállóság teljességét kellett követelniök. Lehetségesnek kell tartanunk, hogy a Duna-medence népei zavartalan egymásközi érintkezésben meggyeztek volna az akkor levegőben úszó liberális egyéni szabadság alapján és ezzel népfajok harca helyett népfajok békéje biztosított volt legalább is több évtizedre. A valóságban ezt a békés fejlődést teljességgel lehetetlenné tette, kilátásait első pillanatban megsemmisítette a bécsi abszolutizmus, mely a nem-magyar népeket az ausztriai divide et impera politikájának szolgálatába állította.

A 48-as törvényekben magukban semmi sértő nem volt a nem-magyar népekre nézve, aminthogy azok kebelében széles tömegek örömmel üdvözölték, hiszen a jobbágyság fölszabadítását és a törvényelőtti egyenlőséget hozták számukra. A magyar törvény azon rendelkezése, hogy a passzív választói jog a magyar nyelv ismeretét feltételezi, az évtizedes magyar államnyelvi követelésből származott, nem akadályozta a nemzetiségek képviselőit, oláhokat, szászokat, hogy az új népképviselő tagjai legyenek, s egyébként is mai napig minden nemzetileg vegyes országban, Csehszlovákiában, Romániában a kisebbségek oly képviselőket választanak — a saját érdekükben —, akik meg tudják magukat értetni a többségi nemzet képviselőivel. Már a legeslegelső nehézségek is nem a hazai népek közt születtek, hanem a bécsi abszolutizmusban, melynek körében most jegecesedett ki az, amit kamarillának szoktak nevezni.

A márciusi bécsi fölkelés a Metternich—Kollowrat közti évtizedes vetélkedésnek olyképp vetett véget, hogy Metternich távozásával néhány héten át Kollowrat szabadon, ellenőrzés nélkül működhetett magyarelles érzelmek szerint. A magyar rendek szomorú tévedésben voltak, amikor szinte mint magyarbarátokat ünnepelték Kollowratot és Ferenc Károly nejét, Zsófia főherceggasszonyt Metternich elűzéséért. Az államkancellár már egy morvaországi kisvárosban várta az ottani községi tanács kiutasító végzését, hogy Angolországba meneküljön, amikor Kollowrat, a hatalom teljes birtokában, március 20-i beadványában felfedte a „magyar veszedelem“ elkerülésére szükséges eszközöket: Batthyány és Kossuth „ügyneve-

zett“ minisztériuma a horvát kapcsolt országok, a határörvidék és Erdély becsatolásával a legkárosabb következtetésekkel fog jární, mert ezután heterogén országok állaga helyett kompakt magyar massa fog az ausztriai tartományok partnerévé lenni; ennek megelőzésére Erdélyben az unioellenes köröket királyi biztos által kell erősíteni, Horvátországban pedig a legsürgősebben erélyes és megbízható bánt kell kinevezni. Soha ily gyorsan nem működött a bécsi központi mechanizmus: az államkonferencia Kollowrat és Jósika Sámuel ajánlatára már két nap múlva, március 22-én, kinevezte bánná báró Jellasics József horvátérmű ezredest, Kulmer báró államtanácsos és távolabbról Gaj illír pártjának jelöltjét, a magyar kancelláriát képviselő Szögyény votuma ellenében, s ezzel a magyar minisztériumot többé jóvá nem tehető végzetes akadály elé állította, a népfajok véres harcát szántszándékkal megindította — e felelősség alól föl nem menthető a bécsi abszolutizmus. A „kamarilla“ tovább folytatta e politikát, amikor Kollowrat visszalépésével és a Batthyány-minisztériumnak megfelelő báró Pillersdorf-féle liberális osztrák minisztérium hivatalbalépésével ennek hadügyminisztere, az öreg gróf Baillet de Latour energiája állott az ellenforradalom élére. Ferenc Károly főhercegtől kezdve Latour hatása alatt engedelmeskedik azon katonai nyomásnak, mely a konstitucionális Magyarországtól a monarchia egységét félti; a főhercegre emellett kétségkívül hatása volt felesége magyargyűlöletének is, aki különben a hivatalos tárgyalásokba korántsem folyt be oly döntőleg, amint ezt utólag a közvélemény föltételezte.

Jellasics horvát bán

Az itthoni népek békéjének valóban Horvátország volt az Achilles-sarka, ezt a pontot Kollowrat szláv nemzeti öntudatával jól választotta meg. Az illír nemzetiség, mint láttuk, rég megérkezett azon fokra, hol hatalmi eszközökkel indult neki a politikai érvényesülés megszerzésének. A pesti márciusi bizottmány mintájára Gajék Zágrábban nemzeti bizottságot alkottak, s ez március 25-én nemzeti gyűlést tartott, melyen Kollowrat megbízásából báró Kulmer bécsi államtanácsos is megjelent; itt természetesen Jellasicsot kiáltották ki bánnak, követelték a „háromegy“ királyság és a tőle állítólag elvett magyar vármegyei részek számára külön független minisztériumot, Zágrábban, Eszéken, Fiúmében, Zarában fölváltva üléselő országgyűlést. Bár formailag fenntartották a Magyar országhoz való kapcsolatot, tényleg külön független államot kívántak, melybe bevonták a történelmi magyar vármegyék területeit is. Mikor ezen határozatra Kossuth a pozsonyi országgyűlésen proklamációt javasolt, melyben a szabadság közös birtokára hivatkozva remélte a horvátokat leszerelni, ezzel valóban „nagy járatlanságot árult el a kormányzatban“, mint 48 történetírója, Horváth Mihály mondotta. A zágrábi gyűlés kíván-

ságait bizottság vitte nem Pozsonyba, hanem Bécsbe, ahol formális ígéretet ugyan nem, de Kollowratéktól annál több biztatást nyertek. Jellasics a báni méltóságot elfoglalva, megtörte a magyar-párt utolsó maradványait, Suvics zágrábi alispánt elzárta, s bár tulajdonképpen a centralisztikus összmonarchia ügynöke volt, ügyesen fölhasználta, ameddig szüksége volt rá, az illír érzelmeket a magyarság ellen; a horvát területen személyesen körüljárva, a parasztnak megígérte a magyarbarát nagybirtokosok földjének felosztását; hatáskörét a határőrvidékre is kiterjesztette, Fiúmét elfoglalta, s a Szerémségtől kezdve a tengerig kompakt fegyveres erőt hívott életre Bécs szolgálatában.

A szerb lázadás

A szerb mozgalom szintén régi autonóm tradíciókból táplálkozott, s ehhez képest a most egymást követő nép- és nemzetgyűlések kivétel nélkül követelték, többé-kevésbé leplezett formában az I. Lipót-féle privilégiumok alapján, az autonóm szerb államterületet és a polgári igazgatás fejének, vajdának választását. Az első petíciókban, így a pest-budai szerbek március 17—19-i, az újvidéki szerb hitközség március 27-i határozataiban e szerb kívánságok mellett még magyarbarátságot, az új magyar állam és alkotmány elismerését is hangoztatják, de amikor a magyar nemzetiség és államnyelv mellett a szerb „narodnost“ és a szerb nyelv jogairól beszélnek, már kétségtelenül két egymással ellentétes irányt akarnak egymással összeegyeztetni. Az újvidéki panaszokat küldöttség vitte nem Bécsbe, hanem Pozsonyba, ahol a kerületi ülésben Kossuth április 8-án barátságosan válaszolt, de utóbb magánbeszélgetésben Sztratimirovics György felvetvén a szerb „nemzet“ elismerését, azaz a területi különállást, Kossuth az ő optimista hangulatában, amikor a szabadság eszméjével szövetkező magyarságot legyőzhetetlen hatalomnak tartotta, ezeket az ellenünk annyiszor kihasználó szavakat vágta vissza: „akkor kardjaink fognak dönteni“. Nem kell azonban azt hinnünk, hogy ez a retorikus kiszólás komolyan hozzájárult a szerb-magyar ellenségeskedés kitöréséhez. Láttuk Karagyorgyevics Sándor főminiszterének, Garasaninnak tervét a szerb császárság megalapításáról; a 49-i események alapján rázták meg a Habsburg-monarchiát, s így érthető, hogy a belgrádi szerb körök siettek azokat nagyralátó törekvéseikre fölhasználni. Már március második felében elindultak a belgrádi emisszáriusok, hogy a magyarországi szerbséget a magyar állam ellen föllátsák és nagyszerb öntudatot öntsenek belé. A határőrvidéki és szerémségi szerbek számára ezek az ágensek írják össze a Pesten vagy Bécsben benyújtandó petíciók szövegét, melyekben a szerb autonóm terület mellett már a három megy horvát királysággal egyesülésről, Bánság, Bácska, Baranya megszerzéséről van szó. Az ágensek ügyesen működnek, az egyik szerint „a

titkos, előreszáguldó hírek mindenkor erősen hatnak a népre“, s ezért terjeszti, hogy a szerbek, horvátok, németek fegyverre keinek a magyarok ellen, s a vezető a harcban Szerbia lesz, a „délszláv jövő egyetlen oszlopa“. A köznép, főként a határórvideken és Horvátországban oly közömbösen viselkedett eleinte, hogy a belgrádiak gyermekesnek, ügyefogyottnak tartják, s az a véleményük, hogy Belgrád beavatkozása, levelei és sajtója nélkül alig fog felkelni a magyarok ellen. Nagyjelentőségű volt itt a karlócai ortodox pátriárkának, Rajasics Józsefnek állásfoglalása, aki már márciusban félredobta a magyar királyság iránt köteles hűségét, tárgyalásba bocsátkozott Karagyorgyevics kormányával, s április 1-én éppen egy ily lázító körúton levő belgrádi ágens által küldött levelet Jellasicsnak, melyben a horvátoknak felajánlja a délmagyarországi szerbek támogatását és biztosította arról is, hogy a szerb fejedelem kész fegyveresen segítségükre jönni. Érthető tehát, ha a május 13-án megtartott karlócai szerb nemzeti kongresszus a magyarok százados elnyomása ellen irányult, rajta belgrádi szerbek is megjelentek, kimondták — az osztrák ház és magyar korona alatt — a szerb nemzet politikai függetlenségét, kormány gyanánt pátriárkát és vajdát (Rajasicsot és Suplikác István ogulini határőrezredest) választottak, s felajánlták a három megye királyságnak a szerb vajdaság politikai szövetségét.

Az események egymásra torlódtak, így kívánta ezt a belgrádi szerb kormány mohó türelmetlensége; maga Garasanin siettetette a fegyveres kitörést, nehogy a szerbek „megfeledkezzenek saját előnyükről“ és kibéküljenek az „idegennel“. Már május első felében nagyszámú fegyveres szerb jött át a Dunán és szervezte az egyes városokban kitörő lázongásokat. A magyar kormány itt sem ismerte fel a helyzetet, Csernovics Péter temesi főispánt kormánybiztossá nevezte ki a nagykikindai véres lázadás lecsendesítésére, akinek működését eleve megnehezíté a belgrádi ágensek munkája, mert ezek mindent megtettek, nehogy a szerbeket kibékítse a magyar államisággal. Szemere Bertalan belügyminiszter mindezen dolgokról teljességgel tájékozatlan volt, vármegyei és sérelmi politikán gyakorlatlan érzéke nem ismerte fel e szélesebb körbeli teendőket, s ahelyett, hogy amikor még rendelkezhetett volna a császári sereg csapataival, melyek Pírét báró bánági és Hrabovszky báró szerémségi főparancsnokok alatt állottak, elnyomta volna a mozgalmat csirájában: ehelyett még május végén is az elégetett magyar anyakönyvek és a nemzeti szín védelméről értekezik, s azt reméli, hogy Mayerhofer alezredes belgrádi császári konzul közvetítésével meg lehet akadályozni a szerbiaiak fegyveres betódulását. Tényleg Mayerhofer volt az, aki a magyar állam ellen leghevesebben izgatott, aki Latour és a bécsi körök figyelmébe ajánlotta azon hatalmas segítséget, melyet a szerb felkelés és annak belgrádi támogatása nyújthat

a magyarok ellen. Hogy tisztában volt-e a belgrádiak igazi, a monarchiát szétszaggató törekvéseivel, nem tudjuk; — jelentéseiben egyre hangoztatta Karagyorgyeék lojalitását és azt, hogy a belgrádi segílyt Bécs minden veszedelem nélkül igénybe veheti. Mayerhofer volt Rajasics és Jellasics mellett a magyarelles déli offenzívának igazi előkészítője. Hatása alatt csakhamar 10—12.000 felfegyverzett szerbiai rác áll a magyar területen; Rajasics elnöklése alatt a karlócai nemzeti tanács, a főodbor is fegyvert fog; Pírét báró, ekkor már szintén magyarelles, örvonalat állít a vármegyei és határőri terület közé, ezzel az utóbbit a szerb felvonulás biztos háttérévé teszi. A felkelést Suplikác halála után a gyakran saját útjain járó és Rajasicscsal rivalizáló Sztratimirovics György fővezér és Garasanin megbízásából Knityanin-Petrovics belgrádi államtanácsos szervezi, a szerviánusok egymás után rabolják ki a magyar, német és oláh falvakat és városokat; ezeknek a népeknek sietve fölállított nemzetőrsége, s itt-ott kisebb magyar csapatok, Kiss Ernő huszárezredes, Maderspach Ferenc százados vezetésével, már júniusban kénytelenek védekezni a balkáni bandaháború bárbár kegyetlenségei ellen. A fölkelés további folyamán a szerbek közt mindinkább megmutatkoztak az ellentétek: Bécstől csak kevesen várták őszintén a támogatást, maga Rajasics pátriárka is az orosz cárhoz fordult, s miután nézete szerint az osztrák császár képtelen a szerbek megmentésére, ez küldjön Oláhországon és Beszarábián át fegyvert és pénzt, hiszen, mondja a szerbek vezére, „a nagy Oroszország asztaláról lehulló morzsákkal is jóllakhatnánk“. De bármennyire kétségbeestek is a szerbek, s bármennyit emlegették is osztrák mintára a „nemzetiségek egyenjogúsítását“, mint küzdelmük végcélját, egy pillanatig sem voltak hajlandók imperialista ösztöneiket kordában tartani, összes területi kívánságaik messze túlmentek a szerbblakta földön, — Bogdanovics a pátriárka ügyvivője volt megbízva 1849 elején a Schwarzenberg-kormánynál a szerb külön terület kieszközlésével, s keserűen kénytelen jelenteni, hogy Stadion miniszter nem hajlandó nekik nem szerbblakta területet kivágni, sőt még a bécsi orosz követ, Medem gróf is, aki pedig „családiásán“ fogadta, annál nyomatékosabban figyelmeztette kívánságaik túlzott voltára és megmondta neki, hogy „ahol a lakosság fele szerb, még valahogy lesz, de hogy kérhetnek önök olyan területeket, ahol egy szerb lélek sincs!“ A bécsi kormány e tartózkodása magyarázza — Stadion egyenesen megmondta nekik, hogy oláhra és németre nem engedi kiterjeszteni a szerb uralmat —, hogy 49 nyarán Sztratimirovics hajlandónak mutatkozott a magyarokkal megegyezni, a Szemere-kormány 1849 június 16-án megállapítván a szerb béke feltételeit, közöttük kimondta, hogy a magyar nyelv diplomatikai használatát

(azaz a magyar államnyelvet) csak addig terjeszti ki, ameddig a közigazgatás és az ország egysége kívánja, a községek, elemi iskolák nyelve, vallási és egyházi nyelv, a matrikulák nyelve a többség által határozatlik meg, a görög-keletiek számára a közoktatási minisztériumban külön osztályt, a budapesti egyetemen külön ortodox kart állít fel, közbocsánatot hirdet, a szerbeket régi helyükön letelepíti. De a szerbek nem kisebbségi jogvédelmet, hanem uralmat kívántak, Rajasics tovább harcolt Mayerhoferék befolyása alatt, — s az óvatos belgrádi miniszter, Garasanin sem engedte meg a magyar-szerb kibékülést, bármily sima szájjal beszélgetett is Kossuth átutazó követével, gróf Andrássy Gyulával. Garasanin a legnagyobb osztrák gyűlölettel irányította Knityanin alatti szerviánus csapatait és rendelte őket alá, amíg kellett, Mayerhofer és a bécsi kormány parancsainak, mert a magyarországi szerbeknek a magyarokkal kibékülése egyszerre újtávtágra volna a balkáni Piemont terjeszkedésének, — bizalmas leveleiben Mayerhofert kétszínű rágalmozónak, sőt egyszerűen majomnak titulálta, amikor pedig Mayerhofer meg volt győződve a szerbek Habsburg-hűségéről Ezeket a széthúzó feleket csak magyargyűlöletük tartotta össze a véres viadal befejezéséig.

A tót mozgalom

A tótság és vele a rutenség tömegei a német városi és falusi lakossághoz hasonlóan nemzeti szeparatizmustól és a határokon túlra tekintő vágyaktól szabadon megmaradtak a magyarság oldalán, melynek politikai aktivitása szerezte meg számukra, akár jobbágyok, akár városi polgárok voltak, a szabad állampolgári létet. A tótság múltjában különben is hiányzott a területi különállás gondolata, valamint az egyházi és kulturális egység, viszont régi tradíciók segítették elő, hogy szavát értő és nyelvén beszélő, közte élő földesurainak vezetése után menjen. A magyar szabadságharc katonái közt a tótok számát nem kevesebb, mint 40.000-re lehet tenni, a magyar államiság tehát most épp oly vonzóerőt gyakorolt rájuk, mint Rákóczi felkelése idején. Mégis a nemzeti öntudatosulás itt is szembeállította a másik nemzettel azokat, akik a mozgalomnak vékony hordozó rétegét alkották: a tót értelmiség vezetőit. Stúr, Hurbán és Hodza kezdettől fogva nem tárgyalnak a magyarokkal, hanem még saját tót különállásukat is feladva bekapcsolják magukat a cseh mozgalomba. A csehek saját testükön érezték 48 minden nemzeti felébredésének hatását. A március 11-i prágai petíció külön cseh minisztériumot kívánt Csehország, Morva és Szilézia számára, amit a megszeppent bécsiek április elején megadtak ugyan, de ugyanakkor a német egység frankfurti parlamentje is kinyújtotta kezét a német birodalom ősi kiegészítő részét tevő cseh királyság felé, amelynek lakossága különben is részben német volt. Az ausztriai németség képviselői megjelentek Frankfurt-

ban, a csehek azonban hevesen tiltakoztak a birodalomba való becsatoltatásuk ellen, s Palacky, ki e napokban vette át Havlicekkel együtt népe vezetését, erős reális érzéssel félretolta a pánszláv-orosz álmokat, kijelentette, hogy ha Ausztria nem volna meg, ki kellene azt találni, s megalapította az ausztrószlávizmust, azon irányt, mely a magyar és német hegemonia ellenében Ausztriából szláv birodalmat akart csinálni a Habsburgok uralma alatt. Ezt a vonalat azonban nehéz volt követni, egyelőre különböző kilengések történtek, így május végén a szláv kongresszus Prágában, mely hasztalan próbálta a szabadság jeligéje alatt összehozni a szétágazó, s egymásnak ellentmondó lengyel, rutén, cseh, vend, tót, délszláv érdekeket. Június 12-én kitört a prágai forradalom, melyet Windischgraetz tábornok fegyverrel vert le oly alaposan, hogy erre a csehek mind megtértek az adott pillanatban egyedül lehetséges ausztrószlávizmushoz, bevonultak a bécsi osztrák parlamentbe, s ott próbálták meg a nemzeti egyenjogúsítás formája alatt a német Ausztriának elszlávosítását, dinasztikus érdekekbe kapaszkodva. Stúr tótjai velük voltak a prágai kongresszuson és Windischgraetz győzelme után ők is a bécsi kormányhoz folyamodtak. De Stúrnak régebbi csehellenes irányához híven a kongresszuson is mertek tiltakozni azon cseh törekvések ellen, melyek az egykori nagymorva birodalomra hivatkozva, a tót területeknek Csehországhoz csatolását sürgették; Hurbán szárazon kijelentette, hogy ők a magyarok ellen csak védelmet keresnek, de nem szándékoznak azon történeti kapcsolatok felbontani, melyek őket Magyarországhoz fűzik. A csehek azonban épp e hónapokban dolgozták ki, a dinasztia árnyékában és remélve, hogy annak kedvére cselekszenek, a monarchia azon új felosztási terveit, melyek a felvidéket Csehországhoz csapják és egyébként sem hagynak a magyaroknak egyebet, mint a Dunántúlt és a Nagy-Alföldet; így olvasható ez Paiackynak és Riegernek a bécsi parlament kremseri folytatásában, 1849 januárjában beadott tervében, s már előbb a horvát Ostrozinski javaslatában.

Stúr és társai az ausztrószlávizmushoz térve, Bécsben nagy ígéreteket tettek, hogy tót népük melléjük fog állani, ami azonban éppenséggel nem következett be. Szeptember havában miávai betörésükre alig csatlakozott valaki hozzájuk; a magyar kormánybiztos, Beniczky Lajos, aki családi hagyományai szerint kitűnően tudott tótjaival bánni, könnyen leverte azon megmozdulásokat is, melyeket a selmeci bányavidék cseh bányászai közt földosztó vagy kommunista jelszavakkal keltettek fel. A decemberi Hurbán-féle betörés, a budetini összeütközés után, melyben a tót nemzetőrök és népfelkelők ügyetlen magyar vezetés alatt harcoltak a tót emigránsok és császári katonák ellen, szintén eredménytelen volt, a néhány száz betörő emigráns rabolt és részegeskedett.

s maguk a császári tisztek győződtek meg róla, hogy Hurbánéknak nincs gyökerük a tót népben. 48-ban a magyar állameszme a tótság körében erősebbnek bizonyult a cseh ausztróslávizmushoz, a magyarságtól hozott liberális szabadságeszme a bécsi abszolútizmushoz.

Az oláh mozgalom

Az oláh mozgalomra már nagyobb hatása volt annak az értelmiségi rétegnek, amely évtizedek óta a magyar államisággal ellenkező dákóromán álmokon nőtt fel. Az erdélyi nemzetiségi nyugtalanság számára az úrbéri felszabadítás készülése is megmunkálta a talajt. Az áprilisi magyar törvényekben már kimondott uniót az utolsó erdélyi országgyűlés Wesselényi javaslatára — ez volt legszebb napja az ideális harcosnak — csak május 30-án fogadta el a szászok és a rendek közé tartozó néhány oláh beleegyezésével. Az új erdélyi törvények csak általánosságban és meglehetősen szűkkeblűen mondták ki az úrbériség megszüntetését a IV. és V. törvényekben; erre megtörténtek a választások a pesti népképviselői parlament számára, melynek kebelében az erdélyi vezetőkből alakult úrbéri bizottság új, méltányosabb javaslatot dolgozott ki a magyar törvény mintájára, e javaslatot azonban a pesti alsóház szeptemberben nem tudta még letárgyalni, minek következtében az erdélyi földesurak, ahol csak tehettek, ragaszkodtak a korábbi szolgáltatásokhoz. Minek viszont kisebb-nagyobb lázongások voltak következményei, magyar és oláh jobbágyok részéről egyként. Igaza van az erdélyi oláh viszonyok klasszikus írójának, Jancsó Benedeknek, megállapítva, hogy az erdélyi kiváltságos társadalom 48-ban tovább folytatta azon vétkezést, melyet az úrbér dolgában száz éven át elkövetett. De a szociális elkeseredés csak melléközöng, a véres faji küzdelem igazi megmozdítója az oláh viszonylatban is a magyar államiság ellen forrott nemzetiségi eszme volt.

Az oláhságot azok a balázsfalvi kanonokok, elcsapott tanárok és diákok, marosvásárhelyi jurátusok állították fegyverbe velünk szemben, akikkel már mint a nemzetiség első kulturális harcosaival korábban megismerkedtünk. Mikor a pesti márciusi események hatása alatt Kolozsvárott gróf Bethlen János kijelentette, hogy Erdély egyetlen üdve az unió, s mikor ezt a követelményt Wesselényi, Kemény Dénes, Szász Károly vezetésével az egész magyarság magáévá tette, az oláhok, köztük első sorban Barnuti, ezzel szemben minden románok egyesítését, s Erdélyben a románok uralmát proklamálták. A mozgalom azonban itt is megmaradt ugyanazon loyális, császárhű irányban, mint amelybe az illír és szerb törekvéseket Jellasics és Mayerhofer szorították. A két püspök, a magyarbarát urnáit Leménné és a még habozó orthodox Saguna elnöklése alatt megtartott első balázsfalvi gyűlés május 15-én a horváthoz és szerb-

hez hasonlóan a románok jelentette ki önálló nemzetnek, képviselőket a magyar országgyűlésen, oláhnyelvű közigazgatást és iskolákat, évenkénti nemzeti gyűlést követelt és hogy az uniótól addig ne tárgyaljon az erdélyi országgyűlés, míg abba az oláh nemzet is be nem vonul. Ezen mérsékelt, legalább is többféle-kép érthető követelésekkel szemben Barnutiú beszéde féktelen gyűlölettel támadt a magyarságra, melynek egyedül lenne hasznára az unió, s harcra szólítja a dákok és Traján légióinak utódait a magyarosító elnyomókkal szemben. Közben a szászok is az unió ellen fordultak, miután a tiszára népképviselői magyar alkotmánytól az ő nemzeti palládiumuk, a rendi univerzitás létét féltették; visszahívták a pesti parlamentbe küldött követeket, s a Szébenben működő román nemzeti komité tagjaival, Barnutiúval és társaival kezdtek az unió ellen együttműködni. Az Erdélybe küldött magyar kormánybiztos, a konzervatív báró Vay Miklós jóakarattal akart közvetíteni, de az oláh határőrezredek egymásután nemzeti gyűlésekké alakultak, s itt is akadt, aki a fegyveres erőket korán átvitte a bécsi reakció táborába. A II. számú, naszói határőrezreddel parancsnoka, Urbán alezredes szeptember 7-én mondatta ki, hogy nem ismerik el a magyar minisztériumot, mely a monarchiától el akarja szakítani az országot, tiltakoznak az unió ellen és öfelségének hű katonái. A magyar kormány toborzási rendelete szász és oláh községekben ellenállásba ütközött, a naszói katonai kormány és a román komité oláh nemzetőrséget szervezett ellene, Janku és Axentye az ércegségi mőcöket szervezték, s mindezt a bécsi kormány magyarelles irányának manifesztálódása után báró Puchner szebeni főparancsnok és a császári tisztiek is jó szemmel kezdték nézni, pedig Puchner előbb még iparkodott császárhűségét a magyar minisztériumnak köteles engedelmességgel összeegyeztetni, s a szebeni és gyulafehérvári arzenál fegyvereinek felét magyaroknak, egyegy negyedét szászoknak és oláhoknak osztotta ki. Szeptember második felében két hétig folyt tanácskozások után a második balázsfalvi gyűlésen már kimondták, hogy sem az uniót, sem a magyar minisztériumot nem ismerik el, egyedül a császárnak vetik alá magukat, s kérik az osztrák alkotmánynak Erdélyre kiterjesztését. Itt is eszközévé vált tehát az eredetileg nemzeti szabadságmozgalom a bécsi szoldateszkának; az a mozgalom, mely az első balázsfalvi gyűlésen, Petőfiék március 15-i manifesztumához hasonlóan a szabadság, egyenlőség és testvériség ideáival indult meg, most elhitte, hogy véres faji küzdelmében a bécsi abszolutizmusra fog támaszkodhatni. Szeptembertől kezdve itt is készen volt a front a magyarság ellen, bár az óvatos Saguna végigülte a pesti parlament unióbizottságának üléseit és csak decemberben mert, álarcát letelve, Puchner mellé állani.

Magyar engedmények; a Szemere-kormány nemzetiségi törvénye

Vájjon ezen népmozgalmak egyikét-másikát leszerelhetette-e a magyar kormány, ha azoknak modern kisebbségi elvek alkalmazásával koncessziókat tesz? Ismételjük, ily koncessziók anachronisztikusak lettek volna, hiszen láttuk, egyik nemzeti mozgalom sem volt hajlandó bármi kis tekintettel lenni a többire, s területi elképzeléseiben mindegyik hajlandó volt minél nagyobb idegen területeket saját uralma alá vonni. Kímélet és másnak élnihagyása kisebbségi viszonylatban akkor is ismeretlen dolog volt. De sikertelen maradt volna alkalmazása mindenképen, hiszen a fentiekből kiderült, hogy a mozgalmak részben a nemzetiségi eszme dinamikája, részben külső behatások következtében már megérkeztek a hatalmi szférába, ahol kulturális és kisebbségi koncessziók többé hatástalanok voltak. Egyedül Janku Avram idealista és politikátlan lelkületét lehetett ily engedményekkel leszerelni, amikor Drágos János, a debreceni parlament oláh tagja rávette azon pontok elfogadására, melyeket Kossuth a bukaresti liberális forradalomnak, az oroszoktól levett e jelentéktelen mozgalomnak emigránsával, Balcescuval állapított meg. Ez iratban a románok, beleegyeztek, hogy jogaikat a magyar törvényhozás mondja ki, elismerték a magyar államnyelvet, viszont a román népességű megyék nyelve román, a jegyzőkönyveké román és magyar lesz, a román községek nemzetörségének nyelve is román, iskoláké és elsőfokú törvényszékeké hasonlóké. Szinte szimbolikusnak mondhatjuk, hogy mikor Drágos és Janku ebben Abrudbányán megegyeztek, az éretlen ügyvéd, Hatvani szabadcsapatával a fegyverszünetet megtörve, megtámadta az oláhokat, Drágost megölték oláhjai, Hatvani csapata is több részletben megsemmisült, s vele pusztult véres harcban Vasváry Pál ideális egyénisége is. A népek még nem voltak érettek kisebbségi jogvédelemre, még mindenki csak az erőszakban bízott, s legfőlegb papiroson lehetett, kölcsönös érdekek tekintetbevételével, kicirkalmazni valami békés modus vivendit.

Ugyanily sikertelenség érte a magyar kormány általános nemzetiségi törvényét, melyet Szemere Bertalan mindjárt a függetlenségi nyilatkozat után tervezett, de csak Szegeden tudott július 21-én elfogadtatni a parlamenttel, melyben a Kossuth-Madarász-féle radikálisok még ekkor sem látták be a viszonyok változását, Szemere szerint „a radikálist párt bajnokai úgy nyilatkoztak, mint 1832-ben, mikor a magyar volt minden, a rác, oláh csak nép“, Batthyány Kázmér és Szemere nagy beszédben fogadtatták el javaslatukat, s ez utóbbi megmagyarázta, hogy az „arisztokratikus-magyar“ felfogás nem állhat meg többé az új demokráciában, ki kell elégíteni „más népiségek“ követeléseit, mert különben elvész a „Nemzet“. Bármennyire felizgatta is a hevesvérű miniszterelnököt a radikálisok

ellenzése — a képviselőházat e tárgyalás nyomán „gyámság alá valónak” minősítette —, Szemere nemzetiségi törvénye mégis a legelső európai törvényes rendelkezés, mely nem áll meg, az 1848—49. osztrák alkotmányok mintájára, a nemzeti-ségi egyenjogúsítás általános kimondásánál, hanem a frázisnak tartalmat ad és részletekben is megszabja. Eszerint a továbbra is államnyelvnek használt magyar nyelv mellett a községi, megyei gyűlések, ezek jegyzőkönyvei, esküdtszékek, elsőfokú bíróságok, nemzetőrség, elemi iskolák, anyakönyvek és egyházak nyelve mindig az illető lakosság anyanyelve lesz, hivatalok betöltésénél nemzetiség és vallás nem fog számítani. Ez az első liberális, más nemzetek jogait tisztelő és védő kisebbségi törvény Közép-Európa térién, amelyre akkor senki sem hajtott, de nem azért, mintha a magyarság későn és kényszerből, mentális reservatióval hozta volna, hanem mert mindezen valószínűségi kisebbségvédelem akkor egyetlen kisebbség számára nem hozta volna a tényleges követeléseket, a területi függetlenséget, az idegen nemzetiségűek alávetését, a faji ellenség megsemmisítését. Kétségtelen, hogy szebb lett volna, ha ezt a törvényt Kossuth már előbb meghozza, de eredménye akkor sem lett volna több, mint korábban Széchenyi magasztos nemzeti-ségi koncepciójának.

A történészek azt kell mondania, hogy a nemzetiségi mozgalmak önmagukban lefolyó processzusok, melyek szükségképpen éleződnek ki egymás ellen, amikor is józan tanácsok és szabályok hatástalanok. Oly egyének, kik erkölcsi normájukat egyedül „szent önzésükben” találják meg, nem érthetik meg Lélek és Erkölcs tanításait; vakon menve saját érvényesülésük útján, nem veszik észre, hogy ez az út vérfolyam. Ez történt a népekkel Negyvennyolc nemzetiségi harcaiban.

A bécsi ellenforradalom hatása

De ha a nemzetiségek összeütközését a XIX. századi nacionalizmus természetéből megmagyarázhatjuk is, ebből nem következik, hogy a bécsi kormány szerepét bármiként is igazolhatónak tarthatná a valamelyes objektivitásra törekvő történetírás. Igaz, hogy Kollowrat cselszövényei mögött, szívének rejtett zugában ott volt a cseh nacionalizmus, mely az akkor szerencsésebb kifejlésnek örvendő magyarságnak lépteit irigységgel kísérte, egészben véve azonban sem nála, sem az úgynevezett kamarillánál és a Latour körül gyülekező szoldateszkában nemzeti érzelm nem játszott szerepet. „Altösterreich” tábora gyülekezett, magas hivatalnokoké, cseh-német arisztokratáké és tábornokoké, akik a dinasztia és hadsereg érintetlen és egységes érvényesülésében látták azon monarchia jövőjét, melynek ténylegesen egységes volta 48 előtt, a magyar rendiség különállása mellett sem volt kétséges előttük. Az „összmonarchia” tényleges létezéséről annál inkább meg lehettek győződve, mert mint láttuk, az 1790-es évek kompro-

misszuma óta a magyar rendiség szinte teljesen szabadjára engedte a központi kormányt, a külügyek, had- és pénzügyek birodalmi vezetésébe alig szólt be, sőt ahol szeretett volna ellenállni, mint a devalváció és államadósságok dolgában, ott is hallgatólagosan megnyugodott a bécsi rendelkezésekben. Ezen tényleg létező egységet most a felelős magyar kormány felállítása váratlanul szakította ketté, s ehhez képest már márciusban érezhető a bécsi kormány maradékainak ellenállása főként a had- és pénzügy szétszakításával szemben. Egyedül István főherceg személyes közbenjárásának és Batthyány mint deignált, majd valóságos miniszterelnök energiájának sikerült az ellenállásokat ideig-óráig legyőzni; már a felelős minisztériumot engedélyező március 17. és 18-i királyi kéziratok megszerzése is sziszifuszi munka volt. Alig húzta ki lábát a nádor és a miniszterelnök Bécsből, a kamarilla már újabb eszközöket kovácsolt az engedély korlátozására, a magyar minisztériumi hatáskör megnyirbálására. A magyar álláspontot végtelenül megnehezíté V. Ferdinánd király gyöngelméjűsége, akivel mindent aláíratott környezete, s akit éppen betegségére hivatkozva, könnyűszerrel el lehetett zárni nemkívánatos befolyások, így a magyarok személyes hatása elől. Az új Pillersdorf-féle osztrák minisztérium eleinte távol állott ez áskálódásoktól, de a tényleges szétszakadás jelenségeinek láttára, melyek a Batthyány-minisztérium törvényszerű működéséből származtak, maga is próbálta a régi közösségből menteni, amit lehetett. Kossuth mint pénzügyminiszter minden további értesítés vagy tárgyalás nélkül szüntette meg a magyar királyi bevételek, bányá-, vámjövendelmek stb. Bécsbe küldését; nem kevesebb nehézséget okozott az államadósságok kérdése, melyek, mint tudjuk, Ferenc király korában ha indirekte is, a bécsi központi hatóságok financiaális műveletei következtében Magyarország vállaira is nehezedtek, s amelyeket a magyarok most annál kevésbé voltak hajlandók elvállalni — a király áprilisban a státusadósság egynegyedének elvállalására, évi tízmillió kamat fizetésére kérte a pozsonyi országgyűlést mert felvételükbe annak idején be nem folytak, sem hasznuk nem volt azok felvételéből.

Az olasz- és horvát-kérdés; Batthyány

Az igazi nehézséget a hadügyi kérdés okozta. A márciusi események a császári hadsereget nagy feladatok elé állították: az évek óta forrongó Lombardo-Venzia nem maradt ki e hónap sorozatos forradalmaiból, s a főváros, Milano ppárcius 18-i felkelésére a császári seregek kénytelenek voltak széles földsvokat kiüríteni és a régi veronai várnégyszögbe visszavonulni. A régóta ugrásra kész Savoyai-dinasztia most elérkezettnek látta az időt, hogy az olasz egységet legalább itt északon megvalósítsa; vele szemben az öreg Radetzky tábornagnak új csapatokra volt szüksége, mindenünnen elindultak a tartalékok

képező II. és III. zászlóaljok az olasz harctérre, ahol aztán Radetzkynek július 25-én sikerült a custozzai csatában Carlo Alberto szárd király seregét döntőleg megverni. De az olasz helyzet hónapokon át oly zavaros volt, hogy a bécsi kormány emiatt is igen nagy súlyt fektetett arra, hogy Magyarország a *pragmatica sanctio* értelmében vegye ki részét a kölcsönös védelem alapján a veszélyben forgó olasz tartomány védelméből.

Kétségtelen, hogy a segély megtagadására a magyar közjog, melynek a *pragmatica sanctio* ekkor már fundamentális törvényét képezte, semminemű lehetőséget nem nyújtott. Batthyány, aki Eötvössel és Széchenyivel, meg Deákkal folytatást az udvarnál járt, hogy Jellasics támadását leszerelje, meg is ígérte, hogy az olasz háború érdekében 40.000 újoncot fog az új pesti országgyűléssel megszavaztatni. Kossuth eleinte helyeselte a segély elvi megadását, utóbb azonban győzött lelkében az általános európai szabadságidea, s ennek szolgálatában lehetetlennek látta, hogy a magyarság segédkezet nyújtson az olasz nép szabadsága elnyomásában. Ugyanezt a nézetet vallották az új pesti országgyűlés kevés számú radikális tagjai, köztük Teleki László gróf, a kormánnyal szembe fordult Nyáry Pál és a konventet, hegy pártot játszó radikális Madarász László. A segély megadását a minisztertanácsban egyedül Kossuth akadályozta és halogatta, akit azonban a miniszterek a kormánynak a képviselőházban való képviselőségével is megbíztak, s így lehetővé tették, hogy ő fontos kérdésekben, szabadságérzésétől és temperamentumától elragadtatva magát, a minisztérium nevében oly enunciaciókat tegyen, amik csak az ő személyes nézetei voltak. A július 20. és 21-i képviselőházi ülésen Kossuth csakugyan azt találta mondani a radikális ellenzék örömeire, hogy megadjuk ugyan az olasz háborúra a segélyt, de csak azon feltétel alatt, hogy az olaszoknak szabad intézmények adassanak, s különben előre is beleegyezzünk az Etschtől vagy más stratégiai vonaltól nyugatra eső területnek — tehát Milánónak is! — elszakadásába. Batthyány és Eötvös hiába akarták korrigálni ezt. Eötvös kimondta, hogy az olasz szabadságot ő is szereti, de nem akarja megvárni, míg Carlo Alberto Triestet és Fiumét is elfoglalja, — Kossuth egyéni fellépése döntő pillanatban adott a kamarillának látszatra igazat abban, hogy a magyar felelős kormány a százados kötések megtagadásával a dinasztia és együttélés ellensége. Miként Károlyi Árpád írja e dolgok elemzésében: „Ki tudja, nem más-ként fordul-e sorsunk, ha magunkért fáj a fejünk és nem a szárd királyért, aki ugyanakkor röpcédulákkal bujtogatta az ellene harcoló horvát határőröket, hogy menjenek haza és ott-hon verekedjenek az őket eltiporni akaró magyarsággal!”

Negyvennyolc emberfeletti viszonyai három magyar alakját növelték meg szinte emberfeletti mértékre, Batthyányt, Kossuthét és Görgeyét. A két utóbbinak megadatott a siker, a

diadal, a népegy napsütése a mély bukást megelőzőleg; Batthyány emberfeletti erővel küzdött miniszterelnöksége alatt, itt-ott el is ért valamit, de az igazi siker nem szegődött nyomába. Ő az a három közt, akinek munkája a haza és dinasztia, két egymástól eltávolodó erő szolgálatában napról-napra reménytelenebb köteleességteljesítés volt; ő az, aki az ellentétes erők közt már életében átélte halálának mártíriumát. Politikai gondolata ugyanaz volt, mint kabinetje minden tagjáé, Kossuthot kivéve: az április 11-i törvények alapján Magyarország békés kifejlése az ősi államterületen, a háromszázéves dinasztia alatt, kapcsolatban az örökös tartományokkal. Ezt a törvényes koncepciót azonban a körülmények mostohaságában védeni kellett a kamarillától vezetett dinasztitól és a pesti utca és parlament radikálisaitól. A védelem síkján Batthyány egyedül maradt. Széchenyi idegzetét megörölte a bizarr helyzet, amikor a korona bécsi emberei mindegyre készek voltak meghazudolni a korona törvényszerű szavait, s amikor itthon a kabinetben őfelsége egyik minisztere mindegyre a százados kapcsolatok tágitásán fáradozott és működésének egyedül az a „törpe minoritás” örült, melyet ő nevezett annak, amikor visszautasította a radikális Perczel Mór egyetlen vádját, mintha a pozsonyi országgyűlés óta ármány uralkodott volna a közügyekben, azaz a minisztérium működésében. Széchenyi a kezdődő elmebaj tétova pillantásával figyelte meg mindenütt a jelenségeket, melyek az ő borzasztó jóslatainak bekövetkezését mutatták: a nem-magyar népek felkelését, a népfajok véres harcát, melyben a magyar gyöngye fazekát összetöröndi a német és szláv vasfazék, a jobbagység lázongását, mely talán szociális forradalomhoz fog vezetni. A minisztertanácsokon Batthyány támogatására Kossuth ellen gyakran felszólalva, viszonya ehhez még inkább megromlott. Emellett éjszakai lelkifurdalásai, hogy mindezt ő okozta, ő a felelős a nemzet bukásáért, mely e helyzetben nem tarthatja magát, hiszen ő ébresztette fel a nemzetet, mindez csak logikus folyománya az ő izgatásainak! Szeptember elején öngyilkossági kísérlet után orvosa beszállította a döblingi elmegyógyintézetbe. A többi miniszter nem volt harcos természet; Deák nem helyeselte a minisztertanácsot, mikor Kossuth improvizálni kezdett, ilyenkor nem egyszer oldalba bökte a mellette szorongó Széchenyit, de hagyta, hogy Széchenyi támadjon, maga nem szólalt fel. Deák, Eötvös, Klauzál Batthyány hívei voltak, de a terhet nem vették le válláról.

Az igazi teher Jellasics volt, akit cseh előrelátásból készen kapott a kabinet. A bán kezdettől fogva függetlennek érezte magát Pesttől, külön kormányzótanácsot alkotott, ezredével a szerémi főparancsnokság területét is meg, akarta szállani, a nádor és magyar kormány rendeletével dacolt és csak Ferenc Károlyal volt hajlandó levelezni. Miután a nádor által küldött

királyi rendeletek eredménytelenek voltak, s István főherceg a bán önbizalmából arra a gyanúra jutott, hátha bécsi támogatást élvez, június elején a nádor, Eötvös, majd Batthyány napokon át tárgyaltak Ferenc Károlylyal Innsbruckban, ahova az udvar a május 15-i második bécsi forradalom után menekült. A hosszadalmas és Ferenc Károlytól hátsó gondolatokkal vezetett tárgyalások eredményei voltak a június 10-i királyi manifesztumok, melyek Kossuth fogalmazásában a legszigorúbban rendreutasítják a bánt törvénytelen vakmerőségéért és Hrabovszky altábornagyot, szerémségi főparancsnokot bízzák meg, hogy perbe fogja és tisztségeiből letegye. Jellasics közben megjelent Innsbruckban, ahol megbocsátottak neki, elfogadta János főherceget, mint közvetítőt közte és a magyar kormány közt. Ez utóbbi szinte a végsőkig ment a mérsékletben: a hatástalan manifesztum után is ráállott János főherceg közvetítésére, majd június 24-én Batthyány Bécsben személyesen leült a bánnal tárgyalni. Ez alkalommal világossá vált, hogy Jellasics nem horvát érdekeket képvisel: a had- és pénzügynek bécsi minisztérium kezében központosítását kívánta és az államadósságok egy részének átvételét. Batthyány ezzel szemben felajánlta neki az összes horvát kívánságok teljesítését; egy négyszemközi beszélgetés alatt Jellasics horvát szíve felébredt, s megígérte Batthyáynak, hogy a horvát koncessziókra le fog szerelni. Deák és Szemere kidolgozták a törvényjavaslatot, mely a horvátoknak Zágrábban külön minisztert enged, csak a had-, pénz-, kereskedelemügyben tartja fenn a közösséget olyképp, hogy ezekre a pesti minisztériumban horvát államtitkárok lesznek, hivatalos nyelv teljesen horvát, sőt az augusztus 27-i minisztertanács azt is kimondta, hogyha ez sem elég, beleegyezik Horvátország elválásába, a pusztaszerémségi viszonyba, egyedül Fiúmé és a magyar tengerpart birtokát tartja fenn. A bán azonban közben visszatértette a horvát útról a bécsi útra patrónusa, Latour, akinek nem a horvát önállóság volt érdeke, hanem az, hogy magyar és horvát ne békiüljön és Jellasics fegyvere által visszavehető legyenek a független magyar kormánytól a legfontosabb reszortok. Így esett meg az a megdöbbentő képmutatás, hogy amikor Batthyánytól a bánnal kiegyezést követeltek, az ő becsületes kéznyújtását egyenesen megakadályozták azzal, hogy a Deák-féle horvát törvényjavaslatnak nem adták meg az előzetes királyi szankciót. A *divide et impera* elve annyira ment, hogy két békülni akaró népet szétszakított és véres háborúba taszított. Latour augusztus végén a Pillersdorf helyére lépő új, Wessenberg—Doblhoff-kabinetben újra nagyobb hitelt kért Jellasics serege erősítésére, a Wessenberg-kormány most már egészen a katonai kamarilla befolyása alá került, memorandumban bélyegezte meg a magyar kormányt, mert a had- és pénzügyeket magának foglalta, s ezek visszaadását sürgette; szeptember

4-én kegyes királyi levéllel visszahelyezték Jellasicsot méltóságaiba, aki erre a Dráva partjáról megindult a pártütő magyar kormány ellen.

A pesti radikalizmus és Kossuth

A bécsi osztrákok világtörténeti képmutatását ismernünk kell, hogy megérthessük az eredetileg törpe minoritás, a radikális párt növekvő súlyát és Kossuth lelkiállapotát. A tömegek csak a bécsi ígéreteket hallották, melyeket más eredmény nem, mint a horvát és szerb fegyverzaj erősödése követett, az intelligencia hevesebb része nemcsak a bécsi korrektségben, de a Batthyány-kormány politikájában is elvesztette hitét. A június 5-én összeült pesti országgyűlés kis radikális csoportja számára már megművelték a talajt a gombamódra szaporodó hírlapok, köztük a hevesfejű, vagy nagyon is józanul számító fiatalok lapja, a Március Tizenötödike, melyben Pálffy Albert és társai, köztük a bankóhamisításért börtönt ült, marótollú Csernátony Lajos a francia konvent utánzását ajánlgatták. A kormány szerintük csupa pecsovicst nevez ki hivatalokba, Kossuth maga is elavult municipalista Wesselényi modorában, ahelyett, hogy a francia centralizációt követné; már május havában robespierre-i álmok nyugtalanítják őket, a felelős minisztériumot „végtelenül nagy politikai szegénységgel, nevetségességgel”⁴ vádolják, Csernátonynak „erős és független, sőt felelet terhe nélküli kormány” kell, azaz radikális diktatúra. A hangulat minden téren radikalizálódik a pesti értelmiségi körökben, egyházi javak lefoglalását, celibátus eltörlését, a katolikus püspökök nép által választását követelik, s egy szuszra támadják a „vaskalapos esperesek” kálvinista konventjét is. A „gót idők szennyéből” akarják a magyar népet kivetkőztetni, lelkiismeretlenül rémhíreket terjesztenek, mérgezett gabonával telt hajókat látnak a Dunán úszni, s emellett folyvást illúziókban élnek: az oláhot „széplelkű népnek” magasztalják, kihez a magyar a legháládatlanabb... A Batthyány-minisztériumról konstatálják Metternichkel szemben, hogy „eben gubát cseréltünk”, Petőfi ki akarja ragadni a hatalmat a kormány és népképviselő kezéből, s lassankint Kossuthban kezdenek bízni.

Kossuth ekkor lesz „a nép emberévé” abból a Kossuthból, aki még a pozsonyi gyűlésen féltékenyen óvta a törvényhozás jogait. Március és április felemelkedése őt a szabadság legmagasztosabb hangulataiba ragadta: „A márciusi napok nem ember mivé. Az örökkévaló Istené. Nekem csak annyi mívem volt benne, hogy határozottan megragadám az események fonalát”. Meg volt győződve, hogy az akkor játszott vezető szerep őt illeti meg továbbra is, hiszen senki sincs úgy összeforrva a magyar szabadság eszményével, mint ő, kinek minden szívdobbanása évek óta a szabadságé. A szeptember 4-i manifesztum után megírta: „Intésemről függött, mi

történjék a bécsi Burggal“, ő kímélte azt, békét szerzett, s rút hálátlansággal fizették meg a nemzetet. A valóságban Kossuth lojális alattvaló volt, mint akkor minden komoly ember, de nagy érzékenységu temperamentuma az akadályokra erősebben reagált, heves lelki emóciók fogták el ott, ahol Batthyányék összeszorított fogakkal keresték az osztrák hálóból kivetú utat, a törvényesség ösvényét: Kossuth temperamentuma útésre útéssel válaszolt volna, ha miniszterársai engedik. Eleinte nem a népszerűség hajhászata, hanem a kabinetben magányos állása, temperamentuma és a szabadság érdekében való küldetésének érzete hajtották az útra, hol egyeduralmi beállítottsága találkozott a radikálisok diktatúra utáni kiáltásaival. Batthyány mérsékló befolyásának csak ellenkezve hó-dolt meg, s a két férfiú viszonya napról-napra rosszabbodott. Kossuth, mint a minisztérium speaker-e, hozzászókött önálló utakon jární, innen Batthyány keserú szemrehányásai, aki néha pénzügyminisztere forradalmi szónoklatainál elhagyta a minisztertanácsot. Kossuth nem látva elég erélyes kezekben a védelmet, magának külön ágenseket tartott; egyszer a Batthyánytól Bécsben megvásárolt fegyverküldeményt kéz alatt ő vette át: ebből kifolyólag a radikálisok Batthyány tehetlenségét szídták és dicsérték Kossuth találékonyágát; más-kor 80.000 forintot utalt ki a kabinet tudta nélkül Londonban fegyvervásárlásra, holott ezzel a miniszterelnök volt megbízva, s mikor ez kért tőle ily célra pénzt, nem volt fedezet. Szalay László és Pázmándy Dénes a frankfurti parlamenthez követül küldetvén, nekik Kossuth, Szemerével együtt Batthyány tudta nélkül adott póttasításokat, hogy az angol és francia nem-zettel örök szövetséget kössenek, viszont más alkalommal arra, hogy Magyarország garantálni fogja a megalkotandó német Bund területi integritását. Pulszky Ferenc a bécsi Esterházy-minisztérium államtitkára is mindinkább Kossuth ágense lett. Mindezt Batthyány, ki Bécsben a törvényesség mellett egész erejével küzdött, hátbatámadásnak tekintette.

Az önvédelem; 48 szeptembere

Addig azonban, amíg kényszerúségból együtt haladtak, Kossuth erélyesen támogatta Batthyány honmentó akcióját, mellyel a déli veszedelemmel szemben katonát és pénzt szer-zett. A hadügyminiszter, Mészáros Lázár egyelőre még Radetzky olasz seregében volt, s hazaérkezéséig Batthyány vitte a hadügyeket. Az országban levő császári sorezredek eleinte, míg a konfliktus Béccsel ki nem éleződött, rendelkezésre állottak, s egyes ezredek le is rendelt a szerb és hor-vát határ védelmére, de a határörvidékben megszervezett ellenséggel szemben ez kevés volt, úghogy már május 17-én elrendelte a „királyi trón és a haza védelmére“ 10.000 főnyi nemzetórségnek toborzás útján felállítást; ezt a katonaságot

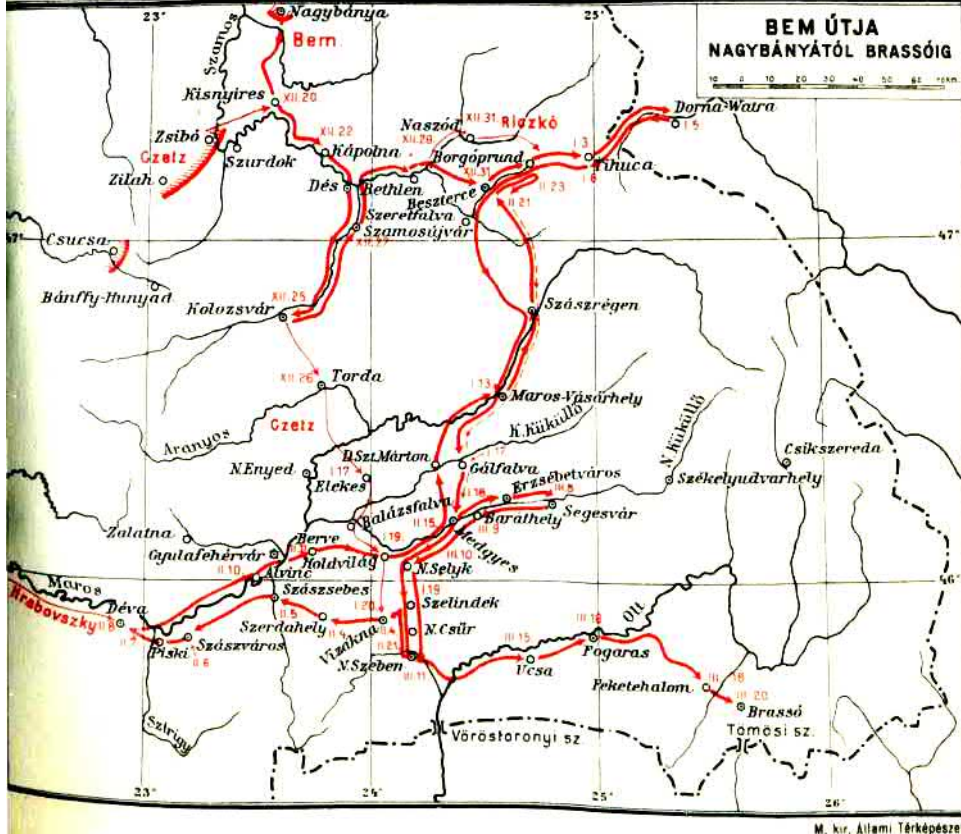
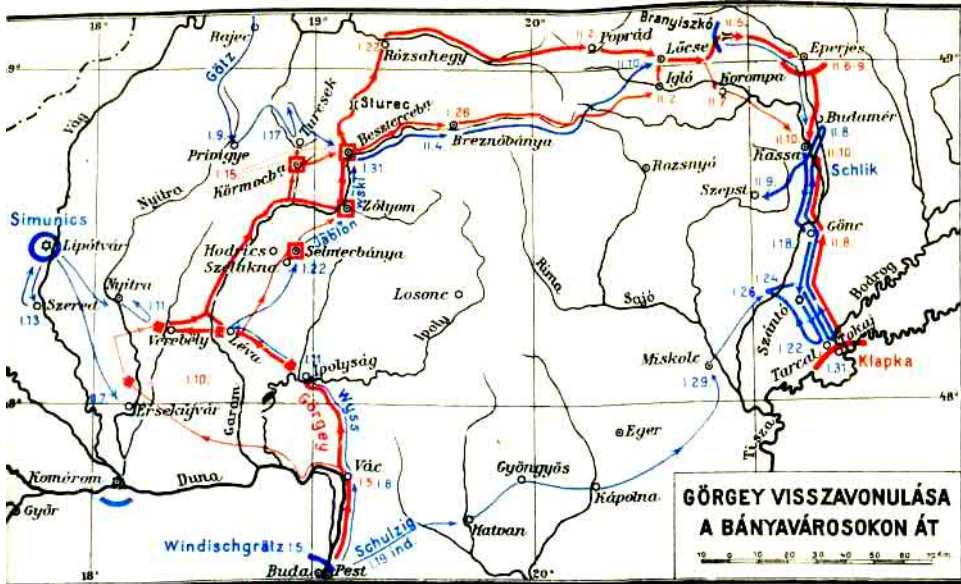
tíz zászlóaljba osztották őrnagyok vezetése alatt, s alapjául szolgált a honvédségnek. A rác lázadás és Jellasics fenyegetései újabb szükségletet teremtettek, Mészáros a minisztertanácstól és nádortól 200.000 embert kért és kapott, a kabinet nevében Kossuth terjesztette július 11-én a ház elé a kérést: hatalmas beszédében a hazafias fájdalom, lelkesedés, az osztrák kormány elleni metsző gúny minden hangját megszólaltatta, kifejtette, hogy külsővétség nincs — „Franciaország messze van“, s végül egy évre 200.000 embert, ebből azonnal 40.000- et, s a sereg eltartására egy évre 42 millió hitelt kért. A sápadt férfiúba mintha a Korszellem, a Szabadság lelke szállt volna; beszédére ellensége, Nyáry Pál esküre emelte kezét: Megadjuk, s utána zúgta a képviselőház, mely a parlamentárizmus e boldog korában joggal tartotta magát nemzet szavának. Kossuth ezekben a parlamenti szónoklataiban emelkedett fel a nemzeti élniakarás perszonifikálásáig; ezek a nyilatkozatai a nemzeti érzés plasztikus kifejezőiként mindenkor megmaradnak a magyar köztudatban. Ugyancsak ő volt, aki Mészárossal szemben hosszú harc után kivitte, hogy a legelőször kiállítandó 40.000 ember túlnyomó része magyar lábba állíttassék, mint magyar vezénlyettel és zászlóval ellátott honvédsereg. Az országgyűlés megígérte ugyan, hogy a további 200.000- ből a közös serezek is meg fogják kapni a kiegészítést, de csak oly külellenség ellen lesznek használhatók, mely Magyarországot támadja meg. Ez a föltétel, mely világosan beleütközik a *pragmatica sanctio*-ba, adott alkalmat Esterházy Pál hercegnek a miniszterségről lemondására. Az anyagi eszközöket szintén Kossuth optimizmusa szerezte meg: ő mint pénzügyminiszter az addigi 11 és félmillió évi állami jövedelemből áprilisban már csak hárommillióval rendelkezhetett, ezzel június végéig ki is jött, de már májusban megkezdte a Pesti Kereskedelmi Bankkal a tárgyalásokat 12 és félmillió értékű egy- és kétforintosok kibocsátására, amelyek szabályszerű fedezetéül ötmillió forint értéket ígért deponálni, ebből az év végéig ércalapra történő hazafias adakozásokból és a bányákból hárommilliót be is szolgáltatott. Az osztrák Nemzeti Bank és a bécsi minisztérium kézzel-lábbal tiltakozott ez ellen. Kossuth azonban augusztus 5-én kibocsátotta a kétforintosokat, s ezzel a Jellasics elleni védelmet idejekorán lehetővé tette. Augusztus végén a képviselőház újabb 61 millió hitelt nyitott, Batthyány és Deák azonban sem az erre vonatkozó, sem a honvédséget illető törvényjavaslat előzetes jóváhagyását nem tudták Bécsben kieszközölni, mire Kossuth szeptember 12-én házhatározattal bizatta meg magát ötfórintos bankjegyek fedezetlen kibocsátására. Ugyanekkor kimondotta a ház, hogy a 40.000 katonát toborzás útján kell azonnal összeszedni, tekintet nélkül a királyi engedélyre, melyet Jellasics brutális betörése után nem lehetett többé kivárni. Minderre

Kossuth kapott fölhatalmazást, aki tényleg kezébe vette a haza megmentését.

A döntést ez a szeptember hónap hozta meg. Batthyány és Deák augusztus vége óta Bécsben próbálták a kiegyenlítést, de a királyhoz nem engedték őket, az osztrák minisztérium nem tárgyalt velük, s ottlétük alatt küldték Pestre az osztrák „államiratot“, mely az áprilisi törvények módosítását követte, valamint ekkor adták ki a szeptember 4-i levelet Jellasicshoz. Deák ebből nyomtatott példányhoz jutva, megkérdezte Ferenc Károly főherceget, való-e a kézirat, — igenlő választ nyert. Kossuth javaslatára szeptember 8-án az országgyűlés küldöttsége Pázmándy Dénes házelnök vezetésével utolsó kísérletként jelent meg a király előtt, hogy ez a pártütő horvátokat visszaparancsolja, s jöjjön le hű nemzete körébe Budapestre. A király szájába a kamarilla száraz, halogató szavakat adott. Egyedül Batthyány nem csüggedt, nem adta fel a reményt a békés megoldásra. Nézete szerint, ha az országgyűlés visszatér a törvény útjára, lehetetlen Bécsben az ellenségeskedést tovább fenntartani. Ehhez azonban Kossuth eltávolítása kellett, aki a parlamentben már felvetette, hogy oly végrehajtó hatalom kell, mely nem a törvényből, hanem a haza veszélyéből meríti eszközeit, — a főváros hangulatában terjedt a radikalizmus, a Radikálkör, Egyenlőségi Kör, Forradalmi Csarnok széles körökbe szórta szét a franciás forradalmosítást, Madarászék proskripciók listát csináltak Batthyány híveiről, s a magárahagyott nádor éjjel magához kérvén Kossuthot, ez azt ajánlta neki, tegye saját fejére a szentkoronát.

Batthyány Deákkal, dolgavégezetlen, szeptember 10-én érkezett haza, s itt a minisztertanács lemondásáról értesítette a nádort, az ügyek vezetésére Szemerét hagyták meg hivatalában. A nádor kérte a királyt, bízza meg újból Batthyányi a kormányalakítással, aki erre hajlandó is, ha Jellasicsot visszaparancsolják és ha a törvénytelen papírpénz kibocsátás elkerülésére a bécsi Nemzeti Banktól kap kölcsönt. Mivel erre Ferenc Károly Esterházy hercegnek ígéretet tett, Batthyány újra átvette a minisztérium vezetését. A nádor erről ellenjegyzés nélkül, levélformában értesítette a képviselőházat, levelét Kossuth javaslatára a ház törvénytelennek nyilvánította, s Kossuth maga, tekintettel arra, hogy a kormány lemondása miatt a hon veszélye idején nincs miniszter, miniszteri székét az új kormány megalakulásáig a parlamenti ülésen nyilvánosan visszafoglalta. A nádor ezen megsértődött, de a házzal és Kossuthal újra kibékült; Batthyány új minisztériumát Kossuth kihagyásával akarta megalakítani és csupa mérsékelt, dinasztikus politikus, Ghyczy Kálmán, báró Vay Miklós, Mészáros, Deák, Eötvös, Szentkirályi, gróf Erdődy Sándor és báró Kemény Dénes megbízatását kérte a királytól. Ez a lista szeptember 19-én ment fel Bécsbe, ugyané napon járt ott Kossuth indítványára

Deák vezetésével az országgyűlés küldöttsége, hogy az osztrák parlament előtt a nehézségek kiküszöbölését kérje. Az osztrák parlament császári és szláv többsége, a német liberálisokkal szemben, nem fogadta a küldöttséget, s kárpótlásul Deákot hotel-erkélyén a bécsi nép oly jakobinus szónoklatokkal üdvözölte, hogy megborzadt belé. Jellasics közben 20—22.000 rendes katonasággal és több ezer rabló felkelő szerezsánnal közelgett, a kis császári erők visszavonultak előle, szeptember 21-én István főherceg Szemesig elébe ment a Kisfaludy-gőzösön, a bán azonban nem állott vele szóba. Pestre visszatérve, vette a nádor a király levelét, mely eltiltja attól, hogy a bán elleni magyar sereg fővezérletét vállalja; rendkívüli lelki depressziójában Batthyányhoz fordult, s abban egyezett meg vele, hogy Bécsbe megy, ott kiharcolja a kabinet jóváhagyását és Jellasics visszaparancsolását. Ez volt a nádor és Batthyány utolsó erőfeszítése a horvát előnyomulás és a pesti forradalom visszaszorítására. Bécsben a nádor nem látta kivihetőnek a Batthyány-lista kinevezését, de azt igen, hogy királyi biztos jöjjön az országba Jellasics felett is teljhatalommal, ez békítse ki a harcban álló feleket, s báró Vay Miklós vezetésével új minisztérium neveztesse ki. A nádortól értesített Batthyány példátlan következetességgel vállalkozott gróf Lamberg Ferenc királyi biztos működésének egyengetésére, a konzervatív gondolkodású, de magyar érzésű altábornagy, előbb magyar- és németnyelvű publicista kinevezésétől minden jót várt, Jellasicsnak és a radikálisoknak egyként a törvény korlátái közé utasítását. E nehéz napokban az ország védelme teljességgel Batthyány vállaira nehezedett. Szeptember 21-én ugyan a képviselőház bizotmányt választott, mely a honvédelmi ügyekben segélyére legyen — a bizotmány tagjai, a hangulatra jellemzően, Kossuth mellett a radikálisok kis pártjából választottak: Nyáry, Madarász, Zsembery, Pálfy János, Patay személyében, — ezek befolyását azonban a kormányügyekbe Batthyány „feleslegesnek és a maga állásával meg nem egyeztethetőnek“ tartotta, de privátim mégis tárgyalt velük. Ezt a bizottságot kérte most meg, hogy ő Lamberg fogadására a sereghez utazván, távollétében a Lamberg-ügyben semmit ne tegyen az országgyűlés. Kossuth ekkor Cegléden volt, a hova Batthyány megbízásából indult a nép fellelkesítésére; a Madarász-csoporttól értesítve, még aznap, szeptember 27-én visszaérkezett, a radikálisok Pázmándy elnökkel esti ülést hívtak össze és azon egyhangúlag elfogadták Kossuth indítványát, mely szerint Lamberg vállalkozása, hiányozván rajta az ellenjegyzés, törvénytelen, s a gróf minden lépéstől eltiltatik. Lamberg Pestre jött, s itt kereste Batthyányt, mialatt ez épp őmiatta volt távol a seregnél; másnap a radikalizált tömegtől a hajóhídon fölismerve, meggyilkoltatott. Erre a minden kiegyenlítést végkép lehetetlenítő tényre Batthyány Bécsbe sietett menteni, amit

M. kir. Állami Térképészet.

lehet, majd eredmény nélkül birtokára ment, a horvátok ellen nemzetőrséget szervezett, utóbb képviselővé választatta magát, hogy Kossuthal még egyszer fölvegye a harcot. Kevesebb energiája volt István főhercegnek, aki törekvései teljes kudarcával megtörtén ment az udvartól kijelölt németföldi internálásba; — hogy ezek után Pestre nem tért vissza, az érthető, miután világos volt, hogy nem hajlandó magát ellenkirállyá koronáztatni, pedig itthon ez várt volna reá.

Jellasics a Balaton mindkét partján akadálytalanul vonult seregével Pest felé; a magyar részről álló közös hadseregbeli osztagokat gróf Teleki Ádám tábornok vezette, aki a császári parancsra hivatkozó bánnal szemben vonakodott fegyveres ellenállást kifejezni; utóda, Moga altábornagy, pesti hadosztályparancsnok, kit még a nádor és Batthyány állítottak a sereg élére, az új kormánynak, a honvédelmi bizottmánynak sürgetésére végre szeptember 29-én megütközött, s az előnyomuló bánt a Velencei-tó északi partján, Pákozd és Sukoró közt 16.000 emberből, nagyrészen újoncokból álló kis seregével föltartóztatta. A bán a háromnapos fegyverszünetet arra használta, hogy seregét az erős komáromi várba vigye, ide azonban a városparancsnok, báró Majthényi alezredes nem eresztette be, mire ő Bécs felé vonult ki az országból. Egyik sereg-részét, Roth és Philippovich tábornok alatt 10.000 főnyi horvátságot, a szabadcsapatot alakító radikális képviselő, Perczel Mór ezredes és Görgey Artúr őrnagy beszorította az ozorai csapdába, s ott letétette vele a fegyvert. Görgey előbb, mint a Csepel-sziget katonai parancsnoka, a konzervatív főurat, gróf Zichy Ödönt, haditörvényszéki ítélettel főbelövette, minthogy kocsijában Jellasics kiáltványait találta.

Kossuth és a honvédelem szervezése

Lamberg meggyilkolásával megszakadt a békés kiegyenlítés fonala, a sukorói csata és egy Zichy gróf kivégzése viszont, bár az utóbbi lehet, hogy csak gyanúokra történt, az egész ország előtt világosan manifesztálta, hogy a nemzet élni és védekezni akar. Most lép igazán előtérbe Kossuth, a szabadság és nemzeti harc szimbólumaként, miután a bécsi kormány, hit-szegő eljárása által, mérsékletet és békés törekvést végleg kompromittált. Batthyány távozásával az országgyűlés a főrendiházból is kiegészített honvédelmi bizottmányra ruházta a kormányhatalmat, s ennek elnökeként valósággal Kossuth lesz a magyar nép igazi vezetője, aki minden akadályt legyőzve, kezébe vévén a hatalmat, azt a nemzeti védelem szervezésére használja fel. A honvédelmi bizottmány egész fennállása alatt alig jutott el ahhoz, hogy rendes hivatal módjára reszortokra oszcolják; minden fontosabb ügy Kossuth elé kerül, ő dönt, ő írja saját kezével az utasításokat a vezéreknek, a kormánybiztosoknak, kik az ő bizalmi emberei a hadseregeknél, ő rendelkezik a nemzet vérével és pénzével, de egyúttal ő bátorít.

lelkesít, tüzel, fegyverbe állít, felruház egy egész nemzetet. Az ő lángszava az, mely szeptember végének borzasztó napjaiban, mikor az addigi vezetők kétségbeesve a haza sorsán, mind visszavonultak, mikor a bánnal szembeállított kis seregben a radikális Perczel-testvérek a császári tiszteket sértegetik, s ezek egymásután hagyják el a nemzet ügyét, hogy hadurukhoz visszatérjenek, mikor Pesten mob garázdálkodik, s Március Tizenötödikének művelt írói forradalmi vérgőzben helyeslik Lamberg meggyilkoltatását: akkor ő távol ez elvadult túlzásoktól, a haza egyetemes érdekére függesztett szemmel keresi a honvédelem lehetőségeit. Hogy Batthyány távoztával az ország anarchiába nem süllyedt, hanem ellenkezőleg oly erőfeszítésre lendült, minőre a török századok és Rákóczi harcai óta példa nem volt, ez Kossuth történeti érdeme. A nemzeti erőfeszítés most egy liberális korszakba esett, innen annak szabadságelvi formái, s innen Kossuth szabadságvédő hangjának óriási nemzeti hatása. A nemzeti szabadságérzelmeket senki, még Lamartine sem tudta oly megragadó szavakba öltöztetni, mint Kossuth ezidőbeli beszédeiben. Két alföldi seregyűjtő úján, képviselőházi beszédeiben, manifesztumai-ban minden idők leghatalmasabb szabadságérzete szólal meg, tiszta magyar formában. Hogy ő kiválasztottságának és küldetésének teljes tudatában van, ez csak sokszorozza a visszhangot, mely szavaira műveltek és írástudatlanok közt egyaránt felkél. Leghatalmasabb megnyilatkozásainak egyike szeptember 24-i fegyverre szólító manifesztuma, melyben a népet Istenhez hasonlítja, de egyúttal szörnyű átkokkal fenyegeti, ha nem kel kaszára, kapára az „árva haza“ védelmében. „A magyarnak neve e földön annyit fog tenni, mint szégyen s gyalázat neve, az Isten el fogja e népet átkozni, hogy a levegő méreggé váljék, mikor beszívja; hogy kezei alatt a termőföld ne teremjen mást, mint hitvány kórót; hogy a forrásvíz bűzhődjék meg, mikor ajkához viszi; meg fogja őt Isten átkozni és alamizsna helyett arcul csapandja őt az idegen faj és leszen saját hazájában egy vándor koldus, kit mint a gazdátlan ebet, büntetlenül verend agyon bármely gazember. Hiában imádkozandik Istenhez, neki a vallás nem adand vigasztalást. Isten, kinek teremtését gyávasága által meggyalázta, nem bocsátandja meg bűneit sem ezen a világon, sem a másikon...“ íme a nacionalizmus, amint önvédelemre kényszerítve hatalmába veszi a nemzetbe tömörült egyént, s annak lelkében a vallás képzeit is nemzetire színezi letörölhetlen ecsettel. Proklamációját a Szabadság istene nevében kezdi, így: „A mindenható Isten, a szabadság, a népek Istenének nevében, Ámen.“ Ennek az Istennek ő a hivatott papja, aki a vakító erejű Szabadság szemléletébe merülve, víziókat lát, jóslatokat mond, azt, hogy „Jel-lasics beütéséből Magyarországra, ennek szabadsága fog következni“, mert hiszen „mintha nyitva volna szemeim előtt a

fatum könyve, s hiába húnym be előtte szemeimet, a világosság átcikáz lelkemen, mint világosság a sötétségen“. A magyar nőkkel „irtózatot sirt“ ásat Veszprém és Fejérvár között, ha gyáva volna a nemzet, azt, vagy ha hős, az ellenséget beletemetendő; a katonához külön szól: „Ti rettentetlen magyar gyalogság s Nádor és Coburg huszárok s többi derék magyar seregek a külföldön“, hívja őket haza, s ezek életveszélyek közt, ellenséges csapatok kordonain áttörve, folyókat átúsztatva jönnek haza Csehországból, Galíciából, Lenkey, Dessewffy és más ünneptelt tisztjeik vezetésével. Most egészül ki, Kossuth lángszavainak hatása alatt a nemzeti egyéniség igazi nemzeti sereggel, s most övezi körül magát a fajra jellemző hadi ére-nyekkel. Jellasics támadása és rákövetkezőleg a nemzeti hadsereg kikristályosodása, Kossuth e nagy műve, jelzik az átmenetet a forradalomból a szabadságharcba.

Október elején Batthyány lemondását végleg elfogadta a Ferdinánd nevében kormányzó kamarilla, s az ő jószándékait egy bonyolult, lelkiismeretlen cselszövésével utoljára kijátszva, báró Vay Miklós miniszterelnöki kinevezését félretéve, az öreg katonát, gróf Récsey Ádámot teszi miniszterelnökké, hogy vele ellenjegyeztesse az október 3-i leiratot, melyben a király, szemére vetve a képviselőháznak, hogy az „Kossuth Lajos és követői által nagy törvénytelenésekre vezettette magát“, feloszlattja az országgyűlést és Jellasicsot nevezi ki teljhatalmú királyi biztosul egész Magyarország területére, akiről ekkor még azt hitték, hogy győzelmes seregével Budapest előtt áll. A leirat Latour és vele Wessenberg munkája volt; a bécsi hadügyminiszter elrendelte a Bécsben levő ezredeknek Magyarországra vonulását, a bécsi nép, élén az egyetemi aula radikális fiatalságával, ebben a saját szabadsága veszedelmét is látva, megakadályozta a katonaság szállítását, október 5-én kitört a véres harmadik bécsi forradalom, 6-án Latour holtteste, francia mintára, lámpavason függött, — ekkor érkezett meg igazában a Szajnától a „kicsapongó szabadságeszméssel vemhes sirokkó“. A felkelt székvárost azonban csakhamar körülfogta Windischgraetz Alfréd tábornagy, akire várt most a prágai lázadás leverése után az egész monarchiában a 47-i állapotok helyreállítása; ő, s az alája rendelt Jellasics 70.000 emberrel körülzártá Bécset; a magyar sereg, mely Moga vezérletével Jellasics visszavonulását nyomon követte, már az országhatáron állott, s Kossuth kívánságára megkísérelte az osztrák forradalom megmentését, bár sem a császári tisztek nem lelkesedtek, Mogával élükön, a Windischgraetz alatti császári sereg megtámadásáért, sem Görgey nem tartotta a gyakorlatlan, majdnem felében újoncokból, részben kaszásokból álló magyar sereget ily támadásra alkalmasnak. Az október 30-i schwechati csatában a magyar sereg csakugyan visszaverett, a Jellasicstól vezetett császári csapatok előtt a rosszul fölfegy-

vérzett nemzetőrség szétfutott, Bécs a következő napon kapitulált Windischgraetz előtt, nálunk pedig Moga lemondásával Görgeyt nevezte ki Kossuth az osztrák határon álló sereg főparancsnokává.

A nemzetiségi harcok

Világos volt, hogy Prága és Bécs ráncbaszedője, a konzervatív herceg most a magyar forradalom ellen fog indulni. Ennek helyzete késő ősze veszedelmessé vált. Erdélyben és a délvidéken a császári főparancsnokok végre színt vallva, az oláh és szerb lázadás élére álltak. Erdélyben mindössze a székelyek kezdtek szervezkedni, s addig is a Puchner báró altábornagy vezetése alatt álló oláh felkelők az egész országot hatalmukba kerítették. Puchner, öreg császári katona, maga is borzadva nézte az oláhok dühöngését, melynek igazi jellege az oláhországi parasztlázadásokhoz és a balkáni rájanépek egymás elleni faji gyűlölködéseihöz és mézárulásaihoz hasonlított. Erdély egész középső, déli, nyugati vidékein újra feltámadt a Hora-világ, szörnyűségeivel, kastélyok felgyújtásával, védtelen családok, aggok, nők, gyermekek tömeges mézárulásával. Az oláh támadást általában jellemezte a nem kombattánsok embertelen legyilkolása, s alig van erdélyi magyar család, melynek ne volna Erdély ez oláh hónapjaiból gyászolni valója. Janku és Axentye, valamint az oláh komité fegyveres tömegei a magyar falvakat a lefegyverzés ürügye alatt rohanták meg, s október második felétől kezdve egymást érték a véres események: Zalatna felégetése után a menekülő magyarokat oláh kíséretük gyilkolja le, itt 640 az áldozat, nemesek, iparosok, bányamunkások vegyest. A Brády-család tizennégy tagját Kőrösbánya lefegyverzésénél mézárolták le. Ezek a viszonyok alig javultak a császári rendes katonaság felügyelete alatt sem; így az egyik legborzasztóbb esetről, Nagyenyed január 8-i pusztulásánál a császáriak előzőleg Prodán oláh prefektre bízták a város megőrzését, ez azonban engedte, hogy Axentye mócai betörjenek, a várost felgyújtás, lakosait kifosszák és legyilkolják. Hasonló balkáni hadviselést honosítottak meg a délvidékre betört szerbek, akik a Duna-Tisza közén a titeli, szenttamási és más római sánymaradványokat építették ki, innen jártak a magyar és német lakosság fosztogatására, sánchelyeiken valóságos kereskedelmet rendeztek be a rablott holmik számára. Barbár harcmodorukat az oldalukon harcolni kényszerült császári tábornokok jellemzik, így báró Piret temesvári főhadiparancsnok, aki szerint a horvátok sem érdemelnek szimpátiát azóta, hogy összekötötték magukat a szerbiai rabló csöcselékkal: ezek nem hiába alattvalói a portáknak, török módra gyilkolnak, rabolnak, gyújtogatnak, az obii-gát fejlevágás is divatos még náluk, s „ezt a szép tartományt“ teljesen tönkreteszik. Tényleg a Bácska és Bánság védtelen falvai, köztük az oláhok is, állandóan szenvedtek rabló és mé-

szárló ösztöneik miatt; nagyobb magyar védelmi organizáció kifejlesztését az is akadályozta, hogy Arad és Temesvár várait császári parancsnokaik, az előbbit báró Berger, az utóbbit báró Rukavina altábornagy a bécsi kormány pártján tartotta meg. Északon, a Morvától egész Máramarosig már készen álltak, s itt-ott be is törtek a morvaországi és galíciai császári erők; a mérkőzés kimenetele a schwechati vereség után alig volt kétséges,

Görgey és Windischgraetz

A forradalom dicstelenül leáldozott volna, ha Kossuth energiája ki nem dobbant tíezrenként új és új felkelőket a magyar földből, s ha nem jelenik meg az a katonai génius, aki a kaszás nemzetörből, az önkéntes nemes úrból és jurátusból, fegyelmet nem tűró értelmiségből valódi hadsereget alkot és azt Európának egyik legkitűnőbb csapata, a császári hadsereg ellenében is győzelemre viszi. A harmincéves Görgey Artúr a bécsi nemesi testőrségből és császári hadseregből kilépve, Prágában az egyetemen vegyészetet tanulva, utóbb ott-hon, Szepes megyében gazdálkodva, március forradalmi levegőjében ébred rá képességeire, s talál vissza nemzetéhez, melytől az osztrák hadseregbeli szolgálat már-már elszakította. Kossuth csak benne bízik Schwechat előtt és után, s tudja róla, hogy sohasem lesz a nemzeti ügy árulója. De a forradalom legifjabb tábornoka acélkék szemével kutatóan és illúziók nélkül néz a körötte forrongó világba, s Kossuth lelkesedését, mely szerint a szent ügy és a szabadság mindenre képessé tesz újoncsereget is, kritikai megjegyzésekkel lohasztja le. Kijelenti, hogy lelkesedés mellett a manőverezés is szükséges kellék, már pedig a „manővrozásra seregünknek csak igen csekély része képes“. A kisszámú sorhadbeli ezredrészek és néhány új honvédszászlóalj kivételével a sereg nagy részét tökéletesen újra kellett szervezni, amit Görgey nagy szigorral és szakértelemmel hajtott végre. Közte és Kossuth közt az első összeütközések a schwechati visszavonulás után a sereg átszervezésével kapcsolatban jelentkeztek, amikor is Görgeyről hamarosan kiderült, hogy egyrészt semmi érzéke nincs azon retorika iránt, mely nagy eszmék emlegetésével a kis praktikus követelményeket elmellőzte, másrészt pedig, hogy ő maga kérelhetetlen világossággal tudta a helyzetek árnyait, a bajokat és hiányokat körvonalazni. Míg Kossuthot a legrosszabb kilátások közt is képessé tette optimizmusa, hogy egy-egy szabadságeszme hangoztatásával újból fellelkesüljön, Görgey képtelen volt a rosszat egy pillanatra is szem elől téveszteni; azon kevés magyarok közé tartozott, kik mintegy Széchenyi tanítványaiként nevének nevezték a dolgokat, kiknek józanságát és felelősségérzetét semmi lelkesedés el nem vehette, s akik a hazáért magukat igen, de sem a hazát, sem a népet nem kockáztatták soha. Széchenyi praktikus megoldásokat kereső,

logikus szelleme, maró iróniája, a szalmatűz iránti ellenszenvé most egyszerű barna honvédtiszti egyenruhában jelentkezik, s amíg a hadi dolgokra korlátozódik, addig nagy sikereket is ér el. Görgey a „vármegyei urak és kormánybiztosok jajveszék-lése“ közben küldte haza a fegyelmezhetlen nemzetőröket, csapott el oly alvezéreket, kiket a „hadsereg főtámaszaiként“ emlegettek; a császári hadseregbeli tisztek lojális érzelmeit tiszteletben tartva nem mulasztotta el az alkalmakat annak kiemelésére, hogy a törvényes királytól szentesített áprilisi alkotmány érvényéért küzd, távol minden forradalmi kilengéstől. Egyhónapi munkával sikerült neki a Pozsony körül koncentrált úgynevezett felsődunai hadseregből 30.000 főnyi képzett és vitéz katonaságot alkotni, mely vezére katonás szavának régi kipróbált triariusok módjára vakon engedelmeskedett.

Ezalatt Windischgraetz serege és haditerve is elkészült: ő Jellasics és Wrba altábornagy hadtesteivel, összesen 52.000 emberrel indult a Duna vonalán az ország szíve felé, ugyanekkor kisebb erőkkel Stíriából, Morvából, Galíciából koncentrikus támadást rendelt el. Kossuth, aki a honvédelmi bizottság elnökeként a hadsereg legfőbb vezetését is kezében tartotta, érthető politikai okokból, az országhatár védelmét óhajtotta, Görgey azonban tisztában lévén serege gyöngeségével, kezdettől fogva a visszavonulás mellett volt. Csakugyan a Parndorfnál álló gróf Zichy Lipót-féle dandár „csaknem elfuladt az ellenség túlnyomó sokaságában“, a sereg részei vitézül harcolva vonultak vissza Győr—Felsőgalla—Bicske vonalán Budapest felé, melyet Kossuth sáncmunkákkal próbált megerősíteni. Perczel Mórnak, ekkor már szintén tábornoknak 6000 főnyi muraközi hadteste, mellyel a horvátokat üldözte a stájer határ felé, Kossuthtól felrendelve Görgey vonalával párhuzamosan iparkodott az egyesülésre, Budapest felé; Perczel azonban nem lévén hideg stratégia, hanem forrónál is forróbb fejű politikus, engedett Kossuth kívánságának, aki a visszavonulás miatt lehangolt budapesti közvélemény bátorítására minden áron összeütközést követelt. Azonban december 30-án, mint előrelátható volt, Perczel kis seregét a móri csatában Windischgraetz alvezérei szétszórták.

Ezzel: Windischgraetz ante portás! A képviselőház a szeptemberi napokhoz hasonló krízis óráit élte át. Windischgraetz megindulásával kapcsolatban már december elején lemondott, a házi törvények és szokásjog szabályait szem előtt tartva, V. Ferdinánd és testvére, Ferenc Károly, a csak most nagykorúsított, 18 éves Ferenc József főherceg javára, aki újból Windischgraetzre bízta a „felségsértő ellenszegülés“ legyőzését. Az ifjú császár mellett már ott állott miniszterelnökként herceg Schwarzenberg Félix, Windischgraetz sógora, aki azonban vele ellentétben a 47-es viszonyoknak, a rendi uralomnak is ellensége volt és már készítette az eszközöket a leplezetlen

abszolutizmus behozására. A trónváltozást kihirdető december 2-i manifesztummal szemben a képviselőházban már feltűnt az úgynevezett békepárt, mely a véres harc esélyeitől tartva még a 48-as törvények részleges feláldozásával is békülni akart; ennek nevében a világtalan Wesselényi Miklós a „kénytelen-ség hatalma előtt“ meghajlást, Ferenc József elismerését javasolta, de Kossuth véleménye győzött, mely szerint „e merőben családi intézkedések“ a nemzet előleges megegyezése nélkül történvén, Magyarországot nem kötelezik. Az országgyűlés elrendelte, hogy az alkotmány, az egyedül érvényes áprilisi törvények védelme tovább folyjék, — Batthyány mint új képviselő a határozat után ért Pestre, itt sietve próbálta a békepártot megerősíteni, s mikor a móri csata után világos Ion, hogy Budapest nem tartható, s Kossuth december 31-én az országgyűlés és kormány székhelyének Debrecenbe áttételét javasolta, az első magyar miniszterelnök utoljára lépett fel, hogy a hatalmat egykori pénzügyminisztere kezéből kicsavarja. Batthyány egyrészt azt ajánlta, hogy csak a kormány menjen Debrecenbe, a parlament maradjon Pesten — amiáltal Kossuth befolyásának megtörését és végső fokon békés kiegyenlítést remélt elérni —, másrészt hogy a parlament Windischgraetzhez békekövetséget küldjön. Kossuth egyiket sem helyeselte, de a békeküldöttséget nem ellenezte; parlament és kormány tehát, a szentkoronával együtt újév napján a szolnoki vasúttal Debrecen felé indult, a békekövetek pedig, gróf Mailáth György országbíró, gróf Mailáth Antal, Lonovics érsek, Deák és Batthyány jelentkeztek Bicskén, a herceg főhadiszállásán. Windischgraetz Batthyányi nem fogadta — még a rendi-konzervatív osztrákok is Batthyánynak tulajdonították a forradalom megerősítését —, a többit udvariasan fogadta, de azt ajánlta nekik, hogy az ország feltétlen hódolással, „unbedingte Unterwerfung“ szerezze meg az ifjú császár jóindulatát. Január 2-án Görgey és alvezérei Csányi László kormánybiztossal Kossuth távollétében Pesten haditanácsot tartanak, lemondanak a főváros védelméről, megegyeznek, hogy a felsődunai sereget kettéosztva, annak egy részével Perczel a Felsőtiszánál fedezi a debreceni politikusokat, másik részével Görgey Vácon át felfelé a Duna balpartján Komáromnak tart, hogy így Windischgraetz seregét is megossa és az Alföld helyett északnak és vissza nyugatnak irányítsa. Január 4-én Görgey serege a Lánchíd hevenyészett padlőin átvonulva északnak indult, 5-én pedig a császári „alter-ego“ vonult be a fővárosba.

Az új bécsi abszolutizmus

Windischgraetz az ancien régime embere volt, minden demokrácia és parlamentarizmus ellensége; azt hitte, hogy Prágában, Bécsben, Pesten levágva a forradalom hidrafejeit, helyreállíthatja a feudális grand seigneur életmódjának leginkább kedvező 47-es rendi világot. Ebben éppúgy tévedett,

mint abban a hitében, hogy Budapest birtokában nem szükséges az ellenséget tovább üldözni, az magától is meg fogja találni a hódolás útját. Budapestre hivatta Szögyény-Marich László volt alkancellárt, aki tavasz óta csóri birtokán nemzetőrséget szervezett, megalakította vele a „magyar királyi ideiglenes polgári igazgatást“, elfogadván azon feltételeket, melyek nélkül a jó magyar Szögyény nem volt hajlandó aktivitásba lépni. Ezek szerint az ország integritását fenn fogják tartani, s a szerbek külön vajdaságát nem alakítják meg, a régi rendi alkotmány, s vele a magyar nemzetiség uralma fenntartatik. Beleegyezett a herceg a magyar államnyelv megmaradásába, Szögyény kívánságára tiltakozott az ellen, hogy a horvátok Muraközt elcsatolják az anyaországtól. Szögyény alatt a budai központban és a dunántúli királyi biztosságokban magyarok vették át a polgári hatalmat, Windischgraetz-nél az országgyűlés tagjai közül is több tekintélyes ember ki- és bejárt, így Szentkirályi Móric és a két Pázmándy. Az ifjabb Pázmándy, előbb a képviselőház elnöke, Ghiczy Kálmánnal együtt még írásos javaslatot is tett a hercegnek, 48 márciusának eseményeit „egy faksió kárhuzatos áruulásának“ kezdeteiül jellemezvén és javasolván a kül-, had-, pénzügyre és kereskedelemre közös minisztériumok felállítását. Ugyanakkor Bécsben gróf Apponyi György és társai, Jósika Samú, Örményi József, Dessewffy Emil is tervet dolgoztak ki a 47-i alkotmány modernizált formájú életbeléptetésére; azonban ők és Windischgraetz egyaránt elvesztették a játszmát a Schwarzenbergtől képviselt abszolútizmussal szemben. Schwarzenberg, az öreg Kübeck és gróf Stadion már átvették a kamarilla és Latour hatalmát, ők adatták ki az ifjú császárral a március 4-i alkotmányt, mely a Kremsierbe áttett bécsi parlamentet felosztatja, a Habsburg-országokból egységes összbirodalmat alkot, mely ezután koronatartományokból tevődik össze, birodalmi és tartományi gyűlésekkel; Magyarországból levágja Erdélyt, Horvátországot, Fiumét, a határőrvidéket s csak annyi önállást hagy meg neki, amennyi az új alkotmánnyal összefér. I. Lipót államférfiainak elgondolása érett most cselekedetté: a Gesamtmonarchie abszolútisztikus alapon, amit egyelőre még némileg leplezni akart Schwarzenberg. Az új alkotmányról Windischgraetz utólag értesült, s hiába szólott ellene, az ő végleges eltávolítására elég ürügyet adott hadvezetésének Görgeytől okozott kudarca.

Görgey felvidéki hadjárata

Görgey hadseregében Pesten átvonulásakor tört ki a tisztikar elégedetlensége. A volt császári csapattestek tisztjei, akik eddig még tisztességgel harcoltak, látva most, hogy Windischgraetz csakugyan az uralkodó akaratát képviseli, egymásután tagadták meg a szolgálatot. A Vilmos-huszárok összes tisztjei, négy alantas kivételével, éppen Görgey szállása, az Angol ki-

rállynő-szálló előtt próbálták az ezredet ellene föllázítani. Zichy Lipót és Pál gróf, ez utóbbi a kivégeztetett Ödön testvére és mégis a határtól Pestig Görgey hű adjutánsa, megmondották a fővezérnek, hogy Kossuthot és a forradalmat nem szolgálják. A tisztikar egységének megtartására bocsátotta ki Görgey január 5-én váci manifesztumát, melyben a honvédelmi bizottmánynak Pestről elfutását szigorúan megbélyegezve, kimondja, hogy a „feldunai hadtest hű marad esküjéhez, miszerint Magyarországnak V. Ferdinánd király által szentesített alkotmánya fenntartásáért minden külső ellenséggel szembeszáll-4, ehhez képest egyedül a felelős magyar királyi hadügyminisztertől, vagy ennek maga által kinevezett helyettesétől (ez akkor Vetter tábornok volt) fogad el parancsokat és fellép mindenki ellen, akik „az országon belül netalán idétlen republikánus izgatásokkal az alkotmányos királyságot felforgatni megkísérelnék“. Görgey ezzel nem tagadta ugyan meg egyenesen a honvédelmi bizottmánynak való engedelmességet, de oly politikai irányban kötötte le magát, melytől Kossuth mindinkább eltávolozandó volt. A váci kiáltvány azonban elérte célját: a volt császári tiszteket az V. Ferdinánd parancsaira való fiktív hivatkozással lekötötte a függetlenségi harc mellé és lehetővé tette további együttműködésüket a magyar értelmiségből felnövekvő új tisztekkel. Görgey pedig a 48-as alkotmány védelmében újra felemelte a Batthyány tói elejtett zászlót, s ezzel együtt a Batthyány-Kossuth ellentét most Kossuth-Görgey gyűlölséggé fokozódott.

A volt felsődunai sereg, utóbb a VII. hadtest ily módon összekovácsolva, alig 16.000 fővel indult meg Nyitra felé, megjelenésével a Lipótvárat ostromló Simunich altábornagyot magára vonta, ezzel és az üldöző Csorich-hadosztállyal állandó harcban vonult a bányavárosok területére, s ott az ércanyagot, gépeket és hadikészleteket magához véve, tovább északnak. Ekkor már a Galiciából betörő Schlick altábornagy serege Kassát elfoglalta és a gyöngye, részben kaszás nemzetőr osztagokat Miskolcra szorította vissza, majd a Kossuthtól összeállított, s Mészáros hadügyminisztertől vezetett 15.000 főnyi új sereget is január 4-én Kassa előtt visszaverte. Schlickkel szemben Mészáros most Klapka Györgyre, a temesvári polgármester fiára, volt bécsi testőrré, 29 éves ezredesre, majd tábornokra bízta a hernádvölgyi és felsőtiszai sereget, utasítván egyúttal Görgeyt, hogy vele egyesüljön. Görgey a bányavárosoktól északra fordult, egyszerre három-négy osztrák hadtesttel harcolva, emellett folyton új katonákat nevelve, egész tót zászlóaljakat állítva be seregébe. Felvidéki téli hadjárata az o személyes műve: ott van mindenütt, fegyvelmez, táblabíró és jurátusos rezonálást szigorúan büntet, résztvesz serege minden fáradalmában, s minden katonája úgy látja, hogy egy fejjel nagyobb mindenkinél. Sereg és vezér összeforrnak egy-

mással, ifjú vezér és fiatal sereg, s valóban ez a vonulás, a stureci hágón és a véres Branyiszkón át, Szepesen, Sároson keresztül ismét délfelé, a magyarság hadi erényeinek szolgái örök szimbólumául. Hadosztályparancsnokai, Aulich Lajos, Kmety György, Pillér Sándor, Guyon Richárd, mindnyájan kitűnő alvezéreké váltak kezében, csak ez utóbbinak heves temperamentuma alkalmazkodott nehezen Görgey ironikus és gyakran pesszimisztikus természetéhez.

Bem Erdélyben

Tavasza a többi hadszíntéren is javulóban volt a helyzet, hála Kossuth és a honvédelmi bizottmány folytonos hadkiegészítő, új és új seregeket alkotó működésének. A szerbekkel szemben, miután a csekély erővel operáló Vécsey és Damjanich ezredesek a Felső-Tiszához szólítottak, március elején Perczel Mór vette át az ügyeket, elfoglalta a már háromszor hiába támadott szenttamási sáncokat, s a szerb-osztrák erőket Titelnél, Péterváradnál defenzívára szorította. Erdélyben a magyarságnak faji kiirtástól való megmentésére az első lépéseket a székelység tette; az agyagfalvi gyűlés, az ősi tanácskozó helyen, gróf Mikó Imre elnökletével elrendelte a 19—40 évesek táborba szállását, a felkelőket ugyan Puchner alvezérei Marosvásárhelynél megverték, de Háromszék nem hódolt meg, Gál Sándor vezetésével szervezkedett; az egykori székely határőr, tanult asztalos és ezermester Gábor Aron ágyúkat önt a harangokból, s az új székely sereg már a brassói szászokra is veszedelmes. Velük szemben Salmen Ferenc szász comes és Saguna püspök vetik fel, hogy szász és oláh védelmére a Moldvát és Havasalföldet megszállva tartó orosz csapatok hívandók be, amely gondolattal már Puchner is foglalkozott október havában. Az orosz segedelem annyival inkább aktuálisá vált, mert az erdélyi magyar fővezérséget december elején Bem vette át, aki Kolozsvárt felszabadította és 1849 elejére Besztercén át Urbánt és az északi császári hadakat ki is szorította Bukovinába. Bem József már Napóleon oroszországi hadjárataiban is résztvett, majd a varsói tüzéradadémia tanára, az 1831-i lengyel forradalom bátor tábornoka, annak leveretése után a nemzetközi forradalmi mozgalmak híve, Bécs védelmének egyik vezetője, aki Bécs bukása után Magyarországra jön, s Kossuth megbízza őt Erdély visszaszerzésével. Bem önzetlen, katonás egyénisége ugyanolyan varázssal bírt seregeire, mint Görgey. Testtel-lélekkal katona volt, szigorúan fegyelmet tartó, büntető, meleg szívvel jutalmazó. A rendetlenséget vaskezével szorította hadi formákba, de emberei imádták, így a székelyek és leglelkesebb tisztje, Petőfi Sándor. Mint tanult hadvezér, kimerítő manőverekkel és váratlan rajtacsapással egyként operált, míg azonban Görgey sohasem vetette kockára szívéhez nőtt seregének létét, addig Bem, a kis, száraz, számító katonai gép nem egyszer vitte be kilátástalan küzdelembe se-

regét; abban azonban ő is egyezett Görgeyvel, hogy legénysége küzdelmeiben személyes bátorsággal, példátlan vakmerőséggel vett részt. Sajnos, a reábízott erdélyi seregek alig érték el a 10.000 főt; Kossuth szinte atyjának tisztelte, de nem tudta ellátni újoncokkal: az erdélyi hadszíntér tavasszal annál inkább mellékesnek látszott, mert hiszen Bem csekély erővel is viszahódította az országot.

A szászok kérésére indult meg Puchner tárgyalása Lüders Sándor orosz hadtestparancsnokkal. Az oroszok január végén vonultak be kis erővel Szebenbe és Brassóba. Ekkor azonban már Bem is elindult a déli Erdély elfoglalására, s elsősorban a székelyek felmentésére, akikre azért is szüksége volt, mert tőlük várta serege felszaporítását. Egész kis sereggel indult Szeben felé, Puchner elől visszavonul, megveri, majd 2000 főnyi emberével újra támadásba menvén Puchner 7000 főnyi serege ellen, Vizaknánál súlyos vereséget szenved. Rá néhány nappal, új sereggel február 9-én Piskinéél újra legyőzi Puchnert, Medgyesnél azonban az öreg osztrák tábornok győz, Bem Segesvárra vonul vissza, s az utána nyomuló Puchnert faképnél hagyva, Skariatin orosz ezredet Szeben előtt megveri, s a Puchner szerint „nehézkés és lelkesedésre képtelen“ szászok fővárosát elfoglalja. Nyolc nap múlva, március 19-én Fekete-halom melletti győzelme Brassó birtokát szerzi meg, Puchner seregei és az oroszok a déli hágókon véres hátrvédharcok közben vonulnak ki. Gyulafehérvár és Janku elérhetetlen érc-hegységi havasainak kivételével egész Erdély a kis lengyel tábornok, a székelyek apja kezében van, aki győzelmeit felsőbb-séges vezéri tehetségének és vakmerőségének egyikéül köszönhette. A fővezérlet; Görgey és Kossuth

Mint látható, a honi föld védelme egymástól különálló akciókra bomlott, amiben természet szerint része volt annak is, hogy a nemzetiségek és osztrák seregek is külön-külön támadtak reánk. Mindamellett Görgey és Klapka egyesülésével, Bem győzelmeivel elérkezett az egységes fővezérlet és egységes haditerv készítésének ideje. De a hadi mozdulatok eddigi formális irányítója, Kossuth, nem érezte ennek szükségét; ő fáradhatatlan volt új csapatok felállításában, fegyverről, lőporról, ruháról gondoskodásban — Nagyváradot nagy hadi ipar központjává tette, de ezenfelül még a hadmozdulatok vezetését is magának igényelte. Kossuthal szemben nem szabad nagyravágyásról vagy önzésről szólni; ő ekkor joggal érezte saját akaratában a nemzeti akarat feszülését, s meg volt győződve róla, hogy önzetlenebbül és sikeresebben senki sem szolgálhatja a nemzet védelmét. Emellett a hadvezetésnél politikai szempontokat is kellett neki, a kormány vezetőjének érvényesítenie, s egy fővezértől nem várhatta azok méltánylását. Haditerveibe és elég gyakori stratégiai taná-

csaiba mindegyre belejátszik a szabadság gondolatától irányított politikai tendencia, így mikor moldvai betörésre sarkalja Bemet, vagy mikor Dembinsky galíciai diverzióját készíti elő, a lengyel szabadság és orosz zsarnokság küzdelmébe beleszólandó. A szabadságidea hatalmába vetett romantikus hite készítette arra, hogy nemzetörtség, szabadcsapatok alakítását gyakran aránylag nagy pénzáldozatokkal is pártfogolja, holott ezek ellenség előtt általában értéktelenek voltak, kivételt csak a lengyel légió és gróf Monti olasz légiója alkotott; a szabadságharc utolsó idejében mind többször merül fel benne a népharc ideája, grandiózus guerillaharcokkal és ha kell, a nagy-szerű halál képével összekötve.

A tavaszi hadjárat

Kossuth tehát egyáltalán nem volt híve főparancsnoki hatalom fölállításának, annak pedig legkevésbé, hogy Görgey kapja kézbe a fővezérséget, kinek váci kiáltványa és peszsimista szarkazmusa korán eltaszította magától Kossuth szívét. Görgey téli hadjáratában eleinte szóba sem állott a honvédelmi bizottmánnyal, s Kossuth csakhamar a vetélytársat látta benne, kit seregének bálványozása veszedelmessé tehet. A felsőtiszai egyesülés után aktuálissá vált Windischgraetz ellen az offenzíva, amit Görgey felvidéki hadjárata készített elő, ennek vezetésére már egységes kommandó kellett, s Kossuth meghívta gróf Teleki László által az 1831-i lengyel fölkelés egy másik tekintélyes vezérét, Dembinsky Henriket. Ennek egyik első rendelkezése az volt, hogy Klapka hadtestének részeit elvonta, s ezzel lehetővé tette, hogy Schlick kiemenekülve Görgey és a meggyengült Klapka kelepcéjéből, az osztrák főszereggel egyesülhessen. Görgey Kassán értesült Klapkától a lengyel kinevezéséről, a két fiatalember lázadva bár, de alárendelte magát az öreg tekintélyének, aki azonban Magyarországon kezdettől fogva szinte érthetetlen parancsokat adott ki, a helyzeteket mindegyre összezavarta, s rideg elzárkózottságában alvezéreit arra akarta rászoktatni, hogy azok vakon hajtsanak végre ismeretlen haditerv szolgálatában parancsokat, melyek első pillanatban hibásaknak bizonyultak. Dembinsky terve az volt, hogy Damjanich hadtestét Cibakháza felé Szolnok irányában tüntetésre használja, s a többi, Görgey-, Klapka-, Répássy-, Vécsey-féle hadtestekkel Eger—Gyöngyös-vonalon támadjon. Ezt azonban oly lassan hajtotta végre, hogy az osztrákok február végén előbb indultak meg, s nem volt kizárva, hogy Egernél körülfogják a még gyülekező sereget. A hátul álló Görgey türelmetlensége folyton nőtt a balfogások láttára, heves jelenetei voltak a fővezérrel, aki kitétte annak a próbának is alvezérét, hogy ez február 26-án ünnepi lakomára hívta hallotta egyszerre csak Verpelét felől az ágyúörgést. Ez volt a kétnapos kápolnai csata bevezetője, melyben Dembinsky Görgey veit előbb a bal-, azután a jobb-

szárnyat vezettette; a csata első napja minden vezérlet nélkül folyt le. Görgey és Klapka alig jutottak feladathoz; másnap Schlick elfoglalta a magyar jobbszárnyon Verpelétet, Windischgraetz középoszlopa benyomult Kápolnára, mire Dembinsky elrendelte a visszavonulást, bár a magyar sereg több részében intakt volt. Windischgraetz győzelmi jelentése bátorította föl Schwarzenberget a márciusi alkotmány kiadására. A visszavonulás Dembinsky hibájából fejetlenül és nagy károkkal ment végbe; Dembinsky annyira veszélyesnek látta a helyzetet, hogy a sereg nagy részét a Tisza mögé parancsolta vissza, mire március 4-én Tiszafüreden az alvezérek haditanácsa megtagadta neki az engedelmisséget, letették, illetőleg Szemere Bertalant, mint a hadsereghez kiküldött kormánybiztost kényszerítették, hogy Dembinskyt felfüggeszse és Kossuthnak a táborba érkezéséig Görgeynek, mint rangidősebb tábornoknak adja át a fővezérletet. Kossuth Tiszafüredre érve, látta a tisztikar hangulatát és szintén beleegyezett Görgey ideiglenes fővezérletébe. Utóbb ugyan Vetter Antalt nevezte ki fővezérré, de ennek betegsége miatt továbbra is Görgey alatt indult meg az új tavaszi offenzíva, mely nagyszabású sikerekben még a téli felvidéki menetet és Bem hadjáratát is felülmúlta.

Klapka, Aulich, Damjanich, Görgey, utóbb Gáspár hadtestei összevéve 53.000 főt számláltak, velük szemben Windischgraetz serege az alakulóban levő új csapatokkal is alig érte el az 50.000-et, ami eléggé mutatja Dembinsky tehetetlenségét. Az előnyomulást, Gyöngyöstől kezdődőleg, az április 2-i hatvani ütközet, majd Klapka alatt véghezvitt megkerülő mozdulattal az április 4-i tápióbszeker ütközet jelezte, utánuk Windischgraetz Pest előtt a gödöllő—isaszegi vonalat szállotta meg a Rákospatak mellett, ezt Görgey serege április 6-án véres küzdelemmel foglalta el, a herceg Pest felé vonult vissza, mire Görgey Vácnál Götz dandárét verte meg, s maga a Duna balpartján sietett Komárom fölmentésére. E sorozatos vereség alkalmat adott Schwarzenbergnek sógora eltávolítására; helyébe Welden tábornagy vette át a vezérést, de ez sem akadályozhatta Görgey seregének diadalmenetét, mely a nagysarlói győzelem után április 26-án bevonult Komáromba, Görgey itt sietve hajóhidat készített, hogy a jobbpartra átmenve Welden visszavonuló útját elzárja, ez azonban nem sikerült, az osztrákok Pozsonyig retiráltak és ott voltak, ahol Windischgraetz hadjárata előtt. A fiatal hadsereg, csupa ifjú vezére alatt tiszteletreméltó munkát végzett, s erősen megnőtt hadtápvonalon, hidak, hadianyag, lőpor hiányával küzdve, hihetetlen gyors rohamban verte vissza és végül kimanőverzte Ausztria hadseregét. A függetlenségi nyilatkozat

Görgey előnyomulásának éppúgy megvoltak a tőle nem szándékolt politikai következményei, mint előbb Windischgraetz

kápolnai győzelmének. Kossuth a szeget-szeggel alapján akart válaszolni a márciusi alkotmányra. Mint a honvédelmi bizottmány elnöke, hónapok óta ő végezte a nemzetmentő munkát, s egyedül övé volt a rendelkezés, melyben legfeljebb a bizottmány néhány aktívabb tagja osztozott vele. A debreceni parlament Kossuth intenciói szerint nem foglalkozott törvényhozási munkával, amíg a haza veszélyben van és azt fegyverrel kell menteni. Különbön is sok képviselő távortartotta magát, de a jelenlevők közt is sokan remélték, hogy az áprilisi törvényekhez ragaszkodással talán még valamikép megköthető lesz a béke. E békepártnak nevezett, igen óvatos, sőt félénk csoport feje a korábbi radikális Nyáry Pál volt, vele Kovács Lajos, Kazinczy Gábor, báró Kemény Zsigmond harcolt a radikálisok növekvő dagálya ellen, akik francia forradalmi példákat követve, a 48-as alkotmány félretételét és köztársaságot kívántak. Pálffy lapjában Csernátony már november 16-án írta: „nem bánjuk, ha a republikának kikiáltása mostanról már el is marad, ámbár erre nem látunk okot; csak a függetlenség, a lotharingiai háztóli elszakadás, megmenekülés nyilváníttassék. És ha a fenséges aktus megtéve van, akkoron bízzátok meg a független Magyarország elnökét a kormány alakításával.“ Néhány nappal később a még csak törpe minoritást képviselő Március Tizenötödike közölt egy, a parlamenttől kiadandó trónfosztási nyilatkozatot. A republikának vöröstollas „flamingó“ hívei, élükön a honvédelmi bizottmány tagjával, Madarász Lászlóval, aki reszortja, a rendőrségi ügyek számára csupa elvtársból állított össze nagyszámú hivatalt, jól tudták, hogy a képviselőház túlnyomó többsége még mindig a *pragmatica sanctio* híve, ezért mindenkép Kossuth diktatúráját ajánlgatták, remélve, hogy ezzel Kossuthot is mindinkább lekötik a köztársasághoz. Csernátony naponkint kifejtette, hogy a felelősség most „legképtelenebb politikai kisserűség“ lenne, Kossuthot ideiglenes kormányzónak vagy elnöknek kell tenni, s ő nevezzen ki felelős minisztereket, — de, írja február 20-án, már annak ideje is elmúlt. Madarászné a párizsi példákkal fenyegetik a képviselőházat, szigorú igazoltatást követelnek a távollevőkre nézve, akik megfosztandók, ha nincs elég igazolásuk; így követelik többek közt Széchenynek mandátumától megfosztását. A Madarász László testvérétől, Józseftől szerkesztett Debreceni Lapokban Irányi Dániel feketesárgáknak nyilvánítja azokat, akik még a 48-as törvények alapján szeretnének egyezkedni: „aki csak a 48-as törvényeket akarja, az egyedül ezen magyar nemzetet példátlan gazsággal megtámadott ellenségeinek tesz szolgálatot“. Március 30-án Madarász József megírta, hogy az országgyűlés megérett a halálra, „e háznak el kell múltnia“, „mi határozottan köztársaságot óhajtunk“.

Ez a kisebbség kétségtelenül hangos volt és árulás vádjával, konventi fenyegetésekkel nem takarékoskodott, Madarász László rendőri hatalmával szinte internáltságban tartotta a képviselőket, de ezeknek ha több bátorságuk van, mégis visszautasíthatják a terrorral való fenyegetéseket. A békepárt óvatosan, kerülő úton fogott munkába, első lépésnek Madarász László megsemmisítését jelölte ki, amire a gróf Zichy ödönféle lefoglalt ingóságoknak, közte gyémánt ruhagomboknak láthatólag hűtlen kezelése nyújtott eszközt. Madarász hidegvérrel védekezett, s a vádak súlya alatt csak a függetlenségi nyilatkozat kiadása után vonult vissza a politikától. Fontosabb volt a szemmel látható törekvés, hogy a képviselőház az eddig távolmaradt tagokkal liberálisan bánva, ezek egymásután megjelenjenek és a ház irányát a respublikától visszafordítsák a Habsburgokhoz. Kossuth a hadsereghez menve, kijelentette, hogy visszatértek *ugyanazt* a házat akarja együttlálni, miben nem is csalódván, Debrecenbe visszatérve, április 13-án titkos ülésen előterjesztette javaslatát a dinasztianak az uralkodásból örökre kizárására, s hogy amíg az ország új kormányrendszerét megállapítja, ideiglenesen kormányzóelnök választassák. Kossuth személyének még ekkor is oly varázsa volt, hogy egyenesen nem mertek elleni szólni, csakis a nyilatkozat időszerűségét vitatták; másnap, április 14-én a református nagytemplomban lelkes tömeggel vegyest ültek a képviselők, Kossuth gyűjtő beszédei egyikét tartotta, javaslatát egyhangú lelkesedéssel fogadták el, s őt választották kormányzóelnöknek, ő pedig Szemere Bertalant bízta meg a kormányalakítással, Szemere, mint antirepublikánus volt ismeretes, de programbeszédében egyenesen a köztársaságot publikálta, jóllehet miniszter társai, gróf Batthyány Kázmér, Duschek Ferenc, Csányi László, Horváth Mihály választott Csanádi püspök, Vukovics Sebő szintén a mérséklet emberei voltak.

Ekkor azonban az ország sorsa már nem azon fordult meg, mit csinál a debreceni parlament, s mily külországokkal akar Kossuth, legyőzhetetlen optimizmussal, szövetséget kötni. A magyar dicsőség még egyszer fölillant Budavára visszafoglalásánál, amire Görgey, eredeti tervével, az osztrákok további üldözésével szemben egyrészt hadianyag hiánya miatt, másrészt a közvélemény nyomására s Kossuth kívánságára határozta el magát. A harmincegyéves hadvezért kellemetlenül lepte meg a függetlenségi nyilatkozat, de elégedetlenkedve is elfogadta azt és nem keresett érintkezést a debreceni békepárttal, amely, titokban, benne remélte a diktátort, aki szétrobantsa a republikánusok új alkotását. Buda ostroma tovább tartott, mint Görgey gondolta, május 4-től 21-éig, ekkor esett el az utolsó véres rohamban Hentzi Henrik tábornok, a vár védője, aki előzőleg a pesti Dunapart bombázásával barbár Hadviselés példáját szolgáltatta. A visszafoglalt fővárosba Kos-

suth és kormánya diadalmasan vonult be, de a határokra ekkor már ráborult az északi kolosszus árnyéka.

A z orosz intervenció

Az orosz intervenció nem a függetlenségi nyilatkozat, hanem jóval előtte Windischgraetz sikertelensége miatt következett be. Schwarzenberg kormánya először kölcsönt kért I. Miklós cártól, aki lovagiasan emlékezett vissza Ferenc császárnak tett ígéretére, hogy a Habsburg-családnak mindenkor jó barátja lesz. Görgey márciusi előnyomulásakor a bécsi minisztertanács aggódva észlelte, hogy új sereg aligha lesz könnyen összeállítható, ezért Schwarzenberg most azt kérte a cártól, hogy a folyvást lázongó Galíciát szállj a meg, s ez esetben a galíciai osztrák sereg fel lesz használható a magyarok ellen. A cár hajlandóságát növelték a hírek, melyek Kossuth lengyel terveiről és a lengyelek magyarországi nagy szerepéről szóltak, de döntőek ezek nem voltak a cár elhatározásában. Schwarzenberg április 6-án kérte 30.000 orosznak Erdélybe vonulását, a cár azonban csak nagy sereggel volt hajlandó segíteni és úgy, hogy az orosz sereg az osztráktól függetlenül operáljon. Az osztrák kormány ezt a feltételt is elfogadta, Ferenc József személyesen látogatta meg Varsóban Miklós cárt és beszélt meg vele az intervenció módozatait. Tényleg június havában két császár seregei vonultak be Magyarországra Paskievics Iván varsói herceg fővezérlete alatt Kuprianow, Rüdiger, Cseodajev, Lüders, Grottenhjelm hadteste 194.000 emberrel, báró Haynau Gyula tábornok alatt 83.000 osztrák a Duna mentén, Jellasics alatt 40.000 a Délvidéken; több kisebb csapattal együtt összesen 176.000 osztrák. Tehát nem kevesebb, mint 370.000 ember állott 1200 ágyúval összesen csak 152.000 magyar katona és 450 magyar ágyú ellenében.

Budavár ostromakor a magyarság helyzete kétségtelenül reménytelen volt. 48 forradalmait mindenütt leverték már Európában: Párizsban az 1848 decemberi plebiscitum Louis Napóleont emelte az elnöki székbe, aki a párizsi utcának utolsó radikális megmozdulásait véresen verte le; a berlini forradalmat szintén már 48 novemberében vágta el Wrangel tábornok, s a nemzetgyűlést is feloszlatta a porosz király. Radetzky fegyverszünete a szárd királlyal 1849 március havában lejárt, de a következő napok meghozták az öreg marsall győzelmeit Mortaránál és Novaránál, mire Carlo Alberto trónjáról lemondva, fiának, II. Viktor Emanuelnak adta át az uralmat és a reményt, hogy az olasz szabadság és egység, ha nem is most, később egyszer meg fog valósulni. 49 tavaszán már csak Velence városában volt forradalmi kormány, Manin köztársasága, s valóban, ez volt Kossuthnak egyetlen szövetségese, amíg a lagúnák forradalmát a magyarral egyidejűleg, 49 augusztusában le nem verte Ausztria. Mint Petőfi is látta: „Európa csendes, újra csendes!” Benn az országban szintén

Budavára 1849. évi visszafoglalása Görgey honvédserege által.

*C. A. PETTENKOFFER KŐRAJZA BUDA VÁRÁNAK 1849
MÁJUS 21-1 OSTROMÁRÓL. Eredetije a Székesfővárosi Mú-
zeum Lanfranconi Gyűjteményében.*

reménytelen volt az új helyzet, amelyet Haynau és Paskievics előnyomulása hozott létre. Aszerint, amint az országot koncentrikusan megrohanó ellenség előhaladt, úgy zsugorodott össze mind kisebb területre a védelem és a védelmi erőforrások köre. Nyugaton Haynau csapatai nyomán mindenütt magyarok jártak, akik konzervatív, lojális érzelmekkel akarták szervezni a mögöttes területeket. Ezekről a földekről többé újoncot nem várhatott a magyar kormány, legfeljebb menekültek jöttek hozzá, aminthogy az utolsó időben a kormány székhelyéhez, a Szegedhez és Aradhoz vivő országutakon éppúgy torlódtak menekült szekerek ezrei, akárcsak Rákóczi fölkelése végén a Felső-Tisza környékén. Kossuth még a tavasszal ki-merítette, hatalmas gesztussal, utolsó rezervoárjait a magyar néperőnek; ami sereg még volt, annak pótlására többé nem lehetett számítani. De arra sem, hogy a szembenálló erők gyöngüljenek. A szerbek ugyan az orosz intervenció hírére lehangelődtek, mert azonnal belátták, hogy ha Ausztria orosz segítséggel győz, akkor az ő segítségükre keveset fog adni, s területiális különállásukról alig lehet szó. Igaz, Jankuval folytatott tárgyalásai Kossuthnak a Hatvani-féle tragikus epizód után is jó mederbe jutottak, de szerbek és oláhok, valamint horvátok ekkor már nem voltak sajátmaguk urai, hanem a bécsi kormány szolgái, felfegyverzett tömegeik már mindenütt osztrák császári tisztek vezetése alatt állottak, s ha akarták volna, akkor sem hagyhatták volna el többé a feketesárga zászlókat a magyar trikolórért. „Már mi nekünk ellenségünk Egész világ, látom én; Szegény magyar, beh magad vagy, Ezen a föld kerekén⁴, — a szabadság költője, Petőfi, nem volt politikus és így szépítés nélkül ismerte fel a helyzetet: már 48 folyamán is új Mohács merült fel lázámaiban: „Hol lesz az új Mohács? ahol megint lemegy Majd a haza napja... Fesük zászlainkat fekete-pirosra, Mert gyász és vér lesz a magyar nemzet sorsa.“ A nemzet azonban nem volt hajlandó a véres véget tétlenül fogadni; a harcoló nemzetnek szintén Petőfi rajzolta meg képét szublimált faji érzéssel:

A Kárpátoktól le az Aldunáig
Egy bős üvöltés, egy vad zivatar!
Szétszórt hajával, véres homlokával
Áll a viharban maga a magyar.

Ha nem születtem volna is magyarnak,
E néphez állanék ezennel én,
Mert elhagyott, mert a legelhagyottabb
Minden népek közt a föld kerekén.

Ekkor már elkövetkezett a „szörnyű idő“: „Talán az ég megesküvék, Hogy a magyart kiirtja“ — s a magára hagyott

nemzetnek élethalál küzdelme egy pillanatra a halálba menő költő előtt is „egy örült, rémülésteli ész meséjének“ tűnt föl De a magyar faj áldozatkészsége is elérkezett határaihoz, Még azon a mindinkább összezáruló területen is, ahova még elértek Kossuth kormányának rendeletei, nehéz lett volna nagyobb tömegeket megnyerni a háború ügyének. Nem mintha a békepártnak bárhol is hívei lettek volna, hiszen Debrecen már annyira el volt zárva a külvilágtól, hogy a néhány ottani újság, azután a néhány hétig Pesten megjelenők szélesebb körben sehol sem terjedtek el; a forradalom hírlapjai egyáltalán feltűnő alacsony példányszámokat értek el, s a debreceni torzsalkodások zárt körben, a nemzet tudta nélkül folytak le. Igaz, a függetlenségi nyilatkozat sem volt alkalmas arra, hogy akár egyetlen új honvédet is szerezzen az új kormánynak, de aki nem helyeselte a radikalizmust, mint Deák, az úgyis régóta otthonról nézte aggódással és keserű elégtétellel a végkifejlés közeledtét. Az értelmiségnek lelkes, fegyverfogható tagjai már a seregnél voltak, az Alföld nagy városainak parasztsága is felkelt már a múlt esztendőben; most, a tavaszi munkák idején, az otthonmaradtak éppen nem voltak hajlandók földjüket elhagyni, családjukat éhségnek kitenni. A kilátástalanná vált küzdelem további elhúzódásával mindinkább kiütközött a szegény nép és az értelmiség felfogásbeli különbsége, ami a nemzeti öntudatosulás különböző fokára vezethető vissza: az értelmiség tovább, végig küzdeni akart a szabadság eszméjéért, mely pedig ily elvont formában a parasztságra még alig hathatott. A szerbektől veszélyeztetett területen 49 tavaszán beálló anarchiát is így magyarázzák egykorúak: a nép nem hallgat többé értelmiségbeli vezéreire, megokolatlanul, érzelmei szerint cselekszik, s például a kalocsai nép megöli a rác származású Demtsa nemzetőrőrnagyot „ámbar a leglelkesebb magyar“ volt, a környékbeli falvak pedig meghódolnak szerbek ígéretei előtt, bár ezek hitszegően gyilkolnak és gyújtogatnak. Vukovics Sebő, mint kormánybiztos jelenti a déli végekről, hogy az urak és parasztok-polgárok közt nincs kapcsolat, az urak szintűgy félnek a „bundás magyartól“, mint a szerbektől, s „a széleskalapú polgárok gyűlölettel telvők a kaputosok ellen...“ Az orosz seregek nyomában a kolera réme is ijeszti a lakosságot, az oroszok ezenként szenvedtek a döghalál: következtében veszteségeket, nyomokban és előtűk borzadály és rémült tehetetlenség terjedt. A nemzet becsületét, a hadi becsületet már egyedül a tényleges hadsereg tarthatta fenn, melyről Görgey írta meg elemi őszinteséggel a valót, elsorolva a „hallgató“ sereg győzelmeit és azt, hogy a függetlenségi nyilatkozat csak kárára volt a védelemnek: „Hol vannak ezzel szemben, hova lettek a sok hűségű nyilatkozat szerzői, ezek a bátor harcosok életre, halálra? Milyen ellenállást fejtett ki a nagy és lelkes Debrecen, április 14 bölcsője,

egy 4000 kozákból álló hadoszlop ellen? Talán követte Egernek a kápolnai csata utáni magasztos példáját, amikor a benyomult ellenséget segítség nélkül kiszorította, avagy talán egy szerencsétlen kimenetelű harc után második Bresciává vált?*4 A hadsereg a harckészség rhetori nyilatkozatait csak „gyenge nád hajlásúnak tartotta egy nagyravágyó, erőszakos kéz durva érintésére“, s ez a „mártírhadsereg“, melynek a politikusok csak folyton újabb ellenségeket tudtak szerezni, de a köréje záródó körből egyetlen ellenfélt sem tudtak barátá vagy legalább semleges nézővé alakítani, — ez a sereg sötét érzésekkel indult utolsó útjára, Görgey nagy levonulására a Felső-Dunától a Maroshoz, amely mint tragikus akkord fejezte be 48—49 nemzeti dicsőségének felvonásait, a felvidéki téli hadjáratot, a tavaszi offenzívát, Bem erdélyi diadalmenetét.

Görgey seregének levonulása

A magyar akarat egyetlen megmaradt instrumentuma, a hadsereg pedig épp akkor vált fokozott mértékben szubjektív törekvések, személyes érzések labdájává. Kossuth és Görgey közt mininkább kiélesedett az ellentét; néha barátságos leveleket váltottak, de rendszeren Kossuth háborgott a hadvezér pesszimista iróniáján, Görgey bosszankodott és nevetett az államfő érzelmi kitörésein vagy stratégiai tanácsain. Mindkettőnek bizalmas környezete táplálta a két protagonista bizalmatlanságát. A helyzetet bonyolította, hogy az új minisztériumban természetesen hadügyminiszteri állást is kellett szervezni, ezt Kossuth felajánlotta Görgeynek, aki elfogadta, azonban sok huzavona után ideiglenes fővezérletét is megtartotta. Kossuth viszont nem tudta magát elhatározni, hogy végre valószínűs fővezérré tegye azt, kiben, hite szerint, vetélytársát, s a haza árulóját növelte nagyra. Inkább Dembinskyvel és a becsületes, de vezetésre képtelen Mészárossal kísérletezett. Görgey munkáját pedig kettős állása, s a folytonos személyi izgalmak zavarták. Haynau betörésekor eleinte zavartan védekezett. Az osztrák a Duna mindkét partján támadott, hogy még a duklai hágón bevonuló orosz főszereg előtt érje el Pestet; Görgey Buda ostroma után Komárom körül helyezkedett el, június havában a Vág-folyó mellett előtörésekkel védekezett, de a peredi csatavesztés után a Vág mögé vonult. Haynau erre a Duna jobbpartján Komáromnak támadt; — Kossuth előbb tiszai sereget akart az oroszok elé vetni, azután pedig azt határozta, hogy Komáromban erős őrséget hagyva, Görgey vonuljon le a Tiszához, Szegedre, ahol már sáncok készültek, s ott koncentrálna vegyék föl a magyar erők a küzdelmet. Görgey ezzel szemben Komáromban akarta összesíteni az erőket, ahol a vár védelme alatt kormány és országgyűlés biztonságban lehetne. Ez a kérdés: Szeged vagy Komárom? heves küzdelmet keltett az államfő és a hadvezér közt, Klapka Kossuthoz állott, Görgey végül beleegyezett a levonulásba, ha

előbb még egy kísérletet tesz az osztrákok áttörésére. Már a tárgyalások közben, meginduló osztrák támadás kezdeményezésére folyt le a július 2-i komárom-ácsi csata, a honvédség egyik utolsó nagy dicsősége, benne mindenütt ott járt Görgey magas paripáján, vörös rövid zekében, darutollas Kossuthkalappal; negyven huszárszázad élén vezetett rohama az utolsó magyar lovasroham volt a világháborúig. Gránátszilánktól fejsebet kapván, a vezetést átvette tőle Klapka, aki Görgey kívánságára, még egyszer megkísértendő Haynau megverését, július 11-én a sebesült fővezér helyett vezette az ütközetet, s visszaveretvén, azonnal elrendelte a Duna balpartján a Szeged felé való levonulást. Ebben Görgey eleinte seblázbán, szekéren fekve vett részt, vezérkari főnöke, Bayer ezredes pedig gyakran napokon át nem volt magánál alkohol miatt, — a mártírsereg azonban ment, kanyargóit osztrák és orosz között, mert közben Paskievics hadtestei szinte akadály nélkül tolták előre élüket Miskolcon át egész Vácig, miután a kormánytól ellenük küldött kis erők, rossz vezetők, így Dembinsky alatt elégtelennek bizonyultak. Váctól Görgey ismét teljes öntudattal vitte seregét, az orosz fősereget megkerülve, délnek hagyva, Losoncon, Rimaszombaton át Tokajig, innen a vonulás irányát derékszögben megtörve, Nyíregyházán át Nagyváradra, s onnan a Kossuthtól megjelölt cél felé. Három hadtestét, Pöntenberg, gróf Leiningen és Nagy-Sándor József tábornok alatt, főlváltva használta utó- és oldalvédül; július 12-től augusztus 4-éig tartott ez az új anabázis, méltó egy új Xenophon tollára, s közben csak Nagy-Sándor hadteste vesztette el, tábornoka vigyázatlanságából, a nagy orosz erők ellenében a debreceni ütközetet.

Bem katasztrófája; Világos

A véres harcok közt folytatott erőltetett levonulás lehetővé tette a többi hadtesttel való egyesülést, de hol voltak ezek már akkor! Erdélyben Bem alatt szétszórva eleinte 38.000 ember állott a Bukovinából, Moldvából és Oláhországból betörő szinte 60.000-nyi orosz és osztrák ellen. Bem most is vilámgyors mozdulatokkal támadta főlváltva az egyes bevonuló hadtesteket, közben az Ojtozi-szoroson át Moldvába is tört, fellázítani az oláhokat, de Segesvárnál, Petőfi pályája végpontjánál, július 31-én csatát veszített 3000 emberével, öt nap múlva új 6000 főnyi sereggel Nagyszebeni vette be, de seregét Nagycsúrnél augusztus 6-án az orosz túlerő teljesen szétszórta. Bem tehát egyedül, csapat nélkül ment ki Magyarországra, hol Kossuth rendeletéből a fővezérséget kellett Dembinskytól átvennie. A fővezérség ugyan a felsődunai hadsereg véleménye szerint Görgeyt illette volna, a július elején Szegedre menekült országgyűlés is, mely a vész hírek hatása alatt kezdett kibontakozni Kossuth szuggesztív befolyása alól, szintén ezt kívánta, de Kossuthot Görgey mellőzésében Szemere miniszterelnök is

támogatta, aki ez utolsó hetekben Kossuthal, vagy akár Görgeyvel együtt szeretett volna diktátor lenni, de természetesen ellene volt a két vezető kibékülésének. Görgey pedig a Dunánál az osztrák főerőt, azután az orosz fősereget foglalkoztatván, időt szerzett Kossuthnak a déli sereg megszervezésére. Szegednél 64.000 ember gyűlt össze, s ezt a sereget, mellyel Görgeynek egyesülnie kellett, Kossuth a már ismert, tehetetlen Dembinsky fővezérletére bízta. Dembinskyvel szemben Jellasics serege állott, melyet egy ideig Perczel Mór vitézül fel tartóztatott, Pest felől Haynau főserege közeledett, mire Dembinsky a szegedi sáncokat felhasználatlanul hagyva, augusztus 1-én éjjel átvonult a Tisza balpartjára, itt Haynau új támadására a szőregi töltést is föladva, nem Aradra, a Görgeyvel való egyesülésre, hanem Temesvár, illetőleg Erdély felé vonult, kétségtelenül azért, hogy Lúgoson át elmenekülhessen az országból. A folytonos visszavonulás a sereget demoralizálta, Temesvár osztrák falai alatt érte el Haynau, épp amikor Bem megjelent a fővezérlet átvételére. Bem szokása szerint bátran neki ment az aznap átvett, előtte ismeretlen sereg élén az ellenségnek, mely a magyar sereget még aznap, augusztus 9-én teljesen szétverte. Görgey tehát hiába jött le Komáromtól, nem volt sereg, mellyel egyesüljön; mikor a Maros déli partjára küldte Nagy-Sándor hadtestét, hogy ez Dembinskyvel az egyesülést előkészítse, a magyarok már osztrák osztagok elöl voltak kénytelenek visszavonulni.

Az augusztus 10-i aradi minisztertanácsban Kossuth még úgy tudta, hogy Dembinsky győzött Temesvárnál, a miniszterek különben összevesztek, volt-e joga Kossuthnak tudtuk nélkül Bemet fővezérré kinevezni. Éjszaka Kossuth magához kéretvén várbeli lakására Görgeyt, megkérdezte, mit tenne, ha Bem Temesvárnál győz; Görgey: nyomban megtámadta Haynaut; új kérdés: és ha Temesvárnál az osztrák győz; válasz: leteszem a fegyvert; Kossuth: és én főbelövöm magamat. Pár óra múlva kapta és küldte át az államfő az egyetlen megmaradt sereg vezérének Guyon jelentését a déli sereg tökéletes szétveretéséről. Görgey a formák megtartásával akart eljárni. Neki összesen 28.000 főnyi serege volt a Maros jobbpartján, ebből a hosszú, véres út után legfeljebb 15.000 harcképes, Haynau egyik hadteste Temesvárról jövet már Arad elé ért, Rüdiger serege, a Debrecenhez ért Paskievics-erő déli osztaga a Kisjenő—Nagyszalonta—Nagy várad-vonalból tört elő. Vagy kikényszeríti a közelebb álló Haynau a kapitulációt, vagy önkéntes fegyverletétel; hadianyag, lőszerpótlás nélkül legfeljebb huszárjaival törhet át Görgey és menekülhet egy darabig. Rimaszombat óta az oroszok több követet küldtek hozzá, amiről ő a kormánynak jelentést tett; az oroszok barátságos viselkedéséből ő is, a kormány is azt képzelte, hogy lehet beszélni velük. Kossuth és Görgey külön-külön jutottak azon végső

expediensre, hogy a cárnak följánlják a magyar koronát orosz secundogenitura számára. Kossuth nem kisebb embereket, mint a miniszterelnököt és Batthyány Kázmért küldte Görgey táborába, hogy ezek a némileg leplezett ajánlatot Görgey tisztjei által Paskievics elé vigyék. Az orosz fővezértől visszautasítás jött, de a vezetők, politikusok és katonák továbbra is remélték, hogy az orosz-osztrák meghasonlás következtében Paskievicstől jobb bánásmód lesz várható. Görgey mindennek befejezéséhez szükségét látta az államhatalom birtokának; atyai barátja, Csányi László miniszter közvetítésével Kossuthtól lemondólevelet kért és kapott augusztus 11-én; Kossuth kikötötte, hogy a lemondás este 9-kor lépjen érvénybe. A fővezér, most az egynapos államfő a következő napon, 12-én három felsődunai hadtestével, az egyetlen harcképes magyar hadsereggel Világosnál letétette a fegyvert Rüdiger tábornok előtt. Az utolsó Éljen Görgeyre még az ő vasidegei is össze-roppantak, egy pillanatra leborult hű lova nyakára.

Miként a varsói herceg urának jelentette: Magyarország az orosz cár lábainál hevert.

ABSZOLUTIZMUS ÉS KIEGYEZÉS

AMI a fegyverletétel után következett, arról igazat mondott az angol kormány feje, Palmerston: „Az osztrákok valóban a legnagyobb vadállatok azok közt, akik valaha a civilizált ember meg nem érdemelt nevére igényt tartottak; kegyetlenkedéseik csak az afrikai és haitii négerfajok eljárásához hasonlíthatók!“ Mi, akik megismertük I. Lipót tanácsosainak hideg vérszomját, Haynau dühöngéseit is el tudjuk helyezni az emberi történet jelenségeinek ez alsóbbrendű sorozatába, de hogy a bécsi kormányköröknek e régi magyargyűlölete oly korlátlanul gyilkolhatott, ez a hatalomra került személyek lelki berendezéséből is következett. Brescia hóhéra és szétrombolója, Haynau, éppúgy patológikus jelenség volt vér- és bosszúszomjában, mint a „hideg vámpír“ Schwarzenberg Félix, aki nem tudvágyból, hanem állati érzéseinek hódolva járt a klinikára holttesteket boncolni. Magyarország nem a cár, hanem e két ember lábainál hevert.

Az osztrák megtorlás

Bem veresége és a déli, nagyobb magyar sereg szétesztása után természetesen lehetetlenség volt a fegyverletételnél feltételeket kötni ki, amikor minden további tárgyalást órák alatt szakított volna meg Haynau seregének közbelépése, — de Görgey és a honvéd tisztikar nem csalatkozott, amikor a cár jóindulatára számított. Nemcsak Paskievics ajánlotta a császárnak és Schwarzenbergnek a „széleskörű amnesztiát, mely behegesztené az ország vérző sebeit“, hanem Miklós cár maga is ezt javasolta Sándor cárevics által, akit a fegyverletétel hírére Bécsbe küldött, ráveendő Ferenc Józsefet, hogy — mint a cári levél mondá — „uralkodói jogaink legszebbikét, a helyesen értelmezett kegyelmet“ gyakorolja. A teljhatalom ekkor már a főparancsnok Haynau bárónál volt, akinek természetét ismerve, az augusztus 31-i minisztertanács megvonta tőle a halálos ítéletek végrehajtásának jogát, de erre Haynau Bécsbe ment, s a „két vérvívó, a dühös bolond és a hideg vámpír“ rávették a minisztertanácsot, hogy az újra a főparancsnokot tegye a magyar élet és halál urává, csak utólag legyen köteles jelentést tenni a már végrehajtott ítéletekről. Az új határozatot közönyös lélekkel fogalmazta meg Schmerling igazságügy-miniszter, az ifjú császár azonban két hétig vonakodott alá-

írni, míg végre Schwarzenberg aláírta vele. Az emberies érzésű tanácsosokat, köztük Windischgraetz herceget, már rég elűzte környezetéből uralkodása első éveinek e rossz csillaga.

Haynau a kivégzésekkel Latour maneseit akarta kiengesztelni, s ezért az október 6-i bécsi forradalom évfordulóján kellett meghalniok a honvédsereg azon főtisztjeinek, akik császári szolgálatból léptek át a honvédségbe. Az aradi tizenhárom vértanú tábornok, Kiss Ernő, Schweidel József, Lázár Vilmos, Dessewffy Arisztid, Pöltenberg Ernő, Török Ignác, Lahner György, Knezics Károly, Nagy-Sándor József, gróf Leiningen-Westerburg Károly, Aulich Lajos, Damjanich János, gróf Vécsey Károly ártatlan áldozatok, a magyar sorsnak igazi mártírjai, akik halálukkal beigazolták, hogy veszélyes viszonyok közé helyezett hazánkban a kötelességteljesítés és hősiesség hazafiasság is tragikus véghez juthat. Gróf Batthyány Lajost ugyané napon lövette agyon Haynau megbízottja az Új-épületben, miután a halálos ítéletben kimondott akasztást a büszke gróf öngyilkossági kísérlettel, nyakának megsebzésével lehetetlenné tette. Batthyány halála valósággal „premeditált Justizmord” volt, hiszen a bécsi kormány kezében levő 48-i iratokból napnál világosabban kitűnt az ő küzdelme a dinasztia szolgálatában a forradalom erőivel szemben; hadbírójának kutatásai elől ez iratokat hivatalosan letagadták, mert Schwarzenberg és a kamarilla benne látta a forradalmi mozgalom megindítóját, s ezért eleve elhatározta halálát. Batthyány, az aradi tizenhárom, Csányi László, báró Perényi Zsigmond, Szacs vay Imre, Kazinczy Lajos, Woroniczky Miciszláv, a lengyel légió vezetője és a kivégzettek hosszú sora a nemzeti önállóság vértanúja lett, akiknek emléke élni fog, míg a Duna-medencén magyar nemzet él saját erkölcsi törvényei szerint. A haditörvényszékektől várfogságra ítélték száma jóval ezer fölött van; kitűnő hazafiak, mint Vörösmarty, Bajza, Jókai bujdosásnak adták magukat az üldözés elől; Deákot haditörvényszék elé állították, mely őt felmentette; a volt honvédeket tisztán bosszúvágyból besorozták a császári seregbe, s miután az ily módon előálló 40—45.000 főnyi szaporulatot nem tudták elhelyezni, rövid idő múlva megint kiengedték, közben azonban ezer és ezer családot döntöttek halálos aggodalomba. Haynau beteg agyában újraéledt Basia és Hocher gondolata; véres példaadással szorítani engedelmességre e rebellis népet, miként maga írta; „Száz esztendeig nem lesz többé Magyarországon forradalom, erről fejemmel kezekedem/4 Mikor azonban az európai hírlapok is felhaborodtak véres kormányán, megsejtette a főparancsnokságtól való közeli felmentését, s az utolsó pillanatban maga gyakorolt kegyelmet; a debreceni parlament sok tagja így szabadult meg a kivégzéstől. Az orosz cár, miután amnesztia-kérése visszautasításra talált, egyedül Görgey megkegyelmeztetését eszközölte

ki, akit a bécsi kormány Klagenfurtba internált, s akit a török földre menekült Kossuth, felocsúdvá az aradi csapás ájultságából, s újra felvéve a kormányzói címet, 1849 szeptember 12-i viddini levelében ország-világ előtt árulóvá bélyegzett, vállaira helyezve a szabadságharc katasztrófájának egész ódiumát.

Schwarzenberg és Bach kormánya

Ferenc József tizennyolc éves korában vette át a feloszlásban levő monarchia vezetését, amikor úgy látszott, hogy a legrégibb autonóm egységet, Magyarországot sikerül Windischgraetz fegyvereivel újból leigázni. Nem véletlen, hogy a polgári és jogi dolgokban is kitűnő képzettségű fiatal császár figyelmébe a hadsereg felé fordult, elsősorban katonának érezte magát és tényleg, legalább is uralkodása első évtizedeiben, a Habsburgok trónján II. József, II. Lipót és Ferenc szürke polgári egyénisége után újra fényes egyenruhájú katonacsászár ült, aki a polgári ügyekben szívesen alárendelte magát azon tanácsosainak, akik a jóindulatú és még tapasztalatlan fiatalember bizalmát meg tudták nyerni. Windischgraetz herceg magyarországi kudarcával a 48 előtti rendiséghez ragaszkodó tory arisztokrácia befolyása is megsemmisült, helyébe a császár környezetében azok léptek, akik a fegyver erejével korlátlan abszolutizmust akartak fölláttatni. Ennek a modern abszolutisztikus kormánynak Schwarzenberg mellett, aki 1852 áprilisában meghalt, az öreg Kübeck volt a főtámasza, az ő évtizedes tapasztalataiban és személyes becsületességében a császár teljesen megbízott, de a rendszert igazában Bach Sándor belügyminiszter, a 48-as bécsi forradalom egyik izgató liberális ügyvédje építette ki a világtörténetben is emlékezetes páratlan elvtagadás árán. Az új abszolutizmus Bach hatásaként a katonai uralom mellett a bürokrácia túltengésében, valóságos orgiáiban jelentkezett, ez különböztette meg minden korábbi abszolutisztikus periódustól. Bár a kormányt Ferenc József trónralépte óta változatlanul a miniszterek vitték a császár személyes vezetése alatt, anélkül, hogy a népek, vagy a még egy ideig együttülő kremsieri gyűlés véleményére kíváncsiak lettek volna, Bach jogász és bürokratikus hajlandósága következtében szinte évről-évre, idénről-idényre jelentek meg új és új provizóriumok és definitív rendelkezések, melyek az abszolutizmus légüres terében az alkotmány és központi kormányzat viszonyait szabályozták. Bach és Kübeck befolyása alatt 1851 decemberében visszavonták az 1849 márciusi, aránylag liberális és konstitucionális alkotmányt, melyet azonban Schwarzenberg sohasem engedett megvalósítani, s kiadták azon „alapelveket”, melyek szerint az oszthatatlan egységű osztrák császárság helytartóságokra osztva berendezendő. Ez alapelveket aztán rendeletek, pátensek özőnével próbálták megvalósítani bizonyos európai egyenlőségi gondolat szerint, amennyiben a rendi különbségeket nem állították többé helyre, a 48-as törvényhozásoktól eltö-

rölt jobbágysághoz sem tértek vissza, hanem a birtok felszabadításával, a törvény előtti egyenlőség behozásával, egyenlő és mindenki számára megnyitott iskoláztatással hozzájárultak a rendi korszak végleges eltemetéséhez. Mindez azonban a népek megkérdése nélkül, a minisztertanács és egy, Kübeck, majd ennek halála után Rainer főherceg elnöke alatt álló Reichsrat, birodalmi tanács kezdeményezésére, nyomasztó katonai, zsandár-, rendőr-, cenzori uralom alatt ment végbe, tökéletes megfordításával a 48-ig tartó fejlődési iránynak, mely a monarchia népeinek öntudatát és önrendelkezési hajlamát tényleg nevelte, míg most az abszolutizmus, melynek a hadsereg és a bürokrácia volt hazája, a népek öntudatának tökéletes lefojtásával akarta őket boldogítani.

Magyarországon ez a magában véve is nemzetellenes abszolutizmus, a renegát Bachnak és a Világosért bosszút lihegő szoldateszkának alacsony érzelmeiből táplálkozva, tovább folytatta a rémuralmat, a bürokratikus szervezés közben is tovább folytak az elfogatások és pörök, úgynevezett összeesküvések halállal büntetése, s a Bach-kormányának kiszámíthatatlan csupán személyes gonoszából magyarázható eljárására mi sem oly jellemző, mint báró Vay Miklósnak 1852-ben halálra ítéltetése, s kegyelem útján Theresienstadtba zárása, miután előbb, 1850-ben a polgári helytartói állásra akarták kinevezni. Bachnak, miként a Reichsrat magyar tagja, Szögyény László nevezte: Európa megvetésre legméltóbb politikai jellemének központi kormánya alatt először báró Geringer Károly, egyszerű bürokrata vezette a magyar helytartóság ügyeit provizórius módon, míg 1851-ben Albrecht főherceg, Napoleon ellenlábasának, Károly főhercegnek fia, a császár nagybátyja nem neveztetett ki az ország kormányzójává. A magyarságra mindezen „organizációs” változás javulást nem, inkább következetes rosszabbodást jelentett; Geringer még nem volt ellensége a gutgesinnt magyarságnak, maga is eljárta a Nemzeti Casinóba, s az állásokban lehetőleg magyarokat alkalmazott, amilyen akadt elég a szolgálatra úgy a vagyonos közép-, mint tanult kisnemesség köréből, részben anyagi okokból, részben azon kiábrándulás miatt, melyet a forradalom leverése, a liberális kísérlet katasztrófája okozott. Albrecht főherceg már ridegen elzárkózott a magyarságtól, minden megmozdulást a konzervatív főurak részéről is személyes sértésnek tekintett, s az ő uralma alatt telt meg az ország osztrák, elsősorban cseh és csehnémet hivatalnokokkal, a gyűlöletes és egyben nevetéses Bach-huszárok hadával, akiknek utódai azonban gyakran már második nemzedékben nacionalista magyarokká váltak. A bürokrácia mellett a 16 ezredre tervezett osztrák csendőrség osztagai kezelték Magyarországot, Haynau helyettesének, Kempen báró altábornagynak vezetése alatt, amelyek azonban évtized alatt sem voltak képesek az Alföldön és Du-

nántúl elharapózó, itt-ott már romantikus színezetű rablóvilágot megszüntetni; a fénylősisakos lovas zsandárok a pusztákon megjelenve, nappal messziről elijesztették a betyárokat, éjszaka pedig maguk sem mertek szállásaikról kimozdulni. A városokban Prottmann József pesti rendőrfőbiztos és a Bach alá rendelt rendőség tartotta fenn a néma remegés rémuralmát, lapelkobzásokkal, elfogatásokkal, a besúgók és spiclik jól dotált szervezetével; tudjuk, hogy az osztrák rendőrségnek Kossuth bizalmas környezetében is megvoltak fizetett emberei, s egy ilyennek köszönhette Kempen, hogy a Szemere Bertalantól 1849 augusztusában menekülés közben Orsovánál elásott szentkoronát sikerült 1854-ben kiásatnia, mielőtt Kossuth más helyre vitethette volna.

Legnagyobb ellenségének az abszolutizmus az ezeréves magyar államiságot és annak hordozóját, a magyar nemzetiséget tartotta. A monarchia új szervezésénél mindenekelőtt e kettőnek érvényesülését kellett végérvénnyel megszüntetni. E célból már a katonai uralom alatt levágták Magyarországot testéről Erdélyt, az ú. n. Vajdaságot, Horvát-Szlávnországot a Muraközszel és Fiúméval együtt; a megmaradt területet öt kerületre, distriktusra osztották Budapest, Pozsony, Sopron, Kassa, Nagyvárad székhelyekkel — mint látható, a nagy dunántúli és alföldi magyar városokat óvatosan elkerülve. A kerületek élére 1850-ben főispánokat neveztek ki — a Bach-uralom arcán furcsa fintorként ottmaradt az egész vármegyei tisztikar, főispántól egész a cseh szolgabíróig —, Pozsonyba gróf Attemset, Sopronba báró Hauert, a kormányzóságnál Albrecht főherceg egyik rossz szellemét, Budapesten Augusz Antalt, Kassán gróf Forgách Antalt, Nagyváradon Dőry Gábort; megszervezték a helytartótanácsot is egészében magyarokból, továbbá a bécsi birodalmi főtörvényszéken egy magyar osztályt, melynek bírái azonban, akárcsak az egész hivatal-szervezet, német nyelven voltak kötelesek működni. Erdélyben magasrangú katonák viselték a kormányzói, illetőleg helytartói tisztséget, szintén öt distriktus, Nagyszeben, Gyulafejérvár, Kolozsvár, Dés, Marosvásárhely felett. A „szerb vajdaságot és a temesi bánáságot” már 1849 novemberében megalakították Torontál, Temes, Krassó és Bács-Bodrog megyékből, meg Szerém megye rumai és illoki járásaiból, függetlenül Magyarországtól, egyenesen a bécsi minisztérium alatt. Bach uralmának sekélyes politikai érzékét a Vojvodina megalakítása mutatja legjobban; a császár tényleg jutalmat akart adni a Bécs mellett harcoló nemzetiségeknek, de a Vajdaság kivágásával a horvátokban is elkeseredést keltett, viszont a szerbeket is felébresztette illúzióikból, amikor nemzeti vajda mellőzésével az új területet osztrák katonai helytartóra bízta, s mellette Temesvárott helytartóságot szervezett, éppúgy német nyelvvel és osztrák szervezetben, mint a monarchia más tarto-

Hiányaiban. A horvátok viszont a horvát végvidék további különállását és osztrák katonai kezelését, valamint a reájuk is kiterjesztett osztrák igazgatást, a tartománygyűlés megszüntetését és a germanizációt nehezményezték. Valóban: a nem-magyar népek Bécstől ugyanazt nyerték jutalmul, mint a magyarok büntetésül. A tótok territoriális álmaiból semmi sem lett, sőt miután a tót nyelvi probléma a törvénytár tót fordítása révén magára vonta a kormány figyelmét, Bach a cseh egyházi nyelv használata mellett határozta el magát, s így a magyar nyelven kívül a tót népi nyelvnek is elnyomójává lett. A ruténekért mindössze annyi történt, hogy agitátorukat, Dobrzánszky Adolfot Budapestre a helytartótanácshoz nevezték ki, de csakhamar vizsgálat alá kellett vonni, mert birtokot vásárolva, orosz aranyokban fizetett. Az új uralom egy lépéssel sem tudta tovább vinni a nemzetiségi kérdés megoldását, a népek megnyugtatását, aminthogy bizonyos is, hogy kisebbségi kérdésekben fanatikus etatisztikus gondolkodása volt és politikai szempontból bármikor fölládozta százezrek nyelvi s nemzeti öntudatát. A Vojvodinában a 407.000 ottlakó szerbnek egy millió 400.000 lakost kiszolgáltató, közte 325.000 németet, 395.000 román és 241.000 magyart, valóban nem mondható a nemzetiségi kérdés méltányos megoldásának — láttuk, 49-ben a fanatikus, de becsületes Stadion is felháborodással utasítá el a tervet, hogy szerbek alá rendeljen más népeket, — s különben az összbirodalom szempontjából is a Belgrád felé tekintő szerbségnek ily igaztalan nagyranövelése — túlzás nélkül — kolosszális ostobaság volt.

Aminthogy Bach büroiban, akárcsak az ő fejében is, az organizációs pátensek, alaptörvények, periodikus jelentések mindinkább kiszorították a józan észet. Rendőrileg üldözték a magyar ruhát, még a körszakállt is; ugyanekkor a magyarság megnyerésére a cseh hivatalnokoknak magyar egyenruhát csináltattak, akik aztán e nemzeti ruhában szidalmazták a magyarságot. Az új szolgabíró, az előszobában magyar beszédet hallva, kiszólt, hogy ki ugat már megint odakinn. Az igazgatás aktagyártásban és a hangulat gyermekes megfigyelésében merült ki, a megyei hatóságoknak évente egyenkint 238 jelentést kellett írniok területük viszonyairól, elképzelt pontossággal. Az abszolutizmus alkotásai közt modern osztrák írók szeretik felsorolni a gróf Thun Leó közoktatási minisztertől létesített középiskolai reformot és a jobbágyság felszabadításának keresztülvitelét: mindkettőt a hazai fejlődés és a dolgok európai színvonala már előkészítette, s bármely más természetű kormány is végrehajthatta volna — valószínűleg jobban. A Thun-féle 1849-i „Entwurf“ a gimnáziumokat modernizálta abban a formában, amint azután az egész kiegyezési korszakban megmaradtak; a tényleg túlsók régi gimnázium egy részét algimnáziummá fokozta le, sokat kivett a szerzetesrendek ke-

zéből, s a nyilvánossági jog kérdésével a katolikus, de főként a protestáns középiskolák fölött állandóan ott tartotta a Dammokles-kardot. A reáliskolák, a „mútanodák“ behozatala és mellettük rendezett hivatalos propaganda hasonlókép a levegőben volt már és eredete az utolsó rendi országgyűlésekre visszakisérhető. 1854-ben a 24 nyilvánossági joggal bíró magyar gimnázium mellett volt 3 tót, 1 magyar-tót, 6 szerb-horvát. 1 román gimnázium, — 45 magyarnak, 2 románnak és 1 szerb-horvátnak nem volt nyilvánossági joga; a német nyelv nemcsak hogy kötelező tantárgy volt, hanem legalább is a felsőbb osztályokban néhány tárgynak tannyelve is volt azon céllal, hogy mielőbb „vorherrschend“, uralkodó legyen. Népiskoláztatás terén elég megemlítenünk, hogy míg a magyar területen (tehát a rutén és elhagyatott alföldi vidéket is beszámítva) 61%-a járt az iskolaköteles gyermekeknek iskolába, addig a Vajdaságban 60%-a, Horvátországban pedig csak 29%-a; a Bach-kormány annyi szervezés közben a népiskolát nem érdemesítette összefoglaló reformra.

A z úrbériség eltörlése, a kártalanítás; a gazdasági viszonyok

A jobbágyosság és úrbériség eltörléséből származó viszonyok a bécsi kormány rendeletéi nyomán fejlődtek ki, miután a 48. áprilisi törvények idevonatkozó rendelkezéseinek végrehajtására —, mint láttuk, — a magyar kormánynak már nem volt ideje. A végleges császári rendeletet, az ú. n. úrbéri nyíltparancsot Bach csak 1853. március 2-án adta ki, ebben a 48. óta bekövetkezett helyzetet elismerve, az úrbéri viszonyokat megszüntétknek jelenti ki, úrbéri kárpótlás céljából a megyéket a földek minősége szerint nyolc osztályba sorozza, s telkenként 3—700 forint kárpótlást rendel el. A részletekből, valamint az osztrák tartományokban véghezvitt úrbérrendezéssel való összehasonlításból könnyen megállapítható, hogy az ügyet intéző központi hivatalnokokat sem a jobbágyosság, sem a nemesség iránt nem vezette rosszakarat. A földbirtokos nemességre nézve a legfontosabb, az úrbéri kárpótlás összege magában véve méltányos volt, hiszen 48-ban a Magyar Gazdasági Egyesület tagjai szintén 200—900 forint közt követelték a kárpótlást, s úgy ők, mint 48. végén Kossuth kormánya középszámban 400 forintot hoztak ki. A kárpótlási összegekre 5%-kal jövedelmező földtehermentesítési kötvényeket adtak át a birtokosoknak, ez az 5% hasonlóképen megfelelt a 48-as követeléseknek. Bizonyos tehát, hogy a magyar nemesség jobb megváltást a szabadságharc sikere esetén sem várhatott volna, sőt a debreceni hangulat ismerete alapján feltehető, hogy erős radikális, parasztbarát áramlattal kellett volna számolnia. Ez a parasztbarátság a bécsi kormánynál is megvolt, de egy lényeges pontra legalább, nem a földesurak kárára nyilatkozott meg. Míg ugyanis az osztrák tartományokban az allodiális birtokokon levő jobbágyok kénytelenek voltak az ő egész kár-

pótlási összegüket a sajátjukból fizetni, s míg ott az igazi jobbágytelkes parasztok kárpótlását egyharmad részben az adóba tudták be, egyharmadban az állam fizette, s egyharmadban a jobbágy sajátmaga, addig Magyarországon az egész kárpótlást magára vállalta az állam, azaz a jobbágyot sokkal inkább kímélte, mint Ausztriában. Ami a kárpótlás tényleges végrehajtását illeti, itt kétségtelenül történtek visszaélések, elsősorban protekció útján: hogy a hatalmas és gyakran császári érzelmű nagybirtokos mágnásoknak sikerült földjeiket magasabb kategóriába soroztatni, mint az őket megillette volna, ezt a viszonyok és minden ily földreform természete érthetővé teheti. Ami az egész komplexusban valóban kárhozatos volt a nemességre, az a pátens késői kiadása és addig az előlegek szűkmarkú és politikai mellékízű folyósítása volt. Az 1850-i rendelet telkenként csak 30 forint előleget engedélyezett, s ezt is rendkívül bonyolult hivatalos eljárástól, valamint a jó érzület bizonyításától tette függővé; a feltételeken utóbb könnyítettek, s 1850—52 elejéig 3 millió forinton felül fizettek ki előleget, amikor pedig Kossuth 1848 végén 15 milliónyi előlegről beszélt, s amikor az eredeti rendelet szerint az első három évre 6,700.000 forint járt volna előlegként a magyar mezőgazdáknak. Az igaz, hogy a Bach-kormány előlegei nem a tőkéből vonattak le, hanem a kamatok fejében fizettettek előre, továbbá, hogy a tőke 5%-os kamatát utólag 1848 májusától kezdve megértítették. Az első évek e nehézségei után azonban az úrbéri nyiltparancs értelmében hozzáláttak az egész földtehermentesítés lebonyolításához, az adópótlékból — minden adóforint után behajtott 15 krajcárból — dotált földtehermentesítési alapok kezelésére kerületi igazgatóságokat állítottak fel, a földesúr és jobbágy közti viszonyok rendezésére megyénként úrbéri törvényszékeket, melyektől a per a bécsi úrbéri legfőbb törvényszékhez volt fellebbezhető. Megkezdték egyúttal a tagosítást és legelőelkülönzést is, aminek előhaladását a rendkívüli lassú telekkönyvezési és felmérési munkálatok erősen hátráltatták; a tagosítás késedelme és időnkint, helyenkint való teljes megakadása azonban a földbirtokos nemességnek inkább hasznára, mint kárára volt. Abban sem volt nemességellenes tendencia, hogy a földtehermentesítési kötvények teljes névértékében való kifizetését — sorsolás útján megállapított sorrend szerint — 1857-ben a világi magánföldesurak számára kezdték meg, és a kamarai, egyházi, közalapítványi javakra csak a magyar kormány terjesztette ki 1867-ben. Amint hogy 48-ban a nemesség köreiben az egész kárpótlási összeget csak 100—120 millióra számították, s az egyes helyekről hangoztatott 300 milliót „jlesztgetésnek“ tartották, — a valóságban a Bach-korszak pátensei értelmében a század végéig kifizetett kárpótlás fejében a magyar földbirtokosság 230, az erdélyi 80 millió forintot, összesen 310-et

vett kézhez, ami azonban csak mintegy 30%-át tette ki azon összegnek, melyet, kerekén 700 millió forintot, az úrbéri birtokok értéke képviselt s amelyet teljes kárpótlás esetén egészen kellett volna a birtokosságnak kézhez vennie.

Hogy a magyar földbirtokosság már az abszolút korszak legelején is nagy adósságokkal küzd, annak okait amellett, hogy már a forradalmi kormány fedezetlen bankjegyeinek, a Kossuth-bankónak bevonásával és megsemmisítésével, tehát körülbelül 70 milliónyi összegnek a forgalomból kivonásával is elsősorban a földbirtokososztály szenvedett, az úrbériség megszűntetése egymaga is megmagyarázza. A 48 előtti nemesi életmódot ismerve, nem kell csodálkoznunk, hogy az ingyenes munkaerő egész szervezetének összedőlésével a nemes alig volt képes többé földjét haszonnal megmunkálni. Törvénytudás, vármegyei és politikai tevékenykedés éppoly kevésbé költsönöztek neki gazdasági szakismereteket, mint az otthoni tétlenség, agaraszás, családi élet sem. A gazdasági szakoktatás akkoriban épp annyira hiányzott a birtokos nemesség számára, mint manapság a parasztság és falusi lakosság millióinak. Pedig a földmunkálást illető tudatlanságában kellett neki ingyen munkaerőről bérmunkára áttérnie, amikor egyúttal az addigi földmunkás maga is gazdává lett és így saját földje is lefoglalta munkaerejét legalább is a fél- és egy telkeseknél. Ezzel egyidejűleg történt az az emlékezetes változás is, hogy a nemes úrnak századokon át szűz vállát adóval terhelték, még pedig azon kifejtett adórendszerrel, melyet Bach, a hazai gazdaságnak kétségtelenül kárára, pátenseivel hozánk is átültetett; ha a Bach-korszak jobbágyfelszabadításáról beszélünk, nem szabad elfelejtenünk, hogy ezt a kormány egészen szokatlanul súlyos adórendszerrel kapcsolta egybe, s ezzel mindkét félnek, nemesnek és volt jobbágyoknak, életét egyként megnehezítette. Az osztrák rendszer egyenes adói közül 1850-ben behozták a földadót és a jövedelmi adót; a kereseti és személyi adó, a dohánymonopólium behozása, a súlyos bélyegilletékek a bürokrácia írásbeliségének tobzódásával kapcsolatban, erős indirekt adók, cukor- és más fogyasztási illetékek, mindezeknek költségét elő kellett teremtenie az úrbéri változástól úgyszólván krízisba döntött nemes birtokosnak. Míg egész Magyarországon (Horvátországot is, a Temesi Bánságot is beszámítva) 1848 előtt az egyenesadó (hadiadó) 4.280.000 forintot tett ki, a közvetett adók 5,300.000 forintot, addig már 1850-ben felemelkedtek ezek 13,800.000, illetőleg 25.500.000 forintra, hogy 1857-ben az egyenesadók 41,500.000, a közvetettek nem kevesebb, mint 65,600.000 forintot tegyenek ki, mely horribilis összegeket az agrárállamban szinte egészében az agrártársadalom volt kénytelen fizetni. Helyzetén némileg könnyített az, hogy 1850-ben megszűnt a Magyarország és Ausztria közt századokon át fennállott és ellenünk

kihasználta vámsorompó, s báró Bruck kereskedelmi miniszter mérsékelt szabadkereskedelmi politikája folytán, mely a külfölddel kereskedelmi szerződésekre és a német birodalommal vámközösségre törekedett, a magyar agrártermények aránylag könnyen eladhatókká váltak. A magyar nemesi birtok mégis már ekkor megindult vándorútján, Haynau maga is az első „új földesurak“ közé tartozott, kiknek sorából a zsidó pénzemberek még egyelőre ki voltak zárva, miután a kormány 1853-ban megszüntette a zsidók ingatlanszerzési lehetőségét. Figyelembe kell itt vennünk azt a pszichikai momentumot is, mely szerint a régi életmódhoz szokott társadalom sohasem képes hirtelen szakítani költséges szokásaival; főként a főnemesség tovább folytatta régi életmódját, mely Bécsben és külföldön a „magyar gavallérnak“ oly hírt szerzett. Bár arisztokráciánk udvari érzelmű tagjai a kormányköröknél sok mindent elérhettek, eladósodásuk roppant mértékére — mely főként abszентizmusukra és jószágigazgatóik megválasztásában nyilatkozó naivságukra volt visszavezethető —, a legjellemzőbb a herceg Esterházy-féle birtoktömbnek, a legnagyobbak hazánkban, 24 millió forintnyi adóssága, pedig a birtokos, Esterházy Pál herceg, Batthyány kormányának egykori tagja, évenként csak 155.000 forint évdíjat látott legkevesebb egymillió forintnyi jövedelméből. A legfőbb baj az volt, hogy sem a kis-, sem a középnemesség nem tudott hamarjában átmenni patriarchális művelésmódjáról a kapitalisztikus, pénztkereső, nagy adókat fizető agrármunkára. Ahol pedig megvolt erre a hajlandóság, ott a tőke hiányzott, s amennyiben mégis sikerült az intenzívebb, gépesített gazdálkodás, ezt meg az illető vidék szegény népe sínylette meg. A korszak egyik legkitűnőbb gazdája, Korizmic László úgy jellemzi a 48-ban megszünt gazdasági életet, hogy akkor a termelés „pontos behajtásából a dézsmának, és szigorú leszolgáltatásából a robotnak, emellett egy kis házi gazdálkodásból, időtöltésből ingyenerővel“ állott, minek következtében Magyarország a tőkét, a termelésre vont föld nagyságát, a felhasznált erőt tekintve a világ legdrágábban termelő országa volt. 48 óta kétségtelenül gyors fejlődésnek indult a gazdasági szakirodalom és * oktatás, a Magyar Gazdasági Egyesület 1857-ben, működését újra megkezdve, igen tanulságos és jelentős gazdasági kiállítást rendezett a „Köztelken“, de az intenzívebb gazdálkodás lényeges eszközei csak nehezen honosodtak meg kisebb birtokosoknál, így a trágyázás, takarmánytermelés, állattenyésztés, — ez utóbbit károsítja a sok marhavész és az a körülmény, hogy a piacra való termelés kényszerű átmeneténél sok rétet vontak eke alá. Jobb gazdálkodáshoz azonban még mindig túlsók volt a birtokos kezén lévő föld, melyet sem forgótökével, sem munkaerővel, sem pedig sajátmaga részéről elegendő gazdasági képzettséggel nem tudott ellátni. Egykorú megfigyelő szerint

1. Pesti vásár József napján. 2. Magyar „dalidó“ 1860-ban.

1. PESTI VASÁR JÓZSEF NAPJÁN. 1859. A Vasárnapi
Újság fametszete. — 2. MAGYAR „DALIDÓ“
Vízkeleti rajza után készült könyomat. Eredetije
fővárosi Múzeumban.

sokan mennek a nemesbirtokosok közül a biztos enyészet felé“ azáltal, hogy a háztartásuk, az elmúlt patriarchális viszonyok továbbberőszakolásával, túlnagy, életmódjukban szemre néznek, a tekintély kedvéért pazarlanak, jövedelmüket nem a gazdaság javára költik el, sőt még túlköltekeznek is. Pedig a föld jövedelmének a mezőgazdaságban való felhasználása nagyon is okadatolt volt, amikor óriási adókat kellett kifizetni, s amikor a mezőgazdasági munkásság csökkent munkakészsége mellett a munkabérek az addigiak négy-öttszörösére emelkedtek. Még a nagybirtoknak is sietve kellett volna az elmulasztottakat pótolnia: állatokat venni, gazdasági épületeket emelni, a hiányzó munkaerő pótlására munkatelepeket létesíteni, ami mind igen lassan ment, s legkevésbé sem szociális érzékkel. Egy aránylag modernebb termelésre törekvő nagybirtokon, a mágócsi, gróf Károlyi uradalomban is hiányolják 1860-ban a szakemberek, hogy az arány a szántóföld és a természetes rét között ez utóbbi hátrányára igen rossz: 234.000 hold szántó mellett 77.000 hold rét; a 148.000 holdnyi legelőtér túlnagy, viszont fatér, erdő alig van; az aránylag csekély népesség igen rosszul van elhelyezve a birtokon, mindössze 25 gazdasági vagy ipari központ van, ezeket majorságok alapításával szaporítani kellene; útjai, iparoshelyei nincsenek sem az uradalomnak, sem annak közelében; a volt úrbéresek saját gazdáikká lévén, munkáskéz nincs elég, amin a gépesítéssel próbálnak olyképp segíteni, hogy a munkabéreket lenyomják velük, miként az egykorú szakértő írja: „Az aratógép hasznát az uradalom eddig leginkább abban látta, hogy vele a telhetetlen aratók túlcsigázott követeléseit sikerrel ellensúlyozta. Azóta ugyanis, hogy a gép Mágócon van, sokkal könnyebben lehet az aratókkal alkudni és e körülmény, oly nagyszerű termelés mellett, mint az itteni, természetesen nem csekély fontosságú“. Sok helyütt a gazdálkodás mindezen nehézsége arra vitte a földesurat, hogy birtokát bérbé adja s míg 48 előtt a nagybirtok hasznosítása szinte kivétel nélkül saját kezelésben történt, a jobbágyfelszabadítás óta kezdődik nagyban a bérleti kezelés. A földesúr ettől kezdve szakad el a földtől, nem kivételesen, mint korábban a nagyvárosba vonult arisztokraták: mindinkább természetévé válik az a felfogás, hogy a nemesúrnak nem feltétlenül kell birtokosnak is lennie; ez a felfogás a gazdasági nehézségek következtében teljesen kifejlődik a kiegyezés idejére, amikor aztán megnyílik a lehetősége annak is, hogy a földtől elszakadt nemesurak tovább élhessék „szemre“ az ő tekintélyes életüket, a fizetett állami és megyei hivatalok megszállásával. Az elhagyott földre egyelőre bérlőként telepednek a zsidók, akik már a kártérítési kötvényeken is sokat kerestek: a kötvények árfolyama csakhamar leszalóit, s főként a kevésbé művelt kisbirtokosok kevés bizalommal voltak hozzájuk, hiszen nemrég vesztek

rajt a Kossuth-bankókon, s ezért tömegesen adták el azokat az országban e célból utazgató zsidó pénzembereknek. Említjük meg, hogy a jobbágy ugyan szabaddá lett, de csak aránylag kevésnek volt köztük egész telke, amiből könnyen meg tudott élni, s még ezeknél is gyorsan felaprózódott a birtok, melyet az atya halálakor a magyar parasztszaládban rendesen felosztottak maguk közt a fiúk. Ilymódon aránylag kicsiny földjüket csak intenzív gazdálkodással művelhették volna úgy, hogy belőle emberi módon fenntarthassák családjukat; a valóságban senki sem törődött a volt úrbéres mezőgazdasági műveltségének emelésével, — volt földesúrnak éppen elég gondja akadt saját élete fenntartására, s így a jobbágy, különösen annak zsellér része, mindjárt a felszabadítás után, kiszakítatva a földesúri felügyelet és támogatás alól, megindult az agrárproletariátus útján. A jobbágytelek, vagy annak hányada a felszabadítás előtt azért volt elég a jobbágycsalád fenntartásához, mert egyúttal jogot adott a földesúrral többé-kevésbé közös jogokban való részesedésre is: nádlásra, a fái-zásra, a halászatra, az erdőknek gyűjtögető gazdálkodás által használására, a legelőkön jobbágymarhák tartására. A felszabadításkor sok helyütt felosztották a korábbi közös legelőt, de rendesen úgy, hogy a jobbágyok kevesebbet kaptak tulajdonul, mint amit tényleg azelőtt használtak, — a legtöbb egyéb használati jog a földesúr tulajdonában maradt, úgy hogy a jobbágy, saját kis földjén kívül téve lábát, idegen földre ért, melyből neki többé semmi haszna sem volt. A kis telkükre szorult jobbágycsaládok hasztalan próbálkoznak: egyedül maradtak a létfenntartási küzdelemben, melynek során nemsokára felfedezik az „egyke“ látszólagos hasznát, a valóságban: a nagy nemzeti csapást.

Deák Ferenc

A közép- és kismemesség nagy tömegeit azonban megmaradt birtokára szorította az anyagi gond, a kormányzat magyarellenessége, s valóban ez a korszak a vidéki nemesi család- és társadalmi életnek egyik aranykora, melyben a vármegyei és mindennemű választások szünetelésével az ugyanazon sors osztályosai összesimulnak, s névnapok, szüreti, farsangi multságok utoljára találják patriarkális egységben és egyességben a csakhamar szétszóródó nemesi társaságot. Bár alig van nevesebb család — főurak és középnemesek közt —, melynek egy-egy tagjával ne találkoznánk az abszolutizmus tizenkét éve alatt valamely hivatalban, a túlnyomó többség mégis zárt hazafias életet él, követve Deák Ferenc példáját. ki ekkor, a passzív rezisztencia igazi éveiben emelkedik a nemzet bölcsévé és vezérévé. Nem hiába Horatius volt olvasmány, még Windischgraetznél a békekövetség várakozási óráiban is: nyugodt, nem sokat remélő, de kétségbe sem eső bölcseséggel utasította el magától az experimentumo-

kát, s helyezkedett kezdettől fogva a 48-i áprilisi törvények talajára. Senkit sem tartott vissza lépésektől, melyek a passzivitást — nézete szerint reménytelenül és túlkorán — megtörve, közeledést akartak létesíteni kormány és nemzet közt; így Szögyényt sem beszéli le a birodalmi tanácsosságról, Eötvöst se röpirata kiadásától, melyben az 1849 márciusi alkotmány mellett nyilatkozik. Deák állhatatossága végtelen jelentőséggel bírt akkor, amikor báró Kemény Zsigmond a „Forradalom után“ című röpiratában, a magyarság Önkínzó lelkiismeretvizsgálatának ez utolérhetetlen művészetű példájában a forradalommal és Kossuthal együtt 48 emlékét is feláldozza, s amikor Arany János a Nagyidai cigányokban a hetven sátoralja „régí híres nemzet“, az „arany szabadság népe“ groteszk történetében nemzeti bűneinknek, cigányosan kérkedő, hirtelen csüggedő, szalmalángos, marakodó természetünknek tulajdonítja, keserű fájdalommal, egy flagelláns önkorbácsolásával bukásunkat, melyből a „nagy álmodó, álmában újabb, szebb hont alkotó“ elmenekül. A kétségbeesés e. hangulatából nem az vezette ki a nemzetet — mint utólag sokan hitték —, hogy Kossuth az „áruló“ Görgeyben bűnbakot mutatott neki, akire ráhelyezve önvádjait, megint felemelkedhetett, hanem az az ércemény nyugalom, mellyel Deák nézte a Bach-kormány örjögéseit és visszautasítá Schmerling igazságügyminiszter közeledését. Deák is érezte a honfibu súlyát, hiszen éveken át lehetetlenség volt elképzelnie, hogy a császár még valaha vissza fog térni a 48-as alapokra, de azzal mindig tisztában volt, hogy e törvényesen létrejött 48-as alkotmány elismertetése nélkül a nemzet nem békülhet. A rendőrruralom korában így sűrűsödött össze Deák Ferenc nézete e pár szóban: „Az én imádságom rövid, csak három szóból áll: éljen a haza“, de ezt a három szót utána mondta az egész nemzet. Deáknak köszönhető, hogy a magyarság egésze kitarzott a 48-as jogfolytonosság mellett, s nem hallgatott sem az ókonzervatívok álrealisztikus, sem pedig az emigránsok ábrándos ígéreteire. Deák latinos formájú, gyökeres magyarsága, mindig élénk igazságérzete és józan realista pillantása nagy hatással volt nemcsak a politikusokra és arra a vidéki nemességre, mely a politika változásától várta nemzeti követeléseinek megvalósítását, hanem az írók egy körére is, mely lassankint körötte csoportosult, s amely a kiegyezés előidéjében a klasszikus népnemzeti magyarságot fejlesztette ki. Igen közeli viszonyban volt Deákkal ezek közt báró Kemény Zsigmond, Salamon Ferenc, aki a Lisznyay Kálmán-féle népieskedő Petőfi-utánzókkal szemben az igazi Petőfiben jelölte meg a klasszikus magyar irány kiindulópontját, továbbá Csengery Antal, utóbb Gyulai Pál, s végül Arany János is. Klasszikusnak nevezhető magyar irodalmunk nem egy vonását, így szelíd realizmusát, az abszolutizmus korabeli Deák Ferencről vette át.

Az ókonzervatívok

Azok a mágnások, kik a nemzeti passzivitásban nem vettek részt, s mint az „ókonzervatív“ csoport tagjai ismeretesekek, szintén a jogfolytonosság hívei voltak, de 48 helyett a 47-i rendi alkotmányt akarták korszerű társadalmi változtatásokkal helyreállítani. Tehát ők is ellenei voltak azon „Verwirkungstheoriának“, melyet Bach az új tartományi statútumokhoz fűzött indokolásában így fejezett ki: „Magyarország alkotmányos intézményeit nyílt lázadás és forradalom által elvesztvén, a területén létesített öt közigazgatási kerületben csak császári kegyelemből és a császár teljhatalmából állíttatnak fel képviselői intézmények“ (nem is állíttattak fel!). Az ókonzervatívok magyarérzelműek voltak, de miként fejeik, Apponyi György és Jósika Samu már 48 előtt és 48-ban is rossz és ügyetlen politikusoknak bizonyultak, főként a horvát és Jellasics-ügyben, úgy most sem tudták felismerni az elérhetőség vonalait. A politika pedig erre való, nem pedig arra, hogy kudarcunkkal a hazának ártva, jó haza fiságunkat bebizonyítsuk. Személyes és családi kapcsolataikkal, hivatalos beadványaikkal, sajtóban és röpiratokban követelték Magyarország autonómiáját és hogy magyarokkal kormányoztassék; emiatt Schwarzenberg és Bach, valamint a császár körül elhelyezkedett katonaság talán még az emigránsokat sem gyűlölte annyira, mint őket, akiknek illetően politikai tevékenységét, épp az udvarra és az udvari arisztokráciával való szoros kapcsolataik miatt nehéz volt megakadályoznia. Az említett vezetők mellett Szögyény az egyetlen, aki a Reichsiát tagjaként aktív munkát vállalt, a többiek Dessewffy Emil, báró Sennyey Pál, Zsedényi Ede, Wirkner Lajos, Somssich Pál megfeszített tevékenységgel próbálták Bach kormányát levegőbe röpíteni; egy-egy ilyen, nem eléggé erős bomba volt 1850-i memorandumuk, majd a császár 1852-i útja után a nagy hódoló felirat, melyen Scitovszky János hercegprímással élén a történelmi Magyarország 131 neve szerepelt, s amely bátran felsorolva az elnyomás tényeit, a 47-i alkotmány helyreállítását kívánta. Deák Ferenc ezért nem írta alá. De a még mindig rendi szellemű országban nagy jelentősége volt a konzervatív főurak ez állandó izgatásának: társadalmi téren is ők voltak a vezetők, ők harcoltak a tudós Akadémia élén, amikor annak alapszabályaiból ki kellett hagyni a tudományok magyarnyelvű művelését, ők állottak a Kazinczy százéves születését ünneplő mozgalmak élén, s e társadalmi működésük fontosabb és hasznosabb volt, mint politikájuk, mely sokáig nem lehetett aktuális, hogy utóbb aktuálisá válván, azon pillanatban elhomályosuljon Deáké mögött.

Az emigráció; Kossuth

A másik csoport, mely a haza földjéről leszakadva, a nemzetől eltérő utakat járt, az emigránsoké volt. A viddini tábor-

ban 49 szeptemberében 4000-nél több menekült gyűlt össze, akik közül azonban 3300 mindjárt visszatért, amikor Haynau, büntetlenség ígéretével, hajókat küldött értük. Kossuth, a miniszterek és hadvezérek személyéért azonban izgalmas küzdelem kezdődött: Ausztria és Oroszország konstantinápolyi követeik által kiadatásukat követelték a portától, ami persze a szultánra lealázó lett volna, s a két császárság befolyásának oly növekedését jelentette volna, aminőt a többi hatalmak sem kívánhattak. Így érthető, hogy Abdul Medzsid szultán, Resid pasa nagyvezir és Ali pasa külügyminiszter a brutális osztrák-orosz fenyegetésekkel szemben az angol és francia kormány segítségét vette igénybe, melyet főként Palmerston és konstantinápolyi követe, Sir Stratford Canning, szívesen meg is adott. Parker admirális máltai flottájának néhány egysége egy francia hajóval együtt benyomult a Dardanellákba a porta védelmére, az orosz és osztrák elleni fenyegetésként, mire Schwarzenberg meggondolván a dolgot, megnyugodott abban, hogy a főemberek Kis-Ázsiába internáltak, s a menekültek általában nem bocsáttatnak ki Törökországból, amíg a magyar viszonyok végkép le nem csillapodnak. Így került a sor Kossuthnak és néhány vezetőtársának Kiutahiában való internálására, mely 1851-ig tartott. Ekkor az északamerikai szenátus, Foote, Mississippi állam szenátora indítványára meghívta őt vendégül, mint korábban Lafayette-et, a francia forradalom hőst, s érte küldötte a Mississippi nevű amerikai hadihajót. Kossuth azonban útközben Angliában állapodott meg, hol jövetelét a forradalom óta ottlakó Pulszky Ferenc nagy ügyességgel készítette elő az angol politika és társadalom liberális köreiből; ekkor már a magyar ügy lelkes hívei voltak ott: Richard Cobden, Lord Landsdowne, Lord Dudley Stuart és sok befolyásos hírlapíró. Az angol közönséget Kossuth southamptoni partraszállásától kezdve valóságos Kossuth-láz szállta meg, mely érthető volt, hiszen egész megjelenése, klasszikus angol nyelven tartott gyűjtő szónoklatai, tartózkodó és önzetlen magatartása, az elnyomás állama, Ausztria és abszolutisztikus intézményei elleni hatalmas liberális retorikája az angol közönség előtt a szabadsághős megszemélyesítését, a Szabadság valódi szimbólumát revelálta. A szigetország politikai életének minden szokásos megnyilatkozásain, meetingeken, bankettekén keresztül mélyen belehatolt az akkori angol nemzedék leikébe Kossuth szimpátikus alakja, s vele az elnyomott magyar hazának képe. Itt és utána amerikai körútján Kossuth egymaga többet tett Magyarország megismertetése és a magyarság iránti részvét felkeltése érdekében, mint azóta is magyar generációk összes fáradozásai. A siker egyedül az ő egyéniségének köszönhető, az emigráció többi vezetőfőfőfia főként az első években vagy távolmaradt tőle, vagy pedig egyenesen ellenséges állást foglalt vele szemben, miként volt miniszterelnöke, Szemére

Bertalan és részben Vukovics Sebő, Mészáros Lázár. Az emigránsok nagy tömege egészbenvéve csakhamar csoportokra oszlott és nem maradt ment az emigrációk örök betegségeitől; a visszavonástól és kölcsönös gyanúsítgatásoktól; Kossuth azonban, kormányzói méltóságába burkolózva, sikerrel tartotta fenn tekintélyét és emelkedett felül e torzalkodásokon.

Pozitív eredményt ennyi nagytehetségű magyarnak emigráns élete, a magyar ügy iránti szimpátiák felkeltésén kívül, keveset hozott. Kossuth ténykedése egyrészt a hazai viszonyok figyelemmel kísérését és otthon forradalmi mozgalmak szervezését célozta, másrészt Ausztria ellen európai háború indítását és azzal kapcsolatban Magyarország felszabadítását. Tiszteletreméltó következetességgel hű maradt az áprilisi függetlenségi nyilatkozathoz, annak dacára, hogy a nemzet Deák vezetése alatt más útra tért. A hazai viszonyok forradalmosítása érdekében kezdő lépésként történt 1851-ben a Mack-féle összeesküvés megszervezése, Mack József volt komáromi tüzérezredes, Gál Sándor és mások által főként a székelyek körében; a szervezetnél a Mazzini-féle titkos társaságokat vették mintául, amelyek azonban a titkot nem tartó magyarság körében csakhamar kudarcot hoztak, s a bécsi kormány, a császár ellen elkövetett Libényi-féle merényletet is megbosszulandó, ez összeesküvést is több halálbüntetéssel és szigorú börtönbüntetésekkel torolta meg. Kossuth ettől kezdve óvatosan járt el és kímélte a magyarság iránt, mely a császári elnyomás alatt csak nagy veszedelemmel mozdulhatott, ezért proklamációiban és leveleiben állandóan elítélte a meggondolatlan megmozdulásokat. Amerikából visszatérve, Angliában lakott, s ott a nemzetközi forradalmárokkal, főként Mazzinival érintkezett, sóvárogva szemlélve az európai horizontot, mikor gyűlnek rajta Ausztria felé vonuló fellegek. Az 1854-ben kitört krími háborúban Ausztria nem vett részt, bár oroszellenes magatartásával eljátszotta Miklós cár jóindulatát, de így nem nyújtott alkalmat nagyobb emigráns akcióra; a török hadseregben Kmetty tábornok és más főtisztek harcoltak az oroszok ellen, s Klapka szervezte a dolgokat Konstantinápolyban, Kossuthtól függetlenül. A kontinentális politika mindinkább Franciaország, III. Napoleon körül forgott, aki a februári forradalom fejleményeire emlékezve, antiliberális módon kormányzott, s emiatt Kossuth egész az 1859-i hadjáratig alig számíthatott terveiben Franciaország segítségére.

A magyar nemzetiség és államiság történetében mindezen fáradhatatlan, de sikertelen törekvéseknél jelentősebbek az emigránsok gondolatai Magyarország középeurópai helyzetét illetőleg. Kossuthnak és társainak levelezése, tervezgetése a nagy nyugati államokon kívül a dunai oláh fejedelemségeket. Szerbiát, Törökországot is behálózta, mindenütt keresve a szilárd talajt, melyre ráhelyezkedve az abszolutizmust szét-

robbanthatja és a magyar szabadságot helyreállíthatja. A Couza- és Karagyorgyevics-udvarokkal, oláh, szerb, lengyel hazafiakkal érintkezve emelkedett ki az emigráció, élén Kossuthal, a szűkebb vármegyei horizontból, kezdte a nem-magyar nemzetiségek jelentőségét felismerni, amiben a szabadságharc szomorú tanulságai is segítségére voltak. Így alakult ki az a gondolkör, mely a magyar nemzetállam fogalmát ideoda forgatva, vizsgálgatva, államiságunk és nemzetiségünk egész jövőjét új alapokra akarta fektetni. Elmondhatjuk: az emigráció levonta a függetlenségi nyilatkozat külpolitikai és alkotmányjogi következményeit. Végkép felmondva a Habsburg-uralommal együtt az ausztriai kapcsolatot, ez az új történetfelfogás a Dunamedencét lakó népek egységét fogalmazta meg, gyakran oláh és más aldunai hatások alatt, az új koncepcióban pedig a magyarság biztonságát oly módon vélte megszerezhetőnek, ha magyar állam autonómiájának évszázados sértegettségéről lemond és azt megosztja a szláv és oláh népekkel. A dunai konföderáció egy formáját ajánlotta Klapka is 1855-ben, magyar, délszláv és oláh állam konstruálásával, melyekben a hadügyet és kereskedelmet közös szövetségi kormány intézné, de a konföderációs tervnek és Magyarország nemzetiségi szempontú újjáalakításának Kossuth volt az igazi atyja. Az ő elgondolásában kétségtelenül nagy szerepe volt az életében oly nagyjelentőségű szabadságeszmének: meg volt győződve lelke legmélyén, hogy a nemzetiségek 48-ban csak szolgálai lélekkel, az ausztriai kormánytól félrevezetve támadtak reánk, s ha megadjuk nekik a szabadságot, nem lesznek többé veszélyesek annak a független Magyarországnak, melyet ő az Ausztriától való elszakadás után elképzelt magának. Terve széleskörű önkormányzat, gondolat és társulás szabadsága és a szabad népek testvéries érzülete illúzióin épült föl. Emellett napjaink legmodernebb kisebbségi alapelvét, a népiségnek felekezetek mintájára kezelését is fölfedezte: Mazzininék már 1851-ben megírta, hogy a magyar földön lakó különböző népek számára az egyházihoz hasonló nemzeti közösségeket kell létrehozni, melyek összes nemzeti ügyeiket intézhetik általános választójog útján megválasztott főnökök, a szerbek a vajda, az oláhok a hoszpodár alatt, anélkül, hogy területi egységet alkotnának. Az ilyen „szociális nemzetiség“, állapítja meg, „nem érinti az államot, s az állam sem őt“, — a manapság annyit emlegetett kulturális, sőt „népi“ nacionalizmus egy szélső formája ez, melyet nemzeti kataszter segítségével lehet leginkább elképzelnünk. Államközi kapcsolatban a Duna-konföderáció terve Balcescu Miklós és Ghika János 48-as oláhországi emigránsok hatása alatt fogalmazott meg benne, s különböző formákat öltött 1851-től 1862-ig, végső fogalmazásában Magyarországot, Romániát, Horvát- és Szlavónországot foglalta volna magába szövetség alakjában, melynek közös

ügyei lennének a hadsereg, a külügy, kereskedelem, vám, közlekedés, pénz és súly, mérték, diplomácia; a szövetségi tanács és közös parlament fölváltva működne Pesten, Bukarestben, Zágrábban, Belgrádban; a magyar területen pedig az egyes vármegyékben a többség szerint volna német, szerb, oláh katonaság és közigazgatás. „Ha a magyarok, délszlávok és románok ezt a tervet fölkarolják, elsőrendű, gazdag és hatalmas állam lesznek 30 milliós lakossal”, jelölte meg Kossuth 1862-ben e „mosolygó jövőt valamennyiük számára”. A terv azonban házi zsunalisztája, Helfy Ignác által kipattantva, a magyar közönségben elkeseredést keltett, hisz a nemzet Deák vezetése alatt épp akkor kezdte remélni nemzetállama helyreállítását; a közhangulat hatása alatt Kossuth is magyarázgatta, részben visszavonta tervét, de ez nem változtat azon, hogy a nem-magyar népekhez való viszonyunk alakítása dolgában ő szolgáltatta ezt a máig és még soká szereplő koncepciót. Kossuth génuszánál alig hagyott valaki maradandóbb nyomokat államiségünk és nemzetiségünk történetében.

1859; októberi diploma, februári pátens

Az emigráció bármily mozgékony volt is, az abszolutizmusra komoly veszélyt nem jelentett. Bach rendszere igazán gyöngye volt külpolitikai vonatkozásaiban, s az a nagyhatalmi politika tette tönkre, melyet Schwarzenberg Félix kény szerített rá, s melyet ennek halála után a császáron uralkodó magas generalitás folytatott. Mialatt belföldön az egyes népeket külön hadseregekkel kellett fékentartani, kockázatos dolog volt egyidejűleg harcolni a régi nagyhatalmi pozíciókért, Olaszország és a Németbirodalom vezetéséért is. Schwarzenbergnek sikerült a Németbirodalomnak porosz felsőség alatti megszervezését megakadályozni, a porosz fegyvercsörtetést az olasz konferencián 1850 végén végkép leszerelni és a régi szövetségi alkotmányt helyreállítani, mely ugyan életképtelen volt, de rajta keresztül Németország ügyeiben Ausztriának, mint Poroszország mellett a leghatalmasabb tagállamnak, továbbra is döntő szava volt. A Radetzkytól megvédett Lombardo-Veneziában azonban tovább működtek az olasz nacionalizmus vulkáni erői, Ausztria ott a magyarországihoz hasonló rémuralmat tartott fenn, melyet nemcsak a belső forradalom, hanem a szárd királyság, s abban Cavour rendkívüli politikai génusza is fenyegetett. A krími háború elidegenítette tőle Oroszországot, a németbirodalmi ügyek miatt Poroszország egyelőre még csak titkos ellensége volt, s amikor Szardíniának sikerült az olasz ügy számára III. Napoleon támogatását megnyernie, Ausztria külpolitikai elszigetelése teljessé vált. Cavour már 1858 nyarán előkészítette a háborút, Napoleon szövetségét, Poroszország jóindulatát; 1859-ben maga a francia császár vette át a főparancsnokságot, s júniusban az egyesült francia-olasz erők Solferinónál megverik Ferenc József

hadseregét, aki a villafrancai fegyverszünetben és a zürichi békében, 1859 novemberében kénytelen Lombardiáról lemondani, mely most Toszkanával és Közép-Itáliával együtt a Szavojai-ház, Viktor Emánuel hatalmát gyarapítja. A háborúba már a magyar emigráció is bekapcsolódott; a párizsi emigránsok feje, gróf Teleki László összehozta Kossuthot III. Napóleonnal és a francia kormánnyal, megalakult a „Magyar Nemzeti Igazgatóság“ Kossuthból, Telekiből és Klapkából, az olasz kormány támogatásával felállították Nemeskéri Kiss Miklós. Ihász Dániel és gróf Bethlen Gergely ezredek vezetésével a magyar légiót, melynek azonban az osztrákok és az osztrák seregben harcoló magyarok ellen a fegyverszünet megkötése után nem volt többé alkalma harcolni. A légió tisztjeinek és katonáinak egy része azután Garibaldi szabadsapataihoz állott, s a marsalai ezer vakmerő expedíciójában Türr István és vele más magyarok vezetőszerepet játszottak. Napoleon azonban nemcsak Cavour reményeit áldozta fel a gyors békekötéssel, ahelyett, hogy Ausztriát Itáliából végkép kiűzte volna, hanem a magyar emigránsokat is új csalódással tette gazdagabbá: az Adriai-tengerről való támadás, a Couza oláh fejedelemmel kötött konföderáció, s Magyarországra dél felől való betörés mind kivihetetlennek bizonyult.

Solferino világozássá tette az abszolutizmus belső gyöngeségét és tarthatatlan voltát. A hadsereg éhezve és rosszul főlfegyverkezve harcolt, a panamák következtében, melyek a császár kegyeiméneke, Grünne főhadsegédnek barátja, von Eynatten, a hadügyminiszter helyettese kezébe futottak össze. Utóbb vele együtt főtiszteket és bankárokat kellett perbe fogni, az ártatlanul gyanúsított Bruck pénzügyminiszter pedig öngyilkos lett. Kiderült, hogy a nagyhatalmi hóbort, mely csak szegényletes vereséget tudott eredményezni, anyagilag is tönkretette a monarchiát: az államadósság a 48 előtti 1 milliárd 249 millióról 1861-ben 2 milliárd 360 millióra nőtt, tehát megduplázódott, a költségvetés ugyanekkor 82%-kal növekedett, a legnagyobbal Európa összes országai között; már az 50-es évek közepén is évi 414 millió kiadással csak 249 millió bevétel állott szemben, s az évi deficit 100 millióról 238 millióra szaporodott! Emellett a budgetnek csak 1%-a szolgált közoktatási célokra, kevesebb, mint az orosz költségvetésben, Spanyolországot leszámítva, egész Európában a legalacsonyabb százalék; a milliókat a hadsereg, s mellette Bach közigazgatása nyelte el, a legdrágább állami közigazgatás a kontinensen. A deficit fedezésére egyebet nem tudtak tenni, mint az államjavakat eladni: előbb a lombard vasutakat, 1858-ban a Déli-vasutat adták el, mely utóbbi 125 millióba került, de csak 100-at hozott be; rákerült a sor a tiszai vasutakra, a bánási bányákra is, pedig a közigazgatás erélyes nyomása alatt több

„önkéntes“ kölcsönre is kellett százmilliókat jegyeznie a lakoságnak, vele Magyarországnak is.

Az elnyomott népek izgatottsága a vesztt háború nyomán forrpontra jutott. Az emigráció ezidőbeli aktivitására már nem fagyos nyugalom válaszolt a hazában, s most már joggal jelenthették a rendőrség emberei a forradalmi hangulat terjedését. A Deák-féle passzív rezisztenciából a tényleges ellenállásra átmenni, maga a kormány adott alkalmat és lehetőséget a hazai protestáns egyházaknak, amikor Thun miniszter, a pápával 1855-ben megkötött és az egyházi kívánságokat sokban honoráló, a jozefinizmust megszüntető konkordátum megalkotása után a protestáns egyházi viszonyokat is rendezni akarta, s bár törvénytervezeteit az érdekelt felekezetek visszautasították, 1859 szeptemberében kiadta az úgynevezett protestáns pátent, melyben az ágostai evangélikusokra és reformátusokra egyházi alkotmányt oktrojált, a királyi legfelsőbb felügyeleti jog kihasználásával. Ez a protestánsok ősi autonómiájára jelentett döntő csapást, ami ellen ők az 1791 : XXVI. törvénycikkre támaszkodva léptek föl. Miután a kormány maga rendelte el egyházkerületi ülések tartását, azonnal megélenkült az addig halott politikai élet, a kerületek látogatott gyűléseken, lelkes beszédekben tiltakoztak. Ez volt az első hatalmas megmozdulás és ellenállás, melyben egymásután léptek föl kitűnő egyháziak, mint Révész Imre, Székács József mellett a jövő évek politikai vezetői, Lónyay Menyhért, Tisza Kálmán. A kormány szigorú rendszabályai, melyek során a pátens miatt az ókonzervatív Zsedényi Edét is börtönre ítélte, csak táplálták a mozgalmat, mely messzelátható jelévé vált Magyarországnak elégedetlenségének.

Másik, hűsbavágó és csontig hatoló támadás volt az uralkodó rendszer ellen a névtelenül, szintén 1859-ben megjelent „Blick auf den Rückblick“, melyben a döblingi elmeegógyintézet lakója, gróf Széchenyi István tette nevetségessé az ő sajátos, öldöklő iróniájával Bach kormányát és nemkevéssé személyét, abból az alkalomból, hogy a belügyminiszter saját eredményei dicsőítésére félhivatalos magasztalást íratott. Széchenyi lelke 48 katasztrófájából lassan emelkedett ki és hagyogatta el örült lázálmait, melyekben a fegyveres összeütkezésért, a magyarság pusztulásáért önmagát tette felelőssé, mint aki a régi jó világgal elégedetlenül a reform útjára, s ezzel a forradalom poklába taszította népét. A döblingi örült, aki eleinte a világ legnyomorultabb teremtményének, Antikrisztusnak, Petőfi, azaz a forradalom atyjának tartotta magát — azzal is vádolta magát, hogy Petőfi anyját elhagyta és tönkretette —, évek múltával gyógyult, értelmét újra használni tanulta, s gondolatait újból papírra kezdte vetni. A koresemények benyomásaiból jött létre „Nagy magyar szatírája“, melyben nemzete elnyomatásáért egekig ható gúnykacajjal, pokolba

sújtó gyűlölettel áll bosszút Bachon, de a császár személyén is; — ezen magyar munkájának rövidebb német szövegét adta ki titokban fia, Széchenyi Béla gróf által Londonban Blick címen. A bécsi rendőrség azonban figyelmessé vált reá, házkutatást tartott nála, megfenyegették, hogy az elmeógyógyintézet nem lehet azilum számára; még mindig beteg idegzete a fenyegetésekre felmondta a szolgálatot, s a legnagyobb magyar 1860 április 7-én éjszaka szétlőtte a legizzóbb érzésű és legvilágosabb értelmű magyar agy velőt. Rekviemjei, a Széchenyi-ünnepek országzserte, Arany János Széchenyi-ódájától, mint egyszerre tragikus és reményteli orgonaszótól kísérve, már a nemzet fölszabadulásának prelúdiума voltak.

A katonai és pénzügyi Solferino hatása alatt megindult a jégár, mely évtizednél tovább leszorítva tartotta az életet. Német liberális centralisták, cseh és lengyel feudális federalisták ajánlgatták terveiket; a csehek feladva a monarchiának népfajok szerint tagolási tervét, lassanként megegyeztek a „cseh közjogi“ programmban; de mindnyájukat megelőzték a magyar konzervatív főurak, élükön Desseffy Emil gróf nagy memorandumával. Volt valami logikus abban, hogy Bach rendszerére most — bár rövid időre — a feudális grófok korszaka következett, hiszen a cseh-német polgárságnak, ha nem is politikai vezetői, akik liberálisak voltak, de nagy tömegei aktíve támogatták Bachot, aki nélkülük uralmát fenn nem tarthatta volna. Ez egyúttal annak is magyarázatul szolgálhat, hogy a császár Bach bukása után egész a kiegyezés megkötéséig nem hajlandó a német-osztrák értelmiség embereivel tárgyalni, s magyar, cseh, lengyel grófokat váltogatván kormányaiban, végül is az osztrák középosztály helyett a magyar értelmiséggel köti meg a kiegyezést. 1860 áprilisában a császár Albrecht főherceget a kormányzóságtól fölmentette, helyébe a magyar származású Benedek tábornokot nevezte ki, az ország öt kerületét pedig megszüntetve, a területi egység helyreállítása felé tett egy lépést. A birodalmi tanácsot új tagokkal „erősítette meg“ (verstärker Reichsrat), köztük Apponyi Györggyvel, gróf Haller volt bánnal, Eötvös Józseffel; a konzervatívok azután, élükön Apponyi és gróf Szécheny Antal, a császárral személyesen érintkezvén, kiadatják vele 1860 október 20-án az ú. n. októberi diplomát. Ebben az „állandó és visszavonhatatlan alaptörvényben“ lemondott az abszolútizmusról és centralizmusról, helyreállította az országok és tartományok „történeti individualitását“, a régi alkotmányok értelmében működő rendi országgyűléseket, de följük épített egy birodalmi tanácsot, azaz központi parlamentet, melynek a közös ügyek intézését fenntartotta. Egyúttal helyreállította a 48 előtti rendi intézményeket, gróf Vay Miklós magyar kancellár, Szögyény László alkancellár, Majláth György a helytartótanács elnöke, Sennyey Pál ugyanannak alelnöke lett. Ugyancsak helyreállí-

tották a régi rendi berendezést Erdélyben is, ahol a kancellária leje Kemény Ferenc, a kormányzó feje pedig Mikó Imre lett akinek kulturális működése a magyar színház, az Erdélyi Gazdasági Egyesület, gyümölcs- és szőlőtermelés, gyáripar emelése érdekében, az abszolutizmus évei alatt is ébren tartotta a magyar gondolatot és összetartotta a nemzeti társadalmat. Az erdélyi vármegyei élet ébredése azonban egészen új helyzetet teremtett: kiderült, hogy éppen a magyar vármegyékben, melyek mindenkor a magyar nemesség bástyái voltak, a lakosság többsége tulajdonképpen oláh, s ezek most, mint a román nemzet tagjai, Saguna görög keleti metropolita és Sterca-Sulutz görög katolikus érsek vezetése alatt teljes egyenjogúságot követeltek és nem elégedtek meg azzal, hogy egyes vármegyékben a magyarok bevették őket a megyei bizottságokba. Kolozsmegye bizottsága a magyar mellett a román nyelvet saját határozattal bevezette a megyei tanácskozásba és ügyek intézésébe, Küküllő megyében pedig magyarok és románok megegyeztek egymással és a tisztviselői állásokat megosztották maguk közt. A magyarok mindenképp ki akarták elégíteni a románokat, de még nem voltak tisztában azzal, hogy ez az állam magyar jellegének fentartása mellett nem lehetséges. Az egész változás spiritus rectora, a bécsi központban, a rendkívüli tehetségű Szécheny Antal volt, aki tárcanélküli miniszter lett a gróf Rechberg—gróf Goluchowsky-féle, hasonlóképp feudális központi kabinetben. Ferenc József 1860 decemberében magához kérte Deák Ferencet, s kifejezte előtte reményét, hogy az országgyűlési választások rendben fognak lefolyni; az új országbíró, gróf Apponyi György elnöke alatt összehívatta az ú. n. országbírói értekezletet az abszolutizmus rendeletzője után az igazságszolgáltatás megszervezésére. Az értekezleten Deák kijelentette, hogy a 48-as törvényeket nem lehet változtatás nélkül újra behozni, az úrbériséget, telekkönyvet stb. illető rendeleteket viszont nem lehet nemlétezőknek tekinteni, — végleges rendet, ez világos volt, csak az országgyűlés teremthetett a tizenkét esztendő romhalmazán. Közben az 1861 február 26-án kiadott ú. n. februári pápens az októberi diploma kiegészítéseként újabb oktrójjal megszabta a birodalmi gyűlés alsóházába küldendő követek számát: a 343 tagból a magyar királyságnak 85-öt, Csehországnak 54-et, Horvátországnak 9-et, Erdélynek 26-ot kellett választania.

Az 1861-i országgyűlés; a Schmerling-uralom

Hogy az októberi alkotmány nem felelt meg a magyarság kívánságainak, ez általános vélemény volt, melyben a birodalmi tanácsosságról lemondott és Deákhoz csatlakozott Eötvös, az emigrációból hazatért gróf Andrássy Gyula, a tiszántúli kálvinisták vezére, Tisza Kálmán is megegyezett. A konzervatív főurakkal szemben egységes ellenzékot alkotott a nemzet politizáló része, a hazafias főurak és középnemesség,

mert hiszen még mindig ezek a politika hordozói. Ez a már szabadelvűnek is nevezett ellenzék azonban az 1861 áprilisában megnyílt országgyűlésen két pártra oszlott. Az egyiknek, a radikálisabbnak élén Tisza Kálmán mellett a volt emigráns gróf Teleki László állott, akit az osztrákok német területen elfogtak, s aki a császár elé vezetettve, megígérte neki, hogy a politikától tartózkodni fog, de miután az országgyűlésre mint főrend meghívott, ezen ígérete alól fölmentettnek érzé magát. Pártja a törvénytelen uralkodóval nem felirat, csak határozat formájában akart szóbaállni, s határozati javaslata inkább csak barátságosan külsőségekben tért el a másik párt felirati javaslatától, melyet Deák készített, s amely a 48-as törvényes alapra helyezkedve, kimutatta a *pragmatica sanctio* értelmében perszonális, nem pedig reális unió létezését az osztrák tartományokkal szemben s tiltakozott az 1848 december 2-i lemondás és trónralépés ténye ellen, követelvén V. Ferdinánd és Ferenc Károly lemondási okiratának az országgyűlés elé terjesztését. A felirati párt csak három szavazattal győzött, ezt is csak azért érte el, mert előzőleg Teleki rejtélyes öngyilkossága a határozati pártot zavarba hozta. A császár a feliratot sem fogadta el; őt a konzervatívok azzal bíztatták, hogy az ország le fog térni a 48-as alapról. Deák szövegezésében az országgyűlés újabb hajthatatlan felirattal válaszolt, polémikusan visszautasította a királyi leirat reáluniós álláspontját, fenntartotta az országgyűlés szabad rendelkezését had- és pénzügyekre egyaránt, valamint a felelős minisztériumra is, újból követelte az ország területi integritását, Erdély és Horvátország visszacsatolását, s a hosszú államirat végén, érezvén az elkövetkezendőket, újra a passzív rezisztenciát proklamálta: „Lehet, hogy nehéz idők következnek ismét hazánkra, de megszegett polgári kötelesség árán azokat megváltanunk nem szabad... Ha tűrni kell, tűrni fog a nemzet, hogy megmentse az utókorok az alkotmányos szabadságot, melyet őseitől örökölt.“ A nemzeti autonómia folytonosságának meggyőző, érzelmes hangú és mégis szilárd bizonyításait adják Deáknak e remek írásművei és elfogadásuk érdekében tartott nagy beszédei.

A második felíratra következett az országgyűlés feloszlása, ami a konzervatív főurak bukását is jelentette. Experimentumuk nem sikerült, Vay-ék lemondottak, az abszolutizmus egy új formája lépett életbe a Rainer főherceg elnöklete alatt álló minisztérium uralmával, melynek igazi jellegét lovag Schmerling Antal adta meg, egykor Schwarzenberg igazságügyminisztere. Újra rendőri felügyelet alá került az ország, a Bach-huszárok egyrésze ismét elfoglalta helyét, helytartóvá gróf Pálffy Móric, kancellárrá gróf Forgách Antal lett, csak névleg magyarok, Széchen helyét a kabinetben a diplomata gróf Eszterházy Móric foglalta el. Erdélyben a változás követ-

kezéseként szintén elhagyták hivatalukat a „hazafiak“, akik azonban az 1862—63. szebeni országgyűlésre kiírt választásokban, az uralkodó iránti tiszteletből, nem tagadták meg részvételüket, de mandátumukat letették és országgyűlésen nem vettek részt, ahol tehát csak szászok és oláhok tárgyaltak a nemzetek egyenjogosításának módozatairól. A megújult elnyomás a nemzet erejét próbára tette, úgy látszott, talán már túlerős és kibíratatlan próbára; egyes jelenségek az egységes közhangulat lassú szétmállását és a kétségbeesés terjedését mutatták. Az ország visszhangzott Garibaldi, Türr és Kossuth nevéből, sokan hitték, hogy az olaszok és Napoleon fegyverrel segítik meg a magyart, újabb összeesküvések keletkeztek, így a Kossuthtól független Almásy Pál-féle, meg Nedeczky Istváné, akit Kossuth épp az Almásy-féle összeesküvés ellensúlyozásával és guerilla-szervezkedéssel bízott meg. Mindkét összeesküvést Asbóth Lajos 48-as honvédeztárs pénzért árulta el a rendőrségnek, Kossuth régi híve, akit a kormányzó most épp a fővezérségre szemelt ki. A két összeesküvés tagjai, Almásy, Nedeczky, a 48-as kormánybiztos Beniczky Lajos börtönbe jutottak, s Mecséry rendőrminiszter, Worafka pesti rendőrfőnök terrorukkal a Bach-korszak idejét elevenítették fel.

A közeledés; Deák és Apponyiék szerepe

De az ország ellenállása megértette Ferenc Józseffel, hogy állandó viszonyokat csakis a magyar kérdés végleges elintézése hozhat létre. Ebben a pillanatban, Schmerling uralma idején nagy jelentősége volt az ókonzervatívok újabb állásfoglalásának, akik előbb azzal hitegették a császárt, hogy a nemzet a 48 előtti rendi alkotmánnyal is meg fog elégedni. Gróf Apponyi György volt az, aki most Deákhhoz közeledve először kísérelte meg a 48-as alkotmánynak oly átalakítását, mely mindkét fél kívánságának megfelelné. 1863-i memorandumában 48 revízióját ajánlja a császárnak, Magyarország és Ausztria közt „koordinált dualizmust“, melynek egyensúlyozására a két állam parlamentjei saját kebelükből „delegációt“ választanak, ahol a közös ügyek a „szavazatok számának paritása“ alapján úgy tárgyalatnak, hogy egyik fél se majorizálhassa a másikat. A kiegyezés lényege, a 48-as törvényeknek Ferenc József számára is elfogadhatóvá tett revíziója ez ókonzervatív programúiban merül fel, amikor Deák Ferenc még 1865-ben is a nemzet kétségtelen történelmi jogát bizonyítja a had-, pénz- és külügy önállóságára a Lustkandl bécsi professzor „magyaroszlák közjoga“ ellen írt „Adalékaiban“. De Deák számára is a *pragmatica sanctio*, a közös dinasztia és az oszlák tartományokkal való együttélés szabta meg a nemzeti autarkia érvényesülésének formáit és határait, s amikor elérkezettnek látta az időt békés kiegyenlítődség létrehozására, bátran hozzányúlt a dolgokhoz, kockáztatva legközelebbi hívei, Andrassy és Eötvös részéről azt a szemrehányást, hogy az ókonzerva-

tívak szekerébe fogta magát. A Pesti Napló 1865-i húsvéti cikkében a „Verwirkungstheoriát“ újra visszautasítva, mintegy egyezkedést kezdeményezve kijelenti, hogy „készek leszünk mindenkor törvény szabta úton saját törvényeinket a birodalom szilárd főnnállásának biztosságával összehangzásba hozni“, egyúttal pedig Ferenc Józsefet aposztrofálja, amikor kiemeli, hogy „mindig a fejedelmek voltak azok, kik mélyebb belátással és szigorúbb lelkiismeretességgel a magyar alkotmány ellen intézett rendeleteket visszavették, a sértett törvényeket helyreállították, s a nemzet bizalmát és reményét ismét felélesztették“. A birodalmi kapcsolatból következő új formákat 1865 májusában a bécsi konzervatív Debattenek tőle sugalmazott cikkei adják elő: ezek szerint „vannak közös ügyek“; ezek a *pragmatica sanctio* alapján állapítandók meg, mert „minden, ami közös, csak azon mérvben és azon fokig lehet az, amennyiben a monarchia biztonságának fenntartására múlhatatlanul szükségesnek látszik“; — ilyenek a közös uralkodó háztartása (ezt utóbb Deák kivette a közösügyek közül), a külpolitika és diplomácia, a hadsereg, a közös ügyekre való kiadások, közös vám és kereskedelmi politika. A Debatte e cikkeihez csatlakozva Andrássy Deákkal folytatott személyes beszélgetésekben megállapította a közös ügyek intézését illetően a parlamentek és a delegációk szervezetét, s ezzel a közösügyes rendszer gondolatai ki is alakultak, Apponyi Deák, Andrássy munkájából, a Pesti Napló Deáktól sugalmazott publicistáinak, báró Kemény Zsigmondnak, Salamon Ferencnek, Fáik Miksának élénk érdeklődése és közreműködése mellett. Hátra volt még a megvalósítás.

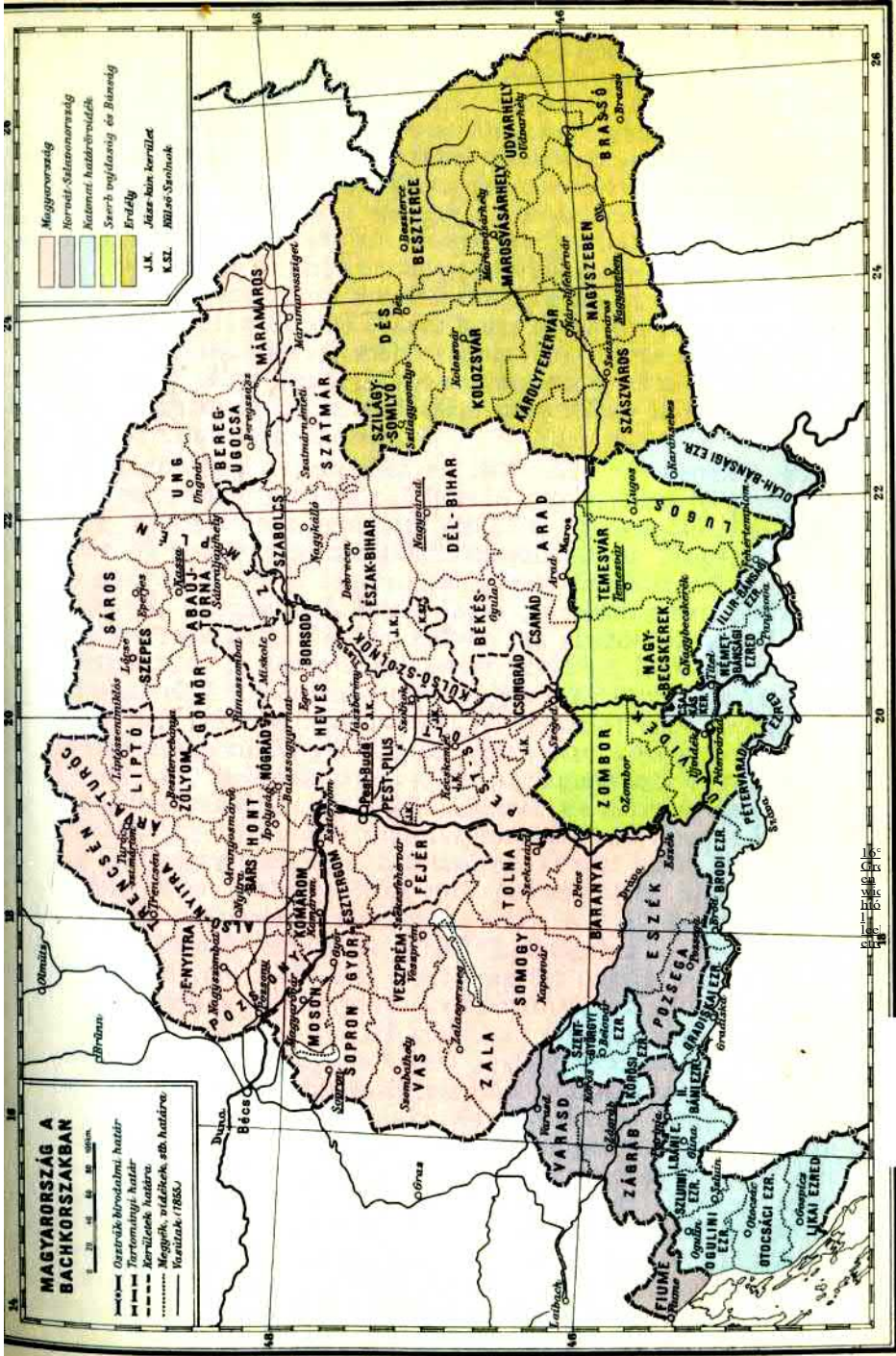
Ennek egyelőre csak előfeltételét szintén a konzervatívok hozták létre: Esterházy miniszter befolyását felhasználva, aláásták Schmerling kabinetjét. 1865 júliusában a császár bezárta a Reichsratot, melyben magyar területről csak az erdélyi szászok és oláhok jelentek meg, a februári alkotmányt felfüggesztette, s ezzel az új Belcredi-minisztériumnak lehetővé tette, hogy az osztrák pártoktól zavartalanul folytassa a szükséges magyar tárgyalásokat. A magyar országgyűlést Ferenc József 1865 december 14-én nyitotta meg, beszédében utalva arra, hogy a kiindulási pontok — jogvesztés egyfelől, merev jogfolytonosság más részről — eltérő volta helyett a *pragmatica sanctio* alapjára kell helyezkedni: „és valamint Mi ebben találjuk a (magyar) önállóság törvényes és okszerű korlátozását, éppúgy tartalék nélkül elismerjük annak e korlátok közötti jogosultságát.“ A megegyezés azonban kemény munkába került. Az országgyűlési tárgyalások során derült ki, hogy az uralkodó és a még mindig bizalmát bíró konzervatívok, élükön most már Mailáth György kancellárral, nem hajlandók a 48-as törvényeket akceptálni, hanem csak azok megváltoztatását, holott Deák a jogfolytonosság érdekében sziklaszilárdan ragasz-

kodott a 48-as alaphoz és csak ennek elismerése után volt hajlandó rajta a közösség miatt szükséges változtatásokat megtenni. Az országgyűlés tagjai közt is kialakultak már a kiegyezést ellenző, vagy halogató pártok: Madarász József vezetésével a 49-es szélsőbal néhány emberével, s az ennél fontosabb balközép, Tisza Kálmán, Nyáry Pál, Ghyczy Kálmán vezetésével. Deáknak minden eshetőségre biztos többséget csak a később érkező erdélyiek szereztek. A közös ügyeket Deák indítványára egy 67 tagú bizottság, s ennek 15 tagú albizottsága tárgyalta, Andrassy elnöklete, Csengery Antal jegyzősége mellett, működését azonban 1860 júniusában megszakította az országgyűlést elnapoló királyi kézirat, s a porosz és olasz hadjárat.

A fiatal császár és dinasztija tragédiájához tartozott, hogy a monarchia létét érintő százados leszámolások akkor ériek meg, amikor az abszolutizmus végkép szétzilálta a monarchia népeinek hangulatát, s katonai döntésekre teljeséggel elgöngyítette a hadseregét. 1866 meghozta a döntést az olasz és német kérdésben, mint tudjuk: bár Custozánál Albrecht főherceg alatt győzött Ausztria, Benedek königgrætzi veresége Poroszország számára megnyitotta a Bécs felé vezető utat. Bismarck a háborúra a machiavellizmus régi, európai érvényű szabályai szerint készült, s készületéhez hozzátartozott magyar légió felállítására is; Königgrætz után erélyesen folytatta a magyar hadifoglyok felvételét a légióba, amelyet Vetter és Klapka tábornok vezetése alá helyezett; — Kosuthot azonban nem engedte főhadiszállására, az ő betörési terveit — az Adriai-tengeren és Felső-Magyarországon át — nem helyeselte; hiszen Bismarck számára a magyar légió csak mumus, melyet Sziléziában Oderbergig előretolva, az osztrák kormányt minél gyorsabb békekötésre sürgetheti. A nikolsburgi békével ő is kifacsart citromként eldobta a magyarokat, akárcsak korábban Napóleon és az olaszok. A békében különben Ausztria lemondott Velencéről, egykép kiszorult Itáliából és a német szövetségből, a német birodalom Passaunál és a cseh hegyeknél lezáródott, s Ausztria olasz és német aspirációitól megszabadulva, most érett meg igazán a dualisztikus szervezetre.

Az 1867-i kiegyezés

Ez még mindig több mint féléves tárgyalásokba került, melyek a magyar parlament bizottságaiban, azután Deák és Andrassy, valamint az osztrák miniszterek: Belcredi és főként gróf Beust, az új külügyminiszter közt folytak le; Ferenc József gyakran személyesen is belenyúlt az alkudozásokba, melyek során Deák egy vonallal sem ment tovább a Königgrætz előtt körvonalozott követeléseknél, de a királyra és embereire kétségtelenül volt a vereségnek mérséklő hatása. Így is nagy küzdelmeibe került Deáknak a közös ügyek szaporítását, pl. vas-

M. Kir. Alttér Térképészeti.

utak közössé tételét elkerülni, s a magyar hadsereg, a honvédség létét megmenteni. A végső kiegyezést saját érdekében akadályozták a konzervatívok, kik Mailáthtal élükön nem szívesen adták volna át a hatalmat Deáknak; elősegítette azonban a békülékeny hangot Erzsébet királyné, aki bajor családjának hagyományos romantikus lelkesedésével vonzódott a magyarokhoz és sürgette férjének koronázását. Miután Belcredi-vel a kiegyezés utolsó akadályát is eltávolította Beust, Andrassy 1867 februárban miniszterelnöki megbízást kapott, a magyar minisztériumot megalakította, s a kiegyezési törvény megállapítása után Ferenc József koronázása ősi pompával, ősi magyar szokások szerint ment végbe 1867 június 8-án Budán; a koronázást végző Simor János esztergomi érseknek, a székesfehérvári iparosfiúnak a nádorság szünetelése következtében a miniszterelnök segédkezett.

A közös ügyek kezelését az 1867 : XII. törvénycikk állapította meg, mely szokatlanul hosszú szövegében, 69 paragrafusában részletesen megoldotta az 1526 óta megoldatlan kérdéseket. A *pragmatica sancti*óból megállapítván Magyarország „alkotmányos közjogi és önkormányzati önállóságát¹⁴ — ami az 1791 : X. artikulusnak felel meg —, valamint azt, hogy az uralkodó Ausztriában is lemondván az abszolutizmusról, ott is alkotmányos parlamenti rendszert vezet be, kimondja, hogy a közösügyekre a két állam törvényhozó testületi paritásosán folynak be. A közös kül- és hadügy, valamint ezek fenntartására szükséges közös pénzügyek vezetésére közös minisztériumot szervez, melynek tagjai a két parlament egy-egy „közösügyi bizottságának¹¹, azaz a két; osztrák és magyar delegációnak felelősek; ugyanezen bizottságok állapítják meg a közösügyek költségvetését is; a bizottságok között csak üzenetváltás lehetséges, nehogy központi parlamentté alakuljanak; háromszori sikertelen üzenetváltás után is csak közös szavazásra gyűlhetnek egybe. A közös költségeket a két országgyűlés kölcsönös alku által arány szerint osztja meg s e célból mindegyikük úgynevezett kvótabizottságot választ; külön tárgyalások lesznek a két fél között az államadosságok kérdésében is, melyek Magyarországot jogilag nem terhelik ugyan, de egy részüket „méltányosság alapján, politikai tekintetből¹¹ magára vállalja; kölcsönös alku és egyezkedés által fogják a vám- és kereskedelmi szövetséget is megkötni, mely ugyan szintén nem következik a *pragmatica sancti*óból, de a két országnak számos kölcsönös érintkezése miatt időnkint megköttetik; a pénzrendszer és általános pénzláb szintén ily praktikus okból lesz közös. A törvénycikk ily módon pontosan körülírja mindenkor a paritás alapján, a közösügyek kezelésének módját, egyedül a hadügvre nézve ismeri el a király „alkotmányos fejedelmi jogait¹¹, a régi *jura regiát* olyképp, hogy a 11. paragrafus szerint,, ami az egész hadseregnek és így a magyar

HETEDIK KÖNYV
XIX. ÉS XX. SZÁZAD
NEGYEDIK RÉSZ
A KIEGYEZÉSI KORSZAK

A DUALIZMUS; A SZABADELVŰ PÁRT URALMA

A GRÓF ANDRÁSSY GYULÁTÓL megalakított második felelős minisztérium tagjai Deák Ferenc hívei közül kerültek ki, csupa elismert nevű hazafi, így báró Eötvös József a vallás- és közoktatásügynek, Lónyay Menyhért a pénzügynek, Horváth Boldizsár az igazságügynek és az erdélyi magyar kultúra nagy munkása, gróf Mikó Imre a közlekedésügynek vezetője. Mindnyájan azon párthoz tartoztak, melyet Deák híveiből százhetvenen alapítottak 1866 őszén, amely Deák-párt néven vállaira vette a súlyos feladatot: a kiegyezés megvalósítását és vele Magyarországnak a rendiségből a modern konstitucionalizmusba átvezetését. A párt első elnöke Szentkirályi Móric volt, a 40-es évek ünnepektől pestmegyei ellenzéki vezére, aminthogy a párt színezete egészben véve megegyezett a 48 előtti ellenzékével, mielőtt abban Kossuth döntő befolyásra tett volna szert. A vidéki művelt középnemesség tagjai az abszolútizmus sötétsége után a kiegyezési műben ugyanazon nap feljövételét üdvözölték, mely 49 tragédiájában bukott el, s Deák maga is meg volt győződve, hogy a 48-as törvényeket állította vissza azon változtatásokkal, melyeket a 48-as kormánynak is meg kellett volna tennie, ha békés viszonyok közt ideje marad az alkotásra. A politikai műveltek e közhangulatára mi sem oly jellemző, mint hogy a hazatérő világlátott emigránsok egymásután csatlakoztak a Deák-párthoz, így Klapka tábornok, Türr István, Horváth Mihály, Kossuth egykori minisztere és 48 nagyhatású történetírója. A kiegyezési törvényjavaslatok e hangulathoz képest nagy többséggel mentek át az alsóházban, melyről azonban csakhamar kiderült, hogy épp e kiegyezés melletti állásfoglalásánál nélküli a nemzet széles rétegeinek helyeslését.

Kossuth 67 ellen

Deák és Andrassy művének nagy ellenzőjeként már 1867 májusában fellépett Kossuth Lajos, megírván „Kasszandra-levelét” Deáknak, melyben kiindulván azon teóriájából, hogy 49-ben a nemzet bukását árulás okozta, óva inti Deákot a „jogfeláldozás sikamlós terére” lépni; szerinte a kiegyezési törvényjavaslatok „ellenkeznek Magyarország állami létének életfel-

tételeivel“, miért is kijelenti, hogy „én e tényben (a kiegyezésben) a nemzet halálát látom“. Deák azonnal felismerve e levélnek propagandisztikus tendenciáját, nem is válaszolt rá, amint-hogy a kormányok és pártjuk mindvégig szerették válasz nélkül hagyni Kossuth leveleit, nem gondolván meg, hogy azok minden visszautasítást nélkülözve, mind szélesebb tömegeket nyernek meg nézeteiknek. Az a néhány felelet, melyet Pulszky Ferenc, Horváth Mihály, majd Kossuthnak Deák halálakor írt levelére Gyulai Pál írt, egyedül a művelteket nyerhette meg, holott Kossuth képviselőkhöz, városokhoz, választókerületekhez írt nyílt leveleivel újból megkísérelte, mint 48-ban, a legszélesebb néposztályok meghódítását. A kiegyezési mű állandósulása őt egész életére megfosztandó volt 49-es álmai megvalósításától, 67 : XII. reá nézve nagyobb csapás volt, mint Napóleon császárnak és Bismarcknak hitszegése, mint a villafrancai és nikolsburgi tárgyalások. Az 1867 óta Turinban élő „kormányzó“ csak egyetlen ember most, hatalom, vagyon, erő nélkül, mégis a 67-es koncepciónak legveszélyesebb ellenfele, aki az ő csodálatos retorikájával újra megtalálva a magyar szívekhez vezető utakat, siet 67, majd utóbb 48 diszkreditálására az ő igazi alkotása, 49, a trónfosztás mellett, a pragmática sanctio és perszonális unió megtagadása érdekében. A dualisztikus alkotmányt delejes álomitalnak nevezi, kloroformnak, mely elgőzölög vagy megöl, s hogy megmentse tőle népét, nem riad vissza a forradalmi propagandától sem. Neki ugyan a perszonális unió nem kell, de ha a nemzet elégnek tartaná, ennek érdekében biztatja, hogy „ne féljen a végletekkeli fenyegetéstől“. Magyarország 67-ben az osztrák császár alá került, megszűnt állam lenni, — „Andrássy és nyomorult klikkje megölték szegény hazánkat“, — e távolból küldött, gyakran szenvedelmes nyilatkozatai mögött az ő politikai fénykorának eszméi jelentkeznek: újból a vármegyéből akarja meghódítani az államkormányzást, párthíveinek mindegyre lelkükre köti a vármegye önállóságának fenntartását, utasítja őket, hogy a megyegyűlésekre tegyék át agitációjukat, s éljenek a rendi korszak követutasítási és visszahívási jogával, mely szerinte még érvényben van! Kossuth ezekben a nyilatkozataiban sajátosságosan egyéni, hol tüzes, hol reménytelenül melankolikus, majd keserűen gúnyos stílust alkotott magának, mely olvasóit mindenkép szíven találta, akkor is, mikor magát „hontalan Öreg páriának“ nevezte, akkor is, mikor múltján merengve írta, hogy „tükör valék, mely a kapott világot visszasugárzá; a világ a nép vala“. Egyénisége ebben a korszakban válik a magyar nép bálványa csak most lesz Kossuth, mikor alakja távol homályból dereng sziklaóriásként, melynek csak hatalmas körvonalai láthatók, s talán éppen ezért képes a tömegeknek nemzeti ideál iránti formátlan szükségleteit, érzéseit kielégíteni.

Balközép és szélbal

A 67 utáni első országgyűlések képviselőháza az 1848-i választási törvény alapján gyűlt egybe, amely még a 48 előtti nyugati bourgeois liberalizmus szellemében a lakosság széles rétegeit kizárta a politikai életből. Innen van, hogy míg Kossuth levelei a parlament tagjaira alig gyakoroltak hatást — az ő nézeteit követő szélbaliak száma 1867-ben alig hetet tett ki, s az 1872-i választásnál is csak 38-ra emelkedett, — addig a magyar városok és az Alföld népe annál hevesebben reagált szavaira. A szélbaliaktól támogatva „demokrata-körök” alakultak, melyek Deák művét Kossuth szellemében áruulásnak nyilvánították, a tömegek pedig sok helyütt felizgatva, így egy börtönviselt ál-Wesselényi által, ki magát a vak hős fiaának adta ki, meg a szintén büntetett előéletű Asztalos János által, műveltek, urak és birtokosok ellen fordultak. A félegyházi demokrata-kör földosztó zendülését katonasággal kellett elnyomni, s a volt 48-as honvédeknek Kossuth politikai vonala szerint megszervezését csak Perczel Mór és más honvédfőtisztek érellyes agitációjának sikerült megakadályoznia. A szűk választói jog mellett azonban mindezen jelenségek nem lehettek komolyan veszedelmesek a kiegyezési mű megvalósítására, annál inkább az 1861-i határozati pártból kifejlődött balközép. Élén ennek Tisza Kálmán állott, a protestáns pátens ellen folytatott küzdelemnek egyik vezéralakja, aki a balközép megszervezésében nagy párttaktikusnak bizonyult, az első magyar parlamenti férfiúnak, aki értett párt szervezéséhez és fenntartásához. Míg a szélsőbal forradalmasító törekvéseinek az alföldi agrárlakosság volt a demokratikus melegágya, addig Tisza és a balközép a vármegyei nemességre támaszkodott és a művelt középnemesség köréből vette vezető politikusait. Mivel a párt a Deák-párthoz hasonlóan ugyanazon társadalmi rétegekbe eresztette le gyökereit, hogy Deáékkel szemben fenntarthassa magát, kénytelen volt a kiegyezési mű ellen mind hevesebb izgatást kifejteni, aminek oka más oldalról persze az a szükséglet volt, hogy a szélsőbal kiegyezésellenes demagógiájával szemben is hathatós közjogi jelszavakkal védekezhessék. A pártnak komolyabb tagjai, kiknek politikai műveltsége még a 40 -es évek fellendüléséből származott, köztük Ghyczy Kálmán, báró Simonyi Lajos, ily körülmények közt alig jutottak szóhoz belügyi reformgondolataikkal, s mindinkább elhatalmasodott a közjogi ellenzéki gondolkodás. Igaz, hogy ezzel a balközépnek sikerült a közvélemény egy részét a szélbal felelőtlen izgatásaitól elvonnia, de viszont a közjogi kérdések előtérbe helyezésével példát adott és állandósította a közjogi küzdelmet, mely ettől kezdve a kiegyezési korszak parlamentáris életének legjellemzőbb tünete volt. Valószínűnek tartható, hogy ha Tisza Kálmán nem közjogi, hanem belügyi reformgondolatok alapján szervezi meg pártját, akkor még létrejöhet

az angol parlamentárizmus váltógazdasága nálunk is, egy konzervatívabb és egy haladóbb párt között, melyek azonban mindketten kormány képesek, mert egyiket sem tartja vissza a kormányszéktől megvalósíthatlan programja. A szélbal ez esetben magáramaradva, képtelen lett volna a parlamentet közjogi pártokra szaggatni; tagjai, így egyik vezetője, Madarász József, nem rendelkeztek ehhez elegendő politikai nyomatékkaival, s az olyan közjogi kívánságok, mint hogy a parlament megnyitásakor a királyi palotáról vegyék le a fekete-sárga zászlót, a dinasztia jelvényét, hosszabb időre mégsem kötheték volna le az ország közvéleményét. A közjogi ellenzéki séget Tisza Kálmán tette népszerűvé, s tényleg Deák művével szemben 1868 márciusában a balközép nagyváradi értekezletén a „bihari pontokban“ összefoglalta azon kívánságokat, melyek megvalósítása Deák kiegyezésének halálát jelentette volna, de amelyekről világos volt, hogy sem a királlyal, sem az osztrák parlamenttel nem fogadtathatók el. A bihari program az 1790 : X. törvénycikkből kiindulva, az ország függetlenségével ellentétben álló törvényeknek, vagyis az 1867 : XII. törvénycikkek megszüntetését kívánta, s helyébe magyar hadsereget, s a pénz- és kereskedelemügyek függetlenségét. Igaz, hogy ezt a függetlenséget alkotmányos eszközökkel akarta kiküzdeni, de a közös minisztériumok és delegációk létjoga tagadásával a kilátástalan sívár közjogi küzdelmek végtelen sorát nyitotta meg, melyben Tisza és pártja legjobb tehetsége szerint, választások alkalmával a vezetők pénzáldozataival is résztvett. A Tiszacsalád maga is nagy összegekről írt alá váltókat budapesti bankcégeknek, hogy a kormánytól a választások befolyásolására szánt összegeket ellensúlyozhassa.

A két közjogi pártnak népszerű politikájával szemben Andrassy grófnak annál nehezebb szerepe volt, mert hiszen neki a kiegyezést nemcsak az ország közvéleményével, hanem Ausztriával és a bécsi kormánykörökkel szemben is képviselnie, sőt mindenekelőtt végrehajtania kellett. Az országban demokrata-körök, honvédegyesületek izgatását kell lecsillapítania, a tőle helyreállított és működésbe helyezett vármegyék renitenciájával kell küzdenie, melyek régi rendi reminiscenciákon élőködve, magukat tartják a nemzeti politika hivatásos irányítóinak, s bár az abszolutizmus különböző korszakaiban egyképen tehetetlenek voltak a nemzeti autonómia védelmében, most sokan közülük keveslik Andrassyék vívmányait és végrehajthatatlanul félreteszik a kormány rendeletét, mely a Kossuthtól táplált dinasztiaellenes hangulatot akarja visszaszorítani. Heves megyébe emiatt az Andrassy-kormány 1868-ban királyi biztost küldött és az erre vonatkozó parlamenti vitában maga Deák utasította vissza a vármegyei autonómia ily rendi felfogását a parlamentárizmussal szemben, s ő fejezte ki az egész hatvanhetes korszak főkérdését is: „Jótevője-e a

népnek, aki mindig azon vágyakat és reményeket emlegeti előtte, melyek még nem teljesültek, azt pedig, ami már megvan, kicsinyli és ócsárolja és a meglegedetlenség magvait szórja el?“ Alkotmányunk visszaállított, s még az is, aki ezt nem hiszi, s aki szerint az alkotmánynak csak részei állítottak vissza, annak sem volna szabad „gyűlöletessé tenni azon törvényeket, melyeken állunk, s melyekből kiindulva, tovább haladhatunk“. Még hosszú volt az út, melyen a könnyűsúlyú szélbaltól kiindulva egykoron Apponyi előkelő egyénisége végezte a Deáktól ilykép elítélt munkát, de a kezdő lépések már megtörténtek az „átkos közösügek“ kompromittálására, amikor még Andrásynak egyelőre a kiegyezés végrehajtásáért kellett küzdenie az összmonarchia híveivel, a magyar önállóság régi, merev ellenségeivel.

Andrássy és Ausztria

Az osztrák parlament, a „Reichsrat“, melyet Ferenc József elővigyázatosan csak a Deáékkel folytatott tárgyalások befejeztével és a kiegyezés tető alá hozása után engedett egybe gyűlni, nagyobb nehézség nélkül fogadta el az 1867 : XII. magyar törvénycikkkel megegyező szövegű alaptörvényt (Staatsgrundgesetz), de ez a jövőt illetőleg keveset jelentett. A Reichsrat többsége a német polgárság liberális képviselőiből állott, akik a cseh-német Herbst és Giskra vezetése alatt kelleetlenül belenyugodtak a kiegyezés fait accompli-jába, keserűen felpanaszolták az abból származó pénzügyi terheket, de szavazatukkal egész Ausztria beleegyezéséről nem kezeshettek. A német elem politikai uralma, mely még 1848-ban lehetők látszott, az abszolutizmus évei után teljességgel a múlté lett. A csehek távolmaradtak a parlamenttől, sőt vezérük, Rieger ugyanekkor cseh és horvát deputáció élén az oroszok Varsóban és Moszkvában kérte ki a pánszláv eszme védelmét II. Sándor cártól; a csehek oroszbarátságától vérig sértett lengyelek bennültek ugyan a Reichsratban, s el is fogadták a kiegyezést, de az összmonarchia osztrák felének föderalisztikus átszervezésén ábrándoztak, Tirolban és Triesztben már megkezdődött, mindjárt Lombardo-Venzia elvesztése után, az olasz irredenta, s a Beust—Taaffe-minisztérium ekkor kezdte meg a csehekkal szemben az államhűnek látszó szlovének pártolását és állami segéllyel nemzeté alakítását.

Az igazi hatalom a császár környezetében levő magasrangú katonák és cseh arisztokraták kezében volt most is, mint az abszolutizmus alatt. Az összmonarchiának, melyért I. Lipót kora óta annyi vér és könny folyt, valóban ezek voltak hűséges fenntartói: a császári királyi hadsereg tisztikara, mellyel Königrätz szégyenét Radetzky, Albrecht főherceg és Tegethoff győzelmei feledtették, s a cseh-német származású nagvurak, kiknek kormányát és kizárólagos politikai hatalmát a dinasztia néha, így Mária Terézia korában megelégette ugyan,

de megtörni sohasem tudta. Ezekkel a körökkel szemben a kiegyezésben rejlő paritást csak a legnagyobb erőfeszítésekkel lehetett képviselni. Andrassy, a hajlékonyak és inaktívak tetsző, de merni és akarni egyaránt tudó diplomata idegölő harcokat folytatott az Albrecht főhercegtől vezetett összbirodalmi felelőtlenséggel szemben: a közös hadsereg tábornokai borzongva jósolták a magyar honvédség felállításától „Ausztiria pannonizálását“, az első delegációban, 1868 márciusában, a közös hadügyminiszter nevében a horvát Grivicic tábornok kijelentette, hogy a hadsereg kettéosztásába soha nem fog beleegyezni, s csakugyan, Andrassynak csak nehezen sikerült visszautasítania azon törekvést, hogy a magyar honvédség a közös hadügyminiszternek rendeltessék alá és vezényleti nyelve német legyen. Andrassynak így minden sikere, melyet a dualizmus szellemének érvényesítésében ért el, a régi osztrák körökkel szemben a király személyes támogatásának volt köszönhető, így az, hogy az említett Grivicic tábornokot a közös hadügyminiszter dezavualni volt kénytelen. Mikor az 1868-i delegációban Tisza Kálmán az ellenzék élén követelte az uralkodó és a monarchia címének a kiegyezés szellemével összhangba hozását, Andrassy közbenjárására öt nappal később Ferenc József kijelentette, hogy Ausztiria császára helyett „Ausztiria császára és Magyarország apostoli királyá“-nak fogja magát nevezni, az eddigi osztrák császárságot pedig osztrák-magyar monarchiának vagy birodalomnak nevezzék. Legnagyobb nehézségei Andrassynak érthetőleg a hadügy terén voltak, s ő lépésről-lépésre kényszerítette ki az eredetileg csak karhatalmi alakulatnak és másodvonalbeli csapatnak elképzelt honvédség önállóságát, minek fejében Ausztiria is kapott a közös hadsereg mellé külön „Landwehrt“. Az 1868 : XL. törvénycikk a véderőről, a XLI. a honvédségről, a XLII. a népfelkelésről, a monarchia megszűntéig kihatóan szabályozta a közös hadsereg és annak kiegészítő részét képező magyar királyi honvédség szervezetét, egyúttal behozva az általános és személyenkinti védkötelezettséget, érvényben tartva, sőt kibővítve a rendi országgyűlésektől örökölt jogokat a hadügy rendezését illetőleg. Andrassy e törvényekkel elérte az elérhető maximumot; a hadseregének egységén, mint legfőbb kormányzati elven csüngő királytól ez is nagy lemondás volt, melynél többet vele szemben, a kiegyezési mű kockázatása nélkül nem lehetett remélni. A honvédtüzérséget illetőleg Andrassy csak annyit ért el, hogy a honvédség fegyvernemei elsorolásánál beszúrhatta a törvénybe, hogy a honvédség „egyelőre“ gyalogságból és huszárságból áll.

A horvát határőrvidék felosztása

Nem kevésbé kemény küzdelembe került a horvát katonai végvidék felosztása. Itt is Albrecht főherceg tartotta kezében a határőrvidéknek, mint a magyarok ellen felhasználható

katonai területnek zászlaját, s kétszázados bécsi tradíciókhoz híven, délszláv Vendéet akart alakítani belőle, Horvátországból, Dalmáciából és a meghódítandó Boszniából és Hercegovinából. A bécsi körök ősi illúzióját osztotta a főherceg, mikor a délszlávokat a dinasztia támaszainak tartva, az ő megerősítésükre gondolt a magyarság rovására. A királyt egyedül Andrássy személyes rábeszélése vonta el Albrecht főhercegtől és adatta ki vele 1868 nyarán a határőrvidék felosztását elrendelő kéziratokat. A „provincializálást“, azaz a horvát-szlavón vármegyékbe beosztást még ezután is késleltette Kuhn közös hadügyminiszter, aki a fegyveres határőrök lázadását festette a falra az esetre, ha a magyar minisztérium kívánsága teljesül. Tényleg nem hiányoztak izgatások egyrészt Miletics Szvetozár, a nagyszerb idea magyarországi képviselője, másrészt a vele szövetséges cseh nacionalista körök részéről, Mollinary altábornagy azonban, leszámítva a rakovici kisméretű felkelést, melyet a magyarelles horvát jogpárt két vezére, Starcević Antal és Kvaternik Jenő támogattak, ez utóbbi menekülés közben el is esett, a határőrvidék katonai megszállása után baj nélkül kezdte meg a polgárosítást.

A horvát kérdés rendezése

A határőrvidék visszacsatolását megelőzőleg — amiből különben Horvátországnak volt közvetlen haszna — rendezni kellett a Gaj és Jellasics óta elmérgesedett horvát-magyar viszonyt is. Ennek leginkább útjában állott a horvát tartománygyűlésnek 1861. évi XLII. törvénycikke, mely Magyarországgal az uralkodó személyén és a koronázásnak Horvátországot is kötelező aktusán kívül egyéb közösséget nem ismert el. 1866-ban, a magyar-osztrák kiegyezési tárgyalásokkal párhuzamosan megkísérelték Deákék, e téren Csengery Antal közjogtörténeti ismereteitől vezetve, hogy a horvát országgyűlés egy bizottságával megállapodásra jussanak; ez azonban változatlanul ragaszkodott az 1861 : XLII. törvénycikkhez, s a magyarok és horvátok békülés nélkül mentek szét. A királykoronázás is horvát képviselők nélkül folyt le, miután az új, 1867-i tartománygyűlés többsége is ragaszkodott az önállóságot kimondó cikkhez, kisebbsége pedig a koronázáson való megjelenést Fiuménak Horvátországhoz való csatolásától tette függővé. Végül a délszláv irány vezetőjét, Strossmayer djakovári püspököt Beust rábeszélései a kiegyezést illetőleg semlegesítették, Andrássy pedig feloszlatta a tartománygyűlést, az új választásokat báró Rauch Levin báró helytartó intézte, a kiegyezésellenes párt feje, Starcević, nem kapott mandátumot, s a kormánybefolyás érvényesítésével megszületett új tartománygyűlés bizottsága megkötötte a magyar országgyűlés hasonló bizottságával a horvát kiegyezést, melynek az 1868 : XXX. törvénycikk adott érvényt. Tartalma nagyjában Deák gondolatait foglalja össze, aki a horvátok megnyugtására lényeges

engedményeket tett, aminőkre a rendi politika 48 előtt soha nem gondolt. Magyarország végkép lemondott az úgynevezett Alsó-Szlavónia ősi magyar megyéiről, ezeket, valamint akkor még csak ígéletben a határörvidéket odaadta Horvátországnak, mely ezzel oly kiterjedést ért el, mint egész történetében soha. De nem adta oda Fiúmét és visszavette a Muraközt. Horvát-Szlavonország mellett Dalmácia neve továbbra is megmaradt a királyság címében, mely egyúttal széleskörű autonómiát nyert: a magyar kormányban ettől kezdve horvát miniszter képviseli, az autonóm kormány feje pedig a királytól kinevezett bán, aki kormányát Zágrábban a horvát országgyűlés utasításai szerint rendezi be; alája tartozik a beligazgatás, vallás- és közoktatás és igazságügy; a had- és pénzügy Magyarországgal közös és ennek intézésére a horvát gyűlés 29 képviselőt küld a magyar alsóházba, amint hogy a horvát főrendek is a magyar felsőházban foglalnak helyet. A 40-es évek viszályainak tárgyában is engedtek Deákék, kimondva, hogy a horvátok a magyar országgyűlésen horvátul beszélhetnek, a honvédségről szóló törvény pedig a horvát honvédség számára állapítja meg a horvát vezénnyelvet. A pénzügyeket illetőleg Deák hajlandó volt teljes önállóságot adni nekik, ha a Magyarországgal közös költségek rájuk eső részét fizetik, utóbb azonban kiderült, hogy ez esetben nem maradna nekik elég jövedelmük a saját bürokráciájuk fenntartására. Ezért a közösügyek költségeire 6*""% horvát, 93'56% magyar kvótát állapítván meg, a magyarok beleegyeztek, hogy a horvát jövedelmekből a kvóta kifizetése előtt 2,200.000 forint a horvát beligazgatás költségeire vonassék le. A magyarság később is iparkodott anyagi engedmények árán leszerelni a horvát ellenérzést és a régi jó viszonyt helyreállítani: így 1880-ban a horvát vallás- és tanulmányi alapot adta át a horvát autonóm kormánynak követeléseivel elengedésével, s egyéb címeiken évi átalányt is adott. Mindez azonban nem volt elég a horvát nacionalisták megnyugtatóására, akik az 1868-as kiegyezést, mint törvénytelen választások folyományát nem akceptálták, s a kvóta megállapítását magukra éppoly sérelmesnek tartották, mint Ausztria és Magyarország viszonylatában is mindkét fél. A tízévenkint megújuló regnikoláris, horvát-magyar bizottsági tárgyalások izgatottság forrásai lettek, a nacionalista és független pártalakulatok, Starcevic Antal, Frank József alatt, a teljes függetlenséget követelték, a nemzeti mozgalmak nagy európai szabályai szerint, tekintet nélkül múltira és az élet és megélhetés reális lehetőségeire. 1885—94 közt a horvát autonóm államháztartás 2 millió forint felesleggel bírt, amikor Magyarország a horvátok helyett 35,900.000 forintot fizetett a közös kiadásokra s ha ezzel nem nyertük is meg Horvátország szimpátiáit, s az első kiegyezési évek kezdődő megnyugvására mindinkább magyarellenes tendenciák következtek, mégis szükséges volt

a magyar áliam és nemzetiség védelmére ezt az ősi déli bástyát befolyásunk alatt tartani. Horvátország teljes szabadonbocsátásával a mozgékonyabb és brutálisabb szerbség már évtizedek előtt elvégezte volna beolvasztó munkáját, s a horvát nemzet holttestén át rég rávetette volna magát a magyarságra. A horvát nép tragédiája, hogy Deák engedményeit számba nem véve, további ellenállásával Magyarországon is ellenséges érülethullámokat keltett fel. A későbbi zágrábi érsek, Strossmaver nemcsak a zágrábi múzeum, képtár, egyetem, akadémia mecénása lett, nemcsak népe kulturális előhaladásának nagytekintélyű vezére, hanem a magyarság iránti állandó bizalmatlanságával egyik előkészítője a keserű jövőnek, mely a horvátot a magyartól elszakítva a szerb önkénynek és szelidíthetlen balkáni erőszaknak szolgáltatta ki.

A 67-es törvényhozás

Visszatérve az Andrássy-kormány és Deák-párt működéséhez, ki kell emelnünk, hogy rájuk várt az ország belső átalakítása is, sokban a még erősen rendi gondolkodású közvéleménnyel és az azt kihasználó balközéppel szemben. A 48-as törvényhozás csak megszüntette a régi dolgokat, az újak számára kereteket is alig adott, s most kellett azokat tartalommal kitölteni. Deák Ferenc, aki polgári felfogásához híven és talán időnként fellépő inaktív hajlandóságának is engedve, miniszteri tárcát nem vállalt, élénk részt vett e törvényhozási munkában, mindenkor felismerve az új kor követeléseit. Az igazságszolgáltatásnak a közigazgatástól való elkülönzése dolgában — amit már a Bach-kormány is megvalósított — Tisza és Ghyczy a vármegyei igazságszolgáltatás mellett törtek lándzsát, s a kinevezett bírákban az abszolút uralom támaszait látva, a bíróságok vármegyei választását követelték. Deák volt az, aki saját múltjával és a megyei rendiség évszázadaival szakítva kimondotta, hogy „a megyék nem koordinált testületek a státuszhatalom irányában“, — „nem föderatív részei az összes államnak, s nem bírhatnak az államtól elkülönzött, vagy azzal éppen ellenkező jogokkal“. Valóban, csak 67 törvényhozása összesíti a sok kis vármegyei és törvényhatósági egységet államtestté, melynek kizárólagosságát többé semmiféle „universitas nob ilium“ kétségbe nem vonhatja; az államhatalom, s vele az állami közigazgatás és bürokrácia most indul el hódító útjára, melyen azonban félszázad múlva, a nyugati nyomdokokat követve, az egyént lesz szinte megfojtandó. Az 1869 : IV. törvénycikk különválasztotta az igazságszolgáltatást a törvényhozástól, ezáltal a vármegyét megmentette azon vádtól, hogy kezdetleges és egyoldalú igazságszolgáltatásukkal a még Sennyey Páltól is „ázsiai állapotoknak“ nevezett viszonyokért felelősek; egyébként a vármegyei és városi törvényhatóságok autonómiáját meghagyta, s egyúttal a törvényhatósági bizottságokat felerészben virilistákból állítva

össze, a régi nemesi körök befolyását sem szüntette meg, ami annál inkább érthető volt, mert hiszen bár a kormányban még volt néhány 48 előtti „centralista“, a képviselőház legtöbb tagja a vármegyei életből nőtt ki és ahhoz ragaszkodott; s a bal-közép vezére, Tisza Kálmán 1865-ben külön röpiratban elfogadva a parlamenti kormányformát, a közigazgatás feladata gyanánt a testületek és egyének szabadságának a kormánnyal szemben biztosítását jelölte meg, s ecélből a vármegyének még vétőjogot is követelt a kormányrendeletekkel szemben. A képviselők e vármegyei eredete és emlékei magyarázzák, hogy az egész dualisztikus korszakban nem sikerült a vármegyei közigazgatás lényeges reformját megalkotni, s a központi hatalom érdekében a kormányok megelégedtek a megyék törvényenkívüli befolyásolásával. A vármegyei tisztviselőket ezek a bizottságok választották, ami szintén hozzájárult ahhoz, hogy a megyék régi vezető családjai tovább uralkodjanak. Az új berendezés lényeges feladatát képezte az ország területének helyreállítása és a régi határok közt egységes közigazgatás bevezetése; ezt hozta létre az 1868 :43. törvénycikk az erdélyi unió kimondásával, azután az 1870 :42. törvénycikk a „köztörvényhatóságok rendezéséről“, az 1876 :33. az addig nem vármegyei törvényhatóságok területi szabályozásáról, mely két utóbbi törvény az összes, még megmaradt külön jogi területeket megszüntette, s a kúnok, jászok, hajdúk, székely és szász székek területét vármegyékbe osztotta. Megindul a minisztériumok és alájuk tartozó hivatalok szervezése; egyelőre kevés a tanult és alkalmas ember, az államélet több ágazatában, így pl. a vasútügyben még évekig megtartják az előző korszak német-cseh hivatalnokait, másutt, így az egyetemi oktatásban, az osztrák-német tanárok elküldésével átmenetileg leszáll a tudományos színvonal. A központi és irányító helyeket a középnemesség foglalja el, mellette itt-ott magyarrá asszimilált zsidók; a magas bürokrácia függvénye kezd lenni a középnemes politikai világnak és a zsidóságtól hordozott kezdő kapitalizmusnak. Az első bajok a pénzügyek, politika és bürokrácia összefüggéseiből pattannak elő.

Pénzügyi viszonyok; vasútépítés

A magyar állam első önálló költségvetését, melybe bécsi hatóságok nem folytak be, Lónyay Menyhért készítette, az Andrassy-kormány pénzügyminisztere, a negyvenes évek ifjabb nemzedékének egyik tehetséges tagja, aki típusát alakíthatta volna ki a gazdasági téren működő középirtokosnak, ha életformájának nagyobb számmal akadnak követői. Az ő első, 1868-i költségvetése 113 millió jövedelem és 110 millió kiadás mellett 2,400.000 forint felesleggel zárult, a második évi 5 millió felesleggel; 1870 tavaszán Lónyay közös pénzügyminiszter lett, 1871 végén azonban, amikor Andrassy Bécsbe ment a közös külügyminisztérium vezetésére, s ezért kor-

mánya lemondott, Lónyay Menyhért alakította meg az újabb minisztériumot. A pénzügyi romlás fogalma így az ő nevéhez fűződött, holott az egyrészt az új berendezkedés szükségleteiből, másrészt a kormánynak parlament és politikai világ beleegyezésével folytatott hibás vasútpolitikájából következett. A minisztériumok és hivatalok felállításával a költségek rohamosan nőttek, az 1868-i költségvetés 110 millió kiadása 1870-re 277 millióra, 1871-re 282-re emelkedik, s ettől kezdve csak kivételesen esik 200 millió alá. A fedezetet egyelőre a Bach-korszakból átvett adónemek fenntartásával és különösen az indirekt adók emelésével találta meg a kormány, melynek az állami igazgatás felépítésére és hivatalok szervezésére csakugyan szüksége volt. A vasútépítés hasonlókép nemzetgazdasági szükséglet volt ugyan, de ennek ügyét az önálló magyar kormány meglehetősen összebonyolítva vette át előzőitől. Az abszolutizmus alatt Széchenynek Budapestről kifutó vasúthálózatával ellentétben Bécsből Romániának és Keletnek induló transzverzális vonalak kezdtek épülni, melyek az abszolút kormány pénzügyi kudarcai óta magántársaságok domíniumát képezték. Ilyen volt a már említett délkeleti vasút, s ennek jogutóda, a cs. kir. szabadalmazott osztrák vaspályatársaság, a déli vaspályatársaság; a vonalak kiépítése 67 után is folytatódik, s benne a bécsi, francia, belga tőkével, zsidó bankárokkal együtt magyar arisztokraták és középbirtokos nemesek osztoznak. Az állam eleinte valósággal kiszolgálja e vasúttársaságokat: a részvényesek érdekei miatt kamatbiztosítást vállal számukra, a tarifákra meg sem kísérli, hogy hatást gyakoroljon és még éppoly kevéssé érzi a vasúti szállítási tarifák jelentőségét a mezőgazdaság és ipar emelését illetőleg, amint száz év előtt a magyar kamara nem érezte a vámtarifák nemzetgazdasági jelentőségét. A társaságok hivatalnokai idegenek, s miattuk gróf Mikó Imre közlekedési miniszternek 1868-ban az első szervezeti szabályzatot német nyelven kell kiadnia.

A vasútépítés az első nagy csábító, mely a közép- és nagybirtokost a nehezen jövedelmező mezőgazdaságtól elvonja és a kapitalisztikus vállalkozásba bekapcsolja. Bár a rendi előjogokat már az 1848-i törvényhozás eltörölte, természetesnek kell találnunk, hogy műveltség, vagyon és ennél fogva politikai befolyás is az eddigi előjogosoknak régi politikai múlttal bíró rétegében volt, az arisztokráciát tevő főnemesek és a „bene possessionati“ középnemesek kezében. A vasútépítés láza ezeket fogta el, egyrészt a jövedelmező üzlet reménye, másrészt azon törekvés, hogy birtokaikat bekapcsolhassák terményeik eladása érdekében az épülő vasúthálózatba. Maguk azonban sem nem értettek az üzleti vállalkozáshoz, sem tőkéjük nem volt, minek következtében idegen tőkecsoportok vállalataiban igazgatósági tagok lettek, s összeköttetésekkel

támogatták kormánynál és hatóságoknál a vállalat érdekeit. Ezek a közép- és főnemes igazgatóságok akadályozták meg, hogy a kormány idejében belássa a kamatbiztosítás helytelenségét. A külföldi pénzcsoportok viszont maguk sem jártak el kellő üzleti körültekintéssel. Ez az időszak az, amikor a Péreire testvérek Crédit Mobilier-ját követve a francia és német banktőke megkezdi iparvállalatok, így vasutak, közlekedési eszközök tudatos kiépítését és irányítását, már nem alkalmilag, mint ez még a Rothschildok részéről 48 előtt történt. A Péreire-bank lendítette fel Franciország vasútközlekedését, s finanszírozta a spanyol, svájci, orosz, osztrák és magyar vasútépítéseket börzejáték következtében 1867-ben bekövetkezett bukásáig: ezt a szerepet a nyomában gombamódra kinövő új bankok és részvénytársaságok vették át; magában Bécsben 1868—73 között az addig meglévő hat bankhoz nem kevesebb mint 71 új alapítású járult, melyek az 1873-i nagy krachban mind tönkrementek. Ennek a könnyelmű „Gründer“-korszaknak számlájára kell írunk a Lónyay nevéhez kötött vasútbotrányokat is: az európai kapitalistahullám szélső keleti csapásai Magyarországot is elárasztották. Csak két esetet említünk: a nagyváradi—brassói vonal, a „keleti mozdony-vasút“ kiépítését az 1868 : XLV. t.-cikk Waring londoni lakos társaságának engedélyezte, melyben Lónyay miniszterelnök fivére, bizalmas emberei, Hollán Ernő államtitkár rokona is helyet foglaltak. Az engedélyt Waring átruházta az Angol-osztrák bankra, mely viszont megalakította a vasút-részvénytársaságot, azonban a részvényaláírások útján az államtól 5% kamatbiztosítással ellátott 75 millió ezüstforint helyett csak 43 millió papírosforint jött be, a vasút alig épült, Waring a könnyebb vasúttest után felvette az építési jutalékot, a hátralévő tőke papírjait eladta és hazament, a bank is kivonta magát, s a teher a társaságra, illetőleg az államra maradt. Hasonló manipulációt kezdett az északkeleti vasútnál Strousberg, ahol báró Sennyey Pál volt az elnök, Tisza Kálmán alelnök, igazgató a volt honvédtiszt Ivánka Imre; ez utóbbi útjába állott az irreális üzletnek, mire Strousberg is átadta az egészet egy banknak, kára végül is az államnak volt, valamint a közérkölciségnek. miután ez ügyekkel kapcsolatban panamavádaktól visszhangzott az ország. Hasonlóképp politikai protekciók tartották életben az alföld—fiúmói vasút építését, mely Eszéken át akarta, Budapest kikerülésével, levezetni az Alföld terményeit, tehát nemzeti szempontból is káros volt.

A Deák-párt bomlása; a fúzió

Bár, mint a fentiek mutatják, a vasútláz nemcsak a Deák-pártnak volt betegsége, mégis elsősorban annak népszerűtlenségét növelte, Lónyay miniszterelnökről ismeretes volt, hogy pénzügyi talentumát saját gazdagodása érdekében is foglalkoztatja, s bár utólag kiderült, hogy nagy birtokvásárlásait leg-

inkább adósságokból eszközölte és egyéniségétől minden szenny távolmaradt, mégis céltáblája lett az ellenzék korrupcióüldöző törekvéseinek. A közéleti tisztaságért lehangosabban Csernátony Lajos, akkor Tisza Kálmán szócsöve beszélt, kinek már ismert egyéni jelleme újabb minőségében sem javult. A Deák-párt Andrassy távollétében nélkülözte a vezetést: Eötvös 1871-ben meghalt, az öreg Deák visszavonultan élt szállodai lakásán, európai műveltségű, szűkebb környezete, Csengery Antal és mások szintén nem voltak eléggé aktív politikusok, s így a hatalmas párt szemmeláthatólag képtelenné vált akcióra, de még védekezésre is. Kitűnt ez az 1872-i választások előtt lefolytatott választójogi vitában, amikor a Lónyay-minisztérium javaslatában a 48-as választótörvény homályosságait akarta kiküszöbölni, a valóságban azt még inkább korlátozta, s az országgyűlés időtartamát háromról öt évre akarta felemelni. Ez ellen a szélbal — Madarász, Csanády, Németh Albert stb. — Helfy Ignác bejelentésére megkezdte a magyar parlament első formális obstrukcióját, s mikor Lónyay délutáni ülések bevezetéséhez nyúlt, az obstrukció átterjedt Tisza pártjára is, úgyhogy a feloszlatás előtt Lónyay már nem tudta tető alá hozni javaslatát. A Deák-párt túlsúlya ekkor már különben sem igen volt több 40 szavazatnál; az 1872-i választásoknál a szélbal 38 főre szaporodott, a balközép 116-ra, a Deák-párt ugyan be tudott hozni 245 szavazatot, de mikor Csernátony beszédében Lónyay egyéni tisztességét korrupcióváddal érintette, ez lemondott, helyébe a király, Deákot meghallgatva, Szlávy Józsefet nevezte ki miniszterelnökké, akit másfél év után, 1874 tavaszán Bittó István váltott fel. A Deák-párt bomlását e szürke minisztériumok annál kevésbé tartóztathatták fel, mert pénzügyminisztereik, a tudós Kerkapoly Károly és Szlávy József, nem tudtak szakítani az eddigi politikával, s a szaporodó deficitet Lónyay mintájára drága és megszegyenítő kölcsönökkel próbálták fedezni. Az új magyar állam iránt a külföldi pénzpiac nem nagy bizalommal viseltett: a legelső kölcsön, az 1868-i 60 millió vasúti kölcsön biztosítására az építendő vasutak és csatornák mellett az Összes államjövödelmeket is le kellett kötni, a kibocsátási költség is nagy volt, az árfolyam pedig 81%. 1870-ben a Lánchíd megváltására, Budapest útvonalai kiépítésére 24 milliónyi nyerevénykölcsönt vettek fel, illetőleg bocsátottak ki, utána már a költségvetési deficit és kincstári utalványok fedezésére vesznek fel kölcsönöket: 1871-ben 30 millió névérték helyett csak 22,500.000 forintot kapnak, 1872-ben 54 millió névérték helyett nem egészen 40 milliót. Kerkapoly 1873-ban 153 milliót csak úgy tud kölcsön kapni, hogy leköti az állami jószágokat s a kormány által kibocsátott kincstárjegyek kibocsátási árfolyama csak 8512 millió volt; — ő utána nem akadt jelölt a pénzügyminiszterségre, s ebben a helyzetben a bal-

középnek Tisza vezetése mellett vezére, Ghyczy Kálmán hazafias kötelességérzetről tett tanúságot, amikor a Bittó-kormányban elvállalta a pénzügyminiszterséget. A Deák-pártnak nem voltak többé sem talentumai, sem népszerűsége, melyet a közjogi küzdelem és az ellenzék panamahadjárata meg ne örölt volna, Ghyczy átlépése bevezetője volt a kormánypárt felfrissítésének, s bár ő maga nem tudott segíteni — épp neki kellett újabb 153 milliót igen súlyos feltételek mellett, az állami birtokok lekötésével kölcsönvennie—, Tisza Kálmán Deákkal és a királlyal már megegyezett a Deák-párt és a bal-közép „fúziójában“, a két párt szabadelvű néven egyesült, 1875 márciusában átmenetileg gróf Wenckheim Béla lett a miniszterelnök, mellette Tisza a belügyminiszter, aki végre 1875 októberében átvette a hatalmat, mely őt a Deák-párt tehetségeinek gyors letűntével kétségtelenül megillette.

Tisza Kálmán korszaka

Tisza Kálmán korszaka, az ő tizenöt éves miniszterelnöksége 1875-től 1890-ig tartott. Azt a lesújtó ítéletet, mely e korszakról mindjárt elmúltával kialakult, revideáلتja az a körülmény, hogy a Tisza-kor utáni évtizedek sem bizonyultak nálánál jobbakkal. A Lónyay-, Szlávy-, Bittó-kormányok alatt megrendült a kiegyezési alap, s hogy az mégis megérhetett félszázadot, ez a Tisza-kormány munkája volt. Ma már ismerjük Ferenc József kormányzási módszerét, melynek állandó célja a monarchia együttartása volt, eszközei azonban folyvást változtak, aszerint, amint a régi eszköz felmondta a szolgálatot, s az uralkodó kénytelen volt újabbak után nézni. Az ausztriai terület kormányzását 67-ben átadta a német liberálisoknak, bár irántuk határozott ellenszenvvel viseltetett; mikor azonban ezek kormányképtelen teoretikusoknak bizonyulnak, megpróbálja a cseh, a lengyel federációs politikát, sőt az általános választójog demokráciájától sem retten vissza, amikor attól reméli Ausztria együttartását. A Dunavölgye két dualisztikus államának megvolt a földrajzi és műveltségi jogosultsága, ezekhez szinte harmadik elemi erőként járul Ferenc Józsefnek szüntelen működő akarata, hogy a mind centrifugálisabb népeket egy hatalmi és gazdasági egységben tartsa meg Kelet és Nyugat határán. Az államszervezet minősége mellékes volt számára, mióta az összmonarchia lehetetlenségét be kellett látnia: Magyarországon elfogadta az osztatlan magyar állami-ságot, de kétségtelen, hogy ha a magyarok a kiegyezési törvényt megszegik, felmentve érezte volna önmagát ez alap törvény megtartásától és éppúgy rátér a mi földünkön is a föderalizmus útjára, amint 1870 óta húsz éven át próbálkozott Ausztriában a gyöngének bizonyult németiség helyett a szlávok vállaira tenni a monarchia fenntartásának és vezetésének gondját. Hogy pedig erre hatalma megvolt, az kétségtelen.

hiszen a hadsereg kezében volt, s a német szövetség erős háttérrel képezett számára. Fegyveres ellenállás azonban már 49 és függetlenségi nyilatkozata leggyermekibb híveinek sem jutott eszébe Ferenc József egész uralkodása alatt. Már pedig ha a nemzet nem hajlandó felkelni és vért áldozni a 67-es „jogfosztás” megszüntetésére, akkor valóban önmaga iránti kötelessége fenntartani az egyedül lehetséges közösügyes rendszert. A nemzetnek ezt a kötelességét teljesítette jól, jobban, mint közvetlen elődei, Tisza Kálmán.

Ferenc Józsefet ridegnek tartja a szentimentális kor, mely szinte el sem tudja képzelni az abszolút uralkodó magányosságát. A dualisztikus és mindkét felében konstitucionális monarchia feje magányos sziklán élt, távol az alatt nyüzsgő világtól, akárcsak elődei, egy II. Frigyes, egy XIV. Lajos. Hogy engedményeket kellett tennie az uralkodás formáját illetően, hogy megosztotta azt parlamentjeivel, hogy emiatt a „legalkotmányosabb” uralkodónak nevezték: mindez nem változtatott azon, hogy Dei gratia-fejedelemként semmi lelki közösséget ne tartson a népekkel, s hogy egykép távol érezze magát németjeitől és magyarjaitól, akár legkisebb és politikailag befolyástalan néptörödékeitől. Felettük élt a kötelességteljesítés ugyanazon hűvös légkörében, mint II. Frigyes valamikor, azzal a különbséggel, hogy a porosz király országának növelését tartotta feladatának, Ferenc József pedig, ifjúkorának katasztrófái után, országainak vértelen megőrzését. Aki ebben használható eszköznek bizonyult, az számíthatott támogatására, még ha protestáns és tiszántúli magyar volt is, amely két életforma iránt különös megértéssel alig viseltetett. Tisza Kálmán hosszú kormányát Ferenc József elfogadta, amíg az a dualisztikus monarchia együttartása érdekében súllyal bírta; a kálvinista magyart megvédte udvari intrikáktól, a nemzetet pedig, mely Tisza vezetése alatt a dualizmus pontos funkcionálását biztosította, úrrá tette az egész országban; a nem-magyar népek magyarellenes panaszait hallatlanná tette, s így dara pacta alapján kifejlődött a jóviszony uralkodó és magyarság között, sokkal jobb viszony, mint akár Deák korában, amikor pedig Erzsébet királyné még aktívabban fáradozott király és nemzet kibékítésén.

A parlamenti viszonyok

Ebben a viszonylatban Tisza Kálmán súlyos feladatot vállalt, aminőt csak nagyformátumú politikus végezhet. A Deák-párt lassú feloszlása, melyet az 1876 elején meghalt névadó hős utolsó éveiben nem tudott, nem is akart feltartani, továbbá a vázolt gazdasági nehézségek, a korrupció vádjával agitáló közjogi ellenzék mozgékonyasága, mindez a kiegyezést Tisza hatalomra léptére még sokkal népszerűtlenebbé tette, mint amilyen volt 67-ben. Miután azonban a balközép felelőtlen vezére most felelős állásában felismerte, hogy népének egyedül

békés fejlődés lehet az útja, s ez a kiegyezés biztosításától függ, mindent meg kellett tennie, hogy a parlamentnek ezirányban munkalehetőséget szerezzen. Ebből a célból Lónyay megrekedt választójogi törvénye helyett az 1874 : XXXIII. t.-cikkben még inkább megszorította a választói jogosultságot, hozzátéve azt a 48-i törvényben megszabott vagyon és jövedelem helyett hasonlóértékű cenzushoz, de kizárva belőle az adóhátalékosok folyton szaporodó légióját. Ennek hatásaként míg 1870-ben, a 48-i törvény alapján, 890.000 választó volt az országban, a lakosság 6.7%-a, addig 1880-ra leszállót! 820.000-re, azaz 5.9%-ra. A választókerületek központi választmányai továbbra is nagy szereppel bírtak a névjegyzékek összeállításában, aminthogy az egész választási processzus tárt kaput nyitott a kormány akaratára érvényesítésének. Az 1877 : X. és XI. törvénycikkkel állandósította a választókerületek olyatén beosztását, hogy oly vidékeken, ahol a függetlenségi, 48-as eszme kétségtelenül nem volt endemikus, már 100—200 választópolgár választott képviselőt, míg a Magyar Alföldön 7—8000 választóból álló kerületek alakultak. A 70-es években a 4100 lakossal és csak 100 választóval bíró oláh Abrudbánya, az ugyanannyi lakosságú szász Vízakna éppen úgy egy képviselőt küldött a parlamentbe, mint az akkor már 32.000 lakosból álló Arad, a 22.000 lakosú Cegléd, a 20.000 lakosú Nagykőrös és 17.000 lakosú Csongrád. Kétségtelenül különös helyzet, amikor a magyarság létérdekeit biztosító politikát egyedül a nem-magyar népfajok ily előtérbehelyezésével lehetett folytatni.

A nemzeti élet központi problémája a kiegyezés fenntartása vagy elvetése lévén, érthető, hogy a parlament, melyben a harc eldöntendő volt, még nagyobb fontosságra tett szert, mint annak idején a régi országgyűlés. A parlamenti választások azonban még nem szabták meg végérvényesen a képviselőház összetételét. Ma utólag azt mondhatjuk, hogy ha Tisza Kálmánnak sikerül a 67-es alapon állva társadalmi vagy gazdasági reformokat vetni a közérdeklődésbe, akkor talán megszüntetheti a közjogi harcot és gyorsabb belső haladást eszközölhet. De akkoriban sem neki nem jártak eszébe ily reformok, sem az ország társadalmában nem volt határozott akarat reformok létesítésére. Viszont bármily túlnyomó többséget küldött is a képviselőházba Tisza választási apparátusa, a kiegyezés támadása, az átkos közösügeknek, az „árulásnak”⁴ és „jogfosztásnak” ostromozása olyannyira népszerű volt, hogy mindig akadtak hatékony és tehetséges egyének, sőt kompakt párttöredékek is, amelyek öntudatlanul is átsiklottak a népszerűbb 48-as talajra. Így azután hiába jött be az 1875-i választásokon 329 szabadelvűpárti, a kormánypárt szétforgácsolódása és a közjogi ellenzék növekedése újra kezdődött. Hogy a szabadelvű párt sokkal nagyobb ellenállóképességet tanúsított, mint a Deák-párt és majdnem harminc esztendeig tartott, míg

elődjének sorsára jutva, átadta a hatalmat a koalíció tehetetlenségének, ez Tisza Kálmán szervező munkájának eredménye.

Az 1875-i választáson még megvolt az az egyetlen párt-számba menő csoport, mely a 67-es alapon állva, nem a közjogi szemléletet tartotta központi problémának: báró Sennyey Pál konzervatív csoportja. A vezér nagyműveltségű, önzetlen feudális úr volt, humanisztikus gondolkodással, aki a kiegyezés, a magyar parlamentáris önkormányzat érdekében más, udvari utakon ugyan, de párhuzamosan dolgozott Deákkal, a kiegyezés után azonban feleslegessé vált annál inkább, mert oly távol érezte magát a demokratikus formákat öltött magyar világtól, hogy szélesebb tömegekben eszméi propagálására sem volt képes. Zárkózott, tartózkodó nagyúr volt, aki nem játszotta a barátságot a politikai életben; konzervatív haladó, szociális gondolkodású volt, akit azonban egyszerűen „fekete grófnak”⁴ neveztek az akkori „demokraták”, a középbirtokosok. Közeli kapcsolatban volt vele az ókonzervatív, még mindig nagytekintélyű Apponyi György, aki azonban tekintélyét a liberális magyar világban azzal veszélyeztette, hogy 1872-től kezdve Pozsonyban német nyelvű katolikus lapot adott ki és javaslatokat tett katolikus politikai párt alapítására, melyek a főpapságnál sem találtak helyeslésre. Apponyival ellentétben Sennyey bent állott a magyar politikai életben, annyira, hogy a Deák-párt bomlása idején a párt vezetését is felajánlották neki, amit azonban ő, aki az elvi liberalizmustól távol állott, nem fogadott el. Mellette az abszolutizmus kora ókonzervatívjainak második nemzedéke, Apponyi György fia, Albert, Szögyény László hasonló nevű fia, a későbbi berlini nagykövet, továbbá a nagyműveltségű Kállay Benjamin, Beöthy Ákos, együttvéve sem voltak alkalmasak nézeteik terjesztésére. Sennyey betegsége következtében a vezetés átszáll Apponyi Albert grófra, akiben talán volna hajlandóság világnézeti, katolikus vagy szociális alapon pártalakításra, amivel, ha sikerül, megmentheti a magyar parlamentarizmust halálos betegségétől, de politikai érzéke korán felismeri az ily irány nehézségeit, keze alatt a konzervatív politika szétfoszlik és a párt beáll, csupán árnyalati különbségeket hangsúlyozva, a közjogi harc vonalába.

Nemzeti párt és szélhali pártalakulások

A közjogi ellenzék 67-es szárnya — a szintén 67-es kormánypárttal szemben — azon erőpróbák következtében fejlődött ki, amelyeket Tiszának főként múltja miatt kellett kiállnia. A hatalmat átvéve, „szögre akasztotta” ugyan bihari pontjait, de azok nemzeti kívánságairól elvben ezután sem mondott le, amivel élénk ellentétben állott magatartása az egymást követő pénzügyi kiegyezési tárgyalásokban. Az önálló vámterület megvalósítását feladva, egyideig legalább az önálló nemzeti bank ideájához ragaszkodott, majd a meglévő Osztrák Nemzeti Banknak paritásos szervezéséhez, hogy végül ezt is

feladja némi engedmények fejében és elvállalja 1876-ban az első gazdasági kiegyezésben azon 80 millió adósság kvótaszerű fedezetét, mellyel Ausztria tartozott az osztrák banknak. Mindezek pártjának fegyelmét erősen próbára tették, hasonló kép a balkáni bonyodalmakkal, Bosznia okkupációjával kapcsolatos dolgok, az azokból származó újabb deficit. Pénzügyminisztere, a kitűnő szakember Széll Kálmán sem tartott ki mellette az okkupációtól okozott pénzügyi zavarok miatt. A pártból ilymódon épp az önértetesebb és tehetségesebb elemek léptek ki, s mivel a parlament egész síkja csak a közjogi problémára volt beállítva, menthetetlenül belesodródott a közjogi küzdelembe. Egymásután hagyták el a kiegyezés népszerűtlenségében szenvedő Tisza Kálmánt az ő kereskedelmi minisztere, báró Simonyi Lajos nyomában a „független ellenzék”⁴ tagjai, Lónyay Menyhért és csoportja, Kerkapoly Károly, a tehetséges, élesesű fiatal jogász Szilágyi Dezső, s végül 1878-ban a független ellenzékéből, az Apponyi vezette Sennyey-csoportból és Szilágyi Dezsőből megalakult az „egyesült ellenzék”, 1892 elején pedig nemzeti párt néven adott ki programot. Vezetői csupa európai műveltségű politikusok voltak, akik azonban öntudatlanul is meggörnyedtek a közjogi problémának a közvéleményen uralkodó hatalma alatt, s programjaikban mindinkább átfordultak a kiegyezési mű fenntartása helyett annak fejlesztésére. Az egyesült ellenzék 1878. évi programrajában, melyet Szilágyi Dezső mondott el a pesti Józsefvárosban, s amellyel sikerült Jókai Mórt, a balközépen és a szabadelvű pártban egykép Tisza Kálmán nagy hívét megbuktatnia, árva szót sem találunk szociális és kulturális kérdésekről, iskolákról, parasztokról, birtokviszonyokról; a súly a vámszövetség, a fogyasztási adók ausztriai kapcsolata, a pártviszonyok és főrendiház reformja, a közigazgatási reform problémáin volt, de még ez utóbbit illetőleg is óvakodott határozott állásfoglalástól a választás és kinevezés elve között, s kijelentette, hogy a közigazgatásból nem lehet a „műveltebb és vagyonos osztályokat kihagyni”. Minden liberális szólam sem elég azon vélemény megcáfolására, hogy a műveltség, szociális haladás és politikai hatalom kiterjesztése nemcsak a közjogi tartalom túltengése miatt maradt ki e programokból, hanem azért is, mert e liberálisok mégis csak saját osztályuk, a közép- és főnemesség függvényei voltak. A mérsékelt ellenzék 1884 áprilisi programja már leplezetlenül közjogi gravaminális téren áll: szemére veti Tiszának, hogy „a közjogi alapot meghamisította és veszélyezteti”, még pedig állítólag azért, hogy a 67. : XII. törvénycikkkel szemben kiterjeszti a közös kormány és a delegációk hatáskörét, az államháztartást nem rendezi, a gazdasági érdekeket elhanyagolja; ezzel szemben a mérsékelt ellenzék nagy általánosságban kijelentette, hogy ő tervszerű közigazdasági és pénzügyi politikát akar, de annak kiviteléről

nem nyilatkozott, s a közigazgatási reform dolgában is óvatosan megmaradt a kecske-káposzta elve alapján: a közigazgatásban az állami akaratot és az önkormányzatot akarta egyesíteni.

Kétségtelen, hogy ez Apponytól és Szilágyitól nagy szónoki tehetséggel képviselt programokban nem a szűkkörű és elmosódott tartalom ragadta meg az embereket, hanem az, ami mögötte volt: a lendületes támadás a Tisza-párt hatalmi szervezete ellen, meg a közösügyek kezelésmódját visszautasító hangulat. Apponyi politikai pályája, mely a közvélemény fejlődésével szinte mondhatnók, misztikus kölcsönhatásban van, híven fejezi ki ez utat: előbb megakadályozni a közösügyek körének bővítését (amiről a valóságban szó sem lehetett), azután kibővíteni e közösügyekkel szemben a nemzeti jogokat, s végül egyszerűen elhagyni a 67-es alapot, ahol aztán a nemzetre a koalíció katasztrófája várt. A Tisza-pártból kiváló ellenzék tehetetlenségének alapoka az, hogy a 67-től való elhajlásban nem lehetett megállás, viszont az európai műveltség, felelősségérzet, amik Apponyi pártjában megvoltak, csak akadályozták az érvényesülést. 67 és 48 küzdelmében középut nem volt lehetséges, s a mérsékelt ellenzék népszerűségben soha el nem érte a nem-mérsékelt ellenzékét, 48 és 49 híveit. Ezek programjában mindaz egyesült, ami csak népszerűségre számot tarthatott, lett légyen az akár tűz- és vízként egymás ellensége. A 48-as párt vezére, a volt emigráns Irányi Dániel folyvást ragaszkodott az európai demokrácia elveihez, az általános, titkos szavazatjoghoz, a vallásfelekezetek tökéletes egyenlőségéhez és a házassági jog állami rendezéséhez, de ezek mellett az „országos 48-as párt” 1871-i programja Kossuth vármegyei tendenciájához híven, a központosítás ellenében kijelenti, hogy „a bírák választását és a megyei városi és községi teljes önkormányzatot visszaszerezni tántoríthatatlanul el vagyunk határozva”. Szociális és kulturális program itt is sajnosán hiányzik, e téren a párt alig emelkedett felül a rendi országgyűlések színvonalán és megelégszik a dohánymonopólium és húsadó megszüntetésének, a sóár leszállításának követelésével. Vonzóerőt neki is a 67 : XII. megtagadása adott: az 1874 és 1884-i pártprogram az 1790 : X. artikulust átírva, a magyar állami önállóság érdekében közös hadsereg, közös minisztériumok, delegációk eltörlését követeli és Ausztriával csakis a fejedelem személyének kapcsolatát, tehát tiszta perszónaluniót engedélyez. A közvéleményt az önálló hadsereg, külön kül-, pénz- és kereskedelemügy fényes képei hódították meg, s ezek a képek, a 48-as párt részéről folyvást odavetítve az alföldi és dunántúli magyarság szemei elé, kétségtelenül hozzájárultak a közvélemény üljuzionisztikus, realitásokat elmellőző kialakulásához. Adócsökkentést, kisebb sereget szintén emlegetnek e programok,

szót sem vesztegetve azok megvalósítása mértékéről és hogy ez esetben az államháztartás és külső biztonság a vészesen fegyverkező Európában, a Balkán zavarai közt miként lesz fenntartható. Valódi nemzetnevelő gondolkodás hiányát mi sem bizonyítja inkább, mint ilyen mondatok, melyekben egymással ellenkező eszmék vannak polariter és kivihetetlenül összeállítva: az 1884-i program szerint szívünkön hordozzuk a munkások sorsának javítását, de úgy, hogy a társadalom alapjai meg ne ingattassanak és különösen a tulajdon szentsége csorbát ne szenvedjen⁴, hasonlóképp egész általánosan: a „földművelők, iparosok és kereskedők érdekeinek gondos ápolása“ —> hogy mily módon ápolják ez egymással sokban összeütköző érdekeket, arról már nem szól a program, mely igazában csak azzal hat, hogy ellenzéki, 48-as, amikor is 48 valódi tartalmát illetőleg hívei tökéletes homályban vannak. Növeli a zavart a nemzet öncélú intézményeinek, ősi jellegéből folyó autonómiájának valami zavaros elképzelése, így követeli a 74-i program a közigazgatás és igazságszolgáltatás terén az „ősi intézmények⁴ helyreállítását, az „eredeti, a nemzet géniuszából szárazos fejlődés útján kiforrott ősi magyar önkormányzatot“, a törvényhatóságok régi teljes hatáskörét, persze, hogy teljes legyen a fából vaskarika, a „népképviselő és választási jog fenntartásával“. A párt egyik művelt tagja, báró Orbán Balázs 1872-ben kijelenti, hogy az „általános szavazati jog elvileg politikai hitágazataim közé tartozik“, de az abszolút-kor elhanyagolva a népoktatást, ma nehéz azt bevezetni, tehát tizenöt éven át mindenkit elemi oktatásban kell részesíteni, s addig maradjon a 48-i „elégge szabadelvű⁴ választási törvény érvényben. A párt ifjabb nemzedékének legkitűnőbb, szintén európai műveltségű tagja, a székely Ugrón Gábor 1882-ben a kormány iparvédelmi törekvéseit bírálva, kijelenti, hogy nagy a szegénység, senki se talál munkát, de ennek az volna igazi orvoslása, hogy tagadja meg a parlament a költségeket a hadseregre és okkupációra, akkor „jutna bőven iparosaink új életre hozására“. 1886-ban az állami közigazgatás kérdését azzal intézi el, hogy „Hát Magyarország állam? Hiszen az állami hatalmaknak minden magasabb nyilvánulása Magyarország tulajdonát nem képezi, hanem közös birtoklás tárgya“ és ebben a helyzetben vétek volna „e csonka állami étellel, az állami adminisztrate behozásával kiölni a nemzetből az önkormányzat gyakorlására meglevő kedvet, hajlamot és tehetséget“.

E példák eléggé mutatják a tényleg lefolyt processzust: a 48-as párt évtizedeken át ellenszegült minden reformnak, még annak a kevésnek is, ami akkor szóba jött, mert nem részleteket, hanem az egészet akarta, a perszonálunió alapján a nemzet teljes önállóságát. Viszont ennek érdekében mindegy volt, vajjon a pártnak eredetileg hét híve felszaporodik-e az egymást követő választásokon 30-ra vagy 70-re. parlamenti

úton a párt nem valósíthatta meg nézeteit, viszont azon kívül, forradalmi mozgalom útjára lépni, hiányzott tagjaiból a lendület, talán a bátorság, önfeláldozás, talán a felelőtlenség. Az egyetlen, aki ezt világosan érezte, Kossuth volt, aki Turinból állandóan figyelemmel kísérte a párt életét, bár ő a függetlenségi nyilatkozat alapján állva, nem tarthatta ezt a pártot sem egészen a magáénak, hiszen ez sem tagadta meg a Habsburg-dinasztia magyar trón jogát, bár egyes tagjai, így Madarász József erősen Habsburgellenes irányban működtek. Az újjászervezett 48-as párt 1874-ben veszi fel épp Kossuth indítványára a függetlenségi nevet, aki ugyanekkor Helfy Ignác képviselő, házi zsurnalisztája kérésére az ország „felvillanyozása” érdekében a vármegyei agitációt ajánlja eszköznek, de az évek haladtával mind bizalmatlanabb a párt működése iránt, melybe nem tud elég bátorságot önteni arra, hogy áttérjen az egyedül üdvözítő 49-es alapra. Forradalom nélkül nincs szabadulás 67-től, ez az agg Kossuth történetfilozófiája s egyúttal a legsúlyosabb kritikája a 48-as és függetlenségi pártnak. Kilencvenéves korában, 1892-ben a függetlenségi párt üdvözlésére azt válaszolja, hogy a párttól eltérően nem hiszi a függetlenség elérését 48-as alapon, inti őket, ne legyenek „hiperlojálisok” és hogy „nem kell emlegetni a forradalmat, de meg sem kell tagadni előre.” Ugyanez esztendőben a Hentzi-szobor megkoszorúzása tervét irtózatossal merénynek nevezve, vele szemben indokoltan látja forradalomhoz folyamodni. A párt tagjai azonban a középneemesség néhány tagja, mint Simonyi Ernő, Ugrón, mellett mindegyik évjáratban békés kispolgárok, jólbeszélő és jólkereső ügyvédek voltak, akiktől Kossuthnak, Mazzini egykori társának forradalmi szemléletét egy egész világ választotta el. A turini vezér tárgyi útbaigazításait az agitációt illetően, így azt, hogy „szakadatlanul folytatni kell az izgatást a lapokban”, a törvényhatóságokban, népgyűléseken, még megfogadták, de abból az irreális tehetetlenségből, melybe a pártot Deák aktív munkája, a kiegyezés helyezte, soha többé nem tudtak kiemelkedni. A törvényes alap tagadásából csak forradalom vezethetett ki, ehelyett a párt Kossuth Ferencet követve, utóbb a „szögreakasztás” logikátlan eszközhöz nyúlt.

Andrássy és Tisza külpolitikája

Egyelőre mind a függetlenségi párt, mind a mérsékelt ellenzék hatása abban állott, hogy a magyarság széles tömegeit elszoktatták helyzeté reális szemléletétől olyannyira, hogy állam és nemzet létfeltételeinek biztosítása egyszerűen a kormányra maradt, mely még hozzá ebben a működésében minduntalan szemben találta magát a látóköri nélküli közvéleménnyel. Tisza Kálmán érdeme, hogy a közvéleménytől függetlenül keresztülhajtotta azon intézkedéseket, melyek a magyarság külpolitikai helyzete érdekében szükségesek voltak, s hogy

saját testével fedezte ez úton a nagy külpolitikai alkotót, Andrassy Gyulát. Ez utóbbi az első magyar Hunyadi Mátyás óta, aki az egész, oszthatlan magyar állam nemzetközi helyzetén elmélkedik és bír is erővel, hogy gondolatait valóra váltsa. Hogy Andrassy-nak ízig-vérig magyar szempontjai mögé sorakozott az egész Habsburg-monarchia, ez magában véve is mutatja, minő előnyököt jelentett a magyar autarkia-ra a kiegyezési berendezés. Hogy ezek az előnyök utóbb nem mutatkoztak oly szembeszökően és hogy a magyarság nem tudott később Andrassyhoz hasonló kiemelkedő tehetség útján döntőleg befolyjni a monarchia külpolitikájára, ennek okát elsősorban abban kell keresnünk, hogy a közjogi ellentét mint centrális probléma kiélezésével a magyarságban valóságos antiszelekció ment végbe: az európai formátumú egyéniségek, így a nemzetközi politikára valósággal született ifjabb Andrassy Gyula a belső harcok áldozataivá lettek, felfalta őket a parlamenti harc Moloch ja, mielőtt tehetségüket az annak megfelelő téren kifejthették volna.

A kiegyezés első évei bebizonyították, hogy a régi, Nyugatra néző osztrák külpolitika, melyet még Beust is folytatott, Königrátz és az olasz tartományok elveszte óta nem képes többé a monarchia külső biztonságát megvédeni. Az új helyzet parancsolóan követelte, hogy a monarchia megszabaduljon az I. Lipót kora óta állandó Nyugat felé nézéstől. Ferenc József nem remélhette többé Franciaországtól olasz provinciáinak és a német hegemóniának visszaszerzését, s jellemző a magyar államférfiak friss, elhasználatlan tehetségére, hogy ezt az 1870-i francia-német háború alatt nem az osztrák diplomaták és tábornokok, hanem a magyar miniszterelnök látta be. s ő volt az, aki az 1870 július 18-i koronatanácsban Albrecht főherceggel és Beust gróffal szemben, akik már lépéseket is tettek a francia szövetség előkészítésére, megakadályozta a porosz elleni reváns-háborút. Ferenc József osztrák tanácsadóinak pártján állott, de érzelmeit ez alkalommal is legyőzve, elfogadta az Andrassy tói ajánlott neutralitást, mi utóbb a német szövetséget tette lehetővé. Andrassyról még miniszterelnök korában írta a budapesti porosz konzul, hogy „reggel és este Oroszország van fejében“. Csakugyan, a 48 előtti nemzedék aggodásának tárgya, az Északi Kolosszus határozta meg ez időben is döntőleg a monarchia és benne a magyarság létföl-tételeit. Kétségtelen volt, hogy a csehek ellenállása az orosz pánszlávizmustól nyert erőt, de ennél sokkal végzetesebb tü-net volt, hogy a Balkán keresztény népeinek mozgalmaiban is az orosz kéz vált irányítóvá. II. Sándor cár Oroszországa, Ignatiev izgatásai, Gorcsakov diplomáciája nem annyira Északról fenyegették a monarchiát, mint a Duna-torkol attól kezdődőleg a déli vonalon, ahol a kis Szerbia tovább álmodta Garasanin nagyhatalmi álmát, de egyúttal népe brutális ener-

giájával komolyan hozzálátott Nagy-Szerbia megvalósításához. Karagyorgyevics Sándor fejedelmet 1858-ban az oroszbarát nacionalisták elűzik, mert Ausztriához hajlott; utódának Obrenovics Mihálynak meggyilkolása után fia, Milán lép a porta vazallustrónjára 1868-ban, de a porta fennhatósága ekkor már csak névleges, mert az utolsó török őrsegeket már előző évben elűzték a szerbek Belgrádból, Szemendriából és Sábáéból. 1860-ra már az oláh területek is megtették a döntő lépéseket az ozmán iga ledobására: Moldva és Oláhország egyesültek és a közös trónjára Hohenzollern Károly herceget hívták meg.

A keleti kérdés; Bosznia okkupációja

Hátra volt még a Szerbiától nyugatra és délre eső területek felszabadítása. Beustnak Nyugatra tekintő, Poroszország megalázását kívánó ügyvezetése alatt úgy látszott, hogy ezt a szerbek és oroszok fogják elvégezni. A 60-as és 70-es évek a Balkán véres vajúadásának éveit: a bolgárok orosz biztatásra megkezdik a Bulgarian atrocities-t, melyet a török bosszúállás oly mértékben torol meg, hogy ez a kifejezés egyenesen a törököktől elkövetett szörnyűségek jelzésére fog szolgálni. 1875-ben a porta nyíltan bevallja az államcsődöt, de keresztény alattvalóitól még szigorúbban próbálja az adókat behajtani, ez évben tör ki a hercegovinál ortodox szerbek felkelése, mely a következő évben Boszniába is átcsap, s a szerb emisszáriusok, a lázadás vezetői közt Karagyorgyevics Péterrel, a későbbi szerb királlyal találkozunk. Milán fejedelem 1876-ban felfedte kártyáit: a portától engedélyt kért, hogy Boszniába bevonulva, ő maga pacifikálhassa azt. Miután visszautasításra talált, betört Boszniába, seregét Csernajevo orosz tábornok vezette. Montenegró fejedelme, Nikita és Milán már meg is egyeztek a zsák-mány felosztásában: az első kapja Hercegovinát és Albániát, Szerbia pedig Boszniát és Novibazárt.

Andrássy, mint ekkor már külügyminiszter, óvatosan viselkedett. Oroszországgal és Angliával tárgyalt, de a megvert szerbeket Törökország bosszújától orosz ultimátum mentette meg, mely a győztes törököket fegyverszünetre, majd békére kényszerítette. Andrássy rémlátomása tehát éppúgy reális volt, mint Bismarck cauchemar-ja a végzetes koalíciókról. Több év tapasztalata bizonyította, hogy a feloszló Törökország tesztéből Szerbia, Oroszország vazallusa fogja azon részeket kihasítani, melyeknek birtokából Ausztria-Magyarország léte fenyegethető. Nem lehetett kérdéses, minő veszélyt és állandó belső forrongást jelent, ha a szerb agresszivitás befészkelte magát Boszniába, s onnan az orosz pánszlávizmus segítségével a monarchia délszláv népeit forradalmasítja. Andrássy ezt a veszedelmet egyelőre a porta belső megerősítésével akarta elkerülni: javaslatokat tett a török birodalom beligazgatása reformjára, melyekről azonban csakhamar kiderült, hogy a

török faj belső betegségei, folytonos forrongás, szultánok létetele és meggyilkolása miatt úgysem valósíthatók meg. Miként Andrassy a német kormánnyal közölte: bár ő Bosznia és Hercegovina birtokbavételét saját országa szempontjából nem tartja kívánatosnak, Törökország felosztása esetén saját biztonsága érdekében szüksége van ezek birtokára, s ezért a reichstadi találkozón, 1876 nyarán — Ferenc József és II. Sándor cár jelenlétében — megegyezett Gorcsakovval. hogy a török-szerb háború török veresége esetén Ausztria-Magyarország kapja Boszniát és Hercegovinát, Oroszország pedig Besszarabiát; ugyanezt állapította meg 1877 elején a budapesti szerződés is. A pánszláv Ignatiev azonban nem volt hajlandó tovább várni; a Montenegróval kötendő török békét ürügyül használva, 1877-ben megtámadja a portát, a közbeesp Románia függetlennek nyilvánítja magát a török szuzeraintól; az oroszral együtt harcolnak a román, szerb, montenegrói haderők, azon keresztény népek, melyeknek szenvedéseit lesz megszüntetendő az orosz hadüzenet szerint a háború. A török vezérek. Ozmán és Szulejmán pasa hősiesen védekeznek a Sipka-szorosban és Plevnánál, de a túlerő győz. az oroszok Drinápolyon át Konstantinápoly elé nyomulnak, s az 1878-i san-stefanói békében Szerbia, Montenegró, Románia független lesz, Bulgária keresztény fejedelem alatt vazallus-állam, Bosznia és Hercegovina egyes részeivel Milán és Nikita országai nagyobbítatnak meg, s a porta oly területi veszteségeket szenved, hogy például Boszniába alig lehetséges számára a béke rendelkezései szerint előretolt szerb és montenegrói területek közt csapatokat küldenie. San-Stefano a Balkán keleti részét teljesen orosz befolyás alá helyezve, mindent előkészített arra. hogy rövid idő alatt a nyugati fél is a pánszlávizmus és Szerbia mar taléka legyen.

Ezt a folyamatot egészében kellett áttekintenünk, hogy felismerjük, mennyire a magyarság létérdekeit szolgálta Andrassy politikája, amikor a berlini kongresszus elé vonszolta a san-stefanói békét és ott megakadályozta a nyugati Balkán-félsziget elszerbesítését és eloroszosítását. A portára kedvezőtlen háború után szó sem lehetett többé arról, hogy továbbra is megtartsa Boszniát, ezt a legnyugtalanabb török provinciát, melyben a lakosság több mint félmillió nagyrészt görög keleti, kisebb részben katolikus szerbből, 500.000 szerb eredetű mohammedánból állott, s ahol évtizedek óta egyik vagy másik felekezett folytonos lázongásban élt. Szerbia ellenséges érzelmeiről csak naiv szemlélet hitte, hogy Bosznia birtokával lecsillapíthatók, Ristic még házassággal is be akarta kapcsolni urát, Milánt az orosz uralkodóházba, az első régens pedig. Blaznavac tábornok csak 1872-ben mondta: „Szerbia és Ausztria, helyesebben Szerbia és Magyarország közt megegyezés nem lehetséges; ahol csak Magyarország testén sebet fogok

látni, iparkodom azt megmérgezni.“ A kérlelhetetlen ellenség-
gel szemben egyetlen önvédelmi lehetőség volt Bosznia és
Hercegovina okkupációja, amihez Andrassy csak akkor nyúlt,
mikor minden más eszköz, így a reformterv is hasztalannak
bizonyult, s amikor a szerb-orosz hódításvágyat valóban nem
volt lehetséges más eszközökkel paralizálni. Az 1878 júliusá-
ban a berlini kongresszuson kötött szerződés Anglia javasla-
tára, Németország támogatásával rábízta Ausztria-Magyar-
országra a két tartomány megszállását és igazgatását, valamint
a novibazári szandsákra is jogokat adott neki. Szerbia e kong-
resszusból is némi területi gyarapodással került ki; Andrassy
iparkodott mind Szerbiát, mind Romániát lekötelezni, amint-
hogy előbb is a Románia nevet a két oláh fejedelemség szá-
mára Andrassy eszközölte ki a portánál. A két új állam barát-
ságos hangulatát a monarchia iránt legbiztosabban azon ener-
gia és siker növelte, amellyel Andrassy a berlini kongresszu-
son fellépett.

Az új tartományok megszállását Andrassy tényleg egy-
szerű dolognak tartotta, ha az osztrák-magyar hadsereg azon-
nal bevonul, mielőtt a muzulmánok megszerveznék az ellen-
állást. A tábornokok azonban lassan készülődtek, részben
azért, mert nem békés megszállás, hanem győzelmes harc volt
érdekük. Mire Philippovic József altábornagy megindította csa-
patait, Hadzsi Lója és más bandavezérek fanatizálták a mo-
ammedánokat. Egy előnyomuló huszárszázad Maglájnál ke-
lepcébe került, 43 huszár elesett; gróf Szapáry altábornagy
hadosztálya is nehézségekbe jutott Doboj körül, de persze a
vállalkozás kimenetele nem lehetett kétséges: az egész hadjá-
rat nem egészen két hónapot vett igénybe 1878 nyarán. Albrecht
főherceg és tábornokai számára túlságos gyorsan is vége volt
a háborúnak, ők az egész nyugati Balkán meghódítását tervezték,
s egész Szalonikiig elmentek volna, ha Andrassy nem ra-
gaszkodik a berlini kongresszuson megszabott korlátokhoz.
Pedig már a ténylegesen lefolyt dolgok is erősen próbára tet-
ték a magyar parlamentet és közvéleményt, melyről ekkor
sajnálatosan bebizonyosult, mennyire érzelmi szempontoktól
vezeteti magát és mennyire képtelen a nemzet és állama nem-
zetközi létfeltételeit felismerni. A közvélemény túlnyomó része
az egész orosz-török-boszniai problémát abból a szempontból
ítélte meg, hogy éppen a török nyújtott lovagias védelmet
Kossuthnak és emigráns társainak, *tehát* melléje kell állni és
nem szabad kezünket Boszniáért kinyújtani. A konzervatívok
feje, Sennyey báró még a metternichi elgondolásnak volt híve,
mely szerint Törökország fennmaradása európai szükséglet, s
ezért nem szabad területileg hozzányúlni. Az ország visszhang-
zott a törökbarátságtól, vármegyei határozatok és országgyű-
lési beszédek bélyegezték meg Andrassy politikáját, Tisza Kál-
mán nagynehezen tudta pártját a külügyminiszter politikájá

mellett megtartani; volt szavazás, mikor a képviselőház csak 17 szótöbbséggel fogadta el a miniszterelnök választát, akit egyszer saját palotájában egy óra hosszáig, míg katonaság nem jött, ostrom alatt tartott a törökbarát tömeg, politikusok és diákok küldöttségbe jártak Konstantinápolyba a „testvérhez“, akinek százados elnyomó uralmát, a magyar történet legszomorúbb napjait egyszeriben elfelejtették: a török barátságra alapított turáni illúziók kezdetei ebbe az időbe nyúlnak vissza. A közvélemény akarata szerint a kérdéses tartományok' előbb-utóbb a szerb hatalom szférájába hullottak volna, s András mellett egyedül Tisza Kálmáné a történeti érdem, hogy a kezdődő imperializmus korszakában, amikor minden nemzet „szent önzéstől“ és nagyvási hóborttól sugalmazva ugrásra készült szomszédjai ellen, az önvédelemnek e fontos pozíciójáról nem mondott le a külpolitikában még járatlan magyar nemzet. Pedig Tisza pártja e kérdésben nem állott egységesen mögötte; Széll Kálmán pénzügyminiszter, a 60 milliós hitel után, újabb katonai követelésektől tartva, lemondott, újabb kilépések történtek, a 67-es ellenzék sem hagyta magát népszerűség dolgában a 48-asoktól túlszárnyalni, az okkupáció után a 48-as indítványt a kormány vád alá helyezésére maga Szilágyi Dezső támogatta. Kizárólag Tisza Kálmán fölünyes parlamenti taktikájának köszönhető az okkupáció tényének elfogadása, miután a berlini szerződés — Apponyi Albert utólagos megállapítása szerint — „magyar államférfiúnak politikai diadala saját hazájában csak keserűséget váltott ki“. Az ellenzék még éveken át harcolt Bosznia megszervezése alkalmából, amiben újabb közösügyet látott, s azt, hogy elkeseríti a hazai nemzetiségeket. Hogy a belgrádi szerb körök szolgálatában álló hazai szerbek, így Polit Mihály képviselő, mindenkor fájdalmasan panaszták fel Bosznia okkupációját, az érthető, kevésbé az, hogy a 67-es ellenzék, élén Szilágyi Dezső vei szekundált nekik.

A német-osztrák-magyar szövetségi rendszer

Hasonlóképp csekély érdeklődés kísérte azt a diplomáciai munkát, mellyel András az orosz támadás ellen valóságban negyven esztendőre biztosította a magyarság békés fejlődését. Az 1879 október 7-én Andrásytól és Bismarcktól Bécsben megkötött szerződés a magyar miniszter hosszú fáradtságos munkáját koszorúzta meg, mellyel elvonta Németországot Oroszországtól. A szerződésben az orosz támadás ellen kölcsönös védelmet, más támadóval szemben semlegességet biztosít egymásnak Németország és Ausztria-Magyarország. Ez volt az alap, melyen András második utódja, gróf Kálnoky Gusztáv külügyminiszter, 1880-tól kezdve András szellemében építette ki a monarchia külpolitikai védelmi szervezetét, A német szövetséget 1882 május 20-án Itália bevonása által hármas szövetséggé egészítette ki. Milán fejedelmet megnyerte

a monarchiának, s vele 1881-ben szövetséget kötött, melyben Szerbia elismerte Bosznia okkupációját, s ígérte, hogy a monarchia elleni izgatásokat nem fogja tűrni. Hasonlóképp veszélyekkel fenyegető erőket kötött le 1883-ban a román-osztrák-magyar defenzív szövetségi szerződés, a felsoroltakhoz hasonlóan többször megújítva; emellett Kálnoky, Bismarck szellemében, iparkodott Oroszországgal is jóviszonyban maradni, illetőleg az Andrássytól rájahagyott barátságot fenntartani. Tisza Kálmán viszont, Andrássy szellemében, a német szövetséget még állandóan az orosz elleni védekezés szempontjából tekinti, s mikor 1883-ban a német szövetség első megújításakor a németek azt általánosságban, az oroszokon túl más hatalmakkal szemben is ki akarják terjeszteni, ez megtörik a magyar miniszterelnök ellenállásán, aki szerint „az a gondolat, hogy Ausztria-Magyarországot Franciaország fenyegethetné, egy magyar embernek sem megy a fejébe“. A berlini és bécsi körök többször panaszkodtak, hogy a monarchia külpolitikájában a „magyar politika“ és a „magyar miniszterelnök nézetei“ túlnagy szerepet játszanak. Igaz, hogy a 90-es években e szerződések megújításai kezdenek formálisak lenni, s az egész védelmi szervezet értékét veszélyezteti a francia-orosz közlekedés, amire lehetőséget 1890-ben Bismarck bukásával az orosz-német „Rückversicherungsvertrag“ megújítása adott. A hármasszövetség olasz szárnya kezd teher lenni, Olaszország alig hogy eléri évszázados álmát, az olasz egységet, hevesen beleveti magát az európai imperializmus hullámaiba, s a hármasszövetséget hódításokra használja a Balkánon, az albán szférában és Afrikában, viszont szövetségi, defenzív kötelezettsége alól Anglia tengeri túlhatalmára való hivatkozással szabadulni akar. De a monarchia nemzetközi helyzetének tökéletes megromlása akkor következik be, amikor II. Vilmos császár, Bismarck politikájának teljes feladásával, nemcsak Oroszországtól, hanem Angliától is eltávolodik. Természetes, hogy Bismarck és Andrássy koncepciója ez elképzelhetetlenül megromlott helyzetben nem volt többé kielégítő; bizonyos, hogy Románia nem fogja megtartani a szerződést, ha a két központi hatalom ellen Anglia, Francia- és Oroszország koalíciója fog felállani, nem is szólva arról, hogy Szerbia Milán után ismét visszatért az orosz pártfogás alá. Mindez azonban csak azt bizonyítja, hogy úgy a Monarchia, mint különösen Németország külpolitikájának a változott helyzetben új utakat kellett volna keresniük, nem pedig a régi szerződésekkel új viszonyok közt ölhetett kézzel megelégedniük. De mindezen későbbi fejlemények nem változtatnak azon, hogy az Andrássytól megkezdett, Kálnokytól az ő szellemében kifejlesztett szövetségi politika a monarchia belső fejlődését évtizedekre biztosította, s hogy ez Magyarország közreműködésével volt lehető, szinte egyetlen ember, Tisza Kálmán energiájának, soha

nem lankadó parlamenti taktikájának és népszerűtlenséggel dacoló kemény jellemének köszönhető. Az európai fegyverkezés zajában ő hajtotta át a 80-as évek hadügyi követeléseit, a többi államokhoz képest valóban szerény követeléseket, s ő adta a belpolitikai hátvédet Kálnoky működésének a 80-as évek egész folyamán. Itt kell megemlítenünk, Andrassy alakjától elválva, az ő működését a dualisztikus formának Ausztriában való fenntartása érdekében: amikor Ferenc József a politikai működésre képtelenné vált németek helyett szlávokra próbált támaszkodni és 1871 elején kinevezte a Hohenwart—Scháffle-kabinetet, mely Ausztriát föderalizálni akarta és benne Csehországnak körülbelül oly kiemelkedő helyzetet biztosítani, aminővel 67 óta Magyarország birt. Aídrassy volt az, aki mint magyar miniszterelnök az 1871 október 20-i koronatanácsban Hohenwart grófot és a federalizmust megbuktatta, s ezzel elejét vette, hogy a szlávok Ausztriában uralomra jutva a magyarság fejlődését és erősödését már akkor megzavarják.

A pénzügyi viszonyok javulása

De nemcsak külpolitikában hozta meg Tisza Kálmán uralma az életlehetőség elemi feltételeit: a magyar állam belső konzisztenciája is oly gyöngye volt a Deák-párt szétzüllésekor, hogy itt is Tiszának kellett segítenie. Az állami költségvetés deficitjét sikerült előbb Széll Kálmán segítségével, majd, amikor maga vette át a pénzügyminiszterséget, hivatalnokának, a fiatal Wekerle Sándornak közreműködésével leszorítani, aminél fontosabb volt, hogy az állam hitelét emelve, nem szorult többé szégyenletes kölcsönökre, hanem az eddigieket is átalakította konverziók útján hosszúlejáratú, kényelmes tartozásokra. Az első aranyjáradék-kölcsönt, 80 milliót, Széll Kálmán 1875-ben vette fel, ezt követték a boszniai kiadásokra, a vasutak visszaváltására újabb járadékkölcsönök, majd a földtehermentesítési kötvények törlesztésére 5%-os papíráradékok, melyek 1892-ben 4%-ra konvertáltattak. Az első konverzió, Valutánk javításának kezdő lépése 1881-ben ment végbe 400 millió aranyforint értékű járadékkal, mit 6%-ról 4%-ra konvertáltak, ezt követte 1888-ban 182 milliónyi vasúti aranyjáradék 41/2%-kal. A fogyasztási adók terén is javulás állott be a szesz- és cukoradó reformjával, még nagyobb lépést jelentett a közlekedés terén az állami befolyás tudatos emelése. A már említett keleti vasútnak megvétele 1876-ban még csak kényszer-cselekmény volt, miután a tönkrement társaság panamalabirintjából másként nem lehetett menekülni, de ettől kezdve már elfeledett közlekedési miniszterek, Péchy Tamás, Ordódy Pál, báró Kemény Gábor öntudatosan államosítanak és az idegen társaságokat verseny vonalak építésével puhítják.

A tiszavidéki vasút államosításától és a rákos—újszászi versenyvonal kiépítésétől, 1880-tól kezdve kell számítanunk a Magyar Államvasutak létesítését, ami az állami szuverénítás

Pest-Budának képe száz év távolában.

*PEST-BUDÁNAK KÉPE SZÁZ ÉV TÁVOLÁBAN. A felső
vízfestményt készítette Petrich András 1819. évben. Az alsó
fénykép napjainkból való. (Magyar Film-Iroda.)*

és nemzeti függetlenség egyik elengedhetetlen eszköze volt. Követte ezt a ruttkai és fiúméi útvonal biztosítása, részben a Budapest—Pécs versenyvasút útján; mindez megszelídítette az osztrák államvaspálya-társaságot is és rákényszerítette az 1882-i államszerződésre, mellyel a magyar Államvasút megnyerte Nyugat felé is az útvonalat, egyszerre két irányban, Marcheggen és Bruckon át. Széchenyi nagyszerű terve most, Tisza Kálmán néhány éves kormánya alatt kezd valóra válni, az ország fővárosából minden égtáj felé kifutó állami vonalakkal, ami egyúttal a korrupció egyik főforrásának, a magánvasútalapításnak végleges betömését is jelenti. A „Máv“ szervezetét báró Kemény Gábor miniszter alakítja ki 1884-ben a főfelügyelőség és üzletvezetőségek felállításával. A még megmaradt közsvasutak államosítását és a Dunagőzhajózási Társaság dualizálását Tisza legutolsó közlekedési minisztere, Baross Gábor próbálta meg 1886—89 között, aki egyébként is erélyesen folytatta az államosítást; 1889-ben behozott zónadíj szabásában, a személy viteldíjakkal általában 20%-os mérséklésével pedig széles tömegek előtt népszerűvé tette a vasutat és megadta a lehetőséget Budapest és a vidéki központok megközelítésére. Az 1888-ban 9 millió utasszám 1892-ben 28 millióra nőtt meg, a bevétel, az olcsó tarifák miatt, 14 millióról csak 19 millió forintra. Az ország összes vasútjai 1848-ban 178 kilométert, 1866-ban 2158-at, 1883-ban 8459-et tettek ki. E nagy mű sok munkása közül egyedül Baross neve maradt meg a közgazdasági dolgok iránt érzéketlen közvéleményben, az övé is inkább azért, mert híveinek sikerült a tőle csak folytatott államosítást „közjogi vívmányának, Ausztria elleni tettnek felüntetni.

A z ausztriai gazdasági kapcsolatok

Külföldi helyzetünk megszilárdulása, állampénzügyeink megerősödése és önállósulása azonban mind a közvélemény érdeklődésétől távol folyt le, miután ez makacsul megmaradt közjogi problémái körében, s hazafiságnak többé nem az látszott, hogy a nemzet létfeltételei biztosíthatnak, hanem az, mennyi engedményt, vívmányt lehet elérni a közösügyes tárgyalásokban a másik fél ellenében. Ilyen tárgyalások pedig folyton folytak, miután az 1867 : XII. t.-c. az osztrák államadóságot és a vám és kereskedelmi ügyeket, utóbb Széll Kálmán 1878 : XXV. t.-cikke a bankügyét is a „közös egyetértéssel elintézendő ügyek“ közé sorolta, s ezekről időnként tárgyalások útján megegyezéseket kellett létesíteni. A vám- és kereskedelmi szerződést tíz-tíz évre kötötték 1867-ben, 1878-ban és 1887-ben. Az önálló jegybankot Tisza Kálmán az Osztrák Nemzeti Bankkal szemben nem tudta megvalósítani, annak dacára, hogy ennek politikája a magyar gazdasági élettel szemben szűkkeblű volt, a Magyarországon eszközölt váltóleszámitolás, jelzálogkölcsonüzlet, bankfiókok fölállítása dolgában az

Osztrák Nemzeti Bank még a kvótaarányt sem akarta elérni, önálló Bank helyett Tisza és Széll 1878-ban a bank dualizálását, Osztrák-Magyar Bankká átalakítását vitte keresztül tíz évre szóló egységgel, minek hatálya utóbb tízévenkint meghosszabbított. Bár mindez a kiegyezési törvényből következett, s bár Ausztria gazdasági túlsúlyával szemben utóbb más kormányok sem értek el jobb kiegyezéseket, a közjogi hangulat folytán minden ily tárgyalás országos felindulás és elkeseredés forrása lön.

A közhangulat ez egyoldalúsága azonban idő haladtával mind nagyobb károkat okozott a gazdasági érdekek terén, melyek elhanyagolásával a történetírás nem annyira Tisza kormányát, mint a nemzeti gazdasági közvéleményt kénytelen megvádolni. A kereskedelmi és vámszerződések uralma alatt, a közös vámterületen mezőgazdaságunk és állattenyésztésünk kétségtelenül piaccal bírt a vámbelföldön, azaz Ausztriában is, másrészt fokozott kivitel nyert a vámkülföldre, aminőt Ausztriától való különállás esetén a kis magyar gazdasági élei nem könnyen ért volna el. De az érem másik oldalaként: iparunk fejlesztését megnehezítette a közös vámterületen az erős osztrák ipar versenye, sőt a vámkülfölddel való kapcsolat dőlésében is a hatalmasabb osztrák szempontok érvényesültek. A 70-es évek közepén Bismarck szakít a két évtizeden át egész Európában otthonos szabadkereskedelmi iránnyal, ő illeszti be véglegesen a modern nemzetállani fegyverzetébe a hadsereg, közoktatás, államigazgatás, államvasutak mellé a védvámot, s ezzel kezdődik az imperializmus korában a nének marakodása a termelés és kereskedés terein. Az osztrák ipar emberei már korábban is gondoskodtak a vámszerződésekben termékeik elhelyezéséről, s még az 1875-i román szerződésben is Magyarország mezőgazdasága szolgáltatja, a román bor és gabona beengedésével, azon ellenértéket, melynek fejében az osztrák ipar megtarthatja pozícióját a romániai piacon. A magyar mezőgazdaság tartózkodik erélyesebb tiltakozástól, amint-hogy Poroszországban is a mezőgazdák csatlakoztak legutoljára a védvámos felfogáshoz, csak akkor, mikor a Nyugatról kiszorított, főként az amerikai versenyben legyőzött kelet-európai termények nagyobb mértékben kezdtek nekik magában Németországban is konkurenciát csinálni. Az első magyar kiáltást a védvám ellenében nálunk az Iparegyesület embere, Mudrony Soma hallatta 1873-ban; ezzel megkezdődött nem tárgyilagos küzdelem, hanem közjogi viharok sorozata az önálló vámterület mellett, az újabb vámszövetség megkötése ellen. Meg kell említenünk, hogy Ausztriában hasonló viharokat korbácsolt fel a kérdés, miután ott természetesnek tartották, a rendi és abszolutisztikus korszak koloniális tarifakezelésére emlékezve, hogy a vámszövetség célja kizárólag az osztrák gazdaság ápolása. Aminthogy a cukor-, szesz- és sör-

adónak közös elvek szerint kezeléséből is az osztrák gyárak fellendülése és az következett, hogy a magyar piac súlyos adót fizetett Ausztriának az osztrák termékek fogyasztása következtében, amivel szemben hasonló mérvű magyar fogyasztás Ausztriában nem létezett. A közvélemény e téren is cserbenhagyta a kormányt, még akkor is a szabadkereskedelem — és az elvi önálló vámterület — alapján állva, amikor már kiderült, hogy Bismarckkal szabadkereskedelmi alapon lehetetlen megegyezni. A kormány e külső hatások alatt kénytelen volt az 1878-i szerződésben az autonóm vámtarifára áttérni, s miután Bismarck nemzetállama ugyanez időben teljes belső vámelegséggé alakulva mind brutálisabban folytatta az elzárkózást, az újabb osztrák-magyar vámtarifák, 1882-ben és 1887-ben hasonlóképpen emelték a védvámokat elsősorban ipari, de már mezőgazdasági termékekre is. A Tisza-korszak alatt az osztrák politika és gazdaság még tartózkodott agresszívebb lépésektől, s a kvóta is a régi maradt.

A hadügy; a véderővita, Tisza bukása

Az igazi nehézségeket a kormánynak a kiegyezés hadügyi rendelkezéseinek végrehajtása okozta. A kiegyezési törvény szerint a király joga lévén a vezérleti és vezényleti nyelv megállapítása, ez annyit jelentett, hogy a közös hadsereg nyelve továbbra is a német maradt. A németnyelvű, régi osztrák hadsereg össze volt nőve Ferenc József leikével, ezen a téren a kiegyezés paritáson szellemét annál kevésbé volt hajlandó érvényesíteni, mert 1867. XII. az ő elhatározására bízta az egész nyelv- és belső szervezeti kérdést. Deák Ferencék, akik emlékeztek a 48 előtti hadseregére, a kiegyezési törvény rendelkezéseit nagyfokú javulásnak tartották, amint hogy a százados korábbi helyzethez képest az is volt. De nem számolhattak azzal, hogy hatvanhét visszahelyezvén a magyarságot az ő nemzeti autarkijának formális birtokába, a szabad mederbe került nemzeti érzés meg fogja önmagát hatványozni és nem lesz hajlandó tovább túrni az autarkianak oly nyilvánvaló sérelmeit, aminek a tömegnek is éreznie kell. Hatvanhét vívmányai annyira növelték a nemzeti élet intenzitását, hogy ez rövid időn belül azon hatvanhetes keretek bővítésére gondolt, melyek nélkül pedig a nemzeti érzés állami viszonylatban alig jutott volna oly befolyásos helyzetbe. A nemzeti nevelés iskoláiból kikerülő egyetemi ifjúság átveszi a 48 előtti jurátusok szerepét, rezervoárként rendelkezésére áll a nemzeti szempontokat hangsúlyozó ellenzéknek, s nem hajlandó beleilleszkedni a közösügyes rendszerbe, mely tőle a katonai szolgálatban a német nyelv ismeretét követeli. Deák Ferenc a kiegyezést hozó országgyűlés végén kiemelte, hogy a belügyek terén folytonos javításra lesz szükség — „de a politikának azon főelveit, melyek a jelen országgyűlésen alkotott alaptörvényeinkben vannak megállapítva, fölforgatni sem célszerűnek

nem tekintem, sem a hazára következhető súlyos veszély nélkül kivihetőnek nem tartom“. Az „alaptörvényt“, a XII. törvénycikket nem tartotta örök időre szólónak, de megváltoztatását hosszú időre kizárta a lehetőségek közül, jól tudva, hogy Ferenc Józseffel azt csak egy szerencsés pszichológiai pillanatban lehetett elfogadtatni, s a kötelességtudás uralkodója ragaszkodni fog a törvényhez, de egyúttal meg fogja követelni annak megtartását is. Az Ausztriában befolyásos politikai körök: főhercegek, arisztokrácia, generálisok, liberális német polgárság, cseh és más szláv népek közt, egyetlenegy sem volt, mely 67-nél osztrák szempontból rosszabb, azaz magyarosabb kiegyezést elfogadott volna. A férfikorba lépett, liberális szellemű Rudolf trónörökös, kit magyar főurakkal, Jókai Mórral ápolt barátsága miatt magyarbarátnak tartott a közvélemény, s aki a bécsi köröket 1886-ban megvetőleg kamarillának nevezte, a magyar ellenzék hadügyi követeléseire felhorkan, aminthogy Rudolf tényleg a „császári hadsereg szellemében“ Ausztria fennállása, legfőbb imponderabilejét látja és bár Tisza Kálmán 1882-ben felajánlja neki a magyar koronázást, s ezzel az „ifjabb király“ ősi méltóságát, ezt nem fogadja el. Ha hatalmában lett volna, a kiegyezést in peius változtatta volna meg a katonai és nemzetiségi kérdésre tekintettel, s nem akart magyar koronázást, mert félt az esküszegéstől, akárcsak II. József és utána Ferenc Ferdinánd. Valóban, a magyar nemzetnek azon világhelyzetben, melybe a török hódítás évszázadai juttatták, 67 volt a legnagyobb lehetősége, az egyetlen sánsz; Deák azt bátran megragadta, s utóbb a bonyolult középeurópai viszonyok közt a legjobb, mit a nemzet tehetett, e lehetőség következetes megvalósításába hozzáragaszkodás volt. A másik félen, Ausztriában, Ferenc József volt az egyetlen ember, kire ebben minden körülmények közt számíthatott.

Mindez azonban történetfilozófia volt és az, aki legszebben és legmeggyőzőbben fejtette ki a század végén a kiegyezés hasznát és változhatatlanságát, az ifjabb Andrássy Gyula, néhány év múlva a nemzeti érzés mindenható sodrában maga is a kiegyezés továbbfejlesztése mellett lépett fel. Kormány csak a 67-es alapon működhetett, közvélemény mind radikálisabban követelte ez alap megváltoztatását: ez a két tény adja a századforduló politikai harcainak tartalmát, melyek első megnyilvánulásaikban már Tisza korára esnek. A közös hadseregnek a polgári körökkel érintkezése folyvást alkalmat adott konfliktusokra: valamely tiszt leparancsolta a tisztikaszinó díszítése közül a magyar zászlót, kávéházban tisztek és civilek összevesztek, a hazafiasán vezércikkező vidéki szerkesztőt a hadsereg tagjai inzultálták, — 1880-ban Bartha Miklóst, a kolozsvári Ellenzék szerkesztőjét két hadnagy pláne összekaszabolta, — az ily esetek mind sajnosán éreztették a

nemzeti autarkia tökéletlenségét, s kihasználhattak agitatóriusan, Kossuth utasítása szerint az ellenzék által. A kormány ahol csak tehette, elégtételt szerzett a megsértett nemzeti önértetnek. A legnagyobb felindulást 1886-ban Jansky Lajos vezérőrnagy okozta, Budavára visszafoglalása évfordulóján, Hentzi tábornok sírjára koszorút téve. Tisza a parlamentben elítélte az eljárást, de Albrecht főherceg egy Boszniában tartott pohárköszöntőjében melléje állott, s előléptették; a király végül is Tiszához intézett megnyugtató kézirattal elintézte az ügyet, mely Pesten véres utcai tüntetésekre adott alkalmat. Ez az eset is világot vetett a közös hadsereg és bécsi befolyásos körök szellemére, melyek valóban mindent megtettek az addigi, osztrák irányú hadseregnevelés fenntartása érdekében. Ügy látszik, utóbb már Tisza Kálmán sem tudott ellenállni e körök nyomásának, s mikor 1889-ben újra esedékessé vált az újoncok létszámának tíz esztendőre való megállapítása, a Tiszától beterjesztett véderő javaslat tíz év helyett egyszersmindenkorra akarta azt megállapítani, továbbá az egyéves önkénteseket, ha a németnyelvű tisztvizsgán megbuknak, még egy éves szolgálatra utasította. Az annyi érdekel összekötött kormánypart megszavazta a javaslatot, de az ellenzék megmozdította az utcát, Tisza Kálmán alig tudott a tömeg elől kocsijában menekülni, rendőrség, katonaság fölvonult, amikor a mayerlingi tragédia — Rudolf trónörökös, a Wittelsbach-vérrel örökölt beteges nyugtalanságában, és évek óta felbillent morális állapotban öngyilkosságot követett el — egy pillanatra szétválasztotta az egymásra törő feleket: kormányerőt és népet. De Ferenc József belátta, hogy Tisza Kálmán tizenöt év múltával nem tudja többé biztosítani a kiegyezés békés fennállását, az öreg Tisza nagy taktikus múltjához méltóan, a honosítási törvényjavaslat tárgyalásánál mondott le, amely szerint, aki tíz éven át külföldön lakik, elveszti állampolgárságát. A közvélemény Kossuth számára kivételt kért, s Tisza ilyent nem tudván a királytól kieszközölni, látszólag a nemzeti érdek védelmében bukott el.

A hosszú Tisza-korszak anyagi jólétet, nemzeti öntudatot hozott, s munkája nélkül a nemsokára következő milleniumi évek nem rendelkeztek volna a lelkesedés, önelégültség és önbecsülés tökéjével. A közigazgatás, iskoláztatás, hadsereg és honvédség szervezésében, ipar és kereskedelem bürokratikus keretei felállításával a korszerű követelményeknek próbált eleget tenni, mint előtte a Bach-rezsim. A kormányban mindenkor kitűnő szakemberek is voltak, így Pauler Tivadar igazságügyminiszter, aki Csemegi Károly tervezetéből akkor európai hírre emelkedett modern büntetőtörvénykönyvet alkotott; Trefort Ágost, aki mint vallás- és közoktatásügyi miniszter a népiskolai és középoktatási törvényeket készítette; báró Kemény Gábor földművelési és kereskedelmi miniszter,

s utódától gróf Széchenyi Páltól származik az iparpártolás kézde, az uzsora-, erdő-, állategészségügyi, halászati, ipartörvény, s a postatakarékpénztár megszervezése.

Reformokat nem hozott, ebben Tisza valóságos függvénye volt a reformtól irtózó uralkodóosztálynak, melynek gondolkodásával alább foglalkozunk. A korszak elmúlását mégis örömmel nézte a közvélemény: a pártabszolutizmus, melyet Tisza Kálmán a fúzió után berendezett, túlsókéig tartott és túlszéles körök érdekeit sértette. A geszti földesúr vármegyei és bihari kapcsolataitól befolyásolva saját embereiből, lehetőleg tiszántúli közép- és kismenességből válogatta^ össze pártját; már 1875-ben a 13 üres főispánságból 10-et személyes híveinek ad, s az első tőle vezetett választáson a 329 kormánypárti közé nem kevesebb mint 176 volt főszolgabíróvá választat meg. Pártjának magvát mindvégig régi balközépi társai képezték, a volt Deák-párt tagjai háttérbe szorultak, az üflimat az egyéni érdekek kielégítésével és mesteri kihasználásával tartotta fenn, amiben nagy segítségére volt sajtópolitikája: a régi balközépi lapokat félhivatalos vagy sugalmazott kormányservek gyanánt használta. Ez a párt szükséges volt a népszerűtlen kiegyezés fenntartására, de állandóságával, gazdasági elhelyezkedésével, mellyel szemben már korán felmerült az inkompatibilitás és választási bíraskodás jelszava és azzal, hogy benne a személyi kiválóság mindinkább hiányzott, döntőleg befolyásolta a közvéleményt Tisza ellenében.

A Szapáry-kormány

Az új miniszterelnök, gróf Szapáry Gyula, Tisza Kálmán kabinetjének állott élére, melyben már benne volt Szilágyi Dezső is, mint igazságügyminiszter, aki nem bírta ki az ellenzéken a vezetésben Apponyival osztozást, s átment a kormánypártba, követelve a reformok közül legalább a közigazgatás államosítását. Tiszát tulajdonkép az utca és a közhangulat buktatta meg, tekintet nélkül nagy parlamenti többségére; ez a tény határtalan önbizalmat adott az ellenzéknek, s mikor a kormány benyújtotta a közigazgatás államosításáról szóló törvényjavaslatot, a Kossuth megyei szellemében felnőtt függetlenségi párt megobstruálta azt, mire a kormány a javaslatot visszavonta. Az államosítás a mérsékelt ellenzék régi követelése volt, s mégis mikor Szilágyi a kormányzék-ből előterjesztette, a mérsékelt ellenzék is ellene fordult Apponyival az élén, aki úgy találta, hogy a „megyei határozatoknak csaknem korlátlanul fenntartott appellibilitása égő seb az önkormányzat organizmusán“, ezért a megyei határozatok föllebbezés nélküli végérvényét követelte, s egyébként ő is veszélyesnek látta az államosítást, amíg párturalom van. s nincs választói ügyekben kúriai bíraskodás, közigazgatási bíróság. Az államosítás kudarca megmutatta, hogy senki sem akar reformot, a közjogi kérdésen kívül senkit sem érdekel

más. 1892 elején megalakult, csupa kitűnő emberrel, Apponyi vezetése alatt a mérsékelt ellenzék utódaként a nemzeti párt, mely programjába felvette ugyan a szokványos általánosságokat, mint pl. „főelvünk a szabadság“ — „erős magyar államhatalomnak szervezése egyfelől és az erőteljes nemzeti életnek szabadsága másfelől“, de lényegében a 67 : XII. törvény-cikknek nemzeti vívmányokkal kiegészülését óhajtotta, így magyar udvari méltóságokat, a közös címerben és jelvényben a magyarság érvényesülését, magyar katonai nevelést, esetleg önálló vámterületet és jegybankot. Negyedszázaddal a kiegyezés után az egyik legműveltebb és aránylag szociális gondolkodású fő, minő Apponyi volt, még nem gondolt szociális reformokra, hanem nagy tekintélyével rálép a népszerűség útjára, arra a közjogi programúira, mely öt tizenkét év múlva, 1905-ben elvezette a függetlenségi pártba.

Az egyházpolitikai küzdelmek

Addig még egy kísérlet történt a közjogi harcok elaltatására, az ú. n. egyházpolitikai reformok elővételével. A katolikus egyház politikai súlyának csökkenését, a valóságosságnak a barokk-kor buzgóságához képest általános visszafejlődését alább fogom érinteni, de az egyházpolitikai harc felidézése magában véve is mutatja a katolikus színezet elhalványodását. Ott, ahol a katolicizmus nagyobb hatalmi tényező volt, például Ausztriában, nem is kerülhetett sor ezekre a reformokra. A liberális elv, mint tudjuk, állam és egyház szétválasztására törekedett, s ebből következett az is, hogy a házasságkötést, mely a születendő gyermekek miatt az államot nagymértékben érdekli, függetlenítsék az Egyház befolyásától. A magyar katolikus egyház e korban is élvezi az államvallás ezeréves díszét, de a valóságban erősen alá van rendelve az államnak, mely már tényleg vallástalan, s melynek vezetői, miként 48 előtt a jozefinisták, most liberális katolikusok, protestánsok és szabadkőművesek, egyként ellenségei a katolicizmus hithű formáinak. Deák és Eötvös attitűdje e tekintetben, ha nem felelt is meg mindig az egyházi követelményeknek, barátságos volt és került az Egyházzal való összeütközést, de a 70-es és 80-as években, a materializmus és második nemzedékbeli, ideális lendülettel nélküli liberális korában a szabadkőműves eszmékkel hazajött emigránsok és más liberálisok már alig várták a „fekete“ „ultramontanizmus“ döntő vereségét. A polgári házasság eszméje, vele a felekezetek egyenjogúsítása, amit az 1848-i törvény csak nagy általánosságban mondott ki, mindjárt 67 után felmerül a parlamentben a zsidó és keresztény közti házasságok és a vegyesházasságok kérdése kapcsán. Ez utóbbi világosan mutatja a katolicizmus háttérbe vonulását: míg korábban a katolikusok kívánták a vegyesházasságból születendő gyermekek vallásának állami megállapítását, most

az állami beavatkozással ellentétben a szülők megegyezésére szeretnék azt hagyni. Az Egyház kezdi felismerni, hogy a telkekre nagyobb hatalma van földöntúli feladata teljesítése céljából, semmint az államra, de most az állam az, mely semmiképp nem engedi az Egyházat szabadjára — a katolikus egyháznak nincs iskolai fennhatósága, nem szabad önkormányzattal bírnia, miként bírtak a protestánsok, — s ehelyett iparkodik az embereket az egyházi hatalom alól felszabadítva teljesen saját szolgálivá tenni. Irányi Dániel a függetlenségi párt élén évről-évre követeli az állami anyakönyvvezetést, polgári házasságot és a szentszékek bíraskodásának megszüntetését, pártjának tagjai, de más, kormánypárti képviselők is ma már kvalifikálhatatlan ízléstelenségekkel támadják a katolikus berendezéseket, elsősorban a cölibátust, a szekularizációt is e körök vetik fel; a szintén függetlenségi Simonyi Ernő a csalhatatlanság dogmájával kapcsolatban kijelenti, hogy most egész új vallás állott elő, mert a katholicizmus eddig nem ismert félistent; a kalocsai jezsuita zárda alapítása is nagy vihart kelt, s erről a régi magyar tanítórendről elmondják, hogy a „sötétség és papi uralom legerősebb támasza“. Viszont ugyanezek a legfantasztikusabb szektákat is védelmükbe veszik: Irányi és Helfy Ignác 1877-ben beszédek tartanak az akkor már húsz esztendő óta ittlelvő nazarénusok és a most terjedő baptisták mellett. Társadalmi téren, a hírlapokat leszámítva, csöndesebb a hangulat, csak a függetlenségi körök szítják: így az aranyosmaróti 48-as kör 1874-ben javasolja „kor- és alkalmasszerűleg“ a szekularizációt, képviselője szerint „múlhatatlanul szükséges az emberi haladásért a hierarchia hatalmának megtörése“. Mindezen változó, fel-feltűnő kívánságok közt az állami anyakönyvvezetés az állandó; Irányi mellett már 1871-ben követeli a zsidó származású Horn Ede és a szabadkőműves Pulszky Ferenc „a naponként vakmerően fellépő papi bitorlások“ orvoslásául. Tisza Kálmán vallásos református lévén, a liberalizmus vallásellenes irányát nem pártolta, s a heves vitáknak semmitmondó, halasztó kifejezésekkel vetett véget, aminthogy érdemes kultuszminisztere, Trefort Ágost is, bár erősen liberális volt, iparkodott a harc elől kitérni.

Tisza Kálmán után energikusabb liberalizmus jutott uralomra, melynek vezetői a protestáns Szilágyi Dezső és a katolikus vallású kultuszminiszter, gróf Csáky Albin voltak. Ez utóbbi 1890-ben rendeletben követelte a keresztelési bizonylatok kölcsönös megküldését, amit ugyan a püspöki kar végrehajtandónak ítélt, de egyes lelkipásztorok, így Molnár János komáromi apátplébános nem hajtottak végre, a vegyesházasságból származó és a törvény szerint protestánsnak nevelendő gyermekek megkereszteléséről a bizonylatot nem küldték el a protestáns lelkésznek, azon felfogásból kiindulva, hogy a kereszteléssel az újszülöttet nemcsak az egyetemes

kereszténységbe, hanem a katolikus egyházba is fölvtették. Az egyes esetek kapcsán, amelyek a renitens lelkészek bírságolására vezettek, a parlamentben új erőre kapott a Tisza Kálmántól addig paralizált egyházzellenes irány, fellépett újra Irányi, s a szabadkőműves nagymester, Szivák Imre, határozatilag követelte a polgári anyakönyvvezetés behozatalát. Helyeselték ezt katolikusok is, így a függetlenségi Polónyi Géza és gróf Apponyi Albert. Világos volt, hogy az egyházpolitikai kérdések megtörik a pártok szigorú közjogi elkülönzését és lehetséges, hogy a kormányt, általános egyházzellenes liberalizmusán kívül, ez a megfontolás is vezette, amikor elkészítette a követelt javaslatokat, annak ellenére, hogy a hitéhez hű király bejegyzését előre nem bírta. A polgári házassághoz ezt nem is sikerült kieszközölnie, mire a lemondott Szápáry helyett 1892 novemberében a kitűnő pénzügyi szakteknitély. Wekerle Sándor alakított kormányt az egyházpolitikai javaslatok programjával. Ezek most két esztendőn keresztül voltak országszerte heves viták tárgyai, melyek az eddigi közjogi pártereteket legalább pillanatnyilag megosztották. Bár az agg Kossuth párthíveit liberális állásfoglalásra utasította, a függetlenségiek egy része Ugrón Gábor vezetése alatt a javaslatok ellen harcolt; az erősen szabadkőműves jellegű Eötvös Károly és társai „függetlenségi néppártot“ alakítottak Ugrón katolikus hajlandóságú pártjával szemben, s ebben őket Justh Gyula és hívei is támogatták. Nemzeti párt és kormánypárt tagjai hasonlóképen kétfelé szavaztak, anélkül, hogy itt formális pártszakadásra került volna a dolog. A főrendiházban a nagy hazafi, az abszolutizmus alatt börtönbüntetést kiállott öreg gróf Zichy Nándor szervezte az ellenállást, ő volt egyúttal az, aki a katolikus egyházfejedelmek tartózkodó és még barokk reminiscenciát kifejező magatartásával ellenkezőleg a tömegek elé lépett és a formátlan állapotú katolikus közvéleményt összefogni próbálta. Támogatta őt ebben gróf Esterházy Miklós Móric, valamint a székesfehérvári püspök, Steiner Fülöp, akik vele együtt a liberális közvélemény szemében sötét hatalmak emberei voltak. Zichy Nándor rendezte meg az első katolikus gyűléseket, Sopronban, Komáromban, Pozsonyban, majd az első katolikus nagygyűlést Budapesten 1894-ben, Egyes javaslatok, így a polgári házasság és a zsidó recepció többször is kisebbségben maradtak a főrendiházban, — Zichy Nándor ez utóbbinál a kereszténységről a zsidó hitre térés lehetősége ellen lépett föl, — míg végre új főrendek kinevezésével sikerült a javaslatokból törvényeket alakítani: a házassági jogról az 1894 : XXXI., a gyermekek vallásáról a XXXII., az állami anyakönyvekről a XXXIII., a zsidó recepcióról, vagyis az „izraelita vallásról“, ezt „törvényesen bevett vallásnak“ nyilvánítva: az 1895 : XLII. és a vallás szabad gyakorlatairól az 1895 : XLIII. törvénycikket. A király bizonyára érezte,

hogy az országgraszoló egyházpolitikai vita egyelőre levezeti azon hatalmas közjogi hullámokat, melyek az utolsó véderővita óta a békés fejlődés korlátait áttöréssel fenyegették; e szempontból tehát hajlandó volt elfogadni a Szápáry-kormány új irányát, de amint az ország katolikus erői is megmozdultak, mind nehezebb lelkiismereti konfliktus volt számára a szélsőségesen liberális Wekerle-kabinet mellett kitartani. De kitartott, a kötelességteljesítésnek egyenes derekú, soha össze nem roppanó embere lévén; a javaslatok elfogadása után azonban, 1895 elején, elbocsátotta a kormányt. Wekerle rövid kormányzása alatt különben végkép rendet hozott az állami pénzügyekbe, a költségvetésen kívüli utalványozást ezentúl az egyes minisztereknek lehetetlenné tette, az egész államadósságot, 1 milliárd 62 millió koronát, sikerült 4%-os aranyjárdékká konvertáltatni, s ezt a nagy műveletet többé nem egyenesen a Rothschild-csoporttal, hanem a megmagyarosodó kapitalizmus képviselőjével, a Hitelbank élén Kornfeld Zsigmonddal végezte el. Ugyanekkor tért át az ország — és Wekerle kezdeményéből Ausztria is — az arany valutára, a gyakran értéke egynegyedét kitevő dizázióval küzdő osztrák forintról az aranykoronára, miután Németország is csak alig húsz évvel előbb vezette be az aranyvalutát.

A néppárt

Az egyházpolitikai küzdelem annyiban érte el célját, hogy a függetlenségi párt kettéosztásán kívül új párt is keletkezett, mely eredetileg alkotójának, Zichy Nándornak elképzelése szerint nem állott be a közjogi küzdelembe, hanem attól távol világnézeti alapon csoportosította híveit. Az 1895 elején megalakult néppárt programja az első, mely a katolikus követelések mellett közjogi gravámenek helyett először sorol föl szociális intézkedéseket, így kiszegdák és kisiparosok hitelgényei kielégítését, szövetkezeteket, létminimumot, a munkaadó és munkás közti viszony szabályozását, a földműves- és munkásosztályérdekek védelmét, emellett ígérte, hogy a nemzetiségek' iránt is előzékenységgel fog a párt viselkedni. Leszámítva a függetlenségi pártot, mely gyökereivel tényleg benn állott az Alföld kis- és nagygazdatársadalmában, ha nem is szociális programja miatt, — a néppárt az első, mely a választó jogosultak szűk körén túl is képes szociális programjával az alsóbb rétegekbe behatolni, s emellett a nem-magyar nemzetiségek, a felvidéki katolikus tótság és a dunántúli németiség körében lelkeket hódítani. Abban a sivatagban, ami akkor a politikai élet volt, s amelynek mindösszesen csak két színe volt: liberalizmus és közjogi program, egyik sem alkalmas arra, hogy a kisemberek milliói, anyagi gondjaik és lelki kielégítetlenségük közt észrevegyék, — nagy politikai függetlenség és bátorság kellett ahhoz, hogy Zichy Nándor ez elvek félretolásával alapítsa meg pártját. Hogy azután a néppárt

csakhamar eltért eredeti irányából, s menthetetlenül belevesztett a meddő közjogi küzdelembe, ez nem alapítójának hibája volt. Mint láttuk, a néppárthoz hasonlóan más alakulások is behulltak a népszerűséggel egyedül kecsegtető közjogi harcba, mint a fényre éhes éjjeli bogarak...

A Bánffy-kormány

A közjogi vita fellángolása várható volt az egyházpolitikai hullámok lecsillapodásával, de az új kormányfő, báró Bánffy Dezső maga is előidézte azt, amint a kormányzásban mindinkább kiütközött törekvése, hogy a dolgokat a megyei közigazgatás patriarchális erőszakával kezelje. Az egyházellenes hangulatban eleinte még sok szimpátiát szerzett neki a hátralevő egyházpolitikai törvényeknek keresztülhajtása a főrendiházban, továbbá az esztergomi és nagyváradai udvariassági látogatása alkalmával az új törvények ellen, bár csak igen óvatosan, nyilatkozó A. gliardi pápai nunciusnak és az őt védő gróf Kálnoky külügyminiszternek megleckéztetése — ez utóbbi kénytelen volt lemondani és helyét a kezdődő európai krízisben a gyámoltalan gróf Goluchowski Agenor foglalta el. 1896-ban a honfoglalás millenáris üneplésekor —, amely dátumot illetőleg előbb a nevesebb történészek, Pauler Gyula és Salamon Ferenc, eltérő állásponton voltak — a pártok marakodását Treuga Dei szüntette meg. Július 5-én a képviselőház elnöke, Szilágyi Dezső tartott a kortársaktól nagyszabásúnak ítélt beszédet a parlament tagjai élén a király előtt, s ez évben nyitotta meg királyunk, a szövetséges román és szerb királytól, mint egy középkori magyar király balkáni vazallusaitól kísérvé a Baross minisztertől újra munka alá fogott Vaskapucsatornát. Az 1896. őszi választásokat azonban Bánffy, egész felesleges módon, mert a korlátolt szavazat jog mellett úgyis győzött volna pártja, a Tiszaénál is nagyobb közigazgatási befolyással, a korteskedés minden szerével eszközölte. 287 szabadelvűpártival szemben a nemzeti párt csak 37, a hazatért Kossuth Ferenc, a turini remete fia vezetése alatt álló függetlenségi párt 48, az Ugron-párt 7, a néppárt csak 20 tagot tudott behozni. A közigazgatási erőszak különösen a néppárt ellen dühöngött a Felvidék tót kerületeiben, mivel a liberális világ ebben a pártban idegen, kiirtandó elemet látott. A választások emléke hallatlanul megnövelte az elkeseredett ellenzék aggresszivitását. Bánffy bírt erős kézzel, de nem Tisza Kálmán taktikai érzékével, s meghagyta az elnöki székben Szilágyi Dezsőt, ki az utóbb korelnökként elnöklő öreg Madarász Józsefhez hasonlóan, némi belső meglepedéssel nézte és fedezte az ellenzék obstrukcióját. Ausztriában ekkor a népfajok harcában minden parlamentáris kormányzás lehetetlenné vált, s így az esedékes pénzügyi kiegyezéseket sem lehetett vele megkötni; a vámszövetség 1897-ben lejárt, miután azonban az új megkötéséhez az osztrák parlament munkaképtelen-

sége folytán hiányzott a másik fél, 1898-tól Magyarország elvileg önálló vámterületet képezett, a valóságban azonban az addigi közösség, minden szervezetével, tovább működött. Ez annál természetesebb volt, mert az önállóságra átmenni nemcsak sok időt és külföldi államokkal gyöngült helyzetben lefolytatandó tárgyalásokat kívánt, hanem a magyar agrár-gazdaságra valószínűleg katasztrófális lett volna. Ezen politikai kérdések mellett érzelmi dolgok is hevítették a hírlapoktól vezetett közhangulatot, így 1898-ban a Hentzi-szobor újabb ügye, melyet ekkor várbeli helyéről a király a hadapródiskola udvarára távolított el. Bár Bánffy-nak sikerült az ellenzék egyik régi követelését megvalósítani: báró Fejérváry Géza honvédelmi miniszter a honvédelmi oktatás fejlesztéséről és a Ludovika Akadémia valóságos főiskolai rangra emeléséről 1897-ben törvényjavaslatot hozott: az ellenzék-től fölkorbácsolt izgatottság mind nagyobb fokra hágott, s ennek védelme alatt az ellenzék már előbb is megkezdett obstrukciós hadjáratát késhegyig folytatta. 1898-ban az obstrukció, melyet egészen elavult, barokk udvariasságú pártélet számára készített házszábályok tettek lehetővé, az ú. n. ischli klauzula ellen folyt, mely azt célozta, hogy amíg az ausztriai és magyar törvényhozás másképp nem intézkedik, a vámközösség tényleg fennmaradjon, azaz a gazdasági kiegyezési megállapodások ne a 67-es törvénytől megszabott tízéves határidőre szóljanak, hanem automatikusan tovább is érvényben maradjanak. Ezt a megállapodást Lukács László pénzügyminiszter kötötte a király nyári tartózkodási helyén, miután a gazdasági kiegyezések lehetősége nemcsak az ausztriai parlamenti viszonyok, hanem a magyar obstrukciók következtében is mind nehezebbé vált. Az obstrukcióhoz elég volt az előző ülés jegyzőkönyvéhez formális módosításokat benyújtani, s azokra névszerint szavaztatni; ez a játék annyira népszerű volt, hogy a függetlenségi és nemzeti párt egykép résztvett benne, bár vezérei, Kossuth és Apponyi nem helyeselték ezt, legnagyobb szenvedéllyel pedig az Ugron-párt és a Rakovszky István vezetése alatt álló néppárt folytatta. Zichy Nándor fáradozása hiába volt: a szociális térről megint minden visszaesett a közjogi küzdelembe.

Λ Széll-kormány

Az „erőskezü“ Bánffy kormányát, melyben különben kiváló szakemberek voltak, mint Lukács László pénzügy-, Wlassics Gyula kultuszminiszter, megörölte az obstrukció, 1898 végén az elenzék technikai obstrukciójával meg akarta akadályozni, hogy az új esztendőre a kormány az állami kiadások és jövedelmek kezelésére felhatalmazást kapjon, amit akkor még valami nagy közjogi katasztrófának véltek és „cxlex“ állapotnak neveztek. Erre a kormánypártban Tisza Kálmán az ú. n. „lex Tiszát“ terjesztette be, mely az exlex ódiúmat az

obstrukcióra hárította és kimondta, hogy a képviselőház abszolút többsége hajlandó a felhatalmazást a kormánynak megadni. Bár e párthatározatot, mely nem is akart törvénytől lenni, 234 képviselő aláírta, 32 tekintélyes ember, többnyire a Nemzeti Kaszinó tagja, Andrásy Gyula gróf vezetésével közjogi szempontból aggályosnak tartá ez eljárást és mint „disszidens“ elhagyta Bánffy pártját, aki ezzel, heves személyeskedő harcok közben meg is bukott, 1899 elején a régi parlamenti routinier, Széll Kálmán vette át a kormányt olyképen, hogy az obstrukció alatt letöredezett pártelemek, a „disszidensek“, köztük Szilágyi Dezső, valamint a nemzetipártiak is Horánszky Nándor vezetésével egyesültek a kormánypárttal, s ezzel a néppártot kivéve valamennyi 67-es pártot magában foglalta a 362 tagból álló kormánypárt. Persze, ezzel a közjogi helyzet nem javult, mert a 67-es ellenzék szerepét a néppárt a nemzeti pártnál is hevesebben és kíméletlenebbül töltötte be. Széll Kálmán valóságos békét kötött a pártokkal, melyben ezek „megengedték“ elnök és alelnök választását, a sürgős törvényjavaslatok letárgyalását, megígérték, hogy ha egy képviselőt a házszabályok szerint kizárnak, az ebbe belenyugszik, viszont Széll megígérte a választási visszaélések akadályozására a kúriai bíraskodást és egy egész szelíd házszabályrevíziót. Széll kiegyezési formulája az ischli klauzula tartalmát időhöz kötötte, olykép, hogy ha 1904-ig Ausztria nem egyez meg újabb vám- és kereskedelmi szerződésben, önálló vámterületet állítunk fel. Ez és a Szélltől program gyanánt hirdetett „jog, törvény, igazság“ ígérete aránylag nyugodtabb légkört teremtett, s úgy látszott, hogy több mint három évtized meddő közjogi harcai után rákerülhet a sor az ország elavult társadalmi és kulturális struktúrájának átalakítására. Erre mutatott, hogy a kezdődő agrármozgalmak hatására Darányi Ignác földművelésügyi miniszter komolyan foglalkozott a mezőgazdasági népesség helyzetével, s hogy előbb a néppárt, utána a Kossuth-féle függetlenségi párt is fölvette programjába az általános szavazatjogot, aminek megvalósítása a pártéletet döntőleg más síkra toltá volna.

A valóságban Széll kormánya sem tudta a meddő viszonyokat megváltoztatni. Az Apponyi-féle csoport bevonulása a szabadelvű pártba, ennek Összetételét alig változtatta meg, továbbra is a középbirtokos, most már „gentry“ társadalom exponense volt ez, egyesülve a liberális kapitalizmus érdekeivel, viszont Apponyi évtizedes küzdelme a kiegyezés „lépcsőzetes“ kiépítéséért, az alvó nemzeti jogok fölélesztéséért, a katonai téren, tehát az öregedő király személyes érzelmeitől kiharcolandó nemzeti „vívmányokért“ a 67-es politikusok tömegeit is hajlamossá tette a közjogi szempontok kizárólagos érvényesítésére. A kormánypártban mind nagyobb szerepet játszott az új generáció: egyrészt a Tisza-„gárda“ élén az

erősen liberális, hajthatatlan akaratú gróf Tisza István, a volt miniszterelnök fia, másrészt Andrássy Gyula hasonnevű fia. Mindkettő nagyműveltségű, talpig becsületes államférfiú. Tisza István mélyen érezte a szégyent, mit az oknélküli, léha obstrukció folytonos réme jelentett, s ami már a monarchia hadi felszerelésének elavulását is kezdte magával hozni, épp abban az időben, amikor egész Európa fegyverkezett, s egymással szemben kezdtek kialakulni a hadviselő frontok. Viszont az obstrukció hősére rábeszéléssel, jószóval és tanácsal lehetetlen volt hatni, hiszen sokak számára a népszerűség egyetlen, de olcsó útja az obstrukció botránycsinálása volt. Tisza első miniszterelnöksége alatt a legnagyobb elkeseredés arra az egyszerű javaslatra támadt, hogy délután is legyen ülés és hogy erről egyszerű, nem névszerinti szavazással döntsön a ház. A parlamenti mechanizmus túlbecsülése kellett ahhoz, hogy ily dolgok miatt Apponyi 26 hívével kilépjen a kormány-pártból. Egyébként felelősségteljes politikusok nem helyeselték az obstrukciót, de pártjuk nem hallgatott rájuk, így gróf Zichy Jánosra a néppárt; Kossuthot is többször cserbenhagyta pártja, mikor leszerelést rendelt el.

Khuen-Héderváry és Tisza István; a szabadelvűpárt bukása

Ezen „lengyel“ állapotok magyarázzák Széll, utána gróf Khuen-Héderváry Károly, majd Tisza István bukását. Széll 1899-ben oly szabad és tiszta választást rendezett, aminő 1875 óta nem volt, megalkotta a parlament erkölcsi védelmére az összeférhetetlenségi törvényt, s ha korábban az obstrukciót az ellenzék jogos fegyverének mondták a kormány erőszakos választásával és korrupciójával szemben, most ez a fegyver joggalanná vált. De tovább használtatott. Újabb Hentzi-szobor-ügy, a tartalékos katonák „hier“-rel való jelentkezése nagy vitákra adott okot. Az 1901-i új választás még mindig 263 kormánypártit hozott be, de 1902 végén Fejérváry honvédelmi miniszter 25%-os katonai létszámemelést kért, Apponyi és Kossuth ezzel szemben nemzeti követeléseket jelentettek be, a néhány függetlenségi képviselőtől hamis hírekkel felizgatott diákság véres tüntetésbe keveredett, az obstrukció pedig, mely éppen Obrenovics Sándor szerb király meggyilkolásakor akadályozta meg a monarchia hadereje kiépítését, megbuktatta Széllt. 1903 júniusától novemberig az addig Horvátországot ügyesen kormányzó bán, Khuen-Héderváry kísérletezett, mint miniszterelnök; egy függetlenségi képviselőt, gróf Szapáry László, a fiumei kormányzó, a miniszterelnök tudta nélkül pénzért akart rávenni az obstrukció megszakítására, mely zavartalanul folyt; a katonai követelésekkel szemben a király 1903 őszén a chlopy-i hadiparancsban kijelentette, hogy legfőbb hadúri jogait nem adja fel, sőt azokat itt mereven értelmezte és a magyar nemzetet a monarchia egységében, mint annak egyik néptörzsét kezelte, de az 1903 november elején kormányalakítással meg-

bízott Tisza István mégis elérte nála, hogy a szabadelvű párt „kilences bizottságának“ a közös sereg jelvényeire, a magyar tisztképzésre és a magyar tisztek alkalmazására vonatkozó katonai vívmányait elfogadja. Tisza Ausztriával szemben is érvényesíti a magyar álláspontot, ahol a munkaképessé tett Reichsratban Körber miniszterelnök, az „előkelő idegen“ erőlyesen fellépett a kiegyezés minden tágítása ellen. De a katonai követelések újra születtek az újból ellenzéki Apponyi programjában, aki egyebek közt magyar vezérlet- és vezényletnyelvet követelt, szintúgy a miniszterelnöksége után szélső függetlenségivé vedlett Bánffy Dezső is „új pártja“ élén. Az obstrukciót Tisza házszabályrevízióval akarta letörni, de pártja nem követte egészében; 1904 november 18-án az ellenzéki zajban a házelnök, Perczel Dezső zsebkendőjelzésére mégis szavaz a többség, Andrassy Gyula ezt az eljárást szabálytalannak tartva, kilép a kormánypartból, az ellenzék december 13-án szétrombolja az ülésterem bútorzatát, Tisza az új választást 1905 januárban tiszta kézzel folytatja le, s belőle az immár harmincesztendőszes szabadelvű párt bukottan, kisebbségben kerül ki.

A koalícióval jön a kiegyezés kora politikai rendszerének feloszlása, melynek teljes kihatásait a monarchia összeomlásáig csak a világháborútól a közvéleményre kényszerített fejelem tartóztatta fel.

A SZELLEMI KÉP

A KIEGYEZÉSI korszak szellemi képét vizsgálva, első pillanatra is szembetűnik azon sajátos államkoncepció, mely a liberalizmus elvi színezete alatt határozza meg a nemzet jellegét. A 48 előtti rendiségben érthető volt, ha a rendek a magyar nemzet fogalmát és kiterjedési körét a rendi előjogok birtokához kötötték, s mindazt, ami ezen kívül esett, sem a nemzethez, sem a rendi államhoz nem számították. Láttuk, hogy e szűkkeblű, de a rendiség múltjából érthető felfogást Széchenyi döntötte meg, s utána a 40-es évek liberális nemzedéke tényleg fel is szabadítja a nemzet fogalmát a rendi korlátoktól, kiterjesztve azt a rendiségen kívülálló milliókra. Az alkotmányos élet újabb megindulásakor a Deák-pártban még ezek a nézetek uralkodtak, legalább is a szellemi vezetők, Deák, Eötvös, Andrássy közelálltak a Széchenyi-féle nemzetkoncepcióhoz. De a haza sorsának jobbrafordulását szemmel láthatólag a 67-ben befejezett közjogi harc hozta meg, melyet Deák és pártja a Corpus Jurisszal kezében vívott meg, s e harc mögött a nemzet szellemi és anyagi viszonyai alig szerepeltek, mint a mérlegbe vethető súlyok. Már 1869-ből van adatunk arra, hogy a politikai győzelem következtében a politika mint egyszerű parlamentáris, pártfolyamat tűnik fel a nemzeti élet legjelentősebb tényezőjeként. Egy Deákot dicsőítő műben találjuk e kor jellemző mondatot: „Hazánk legközelebbi jövőjének sorsát nem a királyi trón ragyogó fénye, nem a felelős kormánynak törvényes hatalma, nem az egyház és tudomány képviselői, még maga a törvényhozás sem, — csak egy politikai párt intézendi el.“ Ennek a pártnak népszerűsételére támaszkodva kell a szabadság uralmát megvalósítania; egészen homályos, frázisokba vesző célkitűzések közt lényeges az elképzelés: a nemzet haladását egyetlen parlamenti csoport okozza és fogja okozni, amiben benne van azon túlbecsülése a parlamenti üzemnek, mely ettől kezdve fokozatosan szélesebb köröket kerít hatalmába. Míg ettől a felfogástól a Deák-párt idején a vezetők távol álltak, addig az új század elején már a leghatalmasabb szellemek látását is elhomályosította ez a, mondjuk, parlamentáris és etatisztikus megfogalmazása a nemzetnek.

A szabadelvűpárt; az uralkodó középosztály

Itt nem valami hatalmas elméletről, nem egy tudományosan fegyelmezett fő munkájáról van szó, amilyen volt Eötvös

József műve a XIX. század uralkodó eszméiről, hanem az adott politikai és szociális viszonyokból kinőtt s mind általánosabbá váló felfogásról, melynek klasszikus összefoglalása sohasem készült el, de amely öntudatlanul is terjeszkedett a nemzet politikai gondolkodásában. A Deák-párt bukása után a szabadelvű párt nemcsak magáévá tette ezt a felfogást, hanem egyenesen saját uralmával azonosította Magyarországon a szabadság és humanizmus fennállását. Éppen mert ezek a gondolatkörrök tisztán gyakorlatilag, tudományos rendszerezés nélkül álltak elő, sajátos ellenmondásokkal találkozunk bennük. A Deák-párt a 48-as szellemhez képest még centralista volt, Tisza emberei a vármegyéből származtak és nélkülözték Eötvös európaiságát, ezért féltette tőlük a Deák-párt a hatalmat, attól tartva, hogy az arisztokratikus vármegye kedvéért feláldozzák a szabadelvűséget, s az azzal egyet jelentő parlamentarizmust, mely „az ország legdemokratább testületéből, a képviselőházból ered“. A parlamentarizmus feláldozása a vármegyeiségnek annyit jelentene, mint „hadat izenni az észnek, a felvilágosodásnak a tudatlanság és tespedés érdekében⁴. Tudjuk, hogy ez a parlament szűkkörű választójogon épült fel, aminő volt körülbelül a 48 előtti francia, vagy a 48 utáni belga, — de lelke mélyén meg volt győződve arról, hogy az emberiség minden vívmányának fenntartása az ő fennállásától függ ez ország határai között. Változást csak annyiban hozott a Tisza-féle fúzió, hogy a szabadelvű párt a parlamenti párturalom elvi és tényleges fenntartása mellett régi szerelméről, a vármegyei autonómiáról sem mondott le, anélkül azonban, hogy a központot a régióknak feláldozta volna. Ehelyett a Tisza-féle pártabszolútizmust építették a vármegyék fölé is; a főispán és a közigazgatási bizottság útján gondoskodtak arról, hogy a vármegye funkcionálása, melyet nem akartak megszakítani, ugyanoly irányban és szellemben folyjék, mint a központban a parlamenté. Így megoldva a vármegye kérdését, nem volt szükség az államosításra, s bár a közigazgatás államosítása lényegesen megkönnyítette volna a központ uralmát és a nemzetet helyettesítő párt abszolútizmusát, ebben a dologban szabadjukra engedték az érzelmeket, melyek a vármegyei nemesesség köréből rekrutálódó pártban a megyei hagyományok formális fenntartását kívánták. Innen van, hogy bár erős áramlatok követelték, részben a nemzetiségi veszedelemmel szemben, a vármegye államosítását, így a szellemes publicista, felvidéki megyei ember Grünwald Béla, Szilágyi Dezső, a nemzeti párt egészében is egy ideig, — lényeges lépésre e téren a szabadelvű párt sohasem tudta magát elhatározni.

Minden, mi az országban történt és nem történt, ennek a pártnak szellemi adottságából és szociális gyökereiből következett. A képviselői névjegyzékek egész a 90-es évekig alig tüntetnek fel polgári neveket, általánosságban még a régi ne-

messég tagjai a képviselők, s a miniszterek között Wekerle Sándor, az első nem-nemes, egyelőre még fehér holló, akit a polgáriak nagyobb számban a XX. századnak inkább csak második évtizedében követnek. A politizáló osztály gerincét a középbirtokos nemesség alkotja, akárcsak 48 előtt, azon 1000—10.000 holdnyi „uradalmak“ tulajdonosai, akiknek már birtokuknál fogva is megvan a befolyásuk vármegyéjükben, s ez a befolyás lendíti fel őket a központba. Ilyen birtok volt a 80-as években nem egészen 4000, s ennek a négyezer embernek gondolkodása adta meg a nemzeti gondolkodásnak is színezetét. Persze egy osztályról lévén szó, annak jellegzetes vonásai nem illenek minden egyes tagra, s ennek az osztálynak is volt sok oly embere, akik „fertyalmánásokként“ felfelé kapaszkodtak, a mágnásokhoz „dörgölöztek“ (ez a kifejezés már 48 körül általánosan használt), viszont mások, szerencsés birtokvásárlás, öröklés, jó gazdálkodás útján fel is emelkedtek közéjük, így a Lónyay, Tisza grófi családok. Az osztály zömét a „táblabírók“ alkotják, akikről a jobbágság felszabadítása után is áll: „ez osztályról szólni majdnem annyit tesz, mint szólni az egész magyar nemzetről, mert tagadhatlan, hogy e nagyszámú osztály képezi nemzetünknek valódi magvát. Nem hiába nevezte Verbőczy a nemességet populusnak, még jóformán most is az.“ És hiába egyenlősítette a törvény a városokat a vármegyékkel, polgári életformájú egyént most még kevésbé küldenek a városok a parlamentbe, s többnyire az arisztokrácia tagjaira, vagy igen befolyásos politikusokra, miniszterekre bizzák érdekeik képviseletét. Ez a 4000 család meg van győződve arról, hogy „nivelláló“, demokratikus korszakban él, a politikában fenntartja a jogegyenlőséget, mindenkinek megadja az életlehetőséget, legfeljebb abban kívánna még változást, hogy a főurak ne alkossanak többé külön, magukban elzárkózó rendet, mert hisz a kor már megszabadult a „kasztok“ előítéletétől. Ez illúziók alapját a törvényhozási liberalizmusban láthatjuk: a rendi kötöttségeket feloldotta a 48-as és 67-es törvényhozás, s ez a birtokán élő társadalom erősen hiszi, hogy mióta nem robotol neki a paraszt, mióta kiki szabadon választhatja foglalkozását, mióta a volt jobbágy fia tanulhat, a gabonakereskedő vidéki zsidó városi lakos és művelt ember lehet, végkép beköszöntött a demokrácia, a szabadelvű gondolkodás politikai és társadalmi formája.

Újabb törvényhozó munkára nincs szükség szociális téren, aminthogy a közjogi alapnak, a 67-es kiegyezésnek állandóságában is megnyugodott ez az osztály. Elvi liberalizmus még ugyanoly ellensége a szabadság korlátozásának, mint a 40-es években: a gazdasági életben szabadkereskedelem híve, amit megkönnyít neki, hogy gabonáját még amerikai versenytől mentesen tudja elhelyezni főként a nagy felvevőképesű monarchia határain belül; híve a kapitalizmus szabad

mozgásának, s az egyik új kapitalista, Wodianer Albert az egész szabadelvű párt véleményét fejezi ki ezzel: „A tőke állhatatlansága a természet törvénye“, a kamatlábat nem lehet törvényesen megszabni, az ily törvény folyvást kijátszható és úgysis jobb a gazdasági életre, ha magas a kamat, mert a tőkék odafolynak... Mikor Bismarck nyomán a védvamos irány terjed, ellene nemes magyar hagyományok nevében szögeznek lándzsát részben polgári, német származású, de a középbirtokos nemességhez csatlakozó nemzetgazdászok, Kautz Gyula, Láng Lajos. A gazdasági liberalizmus két nagy ellensége, a szocializmus és etatizmus közül az első még fel sem tűnt a magyar föld peremén, a másodiknak mozgékonyasága, erőszakos tevékenysége pedig nem tetszik e rendszer és szabályozás szükségét nem érző boldog nemzedéknek. Kautz a gazdasági „reakció“ forrását a „nyers, cinikus, minden idealizmust levetkőzött és csak a szervezett fizikai erőt bálványozó államvezényletben“ látja és reméli, hogy a reakció a „Széchenyiek és Dessewffy Emilek, az Eötvös Józsefek és Deák Ferencek, a smithianizmus e fényesnevű tisztelőinek honában“ nem fog meggyökerezni. A „szociális olajcsöpp“-ről ez a társadalom a 80-as évek közepén vesz tudomást, meglehetősen ellenérzéssel: a francia, angol földön megkezdett gyöngék-védelme, mely Ausztriában a „kisember“ pártolásaként jelentkezik, veszedelmet jelent a szabadságra és haladásra, mert mint az uralkodóosztály egyik szócsöve, Heltai (Hoffer) Ferenc 1885-ben írja, a kispolgárság, városi lakosság minden haladás ellensége, látköre szűk, közcélokra nem adakozik, s kívánságai a gazdasági élet megkötésére irányulván, a közmegélhetést nehezíti. E felfogás szerint a magyar parlamenti élet egyik legszomorúbb fejezete az új ipartörvény, mely a kisiparosok, e kellemetlen „kisemberek“ nyomására kvalifikációhoz köti az iparűzést, s ezzel a liberális panasz szerint az árvái, túróúi, zólyomi gyolcsos tótokat kitiltja a hetivásárokról, az építőiparban pedig egyenesen megakadályozza a házépítést.

Következésképpen ugyanily elvi álláspontot foglalt el ez a gondolkodás a földbirtok kérdésében. A 80-as évek eleje óta Amerikát járt nagybirtokosok, gróf Andrássy Géza és gróf Széchenyi Imre szóbahozzák a kisbirtok fokozódó elaprózódását, melynek korábban útjában állt a rendi kötöttség, de ekkor már a gazdasági liberalizmus értelmében nem volt senki, aki akadályozza. A grófok angol és amerikai farmer-mintára a kisbirtok örökösödésének megkötését, sőt a középbirtokok hitbizománnyá alakulását kívánták, néhány éven át ott röpködtek a levegőben a létminimum és homestead kifejezések, azonban a liberalizmus sikerrel védte ki a támadást, legalább is a közép- és kisbirtok dolgában, mert a nagybirtokra rézve nem akadályozta a kötöttséget, sőt a több mint 60 hitbizományi birtokból 40-nél több épp Tisza Kálmán liberális korszakában

jött létre. Láng Lajos, aki Pólya Jakabbal és Berzeviczy Alberttel oroszlánrészt vett ki e harcból, kijelentette, hogy a „földbirtok terjedő feldarabolásában nem lát semmi veszélyt“, amiben ugyan nagybirtokellenességet is láthatnánk, s valóban. az akkor nagytekintélyű Schmollerrel együtt ő is veszélyesnek tartotta latifundiumok teremtését, de viszont a már meglévő hazai latifundiumok ellen sem volt hajlandó közbelépni. Itt nem birtokpolitikáról, hanem egyszerűen az elvi liberalizmus alkalmazásáról van szó: a föld éppúgy, mint az ingó tőke, csak szorgalom és takarékoság által szerezhető és tartható meg, ezért mindig lesznek, akik elvesztik vagy elnyerik, a parasztbirtokon sem kell gyámkodni, teljesen elég Széchenyi szellemében (amit akkor Széchenyi szellemének tartottak) szabad forgalom és korlátlan hitel. „Korunk vezéreszméje: munka és értelmiség“, s ez optimista kiindulásból optimista világnézet következik még a középbirtokot illetőleg is: a köznemesség elszegényedése a „társadalmi erők dinamikájának“ műve, melyet nem helyes, nem is lehetséges feltartóztatni, s Berzeviczy Albert, középbirtokos család művelt, hivatali pályára lépett fia is csak azt ajánlja, hogy a nemes birtokos állítsa arányba keresetét és kiadását, a birtoktalan pedig menjen polgári pályára. Ki kell emelnünk, hogy a liberális és az agrár irány egyképen európai gondolatokból táplálkozott: a grófokat amerikai tanulmányúttjukon a német nemzetgazdász Meyer Rudolf vezette, s az ő elvei szerint akartak ezek négy telek átlaggal kötött parasztbirtokot létesíteni. Az antiliberális gondolat az általános közvéleményben csak kriptó-életet folytathatott, még néhányszor felmerül, hatás nélkül, amikor a középbirtok sora mind rosszabbul megy, György Endre 1893-ban porosz és román példa után már jogosultnak mondja az állami beavatkozást annál inkább, mert a „country gentleman“, a „landed gentry“ megmentése nemzeti érdek is, ez tartotta fenn az abszolutizmus alatt a magyarságot, s ma sem lévén városi polgárságunk, joggal vezeti ma is az országot, ezért a „korlátozott birtokforgalom nemzetfenntartó előnyeiben“ kellene részesíteni. Szinte az egyetlen, aki szélesebb humanisztikus alapra áll és az általános társadalmi jólét érdekében kívánja a gazdasági liberalizmus elhagyását, Bernát István; ő már 1888-ban nélküli társadalmunkban az előrelátást és orvoslást: „a magyar társadalom nem áll feladata magaslatán, philanthropiájában nem elég ildomos, önzésében nem elég szemes“, felismeri a parasztság elhanyagolt voltát: „e jórészt gyámoltalan, proletár tömeg növekvése szigorú kritikáját képezi eddig követett politikánknak“. De e politika az uralkodóosztály szellemének kifolyása lévén, még jó ideig változatlan maradt.

Pedig ez a középnemesség egyedül a gazdasági liberalizmustól elfordulva menthette volna meg vagyoni biztonságát.

Emlékszünk, a jobbágyfelszabadítás, robot és fizetések megszűnte magában véve is krízisbe döntötte a nemességet, de ebből néhány évtized alatt kiemelkedhetett volna. Csakhogy ennek épp az ellenkezője történt: a birtokos nemesség évtizedről-évtizedre jobban proletarizálódott, ami azt jelenti, hogy nem tudott a szabad birtok — szabad munka viszonyába beilleszkedni. Ezt csak akkor tehette volna, ha nemesi, azaz úri életmódját legalább átmenetileg feladja és komoly gazdasági tanulmányokat folytatva maga ügyel fel földje művelésére. Egyiket sem tette meg. A gazdasági szakismeret már 48 előtt is igen gyöngye lábán állott: a magyaróvári szakiskolából 1818—1855 között összesen csak 1534 képzett gazda jött ki, akiknek nagy része gazdatiszt volt és a biztos keresetet nyújtó mágnás-uradalmakban helyezkedett el; a viszonyok 67 után sem javultak, Magyaróváron és Keszthelyen kívül nem volt gazdasági iskola, hol középbirtok kezelését meg lehetett volna tanulni, külföldre csak igen gazdag, előkelő családok küldték ki gazdafiaikat, s így a nemesi birtok túlnyomó része patriarchális, azaz elmaradt művelésben részesült. Ezzel szemben a kiadások nagyban modernizálódtak, s a külföld városias luxusa bevonult mind a vidéki kúriákba, mind a fővárosi úri szállásokra. A nyugati luxus azonban nálunk sajátságosan színeződött a régi nemesi élet szórakozásainak hatása alatt. Még az abszolútizmus korából származnak a nemesi osztály ez önmegfigyelései: „De nem gondolta meg sok jószívű, könnyelmű ember, mily kincset bír szép terjedelmű jószágaiban, melyet a kártya, a muzsikaszó és a víg pohár, a pazar konyha emésztett fel.“ „Vagyoni rendtelenségünk nemzetünknek amaz Európában páratlan, pazarságig generosus jelleméből foly“, mely a vendégszeretet ugyanazon mértékét tartja fenn — a vidéki kúria „kocsmává vált“, de ingyenessé —, mint akkor, amikor még az úrbéri szolgálmányok minden természetbelit ingyen szolgáltatnak. Ekkor tűnik fel általános „úri“ tulajdonként a cigányzenéért lelkesedés: „egy nótáért egy ötvenest, egy százast, egy ezrest nyom a kedvenc primás markába“, — ezek mind oly szimptomák, mint amikkel ma is találkozunk a nagybirtok hasonló felhasználásánál, azzal a különbséggel, hogy az esztelen költségeket ma a fiatal mágnások bárzene és nem cigányzene mellett végzik el. A középnemesség nevelése akkor éppoly elmaradt volt, mint ma sokhelyütt a főnemeseké: a családi életet erősen hátráltatta a birtokos kétlakisága, politikai, akár vármegyei, akár fővárosi elfoglaltsága és gazdasága, ezért „a férfi egész nap házán kívül keres szórakozást, s az estét férfikörben igyekszik tölteni; az asszony látogatóba jár, s ezért főgondjai közé a toilette rendezése tartozik“.

Tekintsünk el a 48 utáni nemesi élet idealizált rajzaitól, aminőket Jókai Mórtól Herczeg Ferencig és egész a modern „konzervatív“ elbeszélőkig tömegestől szolgáltatnak íróink, s

akkor felismerjük: ez a középnemesség, amikor a politikai hatalom belügyekben kezében volt és mégis naponkint szegényedett, kétségtelenül az önmagukat túlélte, dekadenciába esett nemzetségek sorsában osztozott. A magyar föld eladósodása az abszolútizmusban még távolról sem volt katasztrófális: 1858-ban a monarchia német területein egy katasztrális holdra 35 forint adósság esett, az olasz területeken 8'6 forint, Galiciában 49, Magyarországon csak 218 — az adósodás csak utóbb nő, tehát nem a jobbágyfelszabadítás következménye, s mivel egyidejűleg gabonaeladásunk és általában agrárexportunk kielégítő, kétségtelenül a gazdasági tanulatlanságnak és a nemesi korból átvett időszerűtlen életformáknak tudandó be. Hogy az egész kiegyezési korszakban jóformán egyetlen dicséretét sem találjuk a polgári életnívónak, ez magában véve is sokat mond. Már pedig Európa polgári korszakában nem lehetett épp ezt az életformát büntetlenül elhanyagolni. Tényleg a nemesi középosztály a 30-as és 40-es években hatalmas virágzását élte, nagy emberek és nagy gondolatokat termelt ki magából, s a 48-as erőfeszítésnek is ő volt a heroikus erőforrása, de úgy látszik — se gondolattól az adatok szemlélete közben nem lehet szabadulni — a következő nemzedékben már elvesztette alkalmazkodási képességét és az új idők új követelményeire a régi életformák merev fenntartásával reagált.

Ezt cselekedte akkor is, mikor időszerűtlen társadalmi kötelezettségei és szórakozásai következtében a föld megindult lába alatt. A birtokát vesztett földesúrnak nem szabad más foglalkozást keresnie, mint ahol tovább folytathatja az örökölt életmódot. Ezek a „diplomás“ foglalkozások, az abszolútizmus alatt inkább csak a megyeiek, utóbb az államiak is. Szakértelem és állandó munka éppúgy nem kell hozzájuk, mint a földesúrsághoz sem ezen régi felfogás szerint. Az ötvenes években Pesten nagy feltűnést keltett egy volt alispán szivarüzlete, s még hozzá, hogy ki is függesztette nevét. A vidéken egy 300.000 forint értékű gyár tulajdonosát mindenki kinevette, amiért üzemében dolgozik, ahelyett, hogy „élne úri módon Pesten s ott sétálgatna vagy kocsikázna a Váci-utcában“, ahol szivarozgatnak — állapítja meg az egykorú nemesi megfigyelő — a magyar urak és csináltatják adósságra az ezerpengős ruhákat leányaiknak. Iparos és kereskedő-foglalkozást csak a teoretikusok mernek ajánlani, s csakugyan, az alkotmányos élet felszabadultával az állami hivatalok könnyen felveszik a birtoktól elszakadt középnemességet. Itt is azt látjuk, hogy az elszakadás eleinte csak sporadikus és csak később, a 80-as és 90-es években gyorsul meg. Ezzel függ össze a hivatali állások szaporodása ez évtizedekben: az 1892. évi költségvetésben még csak 60.776 állami alkalmazott van, 1902-ben 97.835, tehát a szaporodás tíz év alatt több mint 50%, a személyi kiadások dolgában még több: ezek 110 millióról 192 millióra ugranak fel?

Tehát itt is revideálnunk kell a Tisza Kálmánról alkotott közkeletű véleményt, mintha ő alatta helyezkedett volna el a nemesség a közhivatalokban. A valóságban ez folyton növekvő folyamat volt, s a Tisza-rezsim működése e téren azért oly feltűnő, mert ő volt az, aki a nagynevű középirtokosságot hivattal ellátta; a kisirtokos nemesség nagy tömegei csak a későbbi kormányok alatt kopogtattak az állam kapuján.

A gentry kialakulása

Társadalmi fejlődés szempontjából a kisirtokos, nagy részben bocskoros, sokhelyütt compossessor nemesség átalakulása az igazán lényeges. Ennek életszínvonala a rendi korban csak valamivel volt magasabb a jobbágyénál, s úgy látszik, még utóbb is több évtizeden át az maradt. Gazdasági felkészültség hiánya, bőven kapható hitel a 70-es és 80-as években kezdik kiűzni a falvakból, a bogárhátú házikókból, miket később eufemizmussal kúriának neveznek, s nekiindul nem a világnak, hanem a megyei központnak és Pestnek, hogy atyafisága útján állást nyerjen. Tisza Kálmán a középirtokosságnak képviselő-séget, vezető minisztériumi állásokat, főispánságot szerzett, ez köztudomású volt és el nem rejthető; a kisnemesség etatizálása észrevétlenebből ment végbe, mert a kataszteri, útbiztosi, kis segédhivatali állások betöltését nem szokták figyelemmel kíséreni. Így történt, hogy a nemes irtokos egyszer csak elfogyott a vidéken, s a hivatalok megteltek olyanokkal, akik gyakran, a század végére már nemesi nevüket sem használták, átalakultak függő kishivatalnokká. Egy részüknek azonban hasznára volt. Verbőczi megállapítása az una eademque nobilitas-ról: nemesség irtokában házasság, atyafiság útján áthasonulhattak a volt középnemes réteghez és bejuthattak az állam életét irányító központokba. A középnemesség, mely a 80-as években neveztetik gentry-nek, ezekből a korábbi bocskorosokból, vidéki mesterember-nemesekből stb. egészíti ki magát, s frissíti fel vérét a mai napig. Jellemző a felemelkedésre, hogy a század elején komoly gondokat okozott a császári és királyi kamarási méltóság adományozásánál, vájjon az ősök közt az ilyen kisnemesek tekintetbe jöhetnek-e, de magyar részről olyan nagy volt a kereslet, hogy nem lehetett őket kizárni, s különben is köz jogilag a bocskoros nemes is ért annyit, mint a főúr, — mialatt az ausztriai kamarási osztogatásoknál megmaradtak általában a főnemesek körénél.

A gentry tehát, mint büszkén emlegetett mintaképe, az angol is, kiegészül, más vért is felvesz ekkor már, holott 48 előtt még elképzelhetetlen volt, hogy egy alispáni bene possessionatus család összeházasodjék bocskoros vagy egész falukat kitevő közirtokos családokkal. Később, a XX. században már polgári származásúakat is magába fogadott, aminthogy az elég nagyszámú zsidó házasság következtében más vérkeveredésen is átment. De minél inkább eltávolodott útja az egykori

nagymúltú középbirtokos családoktól, annál merevebben ragaszkodott oly tradíciókhoz, melyeket részben maga alakított ki, s melyek aszociális lényé tették, alkalmatlanná, hogy az angol mintát követve, valódi nemzeti művelt társadalom kialakítója legyen. Osztályöntudata ily illúziókból készült, s osztályöntudata kizárólagosság dolgában vetekedett a szocialista munkásságéval. Ez öntudat alapja a „gentry-világfelfogás“, melynek alkatelemei „konzervatívizmus a politikában, agrarizmus a gazdasági, gavalléroság és exkluzivitás a társadalmi életben“. Csakhogy konzervatívva akkor lett radikális szabadelvűből, mikor már késő volt és nem volt többé konzerválható sem birtok, sem magas morális érték; ezért konzervatívizmusa nem egyéb, mint a liberalizmustól kifejlesztett viszonyok fenntartása és önmagának további ellátása a főhivatalokban; agrarizmus pedig már aránylag kevés számú családban gyakorolható, a legtöbb „gentrynél“ az agrár-öntudatot távoli családi kapcsolatok tartják életben, s utolsó visszfénye azon százados felfogásnak, mely úrnak csak a földbirtokost ismerte. Aminthogy az egész társadalmi osztály, a világháború óta itt-ott életre galvanizált külsőségeivel, szármalms lehanyatlását mutatja a régi magyar nemességnek, mely évszázadokon át volt gerince az országnak és nemzetiségnek.

A protestáns szellem

A gentry kifejlődése a kiegyezés világában társadalmi sorvadás tünetének látszik. A liberalizmusnak mégis csak széles skálájú szellemi tartalma mindinkább összesorvadt és végül is egy semmit sem akaró, kvietisztikus „konzervatívizmussá“ száradt össze. Társadalmunkra átalakító hatást a kiegyezés óta a szabadelvűségen kívül semmi más gondolatkomplexum nem gyakorolt, legkevésbé az a hatalmas szellemi erő, mely korábbi századokban egyenesen nevelője volt a magyarságnak: a vallás. Protestánsok és katolikusok egyaránt zászlóvivői voltak az elvi liberalizmusnak és azt hitték, hogy vallásuk jó fiai. Ez persze e téren is csak az állami, s vele kapcsolatban a nemzetpolitikai gondolkodás erős érvényesülése által volt lehető. A liberális etatizmus a vallásfelekezeti megoszlást bűnnek tartotta, s viszont a vallásos közönyösséget a felvilágosítási és forradalmi ideológia miatt is szívesen terjesztette. Tudós protestáns lelkész panaszkodik már 1874-ben: „Itt az állami viszonyok és politikai párt hullámai a nemzet egész életét elfoglalják, átcsapván oly t érre is, hol teljesen illetéktelenek“: iskolásgyermek Deák- és Tisza-pártra oszlanak, papválasztó hívek jobb- és baloldali szerint csoportosulnak, van „jobb- és baloldali cigánybanda, mint volt hajdan református és pápista ködmön“ — a politika „e túlfeszített hatásköre“ mindenféle vallási közönyt terjesztett, de legfőképp az értelmiség körében. Protestánsainkhoz is átjön a német liberális theológia, mely a felvilágosodott emberhez akar szólni, s az orthodoxia „supra-

naturalizmusát“ lehetőleg elkerüli, s bár a protestáns egyházak a világiak nagy szerepe következtében soha nem néptelenedhetnek el egészen, sokban igaz az egykorú megfigyelés: „itt koronként felmerül valami indítvány, most az államsegély, majd beimisszió, majd az egyházi fegyelem, majd a lelkészválasztás, majd a zsinat, majd a lelkészi értekezletek, ezek mindenikéből élet- és halálkérdést csinálunk egy pár hónapra, miután pedig jól kibeszéltük magunkat felette, hagyunk mindent a régi állapotban“... Politikai és anyagi gondolkodással szemben nehéz munkát végeztek a protestáns lelkészek és tudósok, akik a liberális teológiát visszaszorították, egyházi szervezetüket megerősítették — az egész országra kiterjedő református egyházszervezetet az 1881-i debreceni, az ágostai evangélikusokét a budapesti 1891-i zsinat alkotta meg, a református egyetemes konvent 1883-ban kezdte meg üléseit. Szociális tevékenység nálunk ebben a korban távol állt minden felekezettől. Ketteler püspök és Schultze-Delitzsch kezdeményeit a fenti református tudós azzal utasítja el, hogy „meg nem engedhető, hogy a lelkészek és az egyházak a polgári társaság illetékességi körét elfoglalják, mert ezzel tulajdonképeni hivatásukat hanyagolnák el“. Ez a hivatás elsősorban a művelődési anyag átadása, a tudomány és az iskola, s ezen a téren mind-egyik protestáns felekezet nagyot alkot, a múltból átvett, nagyszerű iskoláinak fenntartásával és modernizálásával. Ha a hitbeli benső életben hiányok vannak is, lelkes adakozók most sem hiányoznak, s a protestáns iskolák már államsegélyben is részesülnek anélkül, hogy felekezeti jellegük veszedelemben volna. A katolikusok iránt különösen azóta, hogy a vatikáni zsinat dogmáját elfogadták, nagy a bizalmatlanság, panaszok mindig vannak, akár a katolikus egyházi vagyon nagyságát és a protestantizmus szegénységét, akár Szent István-ünnep tartását illetőleg, vagy amiatt, hogy a kultuszminiszter mindig katolikus. De az állami élet mechanizmusában a régi ellenséges felek többé nem jönnek egymással érintkezésbe, s legfőleg agresszív dialógok szállonganak ide-oda, ahelyett, hogy a jobb lelkektől óhajtott híd biztosan ívelne Debrecentől Pannónhalmáig.

A katholicizmus helyzete

A katholicizmus alig számítható azon erők közé, melyek a közszellem formálásában e korszakban lényegesebb szerepet bírtak. A barokk katholicizmus nagy nevelő korszaka visszavonhatatlanul elmúlt, s a katolikus értelmiség, akárcsak a protestáns is, nemzeti színezetű liberalizmushoz és a század második felének materializmusához járt iskolába. Az Egyház csak most szabadult fel a jozefinizmus béklyóiból — ebben az 1855-i osztrák konkordátum segítette, mely ugyan, az abszolutizmus más intézkedéseihez hasonlóan nélkülözötte a magyar törvényességet, de tényleg életbe lépve, sok tekintetben

helyreállította a magyar egyháznak Rómával való kapcsolatait, — a jozefinizmus eltűntével azonban új nehézségek közé került a magyar katolicizmus. Az alkotmányos élet visszaálltával ismét gyakoroltattak a király főkegyúri jogai, még pedig a felelős minisztérium ellenjegyzésével; a korábban a helytartótanács keretében külön egyházi bizottság által kezelt ügyek, az alapok és alapítványok dolga szintén a vallás- és közoktatásügyi minisztérium kezébe jutott. A változás igen lényeges volt: a katolikus egyház ügyét a rendi világban az apostoli királytól függő kormányzások kezelték, melyek kebelében püspökök épp az egyházi dolgokban hivatali állásuknál fogva is döntő szerepet játszhattak annál inkább, mert a katolikus vallás még a XIX. század első, jozefinus szellemű korszakában is államvallás volt: viszont az új időben államvallási jellegét a felekezetek egyenlőségét kimondó 1848 : XX. törvénycikk megszüntette, s ha ennek általános határozmányait nem írták is utóbb körül és ha a külső dísz és elsőség megmaradt is a katolicizmus számára, eddigi domináló helyzete a minisztérium alá rendeléssel egészen megváltozott. Az a helyzet állott elő, hogy míg a protestáns egyháznak régi törvények, legutóbb az 1791 : XXVI. t.-c. alapján megvolt széleskörű önrendelkezési joguk, a katolikus egyház továbbra is az államhoz láncolva maradt akkor is, mikor ez az állam nemcsak hogy nem katolikus, nemcsak hogy indifferens, de gyakran egyenesen ellenséges magatartást tanúsított. Simor János esztergomi érsek megpróbálta ugyan a kiegyezéskor kieszközölni az 1848 : XX. törvénycikkre hivatkozva, hogy a püspöki kinevezések és nagyobb javadalmak adományozása a minisztériumtól függetlenítések és ezeknél a király a miniszteri ellenjegyzés mellőzésével csakis a püspöki kar tanácsát vegye igénybe. De ugyancsak az 1848-i törvény rendelte 3. cikkében, hogy a végrehajtó hatalmat a király polgári és egyházi ügyekben is a minisztérium által gyakorolja, minek következtében a püspöki kinevezéseket nem is sikerült a minisztériumtól függetleníteni. Így történt, hogy a magyar egyház vezetőit a legfőbb kegyúri jognál fogva az apostoli király nevében tulajdonképpen liberális és nem egyszerű szabadkőműves szellemű minisztérium válogatta ki és prezentálta a Szentszéknek, mely a magyar egyház ügyeit ebben a korban nem ismerte teljes pontossággal, lévén nunciusa a bécsi diplomáciai karnak tagja, akinek információi gyakran nélkülöztek legalább is a helyi koloritot. Ferenc Józsefnek főként a század végétől kezdve, amikor az egyházpolitikai törvények a pápaságnak nem tetsző helyzetet hoztak létre, az volt a törekvése, hogy a püspöki kinevezéseknél a kegyúri jog gyakorlatát nagyobb konfliktusok nélkül érvényesítse, s ezért szinte állandóvá lett, hogy vatikáni nagykövete, vagy pedig a bécsi nuncius által előzetesen megkérdezte a pápa véleményét. Egy esetben, Csernoch János kalocsai érseki kinevezésénél annyira

ment a király e törekvése, a Vatikánnal jóviszonyban maradni, hogy a pápai vonakodásra sajátkezű levélben kérte a pápától beleegyezését. A legfőbb kegyúri jog ily óvatos, diplomatikus érvényesítése következtében sikerült is igen gyakran politikai és egyéb érdemek jutalmazásával összekötni a püspöki székek betöltését, aminthogy gyakran találkoztunk képviselők, államhivatalnokok, vagy lelkipásztorkodással alig vagy semmit sem foglalkozó papok püspöki kinevezésével. A hazai püspöki karban tehát főként a kiegyezés első évtizedeiben, sőt utóbb is igen kitűnő, hazafias, bőkezű urakkal találkoztunk, akik a barokk reprezentálás szokásait csorbítatlanul fenntartják, de a népszéles rétegeihez lelkipásztorkodással alig tudnak hozzáférközni. A „sacerdos magnus“ fogalma ekkor is a barokk palotában lakó, onnan gyalog soha, csak határban kijáró valóságos egyházfejedelemhez van kötve, aki a kor műveltsége magaslatán tartja az értelmiség számára beszédeit, melyek társadalmi eseményszámba mennek; a főpapok a főrendiházban követelik a katolikus iskolaügy függetlenségét, s inkább általános morális maximákat nyújtanak, semmint a többséget képező szegény nép jó pásztoraival volnának. A liberális minisztérium ilyeneket fel sem tudott ismerni, s ha igen, akkor sem volt érdeke püspöki székre emelni. Ennek következtében nemcsak az alsóbb papság lelkipásztori tevékenysége, sőt erkölcsi színvonala, de általában a katolikus tömegek benső vallásos élete is hanyatlásnak indult.

A katolikus autonómia

A katolikus főpapságnak azonban így is nehéz munkája volt a fölébe helyezett politikai hatalommal szemben. A 48-as törvények az egész katolikus iskolaügyet is átadták ennek, Pázmány Péter egyetemét államosították, a katolikus egyetemi, vallás és tanulmányi alapokat szintén e közömbös, sőt ellenséges hatóság kezébe adták. A minisztérium felelős lévén a parlamentnek, most már ez is beleszólt a katolikus dolgokba, s a korszellemhez híven nemcsak a protestáns képviselők, de a katolikusok többsége is ragaszkodott a világi befolyás érvényesítéséhez. 67 után éveken át a katolikus Ghyczy Kálmán lép fel szinte támadólag azon törekvés ellen, hogy a katolikus javak kivonassanak a parlament ellenőrzése alól. Ezen a helyzeten csak az segíthetett volna gyökeresen, ha a katolicizmus is létesíti a saját autonómiáját, melyre neki az 1848 : XX. törvénycikk jogot adott. A katolikus autonómia ügyét csakugyan maga Eötvös József báró veti fel a hercegprímáshoz intézett 1867-i levelében, a püspöki kar sincs elvben ellene, bár az ősi erdélyi katolikus státus felújításáért folytatott küzdelemben épp akkor derül ki, hogy az autonómia egyik lényeges kérdését az egyházi javak kezelése képezi. Trefort miniszter 1873-ban elismeri és működésbe helyezi az erdélyi katolikus státus igazgató-tanácsát, de a javakat azon megokolással tartja

vissza az állami kezelésben, hogy előbb egységesen kell ügyüket elintézni a magyarországi katolikus autonómia keretében. Ez azonban a legnagyobb nehézségekbe ütközik. Az első katolikus autonómiai kongresszus 1870—71-ben elfogad egy szervezetet: az egyházközségi, egyházmegyei és országos főegyháztanács mellé Eötvös esperességi tanácsokat is felvétel és ő az, aki Simor érseket ráveszi, hogy a világiak ne fél, hanem két-harmad arányban érvényesüljenek az egyháziak mellett. A tervzet szerint az egyházi javak a magyarországi katolikus egyház tulajdonát teszik, a püspöki kinevezéseknél a 9 tagú. 6 világitól és 3 egyháziától álló igazgatótanács hármas kandidációja érvényesül; — az egész tervzetet a király leküldte a minisztériumhoz, s ez elintézetlenül hagyta. Világos okból: a kormány nem akarta kiadni az alapokat az autonómiának, viszont a püspöki kar sem igen sürgette az elintézetést, miután úgy a kongresszusnak, mint a parlamentnek tárgyalásaiból meggyőződött, hogy az autonómia igen könnyen liberális befolyások alá kerülhet. Hiszen egyre hallatszottak hangok, melyek az autonómia számára dogmatikus, liturgikus és egyházfegyelmi ügyek felügyeleti jogát is követelték, emellett az egyházi vagyon tulajdonjoga dolgában is lényegesen eltérő nézetek voltak, s érthető, hogy az akkor még erősen barokk, egyházfejedelmi gondolkodású javadalmasok nem gondolhattak arra, hogy tulajdonjogukat egy ezután megállapítandó közös jogi személy javára telekkönyvileg átírassák. Ugyanezek a nehézségek fennálltak a 90-es években is, amikor az egyházpolitikai harcokban megerősödött katolikus közvélemény ismét aktuálissá tette az autonómia kérdését, 1895-ben Wlassics Gyula kultuszminiszter, Vaszary Kolos hercegprímás és vezető politikusok, Ugrón Gábor, Horánszky Nándor, Fényvessy Ferenc stb. közmegegyezésével elővették az ügyet, az 1897-ben összeült második autonómiai kongresszus újra elfogadta a szervezeti javaslatot, de az alapokra már csak az ellenőrzést kívánta, kezelésüket rábízta, bár jogfenntartással a minisztériumra. Ez a tervzet is ide-oda küldetvén, 1906-ban végkép eltűnt, harmadszor gróf Apponyi Albert élesztette fel, 1917-ben törvényjavaslatot készítvén, amelyből szintén soha nem lett törvény.

A szociális gondolkodás hiánya

Az Egyház tehát anyagi fennállása dolgában nem támaszkodhatott a világiakra, — talán nem is akart, de semmiképp sem mert támaszkodni, s így egyedül kellett jogállását és hatalmi körét megvédenie a liberális államhatalommal szemben. Ezt óvatosan, körültekintéssel és kompromisszumokra hajlamosán végezte. Ekkor alakult ki az a katolikus felfogás, hogy az Egyháznak helyzete az államban nem éppen fényes ugyan, de rosszabb is lehetne, s ezért a meglévő fenntartása a helyes cél, amiben benne volt a változtatásokról való lemondás is. A főpapság vezéregyéniségei, Simor mellett Havnald Lajos kalo-

csai érsek, majd Schlauch Lőrinc váradi püspök, Samassa József egri érsek e konzerváló törekvés szolgálatában emelik fel szavukat a főrendiházban, s védik a katolikus iskolaügynek még megmaradt jellegét az állami uniformizálás ellenében. Tekintélyük a liberális közvéleményben is nagy, mert teljesen beilleszkednek a liberális nemzeti gondolkodásba, kitűnően kezelik annak barokk színezetű frazeológiáját és egyházfejdelmi magaslátukon általában tartózkodnak agresszivitástól.

Úgy kell vennünk őket, amilyen a kor volt, melyben éltek. Igaz, hogy akkor már megjelent XIII. Leó pápa szociális enciklikája, már végigharcolták a német Kulturkampfot, megalakult a német centrum és báró Ketteler is, a magyarokhoz hasonlóan arisztokratikus egyházfejedelem, megalapította a keresztényszocializmust és belevetette a munkástömegek közé a keresztény Caritas elve szerint létesítendő munkás termelőszövetkezeteket: mindez alig volt hatással a magyar egyháziakra, akiket teljesen lefoglalt a meglévő megtartásáért folytatott küzdelem. A liberális államhatalom illetéktelen beavatkozásai ellen felléptek ugyan: az infallibilitás dogmájának kihirdetése ellen behozott királyi placetum nem akadályozta őket a kihirdetésben, amiért egyesek a minisztériumon át királyi dorgálásban részesültek, de egészben véve egészen más lelkiállással bírtak, mint a mai szociális egyházi vezetők. A vatikáni zsinaton majdnem mindnyájan a tévmentesség kimondása ellen voltak, a megállapított dogmát azonban elfogadták, mégis gondolkodásukban a kor sok liberális vonását megtaláljuk. Egészen kivételes volt akkor a világi Esterházy Miklós Móric felfogása, aki 1885-ben egy németbirodalmi keresztényszociális egyesületben keserűen panaszkodott, hogy a szociális törvényhozás nálunk semmiképp sem halad előre és hogy „a klérusnak semmi érzéke a szociális kérdéshez, azon szép utasítások ellenére is, amelyeket a hercegprímás kiadott“, — vagyis az univerzális egyház szociális tendenciái nyomán minden itthoni nekilendülés csak szónak és írásnak maradt meg, cselekedetté nem tudott válni, s még kevésbé átalakítani a közvéleményt. Püspöki karunk ebben a tekintetben egynek érezhette magát a nemzeti társadalommal: mindketten távol állottak reformgondolatoktól. Jellemző volt klérusunkra a gyakran megnyilatkozó optimizmus, mellyel a viszonyok javítását egyszerűen a régihez ragaszkodás, a szeretet, az Egyház jövőjébe vetett bizalom konstataálásával vélte elérhetőnek. Ily felfogásáért a liberális közvélemény előszeretettel ünnepelte Vaszary Kolost, a Pax emberét, Schlauch Lőrinc bíbornokot viszont sokszor támadták, mert ő a katolikus iskolaügy fenntartása és kiépítése mellett nyilvánított „sötét, középkori“ nézeteket. Aktivitás dolgában a katolikusok tényleg, a protestánsokhoz hasonlóan, inkább csak az iskolaügyre koncentrálták erőiket, erősen működtek a világi tudományok, így a történetírás terén, viszont feltűnőleg elmaradtak, — akár

csak a közgondolkodás — a lelkiek modern átalakítása és szociális tartalommal ellátása dolgában. Schlauch Lőrinc többször konstatálta a vallásosság hanyatlását és a terjedő erkölcsi közönyt, de megnyugodott abban, hogy a „föld oltár nélkül nem lehet“, s változtatás nélkül alkalmaztatta és segítette a lelkipásztorkodásnak már kevésbé kielégítő eszközeit. Plébániák, iskolák alapítására, szegényeknek ezek a főpapok is sokat adtak; Haynald érseknek 1867—88 közt kiosztott közhasznú adományai — köztük sok hazafias és világi tudományos — nem kevesebb, mint 4,200.000 forintot tettek ki, nem maradt mögötte a jótékonyásban Samassa egri érsek sem. De a kor gondolkodásától senki sem szabadulhatott. Schlauch Lőrinc 1891-ben munkásegyletben megállapította ugyan, hogy „mindnyájan munkások vagyunk“ és hogy van „lelkiismeretlen tőke“ is, de az akkor fölvetett nyolcórás munkaidőt igazságtalannak és a munkásosztályra veszedelmesnek nyilvánította, a rabszolgaság egy újabb formájának, mert a „munka: szabadság“ és nem tagadható meg a munkástól, hogy többet dolgozzék, ha takarékosága által jobb megélhetést akar magának biztosítani. Beszédében a korszak és társadalom egész szociális járatlansága benne van: a nyolcórás munka feltételezné a fizetés arányosítását, ami pedig „képtelenség“, — a termelés ezzel csökkenne, kevesebb ház, kevesebb ruha, cipő, gabona termeltetnék, kevesebb lenne a kenyér, nagyobb a szegénység és „ugyan mit vétettek a jó magyar munkások“? hogy a nyolcórás munkával tönkre akarják őket tenni. A gazdasági liberalizmus valóságos aszociális érzéket fejlesztett ki hívőiben és meg kellett tőle szabadulniuk a katolikus vezetőknek is, hogy vallásuk szociális következményeit bátran levonhassák.

Irodalmi és közéleti materializmus

A nemzeti-liberális Budapesti Szemle írta 1887-ben ellenvetésként Schlauchnak a középkort dicsőítő egy beszédére: „mintha Aquinói Szent Tamás elveivel a modern korban lehetne valamit kezdeni“. A saját szabadságelvi konstrukción kívül ez a kor valóban kevés megértést tanúsított az elmúlt gondolati rendszerek iránt. Magasabb régiókba általában nem kíváncsított, s ha a külföldön ekkor megnyilvánuló realiztikus áramlat nálunk nem mutatkozik is egyebütt, mint a költészetben, idealizmusról szó sincs többé a világnézetében. Igaz, erkölcsi, ideális értékeket soha nem emlegettek annyit és annyiszor, folyvást szeretetről, munkáról, nemes érzelmekről, erényről hallunk, de ezek mögött félre nem ismerhetően süvít a materializmus szelleme. A német idealizmus filozófiai hatása elmúlt, Schopenhauer és Nietzsche pesszimizmusa még nem érkezett ez önmagával elégedett, jóllakott korhoz; a német materializmus teoretikusai az igazi tanítói szinte negyven esztendőn át. Divatjukat már az emigránsok hozták magukkal, pedig mikor az ötvenes években magukra vették e silány ron-

gyokat, azoknak becsülete már Németországban is kezdett leszállani, már megindult a győzelemre hivatott antimaterialisztikus áramlat. Nem nagy dicsőségünkre szolgál, hogy e levett mezzel mi még a század végéig takartuk világnézetünk hiányait. Büchner, Moleschott, Vogt fordításai mindenfelé elterjedtek, nem volt értelmiségbeli ember, aki gimnáziumban már meg ne ismerte volna őket. Moleschottot és Vogtot az is ajánlta, hogy tanszékeiket vesztvén, szabadság vértanúinak tekintették őket; az elsővel Pulszky Ferenc, 67 után itthon a közszellem egyik divatos irányítója, még emigráns korában barátságban volt; List Frigyes után Büchner és Vogt képviselték nálunk személyes előadásokkal a német tudományt. Mindnyájan az anyagiasság teoretikusai lévén, abból származtatták le az erőt, életet, lelket, s végső fokon minden spiritualizmus, így a vallás megvetésére tanították olvasóikat. Velük karöltve jelent meg a „darwinizmus“, vele a fajok eredetére vonatkozó tanból levezetve az emberi lélek eredetiségének tagadása. Fajunknak az állatvilág primitív környezetébe degradálása felszabadít lelki kétségektől és erősíti a liberalizmusban úgyszólván meglevő optimizmust. Ez az önbizalom minden lelkeség durva lebecsülésében nyilvánul meg, amire mindenféle, kormánypárti és ellenzéki, jobb- vagy baloldali lapból tömegével lehetne idézetet hozni. Íme egy tipikus: „Földi életünk számadásában isten megszűnt. Sőt a győzelmi mámor, mely a természettudományok felfedezéseivel járt, a művelt körökben jóformán megdőntötte az istenben való hitet vagy pusztán végokra redukálta annak jelentését.“ Ezek egy élesszemű megfigyelő szavai, melyek a korszellem sok jelenségét megértetik velünk. Negyven esztendőn át visszhangzik a magyar sajtó és irodalom a lélek és vallás gúnyolásától, s ezeknek közelebbi ismerete, s a velük való foglalkozás is műveletlenség számba ment. Így érthető a lehangolt csalódottság, mellyel tudomásul vették, hogy a magyar püspökök az infallibilitást elfogadva, nem hajlandók magyar gallikán egyházat alapítani, pedig ez hazafias dolog lett volna! Eötvös Józsefet, aki vallásos meggyőződésében is liberális volt és Montalembert barátja, s aki megindította a zsidóemancipáció ügyét, katolikus hite miatt lenézéssel kezelik és Csernátony „nevetés alá“ igyekszik reiteni „fájdalmát és méltatlankodását“ vallásos nézetei miatt. Érthető, hogy nagy filozófiai műve, a szellemtörténet e korai monumentuma, nem kellett ennek a nemzedéknek.

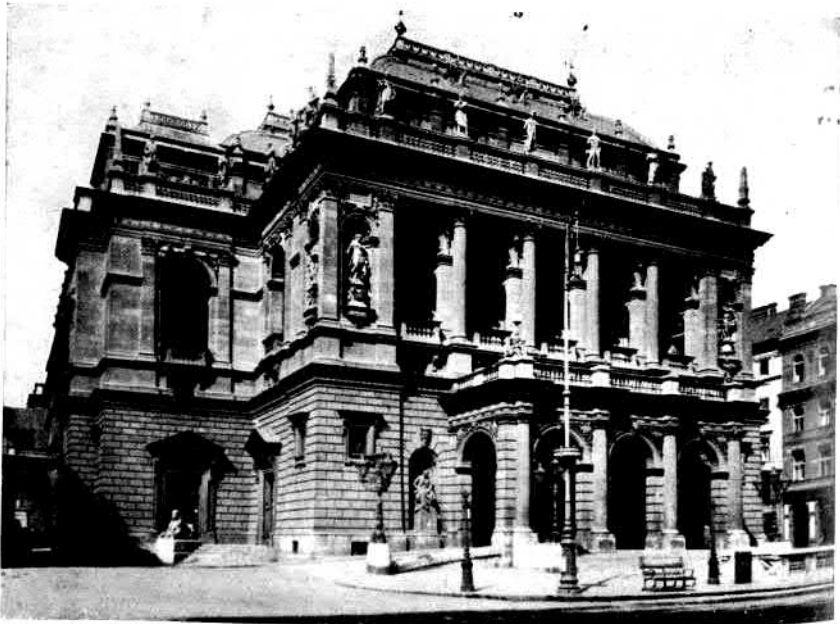
Csernátony, a személyes életben a büntetőtörvényekkel is összeütközésbe kerülő materialista mutatja, minő könnyen Csap át a teoretikus materializmus az etikai térre. Aminthogy a 90-es években a Krafft-Ebing-féle Psychopathia sexualis egyenesen arra csábította a fiatal kritikusokat, hogy a regényíróknak belőle ajánljanak témát. A materializmus a tudományokat is elszakította a lelkiek megbecsülésétől, magasabb szel-

lemi távlatok megnyitásától, a filozófia eklekticizmussal foglalkozott, a század nagy mestere a történetírásban, Szalay László magas erkölcsi színvonalával, a magyarságra gyakorolt szellemi hatások megjelölésével soha nem lett népszerű, Horváth Mihálynak is olvasottságot a munkájában jelentkező erősen etatisztikus hazafiság kölcsönzött, a szín, nem pedig a tartalom. A korszak felemelkedésének legmagasabb fokát jelentette, mikor Taine petit fait-jei utánzásával vonalnak vonal mellé állításával akarták a múlt tablóját megfesteni. Pauler Gyula ily módon, a kis tények kimerítő, aprólékos felsorolásával írta meg a korszak főműveit, a Wesselényi-összeesküvést és a magyar nemzet régi történetét, az Árpádok korában. A filozófiai érzék teljes hiányára vall, hogy ezt a módszert maga is, olvasói is a Comte-féle pozitívizmus módszerének tartották.

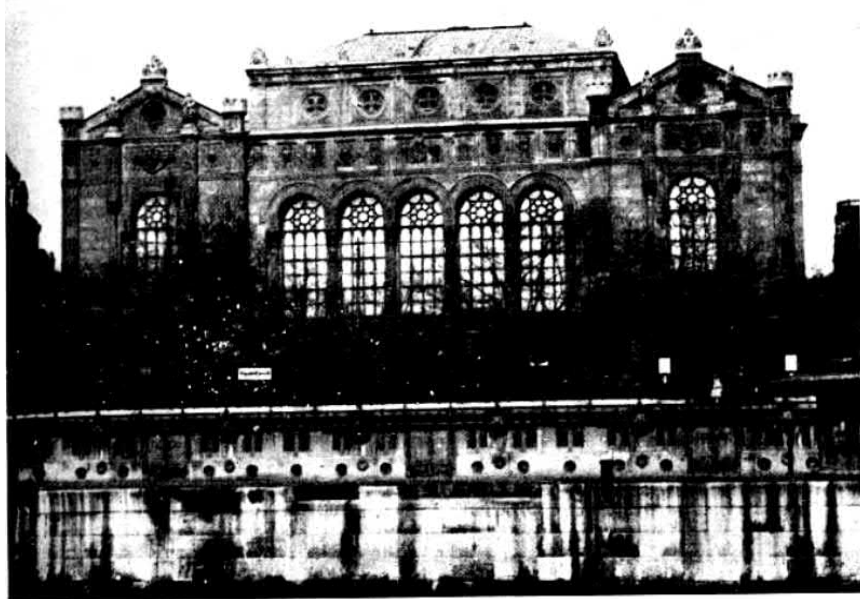
Ha a tudományokban is ily zavart okozott a materializmus lecsapódása, annál inkább a közéletben. A hetvenes években kezdődő közéleti korrupció indítóoka az államigazgatás hibái és irányai mellett az anyagias közhangulat volt, mely a lelki értékeket félredobva, egyedül az anyagi, vagyoni emelkedést értékelte. Minél nagyobb volt az ellenzéki pártok tisztító hadjárata, annál mélyebbre ette magát e baj a társadalmi szervezetbe, s annál többen lettek a korrupció elítélői közt az olyanok, akik titokban irigyelték, hogy ők nem részesei annak, amit elítélnek. A barokk és rendi korszakban is talákoztunk választási visszaélésekkel és korteskedés tisztátalan eszközeivel, de rendszerré és természetes dologgá csak most vált mindez. A parlamenti, képviselőházi vagy főrendi tagságnak jövedelmező állásokkal összekötése pedig tudjuk, tisztára a parlamenti rendszerrel függ össze, s magas virágzásra épp Franciaországban, a polgárság, demokrácia és pozitívizmus hazájában jutott. A kapitalisztikus nyereszkesedés első lehetőségeire valószínűs „auri sacra fames“ szállja meg a főnemesi és közép-nemesi vezető osztályt, mely politikai befolyásának kihasználásával, nem pedig valóságos pénzügyi foglalkozással szolgálja a kapitalizmus érdekeit. A már említett Keleti-vasút igazgatóságában báró Vay Miklós az elnök, báró Bánffy Albert az alelnök, a tagok közt van gróf Bethlen Farkas, gróf Esterházy Kálmán, gróf Vass Sámuel, gróf Zichy Edmund, Lónyay Albert, a Wesselényi-családba házasodott John Paget, a polgárságot a szász Trauschenfels Emil képviseli, s ott vannak, mint akik tényleg értenek a dologhoz, Fáik Miksa és a bankár Lévy Henrik. A gondolkodásmód, mely idevezette az uralkodóosztályt, magában véve is durván materialista volt: minden ellenszolgáltatás, munka és fáradság nélkül venni fel a jövedelmet, melynek előállításához nem is értettek, s amelynek növeléséhez legfőleg klub- vagy kaszinóbeli beszélgetések lefolytatásával járultak hozzá.

A Magyar Nemzeti Múzeum.

M. kir. Operaház.

Vigadó.

Iparművészeti Múzeum.

A Budapest fejlődésében egymást követő négy építészeti stílus legkiválóbb alkotásai: a Magyar Nemzeti Múzeum (Pollack Mihály, 1836—47) a József nádor-korabeli klasszicizmusnak. Feszi Frigyes Vigadója a század közepe romantikus művészetének, Ybl Miklós Operaháza a neorenaissance-nak és Lechner Ödön Iparművészeti Múzeuma a századforduló magyar ornamentikával dolgozó építészetének monumentuma.

A konvenciók kritikája

Ez a vallástól és mindennemű spiritualizmustól elhagyott jiiaterializmus teszi lehetővé az üzleti hazafiságot, a hazafias érzelmek ápolását, mint üzletet. Itt szintén a parlamentnek van vezető szerepe, aminthogy akkoriban onnan terjed szét az országban jóformán minden baj. A 70-es években a politika még tönkretette főként az ellenzéki vagyonokat, egy-egy Tisza-féle választás 40.000 forintba is került, sok középnemes család ezen bukott el és vált földteleenné, de utóbb már a hazafias tevékenység hasznot is hajthatott. Hírlapok és képviselők ügyvédi irodái fellendülnek, ha minél szélsőségesebb szólamok termelésére adták magukat. A hazafiság pedig, amint kama-tozni kezd, maga is megromlik és megrontja emberét. A politikai kútmérgezés, a pártok közti viszony végső megromlása innen ered, de innen egyúttal az is, hogy utóbb már e szólamokban senki sem hitt, s a koalíció bukásával a még megmaradt jámbor hazafias tömegek hite is beszenyeződött. A hazafias frázis ellen Gyulai Pál és köre harcolt, rajtuk kívül Szélesebb körre terjedő kiábrándulás első nyomait a 90-es években találjuk, A Hét című hetilapban, ahol a zsidó származású költő, Kis József szerkesztősége alatt fiatal írók és politikusok csoportosultak, később részben konzervatív irányok emberei. A folyóirat első számában megállapítja, hogy rétoroké a kor, a szó uralkodik, a hangzatos frázis és a parlamentben a képviselői beszédek mögött nincs igazi érték. „A tekintély eldől, s helyébe áll a szó.“ Ezek a fiatalok már a múlt században szégyenük a sok politikai frázist: a fejlett, erős magyarságnak, mely „egy félmillió lakosú pompás magyar főváros közepéről nézi a világot“, nincs szüksége frázisra: „belátjuk, hogy pusztán frázispattogatással a nagy világversenyben nemzetünk elmarad; bátran levethetjük már nemcsak a sujtásos ruhát, hanem a sujtásos frázisokat is“. Apponyi szólamait is frázisoknak minősítik, melyekkel hasztalan emlegeti folyvást a közigazgatási reformot, s végül is maga vesz részt annak megakasztásában. A frázis akkor válik azzá, botránkozató vagy megbélyegző dologgá, amikor a szó elválik a tartalomtól; ezt a folyamatot fedezik fel az egész politikai életben. A parlament kezdi lejárni magát az „européerek“ előtt. Az ellenzék korrupcióvádjaiban, a zászlóbotrányok hazafias háttérben kezdenek nem hinni, egy parlamenti viharról 1895-ben írják: „Igaz, e vihar neveléses és gyermekes... Egyes személyek becsületét támadják meg és reparálják aztán lovagias úton. Hajtóvadászatot rendeznek kellemetlen kérdésekre, melyekre felelni vagy neveléses, vagy lehetetlenség. Forrong a Ház, mint a tüzes katlan, pedig jéghideg nyugalom, unalom ül a lelkeken. Amit mondanak, magok sem hiszik, haragjuk talmi, nevetésük görcs, harcuk komédia“, s ami a legjellemzőbb, fel-fedezik, hogy az ifjúcseh és horvát politikusok obstrukciós

frázisokban ugyanazt teszik, amit nálunk Apponyi és Ugrón. A politikai frázis és a botrány zaja lefújta a parlamentarizmus és hazafiság himporát és kezd felderengeni, hogy a nemzetnek más jövője van, mint amit egy képviselőház nyújthat neki.

A baj csak az, hogy az éles megfigyelők maguk is materialisták és liberálisok, újat nem tudnak hozni, s így fanyar kritikájuk sterilis gúnyolódássá lesz. Európai álláspontjukról lenézik a hazai ideálokat, nekik sem új, sem régi ideáljaik nincsenek. Mikor Zichy Nándor 1894-ben először hozza Pestre a katolikus tömegeket, meghotránkoznak e „lefokozott katholicizmuson“, Lonovicstól a káplánokig, Deáktól és Eötvöstől Zichy Nándorig mély esést látnak: Falstaff serege ez, gubás, abaposztós, birkabőrösüveges embereket hoz fel az Egyház, ennyire süllyedt hát! „Népszerűtet ide, demokrácia oda: a nép illata elviselhetetlen. Ugyanily „magas műveltségről“ helyeslik a Bánffy-választások erőszakosságait a Felvidéken, plakáttal, pénzzel vagy pokollal egykép befolyásolható a buta nép, mely csak szavazni tud, választani csak az értelmiség. Szociális érzéke ez „intellektuel“ seregnek még teljesen hiányzik, a népet lenézi: „a felséges nép, műveltségénél, politikai érettségénél fogva nem is az fórum, melynek ítélete a politikai viszonyok felett mértékadó lehetne. Az a pálinkás oláh paraszt, vagy a hortobágyi csikós semmit sem tud arról, mi baja van az országnak, melyik pártnak programja üdvösséges“, — de ha ily módon ledől a hazafias frázis, a parlament és a népakarat bálványa, mi marad akkor tiszteletreméltó ez etatizált kultúrában? A kezdődő kriticizmus Nirvánába vitte volna a tömeget, ha nagyobb hatás adatott volna neki.

Nemzeti klasszicizmus

Voltak azonban alkotó szellemek is, akik nem hajtották meg fejüket a kor külsőséges hazafisága és anyagias liberalizmusa előtt. Az irodalom nagy fellendülése, mely az előző évtizedekben egy Vörösmartyt és Petőfit szült, nem múlt el hatás nélkül, s a nemzeti és európai szellem azon egybeolvadása, mely a két költőt nemcsak nemzeti klasszikussá, hanem nagy európaivá is tette, csak bevezetése lön egy új, hasonlóképp magasba vivő hullámnak. Vörösmarty elszakadt Kazinczyék rideg klasszicizmusától, mely belsejében még idegenutazás volt; ő az első, akire belsőleg is hat a régi magyar költészet, élén Zrinvi Miklóssal; de a régi nemzeti hatások nem nyomják le a rendi barokk költők sorozatába, mert egyszersmind lehajlik a népi elemhez is, nemcsak mint feldolgozandó tárgyhoz, hanem mint fejlesztő eszméhez. Emellett lerázza ugyan a neoklasszicizmus jármát, de csak azért, hogy a modern romantikus Európa hatásainak is kitarja kebelét. Valóban Vörösmarty művészetében az európaiság éppúgy megtermékenyíti magyarságát, mint Széchenyi politikájában; Vörösmarty óta a magyar klasszicizmus az, amit minden magyar szellemi termék soha el nem

érhető mértékének kell tekintenünk, ugyanoly lelki struktúrából nő ki, mint aminő a legnagyobb magyaré volt. Különélt Petőfi, költészetünk egy magános, meredeken felfelé haladó útjának végpontján, akárcsak szabadságharcunk, s benne Görgey honvédserege politikai fejlődésünkben. A lassú, organikus fejlődés útjai berekesztvén, a nemzet őserije szokatlan, járatlan utakra tör és ott azzal az egyszerűséggel, soha nem utánozhatósággal szüli Petőfi magyar génuszát, a honvédsereg hős és mártír vonulásait, minő csak a mirákulumnak velejárója. Petőfi egyénisége ily egyszeri csoda volt, s akik utánozni akarták, a petőfieskedők a Vörösmarty és Széchenyi követőitől, Salamon Ferentől, Erdélyi Jánostól, Gyulai Páltól térítették le. Petőfi génusza nem volt utánozható, de barátja, Arany János a maga lassan érő, organikusabb módján tovább folytatta művét, a nép-nemzeti költészet kialakítását.

Toldi és Bolond Istók és a Nagyidai cigányok az első mérföldmutatói az új iránynak, mely nemzeti klasszicizmusunknak, a magyar szellem öncélú kibontakozásának legmagasabb költői formája. A jobbágy nép szublimált arca tekint ki belőlük, nyelvük pedig a kiteljesedett, tökéletessé vált magyar nyelv, birtokában majdnem százesztendőss nyelvújítás eredményeinek, de egyúttal azzal a hamvas naivsággal, mely csak az érintetlen népiesség sajátja. Arany népiessége nem az a népiesség, mely megvan minden robottól, szegénységtől elgyötört jobbágyban, nem az, amely a vármegye uralma alatt görnyed, vagy felszabadulását újabb nehéz munkában vagy semmittevésben ünnepli. A mi népi-nemzeti klasszicizmusunk nem egy adott helyzetnek vagy társadalmi osztály művészetének kifejezője, Toldi paraszt ugyan, de nagvúr is, ehhez képest Arany művészete annak a magyar parasztnak népiessége, aki egykor végkép kiemelkedik alacsony kulturális sorsából és művelt emberré, európai magyarrá lesz. Ily értelemben időközön felül áll, minden idővel dacolni képes e klasszicizmus, mert amíg a magyar földjét műveli, s amíg a keresztény Európának hatása alatt áll, addig mindig önmagának legnagyobb mértékére, az el nem érhető nagyságra fog találni Aranyban és alakjaiban. Ehhez képest a nép-nemzeti művészet másik összetevője épp ez az európai műveltség, mely Dante vizének mélységei felett áll és annak acéltiszta tükrében ismeri fel az embert; mely Aristophanes komédiáiban a saját nemzeti politika tévelygéseit gúnyolja keserűen és Shakespeare-kultuszával résztvesz a nyugati nemzetek legerősebb emberképző, humanumot hangsúlyozó nevelésében. Csak érhető, hogy ily szellemi összetétel mellett Arany és egész klasszicizmusunk Széchenyi útján érzi magát, ha annak előzetes lépcsőit nem járta is meg: Széchenyi fajszeretete, parasztbecsülése és európai sorsunk végzetszerűsége egyaránt alkotó elemeit teszik e népiességnek. Arany János az, aki a „pusztuló fajnak“ félre-

érthetetlenül megmutatja, hogy csak Széchenyi útján van boldogulás, a keleti faj és a keresztény Európa szintézisében, amihez ő még, Széchenyin túlhaladva, a nemzeti történet tiszteletét, bizonyos realiztikus történet szemléletet is ad.

Gyulai Pál és a közéleti kritika

De a költő nem akart próféta lenni, s lelkében Széchenyi gerjedelme látható gesztusok nélkül, önmagát pusztítva, nemzetfájdalmát önmagába zárva dúlt és húnyt el. A klasszicizmus nagy alkotói több-kevesebb szerencsével viselték e Széchenyi-örökséget és közöttük Kemény Zsigmondnak megadatott, hogy Deáknak a kiegyezés körüli optimizmusába kapcsolódva, legalább egyideig elhagyhassa a széchenyies nemzetkritika önkínzó attitűdjét. A nemzeti klasszicizmus a magyar nemzetiség legmagasabb kifejezési formája lévén, soha nem juthatott teljes népszerűsége, aminthogy Kemény Zsigmond shakespeare-i zordon regényei nem hódíthaták el sem Jósika Miklósnak, sem Jókainak és utána Mikszátlmak közönségét. Az Akadémia körül külön kis társaság alakult ki, melyben a Deák-párt literátus politikusai is, élükön Csengery Antallal résztvettek, hatásuk azonban a középnemesség legjobb rétegén, s utóbb a polgári értelmiség, főként tanárság körein alig terjedt túl. A népnemzeti fenntartója, az Akadémia kiadásában megjelenő Budapesti Szemle alig szólt háromezernél több emberhez, tehát a a magyarság megnövekedett tengerében csak annyihoz, mint annak idején, a kevés művelt magyar közt a Tudományos Gyűjtemény. Mégis nagy a jelentősége a nagy alkotók utáni e második nemzedéknek, mely Aranyt, Petőfit, Vörösmartyt már egyetlen egységként írja zászlajára, s mely Széchenyi és Deák elveinek a Keménytől és Salamon Ferencről alkotott klasszikus zsurnalizmus formájában hódol. Hozzászámíthatjuk Madách Imrét is, akinek nagy művét, Az ember tragédiáját nem hiába Arany János karolta fel: a drámai költemény abban a törekvésében, hogy az embert magasabb szférákba emelje, kétségkívül beletartozik nemzeti klasszicizmusunk körébe, bár formájában romantikus és bár a végső útmutatás, melyet az emberi nemnek nyújt, szerzőjének túlsók kétsége miatt, inkább csak külsőleges. E második nemzedék vezérévé legharcosabb tagja, Gyulai Pál lesz, aki a folyton növekvő etatisztikus nemzetiséggel szemben a Széchenyi-féle nemzeti lélek hagyományaiért küzd. Akkor is, amikor Kossuth állandó lázító leveleit egyedül meri bírálni és az önkéntes száműzött korábbi nyilatkozataival összehasonlítani, akkor is mikor a szabadságharc radikalizmusának hibáit a közvélemény makacsul szépítő tendenciáival szemben felfedi, amikor szinte egyedül mer Görgey mellé állva az árulás vádjának szemébe nézni, amikor először közli Görgey cikkeiben a szabadságharc részvevőinek, Kossuthnak, Dembinskynek, Mészárosnak önvallomásairól az annyira szükséges kritikát, de akkor is, amikor később a for-

malisztikus nemzeti gondolkodásból kinövő termékeket, így Thaly Kálmánnak 48-as pártpolitikailag színező műveit bírálja. Gyulai Pál lassankint a nemzet lelkiismerete lesz, melyre, mint általában a lelkiismeretre, az emberek nem szívesen hallgatnak, sőt mivel nem illeszkedik be a nemzetiség uralkodó szellemébe, rossz, hideg magyarnak tartják őt, a „Hadnagy uram“ szerzőjét. De ő zavartalanul megy a klasszikus magyar úton akkor, mikor a dekadens magyarság attól már messze eltért. Valóban, Gyulai Pál munkásságából pontosan megállapíthatjuk az állomásokat, melyeken át a magyarság szinte negyven éven át következetesen eltávolodott Széchenyi és a klasszicizmus útjától. Ő az egyetlen most, aki Széchenyi mintájára tudomásul veszi és *ostorozza* a nemzeti bűnöket: a „szenvedélyes pártosságot, mely nem elvek melletti küzdelemből foly“, az „eszménélküli polémiát, mi az irodalom megalázása“, a „nemzeti hiúság tömjénezését az ízlés és tudomány rovására“, ő harcol a gyakorlati politika ellen, mely betör a tudományok körébe, sőt már bátorságot vesz magának a nemzetiség fogalmának önhatalmú körvonalozására is, amiből a pártpolitika felmagasztalása és a nemzeti lélek sorvadása származhat, ő az, aki a hírlapoktól irányított közvéleménnyel szemben a szellemi szabadság követelményét fenntartja, a „jogosultságot, bármi tárgyról leplezetlenül az egyéni nézetet, helyesebben: igazságot kimondani anélkül, hogy bármi diszciplináris eljárástól vagy cenzúrától vagy anatómától tartanunk kellene, másrészt a tehetséget, ily igazságot egykedvűen, felháborodás nélkül meghallgatni, s fontolóra venni“. „Ily szabadság — teszi hozzá — nálunk nem létezik, mert a magyar társadalom a konvencionális és konfessionális fogalmak és fölfogások keretében annyira le van szegezve, hogy magasabb álláspontra emelkedni nem képes, s kevesebb filozófiai szellemmel bír, mint a század első felében.“ ő az, aki a konvencionális és etatisztikus nemzetiséggel szemben utat mutat az irodalomnak, a faj és Európa szintézisének útját: „igyekezzünk a sajátóságunk általános érdeket adni, s a nemzetit összhangzásba hozni az emberivel, az eszmék világában, az érzések erejével, az ízlés sugalmi szerint“. Épp ezek: ízlés, eszmék felemelkedése, érzések őszintesége és gyökeres nemzeti volta kezdtek most, a legnemzetibb külszín alatt divatból kimenni.

Képzőművészet; zene

Gyulai és kis köre, mely az „öreg úr“ körül folyton és mindig megújult és mindegyre fiatalabbakat kötött össze legnemesebb tradíciókkal, a liberalizmus mellett kitartva mégis óvakodott annak konvencionális túlzásaitól, s ha nem volt is érzéke az akkor már külföldön szárnyát bontogató vallásosabb spiritualizmus iránt, szinte egyedül képviselte az Arany-féle realizmus hagyományait. Különös dolog, de igaz, hogy a nemzeti realizmus épp ebben a külsőleg oly nemzeti korban csak

elenyésző kisebbségnek sajátja. Ez a nemzeti kor hódolt meg az akkori közep európai stílusáramlatok előtt oly mértékben, a nemzeti sajátosságok oly tökéletes feladásával, mint soha előbb. A barokk és klasszicizáló empire építészet, mint láttuk, még specifikusan magyarnak mondható válfajokat hozott létre hazánk földjén. József nádor Pestjének még volt valami magyar zamatja, amint a józan empire palotasor kikönyökölt a Dunára, szemben a barokk kisváros, Buda látképével. Az idegenné válás mindjárt 67 után kezdődik. Csengery Antal fáradozására a kormány, London és Párizs nagyságára gondolva, 1871-ben egyesíti a két várost, miután Andrassy már az előző évben megalakította az új főváros kiépítésére és szabályozására a saját elnöklete alatt, a Közmunkatanácsot. A cél nem kevesebb volt, mint Bécsset, a dinasztia kényeztetett kedvencét saját erőinkből elérni és túlhaladni, s Budapestből „Közép- és Kelet-Európa egyik metropolisát, a civilizáció és kultúra egyik empóriumát“ alkotni. Andrassy személyes befolyására készült el még 1871-ben a főváros általános szabályozási terve, mely akkor valóságos merénynak tűnt fel a kisvárosi viszonyok között, de amelyet a város fejlődése már rég meghaladott, úgyhogy az akkor készült körutak, pályaudvarok utóbb már az egészséges élet és forgalom kerékkötői lettek. De az akkori szűk látókörben, melyet villamosvasúttal, autóbusszal még nem lehetett bővíteni, Andrassy gondolata, a róla elnevezett Sugár-út, a Nagy- és Belső-körút egyképen hatalmas alkotások voltak, melyekről sem a nemzet fejlődéstörténetében, sem a Deák- és szabadelvű párt megemlékezésénél nem szabad elfeledkeznünk. Épp így a Közmunkatanács alelnökének, báró Podmaniczky Frigyesnek következetes városépítő tevékenységéről. Nem az ő hibájuk, ha az akkori építkezésekben ma sem nemzeti, sem művészi szempontból nincs sok örömünk. A kor külsőségeket kedvelő, anyagi gondolkodása hibás mindezt, mely a lelket nem ismerve, egyszerű másolásban találta a művészi munka lényegét. Ez a szellem szülte Nyugat-Európában a neoklasszicizmus leáldozása után a romantikus építészetet, melynek beköszöntésével megszakadt az eredeti művészet, s előbb a rosszulértett középkori formák, majd a renaissance pusztán lemásolásává lesz. Ezek a historizáló áramlatok nálunk Ybl Miklósban találták meg első nagytehetségű művelőjüket, aki a főt templomnál már román mintát másol, hogy utóbb egészen a renaissance-ra térjen át. Az igazi romantikus építész Feszi Frigyes, kinek új Vigadója, a 49-ben szétlőtt Redoute helyén 1860—65 közt épült fel, részben az akkor romantikusnak tartott mór építészet elemeiből. A historizáló építészek eleinte még ragaszkodnak egy történelmi stílushoz, így tünteti fel Ybl Operaháza Palladio építészetének elemeit, később azonban különböző stílusok vegyületei jönnek létre, csak a hazai földön tradíciókkal bíró formákhoz nem

térnek vissza. Ez eklektikus historizmus termékei a Hildtől kezdett lipótvárosi Bazilika, Ybl Vámháza, Várkertbazára, az Ybltől kezdett, Hauszmann Alajostól barokkban folytatott új királyi vár, Hauszmann kúriaépülete; utolsó monumentumai e szellemnek Schulek Frigyes román Halászbástyája és Steindl Imrének pompázó Országháza, mely Magyarország képviselőjének gót külsőben, barokk kupola alatt, bizánci díszítések közt adott helyet. De a város jellegét igazában azok a nemes anyagot nélkülöző, malterből készült renaissance palotasorok adják meg, melyek az Andrassy-utat és a Nagykörutat szegélyezve, teljesen kielégítetlenül hagyják azt, aki e „nemzeti“ korban magyar szellemű építőművészetnek csak nyomait keresné. Anyagelvűségét e nemzedéknek pedig mindennél inkább mutatja a rendelkezésre álló tér beépítése: a Nagykörút és mögötte elterülő körengetegek közt sehol zöld sziget, egészség és napfény menedékhelye. Budapestnek e ma már alig jóvátehető hiányai annál feltűnőbbek, mert az ugyanakkor újraépülő Bécsben a császár energiája sikerrel szorította korlátok közé a telekspekulációt és a háztömbök, meg monumentális középületek közé parkok egész sorát illesztette.

Művészet, irodalom, tudomány jellemzése nem lehet itt célunk, elég legyen annyit megemlítenünk, hogy azok körében is külsőséges jelenségekkel találkozunk. Festészetünk szintén átmegegy a nálunk gyökértelen romantizmuson és historizmuson. A még 48 előtt kifejlődött Barabás Miklós, realisztikus arcképfestő, kezdi meg a sort, követői, mint Boros József, még Bécsben tanulnak, Zichy Mihályra Bécs mellett a francia romantizmus is hat, ez utóbbinak lesz követője Madarász Viktor is. De a vezetést csakhamar átveszi München historizmusa és Piloty történeti festészetének valóságos fiókintézete fejlődik ki nálunk: történetünk nagy eseményei ebben a köntösben jelennek meg előttünk ma is a különben nagy tehetségű Székely Bertalan, Liezen-Mayer Sándor, Wagner Sándor és a müncheni mesterét kétségtelenül felülmúló Benczúr Gyula óriási vásznain. Viszont a bécsi Rahlnek is vannak tanítványai, akik inkább dekorátorok és kevésbé színpadiasak, mint a Piloty-iskola; köztük Than Mór mellett Lotz Károly először próbálkozik magyar romantikus, pusztai tárgyakkal. A realista művészet csak itt-ott jelentkezik, Székely Bertalannál, a Balatont festő Mészöly Gézánál, míg végre a historizmus uralmát először Paál László törli meg Barbizon hatása alatt, s ugyanekkor, a 70-es és 80-as években lesz a békéscsabai asztalosinas, Munkácsy Mihály, realisztikus, erős drámaiságú magyar genréképeivel, majd folytonosan hanyatló polgári genré- és történeti képeivel Párizs és Amerika ünnepezt festője. A 90-es évek a német és francia naturalizmus nyomán egész sereg festőt és szobrászt hoznak, az új festészet nagy magyar tehetsége, Szinyei-Merse Pál is megjelenik már 1873-ban Majálisával, de

a művészetnek nem lévén Gyulai Pálja, meg nem értő kritika hatása alatt másfél évtizedre falujába elvonul. A historizáló és naturalizáló, mind lélektelenebb idegen művészet csak a XX. század elejére érett meg a feloszlásra.

Zenei művészetünk ugyanazon pontról, az idegenből átvett romantikából indult ki a korszak idején, de a világháborúig még annyira sem tudott felemelkedni, mint képzőművészetünk. A század közepén három nagy tehetség három külföldi hatást közvetített hozzánk: Erkel. Ferenc olaszos minták után a magyar heroikus operaszínpadot akarta megvalósítani, Liszt Ferenc a francia romantika forradalmiságával próbálta megalkotni a szimfonikus egyházi és zongorazenét, Mosonyi Mihály a német klasszikus formákat ültette át és nevelte bele a következő zenei nemzedékbe, amiben ide költözött német mesterek, így Volkmann Róbert is, segítették. Magyar tárgyakon világérvényes művészetet termeltek, így Liszt Hungáriájában és Koronázási miséjében, Mosonyi a Széchenyi-gyászzenében és Kazinczy-kantátéban, melyeket „magyar4 szonáták, nyitányok, szimfóniák, misék hosszú sora követett. Csak kevesen vették észre, így Bartalus István, hogy a korábban egyetlen zenei formából, a dalból szerves úton nem lehet felépíteni a magyar operát és ezért más utat kell keresni. Ezt az utat nem találták meg, s a háború utáni nagy útmutatók, Bartók Béla, Kodály Zoltán első népdalgyűjtő körútjairól senki sem vett tudomást. A középosztály számára, mely közjogi küzdelmeiben talmi kuruezenén lelkesedett, teljesen megfelelt a cigányzene; ezt valódi, ősi nemzeti zenének tartották, s amint a müncheni klasszicizmus és impresszionizmus termékeit is csak kevesen utasították vissza, mint nem-magyaros idegenszerűséget, éppoly kevesen akadtak, akik felismerték, hogy „zenének a cigánybandák által napról-napra való elsatnyítása, elnemzetlenítése: egyik gátköve a fejlődésnek“. Szerencsére az ősi népi zenekincs ismeretlenül is tovább élt és várta a feltámadást, akárcsak ősi kultúrjavaink kitermelője, maga a nép.

Tudományunkban szintén európai módszerekkel és nagy tehetségekkel találkozunk, elkezdve Semmelweis Ignácon egész a nagy fizikus báró Eötvös Lórántig és az orientalista GoJd-ziher Ignácig, különösen felvirul a budapesti egyetemre költözött német Budenz József iskolájában a magyar nyelv tudománya. Tudósaink közt vannak európai tekintélyek, átlaguk mindinkább emelkedik, de nincs nemzeti történészünk, aki Széchenyi szellemében, Gyulai mintájára dolgozna és hatna, nincs irodalomtörténészünk, aki egyvégtében át tudná tekinteni az irodalomnak nemzetiségünk kifejlődésére oly döntő fontosságú folyamatát, s nincs népeletünknek ábrázolója és általában népi múltunknak oly kutatója, kinek eredményei a nemzeti életre valóban magyarosítóan hatnának. A nemzeti életet szinte kizárólag a napi politika és sajtó irányítja.

A volt jobbágyság helyzete

A volt jobbágyság és utódai helyzetét ebben a korban egyrészt az uralkodó szabadelvűség, másrészt a most megismert középneemes, helyesebben gentry-gondolkodás határozta meg. Az európai szabadelvűség az agrárosztályokkal szemben minden államban elégnék tartotta a személy és föld felszabadítását, a jobbágyterhek eltörlését, s éppen mert a liberális elv alapján az erők szabad játékában látta a földi boldogság előfeltételét, óvakodott rendszabályokkal zavarni azon fejlődés útját, melyre a jobbágyot felszabadításával ráhelyezte. Több mint félszázados tapasztalataink alapján azt mondhatjuk: a jobbágyot felszabadította a házi szolgaságból, de ugyanazon gesztussal kilökte a házból, keresse meg a maga kenyerét. Erre a létért való harcra azonban a jobbágy egyáltalán nem volt előkészítve és felfegyverezve. Igaz, hogy a kiegyezési korszak alatt a mezőgazdaság jövedelme nagyban emelkedett: a terméseredmény 1871—1915 között 48 millió métermázsáról 79 millióra emelkedett, ami holdanként 471 mázsás átlagtermésnek 6'9-re emelkedését jelentette; ugyanezen időszakban a magyar területen, Horvátországot nem tekintve "2 millió holdat fogtak eke alá, az ugar csökkent, az intenzív termeléssel a takarmánynövények is végre tért foglaltak, — de mindez csak azokon segített, s azokat emelte műveltebb viszonyok közé, akiknek elég földjük volt a megélhetésre. Bármiként forgassuk a dolgokat: a széles agrárrétegek életszínvonala végső fokon mégis csak attól függött, van-e elegendő föld tulajdonukban, vagy nincs. A felszabadított jobbágyosztály öt és félszáz ezer telkesgazdából állott, de ezek közt egy teleknél nagyobb birtoka csak 17.000-nek volt, féltelek és egész közt 93.000 birt, a túlnyomó többségnek pedig, 434.000-nek félteiket sem tett ki a földje, melynek tulajdonosává tette a jobbágyfelszabadítás. 1—10 holdon aluli föld azonban emberét, családjával együtt, akkor sem tudta magasabb életmódhoz juttatni, sőt a legtöbb birtokos paraszt továbbra is kénytelen volt a megmaradt nagybirtokról várni ellátását, ahol természetesen munkáskézre úgylis szükség volt. A jobbágyságnak legalább felét kitevő zselérség, akár volt háza, akár nem, úgylis bérmunkássá lett, s keresete egyrészt a nagyobb birtokoktól, másrészt az állami közmunkáktól függött. Az örök jobbágyság tehát kiscgazdaüzemeknek és bérmunkának adott helyet, miután erős nagygazdaosztály kialakulásáról a felszabadításnál senki sem gondoskodott. Azok az 50—100 holdas kisbirtokok, melyekről statisztikai összeállításaink szólnak, bizonyára nem a parasztság kezében voltak egészükben, hanem a falusi intelligencia, nemes kisbirtokosok, jegyzők, falusi boltosok kezén, — az agrárlakosság többségének nem ezek, hanem az úgynevezett „törpebirtokosok“ adják meg igazi jellegét. A korszak közepén, 1895-ben a 2,388.000 gazdaság közül egy holdon aluli — azaz nem is gazda-

ság — 562.000, egy és öt hold közötti 716.000, tehát az összes gazdaságok 53%-a ily törpegazdaság, mely a hazai extenzív művelés és a mezőgazdasági ismeretek elhanyagolt volta miatt kulturális felemelkedésre éppen nem, legfeljebb a puszta életre ad, napszámosmunka mellékes végzése mellett megélhetést. 5—10 hold közti üzem van 458.000, 10—20 közti 385.000, 20—50 közti 205.000, s ezek a kategóriák jöhetnek mint kisgazdaüzemek tényleg számba. A lényeges az, hogy a két legalsó kategória, a törpebirtok az akkor 36 millió katasztrális holdat tevő megmunkált földnek csak 5'7%-át teszi ki, s ezen kellett az agrár lakosság több mint felének élnie!

Az agrártermelés

Kétségtelen, hogy itt részben történeti fejleményekkel állunk szemben: a földbirtok egészségtelen eloszlása 67 után csak azt az állapotot adja vissza, mely a jobbágykorszakban fejlődött ki a török hódítástól itthagytott területeken. Nagy-Alföldünk minden baja ma is a török császári khasz-ok betelepítési rendszeréből és a termelési viszonyoknak akkor létrejött változásaiból magyarázható. Ugyancsak történeti fejlemény a kisbirtok külterjes megművelése is, melyen csak fokozott mezőgazdasági oktatással lehetett volna segíteni, amire azonban a laisser fairé korszakában senki sem gondolt. Ha valahol, úgy itt is keserűen megbosszulta magát Széchenyi nemzetnevelő programjának végleges elejtése. A földművelés javítását célzó törekvéseket áttekintve, szinte groteszk módon találkozunk ugyanazon stereotíp követelésekkel e félszázadban, melyet pedig megszoktunk rohamos haladás korszakának tartani. 1857-ben ezek a megszüntetendő nehézségek a kisbirtoknál: nincs trágya, s ez onnét van, hogy „kevés a marhánk, s e kevés is rosszul tartott, tavasz nyíltától a zúzmaráig ugaron, rossz legelőn, tarlókon, kukoricaszáron teng, s ha istállóra szorul is, csak rosszul elrakott polyva, kukoricaszár vagy szalma a fő eledele“; a rosszul trágyázott földeken még faekével szántanak, csak 3—4—5 magos termés kel ki; közlegelő nincs, tagosítás sincs végrehajtva, s a kisbirtokost még csak ezután kellene ránevelni, hogy a hármasyomás, s vele a birtok egyharmadának ugarul hagyása helyett modern takarmánytermelésre és jobb állattenyésztésre térjen át. A 70-es és 80-as években ugyanezek a panaszok: a tiszai gazda felületesen szánt, inkább csak kaparja a földet: szinte kizárólag szemtermelést végez, kevés dohány és kukorica mellett alig termel valami takarmányt, s így marhaállománya is rossz és kevés, azt még karácsonykor is legelőn, dohánykórón tartja; télen még mindig nincs foglalkozása s a valamivel mozgékonyabb dunántúli kisbirtokos is legfeljebb ha magának vág tüzelőfát, mellékfoglalkozása nincs, de nem is vállalkozik rá, megelégedvén kenyere, többé-kevésbé zsíros-szalonnás eledele megszerzésével. Városok környékén persze ekkor is akad, még pedig fokozott lehe-

tőség pénzszerzésre a kisgazdaság termékeinek eladásával, a családtagok szolgálatbaállításával, de annyit itt sem keres a volt jobbágy, hogy olvasás, művelődés útján a nemzet öntudatos rétegeibe emelkedjék. Sőt a gyáripar és kereskedelem terjedésével a háziipar is visszafejlődik, a század végére a sok felvidéki árusember végkép eltűnik a sík vidékekről, s a parasztasszonyok is abbahagyják a saját ruha házi készítését a mind olcsóbban kapható „bécsi rongyért“. A viszonyok merev mozdulatlanságát bizonyítja, hogy az Országos Gazdasági Egyesület egy kiadványa még 1907-ben is ugyanezen panaszokkal áll elő, s „okszerű gazdálkodási rendszert“ ajánl, akárcsak Pethéék száz év előtt: a kisbirtokos trágyázzon, mélyebben szántson, s miután minden földet búzatermelésre törtek fel és állandó legelőhiány van, át kell térni végre a haszonállattartásra, az istállózásra, az ehhez szükséges takarmánytermelésre, amihez az Alföld klímájában is megéelő lucernát, bükkönnyt, csalamádét, mohart ajánlja és sürgetőleg követeli legalább négyesforgónak behozását. Száz éven át nem tanulta meg tehát a magyar paraszt a nyugateurópai haladottabb mezőgazdasági módszereket, s hogy nem tanulta meg, ezért nem ő a hibás, hanem azon osztály, mely száz év alatt magának igényelte az állam kormányzása mellett az egész társadalom vezetését. Gondatlanságát és mulasztását csak az mentheti, hogy a Nyugattól olyan világnézetet vett át, melyben a nevelés és oktatás fogalmai ily viszonylatban ismeretlenek voltak. Hogy a magyar nagy- és középbirtokosok szervezete 1907-ben — és még talán ma is — igen sürgősnek tartja a mezőgazdasági szakoktatást, vándortanítóktól rendezett téli tanfolyamok, népszerű előadások megvalósítását: ez magában véve is súlyos vád ugyanezen nagy- és középbirtokososztály múltjával szemben. Itt még azon mentéssel sem élhetnek, hogy az állam a hibás a mulasztásban, hisz láttuk, hogy e korban — ők voltak az állam!

Valóban, az elvi szabadelvűség mellett az uralkodó és kormányzó birtokos- és hivatalnokosztály szűkkeblűségét is tekintetbe kell vennünk, amikor a parasztság elmaradt voltát rajzoljuk. Ez a szűkkeblűség persze nem valami keleti orosz vagy balkáni elnyomást eredményezett; a magyar birtokos gentryt csak önző pártosság állíthatja párhuzamba a romániai bojárokkal, akik előjogaikhoz görcsösen ragaszkodva, még a XX. század elején is véres lázadásokba kergették a szegény parasztokat. A mi viszonyaink ebben a korban is nyugati állapotok egy-egy helyi formáját mutatják, nem elnyomás, hanem gazdasági közömbösség, önző semmittevés képét. Ez az oka, hogy a jobbágyfelszabadítás után nagybirtokaink nem alakultak át kis- és középbirtokokká, amivé észszerű telepítés segítségével tényleg átalakulhattak volna. Hiszen a nagybirtokosra az ingyenrobot megszűntével nagy terhet jelentett a föld kezelése, s iparkodott is tőle megszabadulni, de csak nagybérlet útján, s

valóban a nagybérlet maradt a latifundiumok kezelésének a legújabb időig uralkodó formája. A tönkrement Esterházy hercegi birtoktestnek bérbeadása 1861-ben nemcsak kisbérletek, de középberletek létesítésére is nagy alkalmat nyújtott: harminc uradalmának ezer holdjain szinte ezer középnagy farmot lehetett volna létesíteni, de ehelyett néhány főbérlőnek adták át, akik a földet méginkább tönkretették. Ugyanígy járt el azóta majd minden nagybirtokos, világi és egyházi, s a század vége felé mind több a panasz, hogy az egyházi javadalmasok ahelyett, hogy bizonytalan kisbérletekkel bajlódnának, többnyire zsidó nagybérlőknek adják át birtokaikat. A jobbágyfelszabadítás az allodiumot minden erkölcsi tehertől megszabadítva engedte át az eddigi úrnak, s ez liberális gondolkodással, de egyúttal a vagyonnak természetből fogva érthető önzésével is magára hagyta a jobbágyot, aki immár kivülesett birtokán és idegenné vált számára.

Az agrárkivitel

Mindkettő, liberális közöny és önző nemtörődömség, eleinte még többé-kevésbé kiegyensúlyozott gazdasági helyzetben működött, amikor éhező tömegek nem zavarták a tulajdon élvezőinek nyugalmaát. A kiegyezés korszakának első évtizedei valóban ilyenek voltak. Azzá tette őket a magyar gazda számára a közös vámterület, melyen a folyton gyarapodó osztrák városi lakosság biztos fogyasztója volt búzáknak, lisztünknek, állatunknak, de nem kevésbé azzá tette a világpiac kedvező helyzete, mely éppen a mi legnagyobb kiviteli cikkünknek, a búzáknak nyújtott nagy lehetőségeket. A mai két legnagyobb búzakiviteli ország, Argentína és Kanada még nem jelent meg a piacon, a 90-es években az északamerikai Egyesült Államoknak évi 160 millió métermázsza termése után Oroszország jött 120 millióval és utána Magyarország 46 millió búza-terméssel, melynek fölöslegét mindenkor nehézség nélkül felvette a külföld. Az árak pedig az 1848 előtti 13—18 pengős ár depressziójából gyorsan emelkedtek, s már az abszolutizmus alatt 22—28 pengőt tettek ki métermázsánként. Az 50-es évek végén, a 60-asok elején hirtelen fellendül a nemesség életmódja, a társasélet megélénkül, divatba jön, a tűnőfélben levő Bach-korszak ellen tüntetésként, a drágább, díszes magyar ruha, s ennek hatására a magyar paraszt is végkép leveti a jobbágykor öltözetét, a rövid inget, aminek elhagyását 48 előtt még különösnek találták és felölti a kékbeli magyar ruhát, mai jellegzetes öltözetét, ami persze, mint minden ily népi specialitás, az úri divat egyszerűsített mása. De a búza jó ára csak a 80-as évek végéig tartott, amikor 20 pengő alá esett le egész 13 pengőig, úgyhogy termelése éveken át többé került, mint amit az értékesítési ár kitett. Ez az árhanyatlás az amerikai verseny következtében állott elő, főként az Egyesült Államok, Argentína, majd Kanada nagy vasútépítései és megnövekedett ter-

melési lehetőségei miatt, amivel szemben a monarchiának még folyvást szabadkereskedelmi vámpolitikája eleinte alig tudott védekezni. Csak mikor a német agráriusok is erélyesen léptek fel az amerikai verseny ellen, tértünk mi is át búzatermésünk vámvédelmére, s az 1906-i autonóm vámtarifában 750 aranykorona vámot állapítva meg, sikerült a világháborúig még hátralevő években ismét 26—27 pengős, sőt azon felüli búzaátlag-árakat érni el.

Agrármozgalmak cs reformtörekvések

Lakosságunknak 1890-ben még 72%-a volt östermelő, s így érthető, hogy az akkori búzakrízis nem múlhatott el nehézségek nélkül. Belső és külső helyzetünk azonban egykép biztos volt, s a nehézségeket sikerült aránylag kisebb rendszabályokkal legyőzni, anélkül, hogy a fennálló társadalmi és politikai uralom megrendült volna. Legkevésbé érintette a krízis a hegyvidékek többnyire nem-magyar népességét, amely a folyton fejlődő nagyipar következtében elegendő, sőt mindig növekvő keresetlehetőségekkel rendelkezett. Az Alföld gazdasági bajai azonban egyszerre kiobbantak a Maros-Körös közének, mint emlékszünk, régi agrárforrongású vidékein. A nagy- és középbirtok Csanád, Csongrád, Arad és Békés megyében lehetőleg leszállította termelési költségeit, ugyanekkor dugult be a nagy parasztvárosok földnélküli népességének másik nagy keresetforrása, a vízszabályozás is. Széchenyi nagy gondolata a népnek évtizedekre adott kenyeret, s kitermelte a korábbi zsellérségből a kubikosok egészséges fajtáját, akik vasút- és útépitésnél, vízszabályozásnál a határokon túl is keresett munkaerők voltak. A Tisza-, Temes-, Bégaszabályozás épp a 80-as években fejeződött be, folytatására nem gondoltak, miután a tudomány és gazdaság emberei arra a véleményre jutottak, hogy a nagyszerű munka, ki nem egészsíttetvén megfelelő öntözési csatornákkal, az Alföldnek amúgy is nagy légmérséki ellentéteit káros módon növeli, tavaszi fagyok ártanak az erdők helyreállításának, s a nyári hőséget a levegő páratartalmának apadása lényegesen növeli. A vitákból nem született meg, új Széchenyi szavára, az Alföld öntözésének terve, csak az, hogy a vízszabályozás mielőbb befejeztetett, s a kubikosok itt is munka nélkül maradtak. A vidék szociális érzésű ismerői, Vadnay Andor, Návay Lajos utóbb megállapították, hogy a „munkaadók zsarolása“ — arató- és más részek leszállítása, a munkához való felvételnek, föld bérbeadásának szolgáltatásokhoz kötése — „az alföldi munkásmozgalmak egyik indítóokaként érdemel figyelmet“; — a középbirtokosság nem egy helyen a parasztnagygazdák közül nőtt ki és szokásaiban, világnézetében a gentryhez hasonulva, származásából érthető makacssággal óvta érdekeit a szegénységgel szemben, ami annál könnyebb volt, mivel az érvényben levő 1876 : XIII. törvénycikk a cseléd és gazda, gazdasági munkás és napszámos közti viszonyt

még a régi, patriarchálisnak vélt alapokon szabályozta. A gróf Bethlen András földművelési minisztertől kezdett telepítési akció 1894-ig csak öt községet telepített összesen ezer lakóval, holott 70.000-nél többen jelentkeztek. Az árvaságban hagyott nép magától jött rá, hogy életmódját nagy- és középbirtok nehezíti, mely a községi szűk földeket acélgyűrűként veszi körül, s így jutott rá az agrárszocializmusra. Igaz, hogy már a 80-as években alakultak a vidéken munkáskörök, — a függetlenségi párt tehetetlenségének rovására írható, hogy a társadalmi program teljes elhanyagolásával e tömegeket egyenesen kiejtette kezéből, — de a budapesti szocialista központ a birtok tulajdonjogának megszüntetését proklamálva, nem volt képes a földéhes népet meghódítani. Az első munkásmozgalmak az Alföldön, 1891-től kezdve, mégis csak szocialista pártmozgalmaknak tűntek fel, s teljességgel meglepték a közvéleményt, melynek fogalma sem volt agrárproletáriátus létezéséről és csodálkozva kérdezte, mi köze az orosházai és csabai munkásnak a szocializmushoz, hiszen „ő nem oly hontalan, jött-ment, földönfutó, kinek sorsa egy bizonyos gyári munkához van kötve, — miért lázadt hát fel? miért elégedetlen?” kérdezték a mozgalom elején hírlapjaink, melyek ha a magyar agrármilliók életviszonyaiban nem is, de a közjogi küzdelem és obstrukció rejtelseiben annál inkább járatosak voltak. 1894-ben megalapították Hódmezővásárhelyen a földmunkások Szocialista Körét, azt azonban a kormány nem hagyta jóvá, az egyik vezetőt, Szántó Kovács Jánost letartóztatták, mire a 4—5000 főnyi tömeg megostromolta a városházát, s katonaság állította helyre a rendet, egy munkás halála árán. Különösen fenyegetővé vált a helyzet 1897 tavaszán, amikor az aratómunkásság Hajdú, Torontál, Csanád, Csongrád, Bács vármegyében aratósztrájkot kezdett, s amikor béremelést nem kaptak és a birtokosok idegenből hoztak aratókat, ezeket kaszákkal és botokkal fogadták. A zendüléseket a csendőrség megerősítésével és katonasággal levertek, a közvélemény pedig a szegény nép helyzetét teljességgel nem ismerve, azon törte a fejét, mi okozhatta a sztrájkot, s végül is szocialista izgatok számlájára írta. Pedig a mozgalom egyes jelenségei világosan földosztó jelleggel bírtak, így 1897 őszén a szabolcsi mozgalom. A szilárd formáig el sem jutott „független szocialista mozgalom” 1898-ban Zemplénben, Szabolcs megyében és a szomszédos területeken véres jelenetekkel fejeződött be. A mozgalom tovább élt, s a század elején jutott nagyobb lendülethez. Megalakult Csizmadia Sándor vezetésével a Földmunkások Országos Szövetsége, mint a budapesti szocialista párt egyik szervezete, továbbá Mezőfi Vilmos alatt az Újjászervezett Szociáldemokrata Párt, mely belátta, hogy az agrárlakosságra nem hathat a földközösség ígéretével, s ezért elszakadt a budapesti központtól és nemzeti irányban önállósodott 1900-ban. Mezőfi központja Szentés

volt; ő maga 1905-ben Szegvár, híve, Achim András pedig Békéscsaba képviselőjeként bejutott a parlamentbe. Programjukban az általános, titkos, egyenlő választójogot, a hadsereg megszüntetését, a nagybirtok bizonyos kategóriáinak, így az egyházi birtoknak, a 10.000 holdon felüli birtokoknak felosztását kívánták; Achim a helyi közigazgatás visszaéléseit is erélyesen ostromozta, s utóbb külön pártot alakított, a Magyarországi Független Szocialista Parasztpártot. Kétségtelen, hogy úgy az ő mozgalma, mint Mezőfié több megértésre számíthatott volna, ha az uralkodó politikai pártok nincsenek annyira átitatva a gentry-ideológiától. Korszerű reformmal, polgárabb és demokratikusabb gondolkodással, szerényebb életformával ekkor még könnyebben lehetett volna a magyar parasztot felemelni és benne a nemzetiséget tudatosítani.

A társadalomban e szinte tízesztendős nyugtalansági periódusban sok rokonszenv nyilvánult meg a parasztság iránt, anélkül azonban, hogy az annak kereteiben élő különböző keresetágak, kisbirtokos, zsellér, agrármunkás, mezőgazdasági cseléd, helyzetét bárki is pontosan ismerte volna. A nagybirtokosmágnások főként a 90-es évek első felében jóakarattal foglalkoztak a parasztság helyzetével, s a bérletrendszer alkalmazását javasolták a kincstári, majd az egyházi és más kötött birtokon; az 1895-i gazdakongresszus telepítést sürgetett erre felajánlott, esetleg államtól vásárolt, valamint községi földeken. Ennél többre nem hajlandók a nagybirtok urai, akik a zendülések hatása alatt megijednek és egyre inkább birtokaik konzerválására gondolnak, a hitbizományokat is erélyesen védik. A városi értelmiség távoli szimpátiányilatkozatokon túl semminemű állást nem foglalt a problémákkal szemben, amelyeknek nemzeti jelentőségéről fogalma sem volt. Átfogó reformra nem lévén hajlandó az uralkodó társadalom liberalizmusa, a birtokrendszer eddigi struktúráját fenntartva, csak kisebb jelentőségű intézkedések történtek, melyek azonban épp az általános közöny miatt igenis becsületére válnak alkotóknak. Eredetüket keresve, elsősorban a német reformokra kell tekintenünk, Sohnrey, Goltz báró, Schmoller gondolatai hatnak az első magyar szociális reformereknél, Bernáth Istvánnál, gróf Mailáth Józsefnél. Ez utóbbi 1898-ban követeli a közigazgatás államosítását, szövetkezetek és közraktárak felállítását, vagyontalan munkások nyilvántartását, s hogy az uradalmak bérleteket adjanak a parasztnak, lehetőleg természetbeli viszontszolgáltatások fejében, remélve, hogy a „régii patriarchális viszony földesúr és nép közt vissza fog térni“. Egy másik érdemes korai reformer, Ecseri Lajos már 1883-ban sürgős teendőnek tartja a munkások kényszerbiztosítását, mint reformok hosszú sorának kiindulási pontját. Az alföldi zendülések hatása alatt az Országos Gazdasági Egyesület is tárgyalja a reformkérdéseket, s a munkavállaláskor követelt szolgálma-

nyok és robot ellen nyilatkozik, telepítést is szükségesnek lát, de nem a birtokosoktól elveendő földön, hanem csak az évenként árverezésre kerülő birtokokból, melyekre állami elővételi jogot kér. Hogy mennyire tévedésben volt e birtokososztály az európai fejlődés irányát illetőleg, arra jellemző azon kívánsága, mely szerint az újonnan létesítendő telepes községekben legalább egy-egy középirtok is alapíttassék, mert a magyar paraszt vezetésre szorul, s a régi patriarchális szellemet helyre kell állítani. Az agrárszocializmus okát ezek a körök is a paraszt-proletártömeg nagy számában látják, de levezetése érdekében Széchenyies felemelkedésre nem képesek: a földirtok erőszakos megváltása ellen lépnek fel s a „kisajátítás“ szót még hallani sem akarják. Ami tulajdonkép történt, vagy legalább is gondolatként létrejött az agrárnépesség érdekében, az igazában a művelt középirtokosok akciójának nevezhető, akik 1910-ben néhány gróffal együtt összejövén, agrárp/mgrammói írtak össze, melynek követelése a „birtokpolitikát“ illetőleg így szólották: „Szociális szempontból és a földdel űzött uzsora megszüntetése végett sürgetjük a nemzeti érdekeknek megfelelő földirtokpolitikát és ennek törvényhozási szabályozását, a földbirtokosok támogatását, a telepítések fejlesztését, a földarabolások végrehajtásához a kormány jóváhagyó hozzájárulását, a középirtokososztály konzerválását, a járadéki elvnek és intézménynek módosítását.“ Bármennyire tiszteletreméltó volt is az elméleti szociális képzettsége, a hazai agrárviszonyok ismerete és az etikai törekvése e mozgalom vezetőinek, így Rubinek Gyulának és Bernát Istvánnak, ezekkel az eszközökkel nem lehetett megállítani az agrártársadalom proletarizálódásának folyamatát.

G r . Károlyi Sándor és Darányi Ignác

Ebben a hangulatban kell Darányi Ignác földmivelési miniszter és gróf Károlyi Sándor reformtevékenységét megítélnünk, az adott viszonyok közt, nem pedig az utólag megnövekedett kívánságok szerint. Károlyi Sándor, mint 48-as emigráns, Párizsban ismerkedett meg a modern munkásviszonyokkal, s Le Play hatása alatt fogott hozzá a magyar agrárosztály helyzetének javításához, főként a szövetkezeti eszme alapján. Az ő fellépéséig az erdélyi szászok próbálkoztak a rajnai Raiffeisen-féle szövetkezetekkel, a Schulze-féle irány is viták tárgyát képezte, de az eszme története 1886-ban kezdődik, amikor Károlyi megalapította a Pestmegyei Hitelszövetkezetet; ebből alakult 1898-ban törvény által az Országos Központi Hitelszövetkezet, melynek keretében 1913-ban 2425 hitelszövetkezet nyújtott kisgazdáknak kölcsönt és vette át betétjeiket. Ugyancsak Károlyi Sándor alapítása volt a Magyar Kölcsönös Állatbiztosító Társaság, továbbá a Gazdák Biztosító Szövetkezete, melyet 1898-ban Rubinek Gyulával és gróf Zselénszky Róberttel alapított, azután 1896-ban a Magyar Gazdaszövet-

ség, mely a szövetkezeti földbérleteket kezdeményezte, s 1898-ban, szintén Károlyi áldozatkészségéből, felállította az agrár-fogyasztás szervezésére a Hangya szövetkezetét. Darányi Ignácnak tizenkétévi minisztersége, 1895—1903, 1906—1910, a birtokviszonyok épségben hagyásával — amelyeken úgysem lehetett a közhangulat miatt változtatni — az agrártermelés javítása, a nép gazdasági kultúrájának emelése dolgában sokat alkotott. Ő hozta az 1898 :11. törvénycikkben az első munkástörvényt, mely amellet, hogy az aratósztrájkok hatása alatt a mezőgazdasági munka zavartalan teljesítése érdekében az agrármunkások szerződését hivatalos ellenőrzés alá helyezte, s ezzel a birtokos számára biztosította a munkaerőt, de egyúttal a munkást is megvédte túlságos kiuzsorázástól: először engedi meg a részesnek, hogy ő határozza meg, természetben vagy pénzben akarja-e a bért felvenni, kötelezővé teszi idegen munkásnak is nyolc napon át gyógyíttatását; ugyancsak ő szabályozta a gazdasági munkás helyzetét új, modernebb törvénnyel, megalapította 1900-ban a segélypénztárt a munkaadók fakultatív, a munkások kötelező járulékaival és állami hozzájárulással. Az ő fáradozásaira kaptak a községek szövetkezeti és olvasókörbeli könyvtárakat; vetőmagkiosztással próbálta búzafajtánkat nemesíteni, a gödöllői baromfitenyészteleppel, tojás-, tolikivitel emelésével a kisközgazda üzemét intenzívebbé tenni. A liberalizmus évtizedei valóban nagy hiányokat hagytak hátra: amikor 1895-ben megalakulnak az első tejszövetkezetek, Magyarország még 200.000 kilogramm tejárut importál külföldről! A széles tömegek polgári életszínvonala, amit a magasabb tej-, vaj-, sajt-, cukorfogyasztás jelent, csak ekkor, a század utolsó évtizedében kezd emelkedni: termelés és belső fogyasztás egymást kölcsönösen támogatva, rohamosan növekszenek. A filloxerától kipusztított magyar borvidékeket már a gróf Bethlen Andrástól kezdeményezett állami akció állítja helyre az amerikai vesszők segélyével, Darányi az akciót tovább folytatja, a selyem tenyésztést is emeli, csak 1898-ban 240.000 eperfát oszt ki. A liberális-kapitalisztikus hatások alatt nyomorba jutott országrészek, így a fatermelő vállalatoktól fenyegetett székelység és a Keleti Felvidék gazdasági helyreállítására Egan Ede alatt állami kirendeltségeket szervez, Bereg megyében 13.000 hold havasi területet bérbévesz és ruténeknek adja, megmentve őket a bevándorolt galíciaiak uzsorájától és az ottani mammuth-uradalmak és gazdatisztjeik elnyomásától, s ellátva őket állatokkal, gépekkel, mezőgazdasági ismeretekkel. Darányi emberszeretete az uradalmi cselédség lakásviszonyai javítására is kiterjedt, s 1907-től évi állami támogatást is adott törvényhatóságok- és községeknek, hogy munkásházakat építsenek.

A búzaárak újabb emelkedése, a belső fogyasztásnak a polgárisodással karöltve végbemenő növekedése, nem utolsó

sorban a falusi népességnek a városba, gyáripari foglalkozások közé tódulása okozták, hogy ezek a magukban véve igen hasznos, de a földkérdés lényegét nem érintő reformok mégis ki-elégítőknak bizonyultak és az ország a világháború katasztrófájáig ment maradt társadalmi zavaroktól. A nagy kérdéseket azonban megoldatlanul hagyta reánk, Trianon szegény, kifosztott népére ez a hatalmas anyagi erővel és boldog békével rendelkező korszak. A török hódoltság óta deformált alföldi viszonyokon nem segített, az egészségtelen telepítést sem változtatta meg az 1894: V. törvénycikk által, a tanyai telepedés további divatjának sem állott útjába, a tanyákra kiköltözött hatalmas tömegek sorsát rábízta az illető városokra, amelyek a 80-as évektől kezdve próbálnak ugyan tanyai iskolákról gondoskodni, de közlekedési utak, közigazgatás, bíraskodás, vallási és egészségügyi szükségletek dolgában épp e magyar területeink teljesen elhanyagoltainak. Pedig ma Kecskeméten 44.000, Szegeden 40.000, Debrecenben 51.000, Hódmezővásárhelyt 23.000 ember kénytelen ily viszonyok közt élni, amelyeket e gazdag korszak könnyen megjavíthatott volna. Telepítést szintén nehézség nélkül lehetett volna végezni a 80-as évek óta mindinkább eladósodó közép- és nagybirtokból, de a szabad-
elvűség kora képtelen volt fegyelmezett alkotásra oly téren, mely elvei szerint a szabad tevékenységnek van fenntartva. Az 1894-et megelőző telepítési törvények alig jöhetnek számba, az 1894-i 10—80 holdas gazdákat telepít, részben állami, részben magánosoktól bérbevett birtokokra, 3 millió forintot kitevő alapból, de az ily módon létesített néhány temes-, krassómegyei és erdélyi község távolról sem volt képes a földéhséget enyhíteni. A Duna kiöntései közé nagy lelkesedéssel telepített csángók dolga legjobban mutatja e korszak tehetetlenségét.

A népi pusztulása

Pedig e boldog világ nemtörődömsége borzasztó sebeket ejtett a népi erőn, olyanokat, minőket a török korszak óta nem szenvedtünk. Az agrárviszonyok rosszabbodásával falusi lakosságunk mind nagyobb tömegekben fordult Amerika felé, ahol az akkori konjunktúrában biztos megélhetés, nagy kereset és polgári, nem pedig patriarchális bánásmód várt reá. Sokhelyütt a rossz közigazgatás, az amúgyis súlyos adóteher erélyes behajtása adott vándorbotot a nép kezébe. Az Egyesült Államokba irányuló kivándorlás 1871-ben kezdődik 119 fővel, 1879-ben 1518, 1882-ben 16.014 főt tesz ki, amikor pl. a sokkal sűrűbb lakosságú és sokhelyütt szegényebb Ausztriából csak 5875-en vándorolnak ki. Kormányainknak lett volna idejük gondolkozni ez évtizedes folyamat miként való megakasztásán. Már 1898-ban nem kevesebb, mint 270.000-re teszik a kivándoroltak számát, köztük a felvidéki tót megyékből 75.000, akik közül csak 20.000 tér vissza. Nagy csábítást jelentett a kivándoroltaktól hazaküldött amerikai pénz; a dunántúli Csóton 15

ház épül a Brazília-soron a clevelandi magyarok pénzén. Győr, Vas, Sopron megyéből a súlyos rábaszabályozási adó űzi el a lakókat, s a megyei közigazgatás rendesen képtelen felfedezni az okokat és útjába állni a pusztulásnak. A magyar és tót „birds of sea“ így kelnek útra, hogy Amerika emberrontó gyáraiban, bányáiban elveszenek a nemzet és állam számára, miután itthon a történelmi osztályok fenntartása és a földbirtoknak nemzeti kézen megtartása volt a jelszó, s ennek érdekében senki sem akart hozzányúlni az egészségtelen birtokmegosztáshoz a kilencmillió hű és jó magyar jobbágy utódai kedvéért. A dunántúli magyarság részben Szlavóniába költözött, hol egyes nagybirtokosok, Jankovich, Biedermann bérleteket adnak nekik, mint a sváboknak és cseheknek is; ezek a magyarok csak nehezen tudták nyelvüket a horvát tan nyelvű iskolákban megőrizni, míg a Julián-egylet segítségükre nem ment. Legnagyobb mérvet a székelység elszegényedése és kivándorlása öltött. A modern fűrészmalomok a székely rengetegekben legfeljebb 3—4000 embert foglalkoztattak, a háziipar tönkrement, s a mozgékony székely átvándorolt a havason, miután földje nem akadt — Csík megyében 55% volt a kötöttbirtok, Háromszékben 37% —, s elöntötte Romániának bizonyos kereseti ágait: kocsis, cseléd, vasúti munkás, feketetengeri hajók rakodója mind magyar volt. A székely és erdélyi képviselők tömege pedig folytatta a közjogi küzdelmet és lelkesedett a nemzeti „vívmányokon“.

A kapitalizmus kifejlődése

Sokkal nagyobb változást hozott a kiegyezési korszak az ipar és kereskedelem terén. Az agrárviszonyok lassú evolúciójával szemben „merkantil“ viszonyaink gyökeresen átalakultak. Nemcsak azért, mert 1867 visszaadván belkereskedelmünk és ipari termelésünk fölött szabad rendelkezési képességünket, iparkodtunk az elmulasztottakat kipótolni, hanem mozgásunkat elsősorban az általános európai iparosodás gyors üteme sarkalta e téren. A technika haladásával, a világrészek gazdasági kiaknázásával kiépül a kapitalizmustól hordozott gyáripari termelés, a 90-es évektől kezdve uralkodó formává lesz a kapitalista „nagyvállalat“, mely minden állam területén ugyanolyan formákban jelentkezik és megjelenése pillanatától fogva szolgálja a nemzetközi tőke fennmaradásának és gyarapodásának érdekeit. Persze, ez nem akadályozza a tőkét, hogy ne simuljon az egymással szemben már felvonuló nemzetállamokhoz, amint hogy az imperializmus századvégi és századeleji története el sem képzelhető e nemzeti célok szolgálatába állított kapitalizmus végleges kifejlődése nélkül. Ebben a világszervezetben az ipari termelés kérdése a pénztőkétől válik függővé, s az egész termelési processzus középpontjába a hitelintézetek, bankok és takarékpénztárak kerülnek. Bankjaink múltja, láttuk, a 40-es évekig nyúlik vissza, azonban hazai alapításaink szerény-

keretekben élnek és a sokkal erősebb osztrák kapitalizmustól függenek. Az Osztrák Nemzeti Bank és más ausztriai intézetek, így az Osztrák Földhitelintézet sem a magyar agrártermelést, sem az ipari termelést nem támogatják, ezért alapítják a magyar gazdák fölsegítésére, 1863-ban a Magyar Földhitelintézetet; elnöke gróf Dessewffy Emil lesz, alelnöke Lónyay Menyhért, ügyvezető titkára Csengery Antal, az intézmény 1871-ben államilag nyer kivételes állást. A meglévő két régi magyar alapítás, a Hazai Első Takarékpénztár és a Pesti Kereskedelmi Bank mellé külföldi pénzcsoportok állítanak fel fiókok gyanánt új magyar nagybankokat, így az osztrák Kreditanstalt, azaz a Rothschild-csoport 1867-ben a Magyar Általános Hitelbankot, melyet utóbb a már említett Kornfeld Zsigmond egyénisége emelt fel hosszabb időre az ország vezető intézetévé, angol-osztrák pénzcsoport 1868-ban az Angol-magyar bankot, s 1869-ben az Erlanger-bankház a Frankó-magyar bankot. Ugyanekkor a takarékpénztárak száma is gyarapszik; intézeteink a kapitalizmus elvei szerint széleskörű munkásságot fejtenek ki, s résztvesznek a bécsi anyaintézeteken keresztül az európai hitel- és börzevilág minden kilengésében. Az életlehetőséget számunkra az új magyar állam pénzügyi törvényhozása alkotta meg, mely liberális és kapitalisztikus szellemben, külföldi mintára, szabad fejlődést biztosított számukra. A hazai tőkeképződésre nagyjelentőségű volt az Osztrák Nemzeti Banknak a Tisza-féle pénzügyi kiegyezés folytán végbement, s 1878-ban törvénybeiktatott dualisztikus átszervezése; az új Osztrák-Magyar Bank budapesti főintézete ettől kezdve, főként az újabb, 1887-i pénzügyi kiegyezés óta nagyobb lehetőségeket nyújt a hazai tőkeképződésre. Ehhez képest a bécsi kapcsolatok meglazulnak, s a 80-as években az új magyar kapitalizmus saját lábaira kezd állni és a nemzetállamot feladataiban támogatni; az önállósodás következtét a Magyar Hitelbankkal kapcsolatban fent láttuk. A nagybankok igazi szerepe Európaszerte a 90-es években kezdődik, feladatuk lesz az illető állam valutapolitikájának támogatása, állami és községi hitelek szerzésével állami célok megvalósítása, városépítés, közlekedésügy, vasutak fellendítése, amit csakhamar követ, a nagybankok 1897—98 óta folyó tőkekoncentrációjával kapcsolatban az érdekkörök kiterjesztése, saját eszközeik gyarapítása korábban elképzelhetetlen tőkeemelések útján, s ennek folytán ipari, gyár-
ipari, majd agrárérdekeltségek kiépítése. A világháborút megelőző évtizedben már készen állanak e nagybankok, melyek nemcsak az állam pénzügyeit támogatják, hanem gyáralapításokkal, szállítási üzletekkel az egész nemzeti gazdaság irányítását kezükbe ragadták, s amíg iparvállalataik útján egész új munkásosztályt látnak el kenyérrel, üzleteiket mégis elsősorban a vilákapitalizmus szellemében tőkeképzésre, profittermelésre használják. Amíg e tőketermelés szabadon hálózza be

a kontinenseket, mindegyre új értékeket tud termelni, s a tőke önzéséből folyó pauperizálódását a szegény néposztályoknak is reményteljesen próbálja föltartóztatni a munkások szervezkedése, internacionális, szocialisztikus, sokhelyütt nemzeti-keresztény szakszervezetek útján. A világháború katasztrófája és azt követőleg a gazdasági életnek vám- és valutahatárok közé tördelése kellett ahhoz, hogy a kapitalizmus e végtelennek látszó növekedése és sokszorozódása megakadjon, s a „prosperity” korszakának letűntével aktuálissá váljék ez alig háromévtizedes nemzetközi folyamatnak valami módon átalakítása, esetleg likvidálása.

A hazai kapitalizmus résztvett az egész processzusban, s munkája nélkül nemzeti társadalmunk kifejlődése az agrárfokon akadt volna meg, ahol a 60—70-es években volt. 1890-ben még csak 6 nagybankunk volt: a Pesti Hazai Takarékpénztár, Magyar Jelzálog-Hitelbank, Földhitelintézet, Hitelbank, Leszámítoló és Pénzváltóbank, s a Pesti Kereskedelmi Bank; a legnagyobb 15 millió, a legkisebb 10 millió forint saját tőkével, s 1917-ben magának a Kereskedelmi Banknak tőkéje 233 millió koronát, a Hitelbanké 223 milliót, a Magyar Bank és Kereskedelmi Részvénytársaságé 107 milliót tesz ki. A két legnagyobb bankcég finanszírozza a századforduló nagy ipari alapításait, s a Kereskedelmi Bank kiterjeszti üzletét a Balkán államokra főként a 80-as évektől kezdve, Lánczy Leó vezetése alatt: része van a romániai, szerb, görög, bolgár hitel- és nagyipari intézmények alapításában, a szerb államnak monarchiabarát korszakában kölcsönt nyújt, részt követel az osztrák tőke akaratára ellenére Bosznia gazdasági hasznosításában, kiépíti a magyar helyiérdekű vasutak hálózatát. A gyorsan fejlődő magyar kereskedelmi és hiteligényeket mindenkor kielégíteni képes ez új bankszervezetünk, mely a hazai záloglevélemissziókat is el tudja helyezni külföldön. A hazai bankok és takarékpénztárak száma 1913-ban 2033-ra emelkedett, az 1890 óta létesített hitelszövetkezeteké 3964-re; a pénzüintézetekben elhelyezett betétek 1890-ben 1153, 1913-ban 5068 millió koronára rúgtak, de ugyanebben az időben a jelzálogkölcsönök 960 millióról 3878 millióra emelkedtek, amiből 2556 millió volt földbirtokra, 1322 házakra betáblázva, ami a fejlődés árnyoldalát mutatta és azt, hogy a tőkeképződés mégis csak aránylag lassú volt. A pénzüintézetek e modern kifejlése magával hozta, hogy a terményüzlet is bekapcsoltatott körükbe, amelynek egyes ágait a század közepétől kezdve többnyire zsidó eredetű, majd megmagyarosodott kereskedőcsaládok fejlesztették ki: az agrártermelésre is oly fontosságú gyapjúkereskedelmet a Wodiáner-, Harkányi-, Kohner-, Herczog-családok. a dohányüzletet a Schönberger-, Gomperz-, Herczog-, a faüzletet a Gutmann-, Neuschloss-családok; a cukorgyártást modern módon a Kornfeld Zsigmond kezdeményezésére 1889

ben megalakult botfalui gyár vezet be, kifejleszti aztán báró Hatvany-Deutsch Sándor, testvéreivel együtt. A sörgyártásban a Dreher-családnak a hatvanas években Kőbányán alapított gyára az úttörő, követi a Haggenmacher-család; a bőripart a Wolfner-család fejleszti ki eredetileg szerény igényű tímárüzeméből; a bányászattal és kohászattal foglalkozó nagyiparban a Diósgyőri Allami Vasgyár mellett vezet a Chorin Ferenc-től fellendített Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaság, valamint a már fentebb említett, régi vállalatokból többször újjá alakuló Rimamurányi Vasmű Részvénytársaság. Hatalmassá kifejlett textiliparunk már részben állami támogatásnak köszönheti életét, miután a közös vámterületen, melynek oly nagy haszna volt agrártermékeink értékesítése dolgában, az osztrák iparral szemben vámvédelem nem volt lehetséges, s ezt a kormány különböző állami kedvezményekkel, iparpártoló politikával pótolta. A Matlekovits Sándor államtitkár kezdeményezésére 1881-ben alkotott iparpártolási törvényt több újabb követte, s az általuk lehetővé tett állami szubvencionálási rendszert az 1907-i iparfejlesztési törvény, s azt kiegészítő, főként Sztéryni József államtitkár befolyására kiadott rendeletek építették ki. Ugyancsak nagy befolyása volt az államnak a mezőgazdasági szeszipar kifejlesztésére.

Mindezek során a század elejére gyáriparunk már európai nagyüzemi formákban jelentkezett. Ha a munkaslétszám és a használt motorikus erő szerint osztályozzuk a kis- és nagyüzemeket, akkor volt országunkban az összeomláskor 4241 gyári jellegű ipartelep, mely 798.000 lóerőnyi motort használt fel, 496.000 munkást alkalmazott, akik számára évi bérben 367,759.000 koronát fizetett ki, s a termelt anyagok eladási értéke 3.396,091.000 koronát tett ki. Legszelesebb keretekben az élelmezési ipar fejlődött ki évi 1.650,000.000 korona termelési értékkel, utána a vas- és fémipar 500,000.000-val, a vegyészeti ipar 230,000.000-val, a gépgyártás 305,000.000-val. Sajnos, e rendkívül rohamos folyamat részletei ma még ismeretlenek, s amit tudunk, azt is az üzemekről tudjuk, a lelketlen anyagról, nem pedig azon emberi főkről, akik e fejlődést létrehozták, irányították, mint szakemberek, mérnökök, gyáriparosok, pénz- és hitelügyek vezetői. Itt a magyar gyáriparnak csak néhány úttörő egyéniségét említhetjük meg. A svájci vasöntőmunkás Ganz Ábrahám, még az abszolutizmus alatt emelte fel a tőle alapított Ganz-féle vasöntőde és gépgyárat; a szintén német születésű Mechwart András mérnök Ganz üzemébe belépve, azt vagongyárrá, majd villamosgyárrá bővítette a malomiparban a magyar őrlés módszerét találta fel. Báró Weiss Manfréd 1884-ben konzervgyárat létesített, a bádodobozokat is maga állította elő, s mivel a konzervgyártás szezonüzlet volt, a bádögüzemben tölténytárolakat is előállított a Manlicher-puskák számára, 1893-ban töltényeket is; üzemét

a robbanás veszélye miatt ez évben Csepelre telepítette ki, ott évről-évre új és új mechanikai és fémműveket rendezett be, melyekben srappell, gránátot gyártott, a honvédségnek tüzéséggel való felszerelésekor teljes ágyúgyártásra tért át, aminő a monarchiában akkor csak Wöllersdorfban volt; az eredményt rendkívüli kitartás és gyors, koncentrált észjárású egyénisége hozta létre. Kandó Kálmán, a Ganz—Danubius társaság vezérigazgatója, először alkalmazta a nagyfeszültségű áramot nagy vasutak hajtására Olaszországban; neki és a Ganzgyárban társainak köszönhető a magyar villamossági ipar kitűnő híre és exportképessége. Mindezek nevét alkotások, intézmények, sőt szobrok hirdetik, anélkül, hogy egyéniségüket, s bennük az alkotó erőt közelebbről ismernők.

Ez egész kapitalisztikus termelésnek voltak egyes jelenségei, melyek magyar nemzeti szempontból nehézségeket okoztak. Mivel az egész iparosodási folyamatot a kapitalista gondolat robbantotta ki, s még az állami iparfejlesztési akcióban is, mely a század elején kezdődött meg, szabadon érvényesültek a kapitalista érdekek, ezek több vonatkozásban is háttérbe szorították a magyar nemzeti érdekeket. Az új alapítások gyakran gyökértelenül álltak itt a magyar talajon, elárulva, hogy lélcéljuk alapján a nyereség. Ami igazán organikusan hajthatott volna ki a hazai földből, a mezőgazdasági termékeket feldolgozó nagyipar, a többihez képest kisméretű maradt, s ehhez képest a nagy iparüzemi központok nem a magyar nyelvterületre, hanem a szélekre kerültek, ahol elsősorban a nem-magyar népeknek adtak kenyeret. Fonó- és szövőiparunk Zsolnán és Rózsahegyten telepedett meg, részben az osztrák határ melletti német nyelvterületen. Vas- és kőszénbányáink periferikus fekvése érthetővé teszi, hogy a tőlük függő nagyipar is ugyanúgy helyezkedett el. A nagy nyomorban sínylődő székelység faüzemeken kívül nem részesedett gyáralapítás áldásaiban, s evidens volt, hogy a gyáripár helyeinek kiszemelésénél ily nemzeti szociális szempontok nem játszottak szerepet. Hasonlót kell megállapítanunk a bank- és hitelintézetekről, melyek nem voltak hajlandók nagy erőiket a nemzeti erősödés szolgálatába állítani, s engedték, hogy például Erdélyben az évről-évre eladásra kerülő magyar birtokokat román pénzügyintézetek vegyék meg s adják oda románoknak. Itt kevés vigasztalásul szolgálhatott, hogy nagybankjaink néha társak és részesek voltak a romániai Marmorosch, Blank & Co vállalataiban, amikor ugyanez a román nagybank más oldalról érzékkel bírt a magyar földet fogyasztó erdélyi román pénzügyintézetek támogatására! Valóban nemzeti szellemű pénzügyi politika mellett kevés fáradságba kerülhetett volna az erdélyi pusztuló magyarság megmentése.

A zsidóság új szerepe

Hogy a század kapitalizmusában a zsidóság vezető szerepet játszott, az nem magyar specialitás, hanem világjelenség

volt. A hitelüzletnek nagy kifejllesztői a század első felében a Rothschildok voltak, az 50-es évek óta sokasodó gründolásoknál szintén zsidók vezetnek, a Crédit mobilier és a mintájára létesített nagyszámú spekulációs bankok az ő alkotásaik. A kapitalista nagyüzemhez a végső lépést, az ipar kommercializálását szintén ők teszik meg, ők helyezik az ipari termelés középpontjába a börzét, mely viszont a nagybankok engedelmes eszköze. A nagy iparüzemek alapítói, vállalkozói közt nagyszámmal vannak minden országban, Franciaországtól Poroszországon és Ausztrián át Lengyelországig. Az új században a német nagyiparban, mely részben régi iparoscsaládok alkotása, az igazgatók közt 13%-ot, a felügyelőbizottságok között 24%-ot tesznek ki. Így érthető, hogy Magyarországon, ahol a nagyiparnak és kereskedelemnek jóformán semmi múltja nem volt, pontos kutatás ezen százalékszámoknál sokkal magasabbakra jutna. Az új kapitalizmus vezető pozícióira speciális tehetségük és összeköttetések egyformán predesztinálják őket, s a bankok és vállalatok elnökségeiben feltűnő régi arisztokrata neveknek viselői többnyire megelégszenek a fizetéssel és külső dísszel, a valóságos munkát és a dolgok intézését átengedik nekik. Az a körülmény, hogy a zsidóság polgári létét teljességgel a liberális ideáknak köszönhetette, természetessé teszi, hogy képviselői a gazdasági élet vezető pozícióiba bejutván, ragaszkodnak az őket naggyá tevő doktrínához és befolyásukat a liberalizmus további érvényesítése érdekében használják föl. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a keresztény magyar társadalom ekkor, mint láttuk, szintén fölesküdt híve volt a liberalizmusnak, s így aztán egyesült erővel utasították vissza a földbirtoknak a grófi oldalról javasolt megkötését keresztény jogászok és zsidó nemzetgazdászok. A zsidó alkotású kapitalizmus azonban kétségtelenül hozzájárult a liberalizmus merev fenntartásához akkor is, mikor annak formái már kizárítással, megfojtással fenyegették a nemzeti életet.

De a liberalizmus uralma alatt nemcsak a gazdasági élet vezető pozícióit foglalta el a zsidóság. A probléma súlyontja ebben a korszakban is a keleti bevándorláson volt, mert amiként Széchenyinek nem sikerült ezt megakasztania, hasonlóképp sikertelen maradt Deák Ferenc fáradozása is. Deák 1866-ban és 1867-ben több beszédben sürgette a zsidóemancipációvá kapcsolatotban — junktim — a honossági vagy bevándorlási törvényjavaslatot, mely a Romániában, Oroszországban és Galíciában sanyargó, alacsony műveltségű zsidóság beözönlését megakadályozná. Az ország azonban Deáknál is liberálisabb volt, ilyen törvényre soha nem került sor, minek következtében a bevándorlás óriási méreteket öltött, pedig ekkor már a benszülött népek ezrei költöztek ki Amerikába. A 48 előtti 241.000 főnyi zsidóság száma 1870-ben már 550.000-re, 1890-ben 713.000-re, 1900-ban 831.000-re nőtt meg, 1914-ben elérte a

935.000-et. Ez a zsidó lakosság lesz elsősorban rezervoárja a fejlődő kapitalizmusnak és szállja meg úgy a hitelélet, mint a kereskedelem, majd pedig az ipar kommercializálásával a nagyipar értelmiségi állásait. A nagy kapitalista fellendülés egyébként nagy eltolódásokat okoz a már bennlakó zsidóság viszonyaiban is: a 48 előtti leginkább gabonakereskedésből élő zsidóság végkép elhagyja falusi központjait, s a városokba költözik, ahol nemcsak a gabonakereskedés, de mindennemű kereskedés a hitelügyletekkel együtt, kapitalista szellemenben bonyolítottatik le. De a gazdasági élet nem tud oly gyorsan fejlődni, mint amily tömegesen igyekeznek a keleti zsidóság Magyarországra, a tiszta liberalizmus ígértföldjére. A zsidóság gyakorlati érzékével nem vette föl a harcot a gentryvel, meghagyta ennek központi és vármegyei hivatalait, az ottani cifra nyomorúságot, fenn az ernyő nincsen kas-tekintélyt, s olyan hivatali pályára, minő Siegharté volt a XX. század elején Ausztriában — éveken át a miniszterelnökség elnöki osztályfejeként kormányozta az országot — nálunk nincs példa. Pedig politikai pályára maga Deák invitálta őket, a 69-i választásokon zsidó kapacitások választását követelve és személyesen támogatva Wahrmann Mór jelöltségét. A gazdasági pályák mellett a szabad értelmiségi pályákat öntötte el a zsidóság abban a mértékben, amint mind többen és többen lépték át az északkeleti határokat. A 4807 orvos közül, amennyi 1900-ban volt Magyarországon, 2321, tehát 48% volt zsidó, s míg az ügyvédi kar száma 1890—1900 közt 72%-kal szaporodott, a zsidó ügyvédeké ugyanekkor 68*6%-kal. A világháborút megelőző évtizedben a középiskolák hallgatóságában 21—23%-ot tett ki a zsidóság, a főiskolákon ennél is magasabb arányú számot ért el, bizonyítékául gyors fölemelkedésének. Bár az értelmiségi pályákon is gyakran kitűnő erőket szolgáltatott a zsidóság, alig tagadható, hogy e nagy elhelyezkedésben sokan találkoztak, akiknek nem volt, nem is lehetett idejük a magyar légkörhöz asszimilálódni. Itt már a honos zsidóság bizonyára hibát követett el, amikor nemhogy követelte volna, de fajszeretből egyenesen akadályozta a határok lezárását, s így engedte, hogy a saját magyarosodó rétegeit mindegyre elöntse ez újabb keleti áradat. Végül pedig már maguk a művelt zsidók sem tudtak egyéb megoldást, mint a magyar fajhoz való teljes átalakulást, asszimilációt. A Huszadik Század 1917-i körkérdésére a keresztények tartózkodólag nyilatkoznak: Concha Győző szerint a zsidókérdés egyáltalán megoldhatatlan, egyetlen lehetőség az emberséges, keresztényi modus vivendi; a zsidó filozófus, Alexander Bernát szerint azonban „ez a föld — Magyarország — predesztinálnak látszik a két néplélek hatalmas és nagyotözlő egyesülésére“, egy másik nyilatkozó pedig a „szemitának az árja fajtába való áthasonulását“ látja egyetlen lehetséges útnak. Világos volt azonban, hogy ily nagy tömegek áthasonu-

lását egy nemzet sem tarthatja megvalósíthatónak, amikor ez előreláthatólag magával hozná az eredeti honos nép jellegének megváltozását. Pedig kisebb tömegek esetén az asszimiláció lett volna a liberális magyarság gondolata, erre számtalan nyilatkozatunk van, s többek közt a nemzeti szellemű költő, Kozma Andor is hitte, hogy a kérdést már a zsidók egyenjogúsítása is megoldotta és a külön zsidó típus elenyészése, a zsidók társadalmi egyenlősülése már csak idők kérdése.

A korlátlan bevándorlás, a gazdasági és más értelmiségi pályák mind nagyobb elfoglalása ily kiegyenlítődés helyett inkább izgatottságot és elválasztódást okozott. Úgy látszik, a magyar antiszemitizmus kezdeteinél német minták hatottak; a porosz konzervatív párt programjával, s Paul de Lagarde antiszemita nyilatkozataival gyakran találkozunk ily tárgyú röpiratokban. A mozgalmat a korábbi vas megyei szolgabíró, Istóczy Győző képviselő indította meg, a honossági törvényt követelve 1875-ben a zsidósággal, mint „támadó kaszttal” szemben. Az 1883-ban lefolytatott tiszaezlári rituális vérvádper széles körököt tett hajlamossá az antiszemitizmusra, bár az ország politikai vezetői, úgy a kormány tagjai, mint Apponyi Alberttel élükön az ellenzékiek, az antiszemitizmus ellen nyilatkoztak. Az 1884-i választásokon Istóczynak 17 híve jutott a képviselőházba, akik azonban ott, bár programjuk csak antiliberalis általánosságokat tartalmazott, szóhoz alig jutottak, még csak a bizottságokba sem választották őket. Az anti-szemita párt feloszlott, miután a magyar politikai élet, liberális hagyományaihoz híven, kivetette magából; Istóczy propagandája a tömegekben azonban sokfelé keltett zsidóellenes érzést, s hogy a zsidó bevándorlás tovább folyhatott, s a zsidóság továbbra is kiépíthette pozícióit, ezt szinte teljesen az uralkodó gentryosztálynak köszönhetette, mely egészében ugyan nem volt hajlandó társadalmilag befogadni a felemelkedő zsidóságot, de szabadelvű ideológiájában nem vetett gátat útjának. Ez pedig a kapitalista élet köréből tovább vitt az agrár és értelmiségi pozíciók felé. A századfordulón, mikor a terjedő belterjes gazdálkodáshoz mindinkább nélkülözhetetlen a forgó tőke és az üzleti érzék, zsidó bérletek és birtokvételek mind nagyobb számmal fordulnak elő, s egy számítás szerint már 1904-ben 7.1%-a van a magyar földnek zsidó birtokos vagy bérlő kezén, — ez utóbbiak, mint láttuk, gyakran papi birtokot kezelnek. A század elejére a hírlapíráson keresztül az irodalomban is megnő a zsidó befolyás, mely immár képes lesz a magyar szellemi és politikai életben új irányok vezetését átvenni; a hírlapírók közt a zsidók arányszáma már 1890-ben 36.8%, s ez 1910-re 42.4%-ra nő meg. A galíciai bevándorlás tovább tart, első lera-kodóhelyei, az északkeleti megyék megtelnek: 1900-ban Máramaros lakosságának 18%-a, Beregszászé 28, Munkácsé 45%-a zsidókból áll, s e területekről megszakítatlanul tart a költözés

az ország közepe, Budapest és más nagy központok felé. A zsidóság ekkor már Budapest lakosságában 23'4, Nagyváradban 25.8%-ot tesz ki.

A polgárság hiánya

A politikai és gazdasági élet struktúrája, amint eddig megismertük, eléggé érthetővé teszi, hogy a Magyarországon évszázadok óta sajnos hiányzó városi polgári osztály még ekkor sem fejlődhetett ki kielégítő mértékben, amikor pedig a nyugati népek történetének irányát már évtizedek óta ez a társadalmi osztály határozta meg. Városaink ekkor is nagyjában parasztvárosok, melyekben az iparosság, sőt értelmiség is mellékfoglalkozásként mezőgazdaságot űz, ami magában nem lett volna baj, ha a mezőgazdasági osztályok magukban is felemelkedtek volna magasabb műveltségi fokra. Ez azonban, mint tudjuk, nem történt meg, s így a városok mezőgazda lakossága bizony nagyon távol állott azon ideáltól, melyet polgári életforma alatt értünk. A dunántúli és az Alföldet környező városokban többnyire megvolt a belső központ, mely körül a parasztoktól lakott külvárosok terültek el, ez a központ azonban „kaputos” lakosságában kevés polgári műveltséget és öntudatot rejtegetett. A régi német polgári osztályt vagy teljesen magához csatolta — főként liberális kultúrájával — a magyarság, vagy pedig az a felvidéken, áldozatul esett az immár szinte két század óta folyó tótosodásnak: a tót vidék felkelt, bement a városba és meghódította. A magyar nyelvterület városaiban az elmagyarosodott német polgárság német nyelvvel együtt polgári mivoltát is levetette, ami különben sem volt valami jóminőségű, magas műveltségű, — s asszimilálódott a város magyarnyelvű népességéhez. Ez pedig a századfordulón két különálló csoportból állott: az egyikben volt a zsidó kereskedő világ, melyből mind több értelmiségi egyén rajzott ki, s lázas sietséggel próbálta elsajátítani az európai művelt szokásokat; a másik a hivatalnokosztályt foglalta magában, mely tömegében ugyan polgári vagy parasztszármazású volt, azonban aggódva figyelte a gentry életformáit és önként alárendelte magát az uralkodóosztály azon tagjainak, akik birtokaik vesztével városi életre, tisztviselőiségre, ügyvédségre, bírói hivatalra kényszerültek. Vármegyei székhelyen persze az alispán és a körülte élő megyei gentry volt a vezető, hozzáigazodott az egész hivatalnokosztály és a megmagyarosodott polgárság. Az életforma átvétele volt a társadalmi érvényesülés egyetlen lehetősége, s mivel például a középiskolai tanárok legkevésbé tudták a gentry életforma városi alfaját utánozni, ezért ők többnyire kívül is rekedtek a társadalmon. Nem kell említenünk, hogy a német polgárság ily asszimilációja egyúttal a polgári keresetmódoctól való elfordulást is jelentette: régi kereskedői családok fiai gyarapítás helyett elmulatták a vagyont és végül is megérkeztek a tönkrement gentry végállomásához, a

vármegyei vagy állami hivatalhoz. Az ú. n. gentry-életmód nagy vonzóerejét jellemzi, hogy a kisvárosi zsidó vagyonok, vagy vidéki bérlőcsaládok jóléte is a század elején gyakran úszott el, főként a második, megmagyarosodott nemzedékben, e magasabbnak tartott életforma utánzásában.

Vidéki városok

A polgári osztály tehát gondolkodásában éppen nem volt az, nem volt középosztály, s így a városok fejlődése is igen lassú volt, annál inkább, mert azt a városi lakosság tömegét kitevő parasztság is akadályozta kulturális igénytelenségével. A század elején, 1906-ban 130 városi közigazgatással bíró község közül csak 36-nak van ivóvízvezetéke, 28-nak artézi kútja; csatornázás csak 12 városban van, s bár közvágóhíd létesítését törvény mondotta ki, ez még sok helyütt hiányzik. A halandóság a városokban is nagy, aminthogy ebben a korszakban a nyugati államok között halandóság dolgában az utolsók letünk. Az iskolák fenntartása azonban nagy terheket ró a városokra, a tanítás szükségletét jobban érzik, mint a közegészségügyét, a legtöbb csak nagy, 20—100%-os pótdóval tudja költségvetését egyensúlyban tartani, ami persze részben a rossz, patriarchális közigazgatásból is származik. A jövedelemágakat kényelem kedvéért bérbeadják vagy egészen kiengedik kezükből; világítás, közúti vasút, vízvezeték idegen, pesti vagy külföldi kapitalista vállalatok kezén van, s láttuk, hogy a nagy alföldi városok sem tudnak mit kezdeni rengeteg határukkal. Pedig e 130 városnak együttesen 800.000 holdnyi birtoka van, s jövedelme ebből és háztulajdonából évi tíz millió forintot tesz ki! De persze polgári gondolkodás híján nehéz várost kormányozni. Hogy a kapitalista korszakban mindenütt pusztuló kisiparos- és kiskereskedőosztály nem képes önálló életre és kispolgári öntudatra, ez magától értetik ott, ahol a nagyobb, önállóbb kultúrával bíró rétegek sem ragaszkodnak a független gondolkodáshoz.

Az ipari munkásság; szocializmus

A városi munkásság sorsa sokban párhuzamos a vidék agrárszegénységével. Láttuk, hogy a liberális korszak szociális elképzelésekre apriori képtelen lévén, a falusi parasztságot és agrármunkásosztályt is magára hagyta és csak akkor fordította rá figyelmét, mikor ennek megmozdulásai zavarni kezdték nyugalmát. Az ipari munkássággal szemben való állásfoglalást ezen a már ismert szociális közönyön kívül rosszul fel-fogott nemzeti szempontok is befolyásolták. A gyáripár koncentrációja először a fővárosban kezdődött, s az itt kifejlődő munkásosztálynak alapszínét sokáig a városi német, bevándorolt német, tót, cseh munkásság adta meg. Érthető, hogy közöttük mindjárt a kiegyezés után a német munkásmozgalom ideái, Lassalle és Schultze-Delitsch elvei terjedtek, s persze ez

utóbbiak, melyek az önszegélyezés elvét a munkaadókkal barátságban akarták megvalósítani, csakhamar háttérbe szorultak. A Lassalleiánus Pesti Központi Munkásegyletnek 1869-ben már több mint tíz vidéki fiókja van, lapját előbb az öreg Tánicsics Mihály szerkeszti. A mozgalomra súlyos csapást jelent a párizsi 1871-i kommün, melynek nyomán lázító beszédek miatt a többnyire idegen munkásvezéreket elfogják, s bár utóbb fölmentik őket, de munkáspártot nem engedélyeznek, és csak betegsegélyző ügyek, hetilap dolga adnak lehetőséget a szocializmus terjesztésére. Az 1872. évi ipartörvény eltörölte a céhrendszert, de a szabaddá lett ipari munkát még nem védte speciális törvényhozás, a munkásság száma csekély, s földhözragadt szegénységben él, vezetői pedig minden tapasztalat nélkül személyes torzsalkodásokban töltik a rendőrségtől megfigyelt földalatti életüket. A párizsi kommün munkaügyi minisztere, Frankéi Leó megmenekülván a halálbüntetéstől, toloncúton Pestre kerül, szülővárosába, itt 1876-ban átveszi a német pártlap vezetését, de az eddigi vezetők szembeszállnak vele, nem fogadják el javaslatát a havi tízkrajcáros pártadó bevezetésére, s a mozgalom egy évtizeden át a pártok torzsalkodásában merül ki. A pártvezetőséget végre a 80-as évek végén legyőzte a radikális ellenzék, mely 1890-ben először ünnepelte meg május elsejét és ugyanez évben az országos kongresszuson ráhelyezkedett az osztrák szociáldemokrácia marxista programjára. Ez a nemzetközi program, távoli célkitűzéseivel nem sokat mondott a munkásságnak, úgyhogy a pártvezetőség, melynek folyton elszámolási vitákkal volt baja, minél vastkosabb formában reprodukálta a marxista elvet, s híveit durva vallás- és egyháztagadásra, nacionalista nézetek kigúnyolására nevelte. A marxista program útjában volt az agrármunkásság megnyerésének is, miként ezt fentebb láttuk; a hivatalos párttal szemben egymásután alakultak független, s a nemzeti jelleget többé-kevésbé hangsúlyozó töredékek, így Mezőfi mellett Várkonyi István földmunkásé, akinek Gyomán volt nagy tekintélye. A 90-es évek agrármozgalma a szocialistapártnak is sok üldöztetést szerzett, a párt lassú gyarapodását azonban a vezetők kevésbé megfelelő volta, s többnek közülök egyéni „rossz híre“ is okozta, az alacsony hang pedig, melyet alkalmaztak, útjába állt elveik terjedésének a magánalkalmazottak, diákok stb. köreiben. Mégis kétségtelen, hogy a szociális törvényhozás újabb alkotásai, így az 1891 : XIV. törvénycikkben a kötelező betegségi biztosítás, elsősorban a párt agitatórius munkájának voltak köszönhetőek. Viszont gyakran rendezett sztrájkjaikkal aránylag keveset értek el. A párt megbízható seregét a szakszervezetek alkották, azokat viszont a szocialista pártemberek teremtették meg, s a munkásság alacsony életszínvonala miatt nem tudtak kinőni magukból az egyes szakmákból, miért is nálunk a szakszervezetek a Szak-

szervezeti Tanács útján, mely tulajdonképp 1898 óta működik, még szorosabban alá vannak vetve a politikai pártoknak, mint más országokban. Különben a szűkkörű választójog, mely a magyar munkásságtól a politikai jogokat megtagadta, egymagában is a minél drasztikusabb közéleti és sajtóizgatás útjára terelte a pártot, mely csak a század elején kezdett, a nagyipar rohamos fejlődésével párhuzamosan, a magyar politikai életben számbavétni. Míg 1902-ban csak 10.000 szervezett munkásról számoltak el a szakszervezeti kongresszuson, ez a szám 1908-ban már 130.000-re emelkedett. Az általános titkos választójog, a munkásság érvényesülésének akkor egyetlen eszköze volt e nagy tömegnek állandó kívánsága, s e harci jelszóval hatottak lassankint a többi pártra is. Annyi bizonyos, hogy a magyar értelmiség évtizedeken át végzetes értetlenséggel szemlélte a munkásság e küzdelmét és nem vett magának fáradságot, hogy törekvéseivel, melyek tulajdonképp, a marxista frázisok színe alatt emberhez méltó életre irányultak, közelebbről megismerkedjék. Ebben talán más népek középosztályával is osztozott, de ez nem kisebbítheti tévedését.

A nemzetiségi kérdés az egykorú Európában

A mai európai és világgözüvélemény a kiegyezési korszakot leginkább a nem-magyar nemzetiségek dolgában rója meg: azt, hogy e népek 67 után nemcsak hogy ki nem elégítették, hanem még inkább eltávolodtak a magyarságtól, kétségkívül az uralkodó nemzet hibájából. A történelmi tények nem igazolják sem azokat, akik a magyar nemzetiségi politikát utólag helyesnek tartják, sőt a jövőre nézve is követendőnek ajánlják, sem azon véleményt, mely ma a világ minden tájáról azt az ítéletet harsogja felénk, hogy rosszul bántunk nemzetiségeinkkel és ezért megérdemeltük, hogy elvétesse nek tölünk. Az igazság azonban a középúton sincs és hogy rátaláljunk, a mai kisebbségi gondolkodás talapzatát elhagyva egészen más irányban kell keresésére indulnunk.

Ha a nemzetiségeknek 1918 előtt támasztott követeléseit áttekintjük, sehol sem akadunk rá a háború utáni kisebbségi politika, a kisebbségvédelem még oly halvány gondolatára sem. Akkoriban egy elhanyagolt nemzetiség nem azt követelte, hogy helyzetét kisebbségvédelmi rendelkezésekkel javítsák, hanem azt, hogy az államterületeket úgy alakítsák át, hogy neki nyílják tér, melyen állami szuverénitással rendezkedhessenek be. A nemzetiségi kisebbségek robbantó erők voltak, melyek nem türelmet, gondoskodást, mozgási szabadságot követeltek maguknak, hanem uralkodást. Mert Közép-Európa népei a XIX. század második felében érkeztek meg a nemzetiség öntudatosulásának azon fokára, amikor a történetileg kifejlett nemzetállamokat utánozva, a kisebbségvédelem gondolataitól távol, önálló hatalmat követeltek bizonyos területeken, melyek lehettek még oly vegyes nemzetiségűek, de amelyeket vala-

mely okból, történeti, érzelmi vagy egyszerűen hatalmi alapon magukénak tartottak. Ebben kétségtelenül a nagyokat, a már „arrivé“ népeket követték, melyek szintén a hatalom és vele az állam mindent igazoló jogában hittek, s azt tették, amit a még állami létre nem emelkedett, tehát magukat elnyomottaknak tartott népek szerettek volna tenni, ha hatalomra jutnak; az államterület határain belül önmagukat felmagasztalni és a többi otlévő népet semmibe venni. Ez a felfogás, mint emlékezünk, az abszolutizmus államszemléletéből következett, s amint annyi mást, ezt is minden skrupulus nélkül átvették a szabadságukra büszke nemzetállamok. Hogy változatlanul fennmaradt, abban része van a kor materialisztikus, hatalmat tisztelő felfogásának és annak, amit utóbb Machtphilosophienek neveztek el, s ami Németország mintájára annyi nemzetállam jelszava lett. Az állam és hatalma szempontjából nézve a vegyes nemzetiségű államokat, a bennük már uralomra jutott népek a többivel szemben jóformán minden szabad. A századvég legnagyobb tekintélyű nemzetiségi szakembere, Gumplowicz szabályként állapítja meg, hogy vannak kifejlődött nemzetek, amelyeknek nyelvük és irodalmuk magas fokon áll, történeti múltjuk állami önállást biztosít nekik, s ezeknek a nemzeteknek joguk van államukat továbbra is úgy berendezni, hogy az abban esetleg élő más népek nyelvére és fejlődésére csakis a saját állami érdekeik szempontjából legyenek tekintettel. Az uralkodó nemzet engedjen „szabad mozgást a többi néptörzsnek, de addig, ameddig az ő saját szellemi fejlődési fokának megfelelő jogkört túl nem lépik“. A történetileg kifejlett és már uralkodó népeket ezek soha el nem érhetik, mert szellemi műveltségük alacsonyabb fokon áll, már pedig a nagyobb műveltségű népek érdekei megelőzik a később jöttékét. Az uralkodó nép nyelvét és érdekeit kell az államnak ápolnia, — „más érdeke nincs az államnak egyéb nyelv iránt és nem is kell, hogy legyen“. A kor materialisztikus szemléletének megfelelően Darwin természetes kiválasztási elve is segít az elméletet megtámasztani, őt követve folytatja az osztrák tudós: „gyöngébb nényelvek idők folyamán az állam erőszakos beavatkozása nélkül is el fognak tűnni és helyet adni kiterjedtebb és energikusabb népek nyelvének?*. Ezért egyenesen államérdek, hogy legyen egy államnyelv, (Ausztriában a német, Magyarországon a magyar), — s a többi „idiomát“ csak ennek szempontjából kell tekinteni, hiszen a középkorban is az uralkodó népek asszimilálták alávetett népeiket és a történet természetes fejlődése „az államnak láthatólag azon tanítást adja“, hogy egységes nemzetek és nemzeti nyelvek fognak a sokféleség helyén előállani. A nemzetet történeti múlt alkotja és együttélés az államban, s ha az együttélésnek még nincs meg az egységes nyelve, az ki fog fejlődni, s államérdek e fejlődést elősegíteni. Az államtalan népek iránt

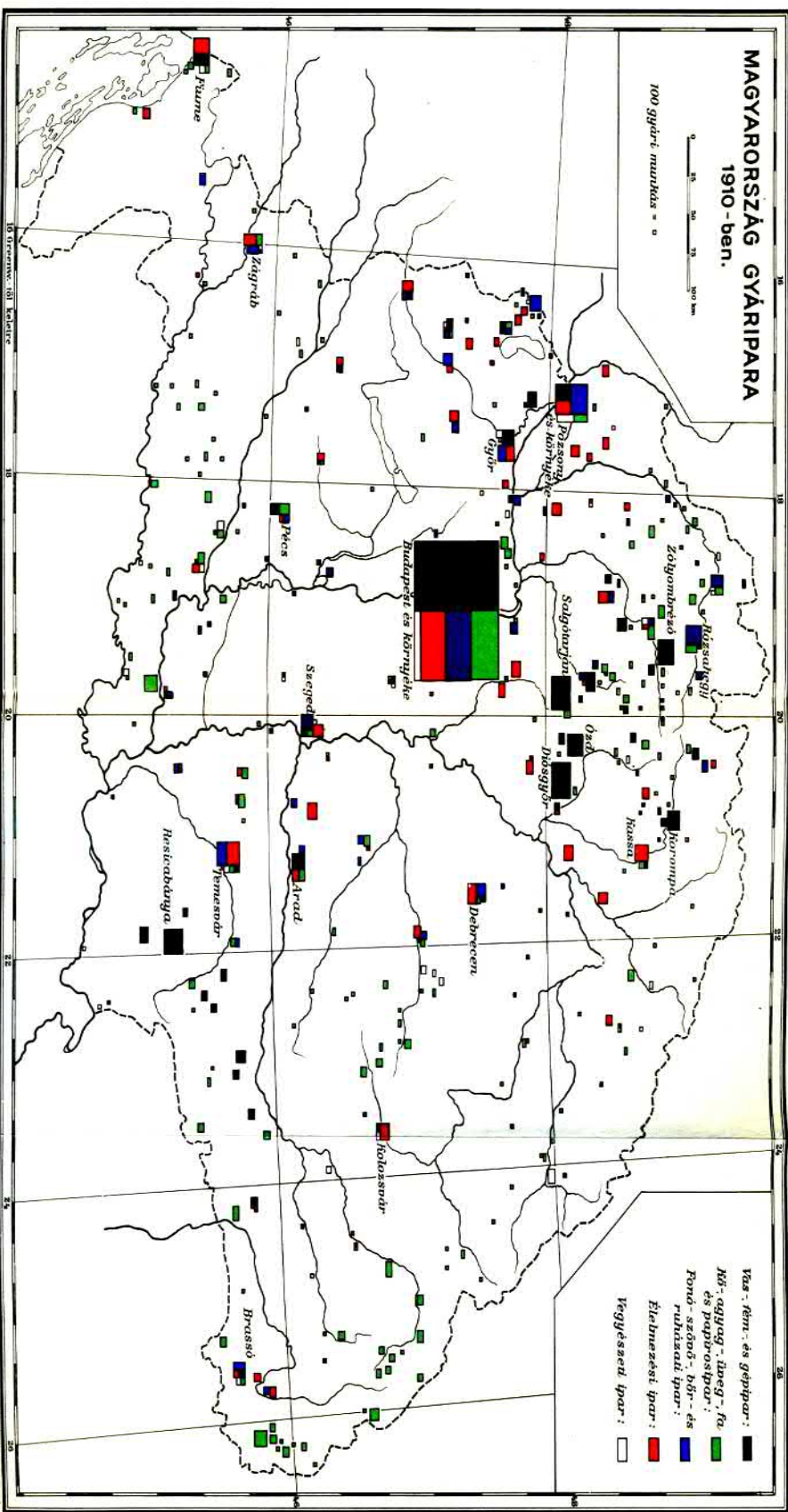
az uralkodó nemzet hát türelemmel lehet, mert világos, hogy a polyglott és polynacionális tömegeből „egy örök természeti törvény értelmében“ előbb-utóbb egységes nemzet fog ki-forrani.

A francia és német nemzetfogalom

Ezek a tanok a történet tényleges eredményeiből vonat-
tak le, s épen mert minden magasabb szárnyalásról lemondva
megmaradtak a praktikus élet talaján, egyúttal a tényleg érvé-
nyesülő felfogást is kifejezték. Azóta, hogy a nagy francia for-
radalom megalkotta az abszolutizmustól örökölt elemekből
az első modern nemzetállamot, szinte másfélszázadon át egész
Európában ez a francia koncepció érvényesült, melynek lénye-
ges vonásait a francia nemzetállam akkori szükségletei adták
meg. Történetkutató szemmel nézve e dolgokat, nem fogad-
hatjuk el, mintha a nemzetiségnek az európai népek történe-
tében valami állandó, etikai változatlanúságú fogalma élt volna
vagy akár ma is élne. A valóságban mindegyik nemzet azt a
nemzetiségfogalmat alakítja ki és alkalmazza saját nemzetál-
lamára, amelyre neki az adott pillanatban szüksége van. A nagy
forradalom idején a francia népnek államhatárain belül nem
igen voltak nemzetiségi problémái, hiszen államhatára össze-
esett nyelvhatárával, s az idegen eredetű népek, még a breto-
nok is, úgylátszott, hogy teljességgel francizálva vannak. An-
nál fontosabb volt a francia nép számára a keleti, rajnai határ
kérdése, ahol hadi biztonságszükséglete, kulturális és egyéb
érdekei egyképen a Rajnavonal birtokára utalták, ahol azon-
ban ezt a vonalat veszélyeztette az a körülmény, hogy előtte,
nem is ősi francia területen, az elzásziak és lotharingiaiak
nagy részben németnyelvű lakossága élt. A francia nemzet-
államnak, hogy a Rajna vonalát megtartsa magának és hogy
más irányban, főként az olasz nyelvterülettel szemben, új hó-
dításokat szerezhessen, olyan nemzet- és nemzetállamfoga-
lomra volt tehát szüksége, melyből hiányzik a nyelv és leszá-
rmazás jegye, mert hiszen e kettő már a priori elszakította és
németté bélyegezte volna az elzásziakat, olasszá a savoyardo-
kat. A francia nemzetfogalom tehát felhasználta a régi, közép-
korból megmaradt lehetőségeket: elutasítá a nyelvegységet és
közös leszármazást, de annál inkább hangsúlyozta, hogy a
nemzetiség történeti egyéniség, mely évszázadok munkájából
áll elő, s ezt a munkát megkezdí a dinasztia, a feudalizmus, a
középkori egyház, hisz ezek zavarják meg a kis törzsek faji
tisztaságát, összekeverve például francia talajon román és
romanizált keltát, különböző germánokat, úgyhogy tiszta fajú
népről vagy néptörödékről a francia nemzet kereteiben szó
sem lehet. Mi tehát a nemzet, ha nem leszármazási és nyelvi
egység? Klasszikus választ adott rá Ernest Renan, egyúttal
szembeállítva az akkor feltűnő új német nemzetfogalommal a
franciát és európaiat: a nemzet lélek, spirituális elv, a múltban

MAGYARORSZÁG GYÁRIPARA 1910 - ben.

100 gyár - mutatás - □

- Víz - kem. és gépipar:
- Hő - energiáig - ipar - fa és papíripar:
- Pona - szén - bányászat - és rúdipar:
- Élelmiszeri ipar:
- Vegyesüzemi ipar:

M. N. Á. Alkalmi Iratlapok

közös hagyományok birtoka, közös történet, a jelenben: plébiscite de tous les jours, a nemzethez tartozók mindennapos akaratnyilvánítása arra nézve, hogy akarnak ahhoz a nemzethez tartozni. A föld csak substratum, az ember adja a lelket hozzá, a morális öntudatát a nemzethez tartozásnak. Ebből következik az egyesekre nézve az asszimiláció lehetősége: ha valaki oly tudatra jutott belsejében, hogy ehhez a nemzethez tartozik, akkor át is lép ennek körébe, akárcsak ott született volna. De következik ebből a fogalomból politikai szempontból az annexiók lehetősége, tekintet nélkül arra, hogy az annexálandó terület lakossága ugyanazon nyelvet beszéli-e; a fő az, hogy a népesség hajlandó legyen becsatlakozni, s ezt az akaratát a francia forradalmi demokráciától divatba hozott népszavazás útján ki is mondja. Kérdezték meg a népet — consultez les populations, kiáltotta oda Renan a győztes németeknek, mikor ezek Elzászt nem azért akarták elvenni maguknak, mert ez lett volna az elzásziaknak is az akarata, hanem azért, mert ezek is németül beszéltek, tehát a német nemzetfogalom szerint a német nemzethez tartoztak. A francia nemzetfogalom egyéb jegyei is megérthetők a francia nemzet politikai szükségletéből, így különösen a természetes határok, a frontières naturelles fontossága, persze a Rajna vonalát értve alatta.

Amint ez a kétségtelenül erősen humanisztikus és magas moralitással bíró nemzetfogalom a franciáknak hódításokra, sőt tőlük eltérő népiségű lakosság meghódítására is lehetőséget nyújtott, hasonlóképp a nemzetek és nemzetállamok gyarapodására, mások kárával, szolgált a többi európai népeknek. A francia nemzetfogalom mögött ott volt a büszke tudat, hogy a francia szabadság és demokrácia a legfőbb emberi javak közé tartoznak, így megvan a vonzó erejük úgy az egyesek asszimilálására, mint egész területek önkéntes becsatlakozására. Mivel minden nemzeti érzés, amint az újkor első századaiban kifejlődött, különböző megokolás alapján, de hasonló jóvéleménnyel volt önmagáról, megindult mindazon országokban, hol az uralkodó nemzeteken kívül más népek is laktak, ezeknek becsatolása, asszimilálása. A francia nemzetállam demokratikus intézményeit egymásután átvették az európai népek, s velük együtt átültették önmagukba a francia fogalmazású nemzeteszmet, s az annak megvalósításához szükséges asszimilációs gondolkodást. Tényleg, a legtöbb államban kivétel nélkül egy nemzet uralkodott, s az kisebbségvédelem helyett azon törte fejét, miként tudja a többi bennlakó népet asszimilálni. Ahelyett, hogy a francia, belga, angol, olasz, dán elnyomás adatait elsorolnám, legyen elég egy pillantást vetni Poroszország lengyel politikájára, mely az itt vázolt elveket mindenben követte. Bismarck 1872-ben azon megokolással rendelte el a lengyel területeken a németnyelvű elemi oktatást,

mert úgy találta, hogy a lengyel papok a ^{katholikus} német gyermekeket is lengyelül tanítják. A hivatalok nyelvét némettette, 1886-ban megindította a telepítési akciót, hogy a lengyelektől elvegye a földet és német kolonistáknak adja. Bismarck bukása után egy darabig nem folytatták e germanizáló akciót, de mivel a lengyelek a nyomás alatt még öntudatosabbá váltak, Bülow kancellársága alatt az elemi iskolák hittanoktatását is némettették, s a kolonizáció érdekében egyszerűen eltiltották a nem-németek letelepedését a keleti tartományokban. Ha a század végén Grünwald Béla, Beksics Gusztáv, gróf Bánffy Dezső panaszait olvassuk, hogy nincs erélyes nemzetiségi politikánk, hogy nincs bátorságunk és akaratunk a nemzetállam kiépítésére, akkor tudnunk kell, hogy Közép- és Kelet-Európa népei százados mintájának, a német fejlődésnek szemlélete csalta ki belőlük az irigylést eláruló panaszokat.

Akinek már megvan a maga állama, az uralkodjék benne, s akinek nincs meg, az iparkodjék állami létre, hogy üllőből kalapácsá legyen, — ezek az elvek még a kisebbségi formában fellépő panaszokban is igazi, lényeges tartalomként jelentkeznek. A francia nemzetfogalom a már uralkodó népeket kíméletlen asszimilálásra, a kisebbségek elnyomására jogosítja fel, viszont az idegen vezetés alatt élő népeket azon törekvésre, hogy maguk is „politikai nemzetekké” lehessenek, azaz szétrobbantsák az államkereteket, melyekben évszázadok óta éltek. A poroszok lengyelelnyomásának másik oldala a lengyel irredenta. De a kisnépek politizálódásának nagy elősegítője volt a XVIII. századi, Herder és a romantikusok óta ismertté vált német nemzetfogalom, mely a franciától eltérően a nyelv és leszármazás jegyeiből állítódott össze. Ismerve a németiség földrajzi elterjedését, mely messze túlcsapott a német állam határain, megérthetjük, hogy ebben a fogalmazásban is egy nép ösztöne nyilvánult meg a saját létfenntartása és terjeszkedése érdekében, mint a franciában is. A középkori és azóta is folyt német gyarmatosítás Közép- és Kelet-Európa széles térségeit szórta be németek tízezreivel, s hogy ezek egységbe legyenek hozhatók a Birodalom lakóival, erre a francia nemzetfogalom nem volt alkalmas, de annál inkább a népiség, a nyelv és leszármazás tudatosítása. Az eleinte tisztán kulturális mezben jelentkező német népiség ilykép a földrészünkön szétszórt sokmilliónyi hatalmas nép egységésítésének első eszköze volt, s láttuk, hogy ugyanez a kulturális népiségfogalom hogyan csap át a szlávoknál a politika terére, s viszi őket a nemzetállam áhítására. A nemzeti politika mély ösztönosságára mi sem oly jellemző, mint az, hogy a német nép a birodalom határain belül a lengyelrel, dánnal, kasubbal, vend-szorbbal szemben következetesen alkalmazta a francia nemzetfogalomból folyó asszimilációs, sőt elnyomási eszközöket, s ugyanakkor, a XIX. század közepétől kezdve a

saját nemzetfogalmára támaszkodva próbálta a határain kívül élő németeket más nemzetállamok asszimilációjától és elnyomásától megvédeni. Ez a kettősség különösen nagy jelentőségű volt Közép-Európa nemzetiségi viszonyaiban; reánk, magyarokra igen nagy kihatásai voltak, úgyhogy egy pillanatig foglalkoznunk kell vele.

A németiség nemzetfogalmának a század közepe, de különösen 1871 óta nagy a fontossága a közép-európai téreken, amikor a sedani győzelem egyszerre európai perspektívákat tárt a korábban befelé fordult német nép elé. A kezdő német imperializmus, a „hatalom“, erő és nagyság tisztelete az, ami a német és francia nemzetfogalmak összevegyítéseit az első elméleti munkákban jellemzi. Heinrich von Treitschke Politikájában Bismarck hódító szellemét valósítja meg az államelmélet síkján: államnak csak a férfias, nagy, erős szuverén hatalmat minősíti, mely képes önmagát megvédeni; a kis állam nevetséges és nincs igaza; igaza és joga csak a nagy államnak és nagy népnek van. A nagy nép nem szapora, nem a tömeg teszi ki, hanem államférfiainak és hadvezéreinek nagy tettei, a nemzet arisztokrata közösség, mely háború nélkül elpusztul, felfalják a szapora alsóbbrendű népek, mint a tótok és oláhok, akik házinyúlként szaporodnak, s a németiség és magyarság nemesebb népét létében veszélyeztetik. De bár itt-ott barátságosan említ is minket, s az embernek az a benyomása, hogy a francia nemzetfogalom egy sajátosságán kulturálisan megalapozott formájában minket is felhatalmaz alsóbbrendű kisebbségeink kiirtására, — „minden állam joga a benne egyesített nemzetiségeket eggyé olvasztani,“ — ezt a jogot alapjában véve mégis csak a németiségnek, mint a legműveltebb népnek tartja fenn. Az északkeleti német gyarmatosítás kétségtelenül „Völkermord“ volt a középkorban, de ebből áldás fakadt: a legyőzöttek megkapták a németiség magas kultúráját! Viszont ha Oroszország a balti németek jogaihoz nyúl, ez „tagadhatatlanul barbárság“, s ugyanígy alacsonyabb műveltség támadása a magasabb ellen, ha a magyarok asszimilálni akarják az erdélyi szászokat, vagy ha már részben asszimilálták is a svábokat, akik a „germán faj legszomorúbb példányai“, mert annyira „elvetemültek“, hogy hajlandók magyarrá válni...

Mint látható, logikát még oly kitűnő történetírónál is hiába keresnénk, aminő Treitschke volt, amikor nemzetiségi politikáról beszél. Ugyanezen kettősséggel találkozunk a század második felében majd minden német nemzetelméletben: Richard Böckhnél, a nagytekintélyű statisztikusnál csak úgy, mint Paul de Lagardenál, a Bismarckellenes konzervatív professzornál, akinek írásai a tiszta német nacionalizmusnak ma is egyik evangéliumát képezik, s aki a Duna völgyében csak német Ausztriát tud elképzelni, melyet „egész szisztematikus“, telepítés által kell németté tenni; a csehekkel el kell

bánni; a magyaroknak a dualizmus seprőt adott a kezükbe, s alig lehet tőlük elvenni, meg kell tehát a dualizmust szüntetni, s az ősi német gyarmatosítási területeken át Nagy-Germániának — persze az emberi kultúra javára — Vöröstorony-szorosig kell terjednie. Ami a franciáknak a szabadságészme, az a németeknek a magasabb kultúra: szolgálatában joguk van minden pépet letiporni, melynek körében németek élnek!

A francia vélemény a magyar nemzetiségi kérdésről

Mindez talán érthetővé teszi, hogy a kiegyezés után a legelső hangok, melyek a magyar elnyomás ellen panaszoltak, a németiség köréből hallatszottak. Igaz, a francia politikai világ sem volt elragadtatva az ausztriai monarchia dualizálásától, miután attól annak egységét, s vele hatalmát féltette: a kettéosztott Ausztria nem nyújtott többé oly biztonságot, Franciaország esetleges szövetségeseként a Németbirodalommal szemben, mint még Metternich korában. A némettől akkor is remegő francia publicisztika egyrészt nem bízott a magyarokban, akiket Poroszországgal többféle érdek kötött össze a múltban, másrészt pedig a némettel és magyarral szemben a szláv elem hatalomrajutásától remélte Ausztria poroszellenességének teljes biztosítását. Francia politikai érdekek magyarázzák tehát, amikor francia írók és utazók, mint Maximin Deloche Hippolyte Desprez a magyar hegemoniától a szlávok és románok életét féltik, — ezek a hangok előbb csak párhuzamosan kísérik a lelkes magyarbarátságot, mely 48 után több éven át ünnepelte Kossuth népében a szabadság népét, de utóbb, épp a kiegyezés első éveiben, túlszárnyalják a magyarbarátság hangjait, melyek utóbb csak önzetlen barátunk, a történetíró Edouard Sayous cikkeiből áradtak felénk; Sayous azonban nem volt oly tekintélyes ember, hogy például egy Michelet szlávbarátságát érdekünkben paralizálhatta volna. A francia nyilatkozatok azonban vagy a dolgokat nem ismerő retorikát tartalmaztak, vagy pedig, mint 1874-ben Léon Bourgeois könyve a magyar kérdéssel, józan racionalizmussal szemlélték bonyolult problémáinkat: ez utóbbi felismeri a nehézséget, hogyan egyesítse a Kárpátok medencéjében élő magyarság uralma alatt a népességet, mikor ezek vegyes nemzetiségűek; szerinte a magyarság életkérdése a legnehezebb európai probléma; csoda, hogy a magyar még él, s hogy élhet: ebben nemes szelleme, mély patriotizmusa és liberális alkotmánya támogatja, de a jövő kétséges számára...

Az erdélyi szász panaszok hatása

A legelső, adatokkal megtámogatott előadásokat a magyar „elnyomás“ ellen az erdélyi szászok dolgában írták; talán a legelső ily mű a kitűnő német történész, Wilhelm Wattenbach füzete, aki 1870-ben elvakult németgyűlölettel vádolta a magyar kormányt, mert az oláhokat a szászok rovására támo-

gatja, a szászokat anyagilag is, vasútvonalak elvezetésével tönkre akarja tenni, sőt még katholizálni igyekeznek is őket! Wattenbachnak sok követője akadt, akik eleinte csak az universalitását féltő szászság érdekében írtak, azután lassankint felfedezték a svábokat is, akiknek megmentését a német népiesség értelmében követelték. Ebben a publicisztikában éppoly khaoszt találunk, mint az egykorú nemzetiségi elméleti művekben, de mindgyakoribb bennük az az illogikus kívánság, hogy a magyarság ne nyúljon hozzá a hazai németiséghez, de viszont az osztrák-magyar monarchia területe minél teljesebben németté tétessék. Az egyik, egész alantas mű, Waldemar Stráubel (Arkolay) könyve 1870—71-ből Sedan hatása alatt a monarchia nem-német lakóit, cseheket, magyarokat, lengyeleket, mint kártékony férgeket akarja kipusztítani, s különben a nagy német birodalomba a szudétanémeteket, Svájcot, Flandriát, Hollandiát bekapcsolni; kevésbé vérszomjas a történelemszlevéltárnok, Franz v. Löher, aki 1874-ben a magyar-hungarus különbséget hangoztatva, a hatalmat a magyaroktól el akarja venni. Szerinte a német fából mindenfelé ág nyúlik át Magyarországra, a kultúra itt egyébként is német, mert a magyarok „sohasem lesznek kultúrnemzet“, már pedig csak nagy kultúrnépek tudják szokásaikat és nyelvüket más népeknek átadni, ami helyes és természetes dolog. A kultúrát hozó nép joggal nyomja el a műveletlent, így az orosz a Kaukázus hegyi népeit, vagy az Amur és Syr síkságainak lakóit, de arra már sem képessége, sem joga, hogy a nálánál nagyobb műveltségű balti protestáns németeket vagy katolikus lengyeleket is elnyomja. A magyar harcias, büszke, politizáló nép s legokosabban teszi, ha kiegyezik a némettel, szabad teret enged a német műveltségnek, s a némettel összefogva védekezik a tót és oláh ellenében. A német író előtt a magyar és német faj tökéletes egybeolvadása lebeg, mint Magyarország egyetlen szép jövője, amikor is a magyar átadva politikai energiáját, kultúrában teljesen áthasonul. Az új keveréknép aztán a már ismert recept szerint fogja uralmát megalapítani, s például nem fogja többé megengedni, hogy tót és oláh földbirtokot szerezzen magának. A folyamat mindig ugyanaz: az elnyomás elleni panaszkodásból egy új, biztosabb elnyomási rendszer körvonalai bontakoznak ki tényleges kisebbségvédelem helyett. Mindazok, akik bennünk szálkát találnak, a saját szemükben nem veszik észre a gerendát: ez a magyar „elnyomást” hirdető irodalomnak kezdettől fogva az igazi álláspontja.

Az 1868-i nemzetiségi törvény

Ehhez az európai mércéhez kell állítanunk a magyar uralkodást, s látni fogjuk, mennyire csenevész, satnya az, — utólag valóban „untauglich“-nak minősíthetjük, s nem csoda, hogy vele csekély eredményeket értünk el. Hogy a magyar nemzetiségi politika már kiindulópontjánál, az 1868 : XLIV.

törvénytől is elmaradt az akkori európai hatalmi ideáltól, annak magyarázata e törvényünk alkotóinak, Deáknak és Eötvösnek még sokban Széchenyies lelkületében van. Eötvös az ő nagy állambölcseleti művében szinte egy száz évnek egész jövő fejlődését érezte meg a génusz izgatott idegeivel; kétségbeesve látta a kor uralkodó eszméinek, szabadságnak, egyenlőségnek és nemzetiségnek egymással ellentétes voltát, s hogy ebből csak végtelen zavarok, háborúk, szociális forradalmak, végül is az állam teljes abszolutizmusa, az európai népek szabad kultúrájára lomhán rátelepedő cezarizmus következhetik. A nemzetiségi elv, amint akkor már kizárólag a nyelvi közösségből következett, szét fogja rombolni Európa meglévő államait, ez Eötvös Kasszandra-jóslata, ami azonban nem akadályozza abban, hogy a végzetes jövőnek, amennyire lehetséges volt, elébe ne vágjon, ő és Deák nem voltak etatiszták, az állami fegyelmet nem elnyomás, hanem művelődés eszközeként akarták használni, s kiegyeztetni az emberi szabadság liberális tanával. A „nemzetiségi egyenjogúság tárgyában“ hozott törvényük szabadságot hoz a népeknek, s az állami ügyekben méltányos rendet. Először rendezi az államhatalom alsóbb köreiben, községeknél, alsófokú bíróságoknál, egyházaknál, törvényhatóságoknál a felekkel való érintkezés, jegyzőkönyvek és belső munka nyelvét, s lehetővé teszi minden egyénre, hogy hivatalos érintkezésében anyanyelvét használja. Ez akkor példátlan dolog volt Európában, a mai kisebbségvédelmi rendszer egy korai előfutárja, s érthető, hogy sem külföldön, sem itthon nem tudták érdem szerint méltányolni; nálunk a főrendiházban Simor hercegprímás volt az első, ki ellene szólt. Az államélet magasabb szféráiban azonban megtartották a magyar nyelvet és a magyar „politikai nemzet“ fogalmát. Az első természetes volt, hisz a történet tanúsága alapján az akkori közvélemény és tudomány sem tudott államot államnyelv nélkül elképzelni — maga a legnagyobb tekintély, Bluntschli is természetesnek tartotta, hogy az államélet körében kell „egy előnyben részesített nyelvnek lenni minden más népnyelv kizárásával“ és hogy ennél fogva jogos és helyes, ha az angol parlamentben csak angol, nem ír és gael nyelven beszélnek, s a francia állami hatóságoknak sem német vagy kelta-breton, hanem francia a nyelvük. A törvénynek Deáktól javasolt szövegében az országgyűlés, törvények és államkormányzás nyelvül a magyar állapotat meg; ugyancsak őtől származik azon rész, amely szerint „Magyarország összes honpolgárai politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja“, e politikai nemzet keretében mindenki teljes egyenjogúságot élvez. A fogalom, politikai nemzet, a rendi világból származik, a „natio Hungarica“ modernizált mása, s amint a rendi nemzet-

ben is voltak nem-magyar nemesek, de mindnyájan ugyanazon magyar nemesi náció egyenrangú tagjai voltak, ugyanígy akarja Deák az egyenjogúságot és a nemzet történeti fogalmát a jövőben is összeegyeztetni modern európai formában, mert hiszen láttuk, hogy egy nemzet vezető állása és nyelvének állami kizárólagossága akkor is, mint az egész korszakban, az európai közvéleményben általános tan volt. De a magyar törvény alkotói az uralkodó nemzet kizárólagosságát távolról sem hangsúlyozták oly nyomatékkal, mint akkor szokásos és jogos volt. Eötvös és Deák őszintén egyeztetni akartak és a szabadság elvét az állami kényszer mellett is lehető széles körökben fenntartani. Deák ezt a gyakorlatban is végrehajtotta; 1868-ban támogatta a szerbek kérését, hogy ha a magyar Nemzeti Színháznak államsegélyt adnak, adjanak a szerbnek is: szerinte a színház és általában a művelődés nem tartozik a politikai, osztatlan magyar állam működési körébe, s a közösen fizetett adóból vagy mindegyik népnek adassék kulturális céljaira, vagy egyiknek sem, a magyarnak sem. 1872-ben kijelentette, hogy a középiskolák tannyelve az a nyelv legyen, mely az illető vidéké, így Újvidéken szerbnyelvű legyen a gimnázium, Ő még visszaemlékezett arra, mily harcok közt biztosították 48 előtt a magyar ifjak számára a magyar tannyelvet és tudta, hogy „ugyanaz áll minden más nemzetiség nyelvére is“, ezért a gimnáziumokban is mindenki saját nyelvén oktattassék, s „egyáltalában, ha mi a nemzetiségeket megnyerni akarjuk, ennek nem az útja, hogy őket mindenáron magyarosítsuk, hanem az, hogy velők a magyar viszonyokat megkedveltessük“.

Ez azonban, a megkedveltetés, csak akkor lett volna lehetséges, ha a nem-magyar népek öntudatos rétege legfeljebb mai kisebbségi helyzetet követelt volna, nem pedig kikerekített államterületen kizárólagos uralmat, azaz ott élő kisebbségeknek saját részéről elnyomását. Az 1868 : XLIV. törvénycikkkel szemben álló nem-magyar opposíció ily imperialisztikus-etatisztikus szellemű; a két fél közül Deák és Eötvös képviseli a modern kisebbségi gondolatot. A tótok ragaszkodtak az 1861-i turócszentmártoni nemzeti gyűlés határozatához, s a tót nyelvterületből felvidéki szláv kerületet akartak létesíteni, amelyen ők mint többségi, uralkodó nemzet rendezkedhessenek be; az oláhok Erdély autonómiájához ragaszkodtak, a szerbek a szerb vajdasághoz, mely Magyar- és Horvátország szerb többségű területeit foglalná magában, teljes szerb állami kizárólagossággal, cirillbetűs szerb hivatalos nyelvvel, címerrel, zászlóval, vajdával. A nem-magyarok tehát az országból külön részeket akartak kivágni, s ezek felett sokkal kizáróbb etatizmussal akartak uralkodni, semmint ezt Deák törvénye a magyaroknak az egész ország felett megengedte volna. Ehhez képest a kisebbségi javaslatban a nem-magyarok magukat országos nemzeteknek akarták elismertetni, s a törvényhatóságokat úgy

kikerekíteni, hogy mindegyikben egy többség legyen: az egész elképzelés nem ismeri a vegyes lakosságú területet, nem ismeri a kisebbségek védelmét, hanem az evidenter vegyes államot lehetőleg homogén részekre akarja bontani. Hogy pedig ez a századok óta végkép összevegyült telepedés folytán a kisebbségek minő kaotikus helyzetére, s végső fokon, a duodec nemzetállami területeken minő elnyomásra vezetett volna, az könnyen elképzelhető a Trianon után bekövetkezett elnyomási rendszerből.

A nemzetiségi törvény végrehajtása

A törvény tehát kísérlet maradt és senkinek sem kellett, sem a magyart, sem a többi népet nem elégitve ki. Az európai hangulat Bismarck és a német nemzetállami elzárkózás hatása alatt mind etatisztikusabb Ion, s mikor 1875-ben a szerb Polit és Miletics újra a Nemzeti Színházról beszélnek, Tisza Kálmán nem Deák módján felel, hanem a szerbek államellenes viselkedését fenyegeti meg. A magyarság nem fejleszté ki a kisebbségvédelmi törvényhozást, aminek alapját Deák és Eötvös Széchenyi szellemében lerakták, de az európai példákat sem követte a nemzetállam erőszakos kiépítésében. A nemzetiségi törvényt, mely a nemzetiségeknek sem kellett, sőt hosszú passzivitásra indította őket, nem hajtották végre, az államélet felső fokain megtartották a magyar nyelvet, de az alsóbb fokokon, a helyi közigazgatásban minden a régi módon folyt, miként 48 előtt: mindkét fél, paraszt és hivatalnok, iparkodott egymást megérteni. A hírlapokba és közvéleménybe a kivételek kerültek, amikor egy-egy szolgabíró, járásbíró magyarnyelvű tárgyalást erőltetett, de nem az az ezer és ezer eset, amikor a más anyanyelvű nép megalégedésére működtek. Pontosan kifejezve: a nem-magyar nyelvű állampolgárok a legtöbb esetben akadály nélkül használták hivatalos dolgaikban anyanyelvüket, nem annyira a 68 : XLIV. törvénycikk következtében, hanem azon jó viszony folytán, melyben a magyarság a nem-magyar nemzetiségekkel egyénenkint mindig volt. A 68. évi törvény rendelkezéseiből kétségtelenül az igazságszolgáltatást illetők hajtottak végre a legkevésbé: az igazságszolgáltatás teljes államosítása következtében a bírói kar működését erősen állami jellegűnek tartotta a magyar közfelfogás, s így a különböző helyeken és esetenként akadályozta a felek anyanyelvének érvényesülését. A községek, törvényhatóságok belső nyelvében a törvény rendelkezései általában érvényesültek, a magyar nyelvű jegyzőkönyvek mellett nemzetiségi megyék saját nyelven is vezettek jegyzőkönyveket, s mindazok az erdélyi román politikusok, akik ma Romániában szerepet játszanak, évtizedeken keresztül anyanyelvükön gyakorolták ékesszólásukat a megyegyűléseken. A nemzetiségi törvény a nem-magyar népek kezébe legerősebb fegyver gyanánt az egyházak autonómiáját, s ennek keretében iskolaügyük

függetlenségét tette, s ezt, ma már nyugodtan mondhatjuk minden ellenkező propagandával szemben, soha el nem ért mintaszerű módon tartotta meg a magyar állam. A nemzetiségi panaszok tömege közigazgatási túsúrásokra vonatkozik: magyar zászlók felfűzésére, román színek csendőr által eszközölt levételére, s hasonló külsőségekre, melyeket békés hangulatban könnyen el lehetett volna kerülni, amint az angolok nem törődnek a walesi zászló kitűzésével. A nemzetállam — hogy úgy mondjuk — belső imperializmusának módszereit azonban nem valósítottuk meg, telepítésről, a magyar nyelvszigetek mesterséges megerősítéséről a XX. század elején kezdtünk ugyan tárgyalni, de miként fent láttuk, tenni semmit sem tettünk. Gazdaságilag nem álltunk útjába a nemzetiségeknek, s azok megerősödése, az általános magyar államgazdaság kereteiben, épp erre a korra esik. Ha ma a történeti szempont mellőzésével a mai kisebbségi jog szempontjából ítéljük meg múltunkat, akkor sincs más bűnünk, mint a közigazgatási túsúrások mellett sok-sok eredménytelen szónoklat, újságcikk a nemzetállam végre-valahára leendő kiépítésére, főként az iskoláztatás terén. Mikor Grünwald Béla megfújta felvidéki riadóját a tót terjeszkedés ellen és szinte szószerint átvéve a német nemzetfilozófia elveit, megírta, hogy „a magyar nemzetiség uralma az országban lakó többi népfaj felett nemcsak nem áll ellentétben az emberiség érdekeivel, hanem midőn saját nemzeti érdekeit érvényesíti, s az önálló nemzeti fejlődésre képtelen, s alatta álló kis népfajokat asszimilálja, s egy magasabban álló népfajba olvasztja, az emberiségnek szolgál, mint a civilizáció bajnoka“ — ugyanakkor Gyulai Pál nem látott szükségesnek semmi különös akciót, legfeljebb elemi és tanítóképző iskolákkal vélte a tót kérdés veszélyeinek elejét vehetni.

A nemzetiségi kérdés oktatásügyi oldala

A nevelés asszimiláló erejében ez a kor éppoly áhítattal hitt, mint a mai, azzal a különbséggel, hogy ezt mint természetes dolgot bevallotta, míg a mai asszimiláló államok tetteiket a kisebbségiogi fűgefalevéllel takarják el. Az elemi oktatást csak a 80-as években sorozzák be a nemzetállam felhasználható fegyverei közé, addig még érvényben van Deákék felfogása, mely a polyglott állam létében semmi veszélyt nem lát. A felső államélet magyar voltának lefelé nincs pontos határa, s amikor Trefort Ágost kultuszminister 1881-ben a politikai nemzetet illetőleg így szólt: „Nem akarok én bárkit is erőszakosan megmagyarosítani, de kereken kimondom, hogy Magyarországon az állam csak magyar lehet, a polyglott státus utáni aspirációk politikai otrombaságok, melyekkel rövid processzust kell csinálni, már akadtak hallgatói, akik ezt bátorításnak vették az iskolai magyarosításra. De erről a kérdéstről is többet beszéltünk, mint cselekedtünk. Az alsófokú oktatást magyarosító célok szolgálatába állítani rendkívüli nehézségekbe ütközött.

miután az az egyházak és községek kezében volt, s tőlük elvenni gondolatként sem merült fel. Állami iskola csak 1873 óta van, ekkor összesen 17 népiskola volt, 1890-ben 728, s a millennium emlékére rendelik el elég szerényen, még 400-nak felállítását. Ma már szinte mosolyogni lehet azon a hiten, mely ez iskolákkal vélte a magyarosítást szolgálni, Wlassics kultusz-miniszter 1898-ban újabb ezer állami iskolát alapít, mint „párhuzamos akciót”¹⁴, magyar és nemzetiségi vidékeken egyaránt, tanyai iskolákat is, nehogy a magyar vidékek továbbra is elhanyagolva maradjanak, az állami iskolák nagy része a nemzetiségi vidékekre helyeztetvén, 1903-ban az összes 16.000 népiskolából csak 1761 állami, s az összesnek 78%-a felekezeti, 1913-ban van 16.861 népiskolánk, ebből 3296 állami, s ugyanakkor még 3320 nem-magyar tannyelvű iskolában tanítanak egyes tárgyakat magyarul, miután az illető iskolák fenntartásukhoz államsegélyt kértek. Ép a népiskolák dolga bizonyítja, hogy az utolsó évtizedek sovíniszta frazeológiája mögött a valóságban nagy űr tátongott: 1868-ban állami és községi iskola 3'8%, felekezeti 95'4% volt, s ez az arány, mely a 68-i törvénytől garantált egyházi autonómia következtében oly kedvező volt a görög katolikus és keleti románokra, szerbekre, ruténekre, ágostai evangélikus németekre, szászokra, tótokra, a magyar publicisztika minden harci zaja közepeit is alig 20%-kal tolódott el félszázad alatt az állami iskolák javára: 1884-ben volt állami iskola 44.4%, községi 10.9%, felekezeti 83.6%. 1897-ben ugyanezen kategóriák arányszáma 8.4, 10.6, 79.6, s végül 1908-ban 1.1%, 8.4 és 75.7%. Pedig ha tényleg magyarosítani akartunk volna, akkor ezeket a nem-magyar tannyelvű iskolákat kellett volna kivenni a nemzetiségi iskolafenntartók kezéből, nem pedig meghagyva őket nem-magyar berendezésükben, tisztára illuzionista módon magyar nyelvű részleges tanítást követelni tőlük, amit nem tudtak, de nem is akartak teljesíteni. A nem állami iskolákba a magyar nyelvet mint tantárgyat az 1879 : XVIII. törvénycikk hozza be, mely megköveteli a nem-magyar tanítóképző-intézetek végzett hallgatóitól is a magyar nyelv ismeretét (ezt a törvényt előszeretettel emlegették az egykorúaktól egész Seton-Watsonig és mai magyarellenes propagandistákig, mint a magyar elnyomás nagy dokumentumát!). Az 1883 : XXX. törvénycikk a középiskolákról elrendeli, hogy a nem-magyar tannyelvű középiskolákban a 7. és 8. osztályban a magyar nyelv és irodalomtörténet magyar nyelven tanítatik, s e tárgyból az érettségi vizsgálat is magyarul teendő le. Az 1891 : XV. törvénycikk kisdedovók felállítását rendeli el, s bár ezt a törvényt a nemzetiségek heves támadásnak tekintették, 1902-ig összesen csak 369, 1913-ig 915 állami kisdedovót állítottak fel. Az 1893 : XXVI. törvénycikk a tanítói fizetés minimumát állapította meg, ezzel rászorítva a szegényebb iskolafenntartókat, hogy államsegélyt kérjenek és

-így a magyar nyelvet intenzívebben taníthassák; ez az ellenünk erősen kihasznált rendelkezés is csekély eredménnyel járt, mert a tanítók élethossziglan választván, a magyarul nem tudóktól hiába követelték a nyelv tanítását. Még a tiszta magyar tannyelvű állami iskolákban sem tanult meg a korszak vége felé, 1908-ban minden gyermek magyarul: 1785 állami népiskola 263.720 tanulójaiból nem-magyar anyanyelvű volt 145.313, s ebből magyarul csak 110.563 tanult meg; ugyanezen évben a nemzetiségű tannyelvű iskolák tanulói közt a román anyanyelvűeknek 38%-a, a németeké 40, tótoké és ruténeké 20—20, horvátoké 29, szerbeké 38% tanult meg magyarul, ami nemzetiségeink zárt települése mellett és minden más magyarosító eszköz híján egyáltalán nem jelentette, hogy ezek a tanulók, megtanulván az államnyelvet, egyúttal el is magyarosódtak. Nemzetiségi vidékeken ez a korlátolt magyar nyelvi oktatás is végnélküli torzalkodást okozott: a tanfelügyelő jutalmazott és korholt, de a nyelv szeretete és ismerete alig terjedt. A magyar rendszer nem ismerte az erőszak és terrornak 1918 óta szomszédainknál alkalmazott eszközeit, s csak arra volt jó, hogy ellenségeink terrortól panaszkodhassanak. Kétségtelen, hogy e törvények megalkotásánál a magyarosítás gondolata vezette a kormányokat, valamint a Fejérváry-kormány miniszterét is, Lukács Györgyöt, amikor a vallásoktatás nyelvét a magyart rendelte, s Apponyi Albertét, amikor 1907-ben a XXVII. törvényekben a tanítói fizetések újabb megszabásával és az oktatás ingyenessé tételével a nem-magyar iskolafenntartókat államszegély felvételére akarta készíteni és kikötötte, hogy csak nemzeti szempontból megbízható iskola kaphat segílyt, azaz olyan, amelyben öt tantárgyat, közte a magyar nyelvet, történetet és alkotmányt sikerrel tanítják. Hatása ennek a rendkívül ügyetlen törvénynek — olyan miniszter és oly többség hozta, mely a sterilis közjogi vitákban nőtt fel és a nemzeti politika realizmusa iránt tompult érzékkel bírt — semmi sem volt; a román propaganda által különösen hírhedtté tett rendelkezése, mely szerint ahol nincs magyar tannyelvű iskola, s a nem-magyar iskola növendékeinek fele magyar, ott az iskola magyartannyelvűvé lesz: azon egyszerű okból nem volt végrehajtható, mert ilyen iskola az egész országban egyetlenegy sem találtatott; annál is inkább megfelelt a koalíció külsőséges gondolkodásának azon rendelkezés, hogy az államszegélyes iskolán el kellett helyezni a magyar címet és ünnepi alkalmakkor a magyar zászlót, amit a románok akkor nyíltan elnyomásnak minősítettek. A nem-magyar iskolafenntartók, köztük a görög egyházak, oly vagyonnal rendelkeztek, hogy minden ily rendelkezést is könnyen paralizálhatták. Az új magyar állam még 1868-ban elismerte a nem-magyar nemzetiségű, a görög keleti román és szerb egyházak autonómiáját, s hozzájuk hasonlóan kiépítette a román görög katolikus egyházét

a balázsfalvi érsek alatt. Ehhez képest a görög katolikus egyháznak 1913-ban 1744, az ortodoxnak 1436 iskolája volt, természetesen oláh, rutén és szerb tannyelvvel. A magyar állam egész fennállása alatt senkinek sem jutott eszébe azon háború utáni gondolat, hogy a nem-magyar egyházakat koldussá tegyék és helyükbe az állam vegye át a népoktatást. Ellenkezőleg, az állam évi segélyt fizetett nekik: a román ortodox egyháznak az érsekség központi igazgatására évi 100.000, a 2300 főnyi papság támogatására évi 1,220.000 koronát. Mikor az állam a 300.000 főt meghaladó magyar anyanyelvű görög katolikus számára 1912-ben magyar rítusú püspökséget eszközölt ki a pápától, s ezt kivágta Hajdúdorog székhellyel a többi görög katolikus megyéből, ez a nemzetiségek hallatlan sérelmének tűnt fel.

Mindez támadóeszköznek alig volt tekinthető, pedig a magyarság ekkor már komoly önvédelmi harc fegyvereire is rászorult. Kedvezőtlen történeti helyzetünk kezdte meghozni keserű gyümölcsseit. Nemzetiségeink periférikus elhelyezkedése azóta vált veszedelemmé, hogy a határokon túl lakó fajtestvéreik független állami létet nyertek a török birodalom felbomlása következtében. Bár a magyar királyságbeli románok és szerbek általános műveltségi színvonala továbbra is magasabb volt, mint Szerbia és Románia lakóié, a XIX. század nemzetállami folyamatának intenzitása mégis csak a kívülálló részeknek adott vonzóerőt a magyar terület szerbjeire és románjaira. Az európai felfogás igazi nemzeti létet csak nemzetállam keretében tudott immár elképzelni, innen érhető, hogy nem a mi kisebbségeink vonzóttak, hanem ellenkezőleg, ők tekintettek vágyakozva az Al-Dunán és Kárpátokon túlra. Volt három nemzetiségünk, melyeknél e processzusnak eredetileg nem volt értelme. A németek elszórt telepedése mélyen benn az ország belsejében, lehetlenné tette számukra az „irredentát“, helyzetük különben is kiváltságos volt a hadseregben, ezenkívül a német birodalmi kormány logikusan ragaszkodott a nemzetállam egykorú koncepciójához és maguk szükségesnek látva a lengyelek, dánok, elzásziak asszimilációját, nyíltan kimondották, hogy saját testvéreik sem érdeklik őket, ha azokat a magyarság asszimilálná. Csak utóbb, a századvégtől kezdve, s akkor is inkább a velünk közjogi és gazdasági okokból rossz viszonyban álló ausztriai németiség részéről hallatszanak hangok a hazai németiség asszimilálása ellen. A németiség erőszakos rendszabályok nélkül is magyarrá vált, amikor a középosztály köreibe emelkedett, viszont a sváb falvak még Budapest környékén is megtartották nemzetiségüket, bizonyágául a magyar iskolapolitika tényleges gsvengeségének. Az erdélyi szászok univerzitása, mint minden középkori rendi intézmény, megszűnt ugyan, s területük vármegyei beosztást nyert, de egyetemi vagyonukat, ágostai evangélikus egyházszervezetüket megtar-

tották, képviselőik a mindenkori kormányokhoz csatlakozva, nemzeti fejlődésüket, minden szokott panaszkodás mellett is, biztosítani tudták. A magyarságba beolvadó nagyszámú német középosztály a szepesi németek, városi lakosok és a XVIII. században betelepített svábok soraiból rekrutálódott, sok kiváló egyént nyert velük a magyarság, de egyúttal a magyar nemzetiséget külsőségekben, de annál hevesebben képviselő politikuskokat, zsurnalisztákat.

A tót kérdés; a csehek szerepe

A tótságnak és a horvát népnek hasonlóképp nem volt hova tekintenie a határokon túl. Hogy mégis áldozataivá lettek a cseh és délszláv eszmének, ez részben a magyar politika ügyetlen hibáira vezethető vissza. A következőkben nehéz védekeznünk azon benyomás ellen, hogy a kiegyezési kor magyarsága, a 48 előtti Kossuthhoz hasonlóan, vármegyei és közigazgatási harcok közt felnőve, nem bírt elég gyakorlati érzékkel más népek fejlődési vonalának felismerésére, s abban a nekünk kedvező momentumok pártolására. A tót és horvát kérdés kezelése politikai érzékünk végzetes rövidlátását revelálja. A tótokat aktív magyar politika talán megmenthette volna maguk és a magyar állam számára. Nem azért, mert a tót programok mindenkor hangsúlyozták a magyar állam egységét és hogy határain belül akarnak boldogulni, — ily nyilatkozatok hozzátartoztak az akkori nemzetiségi tárgyalások technikájához és kevés fontosságuk van. De a tótok közt mindenkor volt egy párt, mely Sturék 48 előtti szerepét tovább folytatva, a cseh beolvadás ellen védekezett. Aktív magyar politikának ezzel a párttal feltétlenül, áldozatok árán is, meg kellett volna egyeznie. Igaz, a turócszentmártoni tót vezetők félénk politikusok, inkább csak vidéki írók, papok, hírlapírók voltak, akik féltek a népszerűtlenségtől és nyílt fellépéstől. A szentmártoni SloVenské Pohľady körül a költő és regényíró Húrban Vajansky Szvetozár, a történész Skultéty József, a politikus Mudron Pál maguk is kacérkodtak, ha nem is a csehizmussal, de az „irodalmi reciprocitás“ alapján az orosz hatalommal; ők is megsiratták II. Sándort, a „szabadító cárt“, s ők is kitenyészttették azt a vidéki zsurnalizmust, mely csak a nemzeti sérelmekből élt és örült, ha lefoglalás és államfogház mártír rangra emelte. A magyarság, Wesselényi hagyományai szerint, ezen orosz velleitásokat tartotta veszélyesnek: a pán-szláv gimnazistákat Gömör megye 1882-i fellépésére, kizárták az iskolákból, mire ezek Prágában folytatták tanulmányaikat. Tisza Kálmán 1875-ben bezárta a három tót tannyelvű középiskolát, Znióvárán, Nagyrócén és Turócszentmártonban, ez utóbbi helyen feloszlatta a tót irodalmi egyesületet, a Maticát és, sajnos, a későbbi kormányok sem engedélyeztek tótnyelvű középiskolákat. A luteránus egyházakban is heves harc folyt a magyar és tót irány közt, ez utóbbi külön püspökséget akart,

azonban a budapesti egyetemes zsinat 1891-ben a tót többségű dunáninnyi kerületet is felosztotta, tót részeit a bányai és tiszai kerülethez csatolva, így megakadályozva a tót többség érvényesülését. A cseh kapcsolatok azonban akadálytalanul megszilárdulhattak. A Prágában tanuló tót diákok Detvan néven egyesületet alapítottak, s az egész cseh nemzeti társadalom pártfogását élvezték. A csehek jellemző brutalitással folytatták Thun Leó nagy játszóját, mely nemzetük számának megkétszereződését hozhatta számukra. Az irodalmi kölcsönösség alapján a tót könyvet magukénak tekintették és követelték, hogy a tótok a csehet tekintsék tótnak. De már megvonták a határokat: a tótnyelvű könyv csak a tótok házi szükségleteire jogosult, a magasabb irodalmat cseh nyelven kell művelni. A nép szegény volt és bizony éppoly kevésbé olvasott irodalmat, mint a magyar nép zöme; a kor nagy tót írói, Hviezdosláv (Ország) a költő, Kukucin (Beneúr) a humorista nem igen hatottak az értelmiségre, mely bármily vékony volt is, mint a kezdő nemzeti mozgalmakban szokásos, kezébe vette a tótság politikai irányítását. A turócszentmártoniak a magyar politikával szemben a passzivitás álláspontján voltak, ami tót szempontból is végzetes hibának bizonyult, mikor a 90-es évek közepétől a csehek az irodalmi reciprocitást gazdasági és társadalmi térre is át kezdik vinni. 1896-ban megalakul Prágában a Ceskoslovenska Jednota, a Detvan modern kiadása, mely pénzzel támogatja a cseh-tót nemzetegységet, ösztöndíjasokat tart Ausztriában, cseh iparosoknál tót fiúkat helyez el, tót hírlapokat tart fenn, könyveket ad ki. Működését a magyar társadalom szerve, a FMKE (Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület) éppoly kevésbé tudta ellensúlyozni, mint Erdélyben az EMKE sem az oláh bankokét és kultúrligáét. A Jednota igazi irányítója a cseh egyetem tanára, G. T. Masaryk, aki szakít népe romantikus hagyományaival, könyörtelenül leleplezi a cseh hőskor kőniginhofi hamisítványait és filozófiájának „realista” és szocialisztikus irányához híven, a tót ifjúságot társadalmi munkára, a néppel érintkezésre tanítja. A kezéből kikerült új nemzedék a független pályákon, orvos, ügyvéd, nagyiparos, kereskedőként helyezkedik el a Felvidéken és vezeti a népet kérlelhetetlen magyargyűlölettel a még álomnak látszó cseh-tót egység felé. A demokratikus politika meghozza gyümölcsét, az 1898-ban Srobar Lőrinctől, Masaryk tanítványától alapított Hlas című lap oly körökbe viszi a nemzeti öntudatot, melyekbe a szentmártoniak nem tudtak hatolni, s a már egészen elmagyarosodott Szokolca tíz év alatt tóttá lesz.

Kétségtelen, hogy a tótság e döntő periódusban nagyfokú tehetetlenséget tanúsított. A csehbarátságot nagy erővel hangoztató Meakulpinsky-féle röpirat szinte ugyanazon szavakkal panasolja el a tót irodalom elmaradt állapotát, mint száz év előtt Kazinczy a magyarét, de míg Kazinczy maga kezd hozzá

a könyvíráshoz, nyomtatáshoz, kiadáshoz és egy emberöltő alatt győz közöny, latin és német nyelv ellenében, addig a tót író konstátálva a tót könyvek nehézségeit, segílyt a cseh irodalomtól vár. Egy nemzet, ha csak egy pillanatra mond le önmagáról, hosszú bűnhődést kell hogy szenvedjen... A tótság vezetői a század elején irány nélkül hajlonganak erre-arra, a magyar néppárttal is próbálkoznak, de végül is mindegyik bejut, ha rövid időre is, a cseh-tót kikötőbe. A hírlapok és politika hangja éppúgy eldurvult, mint a cseh-német nemzetiségi harcban, felelőtlen izgatás, gyűlölködés folyik egyesek és klikkek közt, de abban mind megegyeztek, hogy az elnyomó a magyar, aki kisdedóvó-rendeletével a tót gyermekek nyelvét akarja kivágni. Az egyik vezér, a magyar néppárttól a csehekig hintázó Hlinka Márton plébános magatartása volt az előidézője 1907-ben a csernovai esetnek is, amikor az ő születése emlékére épített templomot nem szentelhetette fel, mert püspöke felfüggesztette egyházi tevékenységtől, a nép a szomszéd plébánosnak nem engedte meg a felszentelést, a csendőrségnek ellenállt és 15 halott maradt a csataterén. Az eset a magyarság rovására járta be az európai sajtót; mi még mindig csak pánszláv „izgatok“ munkáját láttuk a tót mozgalomban és nem vettük észre egy nép tragédiáját, a nagy magyar tragédia egyik jelenetét.

A horvát kérdés

Horvát viszonylatban csak látszólag és csak eleinte mentek jobban dolgaink. Nemzetünk saját ügyét, a kiegyezést Horvátországban sem tudta népszerűsíteni. A horvátok eleinte a dualizmus bukását remélték, mikor azonban a Hohenwart-minisztérium föderalisztikus kísérletét Andrassy fellépése 1871-ben a döntő minisztertanácson elbukatta, le kellett mondaniok e reményről. A volt illír párt, mely a báró Rauch Levin „magyaron“ kisebbségétől kötött 1868-as magyar-horvát kiegyezést eddig elutasította, 1873-ban átalakult nemzeti párttá, elfogadta a kiegyezést, s annak támaszaként unionista politikát folytattott. A horvát politika ezen a párton nyugodott 1906-ig, akár csak a magyar politika a fúzió szabadelvű pártján, összetételben, az uralom módjában is sok hasonlóság volt a kettő között, abban is, hogy igen szűk választói jog alapján uralkodott, népszerűtlen ügyet képviselt és így folyvást nehéz harcai voltak népszerűbb ellenzéki pártokkal. A horvát állam öncélúságát a horvát jogpárt, az egyeneslelkű Strarcevic Antal pártja képviselte, mely az illír álomban, a délszláv egységben éppúgy a horvát nép halálát gyűlölte, mint a magyar kiegyezésben. A helyzetet komplikálta, hogy az unionista nemzeti párt tulajdonkép illír szellemű volt, s benne gróf Khuen-Héderváry Károly, hosszú bánása alatt, 1883—1903 közt tudatosan favorizálta a szerb elemet. Pártpolitikailag ez érthető volt, nemzetpolitikailag, magyar és horvát szempontból egykép hiba. Khuen

kormányát alatt 132 tartománygyűlési szerb képviselőből 130 kormánypárti és csak kettő volt ellenzéki. Támogatásukat a bán szerb koncessziókkal vásárolta meg, a népiskolákat kiszolgáltatta a szerb ortodox egyháznak, a cirill írást kötelezően taníttatta. Az iskola az unionista-párturalom alatt éppúgy délszláv szellemben nevelt, mint a magyar iskola a 67-es kormányok alatt 48-as szellemben. Gazdaságilag sokat nyújtott Khuen gróf a horvátoknak, vasutakat, utakat épített, földművelést, háziipart tanított, bortermelést javított, új osztályokat bízott meg ezekkel az országos kormányban, kitűnő és becsületes közigazgatási embereket nevelt, csupa horvátot. De a nép az önállóság álmát álmodta Stracevicékkal, majd Frank József pártjával, az értelmiség az illír hagyatékot, a pánszláv eszmét ápolta, s megtalálta az utat Prágába, Masaryk realizmusához és neoszlavizmusához. Ennek tanítványa Radié István, a későbbi parasztvezér és kétségtelen, hogy a tótokhoz hasonlóan a horvátoknál is a magyarelles irány kezd előbb demokratizálódni, s ezzel sok helyzeti energiához jut. A századfordulón a volt Stracevic-párt Frank vezetése alatt feladta a kilátástalan küzdelmet a független Horvátországért, osztrák pártfogás alatt a dualizmus oly átalakítását követelte, melyben trialisztikus formában Horvát-, Szlavón-, Dalmátországok, Bosznia, Hercegovina, Isztria, Fiumé egyetlen, horvát királyságot alkotnának. A bosnyák katolikusok Stadler szarajevói érsek vezetése alatt hasonló ausztrószlav-horvát célokat követtek. Rádió 1902-ben csehnyelvű munkában ajánlta a monarchia föderatív átalakítását, cseh, lengyel, magyar, horvát, alpesi német területekké. Mint látható, a kor szellemében itt se kívánt senki kisebbségvédelmet, minden terv olyképp szabdalta a térképet, hogy saját államot vágjon ki belőle, melyben szabadon élhessen saját nemzeti céljainak, tekintet nélkül a többi lakosra, a horvátok a szerbekre. Ezek egyelőre hallgattak, támogatták a magyar bánt, kinek koncesszióit zsebetették, beférkőztek a hivatalokba, s mikor a magyar szabadelvű párttal Khuen és nemzeti pártja is megbukott, a magyar koalíció megkötötte velük, a szerb-horvát koalícióval, Supilo Ferenc horvát képviselő közvetítésével 1905-ben a fiuméi paktumot. A magyarság horvát segédkezéssel szolgáltatta ki Horvát-Szlavónországot a nagyranövellt szerbeknek, a monarchia tipikusan balkáni ösellségeinek. Méltó volt ez ahhoz a politikai egyoldalúsághoz, melyen harminc éven át a horvát kérdést a nemzeti presztízs, a zászló és magyar felirat szempontjából néztük, itt sem lévén képesek tőlünk aránylag idegen viszonyokba aktíve és alkotólag belenyúlni. A középkor magyarjai és Nádasdy Tamás másként tudtak e vidékeken kormányozni.

A nagyszerb törekvések

A szerbség soha nem adta fel az illír koncepciót és a 60-as, 70-es évek vezetőinek, Mileticsnek, Polítnak mintájára min-

denkor egynek érezte magát Szerbiával. Ebben a vonatkozásban nincs kétség, hogy békés jövőt semmiféle politikai bölcsesség nem teremthetett volna, a szerbek fanatikus balkáni módon törtek ellenünk, s velük szemben egyetlen lehetőség a felosztás lett volna, aminek gondolatát az osztrák és magyar államférfiak éppúgy elutasították maguktól, mint Szerbia bekebelezését, mikor ezt Milán király 1885-ben egyenesen felajánlta Kálnoky külügyminiszternek. A szerb program mindvégig Garasaniné volt és Mihály fejedelemé, aki Szerbiát a délszlávok Piemontjának nevezte el. A monarchiával békülékeny uralkodóknak, Milánnak és fiának, Obrenovics Sándornak nem volt hatalmuk és pusztulniok kellett a nagyszerb imperializmus útjából. A monarchia külpolitikai története ennél fogva azon zavarokból és azok áldozatos lecsillapításából áll, melyeket a szerbek okoztak, saját érdeküket és az orosz nacionalizmus utasításait követve. A szerb politika Boszniáról soha nem mondott le, de egyúttal Horvátország meghódítását is szem előtt tartotta. Mindez pedig a történeti Magyarország katasztrófáját jelentette, s ezért oly végzetes a kiegyezési korszak rövidlátása. Ez a kor aránylag még szerb viszonylatban volt legbékésebb, s kényelme érdekében nem kutatta a dolgokat, miket a felszín fedett. A gentry-osztályba beolvadt délvidéki szerbek miatt a rácok még aránylag népszerűek is voltak a nemzeti közvélemény előtt, viszont a külföld éppen minket vádolt, mint akik az ártatlan szerbeket közeledésükben eltaszítjuk magunktól. A „sertésháború“ ma is hatásos rekvizituma a „feudális“ Magyarország elleni propagandának, mintha a kiegyezési kornak plüsfotelben ülő magyar politikája akár ily aktív lépésre is képes lett volna. A Németbirodalom védvámpolitikája a századfordulón mind erélyesebb lett, s az 1905-i kedvezőtlen osztrák-magyar-német kereskedelmi szerződés hatása alatt a monarchia az 1908-i szerb szerződésben kénytelen volt szintúgy magas agrárvédvámokat alkalmazni és a sertésbehozatalt éppúgy korlátozni, mint Németország tette övele szemben. Szerbiának egyébként sem volt rendezett állategészségügye, s még hozzá a Balkán többi országaiból szabadon engedte be az állatokat, minek következtében a monarchia állatállománya is szenvedett, s ezért Anglia már a 80-as években eltiltotta a monarchiából származó állatok bevitelét. A szerb sertésbehozatalt megnehezítő rendelkezések mögött tehát politikai cél nem rejtőzött, a magyarság pedig gyanútlanul haladt sorsa felé, melyet a szerb radikálisok évtizedek óta készítettek elő. A Pasiétól alapított szerb radikális párt programjában 1881-ben nyilvánosságra hozták a nagy szerb feladatot: a szerbség széttördelt és még fel nem szabadított részeinek támogatása, közöttük az öntudat fenntartása, a hadsereg felfegyverzése, amíg el nem következik a nagy akció ideje. Ez pedig csak Ausztria-Magyarország szétrobbantása.

Montenegro állami önállóságának megszüntetése és Törökország feldarabolása által lehetséges, egyedül forradalmi úton. A forradalom központja, minden szláv számára, Szerbia, melynek léte Ausztria-Magyarországot kizárja. A bombagyártó szerb titkos szervezetek, a Slovenski Jug, a Narodna Odrbana (nemzeti védelem) és abból kifejlődő Crna ruka (fekete kéz, másként Egyesülés vagy halál) fennálltak már, mikor a horvát-szerb koalíció első rövid uralma után — miután Kossuth Ferenc kereskedelmi miniszter vasúti szolgálati pragmatikáját nem fogadta el a koalíció és egyelőre ellenzékbe ment — a Horvátországban országgyűlés nélkül kormányzó bánok ismét a koalícióra támaszkodtak. De közben teljesen a szerbek veszik át benne a vezetést, újra megszerzik Budapest bizalmát, hogy szabadon előkészíthessék a háborút és „egyesülést“. S mikor a hazai szerbség a magyarok segélyével Horvátország felett uralkodik, ugyanakkor a belgrádi kormánytámogatást élvező terrorista társaságok sorozatos merényleteket követnek el: 1910-ben Varesanin boszniai tartományfőnök, 1912-ben Cuvaj bán, 1913-ban Skerlec királyi biztos és 1914 tavaszán ugyanő mint bán ellen. Azután jött a szarajevói merénylet. 1917-ben az Esterházy-kormány és Mihalovich Antal horvát bán teljesen a szerbek kezébe adják a horvátországi hatalmat, a kiegyezési korszak nemzetiségi tájékozatlanságának megkoronázásaként.

A román kérdés

Jobban volt tájékozva közvéleményünk a román kérdésben rejlő veszélyekről. Ez erdélyi viszonylatban pontosan ugyanoly folyamattal találkozunk, mint tót és horvát vonatkozásban, a külföldi nemzeti erőktől irányított pártok legyőzik és tehetetlenségre kárhóztatják azokat, amelyek itthon, a magyar talajon állva, keresik a megoldásokat. De itt legalább nem segítettük elő magunk is e folyamatot ellenfeleink pártolásával. Az 1866-i országgyűlésre 14 erdélyi és 24 magyarországi oláh képviselőt választottak meg, a nemzetiségi törvény miatt azonban 1869-ben az erdélyiek passzivitásba léptek, bár Saguna érsek nem helyeselte ezt és Lónyay miniszterelnök is tárgyalt velük, de az erdélyi unió-törvény revíziójáról nem akartak a románok lemondani. Az 1881-ben megalakult román nemzeti párt szintén Erdély autonómiáját írta programjába, kulturális és közigazgatási reformokkal együtt. Velük szemben a magyarországi románok megmaradtak a parlamentben, s vezéreik, Babes Vince, Mocsonyi Sándor őszintén keresték a magyarokkal a kiegyezést. Ezt a békés irányt itt is a külföldről vezetett ifjú nemzedék paralizálta. Romániában az új irodalmi irány, a junimea, nyelvben és életformában népiesebb utakra tért, a hazai ifjúság tanulmányait Pest és Magyarország helyett Bécsben végezte, majd Romániában irodalmi lelkesedést tanult, — ebből a körből nőtt ki a románok legnagyobb lírai költője.

Eminescu. Ennek egy barátja, az aradmegyei Slavici János alapította 1884-ben az új irány harcos lapját, a nagyszebeni Tribunát. Felfogásuk szerint a magyaroktól semmi sem várható, a románok nemzeti aspirációit csakis a dualizmus megdöntésével lehet elérni, ami végett a Habsburg-dinasztiához kell kapcsolatokat keresniök. Ez volt a románság külső, Nyugat felé fordított arca, Kelet felé azonban a legszorosabb kapcsolatok alakultak ki a romániai értelmiséggel, leplezetlen irredenta célból. Az új irány nehéz harcokat volt kénytelen vívni a magyarok iránt békülékeny Babes—Mocsonyi csoporttal; ez utóbbiak éveken át meg tudták akadályozni, hogy a még 1881-ben elhatározott memorandumot a magyar kormány megkerülésével vigyék Bécsbe, a császárhoz. Slavicinak azonban sikerült a bukaresti liberális párt vezérének, Sturdza Demeternek támogatását megnyernie, akivel együtt a romániai közvéleményt Mocsonyiék ellen irányította, a bukaresti ifjúság 1890-ben maga adott egy tiltakozó manifesztumot a magyar elnyomás és korrupció ellen. 1891-ben a bukaresti tanárok és ifjúság megalakították a Liga Culturalát a román faj összetartozandóságának bizonyítására és támogatására, elsősorban a magyar oláhság támogatására irredenta egyesületként. A békülékeny irányt elsöpörte az ifjúság viharos lelkesedése, mely a manifesztum útján Nyugaton is, főként az olasz ifjúság körében barátokat szerzett azon gondolatnak, hogy a 11 milliányi románságot a Dnyesztertől a Tiszáig egy kormány alatt kell egyesíteni. Mint látható, a kor szellemében itt sincs szó kisebbségi jogokról, hanem a térkép újraszabásáról, hogy egy erős nemzetállam szabadon gazdálkodjék más népek, így a tiszántúli magyarok fölött. A nagyszebeni román komité nevében végre 1892-ben Bécsbe vitte Ratiu János tordai ügyvéd a románság memorandumát, melyet a király persze nem fogadott el. Ez a memorandum főként közigazgatási bajokkal foglalkozik, melyekben a magyarosítás és elnyomás tendenciáját látja; a hazai román ifjúságnak a magyar diákság válaszára adott Replícája nyíltan kimondja, hogy a románság legszívesebben egy román államban élne, de erre most nem törekszik, a magyarosítás azonban lehetetlenné teszi neki a békés életet. Mind e nyilatkozatok szerzői cause célibre-ré akarták tenni az elnyomást, s azt a magyar kormány megadta nekik. Az 1894-i memorandum- és Replica-pörök a nyugati közvéleményt felzavarták, a magyarság régi barátai, így De Gubernatis gróf, Francois Coppée is a románok mellé álltak. Clémenceau a port a szabad magyar nemzet szégyenének nyilvánította. A magyarság azonban továbbra sem reagált másképp, mint államügyész és államfogház útján az izgatok támadásaira, s bár a memorandum-pör fogházra ítéltjei, élükön a pap Lucaciu Lászlóval csakhamar amnesztiát kaptak, a nemzetiségi ügy illetén elintézései rossz benyomást tettek mindenfelé. A románok pedig

valósággal küzdöttek az elítélésért, mely mártirokká tette őket és Romániában mint emigránsoknak jó hivatalt juttatott. A Regátból nemcsak társadalmi támogatás jött Erdélybe, hanem a román minisztérium költségvetésében is voltak összegek az erdélyi görögkeleti egyház iskolái és a hírlapok támogatására, bár ezt adott alkalommal letagadták.

Közben újabb fiatal nemzedék nyomult elő, mely itthon magyar iskolában járt és Romániában az irredentát szívta magába; ezek 1905-ben modern program alapján léptek újra aktivitásba: általános, titkos választójogot, a hitbizományok eltörlését, nagybirtokok parcellázását kívánták és új nemzeti-ségi törvényt. Ez új emberek, köztük Mihali Tivadar, Vlád Aurél, 14 tagú román párt élén Tisza Istvánnal és a koalíció kormányával is tárgyalásokat folytattak, de a megegyezés itt sem volt lehetséges, mert ők is csak területileg elhatárolva tudták elképzelni a kisebbségi jogokat, amibe a magyarok nem mentek bele. Egyébként a magyar közvélemény ekkor is csak „izgatás” eredményét látta a mozgalomban, s azt hitte, hogy közigazgatási eszközökkel elnyomható. A viszonyok mindinkább bonyolódtak, a bukaresti Kultúrliga főtitkára, Iorga Miklós egyetemi tanár nagy irodalmi offenzívát kezdett a magyarság ellen, melynek termékeit nálunk e kérdések egyetlen szakemberén, Jancsó Benedek tanáron kívül senki sem olvasta, az erdélyi románság egy része pedig a Replica-pör elítélte, Popovici C. Aurél útján érintkezésbe lépett a Bécsben hatalomra jutó magyarellenes keresztényszocialisták vezérével, Luegerrel és általa a trónörökössel, Ferenc Ferdinánddal. Ez utóbbinak színajai látogatása 1909-ben a magyarság elleni tüntetéssé alakult. Popoviciek vetették fel, hogy Erdély csatoltassék Romániához, s az egész így előálló Nagyrománia mint Bajorország a Németbirodalomban, kerüljön a monarchiához, melyben a dualizmus természetesen föderalizmusnak adna helyet, amire különben Popovicinak külön terve volt. A trónörökös tudott erről, s ő eszközölte ki, hogy a magyarellenes, föderatív gondolkodású gróf Czernin Ottokár küldesék Bukarestbe követnek, aki ott a magyar érdeket tényleg elhanyagolta.

A magyarellenes propaganda Európában

Már felvonultak valamennyi fronton az ellenségek, akik sokban egymással ellenkező terveket rejtegettek tarsolyukban, de abban megegyeztek, hogy mindnyájan a magyar állam és nemzet testéből akarták fontjaikat kihasítani. A magyarság üldözött és már-már körülfogott vad volt, egyetlen segedelme önmagán kívül a dualizmus biztos fedele volt, melyet maga versenyt rombolt ellenségeivel. Bármennyire körülfog bennünket ma is ellenségeink propagandája, ez mégsem oly sokoldalú, s mégsem oly intenzív, mint aminő volt a háború előtti két évtizedben, főként a memorandum-por óta. Európa kitűnő és kiemel-

kedő szellemei egymásután nyilatkoztak a magyarok brutális elnyomó rendszere ellen: a csehektől informált Björnson és Tolstoj, a románoktól informált nagy angol történész, Lord Bryce és Lord Fitzmaurice — már az utolsó Gladstone-kabinet külügyminisztere, Lord Kimberley külön megbízottal megvizsgálta 1893-ban az erdélyi románok elnyomott állapotát, — ellenünk fordult a nagybefolyású Clémenceau, a kitűnő történész, Ernest Lavisse, a szociológus-nemzetgazdász Leroy-Beaulieu, s ha valami mutatta az idők változását, melyet meg kellett volna értenünk, ez Garibaldi fiának, Menottinak magatartása volt, aki megtagadta atyja magyarbarátságát, mert a magyarok elnyomják barbárul az olaszok három millió testvérét, a románokat... És már írta csehbarát könyveit a szellemes történész Ernest Denis és Louis Léger és elindult útjára a pontos, logikus racionalista skót, Seton Watson, végignézte a magyar képviselőválasztásokat, melyek inkább a magyar népre voltak súlyosak és lealázók, semmint a nem-magyar nemzetiségekre, de ő társadalmi fejlődésünket tekintetre sem méltatva nemzetiségi elnyomást keresett — és talált; megindult szövetségeseink, a németek részéről is a döntő roham, egyrészt a különböző iskola- és nemzetvédő egyesületek részéről, melyeket az Allgemeiner Deutscher Schulverein fogott egybe, másrészt az alldeutschok politikai propagandája. Ez utóbbiak, akik a német birodalom és Ausztria értelmiségi osztályaiban igen sok párhívvel rendelkeztek, elhagyták Bismarck álláspontját, mely szerint a Németbirodalom nem avatkozik be a magyarországi németek ügyeibe, — az alldeutsch gondolatvilágban új életre kelt a népiség romantikus ideája, persze összekeverve treitschkei hatalomtisztelettel-és materialisztikus biológiai fenhéjázással. Rudolf Heinze, Friedrich Guntram Schultheiss, Heinrich Wastian könyvei után, melyek a „judeomagyarok” kegyetlenségeit panaszolták fel, 1907-ben megírta a német politika kézikönyvét Ernst Hasse, lipcsei tanár, az Alldeutscher Verband alapítója és elnöke, akinél teljes kifejlésben találjuk a mai német nemzetfogalmat, „melynek segítségével a Birodalom keze benyúlik minden középeurópai állam életébe. Hasse a Birodalom határain belül hamisítatlan franciás nemzetállamfelfogással megköveteli az elzászi franciák mielőbbi germanizálását, helyesli a lengyelelles porosz akciót, sőt a lengyelek teljes kitelepítését is javasolja; a Birodalom határain kívüli, de szomszédos német területek, így a balti tartományok, Csehország, Tirol, Salzburg elfoglalandók, — a csehek persze megsemmisítendőek, s ez új „német Volksboden” biztosítására Lengyelország nagy része, a kowno—kattowitzi vonalig, Varsóval együtt németté teendő; az osztrák-magyar szövetség nem felel meg többé a német érdeknek, mert nem lehet érdek, gyengébbel szövetkezni, a monarchia szintén német „Volksbodenné” alakítandó, a cisleithaniai szlávok kiutasítandó, Magyarorszá-

gon a német államnyelv mellett a magyar, Erdélyben a román is megengedhető, de az egész felsőoktatás, hadsereg, közigazgatás német lesz, mert e területek „ősi német település“ fészkei, s a dunai kisépek úgysem életképesek, földjükön csak német kultúra és német uralom lehetséges.

Brutális erőszakra feleltek, durva páncélos vitézek, meg a rágalom és megszólás művészetét kitanult hajlékony legények emelték, ki pallosukat, ki síma törüket a magyar „elnyomó“ ellenében, persze mind az emberiség, az erkölcs, a kultúra nevében. S mit tett a kiegyezési kor magyarja? Védekezésül tovább folytatta külsőséges politikáját, beszélt az iskolai magyarosításról, tényleg propagandát folytatott a névmagyarosítás mellett, amivel minden régi családi tradíciót, s az ősök jelenvalóságát lehetetlenné tette, kimondta a helységnevek megmagyarosításának szükségét és eltiltotta a szászokat, hogy német tudományos kiadványaikon Brassót Kronstadtnek nevezzék. Birtokai ugyanekkor Erdélyben egymásután kerültek dobra és jutottak az elnyomott, emberi méltóságból állítólag kivetkőzött oláhság kezére. A román közép osztály ekkor alakul meg, az előző század nyomorgó kalugyerei és nyomdarevizorai helyett független középbirtokosok vezetik a népet, akik az ősi magyar arisztokrácia birtokait veszik meg a román bankok pénzein. Csak az 1913-at megelőző öt évben 44.000 hold szántó és 20.000 hold erdő kerül román kézre Erdélyben, az 1872-ben alakult nagyszebeni Albina ekkor már hat millió korona tőkével bír és földvásárlásainál erélyesen törekszik középbirtokos és kisbirtokos parasztszámra kialakítására. Erdély az ifjú gróf Bethlen István által kiált segélyért, senki sem hallja meg; a háború kitöréséig a magyarság elleni küzdelemben 156 román pénzüzet vesz részt 54 millió tőkével, 36 tót intézet 18 millió tőkével. A tót Tátrabank mögött cseh tőke, a románok mögött bukaresti áll, mindegyik bőven ad kölcsönt a magyar közép- és kisbirtokosnak, hogy aztán olcsón megszerezhesse birtokát. A tót, román, szerb vezetők e vállalatok elnökségeiben ülve független állásban harcolhatnak a magyar pozíciók ellen.

S a magyarság névmagyarosítást követel és azt hiszi, hogy asszimilál idegeneket, mikor végső állásai pusztulnak. És épp akkor fantáziáinak lelkes asszimiláltjai magyar imperializmusról.

Valóban, amikor egész Európa a Nemzeti Erőszakot alkalmazta, mi erre gyengék voltunk, mi csak az erőszak látszatát keltettük fel. Ez volt igazában nagy hibájuk a kiegyezési kor nemzedékeinek.

AZ EGYENSÚLY MEGBOMLÁSA A FEJLŐDÉS IRÁNYAI

1905 januárjában a szabadelvű párt bukásával a szinte negyven éven át tartó kormányrendszer is megsemmisült. Ez a kormányrendszer azonban tényleges társadalmi alapokon nyugodott, s mint láttuk, az ú. n. történelmi osztályok uralmát jelentette. A nemzeti szellemű gentry és a vele politikai kapcsolatban élő főnemesség nagy ügyességgel és körültekintéssel építette ki ezt az uralmat, melynek kerekerei immár évtizedek tapasztalatai folytán jól olajozva működtek és amely a nemzetnek és államának az őt környező veszedelmek közt kétségtelenül biztonságot kölcsönzött. A történelmi osztályuralom a parlamentarizmus felhasználásával helyreállította és eddig el sem képzelt hosszú időn keresztül megvédte a királyllyal való jó viszonyt, fenntartotta kifelé, Ausztriával és a külfölddel szemben tekintélyünket, biztosította a magyarság fennállását az európai bonyodalmakban a hármasszövetség rendszerével, az országban élő nem-magyar népeket pedig, távol az elnyomás akkor divatos eszközeitől, egyszerű politikai ügyességgel a quantité négligeable jellegére korlátozta. A hosszú béke korszakában a gazdasági élet a diadalmasan előretörekvő kapitalizmus áldásait kezdte élvezni, az értelmiségi pályák emberei európai életformákat vettek fel, Budapest modern nagyvárossá, egy nemzetállam valódi központjává alakult át.

A szabadelvűpárt bukásának jelentősége

Mindezt azonban egyetlen társadalmi osztály egymagában alkotta. A néprétegek a parlamenti választások alkalmával ezen egyetlen uralkodniképes osztály híveinek mutatkoztak, önálló politika útjára eddig még nem tértek le, s le sem térhettek, mert széles tömegeik politikai életét az évtizedek óta megmerevült választói jog teljességgel lehetlenné tette. A kiegyezés következményeit végrehajtó szabadelvű párt mechanisztikus eszközökkel tartotta fenn magát, s nemcsak, hogy szélesebb körök politikai nevelésével nem törődött, hanem az iskolai oktatást 48-as szellemben szabadjára ereszelve, lehetővé tette, hogy a századforduló nemzedéke, mely Deák tárgyalásaira még hírből sem emlékezett, a hatvanhét szellemétől végkép eltávolodjék. A párturalom bukásával ki kellett

előbb-utóbb derülni, hogy organikus erők hiányoznak a nemzettestben, melyek a hatvanhetes mechanizmus működését zökkenő nélkül tovább vihetnék. Mint mindig, most is komoly válságok szülőjévé lett az, hogy egy hosszú ideig teljhatalommal bíró rendszer következetesen tartózkodott a reform gondolatától.

Illúziók; Nagy-Magyarország

Ehhez képest lehetetlen félreismernünk, hogy a szabadelvű pártnak fegyelmező, mindenkor reálpolitikus nyomása alól felszabadult nemzeti társadalom éveken át irányítói nélkül ingadozott erre-arra, anélkül, hogy a nemzet és állam tényleges szükségleteit felismerte volna. A Deáktól bölcsen eliminált alternatíva újra életre kelt: kiegyezés, vagy fegyveres ellenállás, a dinasztia és Ausztria érdekeinek további tekintetbevétele, vagy a 49-es Kossuthot követve forradalom, amely esetben a nemzetiségek állásfoglalása — újból ellenünk, miként 48-ban, semmiképp sem lehetett kétséges. A nemzet többsége azonban nem ismerte föl e véres alternatívát, s az érzések paroxizmusában azt hitte, hogy a szabadelvű párt uralmától megszabadulva elérkezett azon nemzeti követelések megvalósításának az ideje, melyeket nagy szónokuk, Apponyi Albert, immár a függetlenségi párthoz csatlakozva hirdetett. Az agg uralkodó ellenállása, a dinasztianak elég rosszul felfogott, de tényleges érdekei a dualizmus változatlan fenntartását illetően, az ország területén szinte az akció fokára emelkedett román, szerb, tót nemzeti mozgalmak, a szomszédságunkban nagyra nőtt és épp a magyarságra fenekedő új nemzetállamok mind egyszerre kiestek a nemzet tudatából, amikor a pártszervezet egyetlen realitása az 1905-i januári választásokban elsüllyedt és helyét illúziók köde gomolyogta körül. Amikor az állam szilárd keretein, a bürokráción, hivatalszervezeten belül minden nemzeti valóság cseppfolyós állapotba kerül, akkor költözik a lélekbe a csorbítatlan nemzetállam képe, amelyet viszonyaink századokon át nem engedtek megvalósítani, de amelyre annál inkább törekednünk kellett, hiszen ez az idő az, amikor az európai fejlődés is vad rohamban halad a nemzetállamok kizárólagosságának biztosítása felé. Egész Európában nicsen állam, mely ne rendelkezne saját nemzeti véderővel, önálló vámrendszerrel és jegybankkal, melynek határai közt ne egyetlen nemzetiség uralkodnék vas-kényszerrel a többiek, a kisebbségek felett, s mely saját konzisztenciájának büszke tudatában ne vetítené ki, határain túlra, imperialisztikus álmait. Mint tudjuk, e nemzeti imperializmus a nagy népeknél évtizedek óta valóság volt, nálunk csak most, a század elején jelentkezik ártatlan álmok, gyermekélmények illúziók formájában. Benne azon irreális szemlélet szomorú dokumentumait kell látnunk, melyek egy anorganikus nemzeti társadalomban betegség, hanyatlás jeleiként tünedeznek

fel. Magát hatvanhét hivatalos publicistáját is elragadja ez illúzióáradat: Beksics Gusztáv, aki korábban a dualisztikus monarchia változatlan fenntartásában látta a magyar nagyság biztosítékát és annak lehetőségét, hogy nyelvhatárainkat az államhatárokig kiterjesszük, most külön vámterülettel akarja megvalósítani „Mátyás király birodalmát¹⁴. Legközelebbi problémánkul nem kevesebbet lát, mint hogy „Magyarországnak aránylag igen rövid idő alatt Ausztria és a balkáni népek fölé kell helyezkednie“, ennek eszköze pedig szerinte az úgyis magas szaporodási százalék emelése közegészségügy, birtokpolitika segítségével, s nem kevésbé a faji expanzitást erélyesen kiegészítő asszimiláció által. A magyar parasztság érdekében a hitbizományokat a Kárpátok erdős vidékére akarja áthelyezni akkor, amikor a nagybirtok politikai hatalma töretlenül áll. Legnagyobb illúziója, miként ezt már korábban is kifejezte, hogy a „nemzeti eszme tán befejezte véres és vérnélküli küzdelmeit“, nincs egyéb hátra, mint hogy a már állami létre emelkedett népek megszervezzék nemzetállamukat, s az utánunk jövő szlávok sohasem fognak többé önállóságra juthatni. A köz jogilag ellenzéki Hoitsy Pál ugyanezen elvek alapján megírja a magyar imperializmus egyetlen programját: Nagy-Magyarország a Habsburg-monarchia vezetője lesz, Budapest nagy terjeszkedő birodalom központja, melynek hódító küzdelme „nem állapodhatik meg addig, míg a Balkán nevezetesebb tartományai nem fogják Magyarország kiegészítő részét tenni“ egész az Adriai- és Földközi-tenger vízválasztójáig. A koncepció ábrándos voltára, mely valóban mélypontot, végletes hanyatlást jelent Széchenyi realiztikus rendszeréhez képest, mi sem oly jellemző, mint első eszközként a magyar királyi udvartartás megszervezésének és az egyetemi tanári fizetésemelésnek követelése. A közvéleményt azonban elhódították a jövő nagyság ez álomképei, ki sem hallgatott többé a nemzeti lelkiismeret szavára, mely Gyulai Pál köréből a tisztalelkű Riedl Frigyesen át szólalt meg e kérdésben: „Miért hágyunk mi a Balkánra? Van nekünk a Kárpát alján elég munkakörünk!“ Társadalom és gazdaság szerves kiépítésével, mint az Ausztriától elszakadás előzményével, esetleges nemzeti expanzió alapjával senki sem foglalkozott, még a 80-as évek elég gyér és gyenge birtokreformtörekvései is eltűntek a nemzeti társadalom köréből, s visszhang nélkül maradt az ipari élet egyik képviselőjének, Hegedűs Lórántnak nézete, mely szerint az önálló vámterületre lehetetlenség áttérni erőteljesen termelő parasztság nélkül, ehhez pedig a földbirtok eloszlásának megváltoztatása, a nagybirtok egészséges elaprózódása szükséges. A 67 elleni hangulat nem mérlegelte sem a király és dinasztia hadügyi koncepcióját, melytől azokat eltéríteni alig volt remény, sem pedig a szétválás gazdasági veszedelmeit az adott pillanatban, s a függetlenségi párt, az Alföld gabona-

termő vidékeinek képviselete, számba nem vette külkereskedelmünk azon irányát, mely szerint az utóbbi emberöltő alatt agrártermékeink a vámkülföldről mindinkább kiszorultak és exportunkat szinte teljes egészében Ausztria vette fel. Búza-kivitelünkől 1883-ban még csak *T6V2*, 1904-ben már 997% irányult Ausztriába, ugyanígy a lisztkivitel Ausztriába 1883-ban 55, 1904-ben 85%-ot tett ki. Ausztriától vámsorompók által elzárkózás esetén, több mint kérdéses volt, hol és miként szerezhetünk agrár-, sőt ipari termékeinknek is új piacot az immár mindenütt védvamos Európában, az orosz, kanadai, dél-amerikai olcsó termeléssel versenyben. A nemzet érzékeit azonban rózsaszínű köd fogta el, melyet a politikusokon kívül elsősorban a hírlapok tápláltak, köztük vezető helyen az 1891 óta tisztán Rákosi (Kremsner) Jenő tulajdonát tevő Budapesti Hírlap, a magyar imperializmusnak kitűnően írt, lelkes, de tárgyismerettől és felelősségérzettől egyaránt ment orgánuma. Rákosi Jenő itt legmagasabb fokán mutatta be az asszimiláltak nemzeti optimizmusát, mely honszerető hevében pillanatnyi és látható sikereket hajhász, s értük a nemzet jövőjét is hajlandó elmellőzni. Az ő harmincmillió magyarja, melyet imperialista álmai számára ki akart termelni, oly gondolkodás szüleménye volt, melyet Széchenyi már akadémiai beszédében is ostromozott. S amint újabb történetünkben általában is megfigyelhető, hogy pl. a tótság elleni hangulatot többnyire asszimilált tótjaink kavarták fel, a németység ellenit asszimilált németjeink, hasonlóképen Rákosi Jenőtől és szintén német asszimilált társaitól származott a világháború előtt a német szövetség elleni hangulat, mely a birodalmi németséggel fennálló jóviszonyt éppúgy zavarta, mint a másik részről az alldeutsch törekvések. Mindez azonban alig hatolt volna a magyarság szélesebb rétegei közé, ha közvetítésre nem vállalkozik a század elejének megújhodó hírlapirodalma, Budapest sajtója ez illúziók szolgálatába adja magát, s a sajtót ekkor már túlnyomólag a fővárosi zsidóság szolgálja ki. Ez a sajtó mosta el a kiegyezési rendszer minden reális előnyét a nemzet emlékezetéből, ez formálta Tisza István alakját végzetesen ellenszenvenessé, ez merítette a nemzeti érzést, közjogi függetlenséget kongó frázisok áradatába és kompromittálta hosszú időre a hazafias dikciót a politikai pártokkal versenyezve. A hírlapok vezércikkei a vidék jámbor magyarságának irreálisan kuruckodó igényeit elégítik ki — a kurucköltészet ekkor lesz annyira népszerű, hogy műköltők is utánozzák —, a lap többi része a folyton gyarapodó zsidó értelmiség nagyvárosi kultúrzsükségeit veszi tekintetbe, mely egészében alig különbözik a középeurópai nagyvárosokétól, főként Bécs és Berlinétől, s elsősorban az irodalom, színház, zene sajátos kiképzésével foglalkozik. Ez a hírlapirodalom heves rohamban asszimilálódik az itthoni antihatvanhetes légkörhöz, a politikusok túlzásait még inkább nagyítva

közvetíti a vidéki magyarsághoz, mely ilykép gigantikus mechanizmustól naponkint megdolgozva, politikai belátás és ítélőképesség helyett álmok, ábrándok, gyökeresen reális nemzetiség helyett külsőségek, talmi aranysujtásos kuruckodás áldozatává lesz.

A koalíció uralma és bukása

A felajzott várakozást az ú. n. koalíciónak lett volna feladata kielégíteni, melyben a Kossuth Ferenc és Apponyi vezérése alatt álló függetlenségi párt, az Andrássytól vezetett disszidensek, a báró Bánffy Dezső alapította új párt és a néppárt foglalt helyet. Vezérlőbizottsága már a november 18-i parlamenti események után megalakult, s most, az új választások után, reáharult a kormány átvétele. A disszidensek, a néppárt és új párt 67 alapján álltak ugyan, de egyrészt maguk is le voltak kötve némely, a közösség rovására hozandó katonai és egyéb engedmények mellé, másrészt az ő 70 főből álló tömegük kénytelen volt a 159 főre felszaporodott Kossuth-párt után igazodni. Kossuth Ferenc atyja halála után tért haza Olaszországból, hol vasútépítő, kénbányatársulat igazgatója, majd nagy hídépítő vállalat vezetőjeként egész más életet folytatott, mint aminő 1894-beli hazatérte után itthon várt reá. A függetlenségi párt vezéréként hordta körül az országban, mint atyja elveinek hiteles bizonyágát, ő maga azonban mindinkább megriadt azon irreális politikától, melyet képviselnie kellett. Az obstrukció durvaságai, az erőshangú szónokok és botrányokozók tülekedései éppúgy visszariasztották, mint a folytonos és kilátás nélküli katonai követelések. Egész lénye stabilitást, nyugalmat és kiegyezést kívánt, s ezért lelke mélyén húzódozott pártjának Tart pour Part obstruáló, örök ellenzéki irányától. Egyelőre azonban ragaszkodni kellett a programúhoz, s mikor a király a korábbi honvédelmi miniszter, báró Fejérváry Géza tábornagy vezérése alatt többnyire hivatalnokokból szürke kabinetet nevezett ki, s ezt bízta meg, hogy a koalícióval a kormány átvételéről tárgyaljon, az egyesült pártok egyhangúan elzárkóztak előle. Érthető, hogy az előző ellenzéki magatartás után nem vállalhatták katonai engedmények nélkül a közösügyes kormányzást, s az újonclétszám felemelését. Fejérváry nem rendelkezett párttal, a kisebbségbe jutott szabadelvű párt Tisza utasítására lábhoz tett fegyverrel nézte a küzdelmet, mely kormány és koalíció közt hirtelen fellángolt. A koalíció vezérlőbizottsága a rendi korszak vármegyei ellenállását élesztette újra a kormánnyal szemben, mely az országgyűlés működését előbb elnapolással, majd 1906 februárjában fegyveres erő által felosztatással akadályozta meg, anélkül, hogy új választásokat írt volna ki. A vármegyék egy része a koalíciótól nyert utasítások értelmében megtagadta az adó beszedését és beszállítását, valamint a hadsereg kiegészítését; a belügyminiszter, Kristóffy József új főispánokat, királyi bizto-

sokat vagy kormánybiztosokat helyezett élükre, akiknek beiktatása még nagyobb botrányok közt folyt le, mint 1823-ban. Az állam azonban most még hatalmasabb volt, mint a régi rendi kormány s a „darabontkormány“, miként azt Fejérváry magyar darabonttestőrkapitányi méltósága miatt nevezték, pár hó alatt elintézte a vármegyék ellenállását, melyet a koalíció hívei szerettek „nemzeti ellenállásnak“ nevezni. A kormány nem fizette az ellenálló vármegyék tisztviseleit, s bár a Tisza ellen felvonuló főnemes nagybirtokosok nagylelkű adományokból alapokat létesítettek fizetésükre, a megyegyűlések egymásután felszabadították őket az ellenállás alól. A harc mindössze tizenöt vármegyében tört ki, köztük leghevesebben Pest, Bars, Zemplén, Szatmár, Ung megyében, a főispánok vagy biztosok inzultusoknak tétettek ki, de eredményre a mozgalom kezdetől fogva nem számíthatott, bármennyire úgy látszott is a külsőségekből, mintha a vármegyei gentry és főnemesség függetleníthetné magát a kormányhatalomtól. Az arisztokrata-hölgyektől pártfogolt „tulipán-mozgalom“ az osztrák kereskedelem kiszorítására indult meg a politikai harc kísérőjeként, de még lehangolóbb eredménnyel járt, mint egykor Kossuth Lajos védegyleti mozgalma. Úgy látszik, a koalíció fejtelensége és gyöngesége adott alkalmat arra, hogy a Fejérváry-kormány eredeti rövidlejáratú programján túlmenve próbáljon hosszabb időre berendezkedni. Kristóffy az akkor Ausztriában már felvetett általános választójogot ragadta meg, hogy vele a koalíciót teljesen szétrobbantsa. A Kossuth-párt nemcsak a régi Kossuth-féle hagyományok következtében volt kénytelen az általános titkos választójogot helyeselni, hanem vezére Kossuth Ferenc európai látköre miatt sem tagadhatta annak szükségességét. Viszont a 67-es pártok, leszámítva Bánffy rövidéletű új pártját, szinte egészükben ellene voltak. Valóban akkor ez sötétbe ugrásnak tűnhetett fel, mivel a választójogot követelő szociáldemokrata munkástömegek és a vidéki agrárszegénység egykép iskolázatlanok voltak politikailag, továbbá az ország lakosságának szinte felét kitevő nemzetiségek is veszedelmet jelentettek annál inkább, mert Kristóffy elgondolása szerint feladatuk lett volna a magyarság paralizálása és dinasztikus hajlamaik segítségével 67-nek minden időre biztosítása. Érthető tehát, hogy még az európai látkörű politikusok is visszariadtak az általános titkostól, amint azt a kormány — régi abszolútizmusok mintájára — a középosztály megtörésére, s a nemzetállami tendenciák gyöngítésére akarta volna felhasználni. A koalíció gyengeségét, belső széthúzását azonban a hírlapok hazafias frázisaiból épített kulisszák már nem sokáig fedezhették el a nemzeti fellendülésért őszintén lelkesedő tömegek előtt, ezért más megoldás híján kénytelenek voltak az ellenzéki pártok jóformán ugyanazon feltételek mellett, minden nemzeti vívmány nélkül elvállalni a kabinetalakítást, amelyeket

a Fejérváry-korszak kezdetén ajánltak nekik. Csakhogy most egyúttal kötelezettséget kellett vállalniok az általános titkos választójog törvénybeiktatására, melynek alapján volt összehívandó a legközelebbi országgyűlés, mely azután a katonai kérdésekkel is foglalkozni tartozott.

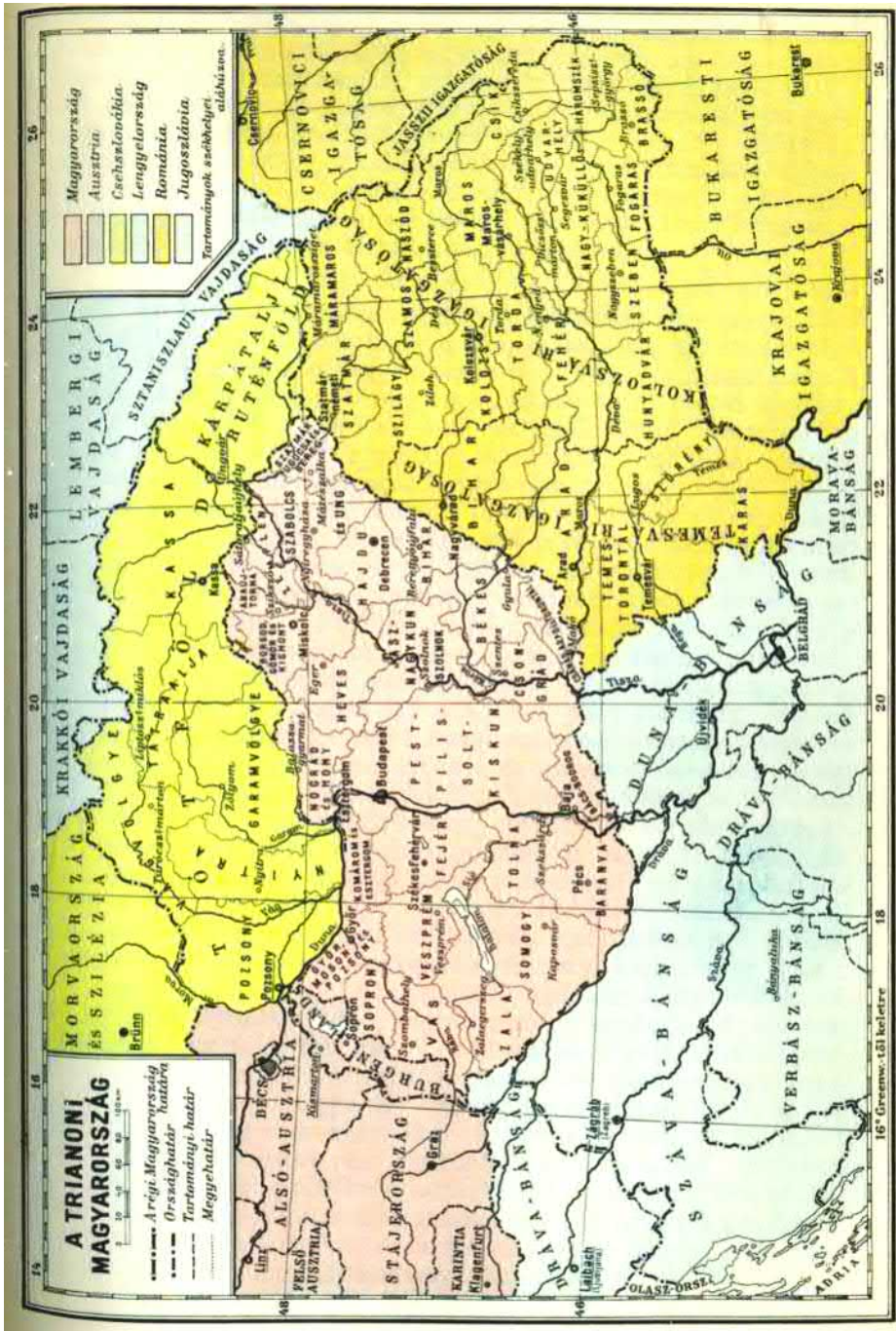
A „nemzeti ellenállás” kudarca magában véve is nagy csapás volt a nemzeti gondolatra és súlyos felelősséget rótt azokra, akik azt felelőtlenül felidézve és külsőségekre építve hozzájárultak széles néprétegek naív hitének megingatásához. Az igazi kiábrándulást azonban a koalíció tényleges uralma hozta, Wekerle Sándornak 1906 áprilisától többszöri lemondás közben 1910 januárjáig tartó miniszterelnöksége alatt. Az új választásokon, miután Tisza István formálisan is feloszlatta a szabadelvű pártot, a függetlenségi párt már többségként vonul be 250 taggal a parlamentbe, tagjai nagyrészt városi, azaz polgári vagy kisnemes ügyvédek, újságírók, az alsóbb papság tagjai, néhány zsidó származású, de éppenséggel nem radikális tagja a régi Kossuth-Helfy-féle hagyományokat képviseli. Az igazi középbirtokos nemesség alig van benne képviselve, innen látóköriánya, mely nemcsak európai viszonylatban, hanem a hazai, égetően nemzeti problémákra nézve is megállapítható. Az Andrássy vezetése alatt álló alkotmánypárt viszont az idősebb, nemzeti párti és a fiatalabb arisztokrácia és nagybirtokosság gyűldéje volt, inkább arra alkalmas, hogy a függetlenségi pártnak nagynéha, s inkább a tradíciók nyomása alatt, mint belső szükségletből fellángoló demokratikus hajlandóságait lehűtse és ártalmatlanná tegye. A néppárt már az előző obstrukciók viharaiiban levetette az alapítójától, Zichy Nándortól ráterített palástját a kereszténységnek, mindinkább áldozatává vált a közjogi radikalizmusnak, melyet egyes tagjai szinte sportként űztek, — vezére, gróf Zichy János, emiatt már korábban, 1903-ban lemondott elnökségéről. A három kormánypárt közé a közjogi kérdésen kívül a választójog is áthidalhatalan szakadékot vágott: a függetlenségi párt demokratikus hajlamának a másik két párt nagybirtokos és gentry ideológiáján kétségtelenül meg kellett törnie. A legnagyobb belső ellenmondás azonban az volt, hogy a többség 48 alapján vállalkozott hatvanhetes politika folytatására, miként utóbb Kossuth Ferenc helyesen felismerte: „Nem lehet kormányképes az a párt, mely állandóan megvalósíthatatlan programokat ad.” Viszont annak megállapítása, hogy a párt „idő előtt lett abszolút többséggé”, eléggé bizonyította, hogy a függetlenségi politika a pártnak majdnem negyvenesztendő múltja alatt egészben véve terméketlen maradt. Ez az önmagával is tehetetlen párt vette most át a hatalmat a napi politikában is szokatlan kétértelműséggel.

A vérmes reményekre hangolt nemzet akkor ábrándult ki naiv hitéből. Egyelőre még a hírlapirodalomnak sikerült eltitkolnia a nép előtt a tényleges helyzetet, melyben a koalíció programja kivihetetlen lévén, a pártok ígéreteken kívül egyebet nem kaphattak. A kormány azonban bármennyire ragaszkodott a korábbi frazeológiához, mind több vizet volt kénytelen a 48-as lelkesedés borába önteni. Emellett tagjai régóta megszokott ellenzéki szerepükből nehezen tudtak kivetkőzni és a pozitív munkához hozzászokni. A szerb-horvát koalíció nyeregbeültetésével Horvátország magyar vezetésén súlyos sebet ejtettek, majd Kossuth mint kereskedelmi miniszter felesleges módon követelte a horvát vasutaknál is a magyar nyelv használatát, mire a budapesti horvát képviselők a koalíció egykori fegyveréhez nyúltak, az obstrukcióhoz. A legkínosabb helyzetek következtek gyors egymásutánban, amikor a közössel kapcsolatos kérdésekben kellett 67-es irányban határozni a kormánynak és pártjainak. A nemzeti tömegek hitének el kellett fonnyadnia, mikor a függetlenségi párt részéről kijelentették, hogy „feltétlenül a független és önálló gazdasági berendezkedés álláspontján vagyunk, a mostani tárgyalásnak azonban még nem lehet célja ez álláspont dialra vezetése, hanem csak előkészítése“. Az a párt, mely negyven évig küzdött a közössel szemben, válogatás nélkül hazaárulás vádját terjesztve el a 67-es kormányférfiak ellenében, most Kossuth Lajos fiának vezetésével beleegyezett a kvótának két százalékos újabb emelésébe, szállította az újoncokat, adókat, fenntartotta a közös vámterületet, melyen belül nagy költséggel próbált szinte melegházi nagyipart létesíteni. A közigazgatás államosítását minden skrupulus nélkül elejtették, annak dacára, hogy a „nemzeti ellenállás“ eléggé bebizonyította a megerendszer politikai használhatatlanságát. A földbirtokpolitika terén a koalíció sem tett döntő lépéseket, ami nemcsak abból érthető, hogy benne tekintély dolgában az arisztokrata nagybirtokosoké volt a túlsúly, hanem azért is, mert a városi származású, többnyire jogász képviselőknek érzékük sem volt a gazdasági és közelebbről agrártársadalmi problémákhoz. Így szinte egyetlen alkotása lett a koalíciónak Darányi Ignác földművelésügyi miniszter ú. n. cselédtörvénye, mely jószándékkal próbálta a mezőgazdasági cselédek helyzetét, s a velük való bánásmódot a fennálló viszonyok kereteiben javítani; telepítési javaslatából már nem lett törvény. Az ipari munkásság számára a Szterényi József államtitkártól készített kötelező munkásbiztosítás jelentett a fejlődés irányában, egy lépést. Apponyi mint közoktatásügyi miniszter már említett népoktatási törvényével akaratlanul is nehezítette helyzetünket a nemzetiségi kérdésben, anélkül, hogy a magyarság biztosítása érdekében lényeges eredményt ért volna el, — a függetlenségi Apponyinak e magatartása különben erősen ellenmondott a

régi párt szakemberei, így Mocsáry Lajos nemzetiségi politikájának, szintén azt a szint keltve fel, hogy a Kossuth-párt az uralmon hajlandó minden régi hagyományát megtagadni. Az igazságügyminiszternek, Polónyi Gézának, korábban az obstrukcióüzem egyik első szakemberének nagy botrányok közt kellett helyéről távoznia magánéletét ért gyanúsítások miatt, melyekért különben a vádlót, Lengyel Zoltán képviselőt utólag a bíróság elítélte. De ez ügyből kifolyólag épp a függetlenségi pártból hallatszottak hangok a sajtószabadság megköttése érdekében. A külpolitikai bonyodalmak is mind veszélyesebbé váltak: VII. Eduárd angol király sikerrel működött Németország bekerítésén és elszigetelésén, s miután Ferenc József nem volt hajlandó szövetségesét elhagyni, az újabb Balkán-zavarokban Anglia többé már nem Ausztria-Magyarországot, hanem Oroszországot támogatta. 1908 nyarán a nyugati műveltségű új-török nacionalisták győzelmes forradalma újra aktuálissá tette a „beteg embert“. Aehrenthall-Lexa közös külügyminiszter szükségesnek látta a berlini kongresszus óta csak kezelésünkben, de nem birtokunkban levő Bosznia-Hercegovina ügyét véglegesen rendezni, s elejét venni annak, hogy e tartományokra a török birodalom feloszlásával Szerbia tegye rá kezét. 1908 októberében kimondatta tehát Ferenc Józseffel a két okkupált tartomány annexióját, miután Németország, Itália és Oroszország előzőleg hozzájárultak a tervhez. A központi hatalmak elszigetelt voltát egyszerre vakítóan világítja be Anglia tiltakozása e lépés ellen, vele együtt Szerbia, Montenegró, Török- és utólag Oroszország lép fel ellenünk, s csak Németország erélyes támogatásának köszönhető, hogy ez alkalommal még meg tudták akadályozni a diplomáták az európai háborút. A balkáni viszonyok további fejlődése hasonlóképpen monarchiaellenes irányban folyt le, Oroszország vezetése alatt: 1908-ban Coburg Ferdinánd bolgár fejedelem elszakad Törökországtól és országát királysággá teszi, a török-olasz-háború végkép elgyöngíti Törökországot és bátorságot ad a kis országoknak, hogy egyesült erővel rátámadjanak. Szerbia, Montenegró, Görögország és Bulgária 1912—13 telén az első Balkán-háborúban szinte az egész európai török területet elfoglalják, a zsákmány felosztásán összeveszve, a következő évben a második Balkán-háborúban Bulgáriától elveszik foglaltsait, s a török birodalom európai likvidációjából végső fokon Románia, Szerbia és Montenegró nem remélt gyarapodása származik. A monarchiának és Itáliának csak nagy nehézségek árán sikerült legalább az Adriai-tenger partvidékét megóvni ez új nemzetállamok hatalmas étvágyától az albán fejedelemség létesítésével. Bár ez utóbbi években Itália többnyire szövetségesi oldalán állott, akik Tripolisz megszerzését, balkáni és Aegei-tengeri pozíciójának erősítését tették számára lehetővé, az a körülmény, hogy mind e bonyodalmakban Anglia a köz-

ponti hatalmak ellenében lépett fel, kétségtelenné tette, hogy európai háború esetén Olaszország nem fogja szövetségeseit a tengereket uraló Angliával szemben segíteni. A Németországot oly sikerrel bekerítő politika monarchiánkat diplomáciai tehetlenségben találta, a Ballplatzon, a külügyminiszteri palotában új gondolatok nem születtek, aminthogy a magyar kormányok is, a koalícióé csak úgy, mint Tisza Istváné, a német szövetségben bízva nem vették észre a viszonyok változását, s a Francia-, Orosz-, Angolország mind szorosabb összekapcsolódásában, Itália, Románia függetlenítésében rejlő veszélyeket. Kétségtelen, hogy a szövetség alkotói, Andrassy és Bismarck e helyzetben rég más eszközökhöz nyúltak volna népeik megmentése érdekében; nálunk negyven év múltával, teljesen különböző hatalmi konstellációban gondtalanul járták a régi, kitaposott utakat. A nagy külpolitikai talentum, ifjabb Andrassy Gyula az itthoni belső küzdelmekben merült el, s belpolitikai ellenzéki álláspontja miatt nem is kerülhetett szóba a külügyminiszteri tárca betöltésénél. A koalícióban hatalomra jutott függetlenségi párt itt sem hozott új koncepciókat, s eszébe sem jutott az emigracionális Kossuth külpolitikai terveit alkalmazni az új viszonyokra. Az annexiós krízis alatt egyesek jónak látták, teljes külpolitikai analfabétizmusban az igazi ellenség, Szerbia mellett nyilatkozni, egyébként néha felmerült a franciabarátság gondolata, anélkül, hogy annak érdekében komoly lépéseket tettek volna. A koalíció kormánya és pártjai az annexiós válságban kitartottak a külügyminiszter mellett.

Ennyi diszharmónia és népszerűtlenség után érthető, hogy a két legnagyobb teherpróbát, az általános választói jog és a közös bank kérdését nem bírta ki a koalíció. Andrassy mint belügyminiszter kénytelen volt a koalíciótól elvállalt kötelezettségnek eleget tenni, s az általános választói jogot behozni; 1908 végén beterjesztett törvényjavaslata a „szűkkörű választói jogból a legdemokratikusabb választói jogra való rögtöni átmenet veszélyeit enyhítendő“ plurális választói jogot hozott be: a műveltebbeknek és vagyonosoknak két vagy három szavazatot adott, viszont az analfabétáknak közvetett választói jogot olyképp, hogy tizen választottak volna egy megbízottat, aki helyettük szavazott volna. Tisza István csatlakozott a pluralitáshoz, mert benne a lassú, biztos átmenet és a nemzeti-ségekkel szemben a magyar szupremácia fenntartása eszközét látta. A függetlenségi párt demokratikusabb balszárnya, Justh Gyula vezetése alatt azonban sem a plurális választójogot, sem a közös bank meghosszabbítását nem volt hajlandó elfogadni, s Kossuth Ferencsel szemben a párt 120 szóval 70 ellenében határozatilag kimondotta akaratát, hogy 1911 elejére az önálló magyar bank felállíttassék. A párt miniszterei, Kossuth és Apponyi ezzel saját pártjukban jutottak kisebbségbe, mire a Wekerle-kormány végkép lemond, elintézetlenül hagyva a vá-

lasztójog kérdését is. Az új erők ily gyorsan, alig négy év alatt elhasználván önmagukat, az országot tényleg az anarchiától mentette meg Tisza István, amikor a szabadelvű párthoz hasonlóan hatvanhetes alapon álló nemzeti munkapártot megalapította és számára az 1910 júniusi választásokon 257 mandátumot szerzett; a Kossuth-Apponyi-féle függetlenségek ugyanekkor csak 55, a Justh-félék 41, Andrassy pártja 21 párttagot tudott a képviselőházba behozni. Ezzel újra kezdődhetett a 67-es többség harca az obstrukciós kisebbséggel.

A középosztály további uralma; reformok hiánya

A nemzet azonban lényegesen megromlott viszonyok közt jutott újból a 67-es párt uralma alá. A koalíció tehetetlensége és folytonos megalkuvása, valamint az azzal ellenkező hangos fogadkozások a 48-as politika egyedül üdvözítő voltát illetően, mindez kiábrándító hatással volt az emberekre, lerombolván hitüket a hazafias érzés erejében és a hazafias frázisok őszinteségében. A függetlenségi párt hatása ekkor szorul vissza lényegileg az alacsonyabb műveltségű vidéki rétegekre; alig akad többé művelt magyar, aki a Kossuth-párt koalíciós működése és gyászos bukása óta a pártot komoly reálpolitikára képesnek tartaná; elvei és frázisai végkép átmennek városi asztaltársaságok tulajdonába, a vidéken pedig csak azon kis vagy közép parasztbirtokosok maradnak hívei, akiket az anyagi gond még nem készített szociálisabb gondolkodásra, mint amit a függetlenségi program tud nekik nyújtani. A pártvezetőség érzi ez elhanyagolást, benne azonban nagy számmal vannak hivatásos politikusok, akik csak a politikából és hírlapirodalomból élnek, akik tehát a népszerűség érdekében önkénytelenül is hajlanak mindennemű hatásos produkcióra, elsősorban az obstrukcióra.

De mélyebb, történeti szempontból is szomorú tanulságokat hozott a koalíció korszaka. A szabadelvű párt kétségtelesen megérett az elmúlásra, s a nemzeti fejlődés érdekében volt, hogy megszabaduljon azon politikától, mely adott helyzetünk egyik szükségletét, a királlyal való jóviszonyt kielégítette ugyan, de a másik szükségletet, a nemzeti társadalom kiépítését annál inkább akadályozta. A negyvenesztendő szabadelvű uralom, mint láttuk, az ú. n. történeti osztályok és a kapitalizmus pártolásával elhanyagolta a mezőgazdaság és ipar munkásosztályainak kiképzését és polgári osztály kialakítását. Pedig ekkor már a munkásság számarányánál fogva sem volt mellőzhető. 1890-ben ipari kereső és eltartott van 2,600.000. 1900-ban 3,490.000, akiknek politikai befolyás alig jut. Az értelmiség száma 1870—1910 közt megkétszereződött, 88.000-ről 140.000-re ugrott fel, az eltartottakat nem számítva; van immár 4000 ügyvéd, 6000 orvos és gyógyszerész, 5000-en felül író, művész, tudós, 26.000 néptanító, 4400 középiskolai tanár. Mindezek még nem ébredtek arra, hogy külön polgári életformát éljenek, s «nnek megfelelő nemzeti politikát alakítsanak ki. A földbirtok

elosztásában is tovább élnek a visszasságok, melyek öntudatos magyar rétegek kialakulását akadályozzák: a nagybirtok továbbra is oszthatlanul áll. Az összes gazdaságok 53%-a törpegazdaság, s nem kevesebb, mint 1,280.000 kisgazdaság kénytelen mindösszesen 2,150.000 holdból élni, holott a nagybirtokos családok földje ennél többet, 2,329.000 holdat tesz ki. Mindez ekkor már nem is gazdasági probléma többé, mélyen belevág a nemzeti életbe, melyre nem lehet közömbös, hogy a kisgazdák és mezőgazdasági munkások milliói nem tudnak oly életet élni, mely tudatos nemzeti érzést kölcsönözhetne nekik. A nemzeti érzés továbbra is a régi politizáló osztályok tulajdona, nemzeti összetartozás csak ezekben eleven valóság, a többi vagy lomha tömeg, vagy már prédájává kezd válni a nemzeti gondolattal ellentétes törekvéseknek, az értelmiség egy része a polgári radikalizmusnak, a mezőgazdasági munkásság az agrárszocializmusnak, az ipari munkásság a szociáldemokráciának.

Szerves nemzeti társadalom nincs tehát, a nemzetállam hatalmi szervezetét még mindig egy intelligens töredék kezeli és mozgatja, mely elmulasztotta a szélesebb rétegek nemzeti megszervezését. A 80-as és 90-es években, az agrár- és ipari szocializmus megerősödése előtt ez minden nagyobb veszedelem nélkül mehetett volna végbe az egész Európában használatos demokratikus eszköz, a választójog kiterjesztése útján. Kétségtelen, hogy szélesebb körű választójog a történeti osztályok kényelmes uralmát némileg megzavarta volna, sietette volna a nagy- és középbirtok elaprózódását, megszüntette volna az „úri“ gondolkodás és életforma egyedüli uralmát, melyet az uralkodó osztályba felemelkedő polgár- és parasztpártiak kötelezőleg, de szívesen átvettek, s helyébe kialakított volna polgári vagy művelt paraszt életformákat. A történész bármennyire elismeri a régebbi korokra nézve a nemesség nemzetfenntartó szerepét, nem ismerheti el azt, hogy ha a század végén, az osztályellentétek kiéleződése előtt, ezek az alsóbb osztályok politikai hatalomban részesülnek és befolyáshoz jutnak, ez a befolyás a gentry és az arisztokrácia uralmával egvütt a magyar nemzetiség ügyét is megdöntötte volna. Hasonlóképp tévedés azt hinni, hogy demokratikusabb választójog a magyarságot a nem-magyar kisebbségek diktátumának vetette volna alá. Hiszen láttuk az adatokat, melyek azt mutatják, hogy a régi választójog épp a magyarságra volt hátrányos és az is bizonyos, hogy a magyarság központi helyzetében, a nagy magyar medencéből a határok felé kisugárzó erejével, nagy politikai tehetségével könnyebben és oly igazságtalan elnyomás, oly atrocitások nélkül is megtarthatta volna vezető szerepét, mint amelyekkel ma tartják meg az utódállamok vezető népei, köztük az egyenesen kisebbséget alkotó csehek uralmukat az általános választójog mellett. Legfeljebb a vezetés nem lett volna oly kényelmes, legalább is az 1868-i

nemzetiségi törvényt kellett volna Deák és Eötvös szellemében végrehajtani, — Deák és Eötvös követése a nemzetet bizonyára nem döntötte volna végveszélybe! — s végrehajtásával a kisebbségek körében államhű pártokat, csehellenes tót, a román ligától független oláh pártot lehetett volna alkotni.

A szabadelvű párt bukásával megnyílt az új társadalmi, gazdasági és nemzetiségi politika lehetősége, s a koalíció most megdöbbséget negatívumot bizonyított: nincs párt és nincs vezető egyéniség, aki e tereken új utakat járt vagy legalább megpillantott volna! A vezetők még oly nemes egyéniségeit, egy Tisza Istvánt, ifjabb Andrássyt és társaikat a történelem nem mentheti fel az alól, hogy a „történelmi osztályokat“ a nemzettel azonosítva nem tértek ez új utakra és népüket nem vezették be az ígért földjére. A koalíció után Tisza alkotása, a nemzeti munkapárt változatlanul fenntartotta az elavult konstrukciót, s jellemző módon Trianonig nem került sor a politikai jogok kiterjesztésére.

Ferenc Ferdinand

A nemzetet pedig, melynek nevében továbbra is a régi vékony réteg szól és cselekedett, mindinkább szaporodó ellenségek vették körül. A korszerű reformok, melyeket a vezető réteg elmellőzött, ezen nemzetellenes irányok programjaiba kerültek. A Kristóffy-féle kísérlet megmutatta, hogy az uralkodó kezében a választójog hatalmas fegyver lehet a magyarság ellenében. Ezt a fegyvert szívesen alkalmazta volna Ferenc Ferdinánd főherceg is, Ferenc József öccsének, Károly Lajosnak fia, akinek Rudolf halála nyitotta meg a trónhoz vezető utat. A koalíció idejében negyvenes éveit élő trónörökös saját útjait járta és mint minden idősebb trónörökösé, az ő útja is eltért a hivatalos politikáétól. A koalíció korszaka óta általánossá vált nálunk az a vélemény, hogy a nemzet katonai és egyéb törekvései ő benne találnak kemény, érzéketlen sziklára, melyről erőtlenül pattannak vissza. Úgy látszik, nem valami magasabb humanisztikus vagy társadalmi elgondolás tette őt a magyar politikusok és nemzetállam-koncepciójuk engesztelhetetlen ellenségévé, hanem a dinasztia jövőjének féltése: megvolt győződve, hogy a dualizmus előbb-utóbb szétrobbantja a monarchia népeit, melyek Ausztriában hallatlan válságok során már lerázták a német hegemoniát, s ő magát hívta érezte arra, hogy a Lajtán innen a magyarságot is megfossa vezető szerepétől. A monarchia belső berendezését illetőleg időnkint változtak nézetei, s trialisztikus koncepciójában Ausztria és Magyarország mellett mint harmadik állam előbb Csehország, utóbb a katolikus horvát és szlovén vezetés alatt megalakítandó Dél-Szlávia szerepelt. Lehetséges, hogy magyar-ellenes befolyását az ügyek vezetésére kortársai túlbecsülték, hiszen a Ferenc József környezetét képező udvari klikk mindvégig ellensége volt neki, de annyi kiderül a kevés napvilágra került

iratból, hogy II. Józsefhez hasonlóan nem szándékozott a magyar alkotmányra esküt tenni, s a koronázást megelőzően véghez akarta vinni a magyarság hegemoniájának megtörését, akár forradalom felkeltése árán is. Ez esetre szánta a közös hadsereget, melyet az utóbbi évek nemzeti vívmányaitól megakart fosztani. A magyarság uralmát elsősorban a nemzetiségekkel vélte legyőzhető, amelyekről elég naivul azt gondolta, hogy egészükben meg fognak elégedni a nemzetiségi törvény végrehajtásával. Személye, katonai irodájának közvetítésével a magyarellenes törekvések központja lett, a bécsi keresztényszocialisták éppúgy megtalálták hozzá az utat, mint Maniu, Vajda-Voivod és Hodzsa Milán. Ez utóbbiak Kristóffyval együtt állandó informátorai voltak. Mivel az általános választójog és a kisebbségek kielégítése az ő koncepciójában a magyar hatalom megtörését volt hivatva szolgálni, kétségtelen, hogy személye állandóan fenyegető veszedelmet jelentett.

A polgári radikálisok

Ferenc Ferdinánd, továbbá a mindinkább külföldi, belgrádi, bukaresti és cseh parancsnak engedelmeskedő nemzetiségek mellé sorakoztak a nemzeti irányok elleni küzdelemben még a szociáldemokraták, kik az általános választójog melletti propagandának legénységét, utcai tömegeit szolgáltatták, meg Jászi (Jakubovics) Oszkár teremtményeként a polgári radikális párt. Jászi 1905 óta szerezte meg az eredetileg modern nemzeti reformirányban induló Huszadik Század vezetését, mely az ő idejében főként a városi zsidó értelmiség fiatalabb tagjait gyűjtötte össze „progresszív” programja köré. A budapesti kisebb műveltségű zsidó polgárság Vázsonyi Vilmosnak erősen nemzeti színű zászlaja alá csoportosult, nézetei legközelebbi rokonságban a függetlenségi pártprogrammokhoz állottak, de a nemzeti irányú, asszimilált atyák fiai már a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületében, az Általános Választójog Ligájában, a Társadalomtudományok Szabad Egyetemében, az egyetemi Galilei-Körben tömörültek és hallgatták ájtatosan Jászi kirohanásait a nemzeti hiúság, az agráriusok, grófok, zsidó kapitalisták, katolikus egyháziak, függetlenségi érzelmű protestáns lelkészek ellen. A szükséges reformok sürgetése e folyóiratban az egész magyar élet és berendezései eddig elképzelhetetlen megvetésével párosult, s bár Jászi, tán önmagát áltatva, a bajokat társadalmunk hibás struktúrájában jelölte meg, a társadalomtudományi szövegek mögött folyvást kiérezhető volt a magyar jellegtől való idegenkedés. „Képzeltjenek el egy Rodint, aki élete javát Pesten töltötte el? Az én fantáziám erre nem képes,” írta nagy magyar művészhelyesek legszebb kifejlése idején. A magyar életet ostromozó kifejezései a folyóiratnak — egyik ártatlanabb: „a magyar közéletnek közjoggal és párbajködexszel súlyosbíttott analfabétizmusa” — nem önkritikát nyújtottak a nemzet-

nek, hanem kívülről támadták azt szabadkőműves világnézettel, Spenceri társadalomtudomány öntelt magaslatairól. Jászi és köre e tekintetben mindvégig „unius libri“ emberek maradtak, reálpolitikai érzék, tapasztalat és a magyar életnek és szükségleteinek ismerete nélkül, örök dilettantizmusukat nem az tette veszedelmessé, mintha mögöttük tömegek álltak volna, hanem hogy a nemzetiségi kérdésben hasonlóképp dilettáns Jászi a nemzetiségi vezetőkkel is érintkezésbe lépve, túlzásaival a magyar közönséget minden józanabb kisebbségi politikától elijesztette. A nemzetiségi kérdésben bírónak ítélt felettünk, s mentő körülmények nélkül marasztalt el a nemzetiségek elnyomása bűnében. A csehek és regáti románok vonzóerejét, a belgrádi összeesküvők halálos gyűlölségét nem vette tekintetbe, nemzetiségi barátjairól azt hitte, hogy hozzá hasonlóan anacionalisták, s ezek csak az összeomlás után az aradi tárgyalások során vágták szemébe, hogy ők nemzetükért harcolnak. A nemzetnélküli Jászi éveken át hirdette homályos körvonalú reformjait a magyarságnak és készített elő egy antinacionális forradalmat, melyhez a nemzeti szint a Justh-csoportból kifejlő demokratikusabb függetlenségek szolgáltatták. A polgári radikálisok képezték akkoriban Ady Endrének is közönségét, kinek politikai gondolatai részben Jászi, részben Justh Gyula demokráciájából táplálkoztak, a magyarság hanyatlásán kesergő és új, szebb jövő határozatlan körvonalait emlegető verseit pedig az illuzionista asszimilált, Rákosi Jenő átkozta ki a nemzet nevében. A barokk katholicizmustól elforduló és szociális gondolatokat, valamint a lélek megtisztulását hirdető Prohászka Ottokárt a nemzeti társadalom ekkor még visszautasításra sem igen méltatta, hatása a háború előtt tisztán egyházi színezetű volt és szűk körre terjedt ki. Általában a korszak nemzeti értelmisége az Európában ekkor már bontakozó idealisztikusabb irányok iránt kevés érzékkel viseltetett, a lélekből jövő, őseredeti, népi gyökerekkel bíró elemektől az elkényeztetett és egyedül önmagát becsülő polgár ösztönös idegenkedésével húzódott, miért is az igazi népiesség irodalomban, művészetben egyaránt csekély megbecsülésnek örvendett. A magyarságot kuruc paszományokban becsülték, nem pedig hamisítatlan megjelenési formáiban, melyekről e kornak sem tapasztalati, sem tudományos ismerete nem volt. Az Arany—Gyulai-féle népies irodalmi realizmus ekkor már kimúlt, Ady szimbolizáló verseiről politikusok írtak torz utáztatásokat, melyek vidéki közönségünknek mulatságot szereztek. Regény- és novellairodalmunknak azon termékei tettek szert népszerűsége, melyek a vidéki kúriák szerelmes történeteit érzékenyen rajzolták, a gentry idealizált erényeit azonosítva a magyarság jellemképeivel. Az építészetben a müncheni szecesszió uralkodott, s Budapest világvárosi méretein andalgott a közönség, álmélkodva szemlélve a görbevonalt

habarcsarchitektúrával épült égbenyúló bérházakat. A század-
 eleji Budapest tovább épült a korábban alkalmazott idegen
 elvek szerint, s ekkor vált az értelmetlen svájci tornyocskák
 városává, melyekből egy-egy behemót bérkaszánya tetején
 három-négy is ágaskodik. A bér„paloták“ továbbra is talmi-
 nemes anyagokkal játszik a palazzót, belül üres oszlopok
 sorozatai tartanak komplikált homlokzatokat, s az Anker-
 házson emeletről levegőbe ugró egyiptomi oszlopokon timpanon
 nyugszik, hogy fölötte még egy egész görög templom álljon
 a padlás elleplezésére. E szecessziós akrobatamutatványokkal
 szemben Lechner Ödön magyar építészeti stílus kialakításán
 dolgozik, de a szecesszióhoz hasonlóan ő is megáll a falfelület,
 homlokzatok dekorálásánál, azzal a különbséggel, hogy a sze-
 ccesszió nyúlós, tésztanemű ornamentumai helyett a népi hím-
 zések elemeit vetíti fel az ötemeletes paloták sík oldalfelüle-
 teire, melyeket még hozzá a fal felhúzásával, a tető eltünteté-
 sével is meghosszabbít. A korszak európai hibájától, az anyag-
 szerűség fel nem ismerésétől ő sem tudja magát mentesíteni,
 a házból hímzett síklapok lesznek kezében, s érthető, hogy
 irányát tanítványainak lelkesedése sem tarthatja fenn. Egye-
 dül festészetünk találja meg a kapcsolatot a magyar földdel
 és lakóival: a szolnoki festőiskola mellett a nagybányaiak végre
 Ferenczy Károly vezetése alatt magyarrá teszik a müncheni
 naturalizmust, s megnyitják a fejlődés útját a német, főképp
 párizsi irányokkal kapcsolatban levő. de gyökeres magyar
 művészet számára.

Tisza István

Wekerle után 1912 áprilisáig Khuen-Héderváry, attól
 kezdve 1913 júniusáig Lukács László volt a kabinetelnök, s
 csak ekkor vette át Tisza István a kormányt, de mint a Nem-
 zeti munkapárt alkotója és ura, a koalíció óta ő uralkodott.
 Khuen gróf és Lukács hajlandók lettek volna az általános vá-
 lasztójogot megvalósítani, Tisza azonban ebben továbbra is
 a nemzeti szupremácia bukását látta. Az ő alakját nemcsak
 tragikus sorsa nagyobbította meg az utókor számára, nemcsak
 a mártírium, mellyel a Magyar Rend és Magyar Állam szim-
 bólumaként szenvedett el egy csőeselékforradaiomtól rá-
 szabott halált, nemcsak az erkölcsi bátorság szokatlan példája,
 mellyel viselte a háborús úszítóra szánt átkokat ő, a háború
 egyetlen ellenzője, akinek ma már dokumentált háborúellenes-
 sége a magyarság mai kevés aktívumának egyik legértéke-
 sebbje: nem, Tisza István a valóságban is nagyformátumú
 államférfiú volt, akinek személyes tulajdonai és a mögötte
 álló politikai párt megadták a lehetőséget, hogy egész nagy-
 ságában kifejlődhessék és megóvták attól, hogy kielégítetlen
 becsvágygal és tetterővel későn lendüljön az élre, mint nagy
 antagonistája, Andrassy Gyula. A koalíció óta kifejlett állam-
 férfiúi működésének köszönhetjük, hogy a világháborút még

mint állam értük meg, nem pedig mint magával tehetetlen anarchikus massa, melyből minden sakál bántatlanul kiharaphatja a maga részét; ő cselekedte, hogy mint egységes nemzet védekezni tudtunk, megharcolhattuk más népekhez hasonlóan utolsó küzdelmünket ahelyett, hogy védtelen harctérré, széttiport Belgiummá váljunk a gyógyíthatatlan belső visszavonás következtében. Állami létünket Tisza István mentette meg és tette folytonossá, ez történeti érdeme; de neki is megvan, mint a hatalom minden birtokosának e korszakban, az a történeti mulasztása, hogy társadalmi és nemzeti bajainkat nem gyógyította. Akadályozta ebben liberális volta, de éppígy társadalmi gyökerei is. A gazdasági életben a tőkegyűjtést és szabad mozgást tartotta főelvnek, s meg volt róla győződve, hogy a „munkásosztály a gazdasági harcban előreláthatólag mindig ellensége lesz a tőkének“, mindamellett felismerte, hogy a munkások testi épisége, egészsége, művelődése és összes viszonyai javítására az államnak is közbe kell lépnie. Egyéni segítség és államszocializmus közti vonalon állva, meleg szavakat talált az ipari munkásvédelem, munkásegyletek kiépítése mellett, béremelés, munkáslakások építése, a gyermek- és női munka védelme mellett. A magyar parasztban saját fajtáját szerette, saját erényeit csodálta, de felsegítése érdekében nem jutott el a birtokrendezés, földreform egyetlen hatásos gondolatához. Sőt ezt tudatosan elutasítja magától. 1897-ben az alföldi munkásmozgalommal szemben veszélyes tévedésnek tartja a jelszót, hogy „itt szegény emberek vannak, kiknek földjük nincs, földet kell nekik adni“. Szerinte mezőgazdasági munkásnak földet ígérni éppoly utópisztikus teória, mint tőkét ígérni az ipari munkásnak, a világ rendje az, hogy nem juthat minden embernek ingó vagy ingatlan tőke, ezen nem változtathatunk. A telepítés fontosságát nemzetiségi területeken ismeri el, de nem társadalmi-gazdaságilag: „a munkáskérdés soha, semmi körülmények közt földosztási, telepítési elméletekkel megoldva nem lesz“. Megoldást csak régi, patriarchális alapon lát, s az alföldi nehézségek okát elsősorban ott találja meg, hogy „hiányzik a személyes érintkezés minden szála, mely a szegény embert a maga papjával, tisztviselőjével, földesurával összeköti“; — az ő tekintélye sokban hozzájárult ahhoz, hogy a nemzeti társadalom sokáig csak a „szociális izgatok“ munkáját látta a földkérdésben. Emellett gazdasági liberalizmusa a birtokososztály védelmétől is visszatartja, a börze legális működéséhez számítja a fedezetlen határidőüzletet is, és megvédi az agráriusok egyik vezére, gróf Zselénszki Róbert ellenében. A „szabadelvű haladás“ nevében elutasítja gróf Károlyi Sándor törekvését, hogy német mintára megszervezze gazdaközönségünket a mezőgazdaság védelmére. Liberalizmusában sok a tiszta humanizmus, melyet még vallásos érzéssel is össze tud egyeztetni; nemzetképzésében a bir-

tokososztály a gerinc, — talán ő az utolsó, kiben van elég őszinteség arra, hogy „nemességünk“ érdekeit nyíltan zászlájára írja és megállapítsa, hogy a hitbizományok „mint intézmény fejlesztését nemzeti szabadságunk érdekei követelik“, s ennek végrehajtásától még az sem riasztja el, ha szabadelvűség hiányával vádolnák. A nemzetiségi kérdést eleinte az elszórt, egyedülálló úri kastélyok ablakából nézi: „nemzetiségek által lakott vidéken minden úriház gócpontja, örállomása a magyar hazafiságnak“, ezért kell a volt nemesi birtokot védeni, az onnan kiinduló békés társadalmi befolyás a magyarság érvényesülésének legfőbb eszköze. Nézetei utólag némi evolúción mentek át, később már belátja, hogy a kötött birtok „némi részben“ akadálya az alföldi magyarság terjeszkedésének, a rendszertelen parcellázási folyamatnak, melyet nem ártana állami felügyelettel megszervezni, sőt Beksics Gusztáv hatása alatt arra is hajlandó, hogy az alföldi majorátusokat kitelepítsék az erdős hegyvidékekre. De hogy ily liberális, patriarchális és nagybirtokos nézetek eredőjeként nem születhetett társadalmi és gazdasági reform, az természetes, valamint az is, hogy Tisza István az általános választói jognak nemcsak nemzetiségi, hanem ily társadalmi okokból is ellene szegült. Pedig ő volt az utolsó Magyarországon, aki Széchenyies reform megindítására erővel és hatalommal rendelkezett.

Az obstrukció és letörése

Pontosan kifejezve: az állam bátor védője volt, nem pedig nemzeti reform hőse. Khuen-Héderváry miniszterelnöksége alatt rövid időbe telt, míg az ellenzéki pártok kiheverték a kudarcot és elfelejtették a nemzettel a koalíciós korszak keserű tanulságait. Fel kell tennünk, hogy ezeket oly nagy intelligenciájú vezetők is elfelejtették, aminők Andrássy és Apponyi voltak. Mert nem kellett nagy értelem annak felismeréséhez, hogy amit az ellenzéki pártok mint túlnyomó többség nem voltak képesek kiharcolni, azt most, erős 67-es többség uralma alatt legfőljebb taktikából, időtöltésből követelhetik, de nem hihetik, hogy el is érik. A közös hadügyminisztérium az európai fegyverkezés hatása alatt létszám- és adóemelést kért, mire Apponyi junktimot állított fel a katonai követelések és a hadügyre vonatkozó nemzeti vívmányok között. A koalíció pártjai arra nézve is elégséges tapasztalatokat szerezhettek, hogy a bankügy és vámterület közösségének megvalósítása minő nehézségekbe ütközik, viszont a' koalíciót megelőző obstrukciók emléke arra is inthette őket, hogy egyedül obstrukcióval ezeket a nehézségeket nem lehet legyőzni. Forradalomra pedig senki sem gondolhatott most, a nagy kudarc, a nemzeti küzdelem koalíciós csődje után még kevésbé, mint bármikor előbb. Ennek következtében az obstrukció felújítását nem lehet eszköznek tekinteni nagy célok érdekében, hanem egyszerű pártpolitikai fogásnak a nemzeti közvélemény vissza-

szerzésére, részben oly temperamentumok egyetlen működési lehetőségének, melyek a hazát másképen képtelenek voltak szolgálni. Nagy szerep jutott itt egymás utánzásának és annak a gondolatnak, hogy az az ellenzéki párt, mely az obstrukció dicsőségét másnak engedi át, ezzel saját népszerűségét is alá-ássa. Eleinte a Justh-párt egyedül volt az obstrukció híve; őt egyedül menthette az, hogy az általános választójog és a nemzetiségekkel kibékülés alapjaira állva, tényleg volt értelme, ha az „osztályparlament“ munkáját szabotálta. Persze Justh, a vezető, s a körötte levő egyének távolról sem rendelkeztek annyi súllyal és ismerettel, hogy elveiket nyomatékosan képviselhessék, s végső fokon ők is csak a rombolást szolgálták. Obstrukciós példájukat követte a mindig harcias és alapítója programjától végkép eltávolodó néppárt, majd a Kossuth-párt, élén Apponyival, míg Andrássy egyelőre háttérben maradt és közvetíteni próbált.

Ez az öncélú obstrukció a Khuen-Héderváry-kormány ellen még azt sem hozhatta fel igazolására, hogy az alkotmány védelmében folyt le. Khuen-Héderváry erőszaktól távol, alkotmányosan kormányzott, s hogy a bankügyben megkezdett, a véderőkérdésben tovább folytatott harcok végül is megőrölték ellenállását és távozásra kényszerítették, ez azt mutatta, hogy a parlament betegsége mélyen üi és szelíd eszközökkel többé nem orvosolható. Névszerinti szavazások egyes képviselők szabadságkérelme ügyében, folytonos zártülések, Polónyi-szerű szónokok egésznapos beszédei veszélyeztették a monarchia és benne Magyarország katonai felszerelésének modernizálását, amikor a költségvetés többlettel zárult és a nemzet nem érezte volna meg, ha 25—30 millióval többet ad ki védelme eszközeire. Ebben a helyzetben egész férfiúra volt szükség, aki mer hazafias cselekedetet a hazafias frazeológiával szemben is, aki a parlamentben szemébe néz az obstrukció őrzőjéinek, gyakran műharagjának, s aki nem riad meg a hírlapirodalom átkaitól, amikor az utcán kell a rendet helyreállítania, nem egyszer fegyveres erővel a felizgatott ifjúság és szocialista munkásság ellenében. Hatvanhetes korszakunk belső betegségének legszomorúbb jele volt, hogy a nemzet akkori érdekét, a fegyverkezés szükségét oly kevesen ismerték fel, s vezetők és tömegek vakon mentek illúziók, frázisok és szenvedélyeik után.

Khuen-Héderváry bukása, Lukács László kabinetalakítása után a szinte másféléves parlamenti obstrukció letörésére a párt feje, Tisza István vállalkozik; 1912 június 4-én mint házelnök nem engedélyezi az obstrukciós felszólalásokat, nem rendeli el a zártülést, hanem a házszabályok kétségtelen sérelmével egyetlen szavazással elfogadtatja a véderőjavaslatot. A tárgyalás rendjét durva botrányokkal zavaró képviselőket rendőrökkel vezeteti ki, — az első, kit rendőr vesz kezébe, a

korábban szélső konzervatív, hirtelen függetlenségivé vedlett gróf Károlyi Mihály. Az ellenzék napokon át megismétli a botrányokat, nem egyszer tán azért, hogy kivezettségük. Mikor pedig a nemzet nem hajlandó többé a hírlapok uszítására megmozdulni a házszabályért, — mint elébe adták, az alkotmányért —, ellenparlamentet alkotnak, szállodában tárgyalják a törvényjavaslatokat, majd alkalmilag, fontosabb esetekben bevonulnak a parlamentbe, ott vezetőjük, Apponyi deklarációt olvas fel, mire eltávoznak. Míg azonban ehhez a békés tiltakozásmódhoz jutottak, az erkölcsök példátlan elvaduláson mentek át: rendőrökkel, majd a parlamenti őrséggel véres verekedések, szóbeli érintkezésnek külvárosi csapszék színelvadászra lesüllyedése, az egyik képviselőnek a házelnöki székben ülő Tisza ellen elkövetett revolveres merénylete, s ugyanannak a bíróság által felmentése jelzik az utat, mely parlament és politikai élet eldurvulásához vezetett.

Tisza István bizonyára nem bánt kesztyűs kézzel sem a házszabályokkal, sem az obstrukcióval, s talán Andrásynak is igaza lehetett, amikor a házszabály eklatáns megsértését az alkotmány sérelmének tartva, veszedelmesnek látta a jövőre nézve, Ferenc Ferdinánd-szerű egyéniség uralkodása esetén. Ezek akkor elfogadható érvek voltak, az azóta lefolyt események közt azonban színeik elfakultak, s történeti távlatból kétségtelen, hogy az obstrukciót széttörő, annak hőseit kúfároként kiűző Tisza Istvánban a nemzet életösztöne nyilvánult meg. A társadalmi szervezetlenség következtében a magyarság egyetlen politikai életformája a parlament volt, s ennek működését tette szabaddá Tisza István. Ellenfeleinek akkor lehetett volna igazuk, ha nem pártokat, vármegyéket, arisztokrata köröket, hírlapirodalmat, hanem a társadalmat tudják megszervezni vele szemben. Organikus társadalmi ellenállás, melyben a politikai jogokból kihagyott osztályok szerveztetnének meg, mely összekapcsolná a mezőgazdasági és ipari munkásságot az eddigi vezető körökkel, joggal állhatott volna a Tisza-uralommal szembe, mely az európai polgári parlamentarizmusokhoz hasonlóan mégis csak hatalmi szervezet volt és éppúgy pártkasszák támogatásából élt (miként ez a Lukács László szemére vetett panamaügyben kiderült), mint a társadalmi háttér nélküli ellenzék is csak ígéretekből élt. Az ellenzéknek el kellett volna hagyni a politika eddigi alapjait, korszerű reformok felvetésével hódítani meg a nemzetnek még politikától érintetlen rétegeit, nem pedig a reformokat nemzetellenes agitátoroknak átengedve, továbbra is közjogi harcban, irrealitások üzésében tölteni el az utolsó éveket, melyek még rendelkezésünkre állottak.

Tisza István megmentette a nemzet puszta életét, felfegyverezte a monarchiát a kikerülhetetlen háborúra, megkísérelte a román nemzetiségi párttal a kiegyezést, mely azon

bukott meg, hogy hazai románjaink nem voltak többé szabadok, s Bukarest nem akarta, nem akarhatta kibékülésüket, — a nemzeti társadalom megszervezését ő sem végezte el. A választói jog kiterjesztése nem történt meg, az új Magyarország feltörekvő milliói még mindig az 1874-i választótörvény alapján éltek politikai jogaikkal. Társadalmi, birtokjogi változások nem történtek, a reformnak nem akadt embere, s ebben az évtizedek óta mindinkább avuló állapotban dörrent el 1914 június 28-án a szarajevói revolver.

A fejlődés vonal»

A világháború és a trianoni Magyarország történetének elmondására ma még nem vállalkozhatunk. A háborús évekből bármennyi adat ismeretes is, bármennyi hivatalos publikáció és emlékirat, naplószerű feljegyzés iparkodik is tanúságot tenni ennek vagy annak a félnek igaza mellett, az események pusztá lefolyását sem tudjuk rekonstruálni, amíg az igazi mozgatóerőkkel tisztában nem vagyunk. Trianon, az ország feldarabolása gyászos történetéről napról-napra többet tudunk, s minden új publikáció, melyet várhatunk, lényeges vonásokat fog rajta megváltoztatni. A Trianon utáni események még itt vannak közöttünk, a ma és tegnap vastag köde üli meg őket, s ki tudja, mikor tudunk a napsugaras magaslatra felemelkedni, honnan körvonalaitat szemügyre vehetnők! Párteberek, publicisták el tudják beszélni Károly király lemondását, majd végzetes hazatéréseit, de ki az, aki élő emberek veséjébe láthat és le tudja írni a protagonisták szándékait, rendelkezéseit, a szomszédos és távolabbi államok helyzetét, valóságos állásfoglalását! Ezek ismerete nélkül pedig az események külső leírása sem lehet egyéb, mint lexikális adatgyűjtemény, melyet a holnap tévesnek bélyegez.

A fejlődésnek egyetlen vonalát olvashatjuk le kétségtelen bizonyossággal. Társadalmunk a már megrajzolt szervezetlenségben lépett be a világháborúba, de ezt elfödte az állami diszciplína, mely az atomizált tömegeket nemzet és ország fenntartására gigantikus szervezetbe fogta össze. Mintha valami természeti erő hirtelen kristályosodási folyamattal egyetlen szilárd tömbbé olvasztotta volna a nemzetet, s vele az ország nem-magyar lakosságát. A kapcsolóerők a háború folyamán lassan meglazultak, Tisza István távozásával újra feltűntek azok a jelenségek, melyek az utolsó békeévekhez hasonlóan a reformot most is a nemzeti társadalom teljes felbomlasztásától, a történeti folytonosság megszakításától remélték. Ez a társadalom továbbra is lomha szervezetlenségben terült el, s öntudata, mely csak az állam behatása alatt, nem pedig szerves fejlődésben jött létre, mindinkább gyöngült, tünedezett. Így érhető, hogy a forradalmak szégyenteljes periódusában a nemzeti erők passzivitásban vannak, s minden, ami történik, elenyésző kisebbségek munkája. Ilyen groteszk, tragikomiku-

san egyéni megmozdulás volt az októberi forradalmat bevezető „láncbídi csata“, az Astoria-szálló éjjeli gyülekezete, mikor a nemzet nevében cselekvő egyének vélt puskalövésekre elsápadtak. Ilyen volt a hatalom átvétele a meg nem szervezett keresztény társadalom nevében... s a nemzet mindent elfogadott, mindenhez áment mondott. A történetíró nem áltathat és el kell majd mondania, hogy október forradalmát vármegyék és városok, főrangúak és parasztok üdvözltek, amikor már, nélkülök, létrejött. A társadalom tehetetlensége hozta reánk a bolsevizmus szégyenét, történetünk örök mélypontját. Hogy a nemzet nem tudott ellene védekezni, ez nem bátorság hiányából következett, hanem a társadalom tökéletes atomizált voltából. Az állami mechanizmus szétesése után nem volt többé összetartó erő, s az egyedekre széthullott nemzet védtelenül lön kiszolgáltatva annak, aki éppen vezetni akarta. Innen a két forradalom után is az évekig tartó zavar, melyből csak az állami öntudat helyreállítása menthetett ki bennünket. Ez volt gróf Bethlen István történeti munkája, melyet viszont az államfő stabilitása tett lehetővé. Ma megint van magyar állam, mely a Trianontól meghagyott területen összefogja ezt az individualizált, egységre szóban, legfeljebb vágyban és kívánságban, de cselekedetben még nem eléggé érett népet. A közel jövő egyik nagy feladata a nemzet valószínű megszervezése, az, amit a kiegyezés korszaka elmulasztott, öntudatos, politikailag ítéletképes, anyagilag biztosított társadalommá alakítani népünk atomjait. Csak ily öntudatosított nemzet lesz képes a reávaró nagy feladatokhoz hozzáfogni: a fájdalom szobraitól végre elfordulva, önmagába és jövőjébe vetett bizalommal alkotni meg a revízió, Trianon eltörlése feltételeit, ezek közt modern kisebbségi politikával leszakadt magyarjaink nemzeti biztosítását.

Másfélélévezredes történetünk nem áll és nem fog megállani. Tegnapok és holnapok összefolynak benne, közöttünk, a ma alkotói közt itt vannak a tegnap öregei és a jövő fiataljai. Új szükségletek, új emberek, új cselekedetek fognak jönni, s e könyv, a Magyarország Története következő fejezetei nincs halandó, aki elképzelné. De lesznek még fejezetei.

KÚTFŐK ÉS IRODALOM

HATODIK KÖNYV

III. RÉSZ

A FELVILÁGOSODÁS

I. A FELVILÁGOSODÁS TERJEDÉSE STB.

Az európai felvilágosodási irodalomból csak a következőket említem, ha nem is úgy, mint amelyeknek részben szellemi struktúráját, részben adatait a kényszerűségből erősen összeszorított szövegbeli előadásomban felhasználtam, hanem felfogásom kialakulásánál: *Wilhelm Dilthey*, *Studien zur Gesch. des deutschen Geistes* (Gesammelte Schriften 3. kötet, 1927), benne főként *Das achtzehnte Jahrhundert u. die geschichtliche Welt*, *Ernst Troeltsch*, *Die Aufklärung*, 1897 (Gesammelte Schriften 4, 338. 1.); *Karl Joel*, *Wandlungen der Weltanschauung, eine Philosophiegeschichte als Geschichtsphilosophie*, I. Tübingen, 1928, *Hermann Hettner*, *Literaturgesch. des 18. Jhr. Braunschweig 1862-től*, egyes kötetek új feldolgozásban, ma is igen használható az irodalmi irányokra, *Baron Cay von Brockdorf*, *Die deutsche Aufklärungsphilosophie, u. az, Die englische Aufklärungsphilosophie*, *Oskar Ewald*, *Französ. Aufklärungsphilosophie* (ez utóbbi három *Kafka*, *Gesch. der Philosophie in Einzeldarstellungen* 24—26. kötet.) [A francia racionalizmus korai eszmetárát adja *Paul Hazard*, *La Crise de la Conscience Européenne*, 1935, 3 kötet; v. ö. még *E. Ermatinger*, *Deutsche Kultur im Zeitalter der Aufklärung* (Handbuch der Kulturgesch. III.) 1935.] Tanulságos különösen anyagfeldolgozás szempontjából *Bernh. Groethuysen*, *Die Entstehung der bürgerlichen Welt- und Lebensanschauung in Frankreich*, 1, 2, Halle, 1927, 1930. Mivel itt nem ideák, hanem élő emberi tömegek, egy nemzeti társadalom történetéről van szó, nem maradhattam a *gondolat* körében, hanem azt is vizsgálnom kellett, miként alakult át a felvilágosodási ideáknak gyakran igen közvetett hatása alatt az egész hazai életforma az egyes néposztályok körében. [A XVII. századi hazai racionalizmus életátalakító hatása ma még ismeretlen; a szövegben Bethlen Miklós önéletírását használtam fel, bár több hasonló munka is felhasználható lenne. A németalföldi, s közvetve francia és angol hatásra, mely a német tudást megelőzte és mélyebb volt, semmint korábban gondoltuk, 1. *Turóczi-Trostler József*, *A magyar cartesianusok*, *Mínerva*, 1933, *Zoványi Jenő*, *A coccejanizmus története*, 1890 (Prot. Szemléből) és *Magyar coccejanusok a 18. században* (Kisebb dolgozatok, Sárospatak, 1910); *tölem*. A vallási türelem és a hazai puritanizmus (*Theologia*, 1935). Kítűnő elvi megállapításokat nyújt, s emellett levéltári anyag alapján elhatárolja egyes írókban a kath. illetve protestáns világnézettől a gyakran még csak csirában meglévő felvilágosodást *Fritz Valjavec*, *Zu den Richtlinien der ung. xAufklärungsforschung*, Ung. Jahrbücher, 1932.]

A pietistákra 1. a főt id. műveket. Bél Mátyásra művein kívül *Markusovszky Sámuel*, *A pozsonyi ág. h. ev. lyceum története*, Pozsony, 1896, 126—224. 1. [A hazai pietizmusra hatalmas anyagot és szinte mintaszerű feldolgozást nyújt *Szenti-Iványi Béla*, *A pietizmus Magyarországon*, 1936, Kny. Századok-ból; ugyancsak nála az orthodox védelmi akció, v. ö. még *Schermann Eged*, *A protestáns cenzúra*. *Pannonhalmi Szemle*, 1930, 1931.] A piaristák felvilágosodási kapcsolataira *Takáts Sándor*, *Benyák Bernát* és a magyar oktatásügy (Tudósítvány a Kegyes-tanítórendiek bpesti főgimnáziumáról az 1890—91. tanévben, 1891), az idézet 86. lapról; *Csapiár Benedek*, *Révai Miklós élete*, 1. kötet 1881, aki a 216. lapon helyesen jegyzi meg: „ime

már a múlt század derekán, Mária Terézia uralkodása elején, ily mozzanatok történtek a scholastica philosophiától való eltérés végett¹¹: *Fináczy* i. m. 1, 150. stb. 1., több tekintetben helyesbítve *Miskolczy István* alapos kutatáson nyugvó két munkájától: Bajtay J. Antal, Bpest, 1914 és A piaristák 1753-i tanügyi reformtervezete (Magy. Középiszkola, 1910, 87. 1.). [V. ö. *Kisparti János*, A piaristák törekvései a reális irányú oktatás terén a Ratio educationis előtt c. kitűnő tanulmányát, Magy. Pedagógia, 1925—6; Valero beszédét innen vettem. A jezsuiták s a nagyszombati egyetem természettudományára, Töke Istvánra 1. *Rapaics Raymond* kitűnő tanulmányát: A természettudomány a nagyszombati egyetemen, Természettudományi Közlöny, 1935. Kempelen Farkasra legújabb: *Lósy-Schmidt Ede*, Kempelen Farkas szerepe és érdeme a vakok általános oktatásának a megindításában, Siketnémák és Vakok Oktatásügye, 38. évf. 1936.] Az első német hírlapokra modern előadás *Pukánszky Béla*, A magyarországi német irodalom története, Bpest, 1926, 3S8. stb. 1., a nevelés utilitárius irányára *Fináczy* id. m. 2, 268. stb. 1. Az idézetek a *Magyar Hirmondó* első esztendejéből, 35, 541, 387. 1. *Ventzel János Paul*, A juhtenyésztésről, 1771, 65. 1. V. ö. még *Paul Adámi*, Untersuchung u. Gesch. der Viehseuchen in den k. k. Erbländern, Wien 1782; a selyemtenyésztési idézet *Sollenghi Károly*, Magyar-, Horvát- és Szlavonországokban a selyem munkálásának első cs. és kir. gondviselője, Új-módi magyar selyemruha, 1769-ből. Az orvostörténeti adatokra 1. *Demkó Kálmán*, A inagy. orvosi rend története, 2, 1894, *Györy Tibor*, Magyarország orvosi bibliographiája., Bpest, 1900; *Weszprémi István*, Kisded gyermekeknek neveléséről való rövid oktatás, Kolozsvár, 1760, az idézet a 38. lapról; u. ez, Bába mesterségre tanító könyv, Debrecen, 1766 (német munka után).

A paskvillusokra igen hasznos: *Téglás J. Béla*, A történeti pasquillus a magyar irodalomban, Szeged, 1928, az idézetek a 88. stb. lapokról. A bécsi francia felvilágosodásra *Guglia* id. műve és *Baranyai Zoltán*, A francia nyelv és műveltség Magyarországon, XVIII. század, 1920, mellett *Miüller Gyula*, A bécsi francia irodalmi kultúra a XVIII. században, Bpest, é. n. 36. laptól kezdve; a Világosság eszméitartalmának hazai formáira *Baranyai* mellett alapvető *Eckhardt Sándor*, A francia forradalom eszméi Magyarországon, Bpest, é. n., kiterjedt ismeretlen, kéziratot és levéltári anyagon alapuló modern szellemtörténeti munka; u. az, Az aradi közművelődési palota francia könyvei, Arad, 1917, tipikus francia műveltségű könyvgyűjtés leírása, u. az, A Contrat social, Minerva, 1923 és Revue des Etudes Hongr. 1924. A protestánsok közt érvényesülő áramlatra *Baranyai* id. m., 137. 1. [A debreceni francia hatásra *Berkovits József*, Debrecen szellemi élete és a francia ösztönzések, Debrecen, 1934.] Az *Orczy*-idézetek a Révai-féle Költeményes holmi egy nagyságos elmétől 1787-i kiadásból. A Hadik-anekdotára a *Madzsar Imrétől* kiadott, fent id. Vörös-napló, 99. 1. *Orczy* a parasztról, mint méhecskéről *Horánszky Lajos*, Bacsnányi János és kora, Budapest, 1907, 71. 1. A hazai szabadkőműves-ségre ma is főmunka *Ludwig Abafi*, Gesch. der Freimaurerei in Öst.-Ungarn, Bpest, 1890, 5 kötet; az első bécsi magyar szabadkőművesekre u. itt 1, 81. 1., a Draskovics-observanciáról 2, 289. stb. 1. A Kazinczy-idézetek Kazinczynak Váczy Jánostól kiadott nagy levelezéséből (akad.), 2, 53 és 51. 1., v. ö. *Váczy János*, Kazinczy Ferenc és kora, 1915 (akad.), 1, 118. 1. A rózsakeresztesekre *Eckhardt Sándor*, Magyar rózsakeresztesek, Minerva, 1922. V. ö. még *Abafi Lajos*, Titkos társulatok Temesvárott a múlt században, Tört. Tár, 1884, 513. és 730. 1., u. az, Egy bünper II. József korában, Történelmi Tár, 1882, 507. 1. F. v. *Zieglauer*, Gesch. d. Freimaurerloge St. Andreas zu den drei Seeblättern in Hermannstadt (Arch. f. siebenbürg. Landeskunde XIII., 62. 1., név jegyzékkel); *Khevenhüller*, Tagebücher 1, 132. 1.

Bessenyei György alakjának a nemzeti történetbe beállításánál munkáim kívül különösen *Eckhardt Sándor* kitűnő tanulmányát használtam: Bessenyei és a francia gondolat (Egyet. Philol. Közlöny, 1919, 193. 1.). Az idézetek, sor szerint: az Amerikaneből (Kazinczy Ferenc, Az amerikai Podocz és Kazimir keresztyén vallásra való megtérése, kiadta *Weber Arthur*, Régi Magy. Könyvtár, 34. sz.), 22. és 16. 1. Holmi (1894. kiadás), 159, 129, 131. 3., Magyarság, 1778, 6. 1. és a Jámbor szándék, 1790, e két utóbbi részletet már

idéztem: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, Bpest, 1926 (újabbkori Fontes-kiadás), 15. 1., a hazafiúi magyar társaságról már ugyanitt, 22. 1., szoltam Császár *Elemér* után. Bessenyei társadalmi felfogására l. *Eckhardt Sándor* fentid. tanulmányát; sok tanulságot nyújt *Bessenyei*, Tarimenes utazása, kiadta az V. kér. áll. Berzsenyi Dániel-reálgimnázium ifjúsága, 1930, ez azonban későbbi műve, a XIX. század elején másként látta a dolgokat, mint 30 évvel előbb. [Bessenyei kath. hitre térésének nem anyagi, ha nem is vallásos motívumait kimutatta *Csóka J. Lajos*, Bessenyei György és a bécsi udvar, Pannonhalmi Szemle, 1936. A Hazafiúi Magyar Társaságról l. legújabbban, az irodalommal együtt, *Waldapfel József*, Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből, 1780—1830, 1935, 25. sk. 11.] V. ö. még *Tóth Rezső*, Fazekas Mihály versei (Heinrich-féle Régi Magy. Könyvtár, 17., 1900), 82. lapon levő idézetet.

II. Józsefre legrészletesebb *Paul v. Mitrofanov*, Joseph II., 2 kötet, Wien u. Leipzig, 1910 (1. róla ismertetésem, Századok, 1912, 298. 1.), magyarországi történetére *Marczali Henrik*, Magyarország II. József korában, 3 kötet, 2. kiadás, Bpest, 1885—88, óriási ismeretlen, főként levéltári anyagból készült mű, melynek nagy előnye főleg abban áll, hogy az egyes rendeletek hatását a közhangulat számtalan megnyilatkozásából tudja megrajzolni; előadásomban persze csak a legfőbb vonalakat adhattam és a Marczaltól hozott sok jellemző adatot el kellett mellőznöm. Az állam-gép idézetre l. *Mitrofanov* id. m., 274. 1., a Kaunitz-idézet u. itt, 275. 1., a továbbiakra 290. stb. 1., 256. stb. 1., 278. 1. II. József történetére a rendeletek alapján jó vezérfonalat nyújt *Horváth Mihály*, Magyarország történelme, 2. kiadás, 7., 1873, különösen 513—515., 516. stb., 592. 1. Horváth Mihály nagy mértékben elismerte II. József erkölcsi komolyságát, így 7., 524. 1., ahol elveiről azt mondja, hogy „egy legújabbkori alkotmányos királynak is becsületére válnának¹⁴, s „lángoló buzgalmát, önfeláldozásig hevülő szeretetét népei iránt, kifogyhatatlan gondosságát” stb.-t dicséri. Az úri birtoklás „képtelenségéről” szóló idézet szintén *Horváth*, 7., 610. lapról vettem. A nemesi adózásra l. *Mitrofanov*, 417., 470. 1., *Horváth*, 7., 614., 615. 1., jobbágyrendeletre *Marczali*, 3., 36., stb. 11. Az egyházi rendeletekre *Horváth*, 485. stb. 1., *Collectio benignarum normalium resolutionum Caes. R. in materia commissionis ecclesiasticae*,.. usque ad a. 1785, tom. 1. és 2., Péstini, így különösen 2., 415., 424. 1., *Mitrofanov*, 673. 1., VI. Pius bécsi utazása legújabbban *H. Schliiter*, Pius VI. u. Josef II. (Fontes Rer. Austr., 47.) [és összefoglalóan *Meszlényi Antal*, A jozefinizmus kora Magyarországon, 1780—1846, 1934]. A bécsi levegőre, melyben az egyházi dolgokat elintézték, s mely nálunk is terjedőben volt, ma is nélkülözhetetlenek *Sebastian Brunnernek* polemikus katolikus ízü, hatalmas anyagot tartalmazó művei: *Die Mysterien der Aufklärung in öst.*, 1770—1800, Mainz, 1869 és *Die theologische Dienerschaft am Hofe Josef II.*, Wien, 1868. A placetum-rendelet *Collectio*, 1., 340. 1., a katolikus istentiszteletet szabályozók u. itt, 1., 391., 397., 401. 1., 2., 82. 1., 1., 301. és 177 1., Batthyány József tiltakozásai u. itt, 1., 64. stb. 1., a cenzúrára *Mitrofanov* id. m., 827. 1., *Horváth*, 7., 482. 1., az eltiltott könyvek egy jegyzékét l. *Mercur v. Ung.*, 1786, 958. 1.; v. ö. még *Mitrofanov*, 673. 1. — A toleranciára *Marczali* id. m., 2., 204. (Európában nincs vallás egyenlőség), 208., 217. 1., *Collectio*, 2., 347. 1., a protestánsok nyilatkozataira *Marczali*, 2., 229. 1., és *Keresztesi József*, Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén (értékes protestáns napló), Budapest, 1882, 196. 1. [A Józsefet megelőző protestáns állami helyzetre legújabbban tanítványom *Ravasz Boriska*, A magyar állam és a protestantizmus Mária Terézia uralkodásának második felében, 1935, ahol az egyes államtanácsosok vallási felfogása is jellemezve. Borie államtanácsos erős kath. voltát s egy-szersmind etasztikus, sokban jozefinista (bár korábbi) gondolkodását *Ember Győző* mutatta ki, Egy kath. államférfi a XVIII. században, *Regnum-Évkönyv*, 1936.] A magyar püspökök fellépésére *Roskoványi* id. m., 3., 301—473. 1. [Az egységesítésre s annak gazdasági akadályaira és elősegítőire l. *Csapody Csaba*, A vámhatár megszüntetése Magyarország és Erdély közt 1784-ben, Bécsi Magy. Tört. Intézet Évkönyve, szerk. *Angyal Dávid*, IV., 1934.] A nyelvi kérdésre id. Iratok stb. c. művem 7. stb. 1., *Szilágyi Ferenc*, A germanizálás történe-

téből a két magyar hazában II. József alatt (akad. tört. Ért., 1876) *Marczali* id. m., 2., 384., 532. 1. A Horváth Ádám-idézet *Révai Miklós*, Elegyes versei, Pozsony, 1787, 262. és 265. lápról. A felvilágosodás magyar híveinek II. József iránt érzett lelkesedésére v. ö. *Concha Győző* ma is igen tanulságos művében, A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik (Olcsó Könyvtár, 498—99. sz., 1885), 61. lapon: „Eléje vágva a 90-es évek szellemi mozgalmának, én a fölvilágosodás korszakát hazánkra nézve a legjelentékenyebbnek kell, hogy tartsam, mellyel, ami az eszmék gazdagodását és újságát illeti, kevés időszak vetekedhetik hazánkban.¹⁴ Felvilágosodás, jozefinizmus és magyar hazaszeretet összefüggéseire jellemző *Friedr. Nicolai*, az utolsó Aufklärung-apostol, Beschreibung einer Reise durch Deutschland u. die Schweiz i. J. 1781, 3. kötet, 1784, 342. 1., ahol gróf Pálffy Károly felvilágosodását, Józsefnek tett szolgálatait dicsérve megjegyzi: „Er liebt sein Vaterland über alles, welches ein Hauptzug in dem Charakter aller edlen Ungarn ist“, 343. 1. A megyei ellenállásra 1. Collectio ordinationum imperatoris Josephi II. et representationum diversorum regni Hungariæ comitatum, I. Diószeg, 1790, a visszavonásra többek közt *Horváth*, 7., 666., 674. 1.

II. A FELVILÁGOSODÁS KRÍZISE STB.

A Péczeli-idézet *Péczeli József*, II. József életének rövid leírása, Komárom, 1790, 18. lapról. Az ausztriai szellemi káoszra *Viktor Bibi*, Der Zerfall österreichs: Kaiser Franz u. sein Erbe, Wien, 1922, 30. stb. 1. A szellemi mozgalom tulajdonképeni kútfői, a nevezetesebb röpiratok és polemikus művek mellett igen nagy hasznát vettem *Concha Győző* és *Eckhardt Sándor* id. munkáinak. *Ballagi Géza*, A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig, Budapest, 1888, inkább leíró jellegű és bibliográfiailag használható. Az általános-ságokra *Concha*, 71., 185. 1., a Zichy-anekdotára és a korona hazahozatalára *Keresztesi* id. m., 199—201. 1. Az 1790—91. évi országgyűlésre *Marczali Henrik*, Az 1790—91. évi országgyűlés, 2 kötet, Budapest, 1907 (akad.), az anyag gazdagsága és az iratok világos analízise dolgában elmarad ugyanazon szerzőnek nagy II. József-munkája mögött, bár főként az országgyűlési iratok és vármegyei felterjesztések dolgában jól használható. Modernebb, a szellemi kapcsolatok is tekintetbe vevő áttekintést nyújt az 1790—91-i komplexumról *Mályusz Elemér*, Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790—95, Budapest, 1926 (újabbkori Fontes-kiadás) című műve társadalom- és általános szellemtörténeti szempontból jelentős bevezetésében. A vármegyei programra *Marczali*, 1., 89. stb. 1., *Mályusz*, 10. 1. A természetjog, Rousseau és a francia társadalmi felfogás hatására *Eckhardt* id. m., 33—36. 1., *Concha* id. m., 119. 1. A gömői idézet a vármegye 1793 szept. 9-i felterjesztéséből a Nemzeti Múzeumi Könyvtár országgyűlési nyomtatványgyűjteményében. Az angol párhuzamra (*Barics Adalbert*), Conspetus regiminis formæ regnorum Angliæ et Hungariæ (1790), (*Aranka*), Vergleichung zwischen Engellands u. Ungarns Regierungsformen, *Samuel Szrógh* fordítása, 1791, az angol-magyar alkotmánypárhuzam ez 1790. évi eredetét és alaptalan voltát kimutatta *Concha* id. m., 188—203. L és u. az, Az angolos irány politikai irodalmunkban a múlt század végén (2. kiadása *Concha*, Hatvan év tudományos mozgalmi között, 1., 1928 (akad.), 213 1.). A *Dugonics*, Etelka-idézetek az 1805. évi Landerer-kiadásból, a Honnyaimhoz intézett előszóból és 1., 94. stb. lapról. A Schlözer-idézet *Concha*, A kilencvenes évek, 199. 1. A konzervatív társadalmi felfogásra *Marczali* id. m., L, 306—308., 310—316. I., innen idézeteim. A *Hajnóczy József*-rész idézetei főként *Hajnóczy* két névtelen művéből: Dissertatio politico-publica de regiae potestatis in Hungária limitibus, 1791 és De comitiis regni Hungariæ deque organisatione eorundem dissertatio... 1791. *Marczali* id. m., 1., 303. 1. *Hajnóczy* Széchenyi István „méltó elődjének“ nevezve, félreismeri a két egyéniség szellemi és erkölcsi tartalmát. V. ö. *Concha* id. m., 154. 1. (*Belnay Ge. Ái.*) Reflexiones cunctorum Hungariæ civium non nobilium adversus illud diplomatis punctum... 1790, v. ö. *Eckhardt* id. m., 47. 1., az 1792. évi Status-ra u. az, 52. 1. A materializmus terjedésére u. az, 90. stb. 1., *Trenckrc* u. az, 122. 1., *Ballagi* id. m., 472. stb. 1. és *Robert Gragger*, Preussen, Wcimar u.

die ungar. Königskrone, 1923 (berlini Ungar. Bibliothek, I., 6. sz.), aki Bek Pál, Goethe, Hertzberg, Grossing, Hompesch szerepét tisztázta e titkos tárgyalásokban; a szabad szerelem hirdetésére *Eckhardt* id. m., 92. 1. A *Hofmann-iélo* Babel és N inive magyar ábrázolásaira 1. *Ballagi* id. m., 383. stb. 1., *Mályusz* id. m., 145. stb. 1. Magyargyűlöletével jellemző a német felvilágosodás schlözeri fordulatára *Haquet's* neueste physikalisch-polit. Reisen in den J. 1788—90 durch die Dacischen, Sarmatischen oder Nordlichen Karpathen, Nürnberg, 1791, a II. kötetben a magyarok oláhok elleni, a IV.-ben német elleni zsarnokságáról ír; feltűnő a magyarság elleni szélsőséges gyűlölet mellett a nemzetiségiék, főként szlávok szeretetteljes felkarolása, itt is, és másik munkájában: B. *Hacquet*, Abbildung u. Beschreibung der südwest- u. östlichen Wenden, llyren u. Slawen, I., 1—5., Leipzig, 1802—5.

Az országgyűlés történetére 1. *Marczali* id. m., 2., 75. stb. 1., a katonaság feliratára u. az, 2., 99. 1., országgyűlési 1790. évi Irományok, 78. 1., v. ö. *tölem*, Iratok, 87. 1. II. Lipót jellemének kitűnő rajzát adta *Mályusz* id. m., 50. stb. 1., a rác tárgyalásokra *Marczali* id. m., 2., 170—182. 1., *Horváth Mihály* id. m., 8., ól., 109. stb. 1., es *Mályusz* id. m., 236. 3. jegyzet A polgárságra *Horváth* id. m., 54. stb. 1., a jobbágyság követeléseire *Marczali* id. m., 2., 160., 165. stb. 1. A porosz kérdésre *Gragger* id. m., *Horváth*, 35. stb. 1., *Mályusz*, 5., 23. 1., *Marczali*, 2., 137. stb. 1. A „köznemesség kíméletlen uralomvágya“ *Mályusz* kifejezése, id. m., 25. 1., akinek szép munkája talán egyébként is túlságosan megszemélyesíti a társadalmi erőket és néhol az etikai magaslatról leszállva „moralizál.*. [A rácoknak a magyarság elleni felhasználására 1. a hadi tanács 1791 ápr. 12. előterjesztését, *Thim József* alább idézendő nagy publikációjában (Fontes-kiadás), 3. kötet 904. 1.]

Az 1790—91. évi országgyűléstől kiküldött bizottságok munkálataira csak & legújabb történetkutató nemzedék terjesztette ki figyelmét, *Marczali* id. m. meg sem említi azokat. A munkálatoknak, mint egészen, analízise ma sincsen, foglalkozott velük *Mályusz* id. m., 130—141. 1. értekezésében, A reformkor nemzedéke (Századok 1923). A bizottmányi munkálatoknak a magyar nyelvet illető rendkívüli lagymatagságára rámutattam az id. Iratok, 56—59. 1., *Mályusz* ezen felfogással szemben védelmébe veszi a bizottságokat, amelyekről különben Széchenyi István is elítélően nyilatkozott. *Mályusz* felfogását nem osztja *Iványi-Grünwald Béla* két munkájában: Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a Tcndi Magyarországon 1790—1848, Pécs, 1927, 80—98. 1., ahol főként a commercium, váltójog és fundus publicus kérdését vizsgálja meg, azután legújabb nagy művében: Gróf Széchenyi István, Hitel (az újabkori Fontes Széchenyi-sorozatában megjelent új kiadás), Budapest, 1930, bevezetésében 42., 255. stb. 1., u. itt szerinte *Mályusz* a bizottsági munkálatok „dinamikus erejét túlbecsüli“, 225. 1. A commercialis munkálatok Skerlecztől származván, magyar fordításban megvan e törvényjavaslat és megokolása *Berényi Pál*, Skerlecz Miklós báró művei, 1914 (Magy. Közgazdasági Könyvtár, XV.); a literaria-bizottság munkálatait részben feldolgozta *Kornis Gyula* nagy művében, melynek anyagára főként később fogok támaszkodhatni: A magyar művelődés eszményei, Budapest, é. η., 1., 179—239. 1. *Kautz Gyula*, A nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon, Budapest, 1911, az 1868. évi kiadás lenyomata, 151. stb. lapon lévő áttekintése a munkálatoknak ma már nem használható. Előadásomban a protocollumok, mellékleteik, törvényjavaslatok és megokolások nyomtatott szövegét használtam a M. Tud. Akadémia Könyvtára példányában, a commercialis bizottságéit Berényi fordításában, miután a latin szöveggel összevettem (több eltérés); a szövegben idézett és felhasznált részek Berényi id. m., 128., 131., 378., 85., 96—98. lapról. Az urbáriális bizottmány munkálatát az Országos Levéltár hivatalos kézirati példányában használtam. Ezen munkálatok kritikája segített ahhoz, hogy a nemeseknek a felvilágosodási reformtól való teljes elfordulását a publicisztikai reformvita ez évekbeli kimerülésétől függetlenül is, már az 1792. és 1793. években megállapíthassam; *Mályusz* id. m. ezt tisztán Martinovics hatására vezeti vissza, Martinovics fellépéséig társadalmi erőket vizsgál, de azután túlságosan individualisztikusan nézi a dolgokat. Martinovics mint „szörnye-

teg“ mégis csak kisebb történeti alak volt, semhogy egymaga fellépésével „megsemmisítse a magyarság újjászületésének minden reményét“. (*Mályusz* k. id. m., 141. 1.). A magyarság *akkor* nem látta szükségesnek az újjászületést, a gyökeres reformot és Széchenynek kellett jönnie, hogy ekkor sem mindenki, de mégis sokan belássák azt. A magyarellenes szabadkőművességre *Mályusz* id. m., 130. stb., 142. stb. 1., *Fraknói Vilmos* két Martinovics-munkája: Martinovics és társainak összeesküvése, Budapest, 1880 (mely a Martinovicsot fedő nemzeti liberális fátylat először szakította szét levéltári adatok által, s ezért Kossuth Lajos neheztelését magára vonta, v. ö. erre értekezésemet, *Politikai történetírás, Hóman Bálint, A magyar történetírás új útjai*, Budapest, 1931, 431. 1.) és Martinovics élete, Budapest, 1921, anyaggazdagságuk és Martinovics műveinek ismertetése, illetve kiadása miatt ma is szükségesek. Martinovics munkáit innen ismertetem, főként *Fraknói* újabb könyve, 215., 231., 233. stb. lapról. A forradalmi hatásokra 1. *Fraknói* első műve, 229. 1., *Eckhardt* id. m. 148. 1., a 18. század latin fordítására; az ausztriai összeesküvésre *Bibi* id. m., 78. 1. Az összeesküvésnek a királyra és nádorra gyakorolt hatását szépen leírja *Mályusz* id. m., *Izdenczy* jellemére 1. *tölem*. Iratok, 38—40. 1. A főherceg-nádor 1795. évi memorandumát kiadta *Mályusz* id. m., 808. 1., analízisét *ugyanő* adta, 202. 1., a memorandum idézetei u. ott, 843. stb., 834. lapokról valók.

III. ERDÉLY ÉS A MELLÉKTARTOMÁNYOK

A horvát-magyar viszony XVIII. századi fejlődését illetőleg *Miskolcgy Gyula*, *A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában* (Magyarország újkori történetének forrásai c. sorozatban), Budapest, 1927, felfogását követtem. Az 1593-i idézetet *Szalay László*, *A horvát kérdéshez*, Pest 1861, című részben polemikus, de sok adattal rendelkező bölcs művéből vettem, 90. 1. A népszámlálási adatokra 1. *Martin Schwartner*, *Statistik des Königreichs Ungern*, 1. kötet, Ofen 1809, 106. 1., továbbá *F. A. Demian*, *Darstellung der österr. Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen*, 1804, III/1., 67. 1. — e munka IV/1. és IV/2. kötete: *Statist. Beschreibung der Militär Gränze, a határörvidék politikai, gazdasági és kulturális viszonyainak részletes leírása*; szerinte 1802-ben a károlyvárosi határörvidék egész lakossága 182.700 fő, a szlavóniaié 189.200 —, a megyei nemesség számára *Miskolcgy* id. m., 23. 1., Tamás főesperesre *Hóman Bálint*, *Magyar Történet*, 1., 656. 1., Horvátország meghódítására u. itt, 355. 1., *Miskolcgy*, 51. 1. A pacta conventa kérdését szellemtörténetileg világitotta meg *Deér József*, *A magyar-horvát államközösség kezdetei* (Jancsó Benedek-émlékkönyv, 1931, 97. 1.) 1712-re *Vjekoslav Klaić*, *Die kroat. pragm. Sanktion*, németre fordította Georg Szabó, Zagreb, 1915, s utána *Miskolcgy*, 12. 1. A horvát tábla felállítására az adatok: *Johannes Kukul jevic* aliter Bassani de Sacchi, *jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Zagrabiae*, 1862, 1., 397. sk. 1., a vicetárnoki hivatalra u. az, 1., 429. 1. és 2., 158. 1., a helytartótanács ellen 2., 115. 1. A horvát hadiadóra 1. *Miskolcgy*, 80. 1.; Szakmárdy versét idézi *Szalay* id. m., 1. 1., Alsó-Szlavóniára *Miskolcgy*, 33. sk. 1., *Kukul jevic*, 1., 419. sk. 1., Fiuméra *Miskolcgy*, 37. sk. 1. és *Szalay László*, *Fiume a magyar országgyűlésen*, 2. kiadás, Pest, 1866. A horvát tanácsra *Miskolcgy*, 30. sk. 1. A hoivát-szlavon vármegyék berendezésére 1. Mária Terézia 1745. évi szlavón főispáni utasítását, *Kukul jevic*, 1., 417. 1. A jobbágyságra 1. *Miskolcgy*, 29. 1. és főként *Tarczay Erzsébet*, *A jobbágyság története Horvátországban 1650—1848*, Bpest, 1913, aki nagy horvát nyelvű anyagot használt fel, 33. sk. 1. A határörvidéki közösségre *Schwartner* id. m., 2., 307. 1., a további jobbágyságadatokat *Tarczay* id. művéből, a felhasználás sorrendje szerint: 51., 23., 20., 32—43., 67., 64. 1., a jobbágylázadásokra 100. sk. 1. Az 1790. évi országgyűlés horvát vonatkozásaira 1. *Miskolcgy* id. m., 45—62. 1., a nyelvkérdésre *tölem*, Iratok a magyar államnyelv történetéhez, 46. 1.

Erdély XVIII. századi történetének egyetlen összefüggő feldolgozása 1866-ban jelent meg *Kövári László*, *Erdély történelme* 6. köteteként. Az

utóbbi félszázad történetírása, mely nem tudott betelni a XVI. és XVII. századi Erdély dicséretével, azt már nem tartotta érdemesnek, hogy ugyanazon Erdély XVIII. századi történetébe pillantást vessen, ami elég bizonyítéka annak, hogy a fejedelemség történetében sem Erdély mint egyéniség, hanem a liberális szabadság-ideák visszavetítése érdekelte. Kővári könyve ma már persze csak sovány vázlatnak tekinthető. Az alkotmányos viszonyokat illetően vissza kell mennünk *Benkő Józsefhez*, a XVIII. század második fele írójához, az ő könyvei: Transsilvania sive Magnus Transsilvaniae principatus, 2 kötet, II. kiadás, Claudiopoli, 1834, és Diaetae sive reotius comitia Transsylvaniae, Cibinii et Claudiopoli, 1791, nagy adatgazdagságuk miatt ma is használhatók. A millenniumi Corpus Juris-kiadásban külön kötetben levő erdélyi törvények nem teljeseek, a kéziratos anyagból sok adat található nagy rendetlenségben G. L. (= *Gál Lajos*), Az erdélyi diéták végzéseinek nyomdokai, Kolozsvár, 1837, című mű 3. kötetében.

A székelységről rövid áttekintést nyújt *Szádeczky-Kardos Lajos*, A székely nemzet története és alkotmánya, Bpest, 1927. A százokra a maga nemében kitűnő *Friedrich Teutsch*, Gesch. der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk, Hermannstadt, 1907, II. kötet, a német „völkisch“ gondolatnak mintaszerű történeti visszavetítése, mely épp emiatt más néppel, különösen a magyarsággal szemben gyakran igazságtalan. Nagy anyagot használt fel az e korbéli egész erdélyi történetre *Joh. Höchsmann*, Studien zur Gesch. Siebenbürgens aus der I. Hälfte des XVIII. Jhs. (Archiv, des Vereins für siebgb. Landeskunde, XI., 1873, 233. 1. és XVI., 1881, 28. 1.). Átfogó szempontokat nyújt *Gróf Teleki Domokos*, Erdély három államférfia a XVIII. században (Budapesti Szemle, Új folyam), X., 1868, 3. 1. (Buccow. Lázár István és Brukenthal alakjáról). Az elbeszélő kútfők közt igen tanulságosak a következő mémoireszerű feldolgozások: *Rettegi György* emlékiratai, kiadta *Torma Károly*, Hazánk, 1—3. kötet, 1884—85; *Michael Conrad von Heidendorf*, Selbstbiographie, ed. *Rudolf Theil* (Arch. für siebgb. Landeskunde, XIII—XVI., 1876—1880); *Halmágyi István* naplói és iratai, kiadta *Szádeczky Lajos*, Budapest, 1906 (akad.), 1. ehhez *Matskássy Antónia*, Halmágyi István naplóinak magyar művelődéstörténeti vonatkozásai, Bpest, 1912; *Ge. Michael Gottlieb v. Herrmann*, Das alté u. neue Kronstadt, 1688—1800, ed. *Oscar v. Meltzl*, két kötet, Hermannstadt, 1883, benne rendeletek, akták, statisztikák szó szerint is közölve. Az oláh fejlődésre főmunka óriási anyagával, mely az oláhnyelvű irodalmat is felöleli, *Jancsó Benedek* két nagy kötete: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota, Bpest, 1896, ahol a címen túlmenőleg hatalmas köztörténeti anyagot, országgyűlések analizisét stb. is találjuk.

Königseck tervére 1. G. *Seivert*, Aktenmässige Beitrage zur G. Siebenbürgens im XVIII. Jhr. (Arch. f. siebgb. Ldeskunde, N. F., 13., 352. 1.). Az alkotmányos berendezésről mondottakra 1. *Benkő*, Transsilvania, 2., 7., 15. 1., a novellares-ra *Benkő*, Diaetae, 103. 1. és *Rettegi*, id. 2., 3., 348. I., az állami bérletekre *Gál* id. m., 3., 29. és 31. 1., a productionale-ra *Benkő*, Transsilvania, 2., 58. 1., a főbiztosságra *Gál*, 3., 56. 1. és *Benkő*, 2., 51. 1., a thesauriatusra u. itt, 61. 1., a kancelláriára 14. 1., az igazságszolgáltatásra 51. 1., az állandó táblákra 23.1., Gróf Kornis főbiztosra *Heidendorf*, 1876, 345. stb. L, az udvari méltóságokra *Kővári*, 6., 120. 1., a Rettegi-elbeszélések *Rettegi*, id. kiadás, 2., 239. és 57. lapról. A Telekiekre *Fuhrmann Kamilla*, Gr. Teleki József és a magyar-francia szellemi kapcsolatok, Bpest, 1929, *Krusché Emil*, Gr. Teleki József élete és művei, Bpest, 1928, és *Biás István*, Gr. Teleki Sámuel erd. kancellár útinaplója, *Imre Sándor* bevezetésével, Marosvásárhely, 1908. Az 1757. évi önkéntes adományokra *Herrmann* id. m., 1., 237. 1., a pénzügyi adatokra *Szádeczky*, A székely nemzet, 317., 324. 1., *Kővári*, 6., 101. 1., *Benkő*, 1., 577., 581. 1., a Bethlen-rendszerre *Benkő*, 1., 354. 1., *Teutsch*, 2., 140. 1. Bethlen Gábor rövid életrajzát 1. *Lukinich Imre*, A bethleni gróf Bethlen-család története, 506. 1. Az 1759. évi regulamentum *Benkő*, 2., 96. 1. és Sammlung einiger Normal-Verordnungen, dèren Kenntniss jedem Staatsbürger nützlich u. selbst unentbehrlich ist, 2. kötet, Hermanstadt, 1832, 1. 1., u. itt, 1. kötet, 1830, az 1784. évi kvártélyozási rendelet, 45. 1. A szöveg-

beli katonai excessust elmondja *Heidendorf*, 1876, 345. 1. A felvilágosodási rendeletek: id. *Sammlung*, 1., 128. 1. (temetési), 235. 1. (cselédrendszabályozás), 304. 1. (tűzoltási), 190. 1. (csőd eljárás). Az 1769. évi úrbéri rendelet kiadása: Úrbéri felsőbb rendelés, Marosvásárhely, 1835.

A szászokra felhozott adatokra sorrend szerint: *Benkő*, 1., 463. 1., *Teutsch*, 2., 137.1., *Benkő*, 1., 587. 1. (az inclita cím), *Szádeczky*, 332. 1. (a szász nácó siránkozására 1736. idézet). A koncivilitásra *Teutsch*, 2., 113. (ma már alig érhető szűk szempontú előadás), *Teleki* id. m.; a gazdasági dolgokra: Hermanstadt, i. J. 1790, Versuch eines kurzgefassten Handbuchs, Hochmeisterkiadás; *Martin Hochmeister*, Versuch eines allgem. Handlungs-, Gewerbs- u. Reisekalenders von Hermanstadt, 1790; *Demian*, id. Darstellung, 2. kötet, főként 92. és 90. 1. Gyulafehérvár átépítésére *Kövári*, 6., 95. 1. A szász belső állapotokra *Teutsch*, 2., 117. stb. 1., *Heidendorf*, 1880, 194. 1., *Seeberg* *Teutsch*, 2., 119. stb. 1., *Heidendorf*, XIII., 565., 575. 1., XIV., 229. stb. 1.; a bevándorlásokra *Teutsch*, 2., 79. stb. 1., 191—195. 1., *Halmágyi*, 201. 1., *Jakab Elek*, Adalék a telepítés kérdéséhez, Századok, 1882, 812. 1. és Kurze Gesch. der ersten Einwanderung ob. öst. ev. Glaubensbrüder nach Siebenbürgen (beszéd), Hermanstadt, 1835. A székely határórség felállításának kimerítő története *Szádeczky Lajos*, A székely határórség szervezése, Bpest, 1908 (akad.), ennek adatait használtam, melyek röviden *Szádeczky* id. székely történetébe is fel vannak véve. A székely és oláh határórség regulamentuma id. *Sammlung*-ban, 4. kötet, 1841, 1. és 67. 1., az utóbbiból idézett mondat a 68. lapról. *Szádeczky* új műve Gr. *Teleki Domokos*ét meglehetősen antikválta. *Siskovics* székelyellenes mondása *Heidendorftól*; *Bajtay* püspök szerepére *Heidendorf* nem megbízható. *Halmágyi* és *Heidendorf* adatai *Szádeczky*nél is felhasználva. V. ö. még *Papp József*, A csíki székelyek panasza a nemzetek szövetsége előtt (Magyar Szemle, IX., 1930, 160. 1.) és *Jancsó* id. m., 789. 1., az oláh és székely határórségre gazdasági és művelődési adatok *Jós. Benigni v. Mildenberg*, Statistische Skizze der siebenbürg. Militär-Gränze, Hermanstadt, 1816. [A székelység belső berendezésére e korban is *I. Endes Miklós*, Erdély három nemzete és négy vallása, Bpest, 1935.]

Az oláh kérdésben *Jancsó* id. művére támaszkodtam. A népességi adatokat ő külön is feldolgozta Az erdélyi románság legrégebb hiteles statisztikája címen, Századok, 1900, 141. 1. Az oláh bevándorlás oláhországi és erdélyi szintbeli különbözőségét *Jancsó* után még erősebben hangsúlyozhatom a mai módszer alapján. V. ö. *Jancsó*, 1., 750. stb. 1. is. Oláh nemesek barokk házaira *I. Kós Károly*, Erdély. Az unióra *Jancsó* mellett Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene, Dicsőszentmárton, 1925. című műben *Gyárfás Elemér*, Az erdélyi románok uniója s a román gör. kath. szervezet kifejlődése, aki a korábbi hazai felfogástól eltérően erősen hangsúlyozza a magyar katolicizmus érdemeit a román nép közművelődése terén. Az adatok *Jancsó* id. m., 1., 669—749. 1.-ről. A katolicizmus helyzetére id. erdélyi gyűjteményes kiadványban *Biró Vencel*, A katolikus restauráció kora; a katolikus restauráció első lépéseire sok újat hoz *Asztalos Miklós*, Adatok egy erdélyi impériumváltozás történetéhez (*Jancsó* Bcndek-Emlékkönyv, 132. 1.), aki megállapítja, hogy a bécsi kormány nem pártolta a katolikusok szélső törekvéseit (persze, nézetem szerint, mert a bécsi kormány itt számbajöhető vezetői már a felvilágosodáshoz hajoltak). *Bajtayra Miskolczy István* id. életrajza; a Wesselényi és Bánffy Ágnes-estire *Földváry László*, Id. hadadi Wesselényi Miklós báró és Cserey Ilona előélete, küzdelme és szenvedése vallásáért (Protestáns Egyháztört. Monographiák, 1., 1898, 175. 1). A nagyfejedelemségre emelő ^{oklevél} *Benkő*, 1., 38., 1. V. ö. az id. *Khevenhüllcr-naplókat*, ed. *Khevenhüller Schlüter*, 1761—67, 420., 426. 1. (Bethlen votuma), továbbá *Jakab Elek*, ^{Tanulmányok} Erdély XVIII. századbéli történetéből (akad. tört. Ért.), Bpest, 1778, 63. laptól kezdve. A Partiumra *Gál* id. m., 3., 56. és 89. 1., a bánáti-erdélyi udvari deputációra *Fellner-Kreischmayr* id. m., 2/2., 101—116. 1.

II. Józsefre *Kövári* id. m., 6., 136., 146. 1., a Hóra-lázadásra *Gróf Teleki Domokos* 1865. évi előadása ma már nem használható, sok helyütt megcáfolta már *Szilágyi Ferenc* 1871-ben. Előadásomban *Marczali*, II. József,

3. , I—35. és 48. stb. I., főként *Jancsó* id. m., 2. kötetbeli előadását követtem, felhasználtam továbbá *Márki Sándor*, A Hóra-lázadás magyarországi része, Századok, 1894, 609. és 715. 1., *Merényi Lajos*, A Hóra-világ kismartoni krónikája, Tört. Tár, 1901, 1. 1., Abrudbánya pusztulására Tört. Tár, 1908, 460. 1., Néhai Mátisfalvi Göttfy László háznépének Hóra pórhada miatt esett romlása (Göttfy Borbála, özv. Thewrewk Jánosnétól), Pest, 1823; Horja и. Klotska, Oberhaupt- u. Rathgeber der Aufrührer stb. Karlsburg u. Hermannstadt, 1785, 3 árnyképpel (kritikájára l. *Jancsó*, 2., 157. L). [Hóra aranykeresztje és diplomája dolgát tisztázta *Michael Auner*, Zür Gesch. des rumánischen Bauernaufstandes in Siebenbürgen 1784, Hermannstadt (1935), a felkelés német aufklársta és Brissot-féle visszhangját ugyancsak ő, Wekhrin-re l. még Alig. Deutsche Biographie, 41., 645. 1.] A szász föld oláh lakosságára l. *Georg Müller*, Die ursprüngliche Rechtslage der Rumanen im Siebenbürger Sachsenlande (Arch. d. Ver. f. siebbg. Ldeskunde, N. F., 38.), főként 101—108. 1., akinél a népszámadatok alacsonyabbak, mint *Jancsó* Benedeknél (Müller műve végén becses bibliográfia). A bevándorolt alacsony műveltség hatását *Marczali* után ma már erősebben hangsúlyozhatom.

Az 1791. évi erdélyi országgyűlés aktaszerű, erősen szászpárti feldolgozása *Ferdinand v. 7Jeglauer*, Die politische Reformbewegung in Siebenbürgen zür Zeit Josephs II. u. Leopolds II., Wien, 1881, a Dersi-ügyre 215. stb. 1., a magyar unióra 232. stb. 1. sok érdekes adat. Az országgyűlés rövid feldolgozását nyújtja *Jancsó* is, 2. köt., részben *Zieglauer* alapján. A magyar nyelvkérdésre *tőlem*, Iratok a magyar államnyelv történetéhez, 60. 1. és *Jancsó*, 2., 248. L, az úrbéri deputáció munkálata kiadva, 1790, Operatum deputationis regnicolaris in urbarialibus címen. A Supplex libellusra l. *Jancsó*nak az oláhok iránt méltányos előadását, 2., 257., stb. 1., újabban *u. ő*. A román irredentista mozgalmak története, 1920, 19. 1., v. ő. Repräsentatio et humillimae preces in Transsilvania Valachicae nationis, Jassy, 1791.

HETEDIK KÖNYV

I. RÉSZ

1. NEMZETI ÉS RENDI POLITIKA

Az európai nacionalizmus kifejlődésére az általános irodalomból l. különösen: *Georg Jellinek*, Allgemeine Staatslehre, 1914 utáni kiadásaiban az új irodalommal; *u. az*, Die Erklärung der Menschen- u. Bürgerrechte 1927. kiadása. *Friedr. Meinecke*, Weltbürgertum und Nationalstaat, 6. kiadás, 1922, azóta újabbak; *Wilhelm Hasbach*, Die moderne Demokratie, Jena, 1912, 1921. *René Johannet*, Le principe des nationalités, Paris, 1923; a német fejlődés legmodernebb előadása *Franz Schnabel*, Deutsche Geschichte im XIX. Jht., 1. kötet, Die Grundlagen, 1929. A magyar fejlődés előzményeire l. e mű korábbi köteteit. A magyar nemzetiség lelki öntudatosulását és annak politikai következeit megrajzoltam a Klebelsberg-féle Fontes-sorozatban: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 1790—1848, 1926, ennek bevezető részében, főként 27—31. 1., Csokonaira 93. I. A nyelvújítás modern története. *Tolnai Vilmos*, A nyelvújítás (Magy. Nyelvtud. Kézikönyve). 1929. Firág *Benedek* verseiből l. Gróf idős Ráday Gedeon emlékezete, Dávid barátomhoz, Lantomhoz, A táborból megtért hazafiakhoz; Berzsenyitől, A magyarokhoz, 1805 A felkölt nemességhez, Ulmai ütközet, 1805, A tizennyolcadik század, Vitkovics Mihályhoz, 1815; Csokonaitól, 1790, Diétái Magyar Múzsá, A magyar gavallér, stb. — *Pálóci Horváth Adám*, Magyarországnak belső ismérte, vagy egy kis rövid statistica az oskolák számára, 1814, Veszprém, 1817, a jobbágyságról, 36. sk. II. [A rokokóra felhasználtam *Trócsányi Zoltán*, A történelem árnyékában, 1936, 82, 83. I.; a Kazinczy-korabeli latin nyelvű irodalom még jellegzetesen barokk, l. *Bartos Imre*, A hazai latinnyelvű irodalom Bessenyei és Kazinczy korá-

ban.] Az új barokk történetírása, 1. csétsényi *Svastics Ignác* plébános. Magyarok históriája, 3. köt., II. kiadás, 1805; a pusztaszentlőrinci ünnepre 1. *Johann v. Csaplovics*, Gemälde v. Ungarn, Pesth, 1829, 2., 17. *Bérei Farkas András* nagyszámú műveiből az idézetre 1. Miskolci gyűlés és a verselő műzsának... utazása, 1810. [V. ö. *Bérei Farkasra Trócsányi Zoltán*, id. m. 21. l.] József nádor a Georgikonban: *Molnár János*, Magyar Könyvház, 18. kötet, 65. 1. A Kármán-idézetet hasonlóan használta fel *Farkas Gyula*. A magyar romantika, akad. kiadás, 1930, 82. 1., ezen munka nagy irodalmi anyag ismerete és idézete alapján lényegesen előbbre vitte többek közt az ekorbeli magyar nemzetiség ismeretét is, — eredményeit csak helyszűke miatt nem használom fel többhelyütt. Az ekorbeli gazdasági irodalomból kiválik *Mitterpacher Lajos*, Elementa rei rusticae, 3 kötet, 1779—94, *Rumy Károly György*, Populáres Lehrbuch der Oekonomie, 2 kötet, Bécs, 1808, *Pethe Ferenc*, Pallérozott mezei gazdaság, I. darab, Sopron, 1805 (1—766. L). *Pethe* hetilapjából, a Nemzeti Gazdából, 1. 1817. évfolyam, I., 6. 1. Az Idő Lelkének a mezei gazdaságra várható behatása, továbbá 1817, II. 82, 1817, I. 225, 305, 1818, I. 265, 1817, II. 256, stb. 11. *Albrecht Thaer*, Grundsätze der rationellen Landwirtschaft, 1809—12, a romantikus ellenzésre 1. *Schnabel* i. m. — Különben a német romantikusok nem ismerik el a magyar rendi alkotmány konzerválásának szükségét, v. ö. *Friedr. Schlegel*, Vorlesungen über die neuere Gesch., Wien, 1811, 560. 1. — [A századvégi felvilágosodás-ellenes katholicizmusra 1. *Eckhardt Sándor* id. művét a francia forradalom eszméiről, 163. s köv. 11., az olasz hatásra *Brunner Ernőd*, A francia felvilágosodás és a magy. kath. hitvédelem, 1930 (diss.), *Kastner Jenő*, XVII. és XVIII. századi olaszból fordított vallásos műveink, Egy. Phil. Közi. 1927, *Tóth László*, XVIII. századi olasz és magyar theologusok harca, Kath. Szemle 1932; a protestánsokra:] *Berzeviczy Gergely-tői*, Ub. den gegenwärtigen Zustand der Protestanten in Ungarn, Göttingen, 1803, II kiadás, 1860, *Laur. Hohenegger*, Beleuchtung der Gregor Berzeviczyscher Schrift... Gran, 1825. (*Báthory Gábor*), Az evangéliomi keresztyén tolerancia, III. kiadás, Pest, 1822. továbbá *Kolmár József*, Egy szó a maga idejében a vallásbeli türedelem gyarapodásáról, Révkomárom, 1814. A katolikusokra 1. *Karácsonyi János* id. egyháztörténetét, továbbá *Ignaz Beidtel*, Gesch. der österr. Staatsverwaltung, 1740—1848, kiadta Alf. Huber, Innsbruck, 1896, 2., 161. laptól; *Meszlényi Antal*, Severoli bécsi nuncius egyházpolitikája, 1802—16, Budapesti Szemle, 1932, 238., 431., stb. [A katolikus egyház belső életére legújabbán két részletes mű áll rendelkezésre: *Vanyó Tihamér*, Püspöki jelentések 1600—1850, Pannonhalma 1933, így 49, 61 1., továbbá a kalocsai 1827. jelentésben 153. 1. stb.; *Meszlényi Antal*, A jozefinizmus kora Magyarországon 1780—1846, 1934, melynek gerincét a bécsi nunciusoknak ez időből Magyarországra vonatkozó jelentései teszik, 1. a szemináriummokra 128. 1., Rudnay reformjait 232., 234. 1., az 1822-i zsinatra 262. 1., Szepessy adományaira 368. 1., Kopácsy érsek janzenista ügyére 380. I. Megemlíthetem még, hogy a Port-Royal Nicolejának egyik nagy munkáját 1815-ben magyarra fordítva kiadta Horváth János kanonok, utóbb székesszékesfehérvári püspök, 1. *Badics Ferenc*, Horváth János püspök, Veszprém, 1927. A főkegyúri jog gyakorlásáról Ferenc király részéről 1. *Eckhart Ferenc*, A püspöki székek és a káptalani javak betöltése Mária Terézia korától 1918-ig, 1935, 11. és 12. 1. Lorcenz vallásosságára 1. *Balázs László*, A felekezetek egymáshoz való viszonya 1791—1830, különös tekintettel az egykori nyomtatványokra, 1935 (diss.), 15. 1.] *Németh Mihály*, Kettős kincs, azaz a jámbor és hasznos magyar nevendék földművesnek rendes oktatása, Győr, 1793, főként 210—213. 11. *Fejér György*, Mária, Krisztus Urunk anyja Nagybaldogasszony, Pest, 1832. *Kis János*, A vallástalanságról s a vallásbeli buzgóság meghidegedésének okairól különösen a protestánsok között Sopron, 1815, 2—4. 11., *Kis János* fejlődésére 1. Emlékezései életéből, Olcsó Könyvtár, 1890. Általában e korszak szellemi áramlataira igen nagy anyagot legszélesebb látókörből tekint át *Kornis Gyula* nagy műve, A magyar művelődés eszményei, 1777—1848, 2 kötet (1927), melynek rendkívül érdekes adatait helyszűke miatt nem tudom mindig használni. Hasonlóképen tar-

tözkodnom kell a Kazinczy-féle levelezés (*Váczy József* kiadásában) igen sok idevágó részletének idézetétől. A neohumanisztikus hatásra 1. *Kornis* id. m., 2, 217 stb. 11. [Az unio-törekvések irodalmának részletes elemzését adja *Balázs László* id. m.; a lelhozott Deáky, Vurum, Kálmánházy, szabolesi és mármarosai esetek u. itt, 32—35. 1., Deákra 1. még *Meszlényi* id. m. 193. 1.; a protestáns sérelmekre *Balázs* id. m. 101 s köv. II., aki szerint, 122. 1. Magyarországon a protestánsok jobb állapotban voltak, mint Franciaországban, vagy mint a katolikusok Angliában és Írországban, de rosszabb helyzetben, mint a Habsburg-monarchia más területein, ami azonban a bizonyítékokon túlmenő vélemény. A vallási unio-tárgyalások racionalisztikus hátteréről ír *Varga Zoltán*, A magyar romantika korának vallásossága, *Protestáns Szemle* 1936, 213., 1., *Farkas Gúla*, A magyar romantika, 1930. terminológiáját követve és szépen kimutatva a vezető szellemekről, így Kazinczyról és Kőlcseyről, hogy vallási felfogásukban a racionalizmus mellett jó adag érzeimiség is volt. A romantika mint kormeghatározó nézetem szerint inkább csak az irodalom és egyes nagy személyiségek vizsgálatánál használható fogalom; egész korszakra nem merném alkalmazni, miután gazdasági, társadalmi, politikai életben inkább a rendiség és a nacionalizmus a szétválasztásra, elhatárolásra alkalmas fogalmak, semmint a mindkettővel kapcsolatban megfigyelhető romantika.]

Ferenc király történetére ma is a leghasználatóbb *Horváth Mihály* id. nagy magyar történetének 8. kötete (1823-ig) utána ugyancsak *tőle*. Huszonöt év Magyarország történelméből 1823—1848, III. kiadás, Budapest, 1886, 3 kötet, ő talán az egyetlen, aki e korra a főfontosságú országgyűlési irományokat és naplókat átnézte és itt-ott levéltári anyagot is használt; beosztása, mely szerint már 1802 óta ébredés korszaka van, nem fogadható el, sem 1825-nek, mint korhatározó évnél különben általánosan elfogadott felvétele. Nagy diplomáciai anyagot hoz, európai vonatkozásokban, *Wertheimer Eduard*, nagyszorgalmú, boldogult történetírónk: *Gesch. österreichs* u. Ungarns im ersten Jahrzehnt des XIX. Jhs. 2 kötet, Leipzig, 1884, 1890 (*Wertheimer* műveinél lehetőleg az eredeti német szövegeket használom). *Anton Springer*, *Gesch. österreichs seit dem Wiener Frieden*. 1809, Leipzig, 1863, 1. kötet, liberális felfogású, sokban igaztalan de részletes előadás, szintén az országgyűlési iratok alapján is. *Viktor Bibi*, *Der Zerfall österreichs*, I., *Kaiser Franz u. sein Erbe*, 1922, levéltári adatokat is hoz, erősen elfogult neoliberais előadás; *Heinr. R. v. Srbik*, *Metternich, der Staatsmann und der Mensch*, 2 kötet, München, 1925, a legrészletesebb és legpontosabb irodalmi és levéltári tájékoztatást hoz, Ferenc utolsó évtizedeire nézve Metternich felelősségét erősen leszállítja, s egyébként alakját megkísérli szellemtörténeti magaslatra emelni, anélkül, hogy a szó szoros értelmében Metternich „becsületmentését“ kísérelné meg. *Uhlirz* i. m. 2. kötete kitűnő, rövid előadást és teljes bibliográfiát nyújt, a cseh, sőt a magyar feldolgozásokról is ez egyetlen összeállításunk. Kútfontok jegyzékét 1. *Bar-toniek Emma* id. m. — A Millenniumi Történet erre a korra alig használható kompiláció, s miként látható, jóformán a 80-as évektől kezdve, legalább félszázadon át nem nyúlt hozzá tudományunk ehhez a korhoz, miből következnek egyrészt előadásom nehézségei, másrészt az, hogy sokban oly anyagot hozok, amely sem Horváthnál, sem a Mill. Történetben nem található. Kútfontok dolgában elsősorban az országgyűlések egykorú aktái (irományai) és diáriumi (naplói) jönnek tekintetbe, továbbá *Domanovszky Sándor* hatalmas publikációja (a Klebelsberg-féle Fontesben), József nádor iratai, eddig három kötet, 1925, 1929 és 1935, egészen 1809-ig bezárólag, óriási aktatömeg modern feldolgozásával.

A közjogi fejlődést az országgyűlési nyomtatványok folió kötetei után rajzoló, melyeket eddigi jogtörténetünk és közjogi irodalmunk, sajnos, nem vett tekintetbe. A leges fundamentalesnek tudtommal első összeállítása közjogi tankönyvekben, *Ant. Faber*, *Compendium institutionum statisticarum*, Pozsony, 1834, 2. kötet, 5. 1. A pactum regiminisre, 1807, Irományok, 433. 1., üzenet; a primás szavai, 1792, Naplók, 57. 1., az 1807. idézet, írom., 293. 1., az 1812. felirat, írom., 1., 249—265. 1. Az 1808 megnyitó-

beszéd, Napló, 37. 1. Az 1820. beszédet idézte *Springer* id. m., 1, 328. 1., az Augsburger Allgem. Zeitungból, ahol szó szerint közölve. Az 1825. megnyitóbeszéd, Napló, 1., 41. 1. [V. ö. *Baranyai Zoltán*, Első Montesquieu-fordításaink, Egyet. Phil. Közlöny 1920; az Elmélekedések a rómaiak nagyságának és elenyészésének okairól 1806-ban jelentek meg magyar fordításban „egy igazi magyartól“.]

Ferenc abszolutizmusára 1. az id. német műveket, általánosságban *Meinecke* id. Idee der Staatsräsonját, továbbá *Fritz Hartung*, Die Epochen d. absoluten Monarchie i. d. neueren Gesch., Hist. Zschr., 1931, 145. kötet. A kabineti és rendőrcsalomra 1. az id. művek mellett *Hock*, Der österr. Staatsrath, továbbá *Sybel*, *Vivenot*, *Fournier*, *Schlitter* műveit és aktapublikációit (id. Uhlirznál), *August Fournier*, Die Geheimpolizei auf dem Wiener Kongresse, bevezetés, 1913. [Jós. Kari Mayr, Metternichs geheimer Staatsdienst, 1935.] Rainer főhercegre 1. *Wertheimer*, Budapesti Szemle, 1894, 77. kötet, József nádor tárgyalásaira a rendőrségről, *Domanovszky* id. m., 1., 204. 1., továbbá 222., 388. 1. *Wertheimer*, Az 1807. évi magyar országgyűlés, Századok, 1896; *Piringer*, Ungarns Banderien, 2 kötet, 1810; *Gustermann*, Die Ausbildung der Verfassung des Kgrs. Ungarn, 2 kötet, 1811, a tübingai pályakérdésre *Heinrich Gusztáv*, Kazinczy F. tübingai pályaműve a magyar nyelvről, Régi Magyar Könyvtár, 37., Bpest, 1916 és *tölem*, Iratok, 72., 304. 1. A Kaunitz-féle idézet a divideről, *Mályusz*, id. m. 387. 1., hasonló nyilatkozat Schmidfeld tábornoktól, u. ott, 237. 1. [és az 1791., fent idézett haditanácsos irat; Somogyira 1. *Patonay József*, Medgyesi Somogyi János államtanácsos és a magy. kegyes tanítórend, kny. a tatai réalimm. Értesítőből, 1935.] Baldacci magyarellenességére 1. id. művet, Iratok, a bevezetést és 70., 292., 293., 304. 1. az ő votumait.

József nádor 1801. beadványa *Domanovszky*, 1., “3. 1., 1810-i nyilatkozatára *Wertheimer*, József nádor eszméi Magyarország és Ausztria regenerálásáról. Bp. Szemle, 1881, 26. kötet és *ugyanő*, *Az* 1811/12. magyar országgyűlés, Bpest, 1899 (Olcsó Könyvtár, 1826—29). A Pálffy—Davoust-esetről, *Domanovszky*, 2., 192. s köv. 11., Almásy-esetre, u. ott, 2., 562. 1. [V. ö. *Domanovszky Sándor* kiadásában József Nádor Iratai III. kötetét, 1807—9, 1935, gr. Klebelsberg-féle Fontes, így 713. 1. a mérsékelt rendi alkotmányra, 245. 1. a Chotek-tervre, 624. 1. a primás közlésére, 820. 1. Kutscherára; ugyanezen kötetben fontos iratok József nádor hadsereg-reformgondolataira, így 206, 229, 269, 281, 290, 307, 327 stb. 1.; a béke érdekében 665. 1.; az ugyanitt közölt Naplóban a győri csata részletes leírása.] Baldaccira általában az udvari viszonyokra 1. *Krones*, Zür Gesch. österreichs im Zeitalter der franz. Kriege u. der Restauration 1792—1816, mit besonderer Rücksicht auf das Berufsleben des Fr. v. Baldacci, Gotha, 1886 és *u. az*, Aus österreichs stillen u. bewegten Jahren 1810—15, Innsbruck, 1892 (János fhg. naplóival). József 1807. megnyitója, országgyűlési Napló, 13. 1., 1805. megnyitója, Napló, 28. 1.

Az ausztriai császári cím kérdéséről, *Tezner*, és az osztrák iskola felfogásával szemben igen jó hazai kutatásaink vannak: *Nagy Ernő*, Az ausztriai császári cím felvételéről, Akad. tört. Érték., 1897, *Illés József*, A magyar címer és kir. cím története 1804-től kezdve, *u. olt*, 1916, v. Ö. *Csánki Dezső*, Az új magyar és ú. n. közös címerekről, Századok, 1916. — *Angyal Dávid*, Magyar politikai perek a XIX. század első éveiben, Századok, 1916 és *u. az*, Szakaszok Magyarország újabb történetéből, Kultúra és tudomány, 1928. Károly fhg. kísérleteire 1. *Domanovszky* id. m. több fontos aktáját, továbbá az ismert *Angeli-* és *Criste-éle* műveket. *Horváth Mihály* az önzésen csodálkozik, 8., 240. 1., az 1802. katonai idézet, Napló, 105. 1., a népszámlálásról, 108. 1., a kuriális jobbágyság nem-adózásáról, 134. 1., köztárról, 354.-s köv. II. Az 1805. országgyűlés december 2-i nagy felirata, írom. 457—71. 1. Az 1802. országgyűlés vadászati tárgyalásaira, Napló, 332., 346, II. Az 1807. országgyűlés katonaiállítási vitái, Napló, 72., 78., 249. 11., a liberum oblatumról, 126. s köv. 11. A Vay Miklós-ügyre, *Domanovszky*, 2., 771. 1. Az 1808. katonai tárgyalásokról, Napló, 126., 164., 277., stb. 11.

A devalvációra és azzal összefüggő kérdésekre alig van modern feldolgozásunk, kivéve *Emmerich Zempléni*, Wirtschafts- u. Finanzgeschichtliches zür Bankozettelperiode in Ungarn, Ung. Jahrbücher, Berlin, 1928, 87. L, aki az infláció hatásáról és a rendi fináncpolitika modernizálásáról tájékoztat. Régebbi irodalom: *Adolf Beer*, Die Finanzen österreichs im XIX. Jh., 1877. *Jos. R. v. Hauer*, Beiträge z. Gesch. der öst. Finanzen, 1848 (használható, pontos), *Kautz Gyula*. A nemzetgazdasági eszmék tört., id. m., továbbá *Springer* és *Horváth* is foglalkoznak a kérdéssel. A legújabb osztrák irodalom, *Stiassny*, *Hoffmann v. Wellenhof*, stb., idézve *Johanna Kraft* művében, Die Finanzreform des Gr. Wallis u. der Staatsbankerott v. 1811, 1927, mindezek a kérdések magyar oldalára is adatokat hoznak. A hazai lotto-adminisztrációra, *Schwartrner*, Statistik, 2., 329. 1. Az 1811. országgyűlés pénzügyi felfogására nevezetesen feliratai, főként írom., 25., 93—114., 196., 249—265., 507. II., az ideig-óráig hasznható elvekről, 258. 1. Az államszínkísérletre *Krones*, Aus österreichs, stb. 42., 78., 133. 1. *Bibi*, Der Zerfall..., 206. stb. 11. Az 1825-öt megelőző vármegyei ellenállásra 1. *Horváth*, 25 év, 1. kötet, Platthy felirata u. itt, 113. 1. A jobbágy vitára, Napló, 5., 509—131., Nagy Pál 1825 nov 5-i felszólalására *Guzmics Izidor* naplója, kiadta *Vaszary Kolos*, Adatok az 1825. országgyűlés történetéhez, Győr, 1883, 117. 1. Felsőbüki Nagy Párról egyetlen összefüggő munka *Csengery Antal*-tói, Magyar szónokok és státusférfiak, 1851, ma már elavult, előadásának hitelessége sem biztos. A nyelvkérdés egésében id. Iratok c- művem alapján. [A temesvári iskolákra 1. *Hans Wolf*, Das Schulwesen des Temesvarer Banats im 19. Jh. (Veröffentlichungen des Wiener Hofkammerarchivs, hgg. vöm Josef Kallbrunner I. 1935), 167. stb. 11., pontos és hasznos munka, ritkán a magyarság iránti, ma oly gyakori éllel: pl. mikor a XVIII. század végén arról szól, hogy a magyarok „üldözték“ a német iskolákat, amiről adatai nem szólnak (174. 1.)] Az 1827-ben kiküldött bizottságok operátumai 1830-és 1831-ben nyomtatásban is megjelentek, feldolgozva közülük egyedül az irodalmi bizottságé van, *Kornis* id. m., 2., 3. 1. *Merényi Oszkár*, A magyar lélek és ideáljai a XIX. század első évtizedeiben, Kaposvár, 1930, egyoldalú irodalmi szemlélet, a vonalak benne összegabalyodva.

A francia háborúban való részvételünkre sem modern, sem régebbi feldolgozásunk nincsen, s ezért a bécsi cs. és kir. hadilevéltár osztrák szempontú kiadványaihoz kell fordulnunk (Kriege unter der Regierung des K. Franz c. sorozat), melyben a magyar csapatok működése valósággal el van rejtve. Egyetlen hadjáratról van modern feldolgozásunk: *Pilch Jenő*. Magyar csapatok az 1812. évi hadjáratban (Hadtört. Köz., 1913), mely megmutatja, hogy a magyar hadi vitézség iránti szeretettel —, de munkával is, — minő értékeket lehetne még teremteni. *Dormándy Géza*, Magyar csapatok az 1813. drezdai csatában, u. ott, 1914, már csak *Glaise v. Horstenau-n&k* a fenti bécsi sorozatban megjelent (Befreiungskriege) művéből veszi adatait. Az egyes tábornokok életrajzi adatait 1. *Hirtenfeld*, Der Militär Maria Theresien-Orden u. seine Mitglieder, Wien, 1857, ennek egy kivonata magyarokról, Hadtört. Közi. 1891. Krayra újabban *Juliét Ferenc*, Magyar hadvezérek. Mecséryre *Gyalóky Jenő*, Hadtört. Közi. 1922—1923; önéletírása, u. itt, 1924. Simonyiról *Nagy Pál* nagyváradi akad. tanár „példás élete leírása*“, Pest, 1819, csinálta még életében a legendákat, ezek kritikáját 1. *Nagy Géza*-tói, Hadtört. Közi., 1911. Az egyes vitézi vonásokra *Kiss Károly*, Magyar alvitézek hőstettei az újabb korszakban, Tudom. Gyűjtemény, 1828—30, továbbá ezredtörténetek, melyek még rendszerezendők volnának, a Marbot-ésetet 1. Mémoires du général *Marbot*, Paris 1892, 1., 224—230. 1., v. ö. Budapesti Szemle, 1892, 71. kötet, 17. 1. Fedák Mihályra *Gárdonyi Albert*, Hadtört. Közi., 1918. Mecséry Aspernnél, u. itt, 1895, 269. L, Kövesdy káplárra *Pilch Jenő*, u. itt, 1893, Fazekasra *Tóth Rezső*, Fazekas Mihály versei, Régi Magy. Kvtár, 9. 1. [Nagy András ceutai leveleit kiadta *Nagy Szeder István*. Kiskunhalas város története III. rész 1936, 130.1.] *Berkó István*, Melyik hát a legkiilönb katona? Hadt. Közi., 1928. E kapcsolatban említhető Széchenyi szerepe a lipcei csatában: *N. Thurzó Kálmán* cikke erről u. itt, 1914. — A nemesi fölkelésre: 1797-re *Gömöry*, Hadtört. Közi., 1888, *Daróczy*, u. itt.

1915; 1800-ra *Angyal* és *Gyalókey* u. itt, 1915, 1805-re kitűnő és minden egyéb insurrectiót alapjában megvilágító *Gyalókey Jenő*, A magyar insurrectió 1805-ben, u. itt 1925, a katonai szempontot a felkeléssel, mint ultima ratióval szemben ő fejti ki, v. ö. u. az, A magyar insurrectió reformtervei, Századok, 1925. 1809-re több értekezés mellett *R. Kiss István*, Az utolsó nemesi fölkelés, 2. kötet, 1909, 1911, a másodikban a fölkelők névjegyzékei. Kisfaludy Sándor fölkeléstörténete, kiadva *Gálos Rezső*, Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái, Győr, 1931., Hazafiúi szózata *Angyal Dávidtól* kiadott minden munkáiban, az idézet innen, 8. köt., 57—59. 1. Érdekes *Flohenegger Lőrinc* győri kanonok naplója, Tudom. Gyijjt 1820. Napoleon proklamációjára az irodalmat és fontos megállapításokat 1. *Horánszky Lajos*, Bacsányi János és kora, 1907, c. művében, továbbá *Wertheimer*, Beziehungen Napoleon I. zu Ungarn, Ung. Revue 1883, *André Lévai*, La révolution française, Napoleon I. et la Hongrie, Budapest, 1921 (401 idevonatkozó magyar mű bibliográfiája). [Eszterházy Miklós herceg királlyá választása tervére 1. *Domanovszky*, József Nádor Iratai 3, 737. 1. a nádor naplóját.]

II. A TÁRSADALOM

A külföldi népesedés adatai *Kulischer* többször id. Alig. Wirtschafts-gesch.-ből; a hazaiak a következő statisztikák összehasonlításából nyerhetők: *Martin v. Schwartner*, Statistik des Kgrs Ungarn, 2. kiad. Ofcn 1809, 2 kötet (v. ö. Lukcsics Pál, Schwartner Márton élete és tudom. jelentősége, Veszprém 1914), *Magda Pál*, Magyarországnak és a határőrző katonaság vidékeinek legújabb stat. és geogr. leírása, Pest, 1819, *Fényes Elek*, Magyarország statisztikája, Pest, 1842, 3 kötet, *Tagányi Károly*, Az 1787. évi első népszámlálás eredményei, Magyar Gazdaságtört. Szemle, 1896, u. az, Az 1828. évi országos összeírás végleges eredményei, u. ott, 1906; ezeken kívül használhatók *Lad. v. Bielik*, Ethn.-geogr. Statistik des Kgrs. U., Wien, 1837, *Joh. Springer*, Stat. des öst. Kaiserstaates, 2 kötet, Wien, 1840. József nádor, 1801. megfigyelései *Domanovszky* 1, 396. 1. Az 1825—7. országgyűlési vita a jobbágytelken lévő nemesekről az 1826 május 29. leirat (írom. 661) alapján folyt le, Napló 2, 651 és 3, 250 1., ezek szerint Fejér, Veszprém, Győr, Vas, Moson, Sopron, Pozsony, Nyitra, Trencsén, Liptó, Bars, Gömör, Árva, Túróc megyében résztvettek az adózásban. Az 1809. vagyoni állapotokra *R. Kiss hívón* id. m. 1, 35 stb. 11. Az 1806-iki Ratióra és iskoláztatásra kitűnő előadás *Kornis* id. m. 1, 273. stb., 287. stb., 113, 320, 329. 11. Az akkori protestáns iskolai viszonyokra kitűnő *Tóth Endre*, Mándi Márton István élete; *Trócsányi Dezső*, M. Márton I. tudományos munkássága, Pápa, 1931. A „tábla-bírókor“ elnevezésére és általában művészeti formáira, a városkép akkori alakulására alapvető *Lyka Károlynak* eléggé meg nem becsülhető műve, A táblabíró-világ művészete, 1800—1850, 4 köt., Budapest, 1922. A vármegyeházák építkezésére az egyes megyei monográfiák. A vidéki kastélyokra *Lyka* id. m. és *Rados Jenő*, Magyar kastélyok, 1931, tanulságos bevezetés és jegyzetek. A városokra: *Kovács Gyula*, Makó város építészete a XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig (Csanád vm. Könyvtár, 17. sz.), *Bíró József*, Nagyvárad barokk- és neoklasszikus művészeti emlékei 1932; *Szentpéteri Kun Ágota*, A debreceni ref. nagytemplom 1805—1827, Debrecen, 1930; Szatmár kifejlődésére az adatokat 1. *Lyka* id. m. 3, “ I. Általános művészeti tájékozás e korról *Péter András*. A magyar művészet története, 2. köt., u. itt a templomépítések, Pollack és mások működése. Pest szépitésére József nádor 1805. felterjesztése *Domanovszky*, 2, 63. 1., igen értékes előadás *Schoen Arnold*, Pest-budai művészeti almanach, 1919, főként 74. stb. 1. Pest és Buda részletes leírása a *Lübeck-léle* Ung. Miszellen III.-ban; *A. Schreiber*, Die Donau-Reise, Heidelberg, 1839 is. [A romantika és biedermeier, miként az előbbiről már fent megjegyeztem, a rendi és parlamenti nacionalizmus mesgyéin jelentkezett, s nézetem szerint főként az átmenet idején, 48 előtt volt mindkettőnek, mint polgári-nemesi életformának nagy jelentősége. V. ö. *Farkas Gyula* id. műve mellett *Zolnai Béla*, Irodalom és biedermeier (a szegedi egyetem Actáiban, VII, 1935); mindkettő út-

toro és új utakat mutató munka. Sok érdekes adatot hoz a biedermeierre is *Trócsányi Zoltán*, A történelem árnyékában. 1936.]

A gabonakonjunktúra és összefüggései ismeretét *Iványi-Grünwald Béla* szép bevezetésének köszönhetjük a Klebelsberg-féle Fontes Széchenyi Hitele kiadásában, Budapest, 1930. V. ö. a II. József korabeli terméskimutatást *Grellmann*, Statistische Tabellen, 3., 1802, Göttingen, 578. 1.. *Belitzky János*, A magyar gabonakivitel története 1860-ig, 1932 (Domanovszky-féle Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, 2. sz.), sok idevágó adattal, az odesszai búzára 120. 1. Lilién báró *Károly János*, Fejér vm. tört., 1., 520. stb. 11. Hunyady-birtokra *báró Mednyánszky Alajos*, Die Neutraer Gespanschaft (Hesperus, 1817—19, újra ed. *Csaplovics*, Topogr.-statist. Archiv des Kgrs. U., 1821, 2., 1. 1.). Birtokok leírására fontos *Joh. v. Csaplovics* Gemälde v. Ungarn, 2 köt, Pesth, 1829, a szerző ügyvéd, a Schönborn-uradalom jószágigazgatója, nagy ismeretekkel rendelkezett, de a magyarságot egyrészt szláv, másrészt fölvilágosodott kispolgári szempontból lenézte. Sok kiaknázatlan gazdasági adat: *Adolf Schmidl*, Reisehandbuch durch das Kgr. U., Wien, 1835, *Puky Károly*, A magyar haza, Pest, 1833, benne puszták és csárdák jegyzéke, [legújabb *Zoltai Lajos*, Mikor keletkeztek Debrecen határában a pusztai csárdák? Debreceni Szemle 1934, 27. 1.] továbbá a különböző útleírások, melyeket tudományunk eddig nem vett tekintetbe, pl. *Townson* már említett nagy útleírása, *gróf Hofmannsegg* (magyarul *Berkeszi István*-tói, Olcsó Kvtár, 581—2. sz.), Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldött levelei, Győr, 1793, *William Hunter* Esq. Reisen durch Frankreich, die Türkei u. U. bis Wien, Leipzig (1796), *Jul. Wilh. Fischer*, Reisen durch öst., U., Steyermark, Venedig, Wien, 1803, *Ernst Moriz Arndt*, Reisen durch einen Theil Deutschlands, Ungarns, stb. Leipzig, 1804 (ism. *Hajnal István*, Magyar Szemle, 1927, L, stb.) *Joachim Gr. Sternberg*, Reise nach den ung. Bergstädten, stb., Wien, 1808, *Franz Sartori*, Länder- u. Völker-Merkwürdigkeiten des öst. Kaisertums, Wien, 1890, (pl. 3., 232., a pesti egyetem leírása, 4., 63., az Orczy-kert), *Domenico Sestini*, Viaggio curioso... per la Valachia, Transsilvania e Ungheria, Firenze, 1815, *Freih. L. v. Stürmer*, Skizzen einer Reise nach Konstantinopel, Pesth, 1817, gr. *Batthyány Vince*-nek utazása Magyarországnak, Erdélynek... egy részén által 1805-ben, magyar fordítás, Pest, 1818, *Ernst Friedr. Germar*, Reise nach Dalmaticn, stb., Leipzig, 1817, Die Burgvesten u. Ritterschlösser der öst. Monarchie, Brünn, 1819, stb. (pl. 1., 67., Kismarton, 2., 52., Gödöllő, stb.), *Adalbert Jós. Krickel*, Fussreise durch den grösten Teil der öst. Staaten, Wien, 1830, 2 kötet, *J. G. Kohl*, Reise in U., Dresden u. Leipzig, 1842, 2 kötet (bár a 30-as évektől kezdődik a liberális felfogású útleírás, ez még nem annak típusa). Sok használható rövid útleírás folyóiratokban: *Joh. Carl Lübeck*, Ungrische Miscellen, Pest, 1805 (pl. 4., 35., Ub. den Nationalungar, seinen Charakter und seine Lebensart), *Hormayr*-féle Archiv für Geogr., stb. (pl. 1817, Guillaume Erdélyről, 1823, G. Schweizer útja Pestre, Briefe aus U., a Dunántúl, Balaton, stb. részletes leírása); ez irodalom kis részéről szól *Bredetzky*, Beyträge z. Topogr. des Kgrs. U., 3., 1. 1.

Mezőhegyesre *Csaplovics*, Archiv, 1., Alcsúthra *Török János*, Magyarország legjobb gazdasági és iparvállalatainak ismertetése, L, Alcsúth gazdasági tekintetben, Buda, 1841. [A piarista birtokra 1. *Bojt Lajos*, A fejevári örkanonokság (custodiátus) birtokának története a XVII. század végétől, 1833-ig, 1935 (diss.), 83., 147. 1., igen értékes összeállítás; az urbárium hatására 1. *Wellmann Imre* id. értekezését: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása (1770—1815) (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, szerk. Domanovszky Sándor, 1933.) 78. s köv. 11. A mágócsi uradalom igen tanulságos leírását 1. Jószágismertetés, kiadja a Magy. Gazdasági Egyesület. I. A mágócsi uradalom Csongrád vármegyében, Pest. 1869 (a kiküldött bizottság: Korizmics László, Bossányi László, Morócz István jelentése;; az idézet az aratógépről a 129. lapon. A Pálffy-birtok parasztlázadásáról a nunciusi jelentések alapján ír *Meszlényi Antal*, id. m. 226. 1.] Az emissziós kölcsönökre *Iványi-Grünwald* id. m., 58., 1. és *u. az*, Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának előzményei, stb., Pécs, 1827, 67. 1.. a Rothschild-kölcsö-

nőkre *E. C. conte Corti*, Der Aufstieg des Hauses Rothschild, Das Haus Rothschild in der Zeit seiner Blüte, Leipzig, 1927—1928; a juhtenyésztési konjunktúrára szintén *Iványi-Grünwald* id. Hitel-kiadása, továbbá *Balásházy János*, Gyűjtemény a juhtenyésztésről, 2 kötet, 1827, *Bartosságh József*, Gyakorlati javaslatok a birkatenyésztés köréből, Pest, 1840, a gyapjúfajták leírása *Stef. v. Kees*, Darstellung des Fabriks- u. Gewerbswesens im öst. Kaiserstaate, ossz. 4 kötet, Wien, 1823 (más hazai terményekre is fontos). [A német részesbirtásokra *Bojt* id. m. 139. 1., v. ö. még *Téglás J. Béla*, Részletek Csongrád megye demográfiai változásaiából a XVIII. század óta, Szeged, 1936.] A göbolyhízalásra, pusztai bérletekre, az alföldi birtokokra igen jó (az útleírások mellett) *Erdélyi János* (a Károlyi grófok jószágigazgatója), Nemzeti iparunk, Pest, 1843, ahol a huszas évekről van szó; hagyatékából kiadta *Fényes Elek*; ötöle a tótkomlói huszárok története, 117. 1., a nagyvárosok „alábbvaló” pusztáiról, 116. 1.; a lángi Zichy-birtokról *Károly János* id. m. — A társadalmi állapotokra nagy anyagot jói ad elő *Takács Mária*, Társadalmi állapotok és törekvések, 1830—1847, 1909. [Egy eléggé egyéni arisztokrata életre l. *Döry Ferenc*, gróf *Butler János* házassága, 1931.]

Fáy András és Kisfaludy Károly novelláinak társadalmi háttérééről *Szinyeyei Ferenc* kitűnő műve, Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig, 1., 40., 46.1. [Somogyi János birtokszerzéseire *Patonay* id. m. 24.1.], az infláció hatása a kisnemesekre, *Zempléni* id. m., a dinnyeevésre *Hofmannsegg* id. m., *Magda Pál* id. részlete, id. m., 77.1., a Podmaniczky-birtokról, *báró Podmaniczky Frigyes* Naplótöredékek, 1., 8. 1. A balatoni parasztokról *Asbóth János* ír, *Bredetzky* id. Beitrage, 1., továbbá *báró Vay Miklós*, Emléklapok (1823-ból); Szepességre gróf *Batthyány Vince* id. m., 20., 32. stb. 1. [A telkek aprózódására eltérő adatok: *Bojt* id. m., 70. 1., *Wellmarm* id. m., 107. 1., Magyarcsanádra *Thirring Gusztáv*, Egy alföldi falu népességi viszonyai II. József korában, Magyar Statisztikai Szemle 1935, 753. 1. Kecskemétre u. az, u. ott, 1935, 375. 1. Itt említem meg a Magyar Statisztikai Szemle dicséretes kezdeményezését, mellyel a II. József óta rendelkezésre álló összeírások demográfiai, s emellett gazdasági tanulságait is összegezve adja egyes városokra nézve, így Győrre és Pestre 1934. évfolyamban, Kecskemétre 1935-ben, Veszprémre 1936-ban; külön kiemelendő e vállalkozással kapcsolatban *H. Pálffy Ilona* úttörő dolgozata: A magyar történeti statisztika forrásai, u. ott 134.], az oldalkeresetről már *Hanusfalvai Spilenberg Pál*, Szabad elmélkedések a földeknek kimérés szerint felállítandó adózás systemájának tökéletlenségéről, Kassa, 1790. A kunsági orvos, dr. *Balogh József*, A magyarországi szikes vidékek természet-tudományi tekintetben, 1840, hasonló adatok az alföldi életmódról, *Topperczer Tamás*, A magyarországi pokolvar, Buda, 1837. A köznép oktatója *Falusi Mihály*, Okos gyermeknevelés példája a köznép hasznára, Pozsony, 1805 (jegyzetek és bev. eredeti), 246. 1. [A magyar paraszt kényelemszeretetére és annak magyarázatára l. *Wellmann* id. m., 84. sk. 11.] *Takács Éva*, Barátságos beszélgetés a földművelő nép állapotjáról, Tudom. Gyűjt., 1824, VI., 2., *Györffy István*, Magyar népi hímzések, I. A cifraszúr, 1930, 34., 79. stb. 11., a magyar virágmotívumok nyugati kapcsolataira, kolostorkertre, stb.-re l. *Rapaics Raymund*, A magyarság virágai, a virágkultusz története, 1932. [Az újabb részletre *Papp László*, A kecskeméti viselet múltja, Népelet-Ethnographia, 1930; adatait természetesen nem lehet általánosítani; v. ö. a XVII. századra *Trócsányi Zoltán*, A régi falu I., 1933, 27. 1., szerző e füzetei tanulságos földolgozásai az egykori irodalomnak.] A vései parasztokról, *Bredetzky*, Beitrage, I., XI., 1803-ból. A vendekre *Csaplovics*, Croaten u. Wenden in Ungarn, Pozsony, 1828; tótságra *Spilenberg* id. m., *Csaplovics*, Gemälde, 2., 90., stb., II., az összes házalók leírása. A borsodi házipénztárról kimutatás *Debreczeni Bárány Péter*, Borsodvármegye némely statistical tekintetben, Tudom. Gyűjt., 1817, IX., 49. 1., a fertői gulyásbúcsúzás, *Kohl* id. m. u. itt a cenki parasztok kedves leírása, az összehasonlítás osztrák, észt, stb.-vel, 1., 19., 21., 51., 65. 11., a Dessewffy-idézet a Taglalatból, *Iványi-Grünwald*, Hitel kiadása függelékében, 557. 1., a fürdőző szolgabíróról, ifj. *Dombóváry Géza*, Fenyítő eljárás és büntetési rendszer Pest megye

ben a XIX. század első felében, Budapest, 1906, 77., 78., 366. 1. (a botbüntetésről), 58. stb. 11. (fogház, stb.); [a szolgabírói büntető eljárásról 1. *Meznerics* Iván, A megyei büntető igazságszolgáltatás a XVI—XIX. században (Értekezések *Eckhart Ferenc* jogtörténeti szemináriumából, 1. 1933) 28. 1., a polgárok és jobbágyok actorátusára 1. *Torday Lajos*, A megyei polgári peres eljárás a XVI—XIX. században (u. ott 2. szám, 1933), a nem-nemes ügyvédekre, *Meznerics*, id. m., 41. 1.]; a fenyítő igazságot *D. Bárány Péter* köve-teli id. h.

Az ausztriai ipar e korbéli történetére kitűnő *Joh. Slokar*, *Gesch. d. öst. Industrie u. ihrer Förderung unter K. Franz I.*, Wien, 1914, ebben a nagy osztrák irodalom idézve; nálunk semmi modern földolgozás. A felhozott adatok *Slokar*, 178., 101., 161., 163., stb., 11. Székesfejérvár leírása *Kohl* id. m., 2., 409. 1. A polgárok száma *Tagányi* id. 1928. összeírásból; különben *Schwartner*, *Fényes*, *Kulischer* id. m.; a céhekre von. adatok *Szádeczky Lajos*, Iparfejlődés és a céhek tört., 1., 1913 (Orsz. Iparegyesület báró Kornfeld Zsigmond könyvtára VI.), 168., stb. 11.; [Windischre kitűnő anyaggyűjtéssel készült életrajz: *Fritz Valjavec*, Karl Gottlieb von Windisch (1725—93), Das Lebensbild eines südstösterreichischen Bürgers der Aufklärungszeit, München, 1936, Eckerre nagy szeretettel írt életrajz: *Lám Frigyes*, Egy győri polgár a reformkor-szakban, Győr, 1928; a városi hatóság XVIII. és XIX. századi átalakulását, a nemesség szerepét nagy anyag alapján írja le *Oszeizky Dénes*, A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség fölbomlásakor, 1935, (diss.), főként 56., 61., 64., 67. 11., a szabadkai esetek 62. 1., továbbá *Szele György*, A szé-kelyudvarhelyi nemesség és polgárság kiváltságjogi póra a XVIII. és XIX. század fordulóján, Debrecen, 1913. V. ö. *Gárdonyi Albert*, A szabad kir. városok az 1848 előtti törvényhozásban, Városi Szemle, 1926, 103. 1.]; a mű-malomra Magyar Gazda (az Omge folyóirata), 1843, III., 55., 869. 1. és *Fényes* id. m., 3., 215. 1., a kisüstre u. ez, 210. 1., a dohányra *Jos. M. Deyák* panasz-irata, *Geschichtl. Darstellung der ung. Tabak-Cultur*, stb. 1822; selyemtenyész-tésre Magyar Gazda, III., 59., 927. 1. és *Fényes*, cukorra *Fényes*, 3, 212. 1. és *Horváth Mihály*, Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt, 1840, akkor kiváló mű, ma is sajnos egyetlen (új kiadás *Horváth* Kisebb tört. munkái, 1868, 3. kötet), 298. 1. Posztó stb. *Csaplovics*, Gemälde, 2., 71. 1. *Horváth*, 291. 1. *Fényes*, 3., 218. 1. *Bredetzky*, Reisebemerkungen, 1., 307. 1., 1809-ből, *Horváth*, 295. 1. A pesti vásárok több leírása *Csaplovics*nál, az útleírásokban, stb. A gyáripár fejlődése pon-tosan meg volna állapítható a 20—30-as évek viszonyainak a korábbi leírá-sokkal való összehasonlítása alapján, ily korábbiak: *Jac. Férd. Miller*, *Schedium de praesenti statu fabricarum et manufacturarum in Hungária*, Nagyvárad, 1793. és *K. Karlovszky Endre*, Magyar gyár- és kézműipar 1771—1774-ben, M. Gazdaságtört. Szemle, 1906. — A bányákra *Horváth. Fényes*, *Sternberg* id. m., 1797—1806. jövedelem; a vasbánya- és gyáriparra *Herm. Ign. Bidermann*, Das Eisenhütten-Gewerbe in U., Pest, 1857, I. A brenn-bergi szénre *Fényes*, 3., 204. 1. utak 287., 294. 1. [és a Sopron városi tanács ellenállására 1. *Bán Imre*, A brennbergi kőszénbányászat története 1759—1792, kny. a Bányászati és Kohászati Lapok 1936. évfolyamából.] A Ferenc-szatornára *Csaplovics*, Top.-stat. Archiv, 1., 109. 1., Lujza-útra 123. 1., a Sárvíz, Sió, Kapós munkálataira *Zichy Ferenc* gr., jelentései 1825-ből. A hazai közmunka és közlekedési ügyek története, kiadja a ministerium, Bpest, 1885, 75. 1. Bállá Antal szolnoki szatornaterve, *Csaplovics* 115. 1., Muraszabályozás, 107. 1., *Beszédes József*, A Duna-tiszai hajózható szatornáról, Pest (1723-tól kérdés története). *Vedres István*, A Tiszát a Dunával összekapcsoló új hajókázható tsatorna, Szeged, 1805.

A *Sándor-idézet* Sokfélé, IX., 1808., 120. 1. *Kazinczy* birkaüzletére, Leveli, 17., 540. 1. A zsidóság térfoglalásáról a mezőgazdaságban *Fényes*, 1., 82. 1. és *tölem*, Három nemzedék, 3. kiadás 1934, 152. stb. 11. *Dessewffy*. Taglalat, id. kiadás, 611. 1., a zsidóknak adott uradalmi bérletekről *Csondor János*, Gazdaságbéli számadó és számvevő tiszti utasítások Keszthely, 1819, 71., 83. 1., földrajzi elhelyezkedésükre Három nemzedék, 154. 1., iskolázá-sukra *Kornis* id. m., 77. 1. [A csehországi és galíciai összehasonlítási anyagot

Jos. Rohrer könyvéből vettem: Versuch über die jüd. Bewohner der öst. Monarchie, 1804.] — Az egységes nemzetiségről és a pesszimizmusról *Farkas Gyula* id. m., 195. stb. 11., *Vedres István* terve Egy nemzeti jószág, stb., Szeged, 1807, továbbá *u. az*, A sívány homokság használhatása, Szeged, 1825. A „kolompos“ kitűnő leírása *Dessewffy*, Taglatat, id. h., 611. 1. *Balásházy János-t*, mint Széchenyi előtt járórt méltatta már *Iványi-Grünwald*, Hítel, 243. stb. 11.; művei e vonatkozásban, Tanátsolatok..., Sárospatak, 1829. Az adó és még valami, Pest, 1830, A háztartás és mezei gazdaság tudománya, Debrecen, 1838, 2 kötet, ebben a nálunk divatozó földmívelés részletes leírása (pl. 2., 276. stb. 11., a háromnyomás, váltógazdaság, stb. elterjedése). Végső idézet Az adó és még valami 75. lapról.

HETEDIK KÖNYV

II. RÉSZ

I. SZÉCHENYI STB.

Széchenyi Ferencnek nincs modern életrajza, *Fraknói Vilmos*, Gróf Széchenyi Ferenc (Magy. Tört. Életrajzok), csak külsőleges. V. ö. *Bártfai Szabó László*, A gróf Széchenyi-család története, 2., 1913. a Hofbauer-kapcsolatokra 1. *Jakob Bleyer*, Friedr. Schlegel am Bundestagé in Frankfurt (Ung. Rundschau, 1913), s legújabban *u. az*, Friedr. L. Gr. zu Stolberg u. Gr. Franz Széchenyi, Köln, 1932, a többi magyar mű (így *Breznay Béla*, A modern kor hajnalán, stb., 1912), használhatatlan. A nádorné protestáns körére *Lyka* id. m., 1., 15. 1. — Gróf Széchenyi Istvánnak használható életrajza: *Friedreich István*, Gróf Széchenyi István élete, 2. kötet, Bpest, 1915, becsületes munka, szerzőt azonban Kossuth és a függetlenségi politika impresszionálta, s ezért gyakran nincs elég közel hőséhez; igen sok új adatot hoz Széchenyi életrajzában *Bártfai Szabó László*, id. Széchenyi-család története 3. kötete, Széchenyi műveinek egykorú kiadásain kívül van egy nem teljes akadémiai és most folyik a Gróf Klebelsberg Kunótól alapított Fontes-vállalatban a szerzőhöz igazán méltó újabb kiadás. A Széchenyire vonatkozó nézetek történetére 1. *tőlem*, Három nemzedék, 9. lap-tól; Széchenyi ideaira u. itt, továbbá *Angyal Dávid*, Gr. Széchenyi István történeti eszméi, Bpesti Szemle, 1907, *u. az*, Néhány Széchenyi-probléma, Magy. Figyelő, 1913, IV. (sok megfigyeléssel); legújabb, kitűnő előadás *Iványi-Grünwald Béló-tói*, a Fontes Hítel-kiadása bevezetésében, 1930, aki a Bentham-kapcsolatokat, a keresztény perfekcionizmust és a Belső Csend fogalmát tisztázta. Rendkívüli érdemeket szerzett *Viszota Gyula* évtizedes Széchenyi-munkásságával, nagyszámú alapvető értekezésével és a Klebelsberg-féle Fontes-ben a Naplók kiadásával [eddig négy kötet, több jellemző részlet vettem át belőlük, így a IV.-ből 134. 1. a felkelések új történetiszemlélete, 37. 1. Crescence szövetséglevele, 118. 1. Ad. Smith latin fordításáról, 281. 1. a német intelligenciáról, 423. 1. a szegénység közti utazásról stb.], meg Széchenyi írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal, u. itt, 2 kötet, 1927, 1930; ezen hatalmas kötetek bevezetésein a legtöbb felmerült kérdést ön-feláldozó munkával ő tisztázta; Széchenyi nevelési rendszeréről szépen *Kor-nis* id. m., 1., 528. 1.

Széchenyi két. vonatkozásait a Három Nemzedék és utána *Iványi-Grünwald* id. m. dolgozták ki. A Wesselényi szolgájának bántalmazásáról szóló idézet a Naplók *Zichy Antal*-féle kiadásából, 331. 1. A főhercegekről Naplók, ed. *Viszota*, 1., 25. 1., az úriszékről *u. az*, 2., 101. 1. a magyar parasztról a debreceni garnizonban, *Viszota*, 2., 101. 1. (Zichynél rossz fordítás), a köv. idézetek *Viszota*, 2., 54., 53., 72., 216. 1. Lóversenyre *Friedreich* 1., 91. sk. 11., a keresztény perfekcionizmusra *Iványi-Grünwald*, 166.» 171. 1. *Dessewffy* Taglatatát újra kiadta *Iványi-Grünwald* a Hítel függelékében [Jarányi kasznár rendkívül tanulságos megjegyzéseinek ismeretét *Bojt* Lajos id. m.-nak köszönjük, 79. 1.; továbbá Széchenyi Naplói,

Viszota id. kiadása, 4, 222, 226, 283. 1.] A Világ- és Stádium-idézetek az akad. kiadásból sor szerint: Világ, 13., 53. 1., Stádium, 147., 165., 254., 47. 1., Világ, 80., 43., 47., 64., 65., 60., 67. 1., Stádium, 138., 152., 39. 1., Három Nemzedék, 41. 1., Kelet Népe, akad. kiadás, 15. 1., [Széchenyi polgáriasságáról a betoldott részt *Varga Zoltán* szép tanulmánya, Széchenyi István, a polgár (Debreceni Szemle, 1934, 289. 1.) alapján készítettem; érvelését csak azzal a fentartással tehetem magamévá, hogy Széchenyi frazeológiájában volt sok, Angliában eltanult polgáriasság, de az ő egyéniségét mégsem lehet kontinentális fogalmazású polgári társadalomba állítani, s benne Max Webertől és Groethuysentől leírt vonásokat keresni. Ugyancsak Varga figyelmeztetett *László Dezső* művére, Akarom: tisztán lássatok. Széchenyi István és a magyar jelen, Kolozsvár, 1933, aki Varga előtt próbálta a polgári Széchenyit körvonalazni.] *Wesselényi*, Balítéletekről, Bukarest, 1833, a köv. idézetek: 229., 199., 209., 213., 228., 179., 184., 185., 189., 187., 241. 11.

Kialakult nemzetiség hiányára rámutatott már *Horváth Mihály*, Huszonöt év, 3. kiadás, 1. 195. 1. A nyelvtudomány és Horváth István a fejlődésbe könnyen beilleszthető volt. [Horváth István előadásainak hatásáról, Eötvös József tanúsága szerint 1. *Waldapfel József* id. m. 341. 1.] A Tudományos Gyűjtemény id. cikkei: 1817, 1. A Nemzeti Culturáról közönségesen, 1817, I., 57. (S.) A nemzetiségről, 1819, IX. 32., *Thaisz András*, Közönséges észrevételek a nemzeti characternek megítélésére, 1819, XI., 43. *Gömbös Antal*, A nemzetiségről. A Tud. Gyűjt. előfizetőinek jegyzéke az egyes évfolyamok végén.

Eötvös és Szalay a Margitszigeten: *Fáik Miksa*, Kor- és jellemrajzok, 1903, 217. 1. *Reviczkyre Wirkner Lajos*, Élményeim, 2. kiadás, 1880, sok adattal, s *tölem*. Iratok, 137. 1. A kolerára *Georg Sticker*, Seuchengänge in Ungarn, Bpest, 1931, magisztrális munka; a korán, tragikusan elhunyt kitűnő *Bálint Nagy István* műve, Kolerajárványok Csanád vármegyében, Makó, 1928, *Balásházy János*, Az 1831. esztendői felsőmagyarországi zendüléseknek történeti leírása Pest, 1832. Az 1832—6. országgyűlésre *Horváth* id. m. és *Ferenczi Zoltán* alapos munkája, Deák élete (akad. kiadás), 1904, hol a régebbi irodalom. V. ö. *Záhonyi Béla*, Borsod megye országgyűlési utasításai a reformkorban, 1929. (diss.) *Zichy Antal*, Visszapillantás az 1832—6. országgyűlésre, Bpesti Szemle, 1894, 77. köt., ma már alig használható. [A protestánsok tartózkodására *Varga Zoltán*, szoboszlai Pap István élete és munkássága, Debrecen, 1934, (Theologiai tanulmányok szerk. *Csiksz Sándor*, 43. sz.), a Nagy Pálra vonatkozó idézetek 9 (247). 1.] A kir. propozíciók az Irományok, 1., 3., 1. Deák a földesúri jogról idézve *Ferenczi*, 1., 105. 1. A robot mellett Sopron megye, az országgyűlés Napló, 2., 452. 1., a paraszt még nem elég érett: Naplók, 4., 113. 1. Kölcseyről Kossuth naplója, *Jakab Elek*, B. Wesselényi M. hűtlenségi bűnpere, Kolozsvár, 1876, 2., 79. 1., Fejér megye nyilatkozata Naplók, 5., 16. 1. Az 1836. úrbéri törvényeknek és tőlük létrehozott helyzetnek több egykorú jogi feldolgozása, így *J. N. Preyer*, Des ung. Bauers früherer u. gegenwärtiger Zustand, Pest, 1838, *Joh. Gráf Mailáth*, Das ung. Urbarialsystem..., Pest u. Leipzig, 1838, *Jos. Hubeny*, Die vorzüglichsten Ursachen des schlechten Zustandes von vielen ung. Forsten, I. Die Urbarialholzung, Pesth, 1835. Kölcsey a sok beszédről országgyűlési naplójában, Minden Munkái, 1886, 7., 16., 17. 1. A vegyes házasságok vitájára *Horváth*, *Ferenczi* id. m., Tagén kizárása kétségtelenül jogtalan volt, de beleillett a városi és káptalani követek elleni hangulatba; a hazai és külföldi fontosabb iratokat kiadta, bibliográfiával *Augustin de Roskoványi*, De matrimonii mixtis..., Quinque-Eccl., 1842, 1. köt., *Várady L. Árpád*, Lonovics József római küldetése, Bpest, 1924, Lonovics naplóját kivonatolta *Marczali Henrik*, Budapesti Szemle, 1890, 64. kötet. Kölcseyt mint Széchenyi „legideálisabb kifejezőjét“ *Riedl Frigyes* ismerte fel, idéztem HN., 61. 1. [Berzsenyi, Bajza verseinek, a „Zrínyi második éneke“ c. versnek Herder jóslatától függésére *Pukánszky Béla* mutatott rá, Herder intelme a magyarsághoz, Egy. Phil. Közi... 1922.] Több idézet *Kincs Elek*, Kölcsey a közéletben, Szombathely, 1931 után, így 27., 23., 33. 1. ahol az 1832. szatmári utasítás is, de akinek nem sikerült Kölcsey-

ben a gyakorlati politikust bebizonyítani. Széchenyi írói hatására 1. *Skala István*, Gr. Széchenyi István és a magyar romanticizmus, Bpest, 1932 (diss.), felhasználtam 27., 35. 1. Deákra Ferenczi id. műve mellett alapvető *Kónyi Manó* munkássága, aki Deák Ferenc Beszédeit 6 kötetben (2 kiadásban), kitűnő bevezetésekkel adta ki. Az úrbéri törvények hatásáról Deák: *Jakab Elek* id. m., 2., 58. 1. Erdélyre nincs feldolgozásunk, v. ö. *gróf Teleki Domokos*, Ferenc osztr. csász., magy. kir. és Erdély fejedelmének erdélyi útja, Bpesti Szemle, 1869 14. köt., a jobbágyviszonyokra *Hetényi János*, Erdélynek remélhető anyagi kifejlése... (18*), Kolozsvár; *Kőváry László*, Székelyhonról, Kolozsvár, 1842, *A. de Gerando*, La Transylvanie et ses habitants, Paris, 1845, 2 köt., a szász viszonyokra részletes *Teutsch* id. m., 2. és 3. köt. Wesselényire általában *Kardos Samu*, B. Wesselényi M. élete és munkái. Bpest, 1905, 2 köt., csak mint anyagközlés jöhet számba; szatmári beszéd szövege u. itt, 1., 408. 1., a pozsonyi ifjúság üdvözlése, 1., 266. 1. A pozsonyi ifjakra *Pulszky Ferenc*, Életem és korom, 2 kötet, 2. kiadás, Bpest, 1884, regényszerűen írt érdekes mémoires, mint kútfő túlbecsülve, teli fecsegéssel és sajátmaga kidicsérésével; az ifjakra, 1., 64. sk. 11. is elfogult, szépíteni akarja, hogy őt rokonsága kihúzta a bajból. V. ö. *Ferenczi id. m.*; *Móricz Pál*, Néhány irat a Lovassy L. ellen folytatott perből, Bpest, 1891; *Jakab id. m.*; az egész ügyet tisztázza (Lapsánszky szerepével együtt) *Wertheimer Ede*, A jurátusok felségárlási pöre, Bpesti Szemle, 1908, 133. köt. Deák szerepére *Ferenczi id. m.*, 1. 151. 1.

Széchenyi technikai alkotásaira ma is legjobb *Liphay Sándor*, Gr. Széchenyi István műszaki alkotásai, Bpest, 1896, 1. továbbá *Zelovich Kornél*, Széchenyi mérnöki alkotásai, Bpest, 1921 (7. 1., Clark Ádám nem rokona Tierney Clarknak), *Gonda Béla*, Az aldunai Vaskapu és az ottani többi zuhatag szabályozása, 2 kiadás, Bpest, 1896, u. az, Vásárhelyi Pál élete és művei, Bpest, 1896. A Széchenyi-idézet a hasonmászásról, Naplók, Zichy-kiadás, 241. 1., gőzhajón utazásra nevelés (nem pökni). Hírlapi cikkei akad. kiadása, 1., 126. stb. 11.

II. KOSSUTH STB.

A nyugati liberalizmusra 1. *Wilhelm Hasbach*, Die moderné Demokratie, 2. kiadás, Jena, 1921, továbbá *tőlem*, Három Nemzedék, 75. 1., s az ott felhasznált írók: *Laboulaye*, *Thureau-Dangin*, *Villemain*, *Seilliére*, *Stillich*, *Klein-H at linger*, *Mises* könyveit, *Henri Baudrillart*, Publicistes modernes, 1863; *Hans Zehntner*, Das Staatslexikon von Rotteck u. Welcker. Eine Studie z. Gesch. des deutschen Frühliberalismus, Jena, 1929 (List-Studien, 3.). A hazai liberalizmus terjedésére általánosságban *tőlem*, Három Nemzedék. — *Bölöni Farkas Sándor*, Utazás Északamerikában, 2. kiadás, Kolozsvár, 1835. *Szemere Bertalan*, Utazás külföldön, 2 köt., 2. kiadás, Pest, 1845, *Lamennais*, Paroles d'un croyant, 1833, az egyik idézethez *Rácz Károly*, Debrecen, 1871, fordítását használtam. A reformkor gondolatvilágának még nincs oly részletes és pontos analízise, aminőt a XVIII. századi felvilágosodásra és kezdődő nacionalizmusra *Bavanyay Zoltán*, *Concha Győző*, *Fraknoi Vilmos* és *Eckhardt Sándor* id. műveiben bírnak. Magisztrális bölcseséget és termékeny szempontokat nyújt *Concha Győző*, Pulszky Ferenc, Élet- és jellemrajz, 1903, aki a 30-as és 40-es éveket magyar renaissance-nak nevezte; szerte csak Széchenyi és Kossuth hittek a jövőben, a többiek látták, hogy az országgyűléssel nem lehet reformot csinálni; Concha beszél itt „pozitívista áhítatról”¹¹ és felismeri a kor vallástalanságát: „A nemzeti és szabadsági célokért való lángolás a nemzet tagjai nagy részében a vallási hevülés magaslátára emelkedett.” *Görög Imre*, A nemzeti reformkorszak előzményeiről, 1912 (Békefi Remig-Emlékkönyv, 389. 1.), felismeri a reformkor egységet és hogy az elméleteivel öntudatosította a nemzetet, ami lehetővé tette számára, hogy az utókoron uralkodjék. *Mályusz Elemér*, A reformkor ^{nemzedéke,} Századok, 1923, elsőnek kíséri meg a korszak társadalmi alapjait ^{megvizs-} gálni és a bocskoros nemesség jelentőségére rámutatni; igen értékes ^{ada-} tokat nyújt, konstrukciói közül azonban az 1793-as operátumok végre nem

hajtásából következő végzetes hiátuszt, s ezzel kapcsolatban Széchenyi jelentősége leszállítását, továbbá az egytelkes nemesség megadóztatását, mint a reform végső elősegítőjét nem tudtam elfogadni. Értékes útmutatásokat nyújt egy elhanyagolt kútfőcsoportra, e korra is, *u. ö.*, A helytörténeti kutatás feladatai, Századok, 1923. A kérdés ez oldalára értékes irodalmi utalásokat nyújt *Müller Lipót*, Francia politikai eszmék a reformkor irodalmában, Egyet. Philol. Közlöny, 1923, továbbá a Jungdeutschland hatására *Pukánszky Béla* Goethe-cikke, Ungar. Jahrbücher, 1931. A 40-es években összetorlódo három nemzedéket, s azok jellemzését úttörő módon, nagyszámú irodalmi utalással adja *Farkas Gyula* szép könyvében, A „Fiatal Magyarország”¹¹ kora (A Magyar Szemle Könyvei, V.), 1932. — Pulszky a kereszténységről idézve *Concha* id. m., 24. 1. — Kolbra és tokaji borára *Pulszky Ferenc* memoárjai, 1., 92., 142. II. Victor Hugóra *Müller* id. m., továbbá *Farkas* id. m., 255. stb. 11. Az Athenaeumbeli Honi Utazás *Nagy T.*-től, 1839, I., 325. 1. Kossuth a változásról *Pulszky* id. m., 1., 71. 1. szerint, A francia és angol írók hatására sokat közöl, sajnos, nem történetírói, hanem pártember tollával *Beöthy Ákos*, A magyar államiság fejlődése, küzdelmei, így 2/1., 373. lapon Deák mondása Lamartine olvasásáról. Az elvi tájékoztatanságot még oly komoly politikusoknál is megállapítja *Csengery Antal*, id. Magyar szónokok könyvében, minő Szentkirályi Móric, Tocqueville hatásáról az európai demokráciák irányára 1. *Hasbach* id. m.

Kossuthnak tudományos komolyságra számot tartható életrajza ma nincsen [legújabb regényes életrajzok, történeti adatok felhasználásával, sőt kiadatlan anyag felkutatásával, *Hegedüs Lóránt*, Kossuth Lajos, legendák hőse, és *Otto Zarek*, Kossuth, die Liebe eines Volkes, Zürich, 1935, ez utóbbi olcsó liberális kép, melynek érdekében Széchenyi jelentőségét leszállítja], «öt ahhoz az előmunkálatok is hiányoznak, például a *tőle*, azután *Helpfy Ignáctól* és *Kossuth Ferentől* 13 kötetben kiadott Iratoknak egyszerű kútfőkritikája is hiányzik, holott enélkül e félszázad különböző éveiből származó feljegyzések kútfőileg alig értékelhetők. A *Viszota* id. Széchenyi—Kossuthvita kötetében között Kossuth-naplótöredékek mutatják, mennyire szelektált az öreg Kossuth iratai kiadása közben. Munkámban ennél fogva a Kossuthra vonatkozó részleteknél még nagyobb kútfői mérlegelésre és előmunkára volt szükségem, mint más tárgyaknál. Hogy a Kossuth-irodalom e teljes hiánya mennyire szégyene tudományunknak, erről jobb nem beszélni. A Pesti Hírlap alapítására *Viszota* id. m., 1. kötet bevezetése, továbbá *idősb Szögyény-Marich László* országbíró Emlékiratai, kiadják fiai. 1., 1903, 14. 1. Kossuth e korbeli külsejére *Kohl* id. m., 1., 230. 1. és *John Paget* memoárjai, német kiadás, Leipzig, 1842, 1., 27. 1. A Pesti Hírlap cikkeit *Kossuth*, Iratai 12. kötetéből idézem, a köv. sorrendben: 41. 1. (1841, 26. számból), a botkérésre értékes adatok és felfogás *Fayer* id. m., 1., bevezetés [a botbüntetésre legújban 1. *Sándorfy Kamill*, Törvényalkotásunk hőskora, 1935, 126. 1.], Iratok, 12. kötet, 22., 237., 63. 11. A vármegyei kérdésben tanúsított ellenmondásra rámutatott *Csengery Antal* 1850-ben készített éles művében, Adalék Kossuth jellemzéséhez, *Csengery* összegyűjtött munkái, 2. kiadás, 1884, 2., 395. 1.

A bécsi kormányviszonyokra *Springer, Srbik*, stb. id. művek, Tagebücher des Carl Friedr. Freih. *Kübeck* v. Kübau, Wien, 1909, összesen 4 kötet, sok adattal Metternich és Kollowrat harcaira és ügyvitelére; *Heinr. v. Sybel*, Die öst. Staatskonferenz v. 1836 (Hist. Zeitschr., 38., 1877), *A. Fournier*, Gr. Kollowrat u. die öst. Staatskonferenz v. 1836 (Hist. Studien u. Skizzen, 3., 1912), Kollowrat cseh örözületére adatok *nálam*, Iratok, 105. sk. 11. A főrendi ellenzék pontjait 1. *Horváth*, Huszonöt év, 2., 127. 1., 1839—40. évi országgyűlésre *ugyanő*, *Konkcli Thege Pál*, Az 1840. évi országgyűlés, 2. köt., Pest, 1847 [a hadiadóra 1. *Timon Béla*, Az 1838—39. évi regnicolaris deputatio katonai vonatkozású munkálatai, 1935, ismeretlen levéltári anyaggal]. *Szentkirályi Móric*, Eszmetöredékek a vármegyék rendezéséről (Bpesti Szemle, 1867, 7. kötet), 162. lapról a Szentkirályi-idézet; a vármegyék statutarius joga ügyéről *Fayer* id. m., 1., 43. sk. 11., *Kállay Ferenc*, Az eskütt székéről tekintettel az alsó-táblai szónoklatokra, Pest, 18⁴⁴ (Szabolcs hatá-

rozata id. a Pesti Hírlapból); *iff. Dombóváry Géza*, Fenyítő eljárás és büntetési rendszer Pest megyében a XIX. sz. első felében, Bpest, 1906, a pestmegyei levéltárból gazdag anyaggal; *Viszota* id. m., 1, római 86. 1., kitűnő tárgyalás *Zayzon Sándor*, A centralisták és a megye reformja (Bpesti Szemle, 1917, 171. kötet). A vallásügyre *Roskoványi* és *Várady* id. m. [Metternich szerepére 1. *Hermann Egyed*, Lonovics József római küldetésének (1840—41) belpolitikai és diplomáciai előkészítése. (A Pázmány Tud.-Egyetem egyháztört. szemináriumának kiadványa, 1.) 1934, Beöthy Ödönnek bihari szerepére legújabbban: *Varga Zoltán*, Szoboszlai Pap István id. m., 31. (269.) 1.] *Ferenczi* id. m., 1., 310. 1., *Horváth* id. m., 2., 280. 1. V. ö. még *Réz Mihály*, Gr. Dessewffy Aurél (Bpesti Szemle, 1905, 124. köt.); mind ezen kérdésekre fontos *Csengery*, Magyar szónokok, továbbá Dessewffy Aurél Összes művei, kiadta *Ferenczy József*, 1887, Gr. Dessewffy Emil, Alföldi Levelek, Budán, 1842 (adó- és házi adó-kérdésre); *Viszota* id. m., 1., római 79. k., Kossuth Széchenyiről, naplótöredéke *Viszota* id. m., 2., 627. 1. A centralistákra *Zayzon*, *Csengery* id. m., *Bekics Gusztáv*, A magyar doctrinairek, Bpest, 1882, doktrinélétükre és Széchenyitől eltérésükre 1. *Angyal Dávid*, Szaiay László emlékezete (akad.), 1914, 33, s az 1840. évi Budapesti Szemle, továbbá *Lukács Mór*ic Munkái, kiadta *Gyulai Pál*, 1894, 2 kötet, Gyulai bevezetése, *Papp Ferenc*, B. Kemény Zsigmond (akad. kiadás), 1922, 2 kötet, innen a Kemény-idézetek; a Szalay-idézetek *Szaiay László*, Publicistái dolgozatok, 2., 1847, 252. 1.

Az 1843—44. évi országgyűlésre már *Kovács Ferenc*, Az 1843—“ évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi naplója, 6 kötet, Bpest, 1894, *Ferenczi* id. m., 1., 366., a zalai választásról; a büntetőtörvénykönyv bizottsági történetére *Fayer* id. m., aki kimutatta, hogy nem a badeni mintát utánozták [v. ö. a Pulszky—Mittermayer-levelezést, kiadta *Tarnay János*, Magy. Jogászegyl. Ért., 20., legutóbb felhasználta *Sándorfy* id. m., 158. 1.], a városi kérdésre ismeretlen adatok *Takáts Sándor*, A városi követek küzdelme a személyes szavazatjogért az 1825—48. évi országgyűléseken (Bpesti Szemle, 1932), *Bánk Ernő*, A szabad kir. városok kérdése az 1843—“ évi országgyűlésen, Bpest, 1914 (diss.), (*Frank*), A városi ügy Magyarországon és a pesti tanács (németből), Pest, 1848 (leleplezésekkal). [A városi ügyre *Oszetzky* id. m. kívül tanulságos *Gárdonyi Albert*, A szab. kir. városok az 1848 előtti törvényhozásban, Városi Szemle, 1926, 103. 1., azon megállapítása, mely szerint még az 1790—91. évi országgyűlésen mind az 55 város követének votuma és sessiója volt, ellentmond a XVIII. századra vonatkozó ismereteinknek, — lehetséges, hogy 1790-ben kivételes helyzet volt, a városok javára; a helytartótanács 1843. évi rendeletét tőle vettem át.] *Lukács Mór*ic id. művei, 2., 77. 1. sk. 11. (Alig. Zeitung cikkei); a telekadóra *Viszota*, id. m., L, római 171. 1.; 2., római 50. laptól, továbbá *Horváth* és *Ferenczi* id. m. A Partiumra *Taborsky Ottó*, Az 1836:21. t.-cikk létrejötte (Századok, 1930); a vámkérdésre *Niklai Péter*, A kereskedelmi választmány jelentésének tárgyalása az 1843—“ országgyűlésen és előzményei, 1912; a felszólalások száma *Bánk* id. m., 37. 1.

Az individualizmus hatása XIX. századi történetünkre még nincs figyelembe véve. A zenetörténeti adatok a Magyar Zenei Lexikon cikkeiből, főként *Major-* és *Szabolcsi*-cikkek [újabbban több kitűnő tanulmány világítja meg nemzeti zenénk fejlődését; közülök felhasználtam: *Haraszi Emil*, Barokk zene és kuruc nóta (Századok, 1933, Pótfüzet), *Szabolcsi Bence*, A XVIII. század magyar kollégiumi zenéje (Magyar zenei dolgozatok, szerk. *Kodály Zoltán*, 8., 1930), főként 94—100. 1., *u. az*, A magyar zene története rövid összefoglalásban (Népszerű zenefüzetek, 2., 1934), *Bartha Dénes*, A XVIII. század magyar dallamai, 1935, főként 13. 1., *Szabolcsi Bence*, A magyar zenei romantika eszmevilága (Bp. Szemle, 231. kötet, 1933, 298. 1., a Berzsenyi-, Kölcsey-, Széchenyi-, Eötvös-, Arany-idézeteket innen vettem]; a színészetre *Bayer* művei és nagy irodalom (*Kádár Jolán* művei a pesti német színészetről) mellett két dissertatio: *Magyar Bálint*, A Nemzeti Színház előtti magyar színészet történetének vázlatja és *Biró Lajos Pál*, A Nemzeti Színház története, 1837—41, 1931. A szépirodalomra, regényekre főként, kitűnő, rend-

kívüli adatgazdagsággal *Szinnyi Ferenc*, Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig, 2 kötet (akad. kiadás), 1935, adataimat tőle vettem. Deák Pesten, *Ferenczi*, id. m., 1., 360. 1. V. ö. *Horváth Henrik*, A régi Pest (Magy. Művészet, 1929). *List Fridrik*, A politikai gazdálkodás nemzeti rendszere, ford. *Sárváry Antal*, 3 kötet, Kőszeg, 1843. *Földes Béla*, List Fr.: Emlékirat a magyar közlekedésügy reformjáról, 1916, felületes bevezetés, hanyag kiadás Sieghart adatai alapján. Az 1843—“ országgyűlés közlekedési dolgaira *Lukács Móric* id. m. 2., 349. 1. A Végegyletre *Horvát Elza*, A Végegylet története, 1911 (Műv. Tört. Értékk., 53.). [Az iparosodásról szóló részt *Varga Zoltán* kitűnő értekezése, A végegyletről, Debreceni Szemle, 1935, 287. 1. alapján toldottam be; tőle csak annyiban térek el, hogy bármennyi adatot sorol is fel a polgári gondolkodásra, ezek mind egy igen vékony, publicista rétegre jellemzőek, s innen is érthető törekvéseik sikertelensége; polgári gondolkodás szélesebb körben ma is alig található; a birtok eladósodására 1. *Ungár Lászlónak* szintén igen szép tanulmányát: A magy. nemesi birtok eladósodása 1848 előtt, Századok, 1935, 39. 1.] A Széchenyi—Kossuth-féle vállalati nézeteltérésekre *Viszota* id. m. 2. köt., *Ujhely Géza*, A vukovár-fiumei vasút története, Bpest, 1907 (aktákkal és Kossuth leveleivel, melyekben Széchenyi iránt nagy elkeseredés), továbbá *Friedreich* id. m. 2. kötet, *Gonda* és *Lipthay* id. m., *Peter Paleocapa*, Gutachten über die Regulierung der Theiss, Pest, 1847, *Zelovich Kornél*, A budapesti Lánchíd, 1899. *Fenyvessy Adolf*, A Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület 50 éves története, 1840—89, Bpest, 1890. *Pólya Jakab*, A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és 50 éves fennállásának története, 1892. *Fogarasi János*, Magyar Bank, Pest, 1841. *Fenyvessy Adolf*, Az első magyar vasút (Bp. Szemle, 1883, 34. köt.), az 1836:25. t.-c. részletes története. V. ö. még *Lónyay Menyhért*, Hazánk anyagi érdekeiről, I. Közlekedési eszközök, Pest, 1847 és a Magyar Gazda évfolyamait. Az osztrák vasúti ügyekre az irodalom *Uhlirz* id. m. 589. 1. és a Rothschild-érdekeltségre *Corti* id. m. Az egész útépités, vízszabályozás és vasútkérdésre a m. közmunka és közlekedési minisztérium kiadásában A hazai közmunka és közlekedési ügyek története és fejlődése, Bpest, 1885.

A jobbágyságra: a számadatok *Fényes* id. m. 1., 117. 1., a hitbizományi adatokra A magy. hitbizományok átalakításáról (*báró Dercsényi János* pályázatára, akad. kiadás), Pest, 1847, végén tabellák; jobb ágy viszonyokra tanulságos *Királyi Pál* II. számú pályaműve, Robot és dézsma erkölcsi és anyagi, mező- és státuszgazdasági tekintetben, gr. Batthyány Kázmér pályázatára, Pest, 1845 (a *He fényi* és *Ploetz Adolf*-féle másik két pályamunka is értékes); az örökvltsági esetek jegyzéke *Ploetz* id. m. és *Horváth* id. m. 3., 112. 1. Felső-Lövőre: Rövid értekezés az úrbéri terhek megváltásáról egy rövid tudósítással: miként eszközölte azt Felső-Lövő községe, Pest, 1842. (2. kiadás, 1843.) Bezerédj István 1838. évi, illetőleg 1846. évi szerződésére a medinai jobbágyokkal 1. *Leopold Samu* cikkét, Bp. Szemle, 90. (1897), 39. 1. [Mindezen gazdasági dolgokra nagy és még fel nem használt anyag van az egykorú hírlapokban.] Az ügyvédekre *Dombováry* id. m., társadalmi törekvéseikre és gyűlésezésükre *ifj. Palugyay Imre*, Ügyvédek, Buda, 1841. A kisnemességre *Szűcs Ábrahám*, A pipás nemesek véleménye az adó, házi adó, örökvltság, ingatlan bírhatás, emancipatio, hitel, ösiség, magyar és deák nyelv iránt, Kecskemét, 18“ (a házi adóra 1. még *Királyi Pád* id. m. is). Petőfi nemzedékére 1. *Farkas* id. m. A népiességnek irodalmi megvalósítására, e rendkívül bonyolult processzusra 1. *Horváth János* klasszikus megállapításait, A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig (akad. kiadás), 1827; *Horváth* egyik alapgondolata, hogy a népiesség „hagyomány-istápoló mozgalom!“, politikai és társadalmi történetünkre alkalmazva is igen termékeny lehetne, amire azonban itt nincs terünk. *Táncsics (Stancsics) Mihály* művei 12 kötetben, Pest, 1873-tól, itt Hunnia függetlensége (12. kötet, először 1846, Halle (?), és Pazardi (2 kötet, először 1836, Kolozsvár) jönnek tekintetbe, az idézet Hunnia 190. lapról; műveltségi állapotára jellemző Gyásznapok emléke levelekben, melyeket feleségének írt, Budapest, 1848.

III. NEMZETI KISEBBSÉGEK STB.

Nemzet, nemzetiség, kisebbségek fogalmi ismertetése és a nemzetiségi mozgalmak tipikus technikájára 1. *Ludwig Gumplowicz*, Das Recht der Nationalitäten u. Sprachen in Öst.-Ungarn, Innsbruck, 1879 (a régebbi elméleti irodalommal), *Georg H. J. Erler*, Das Recht der nationalen Minderheiten, Münster, 1931 (a legújabb irodalommal), alapvető művek továbbá *Friedr. Meinecke*, Weltbürgertum u. Nationalstaat, München u. Berlin, 1922 (a 6. kiadás), *René Johannet*, Le principe des nationalités, Paris, 1923 (2. kiadás). A szubjektív és érzelmi momentumot hangsúlyozza *Erler*, id. m. 20. 1. és erősen *Kurt Breysig*, Die Gesch. der Seele im Werdegang der Menschheit, Breslau, 1931. [A magyar nemzeti kifejlést és a nem-magyar nemzetiségeknek ehhez való kapcsolását illető felfogással az első kiadás óta többször foglalkoztak német kutatók, így különösen *Kari Braunias*, Nationalgedanke u. Staatsgestaltung im XIX. u. XX. Jh., Tübingen, 1934, aki hasonló gondolatmenettel vizsgálja a monarchia más népeinek fejlődését is; továbbá *Ludwig Spohr*, Die geistigen Grundlagen des Nationalismus in Ungarn, 1936 (Ung. Bibliothek, hgg. v. J. v. Farkas, I., 23.); ez utóbbi nagy elmélyedéssel rajzolja meg főként a 48 előtti fejlődést, benne sok finom megfigyeléssel, többek közt Kossuth, Széchenyi, Dessewffy Aurél, Eötvös József nézeteit illetően. Hogy felfogása az enyémtől többször eltér, annak nem annyira munkájának szociológiai alapvetése az oka, mint inkább az, hogy a mai német közfelfogáshoz hasonlóan (bár "igen tartózkodóan és irántunk jóindulattal) nem fogadja el többé Meinecke terminológiáját, hanem a magyarságnál, mint általában a nem-német szomszéd népeknél egy népi fejlődés nemlétét hiányolja. Nézetem szerint ez nem speciális magyar vagy dunavölgyi, keleteurópai hiány, hanem a XIX. századi nacionalizmusnak másutt is velejárója, azzal a különbséggel, hogy például a németiség a saját kifejlésénél egyelőre nem vizsgálja és nem veszi észre. A meinecke-i kulturnacionalizmus tényleg mindig csak egy eredetileg kiskörű, s lassan bővülő értelmiségi réteg munkája volt, Hegel éppoly kevésbé mozgatta meg a német parasztot, mint Kollár a tótot, Széchenyi a magyart; a német nacionalizmus kifejlésében is lassan jelenik meg a „népi“ (a XIX. század első felének népiest kutató romantikája sem népi mozgalom), de a mai kutatók mégis csak inkább a mi fejlődésbeli zavarainkat kifogásolják (amit, mondom, *Spohr* id. m. emberséges formában tesz). *Spohr* 166. 1. félreérti első kiadásom 238. lapján azon kifejezést, hogy a népek még nem voltak érettek kisebbségi jogvédelemre; azt nem hatalmi viszonylatban érttem, mintha a magyarság uralma alatt a népek még éretlenek lettek volna erre, hanem úgy, hogy akkor minden nép, a magyar is, egyformán képtelen volt kisebbségi dolgokban jogvédelmet el is gondolni; erre jellemzőek a 48–49-i osztrák alkotmányok általános, semmi pozitívumot nem tartalmazó kijelentései a nemzetiségi egyenjogúságról, így a 48. áprilisi, 49. márciusi alkotmányban, a kressneri tervezetben.] A szláv fejlődésre *Alfred Fischel*, Der Panlawismus bis z. Weltkrieg, Stuttgart, 1919, továbbá *W. Wachsmuth*, Gesch. d. Illyrismus u. des südslawischen Antagonismus gegen die Magyaren, Leipzig, 1849 (Wachsmuthtól csak az előszó, magyar eredetű szöveg). Herkelre 1. *Fischel* id. m., 52. 1. Felhasználtam még *Joh. Kollár*, Db. die literarische Wchselseitigkeit zw. den verschiedenen Stämmen u. Mundarten der slaw. Nation, 2. kiadás, Leipzig, 1844. *Dobrowsky's Slavins Botschaft aus Böhmen an alle slawischen Völker von Venceslaw Hanka*, Prag, 1834 (25. 1., a perui hasonlattal), *J. Dobrowsky*, *Slovanka*. Zür Kenntnis der alten u. neuen slawischen Literatur..., Prag, 1814. Fándly szerepére *Daniel Rapant*, K. pociatkom Madarizácie, 2. kötet, 1790–92, 1931. (melyet Ernyey József múzeumi főigazgató, igen tisztelt barátom volt szíves velem magyarul megismertetni), továbbá *Steier Lajos*, A tót nemzetiségi mozgalom fejlődésének története (1912, Liptószentmiklós); *Anton Bernolák*, Schlowakische Grammatik, Ofen, 1817, *Andreas Brestyansky*, sóskúti plébános, fordító előszava. Az egész tót kérdésre *Steier* műve mellett *Pechány Adolf*, A tótokról (Szabó Oreszt. Nemzetiségi ismertető könyvtár), Bpest, 1913. Kollár Slavy dcera-jára *Iuschel*

id. m., 103. stb. II., *Horváth Mihály*, id. m., 2., 65. 1. A szerb irodalmi mozgalomra *Fischel*, 148. 1., Stratimirovic pátriárka tervét részletesen *Thim József*, A szerbek története a legrégebb kortól 1848-ig, Nagybecskerek, 1892, 3. kötet, 3. 1. Az összes oláh adatokat *Jancsó Benedek* nagy művéből vettem: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota, Bpest, 1899, 2. kötet, egyedül a szótárakra újabban *Göbl László*, A magyar szótárirodalom hatása az oláhokra, Bpest, 1932 (diss.). [Az Egyetemi Nyomda oláh kiadványainak jegyzékét 1. legújabban *Veress Endre*, Bibliográfia Románia-Ungará, Bukarest, 1931. c. kétkötetes kiadványban.]

A magyar államnyelv kérdését megvizsgáltam és aktáit kiadtam a gróf Klebelsberg Kuno-féle Fontesbeli id. Iratok c. művemben, az enciklopédisták felfogása u. ott, a kasubok és poseni lengyelekre *Fischel* id. m., 164. és 161. 1., a dán-német kérdésre *Otto Brandt*, Geistesleben u. Politik in Schleswig-Holstein, Berlin u. Leipzig, 1925, a Staatslexikon adatait idéztem Iratok, 201. 1. Az országgyűlések magyar nyelvi tárgyalásait leírtam u. ott, továbbá *Miskolczy Gyula*, az említett Fontes-beli két kötet publikációja: A horvát-kérdés története és irományai a rendi állam korában, Bpest, 1927, az 1. kötet nagy bevezetésében. Gaj levele Safarikhoz, *Miskolczy*, 179. stb. 11., Kollowraték illyr konnivienciáját felismerte *Fischel*, 141. 1. (aki különben részben Springer id. m. után is dolgozik), a horvát énekekre *Fischel*, 142. 1. Gaj kitüntetésére *Miskolczy*, 246. 1., az egész túrmezei kérdést, továbbá Apponyi György szerepét ő tisztázta, s ezekre nézve értékelésemet is tőle vettem; az utolsó magyarellenes illyr dal u. ott, 281. 1., a trializmusra 324., 355. 1. Garasanin tervét kiadta *Thim József*, az említett Fontes között, A magyarországi 1848—49. évi szerb fölkelés története, 2. kötet, 1930, 1. 1.

A „Sollen wir Magyarén werden?“, Karlstadt, 1833 és Draskovich János gróf kapcsolatára *Fischel*, 131. 1. [Széchenyi naplóbejegyzését e könyvre: „bitter, aber das meiste wahr“, Naplók, ed. *Viszota*, 4., 380. 1. A jénai Hungari bejegyzésekre *Spohr* id. m., 111., *Schuhajda* munkájának elemzésével hangsúlyozni kívántam, hogy a mai „népiség“-kutatás kategóriáinak a történeti életben való föllelhetését, továbbá a XIX. századi nemzeti folyamatoknak ezek szerint megítélését kissé theoretikus dolognak tartom, bár rendkívüli, de nem tudománytörténeti! jelentőségével tisztában vagyok.] Gróf Révay György beszédét idéztem Iratok, 175. 1. Jellemző a szövegben mondottakra (*Csaplovics*), Sławismus u. Pseudomagyarismus vom aller Menschen Freunde, nur der Pseudomagyaren Feinde, Leipzig, 1842 és S. H. (*Samuel Hoitsy*), Apologie des ungarischen Sławismus, Leipzig, 1843, az orosz-illyr kapcsolatokra *Miskolczy*, 243. és 259. 1. Stúr loyaltására *Ludwig Stúr*, Das neunzehnte Jahrhundert u. der Magyarismus, Wien, 1845. *Leó Gr. v. Thun*, Ub. den gegenwärtigen Stand der böhm. Literatur u. ihre Bedeutung, Prag, 1842 és Die Stellung der Slovaken in Ungarn, Prag, 1843 (ebben Pulszkyval folytatott levélváltás). A Henszlmann-féle Vierteljahrschrift Lukács-cikkeit 1. *Lukács Móric* id. Művei, 2. kötetben is. Az Athenaeumból idézett részek, Athenaeum, 1840, I., 257. 1. 1839, II., 1°. 1., 1841, L., 253. 1. (Besztercebányáról), 1839, I., 337. és 401. 1. (Horváth-Wachsthum). Az Athenaeum nemzetiségi cikkeire 1. *Szűcsi József*, Bajza (akad. kiadás), 1914, 360. laptól.

Az erdélyi nyelvkérdésre *tőlem*, Iratok, 165. laptól, *Jancsó* id. m., 2., 389. 1., *Teutsch* id. m., 3., 128. laptól. Roth röpiratának új kiadása, sokban méltányos bevezetéssel: *Stephan iAidwig Roth*, Gesammelte Schriften und Briefe, 4., Hermanstadt, 1933, az idézett rész a 151. 1.] A tót és evangélikus kérdésre *Horváth* id. m., 3., 287. 1. *Steier* id. m., *Zsilinszky Mihály* (szerk.), A magyarhoni protestáns egyház története, Bpest, 1907, 656. laptól, *Csaplovics*, *Hoitsy* id. röpiratai, Schreiben des Gráfen Carl Zay... an die Professore in Leutschau, Leipzig, 1841.

Wesselényi Szózatából (Lipscse, 1843) az idézett részlet, 276. 1. A liberális reformerek és Széchenyi nemzetiségi elveit feldolgoztam Három Nemzedék, 41. és 104. 1. *Asztalos Miklós*, Wesselényi Miklós, az első nemzetiségi politikus. Pécs, 1927 c. művében, ahol nagy irodalmat rendszerez, megállapítja, 51. 1., hogy „az 1840-es évek liberalizmusát az alkotmányos refor-

mok után önmagától értetődő magyar imperializmus gondolata sohasem hagyja eí“, nézetem szerint imperializmus helyett akkor még inkább csak a nacionalizmusnak logikai kényszerűséggel mindenütt bekövetkező hatalmi fázisairól lehet beszélni. Bécs galíciai lengyelelles intőzkedéseire 1. *tőlem*, Iratok, 117—119. 1. *Kazinczy Gábor* cikke, A Felföld, levéltőredék, Athenaeum, 1839, II., 245. 1. Bezerédy Miklós beszédére 1. *tőlem*, Iratok, 153, 1., Deák beszédére *Kőnyi* után, Három Nemzedék, 115. 1., Széchenyi akadémiai beszédére, u. ott, 41. 1. és teljes irodalommal *Viszota* id. Vita, 1., római 118. 1.

A hazai németségre *Pukánszky Béla* pontos műve, A magyarországi német irodalom története, Bpest, 1926, 455. laptól, *R. F. Kainál*, Gesch. der Deutschen in den Karpathenländern, 3., Gotha, 1911, 317. laptól, alig használhatóan zavaros. Jellemző előadás a beszercebányai, csetneki, stb. német-ség pusztulására *Bredetzky*, Reisebemerkungen, 1809, I., 239. 1. Részletes leírása a németségnek (és a többi népnek) *Magyaren-Spiegel*, oder wahre Schilderung der Völker-Verfassung, von einem Magyarén, Leipzig, 18“, 186. 1. Tipikus gúnyolódó és lenéző leírás *August Ellrich*, Die Ungarn, wie sie sind, Berlin, 1831, barátságos ismertetője *Adorján Andor*, Magy. Figyelő, 1912, I., mintha nem értette volna meg, *PyjJeer*, stb. írókra *Pukánszky* id. m., továbbá *Szűcsi* id. m., 120. 1. Jellegzetes, objektívnek iparkodó rophat: Von einem Deutschungar, das deutsche Element in Ungarn, Leipzig, 1843. [Az újonnan beillesztett résznél főként *Pukánszky Béla* kitűnő tanulmányát használtam fel: Wandlungen u. Abwandlungen des deutsch-ungarischen Bewusstseins, Ungar. Jahrbücher 1934; a Schröer-idézetek: *Chr. Oeser's-Tobias Gottfried Schröer's* Lebenserinnerungen (Schriften des Deutschen Ausland-Instituts, Stuttgart, D. Band 6, 1933), 25., 42., 63., 49. 1. V. ö. még *Doromby Karola*, Schedius Lajos, mint német-magyar kulturközvetítő, 1933 (diss.), *Szemő Piroška*, Német írók és pesti kiadók a 19. században, 1931 (diss.) Schröer (Pius Desiderius) nevelési munkájára 1. *Kornis Gyula* id. m., (A magy. művelődés eszményei) 2., 320. 1.; v. ö. még *Pukánszky Béla*, Patrióta és hazafi, Budapesti Szemle 1933. A biedermeier és a „szabadság¹“ németet és magyart összekötő jellegéről több finom megfigyelés *Kosztó János*-nál, Nyugat alkonya-hangulat a 19. század első felében és Magyarország, Egyet. Phil. Közi. 1932 és 1933. A német (és szláv) hazai kisebbségek ethnikai állapotára is sok használható adat (kevésbé felhasználva, mint *Csaplovics* munkái) *Jós. Rohrer-nél*: Versuch über die slawischen Bewohner der öst. Monarchie L, II., Wien 1804 és u. az, Versuch über die deutschen Bewohner der öst. Monarchie L, II., 1804 (ebben pl. a szepesiek magyaros ruhájáról a svábok régi, Németországból hozott viseletével szemben, a szászok asszimiláció-ellenes magatartásáról stb.) A zsidók magyarosodására *Csetényi Imre*, Adalékok a magyar zsidóság reformkorszakbeli történetéhez, Bpest, 1928, sok adattal, *Osztern Rózsa*, Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi németnyelvű időszakai sajtóban... 1854-ig, Bpest, 1930 (diss.), a zsidó kézben levő újságok jegyzéke u. itt, 39. 1. V. ö. még *Pukánszky* id. m., 485. laptól és *Farkas Gyula*, A „Fiatall Magyarország“ kora, 1932, 97. laptól.

HETEDIK KÖNYV

III. RÉSZ

I. FORRADALOM STB.

A forradalom kifejezés 48-ban cs utána hosszú időn át általánosan alkalmaztatott, legyen elég itt *gróf Teleki Sándor*-tól, Emlékeim, Bpest, 1-31. 1. idézni: „e helyen avattattam fel (Bem vezetése alatt) „a szabadságharcok katonájává, áldalak téged szent forradalom“. Viszont evidens, hogy Windischgraetz támadása után forradalom helyett szabadságharcról kell beszélnünk. V. ö. *Horváth Mihály*, 25 év 3., 325. 1. külön fejezet címét: „Az

átalakulás forradalomszerű keresztülvitele.“ Apponyi kísérletére levéltári anyagot hoz *Harms Schlitter*, Aus Österreichs Vormärz, III., Ungarn (Amalthea-Bücherci, 12.), 1920, igen fontos *Szögyény-Marich László* id. memoárjai. Deák 1845 végi id. levele Kossuthhoz *Kónyi*-nál, Deák beszédei, 2., 158. 1., a kormánypártra *Horváth*, id. 25 év, 3, 184. laptól, az Ellenzéki Nyilatkozatra *Kónyi* id. m., 2., 163. 1. — István főherceg a szubverzív tendenciáról, *Schlitter* id. m., 39. 1., a választási alapról, 40. 1., Kossuth választási költéségéről, *Károlyi* alább id. műve, 1., 599. és báró *Podmaniczky Frigyes*, Naplótöredékek, 2. köt., 181. sk. 11. A tolnai középnemesi választási harcokra 1. *tölem*, Három Nemzedék, 99. 1., Pulszky választására az ő id. memoárjai, 1., 111. 1. — Kossuth 47-i országgyűlési szerepére *Schlitter*, *Horváth* 3. mellett legrészletesebb *Viszota* id. m., 2., római 250. laptól, Somssich—Kossuthra az előbbi feljegyzései *Kónyi*-nál, 2., 12—13. 1. „A Pecsovicsok utolsó fortélyá“ szerzőségére *Viszota* id. m., 2., római 303. 1. A politikai klubokra és azok gondolkodására tanulságos *B. Szabó László*, Széchenyi, Petőfi és az Ellenzéki Kőr 1848-ban, Bpest, 1930.

1848 és 1849 történetére rengeteg adat ismeretes, egykorú iratok, nyomtatványok, majd minden nevezetesebb szereplő emlékiratai. A tényleg lefolyt dolgok pontos ismeretétől azonban a legutóbbi időkig távol voltunk; akadályozta ezt először az a sajnos körülmény, hogy a 48—49-i magyar kormányok és hadseregek legtöbb hivatalos irattára 49-ben a bécsi kormány kezére jutván, ez zár alatt tartotta őket éppen úgy, mint a saját egykori központi hatóságainak iratait; ezen kétoldali hivatalos anyag ismerete nélkül, a személyes emlékiratok egymásnak ellenmondó adataira támaszkodva lehetetlen volt megbízható képet alkotni; 1918 után felszabadultak ugyan a bécsi levéltárak, sőt a 48—49-es magyar hatóságok iratanyaga vissza is került Budapestre, de tudományos kihasználásuk — leszámítva szenzációéhes riporterri közléseket — csak lassan indult meg, lényeges hasznunk eddig csak *Steier Lajos*, *Gyalóky Jenő*, *Thim József* és *Károlyi Árpád* alább id. műveiből van. Második hátráltató momentum volt, hogy az egész 48—49-i történet a Kossuth—Görgey-ellentét miatt, *Gyalóky* találó kifejezésével, elposványosodott; hogy pedig ez lehető volt, arra az 1918 előtti politikai viszonyok folytak be, amikor a közhangulatban nagyrészen uralkodó függetlenségi és 48-as párt ragaszkodott, Kossuth hírneve érdekében, *Görgey* minden áron való elítéléséhez; egyéb kérdések hasonlóképp a pártpolitika szempontjainak szolgálatába kerültek; ugyanekkor az Arany János mögött álló Budapesti Szemle köre élén *Gyulai Pállal*, a 67-es kiegyezési politikát helyeselve lépett fel *Görgey* igaza érdekében, anélkül, hogy a tömegre hatása lett volna; e tekintetben helyesen írja *Réz Mihály*, *Magy. Figyelő*, 1914, IV., 133.: „Közönnyel halad tova útján, vad érzéketlenséggel a tömeg; nemzedék megy és nemzedék jön, s nem halljuk az önvád szavát.“ A valóságban 48 csak akkor írható le világosan, ha a 67-es fejleményektől tökéletesen eltekintünk és mindent csak az akkori dolgokkal kapcsolatban szemlélünk. Mivel ily objektív áttekintésünk tulajdonképpen ma sincs még e korról, kénytelen voltam előadásánál sokkal inkább elmélyedni a pozitív tények felsorolásába, semmint ezt művem természete és ökonómiaja ajánlta volna. — A hivatalos anyag megnyitása előtti állapotot kitűnően jellemzi, nemcsak a hadtörténet szempontjából, *Gyalóky Jenő* ezredes, ma haditörténeiszink egyik vezetője (A debreceni ütközetről, *Hadtört. Közl.*, 1927. 48. 1.): „Nemzetünknek talán egy háborújáról sem írtak össze annyi valótlan-ságot az olvasók hiszékenységében bízó krónikások, mint éppen az 1848—1849. szabadságharcról. S hozzátehetjük, talán semmiféle más háborúnak leírásában se látjuk azt az egyoldalúságot, amely utolsó függetlenségi harcunk eseményeinek tárgyalásában úgyszólván lépten-nyomon szemünkbe ötlük“, ennek egyik oka a levéltári anyag elzárt volta, s „így tolódott el lassankint az érdeklődés súlypontja a nemzetnek az osztrákokkal, oroszokkal, valamint a fellázadt nemzetiségekkel vívott élet-halálharcáról a két vezető férfiú, Kossuth és Görgey személyére, s a közöttük kifejlődött ellentétre, Az utóbbinak feszegetése a közhangulatnak is megfelelt. Könnyebb téma volt, mint a hadműveletek tudományos tárgyalása“, állítani és cáfolni

vég nélkül lehetett, bizonyítéka egyik félnek sem volt a lezárt levéltárak mellett. „Azon fordult meg tehát minden, hogy kinek hisznek jobban, a vádlónak-e, avagy a védőnek. Minthogy azonban a vádlott, közvetve vagy közvetlenül, legtöbbször az a Görgey volt, akinek homlokára az árulás bélyegét *kellett* sütni: természetes, hogy a védőket a sokkal számosabb és hangosabb vádlók rövidesen letorkolták. Ennek az áldatlan toliharcnak főként a történelmi igazság adta meg az árát.“ — Ma már az árulás vádja egyébként is eliminálva van, abban komoly és műveit magyar ember nem hisz többé; persze, még időbe fog telni, míg a valóságról az újságolvasó publikum is végkép meg lesz győződve.

A feldolgozások közt ma már bátran elmellőzhetők az ily személyes érzésektől inspirált munkák, így *Hentaller Lajos* (48-as párti képviselő), Kossuth és kora, 1894, és Görgey mint politikus, 1889, a Görgey-szidalmazás pendantjaként a Kossuth-szidalmazás: *Zimándy Ignác*, Kossuth Lajos a világtörténelem ítélőszéke előtt, Bpest, 1896. — Hogy a Kossuth—Görgey-ellentét politikai felfogása minő ahisztórikus (gyakran komikus) eredményekre jutott, erre jellemző *Kacziány Géza* (a gróf Károlyi Mihály-féle 48-as napilap hírlapírója), Görgey, 1915, aki szerint Görgey felvidéki téli hadjáratának indítóoka az volt, hogy „hatalmát és tábornoki rangját fitogtassa Mari néni (nagynénje) előtt¹¹, „hiszen ő nem a hazának akar szolgálatot tenni, hanem Mari néninek mutatni meg, ki vagyok én“ (14., 21., 26. l.). — „Mari néni“ mint a bányavárosi harcok, a stureci hálgó, Branyiszko napjainak motívuma: érdekes hadtudományi és pszichológiai elképzelés, jellemző az 1918 előtti 48-as „történetírásra¹¹. A tényleges Görgey-vádak különben részben *Asbóth Lajos*-tói, Emlékiratai az 1848. és 1849. magyarországi hadjáratból, 2 kötet, Pest, 1862 (két kiadás), származtak, aki az 1864. Almásv-összeesküvésnek rendőrkémje és feladója volt, mint ez legutóbb a levéltárak megnyitása óta kiderült. [A Görgey-kérdésre vonatkozó teljes irodalmat felkutatta, kritikailag megrostálta és Görgey „árulását¹¹ levéltári adatokból is teljesen tisztázta tanítványom, *Kosáry Domokos*, A Görgey-kérdés és története, Bpest, 1936.]

A komoly történetirodalmat illetőleg (ahova a ma is elterjedt *Gracza*-féle ötkötetes népszerű tákolmány nem számítható): *Horváth Mihály*, Magyarország függetlenségi harcának története, 3 kötet, 2. kiadás, Pest, 1871, ma is használható, részletes leírás, sokban azonban inkább memoár, a szerző személyes érzéseit (Kossuth és Görgey ellen) szabadon eresztő, v. ö. Horváth történetírói egyéniségének legjobb méltatását *Marczali Henrik-től*, Bpest Szemle, 1910, 141. kötet, 161. l. A Szilágyi-féle millenniumi történet 10. kötetében *Márki Sándor* műve komoly, szorgalmas, irodalmi utalásokkal, szinte kizárólag politikai történet. Rengeteg adat, objektív felfogás *Szeremlei Sámuel* művében, Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről, Pest, 1867. Adatgazdagsága miatt nem mellőzhető a magyarellenes „Altösterreicher“ *Jós. Al. Freih. v. Helfert*, Geschichte österreichs vom Ausgange des Wiener Okt.-Aufstandes, 1848, 1869-től, részei: I. Die Belagerung u. Einnahme Wiens, II. Revolution u. Reaction, III. Die Thronbesteigung, IV. Der ung. Winterfeldzug u. die octroyierte Verfassung, 3 köt.; u. az, Gesch. der öst. Revolution..., 2 köt., Freiburg i. B., 1907 (legrészletesebb rajza a különböző [szláv, olasz, német] nemzeti-ségi mozgalmaknak). A hadtörténetre: *Gelich Richárd* tábornok, Magyarország függetlenségi harca 1848—1849-ben, Budapest (1882), 3 kötet (sok, másodkézből lenyomott irattal), B. J. (*Breif József*), Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története, Bpest, 1897, 3 kötet (erősen Gelich után, v. ö. Bpesti Szemle, 1898, 95. köt., 138. l.); *Riistoxv* német műve, magyarul: Az 1848—49-i magy. hadjárat története, ford. *Vétesei Arnold* és *Aldor Imre*, Pest, 1866, 2 köt.; (*Ramming*), Der Feldzug in U. und Siebgn im Sommer des J. 1849, Pest, 1850. — Görgeyvel kapcsolatban: *Pethő Sándor*, Görgey Artúr (a hadműveleteket leírta *Julier Ferenc* ny. ezredes), politikai és katonai dolgokban az új anyag alapján készült kitűnő munka. V. ö. még *Springer* id. m., 2. kötet; *Ferd. Stróbl* v. *Ravelsberg*, Die ung. Donau-Armee 1848—49. Wien u. Leipzig, 1908, 2. kiadás.

Az újonnan megnyílt központi levéltári anyagot adják ki és dolgozák fel: a korszak első részére *Károlyi Árpád*, Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre, 2 kötet, Bpest, 1932 (gr. Klebelsberg-féle Fontes), az 1. kötetben Batthyány egész szereplésének magisztrális leírása, teljesen új anyaggal és szempontokkal: mondhatjuk, hogy 1848 április—október történetét Károlyi műve előtt nem ismertük. A későbbi eseményekre a bécsi értékes kiadása és felhasználása *Steier Lajos* hatalmas műveiben: Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezzredes visszaemlékezései és jelentései az 1848—1849-i szabadságharcról és a tót mozgalomról, Bpest, 1924 (gr. Klebelsberg-féle Fontes), részletekbe menő pontos bevezető résszel; Görgey és Kossuth; Az 1849-i trónfosztás; Haynau és Paskievics, 2 kötet; mindezek megjelenése óta a bennük tárgyalt legfontosabb kérdésekre nézve a korábbi művek elavultak. *Thim József*, A magyarországi 1848—49-i szerb fölkelés története, 2. kötet, Bpest, 1930 (gr. Klebelsberg-féle Fontes), itt végül is ki kell emelnem az érdemeket, melyeket gróf Klebelsberg Kunó, mint a Magy. Tört. Társ. elnöke, az újabbkori kútfőink sorozatának kiadásával szerzett: minden egyes kötet teljesen átalakítja tudásunkat. [*Thim József* id. művének 3. kötete, 1935, a szerb fölkelés iratait 49 augusztusáig közli, el nem képzelte gazdagságban, rendkívül érdekes tartalommal, a Fontes-vállalatnak ez egyik legbeszédesebb kötete, belőle vettem Rajasics oroszbarátságát, 1°. l., Bogdanovics tárgyalásait, 465., 614. l., Stratimirovics magyar tárgyalásait, a Szemere-kormány szerb nemzetiségi feltételeit, 800. l., Garasanin nyilatkozatát, 518. l., Piret nyilatkozatát, 3 l.] Az új megnyílt hadtörténeti anyagot használja fel *Gyalóky Jenő*, Az első orosz megszállás és Erdély felszabadítása, Budapest, 1931, és más értekezéseiben és kitűnő szempontokat nyújtó bírátaiban (Tört. Szemle 1915, 71. l., Hadtört. Közlk. 1924, 60. l., 1925, 195. l., 1928, 108. l. stb.). Főként külpolitikai vonatkozásban nyújtanak sok újat *Horváth Jenő* művei, köztük Magyar diplomácia, 1815—1918, Bpest, 1928, benne 25—70. l. a szabadságharc diplomáciája, továbbá A magyar kormány adriai politikája 1848—49, Bpest, 1927.

Régebbi aktakiadások: *Pap Dénes*, Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez, Pest, 1868—1869, 2 kötet, *u. az*, A magy. nemzetgyűlés Pesten 1848-ban, Pest, 1866, 2 köt., *u. az*, A parlament Debrecenben, Lipcse, 1870, 2 köt.; Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott legf. manifesztumok és szövegeknek, Buda, 1849, *Janotyckh v. Adlerstein* magyarfaló gyűjteményei, teli akta- és hírlapcikk-közlésekkel, stb., a levelezések, mémoires-ok jegyzékét 1. *Bartoniek Emma* id. bibliográfiájában. *Kacziány Géza*, A magyar mémoires-irodalom 1848-tól 1914-ig, Bpest, 1917, fent jelzett politikáló színvonala és hiányos volta miatt alig használható. A napló- és mémoires-szerű művekre itt csak a következőket hozhatom fel: *Kossuth Lajos*, Iratai id. kötetében sokszor szól 48-as működéséről, nyilatkozatai ma még nincsenek tudományosan számbavéve és feldolgozva (egyes kritikák a Gyulai Pál-féle Bp. Szemlében talán néhol 67-es szempontokat alkalmaznak Kossuth 49-es álláspontjával szemben); viddini levelében először kritizálta a szabadságharc lefolyását, ennek a levélnek létrejöttét és értékét ma már *Hajnal István* kitűnő előadásából ismerjük: A Kossuth-emigráció Törökországban, 1. kötet, Budapest, 1927 (gróf Klebelsberg-féle Fontes). *Görgey Arthur*, Mein Leben u. Wirken in U. in den Jahren 1848 u. 1849, 2 köt., Leipzig, 1852, *u. az*, Gazdátlan levelek, Pest, 1867, *id. Görgey István*, G. Arthur ifjúsága és fejlődése a forradalomig, Bpest, 1916 (Akad.), *u. az*, G. Arthur a száműzetésben, Bpest, 1918 (Akad.); *u. az*, 1848 és 1849-ből, 3 kötet, Bpest, 1885—1888, aktákkal, levelekkel, részben ma is kiadatlan és egyébként ismeretlen naplókval illusztrálása Görgey működésének, sok kérdésnek (pl. a móri csatának) végleges eldöntése, de persze sok helyütt a testvéri érzésből származó hibákkal; v. ö. *Péterfy Jenő* kitűnő esszéjét: 1848 és 1849-ből (Pozsonytól Tiszafüredig), összegyűjtött munkái, 3. kötet, 113. l. és *Elemér Oszkár* (Jászi O.), Görgey Arthur 1848—49-ben, Bpest, 1896. — *Dembinsky* emlékiratai: Dembinsky in U., kiadta Alphons F. Danzer, 2 köt., Wien, 1873, kritikája *Demár* János-tól (= Görgey Arthur), Bpesti Szemle 7—10.

kötetben (1875—76); *Pilch Jenő*. Adalékok Görgey A. élet- és jellemrajzához (Karsa Ferenc naplója), Hadtört. Közl., 1922—1923. *Klapka György*, Emlékeimből, Bpest, 1886 (más művei is vannak, egymás közti ellenmondásaik is szükségessé teszik a tudományos megvizsgálást); *gróf Leiningen-Westerburg Károly* honvédtábornok levelei és naplója, ford. *Marczali Henrik*, Bpest, 1920 (sajnos, fordítás). *Mészáros Lázár* Emlékiratai, kiadta Szokoly Viktor, 2. kiadás, 1881 (jóízű előadás, sok tévedéssel és színezéssel, egyetlen, aki Dembinskyt utólag is nagy hadvezérnek tartja); v. ö. *Sirokay Zoltán*, Mészáros Lázár tábornok, Mátészalka, 1928 (diss.). *Madarász József*, Emlékirataim, Bpest, 1883 (sok naiv őszinteséggel, így 221. l. a radikális kisebbség javaslata Kossuthnak, átmeneti diktatúráról, 247. l. elégedetlen Kossuthtal, 255. l. mint küzd e háborús pártvezető, végül is „igen családiás, békés természetével“, míg végre jelentkezik 49 júliusában — nem, katonának, hanem kormánybiztosnak). *Vukovics Sebő*, Emlékiratai, kiadta *Bessenyei Ferenc*, Bpest, 1894 (pontos, szolid, sokban használható mű); *Szemere Bertalan*, Gráf Ludw. Batthyány, Arthur Görgey, Ludwig Kossuth, Hamburg, 1853 (erős kritikával használható). Kisebb körű feldolgozásból Elég legyen: *Hegyesi Márton*, Az 1848—49-i III. honvédszászlóalj története, Bpest, 1898; *u. az.*, Bihar vármegye 1848—49-ben, Nagyvárad, 1885; Egy honvéd köztűzér élete 1848—49-ben, Bpest, 1875. A 48-as irodalom kútfői értékelése óriási munka, mely évtizedeket fog igénybe venni; a rengeteg anyagra jellemző *Bártfai Szabó László* összeállítása, A Kossuth-bibliográfia alapjai, A Hábórus Felelősség (folyóirat), 1930, 2—270. l.; igen sok 48-as anyagot nyújt *u. az.*, Naplók, emlékiratok és feljegyzések Magyarország történetéhez, 1845—67 (kézirat anyag is), *u. ott* 1929, 399. és 480. l. V. ö. még *tőlem* Negyvennyolcas történetünk mai állása, Napkelet, 1924, 2., 242. l. [V. ö. legújabbban, mint a 48-as irodalomnak különböző szempontból megkísérelt rendszerezéseit tanítványaimtól: *Lengyel Tamás*, Klapka György emlékiratai és emigrációs működése, 1936 (diss.), *Nagy Márta*, Az 1848—49-es emigráció mémoires-irodalma, 1936 (diss.) és *Kosáry id. m.*]

Az országgyűlési történetre *Horváth Márki id. m.*, *Ferenczi, Deák, Kónyi id. m.*, *Kovács Lajos*, Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve, 1846—48, 2 kötet, Bpest, 1889; [1848 március 28. leiratra és 48 : III. törvénycikk létrejövésére 1. *Károlyi Árpád*, Az 1848. III. törvénycikk történetéből, Klebelsberg-Emlékkönyv 575. l., *u. az.*, Egy alapvető törvény királyi szentesítéséről, Berzeviczy-Emlékkönyv 1934, 46. l., *Nagy Miklós*, Ghyczy Kálmán mint nádori ítélőmester, Bp. Szemle, 1930 (209), *báró Kaas Albert*, Az alkotmányfejlődés tényezői, 121. l. (a belga kapcsolatra), *Sándorfy Kamill id. m.* 207. l. (Szemere sajtótörvénye). Itt említem meg, hogy a 48. minisztériumok működéséről legrészletesebb mű *Hajdú János*, Eötvös József báró első minisztersége, 1848, Bpest, 1933, a népoktatási törvényjavaslat vitájának tanulságos leírásával.] A gazdasági törvények létrejöttére *Szabó Ervin* Társadalmi és pártharcok a 48—49. nagy forradalomban, Bécs, 1921, elvi történeti-materialista szemlélettel, sok adattal mindenáron azt nehezményezi, hogy a földesurak nem nagy lelkesedéssel mondtak le a vagyonuk nagy részét tevő szolgáltatásokról és jobbágytelkekről; *Kónyi, Deák*, 2., 364. l. *Deák id. beszéde*; parasztlázadásokra *Szabó Ervin id. műve*, *Oláh György*, Békés vármegye 1848—49, Gyula, 1889, L, 86. és 453. 11. *Novitzky N. László*, Egyesült erővel, a magy. könyvnyomdászok 50 éves szakszervezeti tevékenységének története (1912); *Zsilinszky Mihály*, Az 1848: XX. t.-cikk története, Bp. Szemle, 1908, 133. kötet. A pesti dolgokra *Pulszky id. emlékiratai*, *Kléh István*, A pesti forradalom története, Pest, 1848. [*B. Szabó László*, Széchenyi, Petőfi és az Ellenzéki Kör 1848-ban, 1930. Bécsiek és birodalmi németek részvételére a magyar szabadságharcban, az ú. n. bécsi, tiroli és a halálfejes légióra, melyekben igen sok hazai német is volt. L. *Aegid Hermann*, Deutsche Legionén im ung. Freiheitskampf 1848—49, Deutsch-ung. Heimatsblätter, hgg. v. *Jacob Bleyer*, 1933, 299. l.] A bécsi ellenforradalmi abszolutisztikus fejlődést *Károlyi id. m.* rajzolja, a legfontosabb akták a 2. kötet függelékében; v. ö. *Paskay Gyula*, A jurátusélet 1847—48-ban, Bpest, 1885, 60. L, amint „stimolni“ kezdtek

Zsófia főhercegnő éljenzésére. A jobbágyviszonyokra érdekes *Szárászberky Nagy József* Emlékjegyzetei, szatmári paraszt nyugtalanságra. A horvát dolgokra *Schiittier, Helfert, Fischel, Horváth* id. m., 67. *Pejakovic*, Aktenstücke z. Gesch. des kroat.-slav. Landtages v. J. 1848, Wien, 1861, Kossuth proklamáció járói *Horváth* id. m., 3., 473. 1. A szerb mozgalomnak teljesen ismeretlen adatai, melyek a belgrádi lazítást világossá teszik, *Thim* id. művéből, 56., 72., 75., 97., 177., 181., 236., 75. 11., továbbá *u. az.* Miletits Szvetozár és az 1848—49. szerb fölkelés (Bécsi Magy. Tört. Intézet Évkönyve, I.); ez adatokat *Horváth* még nem ismerte, s ezért tulajdonított Kossuth beszédének, 1., 137. 1., oly végzetes fontosságot, v. ö. *Thim* id. m., 252. 1. és *u. attól* Bpesti Szemle, 80, (1894), 61. 1. Szemere rendeletc *Thim* id. m. 275. 1. A cseh-tót dolgokra Ideliert mellett elsősorban *Steier*, Benciczky, részletes leírása a mozgalomnak, fegyveres betöréseknek, bányászlázongásnak. Az oláh dolgokra *Jancsó* id. nagy műve, 2. kötet és *u. az.* Szabadságharcunk és a dákoromán törekvések, Bpest, 1895, a Jancsó-idézet: 2., 595. lapról; *Márki Sándor*, Az erdélyi unio-bizottság, Budapesti Szemle, 1898, 95. kötet; szász dolgokra *Friedenfels*, Bedeus v. Scharberg, 2. kötet és *Teutsch* id. szász története. *Jancsó*-nak, id. tn. 2., 766., igaza van (Horváth Mihállyal szemben), hogy koncessziók hiábavalók lettek volna. V. ö. *Szemere Bertalan* emlékiratát a kormány nemzetiségi politikájáról 1854-ből, *Horváth Jenő*, A Háborús Felelősség, 1931. évf. [V. ö. Szemere levelét a nemzetiségi törvény tárgyalásáról *Thim* id. m., 3. 856. 1.]

A márc. kir. kéziratokra *Károlyi* id. m., 602. 1., Kossuth radikalizálódására *u. az.* 353. laptól, az idézet *u. innen*, 363. lap. Széchenyire és általában a minisztérium viszonyaira, Kossuth elszigeteltségére Széchenyi egykorú naplója: *Károlyi Árpád*, gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka, 1. köt. Bpest, 1921 (gr. Klebelsberg-féle Fontes), 275. laptól, borzasztó olvasmány, Deák, Eötvös, Klauzál Széchenyi mellett, 373.1., Deák tétlenségére 320., 332., 347. 1., Deák Kossuth ellen, 306.1., Kossuth Széchenyit lelövesssel fenyegeti, 387. 1., puskát fog, *Kovács* id. m., 2., 284. 1., *u. itt* Kossuth attól tartott, hogy Széchenyi megmérgezi, stb. A június 10-iki manifeszturn dolgára a Batthyány-ellenes osztrák vádakkal szemben *Károlyi* id. m., 122., 131., 154., 158., stb., 385. stb. 11. (*u. itt* az osztrák irodalom és *Angyal Dávid* védelme id.); Deák horvát törvényjavaslatát kiadta *Károlyi* id. m., 2., 626. 1. A Március Tizenötödike id. helyei: április 9, 18, 28, május 18, 20, június 10, 28, 29, július 8, 11. szám; Kossuth fegyvervételeire, ágenseire *Károlyi* id. m., 1, 184, 285, 323, stb. 11.; a július 11-iki katonakerés története *u. itt* 259. stb. 11., a szept. 12-iki határozatokra 238. stb. 11.; a pénzügyekre *Lukács Béla* Az 1848—49. pénzügy, az eredeti számadások alapján, Pest, 1871 és *Faragó Miksa*, A Kossuth-bankók kora (az egész pénzügyi kérdés részletes története, irományok stb. kiadásával). Batthyány Kossuth eltávolítására törekszik: *Károlyi*, 1., 109. stb. 11., a kabinet lemondása után a nádor és országgyűlés konfliktusára *u. itt* 118. 1., Lamberg-ügy *u. itt*. A honvédelmi bizottmány kezdeteire, még Batthyány ellenében, *Szeremlei Samu*, A honv. bizottmány keletkezése s a forradalom kitörése 1848-ban, Pest, 1867, 50. 1. — Kossuth id. beszédei: *Pap*, Okmánytár 2., 72., 290. 1., *Horváth* id. m., 478. 1., *Pap*, id. m., 2., “ 1.; a Récsey-ügy szégyenletes intrikáit fölfedte *Károlyi*, 1., 410. laptól, a sirokkó-idézet *u. ott* 492. 1. A radikális gondolkozás terjedését nem rajzolhattam, helyszüke miatt, v. ö. pl. *Hamar Dani*, Nem kell szerzetes rend, Pest (1848), *Meszlényi Antal*, A kath. egyház és az állam 1848—49-ben (Szent István Könyvek, 58.).

Kossuth 48—49-es működésének rajzánál mindenkor tekintetbe kell venni az ő szabadságérzéseit és azoknak magas hevületét. Görgyre 1. főként *Pethő* id. m. jellemzéseit. A békepártra (Wesselényi beszédére *Horváth* id. m., 2., 170. stb. 11.) *Beksics Gusztáv*, Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés, Bpest, 1883, sajnos, nem adja Kemény teljes szövegét, mely azonban így is igen dült lelkiállapotról tesz tanúságot, sok tévedést foglal magában s távolról sem éri el a Forradalom után nagy koncepcióját; erre *Irányi Dániel*-tői talpraesett Megjegyzések báró Kemény Zsigmond emlékirataira 1883, *u. az.* Megjegyzések Madarász József emlékirataira 1884, *Kovács Lajos*,

A békepárt a magy. forradalomban, Bpest, 1883, sok egykorú benyomás: *u. az.* Történelmi tanulmányok, Bpesti Szemle, 30, 33, 35 (1882, 1883) kötetben (pl. a kamarilláról szóló részben még nem hiszi ennek létezését és tudatos működését). A kormány Debrecenbe költözésére *Károlyi* id. m., 1, 5 stb. 11. Windischgraetz pesti berendezkedésére *u. az.* 10. stb. 11. és *Szögyény* id. m. 2., 6. stb. 11.; legújabbán részletesen új adatokkal *Berzeviczy Albert*, Az abszolutizmus kora Magyarországon, I., 1922, 73. stb. 11. A hadjáratokra lásd az elősorolt történeti műveket, a számadatok is ezekből, főként *Gelich*, *Rüstow*, *Ramming* műveiből, bár *Gyalókey* id. munkái kimutatták, hogy csak a legkritikább esetben lehet pontos számadatokat találni. Fontosak *Kossuth* levelei, *Mészáros*, *Makray* stb. kiadásokban és *Görgey Istvánnál*; ütközetet sürgető leveleit Perczel Mórhoz Mór előtt 1. *Mészáros Károly*, Kossuth levelei a magyar szabadságharc hadvezéreivel, Ungvár, 1862, u. itt 4 bevezetésben a radikális klub- és újságalapítások leírása. Külpolitikára *Horváth Jenő* id. művei mellett *Wilhelm Alter*, Die auswärtige Politik der ung. Revolution 1848—49, Berlin, 1912 és *Angyal Dávid*, Szalay László emlékezete (akad. Emlékbeszéd) 1914. A tisztikar pesti lázongására *Görgey István*, 1., 108. laptól, Erdélyre *Gyalókey* id. m., *Nagy Sándor*, Háromszék önvédelmi harca, Kolozsvár, 1896 (külön okmánytár hozzá), benne Gábor Áron története; *Köváry László*, Erdély története 1848—49-ben, Pest, 1861, és Okmánytár az 1848—49-i erdélyi eseményekhez, Kolozsvár, 1861, továbbá *Jakab Elek*, *Orbán Balázs* művei, legújabbán *Asztalos Miklós*, Kossuth Lajos és az erdélyi kérdés, Bpest, 1928. A függetlenségi nyilatkozatot megelőző hírlapidézetek: Március Tizenötödike, 1848 november 16., 25., 1849 február 17., 20., 21., Debreceni Lapok, február 27., március 30. *Jókai Mór*, Forradalom alatt írt művei, Budapest 1875, összegyűjtött kiadásában már kihagyta pl. a debreceni Csernátany-polémiát; *Bleier Lenke*, Gróf Zichy-féle gyémántpör, Debrecen, 1931 (diss.); a debreceni sajtóviszonyokat leírta *Gyulai Pál*, Jókai, mint hírlapíró, a Bírálatok 1911-i új kiadásában, [bzemere meglehetősen zavaros kormányára 1. *Csengery Antal*. Adatok Szemere Bertalan életrajzához, Bpesti Szemle, 1869 (XI.) 345. l.] — V. ö. még *Hattvani Imre* (a szabadcsapatvezér), Szózat az oláh faj ügyében, Pest (1848); a Szemere-kormány nemzetiségi törvényét I. *Horváth Jenő*, Háborús felelősség, 1930, v. ö. Magyar kisebbség, 1932, 336. l. A volt jobbság kedvetlenségére 1. *Podmaniczky*, Naplótörödékek, 1., 281., a csongrádi billiárdozó legényekről. [A bácskai társadalmi viszonyokról Vukovics és mások jelentéseit 1. *Thim* id. m., 3, 405—6. l.] *Mészáros* id. Emlékirat, 2., 30.: „az ország fenéje“ a szabadcsapatok. *Szabó István*, Debrecen 1848—49-ben, Debrecen, 1928 (diss.), *Berkó István*, Az 1848—49. évf magyar szabadságharc olasz légiója, Bpest 1929.

Orosz intervencióra: *Steier*, *Beniczky* és: *Haynau* és *Paskievics* teljesen tisztázzák a kérdéseket; továbbá *Dionys v. Jánossy*, Die russische Intervention in U. i. J. 1849 (Bécsi Magy. Tört. Int. Évkönyve, I.). Az orosz tárgyalásokra *Steier*, *Beniczky*, 182. stb. 11., *Haynau* és *Paskievics*, 51., 68., 76., 81. stb. 11., *Görgey István*, 3. kötet; az utolsó szeged—aradi eseményekre *u. ezek*, [és az egész irodalommal *Kosáry* id. m.], v. ö. *Mészáros*, Emlékiratok, 2., 340. stb. 11., 361. l.: Temesvár „dicstelen Mohács“, az utolsó Görgey—Kossuth beszélgetésre *Görgey István*, Budapesti Szemle, 1891, 65. kötet, 74. l.

II. ABSZOLUTIZMUS STB.

Az abszolutizmus korszakának történetére 1. 1861-ig *Berzeviczy Albert*, Az abszolutizmus kora Magyarországon, I. (1922), II. (1925) és III. (1932), (az Akadémiától két jutalomra méltatva), rendkívül szorgalmas, részletes előadás, a kiadott anyag teljes fölhasználásával sok levéltári anyaggal; módszerileg még a politikai és régebbi kultúrtörténeti (ez esetben irodalom, színház stb.) dolgokra korlátozva, társadalmi kép külsőleges, gazdaság és általában szellemi fejlődés elhanyagolva. *Beksics Gusztáv* előadása a Millenn. történet 10. kötetében még jóformán teljesen aktahasználat nélküli. *Walter Rogge*, öster-

reich von Világos bis zür Gegenwart, L, 1872, osztrák-liberális felfogás, de van történeti távlata. *Heinrich Friedjung* művei (österreich von 1848 bis 1860, 1918, 2 kötet, Der Krimkrieg u. die öst. Politik, 1911, Benedeks nachgelassene Papiere, 1904) modern osztrák liberális, tehát már erősen magyarellenes; centralizmusa érdekében Schwarzenberget és Bachot igazolni törekszik; nagy anyaga van. *Josef Redlich*, Das öst. Staats- u. Reichsproblem, Leipzig, 1920, stb., 1., 2 részben és Exkurse a témáját illető alkotmányjogi kérdéseket a kiadott anyag hosszadalmas elemzésével, de a levéltári anyag fölhasználásával is tárgyalja. Mindezek Berzeviczy mellett is konzultálandók. Rövid előadás: *Richard Charmatz*, österreichs innere Gesch., 1., 2. (Aus Natur u. Geisteswelt). Memoárok közt *id. Szögyény-Marich László*, Emlékiratai, 2. kötet, 1849—59, 3. kötet, 1860—61, *Jos. Karl. Mayer*, Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen 1848—1859, Wien, 1931.

Az erdélyi viszonyokra *Friedenfels* *id.* Bedeus v. Scharberg életrajza, *Kónyi* Deák beszédei, 2—4. kötet; a legfontosabb okiratok és akták (októberi diploma, stb.) itt és a Szögyény-mű függelékében kiadvák, eredeti kiadásai az osztrák Reichsgesetzblattban és *E. Bernatzik*, Die öst. Verfassungsgesetze, Leipzig, 1906. A politikai adatokat legnagyobbreszt Berzeviczy művéből vettem át, ahol egyéb szövegre nem hivatkozom.

A Palmerston-idézet az osztrákokról *Károlyi* *id.* m., 1., 578. 1. Az orosz cár szerepére az amnesztia dolgában *Steier* *id.* Haynau és Paskievics, 2., 269., 314. 11. Haynau a forradalom száz évre megakadályozásáról u. itt, 420. 1., több vérlázító büntetésről, így Maderspach Viktorné megvesszőzéséről *Hentaller Lajos*, Verrózsák, 2., 157. 1. A viddini levélre *1. Szilágyi Sándor*, Kosuth a forradalom végnapjairól, Pest, 1850, és *Hajnal István*, A Kossuth-emigráció Törökországban, 1., 1927 (gróf Klebelsberg-féle Fontes közt) 34. és 472. 1. Vayra *1. id.* Emléklapok, Albrecht főherceg pompás, találó jellemzése *Károlyi Arpád-tói*, Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka, 1. kötet (gróf Klebelsberg-féle Fontes-kiadvány), 1921, 7. 1. A szent korona megtalálására *Hanns Schlitter*, Kempens Denkschrift über die Auffindung der Stefanskrona, Wien, 1819 (Kny. Aus der Regierungszeit K. Franz Josef I.-ből, Wien, 1919, u. az, Versäumte Gelegenheiten, 1920, az 1849 március 4-i alkotmány levéltári történetét adja, mindenütt fontos aktapublikációval. Dobrzánszkyra *Berzeviczy* *id.* m., 1., 217. 1. A Bach-korszak közigazgatásának kitűnő jellemzése *Szögyény* memorandumában, *id.* m., 273. stb. 11., az ugatásra 305. 1., aktaszámok 318., 329. 1. *Beksics*, 432. 1. után sokan, így *Berzeviczy* is azt tartja, hogy a Bach-korszak érdeme az igazságszolgáltatás kiépítése; nézetem szerint ezt csak éppúgy végezte, mint az egész új közigazgatást: a rendiségnél modernebb elvek szerint, de rosszul és megbízhatatlanul, magyarellenes politikai éllel.

Az úrbériség eltörlését és az új gazdasági-társadalmi viszonyokat illetőleg *Berzeviczy* *id.* m., egészen fölmondja a szolgálatot; az egyes páteneket kronológiailag, kiadásuk rendje szerint illeszti be könyve különböző helyeire (így 2., 64., 95., 129. stb. 11.). A 48-as szándékokra *1. Szabó Ervin* *id.* m., 328. stb. 11., egyébként a tényleges lefolyásról az adatok összeállítása *Loránth Mária*, Adatok az úrbéri kárpótlás történetéhez, 1849—53 (diss.) és *Tóth Lajos*, Úrbéri kalauz, Pest, 1872, Erdély sokkal bonyolultabb viszonyaira *Jos. A. Ritter v. Grimm*, Das Úrbariahvesen in Siebenbürgen, Wien, 1863; *Tóth* *id.* m., 276. stb. 11., a bérföldekről, melyeket Bach kormánya egyáltalán nem váltott meg. [V. ö. legújabban *Bernáth Gyula* kiterjedt bécsi levéltári kutatáson és nagy gazdasági szakismereteken alapuló művét: Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon, 1935, különösen fölhasználta a 253., 265., 273., 227., 253. stb. lapokat; *Korizmicz László*, Gazdasági levelek, Pest, 1857, tőle vettem a régi termelési rend találó jellemzését, az 1857 közteleki kiállítást, stb.; a mágócsi uradalomra *1. a* már említett *Jószágismertetés* c. művet, ennek 129. lapján az aratógépről szóló idézet. A jobbágyfölszabadításnak a nemességre káros hatását saját tapasztalatai szerint adja elő *Máriássy Béla*. A magyar törvényhozás történelme 1000-tól 1880-ig (I. kötet, 1884, Győr), VIII. kötet, 183. stb. 11., innen vettem a devalvált kötvények összevásárlásának dolgát.] Az állami pénzügyekre *Beer*

id., Die Finanzen össterreichs, 202. laptól, továbbá *Carl Freih. v. Czoernig*, Österreichs Neugestaltung 1848—58, Stuttgart u. Augsburg, 1858, új adókra, állami javak eladására, 530. laptól az úrbériség megszüntetéséről is; u. az, Das österr. Budget für 1862, 2. kötet (3. kiadás), Wien, 1862, benne a budget adatai és összehasonlítások más államokkal; v. ö. *R. Charmatz*, Minister Freih. v. Bruck, Leipzig, 1916. A Esterházy-ügyre *Weszely József*, A Herceg Esterházy-féle katasztrófa, Pest, 1865. Deák álláspontjára *Kónyi id. m.*, imádságára (pohárköszöntő), 2., 407. l., *Ferenczi id. m.*, és báró *Wlassics Gyula*, Deák Ferenc, Bpest, 1923, főként abszolutizmus- és kiegyezéskorbeli jellemzés. A Nagyidai cigányokra *Voinovich Géza*, Arany János életrajza, 1849—60, 1931 (Akad.), 127. laptól, a flagelláns kifejezés is innen. A hírlap-irodalmi és általán közéleti viszonyokra nagy anyagot nyújt *Angyal Dávid*, Fáik Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése, Bpest, 1925 (gróf Klebelsberg-féle Fontes-kiadvány), v. ö. *Szinnyei Ferenc*, Novella- és regényirodalmunk az abszolutizmus korának elején (Akad. Ért.), 1929. [Tanulságos: *Karsai Géza*, Az elnyomatás korának ellenzéki irodalma, 1849—67, Pannonthalmi Szemle Könyvtára, 10, 1934.] Az ókonzervatívok működésére nagy anyag *Kónyi id. m.*, *Wertheimer*, Zür. Gesch. der ung. Altkonservativen, Ung. Rundschau, 1913, 737, 1., 1914, 52. 1. *Halász Imre*, Egy letűnt nemzedék, 1911, 197. 1., *Wertheimer* nagy Andrassy-élcrajzának is az eredeti szövegét idézem: Graf Julius Andrassy, sein Leben u. seine Zeit, I., (Stuttgart, 1910). Az emigrációra *Berzeviczy id. m.*, idevágó fejezetei, a gróf Klebelsberg-féle Fontes tervbevett nagy emigráció-történeti publikációjából eddig csak *Hajnal id.* műve jelent meg, amely az anyagot pszichológiailag is kitűnően használja föl. Az olasz háborúval kapcsolatos dolgokra *Kossuth id.* Irataim-ban sok, ezek kritikai földolgozása még hiányzik. A Mack-féle összeesküvésre *Berzeviczy id. m.* (régebbi: *Hentaller Lajos*. A balavásári szüret, Bpest, 1894, romantikus előadás), v. ö. *Hegyesi Márton*, Bpesti Szemle, 1899, 97. kötet, 110. 1., továbbá *ürmössy Lajos*, Tizenhét év Erdély történetéből, 1849—1866, Temesvár, 1894, 1., 81., 1., *Deák Farkas*, Fogságom története, Kolozsvár, 1869. Az emigráció új államkoncepciójára sok adat; Klapkára *Berzeviczy id. m.*, 2., 277. 1. *Klapka*, Der Krieg im Orient 1855 alapján; *Kossuth* a szociális nemzetiségről, memoárja Mazzinihoz: *Eugenio Kastner*, Mazzini e *Kossuth*, Firenze, 1929, 124 stb. 11., a Duna-konföderációra adatok kitűnően összegyűjtve és konfrontálva *Kónyi id. m.*, 5., 11—77. 11., v. ö. *Jancsó id.* Szabadságharcunk és a öökó-román törekvések, 204. laptól. Az 1859-i magyar légiórol 1. *Atfilio Vigevano*, La légioné Ungherese in Italia 1859—67, Roma, 1924, és *Vitéz Berkó István*, Magyar önkéntes csapatok az 1859-i háborúban (kny. a Hadtört. Közleményekből, 1930). A magyar-olasz kapcsolat valódi adataira *Tóth László és Zambra Alajos*, A Garibaldi-emlékkiállítás leíró katalógusa (A Magy. Nemz. Múzeum emlékkiállításai, VI.), 1932. Az államadosság stb. adatok *Czoernig*, *Beer id. m.*, a nyugtalan-ság magas fokára, 1. *Károlyi id.* Döblingi hagyaték, ahol ez éveknek kitűnő, részletes rajza. A protestáns-ügyre *Zsilinszky id.* Magyarhoni protestáns egyház története, 687—725 11., pátenst 1. *Szögyény id. m.*, 3., 129. 1. Széchenyire *Károlyi id. m.*, mesteri előadás, a legnagyobb magyar utolsó éveinek finom pszichológiájú, teljes anyagot hozó rajza. Viszonyainkra, melyekben történeti események és személyék dolgai „szabadon“ kezeltetnek, jellemző, hogy a fentemlített „Mari-néni“-felfogás *Károlyi* e műve után sem riadt vissza Széchenyinek s vele *Jósika Samunak*, *Görgen igazgató-orvosnak* és másoknak *Ferenc Józsefék* által való formális legyilkolásától. A Rückblick (Bernhard R. v. Meyertól) és a Blick újra kiadva, teljes levéltári anyaggal a Döblingi hagyaték 3. kötetében *Tolnai Vilmos-tói*, 1925. *Wenzel Lustkandl* műve: Das ung.-öst. Staatsrecht, Wien, 1863, erre *Deák Ferenc*, Adalék a magyar közjoghoz, Pest, 1865, (kny. a Bpesti Szemléből).

Az októberi diploma stb. fejleményeire *Kónyi id. m.*, a diplomát tisztára a magyar konzervatívok művének mutatja be *Redlich id. m.*, 470. stb. 11., az Exkurse közt fontos darabok, így Szécsen Antaltól, 243. 1. [V. ö. *Eugenio Kastner*, II contributo ungherese nella guerra del 1859, Firenze, 1934, aktaközléssel. Erdélyre 1. *Ürmössy Lajos id. m.*, (pl. a küüllömgyei egvez-

ségre 2, 99. 1.) és *Mester Miklós*, Az erdélyi románok első törvényhatósági küzdelmei a magyarokkal és szászokkal 1860—63, Magyarágtudomány, szerk.: *Ortutay Gyula*, 1936, 56. 1.] Az Almásy-féle összeesküvést és benne Asbóth szerepét tisztázta *Steier Lajos* id. Beniczky-művében, 705. laptól. Vay kancellárságára *tőle*, Emléklapok, aktákkal. A húsvéti cikkekre 1. *Kónyi* id. m., 4., 305. 1.» a Debatte-cikkek u. itt, 318. 1., Andrásy a delegációkról 335. I. Az ú. n. Klapka-légióra *Kienast A.*, Die Legion Klapka, Wien, 1900, és *Ed. v. Wertheimer*, Bismarck im politischen Kampf, Berlin, 1930, 232. laptól. A kiegyezés történetére főképp *Kónyi*, Deák (sok memoár-részlettel, összes nevezetesebb akták történetével), *Wertheimer* id. Andrásy életrajza; néhány adat *Lederer Béla*, gróf Andrásy Gyula beszédei, 1., 1891. *Beust*, Aus drei Vierteljahrhundert, 2 kötet, Stuttgart 1887. A tizenötös albizottság tárgyalására fontosak Csengery föl jegyzései: *Csengery Lóránt* (bevezetéssel ellátta: *B. Wlassics Gyula*), Csengery Antal hátrahagyott iratai és följegyzései, 1928 (gróf Klebelsberg-féle Fontes közt), 54. laptól. A kiegyezés közjogi és történelmi méltánylására 1. (ifj.) *gróf Andrásy Gyula*, Az 1867-i kiegyezésről, Bpest, 1896, *Réz Mihály*, Magyarország és Ausztria közjogi viszonya, Bpest, 1910; *u. az*, A kiegyezésről (a közjogi konzervatívizmus alapindokai), (1905); v. ö. *tőlem*, Három nemzedék, 185. laptól. [A kiegyezés előnyeinek és hátrányainak közelegykorú, tanulságos összeírását adja *Máriássy Béla* id. műve, A magyar törvényhozás történelme, 11. kötet, 42. stb. 11.]

HETEDIK KÖNYV

IV. RÉSZ

I. A DUALIZMUS STB.

Az 1867-től 1918-ig tartó dualisztikus korszak tagolása magától adódik abból a körülményből, hogy a szabadelvű párturalom egész bukásáig, 1905-ig, leszorítva tartá azon erőket, melyek addig, gyér számban, jelentkeztek más-irányú fejlődés érdekében. A nemzeti munkapártnak viszont ez új erők megerősödöttén szegültek ellene a koalíció által fölszabadítva s egyébként a munkapárt szellemi képe is lényegesen eltért a szabadelvűpártétól. Kielégítő feldolgozása e korszaknak még csak pragmatikus alapon, a tények regisztrálásával sincs, e téren igen sajnálatos, hogy a magyar történetre sem oly munkánk nincs, minő *Schulthess* Europ. Gesichtskalender-e, sem aminő *Egelhaaf* többkiadásos legújabb német kortörténete, sem pedig a parlament tárgyalásainak e korból kb. 800 kötetet kitevő nyomtatványai nincsenek úgy feldolgozva, mint az osztrák Reichsratéi *Kolmer* nagy kiadványában. A feldolgozások többnyire pártpolitikaiak, így a szabadelvűpárti *Beksics Gusztáv*-é a Mill. Tört. 10. kötetében, így a négykötetes Politikai Magyarország, 1912, melynek régebbi történeti és jogi részei általában kritikán aluliak, kortörténeti fejezetei pedig koalíciópárti fecsegésekkel telvék. Történeti értékelésnek különben is útjában állnak azon pletykák és fecsegések, melyeket az aránylag közelmúlt kor embereiről szépirók (Eötvös Károlytól Krúdy Gyuláig) és hírlapírók még évről-évre fölmelegítenek és továbbköltének. Ha valahol, úgy itt kötelességünk az ú. n. anekdotakincsek radikális eltávolítása. [Első kiadásom óta jelent meg *Gratz Gusztáv* nagy munkája. A duabzrrms kora, Magyarország története 1867—1918, 2 kötet. Magyar Szemle Társaság kiadása, 1934, mely a korszaknak pragmatikus, az események lefolyását és összefüggéseit felderítő nagyszabású története; szerző igen kiterjedt kútfői ismereteket óvatos kritikával és nagy politikai tapasztalattal használ föl és a korszak történetére elvégezte azt a munkát, melynek hiányáról a fenti sorokban panaszkodtam. Fölfogása többé-kevésbé elvi liberális, ettől eltekintve azonban mind a belpolitikai folyamat, mind pedig a nemzetiségek és osztrák kapcsolatok dolgában egészben véte

megeősíti fölfogásomat. Itt csak azt említem meg, hogy pl. Apponyi Albertnek a kiegyezést továbbfejlesztő, majd azzal nyíltan szembeforduló politikai pályáját velem együtt károsnak látja (1, 283, 331. 1.), hasonlóképpen meg-egyezik velem nemzetiségi fölfogása is (1, 373 s más 1.). Könyvéből több helyütt átvettem adatokat, anélkül, hogy koncepciómat megváltoztattam volna, így az I. fejezetben: Tisza 68-i delegációs fellépésére Gratz id. m., 1, 49, a keleti vasútbotrány szereplőire 1, 255. 1., Sennyeyre 1, 147. 1., egyes adatok a boszniai krízisre 1, 176. 1., Tisza külpolitikájára 1, 235, 237. 1., a Tisza-kormány tagjaira 1, 220. 1., a pártrendszerre 1, 208. 1. a függetlenségi néppártra 1, 325. 1., az ischli klauzulára 1, 359. 1., a Lex Tiszára 1, 365. 1. Igen tanulságosak a jellemzések, melyeket Gratz az egyes politikusokról ad, így pl. Tisza Kálmánról, 1, 208. 1. Gratz könyvével párhuzamosan, s így tőle fel nem használva jelent meg a korszak politikai történetének egy másik alapvető könyve, tanítványomtól, *Mérei Gyulá-tói*, Magyar Politikai pártprogramok 1867—1914, 1934, benne a függelékben az eddig nagyrészt ismeretlen hírlapokból és 'egykorú' rölapokról összekeresett programszövegek az összes politikai pártokra, s ezt megelőzőleg ezek létrejövésének részletes története. A pártprogramokat Mérei könyvéből idézem. A korszak külpolitikai vonatkozásaira igen hasznos összeállítás, mely emellett a magyar minisztertanács jegyzőkönyveit is felhasználja, *Horváth Jenő*, Magyar diplomácia, a magyar állam külpolitikai összeköttetései a bécsi végzésektől a kettős monarchia felbomlásáig, 1928.] *

Az első évtizedre 1. *Toldy István*, öt év története, 1867—72, 1891 (Deák-párti) ; *Oláh Gyula*, Az 1875. évi fúzió története, 1908 (balközép), *Móricz Pál*, A magy. országgyűlési pártok küzdelmei... 1867—74, 2 kötet, 1892 (balközép); *Bella Antal* szerkesztésében A magy. országgyűlés története, 1867—1927, egyenetlen, kompilációk és szellemes, értékes tanulmányok gyűjteménye; *Köpeczi Deák Albert*, A parlamenti kormányrendszer Magyarországon, II. rész. A magy. pártok, 1912, *Fáik Miksa*, Kor- és jellemrajzok (1902); az egész időszak legmegbízhatóbb feldolgozásait *Kónyi Manó* bevezetései és jegyzetei adják Deák leveleihez; v. ö. még *Lederer Béla* kiadásában Andrassy beszédeit, *Busbach Péter*, Egy viharos emberöltő, 2 kötet, 1898. A Deák-párt megalakulására *Ferenczi*, Deák élete, 3., 198. 1. Kossuth Kassandra-levelét 1. *Kónyi* id. m., 5., 1. és Kossuth Iratai, 8., 5. 1. *Horváth Mihály*, Kossuth Lajos újabb leveleire, 1868; *Gyulai Pál*, Kossuth levele Deák halálakor, Bpesti Szemle, 1876, 11. kötet, 167. I. Az idézetek *Kossuth* Irataiból, 8., 215., 265. 1., 10., 68. 1., 9., 252. 1., 8., 246., 498., 531. 1., 118., 151. 1., 8., 107. 1.; Kossuth alakjának e „szerföltötti nagyítása“ ellen szól *Andrassy* (ifj.), A kiegyezésről, 43. 1. A demokrata-körökről *Toldy* id. m., Félegyházára *Kónyi*, 5., 390. 1. Tisza balközépi működéséről *Móricz* id. m., I. kötet, bihari pontokra *Kónyi* id. m., 5., 354.*. és 6., 157. 1. A Deák-idézetek u. itt, 5., 275—6. 1. A Reichsratra 1. *Walter Rogge*, österreich von Világos bis z. Gegenwart, 3. kötet, 1873. u. az, öst. seit der Katastrophe Hohenwart-Beust, 2 kötet, 1879 és *Richard Charmatz*, österreichs innere Gesch., 1848, 1907, 2 kötet (Aus Natur u. Geistesweít), kitűnő feldolgozás levéltári adatok alapján *Wertheimer* id. Andrassy-életrajza (nála Orczy Béla emlékiratai felhasználva, Kónyinál Horváth Boldizsáré, Lónyay Menyhérté, stb.). A honvédség felállítására *Gyalóky Jenő* kitűnő tanulmánya *Berkó István*, A magy. kir. honvédség története 1868—1918, 1928, c. műben. Az ó-osztrák antipátiára *Wertheimer* mellett 1. *Jós. Al. Frh. v. Helfert*, Revision des ung. Ausgleichs, Wien, 1876, I. és II., a magyar álláspontban még mindig a 48-i „nagyási hóbort“ következményét látja. A honvédtűzéségre *Wertheimer* id. m., 1., 360. 1., a határőrvidékre u. az. 1., 397—412. 1., a horvát tárgyalásokra *Ferenczi*, Deák, 3., 130. stb., 348. stb. 1. *Wertheimer*, 3., 369., stb. 1. *Csengery Antal* hátrahagyott iratai (id. Fontes-kiadás) 179—239.1. és *Lederer* id. m. *Lukács Béla*, Horvát törekvések Bp. Szemle, 1885, 43. köt., *Pap Dávid*, A horvát pénzügyi kiegyezés, u. ott 1897, 89. kötet. A horvát közjogi viszony leírására lásd legjobb magyar közjogunkat. *Nagy krnő*, Magyarország közjoga (államjog) 5. kiadás, 1905. A horvát kultúra emelkedésére 1. *P. Matkovic* Kroatien-Slavonien nach seinen phvs. und geistigen

Verhátnissen, Agram, 1873. Deák a vármegyék ellen *Kónyi*-nál, 5., 215. 1. tv. ö. még *Tisza Kálmán*, Parlamenti felelőskormány és megerendszer, Pest, 1865.]

Az államháztartást illető parlamenti tárgyalásokat adja *Matlekovits Sándor*, Magyarország államháztartásának története 1867—93, 1894, hozzá „Adatok“ kötetében tabellák, itt 394. 1. zárszámadások. A pénzügyi és gazdasági kiegyezések történetét felületesen, de egyedül adja *Milhofer Sándor*, Magyarország közgazdasága, 1904, 2. kötet (Akadémiától jutalmazva), értéke v. ö. Századok 1905 bírálatát. A vasútügyre előzmények: *Hollán Ernő*, Magyarország vasúthálózatának rendszere, Bécs, 1856, u. az, Magyarország forgalmi szükségei stb. Pest, 1864, *Lónyay Menyhárt*, Az Orsz. M. Gazd. Egy. két emlékirata és hazánk vasúti kérdése, Bp. Szemle, 1865, 3. kötet, *Váraday Gábor* Országgyűlési levelei, 2 köt., Pest, 1871. (sok személyes adat), *Heltai Ferenc* szakszerű előadása, A magyar államvasutak, Bp. Szemle, 1886, 45. köt., u. az, A helyiérdekű vasutak ügye, u. itt 1888, 53. köt. A Péreire-bankházra 1. *Kulischer* id. m., 2., 538. stb. 1., *Ludwig Schönberger*, Die ung. Ostbahn, ein Eisenbahn- u. Finanzskandal, Wien, 1873. a Keleti Vasút parlamenti tárgyalásait 1. *Matlekovits* id. m., 2., 43. stb. lap, továbbá *Móricz* id. m., 1. 63., 2., 35., 45. 1., *Oláh* id. m., 206. 1. Az 1873-i krachot megelőző középeurópai hangulatra lásd *Georg Steinhausen*, Deutsche Geistes- u. Kulturgeschichte von 1870 bis z. Gegenwart, 1931, 66. 1. Az első évek állampénzügyi viszonyaira még 1. *B. Pongrácz Emil* és *Lukács Béla*, A m. kir. pénzügymin. öt évi működése 1867—71, és *Lónyay Menyhért* előterjesztésére, Az államvagyronrói, Buda, 1869. Csernátóny és általában a közélet hangjára 1. *Gyulai Pál* id. Jókai-cikkét, utóbb az ellenzéki publicisztika idealista képet adott róla, 1. *Halász Imre*, Egy letűnt nemzedék, 1911, 106. 1. A költségvetési adatok *Milhofer* id. m., 2., 94. stb. 1.

A szereplő személyek és pártok szellemére összefoglaló rajzok: *Halász Imre* id. m. (régii Deák-párti, de feldolgozása liberális-koalíciós), *Sebess Dénes*, Két Magyarország (ó-liberális, 48-as színezettel), *Pethő Sándor*, Sorsok (1913), u. az, Politikai Arcképek, 1911, u. az, Viharos emberöltő (e három műben főként *Sennyey Pál*, *Grünwald Béla*, *Ugron Gábor*, ifj. *Andrássy Gyula* kitűnő történeti portrék, *Grünwaldé* erősen nagyítva), u. az, Világostól Trianonig, 1925 (a XIX. századbeli kül- és belpolitika gyakran elrajzolva ellenzéki szempontból). *Ferenc József*re az irodalmat 1. *Török Pál*, I. *Ferenc József*, Századok, 1931, aki kísérletet tesz a sok egymásnak ellentmondó mémoires és anekdóta, valamint vásári munkák kritikájára; a császárkirály személyét kitűnően jellemzi *Oskar Freih. v. Mitis*, Das Leben^ des Kronprinzen Rudolf, 1928, 77. 1. *Tisza Kálmán*ra kitűnő rajz: *Gratz Gusztáv*, Modern magyar államférfiak, I., *Tisza Kálmán*, Huszadik Század, 1902, 1., szerinte *Tisza K.* „kizárólag a magyar politikai gondolkodás produktuma maradt“, [és *Gratz* id. legújabb műve 1, 208. 1.] *Tisza*-párti előadás: *Mcmor*, Tíz esztendő, 1875—85, 1885. A választójogra 1. *Kovács Alajos*, A magyar választójogi reformok számszerű hatása, 1925; a lélekszámokat az 1873. helységnévtárból írtam ki. A szabadelvűpártból kiváló alakulatokra 1. *Beksics Gusztáv* posztumusz művét, A szabadelvűpárt története, 1907, gróf *Apponyi Albert*, Emlékirataim, ötven év, 2. kiadás (mesteri védelme közjogi szerepének, mely az ó-konzervatívoktól a függetlenségi párthoz vitte, hibáztatásával kevésbé lényeges állásfoglalásainak, így a bosnyák-kérdésben, részben az egyházpolitikában). [Sennyeyre és *Apponyi György* katolikus pártkezdeményeire 1. *Tóth László*, *Vogelsang* és a magyar konzervatív politika 1867 után, kny a Károlyi Árpád-Emlékkönyvből, 1933, benne *Sennyey* politikájára is értékes levelek, így 19. 1.] Fontosak a külön kiadott beszédgyűjtemények, így *Szilágyi Dezső* beszédei, kiadta *Fayer Gyula*, 4 kötet, 1906, gróf *Apponyi Albert* Beszédei. 2 kötet, 1872—95, 1897, *Jókai Mór* politikai beszédei, 2 kötet, kiadta *Takáts Sándor* (szép bevezetése főként *Jókai* 67 előtti szereplésével foglalkozik; a beszédek közt sok polémia *Szilágyi Dezső*vel). A párt-programmokra nézve [*Merei Gyula* id. m., az 1878. egyesült ellenzéki programm kiadva nála 251. 1., az 1884-i 258. 1.] Az okkupáció hatására

Apponyi, Ötven év, 29., 67. stb. 1. A függetlenségi pártra fontos *Madarász József* id. emlékiratai és *Irányi* két id. Megjegyzések füzeté; az 1872 januári program [Merei id. m. 292. 1., az 1874-i u. itt 295. 1., az 1884-i 305. 1.] Az Ugron-idézetek *Ugron Gábor*, Beszédei, 1881—84-ből, 1—3. 1., 1884—87-ből, 240. 1., a Kossuth-idézetek *Kossuth*, Iratai, 8., 498. 1., 10., 395. és 393. stb. 1.

Andrássy külpolitikájára szinte végleges megállapítások *Wertheimer* id. m., adataimat innen vettem. V. ö. még *Carl R. v. Sax*, Gesch. des Machtverfalls der Türkei, Wien, 1908 és *Horváth Jenő*, Magyar diplomácia, 1928. A porosz konzul nyilatkozata *Wertheimer*, 1., 514i 1., Blaznavac-é 2., 45. 1. Szilágyi a vád alá helyezéséről, Beszédei, 1., 217. 1., a mérsékelt ellenzék politikájára u. itt, 3., 15. és 35. 1., *Apponyi*, Ötven év, 91 1. A német és hármas szövetség, szerb és román szövetségek titkos okmányainak kiadása *A. F. Pribram*, Die polit. Geheimverträge Ö.-U.-s., 1879—1914., 1920. A pénzügyek javulására *Milhoffer* id. m., 2., 102., 106. stb. 1. *Fenyvessy Adolf*, 13 év az o. nemzeti bank történetéből, Bp. Szemle, 1876, 11. kötet. A vasutügyekre a felsoroltak mellett *Szabó Jenő*, Tisza Kálrrtán, mint vasúti politikánk nagymestere, Bp. Szemle, 1912, 152. kötet, u. az, Baross Gábor rendszere és művei, u. ott, 1894, 78. és 79. kötet, u. az, Baross művének és rendszerének utóhatásai, u. ott, 1912, 149. kötet, v. ö. 1894, 80. kötetben gróf Tisza Istvánnal folytatott polémiáját. L. még a köziek, min. id. kiadványát. A bank- és kereskedelmi kérdésekre *Milhoffer* id. m., *Fenyvessy Ferenc*, Magyarország kereskedelmi mérlege, Bp. Szemle, 1876, 10. kötet, *Láng Lajos*, A vámpolitika az utolsó száz évben, 1904, 242. laptól, *Al. Matlekovits*, Die Zollpolitik der ö.-u. Mon. u. des Deutschen Reiches seit 1868, Leipzig, 1891; osztrák szempontból *Rudolf Sieghart*, Zolltrennung u. Zolleinheit, Wien, 1915, v. ö. még *Ivan Zolger*, Der staatsrechtlichre* Ausgleich zwischen Ö. u. U., Leipzig, 1911. Jos. *Püregger*, Fünfzig Jahre Staatsschuld. 1862—1912 (1913), (benne az 1867-i pénzügyi tárgyalások története, 187. I.), *Max Reinitz*, Das öst. Staatsschuldenwesen von seinen Anfängen bis z. Jetzzeit, München u. Leipzig, 1913. A kiegyezést illető magyar álláspontot polemice *Apponyi*, *Andrássy*, *Wlassics* és a vámkérdésben *Eckhart Ferenc* fejezték ki. Hatvanhét hadügyi rendelkezéseire 1. (ifj.) *Andrássy* id. műve, *Angyal Dávid*, Deák Ferenc emléke és a katonai kérdés, Bp. Szemle, 1904, 117. kötet (itt a kiegyezés állandóságára Deák-idézetek), a szövegbeli Deák-idézet *Kónyi*, 6, 45. 1., *Rudolf trónörökösre Mitis* id. m., 316., 60., 426. 1. A véderővita és katonai összeütközések hosszas előadása az id. általános művekben, így *Balia* id. m. is. A főispánok stb. számáról *Gratz* id. m. A közigazgatási vita *Apponyi*-idézte *Apponyi*, Beszédek, 2., 100. 1. A kérdés egész háttérére tanulságos *Grünwald Béla*, *Kossuth és a megye*, 1885.

Az egyházpolitikai országgyűlési tárgyalások a naplóból kiadva *Linder György—Zeller Árpád*, A magy. egyházpolitika 1847—94., 2 kötet, 1894, kath. feldolgozások: *Keményfy Kálmán Dániel*, Ötven év alkotmányos egyházpolitikája, Esztergom, 1898, legújabbán *K. Török Mihály Miklós*, A magy. egyházpolitikai harc története (Szt. István-könyvek), 1933, *Zichy Nándor* szereplése részletesen *Bonitz Ferenc*, Gr. *Zichy Nándor*, 1912. [A néppárt programját 1895-ből 1. *Merei* id. m. 315. 1.] Az egyházellenes idézetek *Under—Zeller*, 1., 685., 897., 921. 1. *Keményfy* id. m. 153., 215. 217. 1., az aranyosmarótiakra *Linder—Zeller*, 2., 418. 1., továbbá 1., 933. 1. *Wekerle* pénzügyi alkotásaira *Milhoffer* id. m., 2. kötet, *Radnóti József*, Kornfeld Zsigmond, Bpest, 1931.

Közjogi vita folytatására 1. *Gratz Gusztáv*, A magyar válság, ^{Huszadik} Század, 1905, II., 130 .1, (Tisza óta a nemzeti hiúság politikája két pártban), aki Bánffy is elítéli [és legújabbán id. nagy munkája.] *Ischli* klauzulára *Apponyi*, ötven év, 2^a. stb. 1. Széll-kormányt kitűnően ítéli meg *Gratz* id. m., jó *Balila* id. m. e része is.

II. SZELLEMI KÉP

Itt a Három nemzedék c. művemben adott képet dolgoztam ki, első sorban a nemzetiség ekorbéli uralkodó formáira vonatkozólag. Az első idézet a párt fontosságára: Magyarország európai hivatása és Deák Ferenc (1869), 149. 1. A Tisza-párt vármegyei jellegére *Beksics*, Szabadelvű párt, 14. 1. a további idézetek *Toldy István*, Megyerendezés, Pest, 1869, 137. 1. A nagy- és középbirtokról *Keleti Károly*, Hazánk és népe, új kiadás, 1889, 148. stb. 1. A táblabíró-idézet *Mocsáry Lajos*, A magy. társasélet, 1855., 106.1. A *Wodianer-idézet*, Bp. Szemle, 1866, 4. kötet, 318. 1. a *Kautz-idézetek*, u. itt, 1880, 22. kötet, 125. stb. 1., a *Heltai-idézetek*, u. itt 1885. 41. kötet, 276. 1. *György Endre*. Kötött forgalmú birtokok és agrárpolitikánk, u. itt, 1893, 74. kötet. *Bernét István*, Változások küszöbén, 1893. A Széchenyi-Imre-féle akcióra 1. az irodalmat Három nemzedék, 315. 1., ehhez *Heltai Ferenc*, A szociális birtokreform, Bp. Szemle, 1883, 36. kötet. A gazdasági szakképzettség számadatai *Galgóczi Károly*, Mire nevelje a magyar ember gyermekét? Pest, 1859, 48. 1. A középbirtokos életmódra az idézetek *Kenessey Kálmán*, Egy-két őszinte szó társadalmi viszonyainkat érdeklőleg, Pest, 1857 (nézetem szerint hitelesebb és találóbb adatok, mint amik a *Grünwald*—*Mocsáry-polémiáiból* nyerhetők). A holdak szerinti adósságra *Lónyay Menyhért*, Adatok a földbirtoki hitel kérdéséhez, Bp. Szemle, 1859, 5. kötet; az államhivatalnoki számokra *Neményi Ambrus*, Bürokrácia Magyarországon, 1902. A gentryről irod. és idézetek, Három nemzedék, 316. 1., továbbá *Concha*, Jelszavakról, 1904.

A protestáns hangulatra *Zsilinszky* (szerk.), A magyarhoni protestáns egyház története, az idézetek *Szeremlei Sámuel*, Vallásérkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon, 1874., 78., 83., 95. 1. A katolikus hangulatra adatok *Karácsonyi* idézett Magyarország egyháztörténete, modern feldolgozás nincs. [A kegyúri jog gyakorlatára aktaszerű előadás *Eckhart Ferenc*, A püspöki székek és a káptalani javadalmak betöltése Mária Terézia korától 1918-ig, kny. a Theológiából, 1935. Csernochra 62. 1., tanulságos Bubits és Várady püspökkinevezésének története.] A kath. autonómiaira sok feldolgozás, melyek inkább csak jogi és formális dolgokkal foglalkoznak, Keményfy idézett m., *Hanuy Ferenc*, A kath. autonómia főbb problémái, 1908, u. az, 70 éves küzdelem az autonómiaért, 1918 (okleveles függelékkel), *Szemnecz Emil*, Kath. autonómia, 1897 (II. részben a gör. kel. és protestáns autonómiai szabályzatai), *Melichár Kálmán*, A kath. autonómia Magyarországon, 1907 (alapok, iskolák, egyetem is). Igen éles jogi felfogású *Forster Gyula*, A katolikusok autonómiájáról, 1897, ebben a korábbi irodalom is; továbbá *K. Török* id. m., Haynald adományai jegyzéke, *Kőhalmi-Klimstein József*, Vázlatok Haynald Lajos bíbormok-érsek életéből, 101—104. 1. Schlauch a munkáskérdésről, *Schlauch Lőrinc* Beszédei (kiadta *Bunyitay Vince*, 2, 413. 1.). [Esterházy Miklós Móric véleményére I. *Tóth László* id. tanulmányát *Vogelsangról*, 6. 1.] A püspöki kar liberalizmusára irod. adatok *Concha Győző*, Eötvös és Montalembert barátsága, 1918, 241. 1. Büchner stb. hatására u. az, 226. 1. Csernátony Eötvös ellen u. itt, 229. 1. Krafft-Ebing irodalmi hatására *Zolnay Béla*, Neokonzervativizmus, avagy mire megvénülünk, Széphalom, 1929, 274. 1., A pozitívizmus a történetírásban *Thienemann Tivadar*, A pozitívizmus és a magyar történettudományok, Minerva I. 1922, 1. 1. A Hét-beli idézetek sor szerint: 1, 1. 1., 1891. I. 190. 1., 1893, I. 277. 1., 1895, 748. 1., 1894, 33. 1., 1895, 181. 1., 1892, 97. 1. [a klasszicizmusunkra következő epigon-nemzedék zavaros forrongására, s egyúttal mind tehetetlenebbé váló dekadenciájára 1. a következő disszertációkat, mind sok adattal: *Kokas Endre*, Az 1880-as évek irodalmi élete, 1930 (Gyulai Pál működésére is), *Péczely Ödön*, Elvek és költészeti irányok az 1890-es évek irodalmában, 1932 (a Hét felfogására is), *Fürst Ilona*, Dóczi Lajos mint német író, egy zsidó írói nemzedék típusa, 1932.] Vörösmarty szövegbeli beállításánál *Gyulai Pált* követtem, Bírálatok, akad. új kiadás 1911, 167. 1., Gyulai szerepére munkái, főként az Akadémia új kiadásában megjelent három bírálati kötete; az idézetek innen: Kritikai dolgozatok, 1908, 74. 1., Bírálatok, 341., 337., 130. 1.

Budapest építésére A fővárosi Közmunkák Tanácsa története, Hogyan épült Budapest, írta *Siklóssy László*, 1931, az idézet az empóriumról Kautz beszédéből, 92. 1. Andrassy szerepére 1. *Lederer* id. m., 2., 374. 1. Az építészeti és festészeti dolgokra 1. *Péter András*, id. Magyar művészet története, 2. kötet. [A XIX. századi festészet kitűnő története *Genthon István*, *Az új magyar festőművészet története 1800-tól napjainkig*, Magyar Szemle Társaság, 1935, mely társadalmi háttérként sokban felfogásokat alkalmazza és a közvélemény müncheni-magyar illúzióitól elszakadva valódi magyar művészeti szempontokból értékeli. A zenei fejlődés adatait *Szabolcsi Bence* már id. műveiből vettem át, így a romantikus programra, A magyar zene története 1934, 28. 1., továbbá A magyar zenei romantika eszmevilága, Budapesti Szemle 1933, 319. 1.] Az agrárviszonyok, s általában a gazdasági és társadalmi fejlemények rajzában lehetőleg tartózkodom az igen gazdag statisztikai anyag felhozásától, miután a lényeges kérdéseket úgysem világítja meg. Ugyanerre a nézetre jutott *Weis István* kitűnő könyvében, A mai magyar társadalom (A Magyar Szemle Könyvei, 1930), 72. aki ugyan a Trianon utáni társadalom rajzát adja, de az lényegében, struktúrájában, sajnos, nem különbözik a tőlem rajzolt századfordulótól. Egyébként a különböző statisztikai művek: *Kőnek*, *Keleti*, *Földes Béla* régebbi kiadásai, a *Matlekovits—Jekelfalussy*-mű, a *Matlekovits-iéle* milleniumi nagy kiadvány egész *Kenéz Béla* hatalmas művéig, elég anyagot nyújt a viszonyok előbb lassú, majd gyorsabb változásának megfigyelésére. Az első néhány statisztikai adatot 1. *tőlem*, Három Nemzedék, 164—5. 1. és *Qzettler Jenő*, Magyar mezőgazdasági szociálpolitika, 1914, 376. 1., aki jóformán az egész szétszórt irodalmat feldolgozta. A külterjes gazdálkodásra az idézeteket 1. *Kenessey Kálmán*, Miként gazdálkodjunk, vagyis a kisbirtokosok jóllétüek előmozdításáról, Pest, 1857, a *Keleti*-idézetet már felhasználtam id. munkámban; az OMGE id. kiadványa *Cserháti Sándor*, Az Alföld mezőgazdasági viszonyainak reformja, 1907. Régebbi korra értékes adatokat tartalmaznak még: *B. Bánffy János*, Rövid utasítás a 20 hold területű váltógazdaság rendezésére kisbirtokosok számára, Kolozsvár, 1859 és *Rómer Flóris*, A Bakony, Győr, 1860, *Pabst*, Die Excursion in die Gegend von Pápa stb., Presshurg, 1855. Az Esterházy-bérletekről *Lethenyey Lajos*, Földhaszonbérlet, Falusi Gazda 1867. évf. (u. itt a Schöberl-társaság bérleteiről). A ruhadivat 60-as évekbeli változására 1. *Ecséri Lajos* kitűnő rajzát, Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság, 1898, 28. 1. A búzaár adatai röviden *Rege Károly*, A magyar búza áralakulása és termelési költsége 1820—1930, 1931. A vízszabályozás ellen *Hunfalvy János*, A Tiszaszabályozás következményeiről, Bp. Szemle 1863, 17. kötet (közli a nagy botanikus, Kerner, véleményét), 1887—88-ban erről nagy vita fejlődött, v. ö. Hunfalvy, Kvassay Jenő, Hieronymi Károly cikkeit u. ott, 51., 54. kötet. Az alföldi viszonyokról az idézetek *Návay Lajostól*, Az alföldi munkáskérdés, u. ott, 1895, 84. kötet (v. ö. *tőle* u. ott, 1896, 88. kötet, 1898, 94. kötet); *Vadnay Andor*, A Tiszamellékről, 1900, nézetem szerint Návay és Ecséri művei rovására annak idején túlbecsülték. A hatvani jobbágy társadalomrajzát 1. *Le Play*, A munkáviszonyok reformja (akad. fordítás), 493. stb. 11. A kubikusokon elkövetett méltánytalanságokra 1. *Rubinek Gyula*, Parasztszocializmus, 1895, 51. 1. Nagy tömeg adat *Szeberényi Lajos* Zs. elkeseredett hangú, de jólétesült műveiben, A parasztek helyzete Magyarországon, Békéscsaba, 1907, A parasztkérdés külföldön és hazánkban, u. ott 1908. Érdekes és szakszerű *Farkas Geiza*, A kisgazda, 1912. A mozgalmak összefoglaló történetet írja *Bodrogközy Zoltán* lelkes művében, A magyar agrármozgalmak története, 1929. [A 90-es évek és a századforduló agrármozgalmaira 1. két tanítványom diszsertációját: *Gabona Béla*, A magyarországi agrármunkásmozgalom története 1890—1900, 1934, felhasználtam 11., 46., 53., 61. lapjait, és *Iván János*, Földbirtokreform és társadalmunk 1890—1914 (hírlapok és röpiratok alapján), 1935, az egyes társadalmi osztályok és vezető egyének nézeteinek sokoldalú rajza. Az agrármozgalmak ismeretére fontos még *Méret* id. m. az agrárpártok programjának története. Az első reformgondolatok *Bernát István* id. művében és Agrárpolitika 1903. *Mailáth József* gróf, Társadalmi

programm (1898) és Studien über die Landarbeiterfrage in Ung. (Wiener Staatswiss. Studien, 6/II.), 1905. [A művelt középbirtokosság mozgalmára, melyet így nevezhetünk, bár néhány gróf és néhány birtoktalan nemes is hozzátartozott, 1. *Bernét István* tiszteletreméltó milieurauszát: Küzdelmek és eredmények, 1936, az 1910. agrárprogramm-idézetet is innen vettem, 99. l., továbbá *Csepregi Horváth János*, A magy. szövetkezeti intézmény története, I., II. 1935, igen sok adattal. Darányi emlékeztetése 1. *Bernét* id. m. 166. l. A telepítési kérdések ekorbéli történetére is tanulságos: A Telepítés, a Magy. Gazdaszövetség szak értekezlete (1933), melyből szintén, akárcsak azt megelőzőleg annyi évtized reformterveiből, semmi tény sem következett. Lényeges még *H. Pálffy Ilona*, Baranyamegye 100 holdnál nagyobb birtokai és birtokosai a XVIII. századtól napjainkig, M. Statisztikai Szemle 1933 (az igen lassú birtokosztódásra), *Ecseri Lajos*, A magyar földműves nép munkája, Szentes, 1930 (a mezőgazdasági munkásság különböző kategóriáinak élettejes rajza), *Helmut Klocke*, Der gesellschaftliche Aufbau eines magyarischen Dorfes, Verpelét im Komitat Heves (Ung. Jahrbücher 1934) és *u. az*, Der gesellschaftliche Aufbau der deutschen Gemeinde Kunbaja in der Batschka mit besonderer Berücksichtigung des Grossbauerntums (Deutsch-Ung. Heimatsblätter 1934), főként a magyar és német falu eltérő berendezéséről; sok helyes megfigyelést és ítéletet nyújt társadalmi osztályainkat illetőleg *C. A. Macartney*, Magyarország, ford. Fest Sándor és Kállay Miklós.] Az *Ecseri*-idézet *Ecseri Lajos*, A munkásbiztosítás kérdése, 1883. Az OMGE tárgyalásai nyomtatásban, az idézet a 6. országos kongresszus (1902) 1903-ban kiadott jegyzőkönyvéből, a kisajátításról *Szeberényi* második idézett műve. Károlyi Sándor grófról *Bodrogköz* id. m. A Darányi-féle intézkedésekről nagy elismeréssel ír a Huszadik Században *Szántó Menyhért*, Mezőgazdasági munkástörvényhozásunk kezdetei, 1900 és *Wiener Moszkó*, A magyar parasztosztály emelése, 1900; v. ö. még *Ecseri Lajos*, A magyar földműves nép munkája, Szentes, 1930. A tanyakérdést leginkább *Gesztelyi Nagy László* világította meg több művében, a felhasznált adatok A tanya-világ élete, 2. kiadásból és a Magy. Szemle, 1928. II.-ben megjelent cikkéből. A telepítésre 1. *Milhoffer Sándor*, A telepítésekről, Kassa, 1902 és *Ecseri Lajos*, Telepítési ügyünk, Budapest, 1899. Kitiinő jogi fejtegetések *Sebess Dénes* nagy gyűjteményes művében, Magyar agrár-evolúciók 1902—1932 (1932), 319. stb. I., az egész akkori gondolkodásra v. ö. A telepítés ügyében Darányi Ignác elnöklete alatt tartott szakértekezlet jegyzőkönyve, 1900. A felvidéki akcióra 1. *Bartha Miklós*, Kazárföldön, Kolozsvár, 1901. A kivándorlás régebbi adataira 1. *Földes Béla*, Bp. Szemle 1884, 37. kötet, 241. h, az egész kérdés pontos, szakszerű és lelkes leírását *Hegedüs Lóránt* nyújtotta, A magyarok kivándorlása Amerikába, Rn. Szemle 1899, 99. és 100. kötet, *u. az*, A székelyek kivándorlása Romániába, *u. ott* 1902, 110. kötet és A dunántúli kivándorlás és a szlavóniai magyarság, 1905, 122., 123. kötet, továbbá *Thirring G.*, A felvidéki kivándorlás hatása, *u. ott* 1898, 93. kötet. Általában használható a Darányi-féle mezőgazdasági statisztika, öt k., 1900.

A magyar kapitalizmus története ma jóformán ismeretlen. Hiszen a meglevő munkák előadják a bankalapítások történetét, anélkül, hogy egyetlen egy cselekvő személy nevét említenék. Körülbelül oly értelmetlenség és formalizmus ez, mintha pártok történetét írni meg az alapítók és fenntartók neve elhallgatásával. A rendelkezésre álló sok hivatalos kiadvány nem könnyíti meg a fejlődés megértését. Sok adatot kitűnő rendszerezéssel nyújt legújabbban *Gratz Gusztáv* id. m. több, az ipari és gazdasági fejlődést tárgyaló fejezetében: innen vettem a pénzintézetekre és forgalomra vonatkozó statisztikai adatokat: *Gratz* id. m. 2., 218. l., a terménykereskedés cs több mezőgazdasági és gváriparagot illetőleg 1., 258., 266. stb. 11., a Szerényi-féle iparpártolásra 2., 223. h, Weiss Manfréd működésére 2., 231. stb. 11.] A külső történetre 1. *Vargha Gyula* nagy művét, A magyar hitelügy és hitelintézetek története, 1896, *Szádeczky-Kardoss Tibor*, A magyarországi pénzintézetek fejlődése, 1928. *Alföldi Antal*, A budapesti pénzintézetek története. 1928 (e kettő a háborúelőtti viszonyokra igen rövid). Használható monográfia A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank története, 1. kötet *Pólya Jakabtól*, 2.

kötet *Hegedűs Lóránttól*, ez utóbbi értékes gondolatokat és összehasonlító sokat nyújt. V. ö. *Radnóti* id. m. Tanulságos *Fenyvessy Adolf*, A Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület 1890. Az ipar adatait *Buday László* művéből, A megcsontított Magyarország, 1921 vettem. A zsidóság külföldi analógiáira *W. Sombart*, Die Juden u. das Wirtschaftsleben; felfogásom már a Három nemzedékből; több adat *Kovács Alajos* pontos statisztikai művéből, A zsidóság térfoglalása Magyarországon, 1922. Deák Ferenc beszédeire 1. *Lindner—Zeller* id. m. 1., 221., 247. 1., a számadatok Három Nemzedék 328. stb. 1. Deák Wahrman mellett, *Kónyi* id. m. 6., 161. 1. *Kozma Andor*, Az antiszemitizmus lényege, B. Szemle 1901, 108. kötet. Lagarde említve *Zimándy-néd*, Politikai kötélánc, Budapest, 1897, 16.- 1. *Istóczy Győző* Országgyűlési beszédei stb. 1872—96, Bpest, 1904, a párt felületes története Politikai Magyarország, 4., 122. 1., v. ö. *Szatmári Mór*, Húsz év parlamenti viharai, 23. 1. [Az antiszemitapárt története és programjának elemzése *Mérei* id. m. 143. 1.] A zsidó földbirtokról adatokat közöl *Petrásovich Géza*, Zsidó földbirtokosok és bérlők Magyarországon, Bpest, 1904. A polgári és kispolgári osztály hiányáról kitűnően *Weis István* idjn. A városi viszonyok rajzát 1. *Éhen Gyula*, Városaink közéleté, Bpest, 1906; másik nagy műve, A városok, 2 kötet, Szombathely, 1903 inkább csak közigazgatás jogi érdekel bír. A szocializmus magyarországi története még megiratlan, *Revesz Mihály*, A magyarországi munkásmozgalom története 1867—1913, 1913, in usura delphini készült, hidegvérű elhallgatásokkal; az elszört irodalom adatait nagy magyargyűlölettel állítja össze *Julius Bunzel*, Studien z. Sozial- u. Wirtschaftspolitik Ungarns, Leipzig, 1902, 92. stb. 1. A szakszervezetekre nagy anyagot hoz *Jászai S.*, A magy. szakszervezetek története, Bp., 1925. A munkásság magyar elvű megszervezésének lehetőségeire érdekes adatokat nyújt *Batthyány Tivadar gróf*, Beszámolóm 1, 99. 1.

A kisebbségi kérdésben előadtak nézetem szerint nemcsak a valóságnak megfelelőek, hanem az egyetlen álláspontot képviselik, amelyet ma ki- és befelé elfogadhatunk. Ezt fenn kell tartanom azon próbálkozásokkal szemben is, melyekkel az elmúlt korszaknak napjainkban élő emberei 1914 előtti nemzetiségi politikánkat ma is követendőnek állítják. V. ö. a mai szempontokra *Szász Zsombor* cikkeit a Magyar Szemle legújabb évfolyamaiban. A XIX. század nemzetiségi politikájáról sem részlettanulmány, sem Összefoglaló mű nincs megfelelő számban és minőségben. Az idézett részleteket 1. *Ludwig Gumplowicz*, Das Recht der Nationalitäten u. Sprachen in Österreich-Ungarn, Innsbruck, 1879, 271. laptól. [A Gumplowicz nézeteit ismertető mondatok után beszűrt új részletet tán kissé szétfeszítik a fejezet kompozícióját, de mentse ezt a probléma mai aktualitása. A francia nemzetfogalomra 1. *René Johannet*, Le principe des nationalités, új kiadás, Paris, 1923, *Renan*, Qu'est-ce qu'une nation? 1882 és Pages francaises; *Treitschke*, Politik, 60-as és 70-es évekbeli előadásaiból; *Paul de Lagarde* (—Bötticher), Deutsche Schriften 1878—81; *Maximin Deloche*, Du principe des nationalités, 1860; (v. ö. *Sípos Lajos*, A magy. szabadságharc visszhangja a francia irodalomban, diss., 1929, továbbá *Kosáry Domokos*, A Fialat Magyarország nyugati szemmel, Magyarság-tudomány 1936;) *Léon Bourgeois*, La Hongrie, Conférence Tocqueville, 1874; *Wilhelm Wattenbach*, Die Siebenbürger Sachsen, Heidelberg, 1870; *Arkolay* (Waldemar Stráubel), Das Germanentum u. Österreich, Österreich u. Ungarn, Darmstadt-Leipzig, 1870,] *Franz v. Löher*; Die Magyarén u. andere Ungarn, Leipzig, 1874, az idézetek főként 324. lapról, Bismarck lengyel politikája röviden *Fischel* id. m. 459. 1. Az 1868-i törvényre 1. Három Nemzedék 204. laptól, *vitéz Nagy Iván*, A nemzetiségi törvény a magyar parlament előtt, Bpest, 1930, [c törvény végrehajtására 1. *Jakabffy Elemér* kitűnő tanulmányát: Mit hajtottak végre és mit nem a magyar nemzetiségi törvényből, Magyar kisebbség, Lugos, 1936, 229. 1.] Bluntschli *Gumplowicz* 211. 1., a Deák-részletekre *Kónyi* id. in. 6., 94. és 339. 1. *Eötvös József* báró, A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra, nagyon megérdemelve egy modern szellemtörténeti vizsgálatot. A 68 : „ t.-cikket *Eisenmann*, Le compromis austro-hongrois. 1904 is „une loi très libérale“-nak nevezi, a politikai nemzet koncepcióit „zun

esprit vraimení large et d'un sincere désir de justice"-nek, 551. 1. Magyarország mint polyglott államról többek közt *Lukács Móric* id. m. 2, 378. 1. 1860-ból való cikkei. Tisza 1875. válaszára 1. *Oláh* id. Fúzió, 331. 1. A Grünwald-idézet Bp., Szemle 1878, 17. kötet, 193. stb. 11., Felvidék c. könyve nyomán kifejelett polémiából. Az iskolai magyarosítás céljaira és a felhozott adatokra 1. *Szatmáry György*, Nemzeti állam és népoktatás, 1892, *Halász Ferenc*, Nemzeti állam és népoktatás, 1906. u. az, Állami népoktatás, 1902; a Trefort-idézet Szatmáryból. Wlassics párhuzamos akciójára *Halász*, Állami népoktatás, 30. 1., A görög egyházak adataira *Benoit Jancsó*, Defensio nationis Hungaricae, Budapest, 1920, melynek hangja szerencsétlen módon propagandisztikus, adatai azonban kitűnően megbízhatók. [Az állami és felekezeti népiskolák arányszámaira és a magyar nyelvi tanítás statisztikai eredményeire 1. *Magyari Piroska*, A nagymagyarországi románok iskolaügye, 1936, diss. Az oktatásügy politikai vonatkozásaira 1. *Kornis Gyula*, A kultúra válsága, 1934, benne különösen Az ötvenéves középiskolai törvény. *Gróf Apponyi Albert*, Emlékiratai, 2, 1934, 57. lapon öregkorában melanchóliával felismeri nemzetiségi felfogásának hibáit.] A tót kérdésre magyar nyelven egyetlen munka *Steier Lajos*, A tót nemzetiségi mozgalom fejlődésének története, Liptószentmiklós, 1912, röviden *Jancsó* id. m. A Meakulpinsky-részletet Steieren kívül idézi *Czambel Samu*, A cseh-tót nemzetiség múltja, jelene és jövője, Turócszentmárton, 1902, ". 1.

A horvát fejlődés kitűnő rajzát adja *Bajza József*, A magyar-horvát unió felbomlása, Bpest, 1925, 57—74. 1., a belső viszonyokra 1. *Martin Polic*, Banus Kari Gráf Khuen-Htderváry u. seine Zeit, Essek, 1901 (nemzetipárti előadás), továbbá *Fischel* id. m. (u. itt Masaryk jelentőségéről, 468. 1.).

A szerb kérdéstről *Fischel* mellett *Roderich Gooss* szakvéleménye a német birodalmi gyűlés vizsgáló bizottsága számára, Das öst.-serbische Problem bis zur Kriegserklärung 1914 (= Die Vorgeschichte des Weltkrieges, 10. Bd., Berlin, 1930), a kötetben levő másik „szakvélemény“ *Hermann Wendel* német szocialista képviselőtől, a belgrádi külügyminisztérium emberétől értéktelen. A sertéskérdésre *Gooss* 104. 1., a szerb radikális program u. itt, 62. és 171. 1., u. itt a titkos társaságok és merényletek története. A román kérdésre *Jancsó Benedek*, A román irredentista mozgalmak története, Bpest, 1920. Jancsó, Steier és Bajza kitűnő munkássága számunkra az ablakok, melyeken keresztül ellenfeleink táborába átláthatunk, különben egész irodalmi * műnk és közvéleményünk érzéketlen volt tanaik iránt. A balkáni összefüggésekre *Sax* id. m. mellett *Theodor v. Sosnosky*, Die Balkanpolitik Öst.-Ungarns seit 1866, Stuttgart u. Berlin, 1913, 2 kötet. Magyar nyelven *Horváth Jenő* és *Balanyi György* munkássága hoz sok adatot. [Az újonnan beillesztett részekre (természetesen nem idézhetem E. Denis, L. Léger Seton-Watson összes műveit) 1. *Georges Moroianu*, Les luttes des Roumains Transylvains pour la liberté... Paris, 1933; *Rudolf Heinze*, Hungarica, eine Anklageschrift, Freiburg, 1882; *Friedrich Guntram Schultheiss*, Das Deutschtum im Donaureiche, Berlin, 1895, u. az, Deutschtum u. Magyarisierung in Ungarn u. Siebenbürgen: *Heinrich Wastian*, Ungarns Tausendjährung im deutschen Lichte, eine Festschrift zur Milleniumsfeier, München, 1896, *Ernst Hasse*, Deutsche Politik (1—4), München, 1907; a monarchia nemzetiségi viszonyainak világos és gyors áttekintése, erősen német szempontból (főként II. József germanizálásának előadása bizonyosság a német művekben arra, hogy végső fokon felülről nézik az ausztrómagyar „Kulturgefälle“ jelenségeit), *Harold Steinacker*, Die geschichtlichen Voraussetzungen des öst. Nationalitätenproblems u. seine Entwicklung bis 1867 (Das Nationalitätenrecht des altén österreich, hgg. v. K. G. Hugelmann, Wien, 1934). A magyar kérdésre vonatkozó német publicisztikában úttörő *Pukánszky Béla*, Nagynémet eszmék irodalmi visszhangja, Budapesti Szemle 1936 május, aki már felismeri az alldeutschok állásfoglalásában a történeti magyar nemzeteszmé ellen irányuló Volkstum-felfogás ösét —, amely kérdésekre különben itt nem terjeszkedhettem ki. A Deutscher Schulverein történetére 1. *Erwin Barta* és *Kari Bell*, Gesch. der Schutzarbeit am deutschen Volkstum, Dresden.] Előadásomban a hazai közvélemény érdekesebb jelenségeire, így

Mocsáry Lajos és Grünwald Béla egymással ellentétes nemzetiségi politikájára nem terjeszkedhettem ki, sem *báró Bánffy Dezső* röpiratára, sem *Apponyi Albert* kulturái egység elméleteire (bizonyos fokig Deák nemzetiségi nézeteinek továbbfejlesztése, á la „67 : 12 továbbfejlesztése“) stb. sem pedig *Jászi Oszkár* nagy kötetére, mely az akkori dolgok lényegét teljesen félreismerte, sem a Huszadik Század, *Réz Mihály* és mások ^polémiáira a jelen század első évtizedében. Igen sok adat található a lugosi Magyar Kisebbség legújabb évfolyamaiban, főként *Jakabffy Elemér* és *Pap József* visszaemlékezéseiben a korábbi magyar-román együttéléstről, Tisza István felfogásáról, a román bankok politikájáról stb. [Külön is *Jakabffy Elemér*, Adatok a román-ság történetéhez a magyar uralom alatt, Lugoj, 1931, v. ö. továbbá *Papp József*, A román nyelv használata a magyar uralom alatt, Magyar Szemle. 1936. 27. kötet, 238. l.j

III. AZ EGYENSÚLY BOMLÁSA STB.

A világháború előtti évekre csak külsőlcges, inkább publicisztikai feldolgozások vannak, többnyire erősen pártszempontok szerint írva. Az imperializmusról, mint általában e kor szellemi arculatáról Három Nemzedék c. művein szól. L. *Beksics Gusztáv*, Mátyás király birodalma és Magyarország jövője, Bpest 1903, régebbi műve: A dualisztikus monarchia, Sepsiszentgyörgy, *Eloitsy Pál*, Nagymagyarország, a magyar történet jövő századai (1902). A Riedl-idézet: Magyar imperialisták, Budapesti Szemle 1903, 114. kötet, 154. l. *Hegedűs Lóránt*, önálló vámterület és kötött birtok, 1906. *Matlekovits Sándor*, Közös vámterület és a gazdasági elválás Ausztriától, [Az egész korszak részletes rajzát adja *Gratz Gusztáv* id. m., II. kötete, melynek nagyszámú adatait e fejezetem kereteinek teljes szétbontása nélkül nem tudtam többé felhasználni.] A Budapesti Hírlap szellemi tartalmáról nincs feldolgozásunk, amint újabb hírlapirodalmunk egyáltalában nincs még bevonva a történeti kútfőkkel foglalkozó munkásság körébe. A Fejérváry- és koalíciós korszakra pártpolitikailag orientált művek vannak: *Horváth József*, Az 1905/6. évi vármegyei ellenállás története (1907), (koalíció pártján), *Lányi Bertalan*, A Fejérváry-kormány, 1909 (Fejérváry-párti), *Kristóffy József*, Magyarország kálváriája, Politikai emlékek 1890—1926, 1927 (önigazolás, utólagos magyarázatok, aktákkal), v. ö. *Nagy Miklós* bírálatát 1928. *Kossuth Ferenc* 1. *Hentaller I.ajos—Szatmári Mór*, Kossuth Ferenc harminc parlamenti beszéde, 1906. A feltételek, melyek alapján a koalíció átvette a kormányt, többi közt *Lányi* 190. l., az átvétel érdekes leírása *Barabás Béla*, Emlékirataim, 1855—1929. Arad, 1929, 103. laptól. Ez, valamint *Szatmári Mór*, Húsz esztendő parlamenti viharai, 1928 anekdotikus gyűjtemények a lefolyt processzus lényegének igazi felismerése nélkül. A Kossuth Ferenc-idézet a *Bállá-féle* mű Lengyel *Ernö* cikkéből, A koalíció története, 326. l. *Papharaszti*, A koalíció tervei és alkotásai, 1909, erősen védekező és színező mű. A függetlenségipárti nyilatkozat az „előkészítésről“ *lengyel* id. m. 315. l. Erre a korra felhasználhattam *Pethő Sándor* előadását. *Asztalos Miklós* és *Pethő Sándor*, A magyar nemzet története, 1933 c. műben, aki itt *Andrássynak* még kiadatlan *mémoire-jaira* is támaszkodik, *Ferenc Ferdinánd* főhercegről ma nehéz végleges ítéletet alkotni, amíg levelezése és irodájának irattára hozzá nem férhető. Hogy a magyar nemzetállami koncepciónak ellensége volt, ez kétséget nem szenved, s *Kristóffy* id. művéből, minden dicsőítő hangja mellett is kiderül. V. ö. *Theodor v. Sosnosky*, Franz Ferdinánd, der Erzherzog Tronfolger, München. 1929. ahol 78. lapon kormányprogrammja is ki van adva. Az u. itt 65. lapon közölt levél, benne feltűnően durva támadások Tisza ellen, *Kristóffy* szerint hamisítás. Elogy valóban az-e, nehéz ma nyilatkozni, amikor e kérdések még nem mentek át komoly történeti kútfőkritika rostjában. [Ferenc Ferdinánd kormányprogramja, melynek lényeges része a dualisztikus magyar alkotmány revíziója volt, a Neues Wiener Journal 1923 december 30. és 31. számában jelent meg. A boszniai krízis magyar feldolgozása, mely a teljes diplomáciai irodalom, s főként az osztrák *Ludwig Bittner* és társaitól ki-

adott Österreich-Ungarns Ausserpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis z. Kriegsausbruch 1914, 1930 adatain épül fel: *Angyal Dávid*, A boszniai válság története, 1932.] A polgári radikálisokra *tőlem*, Három Nemzedék 358. í., az idézett *Jászi Oszkár-icle* cikk: Kulturális elmaradottságunk okairól Huszadik Század 1905, 2., 1. 1., a másik idézet u. onnan. 1904, 2., 46. 1. Ady és társai politikai hátterére 1. *Horváth János*, Forradalom után, Magyar Figyelő, 1912, 3., 207. 1. és u. az, Aranytól Adyig. Az építészet legújabb irányaira 1. *Péter* id. m. 2. kötetét, *Jánszky Béla*, A magyar formatörekvések történeti építészetünkben, 1929, Lechner irányának lelkes híve. de bevallja az irány teljes csődjét. A szociáldemokrata párt legújabb felemelkedéséről a párt vezetőinek, *Garami Ernő*-nek és *Böhm Vilmos*-nak memoire-jai alig nyújtanak az 1918 előtti időkre felvilágosítást, *Justh Gyula*, Beszédei... 1911—13, kiadta Szalay Mihály, 1913, *Vézsönyi Vilmos* Beszédei 2 kötetben. Tisza István gróf alakjáról párthívei sokat, lelkesedéssel, nem egyszer túlbuzgóan írtak; történeti szempontból Tisza hábosúelőtti szerepére értékes műveinek akadémiai kiadása, benne főként képviselőházi beszédei, I. sorozat, 1888—1903, kiadta barabási Kun József, 1930. Szövegbeli idézeteim, sor szerint innen: 103., 401., 399. lapról, *Gróf Tisza István* összes munkái, I. 1923, 378. és 376. lapról (Az agrárius kérdéstről) és Beszédek, 1., 602—3. lapról. Ez évek politikai adataira a *Bállá*-féle műben *Kun Andor*, A munkapárt uralma, 333. laptól (ellenzéki), v. ö. *Pethő Sándor*, id. m. *Nadányi Emil*, Parlamenti küzdelmeink 1904—1913, 1914 (munkapárti). [A Tisza elleni közhangulatra tanulságos *Donáth Regina*, A Tisza István elleni 1912. merénylet a hírlapirodalom tükrében, 1935 (diss.).]

A szövegben tett megállapításom, mely szerint 1914-től kezdve történetünk még nem írható meg, kútfőkritikai megfontolásokon alapszik. Miként már a század elejétől kezdve, az elbeszélő kútfők erősen anekdotikusok és önmentők; egyesekről, mint Károlyi Mihály gróf. Windisch-Gractz Lajos herceg memoire-jairól a szerzőség kérdése sem bizonyos, ilyenek, valamint újságokban folytatásosán megjelenő visszaemlékezések (Szerényi Józseftől, Lengyel Zoltántól) kritikai munkára ma alig alkalmasak. Történeti feldolgozástól elrettentő példa gyanánt szolgálhat a nemrég megjelent Lukachich-féle emlékirat, mely eddigi tudomásunkkal szemben 1918 októberében a budapesti csapatok teljes felbomlását állapítja meg; ez új fel fogás ellenőrzése magában véve is ma még alig megoldható kútfői feladat volna. Ha az ember nem akar Eötvös Károly-szerű fecsegések, vagy párt-politikai iratok áldozatává lenni, akkor ma még nem vállalkozhatik ez évek részletes politikai története megírására.

KÖZTÖRTÉNET

- 1780 II. József látogatása Katalin cárnőnél.
1781 erdélyi országgyűlés, — concivilitás Erdélyben.
márc. placetum regium, okt. 25., türelmi rendelet.
1782 ápr. VI. Pius pápa Bécsben.
a magyar és erdélyi kancellária egyesítése.
- 1784 népszámlálás elrendelése.
az erdélyi szászföld különállásának eltörlése.
ápr. 13. a szent korona Bécsben, máj. 11. hivatalos nyelv a német.
nov. 1. német hivatalos nyelv a központi, egy év múlva a megyei hatóságoknál, 3 év múlva a bíróságoknál.
okt. 31—jan. 1. Hóra és Kloska lázadása, nov. Abrudbánya földulása.
1785 febr. 28. Hóra és Kloska kivégzése.
a vármegyei igazgatás átszervezése.
aug. 22. úrbéri rendelet, adószabályozási udvari bizottság.
- 1787 II. József büntetőtörvénykönyve.
tavaszán II. József Chersonban (Potemkin).
török háború, dcc. 2. Nándorfehérvár sikertelen megrohanása.
megyei tiltakozások az újoncozás ellen.
- 1788 febr. 9. Orsova, ápr. 19. Jassy, ápr. 24. Szabács elfoglalása, aug. 7. a török sereg átkelése a Dunán, aug. 17—27. Mehádia elfoglalása, szept. 15. a török Hunyadmegyében.
1789 megyei ellenállás az újoncozás és gabonaszállítás ellen, országgyűlés követelése, segélykérés a poroszoktól.
Gr. Pálffy Károly kancellár kibontakozási terve.
augusztus 26. az „cemberi jogok deklarációja”.
Belgium elszakadása a dinasztától.
szept. 12—okt. 9. Nándorfehérvár ostroma, szept. 22. martinestii csata.
1790 jan. 28. József rendeleteinek visszavonása.
február 20. II. József halála.
hat lovasezred föllirata a magyar szolgálati nyelvért.
július reichenbachi kongresszus, szept. 23. gyurgyevói fegyverszünet.
illir kongresszus.
- 1790—91. vallásügyi viták alatt a horvátok elszakadásának gondolata.

ANYAGI MŰVELTSÉG

SZELLEMI MŰVELTSÉG

Szögletes zárójelbe foglalva a több országgyűlésen ismétlődő törvények és a hosszabb ideig tartó folyamatok.

- 1781-től oláh koborló csapatok északra vonulása.
- 1783 II. József utasítása a hivatalnoki karhoz: teljes odaadást követel.
- 1784 787.000 oláh lakos.
[a gubernium Kolozsvárt.]
- 1785 Wessclényi Miklós magánháborúja gr. Haller ellen.
a hazai zsidóság 75.000 lélek.
mezőhegyesi ménesbirtok.
- 1786-tól az Újépület építése.
- 1787 telekkönyvi központi hivatal Budán. — a nemesség 65.000 család, 330.000 lélek.
[Horvátország 135, Nyitra vm. 288, Vas 262 porta után fizet adót.]
- 1787—1822 gr. Bánffy György gubernátor.
- 1789 az államadósság 338 millió.
[Erdély gyárai az állam, magyar, oláh nemesek és örmények kezén.]
- 1790 a papírpénz 28 millió.
- 1780 Magyar Hírmondó.
Klein Sámuel oláh nyelvtana.
[a verbunkos-stílus kialakulása.]
- 1782 a kontemplatív rendek feloszlatása.
[a püspöki jogkör kiterjesztése a pápai jogkör rovására (febronianizmus).]
- 1786 Magyar Kurir megindulása (Bécs)
Péczeli József: Henrias.
- 1787 a bencés, premontrai és több más rend feloszlatása.
Kovachich Márton György „Merkur von Ungarn“.
- 1787-től Bernolák Antal nagyszámú tót nyelvészeti munkája.
- 1788 Dugonics András: Etelka.
Kassai Magyar Múzeum.
- 1789 Kazinczy Ferenc: Bácsmegyeinek levelei.
Szilágyi Sámuel Henriade fordítása.
- 1790 Péczeli József: II. József életének rövid leírása.
Decsy Sámuel Pannoniai Féniksz.
Diétai Magyar Muzsa.
Gvadányi József: Egy falusi nótárius.
Kelemen László színtársulata Budán, majd a pesti Rondellában.
- 1790—1836 közt uralkodó pátriárka Stratimirović István 1804-ben Szerbia függetlenítését kívánja.

KÖZTÖRTÉNET

- 1791 aug. pillnitz-i deklaráció, aug. 21. szisztovai béke.
Supplex libellus Valachorum.
az illir kancellária élére gr. Balassa Ferenc kerül.
- 1792-től 1815-ig harcok a forradalom és Napoleon ellen.
1792 ápr. 20. francia hadüzenet, szept. 20. valmy-i csata.
- 1793 jan. 21. XVI. Lajos lefejeztetése, — az első koalíció.
márc. 18. neerwindeni győzelem, okt. 15—16. wattigniesi vereség.
- 1794 jún. 26. fleurusi vereség.
- 1795 április 6. Sándor Lipót memoranduma a kormányzás alapelveiről.
ápr. bázeli különbéke, a koalícióban Ausztria és Anglia tart ki.
július 12. Sándor Lipót halála.
okt. 29. mainzi győzelem, dec. 1. fegyverszünet.
- 1796 József főherceg nádor (1847-ig).
ápr. Savoya különbékéje a franciákkal.
máj. 10. Lodi, — 15. Napoleon Milanóban.
szept. 3. würzburgi győzelem.
- 1797 nemesi felkelés.
febr. 2. Mantua kapitulál.
ápr. 7. fegyverszünet, 18. campoformiói béke.
- 1798 rastatti békekongresszus.
- 1799—1801 második koalíció.
- 1799 francia vereségek Német- és Olaszországban, Masséna győzelme Svájcban.
- 1800 nemesi felkelés.
jún. 14. marcengói csata, 15. alessandriai egyezmény.
dec. 3. hohenlindeni csata.
- 1801 febr. 9. junevillei béke.

ANYAGI MŰVELTSÉG

- 1791-i törvények: 10. Magyarország függetlensége, 16. iskolákban a magyar nyelv tanítása, 26. vallásügy, 27. görögkeletiek jogegyenlősége, 42. kínvallatás tilalma, 67. rendszeres bizottságok.
- 1792 törvények: 7. magyarországi iskolákban a magyar nyelv rendes tantárgy, 10. az illir kancellária eltörlése, a görögkeleti püspökök az országgyűlés tagjai, 17. az örökös tartományi váltó-törvény-széki ítéletek végrehajtása Magyarországon.
- 1793 a monarchia 371.000 katonát állít ki.
- 1793—1801 Ferenc-csatorna.
- 1794 soproni cukorgyár.
- 1794/5 Martinovics-összeesküvés.
- 1795 Lilien József br. bérbeveszi gr. Szapárytól Ercsit.
május 20. Martinovics és társainak kivégzése.
[a búza pozsonyi mérőjének ára 30 és 40 garas közt.]
- 1796 az ércpénz 100 $\frac{1}{4}$ kurzuson áll, — nem közlik a kibocsátási összeget, — 46 millió papírpénz, — az államadósság 409 millió. — Selyemgyártás Pesten. A Valerogyár 3—400 embert foglalkoztat.
- 1797 kényszerárfolyam.
- 1799 az államadósság 608 millió.
- 1800 (és 1820) helytartótanácsi rendelet: a szolgabíráknak jegyzőkönyvet kell vezetni a botbüntetésről.
a papírpénz 200 millió, — az ércpénz 115-ön áll, — a búza ára 45 garas.
[a lottó-adminisztráció három fiókja Budán, Kassán, Temesvárott, a budai alatt 65 „collec-teur”.]
[1.256.995 nemtelen ház közül 494.402 ház adómentes.]
1802. törvények: katonai akadémiára Festetics György és mások alapítványai, a primási káptalan

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1791 budai református és pesti evangélikus zsinat.
[a kormány a magyar nyelv érvényesülése ellen Magyarországon és Erdélyben.]
- 1792 kolozsvári magyar szintársulat.
- 1793 Fándly György Nyitrán társulatot alapít a tót nyelv művelésére.
az első magyarnyelvű daljáték-előadás.
[a forradalom kilengései miatt közvéleményünk a reformok ellen fordul, nem nemes ügyvédek feltűnése.]
- 1799—1808 közt öt püspöki szék betöltése kabineti kézirattal.
- 1799 Gyarmathy Sándor: magyar-finn nyelvrokonság.
[Sárospatakon magyar tannyelv, — Márton István reformja Pápán.]
- 1800 [műveltebb köznemesi házakban általánossá lesz a zongora.]
[a klasszikus építéstílus országos elterjedése, — német színészet vidéki városainkban.]
- 1801 Kisfaludy Sándor: Kesergő szerelem.
Kazinczy kiszabadulása.
Georgicon alapítása.
- 1802—1828 az egyházi ügyek legfőbb referense: Lorenz államtanácsos.

KÖZTÖRTÉNET

- 1804 augusztus 11. Ferenc osztrák császári címe.
 1805—1806 harmadik koalíció.
 1805 okt. 17. ulmi kapituláció.
 okt. 30. Caldiero védelme.
 nov. 13. a franciák Bécsben.
 dec. 2. austerlitz csata, — dec. 26. pozsonyi béke.
- 1806 aug. 14. Ferenc lemond a német-római császári címről.
- 1808 spanyol felkelés.
 O'Donnel gróf a deláció mellett határoz.
- 1809 ápr. 22. eggmühli vereség, — máj. 13. a franciák Bécsben, — nemesi
 fölkelés.
 máj. 15. Napoleon kiáltványa a magyarokhoz.
 máj. 21/2. asperni, — jún. 14. győri csata, — 22. Győr átadása, — júl.
 5—6. wagrami csata, — 13. Pozsony átadása, — okt. 14. schönbrunni béke.
 1809—10. József nádor reformterveiben Magyarországnak szánja a főszerepet.
 Ausztriának jutalmul rendi alkotmányt kíván, — az udvari intrikákról
 Károly Ambrustól kap tájékoztatást.
 1811 Gentz: az államreform első feltétele „la conquête de la Hongrie”.
 1811—1831 Erdélyben országgyűlés nélküli kormányzás.
- 1812—1825 országgyűlés nélküli kormányzás.
 1812 jún.—dec. Schwarzenberg herceg osztrák (Napoleon XIII. számú) had-
 teste orosz földön.

ANYAGI MŰVELTSÉG

- Esztergomba költöztetése, — „csak azokat lehet katonaságra kötelezni, akik adózás alá vétethetnek“.
- 1802—1807—1813 a városi céhek reformálása.
[kísérletek a Sárvíz lecsapolására.]
- 1804—6 Sándor-palota, a mai miniszterelnökség (Pollack).
1805. törvények: fölkelés, törvényhatóságok magyarul levelezhetnek a helytartó-tanáccsal, — árulkodások megakadályozása.
a murányi bányabirtokosok uniója.
[az ország összes iparüzője 88.000 főnyi, — a zsidóság 127.000 főnyi.]
- 1806 75 milliónyi kényszerkölcsön, — a papírpénz 449 millió, — az ércpénz 175-ön áll.
- 1807 révkomáromi biztosító társaság.
1807. törvények: magánosok által létesített árvízvédelem, — futóhomok erdősítése, — Széchenyi országos könyvtár.
1808. törvények: I. Mária Ludovika koronázása, 2—6. fölkelés és újoncok, 7. Ludovika akadémiára tett alapítványok, 8. Nemzeti Múzeum.
- 1809 a papírpénz 650 millió, — a búza ára 152 garas.
[3122 nemes családfőnek van 3000 forinton felüli jövedelme, 500 és 3000 forint között 27.166-nak.]
- 1810 a papírpénz 864 millió.
- 1811 az államadósság 676 millió, — február 20. devalváció.
március, a papírpénz 1 milliárd és 60 millió.
950.000 oláh lakos.

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1802 a pesti központi szeminárium visszaállítása.
a bencés, ciszterci és premontreici rend helyreállítása.
- 1803 a pozsonyi lutheránus liccumban cseh-tót nyelvi katedra.
Berzeviczy Gergely: Über den gegenwärtigen Zustand der Protestanten in Ungarn.
- 1803—1806 Révai Miklós: *Elaboratio grammatica*.
- 1804 az egeri egyházmegye érsekségre emelése.
kassai és szatmári püspökség.
Csokonai: Dorottya.
- 1805 Falusi Mihály: *Okos gyermeknevelés példája*.
Vedres István: *A Tiszát a Dunával összekapcsoló új hajókázható tsatorna*.
Pethe Ferenc: *Pallérozott mezei gazdaság*.
- 1806 prágai technikai főiskola.
második Ratio educationis: a középiskolai oktatás súlypontja a latin nyelven.
Hazai Tudósítások. — Révay és Verseghy harca.
Sinkai oláhnyelvű gazdasági tankönyve.
- 1807 bécsi janzenista breviárium.
a tiszántúli ref. kerület tanzterve.
a tübingai pályázat.
- 1808 Rummy Károly György: *Populäres Lehrbuch der Oeconomic*.
Pápai Sámuel: *A magyar literatura esmérete*.
Virág Benedek: *Magyar Századok*.
- 1809 Schwartzner Martin: *Statistik des Königreichs Ungern*.
Bredetzky Samuel: *Reisebemerkungen über Ungarn u. Galizien*.
- 1810 Piringer: *Ungarns Bandrien*.
- 1811 Nyelvújítási harc.
Gustermann: *Die Ausbildung der Verfassung des Kgrs. Ungarn*.
- 1812 Moga Aradon az ortodox románság számára tanítóképzőt létesít.
Maior rövid oláh története.
új pesti német színház (Pollák).

KÖZTÖRTÉNET

1813 aug. 26/7. drezdai, — okt. 16—19. lipcsei csata.

1814 márc. 31. a szövetségesek Párizsban.
 máj. osztrák hadjárat Murat, nápolyi király ellen.
 máj. 30. első párizsi béke.
 Bécsi kongresszus.

1815 jún. 18. waterlooi csata. okt. 13. Murat agyonlövötése.

1816 jún. 1. második devalváció.

1818 szept. 20 a só ára pengőben fizetendő.

1820 jan. 11. a veszedelmes nyomtatványok behozatalának tilalma
 Ferenc király: „Totus mundus stultisat“.
 szept. Ferenc és felesége körútja Magyarországon.

1821 a fanarióta uralom megszűnése.

1822 aug. az adó pengőpénzben fizetendő.

1822/23 a megyék ellenállása.

ANYAGI MŰVELTSÉG

- 1813 45 millió „anticipáció-cédula”.
- 1814 a monarchia 619.000 katonát állít ki.
- 1814 gróf Csáky Károly modernizálja sztraccnai vasgyárát.
a búza ára 158 garas.
- 1815 óta a Hunyady-féle úrményi ménes lóversenyei parasztlvak számára.
- 1816 A munkácsi gróf Schönborn-féle vasgyár újraalakítása.
Jacquard-szövőszék Bécsben.
a búza ára 513 garas.
- 1817 jótékony nőegylet Pesten és Budán.
rendelet a táblabíróknak a szék-helyen való tartózkodásáról.
Borsod megyében a háziadó 143.438 forint, az állami 66.336.
- 1818 a búza ára 148 garas.
- 1819 óta takarékpénztárak Ausztriában, — Brassóban városi takarékpénztár.
Első oláh társadalmi egyesület Pesten.
a „bocskoros” nemesek szavazatjoga.
alcsuti uradalom — Grassalkovich Antal 600.000 frt kölcsöne Arnstein és Eskeles bécsi cégnél.
- 1820 Hengelmüller Mihály veszi bérbe a csanádi kincstári birtokot.
Szabolesi restauráció etetéssel-ítatással.
- 1821 aradi dolgozóház.
[a gyárak szaporodása, a gyapjúár emelkedése.]
- 1822—1834 br. Jósika János gubernátor.
- 1823 Grassalkovich 200.000 frt. kölcsöne Arnstein és Eskelesnél.
- 1824 Kollár: Slavy dcera.

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1813 Mondolat.
- 1814—17 Nemzeti Gazda, szerk. Pethe Ferenc.
Vuk Stefanovics Karadzic: szerb népdalok.
- 1815 Felelet a Mondolatra, — Fazekas Mihály; Ludas Matyi.
Kisfaludy Károly vígjátékai.
Bécsi polytechnikum.
- 1816 Jos. Benigni v. Mildenberg: Statistische Skizze der sicbbg. Militär-Gränze.
- 1816—23-ig üres a váci püspöki szék.
- 1817 protestáns sérelmi emlékirat Ferenc királyhoz.
Tudományos gyűjtemény, — előfizető kezdettől fogva 700-on felül, — keszthelyi Helikon.
- 1817—21-ig üres a kalocsai érseki szék.
- 1818 Fáy András első novellája a vidéki jómódú nemesség életéről.
a Magyar Kurir 1200, — Hazai és Külföldi Tudósítások 750, — Pressburger Zeitung 1109, — Pester Zeitung 2300 előfizetővel rendelkezik.
- 1819 Magda Pál: Magyarországnak... statisztikai és geogr. leírása.
Csondor János: Gazdaságbéli számadó- és számvevőiszti utasítások.
Kisfaludy K.: A tatárok Magyarországon, — Körösi Csoma Sándor keletre indul.
- 1820 Fáy András: Eredeti mesék.
Csermák Antal és Lavotta János halála.
[Szentpétery József ötvösművészetének fénykora.]
- 1821 Katona József: Bánk bán.
- 1822 Auróra.
Báthory Gábor: Az evangéliumi keresztény tolerancia.
Guzmics Izidor: A keresztényeknek vallásbeli egyesüléséről.
Bihari János halála.
Rudnay nemzeti zsinata Esztergomban.
- 1823—26-ig üres a győri püspöki szék.
- 1823 Kisfaludy Károly: Tollagi Jónás.
Kölcesy Himnusza.

KÖZTÖRTÉNET

1825 szept. 25. Karolina Augusztá koronázása.

1826 április 17-i felirat: a hazai nyelv a „nemzeti szellem típusa“
A kolera Elő-Indián és Perzsián áttör Európába.

1828—36. gróf Reviczky Ádám kancellár.

1830 szept. 27. V. Ferdinánd koronázása.
1831 felvidéki koleralázadás.

1832 dec. 31. a párizsi lengyelek fölhívása a magyar nemzethez.

1833-tól Kossuth Országgyűlési Tudósításai

1835 márc. 18. az erdélyi kir. tábla vádemelése Wesselényi ellen.

ANYAGI MŰVELTSÉG

- 1825-ben Grassalkovich újabb 2 millió forintot vesz fel.
pestmegyei utasítás a galíciai zsidóbevándorlás ellen.
- 1825/27-i törvények: 11—12. tudós társaság alapítása, 17—19. a Ludovika Akadémia sürgetése, 23. az anyakönyvek másodpéldányát a törvényhatósági levéltárak őrzik, 33. Sárvíz-csatorna.
- 1827 Pesti Casino.
- 1827—1830 Lloyd épület Hild Józseftől.
- 1828-ban Buda 11.411 ferfilakosából 1052 a polgár. Debrecenben 11.986-ból 1228.
- 1828 Arnstein és Eskeles 10.000 forint kölcsönt megtagad gr. Széchenyi Istvántól.
- 1829—34 a régi Vigadó (Pollack Mihály).
- 1830 Széchenyi az Al-Dunán Beszédes Józseffel.
Széchenyi résztvesz a bécsi Dunagőzhajózási társaságban.
1830. törvények: 8. a bíróságok használhatják a latin vagy magyar nyelvet, közhivatalnok és ügyvéd csak magyarul tudó lehet.
- 1831—1832 536.517 kolerás közül meghal 237.641, — pórlázadás Kassa környékén.
- 1832 Széchenyi Híd-Egyesülete.
Szentés 12 évi, 1836-ban örök-váltsága.
- 1833 „Sollen wir Magyarern werden?“
- 1834 Bölöni Farkas Sándor északamerikai útja.
- 1835 jan. 13. a rendek elfogadják a lánchidon való fizetés elvét.

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1825 nov. 3. A Magy. Tud. Akadémia alapítása.
Vörösmarty; Zalán futása.
Lexicon Budense.
Hohnegger Lőrinc a katolikusok sérelmeiről.
- 1827 Balásházy János: Gyűjtemény a juhtenyésztésről.
- 1828 A pozsonyi liceumban tót irodalmi egyesület.
Széchenyi: Lovakrul.
- 1829 Johann v. Csaplovics: Gemälde von Ungarn.
Balásházy János: Tanácsolatok a magyarországi mezzei gazdák számára.
- 1830 Széchenyi: Hitel, — Kritikai Lapok (Bajza József).
Zrínyi dala.
júl. 7. az Akadémia alapszabályainak királyi megerősítése.
Gaj elfogadja a cseh helyesírást.
- 1831 a Tudományos Gyűjtemény ismerteti Victor Hugót.
Széchenyi: Világ.
A Magy. Tud. Akadémia működése megindul.
August Ellrich: Die Ungarn, wie sie sind.
- 1832—40-ig üres a kalocsai érsekség.
- 1833 Ruzitska: Béla futása (az első magyar opera).
Széchenyi: Stádium.
Magda Pál: A mezzei gazdaság philosophiájának szabásai szerint okoskodó gazda.
- 1834 megnyílik a pesti zsidó hitközség magyar iskolája.
Schuhajda Lajos: Der Magyarismus in Ungarn.
Tomásik Sámuel: Hej, Slováci!
- 1834/35 erdélyi országgyűlés, kőszajtó, febr. 6. a diéta bezárása, zavargások Kolozsvárt.
- 1835 Novine Hrvatske, Danica.

KÖZTÖRTÉNET

- 1836 máj. 2. a diéta bezárása. — Kossuth Törvényhatósági Tudósításai.
gróf Pálffy Fidéi kancellár.
- 1837 május. Kossuth elfogatása.
Lovassy László börtönben.
- 1839 elején Wesselényi elítélése három évre.
Kollowrat Gaj folyóiratát kitüntetésre ajánlja.
- 1840 május 1. vegyes ülés, kompromisszum az amnesztia- és az újoncmeg-
szavazás kérdésében. Kossuth amnesztiát kap. Mailáth Antal főkancellár
(1844-ig).
- 1841-től külön magyar-erdélyi konferencia. Gerontarchia.
A Pesti Hírlap megindulása. Széchenyi: Kelet népe, — Kossuth: Felelet.

ANYAGI MŰVELTSÉG

1836. törvények: 3. a törvények eredeti szövege a magyar, 4—8. jobbágyviszonyok, telekállomány, külön haszonvételek; örökváltás, 11. jobbágyföldet használó nemesség terhei, 13. perlőképesség, 25. magáncsatornák és vasutak, 26. állandó híd Buda és Pest közt, 39—40. Ludovika akadémiára alapítványok, 41. pesti játékszín, 44. jelen országgyűlés költségeit a nemesség viseli.
- 1836—47 Nemzeti Múzeum (Pollack Mihály építése).
- 1836 Kossuth a nemzeti kaszinóban. múmalom Nagysurányban.
- 1837—1840 gr. Kornis János gubernátor.
- 1838 márc. 13—15. pesti árvíz, 4234 ház közül 2281 összeomlik, 827 sérül.
Bezerédj István szerződése jobbágyaival.
- 1838—41 Vármegyeháza (Zitterbarth Mátyás).
- 1839 135.000 családfő, 680.000 személy nemes.
az iparúzók száma 117.000.
1840. törvények: 38.000 újonc csak tíz évig hadköteles, 4. 10. és 38. folyók és csatornák, 5. büntetőtörvény szerkesztésére bizottság, 6. magyar nyelv, 15. váltótörvény, 16—19. kereskedelmi egyesülések, gyárak, munkások, 29. zsidók eddigi jogait megtartják, 42—44. akadémia, Ludovika, nemzeti színház.
Városaink népszáma: Pest lakossága 64, Debrecen 50, Pozsony 35, Szeged 33, Szabadka és Buda 31, Zombor 21, Fejérvár 20 ezer, (Bécs 333.000.)
Pesti Hazai Első Takarékpénztár.
- 1841 Büntetőtörvénykönyv.
- 1841—48 gr. Teleki József gubernátor.
- 1842 „Szatmári pontok”.
régí pesti Városháza (ifj. Kasznelik Ferenc és Hild József).
József nádor elhelyezi a híd alapkövét.
- 1843 Esztergom-hévízi amerikai múmalom.

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1836 Jósika: Abafi.
Kölcsey F. emlékbeszéde Bessenyeiről.
A Kisfaludy-Társaság alakulása.
- 1837 Vörösmarty: Szózat.
aug. 22. Pesti Magyar Színház, a későbbi Nemzeti.
- 1838 Zrínyi második éneke.
Gaál József: Peleskei nótárius.
- 1839 Eötvös József: A karthausi első rész. (Pesti Arvízkönyv.)
- 1840 Eötvös József: Éljen az egyenlőség!
Szigligeti Ede: Rózsa.
Eötvös József a zsidók emancipációjáról.
Megindul a Budapesti Szemle.
Erkel Ferenc: Bátor Mária.
[a hazai német intelligencia magyarosodása, — német lapjaink szerkesztését zsidók veszik át.]
- 1840—46 Liszt Ferenc: Magyar rap-szódiák.
- 1841 Teleki László: Kegyenc.
- 1841—43 Tocqueville: Észak-Amerika demokráciája, magyarul.
- 1842 Klein Hermann alapítja a szélsőséges nacionalista Der Ungar-t.
Petőfi első nyomtatott verse.
[A Pesti Hírlap előfizetőinek száma 5000.]
- 1843 Nagy Ignác: Tisztújítás.
Egressy Béni megzenésíti a Szó-

KÖZTÖRTÉNET

- 1844 A király Mailáth mellé alkancellárnak kinevezi Apponyi Györgyöt.
Apponyi adminisztrátorokat nevez ki.
- 1845 Tisza Lajos bihari esete.
- 1846 Apponyi György kancellár.
- 1847 nyarán Ellenzéki Nyilatkozat.
József nádor halála.
- 1848 febr. 22. párizsi forradalom.
márc. 3. Kossuth felirati javaslata.
márc. 13. bécsi forradalom, Metternich menekülése.
március 15. 12 pont.
március 19-én a pontokat küldöttség nyújtja át az alsótablának.
48 után a franciák lelkes magyarbarátsága.
márc. 22-én Kollowrat és Jósika Sámuel ajánlatára bán br. Jellasics
József ezredes.
március 22. Gajék nemzeti bizottsága Zágrábban nemzeti gyűlést tart.
április 8. Pozsonyban Kossuth barátságosan válaszol az újvidéki küldöttségnek, — ápr. 20. karlócai kongresszus a magyarok ellen nyilatkozik.
április 11. V. Ferdinánd szentesíti a törvénycikkeket.
május 6. Radetzky győz Santa Luciánál, — 13. külön szerb vajdaság
proklamálása, — 15. második bécsi forradalom, az udvar Innsbruckba
menekül.
15. a lipótszentmiklósi tót nemzetgyűlés minden magyarországi nemzeti-
ségnek autonómiát követel.
15. (és szept. 16.) balásfalvi népgyűlések az unio ellen.
17. 10.000 főnyi nemzetőrség toborzása.
június 5. a pesti országgyűlés megnyitása.
12. Hrabovszky eredménytelen támadása Járek és Karlóca ellen.
24. Batthyány Bécsben tárgyal a bánnal.
július harcok a szerbek ellen: Versec, Szenttamás, Bácsföldvár, Över-
bász, — 11-én Kossuth 200.000 újoncot és 42 millió hitelt kér, — 23—25.
custozzai csata.
aug. 5. Szardiniával fegyverszünet, — 19. szenttamási és fehértemplomi
ütközetek, — 27. a minisztertanács beleegyezik Horvátország elválásába.
szept. 2. Perlasz elfoglalása, — 21. Mészáros veresége Szenttamásnál, —
11. Jellasics átkel a Dráván, 21. szemesi jelenet, — honvédelmi bizott-

ANYAGI MŰVELTSÉG

- 1843 Friedrich List műve magyar fordításban.
Báró Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében.
Erdélyi János: Nemzeti iparunk.
- 1843—44 Széchenyi: „Adó” és „Két garas” c. cikksorozata.
- 1844 a Pesti Hírlap szerkesztését átveszi Szalay, azután Csengery.
List Pozsonyban és Pesten.
1844. törvények: 2. magyar nyelv, 3. vegyes házasság evangélikus lelkész előtt, 4. nemnemesek birtokjoga, 5. közhivatalra alkalmazása.
Iparvédegylet. — Gyáralapító Társaság. — Magyar Kereskedelmi Társaság.
- 1845 Széchenyi a helytartótanács közlekedési osztályvezetője. Tiszaszabályozás.
- 1846 Az első balatoni gőzös, a Kisfaludy.
Stancsics Mihály a budai helyőrségi börtönben.
- 1847 a pesti német színház leégése.
1848. törvények: 1. József nádor emléke, 3. független magyar felelős minisztérium, 4. országgyűlés évenkénti ülései, 5. népképviselő, 6—7. unió, 8. köztehervisezés, 9—13. úrbér, tized, eltörlése, 15. ősiség eltörlése, 20. vallásügy.
Erdélyben: 1. tc. unio.
[A jobbágyfelszabadítás óta kezdődik nagyban a bérleti kezelés. — A jobbágytelkek jogot adott a közös jogokban való részesedésre is. — 1848 előtt a nemesi birtok egész eladósodása 300 millió ezüstforint. — 1848-ban már húsz takarékpénztár van.]
Krompachi vastelep. — Dernői vasgyár finomöntődéje. — A Lánchíd elkészülése. [Nemes és tanult emberek jelentkeznek honvédnek, — a szabadságharc katonái közt 40.000 tót.]
augusztus 5. Kossuth kibocsátja a kétforintosokat.
augusztus végén a képviselőház újabb 61 millió hitelt nyit.

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1844 Erkel Ferenc: Hunyadi László.
- 1845 Eötvös: A falu jegyzője.
Erkel: Hymnus zenéje.
- 1846 Jókai: Hétköznapiok.
Tompa: Népregék.
Arany: Elvesztett alkotmány.
Magyar Népköltési Gyűjtemény.
- 1847 Eötvös: Magyarország 1514-ben.
Kemény Zs.: Gyulai Pál.
Arany: Toldi.
- 1848 Nép Barátja, szerk.: Arany és Vas Gereben.
Kossuth Hírlapja, szerk.: Bajza József.
szept. Széchenyi a döblingi elmeegógyintézetben.

KÖZTÖRTÉNET

- mány, — 25. a nádor lemond, — 28. Lamberg halála, — 28. pákozdi (sukorói, székesfehérvári) csata.
- okt. 3. Jellasics Győrótt, — 3. az országgyűlés feloszlatásáról és Jellasics teljhatalmú királyi biztossá kinevezéséről szóló iratok kelte, — 6. bécsi forradalom, — Latour halála, — 7. Roth és Philippovics fegyverletétele, — 18—23. enyedi, zalatnai vérfürdők, — 30. schwechati csata, — 31. Bécs kapitulál.
- okt.—dec. Damjanics győzelmei a szerbek fölött.
- nov. 1. székely fölkelők győzelme Szászrégnénél, — 5. vereségük Marosvásárhelynél.
- dec. 11. Schlick Kassán, — 16. naosztombati, móri ütközet, — dec. 19. csucsai ütközet, — 25. Bem Kolozsvárt.
- 1849 jan. 1. a kormány Debrecenbe menekül, 5. Windischgrätz Budapesten, — 11. verebélyi és ipolysági, — 21. nagyszebeni és szélaknai, — 22. tokaji ütközet.
- febr. 3. iglói, — 4. vízaknai, — 5. branyiskói, — 9. piskii, — 13. szőregi, — 26/27. kápolnai csata, — Dembinszky fölmentése, — főparancsnok Vetter Antal.
- márc. 2—3. medgyesi csata, — 4. olmützi alkotmány, — 5. szolnoki csata, 11. Nagyszében bevétele, — 13. feketehalmi ütközet, az osztrákok és oroszok kiszorulnak Erdélyből, — márc. 20—ápr. 21. Komárom megszállása, — márc. 21. mortarai, — 23. novarai csata, — 30. Görgey helyettes főparancsnok.
- ápr. 2. hatvani, — 3. szenttamási, — 4. tápióbicskei, — 6. isaszegi csata, 10. váci csata, — 14. trónfosztás, — 19. nagysallói és óbecsei, — 26. komáromi csata.
- máj. 4—21. Buda ostroma, — 27. Déva bevétele.
- jún. 21. peredi, — 28. győri csata.
- júl. 2. komáromi első csata, Görgey megsebesülése, — 11. komáromi második csata, — 14. hegyesi, — 15. váci ütközet, — 29. Görgey Tokajnál, — 31. segesvári csata, Petőfi halála.
- aug. 2. debreceni, — 5. szőregi csata, — Klapka visszafoglalja Győrt, — 6. nagycsúri csata, Bem serege fölbomlik, — 9. temesvári csata, — 10. aradi minisztertanács, — 11. Görgey diktátor, — 13. Világos, — 31. a minisztertanács megvonja Haynau-tól a halálos ítéletek végrehajtásának jogát.
- szeptember 12. viddini levél.
- október 2. Komárom átadása, — 6. az aradi 13 vértanu, — Lombardo-Venetiában a magyarországihoz hasonló rémuralom.
- Abdul Medzsid szultán és Sir Stratford Canning, a magyar emigránsokat védelembe veszik.
- nov. szerb vajdaság és temesi hátság alakítása.
- 1850—65. Deák Ferenc passzív rezisztenciája.
- 1850 olmützi konferencia.
- 1851 Albrecht főherceg kormányzó.
A főemigránsok Kisásziba internáltak.
Kossuth southamptoni partraszállása.
Mack-féle összeesküvés.
szept. 21. Kossuth, Andrássy és mások in effigie felakasztatása.
- 1852 ápr. Schwarzenberg halála.

ANYAGI MŰVELTSÉG

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1849 márc. Eötvös az oktrojált alkotmány mellett.
máj. 4—21 a pesti Vigadó össze-
lővetése.
jún. 16. magyar-szerb béke föl-
tétélei.
- 1849 Sárosi Gyula: Arany trombita.
— Magyar Hírlap, — Hölgy-
futár.
A szegedi parlament kimondja a
zsidók teljes egyenjogúságát.
Thun-féle Entwurf.
- 1850 telkenkint 30 forint előleg.
1850—52 3 millió forinton felül fizet-
tek ki előleget.
közös vámterület, — kereskedel-
mi és iparkamarák szervezése.
- 1851-től a bazilika építése (1867-ig
Hild, 1868-tól Ybl, 1891—905.
Kauser József tervei szerint).
[az egycses és a közvetett adó
az 1848 előttinck tizszeresére
emelkedik 1857-ig.]
- 1850 Pesti Napló, — Új Magyar Mú-
zeum.
Kemény Zsigmond „Forradalom
után” című röpirata.
- 1851 Eötvös: A XIX. század uralkodó
eszméi.
Lisznyai: Palóc dalok.
[Kossuth: az egyházihoz hasonló
nemzeti közösségeket kell létre-
hozni.]
- 1852 Görgey Arthur: Mein Leben und
Wirken.
Arany: Nagydai cigányok.
- 1853 március 2. urbéri nyiltparancs.
A zsidók ingatlanszerzési lehe-
tőségének megszüntetése.

KÖZTÖRTÉNET

1854 krími háború, Bem, Kmetty és más főtisztek török szolgálatban.
Orsovánál a szentkorona megtalálása.

1855 konkordátum.

1858 nyarán Cavour előkészíti a háborút.
oroszbarát nacionalisták elűzik Karagyorgyevics Sándor fejedelmet. —
Obrcnovics Milán fejedelem.

1859 „Magyar Nemzeti Igazgatóság“.

ápr.—júl. osztrák—szárdíniai-francia háború.

jún. 4. magentai, — 24. solferinói csata.

júl. 12. villafrancai fegyverszünet. november, zürichi béke.

a magyar légió egy része a marsalai expedícióban.

1860 ápr. Albrecht főherceg utóda a kormányzásban Benedek tábornok.
okt. 20. „októberi diploma“. — Vay Miklós kancellár, Szögyény László
alkancellár, Mailáth György a helytartótanács elnöke, — erdélyi kancellár
Kemény Ferenc, a kormányzó feje Mikó Imre.

1861 február 26. A februári pátens megszabja a birodalmi gyűlés alsóházába
küldendő követek számát, — a horvát tartománygyűlés teljes paritást
követel Magyarországgal. — Saguna és Sterca-Sulutz teljes egyenjogúsá-
got követelnek. — Kolozsmegye a magyar mellett bevezeti a román
nyelvet. — Küküllő megyében a magyarok és románok megosztják ma-
guk közt a tisztviselői állásokat, — a konzervatív főurakkal szemben
egységes ellenzék alakul.

ápr. az országgyűlés megnyitása.

Telcki László határozati, Deák Ferenc felirati javaslata, — Telcki ön-
gyilkossága, — a felirati párt 3 szavazattal győz.

jún. 6. Túrócszentmárton, a tót kongresszus 13 vármegyéből álló tarto-
mányt követel, — Vay-ék lemondása.

Rainer főherceg elnöklete alatti minisztériumban Schmerling Antal.

Helytartó gr. Pálffy Móric, kancellár gr. Forgách Antal.

1862 Újabb összecsküvések: Almásy Pál és Nedeczky István

1862—63. szebeni országgyűlésre választások.

ANYAGI MŰVELTSÉG

- 1854 pesti gabonacsarnok.
- 1857 Első Magyar Általános Biztosító Társaság.
a földterhermentesítési kötvények kifizetésének megkezdése világi magánföldesurak számára. A Magyar Gazdasági Egyesület újra kezdi működését.
- 1858 a monarchia német területein egy holdra 35 forint adósság, olasz területeken 8-6 forint, Galiciában 49, Magyarországon csak 2-18.
A lombard vasutak és a Déli-vasút eladása.
- 1859—60 magyar konzervatív főurak, német liberális centralisták, cseh és lengyel feudális federalisták tervei.
- 1860—65 Az új Vigadó (Feszl Fri-gyes).
- 1861 Az Eszterházy hercegi birtok bérbeadása.
jan. 23—márc. 3. országbírói értekezlet.
Az államadósság a 48 előtti 1 milliárd 249 millióról 2 milliárd 360 millióra nőtt. — A költségvetés 82%-kal növekedett, — 1-9%-a szolgál közoktatási célokat.
- 1863 Magyar Földhitelintézet.
Gr. Apponyi György 48 revízióját ajánlja.

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1854 Vasárnapi Ujság.
Arany: Toldi Estéje.
Jókai: Kárpáthy Zoltán.
[24 nyilvánossági joggal bíró magyar, 3 tót, 1 magyar-tót, 6 szerb-horvát, 1 román gimnázium, — 45 magyar, 2 román és 1 szerb-horvát nyilvánossági jog nélkül.]
Magyar területen 61% beiskolázott tanköteles, a Vajdaságban 60, Horvátországban 29%.
- 1855 Szigeti József: Vén bakancsos és fia, a huszár.
Vörösmarty Mihály halála.
- 1856 Bolyai Farkas halála.
- 1857 Gyulai Pál: Egy régi udvarház utolsó gazdája.
- 1858 Kemény Zs.: Rajongók.
Szigligeti Ede: Fenn az ernyő.
Vas Gereben: Egy alispán.
Üstökös (szerk.: Jókai).
[Széchenyi „Nagy magyar szatirája“.]
- 1859 Széchenyi: Blick.
Erdélyi Múzeum-Egylet.
Kazinczy-ünnepek országszerte.
Szept. protestáns pátens, — a ke-
rületek látogatott gyűléseken til-
takoznak.
- 1860 ápr. 7. Széchenyi öngyilkossága.
Szépirodalmi Figyelő (Arany).
Gyűjtés Petőfi-szoborra és az
Akadémia palotájára.
- 1861 Madách: Az ember tragédiája.
Erkel: Bánk bán.
- 1862 Asbótn Lajos Emlékiratai.
Kemény: Zord idő.
- 1863 Jókai: Új földesúr.
Krizsa János; Vadrózsák.
Koszorú (szerk.: Arany).

KÖZTÖRTÉNET

- 1864 jan.-tól dán háború, — máj. 12. fegyverszünet.
okt. 30. bécsi béke.
- 1865 Deák: Adalék, — Jósika Miklós halála.
ápr. 16. A „Pesti Napló“ húsvéti cikke. máj. Debatte cikkei.
máj.—jún. Andrássy és Deák megbeszélései.
júl. a Reichsrat bezárása.
dec. 14. az országgyűlés megnyitása.
- 1865—66 a kiegyezés cílen: a 49-es szélsőbal, a balközép Tisza Kálmánnal,
— Deáknak többséget az erdélyiek szereznek.
- 1866 ápr. 21—jún. 22, magyar-horvát kiegyezési tárgyalások.
jún. 67 tagú bizottság, 15 tagú albizottság, működését megszakítja az országgyűlést elnapoló kézirat.
jún.—aug. porosz-olasz—osztrák háború.
jún. 24. custozzai, — jún. 27. trautebau, — 29. jičini ütközet.
júl. 3. königrätzi csata, — júl. 15. tobitschauer ütközet, — júl. 20. lisszai tengeri csata, — júl. 22. lamáci ütközet, fegyverszünet, — júl. 27. békepreliminárék, — a magyar légio Oderbergig előretöivá.
aug. 23. prágai béke.
Hohenzollern Károly román fejedelem.
- 1867 febr. 17.—1871 nov. 14. Andrássy miniszterelnök, vallás- és közoktatásügyi miniszter Eötvös József, pénzügyi (1870 máj.-ig) Lónyay Menyhért. közlekedésügyi Mikó Imre, — Deák Ferenc nem vállal miniszteri tárcát, a Deák-párthoz csatlakozik Klapka, Türr, Horváth Mihály.
ápr. 10. a várnegyci autonómia helyreállítása.
máj. 18. a horvát tartománygyűlés elutasítja a magyar koronázáson való részvételt, — Fiume csak a pesti országgyűlést ismeri el.
máj. 29. a kiegyezés elfogadása a képviselőházban.
jún. 8. koronázás.
a király és királyné a koronázási ajándékot a rokkant honvédeknek adományozza, — Erzsébet környezetében magyarok.
- 1867-től Kossuth „kormányzó“ Turinban.
okt. 9. Heves vármegye autonómiájának felfüggesztése.
A Reichsrat német liberális többsége elfogadja a Staatsgrundgesetz-et. Andrássy gr. küzdelme a kiegyezésért, az ország közvéleménye Ausztria és a bécsi kormánykörök ellen.
- 1868 Ferenc József „Ausztria császára és Magyarország apostoli királya“.
márc. 17. bihari pontok.
márc., az első delegáció, Grivicic tábornok kijelentése, a közös hadügyminiszter dezavualni kénytelen.
máj. 20. Jellasics halálának évfordulóján tüntetések Zágrábban. — Starcevic Antal, Frank József a teljes függetlenséget követelik, — Magyarország lemond Alsó-Szlavóniáról, megtartja Fiumét és a Muraközt.
jún. 15. tót-román érintkezés, — Brätianu irredenta nyilatkozatai Romániában.
Katolikus főpapok az állami népoktatás ellen, — az ellenzék élesen elítéli a vármegyéek reformálását.

ANYAGI MŰVELTSÉG

1864 a pesti tőzsde értéktőzsdévé bővül.
[Az igazi hatalom a császár környezetében levő magasrangú katonák és cseh arisztokraták kezében.]

1866 14 erdélyi és 24 magyarországi oláh képviselő.

1867. törvények: 7. nádorválasztás elhalasztása, 12. közös ügyek, 14. kvóta, 15. közös államadósságból Magyarország terhe, 16. vám- és kereskedelmi szövetség Ausztriával, 17. izraeliták egyenjogúsítása.
[Az ország jogainak gyarapodása és a királyi jogok végleges összezsugorodása.]
a régi képviselőház megépítése (Ybl Miklós).
Magyar Általános Hitelbank.

1868. törvények: 5. gödöllői uradalom megvétele, 6. keresk. és iparkamarák, 7. arany-, ezüst- és rézpénz, 9. görögkeleti román és szerb egyház, 30. horvát-szlavón kiegészítés, 38. népoktatás, 39. fogarasi gkath. püspök gyulafehérvári metropolitává emelése, 40—42. általános hadkötelezettség, honvédség, fölkelés, 44. nemzetiségi egyenjogúság, 45. polgári perrendtartás.
Angol—magyar bank.
költségvetés: 113 millió jövedelem és 110 millió kiadás.
Strousberg északkeleti vasútja, Waring keleti mozdony-vasútja.
1868—73 közt Bécsben 71 új bank, melyek az 1873-i nagy krachban tönkrementek.

SZELLEMI MŰVELTSÉG

1864 Toldi Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története.
Szalay László halála.

1866 Akadémiai elnök Eötvös J., a Kisfaludy-Társaságé Kemény Zs. Pap Dénes: A magy. nemzetgyűlés Pesten, 1848-ban.
[Erzsébet királyné békítő hatása.]

1867 Technikai Főiskola (egyetemi szervezetet nyit 1871, mint Műegyetem).
Eötvös József a katolikus autonómia ügyéről.
Magy. Tört. Társulat alakulása, Századok megindulása.
máj. Kossuth Lajos „Kasszandra-levele”.
1867—88 közt Haynald érsek 4,200.000 frtnyi közhasznú adománya.

1868 A görög keleti román és szerb, a román görög katolikus egyház autonómiája.

KÖZTÖRTÉNET

- 1869 febr. 7. Temesvárt 150 román-szerb vezető értekezlete.
 márc. 7. román passzivitás.
 aug. 19. a katonai határőrvidék feloszlata.
 A Lassalleciánus pesti központi Munkácsyület 10 vidéki fiókkal.
- 1870 provizórium Fiume ügyében, kormányzó Zichy József gr.
 máj. Lónyay közös pénzügyminiszter.
 jún. a koronatanács a fegyvertelen semlegességet határozza el, minden párt helyesli.
 nov.—1871 okt. 24-ig Hohenwart Károly miniszteriuma Ausztriában, cseh-német kiegyezés terve.
- 1871 jan. 19. Stratimirovic szerb képviselő a francia szövetség mellett.
 Kommün Párisban.
 febr. Rauch br. horvát bán lemondása.
 szept. a horvát nemzeti párt manifesztációja teljes függetlenséget követel.
 Irányi, Horn Ede és Pulszky Ferenc követelik az állami anyakönyvvezést.
 okt. 20. koronatanács megbuktatja a föderalizmust.
 nov. 14—1879 okt. 10. gr. Andrássy Gyula külügyminiszter.
 nov.—1872 dec. 4. Lónyay Menyhért miniszteriuma.
- 1872 Blaznavac régens: Szerbia és Magyarország közt megegyezés nem lehetséges.
 márc. 5. Helfy Ignác bejelentésére megkezdik a magyar parlament első obstrukcióját (választójogi reform), — ápr. 16. elintézetlenül marad 77 törvényjavaslat, — korrupció-vádak, Lónyay meggyanúsítása, — nov. 30. Lónyay lemond.
 dec. 4—1874 márc. 21-ig Szilágyi József miniszterelnök.
- 1873 jún. a magyar-horvát regnikoláris bizottságok megegyezése.
 szept. Mazuranics horvát bán 1880-ig.
 A volt illír párt átalakul nemzeti párttá.
 nov. 7. Ghyeczy kilépése a balközépből.
 dec. Kerkapoly Károly pénzügy- és Tisza Lajos közlekedési miniszter lemondása a vasúti botrányok miatt.
- 1874 Bosznia—Hercegovina miatt szerb-horvát ellentét, — magyarellenes hangulat Szerbiában.
 A 48-as párt Kossuth indítványára felveszi a függetlenségi nevet. — a pártprogram tiszta perszonaluniót engedélyez.
 márc. 10. Tisza Kálmán első kihallgatása a királynál.
 márc. 21—1875 márc. 2-ig Bittó István miniszteriuma, — Ghyeczy pénzügyminiszter.
- 1875 a porta nyíltan bevallja az államcsődöt.
 márc. 2—okt. 20-ig br. Wenckheim Béla miniszteriuma, Tisza Kálmán belügy-, Széll Kálmán pénzügyminiszter, — márc. 1. fúzió, a szabadelvű-

ANYAGI MŰVELTSÉG

[A központi és irányító helyeket a középnemesség foglalja el, mellette asszimilált zsidók, — kevés a tanult és alkalmas ember, — a vasutaknál az előző korszak német-cseh hivatalnokai, — az első szervezeti szabályzat német nyelvű.]

[Indirekt adók emelése.]

1869 7. német vámszerződés.

Franko—magyar bank.

1870 2. pesti tőzsdebíróság, 9. az abszolútizmus tisztviselőinek nyugdíja, 10. közmunkatanács Budapestén, 42. törvényhatóságok rendezése, — számos vasútenge-délyezés.

A Lánchíd megváltására és Budapest útvonalainak kiépítésére 24 milliónyi nyereménykölcsön.

1870-től a költségvetés kiadása csak kivételesen esik 200 millió alá.

1871 11. az Eszterházy-képtár megvétele (Országos Képtár), 19. fiu-meikikötő, 53. urbéri jogviszonyok rendezése.

az „országos 48-as párt“ programja a központosítás ellen.

119 kivándorlónk az Egyesült Államokba.

1872 8. ipartörvény, 16. Ludovika akadémia föllállítása, 19. kolozsvári egyetem, 24. bécsi világkiállítás, 36. Budapest rendezése.

a nagyszebeni Albina.

1872—76 Margit-híd építése.

1873 27—30. tc. bányai és titeli határvidék polgárosítása.
nov. 153 millió 6%-os államkölcsön, 85% árfolyamon.
a szaktestületek többsége a közös vámterület mellett.

1874 8. métermérték.

1875 1. képviselői összeférhetetlenség, 7. földadó, 8. nemzetközi postaegyleti-szerződés, 32. tanítói

SZELLEMI MŰVELTSÉG

1870 Wilhelm Wattenbach: Die Siebenbürger Sachsen.

A kormány a csalhatatlansági dogma kihirdetését eltiltja.

1870—71 Az első katolikus autonómiai kongresszus.

1871 Eötvös József halála.

1872 Magyar Népköltési Gyűjtemény új folyama (szerk.: Arany László és Gyulai Pál).

Deák: a középiskolák tannyelve az illető vidék nyelve legyen.

1873-ban 17 állami népiskola van.

Arany László: A délibábok hőse.

Franklin-Társulat alakulása.

Szinyei-Merse Pál: Majális.

jún. 28. Deák egyházpolitikai javaslata.

Trefort működésbe helyezi az erdélyi katolikus státus igazgató-tanácsát.

1874 Franz v. Löher: Die Magyaren und andere Ungarn.

júl. 31. karlócai kongresszus patriarchává Ivácskovics nagyszebeni román metropolitát választja.

1874/5 a tót gimnáziumok bezárása.

1875 a Matica Slovenska feloszlata. Népszínház, — Tóth Ede: Falurossza.

KÖZTÖRTÉNET

- párt megalakulása, — márc. 2. „jobboldali ellenzék“ Sennyey Pál vezetése alatt.
 A 48-as párt követeli az általános titkos választói jogot, az új törvényben Magyarország lakosságának 6/5, Erdélynek 3/2%-a választó.
 okt. 20.—1890 márc. 13-ig Tisza Kálmán miniszteriuma, — Széll Kálmán (1878-ig) pénzügyminiszter.
 Tisza Kálmán a 13 üres főispánságból 10-et személyes híveinek ad, s 329 kormánypárti közé 176 volt főszolgabírókat választat meg.
- 1876 máj. 2. a vámszövetség 10 éves meghosszabbítása, a fogyasztási adót a termelő ország szedi, paritás a bankügyben, egyes mezőgazdasági és ipari vámok emelése.
 máj. 10. független szabadelvű párt alakulása.
 júl. 8. reichstadi megbeszélés.
 aug. 4. Wächter Frigyes a szász egyetem elnöke.
 okt. oroszellenes tüntetések Budapesten, ellentüntetés Zágrábban.
- 1877 elején: budapesti szerződés.
 ápr. 23. orosz-török háború, Kossuth oroszellenes üzenetei.
 dec. 16. Plevna eleste, budapesti törökbarát tüntetések a kormány ellen.
- 1878 jan. 18. Miletics Szvetožár elítélése szerb irredenta tevékenység miatt.
 márc. 3. san-stefano-i béke.
 ápr. 12. Egyesült Ellenzék (115 taggal).
 jún. 13. berlini kongresszus.
 jún. 18. megbízás Bosznia—Hercegovina megszállására.
 júl. 29.—okt. 4. Bosznia—Hercegovina megszállása, — aug. 19. Szerajevó, — szept. 8. Kljuca, — szept. 19. Bihács bevétele.
 szept. 28.—dec. 5. a Tisza-kormány válsága Széll Kálmán lemondása miatt.
- 1879—1893 gr. Taaffe osztrák miniszterelnök.
 febr. 19. Grünwald Béla beszéde a közigazgatás államosításáról.
 okt. 7. szövetség a német birodalommal, — okt. 10. Andrássy lemondása.
- 1880 a magyarországi szociáldemokrata párt, gótai program.
- 1881 Szerbia elismeri Bosznia okkupációját.
 Németország agrárvám-emelése kezdődik. máj. 12. román nemzeti konferencia Erdély autonómiáját követeli.
- 1881—84 törvényjavaslat a zsidók vegyesházasságának polgári megkötéséről.
- 1882 máj. 20. hármasszövetség.
- 1883 osztrák-magyar-román defenzív szövetségi szerződés.
 nov. 13.—1903 Khuen-Héderváry Károly horvát bán.
 dec. 11. a polgári házasság javaslatát a főrendiház leszavazza.
- 1884 Istóczy 17 híve a képviselőházban.
 ápr. a mérsékelt ellenzék programja közjogi gravaminális.
 szept. horvát tartománygyűlési választások: 69 nemzeti, 13 független nemzeti, 25 jogpárti, 3 pártonkívüli, a szerbek bevonása a nemzetipártba.

ANYAGI MŰVELTSÉG

- nyugdíjpénztár, 37. kereskedelmi törvény, 56. nemzetközi távírda-egyezmény.
az első aranyjáradékkölcsön 80 millió.
Allamvasúti Gépgyár.
Pártabszolútizmus a vármegyék fölött.
- 1876 3. Deák Ferenc emlékezete, 12. a Királyföld és a szász egyetem rendezése, 13. cseléd és gazda viszonya, 14. közegészségügy, 27. váltótörvény, 50. a magyar keleti vasút megvétele.
- 1877 24. államépítészeti hivatalok.
- 1878 5. büntető törvénykönyv, — 25. Osztrák—magyar bank.
[a királyi palota, a Várkert-bazár, kiosk és környéke kiépül (Ybl Miklós).]
- 1878-tól tengeri hajózás támogatása,
1879—84 budapesti raktárházak építése.
- 1879 14. általános postaegyesületi szerződés, 18. magyar nyelv tanítása a népiskolákban.
- 1880 20. kir. biztos Szegeden, 50. magyar állampolgárság elnyerése és vesztése.
820.000 választó van.
Adria Tengerhajózási r.-t.
a Magyar Allamvasutak szervezése.
- 1881 3. közbiztonsági szolgálat, 21. bpesti rendőrség, 39. műemlékek fenntartása, 44. hazai ipar pártolása.
- 1882 15. filoxera elleni védekezés.
16.014 kivándorló.
- 1883 1. köztisztviselők képesítése, 10. napszámosok adómentessége, 30. középiskolai törvény.
- 1883 Ecséri Lajos sürgeti a munkások kényszerbiztosítását.
aug. 3. a nyíregyházi törvényszék fölmenti a tisztaeszlári vádlottakat, — címtábla-konfliktus Horvátországgal.
- 1884 17. gyermekmunkások, 18. bpesti nagykerület, 19. állandó ország-

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1876 jan. 29. Deák Ferenc halála.
- 1887-ben Irányi és Helfy Ignác beszédei a nazarénusok és baptisták mellett.
Csepreghy: Sárga csikó.
Figyelő, — Beöthy Zsolt magyar irodalomtörténete.
- 1878 Istóczy Győző a zsidók Palesztinába telepítését indítványozza.
- 1879 Ludwig Gumplowicz: Das Recht der Nationalitäten in Österreich-Ungarn.
- 1880 Csiky Gergely: Proletárok. Gyulai Pál és köre a hazafias frázis ellen.
- 1881 Csiky Gergely: Cifra nyomorúság.
Mikszáth K.: Tót atyafiak.
Budapesti Hírlap.
- 1882 Arany J. halála.
- 1883 református egyetemes konvent.
- 1884 Iparművészeti Társulat.
Az Operaház megnyitása.

KÖZTÖRTÉNET

1884—1903 jún. 16-ig br. Fejérváry Géza honvédelmi miniszter.

1885 Milán király felajánlja Szerbia bekebelezését.
aug. Bulgária és Kelet-Rumélia egyesülése, — szlivnicai csata, — osztrák-magyar beavatkozás Szerbia javára, — háborús veszély Oroszországgal 1888-ig.

1886 máj. Jansky Lajos tábornok Hentzi sírjára koszorút tesz.

1886—89 vámháború Romániával.

1887 febr. 15. Mocsáry Lajos kritikája a nemzetiségi politikáról.

1887 febr. Tisza pénzügyminiszter, államtitkára Wekerle Sándor.

1888 tót deputáció Kiebben Cirill és Metód emlékünnepén.

1889 jan. 8—márc. 26. véderővita.

jan. 30. Rudolf trónörökös öngyilkossága.

ápr. 9. Wekerle pénzügy, Szilágyi Dezső igazságügyminiszter.

jún. 16. Baross Gábor (1886 óta földművelési és keresk.) kereskedelem-
ügyi miniszter.

1890 jan. cseh kiegyezés, az ifjúcsehek 1891—92-ben megbuktatják.

Honosítási törvényjavaslat.

márc. 13—1892 nov. 17. gr. Szapáry Gyula miniszteriuma.

máj. 1. Budapesten 30.000 szocialista fölvonulása.

Bismarck bukásával az orosz-német „Rückversicherungsvertrag“ le-
járatása, — bukaresti tanárok és ifjak megalakítják a Liga Culturalát.

1891 május 29—aug. közigazgatási reform vitája (obstrukció), — végén a
mérsékelt ellenzék nemzeti párttá alakul.

1892 jan. 20. román nemzetiségi párt konferenciája: memorandumterv.

A Hentzi-szobor megkoszorúzási terve.

máj. 14. valutareform beterjesztése.

jún. 8. koronázási jubileum, — Károly román király a német követ előtt
helyteleníti a magyar nemzetiségi politikát.

okt. 10. a minisztertanács a polgári házasság kérdésében Szapáry ellen.

nov. 17—1895 jan. 14. Wekerle Sándor miniszteriuma, belügyminiszter
Hieronymi Károly, államtitkára Andrássy Gyula.

ANYAGI MŰVELTSÉG

- ház, 29. az Első Erdélyi, 30. a duna-drávai, 39. az alföld-fiumei vasút megváltása.
„MAV“ főfelügyelőség és üzletvezetőségek.
- 1885 5. budapesti kiállítás, 7. főrendiház, 9. postatakarékpénztár, 11. állami tisztviselők nyugdíjazása.
- 1885—1902 az országház építése (Steindl Imre).
Heltai (Hoffer) Ferenc: a kispolgárság minden haladás ellensége.
- 1886 5. trachoma terjedésének akadályozása, 22. községekről.
Pestmegyei Hitelszövetkezet (Károlyi Sándor gr.).
- 1888 2. „Magyar fegyver és lőszer-gyár r. t.“, 26. Vaskapu-szabályozás, 31. villamos berendezésekről.
Bernát István a parasztság elhanyagolt voltáról.
[Ándrássy Géza és Széchenyi Imre szóba hozzák a kisbirtok fokozódó elaprózódását.]
- 1889 Zónadíjszabás.
- 1890 1. közutak és vámok, 3. Andrássy-szobor, 17—19. volt nászódvidéki községek és erdők ügyei, 31. Magyar É.-K. vasút megváltása.
A Grében-hegycsúcs lerepesztése.
lakosságunk 72%-a őstermelő
Gentry-világfelfogás.
- 1891 13. vasárnapi munkaszünet, 14. munkásbetegségélyezés, 15. kisdédovás, 25. a Szab. Osztr.—Magyar áll. vasút megváltása.
- 1892 2. az 1895-re tervezett kiállítás előkészítése, 17—19. koronaérmék.
a költségvetésben 60.776 állami alkalmazott (1902-ben 97.835).
[a királyi kúria építése (Hauszmann Alajos).]

SZELLEMI MŰVELTSÉG

1887 Katholikus Szemle.

1889 Protestáns Szemle.

- 1890 febr. 26. rendelet a keresztelési bizonylatok kölcsönös megküldéséről.
elkeresztelési vizsály, — Molnár János komáromi apátplébános ellen 26 vádemelés.
Herczeg Ferenc: Fenn és lenn.
Az Én Ujságom.
Kis József A Hét című hetilapja.
Ludwig Abafi: Gesch. der Freimaurerei in Öst.-Ungarn.
- 1891—914 Szinyei József: Magyar írók életrajzi lexikona.
- 1891 budapesti zsinat az ágostai evangélikusok egyházszervezetéről.
- 1892 Budenz József halála.

KÖZTÖRTÉNET

- 1893—1894 a katolikus főpapság az állami anyakönyvezetés ellen, egyház-politikai viták.
 1893 júl. 24. a román nemzeti konferencia magáévá teszi a memorandumot.
 1893—96 választójogi viták Ausztriában.
- 1894 márc. 20. Kossuth Lajos halála, — Kossuth Ferenc hazatérése.
 máj. 10—jún. 9. kormányválság a polgári házasság kérdésében a főrendiház miatt, — Wekerle újjáalakult miniszteriumában Szilágyi Dezső igazság-, Eötvös Lóránt közoktatásügyi miniszter.
 máj. 17-től memorandum-pör.
 jún. 16. kormányrendelet a román nemzetiségi párt feloszlatásáról, nem hajtatik végre.
 jún. 21. a polgári házasságot a főrendiház elfogadja.
 nov. 17. a néppárt megalakulása, szociális programja.
 dec. 10. a polgári házasságról szóló törvény szentesítése.
- 1895 jan. 14—1899 febr. 26-ig Bánffy Dezső miniszteriuma, 1904-ig szak-miniszterek: pénzügy Lukács László, vallás- és közoktatás Wlassics Gyula, földmívelés Darányi Ignác.
- 1895 gazdakongresszus telepítést sürget.
 aug. 10. a magyarországi nemzetiségek kongresszusa Budapesten.
 szept. 16. a memorandum-pör elítéltjei kegyelmet kapnak.
- 1896-ban Prágában megalakul a Československa Jednota.
 máj. Kálnoky külügyminiszter lemondása (Agliardi-ügy), — Goluchovszky Agenor külügyminiszter.
 őszi választások: 290 szabadelvű-, 33 nemzeti-, 18 nép-, 50 Kossuth-, 11 Ugron-párti, 1 román nemzetiségi.
- 1897 jan. 1. Zichy Nándor konciliáns nemzetiségi politikát követel.
 jún. 4—júl. büntetőtörvény-javaslat obstruálása, — szociáldemokrata tüntetések a sajtószakasz miatt, — Andrassy—Tisza-ellentét a házszabályok kérdésében.
 szept. Vilmos császár Budapesten, — Ferenc József 10 szobrot állíttat Budapesten.
- 1897/98 a nyelvkérdés miatt obstrukciók Ausztriában a Badeni- és a Thun-miniszterium ellen.
- 1898 jan. 1. Ausztriával a vámszövetség megújíthatlan, — a Hentzi-szobor a hadapródiskola udvarára kerül.
 aug. 5—14. ischli klauzula.
 okt.—dec. obstrukció, Bánffy bukása.
 dec. 7. „lex Tisza”, disszidensek.
 dec. 13-tól Madarász József korelnöksége.

ANYAGI MŰVELTSÉG

- 1893 28. munkás baiesetbiztosítás, — a képviselőház megállapítja az állatbiztosítás szükségességét. György Endre: a „landegentry” megmentése nemzeti érdek.
- 1894 5. a telepitésről, 31—33. polgári házasság.
- 1894-ig a telepítési akció eredménye: öt község összesen 1060 lakóval.
- 1894—96 Ferenc József-híd.
- 1895 Wekerle az egész államadósságot (1062 millió koronát) 4%-os aranyjárdékká konvertálja, a Hitelbank (élén Kornfeld Zsigmond) segítségével.
- 1895 17. millenniumi kiállítás, 42. az izr. vallás recepciója, 43. vallásszabadság.
az első tejszövetkezetek.
- 1896 az első személyszállító hajó a Vaskapuban.
5. filoxerától pusztult szőlők felújítása, 7. millenniumi emlékművek.
- 1897 16. a bpesti távbeszélő-hálózat államosítása, 23. honvéd nevelőintézetek, 33. esküdtbíróságokról, 41. nyomdai kötelesepéldányok.
nyarán aratósztrájk Hajdú, Torontál, Csanád, Csongrád és Bács vármegyékben.
- 1897—1903 az Erzsébet-híd építése.
Törvényjavaslat a Ludovika Akadémia főiskolai rangra emeléséről.
őszén földosztó szabolcsi mozgalom.
- 1898 1. a vám- és bankügy ideiglenes rendezése, 2. mezőgazdasági munkások jogai, 4. község- és egyéb helynevek hivatalos formája, 9. Magyar Keleti Tengerhajózási r.-t., 14. lelkeszi jövedelem kiegészítése (kongrua), 21. országos betegápolási alap, 30. Erzsébet királyné emlékezete.
Darányi 240.000 cserfát oszt ki.
270.000 kivándorló.

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1893 Erkel Ferenc halála.
Herczeg Ferenc: A Gyurkovics-leányok.
- 1894 Jókai-jubileum.
Zichy Nándor rendezi az első katolikus gyűléseket Sopronban, Komáromban, Pozsonyban és az első katolikus nagygyűlést Budapesten.
Hentaller Lajos: Kossuth és kora.
- 1895-től Új Idők (szerk.: Herczeg Ferenc).
Mikszáth: Szent Péter esernyője.
- 1897 Endrődi Sándor: Kuruc nóták.
II. autonómiai kongresszus.
- 1898 Gárdonyi Géza: Az én falum.
Arany László halála.

KÖZTÖRTÉNET

- 1899 jan. 1. „Exlex“.
febr. 26—1903 jún. 27. Széll Kálmán miniszteriuma,— a nemzeti párt belép a szabadelvű pártba.
- 1900 Ferenc Ferdinánd házassága Chotek Zsófiával.
A volt Starčević-párt Frank vezetése alatt átalakítást követel triálisztikus formában.
Mezőfi Vilmos Újászervezett Szociáldemokrata Pártja Szentescn.
- 1901 „tisztá választások“: 277 szabadelvű-, 25 nép-, 79 Kossuth-, 13 Ugronpárti, 4 tót, 1 szerb képviselő.
- 1901/2 osztrák kifogások a magyar iparpártolás ellen a gazdasági kiegyezés tárgyalásain.
- 1902 dec. 31. gazdasági kiegyezés, — Széll: nincs győző és nincs legyőzött.
- 1903 jan. 24—ápr. 16. véderővita, — Apponyi, mint házelnök, fogadja a vidéki küldöttségeket.
Obrenovics Sándor szerb király meggyilkolása, a Karagyorgyevics-dinasztia uralma, a monarchiaellenes szerb propaganda kezdete.
jún. 27—nov. 3. Khuen-Héderváry Károly első miniszteriuma, — a Kossuth-párttal kötött kompromisszum fölborul.
júl. 29. Papp Zoltán leleplezi a vesztegetési ügyet.
szept. 17. chlopy-i hadiparancs.
szept. 28. a szabadelvűpárt 9-es bizottsága, — 29. Khuen újjáalakított kormányának leszavazása.
nov. 3—1905 jún. 18. Tisza István első kormánya: közoktatásügyi miniszter Berzeviczy Albert, — Apponyi Albert lemond a házelnökségről, utóda Perczel Dezső.
nov. 21. gr. Zichy János az obstrukció miatt lemond a néppárt elnökségéről.
nov. 25. Apponyi kilép a szabadelvűpártból.
dec.—1904 márc. új obstrukció.
- 1904 márc. 10. Thaly Kálmán békéje.
márc. 11. a nemzeti párt újból megalakul.
okt. 7. ugrai levél.
nov. 4-től obstrukciós házszabályvita, — nov. 18. zsebkendő-jelenet, — nov. 19. az ellenzék vezérlőbizottsága, benne: Andrássy, Bánffy, Apponyi.
nov. 18. Tisza: Körber distinguished foreigner.
dec. 13. az ellenzék rombolása a képviselőházban.
- 1904—5 orosz-japán háború.
- 1905 jan.—jún. Tisza István ideiglenes miniszterelnök.
jan. 10. a nagyszebeni konferencia kimondja a román nemzetiségi párt aktivitását, — választások: 159 szabadelvű-, 27 diszidens-, 25 nép-, 165 Kossuth-, 13 új-, 2 demokrata, 2 szocialistapárti, 8 román, 1 tót, 1 szerb. — Apponyi a függetlenségi pártban. — Mezőfi Szegvár, Achim András Békéscsaba képviselője.
jún. 18-tól (több megszakítással) 1906 ápr. 8-ig. br. Fejérváry Géza kormánya, — Kristóffy József belügyminiszter.
jún. 21. Bánffy Dezső adómehtagadás-javaslat.

ANYAGI MŰVELTSÉG

- 1899 15. képviselőválasztások feletti bíraskodás, 49. a hazai ipar állami pártolása.
elején valamennyi 67-es párt a 362 tagból álló kormánypártban.
- 1900 16. gazdasági munkás- és cseléd-pénztár, 17. az állatorvosi közszolgálat államosítása, 20. községi közigazgatási tanfolyamok, 30. öntöző csatornákról.
a zsidóság Budapesten 23·4, Nagyváradon 25·8%.
- 1901 3. inség-akció, 7. „Adria“ tengerhajózási r.-t., 8. gyermekmenhelyek, 10—11. Magyar—horvát tengerhajózási r.-t., 20. közigazgatás egyszerűsítése, 24. összeférhetetlenség.
- 1902 8. Csorbatói birtok megvétele.
- 1903 3. munkahiány enyhítésére közmunkák, 4. kivándorlásról, 8. határrendőrség.
[a Szépművészeti Múzeum (Schickedanz Albert 1900—1906), bpesti tőzsde és Nemzeti Bank (Alpár Ignác 1902—906) építése.]

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1899 Ady Endre: Versek.
Eötvös Károly: Utazás a Balaton körül.
Rákosi Viktor: Korhadt fakeresztek.
- 1899—1902 Rákosi Jenő, Beksics Gusztáv és Hoitsy Pál nagy-magyar ábrándjai.
- 1901 Bartha Miklós: Kazárföldön.
Gárdonyi: Egri csillagok.
Herczeg: Ocskay brigadéros.
- 1902 Hoitsy Pál: Nagy-Magyarország, a magyar történet jövő századai.
- 1903 a kolozsvári Mátyás-szobor (Fadrusz János).
16.000 népiskolából 1761 állami, 78% felekezeti.

1904 Ernst Hasse: Deutsche Politik.

KÖZTÖRTÉNET

- júl.-tól Kristóffy tárgyalásai a választójogról.
 szept. 15. a szocialisták néma tüntetése a parlament előtt.
 okt. 3. fiemei rezolúció.
 okt. 29. Fejérváry kormányprogramja az általános választói joggal.
- 1906 febr. 19. házfelosztás katonai beavatkozással.
 ápr. 8—1910 jan. 17-ig Wekerle Sándor második kormánya, a koalíció kormányrajutása: Andrássy belügy, Kossuth Ferenc kereskedelem-, Apponyi közoktatás-, Darányi Ignác földmivelésügyi miniszter, Polónyi Dezső 1907-ig igazságügyi, — választások: 253 függetlenségi, 33 nép-, 71 alkotmánypárti, 14 román, 7 tót, 7 szerb.
 Conrad vezérkari főnök preventív háborút követel Olaszország ellen.
- 1906 júl.—1909 márc. szerb vámháború.
 1906—8 számos politikai per nemzetiségi izgatások miatt.
- 1907 jan. 26. Ausztriában általános választói jog.
 jún.—júl. horvát obstrukció a vasúti pragmatika miatt.
 okt. kiegyezés, Magyarország jogi, Ausztria anyagi előnyöket nyer.
 okt. 27. csernovai eset, Seton Watson és Björnsterne Björnson a magyarok ellen.
- 1908 júl. 25. ifjútörök forradalom.
 aug. 12. VII. Edward Ischlben.
 okt. 6. Bosznia—Hercegovina annexiója, annexiós válság (1909 márc. 31-ig).
 nov. 11. Andrássy betereszti a plurális választójogi javaslatot.
- 1908—9 tárgyalások az önálló vagy kartellbankról.
- 1909 jan. 5. Ferenc Ferdinánd emlékirata a magyar követelések ellen, — szinajai látogatása, — jan. 6. Bosznia—Hercegovina ügyében megegyezés a török kormánnyal.
 márc. 31. Szerbia meghátrálása.
 nov. 11. a függetlenségi párt kettészakadása.
 dec. 27-től Lukács László kormányalakítási kísérlete.
- 1910 jan. 1. exlex.
 jan. 17—1912 ápr. 22. Khuen-Héderváry Károly második kormánya: pénzügyminiszter Lukács László, honvédelmi Hazai Samu (1917 febr.-ig.), közoktatásügyi Zichy János gr., febr. 5. horvát bán Tomasics Miklós.
 márc. 21. házfelosztás, tintatartódobálás.
 Merénylet Varesanin boszniai tartományfőnök ellen, — választások: 255 nemzeti munka-, 20 pártonkívüli 67-es, 13 nép-, 54 Kossuth-, 41 Justh-párti, 3 német, 5 tót.
- 1911 júl. 18—nov. 7. és 1912 febr. 15—jún. 4. véderővita.
 nov. 7. Berzeviczy lemond a házelnökségről.
- 1912 márc. 29. Ferenc József lemondási szándéka a jan. 22-i rezolúció miatt.
 febr. 11. Aerenthal külügyminiszter halála, utóda gr. Berchtold Lipót.
 márc. 13. bolgár-szerb szövetség.
 ápr. 22—1913 jún. 10. Lukács László minisztériuma, pénzügyminiszter Teleszky János.
 május 22. házelnök Tisza István, — általános sztrájk. véres tüntetések Budapesten.
 jún. 4-én Tisza István egyetlen szavazással elfogadtatja a véderőjavaslatot, — rendeletére rendőrök vezetik ki a zajongó ellenzéki képviselőket,
 jún. 7. Kovács Gyula merénylete Tisza ellen.
 merénylet Cuvaj bán ellen.

ANYAGI MŰVELTSÉG

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1906 autonóm vámtarifa, a búza váma 7:50 aranykorona. 130 város közül 36-ban van ivóvízvezeték, csatornázás csak 12-ben. 4—6. újonclétszám 1905-re és 1906-ra, 20. Rákóczi Ferenc hamvainak hazaszállítása.
- 1907 3. a hazai ipar, 6. a magyar tengerhajózás támogatása, 19. munkásbiztosítás betegség és baleset esetére, 27. nem állami el. iskolák jogviszonyai, 28. koronázási jubileum, 46. gazdasági munkásházak, 49. vasúti szolgálati rendtartás, 53. autonóm vámtarifa, 55. kvóta, 61. hatásköri bíróság.
- 1908 33. budapesti helyi vasutak villamosítása, 46. elemi oktatás ingyenessége, 53. nők éjjeli munkája.
[a lakbérzsora leküzdésére Bpsten 7500 lakást épített a város, 4000 lakást Kispesten az állam.]
- 1909 a Műgyetem új épülete. 5—12. adó (föld, ház, tőkekamat, kereseti, jövedelmi stb.) törvények.
- 1910 a horvát választói reform a szavazók számát 50.000-ról 220.000-re emeli.
- 1911 1. polgári perrendtartás, 20. genfi egyezmény a sebesültekről, 21—23. házasságjogi hágai egyezmény.
- 1912 32—33. katonai bünvádi perrendtartás, 35. közalkalmazottak családi pótléka, 36. debreceni és pozsonyi egyetem, 63. háború esetére kivételes intézkedések. 67. képviselőházi őrség.
- 1906 Hegedüs Lóránt: Önálló vámterület és kötött birtok.
- 1908 Gárdonyi: Isten rabjai. A „Nyugat” megindulása.
- 1912 magyar görögkatolikus püspök.

KÖZTÖRTÉNET

- 1912 okt.—1913 május első balkánháború, Törökország kiszorítása Európából.
- 1912—13 Tisza tárgyalásai a román nemzetiségi politikusokkal.
- 1913 febr. 22. Ferenc Ferdinánd tiltakozik az orosz háború gondolata ellen.
május 27. fölmentő ítélet a Désy—Lukács-pörben.
jún. 10. Tisza István kormánya 1917 jún. 5-ig.
jún.—szept. második balkánháború, Bulgária letörése.
merénylet Skerlecz királyi biztos és 1914-ben ugyanő mint bán ellen.
nov. Tisza megegyezése a horvátokkal, Skerlecz Iván horvát bán.
- 1914 febr. Tisza tárgyalásai a nemzetiségekkel.
jún. 28. Ferenc Ferdinánd meggyilkolása.
júl. 7. Tisza a közös minisztertanácson háború helyett erélyes diplomáciai lépést kíván. 14. a Szerbiához intézendő követelések összeállítása.
23. ultimátum Belgrádban.
25. szerb válasz és mozgósítás, — orosz mozgósítás a monarchia ellen.
júl. 31. általános mozgósítás.
szept. orosz invázió északkeleten.
okt. 10. Károly román király halála.
szept.—nov. Tisza tárgyalásai román egyházfőkkel.
nov. Tisza a német főhadiszálláson.
dec. 2. Belgrád első elfoglalása.
dec.—jan. orosz invázió északkeleten.
- 1915 április Rakovszky István javaslata a „hősök választójogáról“.
1915 május 23. olasz hadüzenet.
decemberétől Károlyi Mihály békekötést sürget.
dec. 7. Mihali Tivadar kifejti a románok aspirációit.
- 1916 június Erzberger akciója a magyar nemzetiségi politika megváltoztatására.
aug. Apponyi a Károlyi Mihály-féle radikalizmus ellen.
aug. 27. román hadüzenet.
szept. 5. a magyar ellenzék vádjai Tisza ellen Erdély „elárulása“ miatt.
nov. 21. Ferenc József halála, — Polzer Artur emlékirata IV. Károlyhoz.
dec. 12. békeajánlat a középhatalmak nevében.
21. Czernin Ottokár külügyminiszter.
30. IV. Károly koronázása, nádorhelyettes Tisza István.
- 1917 febr. 5. Tisza bejelenti a bűvárhajó-harc kiélesítését.
febr. 21. Holló Lajos a német politikát vádolja a háború fölidézcével.
márc. orosz polgári (Kerensky) forradalom, — élelmezési zavarok Ausztriában, — Sixtus herceg békeközvetítése.
május. Czernin lemondása. Burián megint külügyminiszter.
jún. 15—augusztus 18. gr. Esterházy Móric kormánya: Apponyi közoktatás, Vázsonyi igazságügy.
július 23. Holló Lajos Tiszát vádolja a békekötés akadályozásával.
aug. 20—1918 okt. 31-ig Wekerle Sándor harmadik kormánya. — Vázsonyi Vilmos tárca nélkül kap megbízást a választójog előkészítésére, pénzügyminiszter (szeptembertől) Popovics Sándor.
nov. 7. orosz kommunista forradalom.
- 1917—18 Horvátországban nyílt mozgalom a délszláv egység érdekében.

ANYAGI MŰVELTSÉG

1913-at megelőző években 44.000 hold hold szántó és 20.000 hold erdő kerül román kézre Erdélyben.

1913 7. fiataikorúak bírósága, 10. osztatlan közöslegelők, 14. választójogi törvény, (a választók száma 1,070.000-ről 1,868.000-ra emelkedik), 15—16. tanítók fizetésrendezése, 21. közveszélyes munkakerülők, 22. ágyúgyár, 35. hajdúdorogi gkath. püspökség, 36. üzleti záróra.

156 román pénzüintézet 54 millió alaptőkével, 36 tót intézet 18 millió tőkével.

1914 14. sajtótörvény, 45—46. hadsegélyezés, 50. a háború miatt kivételcs intézkedések.

SZELLEMI MŰVELTSÉG

1913-ig 915 állami kisdedővő.

1913 16.861 népiskolából 3296 állami, 3320 nem-magyar tannyelvű.

1915 3. magyar népfölkelők külföldön, 4. országgyűlés tartamának meghosszabbítása.

1916 6. hadkötelezettség korhatárának kiterjesztése, 9. árdrágítás, 14. Pénzüintézeti Központ, 17. iszlám vallás elismerése, 29. hadi nyereségadó.

KÖZTÖRTÉNET

- 1918 jan. 24. Wekerle kormányának első átalakítása.
 márc. brestlitovski béke.
 ápr. 23. Wekerle kormányának második átalakítása, megegyezés Tiszával a választójog ügyében.
 szept. 23. Tisza István kudarca Szerajevóban.
 okt. 4. Burián nyilvánosságra hozza a monarchia békekérését.
 15. Károly király manifesztuma elismeri a népek önrendelkezési jogát Ausztriában.
 16. Wekerle a nemzetiségeknek egyéni jogokat ígér, — Károlyi Mihály: a háborút elvesztettük, — Lovászy: antantpártiak vagyunk.
 17. Tisza: a háborút elvesztettük.
 18. Vajda Sándor: a románság nem ismeri el a magyar parlamentet.
 23. a fiúmei katonai lázadás híre.
 23. Wekerle lemond, — nemzeti tanács Károlyi Mihály elnökletével, — Andrássy külügyminiszter, különbékét kér.
 26. a nemzeti tanács kiáltványa, — 28. József főherceg homo regius, „láncsídi csata“.
 31. Tisza István halála, — Károlyi Mihály kormánya, — nov. 1. esküje alól fölmentést kér.

1. A nemzetiségek és Budapest lakossága ezekben,

1787	Összlakosság	m ^g y.	német	tót	oláh	ruthén
		2 320¹				
1840 ¹	11.275	4.807	1.260	1.684	2.202	443
1869 ²	13.219	6.163	1.820	1.817	2.470	469
1880	13.750	6.404	1.871	1.855	2.403	353
1890	15.163	7.358	1.990	1.897	2.569	380
1900	16.722	8.589	1.980	1.991	2.785	423
1910	18.265	9.945	1.903	1.946	2.948	464
1915 ³	18.810	10.535	1.824	1.889	2.991	475

¹ Fényes Elek számítása egyházi névtárból, a zsidók mint "egyéb" nemzetiség. vidék nélkül. — ² A születések, halálozások és vándorlások alapján kiszámítva. —

2. Születési arányszámok

e z e r l é l e k b e n

	1881	1891/5	1901/5	1913
országosan	43'3	41'7	37	34'3
róm. katolikus	46'4	43'5	38'6	35'5
református	39'1	38'1	34'—	32'5
izraelita	35'9	35'6	31'8	24'9

3. Halálozási arányszámok (n. a. években)

	1881	1891/5	1901/5	1913
országosan	35'2	31'6	26'2	23'2
róm. katolikus	37'1	33'—	26'3	22'7
református	34'—	30'—	25'7	23'2
izraelita	19'4	18'4	16'9	14'1

4. Termelési adatok

	1871	1895	1910		1900	1910
Ugar 2	21'9	12'5	5'24			
Takarmánynövényterület 2	217	365	535		609	1'172
„ „ %-ban	2'17	3'14	4'53		4'89	9'27
	1894	1898	1913			
búza ¹	39'6	34'9	41'2			
kukorica ¹	17'8	32'3	46'2			
burgonya ¹	28'4	37'3	48'7			
cukorrépa ¹	14'6	14'9	47'8			
takarmányrépa ¹	25'6	35'8	56'2			

¹ millió mázsa, — ² ezer hektár, — ³ millió hl. —

ANYAGI MŰVELTSÉG

SZELLEMI MŰVELTSÉG

1918 17. választójog kiterjesztése.
Néptörvények: 1. választójog, 2. sajtószabadság, 10. ruszin nemzeti önkormányzat.

egyes vallásfelekezetek %-os aránya 1787–1915.

horv. szerb		egyéb	Budapest	Bpesti környék	r. kat. %	ref. %	zsidó %
108	324	445	60 ⁵	—	41.7 ⁶	15.6 ⁶	3.37 ⁶
207	267	4	103	—	45.7	14.9	4.0
639		223	271	16.8	47.2	14.7	4.5
194	495	260	361	—	47.8	14.6	4.7
189	435	330	492	48.3	48.7	14.4	4.9
195	462	401	716	—	49.3	14.3	5.0
195	469	433	880	168 ⁷	49.7	14.2	5.0

— ² Keleti Károly számítása a tankötelesek anyanyelve alapján, a polgárosítatlan
⁴ Ajtai József becslése. — ⁵ 1810-ben. — ⁶ 1857-ben.

	1884	1896	1901/5	1913
szőlőterület ²	368	207	207 ⁵	297
ebből filoxerás ²		40	34 ⁵	27
peronosporás ²	4.563 ³	111	85 ⁵	206
musttermés ³		1.446	3.179 ⁵	3.316
	1870	1884	1895	1911
lő, őszvér, szamár ⁴	1.9	1.77	2.0	2.0
szarvasmarha ⁴	4.6	4.88	5.83	6.18
juh-kecske ⁴	14.7	10.86	7.81	8.13
sertés ⁴	4. —	4.8	6.4	6.4
Szarvasmarha, juh és sertés- állomány élőszáma			millió	tonna
			2062	2632
	1874	1891/5	1901	1913
kőszén ¹	6.25	10.3	13.6	13.2
barna szén ¹	7.74	29.1 ⁵	51.8	89.5
nyersvas ¹	1.6	3.06 ⁵	4.3	6.0
	1870	'80	'90	'00
ipari kereső, ezer:	647	789	899	1.127
			1901	1913
Hitelintézetek száma			342	1.787
saját tőkésje ⁷			328	2.074
betétek ⁷			696	4.570
	1846	'66	'80	'00
vasútvonal ⁶	0.035	0.8	6.3	17.1
				'18
				21.2

⁴ millió drb. — ⁵ átlagban. — ⁶ ezer km., — ⁷ millió korona.

M E L L É K L E T E K J E G Y Z É K E

1. Dugonics Etelkája címképe (kép)	65
2. Náadori estély a budai várpalotában 1795-ben (kép)	97
3. Az erdélyi határőrvidék a XVIII. század végen (térkép)	129
4. Bocsoros nemesek mezőgazdasági munkában	161
5 Magyar huszárok a francia háborúk korában (kép)	193
6. Két vidéki kastély a Palatinus-korból (két kép)	225
7. A Lánchíd alapkövetétele (kép)	289
8. Görgey visszavonulása a bányavárosokon át. — Bem útja Nagy- bányától Brassóig. — A tavaszi hadjárat. — Komáromtól Világosig, (négy térkép)	417
9. Budavára 1849. évi visszafoglalása Görgey honvédserege által (kép).....	433
10. Pesti vásár József napján. — Magyar „dalido” 1860-ban (két kép).....	449
11. Magyarország a Bach-korszakban (térkép)	465
12. Pest-Budának képe száz év távolában (két kép)	497
13. Magyar Nemzeti Múzeum. — Vigadó. — Operaház. — Iparművészeti Múzeum, (négy kép)	529
14. Magyarország gyáripara 1910-ben (térkép)	561
15. A trianoni Magyarország (térkép)	593

A kötetben levő térképeket Gergely Endre és Szekfű Gyula tervezte és
a Magyar Királyi Állami Térképészeti Intézet készítette.

Az időrendi áttekintést Török Pál egyetemi magántanár állította össze.

T A R T A L O M

HATODIK KÖNYV: A TIZENNYOLCADIK SZÁZAD. HARMADIK RÉSZ. A FELVILÁGOSODÁS.

I. FEJEZET: A FELVILÁGOSODÁS TERJEDÉSE. A BAROKK-RENDI SZELLELEM BOMLÁSA.

Európai és magyar felvilágosodás. Pietisták, Bél Mátyás, piaristák, hírlapok; mezőgazdasági és egészségügyi ideák. Főurak, francia olvasmányok; protestáns közvetítés; a nemesség; az életforma lassú változása. Szabadkőművesség. Nemzeti felfogás, Bessenyei, a társadalmi fejlődés nehézségei. H. József, állami koncepció, közigazgatás, fiziókrata adórendszer, jobbágyság, vallás; nyelvi kérdés; hatásai, hívei. Török háború, vármegyék szerepe, katasztrófa 9

II. FEJEZET: A FELVILÁGOSODÁS KRÍZISE. A NACIONALIZMUS.

Az 1790-i helyzet és irányok. Francia forradalmi hatás; nemesi, vármegyei hangulatok, közjogi program, a rendi alkotmány modernizált formái, a szerződéses elmélet, nemzeti és barokk elemek. Társadalmi konzervativizmus, jobbágyság, szélső irányok. Az 1790—91-i országgyűlés, vármegyék szerepe, II. Lipót, ráckérdés. Polgár- és parasztkérdés. Poroszkérdés, Reichenbach, király és rendek új kompromisszuma; jobbágy- és vallásrendezés. Rendszeres munkálatok: közjog, jobbágyság, kereskedelem, tanügy. Ferenc király, Martynovics-összeesküvés. Reakció, kabineti abszolútizmus megalapítása 53

III. FEJEZET: ERDÉLY ÉS A MELLÉKTARTOMÁNYOK.

*Az erdélyi és horvát fejlődés függő volta a magyartól. Horvát terület és népesség változásai, rendi viszonyok, kormányzat, Alsó-Szlavónia, Fiume, határőr- és jobbágy-életmód, lázadások, az 1790-i összeütközés, Skerlecz Miklós, az új horvát ideológia. Erdély különállása a nemzeti fejedelemség óta; új alkotmány, az Unió és három nemzet; hivatalszervezet, nemzetek és vallások harca. Főnemesség, adókérdés, hadsereg; jobbágyság rossz helyzete; a szászok, visszafejlődésük, új német bevándorlás; a székely ség visszafejlődése, a székely határőrség szervezése, kivándorlás Moldvába és Bukovinába. Az oláh-ság száma, folytonos beköltözése, kultúrája; európaiasodásának eszközei; az Unió. A katolikusok helyzete; a protestáns vallásgyakorlat új korlátai. Rendi gondolkodás, II. József reformjai, oláh mozgalmak, Hóra-lázadás, 1791-i országgyűlés, a rendiség új megszilárdulása; a *supplex libellus valachorum* 93*

HETEDIK KÖNYV: TIZENKILENCEDIK ÉS HUSZADIK SZÁZAD.

ELSŐ RÉSZ. A RENDI NACIONALIZMUS.

I. f FEJEZET: NEMZET ÉS RENDI POLITIKA.

A nacionalizmus kifejlődése: az abszolútizmus szerepe, Amerika és a francia forradalom. A magyar fejlődésből kimaradt fokozatok; a nemzeti nyelv mint kiindulópont; a pannóniai féniksz programja;

Kazinczy. A nemzetiség barokk elemei, Virág, Berzsenyi, Csokonai, Verbóczi uralma a nemzeti konstrukcióban. Nemzet és rendiség alacsonyabb formái. A felvilágosodás maradványai: gazdaságban, vallási életben. A közjogi fejlődés a rendi dualizmuson túl: király és rendek érdekközössége. Ferenc kabinet abszolutizmusa; központi hivatalszervezete; a rendőri kormányzás, magyarellenessége, József nádor. Az új osztrák császárság. Országgyűlések, hadsereg és hadiadó; a papírpénz és devalváció, az 1811—12-i országgyűlési kísérlet az alkotmány megdöntésére; országgyűlés nélküli kormányzás; vármegyei ellenállás; az 1825—27-i országgyűlés. A magyar nyelv kérdése. A magyarság részvétele a francia háborúban 145

II. FEJEZET: A TÁRSADALOM.

A népesség és benne a nemesség szaporodása; a főnemesség hanyatlása, középnemesi kultúra. A retorikai nevelés; neoklasszista építkezés vármegyén, főuraknál, kiiriákban, falvakban, protestánsok építkezései. Alföldi klasszicizmus. Pest mint empire-város. A mezőgazdasági termelés; a gabonakonjunktúra; a nagybirtok meliorációja; eladósodása. A gyapjú-konjunktúra, juhtenyésztés; nagybérletek; a puszták átlapolja. A középnemesség gazdasága, műveltsége, a kisenemesek. A jobbágyság élete kereset és vidékek szerint. Parasztkultúra, hiányai és előhaladása; a nem-magyar paraszt; a jobbágy helyzetének súlyosbodása; háziadó és vármegyei munka; jobbágy és vármegye. Polgárság, ipar és kereskedés; Ausztria iparosodása. Mezőgazdaságból élő városok. A gyáripar kezdetei; a bányászat. A főurak szerepe. Utak és csatornák. A zsidóság elterjedése és gazdasági szerepe. Átmenetek a reformhoz 209

MÁSODIK RÉSZ. A REFORMNACIONALIZMUS.

I. FEJEZET. SZÉCHENYI ÉS A HARMINCAS ÉVEK.

Széchenyi Ferenc; Széchenyi István, vallásos alapjai, faji érzése; opposzió a rendi hazafisággal szemben; a nemzet fogalma. A Hittel. A nemesi reakció. A Világ és Stadium nemzeti programja. Wesselényi Miklós. Új nemzeti tudomány, a nemzetfogalom kialakulása. Az 1830-i országgyűlés, a kolera, parasztlázadás. Az 1832—36-i országgyűlés, úrbériség, vallási kérdés. Kölcsey, Deák Ferenc. Erdély viszonyai, Wesselényi, az ifjak és Kossuth pöre. Király és rendek kompromisszuma megszakad a reform ellenzéki útja. Széchenyi technikai alkotásai: Lánchíd, gőzhajózás, Alduna stb. 257

II. FEJEZET: KOSSUTH ÉS A NEGYVENES ÉVEK.

Az európai liberalizmus. A liberális gondolat átvétele, útleírások, a liberális irodalom hatása; az általános újítási hangulat összetevői. Kossuth és a Pesti Hírlap; a liberális reform hangulatának elterjesztése az ő műve. A bécsi és budai kormány s az aggok. A főrendek közti mozgalmak, gróf Dessewffy Aurél, gróf Batthyány Lajos és az ellenzék. 1839—41-i országgyűlés. A vármegyei statutáris jog a reform érdekében; Kossuth elleni mozgalom, Dessewffy Aurél, Széchenyi, a Kelet Népe stb. A centralisták, az új államberendezés képe. Az 1843—44-i országgyűlés, a büntetőtörvénykönyv, városi ügy, jobbágyügyek, közteherviselés. A korszak nemzeti nagysága; az egyéniségek; a nemzeti tudatosítás eszközei; zene. Színház, szép-irodalom, a nemzeti gazdaság rendszere, Kossuth és Széchenyi gazdasági működése: gőzhajózás. Tiszaszabályozás; hitel- és bankélet kezdetei; vasútépítés. A jobbágyság, örökváltság esetei, a kisenemesek, a forradalmi húszévesek, Petőfi 303

III. FEJEZET: A NEMZETI KISEBBSÉGEK KIFEJLŐDÉSE.

Nemzetiség, kifejlődésének tipikus mechanikája; érzelmi, kulturális és hatalmi fázis. A szláv kulturális fázis, a pánszlávizmus csehek-nél és tótoknál. Szerb és oláh ébredés. Az államnyelv kérdése; nyelv és állam viszonya Európában; az államnyelv az 1832—36-i országgyűlésen. Az illirizmus, az 1839—40-i, 43—44-i országgyűlések horvát vitái és az államnyelv. Az illirizmus bécsi és orosz kapcsolatai; a horvát-magyar-párt megsemmisítése. Apponyi György szerepe. Röp-iratok és hírlapi vita; erdélyi nyelvkérdés, a szászok és az új oláh nemzedék. A tót evangélikus kérdés. A liberális álláspont, Oroszország, a szabadság ereje; Wesselényi, Kossuth, a közoktatási nyelv. Humanisztikus nézetek, Deák, Széchenyi. A németek és zsidók magyarosodása 349

HARMADIK RÉSZ. NEGYVENNYOLCTÓL HATVANHÉTIG.

I. FEJEZET: FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC.

A kormány és a reform, Apponyi és az adminisztrátorok; a programok. Az 1847—48-i országgyűlés; Kossuth sérelmi politikája. A februári forradalom, a felelős minisztérium, az áprilisi törvények. A pesti radikális forradalmi mozgalmak. Úrbéri viszonyok változása. Nemzetiségek és bécsi kormány; kamarilla, Kollowrat és Latour. A horvátok, Jellasics; a szerbek; Belgrád szerepe; tót mozgalom; oláh lázadás; a nemzetiségi kérdés megoldási kísérletei. A bécsi abszolutizmus és ellenforradalom megerősödése; István főherceg és Batthyány törekvései az áprilisi alkotmány érdekében; az olasz segély kérdése, a bán betörése, a pesti radikális hangulat, Batthyány és Kossuth küzdelme, a szeptemberi események. A honvédelmi bizottmány, az ország védelme, Görgey, a felsődunai sereg visszavonulása; Windischgraetz Pesten; Görgey felvidéki hadjárata; Bem Erdélyben. A tavaszi magyar offenzíva, a függetlenségi nyilatkozat. Orosz intervenció, osztrák offenzíva, Görgey levonulása; Szeged és Temesvár; Világos 383

II. FEJEZET: ABSZOLUTIZMUS ÉS KIEGYEZÉS.

Az osztrák megtorlás és kivégzések. Schwarzenberg és Bach kormánya, bürokrácia; az integritás megszüntetése. Thun közoktatási reformja; úrbériség és kárpótlása; parasztság és nemesség anyagi helyzete. Deák és a passzív rezisztencia. Az ókonzervatívok; Kossuth és az emigráció működése és államkoncepciója. Ausztria külpolitikája, gazdasági bajok. Protestáns pátens. Széchenyi. Októberi diploma és a konzervatívok. Az ellenállás, Deák feliratai; gróf Teleki László. Schmerling; a dualisztikus gondolat kialakulása; Apponyi, Deák, Andrássy; 1866. Háború, kiegyezési tárgyalások, 1867 : 12. törvénycikk 439

NEGYEDIK RÉSZ. A KIEGYEZÉSI KORSZAK.

I. FEJEZET: A DUALIZMUS ; A SZABADELVŰ PART URALMA.

A 67-es minisztérium. Kossuth a kiegyezés ellen. Tisza Kálmán és a balközép. A vármegyék szerepe. A bécsi összbiradalmi szellem, Andrássy küzdelme vele, a honvédség; a határőrvidék felosztatása; a horvát kiegyezés. Új állami berendezkedés, pénzügyi nehézségek; vasútépítés. Lónyay-minisztérium. A fúzió. Tisza Kálmán korszaka; Ferenc József személyi politikája; a közjogi nehézségek. A szabadelvű párt. A konzervatív párt. Mérsékelt éVenzék. 48-as párt, köz-

hangulat. *Andrássy külpolitikája, a balkáni probléma, Bosznia okkupációja. A német és hármasszövetség. Pénzügyi orvoslás, új vasút-politika. Gazdasági és pénzügyi kiegyezések. Hadügyi kiegyezési tárgyalások, 1889-i véderővita. Szapáry-kormány, nemzeti párt. Egyház-politikai harc. Néppárt. Bánffy-kormány, a közjogi vita újabb fejle-ményei, Széll-kormánytól Tisza Istvánig, a szabadelvű párt bukása.* 469

II. FEJEZET: A SZELLEMI KÉP.

A szabadelvű kor nemzetfogalma. Párt és parlament központi szerepe. Ellentmondások. Autonómia és államosítás. A középbirtokos osztály gondolkodásmódja, liberalizmusa agrárkérdésekben is; optimizmusa. A nemesi elszegényedés. Állami hivatalba menekülés. A kismemes-ség átalakulása; gentry. Vallási viszonyok, a protestáns gondol-kodás. A katolikus gondolkodás; befolyás hanyatlása; a főkegyúri jog hatása, a főpapság barokk szelleme. Az egyház az állam kezé-ben, katolikus autonómia. A főpapság egyházpolitikai és társa-dalmi felfogása. Materialista világfelfogás, elméleti és erkölcsi; hatása a közéletre; a hazafiság mint üzlet, kiábrándulás kezdetei, materialista kritika. A nemzeti klasszicizmus, népnemzeti irány. Arany János; a második nemzedék, Gyulai Pál közéleti kritikája. Nemzeti realizmus szűk köre, idegen stílusok uralma, romantikus és historizáló művészet. Budapest felépítése. A volt jobbágság hely-zete, kisgazdaüzem és bérmunka, földbirtokeloszlás; intenzív föld-művelés, búzakivitel. Alföldi munkásmozgalmak, reformtörekvések, gróf Károlyi Sándor, Darányi Ignác; telepítés hiánya, kivándorlás. Kapitalizmus kifejlődése, hitelélet önállósulása, nagybankok és gyár-alapítások. A zsidóság szerepe. Polgári osztály hiánya, vidéki váro-sok; ipari munkásság szocialista pártszervezkedés. Nem-magyar nemzetiségek, a kérdés európai felfogása, a francia és német nemzetfogalom a magyarral kapcsolatban, alldeutsch szemlélet es támadások, 1868 : „., Deák és Eötvös; asszimiláció, nyelvtanítás. Tót mozgalom, cseh hatás; horvát fejlődés, gróf Khuen-Héderváry; szerbkérdés, nagyszerb imperializmus; régi és új román nemzedékek, Erdély veszedelme 512

III. FEJEZET: AZ EGYENSÚLY MEGBOMLÁSA.

A FEJLŐDÉS IRÁNYAI.

A szabadelvű párt bukásának jelentősége, a nemzeti illúziók, magyar imperializmus, Beksics, Hoitsy, Rákosi, a budapesti hírlapirodalom. A koalíció, Kossuth Ferenc. A Fejérváry-kormány, a megyei ellen-állás, Kristóffy és a választójog; a Wekerle-kormány, a függetlenségi párt. A koalíció uralma és kudarca. Ennek hatása, társadalmi bajok. Nemzetellenes irányok; Ferenc Ferdinánd; a polgári radikálisok; lélek és magyar népiség hiánya, művészetek. Khuen-Héderváry- és Lukács-kormány. Tisza István. Az újabb obstrukció és leverése. Az események 1914 júniusáig, további társadalmi és nemzeti fejlődés. 563

Kütfők és irodalom 605

Időszaki áttekintés 650

Mellékletek jegyzéke 686